

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№1(75)

Алматы, 2021

Алдаш А. Калька жолы арқылы жасалған термин тіркестердің орфографиялануы.....	9
Aldash A. Spelling terms conditions created by calking	
Алдаш А., Сейдамаст Ә.Қ. Тілдегі стандарттылық және тілдік бірліктердің стандартталуы (проблеманың қойылысы)	18
Aldash A., Siedamat A. Standardization in language and standardization of language units (to the problem statement)	
Алдашева К.С., Иманқұлова М.А. Қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың өзге тілдік әсерге қарсы иммунитеті (жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұны негізінде).....	24
Aldasheva K., Imankulova M. Immunity of resistance of kazakhized lexic innovations to another language influence (based on the educational content of the general education system)	
Беласарова Ж.Т. Көне түркі тіліндегі септіктердің мағыналық және құрылымдық сипаты.....	32
Belassarova Zh. Semantic and structural characteristics of cases in the old turkic language	
Бугенова Л.А., Қаламбаева Г.Ә. Мемлекеттік тілдің даму көрсеткіші ретіндегі жарнама мәтіндері.....	40
Bugenova L., Kalambayeva G. Publication of texts as a documentary developer of the state language	
Есбосынов Е.З., Сулейменова Ж.М. Қазақ-түрік фразеологизмдерінің этнолингвистикалық сипаты.....	44
Yesbossynov E., Suleymenova J. Ethnolinguistic character of kazakh-turkish phraseological units	
Жиренов С.А. Қазақ мифологиясындағы орнитонимдердің тілдік бейнесі.....	48
Zhirenov S. Language picture of ornithonyms in kazakh mythology	
Жуманова А.К. Особенности процесса освоения иноязычных аббревиатур.....	53
Zhumanova A. Features of the process of learning foreign language abbreviations	
Жунусова Ж., Тулегенова М. Современная стратификация языковой системы: социоллингвистический аспект.....	58
Zhunussova Zh., Tulegenova M. Modern stratification of the language system: sociolinguistic aspect	
Жүнісова М.Ә., Қасенов Е.С. Ислам дәуірінің әдеби мұраларындағы тәрбие туралы паремиялогиялық бірліктер	63
Zhunissova M., Kasenov Y. Paremiological units about education in the literary heritage of the islamic age	

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки», №1(75), 2021

Выходит с 2000 года.

Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор

д.ф.н., проф., академик НАН РК Б.У. Сманов

Редакционная коллегия:

Заместитель главного редактора:

д.ф.н., ассоц.проф. А.В. Танжарикова,

Научные редакторы:

д.ф.н., проф. Б. Абдигазинулы,

д.ф.н., проф. С.Ж. Абишева,

д.ф.н., проф. К.У. Есенова,

д.ф.н., проф., академик НАН РК З.М. Базарбаева,

д.ф.н., проф., академик НАН РК У.К. Калижанов,

д.ф.н., проф., академик НАН РК Д. Камзабекулы,

д.ф.н., проф., академик НАН РК Ш. Курманбаев,

д.п.н., проф., член-корр. НАН РК Ф.Ш. Оразбаева,

д.ф.н., проф. Л.В. Сафронова,

д.ф.н., проф. Г.Б. Мадиева,

доктор PhD, ассоц.проф. А.К. Жундибаева,

доктор PhD, и.о. ассоц. проф. Г.С. Каримова,

доктор PhD, и.о. ассоц.проф. Д.А. Сабирова

Члены международной редакционной коллегии:

д.ф.н., проф. У.М. Бахтикирсева (Россия),

доктор PhD, проф. И.З. Белобровцева (Эстония),

к.ф.н., доцент О.В. Касперс (Германия),

доктор PhD Э.Хоффманн (Австрия),

проф. А.Кудыма (США),

д.ф.н., проф. А.К. Киклевич (Польша),

д.ф.н., проф. Г.Л. Нефагина (Польша),

магистр, проф. Нонако Сусуму (Япония),

д.п.н., проф. А.Муратов (Кыргызстан),

д.ф.н. Сема Аслан Демир (Турция),

доктор PhD, проф. И.Барклай (США),

д.п.н., проф. Жанг Динжинг (Китай),

д.п.н., проф. Чан Динь Лам (Вьетнам),

Ответственный секретарь:

доктор PhD, и.о. ассоц.проф. А.М. Нурбаева

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2021

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 28.04.2021.

Формат 60x84 1/8. Объем 51.75

уч.-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 110.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ibrayeva Zh., Zhaksylykkyzy K. The role of neurolinguistics research in the study of bilingualism.....	67
Ибраева Ж.К., Жақсылыққызы Қ. Билингвизмді зерттеу үдерісіндегі нейролингвистикалық зерттеулердің рөлі	
Қосымова Г.С., Ахматкулова Л.Х. Қазақ және өзбек тілдеріндегі лексикалық мағына.....	73
Kossymova G., Akhmatkulova L. Lexical meaning of words in kazakh and uzbek languages	
Namazova F. Characteristics of drama genre and drama language	79
Намазова Ф.К. Драма жанры мен драма тілінің сипаттары	
Нәбиева Г.С., Ибраева Ж.К. Субординативті билингвизм жағдайындағы тілдік бәсекелестік.....	84
Nabiyeva G., Ibrayeva Zh. Language competition in the conditions of subordinative bilingualism	
Нұрғали С. Құрмалас сөйлемнің қалыптасу тарихы мен дамуы жайлы зерттеулер.....	90
Nurgali S. Research on the history of the formation and development of complex sentences	
Nurgali S. The development of morphology in historical grammatical works.....	98
Нұрғали С. Тарихи грамматикалық еңбектердегі морфологиялық тұлғалардың дамуы	
Madiyeva G., Uzakbayeva Z. The concept of brand as a language sign.....	103
Мәдиева Г.Б., Ұзақбаева З.А. Бренд концепциясы тіл белгісі ретінде	
Mambetova M., Kalbyrova T. Official business cliché (on the material of the kazakh language).....	107
Мамбетова М.К., Калбирова Т.Н. Ресми-іскери клише (қазақ тілі материалы бойынша)	
Оразбаева Ф.Ш. Ғалым мұрасы – рухани қазына.....	112
Orazbaeva F. A scientist's heritage is a spiritual value	
Оразбаева Ф.Ш. Айтылым әрекетіндегі сөздің қатысымдық қызметі.....	117
Orazbaeva F. Communicative function of the word in the speaking	
Оразалиева Э.Н. Мәдени-эстетикалық таным – адам капиталының сапалы негізі.....	123
Orazaliyeva E. Cultural and aesthetic knowledge - a qualitative basis of human capital	
Мамедова Б.Г. Лингвистическая идентичность и семантические триггеры Тони Моррисон и Элис Уокер (в контексте афроамериканской идентичности).....	130
Mamedova B. Tony Morrison and Alice Walker's linguistic identity and semantic triggers (in the context of african-american identity)	
Мейірманова Г.С., Кенжеғұлова Ф.Қ. Мәтін синтаксисіндегі байланыстырушы құралдар.....	134
Meirmanova G., Kenzhegulova F. Tools linking in the syntax of the text	

Kazakh National Pedagogical
University named after Abai

BULLETIN

Series «Philological sciences»
№1(75), 2021

Editor in chief

doctor of pedagogical Sciences, Professor,
Academician of the National Academy of Sciences of
the Republic of Kazakhstan. **B.U. Smanov**

Deputy Chief Editor:

doctor of philology, associate prof. **A.V.
Tanzharikova**

Scientific editors:

doctor of philology, professor **B.Abdigaziuly**,
doctor of philology, professor **S.D. Abisheva**,
doctor of philology, professor **K.O. Esenova**,
doctor of Philology, professor, Academician

Z.M. Bazarbayeva,

doctor of Philology, professor,
Academician **U.K. Kalizhanov**,

doctor of Philology, professor,

Academician **D.Kamzabekuly**,

doctor of Philology, professor, Academician

Sh.Kurmanbayev,

doctor of pedagogical Sciences **F.Sh. Orazbayeva**,

doctor of Philology, professor **L.V. Safronova**,

doctor of Philology, professor **G.B. Madieva**,

doctor PhD, assoc. Professor **A.K. Zhundibayeva**,

doctor PhD, acting assoc.professor **G.S. Karimova**,

doctor PhD, acting assoc.professor **D.A. Sabirova**.

Members of the international editorial board:

doctor of philology, professor

U.M. Bakhtikireeva (Russia),

doctor PhD, professor **I.Z. Belobrovtsseva** (Estonia),

candidate of Philological Sciences,

Associate Professor **O.V. Kaspers** (Germany),

PhD **E.Hoffmann** (Austria),

Professor **A.Kudyma** (USA),

doctor of philology, professor

A.K. Kiklevich (Poland),

doctor of Philology, Professor

G.L. Nefagina (Poland),

master's Degree, Professor **Nonako Susumu** (Japan),

doctor of pedagogical sciences, professor

A.Muratov (Kyrgyzstan),

doctor of philology **Sema Aslan Demir** (Turkey),

PhD, Professor **I.Barclay** (USA),

doctor of pedagogical Sciences, Professor

Zhang Dingying (China),

doctor of pedagogical Sciences, Professor

Chan Din Lam (Vietnam)

Executive Secretary:

doctor PhD, acting assoc.professors

A.M. Nurbayeva

©Kazakh National Pedagogical University named
after Abai, 2021

Registered in the Ministry of Culture and Information
of the Republic of Kazakhstan 8 May 2009
№10109-Zh/Ж

Signed in print 28.04.2021.
Format 60x84 1/8. Volume 51.75
teaching and publishing lists.
Number of copies 300. Order 110.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
KazNPU named after Abai

Publishing House «Ulagat» of the Kazakh National
Pedagogical University named after Abai

Мусатаева М.Ш., Дюсенова Д.С. Роль русского языка как
учебного предмета в формировании ключевых
компетенций обучающихся..... 140
Mussatayeva M., Dyussenova D. The role of the russian
language as a learning subject in the formation of the key
competences of students

Сеидомарова С.Н. Синтаксический концепт бытия
признака объекта..... 147
Seidomarova S. Syntactic concept of being an object attribute

Сембаева А.Г., Ескермесова Г.А. Поэтикалық тілдің
нейролингвистикалық бағдарламалық сипаты..... 155
Sembaeva A., Eskemesova G. Neuro-linguistic programmatic
nature of poetic language

Сұлтанбек К., Шадкам З. Араб әріптерімен жазылған
еңбектерді транскрипциялау мәселесі..... 162
Sultanbek K., Shadkam Z. The problems of the transcription
an arabographic works

Тымболова А.О., Айдарқызы А. Каламбурдың тілдік
табиғаты..... 169
Tymbolova A., Aidarkyzy A. The linguistic nature of pun

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

Абишева С.Д., Серикова С.К. Қ. Мырзалиевтің “Табиғат”
Өлеңдеріндегі Поэтикалық адресаттың құрылымы мен
мағынасы..... 175
Abisheva S., Serikova S. Structure and semantics of the
addressee in the “Natural” poems of K.Myrzaliev

Адиширинов К.Ф. Литературная критика XX века о
Накама: объективная и ошибочная..... 182
Adishirinov K. Twentieth-century literary criticism of
Nakama: objective and erroneous

Айтимов М.К., Каримова Г.С. Ақындар айтысындағы
ұлттық - азаматтық көзқарастар – қазақ әдебиеті
тарихының дәстүрлі арнасы..... 187
Aitimov M., Karimova G. National and civil views in aitys of
poets - a traditional sphere of the history of kazakh literature

Айтимов М.К., Найманбаев А.А. Қазіргі қазақ
прозасындағы алаш қайраткерлерінің көркем бейнесі..... 193
Aitimov M., Naimanbayev A. Artistic images of alash figures
in modern kazakh prose

Әкімбек А., Исламбаева З.У. “Абай” спектаклінің жаңа
оқылымы (Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік
академиялық қазақ музыкалық драма театрының мысалында) 200
Akimbek A., Islambayeva Z. New reading of the play
“Abay”(on the example of the state academic Kazakh music
and drama theater named after K.Kuanyshbayev)

Аскарова С.А., Болтабекова А.А. Features of using stylistic
devices in prose..... 205
Аскарова С.А., Болтабекова А.А. Прозадағы
стилистикалық айшықтардың қолдану ерекшеліктері

Байболов А.У. Вопросы национального кода в рассказах Бахытжана Канапьянова.....	209
Baybolov A. The national code in the stories of Bakhytzhан Kanaryanov	
Байшукурова Г.Ж., Койшыманова Г.Ж. Система ценностей в казахских пословицах (на материале “Слов назиданий” Абая).....	214
Baishukurova G., Koishymanova G. The system of values in kazakh proverbs (based on the material of "Words of edification" by Abai)	
Жанбершиева Ұ.Н. Қарасақал Ерімбет Көлдейбекұлы толғау-термелеріндегі ғибраттық ойлар.....	219
Zhanbershiyeva U. Instructive thoughts in the songs of meditation (tolgay terme) of Karasakal Erimbet Koldeibekuly	
Жетібай Р.Қ. “Көне жұрт” әңгімесіндегі кейіпкердің дәріменсіздік эстетикасы.....	223
Zhetibay R. Aesthetic impermanence hero story “Көне жұрт”	
Зайкенова Р., Сағымбекова Ф. “Абай жолы” роман-эпопеясындағы көркем концепт.....	229
Zaikenova R., Sagymbekova F. Artistic concept in the epic novel “Path of Abay”	
Иманғали Ө. Несіпбек Дәуітайұлы “Айғыркісі” әңгімесінің көркемдік әлемі.....	233
Imangali O. The artistic world of Nesipbek Dautayuly's story “Айғыркісі”	
Қабылов Ә. Оспанхан Әубәкіров стиліндегі ирония.....	239
Kabylov A. Irony in the style of Ospanhan Aubakirov	
Құлахметова Р.М. Түркі ойшылдарының әлеуметтік-саяси көзқарастары қарым-қатынастың негізі ретінде.....	244
Kulakhmetova R. Socio-political views of turkish thinkers as a basis of relations	
Мамедова Б.Г. (Бардали) Исторические поэмы периода независимости Азербайджана.....	251
Mamedova B. Historical poems of the period of independence of Azerbaijan	
Нурланова А.Н., Мешимбаева Б.Ш. Абай мен Шәкәрімді тоғыстырған ар ілімі.....	257
Nurlanova A., Meshimbaeva B. The conscience that united Abay and Shakarim	
Оралова Г.С. Ерімбет Көлдейбекұлының айтыстағы орны..	261
Oralova G. Yerimbet Koldeybekuly's role in aitys	
Орда Г.Ж., Асқарова Г.С. Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі дәстүр ұласуы.....	268
Orda G., Askarova G. Continuity of traditions of kazakh children's literature	
Сағанаева А.А., Шаханова Р.А. Развитие мировой детской литературы.....	275
Saganaeva A., Shakhanova R. Development of world children's literature	

Seitenova A., Bolatova G. Conceptual significance of the array of colours in a work of fiction.....	280
Сейтенова А.Е., Болатова Г.Ж. Көркем шығармадағы түстер палитрасының концептуалды мәні	
Семейова А., Хожамбердиев О.К. Мәтінді оқу үдерісіндегі сөз әрекеттілігі арқылы актерлер мен режиссерлерді мамандыққа тәрбиелеу мәселесі.....	286
Semeiova A., Khozamberdiyev O. The problem of educating actors and directors in the profession through the interaction of words in the process of reading texts	
Tussupova A., Shomshek A. The study of a work of fiction in the literary aspect.....	292
Тусупова А.К., Шөмшек А.Н. Көркем шығарманы әдеби аспектіде зерттеу	
Тұрғынов Е.С. Алғашқы оқу құралдары: Алаш ағартушылары және Бейімбет Майлин.....	297
Turgunov Ye. The first textbooks: the enlighteners of Alash and Beimbet Mailyn	
Хавайдарова М.М., Екибаева А.А. К определению понятия “читательская компетенция” и дифференциации ее дескрипторов.....	303
Khavaidarova M., Ekibaeva A. To the definition of the concept of "reading competence" and the differentiation of its descriptors	
Хожамбердиев О.К., Серікбаева Б. Прозалық шығармалардың даму тарихы.....	310
Khozamberdiyev O.K., Serikbayeva B. History of the development of prose works	
Шаханова Р.А., Саганаева А.А. Своеобразие детской литературы России.....	317
Shakhanova R., Saganaeva A. The peculiarity of children's literature in Russia	
ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS	
Baltabayeva N., Yerkinbekova A. Features of the use of methods and technologies in teaching the subject of literature....	324
Балтабаева Н.С., Еркінбекова А.Т. Әдебиет пәнін оқытуда әдіс-технологияларды пайдалану ерекшеліктері	
Бекишева Р.И. Преподавание русского языка студентам-юристам в онлайн формате.....	329
Bekisheva R. Online teaching of Russian language to law students	
Ермекбаева Г.С., Алиева М.Б. Текст по специальности как важная единица обучения русскому языку в вузе.....	333
Yermekbayeva G., Alieva M. Text on specialty as an important unit of teaching russian language at the university	
Yermekbayev M., Koishibaeva N. Pedagogical aspects of the formation linguistic and cultural competence.....	339
Ермекбаев М.А., Қойшыбаева Н. Оқушылардың тілдік-мәдени құзіретін қалыптастырудың педагогикалық негіздері	

Жолдасова А.А., Хайргельдина А.К. Использование технологии “письмо и мышление” как способ развития критического мышления при изучении дисциплин общеобразовательного цикла.....	344
Zholdassova A., Khaireldina A. Use of “letter and thinking” technology as a method for developing critical thinking in studying disciplines of the general educational cycle	
Koishibaeva N., Esim U. Linguistic aspects of the formation linguistic and cultural competence.....	349
Қойшыбаева Н., Есім У.А. Оқушылардың тілдік-мәдени күзіретін қалыптастырудың лингвистикалық негіздері	
Кулахметова М.С. Ағылшын тілінің лингвомәдени аспектілерін оқытудың лингводидактикалық ерекшеліктері..	354
Kulakhmetova M. Linguodidactic features of teaching linguistic and cultural aspects of the english language	
Нурпеисова С.К. Применение инновационных технологий обучения в формировании познавательной активности студентов.....	360
Nurpeissova S. Application of innovative teaching technologies in forming cognitive activity of students	
Османова З., Сейсенбаева Ж.А. Жобалап оқыту технологиясының ғылыми негізі.....	365
Osmanova Z., Seysenbayeva Zh. Scientific basis of project-based learning technology	
Рахметова Р.С., Назарбекова А.А. Этномәдени бірліктерді оқытудағы этнопсихолингвистикалық тәсілдердің тиімділігі....	370
Rakhmetova R., Nazarbekova A. Efficiency of ethno psycholinguistic approaches in teaching ethno-cultural units	
Сейсенбаева Ж.А. Жаңартылған білім беру мазмұнында қазақ әдебиеті сабақтары арқылы оқушының тілін дамыту...	374
Seysenbayeva Zh. Development of the student's language through lessons of Kazakh literature in the updated content of Education	
Smailova F., Zharakov S. Retrospective analysis of didactic principles and methods of teaching a foreign language.....	379
Смаилова Ф.И., Жапаков С.И. Дидактикалық принциптер және шет тілін оқыту әдістерін ретроспективтік талдау	
ЖУРНАЛИСТИКА ЖУРНАЛИСТИКА JOURNALISM	
Аймағамбетова М.М., Садыкова А.К. Қазақстанның медиа дискурсындағы мәдени код.....	386
Aimagambetova M., Sadykova A. Cultural code in the media discourse of Kazakhstan	
Мамбетова М.К., Таубалдиев М.Е. Телевизиялық журналистика терминдерінің қазіргі қазақ тіліндегі орны.....	393
Mambetova M., Taubaldiyev M. The place of tv journalism terms in the modern kazakh language	

Ospanova U., Shakenova M. Media impact typology in scientific discourse.....	398
Оспанова У.А., Шакенова М.Т. Ғылыми мәтінде бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметке әсерін түрге бөлу	
Sultanbayeva G., Lozhnikova O. Digital transformation in the Kazakhstan.....	405
Султанбаева Г., Ложникова О. қазақстандағы цифрлық трансформация	
АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION	
Ashirova B., Nabidullin A. The role of cultural-cognitive aspect in the process of translation.....	415
Аширова Б.С., Набидуллин А.С. Аударма процесіндегі мәдени-танымдық аспектінің рөлі	
Авторлар туралы мәлімет	406
Our authors	406
Сведения об авторах	406

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының “Филология ғылымдары” сериясын филология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия “Филологические науки” внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по филологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series “Philological sciences” is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of philological sciences.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.01>

Алдаш А¹.

¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

КАЛЬКА ЖОЛЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТЕРМИН ТІРКЕСТЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯЛАНУЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасында тіл саясаты мен тіл стратегиясы арқылы ілгері шығарылған маңызды проблемалардың бірі – латынграфикалы әліпби негізінде қазақ тілінің емле ережелерін жаңғырту. Жаңғыртуға қатысты қарқынды іс-шаралар атқарылуда. Осыған байланысты тілдің ішкі ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ тілінің төл сөздерінің, кірме сөздердің жазылуын, оның ішінде калька жолы арқылы жасалған термин тіркестердің орфографиялануы өзектілік танытып отыр.

Тілдің осы қабатының зерделенуінің қажеттілігі сонымен қатар калька жолы арқылы жасалған терминдердің сөзжасам мен тілдің синтаксистік құрылымы арасындағы тығыз қарым-қатынасқа да байланысты. Осындай қарым-қатынастың нәтижесінде семантикалық тұтастыққа ие, стилдік жағынан бейтарап, қызметі жағынан жеке лексемамен теңдес түсетін номинативті сөз тіркестері жасалады. Олардың түзілуіне функционалды мағыналары ортақ немесе жақын өнімді сөзтудырушы (-лық / -лік и -лы / -лі) қосымшалары қатысады. Осы қосымшалардың мағыналарының өзара теңдес болуынан жазба коммуникацияда орфографиялық варианттар көрініс беріп отыр. Орфографиялық әртүрліліктер қазақ әдеби тілінің терминологиялық корпусында кенінен кездеседі.

Мақала уәждеуші сыңарына өзара мағыналас сөзтудырушы қосымшалардың жалғану арқылы калькалау жолымен жасалған семантикалық тұтастыққа ие сөз тіркестерінің орфографиялануын біріздендіру, қалыптандыру жолдарын мен әдістерін зерделеуге арналған.

Түйін сөздер: калька, калькалау, латынграфикасы негізіндегі әліпби, орфографиялану, сөзжасамдық калька, термин тіркестер, сөз тіркесі, қосымшалардың функциясы

Aldash A.¹

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

SPELLING TERMS CONDITIONS CREATED BY CALKING

Abstract

One of the important problems put forward by the language policy and language strategy in the Republic of Kazakhstan is the modernization of the spelling rules of the Kazakh language based on the new romanized alphabet. In this regard, taking into account the internal specifics of the language, active work is being carried out to update the spelling of the native Kazakh and borrowed words. Of particular relevance is borrowing, incl. phrases formed by tracing. The need to study this layer of borrowings also lies in the fact that traced word combinations are characterized by close relationships between word formation and the syntactic structure of the Kazakh language. As a result of such relations, composite nominative units are created that are semantically integral, stylistically neutral and functionally equal to a single word. When creating such phrases, productive word-forming formants (-лық / -лік and -лы / -лі) are involved, which have common functional meanings. In connection with the synonymy of the meanings of the formants in written communication, spelling variants of compound names appear. Spelling discrepancy is also observed in the terminological corpus of the Kazakh language.

This article is devoted to the study of ways and methods of unification, codification of semantically integral compound names created by tracing and adding synonymous word-formation formants to the motivating component.

Keywords: tracing paper, tracing paper, alphabet based on latin graphics, term combinations, spelling, word-formation tracing paper, word combination, endings function

Алдаш А.¹

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

ОРФОГРАФИРОВАНИЕ ТЕРМИНОСОЧЕТАНИЙ, СОЗДАНИЕ ПУТЕМ КАЛЬКИРОВАНИЯ

Аннотация

Одной из важных проблем выдвигаемой языковой политики и языковой стратегии в Республике Казахстан является модернизация орфографических правил казахского языка на основе нового латинизированного алфавита. В связи с этим с учетом внутренней специфики языка проводятся активные работы по обновлению правописания исконно казахских и заимствованных слов. Особую актуальность имеет заимствования, в т.ч. словосочетания, образованные путем калькирования. Необходимость изучения данного пласта заимствований заключается еще в том, что калькированные словосочетания характеризуются тесными взаимоотношениями словообразования и синтаксического строя казахского языка. В результате таких отношений создаются составные номинативные единицы, семантически цельные, стилистически нейтральные и функционально равные отдельному слову. При создании таких словосочетаний участвуют продуктивные словообразующие форманты (-лық / -лік и -лы / -лі), которым присущи общие функциональные значения. В связи с синонимичностью значений формантов в письменной коммуникации появляются орфографические варианты составных наименований. Орфографическое различие наблюдается также в терминологическом корпусе казахского языка.

Данная статья посвящена изучению путей и методов унификации, кодификации семантически цельных составных наименований, созданных путем калькирования и с присоединением к мотивирующему компоненту словосочетаний синонимичных словообразовательных формантов.

Ключевые слова: калька, калькирование, алфавит на основе латинской графики, терминосочетания, орфографирование, словообразовательная калька, словосочетание, функция окончаний

Кіріспе. Тіл ғылымында кірме сөз, калька, жартылай калька деп аталатын терминдер бар және бір қарағанда, олардың қазақ әдеби тілінің құрамындағы орны ғылыми-практикалық тұрғыдан әбден екішелеген, сараланған деуге болады. Әсіресе кірме сөз (шеттілдік сөз; заимствование / иностранное слово) туралы мәселе – оның қазақ әдеби тілінің құрамына енуі, орналасуы, орфографиялануы тілдік қарым-қатынасқа бекем араласуы анықталған. Дегенмен қоғамның жаңа идеологиялық бағытына сәйкес ұлттық әліпбидің латынграфикалы нұсқасын жасау және енгізу түбегейлі қолға алынған қазіргі кезеңде кірме сөздердің (шеттілдік сөз; заимствование / иностранное слово) емлесін, кірме сөздердің жекелеген топтарының орфографиялануын реттеу қажеттігі анық байқалып отыр.

Тілдің лексикалық құрамының толығы көздері қатарында калькаланған және жартылай калька жолымен жасалған тілдік бірліктер де аталады. Бұлар да өзге тілден енетін тілдік бірліктер тобында бірыңғай қарастырылып, тілдің жаңа сөздермен, терминдермен молаюына үлес қосатын арна ретінде бағаланып келеді [1]. 1960-80 жылдардағы еңбектердегі көзқарастар бірыңғай; сондықтан кейініректе де терминжасамға қатысты ғалымдар бұл әдісті өнімді, қажетті әдіс деп көрсетті [2]. Калька жасау түркітөктес тілдерде де өзге тілдердегі (орыс тіліндегі және орыс тілі арқылы) әсіресе терминдер мен термин сөз тіркестерінің баламаларын қалыптастыруда дағдылы, қолайлы, ұғымдық аппаратты дәл жеткізе алатын әдістің бірі ретінде бағаланады.

Расында да, калькаланған және жартылай калька арқылы жасалған әсіресе терминдер мен термин тіркестер – ғылыми мен техниканың, әлеуметтік-мәдени салалардың метатілінің маңызды құрамдас бөлігі; ал бұл – ұдайы жүретін процестердің бірі. Әсіресе соңғы кезеңде – қазақ терминжасамының қазақыландыруға бет бұрған жылдарында бұл әдіс қолайлы, ыңғайлы жолдың біріне айналды. Қазақстан Республикасы жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы (әрі қарай – Мемтерминком) тарапынан ұсынылған (бекітілген деуге болады) қазақша-орысша, орысша-қазақша көптомдық терминологиялық сөздіктерде (әрі қарай – Сөздіктер сериясы) калькалау жолымен жасалған терминдер мен термин тіркестер көлемді орын алады. Осыған байланысты калькалау жолымен жасалған тілдік бірліктердің жасалуы мен орфографиялануы жөнінде пікір ұсыну үшін Сөздіктер сериясындағы тілдік фактілер және ішінара жазу практикасында көрініс берген орфограммалар талданады.

Әдістеме. Зерттеуде жаппай іріктеу, мәселеге қатысты әртүрлі саладағы зерттеулердегі тұжырымдарды қорытуға, ғылыми болжамдарды жинақтауға, эмпирикалық материалдарды түсіндіруге бағытталған метаталдау, сөзжасам моделдерін, тілдік бірліктердің құрылымдық және функционалдық моделдерін түзуге бағытталған лингвистикалық моделдеу әдісі, сондай-ақ салыстырмалы-сөзжасамдық талдау әдістері қолданылды.

Қазақ тіліндегі -лық / -лік және -лы / -лі қосымшалары арқылы калькалау жолымен жасалған номинативтік күрделі тіркестердің қазіргі жазу практикасындағы және Сөздіктер сериясындағы орфографиялануын анықтау мақсатында Ұлт ұстаздары – А. Байтұрсынұлының, Қ. Жұбановтың, академиктер М. Балақаевтың, Р.Сыздықтың, ғалымдар А. Ысқақовтың, Ы. Мамановтың, С. Исаевтың, Н. Оралбайдың және оның мектебі өкілдерінің, Н. Уәлидің, С. Нұрхановтың, Ж. Тектіғұлдың, А. Жанабекованың, татар тілінің маманы, ғалым М.

Закиевтің грамматикалық тұлғалардың мағынасы мен функциясы, қалыптасу тарихы, тіркесімділік ерекшеліктері және олардың тіл динамикасындағы көрінісі мен әдеби тіл нормаларына қарым-қатысы жөніндегі тұжырымдары, сондай-ақ әлемдік лингвистиканың және түркологияның өкілдері – Ф. де Соссюрдің, У. Вайнрайхтың, Э. Хаугеннің, Т. Кунның, Н.К. Дмитриевтің, Н.А. Баскаковтың, Н.З. Гаджиеваның, Е.А. Земскаяның, В.В. Виноградовтың, Д.Н. Шмелевтің тілдердің өзара ықпалдасуынан туындайтын белгілер және олардың қабылдаушы тілге әсері жөніндегі көзқарастары, сондай-ақ академиялық зерттеулер мен энциклопедиялық анықтамалықтардағы түсіндірмелер зерделенді, бұлар талқыланатын проблема бойынша ұсыныстар қалыптастыруға мүмкіндік жасады.

Нәтижелер. Мәселені нақтылай түсу мақсатында төмендегі мәселелер жүйеленеді:

- 1) Калька және калькалау. Түрлері.
- 2) Калькалау жолына қатысатын сөзжасам қосымшаларының функциясы.
- 3) Калькаланған терминдердің орфографиялануы.

Калька және калькалау. Түрлері. Калька (француз тіліндегі *calque* – “көшірме”) – қоғам өмірінің түрлі саласына жаңадан енген ұғымдар мен түсініктердің, заттар мен бұйымдардың атауларын беру қажеттігі туындаған жағдайда бірден дерлік іске асырылатын, жаңа сөзжасам әдісінің, яғни калька жасаудың / калькалаудың нәтижесі; басқа тілдердегі тілдік бірліктің “прототипі”. Калька жасаудың / калькалаудың негізгі жолы – аударма. Аударма семантикалық және формалды түрде жүзеге асады, калькалау әдісі қолданылған жағдайда тілдің сөзжасам заңдылықтары игеріледі; калькалау арқылы калька тілдік бірлік пайда болады. Нақты айтқанда, калькалау – әдіс түрі, ал калька – осы амал арқылы жасалған тілдік бірлік.

Жаңа сөз, термин жасаудың осы әдісінің түрлері туралы бірнеше топтастырулар бар. Лингвистика саласына арналған еңбектерде негізінен аталатындары: а) сөзжасамдық калька; ә) фразеологиялық калька; б) семантикалық калька; в) жартылай калька. Ал ғылыми еңбектерде жоғарыда санамаланғандармен қатар мағыналық, мағыналық-құрылымдық, құрылымдық, грамматикалық, морфологиялық калька, сондай-ақ жалған калька деген термин де көрсетіледі. Алайда осы топтамалардың қатарынан талдау үшін мағыналық құрылымы айқын семантикалық және фразеологиялық калькалар ғалымдардың тарапынан көбірек қарастырылған.

Калькалау жолы мен осы үдерістен пайда болатын калька тілдік бірліктер жөнінде негізінен алдыңғы кезеңдерде құрылымдық лингвистиканың кеңінен зерттелуі себебінен тілдердің өзара байланысы нәтижесі деген аксиома ыңғайында орныққан тұжырымдар қалыптасты. Бұл калька атаулардың жасалуы мен пайда болуының басты межесі, белгісі ретінде танылды. Алайда тілдер арасындағы байланыстан басқа (контакттік лингвистика) қабылдаушы тілде осы жолмен осылайша пайда болған тілдік бірліктердің қабылдаушы тілдің табиғи заңдылықтарына әсері қандай болды деген мәселе мүлдем таратылмайды. Рас, У. Вайнрайхтың [3], Э. Хаугеннің еңбектерінде “бір тілде құрылымы жағынан ұйымдасқан тілдік бірліктің екінші тілге бір сызық бойында көшірілуін интерференция және кодтардың ауысуы деген терминдер арқылы түсіндіру кездеседі. Мәселен, Э. Хауген интерференция дегенді лингвистикалық тұрғыдан ішінара сәйкес келу, екі тілдің бірімен-бірі қабаттасуы, одан әрі басқа тілдің әсерінен екінші тілдің өзгеруі” деген пікір қалдырды. Тілдердегі кірме сөздер және кірме сөздердің ену процесіне қатысты еңбектерінің бірінде Э. Хауген мәселені екі тілді тең меңгерген индивидтің (билингвтің) ерекшеліктерімен байланыстырып, билингв бір тілден меңгерген дағдысына ұқсастырып, екінші тілге көшіріп қоюға бейім болады дегенді айтты [4, 351].

Орыс ғалымы Е.А. Земская кейініректегі еңбегінде “кальки менее заметны, чем заимствования. Это, так сказать, тайный переодетый враг, а не явный грабитель, который ломится в дом” деген пікірін білдірді [5, 421]. Тегінде, осындай пікірлердің пайда бола бастауында негіздер бар: біріншіден, калькалау жолы қабылдаушы тілдің қай деңгейіне өзгерістер әкелді және бұл өзгерістердің қабылдаушы тілдің қай деңгейінде басымдық көрінді деген мәселені анықтау қажеттігі туындайды. Сондықтан, екіншіден, тезис түріндегі алғашқы тұжырымдар тілдер арасындағы байланысқа қатысты басқа да бірқатар күрделі мәселелермен қатар сөзбе-сөз аудару арқылы жасалған калька тілдік бірліктердің табиғатын психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларының әдістері мен әдіснамасын қолдана отырып, тыннан, тереңірек талдаудың өзектілігін танытады. Мәселен, басқа тілдегі тілдік бірліктің ықпалымен қазақ тіліндегі байырғыдан бар сөздің мағынасының өзгеруін (негізінен кеңеюін) семантикалық калька деген терминмен атау қалып алған. Шетелдік ғалым бұны семантикалық индукция – түпнұсқа тілдегі тілдік бірліктің мағынасының түрленуі, модификациясы, яғни бұрыннан бар атаудың сапалық өзгеріске ұшыраған жаңа түрі, жаңа образы деп тану керектігін айтады [6, 166].

Е.А.Земская бұған қатысты түпнұсқа тіл мен қабылдаушы тілдің арасындағы “жалған жақындық” деген пікір айтты. Демек, мәселен, *тұтыну қоржыны* (потребительская корзина), *бекзат/ақсүйек* (аристократ), *бекзат* (элита), *көші-қон* (миграция), *қуғыншы* (гонимый) тәрізді этномазмұнға ие жаңғырған атаулармен қатар *сындарлы* (конструктивный), *оңтайландыру* (оптимизация), *бауырлас-қала* (город-побратим), *демеуқаржы* (дотация), *сыйжазба* (запись дарственная) дегендер сияқты жаңа атаулардың қайсысы семантикалық калька және қайсысы семантикалық индукция екендігі зерттеулерді күтеді. Өйткені мәселе мынада: құрылымы жағынан бірдей және мағынасы дәлме-дәл келетін, демек, бірнеше тілде құрылымы мен мағынасы бірдей сөздер мен тіркестер басқа тілге тәуелді болмай-ақ, басқа тілдің моделінің ықпалынсыз, әр халықтың қоршаған әлемді танып-білуінің нәтижесінде, ішкі тілдік уәжіліктің белгісі ретінде де пайда болады. Мәселен, *зият* (интеллект), *төлнақыш* (автогравюра), *төлжазба* (автография), *дүрлігіс* (ажютаж), *құндақ* (футляр), *риясыздық*, *қалтқысыздық* (бескорыстие), *белсенді босуақ* (активный досуг), *таптаурын* (стеротип) тәрізді бір алуан

сөздер мен калькаланғаны айқын тілдік бірліктер арасында айырмалар бар екендігі сөзсіз. Тың зерттеулер қажет деуіміз сондықтан.

Калькалау жолына қатысатын қазақ тіліндегі сөзжасам қосымшаларының функциясы. Сөзжасам моделдері арқылы жасалатын калька атауларға қатысты өз тарапымыздан айтарымыз – қазақ тілінің сөзжасам әдістерінің мол корпусы арқылы калькалау саналы шығармашылықтың көрінісі, ал калька атаулардың тілді орнығуы стихиялы үдерістер арқылы жүзеге асады, сөйтіп, стихиялы үдерістердің нәтижесінде калька атаулар әдеби тілге, әсіресе ғылым мен техниканың метатіліне тез араласады. Байқауымызша, қазақ тілі қолданылатын салаларда калькалау арқылы жасалғандарға “бейтарап көзқарас / мойындаушылық / шыдамдылық” бар. Бұл жайттың бір себебі, болжам түрінде айтқанда, жаңадан пайда болған терминдерді бірдейлестіру механизмі мен оларды қолданысқа түсіру кезінде қарым-қатынасқа түсуге кедергі келтіретін қиындықтарды жеңуге бағытталған коммуникативтік стратегия пайда болады. Осы факторлар және қолданыстағы автоматизм мен санадағы автоматизмнің болу себептері калькалау мен калька терминдерді басқа ғылыми тармақтар аспектісінде зерделеу қажеттігі байқалады. Құрылымдық лингвистиканың әдістерімен байланыстыра отырып, калькалау және калька табиғатын ашуға тереңірек бару әсіресе қазақ тілінің табиғи, ұлттық болмысын сақтауға бет бұрған қазіргі тұста аса маңызды.

Калька терминдер мен калькаланған терминдер қатарында жартылай калька түріндегі тілдік бірліктер айрықша көзге түседі. Жартылай калькалау терминдік тіркестерде белсенді қолданылады, бұл – тіркестің бір сыңарының немесе екеуінің де түпнұсқа қалпын сақтаған кірме сөз (шеттілдік сөз) болуы арқылы және алдыңғы сыңарына қазақ тілінің қосымшалары жалғануы арқылы жасалатын күрделі сөздер. Дәл осы қызметте қазақ тіліндегі -лық / -лік (варианттарымен қоса алғанда) форманттары орыс тіліндегі <-н>-ск- және <-н>-ый қосымшаларының әмбебап баламасына айналған. Бірақ орфографиялануға қатысты проблемалар бар.

Бірінші проблема. Қазіргі терминжасам ісінде және жазба коммуникацияда -лық / -лік (варианттарын қоса алғанда) және -лы / -лі (варианттарын қоса алғанда) қосымшаларының қолданысынан орфографиялық варианттар түзіледі, мәселен, *когнитивті лингвистика және когнитивтік лингвистика; электронды нұсқа және электрондық нұсқа; бірақ: электрмагнитті толқын; авторлық куәлік, бірақ: жүргізуші куәлігі; нормативті құжат және нормативтік құқықтық акт; мәтінді автоматты талдау, автоматты толтыру, бірақ: қателерді автоматтық түзету, дипломдық жұмыс және диплом жұмысы; абсолюттік негіздер (заң.), бірақ: абсолютті құқық және абсолют түрлендіру; тарихи-құжаттық мұрағаттық топтама; мұрағаттық Қазақстан; заңдық мән, заңдық қағида, бірақ: заң актісі; валюталық қор, бірақ: валюта бағамы; магнитті таспа және магнит таспа; атаулы көмек және атаулық тіркес және т.б.*

Бұлайша болуының бірнеше негіздері бар. Негіздердің бірі – осы екі қосымшаның мағынасының ортақтығына және функциясының ұқсастығына, сондай-ақ түптөркініне байланысты. Алдымен мағынасына қатысты пікірлерге тоқталалық.

Қазақ тіл біліміндегі ең алғашқы пікір Ұлт ұстазының еңбектерінде бар. А. Байтұрсынұлы -лық / -лік қосымшасының мағынасын былайша түсіндіреді: “Әуелі сол зат жұмсалатын нәрсені атау үшін, мәселен, “арқа” деген сөзге “лық” жұрнағын қосып, “арқалық” дейміз, арқа үшін жұмсалатын нәрсені атау үшін, ...екінші, басқа нәрселерге сол заттың өлшеу болатындығын көрсету үшін, мәселен, ай деген сөзге -лық жұрнағын жалғап, “айлық” дейміз, айдың өлшеу болатындығын көрсету үшін, мәселен, аға деген сөзге -лық жұрнағын жалғап, “ағалық” дейміз, аға қалпын көрсету үшін” [7, 212-213].

Тіл ғылымының теоретигі Қ. Жұбановтың пікірлеріне зер салалық. “Қолданылу орнына қарай және сын есімнің анықтайтын сөзінің орнына қарай кейде -лық / -лік, -тық / -тік жұрнақтарын қосуға да болады” деген тұжырымында ғалым “кейде” деген сөзге басым назар аудартады, “Сын есім ретінде кездесетін халықаралық терминдердің сын есімдік жалғауына тағы да қазақ тілінің сын есімдік жалғауын қосып жазу орайсыз деп табылады” [8, 361] деп анық айтады да, осы тұжырымға байланысты тіркелетін тілдік фактілерде ғалым -лық / -лік, -тық / -тік қосымшаларын сирек қолданады, олардың орнына изафет тіркестер ұсынады немесе ықшамдайды: *абсолют қанысу, сыбаға сыным* (удельное преломление), *сентрал, элементар, горизонтал, ирратсионал* [8].

Сонымен қатар “-лық жұрнағы жаңа сөз тудыру қабілеті аса құнарлы қосымша, оның жалғанатын сөздерінің өрісі кең” [9, 34-35]; “-лық, -лік – өнімді жұрнақ; деректі және дерексіз заттық ұғым атауларын жасайды: *белдік, мойындық, кездік, орындық; тұздық, уыздық; патшалық, ұлықтық, билік; батырлық, құпиялық, қастықтық; қажығандық, түңілгендік*” [10, 211-218] деген пікірлер орныққан.

Зерттеушілердің барлығы да -лы/-лі қосымшасын қызметі жағынан өнімді, туынды сын есім жасауға қабілетті (таулы жер, білімді адам), ал мағынасы жағынан “осы заттың, ұғымның бар екендігін” білдіреді деп есептейді, демек, бұл қосымшаның қызметі мен мағынасы дәлелденген.

“Қазақ грамматикасында” -лық / -лік қосымшасының мағынасы мен қызметі таратылған: -лық / -лік қосымшасының жұрнақты зат есім жасаудағы ең қолданымды формант екендігі, неологизм жасауға қабілеті, әртүрлі стиль тармақтарындағы (әсіресе көркем әдебиеттегі) бірқолданыс үлгілерінің болу себептері толық қарастырылған [11, 287-296].

Академиялық еңбектің жұрнақты сын есім талданған тұсындағы мағлұматтарды ықшамдап келтіреміз: а) -лық / -лік қосымшалары туынды сын есім жасауда да өнімді; ә) -лық / -лік қосымшалары -лы / -лі формантының толық тұрпаты; түркі тілдерінде бұл екі жұрнақ бір-бірінен дамып шыққан; бірақ -лы / -лі есім негіздерге

жалғанып, бірыңғай сын есім түзеді; б) -лық / -лік жұрнағы арқылы жасалған есім негізді сын атауы өзі анықтайтын заттың сапалық сипатын, яғни оның тегін, неден немесе одан не істелетінін білдіреді [11, 345].

Түркі тілдеріндегі қосымшалардың тарихи дамуына арналған еңбекте қазақ тіліндегі аффикстердің мағыналары мен қызметінің өзгеру динамикасын талдау барысында зерттеуші -лық → -лы /-лі форманттарының бастапқы түбірі -лы / -лі деген қорытынды жасайды. Түркологтардың пікірлеріне сүйене отырып, “-лық – суффикс, который образует имена существительные, а -лы – имена прилагательные. Известно, что категории имени существительного и имени прилагательного тюркских языков с исторической точки зрения тесно взаимосвязаны. Их близость ярко проявляется и в словообразовательных аффиксах. Следовательно, фактором, обусловившим их развитие в неразрывном единстве, может быть общность их словообразовательных предметных и качественных аффиксов” деген қорытынды ұсынады. Одан әрі зерттеуші -л / -ла (-лақ / -лық формантының түптегі) және -лы қосымшалары жинақтау, көптік, қатыстылық, көпмәртелік мағыналарына ие, сонымен қатар тілдің даму сатыларында олардың көрсетілген мағыналары қосымшалардың варианттарына таралып кеткен деген тұжырымға келеді [12]. Қосымша мәлімет ретінде айта кетелік, мәселен, Н.А. Баскаков -лық / -лік жұрнағының негізгі түбірі – лық (лық толды деген мағынада) деп анықтаған [13, 320]. Бұл пікірді татар ғалым М. Закиев те қостайды: “татарские слова *лық, лыкма* полный, заполненный до предела являются реликтами того самостоятельного слова, из которого произошел суффикс – лык” [14, 244].

Тілші-ғалым А. Жанабекова -лық / -лік жұрнағының функционалды сипатына (қолданысына, жұмсалымына) кеңірек тоқталады. Түркологиядағы белгілі ғалымдардың осы мәселеге қатысты көзқарастарын талдай келе, бес қорытынды ұсынады, олар: 1) -лық / -лік қосымшалары арқылы жасалған туынды сөздерді синтетика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер деп қарау қажет; 2) -лық / -лік қосымшасы барлық жағдайда жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертіп, жаңа мағына бермейді, грамматикалық мағына үстейді; 3) -лық / -лік қосымшасы зат есім, сын есім, сан есім, есімше формаларына түгелдей жалғанып жұмсала алады, яғни грамматикалық форма тудырушы қасиетке ие; 4) жалғану заңдылығы бойынша түбір сөздерге тікелей жалғанады; 5) туынды сөздердің барлығы да дербес лексикалық бірлік ретінде сөздік қорға, сөйтіп, бір ұлттың әдеби тілін қамтитын реестр сөздер қатарына енеді, контекстік туынды формалар сөздік реестрінде берілмейді [15, 27-28].

Татар тілінің морфологиясы, сөзжасамы, лексикологиясы бойынша зерттеулерде -лық / -лік қосымшасы өнімді формант ретінде атала қоймайды. Әсіресе калькалау арқылы жасалатын сөз тіркестерінде татар әдеби тілінде басқаша көрініс бар.

Ғалым Ф.А. Ганиев гибриднегізді сөздерді талдай келе, алдымен «функциональная грамматика опираясь на достижения формальной грамматики, должна систематизировать и классифицировать грамматические значения, снабдив каждое из них списком всех формальных средств его выражения» [16, 8-9] деген қорытынды жасаған және маңыздысы – татар тілінің нормативті сөздіктеріне *автоматик толтыру* (салыстырыңыз: қазақ тілінде – автоматты толтыру); *электрон версия* (қазақ тілінде – электронды нұсқа / электрондық нұсқа), *социаль челтәр* (қазақ тілінде – әлеуметтік желі), *социаль* (социальный), *идеалы* (идеальный), *лингвистик текшеренулар* (лингвистические исследования), *эксперименталь текшеренулар*, *юримдик қызмет* тәрізді ықшамдалған, қазақ тілінің фактілерінен айырмаланатын үлгілерді норма қатарына қосады. Байқалып отырғанындай, татар тілінің қазіргі жайын зерттеушілер -лық/-лік қосымшасының өнімді сипатын әмбебап пайдалану керектігін айта қоймайды.

Ғалым С. Нұрханов бұдан көп жылдар бұрын осы мәселеге қатысты маңызды пікір білдірген еді. Ол тілралық қатынас және тың тіркестер жайына тоқталып, “осының нәтижесінде дүниеге келген фактілерді, әсіресе тіркес төңірегіндегі тілдік жаңалықтарды жаза баспай ажырататындай амал-тәсілдер тіл білімінде әлі де болса жасала қойған жоқ. Сондықтан өзіміздікі дегенің өзгенікі, ал керісінше, өзге дүние дегенің төл туынды болып шығып жататыны болады... Қосымшалар арқылы жасалған жаңа тіркестердің түптөркіні толық ашылуы керек” дей отырып, төл тіркесім заңдылықтарына өзге тілдің әсерін тіл мәдениеті, норма тұрғысынан қарастырған болатын [17, 104].

Сонымен зерттеу қорытындыларынан төмендегілер анықталған:

- -лық / -лік қосымшасының және -лы / -лі формантының түптөркіні бір;
- -лық / -лік қосымшасы қазақ тілінде өнімді формант болып саналады;
- -лық / -лік және -лы / -лі форманттары – көпфункционалы қосымшалар [15, 66].

Қазақ тілінде -лық / -лік қосымшасы номинация (деректі атау) жасау қызметін атқарады, бұл – анық және даусыз. Алайда осы қосымша арқылы жасалған нақты зат, бұйым атаулары (*төстік, қаламдық (уықтың бөлігі), асмалдық (әшекейлі жабдық), түндік, туырлық, қорықтық, терлік, оқтық*) санаулы, олар этномәдени мазмұндағы тілдік бірліктер қатарында ғана ұшырасады. Тағы да дәлелдеуді қажет етпейтін жайттың бірі – -лық / -лік қосымшасының дерексіз ұғым атауларын беруге белсенді қатысуы, бұл ретте осы формантты әмбебап сипатта деп тануға болады (*адалдық, амандық, жақсылық, ізгілік, достық, қалалық, қамқорлық, мейірімділік, көргендік, асығыстық, біріншілік, ондық*). Әмбебап сипатын дәйектейтін фактінің келесісі – мәнмәтін көлемінде экспрессивті қызмет атқаратын бірқолданыстық жұмсалымдардың жасалуы, мәселен, көркем әдеби шығармаларда *жеңілгендік, түңілгендік, қуанғандық, жақтырмағандық* типтес үлгілер кездеседі. Алайда айырма бар: *адалдық, амандық, жақсылық, ізгілік* тәрізділер номинация ретінде әдеби тілдің сөздік қорына енеді, яғни номинатив қызмет атқарады, ал бірқолданыс жұмсалымдар құрамындағы -лық / -лік қосымшасы белгілі бір мәтін көлемінде экспрессивті функцияға ие.

-лық / -лік қосымшасының әмбебап сипаты синтаксистік құрылымның түзілуіне өнімді қатысуына (конструктивті функция) байланысты. Сөз тіркесінің құрамында осы қосымшаның қызметі арқылы жасалатын анықтауыш + анықталушы құрылымы қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына тән: *ұлттық мүдде, туыстық қарым-қатынас, мемлекеттік қызметші, қоғамдық ұйым*. Алайда академиялық еңбекте -лық / -лік қосымшасының -лы / -лі формантымен салыстырғанда, сын есім жасауға қатысуы “соншалықты жиі емес” деп тұжырымдалған [11, 345].

Дегенмен тіл динамикасының қазіргі көрінісінде -лық / -лік қосымшасының жұмсалып қарқындылығын байқау қиын емес. Бұл әсіресе анықтауыш+ анықталушы құрылым түзетін, калькалау жолымен жасалатын термин тіркестер құрамында белсенді. Қазіргі терминжасам процесінде, терминдерді қазақыландыру барысында нақ осы қосымша ең ыңғайлы болып саналады. Оған себеп – аударма арқылы жасалатын термин тіркестерде ұғымдық аппаратты дәл жеткізу мақсатында өзге тілдің құрылымы сақталады, сөйтіп, өзге тілдегі <-н->, <-ск-> морфтары бар суффиксты-күрделі форманы беруде әмбебап сипат алып отыр. Сондықтан Сөздіктер сериясында *авторлық қадағалау, авторлық сыйақы, авторлық құқық, агенттік сыйақы, агенттік келісім, абоненттік берешек, абоненттік төлем, автоматтық журнал, автоматтық сөздік, автоматтық тіл, актуарийлік есептеулер, әліпбилік кітап* тәрізді термин тіркестер елеулі орын алады. Осы қосымшаның ең ыңғайлы болатындығының екінші себебі терминжасамның бір межесі – ықшамдылық, демек, -лық / -лік қосымшасы сипаттама түрінде ұғым аппаратын жеткізуді алмастыратын сыйымдылық танытады, мысалы, *автоматты түрде толтыру* дегеннің орнына *автоматтық толтыру*; *құжаттарды әліпбилік ретпен әзірлеу* дегеннің орнына *құжаттарды әліпбилік әзірлеу*; *мұрағат жазбаларынан үзінді көшірме* дегеннің орнына *мұрағаттық үзінді көшірме*; *форматты автоматты түрде тану* дегеннің орнына *форматты автоматтық тану* сияқты ықшамдылық принципіне сәйкестендірілген термин тіркестер екітілді терминологиялық сөздіктер сериясында ұсынылған. Сөздіктер сериясында -лық / -лік формантының ұғымды берудегі сыйымдылығы, принциптерге сәйкес ықшамдылық қызмет атқаруы біркелкі емес. Мәселен, *абсолют түрлендіру, абсолют негіздер, абсолюттік символ, абстрактті ойлау, автоматтық коммутация, сканерлеудің автоматтық электрондық жүйесі, электронды нұсқа, автоматты шақыру құрылғысы, қателерді автоматтық түзету, автоматты өрт сөндіру* дегендерде -лық / -лік және -лы / -лі форманттары және изафет құрылымымен жасалған бірнеше орфограмма бар. Жазу практикасында *функционалдық стиль / функционалды стиль, когнитивті лингвистика / когнитивтік лингвистика, корпустық лингвистика, құрылымдық лингвистика* қолданыстары, сондай-ақ *номинал баға, номинал сандар, дифференциал шама, пропорционал шама* жұмсалымдары кездеседі. Егер өзге тілдегі <-н->, <-ск-> морфтары бар суффиксті-күрделі форманың калькаланған үлгілеріне қатыстыра қарасақ, *бұл жайтты орфографиялық нормалар тұрғысынан қалай бағалауға болады?* Сөзжасамға, морфологияға, функционалды қосымшаларға қатысты зерттеулерде, жоғарыда баяндалғанындай, иелік, бар екендігі, тиесілі екендігі мағыналары осы екі формантқа ортақ. Академиялық еңбекте осы форманттардың қатыстық сын есім жасайтыны көрсетілген. “...қазақ тіліндегі -лы / -лі, -лық / -лік сөзжасам қосымшалары зат атауын білдіретін немесе есім мәнді және қимылды білдіретін сөздерге жалғанып, сол сөздің мағынасына қатысты ол ұғымдардың бар, я жоқ, соған бейімділік, мекендік т.б. тәрізді сөзжасамдық (деривациялық) мағына тудырады да, ол екінші бір затқа қатысы болу арқылы қатыстық сын есім болады” [11, 462]. Нақты айтқанда, зерттеулерден анықталғанындай, -лық / -лік форманты өзі тіркесетін сөз білдіретін ұғымның тек қана бар немесе жоқ екенін, бейімділікті, тиесілі болуды білдіреді. Шетел ғалымы Т.А. Покровская тұжырымдарында осы қосымшаның мағынасы контексте ғана анықталатыны айтылған. Зерттеуші А.Жанабекова -лық / -лік қосымшасын субстантив, атрибутив функцияларына байланысты кейде “даулы қосымша” деп атап кетеді. Демек, -лық / -лік қосымшасының заттың, ұғымның қасиетін, сапасын білдіретін мағынасынан басқа да функциясы бар.

Баяндалғандарға байланысты *екінші проблема* туындайды.

Бірде *когнитивті лингвистика*, енді бірде *когнитивтік лингвистика; нормативті құқықтық құжат* және *нормативтік құқықтық акт; абсолюттік негіздер* (заң.), бірақ: *абсолютті құқық* дегендердегі тіркестердің алдыңғы сыңарларының түрліше болуына назар аударалық. Бірнеше проблема туындайды: *калькаланған термин тіркестер үшін -лық / -лік және -лы / -лі қосымшаларын талғаусыз қолдану тіл заңдылығына әсер етпей ме, осылайша талғаусыз жалғануды базалық норма немесе босаң норма деп тануға бола ма, яки -лық / -лік формантының мағынасын нақтылау керек пе?* Сөз жоқ, түптөркіні бір болғанымен, осы екі форманттың мағыналық айырмашылықтары бар. Әрине, -лы / -лі қосымшасының уәжделетін / анықталатын сөз білдіретін ұғымда белгілі бір қасиеттің, сапаның бар екендігін білдіретін мағынасы (*таулы жер*; басқа жерден айырмасы – тау бар; *астықты алқап*; басқа алқаптан айырмасы – астық өсіріледі) екіұдай пікір тудырмаса керек. Негізінде -лы / -лі форманты синтаксистік құрылым түзуге араласқан кезде (қосымшаның конструктивті функциясы) осы қосымша жалғанған сөз анықталатын сөзді нақтылайды, нақтылағанда анықталатын сөздің басқа да белгі-сапаларымен қатар осындай нақты белгісі бар екендігін білдіреді. Ф. де Соссюрдің пікірі бойынша анықтаушы және анықталушы қатынасты білдіретін қосмүшелі құрылым жасалады [18]. Демек, -лы / -лі формантының мағынасы мен функциясы анық деп санауға болады. Сонымен қатар -лы/-лі форманты қатысатын еркін тіркестерде образдылық, экспрессия болатындығы белгілі.

Ал -лық / -лік форманты жөніндегі морфология мен сөзжасам салаларындағы тұжырымдарда бұл мәселенің күрделі екендігін аңғартты.

Демек, -лық / -лік және -лы / -лі форманттарының жұмсалымында, жаңа номинация жасауға қатысуында олардың нақты айырым белгілерін де нақтылай түсу қажет. Мәселе мынада: түптөркіні бір болғандықтан, яғни -лық / -лік қосымшасы -лы / -лі формантының бір тұрпаты делінгендіктен [11] қазіргі жазу практикасында, терминжасам ісінде, жаңа сөздің пайда болуында осы форманттар кейде бірінің орнына бірі қолданыла береді де, жазу практикасында орфографиялық варианттар түзеді. Норматив сөздіктердің сөзтізбесінде де әртүрлі орфограммалар бар.

Үшінші проблема. Бекітілген, ұсынылған терминдер тізбесінде *құпиялылық* (құпия+лы+лық), *жүйелілік* (жүйе+лі+лік), *жалғамалылық* (жалғама+лы+лық) – Сөздіктер сериясында постпозитивті *жалғамалылық* / препозитив *жалғамалылық*, *баламалылық* (балама+лы+лық), *мағыналылық* (мағына+лы+лық), *нұсқалылық* (нұсқа+лы+лық), *немқұрайлылық* (немқұрайлы+лық) аталымдары кездеседі, алайда жазу практикасы *құпиялық*, *баламалық*, *мағыналық*, *жүйелік*, *нұсқалық*, *немқұрайлық* тұлғаларын қолдануға бейім. Бұған қатысты жаңа термин – алғашында *қашықтықтан оқыту* ұғымының орнына *қашықтан оқыту* баламасының орныға, нормалана бастағанын да айтуға болады. Бұндай айырмашылықтар, тегінде, -лық / -лік қосымшаларының қолданысында әлсіз тұстар бар екендігін байқатады, болжам-гипотеза түрінде айтқанда, шамасы, бір сөздің бойында түйдектеліп түскен дауысты және дауыссыз дыбыстардың (*нұсқалылық*, *құпиялылық*, *жүйелілік* дегендерде <л> және <ы> дыбыстары) қайталануы, сондай-ақ -лы және -лық қосымшаларының да түйдектелуі сөздің айтылуын үнемдеу заңдылығына бағындырады да, бірте-бірте ықшамдалған тілдік бірлік (*нұсқалық*, *құпиялық*, *қашықтан оқыту*) пайда болады.

Бұл жайттар фонетика мен фонология аспектісінде, тілдік жүйенің тілдік мінез-құлықпен байланысын (психоллингвистика), тіл мен ойлау қарым-қатысын (когнитивтік лингвистика) қарастыратын салаларда анықталуы тиіс.

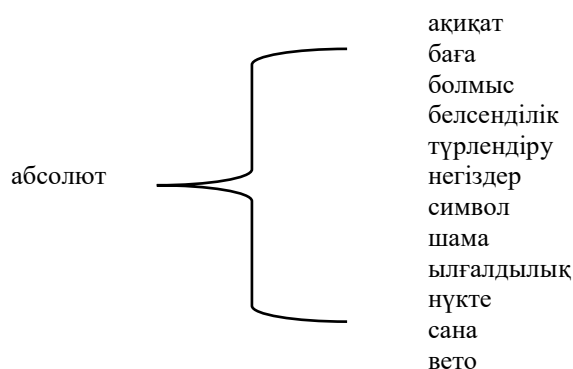
Төртінші проблема. Сөз болып отырған -лық / -лік және -лы / -лі форманттарының қызметі мен қатысуы арқылы *когнитивті-лингвистикалық*, *коммуникативті-прагматикалық*, *лексика-грамматикалық*, *психологиялық-педагогикалық тәжірибе*, *әлеуметтік-мәдени орталық*, *психологиялық-психиатриялық орталық*, *сот-сараптамалық зерттеу*, *психологиялық-денелік тексеріліс*, *лексика-семантикалық сөзжасам* тәрізді күрделі тіркестер бар (Сөздіктер сериясы мен жазу практикасындағы әртүрлі орфограммаларды көрсетіп отырмыз. – А.А.). Орыс тілінде алдыңғы сыңары интерфикстің [<о>] көмегі арқылы жасалатын осындай күрделі сөздерде бірде кірме сөздің түбірі сақталатынын (мысалы, *лексика-грамматикалық*) енді бірде -лық / -лік және -лы / -лі қосымшаларының (*психологиялық-педагогикалық*, *коммуникативті-прагматикалық*) жалғанатынын көреміз. Тегінде, бұл арада форманттардың кей реттерде анықтауыштық қатынастағы қос сөздің тек соңғы сыңарына жалғануы ықшамдылық, қос сөзді тұтас бір лексема деп тану жайына барып тірелетін болса керек. Бұл мәселелер де терминжасам моделдерін, күрделі сөздің, тілдік бірліктердің коммуникативтік және прагматикалық қызметін анықтауды қажет етеді.

Бесінші проблема осындай фактілердің орфографиялануына қатысты.

1-інші үлгі.

Энциклопедиялық еңбектегі мәлімет бойынша *абсолют* (зат есім) және *абсолютный* (сын есім) терминдері – теңбе-тең, бір-біріне барабар синоним лексемалар [19].

Осы лексемамен келетін құрама атауларды 1-ші сызбадағыдай біріздендіруге болады:

Сызба 1. “Абсолют” лексемасы арқылы жасалған термин тіркестер

Бұлайша біріздендірудің қарапайым негізі, жоғарыда айтылғанындай, абсолют және абсолют+ный терминдерінің өзара синонимдес екендігі. Ал ең бастысы – -лық / -лік форманты *өнімді*, *құнарлы*, *әмбебап* дегенімізбен, нақ осы қосымшаның автоматты түрдегі сөзтудырушы немесе форматудырушы қызметі қазақ тілінің табиғи болмысына айрықша тән изафет формаларын алмастырып, ығыстырып бара жатқан жайы назар аудартады. Бұған кезінде профессор Қ. Жұбанов астарлап көңіл бөлді, сондай-ақ жоғарыда аталған еңбегінде С.Нұрханов та «тіл мәдениеті тұрғысынан бағалауымыз керек» дегенді жеткізді. Шын мәнінде мүмкін болған жағдайларда, құрама атаудың ұғымдық сыйымдылығына нұқсан келмейтін тұстарда -лық/-лік қосымшасын

емес, тіл табиғатына тән изафет тіркестер де оңтайлы. Терминжасамда қазақ тілінің өз болмысындағы заңдылықтарды игеру тілді және ғылым мен техника салаларындағы мәліметті, ақпаратты баяндау үшін негіз болып саналатын метатілді таптаурындықтан арылтады.

Алтыншы проблема -лық/-лік қосымшаларын біріздендіруге қатысты.

Тіл ғылымында парадигма термині тиімді қолданылады. Кеңінен және тиімді қолданылып келе жатқан тұсы – жүйелі-құрылымдық, яғни сөзжасамдық парадигма (профессор Н. Оралбай және оның мектебінің өкілдері сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық тарам терминін ұсынады) екендігі және мәлім. Дегенмен осы терминнің негізін қалаушы Т.Кунның еңбектерінде анықтама барынша кен: «Под парадигмами я подразумеваю, - деп жазды ғалым, - признанные всеми научные достижения, которые в течение определённого времени дают модель постановки проблем и их решений научному сообществу» [20]. Ғалымның пікірінше, орныққан әмбебап парадигманың негізінде түсіндіру мүмкін болмайтын аномалиялар пайда болған жағдайда, парадигманы тұтас бір танымдық негіз ретінде алуға болатын, аномалияны тәртіпке салып беретін ұя (дисциплинарная матрица) деп тану қажет. Осы пікірге ден қоюшы ғалымдар тілдік бірліктердің парадигмалық, оның ішінде жүйелі-құрылымдық парадигма бойынша түзілісі танымды тереңдетеді, стандартты шешімдерге тыңнан баға беруге, норма мәселелерін анықтап алуға да септігін тигізеді деп санайды. -лық / -лік қосымшалары арқылы жасалған термин тіркестердің негізгі үлгілері беріледі:

2-інші үлгі:

авторлық: авторлық әдістеме, авторлық оқыту жүйесі, авторлық технология, авторлық мектеп, авторлық тапсырыс, авторлық келісім, авторлық қадағалау, авторлық сыйақы.

3-ші үлгі:

абоненттік: абоненттік желі, абоненттік төлем, абоненттік жүйе, абоненттік тіркелген жүйе.

4-ші үлгі:

бейімделім: тұлғалық бейімделім, механикалық бейімделім, иіссезімдік бейімделім, өзикемдік бейімделім, дәмдік бейімделім, сезімдік бейімделім, нышанаттық бейімделім, қызулық бейімделім.

5-ші үлгі:

дефис арқылы жазылатын термин тіркестер: аппараттық-бағдарламалық қамтамасыз ету, аппараттық-бағдарламалық кешен, аппараттық-төрешілдік, когнитивтік-лингвистикалық, коммуникативтік-прагматикалық зерттеу, психологиялық-педагогикалық орталық, әлеуметтік-мәдени кеңістік, психологиялық-психиатриялық орталық, сот-сараптамалық талдау, психологиялық-денелік тексеріліс, лексикалық-семантикалық сөзжасам, мұрағаттық үзінді-көшірме, тарихи-құжаттық мұрағаттық топтама.

Осыған байланысты назар аударарлық тағы бір мәселе бар.

Бұл -и қосымшасына және изафет құрылымына қатысты. Сөздіктер сериясында 1-ші кестедегідей үлгілер берілген.

-лық/-лік форманты	-и қосымшасы	изафет формасы
заңдық біліктілік	заңи жауаптылық негіздемері	заң мәтінінің түпнұсқалығы
заңдық жауапкершілік	заңи фактілер	заң терминдерінің бір мағыналылығы
заңдылықтың заңи кепілдіктері	заңдылықтың заңи кепілдіктері	заң шеңбері
заңдық міндеттілік		заң мәтіні
заңдық мән		заң психологиясы

Кесте 1. -лық / -лік және -и форманттарының қатар қолданысы

Байқалып отырғанындай, бір лексеманың анықтаушылық қызметі үш түрлі жолмен жасалған. “Қазақ грамматикасында” -и қосымшасы жеке-дара көрсетілмеген. С.Нұрханов бұл қосымшаның қызметі мен мағынасына, тың тіркестер жасау қабілетіне назар аударған болатын. Қазақ тілінде -и қосымшасы арқылы жасалған лексемалар санаулы: *әдеби, тарихи, мәдени, кәсіби, ресми, іскери, ғылыми, әскери, саяси, замануи, адами*. Қандай жағдайда бұл қосымша -лық/ -лік форманттарының қызметін алмастыра алады және қандай жағдайда мағынасымен теңдес бола алады деген мәселе де сараптауды қажет етеді. Бұл қосымшаның тиімділігі -лық/ -лік қосымшасын алмастыра алатын, сөйтіп, терминжасам ісіндегі таптаурындықты реттей алатын қабілетінде деуге болады.

Талқылау. Түркі тілдері, қазақ тілі бойынша зерттеулерде сөз тіркесі мәселесіне қатысты тұжырымдар жеткілікті деуге болады. Нысанаға алынып отырған мәселеге байланысты қарастыра келгенде, қазақ тіліндегі сөз тіркесі жайын терең зерделеген академик М. Балақаев сөйлемде бір ғана сөйлем мүшесі қызметін атқаратын сөз тіркестерін түйдекті тіркес (социалистік жарыс деген мысал арқылы) [21] деген терминмен белгілейді, сөйтіп, оны *именное сочетание* дегеннен айырмалап талдаған. Көрнекті ғалым С. Исаев атаулық тіркес термині арқылы көптеген мәселелерді дәлелдеді. Оның еңбектерінде изафет тіркестер қатарында *кәмелеттік аттестат* фактісінің берілуіне қарағанда, ғалым бұл типтестерді де атаулық тіркес деп таниды [22]. К. Аханов зерттеулерінде құрама сөз деген аталым қолданылған [23]. Кейінгі зерттеушілер жалпы тіркес атаулының еркін (синтаксистік) тіркес, түйдекті тіркес, тұрақты тіркес (бұлар фразеологиялық тіркес және атаулық тіркес) болып

таратылатындығына тоқталып, “бұдан байқайтынымыз – тілде *тіркес* ұғымының тым кең мағынада, жалпы қолданылатыны, терминдердің бір ізге түспегендігі” деген қорытынды жасайды [24]. Сөз тіркесіне арналған вниктамаларға тоқталып отырған себебіміздің негізі – *авторлық құқық, нышанаттық бейімделім, абсолют баға, номинал шама, психологиялық-педагогикалық тәжірибе* тіркестерін тұрақты тіркес, түйдекті тіркес, атаулық тіркес дегендердің қай түріне енетіндігі лексикалық-грамматикалық мағына мен қызметі тұрғысынан анықталуды күтеді. Осындай тіркестер арқылы мағыналардың бірін-бірі толықтыруы, мағыналардың бірігуі, заттар мен ұғымдарды, құбылыстар мен түсініктерді бере алатын тұтас ақпаратты қамтуы, осы ақпаратты сипаттауы, атауы танылады. Сөйтіп, синтаксистік құрылымы жағынан біртұтас, бейтарап мағыналы, жеке бір сөздің орнына жүретін, яғни номинативті қызметі бар тілдік бірлік пайда болады. Аталған сипаттар – талдаудан өткен термин тіркестердің базалық сипаты. Бұл ретте алдымен термин тіркестердің табиғатын нақтылау қажет болады. Сонымен қатар баяндауда көрсетілген тілдік бірліктер (сөз тіркестері / термин тіркестер) ең алдымен оларда коммуникативтік қызметпен қатар танымдық функция бар екендігін дәлелдеді.

Қорытынды. Қазақ тіліндегі өнімді форманттардың дара сөз тіркесін немесе күрделі сөз тіркесін (“Қазақ грамматикасындағы” топтастыру – А.А.) түзуіне қатысатын ерекшеліктері аналогия мен біртектестік арқылы, парадигмалық сөзтізбек моделі арқылы зерттеле бермек. Бұған қатысты шетел ғалымдары “уточнение аналогии и регулярности представляется принципиально важным для правильной характеристики многих явлений словообразования, при описании словообразовательных процессов понятие аналогии применяется к самым различным по своей природе образованиям” деген тұжырым ұсынады [25, 13]. Біз өз тарапымыздан әзірше сөз тіркесі, қосымшалардың функциясы мен қызметі туралы біршама көзқарастарды жинақтау арқылы олардың орфографиялануын реттеуге мән беріп отырмыз. Ал қазақ тілінің қазіргі дамуы жағдайында латыннегізді әліпбиге көшуге байланысты төл тілдік бірліктермен қатар кірме сөздердің, терминологиялық корпусның емлесін жаңғырту, қағидаларын біріздендіру үшін ғылыми-практикалық зерттеулер қарқынды жүргізіле бастады. Бірізге түсірудің, кодификациялаудың принциптері мен әдістері анықтала түсуде. Осындай іс-шаралар легінде Мемтерминком ұсынған Сөздіктер сериясындағы терминдер корпусында төл тілдің әлеуетінің игерілуі (семантикалық калька немесе семантикалық индукция), жартылай калька арқылы жасалған аталымдарды одан әрі жетілдірудің, қалыптандырудың, біріздендірудің өзектілігі анық байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Вопросы развития тюркских языков в СССР // Материалы Всесоюзной научной конференции.* – Алматы: Наука, 1964. – 242 с.
- 2 *Қайдар Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас.* – Алматы: Рауан, 1993. – 36 б
- 3 *Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике.* – Вып. 6. Языковые контакты. – М., 1972. – С. 25-60.
- 4 *Хауген Эйнар. Процесс заимствования // Новое в лингвистике.* – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. Языковые контакты. – С. 344-380.
- 5 *Земская Е.А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь.* – М., 2004. – 237 с.
- 6 *Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-90-е годы XIX века.* – Л., 1965. – 565 с.
- 7 *Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері).* – Алматы, Ана тілі, 1992. – 445 б.
- 8 *Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.* – өңд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.
- 9 *Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық.* – Алматы, «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б.
- 10 *Оралбай Н., Құрманәлиев К., Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы: оқулық.* – Алматы: Инжу-Маржан баспаханасы, 2014. – 290 б.
- 11 *Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис.* – Астана, 2002. – 784 б.
- 12 *Тектигул Ж.О. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке.* – Алматы: ССК, 2018. – 277 с
- 13 *Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология.* – Ч.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 544 с.
- 14 *Татарская грамматика. В трех томах. I том.* – Казань, 1995. – 583 с.
- 15 *Жаңабекова А.Ж. Функционалды қосымшалар: монография.* – Алматы: “Елтаным баспасы”, 2016. – 112 б.
- 16 *Ганиев Ф.А. Функциональное слововообразование в современном татарском литературном языке.* – Казань, 2009. – 237 с.
- 17 *Нұрханов С. Тіаралық қатынас және тың тіркестер // Сөзстан.* – Алматы, 1987. – Б. 104-116.
- 18 *Соссюр Ф. Труды по языкознанию.* – Москва: Прогресс, 1977. – 695 с.
- 19 *Новая философская энциклопедия.* – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1-4. – 2816 с.
- 20 *Кун Т. Структура научных революций.* – М., Прогресс, 1975. – 43 с.
- 21 *Балақаев М. Қазақ әдеби тілі.* – Алматы: Ғылым, 1987. – 272 б.
- 22 *Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар.* – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 180 б.

- 23 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – А.; Мектеп, 1972. – 215б.
 24 Суатай С. Лексикалану құбылысы және атаулық тіркестер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – No 2(132). – 2011. – Б. 160-162.
 25 Способы номинации в современно русском языке. – Москва Издательство “Наука”, 1982. – 295 с.
- References:
- 1 Voprosy razvitiia turkskikh iazykov v SSSR // Materialy Vsesoiuznoi nauchnoi konferensii. – Almaty: Nauka, 1964. – 242 s.
 2 Kaidar A. Kazak terminologiasyna janasa kozKaras. – Almaty: Rauan, 1993. – 36 b.
 3 Vainraih U. Odnioiazychie i mnogoiazychie // Novoe v lingvistike. – Vyp. 6. Iazykovye kontakty. – M., 1972. – С. 25-60.
 4 Haugen Einar. Proses zaimstvovaniia // Novoe v lingvistike. – M.: Progres, 1972. – Vyp. 6. Iazykovye kontakty. – S. 344-380.
 5 Zemskaia E.A. Iazyk kak deiatelnost: Morfema. Slovo. Rech. – M., 2004. – 237 с.
 6 Sorokin Iu.S. Razvitie slovarnogo sostava ruskogo literaturnogo iazyka. 30-90-e gody XIX veka. – L.,1965. – 565 с.
 7 Baitursynuly A. Til tagylymy (Kazak tili men oKu-agartuga Katysty enbekteri). – Almaty, Ana tili, 1992. – 445 b.
 8 Jubanov K. Kazak tili jonindegi zertteuler. – ond., 3-bas. – Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 2010. – 608 bet.
 9 YsKaKov A. Kazirgi Kazak tili. Morfologia: jogary oKu oryndarynyn studentterine arналган oKulyK. – Almaty, «Mektep» baspasy, 1974. – 407 b
 10 Oralbai N., KurmanAliev K., Baltabaeva J. Kazak tulinin sozjasamy: oKulyK. – Almaty: Inju-Marjan baspahanasy, 2014. – 290 b.
 11 Kazak gramatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologia, sintaksis. – Astana, 2002. – 784 b.
 12 Tektigul J.O. Evolusia obseturkskikh afiksov v kazahskom iazyke. – Almaty: SSK, 2018. – 277 s.
 13 Baskakov N.A. Karakalpakski iazyk. Fonetika i morfologia. – Ch.1. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – 544 s.
 14 Tatarskaia gramatika. V treh tomah. I tom. – KazAn, 1995. – 583 с.
 15 Janabekova A.J. FunkSIONaldy Kosymsalar: monografia. – Almaty: “Eltanym baspasy”, 2016. – 112 b.
 16 Ganiev F.A. FunkSIONAlnoe slovovobrazovanie v sovremennom tatarskom literaturnom iazyke. – KazAn, 2009. – 237 s
 17 Nurhanov S. TiaralyK Katynas jAne tyn tirkester // Sozstan. – Almaty, 1987. – B. 104-116.
 18 Sossur F. Trudy po iazykoznaniiu. – Moskva: Progres, 1977. – 695 s.
 19 Novaia filosofskaia ensiklopedia. – 2-e izd., ispr. i dopol. – M.: Mysl, 2010. – T. 1-4. – 2816 s.-slovAr
 20 Kun T. Struktura nauchnyh revolusi. – M., Progres, 1975. – 43 с.
 21 BalaKaev M. Kazak Adebі tili. – Almaty: Gylym, 1987. – 272 b.
 22 Isaev C. Kazirgi Kazak tulindegi negizgi gramatikalyK ugymdar. – Pavlodar: S. Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 180 b.
 23 Ahanov K. Gramatika teoriasynyn negizderi. – А.; Мектеп, 1972. – 215b.
 24 Suatai S. Leksikalanu Kubylыsy jAne ataulыK tirkester // KazUU Habarsysy. Filologia seriasy. – No 2(132). – 2011. – B. 160-162.
 25 Sposoby nominasii v sovremmno ruskom iazyke. – Moskva Izdatelstvo “Наука”, 1982. – 295 s.

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.02>

Алдаш А.,¹ СейдамаТ Ә.Қ.²

¹ А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты,

Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан

ТІЛДЕГІ СТАНДАРТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ СТАНДАРТТАЛУЫ (ПРОБЛЕМАНЫҢ ҚОЙЫЛЫСЫ)

Аңдатпа

Лингвистика ғылымында, әсіресе тіл мәдениеті, ағымдағы тіл проблемалары бойынша зерттеулерде “әдеби норма”, “қалыптану”, “образдылық” ұғымдарымен қатар “клише”, “штамп”, “стереотип” терминдері қолданылады. Тілдік бірліктердің тұрақты формула ретіндегі түрін анықтайтын соңғы терминдер, олардың ауызша және жазба коммуникациядағы көрінісі әртүрлі түсіндіріледі. Лингвистикалық еңбектерде клише және стереотип нақты бір жағдаяттарға сәйкес және мәнмәтін ерекшеліктеріне қарай сөйленістегі тұрақты тіркес, таптаурын фраза, тілдік штамп түрінде анықталады. Ал тілдегі стандарттылық “әдеби норма” ұғымына теңдестіріледі. Сонымен қатар “тілдің стандарттылығы” ұғымы дайын формула, дайын сөз, таптаурын сөз

орамы дегендермен бірдей деп қарайтын көзқарастар да бар. Қазақ тіл біліміндегі сөз мәдениеті, әдеби норма бойынша еңбектерде тілдегі стандарттылық құбылыс, оның болу себептері аз қарастырылған.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі ауызша және жазбаша коммуникацияда игерілетін тілдегі стандарттылық пен стандарт формулалардың кейбір ерекшеліктері, олардың кодификацияланған әдеби нормаларға қарым-қатысы талданады.

Түйін сөздер: әдеби норма, стандарттылық, тіл мәдениеті, таптаурын, клише, штамп, функционалдық стиль, стилдік байлаулы тілдік бірліктер

Aldash A.,¹ Siedamat A.²

¹*Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan*

²*Al Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

STANDARDIZATION IN LANGUAGE AND STANDARDIZATION OF LANGUAGE UNITS (TO THE PROBLEM STATEMENT)

Abstract

In linguistic science, especially in research on problems of speech culture, the current state of language, along with the concepts of "literary norm", "codification", "imagery", the terms "cliche", "stamp", "stereotype" and "standardization" are used. The latter terms denoting stable formulas of language means are interpreted ambiguously, their manifestation in written and oral communication is considered differently. Cliches and stereotypes in language and speech in linguistic works are defined as a speech turnover, a template phrase, a speech stamp, easily reproduced in certain conditions and contexts. And the standardization of the language is equated with the concept of "literary norm". At the same time, there are also opinions that the concept of "standardized language" is consolidated with ready-made speech formulas, template phrases. In Kazakh linguistics, the features and interrelation of the literary norm and the standardization of language are poorly studied.

The article analyzes problems of standardization and standard formulas in the language used in oral and written communication and their relation to the codification of literary norms.

Keywords: literary norm, standardization, speech culture, stereotype, cliché, stamp, functional style, stylistically marked units

Алдаш А.,¹ Сейдаман А.К.²

¹*Институт языкознания имени А. Байтурсынова,
Алматы, Казахстан*

²*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

СТАНДАРТИЗОВАННОСТЬ В ЯЗЫКЕ И СТАНДАРТНОСТЬ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

Аннотация

В лингвистической науке, особенно в исследованиях по проблемам культуры речи, текущего состояния языка, наряду с понятиями "литературная норма", "кодифицированность", "образность" употребляются термины "клише", "штамп", "стереотип" и "стандартизованность". Последние термины, обозначающие устойчивые формулы языковых средств, толкуются неоднозначно, их проявление в письменной и устной коммуникации рассматриваются по-разному. Клише и стереотипы в языке и речи в лингвистических трудах определяются как речевой оборот, шаблонная фраза, речевой штамп, легко воспроизводимые в определённых условиях и контекстах. А стандартизованность языка приравниваются к понятию "литературная норма". Вместе с тем, встречаются суждения и о том, что понятие "стандартизованность языка" консолидируется с готовыми речевыми формулами, шаблонными фразами. В казахском языкознании особенности и взаимосвязь литературной нормы и стандартизованности языка мало изучены.

В статье анализируются некоторые проблемы стандартизованности в языке и стандартных формул в языке, используемых в устной и письменной коммуникации и их взаимосвязь с кодификацией литературных норм.

Ключевые слова: литературная норма, стандартизованность, культура речи, стереотип, клише, штамп, функциональный стиль, стилистически маркированные единицы

Кіріспе. Тіл дамуының әрбір кезеңінде қоғам дамуының, сыртқы және ішкі тілдік факторлардың ықпалымен тілде пайда болған жаңғыруларды, жаңа түрленімдерді талдауды қажет етеін жаңа бағыттар мен тың аспектілер туындайды. Жаңа бағыттар да, тың аспектілер де, әрине, тіл ғылымында қалыптасқан дәстүрлі-тарихи бағыттармен тығыз сабақтас. Сонымен қатар рухани жаңғыру басталған соңғы жылдары тілдің

өміршендігін сақтау жайы басты проблемаға айналды; бұл тағдырешті мүдде үшін тіл мен ұлттық болмыс, тіл мен ұлттық код арасындағы байланысты анықтау мақсатында соны бағыттар қолға алына бастады. Солардың бірі – қазақ тілтанымында теориялық тұрғыдан жете зерделенген сөз мәдениеті және әдеби нормалар мәселелеріне, тілдің қолданысындағы жаңа белгілерге қатысты зерттеулер жүргізу. Сөз мәдениеті және әдеби нормалар проблемаларының қатарында қазақ тілінің сөз байлығының қазіргі қолданысы, қоғам мүшелерінің тілдің байлығын қолдану әлеуетінің сипаттары тереңірек талдауды жажет етеді. Өйткені жазба коммуникацияның, мәдениетаралық коммуникацияның тіл қолданысына әсерінен, әлемдік және ішкі-сыртқы саяси-әлеуметтік ақпараттар ағынын шапшаң, кедергісіз жеткізу нәтижесінен қалыптаса бастаған тұрақты, қалып алған тілдік бірліктердің (жеке сөздер мен сөз орамдарының) табиғаты, олардың жағымды немесе пейоративті сипаты, тілдің байлығына кері немесе пайдалы ықпалы, функционалдық стилдерге қарым-қатысы сияқты біралуан мәселелер тіл мен ұлттық болмыс заңдылықтарына байланыстыра зерттеудің өзектілігін танытып отыр. Бұл аталғандар лингвистика ғылымында орныққан және әдеби тіл нормалары аспектілерімен байланысты талданатын, клише, штамп, стереотип ұғымдарына қатысты. Стандартталған тілдік стереотиптер, сондай-ақ қалыпты, тұрақталған тілдік бірліктер дегенге жақындау келетін функционалдық стилдердің стилдік байлаулы тілдік бірліктері (стилистикалық маркированые единицы) деген аталым да бар. Сонымен қатар тілдегі стандарттылық деген термин де аталады, алайда көрсетілген терминдердің терминдік ұғымдық аппараты яғни тілде бар құбылыстардың, оның ішінде стандарттылық пен клише, штамп, стереотип, стилдік байлаулы белгілер дегендерден айырмашылығы және ең бастысы – олардың әдеби нормаларға қатысы қаншалықты деген проблемалар да қазақ тіл білімінде жете қарастырыла қоймаған.

Әдістеме. Ғылыми пікірлерді зерделеу және қорыту, тілдік фактілерді іріктеу, салыстырмалы талдау, лексикалық түсіндірмелі талдау әдістері қолданылды.

Проблеманың қойылысы тұрғысынан әдеби тіл нормалары және сөз мәдениетіне байланысты қазақ тіл білімінің ұлы Ұстаздары – А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың, қазақ сөз мәдениеті мен қазақ әдеби тілі нормаларының ғылыми-практикалық негізін қалыптастырушылар – академик М. Балақаев пен академик Р.Сыздықтың және олардың мектебі өкілдерінің, әлемдік лингвистикадағы Е.Поливановтың, В.Виноградовтың, М. Кожинаның, Т. Винокурдың, В. Костомаровтың көзқарастарына сүйеніш жасалды.

Нәтижелер және талқылау. Тілдік бірліктердің тұрақты қолданылуы, қалыптану жайында қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушылар А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың пікірлері қазірге дейін құндылығын жоғалтқан жоқ. Ұлт ұстазы қазақ сөзінің құдіретін “Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, мағына жағының күштілігімен жағады” деп, ал тілдің қолданыс ерекшелігін “Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйін түйгенінше айтуға жарау” деп нық атап көрсетті [1, 230] Профессор Қ. Жұбанов қазақ сөзқолданысының когнитивтік, стилдік, нормалық ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан талдады [2, 251-274, 215-233]. Ұлт ұстаздарының ізін жалғастырған М.Балақаев қазақ тілі стилистикасының мәселелерін тұңғыш зерттеуші болса [3], академик Р.Сыздық сөз мәдениеті мен әдеби нормалардың теориялық негіздерін орнықтырды [4, 5].

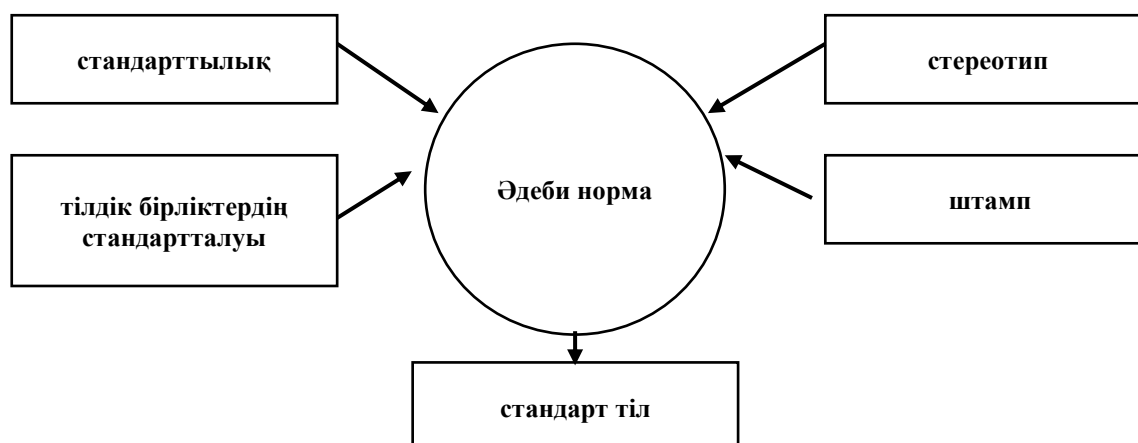
Осы мәселелерге қатысты біралуан ойларды айтудың алдында алдымен сөз болғалы отырған ұғымдардың лингвистикалық-энциклопедиялық анықтамалары 1-кестеде келтірілген.

стереотип	Адам санасында шартты және тұрақты рефлекс түрінде орныққан қызметтің формасы; осы форманың тіл арқылы коммуникациялық актіге түсуі [6, 484]. Стереотиптік тілдік бірліктер өзінің дайын күйінде коммуникативтік актінің күрделі процесін жеңілдетуге де ыңғайлы болып, пайдасын тигізеді [7, 19].
клише	Клише – қарым-қатынас жасау барысында оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөздер тіркесі, стереотип. Мыс., <i>келешекке үміт арту, тығырықтан жол табу, сәлем айт, тісімен құс тістеу</i> [8, 180].
штамп	Штамп... тілдің өңделіп ажарланған, тұрақты қалыптасқан құралы (дайын элементі). Кез келген сөз, сөз тіркесі, сөйлем жиі қолданудың нәтижесінде штамп бола алады. Мыс., <i>ақ алтын, үзеңгілес жолдас</i> [8, 428].
стандарт	Үлгі, эталон, модель, норма, нормалар мен қағидалардың кешені, ереже ... [9, 1268].
тілдің стандарттылығы	Тілді стандарттау – тілдің нормаға түсуі, тілдік құралдардың стандартталуы, тілдік единицалардың лексикалық, дыбыстау, грамматикалық варианттарын нормаға түсірудің үлгісі ретінде алынған тілге сүйене отырып, бір деңгейге түсіру... Тілді стандарттау бар мүмкіндіктермен жүзеге асырылады [8, 362].
әдеби норма	Әдеби норма жөніндегі пікірлерден туындайтын ортақ түйін – қалыптанған, бір жүйеге түскен, функционалдық стилдерге тармақталған, тілді қолданушылар үшін үлгі болып саналатын, қоғамдағы ұлттық мәдениеттің деңгейінің бір белгісі болып табылатын тілдің өмір сүруінің бір формасы.

Кесте 1. Тілдегі стандарттылық қатысты терминдердің жалпы сипаттамасы

Байқалғанындай, біріншіден, талданып отырған терминдердің анықтамасында ортақтықтар бар, айтарлықтай айырмашылықтар да байқалмайды. Ортақтықтары – қалыптанған; нормаға түсіру; тілдің өңделіп ажарланған, тұрақты қалыптасқан құралы; оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөздер тіркесі деген анықтамалар, ал айырмашылықтары мынада: әдеби тіл нормаларының сақталуы қоғамдағы ұлттық мәдениеттің деңгейінің жоғарғы белгісі болса, клише, штамп, таптаурын дегендерге көбінесе “тіл байлығын еркін қолдануға кедергі келтіретіндер” ыңғайында бағаланады. Осындай әртүрлі көзқарастардың болуы әсіресе тілдегі стандарттылық пен тілдің стандартталуы мәселелеріне қатысты көптеген проблемалардың анықталмағандығын дәлелдейді.

Екіншіден, әлемдік тіл білімінде әдеби тілге және әдеби тілдің нормаларына қатысты зерттеу жұмыстарына үңілсек, әдеби тілді стандарт тіл деп атау нұсқалары бар. “Литературный язык (также стандартный язык) – обработанная часть общенародного языка, обладающая в большей или меньшей степени письменно закреплёнными нормами; язык всех проявлений культуры, выражающихся в словесной форме” [10, 108]. Тілдегі стандарттылықтың әдеби нормаға қатысы 1-ші суретте келтірілген.

Сурет 1. Тілдегі стандарттылықтың әдеби нормаға қатысы

Сонымен қатар ағылшын тіл білімінен енген “стандарт тіл” терминін орыс зерттеушісі Е.Д. Поливановтың зерттеулерінен “языковой стандарт русского языка” атты нұсқасында кездестіреміз. Ғалымдардың пікірінше, аталмыш терминді әдеби тілдің орнына қолданудың басты себебі, әдеби тілді әдебиет тілімен шатастырудан туған. “Введение термина “стандарт” необходимо ввиду чрезмерной “привязки” термина “литературный язык” к понятию “язык литературы”, особенно условному в наши дни, когда стандарт создается во многом средствами массовой информации, а также иерархической коррелятивностью с его оппонитом нонстандартом в отличие от негативной отнесенности терминов нелитературная речь, просторечие, vulgar speech и т.п. В какой-то мере аргументом в пользу употребления термина стандарт может служить и широкое вхождение самого слова стандарт и производных стандартный, стандартно, стандартность в современный русский язык, что способствует быстрому усвоению лингвистического термина” [11, 17].

Үшіншіден, зерттеулерге қарағанда, тілдегі стандарттылық және осы арқылы тілдік бірліктердің стандартталуы функционалдық стилдерге және олардың әрқайсысының өзіндік белгілерінің (стилдік байлаулы тілдік бірліктерінің) болуына тікелей байланысты. Бұл заңдылық шындыққа сәйкес келеді. Өйткені әрбір функционалдық стиль қарым-қатынасты орнықтыру, ақпаратты беру мақсатында алдында тұрған сыртқы міндеттерге сәйкес, әрі сыртқы лингвистикалық факторлардың ықпалына бағына отырып, тілдік бірліктерді іріктеп алады. Іріктелген тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі артқан сайын олар стандарттала түседі, нақты бір стилдің байлаулы белгісі ретінде қалыптасады. Дегенмен кей реттерде осы құбылыс таптаурындылыққа да айналуы мүмкін.

Мәселен, қазақ ресми-іскери стилінің маңызды түрі – заңнамалық құжаттар мәтіндеріне тән тұрақты, стандартталған тілдік бірліктер бар. Заңнамалық құжаттар мәтіндеріне “Осы қаулы қол қойылған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі”; жүктелсін, тапсырылсын, белгіленсін; Осы Нұсқаулық; Қазақстан Республикасының білім туралы заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” типтес тұрақталған стандартты қолданыстар тән. Оларды жүктеп отырмыз / жүктеп береміз; Бұл қаулы; бұл Нұсқаулық деп немесе соңғы мәтінде қайталанып тұрса да, қазақ тілінде мұндай қайталаулар таптаурындылықтың белгісі болса да, туралы сөзі “жайында / жайлы / жөнінде” синонимдерімен алмастырылмайды. Бұл жайттың сыртқы себептері бар. Сондай-ақ төмендегі мәнмәтінге назар аударайық.

Егер Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шартта осы Заңдағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, халықаралық шарттағы оны қолдану үшін Қазақстан Республикасының заңын шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Осы сөйлем құрылымы жағынан қазақ тілінің ішк заңдылықтарының сақталуынан өзгешелеу, сондықтан мазмұнын да шапшаң түсіну қиын. Алайда заңнамалық құжаттың барлық түрінде осы бейтарап мәнмәтін қайталанатын, барлығына ортақ мәнмәтін, бұл – заңнамалық құжаттың стандартталған құрылымдарының бірі.

Қазақ әдеби тілінің маңызды функционалдық тармағы – публицистикалық стиль. Публицистикалық стилдің құрылымдық, тілдік-стильдік ерекшеліктері қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелген, әлемдік лингвистикада да іргелі еңбектер мол. Осы тармақтың стильдік байлаулы белгілері, басқа стилдерден аражігі айқындалған. Публицистикалық стиль – тілдің дамуын айрықша танытып отыратын күрделі сала, жалпы, тілдің динамикасындағы өзгерістерді осы стилдің үлгілерінен айқын көруге болады.

Мына пікірлер назар аудартады. Ғалым Р. Сыздықова “Тілдік нормадағы функционалды стильдерге қарай ажыратып тануда олардың бір стиль шеңберінде тұйықталған сипаты жағын білу керек. Өйткені бір функционалды стильдің ішінде ғана емес, азды-көпті стиларалық “ауыспалы тіркестер жүріп жатады” деп жазған еді. Одан әрі ғалым былайша тұжырымдайды: “публицистикалық стильде ғылыми стильдің ерекшеліктері, көркем әдебиеттің элементтері кездесіп отыратыны стильдердің басты қағидаларының бірі екенін оның сол стильге тән лингвистикалық белгілерінің толық қамтитын бөлігіне байланысты да тану мүмкіндігін көрсетеді. Ал көркем әдебиет стилінде ғылыми стильдің де, ресми құжат түрінің ауызша түрі, немесе, сот залынан көрініс суреттелсе, заң тілінің де элементтері кездеседі. Ресми құжат тілі мен іс қағаздар тілінде де ғылыми стильге тән дәлдік, нақтылық бола отырып, реттілік көрсеткіштері, сөйлемдерінің тілдік құрылымдық ұқсас кешендерге жіктелген түрлерін кездестіруге болады” [4, 9].

Т.Г.Винокур функционалдық стильдерді топтастыруда мынадай белгілерін ескеру қажеттігіне баса назар аударған: 1) әдеби тілдің қандай бір түрін функционалдық стиль ретінде айқындау үшін осы түрі адам қызметінің белгілі бір саласында әрдайым қолданылуы керек; 2) әдеби тілдің қандай бір түрін функционалдық стиль ретінде айқындау үшін тілде іс жүзінде қандай да қатынас саласында қызмет атқаратын және осы өмір саласында қатынас жасау ерекшеліктерімен айқындалған сөйлеу құралдарының белгілі бір мөлшері болуы қажет [12, 9].

Соңғы ширек ғасырдан астам уақыттағы еңбектерде публицистикалық стилге “стиларалық стиль деген анықтама беріліп келеді. Бұның себебі неде? Себеп – тіл динамикасындағы өзгерістерді синхронды-диохронды салыстыра зерттеуден туындап отыр. Нақтырақ айтқанда, өткен ғасырдың орта тұсындағы мерзімді басылымдарда тұрақты тілдік бірліктер басым орын алды: *бой көрсетті, орын алды, болып табылады, орналасуда, орындалуда, ресми сапар; екіжақты ынтымақтастық; жоғары мәртебелі мейман; құрметті қарауыл; ресми тіл; ресми атау; ресми дерек; толайым табыс; өтпелі кезең; жеке кездесу; ынталы топ; іскер топ; оң ықпал; белсенді жұмыс; маңызды бағыт; қысқа мерзімді; орта мерзімді; тұсаукесер рәсім; қарсы алу; сап түзеу; бет түзеу; әңгіме қозғау; аяқ басу; жүзеге асыру; іс жүзіне асыру; жақсарта түсу; қол жеткізу; атап көрсету; қызығушылық таныту; байқалып отыр; баса айту; көздеу; сенім білдіру; жоспарланып отыр* және т.б. тәріздес тұрақталғандармен қатар аударманың ықпалымен жасалған *ақ алтын, көгілдір отын, жұмсақ алтын, дала аруы* типтес перифразалар қазақ баспасөзінде жоғары жиілікпен қолданылды. Содан кейінгі кезеңдерде қазақ баспасөзі осындай стереотип тілдік бірліктердің бірқатарын публицистикалық мазмұндағы дискурстың стандартына айналдырды (*ресми сапар; екіжақты ынтымақтастық; жоғары мәртебелі мейман, жүзеге асыру; іс жүзіне асыру* және т.б.), басқаларын біртіндеп ығыстырды, сөйтіп, публицистикалық стилдің әсер ету және ақпарат беру функцияларын жүзеге асыру мүддесінде жалпытілдік қордағы барлық мүмкіндіктерді пайдалануға қарай көшті. Сөз ретінде айта кетелік, публицистикалық стилдің негізгі функциясы ақпарат беру екендігі, екіншісі – берілген ақпаратқа сендіру, пікір қалыптастыру, яғни әсер ету екендігі аталып келді. Ал қазіргі кезде осы саланың осы екі функциясының арасалмағы теңбе-тең, тіпті кей реттерде әсер ету функциясы басымрақ деуге болады. Осы мақсатта қазіргі баспасөздің тек тақырыптарының өзінде риторикалық құрылымдар (*Қазақты кім киіндіріп жүр? Қара шаңырақтың иесі кім?*); образды сөздер: *сарқыт, тауқымет, дидарласу (Мұраға таластың тауқыметі; Базардағы бәтуасыз шаруа; Спорт сарқыты)*; синонимдердің ресурстары (*кездесу* дегеннің орнына – *дидарласу; жеңілу* дегеннің орнына – *сүріну, тізе бугу; әңгіме жалғасты* дегеннің орнына – *әңгіме өрбіді*) тәрізді қолданыстар бар. Сонымен қатар қазіргі публицистикалық стиль қоғамдық-саяси лексиканың жаңа үлгілерін (*ұлттық бірегейлік, бітімгерлік, толеранттылық, жыл адамы, ұлттық құндылық, болашаққа бағдар* және т.б.) қалыптастырды. Әрине, бұлардың соңғылары – публицистикалық стиль арқылы пайда болған тілдегі стандарттылықтың, әдеби тілдің жаңа нормалық үлгілері.

Осы фактілерден көрінетіндей, тілдегі стандарттылық пен әдеби нормалардың арасында байланыс бар. Сондықтан әдеби норма туралы ақпаратты жүйелеу де маңызды.

Әлем тіл білімінде әдеби тілге және әдеби тілдің нормаларына қатысты зерттеу жұмыстарына үңілсек, әдеби тілді стандарт тіл деп атау нұсқалары бар. “Литературный язык (также стандартный язык) – обработанная часть общенародного языка, обладающая в большей или меньшей степени письменно закреплёнными нормами; язык всех проявлений культуры, выражающихся в словесной форме” [9, 108].

Тілдегі *стандарт пен стандарттылық* ұғымдарын *әдеби тіл* терминімен тығыз байланыста салыстыра қарағанда, *стандарттылық* және *әдеби норма* теңбе-тең бе; сондай-ақ әдеби тілдің қай белгісінен стандарттылық айқын көрінеді деген тәрізді бірқатар сауалдар туындайды. Ал бұл мәселелер әдеби тіл нормаларына тығыз байланысы бар *тілдегі стандарттылық* және *тілдік бірліктердің стандартталуы, клише,*

стереотип, штамп тәрізді күрделі құбылыстармен сабақтастыра зерделеудің өзектілігін танытады. Бұл проблемалардың маңыздылығы сонымен қатар қазіргі кезде ұлттық сананың жаңғыруы мен рухани күштің арқауын ұстайтын негізгі құрал – тіл байлығын, сөз құдіретінің қолданысын зерттеудің кезек күттірмейтіндігіне байланысты. Белгілі ғалымдар – профессор Н. Уәлидің еңбектерінде бағдар боларлық құнды тұжырымдар бар. Ғалым Н. Уәли сөздің жатықтығы мен байлығы, сөз тазалығы мен сөз әсерлілігі туралы ғылыми түйіндер жасады [13], іргелі еңбектердің бірінде ағымдағы тілдің, сөз мәдениетінің мәселелері талданып, тілдегі клише, стандарт ұғымдарының аражігін ажыратылған және олардың әдеби нормаларға қатысы анықталған [14].

Қорытынды. Қазақ әдеби тілінің негізгі белгілерін саралай отырып, келесі тұжырымдарды алға тартамыз: жоғары деңгейдегі әдеби тіл қалыптасқан, нормаланған ұлттық тілде стандарттылық болады және жақсы дамыған, тұрақталған нормалары бар тіл халықтың ұлттық мәдениетінің, оның ішінде сөз мәдениетінің де жоғары дамығанын танытады. Тілдің стильдік тармақтары саралана түскен сайын стандарттылық та айқын болады.

Тілдегі стандарттылықты айқындауда әдеби тілдің функционалдық стильдерінің рөлі маңызды. Әдеби тілдің негізгі шарты нормалылық, сұрыпталған тіл болу қажеттілігі болса, бұл да – стилдердің негізгі ұстанымы. Әдеби норма мен тілдік құралдардың стандартты қолданылуы тығыз байланысты. “Функционалдық стильдердің әрқайсысы өз мүмкіндіктерінше тілдік бірліктерді қолданудың өзіндік модельдері мен трансформациясын жасауға ұмтылады. Ол тілдің дамуына және стилді қалыптастыруға ықпал жасайды. Тілдік модельдер мен бірліктер функционалдық стильдердің шеңберінде қарастырылады” [8, 12].

Қазіргі кезеңде қазақ тілінің сөздік байлығын жан-жақты айналымға түсіру арқылы тілдің коммуникативтік қызметінің аясын кеңейту бағыты нормалық талаптардың ауқымын ұлғайтып отыр. Ал бұл жағдай, тілдің барлық мүмкіндіктерін пайдалану бағыты тілдегі барлық құбылыстарды тіо ғылымындағы жаңа әдістер мен көзқарастарға сүйене отырып тыңнан талдауды қажет етеді. Олардың қатарында “ойды жеткізудің зерделі құралы” (интеллектуализированное средство выражения) деп бағаланатын клише [15, 125-131], адам санасында жиналған ақпараттың шоғырланып, сақталып, белгілі бір ситуацияға байланысты тіл арқылы таралатын тілдік құрылымдар мен құбылыстар, әрі әрқашанда тұрақты сипатқа ие сөздер мен сөз тіркестері түрінде стандартталғандар, стильдік уәжсіз, шектен тыс жиі қолданысынан туындаған, көп жағдайда адам жадында сақталған тіркес ретінде қайталанатын, образды бояуы бәсең, таптаурын сипатқа ие сөздер, сөз тіркестері мен құрылымдар бар. Бұл аталғандар әдеби тіл нормаларына, сонымен қатар тілдік жағдаяттар мен коммуникативтік талаптарға сәйкес әсерлі қолдану – тілдің әсерлілігі құбылысымен тығыз сабақтастықта талдануы қажет.

Әдеби норма дегеніміз – тілдік құралдардың стандартты қолданылуы. Функционалдық стильдердің әрқайсысы өз мүмкіндіктерінше тілдік бірліктерді қолданудың өзіндік модельдері мен трансформациясын жасауға ұмтылады. Ол тілдің дамуына және стилді қалыптастыруға ықпал жасайды. Тілдік модельдер мен бірліктер функционалдық стильдердің шеңберінде қарастырылады.

Ғалым Т.Г. Винокур тіл мәдениетінің екі сатысын атап көрсеткен болатын: бірі – кіші сатысы, қолданыс тілінің дұрыстығы, екіншісі – қолданыс тілінің биік шыңы – стилистикаға қатысты, дәлірек айтқанда, стилистикалық норма [10, 12]. Ендеше, стилистикалық норма дегеніміз – қарым-қатынас аясындағы тілдің қолданыс мақсатына, міндетіне және мазмұнына сай, тарихи жағынан қалыптасқан тілдік мүмкіндіктердің жүзеге асу ережелері, ұстанымы. Әдеби тілдің жоғары мәдениеті ойды дұрыс, дәл және ақылға қонымды етіп тілдік құралдар арқылы жеткізе білу болып табылады. Зерттеушілердің қай-қайсысы да тілдің әлеуметтік қызметіне мақсаттық стильдердің қатысты екендігін атайды. Олай болса, тілдегі стандарттылық ұғымы стилистика ғылымы мен тіл мәдениеті ғылымы аясында әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. *Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы, Жалын, 1991. – 464 бет.*
- 2 Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.*
- 3 Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев М. *Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, Мектеп, 1974. – 190 бет.*
- 4 Сыздықова Р. *Сөз құдыреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 бет.*
- 5 Сыздық Р. *Тілдік норма және оның қалыптануы(кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001 - 230 бет.*
- 6 *Словарь социолингвистических терминов (неопр.). – Москва: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук, 2006. – С. 217.*
- 7 *Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык. – 1980. – 622 с*
- 8 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Мадиева Г.Б. и др. *Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі. – Алматы, 1998. – 544 с.*
- 9 Котюрова М.П. *Научный текст и стиль мышления ученого // Вестник Пермского университета. – Пермь, 1996. – Вып II. – С. 26-42.*
- 10 Винокур Т.Г. *Развитие функциональных стилей современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – 231 с.*

11 Кёстер-Тома, З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт // Русистика. Берлин, 1993. – № 2. – С. 15-31.

12 Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий. – Либроком, 2009. – 104 с.

13 Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, Мектеп, 1984. – 117 б.

14 Алдаш А Сөз мәдениеті: жаңа қолданыстар негізінде: монография. – Алматы: “Сардар” баспа үйі, 2015. – 320 б.

15 Сорокин Ю. А. Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий // Общение. Теоретические и прагматические проблемы. М., 1978. – С. 125-131.

References:

1 Baitursynov A. Ak jol: Olender men tArjimeler, publ. makalalar jane adebi zertteu / Kurast. R.Nurgaliev. – Almaty, Jalyn, 1991. – 464 bet.

2 Jubanov K. Kazak tılı jonındeги zertteuler. – ond., 3-bas. – Almaty, Memleketтік tildi damytu instituty, 2010. – 608 bet.

3 BalaKaev M., Tomanov M., Janpeisov E., Manasbaev M. Kazak tılınin stilistikasy. – Almaty, Mektep, 1974. – 190 bet.

4 Syzdykova R. Soz Kudyreti. –Almaty: Sanat, 1997. –224 bet.

5 Syzdyk R. Tildik norma jane onyn Kalypstanuy(kodifikasiyası). – Astana: Elorda, 2001 - 230 bet.

6 Slovar sociolingvisticeskikh terminov (neopr.). – Moskva: Rosiskaia akademiya nauk. Institut iazykoznanıa. Rosiskaia akademiya lingvisticeskikh nauk, 2006. – S. 217.

7 Slovar inostrannykh slov. – Moskva: Ruski iazyk. – 1980. – 622 c.

8 Suleimenova E.D., Saimerdenova N.J., Madieva G.B. i dr. Slovar po iazykoznanıu. Til bilimi sozdıgi. – Almaty, 1998. – 544 c.

9 Koturova M.P. Nauchnyi teks i stil myslenia uchenogo // Vestnik Permskogo universiteta. – Perm, 1996. – Vyp II. – S. 26-42.

10 Vinokur T.G. Razvıtie funktsionalnykh stilei sovremennogo ruskogo iazyka. – M.: Nauka, 1968. – 231 s.

11 Koster-Тома, Z. Standart, substandart, nonstandart // Rusistika. Berlin, 1993. – № 2. – S. 15-31.

12 Vinokur T.G. O sodержanii nekotorykh stilisticheskikh ponAtı. – Librokom, 2009. – 104 s.

13 Uali N. Soz madenieti. – Almaty, Mektep, 1984. – 117 b.

14 Aldas A Soz madenieti: jana Koldanystar negızinde: monografiya. – Almaty: “Sardar” baspa uıı, 2015. – 320 b.

15 Sorokin Iu. A. Stereotip, stamp, klise: k probleme opredelenia ponAtı // Obsenie. Teoreticheskie i pragmaticheskie problemy. M., 1978. – S. 125-131.

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.03>

Алдашева К.С.,¹ Иманқұлова М.А.²

¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

**ҚАЗАҚЫЛАНДЫРЫЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖАҢАЛЫҚТАРДЫҢ
ӨЗГЕ ТІЛДІК ӘСЕРГЕ ҚАРСЫ ИММУНИТЕТІ
(жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұны негізінде)**

Аңдатпа

Қоғамдық сананы жаңғырту мен латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне көшу жағдайында қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың менталды лексиконда шоғырлану үдерістерін зерттеу аса өзекті болып отыр. Осымен байланысты қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың ғылыми-практикалық тұрғыдан жүйелеу және қорыту Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – тілдің лексикалық қорын жетілдіруге, жаңа тілдік бірліктерді бірінші рет қалыптандыруға, қазақ тілінің ұлттық корпусын табысты түрде қалыптастыруға нақты үлес қосады, сондай-ақ оқушылардың лексикалық жаңалықтарды меңгеруінің әдіснамалық негіздерін айқындау және бейіндік мектептер үшін әдістемелік жүйені әзірлеу қазақ тілін оқытудың әдіснамасын жетілдіру мен стандарттауға, қазақ тілінің қажеттілігін арттыруға ықпал етеді. Ұлт тілінің өзге тілдік әсерге қарсы басты иммунитеті – қазақыландыру. Қазақ тілінің өзге тілдік әсерге қарсы иммунитетін бағалау жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұнындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтарға талдау жасауды қажет етеді. Мақалада жалпы білім беру жүйесіндегі оқулықтардың білім мазмұнындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтарды талданады.

Түйін сөздер: қазақы ланды ры лған лексикалы қ жаңалы қтар, жалпы орта білі м беру жүйесі, қазақ тілі нің төл әлеуеті, қазақы ланды ру, өзге тілді к әсерге қарсы иммунитет

Aldasheva K.,¹ Imankulova M.²

*¹Mahambet Utemisov West Kazakhstan University,
Uralsk, Kazakhstan*

*²Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

**IMMUNITY OF RESISTANCE OF KAZAKHIZED LEXIC INNOVATIONS TO
ANOTHER LANGUAGE INFLUENCE
(based on the educational content of the general education system)**

Abstract

Due to the modernization of public consciousness and transition to a new Kazakh alphabet based on Latin graphics, it becomes relevant to consider the process of Kazakh lexical innovations self-organization in a person's mental lexicon. Summing up and scientific and practical systematization of lexical innovations that have appeared over the last quarter of a century will contribute to the implementation of the priorities of language policy in Kazakhstan including the following: improvement of the lexical fund of the Kazakh language; unification and codification of lexical innovations; successful formation of a national body of the Kazakh language; definition of methodological bases of studying lexical innovations by students and development of methodological system for specialized school will help to improve and standardize the state language teaching methodology; increase of the demand for the state language. Assessment of the immunity of resistance of the Kazakh language to foreign language influence requires an analysis of Kazakh lexical innovations in the educational content of the general educational system. The article analyzes Kazakh lexical innovations in the educational content of the general education system.

Keywords: Kazakh lexical innovations, general educational system, internal potential of the Kazakh language, Kazakhization, immunity of resistance to foreign language influence

Алдашева К.С.,¹ Иманкулова М.А.²

*¹Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
Уральск, Казахстан*

*²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан*

**ИММУНИТЕТ СОПРОТИВЛЕНИЯ КАЗАХИЗИРОВАННЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ
ИНОЯЗЫЧНОМУ ВЛИЯНИЮ
(на основе образовательного содержания общеобразовательной системы)**

Аннотация

В условиях модернизации общественного сознания и перехода к новому казахскому алфавиту на основе латинской графики становится особо актуальным изучение процессов самоорганизации казахизированных лексических инноваций в ментальном лексиконе. В связи с этим подведение итогов и научно-практическая систематизация казахизированных лексических инноваций внесет определенный вклад в реализацию приоритетных направлений языковой политики Казахстана – совершенствование лексического фонда казахского языка; унификацию и кодификацию лексических инноваций; успешное формирование национального корпуса казахского языка; а также определение методологических основ усвоения учащимися лексических инноваций и выработка методической системы для профильных школ способствуют совершенствованию и стандартизации методологии обучения государственному языку; повышению востребованности государственного языка. Главный иммунитет сопротивления национального языка иноязычному влиянию является казахизация. Оценка иммунитета сопротивления казахского языка иноязычному влиянию требует проведения анализа на казахизированных лексических инноваций в образовательном содержании общеобразовательной системы. В статье анализируются казахизированные лексические инновации в образовательном содержании общеобразовательной системы.

Ключевые слова: казахизированные лексические инновации, общеобразовательная система, внутренний потенциал казахского языка, казахизация, иммунитет сопротивления иноязычному влиянию

Кіріспе. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында “қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық ресурстарын зерттеу, ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиет, интернет-ресурстар, онлайн оқулықтар, ортологиялық және басқа да құралдар

арқылы жаңа ғылыми-лингвистикалық білімді дәріптеу жөніндегі шараларды қолдау, қазақ тілінің ұлттық корпусын құру” міндеттері бекітілген [1]. Бұл міндеттерді оңтайлы жүзеге асыру синхронды сатыда тілдің лексикалық қорындағы жаңғыруды ғылыми-теориялық тұрғыдан жете зерделеуді және қолданбалы тұрғыдан тиімді өлшемдер ұсынуды талап етеді.

Лексикалық жүйенің жаңғыруы – кез келген тілге тән, үздіксіз үдеріс. Тілдегі “қозғалыстың” платформасы – оның лексикалық қабаты. Бұл ауқымды платформадағы үдеріс екі бағытта жүреді, бірі – лексикалық бірліктердің көнеруі (архаизация), екіншісі – жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуы (неологизация). Алғашқы бағыт сөздің актив қолданыстан пассив қолданысқа біртіндеп өтуімен сипатталса, екінші бағыт тілде жаңа атаулар мен жаңа қолданыстардың пайда болуы арқылы ерекшеленеді. Бұл өзгерістер тілдің өз ішінде (табиғи) қарқынды жүріп жатады, алайда онда сыртқы ықпал етуші факторлардың рөлі де айрықша.

Тілдегі өзгерістерді бақылаушы субъектілер – тіл иелері лексикалық бірліктердің көнеру үдерісі мен салыстырғанда, жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуына назар аударады және бағалайды. Бұның себебі – қазіргі жаһандық кеңістіктегі өзгермелілік сипаттың басымдығы.

Тіл саясатын іске асырудың мемлекеттік бағдарламасында анықталғандай, “тілдік инновациялар – тілдік-мәдени қауымдастықтың өмір сүру жағдайларына байланысты қалыптасқан тілдегі өзгерістер мен жаңалықтар. Қазақ тіліндегі инновациялар тәуелсіз елдің саяси, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени өміріндегі трансформацияларға, IT-технологиялардың жаһандық дамуына байланысты қалыптасты. Осыған байланысты, тілдік инновациялардың басын қосатын неолексикографиялық еңбектерді жазу бойынша үздіксіз жұмыс істеу қажет” [1].

Лексикалық қордың жаңғыруында сыртқы әсерлердің ықпалы айқын байқалады. Ұлттық тілдің лексикалық жүйесіне ықпал ететін басты сыртқы әсер – шет тілдік атаулар, кірме сөздер. Бұндай сыртқы әсерге қарсы тұратын ұлт тілінің басты иммунитеті – төл тілдің ішкі әлеуеті; өз ресурстарын пайдалану арқылы шет тілдік атауларды бейімдеу (аудару, калькалау, балама нұсқа табу [1]) – қазақландыру.

Қазақландыру – Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының басты бағыттарын жүзеге асыруға байланысты пайда болған жаңа термин. Бұл термин қазақ тілінің қолданысының кеңейту, қазақ тілін ғылым мен техника тіліне айналдыру, білім беру, заң және сот ісі салаларына белсенді енгізу мүдделерінде тілдің төл әлеуетін сарқа пайдалану деген ұғымды білдіреді. Қазақландырылған лексикалық жаңалықтар – тілден тыс және тілдік ішкі факторлардың ықпалымен жаңа зат, ұғым, түсінік, құбылыс атауларын беру үшін белгілі бір тілдің жаңа сөз жасайтын әдіс-тәсілдері арқылы пайда болған жаңа атау (дара номинация), күрделі сөз, сөз тіркесі.

Әдіс тәсіл. Қазіргі кезеңде қазақ әдеби тілінің динамикасында лексикалық жаңалықтарды жасау үшін сөзжасам модельдерінің барлық мүмкіндіктері айқындалған және олардың жалпы сипаттамасы, тиімділігі мен икемділігі сөзжасам бойынша еңбектерде жеткілікті дәрежеде тұжырымдалған. Сөзжасам модельдерінің қатарында қазақ тілінің семантикалық тынысын (төл сөздердің қайта жаңғыруы) игеру арқылы жасалған лексикалық инновациялар айрықша орын алады, олар өздеріне тән күрделі, лингвистикалық, лингвомәдени және сыртқы факторларға байланысты ерекшеліктері бойынша пәнаралық аспектіде жете зерделеуді қажет етеді.

2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігін нығайту жолында атқарылған істерге қатысты қорытындылар жасалған. Бағдарламада 2011 жылға дейінгі орындалған іс-шаралардың тиімді орындалуының нәтижесінде қазақ тілінің реттелген терминологиялық қорының үлесі (2014 жылға қарай – 20%, 2017 жылға қарай – 60%, 2020 жылға қарай – 100% болуы тиіс екендігі дәлелденген [2].

Сонымен қатар әлі де болса кейбір аспектілер бар екендігі көрсетілген; олардың легінде қоғам мүшелерінің қазақ тілін білуінің әрқелкі деңгейі; қазақ тілі қолданылуға тиісті әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі бәсең көрінісі; *тіл мәдениетінің төмендеуі* сияқты маңызды мәселелердің ғылыми-практикалық тұрғыдан алдағы уақытта шешімін табуы аталған [2].

Тіл мәдениетінің төмендеуі қатарында қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын ұдайы жетілдіру, қазақ тіліндегі терминқорды қалыптастыру жайы баса көрсетіледі.

Шын мәнінде, Қазақстандағы тіл саясатының бағыттарында қазіргі қоғамдағы тілдік жағдаят үшін тілдің өміршеңдігін дәлелдеу және оны сақтап қалу жолындағы іс-шараларға айрықша мән беріледі. Бұл бағыттағы міндеттердің қатарында:

- тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы оның мүмкіндіктерін кеңейту;
- ұлттық терминологияны реттеу, жүйелеу мен дамыту;
- әлеуметтік-мәдени болмысты бейнелеуде тілдің ұлттық ерекшеліктерін сақтау;
- ғылым-білім, оқу-тәрбие, әлеуметтік-саяси салалардағы ежелгі сөздерді жаңғырту;
- бұл үшін тілдің ішкі мүмкіндіктерін сарқа пайдалану;
- мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына “Мәңгілік ел құндылықтарының енгізуі” факторларының кезек күттірмейтін маңыздылығы нақтыланған.

Аталған аспектілердің жүзеге асырылуы, тілді Мәңгілік ел құндылықтарының басымы деп тану, тілдің өміршеңдігін сақтау, қазіргі жағдайда қазақ тілінің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі

бәсекеге қабілеттілігін арттыру ең алдымен тілдің өз мүмкіндіктерін жан-жақты пайдалану жолымен қазақ әдеби тілінің терминқорын, күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық атауларды қазақландыруды сындарлы және дәйекті түрде жолға қоюмен және осы бағыттағы ғылыми-практикалық жұмыстарды үзбей жалғастырумен байланысты.

Қазақтың төл сөздерінің семантикалық өзгерістерінің нәтижесінде пайда болған лексикалық жаңалықтар халықтың дүниетанымын, ұлттық психология мен философияны бейнелейтін ұлттық-мәдени құбылыстар ретінде қазақ лексикасының саналуан ғылыми-техникалық терминдерді, ресми-іскери, мәдени-тұрмыстық ұғым-түсініктерді беруде жан-жақты мүмкіндікке ие екендігіне айқын дәлел бола алады және қазақ тілінің өміршеңдігін күшейтуде ерекше рөл атқарады. Осыған байланысты әсіресе ғылыми таным атаулары мен әлеуметтік-мәдени реалийлерді беру мақсатында қазақ тілі лексемаларының қайта жаңғыруының нәтижелерін сипаттау, олардың қалыптануы мен нормалануы үдерістерін зерделеу біздің еліміздегі тіл саясатының басым бағыттарының әрі қарай жүзеге асырылуына үлес қосады.

Жалпы білім беру жүйесінде білім алушылардың жаңа лексикалық бірліктерді меңгеруі, олардың жаңа сөздерді танып-түсінуі мектеп оқушыларының ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың көрсеткіші ретіндегі қазақ тілі туралы ой-өрісінің кеңейуінде, тілге құрметпен қарауға тәрбиеленуінде, сондай-ақ оқушылардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуында, заңнамалық құжаттарда көрсетілгеніндей, оларда “мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыруда және орнықтыруда” [2] маңызды рөл атқарады.

Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық реформалар білім беру жүйесінде айтарлықтай өзгерістер енгізуде, ал бұл жайт қазақ тілін оқыту әдістемесінің теориясы мен практикасының рөлін тың тұрғыдан талдаудың қажеттігін көрсетеді. Осы өзекті мәселе Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында нақты баяндалған, онда осы зерттеу жұмысы үшін барынша маңызды төмендегі аспектілер нақтыланған: а) “...білім берудің дамуы еліміздің болашақ экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени өркендеуі сүйенетін тұғырнамасы болуы тиіс; ә) оқытудың жаңа әдістемелері мен технологияларын енгізу есебінен тәрбиелеу мен оқыту мазмұнын жанарту қажет” [3].

Қазақ тілінде білім беретін жалпы орта білім беру жүйесінде қазақландырылған лексикалық жаңалықтарды меңгерудің әдістемесі біршама дәрежеде қарастырылған. Дегенмен ұзақ уақыт бойында және кеңестік кеңістіктегі биліктің ықпалымен білім мазмұнының қалыптасқан жүйесі, негізгі ұғымдардың өзге тілде берілуі және олардың белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік санасында бекітілуі ұлттық дүниетанымының айрықша дереккөзі және нәтижесі ретіндегі қазақ тілінің ауқымды әлеуетін танып-түсінуге елеулі кедергі жасағаны белгілі.

Осыған байланысты және жалпы орта білім беру жүйесінде білім алушыларды лингвомәдени тілдік тұлға ретінде қалыптастыру мақсаттарында тілдің ішкі әлеуеті арқылы жасалған, қазақландырылған жаңа лексикалық бірліктерді мектеп оқушыларының меңгеруі үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді игеру ісі пәрменді түрде жаңартылуда.

Нәтижелер. Соңғы ширек ғасыр көлемінде пайда болған лексикалық жаңалықтардың қатарында төл тілдің өз әлеуеті арқылы жасалған жаңа сөздер айрықша орын алады. “Төл тілдің өз әлеуеті”, “тілдің ішкі семантикалық мүмкіндіктері” деген ұғым Қазақстандағы тіл саясатын жүзеге асыруға бағытталған заңнамалық құжаттарда ұдайы аталып отырады. Қазақстандық тілдік кеңістікте, соның ішінде ұлт тілі – қазақ тілінің сөздік құрамында қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-әлеуметтік, білім беру-ағартушылық салаларындағы үрдістер мен үдерістердің ықпалымен пайда болған жаңа сөздердің заңнамалық және тілтанымдық негіздеріне талдау жасалып, қазақландырылған лексикалық жаңалықтарды бірізділендірудің алғы шарттарынан анықтау қажет.

Ана тілі – ұлт тілі – қазақ тілінің өміршеңдігін, оның бірізділігі мен нормалық сипатын сақтау міндеттерінің сатылай әрі үйлесімділікте жүзеге асырылуында жалпы орта білім беру жүйесінің рөлі мен қызметі айрықша маңызды. Қазіргі білім беру үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың ең бастысы – функционалдық сауаттылыққа ие, алған білімін практикада оңтайлы пайдалана алатын, қоғамның жаңа талаптарына сәйкес өмір сүруге бейім, лингвомәдени құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыру. Осы мақсаттардың жүзеге асырылуында ана тілін ұлттық құндылықтар жүйесінің айрықша маңызды бөлігі ретінде меңгерту мәселесі өзекті.

Қандай да болмасын ғылым саласының, білім беруге арналған пән салаларының тиімді, сындарлы бағытта дамуы үшін қажет болатын маңызды алғы шарттардың бірі – әрбір ғылыми-біліми тармақтардың ұғымдық атауларының дұрыс қалыптасуы, ғылыми талдау, білім алу, білімді меңгеру, пәннің мазмұнын түсіну, қабылдау барысында нақты ұғым атауларының жүйелік байланыстары мен құрылымдық ерекшеліктерінің, мағынасының барынша түсінікті болуы. Бұл әсіресе жалпы орта білім беру жүйесінде арналған оқулықтар мен оқу құралдары үшін аса қажет, өйткені білімнің негізі орта білім беру жүйесінде орнығатындығы белгілі.

Өткен ғасырдың басында жариялана бастаған қазақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдарының тілін қазақландыру мәселесі ұлт зиялыларының басты назарында болды. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тіл

білімі, өсімдіктану, есептану, педагогика сияқты бірқатар ғылым салалары бойынша қазақ зиялылары жүйелеген еңбектерде басты ұғым-түсініктер ұлттың танымына сай жүйеленіп берілді.

Осы мәселеге байланысты тілдік фактілер ең алдымен 5-10-сыныптарға арналған қазақ тілі пәні бойынша оқулықтардан және қазақ орта мектептеріне арналған жаратылыстану, биология, физикалық география пәндерінен жинақталды.

Жаратылыстану пәнінің лингводидактикалық базасының нұсқаларына қарағанда қазақ тілі пәні бойынша оқулықтардағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар туралы мынаны айтуға болады: дәлел ретінде алатын болсақ, мәселен, 5 және 10-сыныпқа арналған “Қазақ тілі” оқулықтарында ақпараттық мәтіндер, функционалдық стильдердің түрлерін мазмұндайтын мәтіндер – авторы белгілі, басқа дереккөздерден алынған және мақал-мәтелдер, қанатты сөздер түріндегі түпнұсқа мәтіндер. Осындай мәтіндерде кездесетін бірқатар қазақыландырылған жаңа сөздер тіл мен әдебиетке байланысты жаңа атаулар емес. Тіл және әдебиет саласына байланысты қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар нормалы сипатта (мысалы, *мәтін, сынып, пікірталас, ресми тіл*). *Сынып, мәтін, мектепаралық* сияқты дидактикалық және *өнержай, мұражай, өнертану, Абайтану, мұзойнақ* тәрізді нормаланған қоғамдық-әлеуметтік аталымдар бар. 10-сынып оқулығында қолданылған *сөз үйлестігі, сөз әуезділігі, қатқылдата дыбыстау, айырым қағидаты, фонемалық қағидат, аяққы дауысты, мәндес сөз* типтес бірқатар лексикалық жаңалықтар сөздіктерге енгізілмеген, сондықтан олардың қалыптануының алғашқы сатысы – жазба нұсқаларда көрініс тапқан деп бағалауға болады.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесін жаңғырту мен жетілдіру мақсатында қазақ әдеби тіліндегі лексикалық жаңалықтарды арнаулы пәндерден басқа (қазақ тілі мен әдебиеті) жаратылыстану ғылымдары бойынша пәндердің дидактикалық мазмұнымен меңгерудің әдістерін жетілдіру маңызды. Бұл мектеп оқушысының қоғамдық-әлеуметтік белсенділігін, ұлттық ойсанасын қалыптастыруға елеулі ықпал етеді. Мектеп оқушысын қазақ тілін жетік меңгерген тілдік тұлға ретінде қалыптастыруда арнаулы пәндер арқылы берілетін білім жеткіліксіз. Қалай болғанда да жалпы орта білім беру жүйесіндегі білім беруде қазақ тілінің мүмкіндігін және қажеттілігін толық таныту үшін оны басқа пәндермен байланыста қарау керек. Мектептен білім алушы жоғары білім беру орнына және кәсіби істер саласына араласқан жағдайда оған барлық салалар бойынша білімі бар құзыреттілік керек.

Біздің еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңдерде жалпы орта білім беру, жоғары білім беру жүйесіне қатысты дидактикалық базаның негізінен орыс тілі материалдарына сүйенгендігі, олардың тікелей аударылған оқулықтар мен оқу құралдарының пайдаланылғаны белгілі. Тіл саясатына байланысты соңғы жылдары орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары қайтадан жаңартылып, жаңа мазмұнда жазылып келеді. Олардың басты ерекшелігі ретінде ғылыми түсініктер мен ғылыми ұғымдардың қазақша баламасының берілетіндігін атауға болады. Сөз дәлелді болуы үшін біз өз тарапымыздан қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 10-11 сыныптарына арналған қазақ тілі және 5-10-сыныптарына арналған жаратылыстану, физикалық география және биология пәндері бойынша оқулықтардың құрамындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен қазақ тіліндегі терминдердің берілу ерекшеліктеріне, сандық көлеміне, түсіндірілуіне, оқушылардың оларды қалай түсініп қабылдайтындығына (қандай болмасын жаңа сөз алдымен “тосын” болып, анықтап алуды қажет етеді) сипаттамалық және статистикалық талдау жасадық. Статистикалық талдау үшін сауалнама құрастырылып, осы арқылы мектеп оқушыларының лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдерді қандай деңгейде қабылдайтындығына бақылау жасалынды. Өйткені оқушы пәнінің тақырыбын оқып-меңгеру барысында онда кездескен тың лексеманы түсініп, өзінің коммуникативтік сөйлеу актісінде қолдана алатындай дәрежеге жетуі керек. Әйтпесе оқулықта алынған қазақ тіліндегі лексикалық жаңалық (термин) бірқолданыс дәрежесінде қалып қояды. Қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен қазақ тілінің өз әлеуеті арқылы жасалған терминдерді оқулықтарға енгізуде басты міндет – тек қазақшаның ұсынуы ғана емес, сонымен қатар ол оқушының санасында орнығатын аталым болуы тиіс, осы арқылы қазақ тілінің коммуникативтік аясы кеңейе түседі.

Мектеп оқулықтарынан (жаратылыстану, биология, физикалық география оқулықтары) жинақталған жаңа лексикалық тілдік бірліктердің ерекшеліктері мыналар:

Бірінші ден:

- 6-9-сыныптарға арналған биология пәні бойынша 620 лексикалық жаңалық (термин);
- 5-сыныпқа арналған жаратылыстану пәні бойынша 74 лексикалық жаңалық (термин);
- 6-9-сыныптарға арналған физикалық география пәні бойынша 29 лексикалық жаңалық (термин);

жинақталды.

Екінші ден:

– кейбір оқулықтардың (мысалы, 7-сыныпқа арналған биология оқулығының) кіріспе бөлімінде жаңа терминдер мен өсімдік және жануарлар атаулары есте сақтауды қажет ететіндіктен, олардың арнаулы белгі мен белгіленіп, әр тақырып сайын көрсетіліп отыратындығы аталған;

– бірқатар оқулықтардың соңында қолданылған жаңа терминдер мен сөздердің тізімі және олардың түсіндірмесі берілген;

- мәтін ішінде кейбір жаңа сөздердің орысша баламасы жақша ішінде көрсетілген;

– биология терминдерін ұсыну да осы сала бойынша іргелі еңбектер, энциклопедиялар мен арнаулы салалық сөздіктер пайдаланылған;

– авторлар тарапынан ұсынылған қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар бар.

Үшінші ден, қазақ әдеби тілінде орныққан, қолданылу жиілігі жоғары төлтілдіктер терминдер (мысалы, *алабота, қызылша, сексеуіл, долана, шие, өрік, таңқурай, құлтынай, айдаршош, бүлдірген, итмұрын, сүйелшош, жарғақша, мұртша, өркен, көсек, қауашақ, дермене, түймедағы, бақбақ, итошаған, қырмызы, күлте, қоза, ойпат, шоқы, күннің қоралануы, тау жыныстары, асу, жанартау шыттезек, зымыран* және т.б.) типтес бұрыннан бар терминдер лексикалық жаңалықтар қатарына енгізілген жоқ (мұндай тілдік фактілер қазақ әдеби тілінің жаратылыстану, табиғат, өсімдік, жан-жануар атауларына қатысты төлтілдік фактілерге бай екендігін танытады).

Төртінші ден, аталған салалар бойынша мектеп оқулықтарында калька, жартылай калька жолымен жасалған терминдер мен терминдік тіркестер елеулі көлемде байқалады (мысалы, *биосфералық деңгей, клеткалық құрылым, клеткааралық сұйықтық, организмдік құрылым деңгейі, өздігінен реттелу, тұздар концентрациясы, элементарлық бірлік, функциялық бірлік, шектеуші фактор, биологиялық ырақ және т.б.*). Бұлар құрылымы мен семантикасы жағынан айқын болғандықтан, қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдер қатарына, сондай-ақ сауалнама құрылымына енгізілген жоқ.

Бесінші, басқаша айтқанда, қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар және жаңа терминдер ретінде қазақ тілінің өз ресурстары арқылы жасалғандар іріктелді, атап айтқанда, сөз біріктіру амалы арқылы (*нәруыз; жүзбеқанат*); сөзжасам арқылы (*деңгейлегіш, жасуша, дәлелдеме*); семантикалық тәсіл арқылы (*ұла, зият*); сөз тіркестіру және сөз қосарлау тәсілдері (*сілемейлі қабық, кесінділеп телу*) бойынша дәстүрлі түрде топтастырылды.

Осылайша іріктелген қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдердің сипаты мыналарды көрсетті:

Сандық жағынан мол кездесетін қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен терминдер сөз біріктіру амалы арқылы жасалған: *нәруыз / ақуыз, тұсбағар (компас), бытыранық, жасунық, түйнектамыр, гүлшанақ, гүлсидам, тозаңқап, бұршаққын, жүзбеқанат, желбағар (флюгер), жіпиумақ, қолтұқым, қызылтамыр (артерия), орамжапырақ, қырыққабат, бүркіттұмсық, қорыққор, сызбанұсқа, көзбұршақ (хрусталик), нақнұсқа, тәлімбақ (плантация), гүлшетен, бұршаққап, гүлшоғыр, жемтамыр, түйнектамыр, гүлшанақ, қостелімді, көптелімді, ұйқыбез, иінтірек, өсімдікжай, жемісқап, тозаңқапшық, тұқымбастама, мұктәріздерестер, кеппешөп / кеппешөсімдік (гербарий), зерзат (объект), ойраншош, гүлкекіре, алтынишар, еңлікүл, түйетікен, түрөзгеріс, заламишар, топсеруен (экскурсия) және т.б.*

Сөзжасам тәсілі бойынша жасалғандар: *қышқылдылық, тітіркенгіштік, ырақтылық, жарғақша (мембрана), ядрошық, қармалауыш, іріктеме, қалқангер, дәлелдеме, иілім, түзінді, қастауыш, дәмдеуіш, шендеуіш (шина), денешік (органонид), үлескі, езінді, жасымықша, сынауыр (пробирка), домаланғы (вольвокс), жайылма, өскіше, сырғыма, сараман (сарамандық жұмыс) және т.б.*

Сөз тіркестіру және сөз қосарлау арқылы жасалған жаңа сөздер мен терминдер: *уытты заттар, әдістемелік сұрыптау, сілемейлі қабық (слизистая оболочка), жабын ұла, өздігінен реттелу, серік-жасуша, тірек-қимыл жүйесі, жарғақша қабық (мембрана), кесінділеп телу; жанастыра телу, көзшелеп телу, өсімді мүше, тірек білім, жабынды мұздықтар, ұлғайтқыш әйнек және т.б.*

Семантикалық тәсіл арқылы жасалған, жаратылыстану, биология, физикалық география және әлеуметтік-қоғамдық терминдер: *ұла, тамызғы (пипетка), сауыр (кипарис), байлам, сілемей (слизь), тамшуыр, ілмек, қысқыш, қандауыр, уыт (токсин), сұрып, буда (грана), тәмсақ / қолтырауын (крокодил), зият (интеллект), жарғақша (мембрана) және т.б.*

Бірнеше мысал келтіруге болады:

Гүлсерік алты жапырақшадан құралады [4, 131]. Саңырауқұлақ *тәлімбағын* (плантация) өсіруге пайдаланады [5, 178]. Солардың ішіндегі ең тиімдісі – қорықтар мен табиғи саябақтарды, *қорыққорлар* мен табиғат ескерткіштерінің ұйымдастырып, ботаникалық бақтар мен жануарлар саябағын ашу [5, 203]. Жаңа *қолтұқым* мен *іріктеме* алудың негізі неде? [5]. Зақымдалған жерді қозғалтпай *шендеуіш* (шина) салып, зақымдалған аяқты сау аяққа қосып таңу керек [6, 90]. Бұлшықеттер жиырылғанда, *иінтірек* сияқты әрекет етіп, сүйекті қозғалысқа келтіреді [6, 96]. Екінші тәжірибеге ішіне су құйылған 3 *сынауыр* (пробирка) немесе тарлауыды салады [6, 60]. Тері бездері сұйық *түзінді* шығарады [7, 201]. *Топсеруен* кезінде, алыс жол жүргенде сан көбейіп кетпеу үшін [8, 21]. Қалпақшалы саңырауқұлақтың *нақнұсқасын* жасаңдар [6, 37]. Көкнәр ауланы сәндеу үшін *үлескілерде* әдейі өсіріледі [6, 97]. Жақсы жад – *зиятты* дамыту шартының кепілі [9, 29].

Талдау. Жинақталған тілдік фактілерді сандық жинақтау, талдау барысында мынадай жайттар байқалды:

– оқу-ағарту саласы бойынша, оның ішінде биология, физикалық география, жаратылыстану салалары бойынша қазақ тілінің өз мүмкіндіктерінің игеру мақсаты үшін сөз біріктіру амалы аса жиі жүзеге асырылады; осы салаларға қатысты жалпы ұғымдармен қатар сөз біріктіру амалы өсімдік, жануарлар атауын беруде кеңінен игерілген; әсіресе өсімдіктер атаулары негізінен сөз біріктіру арқылы жасалған (*нарғызгүл, шатыршагүл, кірпішош*);

– сөзжасам және семантикалық тәсіл арқылы жасалған қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен терминдердің де үлесі жоғары;

– сөз біріктіру, сөз қосарлау және сөз тіркестіру, сондай-ақ семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер мен қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар негізінен семантикалық құрылымы жағынан айқын деп есептеуге болады; мысалы, *тұсбағар, топсеруен, өсімдікжай* сияқты сөздердің мағынасы түсінікті деп есептеуге болады; сонымен қатар аталған салалар бойынша мектеп оқулықтарында мағынасы жағынан анықтауды, түсіндіруді қажет ететін сөздер де бар, мысалы, *домаланғы, үлескі, іріктеме*;

– қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен қазақ тілінің өз ресурстары арқылы жасалған терминдердің қолданысында бірізділік жоқ; мысалы, варианттар бар (*нәруыз / ақуыз; тамшуыр / тамызғы; тәмсақ / қолтырауын; кеппешөп, кеппешөсімдік*); кейбір сөздердің орысша баламалары да қатар қолданылған (*клетка – жасуша, лупа – ұлғайтқыш айнек, микорорганнизм – микроағза – ұсақағза; организм – ағза; витамин – дәрумен, процесс – үдеріс*).

Жалпы орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін арттыруда, қазақ тілінің коммуникативтік аясын кеңейтуде маңызды рөл атқарады. Олардағы мәтіндер мен тапсырмалардың мазмұны оқушының есінде ұзаққа сақталады. Алынған мәлімет білімді бекітумен қатар оқушының ұлттық мәдениеттен туындайтын ұғымдарды қабылдауға деген танымдық қабілетін арттырады және жүйелейді.

Оқушыға ұсынылатын мектеп оқулықтарының мазмұнындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар – ұлттық мәдениеттің белгісі. Олар адам когнициясында ұғымдық-образды ассоциация және рухани құндылық белгілері ретінде концептуалдануы керек. Концептуалдану дегеніміз – адамның ойсанасына келіп түсетін барлық ақпаратты пайымдап, танып, меңгеріп алатын танымдық қызмет және осының нәтижесінде концептілер жасалатындығын білдірсе, категорияландыру ұғымы адам ойлауының танымдық формалары арқылы когнитивті тәжірибелерді жинақтау, қорыту, осы тәжірибені жинақтап пайдалану дегенді айқындайды.

Орта мектепке арналған биология пәні бойынша оқулықта ұсынылған көптеген қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдердің қатарында *гүл* сөзі арқылы жасалған жаңа аталымдар бар. Қазақ ұғымында *гүл* – хош иісті өсімдіктің жалпы атауы; оның сыртқы нысаны, атқаратын қызметі, эмоцияға қатыстылығы, табиғат көрінісімен байланысы нәтижесінде: а) әдемілік, ажар, көрік (*гүл өссе – жердің көркі; өз ортасының гүлі*); ә) тазалық, пәктік (*он екі де бір гүлі ашылмаған*); б) табиғат көрінісінің бір белгісі (*гүл жару, гүл жазира, гүл шашу, гүл-бәйшешек, гүлге орану, гүл бақшадай жайнаған*); в) игілік (*гүлденген ел*) тәрізді бірнеше концептілік жүйе түзіледі. Сондықтан *гүл* сөзінің өз семантикасында айқындық пен нақтылық болғандықтан, биология оқулығындағы *гүлсағақ, гүлсидам, гүлшоғыр, гүлтостанаша, гүлдесте, гүлшоқ, гүлшанақ, гүлшетен, гүлсерік, гүл шірнесі, шырайгүл, бақытгүл, нарғызгүл, гүлкекіре, еңкігүл, секпілгүл, баршынгүл, шатыршагүл* сияқты жаңа биологиялық терминдер қалыптануға және нормалануға барынша бейім болады.

Төлтілдің өз ресурстарымен жасалған қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтар, ғылыми-техникалық терминдердің семантикалық-грамматикалық құрылымында когнитивті және кумулятивтік функция сақталған. Оның бірнеше себебі бар: тәуелсіз мемлекет талабы мен тіл саясатына сәйкес туындаған жаңа аталымдардың қай-қайсысы да – қоғамның қазақ тілді мүшелерінің ұлттық пайымдауына, ұлттық мәдени когнициясына негізделіп барып жасалған жаңа сөздер, қандай да бір жаңа сөз болсын, оның ішкі құрылымы мен сыртқы пішінінде қазақ тілді жеке тұлғаның ұлттық лингвомәдени ортаға қатыстылығы көрініп тұрады. Сонымен қатар әсіресе қазақ төл сөздерінің семантикалық дамуы, өзгеруі арқылы жасалған лексикалық жаңалықтар ұлт мәдениетінің белгілерін тасы малдаушы қызметін атқарады (*көзқаман, кәдесей, жәдігер, сауқат* типтес сөздердің этимологиясы мен семантикасы ұлттық рухани құндылықтарды жеткізеді).

Қорытынды. Жалпы орта білім беру жүйесіндегі оқулықтардан (жаратылыстану, физикалық география, биология пәндері бойынша) жинақталған тілдік фактілер Қазақстандағы тіл саясатының, оның ішінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі коммуникативтік аясын кеңейту мақсатындағы іс-шаралардың дұрыс және қажетті бағытта жүргізіліп отырғандығын көрсетеді. Сонымен қатар мынадай мәселелерге назар аударуға тура келеді:

– қазақ тілтанымында неология мен неография мәселелері бойынша жеке ғылым саласы ретінде қалыптаса қоймаған, қазақ лингвистикасындағы зерттеулерге қарағанда, осы сала басқа ғылыми тармақтардың құрамдас бөлігі түрінде ішінара талданады;

– мектеп оқулықтарынан жинақталған тілдік фактілер қазақ тіліндегі лексикалық жаңалықтар мен жаңа терминдердің әлі де нормалану, кодификациялану сипатында екендігін көрсетеді, бұған дәлел ретінде білім беру жүйесінде жұмсалған (жұмсалатын) қазақ тілі жаңа терминдерінің, лексикалық жаңалықтардың қатарында вариант қолданыстардың, олардың кейбірінің орыс тіліндегі баламасы арқылы түсіндірілетіндігін, емле жағынан да әртүрлі екендігін атауға болады.

Қазақ тілі және әдебиеті пәндері бойынша білім беруде жаңа сөздердің табиғатына, олардың жасалу жолдарына ұдайы мән беріп отыру актуалды болып табылады. Аталған пәндер бойынша күнделікті білім беру практикасында және олардың лингводидактикалық базаларындағы әдіс-тәсілдерде жаңа сөздерді

оқушының санасына ендіру, оларды күнделікті сөйлеу практикасында белсенді қолданудың қоғамдағы тілдік тұлға үшін маңызды екендігін мойындату, осылар арқылы ұлттық рухани құндылықтарды түсінетін жеке тұлғаны қалыптастыру маңызды болып табылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрілігі Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант №AP08855684).

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08855684).

Данная статья финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант №AP08855684).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adi.let.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Пайдаланған уақыты: 5.01.2021]
- 2 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adi.let.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> [Пайдаланған уақыты: 5.01.2021]-
- 3 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adi.let.zan.kz/kaz/docs/U1000001118> [Пайдаланған уақыты: 5.01.2021]
- 4 Қайым Қ., Сәтімбеков Р., Әметов Ә., Қожантаева Ж. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген, толықтырылған. – Алматы: Атамұра, 2007. – 336 б.
- 5 Шілдебаев Ж., Қожантаева Ж., Аманжолова Л. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: “Мектеп” баспасы, 2005. – 216 б.-
- 6 Очкур Е., Аманжолова Л., Жұмабаева Р. Биология: Адам. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген, толықтырылған. – Алматы: “Мектеп” баспасы, 2008. – 240 б.
- 7 Жүнісқызы К., Әлімқұлова Р., Жұмағұлова Қ. Биология: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген, толықтырылған. – Алматы: Атамұра, 2006. – 208 б.
- 8 Бірмағамбетов Ә., Мамырова К. Физикалық география: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2006. – 208 б.
- 9 Әбдіманов Б., Прщепина А., Фокина Л., Әбілғазиев А. Жаратылыстану: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2010. – 176 б.

References:

- 1 Kazakstan Respublikasyndagy til saiasatyn iske asyrudyn 2020-2025 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adi.let.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Paidalangan uakyty: 5.01.2021]
- 2 Kazakstan Respublikasynda tilderdi damytu men Koldanudyn 2011-2020 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adi.let.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> [Paidalangan uakyty: 5.01.2021]
- 3 Kazakstan Respublikasynda bilim berudi damytudyn 2011-2020 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://adi.let.zan.kz/kaz/docs/U1000001118> [Paidalangan uakyty: 5.01.2021]
- 4 Kaiym K., Satymbekov R., Ametov A., Kojantaeva J. Biologia: Jalpy bilim беретін мектептің 7-synybyna arналған oKulyK. – 2-basylymy, ondelgen, tolyKtyrylgan. – Almaty: Atamura, 2007. – 336 b.
- 5 Sildebaev J., Kojantaeva J., Amanjolova L. Biologia: Jalpy bilim беретін мектептің 9-synybyna arналған oKulyK. – Almaty: “Mektep” baspasy, 2005. – 216 b.
- 6 Ochkur E., Amanjolova L., Jumabaeva R. Biologia: Adam. Jalpy bilim беретін мектептің 8-synybyna arналған oKulyK. – 2-basylymy, ondelgen, tolyKtyrylgan. – Almaty: “Mektep” baspasy, 2008. – 240 b.
- 7 JunisKyzy K., Alimkulova R., Jumagulova K. Biologia: Jalpy bilim беретін мектептің 6-synybyna arналған oKulyK. – 2-basylymy, ondelgen, tolyKtyrylgan. – Almaty: Atamura, 2006. – 208 b.
- 8 Birmagambetov A., Mamirova K. Fizikalik geografia: Jalpy bilim беретін мектептің 6-synybyna arналған oKulyK. – 2-basylymy, ondelgen. – Almaty: Atamura, 2006. – 208 b
- 9 Abdimanapov B., Prsepina A., Fokina L., Abilgaziev A. Jaratylstanu: Jalpy bilim беретін мектептің 5-synybyna arналған oKulyK. – 2-basylym, ondelgen. – Almaty: Atamura, 2010. – 176 b

Беласарова Ж.Т.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ СЕПТІКТЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада түркі тілдеріндегі септік категориялары қарастырылады. Түркі тілдері жалғамалы тілдер тобына жатуына сәйкес жұрнақ пен жалғау секілді қосымшалардан тұрады. Көне түркі жазбаларында бар септік категориясының ізі, бүгінгі күні жаңарып, қолданыста жүрген түркі тілдерінің ішінде байқалады. Алайда тарихи және географиялық өзгерістерге байланысты, көрші елдердің тілдік тұрғыдан әсер етпей қоймағаны анық. Қазақ тіліндегі септік жалғауларының тарихи даму жолы мен қалыптасу сипаты өзге түркі тілдерімен бірдей болғанымен, ішінара өзіндік айырмашылығы да болады. Қазақ ғалымдары септік жалғауының жалғану жүйесі мен оның мағыналық және тұлғалық сипатын терең зерттеген деуге болады. Қазақ тілінде септіктің әсіресе формальдық жүйесіне көп көңіл бөлінсе, М. Томанов еңбектерінде септік жалғауларының мағыналық құрылымына талдау жасалады. Мақалада осы мәселе жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: септік категориясы, түркі тілдері, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, көне түркі тілдері

Belassarova Zh.¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

SEMANTIC AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF CASES IN THE OLD TURKIC LANGUAGE

Abstract

The article deals with the categories of cases in the Turkic languages. Turkic languages consist of applications such as suffixes and endings, according to their belonging to the group of connected languages. In the ancient Turkic script, there is a category of existing kinship, among the Turkic languages that are being updated and used today. However, due to historical and geographical changes, it is obvious that the neighboring countries have not suffered in terms of language. Despite the fact that the historical path of development and the nature of the formation of declensions in the Kazakh language is identical to other Turkic languages, there is a partial difference. It can be said that Kazakh scientists have deeply studied the system of declension and its semantic and personal nature. Special attention in the Kazakh language is paid to the formal system of cases, in the works of M. Tomanov the semantic structure of cases is analyzed. The article analyzes this issue in detail.

Keywords: category of case, Turkic languages, historical grammar of the Kazakh language, ancient Turkic languages

Беласарова Ж.Т.¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

СМЫСЛОВАЯ И СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПАДЕЖЕЙ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются категории падежей в тюркских языках. Тюркские языки состоят из таких приложений, как суффикс и окончание, в соответствии с их принадлежностью к группе связанных языков. В древнетюркской письменности прослеживаются категории существующего родства, среди тюркских языков, которые сегодня обновляются и используются. Однако, в связи с историческими и географическими изменениями, очевидно, что соседние страны не пострадали в языковом отношении. Несмотря на то, что исторический путь развития и характер формирования склонений в казахском языке идентичен другим тюркским языкам, существует и частичная разница. Можно сказать, что казахские ученые глубоко изучили систему склонения и его смысловую и личностную природу. Особое внимание в казахском языке уделяется

формальной системе падежей, в работах М. Томанова анализируется смысловая структура падежей. В статье подробно анализируется данный вопрос.

Ключевые слова: категория падежа, тюркские языки, историческая грамматика казахского языка, древнетюркские языки

Кіріспе. Көне түркі тілінде де, қазақ тілінде де атау септіктің арнайы қосымшасы жоқ. Басқа септіктің қосымшаларының тұлғалануы мен сөзге қосылуы жағынан кейбір септік түрлерінің бір-бірімен ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Қазақ тілінің септелу жүйесінде көне түркі тілімен салыстырғанда, түбірге септік тұлғалары жалғауының мынандай ерекшеліктері бар:

Септік жалғау тұлғалары үндестік заңы негізінде жалғанады:

а) сөздің соңғы буыны жуан болса, оған жуан буынды жалғау жалғанады да, соңғы буыны жіңішке болса, оған жіңішке буынды жалғау жалғанады;

ә) сөздің соңғы дыбысының дауысты немесе үнді, ұяң, қатаңның бірі болып келуіне қарай қосымша дыбыс үндестігі (ілгерінді ықпал) негізінде жалғанады [1].

Қазақ тіліндегі сөз соңындағы *ж* және *з* дыбыстарынан басқа ұяң кездеспейді, яғни сөз *б, в, г, д* сияқты ұяң дыбыстарға аяқталмайды. Екі тілде де сөздердің соңындағы бұл ұяң дыбыстар айтылуда қатаңданып *п, ф, к, т* болып естіледі де, қосымшаның қатаң дыбыстан басталатын нұсқасы жалғанады.

Септік жалғауларының сөзге жалғану ерекшеліктерінің бірі: қазақ тілінде ілік септік жалғаулары мұрын жолды үнді дыбысқа біткен сөзге *-н* дыбысынан басталатын болса, көне түркі тілінде септік жалғаулары мұрын жолды үнді дыбысқа біткен сөзге *-ын (-ин, -үн, -үн)* болып басталады.

Қазақ тіліндегі табыс, шығыс септік жалғауларының дыбыс үндестігіне байланысты нұсқалары: *н, д, т* дыбыстарынан (*-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті* және *-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен*) басталады, ал түрік тілінде табыс пен шығыс септік жалғауларына *беліртме* және *чыкма* септік жалғаулары ұқсас.

Жатыс септік жалғауы, жуан-жіңішкелікті есептегенде, екі тілде де бір сұраққа (кімде? неде? қайда?) жауап береді де, *-да/-де, -та/-те* деген жалғауларға басталады.

Қазақ тілінде барыс пен көмектес септік жалғаулары мүлде өзгеше. Бұл осы септіктердің әрқайсының қалыптасуы мерзімдік жағынан да, мағыналық жағынан да, қандай сөзден немесе тұлғадан және қалай қалыптасуы жағынан да басқаша болғанын көрсетеді. Мысалы, көмектес септігі тек қазақ тіліне тән септік деп есептеуге болады. Өйткені, басқа түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ, соның ішінде түрік тілінде де жоқ. Бұл септік, басқа септік түрлерінен әлдеқайда кеш қалыптасқан. Қазақтың жазба тілінде, жазба нұсқалар тілінде ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басына дейін, көмектес септік грамматикалық тұлға ретінде емес, септеулік шылау ретінде *білән, бірлән, мінән, кейін мәңән* сияқты қолданылып отырған. Одан барып менен арқылы *-мен, -бен, -пен* түрінде қалыптасқан. Қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауы сырт түрі жағынан *-мен, -бен, -пен* деген жалғаулық шылаумен ұқсас, бірақ одан қалыптаспаған септеулік шылаудан туған, ал септеулік шылау мен жалғаулық *-мен: менен – білән* төркіндес [2,79].

Қазақ тілінде барыс септік жалғауы буын үндестігі бойынша я жуан түрде, я жіңішке түрде; дыбыс үндестігі бойынша дауысты, үнді және ұяң *ж, з* дыбыстарына біткен сөздерге *к* не *қ* дыбыстарынан басталатын нұсқасы (*-қа, -ке*) жалғанады.

Егер көне түрік тіліндегі септеу үлгісінде септік жалғауы тәуелдік жалғауынан кейін әдеттегідей жалғана беретін болса, онда қазақ тілінде септіктің ішкі тұлғалық өзгерістеріне сәйкес жай септеу және тәуелді септеу деп жіктеледі. Олардың әрқайсысының өзіндік тұлғасы болады.

Әдістеме. Әдетте, дәстүрлі грамматикаларда септік жалғауының сипаты морфологияда жазылып, оның синтаксистік қызметі толық ашылмайды да, синтаксис саласында сөз тіркестерінің жасалу жолы дегенде айтылады. Сондықтан кейде септік жалғауларының сөз тіркесін жасаудағы қызметі мен семантикалық қуаты анықталмай қалады. Септік жалғауы грамматикалық форма болғандықтан, оның негізгі қызметі мен функционалдық толық анықталуы синтаксистік жүйеде көрініс таба алады. Септік жалғауларының талдануы да осы аспектіден болуы қажет деуге болар еді.

Нәтижелер. Атау септігі. Көне түркі және қазақ тіліндегі атау септігінің бір-бірінен аса үлкен айырмашылығы болмайды. Атау септігінің арнайы жалғауы жоқ. Бұл жағдай барлық түркі тілдеріне ортақ. Ғалымдардың көрсетуінше, атау септігінің тұлғасы көне кездегі тілде болмаған сыңайлы. Айталық, М.Томанов бұл туралы былай деп жазады: “Атау деп қарауға мүмкін болатын арнайы тұлға қазіргі түркі тілдерінде ғана емес, түркі тілдерінің даму тарихында да болған емес. Бірақ соған қарамастан, өзіне тән арнайы грамматикалық формасы болмаса да, атау септігінің өзіне ғана тән грамматикалық мағынасы (субстанттық), ол нөлдік формада тұрған сөздің өзіне тән синтаксистік қызметі (грамматикалық субъект) бар екенін ескеруіміз керек” [1, 85].

Осындай ғылыми тұжырымдар, негізінен алғанда, барлық түркітанымдық еңбектерде кездеседі. Ғалымдардың бұл тұжырымдары көбінесе Орхон-Енисей мұрағаттары негізінде жасалғанын айту лазым. Ал оның алдындағы ең көне тілдегі атау септігінің тұлғасы қандай болған еді дегенді айту үшін нақты айғақты тілдік дерек қолымызда жоқ. Соған қарамастан, мұндай болжам айтып жүрген ғалымдар да бар. Б. Сағындықұлының болжамы бойынша, атау септігінің алғашқы мағынасы өте терең, семантикалық сипаты ауқымды болған. Ал оның тұлғасы *-ун, -ан, -ын* сипатында болған дей келіп, көне тілдегі септіктің сипатын былайша болжайды:

Атау қаған + ын + үчүн
 Ілік қаған + ын + ын
 Барыс қаған + ын + қа
 Табыс қаған + ын
 Жатыс қаған + ын + та
 Шығыс қаған + ын + тан
 Көмектес қаған + ын бирла [3,121].

Автордың мұндай болжам айта алуының мәнісі тілдік деректерді терең тарихи фактілер арқылы тарата алуында болып отыр деп пайымдауға болар еді. Яғни қазіргі септік, тәуелдік, жіктік жалғауларының бәрінде *-н* дыбысы кездеседі. *-н* дыбысы заттық мағына беретін таңба болып есептеледі. Септік жалғауының тек зат есімге ғана жалғанаалатынын, ал өзге сөз таптарындағы сөздерге жалғанғанда оларды заттандырып жіберетіндігін ескерсек, мұндағы *н* дыбысының қызметі мен маңызы өзінен өзі анықталады.

Ал *-н* дыбысының алдындағы *-у*, *-а*, *-ы* дыбыстары ең көне дауысты дыбыстардың тұлғалық сипаты екені бұрыннан белгілі. Бұл дауысты дыбыстар жөнінде Н.А. Басқақов [4,11], Ж. Аралбаев [5] еңбектерінде толық ғылыми тұжырымдар бар. Аталған еңбектерде *-а*, *-у*, *-ы* дыбыстарының алғашқылығы, кейін бұлардың жіңішке нұсқаға дамығаны жайында жақсы айтылады. Демек, жоғарыда айтылған Б. Сағындықұлының атау септігінің ең көне формасы *-ан*, *-ун*, *-ын* тұлғасы болған деген пікірін қолдауға, қуаттауға болады деп есептейміз.

Атау септігі А.Н. Кононов, Б. Серебренников, А.М. Щербак, А. Ысқақов, М. Томанов т.б. ғалымдар негізгі септікке жатқызады. “Негізгі септік” деген терминді қолданушы ғалымдар сөздің сөзгелмей тұрғандағы негізгі формасы тілде барлық септіктердің қызметін атқарады деген қағиданы негізге алған. “Түркі тілдеріндегі негізгі септікті танушылардың бәрі оның семантикалық құрамында атау септіктің субъекті мағынасын және қосымшасыз басқа септіктердің мағынасын қосып береді. Сондықтан оны атау септік деп атамай, негізгі септік деп атайды. Сөйтіп бұл арада негізгі септіктің мағынасы, мазмұны мөлшерсіз кеңейтілген, өйткені оның құрамына басқа септіктердің мағынасы қосылған” [6, 33].

Атау септігі *кім? не?* сұрақтарына жауап береді. Түрік және қазақ тілдеріндегі атау септігінің сөйлемдегі қызметі бір-біріне жақын.

Профессор М. Томанов атау септігінің қолданылу жолын зерттей келе, оның мынадай сипатын көрсетеді: атау септігінің өзінің тура мағынасында қолданылуы; ілік септік қызметінде жұмсалуды; табыс септік орнына жұмсалуды; барыс септік орнына қолданылуы; жатыс септігінің орнына қолданылуы; шығыс септік орнына қолданылуы [1, 148].

Ілік септігі. Көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларын зерделей келе, ғалымдар Б. Серебренников пен Н.З. Гаджиева мынадай ой айтады: “түркі ата тілінің ерте кезеңінде ілік септігі болмаған, оның орнына изафеттік құрылым қолданылған” [6, 76].

Профессор М. Томанов көне түркі тілдеріндегі жазба мұрағаттар тіліндегі ілік септігінің сипаты мына тұрғыда болып келгенін көрсетеді: *-ың*, *-ің*, *-уң*, *-уң*, *-ның*, *-нің*, *-нуң*, *-наң*, *-нәң* [1,148]. Зерттеушілердің айтуынша, *-ың* және *-ның* қосымшаларының алдында тұрған *-н* тұлғасының бар не жоқ екендігіне қарап, түркі тілдерінде екі түрлі сипаттағы ілік жалғауы қалыптасқан.

Академик В.В. Радлов “Алтын орда жарлықтары” жайлы еңбегінде *-ың* тұлғасын, негізінен, батыс түркі тілдеріне тән деп, ал *-ның* тұлғалық формасын шағатай тіліне, яғни шығыс тілдеріне тән форма деп қарағаны жөнінде М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаев еңбегінде атап өтіледі [8, 148]. Авторлардың одан әрі атап көрсететіні сияқты, шынында да, бұл пікірдің қазіргі тілдік деректермен толық сәйкес келе бермейтін, ұшқарылау тұжырым екеніне көз жеткізу аса қиын емес. Айталық, зерттеу нысанына айналып отырған қазақ тілінің өзінде зат есім тұлғаларына ілік септігінің тек *-ның*, *-нің* тұлғалары ғана жалғана алады да, түрік тілінде тек ілік жалғауының *-ың*, *-ің* нұсқасы жалғанады.

М. Томанов Махмұт Қашқаридың “Дивани лұғат-ит түрік” еңбегінде ілік септігінің *-ың* нұсқасы есімдіктерге тән де, *-ның* нұсқасы зат есімдерге тән болып жалғанғандығын жазады. Осындай сипат орта ғасырдағы өзге жазба деректердің тіліне де тән. Көне жазба ескерткіштері тілдерінде ілік септігінің беретін мағынасы – меншіктілік мән беру болған. Дегенмен түркі тілдерінің даму, қалыптасу жолында бұл мағынаны алғашқы мағына деуге бола қоймайды. Ілік жалғауының алғашқыда “белгілі субъектінің айналасындағы, қасындағы” деген мағынасы болған дегенді жазады зерттеуші.

Ілік септігінің құрамындағы *н* дыбысының тарихи қалыптасуы туралы түркітануда қалыптасқан ғылыми болжамдарға шолу жасай келе, өзінің пікірін Б.Сағындықұлы былайша тұжырымдайды: “Жалпы алғанда, *н*-нің морфологиялық ығысу жолымен ілік септігінің құрамына ауысқаны рас. Бірақ ол, жіктеу, сілтеу есімдіктеріндегі *-н* емес, тәуелдіктің III жағы толық формасы құрамындағы *-н* еді” [3,120]. Яғни автордың пайымдауынша, септік жалғауларының құрамында, сондай-ақ көне атау септігінде де *-ин*, *-ун*, *-ан* жалғауы болған да, ол кейін терең тарихи даму барысында элизияға ұшырап, түсіп қалған. Ал өзге септіктердің құрамында кейде сақталған.

Сонымен, ілік жалғауының алдындағы *-н* дыбысының тарихи қыстырма дыбыс екендігі жөніндегі ғалымдардың пікірі жалпы алғанда бір арнаға тоғысатындай. Ал оның түп төркіні туралы ғылыми ойлар болашақта сараланып, бір пікірге келетіні кәміл.

Профессор М. Томанов ілік септігінің көне тілдегі тұлғасы мынадай: *-ін, -ин, -ім, -ун, -нун* деп көрсетеді. Ал беретін негізгі мағынасы қазақ тіліндегі сияқты иелікті, меншікті білдіреді. Сондай-ақ иелік мағына түрік тілінде масдар арқылы, яғни *-дік, -(у)асак, -ма, -иш, -маклік* тұлғалары арқылы да беріле алады.

Көне түркі тілімен салыстырғанда қазақ тіліндегі ілік жалғаулары жаңа өзгерістерге мол ұшыраған деуге негіз бар. Өйткені тілдік фактілердің өзі осыны көрсетеді. Сингармониялық заңдылықтарды берік сақтаған қазақ тілі дауыссыз дыбыстар жүйесінде *л дт* фузиялық құбылысын қалыптастырған. Сондықтан да, қатаң дауыссыздардан кейін *-тың, -тің, ұяң дауыссыздан кейін -дың, -дің, үнді дауыссыздан кейін -лы, -лі* нұсқалары жұмсалады.

Профессор М. Томанов ілік қосымшасының этимологиясы туралы айтылған көптеген ғылыми пікірлерге шолу жасайды. Рамстедтің пікірін қолдай келе, былай деп жазады: *-ның* тұлғасының құрамындағы қысаң дауысты этимологиялық емес, «жалғастырушы»дыбыс болады [1, 152].

Ілік септігі грамматикалық тәуелділікті де білдіреді. Мысалы: *апамның үйі, қаланың шеті, қаламның ұшы, баланың мектебі* және т.б. Ілік септігінің сұрақтары: *кімнің? ненің?* Байқап отырғанымыздай, көне түркі және қазақ тіліндегі ілік септік жалғауының негізгі айырмасы мынадай:

- *н* дыбысының жалғау алдында болуы немесе болмауы;
- үндестік заңының орындалуы не орындалмауы.

Қазақ тіл біліміндегі изафеттің үшінші түрін терең зерттеген ғалымдар М.Б. Балақаев, Е. Ағманов, С. Исаев болды. Олар осы үлгідегі сабақтастық қатынастың бір жақты емес, екі жақты болатындығын, яғни ондағы бірінші сөз – ілік септігіндегі тұлға екіншісіне бағынса, екіншісі де бірінші сыңарына бағына алатынын тілдік материалдар негізінде талдап түсіндіреді.

Зерттеуші Е. Ағмановтың пайымдауынша, «Изафеттің үшінші түрінің семантикалық өзгеруі дегенді тек бір бағытта – мағыналары барынша даралана түсу бағытында дамиды деп қана түсінуге болмайды, сонымен бірге конкретті меншіктілік мағынаның абстракциялана бастауын байқататын кейбір факторларды да кездестіреміз», – [9, 57] деп жазады. Қазақ тілінде – *жүректің демікпесі*, түрік тілінде – *«ілмін файдасы»* сияқты мысалдар арқылы меншіктілік ұғымның көмескіленіп бірте-бірте абстракцияланып, абстрактылы ұғымдар арасында айқындауыштық қатынас қана болатындығын көрсетеді.

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі ілік жалғаулы изафеттің үшінші түрі мен қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі изафеттің мынадай ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар.

Бірінші, көне жазбалар тілінде изафеттің бұл түрі сирек ұшырасады. Меншіктілік мағына көне тілдерде изафеттің бірінші және екінші түрі арқылы беріледі. Екінші, Орхон-Енисей жазбаларында көбінесе тәуелдік жалғауы түсіріліп айтылады. Бұл құбылыс қазақ тіліндегі дастандар тілінде бірлі-жарым ұшырасады. Мысалы, *Базарбайдың Төлесен, Қобыландының Тайбурыл* т.б.

Изафеттің үшінші түрінің көне жазбаларда сирек кездесетініне қарап, түрколог-ғалымдар (А.М. Щербак, С.С. Майзель) оны тарихи тұрғыдан кейін қалыптасқан деп бағалайды. Бұл пікір де қолдауға тұрады. Шынында да, грамматикалық көрсеткіші бар тұлғалар тілдің кейінгі дамуының көрінісі. Ал меншіктілік мағынаның әуелгі кездерде изафеттің бірінші және екінші түрлері арқылы берілгені туралы пікірді қуаттаймыз.

Қорыта келгенде, ілік жалғаулы зат есім тұлғалары қазақ және көне түркі тілдерінде бір-біріне жақын, семантикасы ортақ, тұлғалық бірліктегі форма деп бағалауға болады. Ілік жалғауының қазақ тіліндегі –“ *н*” тұлғасы тарихи көне форма болып есептелгенімен, жалғауға кейінірек қосылған деп пайымдалып, қазақ тіліндегі тұлғасын дамудың кейінгі кезеңіне жатқызамыз.

Барыс септігі. Барыс септігі түркі тілдерінде әртүрлі сипатта көрінген. Көне түркі жазба ескерткіштерінде барыс септігінің сипаты мынадай болған: *-гару, -геру, -қару, -керу, -ру, -рұ, -қа, -ке, -га, -ге, -йа, -йе, -а, -е*. Бұл тұлғалардың әрқайсысы түркі тілдерінің тарихында әртүрлі кезеңдерде қолданыс тауып, кейін түркі тілдерінің жеке сипатта қалыптасу дәуірінде әртүрлі тілдердегі барыс септігінің қалыптасуына негіз болған.

М.Томановтың пікірінше, Орхон жазбаларында істің бағытын, мекенін білдіруге барыс септігінің *-гару, -геру* (кейде *-нару*) тұлғасы қолданылған екен. Мысалы, *ілгеру, біргеру, күн ортусынару* т.б. Ал, *-гару* аффиксі кісіні, халықты білдіретін сөздерге жалғанып, ол сөздер істің бағытын білдіретін болған. Мысалы, *ана тарқангару ічре саб ыдымыс – ана тарқанга ішке қарай жіберді*.

Орта ғасыр кезеңінде *-гару* формасы осы сипатта бағыттық мағынада жұмсалмай, түбірмен бірігіп жаңа сөз жасау процесіне қатысатын болған. Сөйтіп қазіргі түркі тілдеріндегі *сыртқары, ішкері, жоғары, тысқары, ілгері* сияқты жаңа номинация туғызуға негіз болған. Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің жалғауы *-қа, -ке, -га, -ге* көне түркі жазбаларында да жиі жұмсалған. Бұл тұлға әуелгі *-гару* формасынан жіктеліп шығуы да ықтимал.

-га, -ге формасының көне түркілік мағынасы терең болған. Онда мақсаттық, себептік, мезгілдік, уақыттық, кимыл әрекеттің бағытын білдіретін мағыналар болған. Сондықтан, бұл форма жатыс, шығыс септіктерінің орнына да қолданыла алған. Барыс септігінің генезисі туралы әртүрлі ғылыми пікірлер бар. Ғалымдар Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиева бұл септікті ата тілдегі ең көне кезеңдегі кеңістіктік септіктердің ішіндегі ерекше бір түрі ретінде қарастыра келіп, оның мағыналық сипатының ерекшеліктерін көрсетеді. Ондай мағыналардың мынадай бір ерекшелігін атап көрсетеді: барыс септігінің көптеген көрсеткіштерінің құрамында міндетті түрде *-а* элементі болады. Ол негізгі мағынаны нақтылап тұратын *-қа, -ра, -ча* аффикстерімен байланысады. Бір кезде негізгі барыс септігі құрамында *-а* аффиксі бар септік болған, ал *қ, р және ч* элементтері

мағынаның кейбір қырларын ғана білдірсе керек. Жеке барыс септігі жалғаулары бір-бірімен байланысып, бірігіп кейін жаңа күрделі аффикстерді құруы мүмкін деген болжам айтады [6, 78].

Зерттеуші ғалымдар барыс септігінің тұлғаларын жеке-жеке талдап, олардың мағыналарын анықтайды. Б.А. Серебренников *-ра, -ры* тұлғалары мен *-рә және -ри* тұлғаларын генетикалық жағынан бірдей деп пайымдап, кейін бұл жалғаудың барыс септігінің *-р* формасына негіз болғандығын көрсетеді [6]. М. Томанов *-ға* аффиксін барыс септігінің қазіргі тұлғасы деп қарастырып, *-ру* аффиксін өте ескі дәуірдің қалдығы, ол тек кейбір сөздердің құрамында өлі тұлға ретінде сақталған деп пайымдайды. Сөйтіп, өзінің пікіріне мынадай дәлелдер келтіреді: *кері, ары, бері, тысқары, ішкері, сыртқары* т.б. [1, 156].

Істің бағытын, бет алысын білдіретін *-ру* аффиксі қазіргі түркі тілдерінің ішінде тек чуваш тілінде сақталған.

Түрік тіліндегі барыс септігінің мағынасын талдай келе, А.Н. Кононов оның 9 түрлі мағыналық құрылымын анықтайды [10]. Бұл негізінен барыс септігінің мәнмәтіндегі мағынасы екендігі көрінеді. Ал қазақ тіліндегі барыс септігінің тұлғасы *-ға, -ге, -қа, -ке, -а, -е, -на, -не* формасында болып келеді. Қазіргі қазақ тіліндегі барыс септігінің аффикстерін анықтап зерделегенде мынадай ерекшелік назар аудартады. Барыс септік жалғануының қолданылу үлгісінде *мен, сен, ол, бұл, сол, анау* есімдіктерінің тұлғалануы мен тәуелдеулі есімдердің тұлғалануы өзіндік сипатқа ие болған. Мысалы, *маған, саған, оған, бұған, соған, анаған, мынаған* т.б. Және тәуелдеулі сипатында: *анасына, мынасына, баласына, үлкеніне, кішісіне, әкесіне, шешесіне* т.б. Яғни мұндай жағдайда барыс септігінің екі түрлі ерекше тұлғасы көрінеді. *-ған және -на* тұлғасының тарихи қалыптасу жүйесін өзгеше анықтау қажет болады. *-ған* тұлғасы жіктеу есімдіктеріне жалғанғанда, “мен + ға” өзгеріп, “е” дыбысы өзінің жуан нұсқасы “а”-ға алмасады да “маған”, “саған” тұлғасына өзгереді.

Септеулі зат есім тұлғаларына жалғанғанда көне тұлға – *н* дыбысы қайта пайда болады да, сына дыбыс ретінде көрініс табады. Бұл жөніндегі профессор Б. Сағындықұлының пікірін біз жоғарыда келтірген болатынбыз [3]. “*Баласына*” деген сөздегі барыс септігінің тарихи формасы тек *-а* тұлғасы. Сонда бұл сөздің морфологиялық құрамы былайша көрсетіледі: *бала (түбір) + сы (тәуелдік жалғауы) + н (көне сына дыбысы) + а (барыс септік жалғауы)*.

Ал М. Томанов *-ған* аффиксінің құрамындағы *н* дыбысын барыс септігінен басқа жалғау ретінде қарайды [1, 159]. Көне түркі тілінде барыс септігінің формасы *-ғар* түрінде келеді. Осыған байланысты кейбір ғалымдар *-ғар* тұлғасын жеке атау мағынасын берген номинативті сөз ретінде таниды. *-ғар* тұлғасы мен *-ған* тұлғасының арасында бір қарағанда байланыс бар сияқты көрінгенімен, ғалымдардың пікірінше, бұлар – әртүрлі формалар. Бұл жердегі *-ғар* тұлғасымен *-ған* тұлғасының арасында генетикалық байланыс жоқ. *-ған* тұлғасының этимологиясы *га+н* тұлғаларының бірігуі арқылы түсіндіріледі.

Махмұт Қашқари “Дивани лұғат-ит түрік” атты зерттеуінде барыс септігінің қосымшасы кейде бағыттық мағынаны көрсетіп, өз мағынасында жұмсалса, кейде жатыс септік мағынасында да жұмсалатыны айтылады [11]. Бірақ автордың айтуынша, барыс септігінің жатыс септік мағынасында қолдануы арғу тілінде болмаған. Егер арғу тайпасын қазіргі арғын тайпасы деп түсінсек (Ә. Қайдаров осылай түсіндірген), онда қазақ тіліндегі жатыс септік мағынасы мен барыс септік мағынасы орта ғасырдың өзінде-ақ дифференцияланып, жіктелген сипат алған деп пайымдауға болар еді.

Табыс септігі. Табыс септіктің сұрақтары: *кімді? нені?* сипатында болып келеді. Табыс септігінің тұлғалары түрік тілі мен қазақ тілінде бір-бірінен онша алыс емес. Түрік тіліндегі табыс септігінің тұлғасы мына сипатта болып келеді: дауысты дыбыстан кейін *-иі, -иі, -иі, -иі* тұлғасында, ал дауыссыз дыбыстан кейін *-і, -и, -й* тұлғасында келеді. Бұдан байқайтынымыз: түркі тіліндегі табыс септігі тек дауысты дыбыстан тұрады. Ал қазақ тіліндегі табыс септігінің тұлғасы күрделі. Мұның сыры қазақ тіліндегі сингармониялық заңдылықпен тікелей байланысты екені аңғарылады. Яғни *-ны, -ні* табыс жалғауы атау сөздің соңғы дыбысының қатаң, ұяң не үнді болуына байланысты әртүрлі нұсқада өзгеріп отырады.

Түрік тілінде де табыс септігі негізінен тура толықтауыштық қызметте жұмсалады. Сондай-ақ, кейбір зерттеулерде кейде іс-әрекеттің мезгілі мен мекенін білдіріп, пысықтауыштық қызметте де жұмсала алады деп көрсетіледі.

М. Томановтың көрсетуінше, көне түркі жазба ескерткіштер тілінде табыс септігінің тұлғалары мына сипатта болып келеді: *-г, -г, -ыг, -іг, -үг, -үг, -ы, -й, -н, -ні, -ны*. Орхон-Енисей жазба мұрағаттарында табыс септігінің *-г* нұсқасымен *-н* нұсқасы жарыса қолданылған. Бұл жөнінде көптеген зерттеушілер жазған болатын. Мысалы, С.Е. Малов, В.Г. Кондратьев, Г.Ф. Благова еңбектерінде табыс септігінің тұлғалық сипаты мен мағыналық қырын саралай келе, осындай пікірлер айтады. Дегенмен, табыс септігінің *-г* тұлғасы тек көне түркі жазбаларында ғана орын алғанын айтуымыз керек. Ал Орта ғасыр жазбалары тілінде олар аз қолданылып, кейін мүлде кездеспейтін болған.

Орта ғасыр жазбалары тілінде табыс жалғаулы етістікті сөз тіркестері тек қана тура объектінің іс-әрекетке қатысын білдіріп қана қоймай, істің мекенін, бағытын да білдіргенін М. Қашқари, Ж. Баласағұн еңбектерінен толық байқауға болады. Е. Ағмановтың зерттеуінше, XI ғасыр ескерткіштері тілінде табыс септігіндегі сөзді есімдіктердің меңгеруі де ұшырасады. Мысалы: *көрлүч тонуг өзүнә, татлыг ашыг адынқа* т.б. [9,167]. Мұндай деректер орта ғасырдан бастап есімді меңгерулердің элементтері тілімізге ене бастағанын аңғартады.

Ендігі бір негізгі мәселе – табыс септігінің генезисіне, қалыптасу жүйесіне қатысты проблема. Бұл мәселе жөнінде түркологтардың арасында бірнеше көзқарастар бар. Түрік тілдерінің морфологиясын, әсіресе септік жалғауларын да терең зерттеген ғалымдардың бірі – А.Н. Кононов табыс септігінің көне тарихи даму жүйесін

ілік септігімен бірге байланыста қарастырып, табыс септігінің көне тұлғасы *-s, -ыs, -іs-* ті ілік септік құрамындағы мұрын жолды *-н* дыбысының өзгеруінен шыққан деп болжайды [12, 96].

Ғалым В.А. Богородицкий табыс септігінің әуелгі түрі *-ы, -і* сипатында болған деп пайымдап, есімдік түбірге жалғанған кезде есімдіктің соңғы *-н* дыбысы морфологиялық ығысу заңы бойынша қосымшаға ауысып кеткен деп есептейді [13]. Профессор М. Томанов табыс септігінің генезисі туралы мынадай ой айтады: “... табыс жалғауының қалыптасуы бір кезгі тәуелдік жалғаудың есімдіктерге жалғанып, морфологиялық ығысу процесіне ұшыраудың нәтижесі болып шығады. Ал ілік жалғауы болса, осы жалғаудың морфологиялық ығысуға екінші рет ұшырауының нәтижесі” [1,154]. Яғни бұл жерде ғалым В.А. Богородицкийдің пікірін қуаттайды. Табыс септігінің қалыптасу жүйесі туралы бұдан өзгеше пікірді айтқан Б. Сағындықұлы монографиялық еңбегінде табыс септігінің қалыптасу тарихын тәуелдік жалғауының өлі формасы *-н* арқылы анықтауға болды деген болжам айтады. “Ал енді табыс септігіне келсек, оған аталған өлі форма екі түрлі жағдайда ықпал жасаған. Алғашқы өзгеріс. Қазірге дейін түркі тілдерінде көп қолданыстарда табыс септігі жасырын тұрады. Яғни арнайы жалғау жалғанбаса да мән-мағынасы түсініле береді. Осы заңдылық тәуелдіктің үшінші жағы септелген кезде *-ын* көне формасы әдепкі толық қалпын сақтап қалады. Бірақ бұрынғы мәнінен, қызметінен айырылып қалған *-н* қазіргі кезде табыс септігінің көрсеткіші сияқты қабылданатын болды”, – дей келіп, табыс септігі жалғауын былайша таратады: *-ын/-ин* – тәуелдік жалғауының көне формасы, *-ы/-і* табыс септігі [3,124]. Көне түркі жазба ескерткіштері мен орта ғасыр мұрағаттарынан мол тілдік деректер келтіре отырып, пікірін дәлелдейді. Аталған пікірлердің қай-қайсысы да қазіргі таңда түркітануда аталып өтіледі. Болашақта осы заңдылықтардың біреуі қабылданып, табыс септігінің шығу генезисі анықталатынында дау болмаса керек. Бұл айтылғандар – қазақ табыс септігінің қалыптасу жолы мен кейінгі дамуына тікелей қатысы бар теориялық мәселелер. Салыстырылып отырған тілдердің табыс септігі осы көне тұлғалардың кейінгі саралануы, нақты бір тілдегі көрінісі ретінде бағаланады.

Жатыс септігі. Жатыс септігіндегі сөздер көлемдік, мекендік және мезгілдік мағынаны білдіреді. Осыған байланысты сөйлемдегі беретін мағынасы мен келген орнына байланысты жатыс септікте тұрған зат есім жанама толықтауыштық, мезгіл пысықтауыштық, кейде баяндауыштық та қызметтер атқара алады.

Көне түркі тілі мен қазақ тіліндегі жатыс септіктерінің тұлғасы мен мағыналық сипаты ортақ: *-да, -де, -та, -те*. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі жатыс септігінің тұлғасы да осы сипатта болып келеді. Тек жазба мұрағаттар тіліндегі жатыс септігінің мағынасы қазіргі тілдермен салыстырғанда көп мағыналы болғанын аңғаруға болады. Ғалымдар Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиева көне тілдегі жатыс септігінің негізгі ерекшелігі ретінде мыналарды атап өтеді: 1) мекен мағынасы; 2) бір нәрседен бағытталу мағынасы [6,81]. Бұдан да өзге мағыналары болғаны жөнінде М. Томановтың еңбегінде көрсетіледі:

- іс-әрекеттің, заттың орнын-мекенін білдіретін мағына;
- іс-қимылдың, әрекеттің уақыт, мезгілін білдіретін мағына;
- заттың, процестің шыққан объектісін білдіретін мағына [1,161].

Ғалымның пайымдауынша, көне түркі жазбаларында жатыс септігі барыс септігі мен шығыс септігінің орнына да жұмсала алған. Кейінгі тілдік даму барысында септік тұлғаларының мағынасы өзіне орныққан да, әр септіктің өзіндік білдіретін ерекше мағынасы тұрақталған.

Көне түркі тілінде жатыс септігінің қолдану аясы кең болған. Сондықтан да мәнмәтінде оның атқаратын қызметі мол болып саналады. Сөйлемде келу ыңғайы мен орнына қарай жатыс септігі мынадай қызмет атқара алады:

1. Жанама толықтауыш болады. Мұндай жағдайда жатыс жалғаулы сөз негізінен, баяндауыштың алдынан келеді.
2. Мекен пысықтауыштық қызмет атқарады. Жатыс жалғауы белгілі кеңістіктегі орындалатын істің уақыты мен әрекеттің орнын көрсетеді.
3. Амалдық пысықтауыштық қызметте жұмсалады.

Байқап отырғанымыздай, қазақ тіліндегі жатыс жалғауының мағынасы мен көне түркі тіліндегі жатыс жалғауының мағынасы бір-біріне өте жақын. Бұның себебі түбі бір, тегі бір түркі халықтарының дүниетанымдық көзқарасының ортақтығында жатса керек. Әдетте, тіл жүйесінде көлемдік мән мен мезгілдік мән астасып жатады. Сондықтан бұл екі мағына бір ғана тұлға арқылы көрініс таба алады. Жатыс септігіндегі сөздер сөйлемде өзге сөздермен тіркесіп келіп, меңгеру болады. Меңгеріле байланысқан жатыс жалғаулы сөздер көбінесе етістікпен байланыса алады. Сөз тіркесінің мағыналық қатынасын айқындаудағы жетекшілік рөл оның құрамындағы сөздердің лексикалық семантикасына тікелей қатысты болатыны белгілі жайт. Дегенмен бұл тіркестердің мағынасын айқындауда жатыс септігінің де мағыналық реңі болатынын айту және анықтау қажет. Жатыс септігін өзге септікпен алмастырсақ, объектінің бағытталған бағыты, мезгілі т.б. өзгеріп кетеді. Демек, жатыс жалғауы тек қана екі сөздің арасын байланыстырып қана қоймайды, оған белгілі бір дәрежеде мағыналық реңк те қоса алады деген сөз.

Шығыс септігі. Шығыс септіктің жалғаулары: *-дан/-ден, -тан/-тен, -нан/-нен*. Шығыс септігіндегі зат есім мекендік мағынаны, қимыл-әрекеттің себебін, жанама объекті қимыл-әрекеттің арасындағы байланысты, заттың неден жасалғанын, бүтіннің бөлшегін, тура объектісін білдіреді және салыстыру мағынасында қолданылады. Мысалы: *қаладан, үйден, таңнан, басынан сипады, айқайдан қашады, еттен тамақ жасалынады, аюдан да күшті, тастан да қатты*. Бұл септіктің сұрақтары: *кімнен? неден? (қайдан?)*.

М.Томанов зерттеуінде: “Түркі тілдерінің өте ескі кезеңінде шығыс мәнін беретін арнаулы қосымша болды ма дейтін мәселеде бірсыпыра зерттеушілер шығыс септік қызметін Күлтегін мен Тонықұқ ескерткіштері тілінде жатыс жалғауы атқарғанын, шығыс септіктің арнаулы тұлғасы өте сирек ұшырайтынын айтады”, – [1,62] дей келе, бірнеше мысалдарды келтіре отырып, ондағы шығыс септігінің тұлғалық және мағыналық сипатын танытатын тың деректерді ұсынады. Шығыс септік қосымшаларының көне түркі жазбалары мен М. Қашқари еңбектерінде кездесетіні туралы мынадай пікір айтады: “көне түркі жазбаларында қысаң дауысты варианттары да (-*тын*, *тін*), ашық дауысты варианттар да (-*тан*, *-тен*, *-ден*) кездеседі”.

Бұл септік те тұлғалық және мағыналық сипаты жағынан қазақ тіліндегі шығыс септігімен жақын, негізгі қалыптасу және даму жолдары ортақ саналады. Шығыс септігінің сөйлемдегі атқаратын қызметтері мынадай:

- жанама толықтауыш болу;
- мекен, мезгіл, амал, себеп, мөлшер пысықтауыш болу;
- анықтауыштық пысықтауыш болу [1,162].

Қазақ тілі мен көне түркі тіліндегі шығыс септіктерінің айырмашылығы қазақ тіліндегі шығыс жалғауының нұсқаларына ғана қатысты айтылады. Фузиялық заңдылыққа сәйкес, қазақ тілінде шығыс септігінің *-дан*, *-ден*, *-тан*, *-тен*, *-нан*, *-нен* деген нұсқалары жұмсалады. Шығыс септік қосымшаларын көне түркі жазба мұрағаттары негізінде салыстырар болсақ, онда қазақ тіліндегі де, түрік тіліндегі де кейбір айырмашылықтарды аңғаруға болар еді. Айталық, көне түркі жазбаларында шығыс жалғауының қысаң дауысты нұсқалары *-тын*, *-тін* кездессе, қазіргі салыстырылып отырған тілдерде мұндай тұлғалар мүлде кездеспейді. Аталған тұлғаның этимологиясы туралы түрколог ғалымдардың пікірі, негізінен, бір арнаға саяды. Шығыс септігінің *-дан*, *-ден* тұлғасы жатыс септігінің *-да*, *-де* тұлғасы негізінде қалыптасқан. Ал кейінгі сынары-*н* тұлғасы туралы әртүрлі ғылыми болжамдар бар. Яғни бұл *-н* тұлғасы қазіргі таңда өлі формаға айналған тәуелдік жалғауының формасы. Ол барлық септік жалғауларында сақталып қалған деген ғылыми болжамдар да бар.

“Шығыс септігінің негізгі беретін мағыналары: істің-әрекеттің шығар көзін, іс-әрекеттің таралған, ажыраған объектісін білдіру”, – [1,164] деп көрсетеді профессор М. Томанов. Шығыс септігіндегі сөздер сөз тіркесінде келгенде көлемдік мәнде жұмсалып, үнемі меңгеріле байланысады. “Кейде шығыс септік жалғаулы сөздер іс-әрекеттің пассив субъектісін де білдіреді”, – [1, 164] дей келіп, көптеген тілдік деректер келтіреді.

Сонымен, шығыс септігі – көне түркі тілінен бері қолданылып келе жатқан кеңістік септіктердің бірі. Оның мағынасы мен тұлғасы аса көп өзгеріске ұшырай қоймаған. Қазақ тілі мен көне түркі тілдеріндегі тұлғалық және мағыналық сипаты бір-біріне жақын, ұқсас.

Көмектес септігі. Көмектес септіктің жалғаулары *-мен*, *-бен*, *-пен*, *-менен*, *-бенен*, *-пенен*. 1. Қазақ тілінде бұл жалғаулардың жуан нұсқасы жоқ. Көмектес септіктің *-мен* (кейде *-менен*) жалғауы көбіне, сөздің соңындағы дауысты, үнді (*р, е, м, н, ң*) және дифтонг *и, у* дыбыстарына жалғанады; 2. *-бен* (кейде *-бенен*) жалғауы сөздің соңындағы ұяң (*ж, з*) дауыссыздарына жалғанады; 3. *-пен* (кейде *пенен*) жалғауы сөздің соңындағы қатаң және ұяң (*б, в, г, д*) дауыссыздарына жалғанады [6, 157]. Көмектес септігі түркі тілдерінің көпшілігінде жоқ. Бұл тұлғаның мағынасы өзге тілдерде – *біле*, *бірлен*, *білен* шылаулары арқылы беріледі. Қазақ тілінде көмектес септіктің болуы біздің тіліміздің тұлғалық және мағыналық жағынан дамығандығын көрсететін бір айғақ деп есептеуге болар еді. Бұлай деуіміздің бір мәнісі мынада, қазақ тіліндегі *-мен*, *-бен*, *-пен* көмектес септігінің төркіні “бірлен” жұрнағынан туындап барып қалыптасатыны белгілі. Яғни тілдің баяу дамуы барысында бұл жалғау қыпшақ тілдерінде, оның ішінде қазақ тіліне осы қалыпқа түскен.

Қазақ тіліндегі көмектес септігінің тарихи даму сипаты туралы профессор М. Томановтың “Қазақ тілінің тарихи грамматикасы” атты еңбегінде жақсы аталып көрсетіледі. Автордың зерттеуі бойынша, “біле” шылауы қазақ халқы арасында XIX ғасыр аяғына дейін қолданылып келген кітаби жазба тілдің құрамында да кездескен. Көмектес жалғауының “мен” шылаулы түрі жергілікті диалектілерде де кездеседі деп көрсетеді ғалым аталған еңбегінде [1,166]. Қазақ тілінде атауды талап ететін септеулік шылауларға бой, бойынша, үшін, сайын, арқылы, жөнінде, турасында, түгіл, сияқты, секілді, тәрізді, сықылды, тақілетті, сынды, сыңайлы, сымақ, туралы, жақында, жайлы, жайында, жайынан, жөнінде, құрлы// ғұрлы// ғұрлым, шақты, шамалы, қаралы, себепті// себептен т.б. шылаулар енеді. Яғни, бұл септеуліктер түбір немесе негіз тұлғалы сөзбен тіркесуге бейім келеді [14,79].

Талқылау. Құралдық септіктің бір түріне жататын көмектес септігінің беретін мағынасы терең. Негізгі беретін мағынасы құралдық, бірлестік мағына болып саналады. Көне түркі жазба мұрағаттары тілінде көмектес септігінің тұлғасы *-ін*, *-ын*, *-н* түрінде болған. Бұл екі тұлғаның мағынасы бірдей болғанымен, тұлғалық, генетикалық жағынан бір-біріне жақын емес. Түркі тілдерінде тілдің кейінгі дамуы барысында *-мен*, *-бен*, *-пен* жалғауының қызметінің дамуы барысында көне түркілік *-ын*, *-ін*, *-н* жалғауы қолданыстан шығып, бірте-бірте мүлде ұмытылған. Көне түркі жазбаларында *-ын*, *-ін*, *-н* тұлғасымен бірге – *бірле* шылауы қатар жұмсалған. Кейін орта ғасыр жазбаларында оның әртүрлі сыртқы тұлғалары өзгерген нұсқалары да кездесе бастайды.

Қазіргі қазақ тілінде көне түркі жазбаларында болған *-ын*, *-ін*, *-н* көмектес септігінің бірлі-жарымды іздері сақталған. Бұл туралы М. Томановтың еңбегінде де айтылып өткен. Айталық: “*бірлі-жарым*, *тайлы-таяғы*, *іші-сырты*, *жарлы-жақыбай* т.б. сияқты мысалдардағы *-ы*, *-і* *-лы* тұлғалары осы аффикстің бүгінгі тілдегі көрінісі ретінде бағаланады” [1].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, профессор М. Томанов көне түркі тіліндегі септіктердің мағыналық және құрылымдық, тұлғалық сипаттарына қарай тарихи-салыстырмалы аспектіде талдау жасай отырып, септік жалғауларының көне түркілік тұлғасына, ескі қыпшақ тіліндегі тұлғасына мән береді. Ғалым септік

категориясының морфологиялық және семантикалық дамуын екі түрлі грамматикалық категориямен тығыз байланыста қарастырады: тіл құрамында жалғаулардың пайда болып молаюы және етістіктердің менгеру қабілетінің өзгеріп кеңеюі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б*
- 2 *Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы, 1992. – 316 б.*
- 3 *Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 1994. – 296 б.*
- 4 *Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: фонетика и морфология. – М.: Наука, 1952. – 523с.*
- 5 *Аралбаев Ж.А. Вокализм казахского языка: очерки по экспериментальной фонетике и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1970. – 179 с*
- 6 *Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 283с.*
- 7 *Балақаев М. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967. – 314 б*
- 8 *Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1987. – 228 б.*
- 9 *Агманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 136 б.*
- 10 *Кононов А.Н. Грамматика языка рунических памятников (VII-IX вв.). – Л.: Наука, 1980. – 256 с. ө книга*
- 11 *Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 212 б.*
- 12 *Кононов А.Н. Грамматикасовременного турецкого языка. – М.; Л., 1956. – 244 с*
- 13 *Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. – 224 с- книга*
- 14 *Жылқыбай Г. Қ. ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия “Филология”, №4 (74), 2020 г.*

References:

- 1 *Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. – Almaty: Mektep, 1988. – 264 b.-*
- 2 *Icaev S. Kazirgi Kazak tilindegi negizgi grammatikalık ugymdar. – Almaty, 1992. – 316 b*
- 3 *Sagyndykov B. Kazak tili lekcikasy damuynyn etimologialık negizderi. – Almaty: Gylym, 1994. – 296 b.*
- 4 *Backakov N.A. Karakalpakcki iazyk: fonetika i morfologia. – M.: Nauka, 1952. – 523с.*
- 5 *Aralbaev J.A. Vokalizm kazahckogo iazyka: ocherki po eksperimentalnoi fonetike i fonologii. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 179 с.*
- 6 *Cerebrennikov B., Gajieva N. Cravnitelno-ictoricheckaia grammatika turkckih iazykov. – M.: Nauka, 1986. – 283с.*
- 7 *Balakaev M. Kazak tilinin grammatikasy. – Almaty, 1967. – 314 b.*
- 8 *BalaKaev M., Janpeiicov E., Tomanov M., Manacbaev B. Kazak tilinin ctilictikasy. – Almaty, 1987. – 228 b.*
- 9 *Agmanov E. Kazak tilinin tarihi cintakcici. – Almaty: Rauan, 1991. – 136 b.*
- 10 *Kononov A.N. Grammatika iazyka runicheckih pamAtnikov (VII-IX vv.). – L.: Nauka, 1980. – 256 с. o kniga*
- 11 *KasKari M. Tubi bir turki tili. – Almaty: Gylym, 1993. – 212 b.*
- 12 *Kononov A.N. Grammatikacovremennogo tureskogo iazyka. – M.; L., 1956. – 244 s*
- 13 *Bogorodiski V.A. Vvedenie v tatarckoe iazykoznanie v cvAzi c drugimi turkckimia iazykami. – Kazan, 1953. – 224 с.*
- 14 *Jylkybai G. K. VESTNIK KazNPU im. Abaia, seria “Filologia”, №4 (74), 2020 g.*

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.05>

Бугенова Л.А., ¹Қаламбаева Г.Ә. ²

¹Алматы технологиялық университеті,
Алматы, Қазақстан

²М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы, Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ДАМУ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕГІ ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тілді дамытудағы, өскелең ұрпақ арасында рухани және моральдік құндылықтарды қалыптастырушы элеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Жарнама мәтіндер арқылы мемлекеттік тілдің даму мәселесі ашылады. Жарнама мәтіндеріндегі сөздердің және сөйлемдердің қарапайым адамдармен сөйлесу барысында көрініс табуы, және осы арқылы жарнама мәтіндерінің тілдің дамуына және оның өзгеруіне әсері көрсетіледі. “Жарнама туралы” заңның қабылдануымен қазақ тілінің теледидар, радио арқылы жариялану,

билбордтарда және хабарландыруларда мемлекеттік тілі ретінде кеңінен жарнама саласында қолданысқа енуі көрсетілді. Жарнама өзінің мазмұнында эстетикалық және мәдени құндылықтарға ие болады, сонымен қатар ол тілдің қаншалықты қолданылысқа түсіп отырғанының калькасы болады. Жарнама жаңа сөздердің тұрмыста қолданысқа енуіне, өміршеңдігінің көрсеткіші. Лингвист ғалымдар қазақ тілінде құрастырылған жарнама мәтіндерінде бүгінгі күнде де лексикалық, фонетикалық, грамматикалық және синтаксистік қателердің көптігін аңғартады. С.Асанбаева, Г.Солтанбекова, Т.Тілегенов, М.Қойшығұлов, Д.Қожамбетов, С.Асылбеков соның нәтижесінде “жарымжан жарнама”, басқаша айтқанда толыққанды емес жарнама түсінігі пайда болды деп зар қағуда.

Түйін сөздер: әлеуметтік құбылыс, жарнама, мемлекеттік тіл, билборд, мәдени құндылықтар, қателер

Bugenova L.,¹ Kalambayeva G.²

¹*Almaty Technological university,
Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh Academy of transport and communications of M. Tynyshpayev,
Almaty, Kazakhstan*

PUBLICATION OF TEXTS AS A DOCUMENTARY DEVELOPER OF THE STATE LANGUAGE

Abstract

The article deals with the problems of functioning of the state language in advertising texts as a social phenomenon that affects the development of language, forming moral and spiritual values among the younger generation. The penetration of advertising slogans into the speech of recipients is noted, which confirms the role of advertising influence on the development and functioning of the language. The Kazakh language as a state language tends to expand the boundaries of functioning, as with the adoption of the law "on advertising" there was a tendency of growth of broadcasting of advertising on television channels, on radio, on billboards, in ads in the Kazakh language. Advertising carries aesthetic and cultural content, and is an indicator of the development of language, a means of introducing new words and expressions, by testing their viability in everyday life. Linguists note the presence of lexical, phonetic, grammatical and syntactic errors in advertising texts in the Kazakh language. S. Asanbayeva, G. Soltanbekova, T. Tilegenov, M. Koishyugulov, D. Kozhambetov, S. Asylbekov believe that as a result of such facts in advertising in the Kazakh language is defective ("zharymzhanzharnama").

Keywords: social expression, advertisement, state language, billboards, cultural values, malfunctions

Бугенова Л.А.,¹ Каламбаева Г.А.²

¹*Алматинский технологический университет,
Алматы, Казахстан*

²*Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева,
Алматы, Казахстан*

РЕКЛАМНЫЕ ТЕКСТЫ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматриваются рекламные тексты и проблемы функционирования государственного языка в них. Рекламные тексты автором рассматриваются как социальное явление, оказывающее влияние на развитие языка, формирующее нравственные и духовные ценности среди подрастающего поколения. Авторами в ходе исследования, отмечается проникновение рекламных слоганов в речь реципиентов. Это подтверждает роль влияния рекламы на развитие и функционирование языка. Казахский язык как государственный имеет тенденцию к расширению границ функционирования, так как с принятием закона “О рекламе” установилась тенденция роста вещания рекламы на телевизионных каналах, по радио, на билбордах, в объявлениях на казахском языке. Реклама, несет в себе эстетическое и культурное содержание, а также является показателем развития языка, средством внедрения новых слов и выражений, путем апробации их жизнеспособности в обыденной жизни. Ученые-лингвисты отмечают наличие лексических, фонетических, грамматических и синтаксических ошибок в рекламных текстах на казахском языке. С. Асанбаева, Г. Солтанбекова, Т. Тілегенов, М. Койшығұлов, Д. Қожамбетов, С. Асылбеков считают, что в результате подобных фактов в рекламе на казахском языке неполноценная (“жарымжан жарнама”).

Ключевые слова: социальное явление, реклама, государственный язык, билборд, культурные ценности, ошибки

Кіріспе. Тіл экономикалық, тарихи, әлеуметтік, саяси және т.б. сияқты көптеген факторлардың әсерінен өзгертін тірі құбылыс екені жалпыға мәлім. Жарнама біздің өміріміздің барлығын тұтас қамтитын ажырамас

бөлігі (С.А. Асанбаева, И.Я. Рожков, Е. Медведева) [1, 11]. Аталған көзқарасты ұстана отырып жарнаманың қазақ тілінің даму және қызмет ету факторы ретіндегі мүмкіндігін ашуға тырысамыз. Жарнама эстетикалық және мәдени мазмұнға ие, сондай-ақ тілді дамыту көрсеткіші, жаңа сөздер мен сөйлемдердің өміршеңдігін кәдімгі өмірде мақұлдау жолымен оларды енгізудің құралы болып табылады. Осылайша, жарнама алдымен мемлекеттің экономикалық дамуының факторы бола отырып адамға, оның сөйлеу қызметіне белсенді ықпал етеді, “коммуникацияның құралы ретінде социумға қарым-қатынасы тұрғысынан ішкіжүйе болып табылады” және соның салдары ретінде тілдің қызмет ету, кейіннен даму формасын береді [2, 38].

Әдістеме. Мемлекеттік тілдің жарнамалық қызметтегі қызмет ету мәселесін қарастыра отырып, “қазақ тілінің 15 негізгі және 57 қосымша салаларында (ішкі салаларында) қызмет етеді”, жарнама тілдің қоғамдағы қызмет етуінің ішкі салаларының бірі және өзінің көрініс табуында әлуметтік құбылыс болғандықтан, ондағы мемлекеттік тілдің даму кезеңдері мен қызмет ету формасын қарастыру қажеттілігінің іспіп жетілгенін атамау мүмкін емес [3, 11].

С.А. Асанбаеваның мына бір пікірімен келіспеу мүмкін емес: “Жарнама тілі халық арасында кең тараған тіл болуы шарт, әйтпесе бейтаныс тілде жарияланған жарнама, әлеуметтік тұрғыдан танымал болмауына байланысты, иесін таппас жүйесіз сөз болып қалмақ” [3, 11]. Осылайша, бұқаралық коммуникация саласына бекітілген жарнама жалпы алғанда, елдегі мемлекеттік тілдің орыс тілімен қатар қызмет етуіндегі басым тіл ретіндегі жағдайын жақсарту жолдарының бірі сияқты. Жалпы алғанда, Қазақстанда жарнама бір уақытта екі тілдің даму факторы болып табылады. Алайда, дәл осы қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде қызмет ету шекараларының кеңеюі беталысына ие, себебі “Жарнама туралы” заңның қабылдануымен теледидар арналарында, радио, билборд, хабарландыруларда жарнаманың қазақ тілінде таратылуының өсу беталысы қалыптасты.

Нәтижелер. Жарнама қоғамдағы коммуникативтің қарым-қатынастар жүйесін өзгертеді. Бұл сөйлеудегі жарнамалық ұрандардың жаппай қолданылуында көрініс табады. Жарнамалық қызметтің ең маңызды элементі тұтынушы болып табылады, барлық жоғарыда аталған әрекеттер оның сұраныстарын қанағаттандыру үшін жасалады. Сұраныс ұсынысты туғызады, нәтижесінде қызметтер мен тауарлардың жаңа түрлері, сәйкесінше жарнамасы пайда болады.

- Тежелме, сникерстен! (екі студенттің әңгімесі). Сондай-ақ қазақ тілінде де қазақ тілді аудитория арасында:

- Қой, тежелме!

- Сникерстен! (дәліздегі студенттердің бір-біріне жауап беруі кезінде).

Бұл аталған жарнаманы таратушы компания жарнаманың барлық әсер етуші күшін негізінен өскелең ұрпаққа, әлеуетті тұтынушыға бағыттайтынымен ескерілген. Бастапқыда аталған жарнаманың екі нұсқасы пайда болды: “Тоқтама, сникерстен” және “Тежелме, сникерстен”, олардың ішінде аталған өнімнің негізгі ұранына айналған аса дұрысы екіншісі болды.

Бұл елдің байырғы халқының қызығушылығын және сәйкесінше жарнама мәтіндерін өмірде қолдануды күшейтуге әкеледі:

- әй, әлгі “Долобене” ше, кемпірлер рекламировать етеді ғой (ауладағы екі қартаң әйелдің әңгімесі).

- Рэд булл қанаттандырады!!! (жас адамдардың әңгімесіндегі ескерту іспеттес) және т.б.

Бұдан шығатыны, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуі және дамуының қазіргі және жақын болашақтағы кезеңінде әлеуметтік, психологиялық, прагматикалық тұрғыдан тексерілген жарнаманың таралу маңыздылығын түсіну кезеңі жақындайды.

Қазіргі кезде Қазақстанда тұтынушыға пассив бақылаушы ролі берілген. Еуропалық өмір стандартын насихаттай отырып, жарнамашылар аталған тауарды өткізетін халықтың мәдени құндылықтары туралы көбіне ұмытып жатады. Бұл кезде кейбір кезде эстетикалық нормалар бұзылады, дәстүрлік мінез-құлық бұрмаланады, мәдени қабылау тұтастығы бұзылады. Бұған қоса, ұлттық оюлар, киім-кешек, мәдени шартталған құбылыстар немесе заттар, дәстүрлік мінез-құлық аса шиеленіскен түрде пайдаланыла бастайды.

БАҚ Қазақстанның ақпараттық кеңістігінің негізгі құраушы базасы ретінде шығады. Қазақстанның қоғамдық өмірінің барлық саласында болып жатқан үрдістерді бейнелей отырып, БАҚ өз түзетулерін енгізеді, бір идеяны құнсыздандырып, екіншісін көтереді және сол арқылы жұрттың санасын реттейді (поляризует) (Жумагулова В.И., 2004: 60). Осы ойға сәйкес, БАҚ құрамдас бөлігі болып табылатын жарнама тілдің дамуын, сананың қалыптасуын, рухани құндылықтарды енгізуді жанама түрде бақылайды, “өз түзетулерін” енгізеді [4, 68].

Көптеген лингвист-ғалымдар (С.Асанбаева, Г.Солтанбекова, Т.Тілегенов, М.Қойшығұлов, Д.Қожамбетов, С.Асылбеков) қазақ тіліндегі жарнама мәтіндерінде қателердің (лексикалық, фонетикалық, грамматикалық және синтаксистік) барын көрсетеді, соның нәтижесінде “жарымжан жарнама”, басқаша айтқанда толыққанды емес жарнама түсінігі пайда болды [3, 3]. Өкінішке қарай, қазақ тілді жарнама мәтіндерінде осы күнге дейін кездеседі, мысалы:

Орфографиялық: “Пішін шаңында” деген тіркесте дұрысы - “шыңында”; “Сәттілік жанартуын оят!” - “жанартауын”, “Қақпаның астыннан тап” - “қақпақтың”; “Әр қорапта қасық бар” - “қорапта қасық бар”;

Грамматикалық: “Сіздің талғам пішінің” - дұрыс нұсқасы - “пішініңіз”; “Рахатыңызға ішіңіз” - дұрыс нұсқасы - “Рахаттанып ішіңіз”; “Қайта түрлендіру өнері” - дұрыс нұсқамсы - “Қайта түрлену өнері” және т.б.

Лексика-грамматикалық: “Өз құш-қуат көзін тап” - “құш-қуатыңның” және т.б.

Лексикалық: “Жеңіл *толқынды* жаппа шатыр – Легкий *волокнистый* кровельный лист” мәтініндегі “толқын” сөзі “1. Желдің әсерінен теңіз, өзен (егіс, шөп, т.б.) бетінің жал-жал болып тербелісі, ерсілі-қарсылы шайқалысы; 2. Физикалық ортадағы ауа тербелісінің қозғалысы” [5, 640] мағынасына ие, “волокнистый” қазақ тілінде “талшықты” болып аударылатындықтан [6, 116], нәтижесінде дұрыс нұсқа “Жеңіл *талшықты* жаппа шатыр” болады.

“Шашты *қоректендіреді*, қайраттандырады және қорғайды” аталған мәтінде “қоректендіреді” деген сөз орынсыз қолданылаған, қазақ тілінде ол жануарлар мен өсімдіктерді қоректендіруге жатады, дұрыс нұсқасы: “Шашты *нығайтады*, қайраттандырады және қорғайды”. “Шаш түсуін 2 айда 50% *қысқартады*”. Қазақ тілінде “қысқартады” сөзі санада шаштың ұзындығын қысқартуды туындатады, сондықтан дұрыс нұсқа: “шаш түсуін 2 айда 50 %-ға *төмендетеді/ азайтады*”.

Келесі “Толық және *сәнқой* әйелдерге арналған Германия мен Австриядан жаңа жиынтық” мәтінінде “*стильная*” сөзіне эквивалент дұрыс таңдалмаған, қазақ тілінде “сәнқой” сөзі “әдемілікке әуес, сән қуғыш”, сондай-ақ “жылтырағанға құмарлық” [5, 563] сияқты жағымсыз боямасы бар мағынаға ие, ал бұл мәтінде стиль жайында сөз болып отыр. Аталған мәтін кейінірек түрленді: “*Сәнді киінетін* толық әйелдерге арналған Германия мен Австриядан жиынтық”. *Жас* нәрестелерге арналған жинақ мәтінінде “жас” деген артық бірлік, себебі жас немесе кәрі нәресте болмайды, сондықтан дұрыс нұсқа – “Нәрестелерге арналған жинақ”.

Синтаксистік: “*Кнауф құрғақ қоспалары жана дәрежедегі*” - “*Жана дәрежедегі Кнауф құрғақ қоспалары*”, “*Қарта төлемі мерзімінің шектеусіздігі*” – “*Төлем карта мерзімінің шектеусіздігі*”, “*Есіктер дайын және жеке тапсырыстар*” – “*Дайын есіктер және жеке тапсырыстар*”, “*Жөндеу – тоңазытқыштарды айырбастау*” - “*Тоңазытқыштарды жөндеу, айырбастау*”.

Зерттеу барысында жарнаманың алуан жастағы тұтынушыларымен әңгіме жүргізілді. Жүргізілген әңгіме қазақ тілді реципиентке айшықты, ұлттық колоритті бейнелейтін жарнама күшті ықпал ететінін көрсетті. Мысалы, “*Машақат* жүгінен құтыл” дегендегі *машақат* “адам басына түсетін бейнет, азап, қиыншылық” [5, 455] дегенді білдіреді; “*Ментолдың мұнтаздығы*”: *мұнтаздай* – “тап-таза, кіршіксіз” [5, 468]; “*Зерігуге* ерік берме”: *зерікендік* – “іші пісушілік, мезі болушылық, жалығушылық” [5, 273]; “*Саңлақ сыйлық, әрқашан!*”: *саңлақ* – “*ауыс. елден ерекше, озат, шебер*” [5, 553], (аталған мәтінде “саңлақ” сөзі жарнамашының назар аударту қалауымен ескертілген); “*Ысталған кальмардың шығыры*” (өнімде) дегенде *шығыр* сөзі “2. көне. Құдықтан су тартып шығару үшін жасалған, қолмен бұралатын қарапайым құрал” [5, 747] деген мағынада емес, аталған заттың сақинамен ұқсастығы тұрғысында қолданылған. “*Жаңа Whiskas* мысықтар соңғы *қиқымына* дейін жейді”.

Осындай әсерге белгілі сөздерді басқа контексте қолдану кезінде қол жеткізуге болады: “*Бизнес* сіздің *қалауыңызша*”; “*Сіздің эксклюзивтік ақпаратқа кіру ұлықсатыңыз*”.

Реципиенттердің назарын көбінесе фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, қанатты сөздер мен сөйлемдер пайдаланылған жарнама мәтіндері аударды: “*Біз болашағымыздың шаңырағын көтереміз!*” мәтінінде “*үй болды, отау тікті*” мағынасын беретін идиоматикалық өрнек қолданылған [5, 720], аталған жағдайда жаңа өмірдің бастамасы туралы ой ашылады.

“*Тогыз жолдың торабы*” фразеологиялық тіркесін қолдану – жарнама жиһаз дүкені туралы идеяны көрсетіп, ауызекі сөйлеу мәнеріне жақындығымен назар аударта отырып, қазақ тілді реципиентте жағымды әсер тудырады.

“*Жақын жердегі* сауда үйі” – қазақ халқының кеңістіктік қатынасын айқындайтын мәдени шартталған сөз тіркесі.

“*Асыққан – шайтанның ісі!*” аталған ұран қазақ тілді реципиенттің уақытқа қарым-қатынасын, қазақтың санасындағы уақыттың шексіздігін білдіреді, асығыстық аңдаусыз іс деп есептелген уақытқа деген қатынасты қалыптастырды. Жарнамалық мәтінде аталған идиоматикалық сөйлемнің жаңа мағынасы қолданылған, ол “жылдамдық - өлтіреді” дегенді білдіреді.

“*Су жаңа АВТО*” – жаңа затты білдіретін ауызекі сөйлеу тілі стиліндегі мәдени шартталған бірлікті пайдалану “су” сөзін әрдайым жаңарып тұратын “судай жаңа” деп қабылдауға негізделген.

“*Өзің туралы жар салудың жарқын әдісі*” – “құлақтандыру, жариялау” дегенді білдіретін *жар салу* фразеологизмі қолданылған [7, 78].

“*Сапаның алтын қалыбы қолжетерлік* бағамен” жарнамалық мәтінде қол жетпес тұрақты тіркесі “орындалуы қиын, арман болған” дегенді білдіріп антонимдік мағынада беріледі [8, 128].

Мұндай мәтіндерге сондай-ақ мыналар жатады: “*Ал сіз осындай шайдан дәм таттыңыз ба?*” “*Ақ көңілмен өмір сүр*”.

“*Арманыңды тізгінде* – Управляй мечтой”, мұндағы “*тізгінде*” деген басты сөз тік мағынасында “еркіне жібермеу, билік бермеу” - “қолда ұстау, еркіндік бермеу” дегенді білдіреді. Көріп отырғанымыздай, жарнама мәтіні машинаны жылқының күшімен, күшті атпен салыстыруға құрылған. Аталған жағдайда жарнама мәтінінің қазақ тілді реципиентке әсер етуі өте күшті, себебі атты ерттеу, аттың үстінде ойнау жігіт үшін қажет жеке күш пен ептіліктің куәсі болатын қасиеттердің жоғарғы көрінісі болып табылған.

“*SULPAK*” дүкенінің радиожарнамасы қызығушылық туғызады: “*Асығыңыздар, келіңіздер сүйіншісі бар!* – *Торопитесь, приходите! Для вас подарки!*”. *Сүйіншісі* сөзі мәдени шартталған ақиқатқа жатады және жақсы хабар әкелген адамға берілетін сый-сияпатты білдіреді. “*Сүйіншісі* – жаңалықты, қуанышты хабарлаушыға берілетін сыйлық, жарылғы” [9, 414]. Аудармашы бұл сөзді жарнамалық мәтіннің реципиентке әсер етуін

күшейту үшін қолданған, себебі қазақтілді адресатта абалған сөз оң реакция туғызатындықтан, ол дәл осы өнімді сатып алуға ұмтылатын болады. “Қолың қалт емсе Кит-Кат жеп ал! – Есть перерыв - съешь Кит-Кат!” Бұл жарнамалық ұранда “қолың қалт емсе” деген мәдени шартталған идиома қолданылған, сөзбе-сөз алғанда “қолың сәл босап қалса” дегенді білдіреді [9, 287]. Осылайша, “қолың қалт емсе” деген тұрақты тіркес ассоциациялық тұрғыда орысша “үзіліспен” барабар (Алматы қ. аялдама кешендеріндегі жарнамалық мәтінмен салыстырсақ: “Автобус кешікті ме? Кит-Кат жеп ал! – Нет автобуса? Съешь Кит-Кат!”, қазақтілді реципиент үшін мәтінді оның ментальды түсінігіне барынша жақындатады да, Twix шоколадының “Үзіліс жаса!” – “Сделай паузу!” жарнамалық ұранымен бәсекелесе отырып үлкен ықпалға ие). Осылайша, тұрақты тіркес ассоциациялық тұрғыда орысша “үзіліспен” үйлеседі. “Инди” шайының жарнамасы мәдени аралық реңкке ие “Үндістанмен жылы жүздесу – Теплое знакомство с Индией”. Қазақ тілді нұсқада “кездесу; көзбе-көз тілдесу” дегенді білдіретін қарапайым “жүздесу” сөзі қолданылған [9, 211] және көп жағдайда кездескендердің әрқайсысының көңіл-күйін беретін пішінді өзектендіре отырып қазақтардағы жүз (“бет”, “келбет”) тамырымен кездесу оқиғасының ұлттық-мәдени ерекшелігін бейнелейді. Кездесу оқиғасы ұзын синонимдік қатардан (13) тұратын көптеген синонимдік атауға ие екені кездейсоқ емес: “кездесу, жолығу, жуздесу, дидарласу, ұшырасу, дұшарласу, табысу, көрісу, кезігу, кезігу, беттесу, көзігу, қауысу, жолғасу (жерг.). Бетпе-бет келіп қарсы кезболу, жүзбе-жүз әңгімелесу, бірін-бірі тауып алу, жол-жөнекей тап болу”. Ос шайды тұтына отырып біз үнді мәдениетімен, анығында оның шай дәстүрімен танысамыз.

Талқылау. Нарықтық қатынастар қазақ халқының ұлттық менталитетінің көріністерінен алшақ, жарнама көбінесе ұлттық мінез-құлық қағидаларын бұзады. Қазақ тіліндегі түпнұсқалық жарнама мәтіндерін жасау қазақтілді жарнаманың дамуына ықпал етеді. Жарнама – сауда қозғалтқышы екені жалпыға мәлім, алайда реципиентке күнделікті әсер ету құралдарының бірі бола отырып, ол оның зерттеушілерінің пікірінше, практикалық қызығушылық туғыза отырып қазақ тілін үйренуге оң ықпал ете алады. Жарнамалық ақпараттың әсер етуші қызметіне негізделген прагматикалық аударма қызығушылық туғызады: “Взорви тишину! – Дүниені таң қалдыр!”, “Не просто кирпич – Сұлуынан жылуы”, “Упакован со вкусом – Сыйға толы керемет”, “Соединяй лучшее! – Казкоммерцбанк! – Жақсы қасиеттердің бәрі бізде”, “Скорость убивает! – Асыққан – шайтанның ісі!”, “Роскошь, к которой быстро привыкаешь – Жанға жайлы байлық”, “Придай жизни форму! – Өмірге бейімдел!”, “Встречайте нежность! – Кереметті сезініңіз!”, “Не плати за воздух – Ақша текке кетпесін”, “Больше, чем когда либо – Бұрынғыдан да жақсы”, “При жестких приступах голода – Аштық қатты қысқанда”. Әмбебап түсініктердің жарнама мәтіндерінде қолданылу деңгейі және олардың қазақ тіліне аударылуы: “Храни свой Зухел смолоду – Өз Зухел-інді жастайынан сақта” жарнама мәтнінде “Береги честь смолоду” мақалы қолданылады. Қазақ тіліне аталған фразеологизм орыс тілінен кенес дәуірінде аударылып, қазақ тілді реципиенттің санасында кеңестік мәдениеттің мұрасы ретінде бекіген. Осындай мәтінге жануарларды (мысық, ит және т.б.) сату немесе тегін беру кезіндегі рубрикалық жарнамада қолданылатын тіркес жатады: “Отдадим в хорошие руки – Тек жақсы қолға береміз”, “Лучше поздно, чем никогда. Бросай курить! – Ештен кеш жақсы. Темекі тартудан бас тарт”, “Острые ощущения – Өткір әсерлер”, “Революция отменяется! – Іш дүрбеленінің тоқтағаны!”, “Непресный кредит – Татымды несие”, мұндағы “Татымды” сөзі “маңызды, мазмұнды, салмақты, дәмді” дегенді білдіреді. Жер-жерде дұрыс емес және қазақ тілді реципиенті үшін түсініксіз, сөзбе-сөз аударылған, сөйлемнің тұтас мағынасы да, не оның әсер етушілігі ескерілмейтін жарнама тираждалып жүр. Мысалы: “Искусство – это крик в пустыне – Өнер – бұл айдаладағы айғай”, “Один глоток сердечного тепла – Бір жұтым жүрек жылуы”, “Мудрый выбор – Ақылмен таңда”, “Томатный рай – Қызанақ жұмағы”, “Открой в себе Ирбиса! – Өзіндегі Ирбисті аш!”, “A modern piece of Art – Тұнып тұрған кемелдік” және т.б.

Қорытынды. Қорытындылай келе, заманауи Қазақстанда экономикалық қызметтің аталған жағы – жарнамалық бизнесті белсенді игеру жүріп жатыр. Жарнамалық мәтін басқа да мәтін типтері сияқты лингвистер мен аудармашылардың, мәдени аралық қарым-қатынас мамандарының зерттеуі үшін қызығушылық туғызады. Осындай типтес мәтіндерді аудару кезінде қателерді болдырмас үшін жалпы, сондай-ақ нақты тілдермен байланысты жеке сипаттағы ұсыныстарды жасақтау қажет. “Сауатсыз” жарнамамен күресудің бір тәсілдерінің бірі С.А. Асанбаева: “Қазақстанда жарнама берушілерден қазақтың ұлттық салт-дәстүр ерекшеліктерін ескере отырып беруді талап ету (мәселен, көшелерде, теледидардан әдепсіз, дөрекі суреттермен безендірілген жарнамалар беруді тоқтату, тыйым салу)” [3, 106] деп есептейді.

Республикадағы жарнамалық істің толыққанды дамуы, қазақ тіліндегі жарнама мәтіндерінің деңгейін арттыру үшін төмендегілер ұсынылады:

1. БАҚ-тағы қазақтілді жарнаманың сапасын бақылауды күшейту;
2. Тіл, жарнама және оны орналастыру туралы заңдардың сақталуы үшін бүкіл республика бойынша жарнама қызметінің біртұтас үйлестіру орталығы мен оның филиалдарын құру;
3. Жоғары оқу орындарындағы сәйкес бөлімшелерде жарнама тіліне мақсатты оқытуды жүргізу;
4. Сәйкес талаптарға сай емес, дұрыс рәсімделмеген, стилистикалық және басқа да қателері бар жарнаманы іске асырудан бас тарту; жарнама туралы заңға сәйкес толықтырулар енгізу (жарнама агенттігінің қойылған талаптарды бұзатын жарнаманы жариялау және таратудан бас тарту мүмкіндігі, этикалық емес, сауатсыз жарнаманы іске асырудағы айыппұл санкциялар туралы);
5. “Жарнама туралы” заң тармақтарының, әсіресе өскелең ұрпақтың тәрбиесінде, олардың дүниетанымының қалыптасуында көрініс табатын тармақтарының бұзылуы үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тарту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Медведева Е. Основы рекламоведения. – М.: «РИП-холдинг», 2004. – 266 с. - кітап
- 2 Волкова В.В. Дизайн рекламы. – М., 1999. –144 с. - кітап
- 3 Асанбаева С.А. Қазақ жарнамасының тілі: Оқу құралы. –Алматы, 2006. –127 б. - кітап
- 4 Солтанбекова Г.А. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі. Фил. гыл. канд. ... диссертациясы. –Алматы, 2001. – 145 бет - диссертация
- 5 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. –776 б. – сөздік
- 6 Русско-казахский словарь / под ред. Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаяева, Ш.Ш. Сарыбаева, –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. –1152 с. - сөздік
- 7 Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. –224 с. - сөздік
- 8 Нурбаева А.М., Бугенова Л.А. Государственный язык в сфере рекламной деятельности Республики Казахстан // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, “Филология ғылымдары” сериясы. - №2(68), 2019. – С. 136-142 - мақала
- 9 Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. –Алматы: “Алтын Казына”, 2001. – 701 с. - сөздік

References:

- 1 Medvedeva E. Osnovy reklamovedeniya. – М.: «RIP-holdin», 2004. – 266 s. – кітап
- 2 Volkova V.V. Dizain reklamy. – М., 1999. –144 s. - кітап
- 3 Asanbaeva S.A. Kazak jarnamasynyn tili: OKu Kuraly. –Almaty, 2006. –127 b. - кітап
- 4 Soltanbekova G.A. Kazak jarnamalary: tildik sipaty jAne olardyn yKpal etu Kyzmeti. Fil. gyl. kand. ... disertasiyası. –Almaty, 2001. – 145 bet - disertasiya
- 5 Kazak tilinin sozdigi / Jalpy red. basKargan T. Januzakov. –Almaty: Daik-Pres, 1999. –776 b. – sozdik
- 6 Rusko-kazahski slovAr / pod red. N.T. Sauranbaeva, G.G. Musabaeva, S.S. Sarybaeva, –Almaty: Daik-Pres, 2005. –1152 s. - sozdik
- 7 Kojahmetova H.K., Jaisakova R.E., Kojahmetova S.O. Kazahsko-ruski frazeologicheski slovAr. –Alma-Ata: Mektep, 1988. –224 s. - sozdik
- 8 Nurbaeva A.M., Bugenova L.A. Gosudarstvennyi iazyk v sfere reklamnoi deiatelnosti Respubliki Kazahstan // Abai atyndagy KazUPU-nın Habarsysy, “Filologia gylımdary” seriasy. - №2(68), 2019. – S. 136-142 - maKala
- 9 Bektaev K. Bolsoi kazahsko-ruski, rusko-kazahski slovAr. –Almaty: “Altyn Kazyna”, 2001. –701 s. - sozdik

МРНТИ 16.01.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.06>

Есбосынов Е.З.,¹ Сулейменова Ж.М.²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

² Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Түркі тілдер, оның ішінде қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің қолданысы, олардың көркем шығармалардағы көрінісі жекелеген тақырыптық мысалдар негізінде баяндалады. Нысанаға алынған фразеологизм мен мақал-мәтелдер қазақ тіліндегі деректермен қоса түрік және басқа да түркі тілдеріндегі қолданысы аясында мысалдармен жабдықталады. Өткен ғасырдың 80-ші жылдары жарық көрген “Қатпа Мәмед” романы бойынша алынған тұрақты сөз тіркестері, ономастикалықатаулар мен мақал-мәтелдердің түрік тіліндегі қолданысы аясы мен ұлттық реңгі туралы, тарихи және танымдық тұрғыдан маңызды тұстары баяндалып, жекелеген мысал-цитаталар негізінде ұсынылады. Осы тұрғыда қазақ және түрік тіліндегі көптеген сөздік единицалардың жалпытүркілік лексикаға тән екендігі және тарихи тұрғыда ортақ танымдық категорияға ие екендігі сипатталады.

Түйін сөздер: түрік – қазақ мақал-мәтелдері, жалпы түркілік лексика, түркітану, қазақ тілі, көркем шығарма тілі

Yesbossynov E.Z.,¹ Suleymenova J.M.²

¹ Abai Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

² University of Foreign Language and Business Career,

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF KAZAKH-TURKISH PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract

The use of Turkish languages, including phraseological units in Kazakh and Turkish, and their reflection in the works of art (belle letters) are presented on the basis of separate thematic examples. Phraseologisms and proverbs are provided with examples in the context of their use in Turkish and other Turkish languages, including the background of data analysis in Kazakh. According to the novel "Katpa Mamed", published in the 80-ies of the last century, borrowed stable phrases, onomastic names and proverbs are individual examples-Quotes that tell about the national color, historical and educational are recommended in principle. In this context, many vocabulary units in the Kazakh and Turkish languages belong to the common Turkish vocabulary characterized by the fact that it is characteristic and historically has a common cognitive category.

Keywords: Turkish-Kazakh proverbs, general Turkish vocabulary, Turkology, Kazakh language, language of a work of art

Есбосынов Е.З.,¹ Сулейменова Ж.М.²

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

² Университет иностранного языка и деловой карьеры,
Алматы, Казахстан

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЙ

Аннотация

На отдельных тематических примерах описано использование фразеологии в тюркских языках, в том числе казахского и турецкого, и их тематические проявления в художественных произведениях. Фразеологизмы и пословицы снабжены примерами в контексте их использования в турецком и других тюркских языках, в том числе на фоне анализа данных на казахском языке. На основе иллюстрационных материалов, в том числе на примере ономастики и пословиц, описаны отдельные фразы из романа "Катпа Мамед", опубликованного в 80-х годах прошлого века. В этом контексте характерно, что многие лексические единицы в казахском и турецком языках принадлежат к обще тюркской лексике и имеют тюркские исторические корни в плане употребления и применения языковых единиц.

Ключевые слова: Казахско-турецкие фразеологизмы, общетюркская лексика, тюркология, казахский язык, язык художественного произведения

Кіріспе. Түркітану, түркология – түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілін, этнографиясын, фольклорын (ауыз әдебиетін), мәдениетін зерттеу нәтижесінде қалыптасқан шығыстану ғылымының жеке саласы [1, 594]. Ұлттық психологияға етене жақын, ұлттық таным-түсінік, ой-сана, көркем ой жүйесі, мәдениет, болмыс сияқты ұғымдарды тоғыстыратын және әдеби тілді дамытудағы орны айрықша тілдік единицалардың бірі – фразеологизмдер. Мұндай тілдік бірліктердің тағы бір ерекшелігі – туыстас тілдердің бір-біріне жақын екендігін, сол тілде сөйлесетін халықтардың ұлттық рухани құндылықтарының ортақ екендігін де көрсете алуында. Түркітануда фразеологизм туралы алғашқы еңбектер өткен ғасырдың 40-жылдардан бастап жарық көре бастады. Алайда, бұл – бұған дейін түркітануда тұрақты сөз тіркестер туралы еңбектер мүлдем болған жоқ дегенді білдірмейді. Мәселен, мақал-мәтелдер де тұрақты сөз тіркестерінің қатарына жатады. Елімізде оның қалыптасу негіздері мен алғышарттары, өзіндік ерекшеліктері туралы ғылыми деректердің бастауын Ш. Уәлихановтың еңбектерінен көре аламыз: Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы. Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мирасы [2, 7]. Мұны қазақ мақал-мәтелдері бойынша Стамбұл Университетінде түрік тілінде магистрлік дипломын қорғаған Ләззат Жүсіпова да атап өткен: Ш.Ш.Уәлиханов пен И.Н.Березиннің жинақтарында 19-ы ғасырдың ортасында қазақ ортасынан жазып алынған 200-н астам мақал-мәтел мен тұрақты сөз тіркестері сақталған; қар.: Istanbul Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitusu, Nur Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. *Kazakça Atasozleri, Deyimler ve Turkiye Turkçesi*. Istanbul – 2001.

Фразеологизмдердегі ықшам, әсерлі, өрнекті, мәнерлі ой-тұжырымдардың біртұтас мағыналы, тиянақты, даяр қолданыла алу мүмкіндігіне үш түрлі тілдік факторлар – тұлғалық, мағыналық және дыбыстық үйлесімнің жымдаса келуі қызмет етеді. Сондықтан фразеологизмдер құрылымындағы осы ерекшелік олардың мағынасын ашып көрсетеді. Сонымен қатар мұндай сипат дерлік барлық түркі тілдеріне тән көрініс болып табылады.

Әдістеме. Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі Ғ.Қалиев өзінің “Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде”: «Этнолингвистика (грек. *ethnos* халық, тайпа) – қызметі мен дамуының халық мәдениеті мен психологиясына қатынасын, олардың бір-біріне әсерін зерттейтін тіл біліміндегі бағыт. Неғұрлым кең мағынада этнолингвистикалық әдістердің көмегімен мәдениеттің, халық психологиясы мен мифологиясының мазмұнын зерттейтін кешенді ғылым ретінде танылады” - дей келе, Ресейдегі зерттелуі Ф.И. Бусылаев, А.Н. Афанасьев, А.А. Потемня т.б. еңбектерінен басталады деп көрсетеді [3,407]. Тіл мен сол тілде сөйлеуші этностың (халықтың) қатыстығын яғни бір-біріне әсер етіп отыратын лингвистикалық және этносқа қатысты факторларды өзара байланыстыра зерттеуші саланы тіл білімінде этнолингвистика деп атайды, деген “Лингвистикалық терминер сөздігі” атты еңбегінде О.С.Ахманова [4,529].

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатында туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес саласы болғандықтан, дүниежүзілік тілдердің бір-бірімен туыстығы мен алшақтығын анықтауда да өзінді үлесін қоса алады. Бұлай болатын себебі олардың зерттеу нысандарының ортақтығы мен зерттеу әдістеріне байланысты. Осыған орай, қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі К. Аханов өзінің “Тіл білімінің негіздері” деген еңбегінде былай дейді: “Әр түрлі тілдердің өзара бір-бірімен туыстығы, туыс тілдердің топтары дүниежүзіндегі тілдерді тарихи және салыстыра зерттеудің нәтижесінде, салыстырмалы-тарихи методты пайдалана білудің арқасында ғана айқындалады Атап айтқанда, роман тілдері, герман тілдері, иран тілдері, түркі тілдері, фин-угор тілдері деп топтастыру және дүниежүзіндегі басқа да тілдерді әр топтарға бөліп жіктеу салыстыра зерттеудің нәтижесінде ғана іске асады” [5,473].

Нәтиже мен талқы. Этнолингвистиканың зертеу нысаны – этностың тілі. Ал негізгі мақсаты – сол тіл арқылы этностың болмысын танып-білу. Бұл баршаға түсінікті нәрсе болып көрінгенімен, әр түрлі көзқарастың барлығы, әркімнің әр түрлі бағытта әрекет етуі қалыпты жағдай болса керек. Өйткені қай ғылым саласы болмасын, өзінің қалыптасу дәуірінде ең алдымен бағыт бағдарын, өз тұжырымдамасы мен қағидаттарын, зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап алуға тырысады. Сондықтан да этнолингвистиканың нысаны мен маусат-мүддесін айқындаудағы бұл тәрізді әр түрлі көзқарастардың болуы заңдылық. Көптеген тілші ғалымдардың пайымдауынша, оның зерттеу нысаны – барлық жағдайда да этнос тілі екендігі айтылады. Алайда ғылым-білім саласында тілге тікелей қатысты, оны әр тұрғыдан зерттеуші, оған арқа сүйеуші пәндер аса мол. Олардың біразы этнос тіліне байланысты этнолингвистикамен де тамырлас. Мұның айғағын қазақ тілінде жиі қолданылатын мына мақал-мәтелдің түркі тілдеріндегі көрінісінен байқауға болады: *Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді*: түрік тілінде – ақ esner, tok gegirir; қырым татар тілінде - ақ kekirir, tok segirir; қырғыз тілінде – ақ kekiret, tok sekiret; қарақалпақша – bireu toyup sekiredi, bireu tongir sekiredi; башқұртша – bireu tuup kekire, bireu tump hikire; қарашайша - ақ esner, tok kekirir [6. 55]. Осы мысалдан-ақ түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер тілдік тұлғасы мен мағыналық астары ортақ болып, аздаған айтылымдық ерекшелікке ғана ие екендігін көре аламыз

Осы тұрғыдан алғанда фразеологизмнің тілге қатысты салаларының өзі кең ауқымды, зерттеу саласы аса мол екенін айта аламыз. Мысалы түрік жазушысы Яшар Кемальдың “Қатпа Мәмед” романында жиірек ұшырасатын этоним сөздер мен этнос болмысын аңғартатын мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерін, оның ішінде ономастикалық атауларды осыған қосуға болады.

Ономастикалық атаулардың тілден алар орны ерекше. Кез келген тілдің лексикалық қорының негізгі қабатын жалқы есімдер құрайды. Жалқы есімдерсіз адамзат қарым-қатынасы болуы мүмкін емес. Белгілі ғалым-топонимист Э.М. Мурзаев былай деп жазған: “Қазіргі әлемді географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Пошта, телеграф, темір жолдар өз қызметін тоқтатады, ұшақтар әуежайда, кемелер аты жоқ кеме тоқтайтын жерлерде тұрып қалған болар еді. Ал газеттер жер шарының әр жерінде болып жатқан оқиғаларды қалай жеткізер еді? Бұл ойды ары қарай дамытып, кісі аттары, жануарлар, ғарыш, планеталар, әдеби және басқа ғылыми, өнер шығармалары, тағам т.б. атауларын қатыстырып айтуға болады”, деп тұжырымдайды [7,3]. Осы пікірді көркем шығармаға қатысты пайымдасақ, жалқы есімдерсіз олардың да ешқандай мән-мағынасы болмай қалатынын түсінеміз. Сол себептен қандай да болмасын көркем шығарманың негізін жалқы есімдер құрайтынын айта аламыз. Көркем шығарма адамзаттың дүниетанымымен тығыз байланысты және оның көркем-эстетикалық қабылдауын жаңғыртатын дүниесі болғандықтан оның өн бойында адам есімдері мен жер-су атаулары ерекше қызмет атқарады. Түрік жазушысының “Қатпа Мәмед” романында да осындай тілдік бірліктерге мол орын берілген. Олардың басым көпшілігі роман оқиғасына қатысты адамдар есімі болып келсе, енді бір тармағы кейіпкерлер әрекет ететін жер-су атаулары, сондай-ақ бірен-саран болса да түрік халқының күнделікті өмірінде тұтынатын тұрмыс-тіршіліктік атаулар екені анық. “Қатпа Мәмед” романын оқи бастағанның өзінде Тавр тауы (Toros Dagları), Жерорта теңізі (Akdeniz), Чукурова; -қазақша мағынасы «шұңқыр, терең сай: чукурова, (Çukurova) және Дикенли жазығы – Тікенек дала (Dikenliduzu), Анаварзу (Anavarza) елді мекені, Дейірменолук қыстағы (Degirmenoluk Koyu), Ақшатау тауы (Akşadag) сияқты жер-су атауларымен қатар, мирт (Анатолия аумағына тән өсімдіктің бір түрі, латынша Mirtus: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мирт>), қарағай, қызыл қайың, тікенек т.б. өсімдік атауларын; Теке сақал Әбді (Abdi Aga), Қатпа Мәмед (Ince Memed), Қара Мыстық (Kara Mistik), Сүлеймен (Suleyman), Сары қожа (Sarı Umme) секілді адам есімдері, құман,

бидай көже, бөрік, шарық сияқты ас-су атаулары мен тұрмыстық заттардың атаулары көзгешалынады. Әрине, кісі есімдері мен жер-су атаулары түрік тілінде қалай айтылып-жазылса, Яшар Кемальдың “Қатпа Мәмед” романының Қ.Мұхамеджанов аударған қазақша нұсқасында [8] сол күйі қолданылған. Ас-су атаулары мен тұрмыстық заттардың атаулары қазақша балама атауымен берілген. Ал бұлар негізінен жалпытүркілік лексикалық қор қатарына жататын сөздер болып табылады.

Мақал-мәтелдер де этоним сөздер сияқты ұлт тілінің, ұлт мәдениетінің көрсеткіші болып табылады. Қазақ халқының осы мұрасына тән өзіндік ерекшеліктер жайлы көптеген зерттеушілер кезінде көрсетіп, айтып кеткен. Көрнекті фольклорист ғалым Ә.Диваев өзінің «Тарту» деген еңбегінде: “мақалдарының көбі өзінің дәлдігі, өткірлігі жөнінен суретшінің қыл қаламына ілігуге сұранып тұрғандай. Өйткені, онда қазақтың көшпенді де еркін өмірін қамтитын тірі келбеті тұр” [9,28.], – деп жазады. Қазақ тіл білімінде халық философиясының көрінісі саналатын мақал-мәтелдердің зерттелуі, қалыптасу негіздері мен алғышарттары, өзіндік ерекшеліктері М.Әуезов, М.Ғабдуллин. М.Әлімбаев, М.Балақаев, Б.Адамбаев сияқты т.б. ғалымдардың еңбектерінде жақсы қарастырылған [10, 77].

Мақал-мәтелдер сияқты тілдің лексикалық құрамының бір саласы **тұрақты сөз тіркестер** де ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің де көрсеткіші болып табылады. Сондықтан тіл лексикасының бір тобы – тұрақты сөз тіркестерді зерттеу тіл білімінде үнемі назарында болып келеді. Көркем әдебиетте көп қолданылатын тілдің көріктеуіш тәсілдерінің бірі – мақал-мәтелдер. Көркем әдебиетіндегі кейіпкер тілінде де мазмұн мен ойды беруде қолданылған мақал-мәтелдердің қызметі ерекше. Мақал-мәтелдер – қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің – барша болмысының айғағы» деген пайымдау айтады. Мұндай құбылысты Яшар Кемальдің аталмыш еңбегінен байқай аламыз: Қ.М. романы; “*Нені ексең, соны орасың* (Ne ekersen onu biçersin) деген, – деді Ақсақ Әли” (232-б.), “*Қарға баласын асырасаң, көзіңді шұқиды* (Kargayı besle gozunu oysun), *арық адамды асырасаң, аузы-мұрныңды қан етеді* (Buyutur beslersen bir seni yemeye kalkar) деуші еді» (264-б.), “*Менің онсыз да бір аяғым көрде (бір аяғым жерде) жүр гой*” (Bir ayağı çukurda olmak) (265-б.), “*Төзімнің уын ішсең, рахаттың балын жейсің*” (Çekilen çile kutsaldir) (346-б.), “*Ендігі жерде не бел кетер, не белбеу кетер, аямай-ақ тартып жіберемін-ау деймін*” (368-б.) деген сияқты сөйлемдерде берілген мақал-мәтелдер арқылы айтылар ойды нақты жеткізуді мақсат еткен. Мұндай орнымен үйлесімді қолданылған мақал-мәтелдер көріктеуіш құрал ретінде мәтін тілін жандандыра әсерлендіруге қызмет етіп, белгілі бір құбылыстың негізін дәл бейнелеуде өзіндік ерекшеліктермен жұмсалады. Жоғарыда мысалға келтірілген сөйлемдердегі мақал-мәтелдерден халықтың бағзы замандардан келе жатқан этносқа тән өмір тәжірибесінің көрінісін байқауға болады. Мұны мақал-мәтелді ана тілдерінде “ата сөзі” яки “атаның сөзі” деп атап кеткен түрік халқының зерттеуші ғалымдары да ұдайы еске салып отырады: “Түрік халқының бойына да ойына сіңіп “қанымен араласып” кеткен сөз орамдары бар. Ол – мақал-мәтелдер. Мұны ұлттық байлығымыз деп айта аламыз. Түрік мақал-мәтелдері тәңірі мен пайғамбардың көзінде нұр шашып, адамды өзіне баурап алады. Бұлар – рухы бар сөздер. Аса сенімді және киелі сөздер. Көне мақал-мәтеліміз былай дейді: Ата сөзіміз Құран аяты емес, бірақ соның жанынан еріп, бір елі қалмай маңайлап жүреді (Atalar sozu Kur’ana girmez, yanınca yetisur - Birlikte kosup gider; ondan geri kalmaz)”. Мақал-мәтелдеріміз ғасырлар бойы үздіксіз жүрген сынақ-сұрыптаудан сүрінбей өткен ой-санамыздың жемісі. Ол ұлттың ойын біріктіретін, жан-дүниесін бір арнаға тоғыстыра алатын рухани байлығымыз [11, 5]. Мақал-мәтелдердің идеялық-эстетикалық мән-мағынасы, мазмұны оқырманға сөз құдіреті, сөз қуаты арқылы жетеді, оны әсерлендіреді, ойландырады, иландырады. Ұлттық таным-түсінік, ұлттық ой-сана, ұлттық көркем ой жүйесі, мәдениет, болмыс сияқты ұғымдарды тоғыстыратын ана тілі байлығының бір көрінісі тұрақты сөз тіркестер (фразеологизмдер) адамзатқа ой-өрісін, пікір-көзқарасын, әлемді түсініп-түйсінуін мейлінше толық, барынша ұғынықты, әсерлі етіп жеткізу үшін қажет әмбебап құрал болып табылады.

Қорытынды. Халықтың тұтас бітім-болмысын ұлттық психологиямызға етене жақын ұғымдармен, ұлттық нақыш-баяумен шебер көрсететін және әдеби тілді дамытудағы орны айрықша тілдік единицалардың бірі – фразеологизмдер. Олардағы жиі кездесетін терең мазмұнды тұжырымдар әсерлі, бейнелі түрде оқырман ойында тез сақталып, жатталып қалуға бейімділігімен назар аудартады. Бұл әсерлегіш, бейнелегіш, мәнерлегіш, жинақтағыш тілдік единицада адам өмірінің алуан қыры қамтылып, адамдық позиция жалпы адамзаттық құндылықтармен қабыстырылады, белсенді іс-әрекетке үндейді, бір сөзбен айтқанда, адам өмірінің мән-мағынасын, философиясын бейнелеп, мәнерлеп, ұшқыр оймен жеткізеді. Осыған орай, қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымы К. Аханов өзінің “Тіл білімінің негіздері” деген еңбегінде оған мынадай анықтама береді: “Кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единица, әдетте, фразеологиялық оралым деп аталады” [5,7]. Мұндай уәж тек қана қазақ тіліне ғана емес барлық түркі тілдеріне де қатысты болса керек. Қазақ тіліндегі «мақал-мәтел» мен түрік тіліндегі «ата сөзінің» түркі жұрттарында мынадай эквиваленттері бар екен: *қанатты сөз, насихат, жауһар сөз, алтын сөз, тілдің гүлзары, халық мектебі, халық өсиеті, рух бейнесі, ақылдың көзі*. Ал Азербайжан, Ирак, Ауғанстан, Иран, Сирияда өмір сүріп жатқан түркімендер «аталар сөзі» немесе «ескілер сөзі» деп айтса, сақа-якуттар *хоһооно*, тоболдар *тақмақ*, хақас жұрты *сөспек* дейді. ҚХР, Шыңжаңның Хотан өңіріндегі қырғыздар *табма* десе, қазақ, қырғыз, ұйғыр, өзбек, қарақалпақ,

казан татары, башқұрт, қырым татары, түркімен, солтүстік Ауғанстан, Иран түркімендері мақал және нақыл деуді жөн деп санайды [6, 11]. Фразеологизмдердің қалыптасуында ұлттық дүниетаныммен қоршаған ортаға деген көзқарастың ұлттық колориті сақталып, халықтың салтпен дәстүрінің тұрмыстық дәреже мен күнделікті тіршіліктегі ролі айқын сезіледі. Ал, көркем шығармалар халықтың ғасырлар бойы ұлттық санасында жинақталған және сақталған тұрақты сөз орамдарын еркін игеруге аса бейім болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Халы қаралы қ Түркі стан Энциклопедиясы. -Алматы, Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2000 ж. Түркі тану – түркология: Ә.Қайдар, Ш.Ибраев. -594 б.
- 2 Уәлиханов Ш. Шығармаларының толық жинағы. -Алматы: Ғылым, 1978 ж. -260 б.
- 3 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2005 ж. - 440 б.
- 4 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., Советская Энциклопедия, 1966 г. 571 б.
- 5 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы: Санат, 1993 ж. -663 б. - кітап
- 6 Ozkul Çobanoglu. Turk Dunyasi Ortak Atasozleri Sozlugu. Ataturk Kultur Merkezi Yayını: 301/7. Ankara 2004. -519 б.
- 7 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.К. Ономастика: Зерттеу мәселелері. -Алматы: Атамұра, 2005 ж. - 240 б.
- 8 Яшар Кемаль. Катпа Мәмед. Роман. Орысшадан аударған Қалтай Мұхамеджанов. Алматы – 1981 ж. -336 б.
- 9 Диваев Ә. Тарту; Құраст.: Ф. Оразаева. - Алматы: “Ана тілі”, 1992 ж. -256 б.
- 10 Қайдар Ә. Халық даналығы. (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). - Алматы: “Толғанай Т”, 2004 ж. -559 б.
- 11 Omer Asım Aksoy. Atasozleri ve Deyimleri Sozlugu. Inkilap Basımevi, 2007. -1204 б. - кітап
- 12 Istanbul Uni versite si, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nur Di li ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Kazakça Atasozleri, Deyimler ve Turki ye Türkçesi. Istanbul – 2001. -448 б.

References:

- 1 Haly Karaly K Turki stan Ensiklope diasy. -Almaty, Kazak ensiklope diasy Bas redaksiyası, 2000 j. Turki tanu – turkologia: A.Kaidar, S.Ibraev. -594 b.
- 2 UAlihanov S. Sy garmalarynyn tolyk jinagy. -Almaty: Gylym, 1978 j. -260 b.
- 3 Kaliev F. Til bilim terminde rinin tusindirme sozdig i. -Almaty: Sozdi k-SlovAr, 2005 j.- 440 b. –slovAr
- 4 Ahmanova O.S. SlovAr lingvistiche skih terminov. -M., Sovetskaya Ensiklope dia, 1966 g.571 b.
- 5 Ahanov K. Til bilimnin negizderi. –Almaty: Sanat, 1993 j. -663 b.
- 6 Ozkul Çobanoglu. Turk Dunyasi Ortak Atasozleri Sozlugu. Ataturk Kultur Merkezi Yayını: 301/7. Ankara 2004. -519 б.
- 7 MAdieva G.B., Imanberdieva S.K. Onomastika: Zertteu meseleleri. -Almaty: Atamura, 2005 j. -240 b.
- 8 Iasar Kemal. Katpa Mamed. Roman. Oryssadan audargan Kaltai Muhamedjanov. Almaty – 1981 j. -336 b.
- 9 Divaev A. Tartu; Kurast.: F. Orzaeva. - Almaty: “Anatili”, 1992 j. -256 b.
- 10 Kaidar A. Halyk danalygy. (Kazak maqal-matelderinin tusindirme sozdig i jAne zertteu). - Almaty: “Tolganai T”, 2004 j. -559 b.

МРНТИ 16.01.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.07>

Жиренов С.А.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада адам баласының құстар әлемімен қатынасының мифтік кезеңдегі байланысының өткен дәуір мен бүгінгі заман аралығындағы арақатынасы лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастырылады. Этнос дүниетанымындағы орнитонимдердің қатысуымен жасалған мифтік мәтіндердің мәдени семантикасынан этностың әлем туралы түсінігінің тілдегі бейнесі талданады. Зерттеу жұмысында орнитонимдерге соның ішінде Самұрық құспен Құмай туралы қалыптасқан прецедентті мәтіндердегі логикалық, когнитологиялық, мифологиялық, поэтикалық, лингвистикалық модельдер жиынтығының тезаурусы түзілген. Қазақ мифологиясындағы орнитонимдер арқылы жасалған тілдік бірліктер этностың дүниетанымымен, мәдениетімен, психологиясымен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты екендігі көрсетілген. Этностың ұлттық болмысын

танымтал категориялардың біріне орнитонимдер туралы мифтік, ұлттық, халықтық түсінігінің жататындығы мақала мазмұнында баяндалады. Лингвистика ғылымының орасан зор мүмкіндіктері басқа ғылым салалары антропология, когнитология, психология, философия, мифология, т.б. тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде анықталатындығы жан-жақты көрсетілген.

Түйін сөздер: лингвистика, мифология, орнитоним, когнитология, этнос, мифологема, тілдік бірлік

Zhirenov S.¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE PICTURE OF ORNITHONYMS IN KAZAKH MYTHOLOGY

Abstract

The article examines the relationship between man and the bird world in the mythical period between the past and the present from a linguocognitive point of view. Cultural semantics of mythical texts with the participation of ornithonyms makes it possible to analyze the linguistic picture of the world in the worldview of an ethnic group. In the research work, a thesaurus of logical, cognitive, mythological, poetic, and linguistic sets of models was formed in well-established precedent texts devoted to ornithonyms, including Samruk kus and Kumai. The article notes that the language units created by means of ornithonyms in Kazakh mythology are closely related to the worldview, culture, psychology, and traditions of the ethnic group. One of the categories that reflect the national identity of an ethnic group is the mythical, national, and folk idea of ornithonyms. It is widely shown that the huge potential of linguistics is determined by the close interaction of other disciplines, such as anthropology, cognition, psychology, philosophy, and mythology.

Keywords: linguistics, mythology, ornithonyms, cognitology, ethnos, mythology, language unit

Жиренов С.А.¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА ОРНИТОНИМОВ В КАЗАХСКОЙ МИФОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассматривается взаимоотношение человека с птичьим миром в мифическом периоде между прошлым и настоящим с лингвокогнитивной точки зрения. Культурная семантика мифических текстов с участием орнитонимов дает возможность анализировать языковую картину мира в мировоззрении этноса. В исследовательской работе сформирован тезаурус логических, когнитивных, мифологических, поэтических, лингвистических наборов моделей в устоявшихся прецедентных текстах, посвященных орнитонимам, в том числе Самрук кус и Кумай. В статье отмечается, что языковые единицы, созданные посредством орнитонимов в казахской мифологии, тесно связаны с мировоззрением, культурой, психологией, традициями этноса. Одной из категорий, отражающих национальную идентичность этноса, является мифическое, национальное, народное представление об орнитонимах. Широко показано, что огромный потенциал лингвистики определяется тесным взаимодействием других дисциплин, таких как антропология, познание, психология, философия, мифология и др.

Ключевые слова: лингвистика, мифология, орнитонимы, когнитология, этнос, мифология, языковая единица

Кіріспе. Этнос дүниетанымындағы адам баласының сәбилік балаң кезіндегі ілкі түсініктерінің бастауында мифологиялық танымдық әрекеттер жатады. Әрбір этностың өздеріне тән этникалық мифтік дүниетанымы болады. Сол мифтік дүниетанымы этнос тілі арқылы бүгінге жеткен. Яғни, тіл мен мифті адам баласының рухани дамуынан, оның ақыл-ойы мен дүниетанымынан бөліп алып қарастыруға келмейді. Мифтік түсініктерде алғашқы адам баласының өмір мен өзін қоршаған әлемнің құбылыстары туралы реалды бейнесі жатса, оның барлығы тілдің аккумулятивтік қызметі арқылы бүгінге жеткен. Ал олай болса, тілді адам дүниетанымындағы мифтік қабаттарымен сабақтастыра қараудың маңызы өте зор.

Жалпы “Мифология, миф – ойдан шығарылған қиял емес, ол – өткен заман адамының шындығын бойына сақтап қалған ата-баба сарқыты. Ол – өткенді саналы түрде бұрмалаудың, жалғандықтың ескерткіші емес, бірнеше мәрте бүктетіліп, оралып, ақиқаты мен қатесі қатар өрілген, еріксіз шатасудың тозанының арасында байқалмай қалған ақиқаттың өрім қамшысы” [1, 9]. Сондықтан мифологиялық бірліктерді әралуан лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы, этностың дүниетанымын, сенімін, мәдениетін, тарихын, әлеуметтік және мәдени даму жолдарын көрсетуге болады.

Әдістеме. Қазақ мифологиясындағы жиі кездесетін персонаждардың біріне орнитологизмдер жатады. Орнитологизмдер арқау болған қазақ мифтеріне *Самұрық құс*, *Құмай*, *Аққу*, *Бақ құсы*, *Бақыт құсы*, *Қарлығаш*, *Бүркіт* туралы аңыз әпсаналарын жатқызуға болады. Қазақ мифологиясындағы құстар бейнесі екі әлемді яки көкпенен жерді бір-бірімен байланыстырушы өзара дәнекерлеуші қызмет атқарады. Орнитологизмдерге қатысты мифтік түсініктердің бүгінгі күнге дейін көптеген нұсқадағы сарқыншақтары жеткен. Қазақ мифологиясындағы құстардың сакральдылық, культтық сипаты басым болып, күні бүгінге дейін тұрмыстық өмірде, тілдік қолданыста, символдық бейнелерде жиі кездесетіндігін байқауға болады. Қазақ мифологиясын зерделеуде Арғықазақ мифологиясынан тартып, бергі қазаққа дейінгі аралықта зерттеу жүргізген ғалым С.Қондыбайдың еңбектерінде, “Құстар және миф” мәселесі арнайы қарастырылған. Ғалым қазақ мифологиясындағы орнитологизмдердің орны мен ерекшелігі хақында былай дейді: “Құстар – ғалам моделіндегі орынды көрсетуші, яғни құбыжық мақұлықтар төменгі дүниенің жіктемесін, құстар – жоғарғы дүниенің жіктемесін көрсетеді. Құстың мифологиядағы басты көрінімдігі – оның қанаты, яғни қанаттың өзі жеке тұрып-ақ құсқа теліне береді” - дей келе, орнитологизмдердің мифологиядағы орнын, мифтік танымдық астарын, мифтік оқиғаларға қатысын былайша жіктейді:

“1. Құс – тотем, яғни адамзаттың не әкесі, не шешесі бола алады.

2. Құс жасампаз тәңіріе бола алады. Яғни құс кейіпті тәңіріе ғаламды жарату актісіне қатыса алады.

3. Құс тәңіриелердің елшісі (хабаршысы), яғни адамзат пен тәңіриелер арасындағы жалғастырушы буын (періште) рөлін атқара алады.

4. Құс – рухтың келбеттенуі.

5. Дуализм құстар бейнесіне де тән, яғни екі түрлі құс бір-біріне қарама-қарсы сипатқа ие болып, бірі – жағымды, екіншісі жағымсыз – сипатқа ие бола алады.

6. Құс кейпі басқа да кейіптермен араласа алады (мәселен, қанатты жылан да белгілі бір көрсеткіштері бойынша құс болып есептелеіне алады).

7. Құс – аса маңызды келбеттеуші (тұлғалаушы)” – ретінде құстардың ғалам бейнесін жасауға қатысатындығын, уақыт пен кеңістік аралығындағы маңызды орынға ие мифологема екендігін көрсетеді [2, 149-150.].

Қазақ этносының тұрмыстық өміріндегі әдет-ғұрпы мен ырым-тиымдары орнитологизмдермен астасып, олар туралы халықтың мифтік түсініктері тілде сақталған. Орнитологизмдерге қатысты этнос дүниетанымындағы мифтік түсініктер салт-дәстүрлермен сабақтасып жатады. Ондағы мифтік түсініктер, мәдени мәнділіктер, астарлы сырлар небір тарихи мифтік түсініктер мен салт-дәстүрлерде (*үкі тағу/құда түсу рәсімінде; үкі тағар жоралғысы; домбыраның құлағына үкі тағу/көз тиюден қорғану; бас киімге үкі тағу/көз бен сөзден қорғану; сәйсуліктің кекіліне үкі тағу = машинаға үкі тағу/көз бен сөзден, қауіп пен қатерден, жол азабынан сақтану, т.б.*) мифтік семантика жасырынып жатады.

Қазақ халқы табиғатпен біртұтас өмір сүргендіктен, оның дүниетанымдық түсініктері де табиғатпен өзара бірлікте дамыды. Табиғаттың бір бөлшегі орнитологизмдер болса, орнитологизмдерге қатысты мифологемалардың туындауы табиғи заңдылық саналады. Жаратылыс пен оның жанды құбылыстарының мифологиялық өзіндік сыр сипаты, аңыздық астары, символикалық мәні, мифтік моделі болады. Осы жағынан келгенде қазақ мифологиясындағы орнитологизмдердің аспан мен жердің арасын жалғаудағы «дәнекерлеуші» яки екі әлемді бір бірімен байланыстырудағы рөлі мифтік сюжеттерден көптеп кездеседі.

Қазақ мифологиясындағы тілдің көрінісін зерттеген ғалым Қ.Ғабитханұлы “Құс тотемдерін” арнайы қарастыра келе, “ертедегі адамдардың дүниетанымында құс – жоғарғы әлемнің бейнесі, аспан тәңірімен тілдесіп тұратын, көк пен жерді байланыстыратын күш ретінде қаралған. Сондықтан ертедегі адамдар оны өзіне тотем санап табынған. Мәселен, қазақ қыздарының, сал-серілерінің тақиясына тағылатын үкі қауырсыны, көктің, яғни үстіңгі әлемнің көрінісінің белгісі. Жалпы құс қауырсындарын төбеге қадау арқылы ертедегі адамдар аспан әлемін шартты түрде кескіндеген, өзінің көкке, тотем санаған объектісіне деген құрметін білдірген” дегенді айтады [3, 20]. Яғни, этнос дүниетанымындағы жанды да жансыз табиғаттың әр бөлшегінің соның ішінде құстардың да өзіндік дүние болмысын жасаудағы қызметі барын көрсетеді.

Нәтижелер. Қазақ мифологиясындағы құстардың қатысуымен жасалған сюжеттерден Жер мен Аспанның байланысын түзуде құстардың орны ерекше саналады. Табиғаттың ажырамас бір бөлшегі құстардың түрі өте көп болғанымен мифтік сюжеттерге қатысатындарының саны көп емес. Қазақ мифологиясындағы басты кейіпкерлердің бірінен саналатын образ – *Самұрық құс* бейнесі.

“Самұрық – қазақ мифологиясындағы екі дүние арасындағы дәнекер болатын, қыран тәрізді алып құс. Самұрық құсы әлемдік ағаштың (Бәйтерек) шыңында тұрады. Аңыз бойынша Самұрық өлгенімен, қайта тіріле алады. Өлгенде де, тірілгенде де от болып жанады. Самұрық құсы адамша сөйлесіп, аңыздың негізгі кейіпкеріне өз рахметін айтады. Ұшқанда күннің бетін көлегейлей ынтымаққа бастайтын алып құс; қуаныштан шаттанып күлгенде аузынан будақ-будақ төгіліп аппақ гүлдер түсетін ғажайып құс; мұңая тұрып жылағанда жасаураған көзінен мөлдіреп моншақ-моншақ маржан төгілетін ғаламатқа бергісіз құс саналады” [4]. Самұрық құс – қазақ ертегілерінде әртүрлі бейнеде кездесетін, өзіндік алапат күш пен тылсым қасиетке ие. Самұрық құс қазақ аңыз-әңгімелерінде *Алып құс*, *Қара құс* секілді атаулармен де жиі ұшырасады. Әдетте, қазақ ертегілеріндегі өзге құстар көк пен жердің аралығына қатысты болса, Самұрық құстың ерекшелігі сол үш әлемге (*Аспан әлемі, Жер үсті әлемі, Жер асты патшалығы*) де байланысты болады. Самұрықтың үш әлемге

қатыстылығы әлемдік ағаш алып бәйтеректің басына ұя салуы, бәйтеректі пана тұтуы оның мифтік әсерін, культтық символикалық қуатын күшейте түседі.

Самұрық құс қазақтың мифологиялық мәтіндерінде әртүрлі бейнеде кездеседі. Мәселен, “Керқұла атты Кендебай” ертегісінде қара биеден туған алтын құйрықты, құндыз жүнді құлындарды жыл сайын самұрық дүлей қара бұлт ретінде үйіріліп келіп алып кетуі жағымсыз мәнде қолданылса, “Ер Төстік” ертегісінде Алып қара құс бейнесінде Ер Төстікке көмек қолын созушы (*Ер Төстік Алып қара құстың балапандарын айдаһардың аузынан аман алып қалады. Ер Төстіктің осы жақсылығына Алып қара құс онымен дос болып, Ер Төстікті жер астынан жер үтіне шығуына жәрдемдеседі*) бейнесінде суреттеледі. Сол секілді Самұрық құс туралы мазмұны мен эпизоды, сюжеті мен композициясы бір біріне жақын “Алып қара құс – Самұрық”, “Ақ қоян”, “Опасыз туыс” ертегілерінде жағымсыз бейнеде (*Ертеде бір шалдың мал дегенде жалғыз ала биесі болады. Ала бие күнге қарап буаз болып, айға қарап құлындайды екен. Алайда ала бие құлындаған сайын, құлыны аяқтана бергенде алып қара құс алып кете береді.*) кездеседі. Орнитологизмдердің мифтегі көрінісін сөз еткенде “Самұрық құс” бейнесі туралы аңыз-әңгімелердің мифтік бояуы қалың, оқиғасы күрделі, мағыналық иірімі сан алуан ойға арқау болатын мифологема екендігін көрсетеді. Қазақ мифологиясын зерттеуде өзіндік қолтаңбасы ерекше ғалым С.Қондыбай “Самұрық құс” бейнесін арнайы қарастырып, ол туралы күрделі ойдың кенеуін былайша ағытады. “Самұрық – иран мифологиясында “Симург” деп аталып жүрген құс бейнесімен тұтастырыла береді. Самұрық – иран мифологиясындағы сәуегей құс, оның есімі бүркіт пішінді “мэрэтхо сазно” немесе “сайна-мрига” атынан шыққан делінеді, Самұрықтың шипа беру қасиеті “киелі таудан немесе аспанда өсетін өмір ағашынан өскін-бүршік әкелген бүркіт туралы” желгі еуразиялық мифтің жаңғырығы болса керек” дегенді айтады [2, 209].

Самұрық құс орнитологизмдер арқылы жасалған қазақ мифологиясындағы аңыз-эпсаналардың басында тұрған кейіпкер. Самұрық құс қазақ мифологиясында адамға достығымен, үлкен алапат күшке иелігімен, бірде жағымды бірде жағымсыз бейнесімен, көптеген аңыз-эпсаналарда жиі кездесуімен ерекшеленетін берісі түркілік, арысы әлемдік мифтегі персонаждардың бірінен саналады. Қазақ мифологиясында *Құмай құс* туралы біршама мифтік әңгімелер кездеседі. Бұл жердегі қазақ мифологиясы дегеніміз шарттылыққа негізделеді. Мифологияның есте жоқ ескі замандардан бастау алатындығын ескерсек, түркі мифологиясы түп атамыз екендігі анық. Түркі мифологиясындағы *Құмай құс* өмірде бар, бірақ өте сирек кездесетін құстардың бірінен саналады. Тілдік қолданыста *Құмайдың* өзінен гөрі Тазымен сабақтастығы көбірек айтылады. Мұның өзінде де мифтік аңыздық сипатының басымдығына этноқауымдастық өкілдерінің қауымдық санасы анағұрлым жақын тартқандығын байқауға болады. *Құмай құстың* мифтік мәтіндердегі орнына қатысты С.Қондыбай “*Құмай, күшіген, итала қаз – сары ала қаз*” секілді құстардың мифтік келтірілімін талдай келе, *Құмай құсқа* қатысты мынадай тұжырымдарды алға тартады. “*Құмай – алып құс, кейбір аңыздық деректерде оның бір қанатының өзі-ақ жайылғанда күннің көзін көлегейлеп тастайтындығы айтылады. Осы құстың бейнесі, тегі екі түрлі бейне – ит пен құстың тұтасуынан шыққан, сондықтан құмайдың байырғы мифтік келтірімдерде мынадай тұрпатты болғандығын топшылауға болады.*

1. *Құмай дегеніміз – ит (тазы). Халықтың айтуынша ит пен құстан жаралған (Қыран құмай балапандарын жыртқыштыққа баулу үшін, түлкі, қарсақтың, қозы-лақты, кейде тіпті иттің күшіктерін тірідей ұяға көтеріп апарып тастайды екен. Қыран құстың балапандары әлгі жемтіктерінің көбін басып жесе де, кейбірімен ермектеп ойнап, бірге өмір кешеді. Осындай мүмкіндікті тазы иттің қу күшіктері пайдаланып қалатын болса керек. Қыран әкелген тамақты балапан мен күшік бөлісіп жейтін болған. Осындай достасқан өмір аяқталып, балапан ұядан ұшып кеткенде, құзы күшік ұяда қалады. Биік жартас пен қия беттегі құмай ұясында жападан жалғыз шошына, зарыға қыңқылдаған күшіктің дауысын саятшылар, малишылар естіп ұядан алады. Ал ондай күшіктер әдетте ұиқан құспен теңестіріп жүйрік болып келеді екен. Сондықтан ел арасында ұядан тапқан күшікті құмай тазы деп атап кеткен. Және ондай күшікке деген елдің құрметі ерекше болған деседі. Ұядан тапқан күшік «құмай құстың жұмыртқасынан шыққан» деген куәліктің тарауына мифтік серпін беріп, аңыз болып дәріптеліп, ел ішінде оның құстан туғандығына мифтік сенім орныққан).*

2. *Құмай дегеніміз – құс. Құмай өзінің ұясын адам жете алмас жерлерге салып, жұмыртқа басады, оның жұмыртқаларынан құс емес, күшіктер шығады екен.*

3. *Құмай дегеніміз – жартылай ит, жартылай құс кейіпті мақлұқ немесе қанатты ит” - деген топшылауларынан құмайды айтқанда тазы туралы ассоциацияның санадағы туындауы бір кездегі мифтік түсініктердің сарқыншағы деп қабылдауға болады. Тілдегі мифтік сипаты басым құстардың бұл күндері қатары сиреген, қызыл кітапқа енгенгендігі, құс туралы түсініктің бұл күндері мифтік бояуын қалыңдатып жіберетіндігін де назарда ұстаған жөн. Сонымен қатар ғалымның пайымдауынша “*Құмай*” сөзінің көктүріктік “*Ұмай*” есімімен байланыстырып жүргендер де бар. Мәселен, қырғыздарда “*ұмай*” деп аталған ою-өрнек үлгісі бар, мұндағы ою-өрнек құс белгісін елестетеді екен. Расында да қырғыз келтіріміндегі *Ұмай* – ертегілік құс. Мифтік құмайдың “*түп ана*” сипатына ие болуына қарағанда, оның *Ұмаймен* сабақтас болуы жоққа шығарылмайды. Ал түрікпендердегі *Хұмай* – өзінің көлеңкесі түскен пендесіне құт-бақыт әкелетін мифтік құс делінеді. Парсы фольклорындағы “*Хумаюн*”, көне орыстық кітаби фольклордағы “*гамаюн*” құстарының бейнелері мен есімдері түркінің “*құмай*” бейнесі мен сөзінен өрбіген болар деп шамаланады. Парсы түсінігінде *хумаюнның* көлеңкесі түскен пенде бақытқа не патша тәжіне ие болады. Ал осындай түрікпендік және парсылық мысал қазақтағы “*дәулет құс*” бейнесіне тән болып шығады. *Құмай құсты* кейде алып (ғаламдық)*

ағаштың бұтақтарына балап басып отырған Шыңырау деген алып құс түрінде келтірген” дегенді айтады [2, 160-166]. Құмай құс туралы мифтік әңгімелер тек бір ғана этнос мәдениетінде емес, көптеген этностарға тікелей қатысы барлығын ескеретін болсақ Құмайдың мифтік мазмұнының арта түсетіндігін байқауға болады.

Т.Тәшенов “Құмайды неге қадірлей алмай жүрміз?” деген ғылыми-танымдық мақаласында Құмай құстың тек қазақ (түркілік) мифологиядағы бейнесін ғана емес, әлем халықтарының мифологиясына қатысын былай сөз етеді. “Өзбектің атақты шайыры Әлішер Науай құмайды (бақыт құсы) жер бетіндегі жаны барлардың ішіндегі ең мейірімдісі деп сипаттапты. Сондықтан да Өзбекстанның елтаңбасының қақ ортасында қанатын жайған құмай бейнеленген. Парсы мен араб аңыздарында құмай құсының көлеңкесі түскен адам патша болады, ал құмайды өлтірген адам қырық күннен ары ұзамайды делінеді. Құмай славян аңызында адамдарға құдайлық әндер салып беретін әйелбасты Гамаюн құсы ретінде бейнеленеді. Ол көне грек аңызынан ауысқан. Феникс құсқа қатысты ертегі де құмайға байланысты болуы мүмкін. Ежелгі Египетте Феникс атты алтын қанатты құс өмір сүріпті деседі. Аңыздағы мәңгі өмір сүретін құс бес ғасыр жасайды екен. Және ұзақ өмірінің соңында Феникс Күн пірі Рағибадханасына келіп қонады. Көпшілік құсқа сый-сыяпат жасап, құрмет көрсетеді. Рәсім соңында оны өртейді. Үш күннен кейін Феникс күлінен қайта түрленіп, тіріліп шығады. Жалпы, құмай құс туралы аңыз зороастрылық мифологиядан белгілі. Онда ол барлық құстардың патшасы Самұрық деп аталынады. Самұрық әйел кеуделі алып бүркіт немесе арыстан басты жыртқыш құс кейпінде тұмарда жиі пайдаланылған” [5].

Құмай құстың мифтік мазмұнына қатысты деректердің этнос санасынан берік орын алғанымен, тілдік қолданыстағы аңыздық деректері тілдік фактілері аз сақталған. Алайда санадағы сарқыншақ Құмай құстың қосиетін күні бүгінге дейін жеткізгендігі адам жадының жасампаздығын көрсетеді.

Талқылау. Орнитонимдердің мифологиялық бейнесін лингвистикалық аспектіде қарастырудың нәтижесінде орнитологиялық бірліктердің семантикалық өрісін, мәдени танымдық коннотациясын, әрі семантикалық таңбасын тану үшін, мифтік, архетиптік образын ашуға мүмкіндік береді. Мифологиялық тұрғыдан қарастырғанда орнитологизмдер үш әлемнің елшісі, үш әлемді бір бірімен байланыстырушы қызмет атқарады. Мифологиялық кеңістіктегі әрбір орнитонимдер өзіндік жекелеген символикалық қызметті атқарады. Мәселен, Бүркіт – еркіндіктің, Аққу – махаббаттың, Қарлығаш – достықтың, т.б. символы ретінде көрініс табады. Қазақ тіліндегі орнитологизмдердің мифологиядағы көрінісін сөздердің қосалқы аталымдарымен (эфвемизм, дисфемизм, табу, тыйым сөздер) де сабақтастықта қарастыруға болады. Мәселен, тілдік қолданыстағы ит-құс атауы, аққуды атпау, қарлығаштың ұясын бұзбау, аққуды, сары ала қазды, бұлбұлды сыңарынан айырмайды, қолға ұстамайды. Мұндай әрекеттердің ар жағында киелі құс ретінде бағалайтын, бұларға қарсы әрекет жасаса табиғат шамырқанып, заман ақыр, жер тақыр болады дейтін өзіндік мистикалық түсінік қалыптасқан.

Қорытынды. Сонымен қазақ мифологиясындағы орнитонимдердің негізінде көптеген прецедентті мәтіндер, тілдік бірліктер, поэтикалық образды сөздер қалыптасқан. Аталған тілдік бірліктер арқылы этностың дүниетанымын, қоршаған ортаға деген көзқарасын, мәдениеті мен бүтіндей салт-санасын көруге болады. Этностың дүние туралы түсінігінің бастауында мифтік танымның жатқандығын растайтын куәліктің бірі ретінде орнитонимдердің қатыса алатындығы ұлт мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді. Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер көне дәуірдің құпиясын бүгінгі күнге жеткізуші қызмет атқарады. Қазақ мифологиясындағы орнитологизмдердің тілдік қолданыс өрісі мен когнитивтік семантикасын былайша тұжырымдауға болады:

- Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер табиғат пен адамның арасын жақындатады;
- Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер тұрмыстық өмірдегі көптеген ырым-тыйымдар мен салт-жоралғылардың қалыптасуына арқау болған;
- Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер тіл арқылы метафораланып, мәдени кодқа түсіп, символдық мәнге ие болған;
- Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер сөздердің қосалқы аталымдарының қалыптасуына түрткі болған.
- Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер өткен мен бүгінгі күннің арасын жалғап, болашаққа деген жолдың бағдаршамы іспеттес категория;
- Мифологиялық мәтіндердегі орнитонимдер тілдік қолданыстағы тілдік бірліктер мен көркем туындылардың қалыптасуына ықпал етуші бірлік саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қондыбай С. *Арғы қазақ мифологиясы. 3-кітап.* – Алматы: Арыс, 2008. – 544 б.

2 Қондыбай С. *Арғы қазақ мифологиясы. 4-кітап.* – Алматы: Арыс, 2008. – 536 б.

3 Ғабитханұлы Қ. *Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі.* – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.

4 <https://kk.wikipedia.org/wiki>

5 Тәшенов Т. *Құмайды неге қадірлей алмай жүрміз?* // http://www.elarna.net/koru_kk.php?tur=5&id=327232

References:

1 Kondybai S. *Argy Kazak mifologiasy. 3-kitap.* – Алматы: Арыс, 2008. – 544 b.

2 Kondybai S. *Argy Kazak mifologiasy. 4-kitap.* – Алматы: Арыс, 2008. – 536 b.

3 Gabithanuly K. *Kazakh mythology's role in the development of the language*. – Almaty: Arys, 2006. – 168 b.

4 <https://kk.wikipedia.org/wiki>

5 TAsenov T. *Kumaidy nege Kadirlei almai jurmiz?* // http://www.elarna.net/koru_kk.php?tur=5&id=327232

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.08>

Жуманова А.К.¹

¹Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ОСВОЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ АББРЕВИАТУР

Аннотация

Данная статья рассматривает вопрос происхождения иноязычных аббревиатур и позволяет читателю понять методы использования аббревиатуры, как в повседневной, так и в научной среде. Обогащение словарного состава новыми аббревиатурами – один из важнейших факторов в языке. На современном этапе развития, когда во всех языках имеются заимствованные слова, понятие смысла аббревиатур позволяет правильно и четко раскрыть суть содержания любого текста. Кроме того, можно добавить, что основными причинами заимствования являются потребность в наименовании нового явления; специализация понятия; актуальность на иноязычное слово; коммуникативная актуальность понятия, обозначаемого заимствованными аббревиатурами. Появление иноязычных аббревиатур в языке — процесс непрерывный, находящийся под влиянием социально-экономических и политических изменений. Многочисленные словари аббревиатур дают исследователю не только обширный лексический материал, но и культурно-исторический, социально-политический.

Ключевые слова: неология, аббревиатура, иноязычные аббревиатуры, классификация, лексикология, рецепиент

Zhumanova A.¹

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF THE PROCESS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGE ABBREVIATIONS

Abstract

This article examines the issue of the origin of foreign language abbreviations. It allows the reader to understand the methods of using the abbreviation, both in everyday life and in the scientific environment. Enriching the vocabulary with new abbreviations is one of the most important factors in the language. Nowadays, when all languages have borrowed words, the concept of the meaning of abbreviations makes it possible to correctly and clearly reveal the essence of the content of any text. In addition, the main reasons of borrowing are the need to name a new phenomenon; specialization of the concept; relevance for a foreign language word; communicative relevance of the concept denoted by borrowed abbreviations. The emergence of foreign language abbreviations in a language is a continuous process influenced by socio-economic and political changes. Numerous abbreviation dictionaries provide the researcher with not only extensive lexical material, but also with cultural, historical, socio-political.

Keywords: neology, abbreviation, foreign language abbreviations, classification, lexicology, recipe

Жуманова А.К.¹

¹Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ШЕТ ТІЛДІК АББРЕВИАТУРАЛАРДЫ МЕНГЕРУ ПРОЦЕССИНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақала шет тіліндегі аббревиатуралардың шығу тегі туралы мәселені қарастырады да оқырманға аббревиатураны күнделікті өмірде де, ғылыми ортада да қолдану әдістерін түсінуге мүмкіндік береді. Сөздік

корды жаңа аббревиатурамен байыту - тілдегі маңызды факторлардың бірі. Қазіргі кезеңінде, барлық тілдерде сөздер алынған кезде, аббревиатураладың мағынасы туралы түсінік кез-келген мәтіннің мазмұнын дұрыс және айқын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, алмастырудың негізгі себептері - жаңа құбылысты атау қажеттілігі болып табылады; тұжырымдаманың мамандандырылуы; шет тіліндегі сөздерге өзектілік; алынған аббревиатуралармен белгіленген тұжырымдаманың коммуникативті өзектілігі. Тілдегі шетел тіліндегі аббревиатуралардың пайда болуы - элеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер әсер ететін үздіксіз процесс. Аббревиатураларлық көптеген сөздіктері зерттеушіге кең көлемді лексикалық материалдарды ғана емес, мәдени, тарихи, қоғамдық-саяси да материалдар береді.

Түйін сөздер: неология, аббревиатура, шет тіліндегі аббревиатуралар, классификация, лексикология, рецеппент

Введение. Неология как новый вектор развития лингвистической науки, как известно, не сразу обрела свой научный аппарат. На сегодняшний день, исследователи в области лингвистики и языкознания констатируют низкий уровень чёткой дефиниции базовых понятий неологии. В ходе исследований, стало известно, что аббревиация является одним из самых активных механизмов неологизации в современном литературном и научном русском языке. Аббревиация, воплощающая особый способ словообразования, а именно компрессионную деривацию, имеет и глубокую историю.

Понятие аббревиатура – это родовое понятие, включающее в себя сложносокращенные и сокращенные слова, которые, в свою очередь, делятся на более частные разновидности. Слово «аббревиатура» имеет латинские и итальянские корни. Однако зона референции термина колеблется от широкого охвата компрессивов (аббревиатуры-акронимы и сложносокращенные слова) до более узкого, включающего только акронимы. В настоящей статье термин “аббревиатура” принимается в его широком понимании. В широком значении аббревиатура – слова, образованные из слогов, начальных звуков слов или начальных букв слов.

На сегодняшний день, аббревиатуры имеют сложную систему и классификацию. Отметим уровень роста системы аббревиатур позволяет приверженность их к способности полисемии и омонимии, также наличие эмоциональной и экспрессивной окраски и расширение номинативных функций аббревиатур.

Методика. Рассмотрим вопрос возникновения и развития аббревиации как способа словообразования. В начале XX века было мнение о том, что аббревиатуры в русском языке идут на убыль, считалось научным долгом осудить аббревиатуры и зачислить их в категорию “неполноценных” слов, засоряющих язык и не имеющих будущего. Тем не менее, факт длительного и непрекращающегося применения аббревиаций говорит об обратном. Говоря об истории развития аббревиации как самостоятельного механизма языкознания, следует отметить, что в ходе развития словообразования в целом, увеличился рост аббревиатур, возникающих не на базе словосочетания, а на базе отдельных слов и даже генетических связей. Данный рост, позволяет сделать вывод о том, что происходит значительная активизация иноязычных аббревиатур в современном русском языке. Примечательно, что многие учёные считают, что рост иноязычных аббревиатур, ассимилирующихся в русский язык, может привести к внесению иноязычным кодом собственных языковых обозначений. Однако следует отметить, что в конце XX – начале XXI века функционал аббревиатур увеличился, и они стали активно применяться в рекламе, СМИ, а также зачастую в художественной литературе. Существуют следующие виды аббревиатур: буквенная - слово из первых букв словосочетаний, буквенно-звуковая - слово получается частично из первых букв, частично из первых звуков, звуковая аббревиатура в виде акронимов. Кроме того, к аббревиатурам относятся сложносокращенные слова, сокращения графические и сокращение смешанное. На сегодняшний день, аббревиатура представлена как языковой способ компрессии существующих слов и словосочетаний. По функционалу и области применения иноязычные аббревиатуры можно классифицировать следующим образом:

1. Названия, связанные с государственным устройством и системой управления.
2. Названия различных структур и учреждений.
3. Названия политических партий и различных общественных организаций.
4. Экономические термины.
5. Медицинские термины.
6. Названия информационно-технических систем.
7. Наименования различных средств массовой информации.
8. Аббревиатуры, называющие отвлеченные понятия.
9. Аббревиатуры, имеющие в своей семантике элемент собирательности.
10. Наименования людей по роду деятельности, месту проживания.
11. Аббревиатуры, образованные от имен собственных.

Значительное увеличение количества аббревиатур, прослеживается не только в иностранных языках, но и в традиционном русском языке. Рассмотрим функции иноязычных аббревиатур в современном русском языке. В зависимости от сферы функционирования аббревиатуры-инновации могут выполнять номинативную, компрессивную, экспрессивную, характерологическую и информативную функцию. Следует отметить, что номинативно-компрессивная функция наряду с экспрессивной превалируют в языке СМИ. Однако на сегодняшний день, в ходе исследования было выяснено, что номинативная функция иноязычных аббревиатур в

СМИ, определяет их как вторичные знаки, именно поэтому данная функция сменяется экспрессивной. В языке художественной литературы применяется характерологическая функция. Для сферы маркетинга более типична информативная функция аббревиатур. Таким образом, иноязычные аббревиатуры имеют тенденцию к сакрализации той или иной сферы деятельности, наряду с этим, иноязычным аббревиатурам присуща семантико-стилистическая самостоятельность в русском языке.

Исследование. Рассмотрим факторы, которые являются причиной активизации заимствований:[1, 40]

1. Потребность в наименовании нового явления;
2. Специализация понятий;
3. Лояльность и эффектное звучание иноязычного слова;
4. Коммуникативная актуальность слова;

На сегодняшний день, границы между культурным наследием, деловым, торгово-экономическим и политическим связям тех или иных народов и стран размыты. Этим объясняется прирост новых слов и речевых оборотов в русском словаре. Лидирующую позицию создателя новых окрашенных слов в традиционном русском языке является, английский язык. Можно заметить доминирующий рост иноязычных аббревиатур, которые используются как в обычном бытовом диалоге, так и в деловом письме.

В ходе исследования был выявлен широкий спектр употребления иноязычных аббревиатур: от политической до жаргонной, от экономической до других сфер познания. Говоря о фундаментальной первопричине возникновения множества иноязычных аббревиатур, следует вспомнить закон речевой экономики, так активно применяемом иностранными языками. Закон речевой экономики – один из главных законов развития языка, гласит, что говорящий и пишущий всегда стремится сэкономить свои усилия. Затрагивая предпосылки и причины возникновения данного закона, следует рассматривать основные законы психолингвистики, философии языка и психологии человека в целом. К внешним факторам появления аббревиаций целесообразно отнести: идеологию и структуру общества в целом, формы организации производств, их силы и отношения, а также социальные и эстетические факторы научного-познания.

По словам современных исследователей, “основная причина лексических заимствований – необходимость обозначить с помощью заимствованного слова вновь появившийся специальный вид предметов или понятий” [4, 145]. Однако вышеуказанный рост количества аббревиатур и их активно увеличивающийся рост функционала говорит о том, что данный закон имеет место быть в современном языкознании. Однако рост иноязычных аббревиатур в бытовом и деловом русском языке объясняется не только законом речевой экономики, но и функцией сакрализации иноязычных аббревиатур.

Итак, аббревиатуры не только помогают сокращать сложные наименования и дефиниции, а также своеобразно обогащают язык реципиентов новыми словами и речевыми оборотами, зачастую слова аббревиатуры, наиболее часто применяемые и закоренелые в русской речи, могут стать настолько самостоятельными, что их расшифровка забывается, а аббревиация принимается за данность. К числу наиболее заметных языковых особенностей последних лет, обусловленных социальными процессами, относится резкий рост продуктивности аббревиатурного способа словообразования, который исследователи склонны оценивать как второй аббревиатурный взрыв. Аббревиатуры используются в самых различных сферах языкового употребления. Их можно встретить во многих произведениях художественной литературы; сокращенную форму получают различные онимы: имена, названия коллективов, организаций, стран, партий, отдельных областей, департаментов и т. д.; заимствованные сокращенные единицы широко встречаются в специальных подъязыках разных наук и, конечно же, в средствах массовой информации.

Рассмотрим классификацию аббревиатур, наиболее ассимилировавшихся в традиционный русский язык.

1. Заимствованные иноязычные аббревиатуры, пишущиеся не русскими буквами и не имеющие русскоязычных соответствий.
2. Заимствованные иноязычные аббревиатуры, в отличие от вышеуказанных, имеющие русскоязычный аналог транслитерацией исходных, оригинальных аббревиатур.
3. Заимствованные иноязычные аббревиатуры, имеющие русскоязычные аналоги, записанные не транслитерацией, а русским переводом исходных оригинальных аббревиатур.
4. Заимствованные иноязычные аббревиатуры, пишущиеся не только латинскими, но и русскими буквами, их особенностью является то, что они представляют собой два разных слова, в языке оригинале.
5. Заимствованные иноязычные аббревиатуры, проявляющие высокую словообразовательную активность.

Следует отметить тот факт, что, переходя из иностранного языка, принято считать донором иноязычных аббревиатур в русский, язык-реципиент, аббревиатура как таковая проходит процесс адаптации в новую речевую среду. Резюмируя предыдущую классификацию и процесс адаптации иноязычных аббревиатур в традиционный русский язык, можно сделать предварительный вывод о том, что по мере ассимиляции иностранных сокращений мы можем выделить следующие обособленные группы аббревиатур по мере их освоения. Примечательно, что иноязычные аббревиатуры полностью неосвоенные в язык-реципиент носят название слова-варваризмы, заимствования, освоенные графически и словообразовательно, но не лексически, носят название слова-экзотизмы. Этот материал позволит нам детализировать вышеуказанную классификацию иноязычных аббревиатур, наиболее ассимилировавшихся в традиционный русский язык

1. Иноязычные аббревиатуры, освоенные графически.

Первостепенный этап освоения иностранных аббревиатур, когда они передаются на письме посредством русского алфавита. Например, РС – Personal Computer, ПК – персональный компьютер; KVA – Kilovoltampere, KBA – киловольт-ампер и др.

2. Иноязычные аббревиатуры, освоенные графически и лексически.

Этап освоения иностранных аббревиатур, на котором графически освоенное сокращение подчиняется законом лексико-семантической системе русского языка. Например, PDA (Personal Digital Assistant) “карманный персональный компьютер”, IP (Internet Protocol) “основной сетевой протокол”, GIOMS (Gounsilof Industrial Organizations– American Federation of Labor) “Конгресс производственных профсоюзов” и др.

3. Иноязычные аббревиатуры, освоенные графически, лексически и словообразовательно.

К ним относятся аббревиатуры дериванты, т.е. те иностранные аббревиатуры, которые включаются в определенную словообразовательную парадигму на правах производящего. Например, УЕФА “Европейский союз футбольных ассоциаций”, UEFA от фр. – Union European de Football – Associations; СПА “здоровье через воду”, SPA – от лат. Sanitas pro aKua;

4. Иноязычные аббревиатуры, освоенные полностью.

Это заимствованные аббревиатуры, полностью прошедшие процесс адаптации в язык-реципиент, на всех уровнях: графическом, лексическом, словообразовательном и грамматическом. Например, IT/ИТ: IT-технология, IT-бизнес, IT-компания, и IT-индустрия, IT-специалист; VIP/ ВИП: VIP-агентство, VIP-гость, VIP-зал, VIP-клиентура, VIP-персона, VIP-поле, VIP-турист, VIP-отдел.

5. Иноязычные аббревиатуры, освоенные только лексически и словообразовательно.

Например, ITU – International telecommunication union, МСЭ – Международный союз электросвязи; LCD – Liquid crystal display, ЖКД – Жидкокристаллический дисплей.

6. Иноязычные аббревиатуры, освоенные только лексически.

7. Иноязычные аббревиатуры, неосвоенные.

Процесс освоения иноязычных аббревиатур в русском языке происходит именно в период адаптации, что и позволяет нам рассмотреть некоторые особенности более подробно. В вышеуказанной классификации иноязычных аббревиатур, освоенных полностью, мы видим пример VIP/ ВИП: VIP-агентство, VIP-гость, VIP-зал, VIP-клиентура, VIP-персона, VIP-поле, VIP-турист, VIP-проблема, VIP-отдел. С помощью данного примера, можно проследить одну из самых важных особенностей освоения иноязычных аббревиатур в русский язык. Слово VIP, с языка оригинала расшифровывается как, very important person – особо важная персона, т.е. человек пользующийся уважением и авторитетом среди определенного слоя населения или коллектива. Итак, когда данная аббревиатура с английского языка ассимилируется в русский, получаются каламбурные словосочетания в виде VIP-персона, хотя исконная аббревиатура уже включает в себя слово person – персона. Одной из особенностей использования иноязычных аббревиатур в русском языке отметим возникновение новых аффиксальных слов, созданных на базе иностранных аббревиатур и традиционных русских слов. Данная особенность имеет место быть, благодаря актуализации семантики слова. Следующей особенностью, освоения иноязычных аббревиатур, считается то, что иноязычные аббревиатуры являются адаптивными к языку реципиенту. Это объясняется тем, что зачастую иностранные аббревиатуры по большей части являются транслиттератами. Следует отметить, что большую степень освоенности в русском языке, имеют аббревиатуры, которые пишутся не только латинскими буквами, но и русскими, а также имеют свой русскоязычный аналог. Например, аббревиатура “ИМНО” - “ИМХО”, “in my humble opinion”- “по моему скромному мнению”, данная аббревиатура сохранила исконно английское произношение и в русской транслитерации. Однако следует отметить тот факт, что у данной английской аббревиатуры существуют аналоги в русском языке, так, например, многие считают валидной расшифровку как, “in my honest opinion” или “in my honour opinion”.

Еще одной особенностью освоения иноязычных аббревиатур, является то, что аббревиатурное произношение, как правило, должно стоять в препозиции. Постпозиция же, заполняется номинативным словом либо суффиксом. Дополнительной особенностью освоения иностранных аббревиатур в русский язык рассмотрим аббревиатурные дериванты. Они зачастую представлены окказиональным характером и имеют место быть в ряде особенностей благодаря тому, что с некоторыми иноязычными аббревиациями происходит сложение традиционного русского слова, и в результате возникает абсолютно новое, аппликационное слово-сокращение. Окказиональный характер подобного дериванта можно наблюдать в написании. Заключительной особенностью освоения иноязычных аббревиатур в русском языке является почти оригинальное звучание сокращений иностранного языка в традиционном русском. Примером могут служить актуальные на данный момент слова-сокращения “Эйчар” и “Айти”, что на языке оригинале звучат также, но имеют различное написание. IT – information technology, HR – human resources – человеческие ресурсы. HR в русской транслитерации звучало бы как, “ХР”, что в свою очередь вряд ли смогло бы прижиться в русскоязычном контексте. Именно поэтому, данная аббревиатура не только получила перевод на русский, но и сохранила исконное произношение для более лаконичного и эстетичного звучания на языке-реципиенте. Кроме того, данная аббревиатура может послужить примером того, как иноязычные сокращения подвергаются традиционно русским лексико-грамматическим законам, как изменение по падежам и числам – “эйчаров”, “эйчару”. Дополнительным примером данной особенности может служить англоязычная аббревиатура “ASAP” – “as soon as possible”, что в русском языке звучит как “АСАП”. Носители английского языка зачастую применяют

данную аббревиацию как средство экономии слов при переписке, в неформальном диалоге. “ASAP” в английском языке имеет произношение “эйсэйпи” либо “эйсэп”, однако в русском языке данная аббревиатура адаптировалась с произношением “асап”. “Асап”, “Айти” и “Эйчар” - это явный характерный пример изменений иноязычных аббревиатур в фонетическом облике.

Следует отметить причины широкого освоения и распространения иноязычных аббревиатур в русском языке. Во-первых, употребление аббревиатур значительно экономит время слушателя и рассказчика, автора по принципу экономии языка, во-вторых, в определенных сферах деятельности, иноязычные и традиционные аббревиатуры помогают сократить объем материала или публикации, в-третьих, как было выяснено и выше указано, иноязычные аббревиатуры имеют номинативно-экспрессивную функцию языкознания. [3, 76] Наиболее распространенной аббревиатурой английского языка, не только в русском, но и на многих языках мира, считается – “ОК”, употребляемая для выражения согласия или одобрения и являющаяся, по свидетельству М. Брэгга, “самым популярным словом в мире” [5, 228].

Результаты. Итак, иностранные аббревиатуры имеют не только особенность экономить процесс словопроизводства, но и благодаря паронимической аттракции помогают создавать смысловую двумерность слов. Несмотря на это, среди ученых бытует мнение о том, что нельзя ставить знак равенства между заимствованными словами и словами иноязычными. По мнению исследователя Л. П. Крысина, самым главным признаком подлинного и полноценного заимствования того или иного слова. является его фонетическое освоение. [6, 208]. Таким образом, каждая заимствованная иноязычная аббревиатура, зарегистрированная в русском словаре как слово, имеющее иностранные корни, может считаться полноценным словом, прижившимся в русском языке.

В ходе исследования было выявлено, что употребление аббревиатур как в устной, так и в письменной речи нередко вызывает трудности. К ним в первую очередь относятся, правильное произношение, наряду с определением рода, изменениям по падежам, времени и числам. Так или иначе, иноязычные аббревиатуры часто подвергаются критике. Как было сказано ранее, основная причина активного развития аббревиатур, то что сокращение — эффективное средство экономии речевых средств.

Обсуждение. Так, рассматривая увеличивающийся рост количества аббревиатур, можно сделать вывод о том, что аббревиатуры при уместном и правильном их использовании позволяют оптимизировать диалог, сделать его лаконичным. Однако неуместное и чрезмерное использование аббревиатур, приводит к нежелательной реакции (скорее всего непониманию) слушателя или читателя. Следует отметить, что используемый речевой и письменный этикет при деловом письме или диалоге, должен быть обязательно соблюден и при использовании аббревиаций. Так, например, стиль речи и уважительное отношение к адресату, требует обязательную расшифровку аббревиатур (ее полного написания). Иноязычные аббревиатуры, ассимилирующиеся в языке реципиенте, автоматически поддающиеся мейнстримному течению, активно включаются в бытовую и деловую стиль, образуют новые слова и словообразовательные гнезда.

Таким образом, фонетический облик английских аббревиатур нередко меняется в соответствии с законами русского языка. Тем не менее, если аббревиатура сохраняет английское звучание, то обычно, приспособившись к новой ситуации, меняет свое написание. Присущие английскому языку англицизмы, дифтонги и согласные на конце большинства слов, в русском языке приспособливаются к русскоязычному произношению.

Заключение. Следует отметить, тот факт, что при возникновении новых слов при помощи иноязычных аббревиатур, данный процесс происходит по модели словообразования языка реципиента. Явление словообразования, с употреблением иностранной аббревиатуры, является заключительным этапом освоения иноязычных аббревиатур в русском языке. Так или иначе, следует понимать, что ускоренный процесс адаптации иноязычной лексики и аббревиатур в том числе, не является основанием для заимствования. Существуют множество иноязычных слов, оставшихся на периферии русскоязычного диалога, несмотря на то, что прошли фонетическую, графическую и лексическую адаптацию. Зачастую подобные слова используются в определенных кругах и микросистемах, примерами могут служить такие иноязычные заимствования как “саундчек”, “трибьют” и др.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что иностранные аббревиатуры в силу своего функционала и “тенденции к сакрализации”, как считает Е.Г.Водолазкин, никуда не исчезнут и более того, благодаря современным реалиям интернет-пространства, СМИ и другим источникам, прочно обособятся в культуре русского языкознания. Процесс освоения иноязычных аббревиатур и его особенности в неогенезе неисчерпаемы, это объясняется тем, что их конкретные проявления в традиционном русском языке видоизменяются, в силу этого, целесообразно отметить, что данная тема относится к числу неиссякаемых и открыта для дальнейших исследований.

Список использованной литературы:

- 1 Лейчик В.М. Пиар и другие аббревиатуры // Русская речь. М., 2002. #5. С. 40-41
- 2 Теоретические основы неологии и их освещение в современной научной литературе// Научное наследие Б.Н.Головина и актуальные проблемы современной лингвистики: Сборник статей по материалам Международной научной конференции – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2006. – С. 240-245

3 Иноязычное слово: термин, понятие, реалья. // Слово, грамматика, текст в антропоцентрической лингвистике. Сб. статей. – Иркутск, 2003. – С. 75-86

4 Цзян Ин, Шипановская Л. М. Русские заимствования в китайском языке как результат языковых контактов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 7 (61). Ч. 1. С. 144-152.

5 Брэгг М. Приключения английского языка / пер. с англ. М.: Альпина нон фикшн, 2014. 418 с.

6 Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М.: Наука, 1968. 208 с.

Refences:

1 Leichik V.M. Piar i drugie abreviatury // Ruskaia rech. M., 2002. #5. S. 40-41.

2 Teoreticheskie osnovy neologii i ih osvesenie v sovremennoi nauchnoi literature// Nauchnoe nasledie B.N.Golovina i aktuAlnye problemy sovremennoi lingvistiki: Sbornik statei po materialam Mejdunarodnoi nauchnoi konferensii – N. Novgorod: Izd-vo NNGU, 2006. – S. 240-245.

3 Inoiazychnoe slovo: termin, ponAtie, realia. // Slovo, gramatika, teks v antroposentricheskoi lingvistike. Sb. statei. – Irkutsk, 2003. – S. 75-86.

4 SzAn In, Sipanovskaia L. M. Ruskie zaimstvovania v kitaiskom iazyke kak rezultat iazykovyh kontaktov // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2016. № 7 (61). Ch. 1. S. 144-152.

5 Bregg M. Prikluchenia angliskogo iazyka / per. s angl. M.: Alpina non fiksn, 2014. 418 s.

6 Krysin L. P. Inoiazychnye slova v sovremennom ruskom iazyke. M.: Nauka, 1968. 208 s.

МРНТИ 16.31.02

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.09>

Жунусова Ж.,¹ Тулегенова М.²

^{1,2} Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

**СОВРЕМЕННАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ:
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Аннотация

Данная статья рассматривает вопросы, связанные с функционированием нестандартной лексики в языковой системе. Одной из задач социолингвистики остается исследование социальной стратификации языка и ее вариативности на материале разноструктурных языков. Статья посвящена анализу наиболее продуктивных и эффективных способов образования нестандартной лексики в русском и английском языках, такие как: формальные модификации, сокращения, заимствования, образования без внешней модификации, обратный и средний сленг, редупликация. В исследованиях современных языков особое внимание ученых уделяется классификации субстандартной лексике по признаку мотивированности/немотивированности. Актуальность изучения данных явлений вызвана все более возрастающим интересом к исследованию нового направления – социолектологии в современной лингвистике, к вопросам нестандартной лексики, языковой ситуации. Многие важнейшие теоретические вопросы русско-иностранный субстандартной лексикографии, лексикографизации социолектов в билингвальных словарях, контрастивные исследования, разработка которых представляет насущную необходимость, все еще остаются неисследованными. Смена теоретических и методологических ориентиров нашли отражение на развитие теории и практики двуязычной лексикографии.

Ключевые слова: жаргонизмы, сленг, межкультурная коммуникация, нестандартная лексика, языковая система, субстандарт

Zhunussova Zh.,¹ Tulegenova M.²

^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

**MODERN STRATIFICATION OF THE LANGUAGE SYSTEM:
SOCIOLINGUISTIC ASPECT**

Abstract

This article examines issues related to the functioning of non-standard vocabulary in the language system. One of the tasks of sociolinguistics is the study of the social stratification of language and its variability on the basis of languages of different structures. The article is devoted to the analysis of the most productive and effective ways of forming non-standard vocabulary in Russian and English, such as: formal modifications, abbreviations, borrowings, education without external modification, reverse and middle slang, reduplication. In the research of modern languages, scientists pay special attention to the classification of substandard vocabulary based on motivation/non-motivation. The

relevance of the study of these phenomena is caused by the growing interest in the study of a new direction – sociolectology in modern linguistics, to the issues of non-standard vocabulary, the language situation. Many of the most important theoretical issues of Russian-foreign substandard lexicography, the lexicographicization of sociolects in bilingual dictionaries, their contrastive research, the development of which is an urgent need, still remain unexplored. The change in theoretical and methodological guidelines was reflected in the development of the theory and practice of bilingual lexicography.

Keywords: jargon, slang, intercultural communication, non-standard vocabulary, language system, substandard

Жүнісова Ж.,¹ Тулегенова М.²

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ТІЛ ЖҮЙЕСІН ҚАЗІРГІ СТРАТИФИКАЦИЯСЫ: СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада тілдік жүйеде стандартты емес лексиканың жұмысына қатысты мәселелер қарастырылады. Әлеуметтік лингвистиканың міндеттерінің бірі тілдің әлеуметтік стратификациясын және оның әр түрлі құрылымдағы тілдер материалы негізінде өзгермелілігін зерттеу. Бұл мақала орыс және ағылшын тілдеріндегі стандартты емес лексиканы қалыптастырудың ең өнімді және тиімді әдістерін талдауға арналған мысалы: формальды модификация, қысқартулар, сыртқы модификациясыз білім беру, «кері және орта жаргон», қайта шығару, сонымен қатар мотивацияға негізделген классификация/ ынталандырымаған. Қазіргі тілдерді зерттеу барысында ғалымдар мотивация / уәждеме негізінде стандартталмаған сөздік қорын жіктеуге ерекше назар аударады. Бұл құбылыстарды зерттеудің өзектілігі жаңа лингвистикадағы жаңа бағытты социолектологияны зерттеуге, стандартты емес лексика мәселелеріне, тілдік ахуалға деген қызығушылықтың артуынан туындайды. Орыс шетел стандартты емес лексикографияның көптеген маңызды теориялық мәселелері, екі тілді сөздіктердегі социолеттерді лексикографикаландыру, олардың қарама- қайшы зерттелуі, оларды дамыту жедел қажеттілік болып табылады, әлі күнге дейін зерттелмеген күйінде қалып отыр. Теориялық және әдістемелік нұсқаулардың өзгеруі екі тілді лексикографияның теориясы мен практикасын дамытуда көрінді.

Түйін сөздер: жаргон, мәдениетаралық қатынас, стандартты емес лексика, тілдік жүйе, субстандарт

Введение. В современном языкознании активно развивается новая отрасль социолингвистики-контрастная социолектология и этносоциолектология. Контрастная социолектология является самостоятельной отраслью языкознания, которая в свою очередь имеет свои объект и предмет исследования, методологию и методику анализа, дисциплинарную структуру. Исследования междисциплинарных наук служат базой для разработки новых подходов в исследовании лексических систем разноструктурных языков, в частности, русского и английского. Изучение теоретических аспектов контрастной социолектологии позволяет раскрыть сущность различных подязыков и очертить определенный круг задач [1,178]. В частности, функционирование нестандартной лексики, способы их образования в русском и английском языках, что, безусловно, способствует их научному осмыслению, классификации по разным основаниям (мотивированность/немотивированность и т.д.).

Изложенный в данной статье материал позволяет выявить социальную стратификацию национальных языков, способы образования и функционирование нестандартной лексики, изучить вариативность и их социальные функции в обществе.

Объект данной статьи: русские и английские нестандартные элементы в лексикографической интерпретации.

Предметом исследования является словообразовательный потенциал субстандартной лексики национальных языков на материале словарей.

Целью данной статьи является анализ теоретических и прикладных аспектов изучения нестандартной лексики, при которой выдвигаются следующие задачи:

- описание социолектов по признаку мотивированности/немотивированности
- рассмотрение наиболее продуктивных способов образования нестандартной лексики в русском и английском языках.

Методика. Материалы исследования, на основе которых выполнена данная статья включает: а) актуальные научные исследования по субязыкам на материале разноструктурных языков;

б) основным источником фактического материала для нашего исследования послужили словарные статьи лексикографических изданий моно- и билингвальных лексикографических изданий некодифицированной лексики русского и английского языков.

Лексикографы в своей практической деятельности на протяжении последних десятилетий стали издавать новые двуязычные словари нестандартной лексики, которые послужили отправной точкой в нашем исследовании [2,280].

В современной англоязычной лексикографии занимает особое место социолингвист Э.Х. Партридж [3,198]. Его словарные статьи уникальны тем, что они включают в себя стилистическую, социолингвистическую, этимологическую и лингвострановедческую информацию.

Конкретные методы анализа субстандартной лексики определяются теорией и практикой контрастивной социолектологии. В работе использовали системное обобщение; методы общелингвистического теоретического анализа, сопоставительно-лексикографический подход к исследуемому лексическому материалу.

В работах ученых дается общепринятое определение субстандарта как специфической лексической системы, которая выполняет дополнительные функции к основной форме существования определенного литературного языка [4,1].

В современной русистике существует два противоречивых взгляда на сущность нестандартной лексики: входит в лексику литературного языка, т.к. понимается как разговорно-бытовая лексика в широком смысле слова, противопоставляется литературному языку и классифицируется как отступление от общепризнанной литературной нормы.

Надо отметить, что в лингвистике под расхождение попадает, как обычно, система фонетических, морфологических, лексических, синтаксических и фразеологических элементов, т.е. комплекс всех уровней языка нелитературной речи, имеющей расхождения с литературной нормой не только в русском, но и английском языке. Также и современные германисты поддерживают, что данное понимание просторечия традиционно.

В научной литературе выделяют экспрессивное просторечие, являющееся функционально-стилистической категорией в границах литературного языка, социально-профессиональное просторечие как социально детерминированную категорию за границами литературного языка (жаргоны, арг) [5,280]. При этом основными признаками разговорной речи носителя языка выделяют следующие позиции, связанные с ними, отражение их психологии, разные ситуации повседневной жизни, спонтанный характер выражения, не последнюю роль играют эмоциональность, конкретность, образность, фамильярность, которые передают определенный социальный статус в экспрессивном просторечии.

Как известно, комплексный и многослойный компонент национального языка образуется из социальных диалектов, который теоретически определяется как социально-профессиональное просторечие. Лексика данного просторечия профессионально или социально детерминирована, в этом его основной признак, отличающий от лексики экспрессивного и литературного стандарта.

В лингвистической науке выделяют наиболее эффективные способы образования нестандартной лексики такие, как, формальные модификации, сокращения, заимствования, образования без внешней модификации, обратный и средний сленг, редупликация.

В трудах известных казахстанских и российских ученых (М.М. Копыленко [6, 89], К.Н. Дубровина [7,78], Л.И. Скворцова [8,29]) рассматриваются теоретические основы контрастивной социолектологии, вопросы этнолингвистических контактов, взаимодействие и взаимопроникновение контрастируемых социолектов с появлением смешанных межъязыковых социолектных образований и их вариативность субстандартных лексических систем и т.д.

Результаты. В быстро развивающемся и изменяющемся мире наблюдаются интеграционные процессы в разных областях науки и социума в связи с нарастанием взаимовлияния и взаимодействия экономики, политики и культуры. В настоящее время значение языка в усвоении иноязычной культуры позволяет сохранить и кумулировать национальные ценности.

Язык, как известно, является средством межкультурного общения и взаимодействия, имеет глубоко выраженный общественный характер, а его социальные функции в полной мере влияют на его лексический состав и в большинстве случаев предопределяют ход его развития. Российский исследователь Т.А. Ломтева подчеркивает, что “проблемы взаимодействия языка и общества, языка и культуры, оставаясь актуальными и в современной лингвистике, не могут быть успешно разрешены без изучения специфики использования языка в различных слоях общества, социальных и профессиональных группах, без тщательного исследования его социально-диалектальной стратификации и функционально-стилистического варьирования” [9, 17].

Два противоречивых взгляда на сущность нестандартной лексики существуют в современной русистике:

1. Просторечная лексика относится к лексике литературного языка, т.к. просторечие понимается как разговорно-бытовая лексика в широком смысле слова. В связи с этим некоторые ученые полагают, что просторечие либо тождественно разговорно-бытовой лексике, либо является ее частью.

2. Просторечие противопоставляется литературному языку и классифицируется как отступление от общепризнанной литературной нормы; просторечие противопоставляется как разговорной и книжной лексике литературного языка, так и диалектной лексике [10,108].

Развитие социолингвистики как науки в настоящее время направлено на решение вопросов социальной стратификации языка, исследование его вариативности из-за социальной неоднородности общества. А

лингвокультурология вносит в исследование субстандартной/просторечной лексики специфическую этнонациональную и социокультурную информацию о реалиях, традициях и быте.

В нашем исследовании рассматриваемая лексика русского и английского языков предстает как сложная система, которая занимает определенное место в социально-стилистической иерархии компонентов словарного состава каждого отдельно взятого национального языка.

Следовательно, нестандартная лексика понимается как лексико-семантическая категория определенным образом целенаправленное, обладающее структурой иерархическое целое. Она представляет собой совокупность специально-детерминированных лексических подсистем таких, как жаргоны, арг и сниженные лексические пласты – коллоквиализмы, сленгизмы, вулгаризмы, которые квалифицируются существенными отличиями в основных функциях в социолексикологическом, прагматическом и стилистическом аспектах [11, 25].

Обсуждение. В современном языке встречаются корпоративные жаргонизмы разных слоев населения. Так, в молодежной среде наблюдается функционирование модифицированные языковые явления, т.е. лексические конденсаты с определенной деривацией (преимущественно от основ имени прилагательного): *неадекватос* – неадекватный человек, *хитрован* – хитрый человек, *абитура* – абитуриент, *стипуха* – стипендия, *зачетка* – зачетная книжка; иноязычные заимствования (английские) в русском оформлении: *мани* – *money* (деньги), *дринкать* – *drink* (пить), *ачив* – *achieve* (достигать), *левел* – *level* (уровень), *герла* – *girl* (девушка); заимствования из воровского арг, других жаргонов, ср. русск. *разменять* – расстрелять, *с кушем* – намного лучше, *укачать* – уговорить, *шустрить* – лазить по карманам. Также встречаются просторечные образования без деформации общепринятой внешней формы слова, например: *сбацать* – сыграть, *кайфовать* – отлично провести время, *драпануть* – побежать, *балдеть* – смеяться, *ишачить* – работать, *красава* – молодец.

Весьма разнообразную картину представляют обычные для экспрессивного просторечия и социальных диалектов мотивированные словообразовательные модели, многие из которых не находят параллелей в литературном стандарте, другие образования рассматриваются как непродуктивное словотворчество.

В английской просторечной лексике обнаруживаются морфологически мотивированные, локально отмеченные и профессионально обусловленные образования, которых, как обычно, подводят под термин *обратный сленг*, смысл, которого состоит в создании фонетических перевернутых слов (перевертышей): *dear* – *read* (читать), *tale* – *late* (поздний), *cool* – *look* (смотри), *dad* – *bad* (плохой). В английском языке встречается термин *средний сленг*: суть которого состоит в рассечении слов пополам на гласном или дифтонге, а также перестановке букв или частей слова, например: *write* – *trive* (писать), *milk* – *kilm* (молоко), *eetswe* – *sweet* (сладкий), *tick-tock* (часы), *chit-chat* (дружеская беседа).

Редупликативные образования имеют место быть как в английском, так и в русском арг, ср.: рус. *потрясающе* – *супер-нупер*, англ. *bee's knees*, *poppy-wopsy* (милашка), *orange-schmorange* (апельсин-шмапельсин), *Humpty-Dumpty* (Шалтай-Балтай).

Большая часть русских и английских нестандартных элементов делится на две большие подгруппы: формально-мотивированные и формально-немотивированные. К первой подгруппе относятся слова, сформированные одним из вышеназванных способов, ко второй подгруппе относятся слова, неподдающиеся никакой классификации [12, 196].

В русском языке к жаргонизмам, образованным формально-немотивированным способом, относятся следующие: *догонять* – понимать, *тип* – парень, *фортовый* – удачливый, *чмо* – никчемный человек и т.п. Те же семиологические процессы работают при образовании формально-немотивированных нестандартных способов, например, просторечный лексико-семантический вариант *глупый человек* в смысловых структурах нейтральных слов английского языка имеет следующие значения: *a dumb, lame, dickwad, moron, fool, thick, brainless*, а в русском жаргонном языке имеют следующие значения: *тупой, глупый, идиот, болван, дурак, непрошибаемый, безмозглый*, являющиеся стилистически маркированными синонимами или связанными аналогами, значение которых актуализируется в синтагме.

В русском языке существует другой тип синонимов, так называемые свободные аналоги. Это релятивные единицы с функциональной коррекцией, возникающие в речи не в результате обычной для просторечия деривации, а на основе своеобразного словотворчества (формообразование и словосложение), иногда характерного только для социальных диалектов и просторечия: *жесть, клево, ништяк, жиза, туфта* и т.д.

Надо заметить, что для нестандартного синонимического ряда присуще наличие как связанных, так и свободных аналогов, объединенных одним референтом, представленным доминантой – элементом литературного стандарта. [13, 317]. Так, к примеру, в синонимичный ряд, наряду с литературными элементами *лицо, лик, чело* входят связанные аналоги некодифицированной лексики – *афиша, будка, вывеска*, а также свободные аналоги – *мурло, решка* и т.д.

Заключение. На основе исследованного материала следует, что в зарубежной и отечественной лингвистике существуют различные взгляды в отношении нестандартной лексики: просторечия либо относят к лексике литературного языка, либо противопоставляют ему. Так, И.В. Арнольд, И.Р. Гальперин выделяют в границах литературного языка экспрессивное просторечие и вне границ литературного языка социально-профессиональное просторечие.

Из типологической аналогии разноязычных просторечий следует, что большинство русских и английских нестандартных элементов делятся на две подгруппы: формально-мотивированные и формально-немотивированные.

Из приведенных примеров видно, что для нестандартного синонимического ряда в русском языке характерно совпадение связанных и свободных аналогов в английском языке.

Материалы и результаты проведенного исследования позволяют наметить следующие направления в русском и английском языках: типологизация и описание идеографических словарей лексического субстандарта, исследование переводных словарей лексического просторечия в разных языках.

Применяемые в данной статье подходы и методы социолексикографического анализа субстандартной лексики в теоретико-прикладном аспекте возможно будет в перспективе использовать для любой другой группы языков.

Список использованной литературы:

- 1 Фельде О.В. Профессиональные подязыки и терминологии русского языка как объекты научного изучения / Фельде О.В. // Вестник ТГПУ №4 – 2015. – 178 с.
- 2 Дубягин Ю.П. Краткий англо-русский и русско-английский словарь уголовного жаргона / Ю.П.Дубягин, Е.А. Теплицкий. – М., 1993. – 280 с.
- 3 Рюмин Р.В. Э.Х. Партридж и субстандартная англоязычная лексикография /Рюмин Р.В.// Современная гуманитарная академия, г.Москва (Вологодский филиал). – Вестник ОГУ № 11/ноябрь 2006. – 202 С.
- 4 https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2020/10/12/lekcija_2_dokument_microsoft_office_word.doc
- 5 Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) / И.В. Арнольд. –Изд. 3-е. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
- 6 Копыленко М.М. О семантической природе молодежного жаргона / М.М.Копыленко // Социально-лингвистические исследования. – М., 1976. – С. 79 – 86.
- 7 Дубровина К.Н. Студенческий жаргон / К.Н. Дубровина // Филологические науки. – 1980. – № 1. – С.78 – 82.
- 8 Скворцов Л.И. Литературный язык, просторечие и жаргоны в их взаимодействии / Л.И. Скворцов // Лингвистические исследования. – М. : Наука, 1977. – С. 29 – 57.
- 9 Ломтева Т.А. Нестандартная лексика в коммуникативно-прагматическом аспекте (на материале языка романов С.Книга) : автореф.дис. ... канд.фил.наук. – Ставрополь, 2005. – 22 с.
- 10 Гальперин И.Р. О термине «сленг» / И.Р. Гальперин // Вопросы языкознания. – 1956. – № 6. – С. 107 – 114.
- 11 Соболева И.А. О семантико-понятийной соотносительности и «конкуренции» понятий аргос – жаргон – сленг – социолект/ Соболева И.А.//Вестник ЛНУ имени Тараса Шевченко. № 24(283), 2013. С. 24 – 31.
- 12 Петренко Д.А., Чернышова М.В. О некоторых проблемах социально-функциональной стратификации языка // Филологические науки. Том 1(67) №1. 2015. С. 190 – 196.
- 13 Воронин Н.М. Нестандартная лексика в английском языке / Н.М. Воронин// Научный альманах. № 5-2(19), 2016. С.317 – 319.

References:

- 1 Felde O.V. Profesiionalnye podazyki i terminologii ruskogo iazyka kak obekty nauchnogo izuchenia / Felde O.V. // Vestnik TGPU №4 – 2015. – 178 s.
- 2 DubAgin Iu.P. Kratki anglo-ruski i rusko-angliski slovAr ugovnogo jargona / Iu.P.DubAgin, E.A. Tepliski. – М., 1993. – 280 s.
- 3 Rumin R.V. E.H. Partrij i substandartnaia angloiazycznaia leksikografija /Rumin R.V.// Sovremennaia humanitarnaia akademia, g.Moskva (Vologodski filial). – Vestnik OGU № 11/noiAbr 2006. – 202 S.-stAtA
- 4 https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2020/10/12/lekcija_2_dokument_microsoft_office_word.docx.
- 5 Arnold I.V. Stilistika sovremennogo angliskogo iazyka (stilistika dekodirovania) / I.V. Arnold. –Izd. 3-e. – М.: Prosvesenie, 1990. – 300 s.
- 6 Kopylenko M.M. O semanticheskoi prirode molodejnogo jargona / M.M.Kopylenko // SosiAlno-lingvisticheskie issledovania. – М., 1976. – S. 79 – 86.
- 7 Dubrovina K.N. Studencheski jargon / K.N. Dubrovina // Filologicheskie nauki. – 1980. – № 1. – S.78 – 82.
- 8 Skvorsov L.I. Literaturnyi iazyk, prostorechie i jargony v ih vzaimodeistvii / L.I. Skvorsov // Lingvisticheskie issledovania. – М. : Nauka, 1977. – S. 29 – 57.
- 9 Lomteva T.A. Nestandartnaia leksika v komunikativno-pragmaticheskom aspekte (na materiale iazyka romanov S.Kniga) : avtoref.dis. ... kand.fil.nauk. – Stavropol, 2005. – 22 s.
- 10 GAlperin I.R. O termine «sleng» / I.R. GAlperin // Voprosy iazykoznanania. – 1956. – № 6. – S. 107 – 114.- kniga
- 11 Soboleva I.A. O semantiko-ponAtinoi sootnesennosti i «konkurensii» ponAti argo – jargon – sleng – sosiolekt/ Soboleva I.A.//Vestnik LNU imeni Tarasa Sevchenko. № 24(283), 2013. S. 24 – 31.
- 12 Petrenko D.A., Chernysova M.V. O nekotoryh problemah sosiAlno-funkcionalnoi stratifikasii iazyka // Filologicheskie nauki. Tom 1(67) №1. 2015. S. 190 – 196.
- 13 Voronin N.M. Nestandartnaia leksika v angliskom iazyke / N.M. Voronin// Nauchnyi Almanah. № 5-2(19), 2016. S.317 – 319.

Жүнісова М.Ә.,¹ Қасенов Е.С.²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ИСЛАМ ДӘУІРІНІҢ ӘДЕБИ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ТУРАЛЫ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Аңдатпа

Мақалада ислам дәуірі мұраларындағы тәрбие мәселесіне қатысты мақал-мәтелдердің қолданылуы сөз болған. Ислам дәуіріндегі поэзиялық туындыларда орын алған паремиялогиялық бірліктердің стилдік ерекшелігіне және бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне ықпалына назар аударылған. Түркі халқына ортақ мұралардағы, әсіресе Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Йүгінеки, Ахмет Яссауи, Сүлеймен Бақырғани еңбектеріндегі бала тәрбиесіне, жалпы адамзат тәрбиесіне арналған паремиялогиялық бірліктердің өміршеңдігі сөз болады. Ислам дәуірінде өмір сүрген тұлғалардың тәрбие жайындағы қағидалары бүгінгі тәрбие беруде үнемі басшылыққа алып отыру қажеттілігі де айтылған.

Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Йүгінеки, Ахмет Яссауи, Сүлеймен Бақырғани сынды ортағасырлық ойшылдардың адамзат тәрбиесіне ерекше мән бергендігі тәрбиенің қай кезеңде, қай қоғамда болмасын маңыздылығын нақтылай түсетіндігі айтылады. Ғалым Әбжан Құрышжанұлы тәржімалаған ескі түркі жазба ескерткіштеріндегі тәрбиеге қатысты даналық ойларға талдау жасалады. Сондай-ақ паремиялогиялық бірліктердің бүгінгі еліміздегі тәрбие берудегі орны мен маңызы да дәйектеледі. Бүгінгі тәрбие беру бағыттарына түркі дүниесінің даналық ойларын енгізу арқылы тәрбиелеу қажеттілігі сөз болады. Мақалада қазақ жастарының бойындағы елге, Отанға деген сүйіспеншілігін оятудағы міндеттер нақты көрсетілген.

Түйін сөздер: паремия, паремиялогиялық бірліктер, стильдік ерекшелік, тәрбиелік мән, отбасы тәрбиесі, тілдік факті, жазба ескерткіш

Zhunisova M.,¹ Kasenov Y.²

^{1,2} Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

PAREMIOLOGICAL UNITS ABOUT EDUCATION IN THE LITERARY HERITAGE OF THE ISLAMIC AGE

Abstract

The article is about the use of proverbs related to education in the Islamic heritage. The article focuses on the stylistic features of paremiological units in poetry of the Islamic Age and their influence on the upbringing of today's generation. It also discusses the vitality of paremiological units dedicated to the upbringing of children and the education of mankind in the heritage of the Turkic people especially in the works of Yusuf Balasaguni, Mahmud al-Kashgari, Akhmet Yugineki, Akhmet Yassawi and Suleyman Bakyrani. It is also stated that today's upbringing should always be guided by the principles of upbringing of people living in the Islamic Age.

It is said that medieval thinkers such as Yusuf Balasaguni, Mahmud al-Kashgari, Akhmet Yugineki, Akhmet Yassawi and Suleyman Bakyrani paid special attention to the education of humanity, which confirms the importance of education at any time and in any society. This work analyzes the wisdom of education in the ancient Turkic written monuments, translated by the scientist Abzhan Kuryshzhanovich. The role and significance of paremiological units in education in the modern country is also confirmed in the article. The work also discusses the need for education through the introduction of the wise ideas of the Turkic world into today's educational areas. The article clearly describes the significance of instilling love for the country and the motherland in the Kazakh youth.

Keywords: paremia, paremiological units, stylistic features, educational value, family upbringing, linguistic fact, written monument

Жунисова М. А.,¹ Касенов Е. С.²

^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ О ВОСПИТАНИИ В ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ ИСЛАМСКОЙ ЭПОХИ

Аннотация

В статье речь идет об использовании пословиц и поговорок, касающихся проблемы воспитания в наследии исламской эпохи. Обращено внимание на стилевую специфику и влияние паремииологических единиц, имеющих в поэтических произведениях исламской эпохи. В общем наследии тюркского народа, особенно в трудах Жусупа Баласагуна, Махмута Кашгари, Ахмета Йугинеки, Ахмета Яссауи, Сулеймана Бакыргани будет выражена жизнеспособность паремииологических единиц, посвященных воспитанию детей, воспитанию человечества в целом. Принципами воспитания людей, живших в Исламскую эпоху, должны постоянно руководствоваться в современном воспитании.

Подчеркивается, что средневековые мыслители, такие как Жусуп Баласагун, Махмут Кашгари, Ахмет Йугинеки, Ахмет Яссауи, Сулеймен Бакыргани, придавали особое значение человеческому воспитанию, подчеркивая важность воспитания на любом этапе и в любом обществе. Анализируются мудрые соображения, касающиеся воспитания в древнетюркских письменных памятниках, созданных ученым Абжаном Курышжанулы. Также обосновывается роль и значение паремииологических единиц в воспитании в современной стране. Речь идет о необходимости воспитания путем включения в воспитательные направления мудрых мыслей тюркского мира. В статье четко обозначены задачи воспитания у казахской молодежи любви к стране, родине.

Ключевые слова: паремия, паремииологические единицы, стилистические особенности, воспитательное значение, семейное воспитание, языковой факт, письменность

Кіріспе. Кез келген ұлт тілінің қалыптасуын зерделеу үшін оның әр дәуірде жазылған әдеби мұраларын бүгінгі ғылым биігінен жіті қарастыру қажеттігі аңғарылады. Белгілі бір көркем туындының тілін зерделеу үшін ол тілдің қай ұлтқа жақын-алыстығын салыстыра қарау және оған ғылыми талдау жасау аса қажет. Себебі, қадым замандардан бүгінге дейін сақталып келген көркем шығармалардағы тілдік бірліктердің әсіресе, паремиялогиялық бірліктердің қолданылуы сол бірліктердің маңызын айқындай түседі. Сонау ғасырларда өзара ынтымағы жарасқан түркітілдес халықтардың әдеби мұраларынан орын алған тәрбиелік мәні басым паремиялогиялық бірліктердің орын алуы ұлт мінезінің қалыптасуына қаншалықты ықпал еткенін және бүгінгі ұрпақ тәрбиесіндегі оң әсерін ғылыми негізде ашып көрсету осы мақаламыздың құндылығын айқындай түседі. Дәлірек айтсақ, ислам дәуіріндегі көркем туындылар тіліндегі паремиялогиялық бірліктер бүгінгі қазақ әдеби тілі мен қазақ сөз өнері дамуының көркемдік-эстетикалық тарихын теренірек тануға жетелейді.

Әдістеме. Түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген Ж.Баласағұн, М.Қашқари, А.Йүгінеки, А.Яссауи, С.Бакыргани еңбектеріндегі бала тәрбиесіне, жалпы адамзат тәрбиесіне арналған паремиялогиялық бірліктерді зерделеуде ең алдымен, өзара тілдік салыстыру, стильдік талдау жұмыстарын жүргізбейінше оң нәтиже бермесі анық. Осымен байланысты Ислам дәуіріндегі дидактикалық сарындағы көркем туындыларынан орын алған паремиялогиялық бірліктердің тап қазіргі уақытта қолданылу мәселесі мен маңызы ой елегінен салыстырмалы түрде өткізілді. Әлбетте, қай кезеңде болмасын ұлт тіліндегі тәрбиелік мәні зор паремиялогиялық бірліктер қоғамдағы адамдардың жағымды мінез бен ізгі қасиеттерін, әдеп пен әдет межелерін орнықтыра түсуде мән-маңызы ерекше болды.

Нәтижелер. Осы ғылыми мақала барысында ислам дәуіріндегі әдеби жәдігерлерді зерделеген, салыстырмалы зерттеу жасаған ғұламалар еңбектерінің жалпы тізімі жасалынды. Ол Ж.Баласағұн, М.Қашқари, А.Йүгінеки, А.Яссауи, С.Бакыргани еңбектеріндегі бала тәрбиесіне, жалпы адамзат тәрбиесіне қатысы бар паремиялогиялық бірліктерді зерделеуге бағытталған іргелі зерттеулерге бағдар болатыны даусыз. Сондай-ақ зерттеу барысында түрколог-ғалым Әбжан Құрышжановтың “Ескі түркі жазба ескерткіштері” атты еңбегінің тіл тарихын, ұлт тіліндегі паремиялогиялық бірліктерді зерделеудегі құндылығы айқындалды.

Талқылау. Адамзат баласы қай уақытта болмасын өз ұлтының тарих сахнасындағы өміршеңдігі үшін ұрпақ тәрбиесіне аса мән бергені аян. Оны біз ислам дәуіріндегі әдеби жәдігерлерді зерделеу барысында бағамдадық. Әр дәуірде жазылған әдеби мұра тіліндегі тілдік бірліктер, әсіресе мақал-мәтелдер (паремиялогиялық бірліктер) арқылы ұрпақ тәрбиесінің өзектілігі қай уақытта болмасын айқын аңғарылады. Жалпы тәрбие – адамзат дамуының бағыт-бағдарын айқындайтын бірден-бір айрықша құбылыс. Сол себепті де оның әр мемлекеттің өркендеуінде өзіндік үлесі бар. Бұдан әрбір мемлекеттің дамуы ұрпақ тәрбиесімен тығыз байланысты екендігін аңғарамыз. Сондықтан да ел тірегі – бүгінгі жас ұрпақты білім-білігі мол, қарапайым да ізетті, әдеби жоғары мәдениетті азамат етіп тәрбиелеу – әрбір ата-ананың, мұғалімнің, мектептің, тіпті барша адамзат баласының қоғам алдындағы борышы.

Тәрбие мәселесі күні бүгін ғана қолға алынып отырған мәселе емес. Адамзат қоғамының дамуы барысында ұрпақ тәрбиесі ескерусіз қалмай, үнемі қадағаланып отырды. Ел келешегін қаперінен еш шығармаған озық ойлы тұлғалар тәрбие мәселесін тасқа да басты, кітапқа да жазды. Соның бірі – орта ғасыр рухани мұраларынан орын алған тәрбиеге қатысты ой-пікірлер. Барша түркі халқына ортақ әдеби мұралардағы, әсіресе Сайф Сараи, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Ахмет Яссауи сынды ғұламалар еңбектеріндегі адамзат тәрбиесіне арналған тәлім-тәрбиелік мәні жоғары ой-пікірлердің құндылығы күн озған сайын артып келеді.

Белгілі түркітанушы ғалым Әбжан Құрышжанұлы «Ескі түркі жазба ескерткіштері» атты еңбегінде орта ғасыр ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктері туралы айта келе, «түркі халықтарының рухани-мәдени, тарихи өмірінде, XI-XII ғасырларда жасаған ақыл-ой мен білімнің төрт алып тұлғасы бар: М.Қашқари, Ю.Баласағұни, А.Йүгінеки және А.Иассауи» – деп атап көрсетеді[1, 4]. Ғалым осы еңбегінде: “кейбір авторлардың (мысалы, Ю.Баласағұни, М.Қашқари, А.Йүгінеки, С.Сарайи т.б.) шығармалары өлеңмен жазылған (дастандар). Олардың негізгі сюжеттік ауқымы (мазмұны) дидактикалық (тәлім-тәрбиелік мәні бар) ойларға құрылған дүниәуи философиялық толғаулар болып келеді” – деген тұщымды пікір айтады[1, 25]. Жоғарыда аталған тұлғалардың ғасырлар елегінен өткен даналық ойлары өскелең ұрпақ тәрбиесіне игі ықпалын тигізетіндігі анық. Қай уақытта болмасын тіл адам мен әлем, ғасыр мен ғасыр арасын жалғастыра отырып, адамның қоғамға ықпал етуіне мүмкіндік береді. Бұл тілдің, тілдік бірлік арқылы көрініс тапқан ойдың күшті қару екендігін дәлелдей түседі.

Уақыт ағымымен бірге күнделікті дамудың жаңа сатысына көтеріліп отырған қоғам өмір сүрудің жаңа талаптарын ұсынып отыр. Жаңа күн, жаңа заман, жаңа талап – қоғам дамуы, өзгерісі. Өзгерістер мемлекеттің басты құндылығы – халықты айналып өтпейтіні де белгілі. Сол себепті де мемлекет келешегі – жас ұрпаққа саналы тәрбие берудің сапалық деңгейін көтеру, отансүйгіштік сезімін ояту, ізгілікке баулу, өзіне және өзінің әрбір ісіне деген жоғары деңгейлі талабын жетілдіру, жауапкершілігін арттыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі, негізгі тіні. Осыған орай, елімізде заман рухына әрі ұлт мәдениетіне сәйкесетін, жақын келетін тәрбие берудің үлгілі жолдарын іздестіруде. Осымен байланысты туындағын Тәрбие негізі неден бастау алуы қажет?, Тәлім-тәрбие мазмұны нені қамтуы керек?, Тәрбие беруде қандай бағытқа басымдық берген дұрыс? сияқты келелі сауалдар жауабын ғалым Әбжан Құрышжанұлы тәржімалаған түркі жазба ескерткіштерінен аңғаруға болады.

“Отан – отбасынан басталады” демекші, тәрбие негізі отбасында берілуі, қаланың керектігі ортағасырлық еңбектерде әлдеқашан айтылып кеткен-ді. Мысалы, “*тәрбиесі жаманға жақсы ұстаздан пайда жоқ*” (С.Сарайи), “*түріне қарама – тәрбиесіне қара*” (М.Қашқари), “*ұл-қызға әдеп үйрет,білім-өнер; көп көріп содан пайда кемелденер*” (Ж.Баласағұн)[1, 71; 359]. Бұл – бүгін де, ертең де тәрбиеге баса назар аударуды сөзсіз-ақ ұғындыратын тәмсілдер. Тіпті, еліміз Атазаңының 27-інші бабы 2-інші тармағында “балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың етене құқығы әрі міндеті” – делінген[2]. Бұл жеке адамның қалыптасуы ең алдымен, отбасындағы тәрбиеге барынша тәуелді екендігін нақтылап тұр. Демек, әрбір ата-ана, әрбір отбасы – мемлекетті құраушы негіз ретінде тәлім-тәрбие беру жайында білуі шарт. Сондықтан да өз елінің арда азаматын тәрбиелеу – мемлекет мүддесі үшін жасалатын ерен іс. “Жас ұрпаққа берілетін тәрбие алдымен мемлекеттік мүддеге қызмет етуі тиіс. Мемлекеттік мүдде деп отырғанымыз Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі мен егемендігі үшін ғасырлар бойы күресіп, «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының ұлттық мүддесі екендігін ашық айту қажет. Қазақ халқының ұлт ретінде сақталуы, ұрпақ сабақтастығын ұлттық үрдісте үдерісті жалғастыруы – өзекті мәселе. Сондықтан да қазақ халқының ұлттық мүддесі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік мүддесі болып табылады. Өз тәуелсіздігін қорғап қалған қазақ халқының мемлекеттілігін баянды етудің ең маңызды және тура жолы тамырын тереңге жіберген ұлттық тәрбие екендігі даусыз. Ол Қазақ азаматының ұлттық-патриоттық рухын кемелдендіреді”[3, 176]. Бұл айтылғандардан ел жастарына тәрбие беру қай қоғамда, қай елде болмасын үздіксіз жүргізіліп отырылуы тиіс бағыт екендігі айқын көрініс тауып тұр. Халықтың ғасырлар бойы іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттері жас ұрпақтың бойына тек тәлім-тәрбие арқылы сіңіріледі, жас ұрпақтың қоршаған ортадағы өзара қарым-қатынасы, дүниетанымы мен өмірге деген көзқарасы және соған сай мінез-құлқын тек оңтайлы берілген тәрбие қалыптастырады. Сол себепті, мемлекеттегі бүгінгі ұрпақ тәрбиесі отбасынан бастау алады әрі әрдайым солай болуы керек. Ол Жүсіп Баласағұн еңбектеріндегі “ұлдар мен қыздарды қалай тәрбиелеу керек” деген бөліміндегі:

*Өзіңнен ұл-қыз туса, асыл бекзат,
Қолда өсір, ұстай көрме алыста жат.
Мейірімді, таза болса тәрбиесі,
Баланың еркін өсер ақыл-есі.*

Ұлыңа үйрет білім, барлық амал,

Сонымен ол жияды қазына мал – деген жолдарында айқын көрініс тапқан[1, 359]. Бұл жолдардағы “*ұл-қызды алыста ұстамау*”, “*таза тәрбиелеу*”, “*білім беру*” сынды тіркестер мемлекеттің басты капиталы – адам екендігін жете ұғындыратын тілдік бірліктер. Бұлар бүгінгі тіліміздегі “*ұшқанда не көрсең, ұшқан соң соны ілерсің*”, “*атаға қарап бала өсер*” сынды мақал-мәтелдердің негізі десек те болады. Ал олардың көркем туынды тілінен орын алуының өзі сол кезең тынысының, сол дәуір танымының бір парасы.

Ал адамзат баласының мінезі турасындағы Ахмет Йүгінекидің:

*Бақыла бар қылықты, жақсыны – ерте,
Ізгілік кімде болса, соны “ер” - де.
Ағаш қой – қайырсыз жан жемісі жоқ,
Ағашты жемісі жоқ, кесіп өрте.*

*Қыла біл жаман іске жақсылықты,
Ізгі істің осы болар басы мықты.*

*Біреуден бір жақсылық көре қалсаң –
Еселеп қайтар ақыл осыны ұқты*

– деген жолдарынан да ұрпақ тәрбиесіндегі мінез-құлықты тәрбиелеудің мән-маңызын ұғындырғанын көреміз [1, 373]. Орта ғасырлардағы өзекті болған тәрбие жайындағы бұл қағидаларды бүгінгі тәрбие беру үдерісінде үнемі басшылыққа алып отыруымыз ләзім. Себебі, “тарихи-әлеуметтік өмір тәжірибелерінен алып, терең де зерделі тұжырым жасап, асылдай қорытып, алмастай шыңдап айтатын мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді (нақыл сөздерді; қалыпты, орнықты, қалыптасқан тіркестерді; афоризмдерді; ұтымды, жинақы, образды, айшықты өткір сөз орамдарын) халық өлшеусіз көп шығарған. Әрбір тіл де, сол тілде сақталып жүрген сөздің інжу-маржаны да – атам заманнан бері жасалып келе жатқан көне мәдениеттердің көзі. Ол халықпен біте қайнасып, бірге жасайды. Сондықтан да ол – ел жұрт өмірінің айнасы, табиғи шындықтың өзі” [1, 22].

Жұмыр басты пенденің бүтін болмысы өмір сүріп, тіршілік ететін ортасынан алшақ кете алмайды. Сол себепті де адамның шындық болмысты тануынан бастап, әлеуметтік ортадағы қарым-қатынасы, өзіндік дара ұстанымы, білім-білік дағдысы, тәлім-тәрбиесі де тілдік ұжымның рухани болмысымен астаса келіп, дүниенің паремиялогиялық бейнесінен айқын көрініс табады. Өйткені, адам бар жерде тіл бар, тіл бар жерде таным бар. Адамның танығаны белгілі бір тілдік бірліктер арқылы көрінеді. Ал ол тілдік бірліктердің өміршеңдігі оның адамның жеке өміріндегі маңызымен тікелей байланысты.

Адамзат баласының болмыс-бітімі – жақсылы-жаманды алуан түрлі қасиеттерінің жиынтығы десек, мақал-мәтелдер адам болмысының түзік қалыптасуына өз септігін тигізеді. Махмұд Қашқари өзінің “Түбі бір түркі тілі” (“Диуани лұғат ти-турк”) еңбегінде: “түркі халықтарының байырғы заманнан көрген-білгендерін баяндайтын бәйіт-жырлары мен қайғылы және қуанышты күндерінде айтатын терең мағыналы мақал-мәтелдерінен мысалдар келтірдім” [4, 10] – деген пікір айтқан. Бұдан сол кезеңде де паремиялогиялық бірліктердің адамзат болмысындағы маңызы ересен екендігі аңғарылады. Ескі жәдігерлер тілін зерделеген ғалым Әбжан Құрышжанұлы жазба ескерткіштер тіліндегі паремиялогиялық бірліктердің ұлт болмысын толыққанды қалыптастырудағы мән-мазмұнын жете сезіне отырып, “көне түркі жазба мұраларында кездесетін мәйекті сөз тіркестерінің тіл байлығын зерттей беру – алдағы міндет” – деп атап көрсетті. Шындығында тіліміздің мазмұнды да мәнді бөлігін құрайтын паремиялогиялық бірліктер – ғасырлар елегінен өткен ұлттық пайым негізі. Мәселен, Ю.Баласағұни, М.Қашқари, А.Йүгінеки, С.Сарайи сынды ғұламалардың тіл туралы қалдырған мынадай тұжырымдарының бүгінгі күні де маңызы жоғары. Себебі, мұнда тәрбиелік мән мен өнеге басым. Ал “тәрбие басы – тіл”.

“Әдептің басы – байқап сөйлеу” (А.Йүгінеки);

”Тіл жарасы бітпейді,

Оқ жарасы бітеді” (А.Йүгінеки);

“Тілмен түйгенді тіспен шешпейді” (М.Қашқари);

”Айтар сөзге тұңғыңаның,

Ноқтаға басты ұсынғаның” (М.Қашқари);

”Тіл сыйлы етер, құтты қылар, өсірер,

Бас та жарар, қадір-құтты өшірер” (Ю.Баласағұни);

”Тыңдап жүріп толар ақыл дорбасы,

Көп сөйлесе – ұшар ердің қор басы.

Тыңдай білсе – қанар құлақ құрышы,

Көп сөйлесе – қаиар адам ырысы” (Ю.Баласағұни);

”Жаңылмайтын жақ бар ма, айтшы, тыңдайын,

Жаңылғанның көрдім түмен, мыңдайын.

Сөйлеген соң жаңылып та кетесің,

Ойлы кісі түзетеді, қатесін” (Ю.Баласағұни);

Өткен дәуірлер қойнауынан бүгінге дейін жеткен бұл паремиялогиялық бірліктердің маңызын мүлдем жоғалтпағаны, ұлт тілінде көрініс тауып, бүгінгі адам санасында әлі де өмір сүріп келе жатқаны олардың адамзат өміріндегі мазмұндық құрылымының күрделілігін танытады, маңызын айқындайды. “Мақал-мәтелдер – белгілі бір халықтың қоғам тіршілігінен, табиғат құбылысынан жасаған қысқаша қорытындысы, әлеуметтік және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды белгілейтін заңы, жас ұрпақты тәрбиелейтін өсиеті, насихаты, оқулығы” [5, 5]. Сондықтан оның ұрпақ тәрбиесінде алар орны айрықша. Жоғарыдағы мақал-мәтелдер құрамындағы “тіл жарасы”, “ақыл дорбасы”, “әдеп басы”, “жаңылмайтын жақ” сынды тіркестер тілімізде бүгінгі күні де еркін қолданыстағы тіркестер. Мұндай тіркестер паремиялогиялық бірліктердің стилистикалық бояуын күшейтіп, экспрессивтік мәнін күшейтеді. Экспрессивтік бояуы күшті тіркестерге толы паремиялогиялық бірліктер әрбір қазақ азаматының елге, Отанға деген сүйіспеншілігі, риясыз ниеті мен ыстық ықыласын арттыруға ықпал етті. Берік достық пен мәрттік сезімінің біртұтастығына әкелді. Бұл сезімге ие болу

– бақыт. Ендеше, жастарды орта ғасыр туындылары тіліндегі паремиялогиялық бірліктер арқылы тәрбиелеуде мынадай міндеттер бар. Олар:

1. Ислам дәуірі мұралары бойынша ер балалар мен қыз балалар тәрбиесіне бағытталған жүйелі жоспар құру;
2. Ислам дәуірі мұраларындағы ана тілге, елге, жерге деген сүйіспеншілікті арттыра түсетін тілдік бірліктерге негізделген онлайн форматтағы іргелі іс-шараларды айқындау;
3. Ислам дәуірі мұралары негізінде өскелең ұрпақты ұлтжандылық рухта тәрбиелеуге жетелейтін іс-шараларды дәстүрлі түрде жүргізуді қолға алу;
4. Бүгінгі әрбір жас буын өкілін өз Отанын қастерлеуге, туған жерін құрметтеуге, ата-бабаның озық салт-дәстүрлерінің құндылығын мақтаныш тұтуға баулуға мүмкіндік жасайтын нақтылы іс-шараларды анықтау. Аталған міндеттерді *орындау* және оларды дамыта отырып *жүзеге асыру* жастарға тәрбие беру жұмыстарының бірізді әрі жүйелі түрде жүруіне мүмкіндік береді. Сондай-ақ жас ұрпаққа тәрбие берудің тиімділігі артады. Бұдан түйер түйін: бүгінгі тәрбие жұмысы түркі халқына ортақ ислам дәуірі мұраларындағы ұрпақ тәрбиесіне қатысты ой-пікірлермен байланысты жүзеге асырылуы абзал.

Қорытынды. Бүгінгі ел жастарының “толық адами” (Абай) келбетін қалыптастыруда тәрбиенің этнопсихологиялық негіздері мен түркі мұраларындағы тәрбиеге қатысты мәселелерді бір арнаға тоғыстырып, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов т.б. ұлт ойшылдары мен қоғам қайраткерлерінің еңбектеріндегі ұрпақ тәрбиесі туралы ой-пікірлерді басшылыққа ала отырып, тәлім-тәрбие беру жоспарын жасау және орындау жас ұрпақтың өнегелі болуына мол мүмкіндік береді. Түйіндей келгенде, ұлттың ұрпақтан ұрпаққа үзілмей келе жатқан құндылықтарын жас ұрпақ бойына сіңіру – мемлекет мүддесі, ел игілігі.

Ұлт тіліндегі паремиялогиялық бірліктер – халықтың өмірлік іс-тәжірибесі, күнделікті тіршілік барысында жасаған пайымдарының өткір де ықшам мәйегі. Ал ислам дәуірінде жарық көрген көркем туындылар тіліндегі қанатты сөздер, мақал-мәтелдер – “адам мен қоғам” арақатынасының ажырамас бірлікте екендігін сипаттайтын, тәрбиелік мәні жоғары паремиялогиялық бірліктер. Оған баса мән беріп, жіті қарастыру профессор Әбжан Құрышжанұлының зерттеулерінен айқын танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы: Қайнар, 2001. – 472 б.-кітап*
  - 2 *Қазақстан Республикасының Конституциясы. //www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution-интернет*
  - 3 *Сәдуақасұлы Ә. Қазақ этнопедагогикасы мен этнопсихологиясының кейбір мәселелері. – Алматы: Дайырбаспа, 2012. – 306 б.-кітап*
  - 4 *Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: “Хантәңірі”, – 528 бет. .-кітап*
  - 5 *Адамбаев Б. Қазақ халық әдебиеті: мақал-мәтелдер. – Алматы: «Ғылым», 1996. .-кітап*
- References:*
- 1 *Kuryshjanuly A. Eski turki jazba eskertkisteri. – Almaty: Kainar, 2001. – 472 b.-kitap*
  - 2 *Kazakstan Respublikasynyn Konstitusiasy. //www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution- internet*
  - 3 *SAduaKasuly A. Kazak etnopedagogikasy men etnopsihologiasynyn keibir mAselereri. – Almaty: Daiyrbaspa, 2012. – 306 b.-kitap*
  - 4 *KasKari M. Turik tilnin sozdigi: (Diuanı lugat-it-turik): 3 tomdyk sygarmalar jinagy / Kazak tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A.Egeubai. – Almaty: “HantAnırı”, – 528 bet. .-kitap*
  - 5 *Adambaev B. Kazak halyk Adebieti: maKal-mAtelder. – Almaty: «Gylym», 1996. .-kitap*

МРНТИ 16.31.61

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.11>

Ibrayeva Zh.,¹ Zhaksylykkyzy K.²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National university,
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF NEUROLINGUISTIC RESEARCH IN THE STUDY OF BILINGUALISM

Abstract

The use of two or more languages is common in most countries of the world. However, until recently, bilingualism was considered as a factor that complicates the processing of speech, cognition and the brain. In the past 25 years there have been a surge in research on bilingualism, including the study, mastery and processing of languages, their cognitive and neural foundations, and the lifelong implications of bilingualism for cognition and the brain. Contrary to the belief that bilingualism complicates the language system, new research demonstrates that all known and used languages become part of the same language system. The interactions that occur when using the two languages have consequences for mind and the brain and indeed for language processing itself but these implications are not additive.

Thus, bilingualism helps to uncover the fundamental architecture and language processing mechanisms that locates differently in monolingual speakers.

Keywords: neurolinguistics, bilingualism, multilingualism, neuroscience, first language, second language, language acquisition

Ибраева Ж.К.,¹ Жақсылыққызы Қ.²

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

БИЛИНГВИЗМДІ ЗЕРТТЕУ ҮДЕРІСІНДЕГІ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Екі немесе одан да көп тілді қолдану әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралған жағдай. Дегенмен, осы кезге дейін билингвизм сөйлеуді, таным мен мида өңдеуді қиындататын фактор ретінде қарастырылып келді. Соңғы 25 жылда билингвизм туралы, оның ішінде тілдерді зерттеу, меңгеру және өңдеу мәселелері мен олардың когнитивтік және жүйке астары негіздерін қарастыру, билингвизмнің таным мен миға әсері туралы зерттеулер қарқынды жүрді. Билингвизм тілдік жүйені күрделендіреді деген көзқарастарға қайшы, қазіргі таңда адам меңгеріп, қолданатын тілдердің барлығы мида бір тілдік жүйеге енетіндігін көрсететін жаңа зерттеулер жеткілікті. Екі тілді қолданған кезде туындайтын өзара әрекеттесулер ақыл-ой мен миға, әсіресе, тілдің өңделуіне әсер етеді, бірақ ол әсерлер аддитивті емес. Осылайша, қостілділік бір тілді иеленушілердің миында өзгеше орналасқан фундаменталды архитектура мен тілді өңдеу механизмдерін ашуға көмектеседі.

Түйін сөздер: нейролингвистика, билингвизм, көптілділік, нейроғылым, бірінші тіл, екінші тіл, тілді меңгеру

Ибраева Ж.К.,¹ Жақсылыққызы Қ.²

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

РОЛЬ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ БИЛИНГВИЗМА

Аннотация

Использование двух или более языков распространено в большинстве стран мира. Тем не менее, до недавнего времени билингвизм считался фактором, усложняющим обработку речи, познания и мозга. Последние 25 лет стали свидетелями всплеска исследований двуязычия, в том числе изучения, овладения и обработки языков, их когнитивных и нейронных основ, а также последствия билингвизма для познания и мозга на протяжении всей жизни. Вопреки мнению о том, что двуязычие усложняет языковую систему, в нынешнее время достаточно новых исследований, что все приобретенные и используемые языки становятся частью одной языковой системы в мозге. Взаимодействия, возникающие при использовании двух языков, имеют последствия для разума и мозга и для самой языковой обработки, но эти последствия не аддитивные. Таким образом, двуязычие помогает раскрыть фундаментальную архитектуру и механизмы языковой обработки, которые иным образом расположены у одноязычных носителей.

Ключевые слова: нейролингвистика, билингвизм, многоязычие, нейронаука, первый язык, второй язык, усвоение языка

Introduction. Neurolinguistics is a branch of the science that emerged at the intersection of cognitive neuroscience and linguistics, which is a part of a broader field called neuroscience together with many other fields such as systemic, motor, sensory, cellular and others. Neurolinguistics can be divided into two fields:

1. mastering/acquisition and processing of speech;
2. language disorders.

As it is widely known, the study of language took a certain biolinguistic direction only in the 1950s with the emergence of the generative grammar of Noam Chomsky the neurophysiological characteristics of healthy people (in terms of a linguistic nature), that is, understanding the relationship between language and the brain only began specifically explored in the late 1980s with the introduction of non-invasive cognitive assessment methods that opened up new facets of language learning.

It is commonly known that bilinguals are people who actively use more than one language but bilingualism arises in different ways. Some people become familiar with two languages from birth and continue to use both languages throughout their lives. Early bilingual people may live in a bilingual environment where they are users of most languages or in a context in which only one of the two languages is used by most speakers. Other bilingual people learn a second language (L2) only in early childhood when the mother tongue is firmly entrenched. Similar to early

bilinguals, these later bilinguals can live in a variety of environments in which most people become bilingual or in which only a few become bilingual. Table 1 describes the classification of bilingualism proposed by V.P. Belyanin.

Table 1. Classification of bilingualism by V.P. Belyanin

Bilingualism		
national	individual	
natural (domestic)	artificial (academic)	
According to age		
early	late	
By the number of performed actions		
Receptive (perceiving)	Reproductive (reproducing)	Productive (producing)

Differences between bilinguals arising from the study of the history and context of language use are important but differences in the languages themselves, as well as in the level of proficiency and relative dominance, which is used with each language, are also important [1, 83].

Methods. The article consists of two parts: theoretical and practical. The theoretical part is an overview of such issues: types of bilinguals, bilingualism, the influence of age on the acquisition of L2 and the level, lateral dominance in bilinguals. Research methods are mainly reflected in the practical part. During the study, methods of mass collection, sorting, comparison of materials were used to collect and analyze the experiments. It is vivid that the results obtained by analyzing the performed experiments have a high degree of accuracy. Indeed, depending on the results of specific tasks the researcher can accurately study the approach to solving many open questions in the field of neurolinguistics.

Research results. The problem of linguistic laterality in multilingual people has been discussed in this area for decades. Several hypotheses about L2 learning suggest more right-brain involvement in multilingual versus monolingual. However, tests for laterality in multilingual people have remained inconclusive on this issue. Multilingual participants as monolingual participants tend to exhibit left hemispheric lateralization for all languages, but the strength of this laterality may appear weaker in multilingual than in monolingual participants. In some studies, in multilingual people, the right hemisphere appears to be more active during L2 processing compared to L1 (first language) processing.

Linguistic distance and specific features of the language, non-native status, type of language task and the age of acquisition of L2 seem to affect the degree of lateralization in multilingual people. Regarding the linguistic distance between multilingual languages, D'Anselmo, Reiterer, Zuccarini, Tommasi and Brancuchi reported that bilingual speakers who speak possibly more similar languages (German and English) show a greater left hemisphere advantage in L2 compared to L1, while bilinguals with less similar languages (Italian and English) showed no difference in the degree of laterality between L1 and L2 [2, 1190]. Early exposure to two languages can influence lateralization patterns if languages are also structured differently. When English was tested in bilinguals with L1 - Hebrew and L2 - English, who learned both languages very early showed an advantage of the left hemisphere while performing a semantic task where monolingual Hebrews also demonstrate an advantage in the left hemisphere but the monolingual English showed an advantage of the right hemisphere [3, 909]. Metuki et al. suggested that Hebrew has the linguistic characteristics that affect the lateralization of semantic processing in Hebrew affect how bilingual participants processed a task in English. Workman, Brookman, Mayer, Rees, and Bellin attributed lateral differences in multilinguals to specific language effects, showing greater left-hemispheric asymmetry in Welsh words than English words, regardless of whether the participants predominated in Welsh or English [4, 297]. However, this explanation is inconsistent with the results of Grossi, Savill, Thomas and Thierry, who while also studying Welsh-English bilinguals found that large left hemisphere asymmetries were associated with large L2 experiences rather than bilingual properties [5, 130].

Other studies have shown that the age of L2 mastery modulates laterality indices in bilinguals, although not always in the same way with early bilinguals sometimes showing greater participation of the right hemisphere and later bilinguals sometimes demonstrating this pattern [6, 445].

A study by Zou et al. suggests that second language acquisition may actually increase right hemisphere engagement during L1 processing. They found that bimodal bilinguals who spoke Chinese exhibited greater right-brain involvement in their L1 compared to monolinguals. There can also be lateral differences in how different aspects of the language are processed [7, 1371]. Pillai et al. observed a large right-brain involvement for the phonological tasks of L2 but not for the semantic tasks in the L2 of the participants or for any of the tasks in L1 [8, 569]. According to the above material it is evident that the question of linguistic laterality in bilinguals has not been resolved yet. Likewise, the question of whether the brain subsequently processes language in the same areas of the brain as the native language has sparked a large body of research with evidence supporting both sides of the question. Many have demonstrated highly overlapping cortical activation patterns when a bilingual person performs a task in both languages. However, differences were also found, such as differences in the total amount of cortical activation in the brain, with L2 showing more activation than L1 as well as L1 activation in certain areas not found to be active when L2 was actively used (Dehaene et al., 1997; Halsband, Krause, Sipila, Teras, & Laihininen, 2002; Perani et al., 1996). These results led the

researchers to conclude that the same brain regions that are used for L1 processing are also used for L2 processing, but the increased intensity of activation and the recruitment of some additional areas, such as the prefrontal region, indicate greater complexity, as well as the need to increase cognitive resources and control when using L2. Research on multilingualism has largely confirmed these results. Vingerhoets et al. conducted an experiment on three language tasks: fluency, picture naming, and reading comprehension in a multilingual Dutch-French-English group and found that overall, the three languages affected the same cortical regions, but less experienced L2 participants recruited additional areas of the brain that are not involved during the execution of tasks L1. Two other studies with multilingual participants showed similar results [9, 2189]. Detailed evidence for the existence of different processing mechanisms for multilinguals comes from studies that observe more details of the impact of L2 proficiency and age of acquisition of L2.

Influence of age on the acquisition of L2 and level

While the age of second language acquisition has a long history of psycholinguistic and neurolinguistic research on bilingualism, the level of second language proficiency has recently been of interest. Of course, these two concepts are often related but in the case of bilingual L2 students who do not speak two languages at the same level can also dissociate.

The level of L2 proficiency

Researchers who carefully monitored their participants' proficiency level found a high degree of overlapping activation for L1 and L2 in high-level bilinguals and less overlap for bilinguals with low proficiency. Studies comparing language activation patterns of multilingual people have also confirmed that language proficiency plays a significant role in how the brain processes languages in later bilinguals.

Brain activation patterns in multilingual people with lower proficiency in their non-native language tend to be more extensive in space and/or more intense than in people with higher proficiency in the language. In such participants several studies have found additional activated areas during L2 processing in the prefrontal areas in the left temporal lobe (Kim et al., 2002), cerebellum parietal cortex basal ganglia on both sides (Abutalebi et al., 2012; Liu et al., 2010) and wider involvement of the right hemisphere (Park et al., 2012; Pillai et al., 2004). In a meta-analysis using an estimate of the likelihood of activation Sebastian et al. concluded that high-proficiency bilinguals exhibit similar activation patterns in both languages, while low and moderate proficiency bilinguals exhibit smaller, more widely distributed activation clusters when performing a language task in L2 compared to L1. Indefrey hypothesized that increased activation in the low to medium proficiency group indicates less automatic and more labor intensive processing required when bilingual people perform a language task in their non-native, less professional language [10, 289].

Thus, a broad look at these studies makes it clear that at a lower level of fluency of L2 the brain processes L2 differently than it does in the first but that as the level of proficiency in this language increases these differences may disappear. D. W. Green described this as the "Convergence Hypothesis" [11, 207].

A recent series of longitudinal studies described by McLaughlin et al. (2010) support this hypothesis. McLaughlin et al. investigated native English speakers learning French at three stages of self-mastery: after 4, 16 and 26 weeks of study. The results showed that event related potential (ERP) responses to violations of agreement between the subject and verbs changed over the three testing sessions becoming more native to the last session, while responses of ERP to violations of the agreement of numbers showed no change during three testing sessions and have not changed and do not differ from the answers to correct (well-formed) sentences [12, 135].

This result also supports a model of competition in second language acquisition A. Hernandez, Li, & MacWhinney; MacWhinney, which suggests that in the early stages of L2 learning, carry-over effects from L1 support the learning of common syntactic functions faster than disparate features [13, 222].

The age of acquisition

The main problem with the Convergence Hypothesis is that most bilinguals never achieve native language competence at the second level according to Hyltenstam & Abrahamsson, which is especially difficult for people who start learning a new language after puberty. In fact, a large body of evidence suggests that the age at which acquisition begins can be just as important as the level of language proficiency achieved. When the level of language proficiency remains constant, age at acquisition of L2 appears to have an independent effect on brain activation patterns. Similar to what has been found for multilinguals with low language proficiency, those who acquired a second language at a later age tend to show a greater degree of activation for the later learned language than people who acquired multiple languages early. When comparing the L1 and L2 activation patterns of late bilingual people differences were found in different areas of the brain. L1 demonstrated greater activation than L2 in Broca's area (Golestani et al., 2006; Halsband, 2006; Suh et al., 2007) and cerebellum (Halsband, 2006), while late acquired L2 caused greater activation of the angular and supramarginal gyrus (Halsband, 2006), superior frontal groove (Gandour et al., 2007), right middle frontal gyrus (Park et al., 2012), putamen (Klein et al., 1994), left cerebellum (Park et al., 2012) and an lobus insularis on both sides (Gandour et al., 2007). In addition, a comparison of early and late acquirers of L2, comparable in terms of ownership, found increased activation in Broca's area (A. Hernandez, Hofmann, & Kotz, 2007) and larger ERP responses (Ortiz-Mantilla, Choudhury, Alvarez, & Benasich, 2010) for the late participants of L2 compared with the early acquirers of L2. These results are consistent with neuroimaging studies during naming tasks showing that later learned words in the native language exhibit increased neural activity compared to previously learned words, in

particular in zones that include auditory-phonological processing and articulatory motor planning (A. Hernandez & Fiebach, 2006) [14, 161].

Attempts to determine whether the age of mastering L2 or the level of proficiency in L2 plays a large role in the linguistic processes of adults have also been unsuccessful. This is often due to the fact that age of acquisition of L2 and proficiency in L2 are highly correlated in multilingual people, making it difficult to determine the contribution of each of these factors. Interestingly, however, several studies have shown that the type of linguistic task appears to interact with factors such as age at self-mastery and level of self-skill. For example, in high-level multilinguals the activation of the cortex for processing semantic information appears to be very similar for both native and non-native languages, while greater diversity is observed when people process syntactic information in these languages (Hahne & Friederici, 2001; Ruschemeyer, Fiebach, Kempe, & Friederici, 2005; Wartenburger et al., 2003; Weber-Fox & Neville, 1996). These studies show that areas of the brain underlying semantic information processing can more readily adapt to L2 than areas involved in syntactic processing [15, 1847].

Since early second language acquisition appears to have a significant impact on how both languages are processed by the brain an interesting question arises as to how early bilingual or multilingual ones might affect the brain's processing of languages learned later. Bloch et al. tested a group of speakers of several languages using fMRI, grouping them according to the age of acquiring L2: simultaneous and hidden simultaneous proficiency in two languages (both languages L1 and L2 were learned from birth); consistent early exposure (1–5 years); and consistent, late exposure (after 9 years). All participants also had a good command of the third, later learned language. The degree of variability in the cortical activation patterns of all three languages was much lower for participants who were previously exposed to L2, while sequential, later multilingual languages showed greater variability in the activation patterns of the three languages tested [16, 631]. This result confirms the findings of several other studies showing that bilinguals who acquire a second language after being monolingual for a certain period of time have more in common with monolinguals than with bilinguals who mastered both languages at an early age. For example, Weiss and Dempsey found that late L2 speakers are better able to distinguish speech in their L2 in a noisy environment than early L2 speakers [17, 12]. Proverbio et al. also found that multilingual people in their study who acquired their L2 relatively late (on average 9.6 years) coped with the semantic judgment task in about the same way as monolingual, while bilingual participants, who mastered both languages since birth, the response time to the task was much longer [18, 32].

In addition, Peltola, Tamminen, Toivonen, Kujala and Na'at'anen, R. found that their adult balanced bilinguals (those who learned both languages from birth and continued to be proficient in both languages) were less consistent than dominant bilinguals (those who studied L2 later and remained dominant in L1) when grading vowel sounds in both languages and showed longer MMN (mismatch negativity) latency during ERP recording. They concluded that balanced bilinguals have a single, inseparable language system, while dominant bilinguals can selectively suppress their languages. Based on these studies, it seems that growing up to be bilingual or multilingual from the earliest years of life creates a neural organization of language that is very different from that of monolinguals and also different from that of high-level multilinguals who were monolingual at an early age [19, 264].

In terms of explicitly exploring the differences between bilingual and multilingual three studies show that the number of languages spoken by a person can actually influence the processes in the brain. Parker Jones et al. reported the most specific difference between bilinguals and speakers of more than two languages: they found greater activation in the triangular portion and anterior insula during picture naming and word reading in those who spoke three or more languages compared to those who spoke only two languages [20, 897].

Discussion. Understanding the adaptation of the brain to multilingualism

The main question that has interested researchers of multilingualism for many years is how the brain can effectively adapt to more than one language system. The fundamental question is whether the brain uses the same processing mechanisms for all languages or they are processed in an integrated way or partially independently. Using various neuroimaging techniques, the researchers were able to compare the neural activity of participants performing the same task in more than one language. The main research questions are related to a number of macro-level studies such as:

- Are multiple languages processed differently by the brain or there is a common mechanism that supports all languages being learned?
- If differences in brain activation are found, where are these differences localized and how are they explained?
- Is language lateral in multilinguals to the same extent as in monolinguals or do multilingual people process language in a more bilateral way?

Conclusion. Thus, a study of the representation of multiple languages in the brain has shown that while the brain typically recruits the classical left hemisphere perisylvian language regions, late bilinguals, to address the unique problems associated with language learning, additional brain regions or networks may be required to process L2 as a result a lower level of language proficiency and/or a later age at which the language was learned.

Perspectives of the research are seen in the analysis of the organization of speech of Kazakh-Russian bilinguals from the standpoint of neurolinguistics, which will provide interesting material for highlighting the types and problems of bilingualism in Kazakhstan.

References:

- 1 V.P. Belyanin. *Psycholinguistics: Textbook [Psiholingvistika: Uchebnik]* / - M.: Flint: Moscow Psychological and Social Institute, 2003. -- 232 p. ISBN 5-89349-371-0 (Flint) ISBN 5-89502-421-1 (MPSI)
- 2 D'Anselmo A., Reiterer, S., Zuccarini, F., Tommasi, L., & Brancucci, A. (2013). Hemispheric asymmetries in bilinguals: Tongue similarity affects lateralization of second language. *Neuropsychologia*, 51, 1187–1194.
- 3 Metuki N., Sinkevich, S., & Lavidor, M. (2013). Lateralization of semantic processing is shaped by exposure to specific mother tongues: The case of insight problem solving by bilingual and monolingual native Hebrew speakers. *Bilingualism: Language and Cognition*, 16, 900–913.
- 4 Workman L, Brookman, F., Mayer, P., Rees, V., & Bellin, W. (2000). Language laterality in English/Welsh bilinguals: Language-acquisitional and language-specific factors in the development of lateralisation. *Laterality: Asymmetries of Body, Brain, and Cognition*, 5, 289–313.
- 5 Grossi G., Savill, N., Thomas, E., & Thierry, G. (2010). Posterior N1 asymmetry to English and Welsh words in early and late English-Welsh bilinguals. *Biological Psychology*, 85, 124–133.
- 6 Hull R., & Vaid, J. (2006). Laterality and language experience. *Laterality: Asymmetries of body, brain, and cognition*, 11, 436–464.;
- 7 Zou et al. (2012) (Zou, L., Abutalebi, J., Zinszer, B., Yan, X., Shu, H., Peng, D., & Ding, G. (2012). Second language experience modulates functional brain network for the native language production in bimodal bilinguals. *NeuroImage*, 62, 1367–1375.
- 8 Pillai J. J., AraKue, J. M., Allison, J. D., Sethuraman, S., Loring, D. W., Thiruvaiyaru, D., ... Lavin, T. (2003). Functional MRI study of semantic and phonological language processing in bilingual subjects: Preliminary findings. *Neuro Image*, 19, 565–576.;
- 9 Vingerhoets G., Van Borsel, J., Tesink, C., van den Noort, M., Deblaere, K., Seurinck, R., Achten, E. (2003). Multilingualism: An fMRI study. *NeuroImage*, 20, 2181–2196.
- 10 Indefrey P. (2006). A meta-analysis of hemodynamic studies on first and second language processing: Which suggested differences can we trust and what do they mean? *Language Learning*, 56, 279–304.
- 11 Green D. W. (2003). The neural basis of the lexicon and the grammar in L2 acquisition: The convergence hypothesis. In R. Van Hout, A. Hulk, F. Kuiken, & R. Towell (Eds.), *The lexicon-syntax interface in second language acquisition* (pp. 197–218). Amsterdam, the Netherlands: John Benjamins.
- 12 McLaughlin J., Tanner, D., Pitkanen, I., Frenck-Mestre, C., Inoue, K., Valentine, G., & Osterhout, L. (2010). Brain potentials reveal discrete stages of L2 grammatical learning. *Language Learning*, 60, 123–150.
- 13 Hernandez A. E., Li, P., & MacWhinney, B. (2005). The emergence of competing modules in bilingualism. *Trends in Cognitive Sciences*, 9, 220–225.
- 14 Hyltenstam K., & Abrahamsson, N. (2000). Who can become native-like in a second language? All, some, or none? On the maturational constraints controversy in second language acquisition. *Studia Linguistica*, 54, 150–166.
- 15 Perani D., Paulesu, E., Sebastian-Galles, N., Dupoux, E., Dehaene, S., Bettinardi, V., Mehler, J. (1998). The bilingual brain: Proficiency and age of acquisition of the second language. *Brain*, 121, 1841–1852.
- 16 Bloch C., Kaiser, A., Kuenzli, E., Zappatore, D., Haller, S., Franceschini, R., . . . Nitsch, C. (2009). The age of second language acquisition determines the variability in activation elicited by narration in three languages in Broca's and Wernicke's area. *Neuropsychologia*, 47, 625–633.
- 17 Weiss D., & Dempsey, J. J. (2008). Performance of bilingual speakers on the English and Spanish versions of the Hearing in Noise Test (HINT). *Journal of the American Academy of Audiology*, 19, 5–17. – scientific journal
- 18 Proverbio A. M., Adorni, R., & Zani, A. (2007). The organization of multiple languages in polyglots: Interference or independence? *Journal of Neurolinguistics*, 20, 25–49.;
- 19 Peltola M. S., Tamminen, H., Toivonen, H., Kujala, T., & Näätänen, R. (2012). Different kinds of bilinguals—Different kinds of brains: The neural organisation of two languages in one brain. *Brain and Language*, 121, 261–266.
- 20 Parker Jones O., Green, D. W., Grogan, A., Pliatsikas, C., Filippopolitis, K., Ali, N., Price, C. J. (2012). Where, when and why brain activation differs for bilinguals and monolinguals during picture naming and reading aloud. *Cerebral Cortex*, 22, 892–902.

Қосымова Г. С.,¹ Ахматқұлова Л. Х.²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ МАҒЫНА

Аңдатпа

Мақалада қазақ және өзбек тілдеріне ортақ сөздердің лексикалық мағынасын салыстыра зерттеуді мақсат етеді. Латын тіліне көшу үдерісі қарсаңында туыстас тілдерді салыстыра зерттеудің ғылыми– әдістемелік негіздерін анықтау өзекті болмақ. Көршілес қазақ –өзбек тілдеріндегі лексикалық бірліктердің табиғаты, жазылу сипаты, лексика–грамматикалық ерекшеліктері ауызша және жазба тілдегі қолданысын салыстыра зерттеу мәселесі маңызды. Бұл жұмыста лексикалық бірліктерді талдау тек жекелеген категорияларды, топтарды сипаттаумен шектелмей, сонымен қатар сөздің мағыналық құрылымына, лексикалық мағыналардың өзгеру себептері мен заңдылықтарына назар аудару қажеттілігі көрсетіледі. Қазақ –өзбек тілдеріндегі лексикалық бірліктерді салыстыра зерттеудің ғылыми –теориялық негіздерін және әдіс –тәсілдерін анықтау туыстас тілдердің тарихи тамырын зерделеуге, лексикалық бірліктердегі ұқсастықтарды анықтауға, лексикалық бірліктердің қазіргі қолданысындағы дыбыстық және грамматикалық ерекшеліктерді талдауға, туыс тілдерді салыстыра оқытудың ғылыми әдістемелік негіздерін айқындауға басымдылық беріледі. Мақала тақырыбын ашуда баяндау, сипаттау, салыстыру, жүйелеу, талдау, қорыту, тұжырым жасау әдістері қолданылады.

Түйін сөздер: лексика, фразеология, сөздік қор, мағына, ұқсастықтар, дыбыстық ерекшеліктер, функционалдылық

Kossymova G.,¹ Akhmatkulova L.²

^{1,2} Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

LEXICAL MEANING OF WORDS IN KAZAKH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

The article examines the comparison of the lexical meaning of words common for the Kazakh and Uzbek languages. On the eve of the process of transition to Latin (of Kazakh language), it will be important to determine the scientific and methodological basis for the comparative study of related languages. It is important to study the nature of lexical units in neighboring Kazakh-Uzbek languages, the nature of spelling, lexical and grammatical features of the use of oral and written speech. In this work, the analysis of lexical units shows not only a description of individual categories, groups, but also the need to pay attention to the semantic structure of a word, the reasons and patterns of changes in lexical meanings. Revealing the scientific and theoretical foundations and methods of comparative study of lexical units in the Kazakh-Uzbek languages is given priority attention to the study of the historical roots of related languages, identifying similarities in lexical units, analyzing the sound and grammatical features of modern lexical units, determining the scientific and methodological basis of comparative learning. To reveal the topic of the article, the methods of narration, description, comparison, systematization, analysis, generalization, and conclusion are used.

Keywords: vocabulary, term meaning, similarity, sound features, functionality

Косымова Г.С.,¹ Ахматқұлова Л.Х.²

^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В КАЗАХСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье исследуется сравнение лексического значения слов, общих для казахского и узбекского языков. Накануне процесса перехода на латынь важно будет определить научную и методологическую основу сравнительного изучения родственных языков. Важно изучить характер лексических единиц в соседних казахско-узбекских языках, характер орфографии, лексико-грамматические особенности употребления устной и письменной речи. В данной работе анализ лексических единиц показывает не только описание отдельных категорий, групп, но и необходимость обращать внимание на семантическую структуру слова, причины и закономерности изменения лексических значений. Выявлению научно-теоретических основ и методов

сравнительного изучения лексических единиц в казахско-узбекских языках уделяется приоритетное внимание изучению исторических корней родственных языков, выявлению сходств в лексических единицах, анализу звуковых и грамматических особенностей современных лексических единиц, определению научно-методической основы сравнительного обучения. Для раскрытия темы статьи используются методы повествования, описания, сравнения, систематизации, анализа, обобщения и заключения.

Ключевые слова: лексика, фразеология, словарный запас, значение, сходство, звуковые особенности, функциональность

Кіріспе. Егеменді еліміздің қазіргі уақыттағы ең басты мақсаты–жан–жақтыззззззх----- дамыған, алдыңғы қатарлы елдермен теңесу, оған жетудің басты жолдарының бірі әлемдік білім кеңістігінде жоғары орында тұру болып табылады. Осының өзі ұлттық білім беру жүйесінің даму бағыттарын айқындап, оны жаңа арнаға, жаңа сапаға жеткізу қажеттілігін міндеттейді. Сол себептен де білім мазмұнын байыту, оқыту процесін жетілдіру, инновациялық технологияларды өмірге әкелу, жан-жақты дамыған, рухани бай, өз елін, халқын жанымен сүйетін тұлға қалыптастыру өз шешімін қажет ететін, кезек күттірмей, іс жүзіне асыратын мәселе болып тұр. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Жоғары оқу орындарында білім беру мақсаттары жаңа арнаға бет бұрды.

Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2016 жылы қазан айының 11 жұлдызындағы Жарлығымен бекітілген “Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2017-2022 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында”: “... көп деңгейлі білім берудің ұлттық жүйесін жаңғырту керек, ... оқитындардың тілдік, ақпараттық, экологиялық, экономикалық және құқықтық даярлығын жоғарлату қажет” деп айтылған. Бұл, басқаша айтқанда, болашақ мамандардың кәсібі деңгейін жоғары көтеру керек деген сөз. Бұл білім беру мазмұнының жаңаруына, білім беру парадигмасының өзгеруіне байланысты жаңаша көзқарас, жаңа қарым-қатынас пайда болатындығын көрсетеді.

Зерттеу материалы. Әдістемесі. Қазіргі таңда қазақ халқы өз тәуелсіздігін алып, өзінің қоғамдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-білім парадигмасы әлемдік даму үрдісінде өркендеген. Себебі кез-келген тәуелсіздігін алған мемлекеттің рухани даму процессінің өзіндік ерекшеліктері болуы тиіс.

Бұдан бұрын жоғары оқу орындары пәндердің мазмұнын және мазмұнды жеткізудің жолдарын ұйымдастыруға көп назар аударған болса, енді кредиттік оқу жүйесі бойынша оқыту, оқу және бағалау бойынша студенттердің “не білетіндігін”, “нені істей алатындығын”, “мәселені қалай шеше алатындығын”, яғни студенттердің білім мазмұнын игеруде оқу нәтижесіне қол жеткізуі есепке алынады. Бұрынғы “біліктік” термині бүгін “құзырлылық, құзіреттілік” терминінің орнын басты. Бұл дегеніміз, әрбір студенттің контекст аумағында кең көлемде оқып-ізденіп, өмірде кездесетін әртүрлі экстремальды оқиғаларда кез келген проблемалық жағдаяттарды шешуге қабілеттілігін көрсетіп, өзінің құзіреттілігін көрсете білу керектігін аңғартады.

Бұрынғы оқу үдерісіндегі “бүкіл өміріне керек болатындай білім беру” деген қағида осы заманда “өмір бойы өзі үйрену” мағынасына ауыстырылды. Ал бұл тұжырым студенттердің өзіндік ізденістерін арттырып, тиімді оқыту әдістерін қолдану керектігін көрсететін ең негізгі күш болып табылады. Нақтырақ айтатын болсақ, үйрену мен үйрету – тек қана өзара тапқырлы әрекеттерге сүйенген қарым -қатынас көмегімен ғана жүзеге асырылатынын білеміз. Сол себептен, жоғары оқу орындарында тілді оқыту жүйесінің негізін тарихи-салыстырмалы ұстанымға сүйенген функционалды-семантикалық бағыттағы интерактивті әдістерді басшылық алу қажеттілігін аңғаруға болады.

Нәтижелер. Қазіргі уақытта лингвистиканы парадигмалар жүйесінде зерттеу, сол арқылы жалпы тілдік ахуалдың мәнін және мәдениетаралық коммуникацияның ерекшеліктерін түсіну мәселесі өте маңызды. Бұндай ұлтаралық мәдени ерекшеліктер белгілі бір ортақ дәстүрлер көрініс табатын көршілес кеңістікте өмір сүріп жатқан халықтардың осы күнгі өмірінен туындайды, олардың тарихымен, салт-дәстүрімен анықталады. Сонымен қатар оның бұрынғы өмірі мүлде жоқ болып кетпейді, ұлттық санада, халықтық идеяда, әлеуметтік-экономикалық және халықтың құндылықтар жиынтығында белгілі ретпен жүйеленеді. Осылай ғасырлар бойы жинақталып, қалыптасып, қорытылып келе қазақ халқына байланысты ұлттық білімнің ең жоғары, өнегелі үлгілерін студенттерге білім беруге, оның ішінде қазақ тілінен білім беруде қолдану бүгінгі таңның негізгі міндеті болып тұр. Ұлттық білім қазақ халқының құндылықтарын басқа түркі халықтарының құндылықтарымен салыстыра зерделегенде айқындала түседі. “Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін және қоғамымыздағы әйгілі және тарихи тұлғалар туралы, қазақтың ұлттық құндылықтарын дәріптейтін танымдық қажеттіліктер педагогикамен принциптік сабақтастықта берілуі ескеріліп отырады. Ұшы-қиыры жоқ ұлы даланы мекен еткен халықтың сан ғасырлар бойғы тарихымыздағы жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірбиесін жинақтау, ұлттық өзіндік салт-сана мен әдет-ғұрып, дәстүрін санаға сіңіре білім беру – басты міндетіміз” [1, 404].

Қазақ және өзбек тілдерін салыстыра зерттеуде ғылыми нәтижелер бірнеше аспектілер бойынша жүзеге асырылады. Зерттеудің нәтижесінде келесі бағыттар анықталды: дәстүрлі-салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық және функционалды -семантикалық. Қазақ және өзбек тілдерінің лексикалық бірліктердің мағынасын олардың қайнар көзі болып табылатын ортақ жазба мұралармен салыстыра талғанда анық көрінді. Себебі ұлттық білімнің қайнар көзім-ұлы кісілердің осы күнге дейін жетіп келген накыл сөздер, мақал-

мәтелдер, шешендік сөздерді оқыту процессіне ғана пайдалану заман талабына тән емес, ол-қазіргі күндегі ең маңызды дүние болып саналады, өйткені білімді терең ұғынып, адам баласына қажет мәдени, тұрмыстық дәстүрін меңгеру, білу, ұғыну, түсіну, тану арқылы студент рухани қажеттілігін жоғарылатады. Отанына деген құрметін ұлғайтады, ата-бабасының тегін, туған елінің, өскен жерінің, өзінің ұлттының ерекшеліктерін үйренеді және бабалар мұрасын сақтауға бейімделеді.

Талқылау. З.К. Ахметжанова “Қазіргі заманғы лингвистикалық зерттеулердің адам факторына бағытталуы мен когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық тәсілдердің өзектенуіне байланысты салыстырмалы лингвистикада жаңа бағыттар пайда болды - салыстырмалы мәдени лингвистика, салыстырмалы когнитивтік лингвистика” [2,8] деген еді. З.К.Ахметжанова өзінің жоғарыда аталған еңбегінде келесі бағыттарды анықтайды: дәстүрлі-салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық және функционалды-семантикалық.

Қазақ тілін жүйелі түрде оқытуды көптеген ғалымдар өз алдына мақсат етіп қойды. Осы мәселеде көп еңбек еткен ғалым - А. Байтұрсынов. Ол өзінің ғылыми және әдістемелік еңбектерінде қазақ тілін жүйе ретінде үйрену керек екендігін айтқан. «Тіл-құралы» еңбегінде А. Байтұрсынов: “Бастауыш мектептерде балаларға тіл таныту үш тарау болып бөлінеді: 1) дыбыс жүйесі мен түрлері, 2) сөз жүйесі мен түрлері, 3) сөйлем жүйесі мен түрлері” [3, 174]

Профессор К. Аханов пікіріне сүйенсек: “Жүйенің элементтері біртектес элементтер ретінде өз ара қарым-қатынасында, байланысында және бірлікте өмір сүреді. Жүйенің бір элементі өзі тектес екінші элементтің болуын аңғартады” [4, 64]. Алайда, К. Аханов тілдің құрылымын оның деңгейлік бөліну аспектісінде қарастырғандықтан, сөздік құрамның жүйелілігін лексикалық және грамматикалық мағынасымен тығыз байланыста қарастырды, әр сөздің белгілі бір лексико-грамматикалық топқа енуімен байланысты: “Сөздердің өзгеруі, түрленуі, олардың бір-бірімен тіркесуі, соның нәтижесінде олардан сөйлемнің құрылуы қалай болса, солай емес, белгілі бір заңдарға, ережелерге бағынады, белгілі бір формалар бойынша іске асады. Әрбір сөз өзінше өзгеріп, өзінше түрленбейді”-деген пікір атты [4, 64] .

С. Кеңесбаев: “Тілде кездейсоқ нәрсе жоқ. Кез-келген “кездейсоқтық” себеп болып табылады. Тілдегі себептілік өзара байланысты, әр түрлі лингвистикалық құбылыстар арасындағы өзара байланысты, олар бір-бірінен өзектілік белгілерімен ерекшеленетін, жүйеліліктің әртүрлі дәрежесіне ие” [5, 261]. Автор сөзжасам категориясын жүйелі көзқарас тұрғысынан зерттеу қажеттілігі туралы мәселені көтерді, атап айтқанда “жұптасқан сөздердің тіл мен сөйлеудегі орны мен рөлін алдын-ала анықтайтын жүйелік заңдылығы”[5, 261] .

Н.Т. Сауранбаев: “Белгілі бір тілдегі сөздердің сандық, сапалық ерекшеліктері-жүйе деп аталады. Бір тілдің сөздік жүйесі басқа тілдің сөздік жүйесімен салыстырылғанда толық анықталады” [5, 44] . Ғалымның мақалаларында сол уақыттағы ең озық ойлар көрінеді. Семантиканың және семасиологияның анықтамасын беріп, олардың міндеттерін анықтай отырып, келесі семантикалық заңдылықтарды анықтады: “1. Қарама-қарсылық заңы. 2. Ат ауысу заңы. 3. Ұқсату заңы. 4. Бөлшектің тұтастану заңы. 5. Қызмет заңы” [6, 50] .

Н.Т. Сауранбаев сөздік қорды дамытудағы лингвистикалық факторларды да анықтады: “1) негізгі сөздік қордың дамуы; 2) жаңа сөздердің шығуы; 3) сөздік құрамның түрленіп саралануы; 4) басқа тілдердің әсері; 5) әдеби тілдің стильдік нормасы”[6, 46]. Ғалым сөздерді келесі топтарға бөлді: “1. Жалпы құбылысқа байланысты сөздер. 2.Тұрмысқа байланысты сөздер. 3. Анатомиялық атаулар және аурулардың аттары. 4. Тұрмыс-салт және туысқандық атауларға байланысты сөздер. 5. Шаруашылыққа байланысты сөздер. 6. Өсімдік, жәндік атаулары. 7. Жер-су аттары [6, 53].

Н.Т.Сауранбаевтың пікірі бойынша, сөздік қорды, белгілі бір лингвистикалық критерийлер тұрғысынан саралауға болады: төл сөз және кірме сөздер; неологизмдер мен архаизмдер; лексика бірліктерін тудыратын мағыналық қатынастарға сәйкес көп мағыналы сөздер, омонимдер, синонимдер мен антонимдер деп бөлді.

Салыстырмалы лексикология саласында лексикалық жүйелерге талдауды ғалымдар бір-біріне жақын екі тілдің (Р.М. Цейтлин, А.Е. Супрун, М. Мусаев, Р.М. Ахметьянов және т.б.) және генетикалық байланысы жоқ тілдердің (В.Г. Гак, В.Д. Аракин, А.И. Фефилов, П.Ф. Монахов, Р.Г. Гайсина, З.К. Ахметжанова) негізінде жүргізді. Сонымен бірге, тілдердің семантикалық жақындығын көрсететін белгілер ашылды. Ғалымдар көрсеткендей, бір тілді іштей талдағанда байқалмайтын ұлттық ерекшеліктер екі немесе одан да көп тілдерді салыстыра талдау кезінде сол тілдердің ұлттық ерекшелігі байқалады [7, 82].

Лексика саласы алғаш рет Ғ.Мұсабаевтың “Қазіргі қазақ тілінің лексикасы” атты докторлық диссертациясының арнайы зерттеу нысанына айналды. Бұл жұмыста лексикалық бірліктерді талдау тек жекелеген категорияларды, топтарды сипаттаумен шектелмей, сонымен қатар сөздің мағыналық құрылымына, лексикалық мағыналардың өзгеру себептері мен заңдылықтарына назар аудару қажеттілігін көрсетті.

Р.Барлыбаев лексикалық мағыналардың кеңеюі мен қысқару құбылыстарын тілден тыс және тіл ішілік аспектілерде талдады. Ірі көлемдегі нақты материалдар бойынша қазақ тілінің сөздік құрамындағы бірліктердің мағыналарын өзгерту жолдары мен тілдік құралдары жан-жақты зерттелген. Б. Хасанов сөздердің лексикалық мағыналарының метафоралық байланыстарын зерттеді.

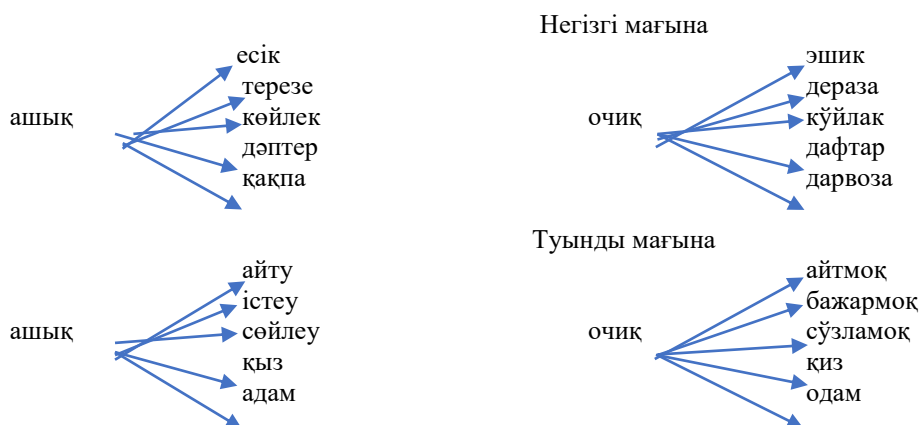
Лексикалық мағына және оның түрлері. Объективті болмыстағы зат, іс-әрекет, белгі туралы ақпарат беретін сөздің мазмұны лексикалық мағына деп аталады. Мысалы, алма, өрік, тас, кітап, дәптер, қол, қалам, қарындаш сөздері заттың белгілі бір түрі; тұзды, ащы, қышқыл, үлкен, кіші, терең сөздер белгілі бір белгіні; ұру, жүгіру, ұстау, жұмыс істеу, ойнау, секіру, іс-қимыл мағынасын, үш, бес, он, жиырма, елу, жүз, мың сөздері белгілі бір мөлшерді білдіруді. Бұл осы сөздердің лексикалық мағыналары.

Лексикалық мағына іс-әрекет, қимыл, заттың, белгінің өзін емес, сол туралы ұғымды анықтайды. Ал, ұғым адам санасындағы зат-оқиғаны, белгіні, әрекетті жалпы қабылдау. Ол зат-оқиғаның бір түріне тән белгілерді жалпылайды. Мысалы, ағаш, тау, тас ұғымы барлық тауларға, тастарға және ағаштарға тән жалпы белгілерді біріктіреді. Шындығында, ағаштардың түрлері өте көп, олардың түрлері өте көп. Ағаш сөзі олардың біреуін дәл атамайды, бірақ тақырып туралы жалпы түсінікті білдіреді.

Лексикалық мағына мен ұғым бір-бірімен тығыз байланысты. Екеуі де сөздің мағыналық құрылымындағы ірі оқиғалар. Бірақ лексикалық мағына мен ұғым тең құбылыс емес. Лексикалық мағына - тілдік құбылыс, ал ұғым - ойлау құбылысы. Лексикалық мағынаның түрлері өте көп. Шындық болмысқа қатысты атауыш (тура) мағына, ауыс мағына, сөздердің шығу тегіне байланысты негізгі мағына, туынды мағына, сөздердің тіркесімділігіне байланысты еркін мағына, шартты мағына, фразеологиялық байлаулы мағына сөздердің стилистикалық қызметіне байланысты бейтарап мағына, бейнелі мағына, терминдік мағына, поэтикалық мағына.

Негізгі мағына және туынды мағына. Сөздің бастапқы, түпкі мағынасы негізгі мағына деп аталады. Басқаша айтқанда, лексикалық мағынаның пайда болуы мен дамуына түрткі болатын мағына негізгі мағына болып табылады. Негізгі мағынаны дамыту негізінде қалыптасқан мағына туынды мағына деп аталады. Мысалы, **ашық** деген сөздің негізгі мағынасы “жабық емес” (ашық терезе, ашық қақпа). Өзбек тіліндегі **очик** сөзімен салыстырып көрейік. *Эшик ва даричалар очик бўлсам ҳам, уйда биров кўринмади (А. Қодирий)*. Бұл сөйлемді қазақ тіліне аударғанда, *есіктер мен терезелер ашық болғанымен, үйде ешкім көрінбеді*. “Ашық” сөзінің осы негізгі мағынасы әсерінде туынды мағыналар жасалады: 1) “айқын, шындық, жасырмау” (ашық істеу, ашық айту, ашық сөйлеу). *Элмурод кўнглидагини очик айтиб қўя қолди (П. Турсун)*. Элмурод көңілдегін ашық айта салды. 2) “мейірімді, ашық көңіл” (ашық қыз, ашық адам). *У ичи кирсиз, серкулги, очикқина бир йигит эди (А. Қодирий)*. Ол көзі ашық, көкірегі ояу жігіт еді.

Кесте № 1

Екі тілде де негізгі мағынаның әсерінен қалыптасқан туынды мағыналар бірдей, яғни қазақ тілінде ашық сөзімен байланысты туындаған жаңа туынды мағыналар өзбек тілінде де дәл сондай формада келіп, дәл сондай мағына береді, тек бірағана айырмашылық олардың дыбыстық өзгешелігінде.

Кесте № 2

Қазақ тіліндегі **ш** дыбысы өзбек тілінде **ч** дыбысына ауысады.

Қазақ тіліндегі ш дыбысы	Өзбек тілінде ч-ға айналады
Ашық	Очик
Шәй	Чай
Шәйнек	Чайнак
Аш(у)	Ач(моқ)
Шаршау	Чарчаш

Шана	Чана
Қайшы	Қайчи
Іш	Ич
Кеш	Кеч
Шаш	Чач

Енді осы дыбыстарды тарихи жағынан шығу төркінін қарастыратын болсақ, бұл екі дыбыс XI-XII ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі сөз соңында да біраз фонетикалық айырмашылықтар бар екендігі байқалады.

Кесте №3

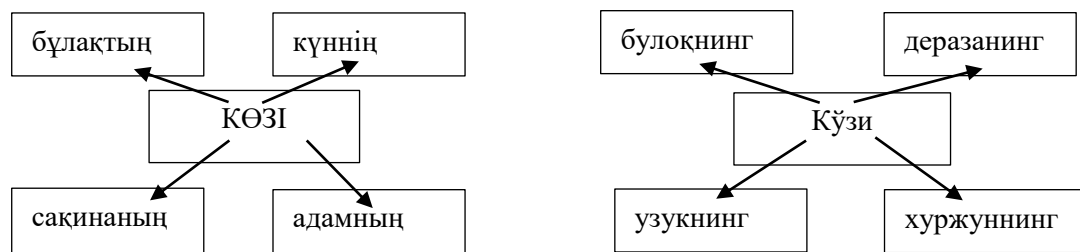
“Қутадғу билиг” дастанынан	Қазақ тілінде	Өзбек тілінде
Күч	Күш	Куч
Іч	Іш	Ич
Уч	Ұш	Уч
Ач	Аш	Ач
Қылыч	Қылыш	Қилич
Қорқинч	Қорқыныш	Қорқинч
Өкүнч	Өкініш	Укинч

Бұл сәйкестік сөздің басында да, ортасында да, соңында да кездеседі. Алайда басы мен ортасына қарағанда соңында әлдеқайда көбірек кездеседі.

Қазақ тілі мен өзбек тілінде сәйкес келе бермейтін туынды мағыналы сөздер бар. Өзбек тіліндегі “*кўнгли кенг*” туынды мағыналы сөзі қазақ тілінде “көңіл” сөзі “кең” сөзімен тіркеспей, ақ сөзімен тіркеседі (аккөңіл), қазақ тілінде “кең” сөзі “жүрек” сөзімен тіркеседі. *Айгерімнің жүрегі кең әйел екендігін көздерінен аңғарды.*

Тура мағына және ауыс мағына. Лексикалық мағыналардың бұл екі түрі жоғарыда аталған негізгі және туынды мағыналарға ұқсас. Әдетте, сөздің негізгі мағынасы тура мағына, ал туынды мағына – ауыс мағына деп есептеледі. Мысалы, көз сөзінің негізгі мағынасы адамның дене мүшесінің бірі - көру мүшесінің атауын білдіру. Бұл оның тура мағынасы (Атамның көзі әлі де жақсы көреді). Ал, бұлақтың көзі, күннің көзі, сақинаның көзі тіркестері туынды мағына, сонымен қатар ауыс мағына да болып саналады.

Кесте №4

Сондай-ақ *мұрын, құлақ, тіс, ауыз* сөздері *адамның мұрны, адамның құлағы, адамның тісі, адамның аузы* деп тіркескенде негізгі және тура мағына болып саналады, ал *қазанның құлағы, араның тісі, үңгірдің аузы* тіркестерінде туынды және ауыс мағына байқалады. Бірақ қазақ тілінде *шайнектің аузы* деп айтса, өзбек тілінде *чойнакнинг бурни* деп айтылады.

Атауыш және бейнелі мағына. Объективті болмыс ұғымымен тікелей байланысты лексикалық мағына - оқиға, белгі, іс-әрекет, оның атауы ретінде қызмет ететін мағына атауыш мағына деп аталады. Атауыш мағына оқиғамен тікелей байланысады. Мысалы, *гүл, тіл, кілт, қызару, терлеу* сөздерінің негізгі мағыналары атауыш мағыналар болады. Бейнелі мағына зат, белгі, әрекетпен тікелей байлана алмайды. Ол атауыш мағына арқылы байланысады. Мысалы, *тіл* сөзі *адамның тілі* тіркесінде “ауыз қуысында орналасқан дәм сезу мүшесі ретінде атауыш мағынаны білдірсе, ал *машинаның тілін* білу “нәзік жағын білу”, “сырын білу” деген мағынасы-бейнелі мағына болады. “*Гүл*” сөзінің атауыш мағынасы ол өсімдік түрлерінің атауын білдіреді. Бұл сөз *гүлдей қыз* тіркесінде “ерекше”, “сара” деген мағынаны білдіреді. Ал өзбек тілінде *гүл* сөзі *қыз* сөзі “ерекше”, “сара” деген мағынаны білдіреді. Бұл бейнелі мағына. *Гүл* - өсімдік атауы ретінде шындыққа тікелей байланысты. Ал, бейнелі мағына оқиға мен сөздің атауыш мағынасы арқылы байланысып кеткен. Қазақ тілінде *жігіт* сөзі еш уақытта *гүл* сөзімен тіркеспейді. “*Жігіт*” сөзі *сұлтан, сері* сөздерімен тіркесіп, *жігіттің сұлтаны, жігіттің серісі* болады. **Жігіт-йүгіт** сөзінен **ж мен й** дыбысының сәйкестігін байқаймыз. Қазақ және өзбек тілінде *ж мен й* дыбысының сәйкестігі жиі кездеседі, яғни қазақ тілінде *ж* дыбысымен басталатын сөздер өзбек тілінде *й-га* ауысады. Мұның тарихы тереңде жатыр. Мұндай сәйкестік “Қутадғу билиг” дастанында кездестіреміз.

“Құтадғу билиг” дастанынан	Қазақ тілінде	Өзбек тілінде
йол	жол	йўл
йүк	жүк	юк
йүз	жүз	юз
йигит	жігіт	йигит
йел	жел	йел
йалған	жалған	ялған
йер	жер	ер
йағы	жау	ёв
йавуз	жауыз	ёвуз

Қорытынды. Түйіндеп айтқанда, қазақ және өзбек тілдеріндегі сөздердің лексикалық мағыналары көп жағдай бір біріне өте ұқсас, тек қана дыбыстық айырмашылығы болады. Екі тілде де негізгі мағынаның әсерінен қалыптасқан туынды мағыналар бірдей болады. Қазақ тілінде туынды мағыналар өзбек тілінде де дәл сондай формада келіп, дәл сондай мағына береді, тек бір ғана айырмашылық -олардың дыбыстық өзгешелігінде. Мұның дәлелін XI-XII ғасыр жазба ескерткіштері де көруімізге болады.

Қазіргі туыстас тілдердегі ортақ лексиканы көне дәуір мұраларымен салыстыра отырып, функционалды-семантикалық тұрғыдан оқытудың жаңа парадигмалары жоғары оқу орындарындағы «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» және Түркітану мамандығындағы элективті пәндерді оқытудың тәжірибесінде қолданылатын болады, өйткені қазақ және өзбек тілдеріндегі лексикалық бірліктерді салыстыра оқыту туыс тілдердегі лексикалық бірліктердің семантикасын және қолданыс ерекшеліктерін талдауға, жазу дағдысын дамытуға көмегін тигізеді.

Аталған мақсатқа және ғылыми болжамға сәйкес туыстас тілдердің тарихи тамырын зерделеу; лексика-фразеологиялық бірліктердегі ұқсастықтарды анықтау; лексикалық бірліктердің қазіргі қолданысындағы дыбыстық және грамматикалық ерекшеліктерді талдау; туыс тілдерді салыстыра оқытудың ғылыми әдістемелік негіздерін айқындау туыс тілдер материалдарын меңгертудің жаңа парадигмаларын түзеді .

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қосымова Г., Ерхожина Ш. *Сабақта командалық бағытталған оқыту әдісін қолдану// Абай атындағы ҚазҰПУ дың Хабаршысы, «Филология» сериясы, № 4 (74), 2020. -402-405 б. -макала*
- 2 Ахметжанова З.К. *Қазақ тілінің лексикологиясы. -Алматы: Мектеп, 2005. -263 б.-кітап*
- 3 Байтұрсынұлы А. *Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). -Алматы: Ана тілі, 2008 -284 б. -кітап*
- 4 Аханов К. *Тіл білімінің негіздері. -Алматы: Мектеп, 2004. -495 б. -кітап*
- 5 Кеңесбаев С. *К вопросу о системном изучении лексического значения // Исследования по казахскому языкознанию. -Алма-Ата: Наука, 2001. -259-264 с. -кітап*
- 6 Сауранбаев Н. Т. *Қазақ тілі лексикасының кейбір мәселелері // Сауранбаев Н. Т. Қазақ тілі білімінің проблемалары: Таңдамалы еңбектерінің жинағы. -Алматы: Ғылым, 2003. -188 б. -кітап*
- 7 Шалқарова Г. И., Сатыбаева А. Т. *Салыстырмалы грамматика.- Астана, 2007. 216 б. -кітап*

References:

- 1 Kosymova G., Erhojina S. *SabaKta komandalyK bagyttalghan oKytu Adısın Koldanu// Abai atyndagy KazUPU dyn Habarsysy, «Filologia» seriasy, № 4 (74), 2020. -402-405 b. -makala*
- 2 Ahmetjanova Z.K. *Kazak tilinın leksikologiasy. -Almaty: Mektep, 2005. -263 b.-kitap*
- 3 Baitursynuly A. *Til tagylymy (Kazak tılı men oKu-agartuga Katysty enbekteri). -Almaty: Ana tılı, 2008 -284 b. - kitap*
- 4 Ahanov K. *Til bilimnin negızderi. -Almaty: Mektep, 2004. -495 b. -kitap*
- 5 Kenesbaev S. *K voprosu o sistemnom izuchenii leksicheskogo znachenia // Issledovania po kazahskomu iazykoznaniiu. -Alma-Ata: Nauka, 2001. -259-264 s. -kitap*
- 6 Sauranbaev N. T. *Kazak tılı leksikasynyn keibir maseleleri // Sauranbaev N. T. Kazak tılı bilimnin problemalary: Tandamaly enbekterinin jinagy. -Almaty: Gylym, 2003. -188 b. -kitap*
- 7 SalKarova G. I., Sатыbaeva A. T. *Salystyrmaly gramatika.- Astana, 2007. 216 b. -kitap*

Namazova F.¹

¹*Mingachevir State University,
Azerbaijan, Baku*

CHARACTERISTICS OF DRAMA GENRE AND DRAMA LANGUAGE

Abstract

Addressing the specific problems of dramatic creativity, we must first determine the basic meaning of the term "drama". As we know, the word "drama" has different meanings. We also call a certain range of real events, for example, the drama of life, one of the genres of the dramatic type of literature (the noble drama of the eighteenth century) and the dramatic theater, which is the leading type of performing arts. Dramatic works are fundamentally different from other genres. As early as the 19th century, the great thinker M.F. Akhundov distinguished the genre of drama he brought to our literature from other genres in terms of language and style. Both in his article "Fihristi-kitab" and in his "critique" of Mirza Malkum Khan's plays, he clearly showed the "conditions of dramatic art".

Key words: drama, genre, language, character, creativity, M.F. Akhundov, I. Afandiyev

Намазова Ф.К.¹

¹*Мингачевирский Мемлекеттік Университет,
Азербайджан, Баку*

ДРАМА ЖАНРЫ МЕН ДРАМА ТІЛІНІҢ СИПАТТАРЫ

Аңдатпа

Драмалық шығармашылықтың нақты мәселелерін шеше отырып, алдымен “драма” терминінің негізгі мағынасын анықтауымыз керек. Біздің білетініміздей, “драма” сөзі әр түрлі мағынаға ие. Біз белгілі бір нақты оқиғалар диапазонын, мысалы, өмір драмасын, әдебиеттің драмалық типінің (XVIII ғасырдың асыл драмасы) жанрларының бірі және орындаушылық өнердің жетекші түрі болып табылатын драмалық театр деп атаймыз. . Драмалық шығармалар басқа жанрлардан түбегейлі ерекшеленеді. XIX ғасырдың өзінде-ақ ұлы ойшыл М.Ф.Ахундов әдебиетімізге әкелген драматургия жанрын басқа жанрлардан тілі мен стилі бойынша ажыратқан. Ол өзінің “Фихристи-кітап” мақаласында да, Мырза Малқұм ханның пьесаларын “сынға алуда” да “драмалық өнердің шарттарын”.

Түйін сөздер: драма, жанр, тіл, кейіпкер, отырып, М.Ф. Ахундов, И.Афандиев

Намазова Ф.К.¹

¹*Мингачевирский Государственный Университет,
Азербайджан, Баку*

ХАРАКТЕРИСТИКИ ДРАМАТИЧЕСКОГО ЖАНРА И ЯЗЫКА ДРАМЫ

Аннотация

Обращаясь к конкретным проблемам драматического творчества, необходимо прежде всего определить основной смысл термина «драма». Как известно, слово «драма» имеет разные значения. Мы также называем определенный круг реальных событий, например, драму жизни, один из жанров драматической литературы (благородная драма XVIII века) и драматический театр, который является ведущим видом исполнительского искусства. Драматические произведения кардинально отличаются от других жанров. Еще в XIX веке великий мыслитель М.Ф.Ахундов отличал принесенный им в нашу литературу драматический жанр от других жанров по языку и стилю. И в статье “Фихристи-кітап”, и в “критике” пьес Мирзы Малқұм хана он четко показал «условия драматического искусства».

Ключевые слова: драма, жанр, язык, персонаж, творчества, М. Ф. Ахундов, И. Афандиев

Introduction. Studies in literary theory show that the term "drama" comes from the Greek word for movement, action, and dynamics. Action is one of the main features of a play. Rather, it is based on a visual description of life processes through dialogues throughout the development of the entire plot line [3, 114]. In dramatic works, the internal and external types of the dynamics of the development of the movement that manifests the events must be expressed in unity. In this case, the play acquires an exhaustive model and essence of drama and dynamics. In dramaturgy, the presentation of man as a being is given with greater moral and psychological tension, emotional and dramatic

anticipation than in prose. This "expectation" is realized through various means of language. In dramas, the writer's intentions and actions - the words and ideas he wants to convey - are reflected in the character, actions, gestures, facial expressions and speech of the characters. As in other literary genres, dramaturgy has always been the most important source of facts that reflect the richness, diversity and regularity of the living vernacular. In such works, the most general, the most individual character of language is "hidden". In the language of drama, words and expressions can gain new meaning and subtlety of meaning, the stylistic color of words and expressions changes. Therefore, one of the most characteristic features of dramas is its language and style. This language and style is the literary language of the period when the drama appeared. MFAkhugdov highly appreciates the art of drama, one of the creative forms that actively influences the morality, desires and ideas of the audience and readers, and wrote: "The purpose of drama is to improve people's morals, to guide readers and listeners" [2, 238]. Indeed, the art of drama teaches self-awareness, hatred of ugliness, and arouses public sympathy as a school of thought. [4, 17].

The events that take place and are written by the playwright with the participation of the heroes, the feelings of inner joy and shock, protest and struggle are important in the work of spiritual education and the formation of an active position of the audience. Dramaturgy is a kind of work of art. Its language can be studied not only in terms of expression, but also as a subject of description. Because "language in itself is an integral part of non-artistic reality, and this reality allows the writer to realize his/her creative elements in one way or another, either directly, or in a complex way, indirectly." [15, 8].

Research methods. Various scientific methods were used in writing the research. Dramatic works were researched and analyzed. Methods of analysis, synthesis, induction, deduction, comparative analysis were used during the analysis.

Main material. It is clear that there is "no" author's language in dramaturgy. In stage productions, ideas and thoughts, unlike in other genres, are given only in the language of copies. Here, each image speaks on its own behalf, expresses its attitude to events and stories, to time and people; uses every word freely, according to his will; expresses his worldview, expresses desires and thoughts through words and expressions. Great artists always pay special attention to the individualization and typification of the language and speech. In dramaturgy, words are actions, conflicts. Each lexical unit activates the image, warms the heart, amazes, prepares for the answer to the question of the future. Therefore, the use of words, dialogue and monologue in a stage production requires special skills and talent from the playwright. [14, 28-29].

As a type of fiction, the specifics of dramatic works suggest that the main layers of these means of speech are expressed in language units, the methods of their creation, the organization of the text specific to literary and non-literary speech.

To clarify the conditions of stage pronunciation in dramaturgy - the attitude of pronunciation of characters and images, on the one hand, to the norms of pronunciation of the national literary language, on the other hand, to social-dialect and territorial-dialect speech styles related to various stage images; Determining the relationship between dialogue speech and literary language norms, as well as identifying and analyzing the tools of social speech characterization, the field of socio-speech characterization and psychology, is important for the study of drama texts. "... dialogue speech is the main part of a work of art in which the character-typological speech is concentrated ... The substitution of dialogues in plays makes the character's speech more prominent, which makes it possible to compare the speech patterns of different characters, to distinguish them from each other. conditions to differentiate. So, the conditions of dialogue can be considered the most important basis for speech ... the most valuable source for the study of dialogue speech is the dramatic text. [17, 146-156].

In dramatic works, speech is described as a system of combining the parts of a dialogue into a whole artistic structure. Therefore, the study of dramatic language should, first of all, focus on the analysis of artistic traditions expressed in the form of dialogue [21, 160]. It is in this context (dialogue process) that the characteristics of the image can be revealed. One of the main features of dramatic works is that in such works the author does not have a descriptive speech. Since the author is unable to intervene, the development of the events here, the inner world of the copies, their actions and deeds, their mood, identity, situation, and ability are expressed in their own speech.

In dramatic works, more attention is paid to the speech of the characters. Various language tools are used to create colorful, vivid speech and to individualize and typify it.

They have been studying the language of drama in Azerbaijan since the 1940s. In the 1940s, A. Demirchizade wrote a booklet "On the language of MFAkhundov and the language of MFAkhundov" (1941), in which he spoke about the language of drama. The author gave interesting scientific information about the language of MF Akhundov's plays "Haji Gara", «Sərgüzəsti-Vəziri-Xani-Lənkəran» ("Adventure-Vaziri-Khani-Lankaran"), "Monsieur Jordan and Dervish Mastali Shah". A. Demirchizadeh used the technique of comedy and the language of comedy in MF Akhundov's plays by a number of means - type, situation, character, self-satisfaction - selfishness, stupid type and stupid action; humor and irony, language, replica, readiness, proverbs, idioms; vulgar expressions, curses and swearing; summarized the same expression or words with reference to means such as repetition or lengthy speech [7, 34-40].

Kuite high opinions have been expressed about the language of drama. Russian linguists VV Vinogradov, R.A. Budagov, AI Yefimov, N.M. The views and opinions of Shansky, A. Demirchizade, A. Akhundov, T. Hajiyev, N. Abbasova, M. Adilov, G. Kazimov, M. Mammadov and other Azerbaijani linguists in this field are commendable. Literary critics M.Arif, K.Talibzade, M.Huseyn, B.Nabiyev, M.Mammadov, A.Safiyev, S.Asadullayev, G.Khalilov, I.Rahimli have studied I.Efendiyev's creativity from various aspects in their works and articles.

It should be noted that Ilyas Efendiyev's dramatic language was not the subject of special research. Only IB Salmanov in his dissertation analyzed the phraseological materials in the dramas of the writer [18]. A.Salahova in her monograph "Creative poetics of Ilyas Efendiyev" spoke about the linguistic and artistic features of his prose works. Articles have been written about the originality of the playwright's literary language and the individuality of his style [20, 281-284].

Ilyas Efendiyev was one of the prominent figures of twentieth-century Azerbaijani literature and one of the most talented artists in the field of prose and drama. His numerous stories, short stories and novels, dramas on historical and modern themes are among the beloved and eagerly read works of our national literature.

Ilyas Efendiyev is a playwright of the stage of social realism. It has already been confirmed that the repertoire of the Azerbaijani theater at this stage consisted only of the rich dramaturgy of the writer. There was a need to comprehensively study the dramatic activity of this great playwright, as well as his language and stylistic features.

Ilyas Efendiyev's work has always resisted ideological influence in the broadest sense of the word. Although this resistance is not directly felt in the first prose works and dramas, it is possible to observe this aspect in the choice of subject, in the deep layers of the characters' thoughts. In this sense, it is interesting to note that as the creative experience grows from work to work, the writer tries not to be confined to the social problem, the tendency to penetrate into the inner worlds of images and expand the scope of artistic interpretation. I. Efendiyev's concept of personality is based on the tendency to understand and explain man as a natural being. It is considered to be the first condition of man's existence as a natural being. In I. Efendiyev's dramaturgy, especially in his lyrical-psychological dramas, the trajectory of the plot is based mainly on the motive of love [16, 6].

The transition to the method of lyrical-psychological description is the main aesthetic quality of the human factor coming to the fore in I. Afandiyev's drama. The idea and content of his dramas were in three directions: 1) artistic presentation of moral and ethical values; 2) artistic presentation of sociological problems; 3) artistic presentation of history.

In the early days of his work, the author focused on sociological problems, and later on moral values. The approach to this problem can be divided into three groups:

- 1) The social life of the Azerbaijani society in the dramaturgy of Ilyas Efendiyev
- 2) Moral and moral problems of Azerbaijan in the dramaturgy of Ilyas Efendiyev
- 3) Historical personalities and events in Ilyas Efendiyev's dramaturgy

Ilyas Efendiyev began his dramatic career in 1943 with his work "Intizar" written together with the people's writer Mehdi Huseyn. In this work, the means of language and speech characteristic of the period were used. Terminology on the subject of war prevails here. The work contains vocabulary and phraseology that reflect the thoughts and attitudes of the people of the war, the social and spiritual-ethical norms of that time.

The playwright's play "IsıKlı yollar" ("Light Roads") reflects the life and struggle of our oil workers. The conversations and dialogues of the characters of the play - a driller, uncle Baba, a young engineer Gulara, Safargulu, Elmar, Salim, Lala and others, who came to work in the city, are characterized by tense situations.

Rural life is also the main theme of Ilyas Efendiyev's dramas. Dramatic events are taking place in rural areas. Rural life creates wide dramatic scenes in Ilyas Efendiyev's «Bahar suları» ("Spring Waters"). The relationship between Alkhan and Ugur is manifested through various linguistic means. Note the example of the people in Alkhan's speech: "O nephew ... they say that one day the eagles gathered and the old eagle chose a leader for themselves. The old eagle did what they needed to do. He gave her babies warm gazelle blood. He showed the way to the madmen. One day a young eagle, returning from a long journey, said to the old eagle, "Why are you pushing us into this narrow rock? Do you know how many places and majestic rocks there are in the world ?! Then the old eagle sighed and called the birds, saying, "Dear ones, I am old. My eyes do not see well. Choose a leader for yourself. " The birds called out, "We can't live without you." The old eagle said, "No, you are wrong. Look at this young eagle." Now his wings are stronger than mine. His eyes see farther. " The birds thought, then sighed and confirmed the old eagle's words. [10, 110-111].

This motif reveals that the playwright skillfully used the wisdom of the people and fully resonated with the content of the work. The idea of the drama "man is responsible to society", "civic duty is to protect the people", "man must know why he lives", "family morality is the key to the morality of society" is united with the language of the work.

The idea of comedy is the contrast between nobility and pure love. The events take place in Kislovodsk. Wealth, not true love, stands in the way of love. Although Valeh loves Dadash Rahimovich's daughter, he cannot meet her - Kamala.

Family dramas are given at the level of family life. The dramatic model of works reflecting the theme of family dramas not only shows real life, but also demonstrates the author's style as a materialized form of the idea. The system of relations of the characters participating in the dramatic structure creates the author's interpretation of the reality of the time.

Ilyas Efendiyev's drama "Sən həmişə mənimləsən" ("You are always with me") is an artistic understanding of moral problems. Lyrical-psychological mood is the basis of this play. The endless love of an old man and a young girl is the idea of this drama. Another name for this drama is «Boy çiçəyi» ("Flower of height". Where did the name "Boy çiçəyi" come from, and how does it relate to the events in the work? In his speech during the discussion of the play after its performance in 1964, the author clarified this issue: "A few years ago, I saw a flower in the mountains of Karabakh with a strange smell. When I smelled it, it seemed as if the horizons were expanding infinitely. The blue sky

turns into a mysterious ocean with no end. The dream, on the other hand, flutters its wings in its depths and acquires an indescribable beauty. Noble feelings and good wishes arise in heart. However, the scent of that flower had a delicate hardness. I asked the villager next to me the name of the flower. He replied that it was called a "Boy çiçəyi" in some places and a "box flower" in others. The bridesmaids pick the flowers and place them between the wedding dresses. Years pass, the flower withers. But still does not lose its aroma. As if it's just peeled off." [11, 7 с., 260].

The motives of loneliness are strong in the play. "To be alone here is to be faithful to the flower. This loneliness is, in fact, the greatest spiritual unity" [12, 34].

According to Yashar Garayev, this work was a new word in our literary life, a successful event, a lyrical, promising drama, a good initiative and experience in creating a modern psychological theater. [13, 117-118].

The drama "Mənim günahım" ("My Sin") raises important moral issues, and the ways to solve these problems are articulated. The language of the play is characterized by a high degree of imagery.

Ilyas Efendiyev's dramas "Məhv olmuş gündəliklər" ("Destroyed Diaries") (1969), "Unuda bilmirəm" ("I Can't Forget") (1968), "Bizim Kəribə tələyimiz" ("Our Strange Fate") (1988) also highlight the moral norms of society.

The play "Bullur sarayda" ("In the Crystal Palace") (1982) also raises the moral problems of society. This drama is the best example of lyrical-psychological style.

In "Tənha iydə ağacı" (The Lonely Sucker Tree) (1990), the issues of social and moral debt are presented in a highly artistic language. The playwright used a symbol here. In the play, the image of a fragrant tree has a symbolic meaning, expresses longing for the homeland. The tree that Karim Bey once planted in his homeland was left alone. The writer shows that the Bolshevik regime destroyed not only the people, but also the trees and gardens. Loneliness is a tragedy not only for people but also for trees. [8, 223].

Despite some imperfections, characters Uncle Elmar and Baba in the drama "Isıklı yollar" "Light Roads" convinced him that Ilyas Efendiyev could create expressive, typical characters with the help of concise language.

"Psychologism is a feature of a writer's creativity and talent, its defining quality. "Spring Waters" is a socio-psychological drama. In this work, the writer was able to create memorable copies such as Kalmagal Madad, Naringul, Sadaf, Turaj, Balli arvad, Khanmurad, and found meaningful details to individualize each of them.

The author, who mastered the style of folk speech, was able to reveal the inner world of the images of Madal and Naringul in a concise way, relying on the original means in the linguistic characterization.

The full and incomplete title of the same drama is "Sən həmişə mənimləsən" ("You are always with me") or "Boy çiçəyi" (1964). The drama is known by its first name. "Boy çiçəyi" is simply a symbol of the moral meaning and aesthetic idea of the drama. Even when it is dry and humorous, the scent stays on forever, as if it has just been peeled. They never lose their fragrance, they do not lose their charm.

The work was the first example of a lyrical-psychological drama. In the dialogues between Hasanzadeh and Nargila, he really created "narrowness of words, breadth of ideas." Here, each reply, question and answer indicates the moral convictions, beliefs or doubts of the characters...

"Mənim günahım" ("My Sin") is a work that shows the growing interest of the playwright in serious social problems, the author's search for a lyrical-psychological, intellectual drama, his thoughts on the relationship of life and personality to society.

The playwright prefers to follow the changes in human psychology in the language of drama. Because psychology changes faster than character, it takes some time for this or that innovation in psychology to take shape [6].

"Məhv olmuş gündəliklər" ("Destroyed Diaries") is a drama of characters. Ideas and worldviews collide in the person of people who represent certain life and certain social and moral tendencies.

Many of Ilyas Efendiyev's dramas are historical. Although on a historical topic, these works also raise the problems of our modern life and society. Like the idea and content of his historical dramas, the language and style are beautiful. One such drama is "Mahmı dağlarda kaldı" (The Song remained in the Mountains) (1971). In addition to the ideological and artistic qualities of this drama, researchers on the language recall an episode: "I remember that in the second half of the 1970s, passengers of the Baku metro both knowing Russian or not knowing, were reading Pravda, Komsomolskaya Pravda and Izvestia newspapers as soon as they got into the wagon. It was as if they were saying, "I am civilized, aristocratic, educated." Once, while watching this scene again, I turned to my student friends: "If I had the opportunity, I would take the people in this wagon directly to Azdrama - Ilyas Efendiyev's play" The song remained in the mountains", and then I would ask: "Which language is better? Yes, this is a strange episode of our past, but it is an instructive history. With his works, Ilyas Efendiyev was fighting against the hateful intentions of the whole system, which were not visible at first glance and were directed against our language. [19].

Ilyas Efendiyev is such an artist of our people that he did not blindly submit to the Soviet regime, did not fit into the inspired literary stereotypes, frameworks and patterns, but tried to tell the truth using all the opportunities of words and art, to reveal the ugliness of the environment. This aspect is evident in the works of the playwright on both historical and modern topics. [1, 8].

The play "Sevgililərin cəhənnəmdə vusalı" "Lovers reunion in Hell" (1989) is the first tragic work of I. Afandiyev. The plagues of the period of repression are depicted in the work in the example of innocent people.

The historical drama "Khurshidbanu Natavan" highlights the background, period and life of the poet Kh. Natavan.

Sheikh Khiyabani (1986) is an interesting example of the historical chronicle genre. In this drama, there are characters standing guard over the mother tongue. For example, in the drama "Sheikh Khiyabani", Haji Farhad both

helps the revolution with money and regulates the activities of the school, which was opened in the Azerbaijani language. [9, 116].

Among the historical dramas that serve the idea of national freedom, the play "Hokmdar və Kızı" ("The Ruler and His Daughter") by Ilyas Efendiyev, a professional dramatist, has a special place. Here the drama of the time, the contradictory clashes surrounding the reality, the complex collisions are reflected in the art.

The drama «Тәнһа йүдә ағасы» ("Lonely Sucker Tree") (1991) is dedicated to the life of emigrants, the fate of Azerbaijanis living abroad longing for the homeland and the socio-political issues that give rise to this life. These dramas bring to life the literary language of the period in which they were closed.

"On the whole, Ilyas Efendiyev's dramaturgy has its own creative twists and turns, both on the basis of choosing themes and working on them, and often referring to the motives and images that seem closer and necessary to the writer. That is why sometimes the conflict that begins in one of his plays, the series of ideas put forward in another plays, as if it continues, is completed, and thus there is a completeness and connection between the writer's works in terms of ideas, content and style. [5, 515].

Result. The main direction of research in the research work was the mastery of the literary language of Azerbaijani folk writers, the development of the language and style of the drama genre on the basis of their plays, the peculiarities of this genre were identified. The lexical and semantic richness of Akhundov's and Efendiyev's dramatic language is valuable due to its artistic and characterizing factors. The research revealed the skill of playwrights in the use of words, the meaning of words and expressions used in the speech of images and characters, lexical-grammatical, lexical-semantic groups.

References:

1. Abbasova SI Efendiyev's dramaturgy and modernity. BDU, 2007.
2. Akhundov M.F. Works. Volume 2, Baku, 1951
3. Aliyev MI Fundamentals of literary theory. Baku, "Science and Education" publishing house, 2009, 480 p.
4. Allahverdiyev MG Theater criticism and modernity. Baku: Maarif, 1990, 192 p.
5. Azerbaijan Soviet literature. Baku: Maarif, 1988, 543 p.
6. "Baku" evening newspaper, June 3, 1967.
7. Demirchizade A. M.F.Akhundov about language and M.F. Akhundov's language. Baku: Azerbaijan IFC publication, 1941, 42 p.
8. Efendiyev A. Creativity of Ilyas Efendiyev. Baku: Elm, 2000, 310 p.
9. Efendiyev I. Our strange destiny. Plays, memories, novels. Baku, Yazıçı, 1989, 536 p.
10. Efendiyev I. Selected works. Volume II, Baku: Writer, 1984.
11. Efendiyev I. Selected works, in 7 volumes, I-VII volumes, Baku: Chinar-chap, 2002, 448 p.
12. Garayev Y. Ilyas Efendiyev. Baku, "Knowledge" society, 1987, 50 p.
13. Garayev Y. Our stage and contemporaries. Baku, Azerneshr, 1972, pp.117-118
14. Gurbanov A.M. Linguistic analysis of the literary text. Baku, "Nurlan", 2005
15. Kozhevnikova K. Spontaneous oral speech in epic prose. Prague. Karlov University Press, 1970, p. 8
16. Mammadova MI The problem of the hero in Efendiyev's dramaturgy is in the artistic context of the natural existence of man. "Kredo" newspaper, December 31, 2010, p. 6
17. Mammadova Z. Characteristic speech in the literary text. Baku: Elm, 2008, 188 p.
18. Salmanov I. Linguistic and stylistic features of lyric and psychological dramas in Azerbaijani literature (based on the phraseology of the drama of Ilyas Efendiev). Abstract on sois. Scientist. Art. Cand. philol. sciences, Baku, 1983, 23 p.
19. Tahirli A. Nasir and lyrics of the playwright. Literary Newspaper, October 3, 2003, № 38 (3372).
20. Telmangizi A. Peculiarities of literary language and stylistic individuality. "World of Culture", VII issue. Baku: Nurlan, 2003, p. 281- 284
21. Vinogradov V.V. About the language of fiction. M., Goslitizdat, 1959, p. 469

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.14>

Нәбиева Г.С.,¹ Ибраева Ж.К.²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

СУБОРДИНАТИВТИ БИЛИНГВИЗМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТІЛДІК БӘСЕКЕЛЕСТІК

Аңдатпа

Қостілділік – Қазақстандағы тілдік жағдаяттың негізгі көрсеткіші. Мақалада орыс (бірінші тіл) және қазақ тілдерін (екінші тіл) меңгерген автохтонды этнос өкілдерінің орыс-қазақ қостілділігі қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны интерференция және ұзақмерзімді тілдік қатынастар салдарынан билингвтер

сөйлеуінде көрініс тапқан қателер болып табылады. Мақалада тілдік қатынастар теориясы, билингвизм және интерференция құбылыстарын зерттеудегі әртүрлі көзқарастар сипатталады. Жұмыста қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде насихаттауға бағытталған, интерференцияның жеке және топтық сипаттағы жаңа түрінің пайда болуына түрткі болған және қазіргі Қазақстанның тілдік жағдаяты мен тілдік саясатын қалыптастырған тілдік үдерістерге шолу жасалады. Мақаланың практикалық бөлімінде интерференттік және узустық сипаттағы қателерді көрсететін тұңғыш парадигматикалық сұрастырым нәтижелері ұсынылады.

Түйін сөздер: тілдік қатынастар, билингвизм, интерференция, тілдік саясат, тілдік жағдаят, узус, парадигматикалық сұрастырым

Nabiyeva G.,¹ Ibrayeva Zh.²

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National university,
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE COMPETITION IN THE CONDITIONS OF SUBORDINATIVE BILINGUALISM

Abstract

Bilingualism is the main indicator of the current language situation in Kazakhstan. The article deals with the Russian-Kazakh bilingualism of representatives of the autokhon ethnos with the Russian language (first language) and the Kazakh language (second language). The main object of the analysis in this article is the errors that appear in the speech of bilinguals due to interference and long-term language contacts. The article describes various approaches to the study of the theory of language contacts, the phenomenon of bilingualism and interference. The paper provides an overview of the linguistic processes that have shaped the linguistic situation and linguistic policy of modern Kazakhstan, aimed at promoting the Kazakh language as the state language in the 21st century, which served as an impetus for the emergence of a new type of interference in both individual and group bilingualism. The results of a pilot paradigmatic survey are presented in the practical part of the article that demonstrates the presence of errors of an interference and conventional nature.

Keywords: language contacts, bilingualism, interference, language policy, language situation, usage, paradigmatic survey

Нәбиева Г.С.,¹ Ибраева Ж.К.²

^{1,2}*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ КОНКУРЕНЦИЯ В УСЛОВИЯХ СУБОРДИНАТИВНОГО БИЛИНГВИЗМА

Аннотация

Двуязычие – основной показатель сложившейся языковой ситуации в Казахстане. В статье рассматривается русско-казахское двуязычие представителей автохтонного этноса с русским языком (первый язык) и казахским языком (второй язык). Основным объектом анализа в данной статье являются ошибки, проявляющиеся в речи билингвов вследствие интерференции и длительных языковых контактов. В статье описаны различные подходы к исследованию теории языковых контактов, явления билингвизма и интерференции. В работе осуществлен обзор языковых процессов, сформировавших языковую ситуацию и языковую политику современного Казахстана, направленных в XXI веке на пропаганду казахского языка как государственного, которые послужили толчком для возникновения нового типа интерференции как в индивидуальном, так и в групповом билингвизме. В практической части статьи представлены результаты пилотного парадигматического опроса, демонстрирующие наличие ошибок интерферентного и узуального характера.

Ключевые слова: языковые контакты, билингвизм, интерференция, языковая политика, языковая ситуация, узус, парадигматический опрос

Кіріспе. Қай заманда болмасын әртүрлі қоғам өкілдері бір-бірімен әлеуметтік, мәдени, экономикалық және т.б. қатынасқа түсіп отырған. Адамдардың өзара қатынасқа түсуі олар сөйлейтін тілдердің де қатынасқа түсуіне алып келері сөзсіз. Тіл білімінде тілдік қатынас негіздері көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған. Бүгінгі таңда белгілі бір геосаяси кеңістіктегі тілдердің байланысын зерттеуге арналған “тілдік қатынастар лингвистикасы”, “лингвистикалық контактология” сияқты жаңа парадигмалар пайда болып отыр. Тілдік қатынас ұғымы кең мағынада келесідей құбылыстардың өзара байланысын қамтиды: а) диалектілер мен наречиелердің әрекеттесуі; ә) бір тілдің түрлі әлеуметтік топтар қолданатын нұсқалары арасындағы байланыс; б) туыстас тілдердің қатынасы; в) туыстас емес, құрылымы жағынан әртүрлі тілдердің қатынасы [1, 27].

Тілдік қатынас – бұл әртүрлі тілдердің (немесе бір тілдің әртүрлі диалектілерінің) сөйлеушілерінің бір-бірімен өзара әрекеттесуін, тілдік белгілердің бір тілден екінші тілге берілуін сипаттайтын әлеуметтік-тілдік құбылыс. Ағылшын тілі және оның тарихына байланысты көптеген еңбектердің авторы Стэфан Грэмлидің пайымдауынша “тілдік қатынас – тілдің өзгеруінің негізгі факторы”. Бір тілдің басқа тілдермен және бір тілдің бірнеше диалектілерінің қатынасы балама айтылымдардың, грамматикалық құрылымдар мен лексиканың қайнар көзі болып табылады. Ұзақмерзімді тілдік қатынас әдетте қостілділікке немесе көптілділікке әкеледі [2].

Негізінен, тіл білімінде тілдік қатынас, билингвизм сияқты құбылыстардың аражігі әлі күнге дейін даулы деуге келеді. Екі не одан да көп тілдердің қатынасқа түсу салдарынан бір тілдік жүйенің екінші тілдік жүйеге әсер етуін сипаттау үшін аталмыш терминдер жарыспалы қолданылып келеді. Тілдік қатынас терминінің анықтамасы жылдар бойы біршама өзгерістерге ұшырады. Ж. Багананың пікірінше, тілдік қатынас дегеніміз жеке тұлғаның тілдік санасы мен тілдік қауымдастықта тілдердің қатар өмір сүріп, өзара әсер етуі [3, 167].

А.Е. Карлинский тілдік қатынастар мен билингвизмді “тілдердің өзара әрекеттесуінің екі түрлі аспектісі” ретінде ажыратуды ұсынады. Ғалым қандай жағдайда тілдердің қатынасқа түсетіндігін келесідей анықтайды: егер А тілінде жасалған сөйлеу В тілінің элементтерін қамтыса немесе керісінше, В тіліндегі сөйлеу А тілінің элементтерін қамтыса, сонымен қатар, егер А тілінің элементтері В тілінің жүйесіне енсе және керісінше жағдай орын алғанда. Тілдік қатынастар мен билингвизм бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, ұғымдардың мағынасы әртүрлі. Тілдік қатынас кезінде әрдайым билингвизм орын алады, бірақ тілдік қатынастар жоқ кездің өзінде билингвизм көрініс табуы мүмкін [4, 97].

Берілген мақалада билингвизмді тілдік қатынастың нәтижесі ретінде қарастырғанды жөн санаймыз. Қазіргі кезде мамандар арасында билингвизмді анықтау мәселесінде консенсус жоқ, билингв деп кім саналуы керек екендігі туралы пікірталас әлі де бар. “Қостілділік жөніндегі анықтамалыққа” сәйкес қостілділік қазіргі әлемдегі өмірдің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Мәселен, әлемнің 5000-ға жуық тілінде әлемнің 200 мемлекетінде ғана сөйлейді (немесе бір мемлекетке 25 тілден), сондықтан әлемнің көптеген елдерінің азаматтары арасындағы қарым-қатынас кемінде екі тілде жүзеге асады. Британдық лингвист Д. Кристалдың бағалауы бойынша әлемдегі балалардың үштен екісі екі тілді ортада өседі [5, 742]. Әлемнің барлық дерлік елдерінде аталған феноменнің орын алуы бұл мәселенің тіл білімінде қашан да өзекті болуына әкеледі.

Тіл білімінде билингвизм туралы тар және кең түсінік бар. Билингвизм тар мағынасында (В.А. Аврорин мен М. Паради сынды ғалымдардың пікірінше) жеке тұлғаның екі тілді меңгеруі және екінші тілді өз ана тілі дәрежесінде меңгеруі дегенді білдіреді. Билингвизмді түсіндірудегі кең түсінік екі тілді меңгеру деңгейінде айтарлықтай айырмашылықтардың болуын білдіреді. А.А. Метлюктың айтуынша, билингвизм екі тілді жеке және ұжымдық меңгеру. Бұл ретте екінші тілді меңгеру әртүрлі деңгейге ие болуы мүмкін – бастапқы деңгейден толық және еркін деңгейге дейін [6, 105].

Тілдік қатынас пен билингвизмнің нәтижесінде аталғандармен тығыз байланысты интерференция құбылысы орын алады. Тілаларлық интерференция ұғымы тілдік қатынастар теориясынан бастау алады, бұл құбылыс ондаған жылдар бойы тіл білімі саласында ғана емес, сонымен бірге гуманитарлық циклдің басқа да пәндерінде де өзекті болып табылады. Тілдік қатынастың кез келген түріне тән және тілаларлық интерференцияның қайнаркөзі болып табылатын тілдік жүйелердің өзара әсері тілдің барлық деңгейлерінде көрінеді [7, 83]. Ғалымдардың бір тобы тілдік қатынас салдарынан билингвизм орын алып, оның салдарында интерференция пайда болады деген пікірді ұстанса, екінші бір тобы тілдер қатынасқа түскендіктен интерференция орын алып, одан кейін билингвизм, яғни қостілділік орын алады деген пікірді білдіреді. Біздің пайымдауымызша, бұл екі пікір де дәлелдеуді қажет етеді. Себебі, халықтардың қатынасының нәтижесінде тілдер де қатынасқа түседі, оның нәтижесінде жеке тұлғалар өз ана тілімен қатар, екінші тілді, шет тілін меңгере бастайды. Сәйкесінше, шет тілінде сөйлеу тудыру кезінде ана тілінің тілдік жүйесі әсер етеді. Яғни, бірінші интерференция орын алады деуге болады. Екінші жағынан алып қарасақ, ана тілі шет тіліне немесе екінші тілдегі сөйлеуге әсер етуі үшін жеке тұлға ол тілде сөйлеу алуы керек, яғни бірінші билингвизм орын алады.

Интерференцияны анықтауда екі түрлі көзқарас бар. Егер бірінші жағдайда лингвистерді нормалардан ауытқулар, сөйлеу кезіндегі қателердің барлық түрлері қызықтыратын болса, екінші жағдайда бұл ұғым кірігу және субстрат құбылыстарын қамтиды. Ғалымдардың бір тобы интерференцияны лингвистикалық нормалар тұжырымдамасы арқылы анықтауға бейім. Осы орайда В.Ю. Розенцвейг интерференцияның тікелей және жанама деген түрлерін ажыратуды ұсынады. Тікелей интерференция нақты көзге көрінетін фонетикалық, лексикалық және грамматикалық қателердің орын алуы арқылы көрінсе (тілдік жүйе және норма деңгейіндегі ауытқулар), жанама интерференция меңгеріліп жатқан екінші немесе шет тіліне тән формаларды қолданбай, сөйлеуді идиомалықтан айыру күйінде көрініс табады (узус деңгейіндегі ауытқулар). Нормативтік грамматика тұрғысынан тікелей интерференция қателермен байланыстырылса, жанама интерференция негізінен, стилистикалық нормадан ауытқуларға қатысты түсіндіріледі [8, 49].

Берілген мақалада субординативті билингвизм жағдайындағы тілдік бәсекелестік, дәлірек айтқанда, оның салдарын пайда болған интерференция қарастырылады. Қостілділіктің бұл түрі билингв тұлғаның бір тілінің (ана тілі) үстемдік етіп, екінші тілді төмендеу дәрежеде меңгеруін білдіреді. Қостілді тұлғалардың көпшілігінде екінші тіл немесе шет тілі бағыныңқы сипатта болғандықтан, субординативті билингвизм қостілділіктің кең тараған түрі болып табылады. Зерттеу нысаны саналатын интерференция билингвтер сөйлеуінде орын алған

узуз деңгейіндегі қателер күйінде көрініс тауып отыр. Норманың жылжымалы сипатын ескерер болсақ, бүгінгі узустық сипаттағы қазақ тілінің тілдік жүйесіне сәйкес келмейтін қателер келешекте нормаға айналуы мүмкін деген болжам аталмыш тақырыпқа қызығушылық тудырып, мәселенің өзекті екенін көрсетеді. Мақаланың негізгі бөлімінде интерференцияның туындауына түрткі болып тұрған еліміздегі орыс-қазақ қостілділігінің алғышарты болып табылатын факторлар сипатталып, парадигматикалық сұрастырым нәтижесінде алынған мысалдар талданады.

Әдістеме. Мақала шартты түрде теориялық және практикалық екі бөлімнен тұрды. Теориялық бөлімде тілдік қатынастар, билингвизм, интерференция, тілдік саясат сияқты мәселелерге шолу жасалды. Зерттеу әдістері негізінен практикалық бөлімде көрініс тапты. Зерттеу барысында билингвтер сөйлеуіндегі қателерді жинақтау және талдау үшін материалдарды жаппай жинақтау, сұрыптау, пассив байқау, қателерді тіркеу, салғастыру әдістері қолданылды. Зерттеу әдістемесінің негізі ретінде парадигматикалық сұрастырымды қарастыруға болады. Аталмыш сұрастырым мәліметтерді жинақтау әдісінің бір тәсілі болып табылады. Парадигматикалық сұрастырым көбінесе сөз тұлғасының өзгеруін немесе сөзжасамды зерттеу мақсатында жүргізіледі. Аталған сұрастырымның ерекшелігі, парадигматикалық сұрастырым барысында респондентке белгілі бір жолмен өзгертілген немесе арнайы жасалған сөйлемдердің дұрыстығын тексеруді, кейбір контексттерді жалғастыруды, бір тілден зерттелетін екінші тілге аударуды және т. б. ұсынуға болады. Парадигматикалық сұрастырым көмегімен алынатын нәтижелердің шынайылық дәрежесі жоғару болып келеді деп айтуға болады. Өйткені, арнайы берілген тапсырмалардың нәтижесіне қарай зерттеуші респонденттің тілдік мүмкіндігін нақты зерттей алады.

Нәтижелер. *Қазақстан аумағындағы орыс-қазақ қостілділігі.* Еліміздегі этностардың алуантүрлілігі республика территориясында бірнеше тілдердің қатынасқа түсуіне әкелді. Елімізге көпмәдениеттілік пен көптілділік тән болғанымен, қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде қазақ және орыс тілдері сипатталады. Бүгінде қостілділік республикадағы ең маңызды тілдік көрсеткіш болып табылады. Тілші ғалымдардың аса назар аударатын мәселелерінің бірі қазақ-орыс және орыс-қазақ қостілділіктері. Қазақ-орыс қостілділігін орыстандыру саясатымен байланысты Қазақстан және Ресей қазақтарына тән кең өріс тапқан тілдік құбылыс деп анықтайды. Бүгінгі таңда аса өзекті болып отырған орыс-қазақ қостілділігі, керісінше, қазақ тілінің жаппай меңгерілуімен байланысты құбылыс. Тілдік саясаттың бағыты мен мазмұнының өзгеруі еліміздегі этностық қазақтардың сөйлеуінде біршама ерекшеліктер туғызды.

Қазақстан халқы ассамблеясының XVII сессиясында ҚР Тұңғыш президенті, елбасы Н.Ә. Назарбаев 2017 жылға қарай халқымыздың 80%-ы, ал 2020 жылға қарай халқымыздың 95%-ы мемлекеттік тілде сөйлеуі тиіс деген мақсат қойылғандығы туралы айтты. Ағымдағы жылдың 5 қаңтарында ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев “Тәуелсіздік бәрінен қымбат” атты мақаласында “Еліміздің басты нышандарының бірі – мемлекеттік тіл. Қазақстанның мемлекеттік тілі қазақ тілі екені Ата заңымызда 90-жылдардағы күрделі кезеңнің өзінде нақты жазылған. Біз тәуелсіздік дәуірінде ана тілімізді дамыту үшін барлық жағдайды жасадық. Осы аралықта қазақ тілінде білім беретін мектептер мен оқу орындарының, балабақшалардың саны еселеп көбейді. Бүгінде мемлекеттік тілді білетін қазақтың да, өзге этнос өкілдерінің де үлесі едәуір артты. Қазақ тілін, шын мәнінде, бүкіл халқымызды біріктіруші факторға айналдырудың барлық құқықтық тәсілдері және кепілдіктері қалыптасты” делінген [9].

Әрине, қазақ тілі жылдар бойы осындай мәртебеге ие болған жоқ. Қазақстан аумағында қазақ тілінің мемлекеттік тіл категориясына көтерілместен бұрын алуан түрлі тілдік жағдаяттар орын алды. Қазіргі таңда көптеген қазақстандықтардың қазақ тілін білмеуі немесе төмен дәрежеде білуі ең алдымен, өткен ғасырда орын алған кеңестік орыс тілін жаппай меңгертуге бағытталған тілдік саясаттың салдары болып табылады.

Қазақ кеңестік социалистік республикасында (ары қарай Қазақ КСР) орыстандырудың негізгі себебі ұлттық құрамның өзгеруімен байланысты болды. Байырғы халық пайызының күрт төмендеуі, Қазақ КСР-ін индустрияландыру барысында басқа республикалардан қоныс аударушылардың келуі, халықтар депортациясы, тың игеру барысында басқа республикалардан қоныс аударушылардың келуі қазақ ұлттық құрамының азаюына себеп болды. Қазақстандағы орыстандыру қазақ-орыс қостілділігінің жаппай таралуына әкеп соқты. 1970 жылға қарай қазақтардың 42% - ы орыс тілін еркін меңгерген болды. 1959 жылы қазақтар республика халқының шамамен 30% -ын құрады, 1962 жылға қарай қазақтардың үлес салмағы 28,9%-ға дейін төмендеді (славян халықтары - 57 %). Дәл осы уақытта ел халқын ассимиляциялау саясаты өзінің шарықтау шегіне жетті. Славян халықтарының қоныс аударуы нәтижесінде (негізінен орыс ұлты) 1996 жылға дейін қазақтар республикадағы этникалық азшылық болды. Мұндай жағдайда қазақ тілі өз позициясын барған сайын жоғалтып, тіпті оқу орындарында міндетті емес болды [10, 17].

Аталған жайттардың барлығы этностық қазақтардың қазақ тілін жеткілікті дәрежеде меңгеруіне кедергі болды. Орыс тілінің барлық салада үстемдік етуі қазақ тілін екінші рөлге ауысуына мәжбүрледі. Осы кезеңдерде орын алған қазақ-орыс қостілділігі қазақстандыру саясатының орын алуымен әлсірей бастады.

1989 жылы 22 қыркүйекте Қазақ КСР-інде қабылданған Тіл туралы заңда “мемлекеттік тіл” ұғымы енгізіліп, қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесі берілді, орыс тіліне де-юре “ұлтаралық қатынас тілі” мәртебесі берілді.

2007 жылы мемлекеттік тілді меңгерген Қазақстан азаматтарының саны шамамен 70 % -ға жетті. 2011 жылғы 4 тамызда Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі мемлекеттік органдарға өтініштер

(шағымдар) және жеке және заңды тұлғалардың өтініштеріне және басқа құжаттарға мемлекеттік органдардың жауаптары, бухгалтерлік, статистикалық, қаржылық, техникалық және өзге де құжаттаманы мемлекеттік жүйеде жүргізетіндігін көрсететін заң жобасын дайындады. Қазақстан Республикасының органдары, сондай-ақ мемлекеттік органдардан келетін барлық құжаттар қазақ тілінде болуы керек. Заңды тұлғалардың атаулары Заң қабылданған күннен бастап тек қазақ тілінде берілуі керек. Білім беру саласында қазақ топтары мен сыныптарының саны кем дегенде 50% құрауы керек (балабақшаларда, мектептерде, кәсіптік лицейлерде, жеке меншік болып табылатын жоғары, орта және орта арнаулы оқу орындарында) [11].

Арнайы жүргізілген тілдік саясаттың нәтижесінде аз уақытта қазақ тілі белсенді түрде қоғам өмірінің көптеген салаларына ене бастады. Іс қағаздар жүргізу, ғылым және білім саласында, жергілікті басқару органдары мен басқарушы билік жұмысында қазақ тілі мәртебесі жоғары жылдамдықпен көтеріле бастады. Мұның барлығы қазақ тілінің дамуына игі ықпал жасады және соның нәтижесінде орыс-қазақ қостілділігі пайда болды.

Жалпы алғанда Қазақстан территориясында жылдар бойы қазақ және орыс тілдік қатынасы орын алып келеді. Аталған тілдік қатынастың салдарынан көптеген қазақстандықтар орыс тілін жетік меңгерген, орыс тілінде сөйлей алмаймын дегеннің өзінде орыс тілінің элементтерін араластырып сөйлеу қазақстандықтар тілінде байқалады. Оның себебі де айқын. Бұл мәселе тілші ғалымдардың назарынан тыс қалған емес.

Біздің жағдайымызда, зерттеу жұмысының негізгі нысанына орыс-қазақ қостілділігі алынды. Орыстандыру саясатының нәтижесінде қазақ ұлтының өкілдері арасында ана тілі немесе бірінші тілі қызметін орыс тілі атқаратын тұлғалар бар. Зерттеу жұмысында респондент ретінде орыс тілінде таза сөйлейтін, қазақ тілін жеткіліксіз дәрежеде меңгерген қазақ этносының өкілдері таңдалды. Тілдік саясаттың жаппай қазақ тілін меңгертуге бағытталуына байланысты бұл тұлғаларда қазақ тілінің тілдік жүйесін меңгеру үлкен жылдамдықпен жүзеге асты деуге болады. Айта кететін жайт, аталған қостілділер екінші тілді, яғни қазақ тілін мақсатты түрде оқу орнында емес, табиғи тілдік ортада меңгерді. Жоғарыда аталған түрлі факторларға, тіл үйрену уәждемесінің жоғары болуына және тілді қысқа мерзімде меңгеру тура келуіне байланысты қазақ тілі екінші тіл (арқы қарай T2) болып табылатын этностық қазақтар тілінде олардың бірінші тілі орыс тілінің қазақ тіліндегі сөйлеуге әсерінен көрінетін интерференция қалыптаса бастады. Анықталған құбылыстар тілдік нормаға бағынбайды, бір қарағанда оларды жай ғана қате деуге болады. Алайда, зерттеу барысында анықталған қателер үнемі қайталанып отырды және респонденттер сөйлеуінде кездесу жиілігі жоғары болды.

Парадигматикалық сұрастырым нәтижелері

Парадигматикалық сұрастырым билингвтер сөйлеуіндегі узустық құбылыстарды анықтауға бағытталған. Сынақ сұрастырымның респонденттері ретінде қазақ тілі бірінші және қазақ тілі екінші тіл болып саналатын филолог билингв қазақтар таңдалды. Респонденттер шартты түрде екіге бөлінді: қазақтілділер, яғни қазақ тілі бірінші тіл және орыстілділер, яғни қазақ тілі екінші тіл болып саналатын билингв қазақтар. Берілген мақалада қазақтілді және орыстілді респонденттер жауаптары салыстырылмайды, тек қана орыстілді қазақ ұлтының өкілдері сөйлеуінде кездесетін интерференция нәтижесінде орын алған қателер сипатталып, түсіндіріледі.

Сұрастырым үш бөлімнен тұрды. Бірінші төлқұжаттық бөлімде респонденттердің жасына, жынысына, ұлтына, мамандығына, жұмыс орнына, тұрғылықты мекенжайына қатысты сұрақтар берілді. Аталған сұрақтар сауалнама нәтижелерін талдау барысында респонденттің тілдік портретін жасауда аса маңызды.

Сұрастырымға жалпы саны тоғыз респондент қатысты: қазақ тілі бірінші тіл болып табылатын бес респондент және қазақ тілі екінші тіл болып табылатын төрт респондент.

Жас ерекшеліктері бойынша 35 пен 62 жастағы респонденттер қатысты. Информант ретінде орта жастан жоғары тұлғалардың таңдалуы олардың кенестік дәуірдегі Қазақстан мен тәуелсіз Қазақстанның тілдік саясаты мен тілдік жағдайын бастан кешіруінде. Яғни, таңдалған респонденттердің бір жартысы бала кезден қазақша сөйлейтіндер, екінші жартысы орыс тілді, алайда қазақ тілін табиғи тілдік ортада қажеттілік салдарынан меңгерген билингв қазақтар.

Респонденттердің барлығы Алматы қаласының тұрғындары. Қостілділік айқын көрініс тапқан еліміздің ең үлкен қаласы болғандықтан, таңдау Алматы қаласына түсті.

Сұрастырымның екінші бөлімі респонденттердің тілді меңгеру дәрежелерін анықтауға арналған сұрақтардан тұрды. Сауал парақтарында *қаниа тілде сөйлейсіз; қай тілде білім алғансыз (мектепте, орта білім және жоғары білім); отбасында қай тілде сөйлейсіз; жұмыста қай тілде сөйлейсіз және неліктен; ең жиі қай тілде сөйлейсіз* сұрақтары берілді.

Сұрастырымның үшінші бөлімі екі бөлімшеден тұрды. Бірінші бөлімшеде келесі сөздер мен сөйлемдер беріліп, оларды қазақ тіліне аудару сұралды: *Спасибо, что разделили с нами эту радость; Это очень смешно; Желаю Вам прожить счастливую жизнь; Я думаю, что это не важно; Не оскорбляйте его, пожалуйста!; Он уже поел; Я искренне благодарен за предоставленную возможность!; Почему вы опоздали на урок?; Она сказала, что не придет; смешной, смешно; возможность, возможно; оскорблять; выступить, произносить речь.* Дәл осы сөйлемдер берілуінің өз уәждемесі бар. Өйткені, зерттеудің бас кезінде жүргізілген байқау барысында билингвтер сөйлеуінен тіркелген қолданыстар арасында осы мысалдардың қазақша нұсқасы бойынша қателер жиі кездесті.

Бірінші тілі орыс тілі болып табылатын билингвтердің жауаптарына тоқталып өтейік. Айырмашылық көп емес. *Она сказала, что не придет* деген сөйлемді *келмеймін, деді; келмеймін, деп айтты* деп аударған. Бұл

сөйлемді бірінші тілі қазақ тілі болып табылатын билингвтер қазақша аударғанда *ол келмеймін деді; ол келмейтінін айтты* деп дұрыс аударған. Ал, орыстілді билингвтер жауабында есімдіктің жоқ екендігін және етістіктен кейін үтірдің қойылғанын көреміз. Мұның себебі орыс тілінде «косвенная речь» түзу барысында, міндетті түрде үтірдің қойылуымен байланысты болуы мүмкін. Мұнда интерференция іздері байқалып тұр.

Почему вы опоздали на урок сұраулы сөйлемінің аудармасы да назар аударуды қажет етеді. Себебі, орыс тілді билингвтер жауабының барлығы *неге сабаққа кешіктіңіз?; неліктен кешігіп келдіңіз сабаққа?; не үшін кешіктіңіз сабаққа?* сияқты болды. Бұл жауаптарда сұрау мәніндегі сөздің бірінші тұрғанын көруге болады. Алайда, қазақ тілінде сөйлем прагматикасына қатысты болмаса, сұрау мәнді сөздер сөйлем басында келмейді. Сұраулы сөйлем жасау барысында қазақ тілінде сұрау мәнді сөз бастауыштан кейін немесе баяндауышқа дейін тұрады. Мұнда да респонденттің бірінші тілі, яғни орыс тілі, оның екінші тілі қазақ тіліне әсер етіп тұр.

Я искренне благодарен за предоставленную возможность сөйлеміне орыстілді респонденттердің екеуі жауап бермеген, қалған екі респондент берілген мүмкіндікке алғыс білдіремін, осы мүмкіндікке алғыс айтамын деп жауап берді. Салыстырмалы түрде екінші топтың респонденттері берген жауаптарға назар аударайық, *ұсынылған мүмкіндік үшін Сізге шын жүректен алғыс білдіремін, маған берілген осы мүмкіндік үшін шын жүректен алғыс білдіремін; бұл берілген мүмкіндік үшін мың алғыс, мүмкіндік бергеніңізге алғысым шексіз.* Екі топ респонденттерінің жауаптарынан билингвтердің тілдерді меңгеру дәрежелерін аңғару қиын емес. Қазақ тілі Т2 болып табылатын респонденттер жауаптары стилистикалық тұрғыда қате құрылған: *мүмкіндік үшін бірлігінің* орнына *мүмкіндікке* деп қолданылған.

Үшінші тараудың екінші бөлімшесінде респонденттерге төрт сурет беріліп, оларды бір-екі сөйлеммен қазақ тілінде сипаттау сұралған. Қазақ тілі Т2 болып табылатын респонденттердің тек біреуі ғана жауап берген. Оның себебі айқын деп ойлаймыз. Берілген бір жауаптың өзінде орыс тілінің тілдік жүйесінің әсерінен орын алған қате кездесті. Мысалы, ер адамның тамақ ішіп отырған сәті бейнеленген суретті сипаттауда респондент *тамақты жеп отыр* деген жауап болды. Қазақ тілінде дұрысы *тамақ ішіп отыр* немесе *ас ішіп отыр* болуы керек еді. Негізінен, байқау барысында осы іспетті қателер өтек көп кездесті (мыс. домбыраны тарту, әнді айту, сөзді есту). Аталмыш қатені келесідей түсіндіруге болады. Табыс септікті тура толықтауышты меңгеру немесе меңгере алмау қасиетіне қарай етістіктер салт және сабақты болып бөлінеді. Жалпы алғанда тілімізде бір етістіктің бірде салт, бірде сабақты мәнде қолданылуы заңды құбылыс. Салт және сабақты етістіктердің тұлғалық жағынан айырмасы жоқ, негізгі ерекшелік етістіктің ішкі мағыналық құрылымында. Етістіктің салт не сабақты болуы мағыналарының нысанға бағытталуына байланысты болғандықтан, салт етістік сабақты етістікке, керісінше, сабақты етістік салт етістікке айнала алады. Алайда, жоғарыда айтылған қателер тек салт немесе сабақты етістіктің ережесінің сақталмауынан туындап тұрған мәселе емес. Қазақ тілінде зат есім және етістік тіркесінен құралатын күрделі етістіктер бар. Екі компоненттен құралғанымен аталмыш сөздер бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Анықталған қателердің себебі осы мәселеге қатысты деп ойлаймыз. Мәселен, *домбыра тарту, ән айту, сөз есту* деген қолданыстарға нені тартты, нені айтты, нені естіді деп емес, не істеді деген бір ғана баяндауыштың сұрағын қоямыз. Сол себепті, етістіктің алдындағы зат есімнің табыс септік формасында тұруы қажет емес. Бұл жердегі қателіктің кездесуіне орыс тілінің әсері болуы мүмкін. Он поел курицу, она спела песню деген сияқты мысалдарда етістіктен кейін тұрған сөздердің винительный падеж, яғни табыс септігінде тұрғанын көреміз. Респондент орыс тілінің заңдылықтарын жетік меңгергендіктен, қазақ тіліндегі сөйлеуінде сол тілдік жүйенің ережелерін қолданып тұр деп айтуға болады.

Аталмыш тапсырмаларды орындауда екі топтағы респонденттердің берген жауаптары ұқсас. Қазақ тілі басым топ та, орыс тілі басым топ та салыстырмалы түрде ұқсас жауаптар берген. Барлық сөйлемдер барынша дұрыс аударылған. Орыстілді қазақтардың жауаптарында да айтарлықтай қате кездеспеді. Дегенмен, бұған дейінгі байқау әдісі арқылы жүргізген зерттеу барысында бірінші тілі орыс тілі болып табылатын билингв қазақтардың сөйлеуінде нормативті қазақ тілінің ережелеріне бағынбайтын, узустық сипатқа ие қолданыстар көп кездескен. Сауалнама жазбаша жүргізілді, ал жазбаша сөйлеу барысында адамның сөйлеуі барынша дұрыс болып келетіні мәлім. Себебі, жазу барысында ойлануға, дұрыс сөйленіс тудыруға уақыт беріледі.

Талқылау. Психология тұрғысынан алғанда интерференция жеке тұлғаға өзінің ақыл-ойы мен сөйлеу мүмкіндігін бейтаныс жағдайларда қолдануға мүмкіндік беретін дағдыларды ауыстыру қабілеті ретінде түсіндіріледі. Жалпы алғанда, кез келген адам жаңа бір дағдыны игеру барысында өзінің бұрынғы дағдыларынан, тәжірибесінен оқшаулана алмайды. Яғни, жаңа бір әрекетті жасауда оның бұрынғы тәжірибесі көмектеседі немесе кедергі келтіреді. Сол сияқты интерференция кезінде де бұрын меңгерілген тіл жаңа меңгеріліп жатқан тілге әсер етуі заңды құбылыс. Интерференцияның жағымды немесе жағымсыз деп ажыратылатыны да осы себептен. Кейбір ғалымдар интерференция жаңа тілді меңгеруде септігін тигізеді десе, енді бір ғалымдар керісінше кедергі болады деп есептейді. Шын мәнінде, интерференция билингв тұлғаға қазақша сөйлеуде қате жіберуіне итермелесе, кей жағдайларда бірінші тілдің тілдік жүйесін меңгергендігі, тұлғаның тілдік түйсік, тілді сезу қабілеттері сабақтаса отырып, тұлғаға екінші немесе шет тілін меңгеруге мүмкіндік береді. Біздің зерттеуімізде де осы жайттар байқалды. Тұңғыш парадигматикалық сұрастырымның респонденттері филолог мамандар болғандықтан, олардың сөйлеуінде басқа мамандық өкілдеріне қарағанда қате аз болары сөзсіз. Себебі, олар тіл маманы ретінде тілдік заңдылықтарды, тілдердің типологиялық және

генеологиялық, ареалдық ерекшеліктеріне байланысты ортақ ережелерді меңгерген тұлғалар болып табылады. Келешекте сұрастырым кеңейтіліп, барлық мамандық өкілдерін қатыстыру жоспарда бар.

Қорытынды. Қазақстан территориясында тарихи факторларға байланысты қазақ және орыс тілдік қатынасы орын алғаны белгілі. Аталған тілдік қатынастар нәтижесінде еліміздің азаматтарының көбі қазақ және орыс тілдерін қатар меңгерген. Ал, қазақ азаматтарының бір тобы дәл осы себептерге байланысты қазақ тілін мүлде білмейді немесе төмен дәрежеде білетіндіктен, мемлекетте орыс-қазақ субординативті қостілділігі байқалады. Жылдар бойы жалғасқан орыс тілінің экспансиясы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін алған сәттен бастап әлсірей бастады. Тәуелсіздік жылдарынан бастап мемлекеттік тілді меңгеруге бағытталған тілдік саясаттың нәтижесінде елімізде орыстілді тұлғалардың қазақ тілін меңгеруімен сипатталатын орыс-қазақ қостілділігі орын алды. Зерттеу мақсаты барлық орыстілді азаматтардың емес, нақты орыс тілі басым болып келетін қазақ ұлтының өкілдерінің сөйлеуін қарастыру болды. Себебі, тілдік қатынастардың, қостілділіктің нәтижесінде орын алатын интерференция құбылысы зерттеуді қажет етеді деп ойлаймыз. Аталмыш зерттеу нысанының маңызын арттыратын факт, орыстілді билингв тұлға деп автохтонды этнос өкілдері алынып тұр. Сөзсіз, қазақ тілінің қазіргі мәртебесі тек қазақтардың ғана емес, жалпы қазақстандықтардың арасында өте жоғары. Қазіргі кезде қазақ тілін білмейтін азаматтар саны азаюда. Көптеген азаматтар тілдік саясаттың ықпалымен немесе өз еркімен қазақ тілін белсенді түрде меңгеруде. Дегенмен, қазақ тілін төмендеу дәрежеде білетін қазақ азаматтарының сөйлеуінде интерференция көрініс табады. Ол – заңды құбылыс.

Пайданалылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жлуктенко Ю.А. *Лингвистические аспекты двуязычия*. – Киев: Вища школа, 1974. – 176 с.
- 2 NordKuist R. *Definition and Examples of Language Contact. Glossary of Grammatical and Rhetorical Terms. Updated January 20, 2020*. – URL: <https://www.thoughtco.com/what-is-language-contact-4046714>
- 3 Захватаева К.С. *Языковые контакты: базовые понятия и их стратификация // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена, #126, 2010. – 375 с. – гылыми журнал*
- 4 Карлинский А.Е. *Взаимодействие языков: билингвизм и языковые контакты*. – Алматы: КазУМОиМЯ, 2011. – 264 с.
- 5 Bhatia T.K., Ritchie W.C. *The Handbook of Bilingualism*. – Blackwell Publishers, 2004. – 884 p.
- 6 Метлюк А.А. *Взаимодействие просодических систем в речи билингва: учеб. пособие*. – Минск: Высш. шк., 1986. – 112 с.
- 7 Саркисов Э.Э. *Понятие межъязыковой интерференции в парадигме теории языковых контактов: современное состояние вопроса*. – Научная мысль Кавказа, #1, 2019. – 111 с.
- 8 Баграмова Н.В., Соломина А.В. *Роль интерлингвистических и интралингвистических процессов при изучении иностранного языка // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена, #174, 2015. – 179 с.*
- 9 ҚР Президентінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласы. 6 қаңтар, 2020. – URL: <https://www.egemen.kz/>
- 10 Следзевский И.В. *Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения*. отв. ред. д.и.н., проф. А.М. Васильев. – М: Вост. лит. РАН, 1998. – 348 с.
- 11 С 2013 года государство планирует общаться с гражданами только на казахском языке, 4 августа, 2011. – https://www.zakon.kz/page,1,1,227355-s-2013-goda_gosudarstvoplaniruet.html#show_comments

References:

- 1 Jluktenko Ju.A. *Lingvisticheskie aspekty dvuiazychia*. – Kiev: Visa skola, 1974. – 176 s.
- 2 NordKuist R. *Definition and Examples of Language Contact. Glossary of Grammatical and Rhetorical Terms. Updated January 20, 2020*. – URL: <https://www.thoughtco.com/what-is-language-contact-4046714>
- 3 Zahvataeva K.S. *Iazykovye kontakty: bazovye ponAtia i ih stratifikasia // Izvestia Rosiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gersena, #126, 2010. – 375 s.*
- 4 Karlinski A.E. *Vzaimodeistvie iazykov: bilingvizm i iazykovye kontakty*. – Almaty: KazUMOiMA, 2011. – 264 s.
- 5 Bhatia T.K., Ritchie W.C. *The Handbook of Bilingualism*. – Blackwell Publishers, 2004. – 884 p.
- 6 Metluk A.A. *Vzaimodeistvie prosodicheskikh sistem v rechi bilingva: ucheb. posobie*. – Minsk: Vyss. sk., 1986. – 112 s.
- 7 Sarkisov E.E. *PonAtie mejAzykovoі interferensii v paradigme teorii iazykovyh kontaktov: sovremennoe sostoianie voprosa*. – Nauchnaia mysl Kavkaza, #1, 2019. – 111 s.
- 8 Bagramova N.V., Solomina A.V. *Rol interlingvisticheskikh i intralingvisticheskikh prosesov pri izuchenii inostrannogo iazyka // Izvestia Rosiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gersena, #174, 2015. – 179 s.*
- 9 KR Prezidentinin «TAueliszdik bArmen Kymbat» maKalasy. 6 Kantar, 2020. – URL: <https://www.egemen.kz/>
- 10 Sledzevski I.V. *Postsovetskaia SentrAlnaia Azia. Poteri i obretenia*. отв. ред. д.и.н., проф. А.М. Васильев. – М: Vost. lit. RAN, 1998. – 348 s.

11 S 2013 goda gosudarstvo planiruet obsAtsA s grajdanami tolko na kazahskom iazyke, 4 avgusta, 2011. – https://www.zakon.kz/page,1,1,227355-s-2013-goda-gosudarstvoplaniruet.html#show_comments – sait

МРНТИ 16.01

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.15>

Нұрғали С.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ МЕН ДАМУЫ ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақалада құрмалас сөйлемнің қалыптасу тарихы мен Отандық ғалымдарымыздың құрмалас сөйлемді теориялық-тәжірибелік жағынан зерттеген еңбектері мен тұжырымдары берілген. Мақаланың ғылыми-теориялық негіздемесі А.Байтұрсынов, С.Аманжолов Н.Т.Сауранбаевтың еңбектеріне негізделіп, сілтеме арқылы дәйектелген. Құрмалас сөйлемдердің қалыптасуы бірнеше ғасырлар нәтижесі екендігі белгілі. Мақалада ұзақ жылдар бойы қалыптасып, дамыған құрмалас сөйлемнің шығу тарихынан бастап, осы күнге дейінгі өзгерістері туралы айтылған. Отандық ғалымдарымыздың құрмалас сөйлем жайлы пікірлерінің ұқсастықтары мен өзгешеліктері қарастырылған. Аталған ғалымдардың ішінде құрмалас сөйлемді зерттеуге аса зор үлес қосқан Н.Т.Сауранбаевтың еңбектеріне көбірек тоқталып, мақала ғалымның тұжырымдамасы негізінде жазылған. Сонымен қатар мақалада құрмалас сөйлемнің даму тарихындағы өзгерістер мен толықтырулардың тіл біліміне әкелген жаңалықтары қарастырылған.

Түйін сөздер: құрмалас сөйлем, тарихи грамматика, тілдік категория, тіл дамуы, салалас және сабақтас құрмалас сөйлем

Nurgali S.¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

RESEARCH ON THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF COMPLEX SENTENCES

Abstracts

This article describes the history of the formation of compound sentences and the theoretical and practical works of domestic scientists on compound sentences. The scientific and theoretical substantiation of the article is based on the works of A. Baitursynov, S. Amanzholov, N. T. Sauranbaev. The formation of composite sentences are the result of labor for several centuries. The article describes the changes that have occurred over many years, from the very beginning of the emergence of a compound sentence to the present. The article also examined the similarities and differences of compound sentences in the opinion of our domestic scientists. Among scientists, it is worth noting the work of N. Sauranbaev, who made a great contribution to the study of composite sentences. The article was written based on the concept of a scientist. The article also describes the changes in the history of the compound sentences and considers the changes and additions to the knowledge of the language.

Keywords: compound sentence, historical grammar, language category, language development, compound and complex sentences

Нұрғали С.¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Аннотация

В статье представлены история формирования сложного предложения, труды и выводы отечественных ученых, изученные в теоретико-практическом плане сложного предложения. Научно-теоретическое обоснование статьи на основании трудов А. Байтұрсынова, С. Аманжолова, Н.Т. Сауранбаева изложены ссылки. Известно, что формирование сложноподчиненных предложений является результатом нескольких веков. В статье рассказывается об изменениях, произошедших на протяжении многих лет, начиная с истории возникновения развитого сложного предложения и до настоящего времени. Рассмотрены сходства и особенности мнения наших ученых о сложном предложении. Среди ученых, внесших большой вклад в

изучение сложного предложения, наиболее подробно остановились на трудах Н.Т.Сауранбаева, статьи написаны на основе концепции ученого. Кроме того, в статье рассмотрены изменения и дополнения в историю развития сложного предложения, приведшие к языковому образованию.

Ключевые слова: составное предложение, историческая грамматика, языковая категория, развитие языка, сложноподчиненное и сложносочиненное предложение

Кіріспе. Тілдік категориялардың басқа да түрлері сияқты құрмалас сөйлемдердің де өзіне тән қалыптасу, даму тарихы бар. Марксизм классиктерінің пікірінше тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланысты. Ойлаусыз тіл, тілсіз ойлау болмайды. Сондықтан да тіл ойдың тікелей шындығы, ой шындығы тек тіл арқылы көріне алады. Тілдік категориялар ішінде ойды білдіретін бірден-бір көрсеткіш –сөйлем. Сөйлемге “біршама аяқталған ойды білдіреді” деп, анықтама беретініміздің себебі де сол. Сөйлем мен ой бір форма, екіншісі соның мазмұны ретінде өзара тығыз байланысты, берік бірлікте болатын категориялар. Бұл екеуі де қоғамның өмір сүрген уақыты бойына болып келе жатқан және сол қоғамның материалдық, идеялық дамуына, соның қажетіне қарай бірте-бірте дамып отыратын қоғамдық құбылыс.

Тіл дамуының қазіргі дәуірінде тілдерде солардың ішінде қазақ тілінде құрмалас сөйлемнің неше алуан күрделі түрлері кездеседі. Бірақ, солардың бәрі бірдей белгілі бір уақыт ішінде, бірден пайда бола қалмаған. Олар тілдің өзіндік ішкі даму заңына лайықты бірте-бірте дамып жетілген.

Әдістеме. Көрнекті ғалымдардың айтуына қарағанда, тіл дамуының көнерек заманында қазіргі кездегідей сөздерді, жай сөйлемдерді бір – бірімен байланыстыратын дәнекерлер болмаған. Қазіргі тіліміздегідей сөйлемдер біріне меңгеріліп, жетектеп, өзіне тәуелді ету сияқты байланыс тәсілдерінің берік болмағанын білеміз. Сөздер, сөйлемдер байланысындағы басым тәсіл – олардың тұрған орындарына, мағына желілерінің жақындығына қарай бір-біріне қабыса, іргелесе байланыс тәсілі болған. Сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің бір-біріне байланысы, арақатынасы тығыз берік болмағандықтан, оларда дербестік, бір-біріне тәуелсіздік күшті болған.

Тіл дамуының мұндай сатыдағы дәуірінде құрмалас сөйлемнің тек саласы түрі ғана яғни мағыналары бір-біріне жақын жай сөйлемдердің өзара іргелес, тіркесе айтылуы арқылы жасалған түрі ғана – болған. Құрмалас сөйлемнің мұндай түрі - яғни компоненттері бір-бірімен ешқандай қосымша дәнекерсіз, тек мағына жақындықтарына қарай іргелес, қабыса айтылулары арқылы байланыстың түрі - тіл білімінде паратаксис деп аталады. Паратаксис құрмалас сөйлемнің дамуының алғашқы, бірінші жолы болып есептеледі. Құрмалас сөйлемнің әр алуан дәнекерлері арқылы байланысатын түрлері, соның ішінде сабақтаса байланысатын түрлері де, тіл дамуының кейінгі түрлерінде бастапқы іргелес салаластың негізінде пайда болған. Мұндай бір-біріне тәуелсіз, бытыраңқы, қысқа сөйлемдер тізбегі фольклорлық шығармаларда көп кездеседі. Мысалы, Ерте заманда Бабағұмар деген әулие болған екен. Он бес жасында әулиелік қылып кеткен екен. Сол уақытта бір қызға көзі тиген екен. Көзі тиген сол қыз буаз болған екен. Буаз болған соң ұл тапты. Ол ұлдың атын Баба түкті Шашты әзіз қойды. Жиырма бес жасқа келгенде әулиелік қылып жөнелді. Ауған дариясына барды (Батырлар жыры) [1].

Сөйтіп ең әуелі құрмалас сөйлемнің салалас түрі пайда болған. Кейінірек келе сол салалас құрмаластың негізінде сабақтас құрмалас сөйлемдер пайда болған.

Құрмалас сөйлемнің бастапқы түрі болып саналатын көне замандағы салалас құрмаластың сөйлемдегі қазіргі тіліміздегі салалас құрмалас сөйлемдермен бірдей деп қарауға, әрине болмайды, қазіргі әдеби тілімізде кездесетін іргелес салалас сөйлемдер былай тұрсын тіпті ең көне деп есептелетін ертегілер де халық дастандары да кездесетін іргелес салаластың өздері де құрмалас сөйлемнің алғашқы түрімен таныстырғанда дамудың талай өткелдерінен өткен, жетілген түрі деп қаралуы керек.

Сонымен құрмаластың бұл түрі бір-біріне мағыналық жағынан да, грамматикалық жағынан да нашар тіркескен, жеке, дербес жай сөйлемдердің өзара салаластық негізінде байланыса айтылуынан пайда болған да, кейінірек сол салаластың негізінде компоненттері әртүрлі дәнекерлер арқылы бір-бірімен бағына байланысатын сабақтас сөйлемдер қалыптасқан. Бұл ғылымда гипотаксис деп аталады. Сонымен, компоненттері бір-бірімен нашар байланысатын, әрқайсысы өз деректерін сақтап тұратын құрмалас сөйлемнің орнына көне түрінің орнына, компоненттері бір-бірімен тығыз жымдасып, бірлікте тұратын жаңа түрі шыққан. Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда, құрмалас сөйлемдер көркем туындыларда болмаса, публицистикалық еңбектерде сирек кездеседі. Қазіргі жазба тілімізде, әсіресе, мерзімді баспаларда жиі қолданылатын ең активті түрі – орта көлемді жайылма сөйлемдер [1].

Нәтижелер. Біз жоғарыда құрмалас сөйлемнің бастапқы көне түрі болып табылатын пратаксистен кейінірек келе жай сөйлемдердің бір-бірімен түрлі дәнекерлер арқылы сабақтаса құрмаластың гипотаксис деп аталатын түрінің пайда болатындығын айттық. Бірақ мұндай алмасуды жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын жалғауыш дәнекерлер пайда болғаннан кейін тіл дамуының көне замандағы протаксис компоненті болған жай сөйлемдердің ешқандай ішкі өзгеріссіз, дайын тұрған дәнекерлер арқылы бір-бірімен сабақтаса салуынан пайда болған деп түсінуге болмайды. Мұндай алмасу сөйлем құрылысында сөздердің синтаксистік байланысында болған өзгерістерінің ескі құрылысының орнына жаңа құрылыстың пайда болуымен нәтижесінен келіп шыққан.

Құрмалас сөйлемнің ар алуан түрлерінің қалыптасып дамуы жазу тілінің қалыптасып дамуына байланысты болды. Өйткені сөйлеу тілі сөйлемді онша ұластыруды күрделендіруді көтермейді. Сөйлеу тілі сөйлемнің ықшамды болып келуін керек етеді. Көне замандардағы тілдерде мысалы ру-тайпа тілдерінде тіпті қарапайым халық тілінде сөйлемдерді белгілі грамматикалық стильдік жүйелі тілдермен құмаластырып ұластырып айтудан гөрі жай сөйлемді дара жеке айту дағдысы күшті болған. Керісінше бірнеше сөйлемдерді шумақты сөз тіркестерін ұластырып, қиюластырып, күрделендіру әдеби тілге тән.

Қазақ тілінің құрмалас сөйлем синтаксисі – қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан, өрбіп-өскен күрделі ойын танытатын қазақ тіл ғылымының негізгі саласы.

Қазіргі замандағы тілдердің, соның ішінде қазақ тілінің құрмалас сөйлемдерінің сан алуан түрлері бір уақытта пайда болмаған. Олар уақыт өте келе бірте-бірте қалыптасқан.

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдердің пайда болуы, қалыптасу жағдайларын айтқанда, көбіне профессор А.Рифтиннің “Аққад тіліндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары” мақаласы беріледі. Бұл мақалада құрмалас сөйлемдердің екі даму түрі көрсетілген: “1. Два простых предложения, объединяясь на основе сочинения, в последующем образует сложноподчиненное предложение. 2. Глагольный оборот простого предложения, превращаясь в придаточное предложение образуют сложноподчиненные предложения” [2]. Яғни, бірінші жол – жай сөйлемнің салаласа байланысуы, екінші жол - жай сөйлемнің етістікті оралымдардың күрделеніп дамуы. Автор құрмалас сөйлемнің дамуындағы бұл айтылған екі жолдың барлық тілдерге тән ерекшелік, бірақ бұл тілдерде біріншісі, екіншісі бір тілде екіншісі жетекші болып келеді дейді. Мәселен, флективті тілдерге жай сөйлемдердің салаласа байланысуы, ал жалғамалы тілдерге етістікті обороттың күрделенуі негізгі даму жолы болып саналады.

Талқылау. Қазақ тіл білімінде осы пікірге орай кезінде қолдау тапқан арнайы мақалалар жазылды. Мәселен, профессор А.Ысқақов “Қазақ тіліндегі сабақтас құрмаластағы бағыныңқы сөйлемнің даму жолы туралы” атты мақаласында құрмалас сөйлемдердің дамуындағы екі жолды қолдай келіп, соның екіншісіне талдау жасады. “Тіліміздегі құрмалас сөйлемнің ішіндегі бағыныңқылары кәдімгі жай сөйлемнің дамуынан шыққан. Онан да ашығырақ айтсақ, кәдімгі сөйлемнің негізгі бір мүшесінің күрделеніп дамуының нәтижесінде сол мүше өз алдына сөйлемге айналып, сөйлемнің ішінен сөйлем шыққан” [3] десе, бұл пікірге Қ.Есенов қосылмайды. Оның айтуынша: “Сөйлем мүшелерінің (оралымның) күрделенуінен жеке сөйлем өрбіп шықпайды, тек бас мүшелердің жан-жақты айқындалуына мүмкіндік туады” [4].

XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап, синтаксис саласында елеулі еңбек еткен ғалым Қ.Есенов құрмаластың даулы мәселесіне айналған үшінші түрі – аралас құрмаласты зерделеп, оның құрмаластың бір түрі екендігін дәлелдеді [4, 10].

Ғалым құрмалас сөйлем мәселесінің зерттелуін үш кезеңге жіктеді. Алғашқы кезеңге 1920-1940 жылдары жазылған А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, Х.Басымов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев зерттеулерін; екінші кезеңге 1940-1950 жылдар аралығын қамтып, С.Аманжолов, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, Ғ.Бегалиевтердің; үшінші кезеңге 1950 жылдан кейінгі Т.Қордабаев, О.Төлегенов, А.Әбілқасымов, Қ.Есенов, Х.Арғынұлының зерттеу жұмыстарын жатқызады. Ғалым Т.Ермекова Қ.Есенов көрсеткен үшінші кезеңде қазақ тіл білімінің синтаксис саласы бойынша теориялық маңызы зор зерттеулер жүргізіліп, тұжырымдар жасалғандығын, аталған сала бойынша аға буын ғалымдар идеясын жалғастырушы Т.Қордабаев, Қ.Есенов, Р.Әмір, М.Серғалиев, Т.Сайрамбаев, Б.Шалабай сынды жас ғалымдар тобының қалыптасқандығын сөз ете келе, төртінші кезең 1990 жылдардың аяғы мен бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қосудың артығы жоқ деп есептейтінін айтады. Ғалым бұл кезеңнің жалпы қазақ тіл білімі, оның ішінде синтаксис ғылымында жаңа кезең болып есептелетінін, осы кезеңде М.Базарбаев, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, З.Ерназарова, Б.Сағындықұлы, К.Садирова, Б.Қапалбеков, С.Қазыбаев, С.Айтжанова, А.Фазылжанова, Б.Елікбаев, Ә.Елшібаева және т.б ғалымдар еңбектерін атап өтеді [5,164-165].

Академик Нығмет Сауранбаевтың үндіевропа тіліндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары туралы айтқан пірікіне сүйенетін болсақ, бай тілдік материалдарды қолдана отырып, синтаксистік жүйенің тарихына зерттеу жасаған. Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің пайда болуы жолары іздестіріліп, олардың дамуы мен қалыптасуы тарихын белгілеуге ден қойған ғалым 1944 жылы “Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары” деген мақала жариялады. Автор мұнда құрмалас сөйлемдер жайында бұрын соңды айтылып жүрген теориялық болжамдарға шолу жасай отырып, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесінің даму жолын тарихи нұсқаулар негізінде кезеңге бөліп көрсетеді. Олар:

1. Біздің жыл санауымыздың IV-VI ғасырлардағы түркі халықтарының тілінде жазылған орхон жазуының құрмалас сөйлемдер жүйесі;
2. Біздің жыл санауымыздың VIII-X ғасырдағы ескі ұйғыр жазуы тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі;
3. Біздің жыл санауымыздың XII-XV ғасыр арасындағы Азиядағы түрік тілдерінің (шағатай, оғыз) тілінде жазылған нұсқаулар;
4. Қазақ хандығының құрыла бастаған дәуірінде шыққан халық әдебиет нұсқаулары тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі [6].

Ғалым қазақ тілінің құрмалас сөйлем жүйесін зерттеуді көне заманнан бастайды. Оның зерттеуінше: “1,2,3 пункттердегі документтер осы күнгі қазақ тіліне ұқсас болуы мүмкін. Бірақ, олардың бәрі осы түрік

тілдерінің қай қайсысына болса да ұқсас емес. Олар осы күнгі түркі тілдерінің ескі замандағы жай күйін көрсете алады. Себебі, қазіргі түркі тілдері аспаннан түскен емес, сол бұрынғы түрік аталатын түркі тілдерінің араласуы, өзгеруі арқылы пайда болған” [7] дей келе мынандай қорытындыға келеді:

1. Жеке сөйлемдердің бір – бірімен байланысуы түркі тілдерінің көне дәуірлерінде басталған, яғни сөздердің бір-бірімен байланысуы сияқты жеке сөйлемдер де өзара байланысатын болған.

2. Мағына жағынан бір-бірімен байланысты сөйлемдер бір-бірімен не ешбір жалғаулы формасыз іргелесіп байланысатын болған, я болмаса алдыңғы сөйлемнің баяндауышы арқылы байланысқан. Кейде өте аз болса да, сөйлемдердің арасы көмекші сөздер арқылы байланыста болған (мысалы, үшін). Жалғаулықсыз байланысқан сөйлемдердің арасындағы құрмаластық қатынас орхон дәуірінде екі сөйлемнің іркес-тіркес іргелесіп айтылуынан білінген. Бұл екі соңғы тәсіл ескі дәуірдегі түркі тілдерінде жеке сөйлемнің арасындағы негізгі, ең алғашқы жолы болып саналады.

3. Берілген еңбегінде Н.Сауранбаев екі ұйғыр тіліндегі құжаттарды талдамас бұрын, ескі ұйғыр халқының жалпы қоғамдық, мәжени жай-күйіне қысқаша сипаттама беріп, ескі ұйғыр тілінде жеке сөйлемдер көбіне көсемше тұлғасында келіп, соңғы компоненттің баяндауыштары жіктік жалғауда келетінін анықтаған. “Сөйтіп құрмаласатын жеке сөйлемдердің арасы алдыңғы сөйлемдердің баяндауыштарының формасы арқылы байланысу ескі ұйғыр жазба тілінің негізгі өзгешелігі деп айтуға болады. Бұл дағды ол уақыттағы сөйлеу тілінде орын тепкен, теппегендігін білу өте қиын, бірақ жазба сөйлемдердің көсемше арқылы байланысу тәсілі кейінгі заманында шыққан әдебиет нұсқаларында сақталған”.

4. Автор берілген дәуірдің тілдік дерегі ретінде оғыз тілінің нұсқасы Абулғазы Баһадур ханның “Түркі шежіресіне” талдау жасаған. Талдау жасай отырып мынандай қорытындыға келеді: “Оғыз тіліндегі құрмаласудың түрі туралы мынандай айтуға болады. Жеке сөйлемдердің осы күнгі сияқты, я ұйғыр тіліндегі бейнелі форма арқылы байланысуы кемдеу болған. Жазуда сөйлеу тілінің стилі күшті болғандықтан, кейбір сөйлемдерді байланыстырып ұластырудың сол уақыттағы жазба тіліндегі тәсілі әдейі қолданбаған”. Оғыз тіліндегі жазба нұсқаларда құрмалас сөйлемдердің жаңа түрлері де кездеседі. Олар аралас мүше арқылы байланысқан жеке сөйлемдердің тіркесуінен пайда болған ортақ мүшелі құрмалас сөйлемдер. Ғалымның пікірінше, аралас мүшелі құрмалас паратаксистің екінші басқышы.

5. Қыпшақ тілінің үлгісі ретінде ғалым “Едіге” жырын талдайды. Алдымен жырдың жиналу тарихы мен шығу сипатына көңіл бөледі. “Едіге” мәтінін өзге түркілік мәтіндермен салыстыра келіп, оның көне нұсқалар мәтін синтаксисінен айырмашылық табады. Ғалымның ойынша, талдауға алынған варианты ескі қыпшақ тілінің үлгісі болып саналады. “Едіге” мәтінінде ескі дәуірдегі құрмалас сөйлемдердің түрлері кейде нақ сол ескі қалпында, не аздап өзгерген, дамыған қалыпта кездеседі, кейде тіпті құрмалас сөйлемдердің жаңа түрі кездеседі. Мысалы, Ерте заманда баба Омар дигән аулие бар икан// он бишде аумиямек келуп, китқан икан// Шол уақытта бир қызға көзі тикан икан. [4].

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жөніндегі алғашқы еңбектер П.М.Мелиранскийдің “Краткая грамматика казахского-киргизского языка”, В.Катаринскийдің “Грамматика киргизского языка” деген еңбектерін атай аламыз. П.М.Мелиранскийдің “Краткая грамматика казахского-киргизского языка” атты құнды еңбегі екі кітаптан тұрады: біріншісі – жай сөйлем синтаксисі, екіншісі – құрмалас сөйлем синтаксисі. Аталған еңбекте құрмалас сөйлемдердің грамматикалық табиғатын ашуда көптеген кемшіліктер болғанымен, сабақтас құрмаласта алғашқы мәліметтер берілді. Құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары мен басыңқы мен бағыныңқы компоненттері арасындағы синтаксистік қатынастар жөнін жайлы жасалу жолдары мен сабақтас құрмалас сөйлемнің 8 түрі көрсетілген:

1. Шартты бағыныңқы;
2. Қимыл-сын пысықтауыш бағыныңқы;
3. Мезгіл пысықтауыш;
4. Мақсат пысықтауыш бағыныңқы;
5. Себеп пысықтауыш бағыныңқы;
6. Анықтауыш бағыныңқы;
7. Толықтауыш бағыныңқы;
8. Қатыстық бағыныңқы.

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жөнінде алғашқы мағлұматтар А.Байтұрсынұлының “Тіл құрал, Сөйлем жүйесі мен түрлері” атты еңбегінде берілген. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлемдердің арасында екі түрлі жақындық болады: оның біріншісі – ішкі мағына желіс жақындығы, екіншісі – сыртқы қисын жақындығы. Мағына желісі жағынан жақындастыратындар іргелес сөйлемдер, ал әрі мағына, деп аталған. Құрмалас сөйлемдердің құрмаласуын сайыса құрмаласу, қиыса құрмаласу деп, қиыса құрмаласуға салалас пен сабақтас құрмаласты жатқызады. Автор сабақтас құрмалас сөйлемдердің он түрін берген: бастауыш бағыныңқы сөйлем (атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер), анықтауыш бағыныңқы сөйлем (ұяда не көрсең, ұшқанда соны алар), мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы (қашан жер отаяды, мал сонда отттайды), мекен пысықтауышының бағыныңқысы (егін қайда болса, береке сонда), сын пысықтауышының бағыныңқысы (қалай бақсаң, атың солай жүрмек), себеп пысықтауышының бағыныңқысы (олар көше алмайды, өйткені көлігі жоқ), мақсат пысықтауышының бағыныңқысы (орақшы шөп шабайын деп, тоғайға барады), шартты бағыныңқы сөйлем (көсеу ұзын болса, қол күймейді), ереуіл бағыныңқы сөйлем (қыс қатты болса да, мал аман шықты) [8].

Қазақ лингвистерінің құрмалас сөйлем жөніндегі көзқарастарын байқатарлық алғашқы еңбектер 30 – жылдардың екінші жартысынан бастап көріне бастады. Ұлттық тілші мамандарымыздың (Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, А.Ысқақов, Ғ.Басымов) құрмалас сөйлем жөніндегі көзқарастары берілген алғашқы зерттеулер осы 30 жылдардың екінші жартысынан бастау алды.

Құрмалас сөйлем синтаксисімен Қ.Жұбанов арнайы айналыспағанымен оның бұл саладағы ой тұжырымдары мен пікірлері, еңбектері ерекше көзге түскен еді. Қ.Жұбановтың 1936 жылы басылып шықты Қазақ тілінің орта мектептердің V-VI сыныптарға арналған бағдарламасы мен “Жанғазы” деп аталатын хатында құрмалас сөйлемдер жөніндегі тұжырымдары айқын көрінеді. Профессор осы бағдарламаға арналған сөзінде оны “тұңғыш жасалған бағдарлама” деп көрсетті. Бұл бағдарламада құрмалас сөйлемнің түрлері, оның құрмаласу тәсілдері мен мағыналық түрлері және сөйлем синтаксисін мектептерде жүйелі өту мәселесі қарастырылған. Ол құрмалас сөйлемді салалас құрмалас, сабақтас құрмалас деп екіге бөлді де, олардың әрқайсысының құрмаласу тәсілдері мен мағыналық түрлері сөз болды. Берілген бағдарламаның ерекшелігі – салалас құрмалас сөйлемдерді сол кездің өзінде-ақ мағыналық белгілеріне қарай: ыңғайлас салалас, ереуіл салалас, талғамалы салалас, себеп-салдар салалас және шартты жағдай салалас деп топтастырған [9]. Берілген оқу бағдарлама алғашқы болғандықтан азды-көпті кемшіліктері бар. Мәселен, салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу тәсілі жағынан ара жігі айқын ашылмай, бірыңғай болып берілген, жай сөйлемдердің құрмаласу тәсілдерінің барлығы айтылмай, бір-екі түрі ғана сөз болған, сабақтас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлері мен ұйымдасу тәсілдері толығымен қарастырылмаған. Дегенмен бұл бағдарлама өз дәуірі үшін өте маңызды еңбек болды, бұл кейінгі зерттеулерге негіз, бастама еді. Салалас және сабақтас құрмалас сөйлемнің грамматикалық табиғатын қалай түсінетіндігін қысқа да болса айқын көрсететін құжаттың бірі 1958 жылы “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналының бетінде жарияланған “Жанғазы” атты мақаласы [10] еді. Бұл мақалада автор құрмалас сөйлемнің өзіне тән белгілері мен құрылымдық түрлері жөнінде жазады. Ғалым құрмалас сөйлемді екіге бөліп қарастырады: бірі – сөйлемнің бір мүшесі жалаң сөзден жасалмай, ішін жарып ақтарғанда, өзі бір сөйлем болса, осындай күрделі мүшесі бар сөйлемді күрделі сөйлемнің бір түрі – сабақтасы болады. Мысалы, Мақтаулы жырау – осы. Мұнда жырау – бастауыш, осы – баяндауыш, мақтаулы – бастауыштық анықтауышы. Мұндағы мүшелердің бәрі жалаң, сондықтан да бұл жәй сөйлем. Ал, жұрт мақтайтын жырау – осы десек, күрделі сөйлем болады, күрделінің сабақтасы болады, неге десек мұнда анықтауыш емес, өзі бір сөйлем: жұрт мақтайтын – содайымен тұрып бір-ақ анықтауыш, бірақ ішін жарып қарасақ, өзара бір сөйлем; жұрт – бастауыш, мақтайтын – баяндауыш, екеуі қосылып барып жыраудың анықтауыш болады.

ә) Жалғасқан сөйлемдердің жиынтығы – күрделінің саласы болады. Жанғазы – жуас та, Ақжарқын – асау. Бұл салалас.

Екеуінің айырмасы: сабақтаста күрделі сөйлем бас сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты болады да, салаласта олай емес, бір сөйлемнің екіншісіне солайымен байланыста болады, біріне-бірі мүше емес [10].

Сонымен Қ.Жұбановтың еңбектерін саралай келе, ғалым құрмалас сөйлемнің орнына күрделі сөйлем деген атауды пайдаланғанын көреміз. Ғалымның пікірінше, бағыныңқы сөйлем болу үшін құрамында тұрлаулы мүшелердің бірі болуы қажет. Өйткені сабақтас сөйлем деп құрамында бастауыш, баяндауышқа бөліне аларлық күрделі мүшесі бар сөйлемдерді таниды.

Қ.Жұбановтың сабақтас құрмалас сөйлем туралы көзқарасы мен пікірлері С.Жиенбаев пен Н.Сауранбаевтың еңбектерінен жалғасын тапты.

Тіліміздегі құрмалас сөйлемді зерттеумен айналысқан ғалымдардың бірі С.Жиенбаев еді. Оның құрмалас сөйлемдер жайындағы зерттеулері шағын: бірнеше мақалалар мен 1941 жылы жарияланған “Синтаксис мәселелері” атты еңбегі еді. Ол 1935 жылы “Ауыл мұғалімі” журналында жарияланған “Сөйлемнің үйірлі мүшелері” атты мақаласында үйірлі мүшелі сөйлемді құрмалас сөйлемге тән категория ретінде қарастырып, оның салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерге ұқсамайтын өз алдына ерекше түрі екенін айтқан. Ал автор кейінгі еңбектерінде үйірлі мүшелерді бағыныңқы сөйлемнің бір түрі ретінде қарастырған. Сонымен қатар, салалас сөйлемнің өзіндік интонациясы болатындығын алғаш айтқан [11]. Бұл пікір күні бүгінге дейін өз құнын жойған жоқ.

Ғалым Т.Қордабаев өзінің “Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі” деген зерттеуінде А.Байтұрсыновтың құрмалас сөйлем жөніндегі пікірінің отызыншы жылдар ішіне дейін өзгеріссіз қайталанып келгендігін айтады. Т.Қордабаев “Құрмалас сөйлем компоненттері интонациялық жағынан тиянақсыз айтылған ойды білдіре алмайтын, бүтіннің орнына бір бөлшегі болып табылады. Ол бөлшек өзі сияқты басқа бөлшектермен байланыста тұрғанда ғана бір бүтін бола алады. Егер бұл бірліктерді бұзылса-ақ, олар өздерінің алғашқы мәндерін жояды, құрмалас сөйлем құрамында тұрғанда ғана бір бүтін бола алады” [1].

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерге байланысты құнды пікір айтқан – М.Балақаев. Ол сабақтас құрмаластың құрамына енген жай сөйлемдер өзінің жай сөйлемдік қасиетін жоймайтындығын айтып, бағыныңқы сөйлемнің өзіндік белгілерін саралап берген. Бағыныңқы сөйлемге ғылыми тұрғыдан анықтама берген, бағыныңқының баяндауыштары қандай тұлғада келетіндігін көптеген өзіндік фактілермен дәлелдеген.

Құрмалас сөйлемдер жайлы алғаш мәлімет берген оқулықтың бірі – М.Балақаевтың “Қазақ тілінің грамматикасы” оқулығы. Мұнда автор құрмалас сөйлемнің әрбір жеке компоненттерінің арнаулы бастауышы болатындығын, кейде олардың ортақтасып келе беретіндігін де айтқан. Мысалы, Балақаев бағыныңқы

сөйлемдердің жасалу жолдары мен шартты рай тұлғалы сөздердің мағыналық ерекшелігіне көбірек көңіл бөлді. Сонымен қатар, көсемше арқылы жасалған сабақтас сөйлемдердің де мағыналық сырына үңіледі. Ал жоғары сөз болған – п тұлғалы көсемшелі сөздерді автор тұлғасы жағынан сабақтас, мағынасы жағынан салалас сөйлем деп қарайды.

Құрмалас сөйлемге, әсіресе, оның сабақтас сөйлем түріне қатысты кейбір мәселелер Қ.Есеновтың еңбегінде ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеліп зерделенген. Мұнда автор, негізінен, шартты, қарсылықты бағыныңқы сөйлемдерді талдай отырып, сабақтас құрмаластың кейбір мәселелеріне ыңғайлас, түсіндірмелі сабақтастар, сабақтас құрмаластың табиғатына тоқталады. Шартты бағыныңқылы сөйлемдер мағыналық ерекшелігіне қарай реалды, ирреалды түрде ажыратылады. Сонымен қатар, сабақтас құрмалас сөйлемдердің жекелеген мәселелер жайында Қ.Есенов бірнеше ғылыми мақалалар да жариялаған.

Профессор Б.Шалабай “Құрмалас сөйлем құрылымына бірер сөз” атты мақаласында құрмалас сөйлемнің құрылымдық типтерін анықтауда, құрмалас сөйлемнің сыңарларының санына қарай жай құрмалас сөйлем және күрделі құрмалас сөйлем деп бөліп алып, жай құрмаластың өзін салалас және сабақтас, ал күрделі құрмаластарды көп сыңарлы салалас, көп бағыныңқылы сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдерге жіктелетінін айтады [11].

1938 жылы “Ауыл мұғалімінің” № 6 санында жарық көрген “Құрмалас сөйлемдер туралы” мақаласы аспирант Н.Т.Сауранбаевтың құрмалас сөйлемдерді зерттеудегі ең алғашқы қадамдары. Жас ізденушінің өз сөзімен айтқанда: “мұнда құрмалас сөйлемдердің барлық түрлері ендірілген жоқ, себебі бұл мақалада тек қана құрмаластарды анықтаудың шарты, олардың грамматикалық формалармен берілуінің үлгісі ғана көрсетілді”. Аталған мақалада ғалымның болашақта істелетін үлкен ғылыми жұмыстарға дайындығы сияқты. Ғалым берілген мақаласы мен кейінгі зерттеулерінде орыс тіл біліміндегі теориялық зерттеулердің ізімен бағыныңқы сөйлемнің табиғатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметімен бірдей қарастырады: “қалай болғанда да бағыныңқы сөйлемдер жай сөйлем мүшелерінің қызметін атқаратыны анық. Жай сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелер ондағы ойды кеңейту, айқындау үшін айтылады десек, сабақтастығы бағыныңқылар да басыңқыда, ойды толықтыру, айқындау үшін құрмаласады” Бұл мақаласында Н.Сауранбаев сабақтас құрмалас сөйлемнің төрт түрін берді:

1. Көсемшелі (айқындауыш) сабақтас;
2. а) есімшелі (анықтауыш) сабақтас;
б) есімшелі (толықтауыш) сабақтас

3. жалғауыш (етістікті толықтауыш) сабақтас. Мұнда ғалымның айтуынша толықтауыш бағыныңқы басыңқымен “деп” арқылы байланысады;

4. жалғаулықты (айқындауыш) сабақтас [12].

1938 жылы С.Аманжолов пен Н. Сауранбаев авторлығымен жарияланған “Қазақ тілі грамматикасы” синтаксис бөлімінде өз тұжырымдарын толықтырып, күні бүгін айтылып жүрген грамматикалық ұғымдар берілген. Ең алдымен, құрмалас сөйлемдер құрылысына қарай салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас деп үш топқа бөлінді. Салаласты жалғаулықты, жалғаулықсыз салалас деп бөлді. Ал сабақтас құрмалас сөйлемдерді бір бағыныңқылы сабақтас және көп бағыныңқылы сабақтас деп екіге бөліп, сабақтас құрмалас сөйлемдердің он түрі көрсетілген:

1. себеп-салдар құрмалас сөйлемдер бағыныңқысының есімшелі баяндауышына -дықтан жұрнағымен үшін, соң шылауларының жалғануы арқылы жасалады (осы кісінің жәрдемі болғандықтан, мен ісімді тез бітірдім).

2. мезгіл мәнді сабақтас бағыныңқы сөйлемнің есімше тұлғасында келген баяндауышына жатыс септігінің не барыс септігі және дейін, шейін шылаулары арқылы; баяндауыш шығыс септігінде және кейін, бері, соң шылаулары немесе есімшеге –ға,-ге жалғауы жалғануы арқылы; баяндауышқа кезде, күнде, уақытша, шақта деген сөздер тіркесуі арқылы; бағыныңқы сөйлем көсемшенің –ғалы, -гелі, -қалы, -келі арқылы және есімшеге сайын шылауы жалғануы арқылы жасалады (біз судан өтіп бара жатқанда, қатты жел соқты);

3. шартты мәнді сабақтас шартты рай етістік етістіктердің дәнекерлігімен жасалады (не екенсің, соны орасың);

4. салыстырмалы сабақтас баяндауышқа –дай, -дей жұрнақтары жалғануы немесе есімшеден кейін сияқты шылауы келуі арқылы жасалады (патефон, адам сөйлеп тұрғандай, анық сөйлейді);

5. мақсатты сабақтас тұйық райлы етістікке үшін шылауы жалғануы арқылы жасалады (ол айтқан сөзін орындау үшін, Марат екеуі бірлесіп оқыды);

6. қарсылықты сабақтас шартты райлы етістіктен кейін да, де жалғаулық келуі арқылы: есімшелі баяндауышқа – мен жалғауы жалғануы арқылы жасалады (пойыз келуіне әлі екі сағат бар болса да, біз кешігіміз ау деп асықтық);

7. нұсқаулы сабақтас баяндауышқа бойынша немесе – ша, -ше жұрнағы жалғануы арқылы жасалады (оқушы мұғалімнің жобасы бойынша шығарма жазып келіпті);

8. іргелес сабақтас бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы көсемше тұлғасында келеді (мен кітап оқып, басқалар жазу жазды);

9. аяулы сабақтас есімшелі баяндауышқа –ша, -ше жұрнағы немес шығыс жалғаулы есімшеге көрі, да шылауы жалғануы арқылы жасалады (қалаға сен барғанша, мен барсам еді);

10. Сілтеулі сабақтас баяндауыштан кейін сол, сондай, соншалық сөздерінің келуі арқылы жасалады (қуанышым сондай, ешнәрсе көзіме көрінбеді) [13].

Бұлардың ішінде нұсқаулы, іргелес, аяулы, сілтеулі деп атаған төрт түрінен басқалары кейбір терминдік өзгерістерге ұшырағанымен, қазірде қолданылады.

Сол жылдардағы құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу жайын сараптағанда, осы мәселеге байланысты ғалымдар арасында келіспеушілік те кездеседі. Бұл ғылым дамуында заңды құбылыс. Мәселен, академик Н.Сауранбаев құрмалас сөйлемдерді саралауда функционалды принципті басшылыққа алған: “сабақтас сөйлемдердің құрмаласу тәсіліне қарай ажырату мүмкін емес, өйткені жай сөйлемдерді құрмаластыратын формалардың мәні түрлі-түрлі. Мысалы шартты рай формасы арқылы құрмаласқан сабақтастығы бағыныңқылар әрқашан шартты білдірмейді, мезгілді де, қайшылықты да білдіреді. Осы себептен сабақтастарды түр-түрге жіктеудің бірде-бір дұрыс жолы – ондағы бағыныңқылардың қызметіне қарай жіктеу” [12], десе, С.Аманжолов “Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсына”: “Сабақтас құрмалас сөйлемді жіктегенде, басыңқы мен бағыныңқы екі ара қарым-қатынасынан туған мағынаға қараймыз (олар істің мақсатын, шартын, мезгілін т.б. білдірмек)” [13] деп, сабақтастарды мағыналық жағынан жіктейді: шартты бағыныңқылы сабақтас, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас, себеп-салдар бағыныңқылы сабақтас, аяулы бағыныңқылы сабақтас, қыстырмалы бағыныңқылы сабақтас, сілтеулі бағыныңқылы сабақтас, ыңғайлас бағыныңқылы сабақтас, үдетпелі бағыныңқылы сабақтас.

Академик Нығмет Сауранбаевтың құрмалас сөйлемдер жүйесіндегі іргелі зерттеуі – “Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі” атты очеркі. Автор аталған еңбегінде бағыныңқы компоненттің табиғатын сөйлем мүшелерінің атқаратын қызметімен тең қарастырылады. Осыған орай сабақтас құрмалас сөйлем мүшелерінің атымен жіктелген:

1. Анықтауыш бағыныңқылы;
2. Толықтауышты бағыныңқылы;
3. Пысықтауыш бағыныңқылы;
4. Шартты бағыныңқылы;
5. Қарсы бағыныңқылы;
6. Салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас.

Берілген сабақтастардың грамматикалық табиғатына тоқталсақ, ғалымның пікірінше:

1) “есімше сөз субъектісін анықтаса, онда ол өзіне қарасты сөздермен есімше анықтауыш үйірлі мүше болады. Ал егер есімше өз субъектісінен басқа сөзді анықтаса, онда ол етістіктің бастауышы айтылмаса да, анықтауыш бағыныңқы болады”.

2) “Басыңқыдағы ойды, я ондағы бір мүшенің мағынасын толықтыра құрмаласқан бағыныңқы сөйлемді толықтауыш бағыныңқы дейміз”.

3) “Шартты сабақтас құрмаластың ішкі мағынасын синтаксистік қатынасы оқиғалардың бір-біріне шарттаса құрмаласуына негізделген. Егер баяндауыш шартты райда тұрған бағыныңқы сөйлемде “егер” (егерде) сөзін қосып айтуға болса, ол шартты мәнді бағыныңқы, ал бұл үстеуді оған қосып айтуға болмаса, ол бағыныңқы (баяндауыш шартты райда тұрғанмен) шарт мәнді болмайды, не мезгіл мәнді, не басқа мәнді болады. Шартты райлы баяндауыштан кейін “да”, “де” қосалқысы тұрса, ол бағыныңқы шарт мәнде де, мезгіл мәнде де болмайды, қайшы мәнде болады. Мысалы, өзге жұрттар кейіндеп қалса да, Абай кешеуілдей үйге тез жетті”. Автор шартты бағыныңқылы сабақтастың бір түрі – ұялас шартты сабақтас деп бөліп көрсеткен. Ғалымның тұжырымдауынша, ол сұрау есімдіктерінің сілтеу есімдіктерімен іліктесуі арқылы жасалды. Мысалы, Кімде-кім мұның мүйізін кесіп алса, ол күнсіз болып, дұшпандарын жеңе алмайды.

4) Қайшы сабақтастығы алдыңғы сөйлем соңғы сөйлеммен есімше баяндауышқа – мен, қосымша жалғауы арқылы, шартты баяндауышқа “да” қосалқысы ілігуі арқылы және күрделі баяндауышқа “бол”, “бер”, “ал” сияқты етістіктерінің болымсыз түрде айтылуы арқылы жасалады. Мұнда ғалым “да” жалғаулық емес, қосалқы дейді. Екеуінің айырмашылығы қызметі мен айтылуында. Жалғаулық екі сөзді жалғастырып, дәнекер болады. Екпінсіз айтылады. Ал қосалқы “да” бір сөзді менгеріп, осы екінші сөзге, я сөйлемге байланыстырып, екпінмен айтылады.

5) Құрмаласқан жеке сөйлемдер арасындағы ішкі мәндік байланыс салыстыру мен теңеуге негізделеді. Мұндай бағыныңқы сөйлемдер есімше баяндауышқа -дай, -дей, -тай, -тей қосымшасы арқылы жасалады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Қазан революциясына дейін шыққан зерттеулерде құрмалас сөйлемдер жеке зерттеулер нысаны етіп алынбай, олар есімше мен көсемшенің синтаксистік қызметінің аясында қарастырылды. Құрмалас сөйлемнің басқа құрылымдық, семантикалық түрлері туралы сөз қозғалмаған десек те болады. Яғни ХХ ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ тілін, жалпы түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың құрмалас сөйлемдер синтаксисі жөнінде жүйелі пікірлері жоқтың қасы. Ал құрмалас сөйлемдер туралы айтылған азын-аулақ пікірлер қазақ тілінің өз тілдік фактілерінің негізде айтылмай, ол орыс тілінен калька тәсілі арқылы аударылған сөйлемдерге негізделіп айтылған пікірлер. Соның нәтижесінде қазақ тілінің орыс тіліне аударғанда құрмалас сөйлем деп берілетін жай сөйлемдердің барлығы да, әсіресе құрамында екі етістік бар сөйлемдер құрмалас сөйлемдер деп танылды.

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жүйесі ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап практикалық тұрғыдан зерделене бастаса, 40-жылдардан бастап құрмалас сөйлемдерге арналған бірнеше ғылыми мақалалар мен жеке еңбектер жазылып, құрмалас сөйлемдер жүйесін зерттеу ғылыми арнаға түсе бастады. Бұл жылдардағы құрмалас сөйлемдерге байланысты зерттеулерден Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, С.Жиенбаев, Ы.Балақаев, А.Ысқақов пен Ғ.Бегалиев еңбектерін атауға болады.

Сонымен курстық жұмысты зерттей келе мынандай ой түюге болады:

1. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем синтаксисі 30 жылдардың екінші жартысынан бастап зерттеліп келе жатыр.

2. Құрмалас сөйлем жөніндегі ғылым өзінің жарыққа шыға бастаған күннен бастап, пікір қайшылықтарының, пікір таластардың нәтижесінде дамып келеді.

3. Тіл ғылымының құрмалас сөйлем саласындағы қол жеткізген табыстары жоғарыда аттары аталған ғалымдардың ғана үлесі деуден аулақпыз, себебі құрмалас сөйлемді көптеген ғалымдар зерттеп, ғылымның дамуына өз үлестерін қосуда.

Құрмалас сөйлемдердің қазіргі синтаксистік құрылысына назар аударсақ, оның бұрынғыдан әлдеқайда жетілгенін, даму заңдылықтарынан өткенін байқауға болады. Өйткені құрмалас сөйлемнің қазіргі кездегі түрлері, оны ұйымдастыратын амал-тәсілдердің кейбір түрлері тарихи нұсқаларда кездеспейді. Тілдің синтаксистік құрылысының дамуында сөздерді немесе жеке сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын және дәнекерлер пайда болып содан кейін барып, синтаксистік байланыстың жаңа түрі тумады, керісінше, алдымен сол дәнекерлерді керек ететін мұқтаждық пайда болады да, сол мұқтаждықтың қажетінен барып, әртүрлі жалғауыш дәнекерлер бірте-бірте қалыптасады. Мұндай заңдылық тек қазақ тілінің табиғатына ғана тән емес, көптеген тілдердің даму сипатынан айқын байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. Алматы: Санат, 1992, -175б.
- 2 Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы (синтаксис, пунктуация). – Алматы: Мектеп, 1974. – 296 б. -
- 3 Рифтин А.Р. О двух путях развития сложного предложения в академическом языке/ Советское языкознание. – М., 1937.-162с
- 4 Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. – Алматы, 1941.-43б
- 5 Құлмағанбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы - Алматы: Мектеп, 1988. – 240 б. -кітап
- 6 Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар: (монография-оқулық). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464б.
- 7 Сауранбаев Н.Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары// СССР Ғылым академиясы. Қазақ филолог хабаршысы. Тіл мен әдебиет сериясы, 1- кітап,1944.-144б.
- 8 Байтұрсынұв А. Тіл құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері/ Тіл тағылымы.-А.,1992.-122б. -кітап
- 9 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің программасы// Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы: Ғылым, 1999.-581-595 б.
- 10 Жұбанов Қ. Жанғазы// Қазақ тілі мен әдебиеті. -1958.-№2.-33-34б б.
- 11 Айтжанов С.С. Екі және көп компонентті салалас құрмалас сөйлемдердің құрылымдық-функционалдық арақатынасы: Филол.ғыл.канд.дис. – Алматы, 1999.-129б.
- 12 Сауранбаев Н.Құрмалас сөйлемдер туралы/ Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері – А.,2000.
- 13 Аманжолов С., Сауранбаев Н. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис/ Академик Нығмет Сауранбаев еңбектері.-А., 2000.

References:

- 1 Kordabaev T. Kazirgi Kazak tilindegi Kurmalas soilemder sintaksisi. Almaty: Sanat, 1992,-175b.
- 2 Argynov H. Kazak til metodikasy (sintaksis, punktuasia). – Almaty: Mektep, 1974. – 296 b.
- 3 Riftin A.R. Odvuh putAh razvitia slojnogo predlojenia v akkadskom iazyke/ Sovetskoe iazykoznanie. – M., 1937.-162s.
- 4 Jienbaev S. Sintaksis maseleleri. – Almaty, 1941.-43b.
- 5 Kulmaganbetova B. Kazak tilin oKytu metodikasy - Almaty: Mektep, 1988. – 240 b.
- 6 Kazirgi Kazak tilindegi sintaksistik paradigmaty: (monografija-oKulyK). – Almaty: Memlekettik tilidi damyту instituty, 2016. – 464b.
- 7 Sauranbaev N.Kurmalas soilemder jAne olardyn damu joldary// SSSR Gylym akademiasy. Kazak filolog habarsyсы. Til men Adebiet seriasy, 1- ki tap,1944.-144b. –kitap
- 8 Baitursynov A. Til Kural. Soilem juiesi men turleri/ Til tagylymy.-A.,1992.-122b. –kitap
- 9 Jubanov K. Kazak tilinin programy// Kazak tilini jonindegi zertteuler.- Almaty: Gylym, 1999.-581-595 b.
- 10 Jubanov K. Jangazy// Kazak tilini men Adebieti. -1958.-№2.-33-34b b.
- 11 Aitjanov S.S. Eki jAne kop komponentti salalass Kurmalas soilemderdin Kurylymды K-funksionalды K-araKatynasy: Filol.gyl.kond.dis. – Almaty, 1999.-129b.
- 12 Sauranbaev N.Kurmalas soilemder turaly/ Akademik Nygmet Sauranbaevtyн enbekteri – A.,2000.

13 Amanjolov S., Sauranbaev N. *Kazak tili n gramatikasy. II bolim. Sintaksis/ Akademik Ny gmet Sauranbaev enbekteri .-A., 2000*

МРНТИ 16.01.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.16>

Nurgali S.¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

THE DEVELOPMENT OF MORPHOLOGY IN HISTORICAL GRAMMATICAL WORKS

Abstract

The morphological structure of any language is directly related to the study of word composition and word structure. And the definition of the morphological structure of a language is the definition of the properties, internal meanings, and main features of a language in comparison with other languages. It is also closely related to the study of the modern synchronic structure of the language and the morphonematic features of its historical development. Morphemes as building materials of our language. The roots and bases in it, the derived words and other language units, form a subsystem. The morphological system is a collection of many grammatical categories, persons who are in opposition to each other. This means that the study of morphology on earth is the study of the basis, the construction of a language system. The article will focus on the historical development of morphological personalities in the works of Professor Marhabbat Tomanov.

Keywords: historical grammar of the Kazakh language, grammatical category, morphology, root word, derived word, affixation

Нұрғали С.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ТАРИХИ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРДЕГІ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Кез келген тілдің морфологиялық құрылымы сөздің құрамы мен сөзтұлғаның құрылымын зерттеумен тікелей байланысты. Ал, тілдің морфологиялық құрылымын анықтау деген сөз – сол тілдің қасиетін, ішкі мән-мазмұнын, өзге тілдермен салыстырғандағы басты ерекшелігін айқындау деген сөз. Бұл тілдің қазіргі синхрониялық құрылымы мен оның тарихи дамуының морфонематикалық ерекшеліктерін зерделеумен де тығыз байланысты. Морфемалар тіліміздің құрылыс материалдары сияқты. Ондағы түбірлер мен негіздер, туынды сөздер және тағы басқа тіл бірліктері, ішкі жүйені құрайды. Морфологиялық жүйе көптеген грамматикалық категориялардың, бір-біріне оппозицияда тұратын тұлғалардың жиынтығы. Бұл жердегі морфологияны зерттеу дегеніміз – тілдік жүйенің негізін, құрылысын зерттеу деген сөз. Мақалада профессор Мархаббат Тomanovтың еңбектеріндегі морфологиялық тұлғалардың тарихи дамуы туралы сөз етіледі.

Түйін сөздер: қазақ тілінің тарихи грамматикасы, грамматикалық категория, морфология, түбір сөз, туынды сөз, аффиксация

Нурғали С.¹

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

РАЗВИТИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СТРОЯ В ИСТОРИЧЕСКИХ РАБОТАХ ПО ГРАММАТИКЕ

Аннотация

Морфологическая структура любого языка непосредственно связана с изучением состава слова и структуры слова. А определение морфологической структуры языка – это определение свойств, внутренних смыслов, основных особенностей языка по сравнению с другими языками. Это также тесно связано с изучением современного синхронического строения языка и морфонематических особенностей его исторического развития. Морфемы как строительные материалы нашего языка. Корни и основания в нем, производные слова и другие языковые единицы образуют подсистему. Морфологическая система представляет собой совокупность многих грамматических категорий. Это означает, что изучение морфологии – это изучение основы построения

языковой системы. В статье речь пойдет об историческом развитии морфологических единиц в трудах профессора Мархаббата Тomanова.

Ключевые слова: историческая грамматика казахского языка, грамматическая категория, морфология, корневое слово, производное слово, аффиксация

Introduction. One of the main problems of the morphological structure is affixation, since the Turkic languages belong to the group of linguistic languages according to the typological systematization. Some scientists do not consider it absolutely correct to divide languages into typologically agglutinative, inflectional, amorphous, polysynthetic systems of languages. Thus, B. Sagyndykuly expresses the opinion that in the morphological and phonetic formation in the historical development of languages, agglutinative, inflectional, amorphous, polysynthetic signs existed throughout one language. [1,96]

However, it is obvious that the main features of the morphological composition of languages are diverse, all historical data indicate this, it is impossible not to take into account that the Turkic languages, in comparison with other languages, have a universal character. It is not difficult to guess that the role and significance of affixes in the change of the Turkic languages in comparison with the transformation of morphemes, roots and bases in other languages or the word-forming character of word-forming personalities are of great importance. The functions of affixes in the Turkic languages are diverse and have a wide range of meanings. Each of them has its own internal semantic regularity, his way of becoming and your own, your identity, your place and even your binding order.

Methods. The morphological structure of the Turkic languages has a number of other differences from the languages of other families. Let's put it this way: in Indo-European languages, nouns are classified into different grammatical categories depending on the expression of living (animate) and inanimate (inanimate) phenomena, in Turkic-Kuite differently. In this system, which arose in connection with the worldview of the Turkic peoples, the human race occupies a special place. Words belonging to the group of nouns are divided into human and universal. Although this division may seem simple at first glance, it is, in our view, of profound significance. It is not necessary to look at this question only from the grammatical system. This has a deep ontological, cognitive meaning. In the end, humanity and the universe were divided into two parts, which also reflected the attitude of the Turkic peoples to the human race.

Research result. Another distinguishing feature of the Turkic languages from others is the presence of independent connections and a peculiar structure of dependence. The presence of a dependent declination within the declination type. Any of these features should be studied in relation to the concept of the people.

In the Turkic languages, plural compounds and subordinate words in individuals are connected without changes, in the singular.

As for the system, the main key features of the morphological structure of the Turkic languages are identified by M. Tomanov as follows:

* Clearly shows that the morpheme from each other.

* The root is used somewhat independently in the semantic and grammatical relation of the morpheme.

* The fact that each morpheme in most cases is a motif in the composition of the word and is the carrier of a certain semantics • [2, 80].

Whatever areas of grammatical structure we take, it is based on the main object of research – the word. The word is the most basic and significant language unit. A sentence is created by linking words to each other with compounds and expressing a certain thought. Without words, the sentence is not made up. Without a word, compounds and suffixes can also not be formed. That is, we can assume that historically the system of formation and development of applications arose on the basis of meaningful lexical units.

According to semantic and functional characteristics, the classes of words in the Kazakh language are divided into 9 groups: nouns, adjectives, numerals, pronouns, verbs, adverbs, imitations, conjunctions, auxiliary words.

In more recent scientific studies, it is known that in addition to this, modal words were called the tenth class of words. This scientific approach was described in the scientific research of Professor S. Isaev, who later received support in the works of E. Zhampeisov and A. B. Salkynbay.

In the research of Professor M. Tomanov, the previous system of division is preserved, the author does not analyze all classes of words, but only the ways of developing classes of keywords. Despite the similarity of the transmitted data, it can be said that their transmission on different scientific bases has its own internal theoretical character. The main difference is the separation of auxiliary words. It might be noted that most Turkic languages have their own nuances in this matter.

Discussion. In our opinion, the theoretical basis for the division of words in the Kazakh language is strong. They don't duplicate each other. So, for example, an afterword, a particle, or the root of a word rests on auxiliary words. And between audiovisual imitation words and imitation words, we can say, there is no significant difference.

V.G. Kondratev once recognized that such a repetition is also found in V.G. Kondratev. The scientist "Grammatical structure of the language of memory of the ancient Turkic script of the VIII-XI centuries" analyzes the classes of words in the monuments of the Orkhon-Yensei script, systematizes them by semantic, morphological, and syntactic features:

The noun.   The verb
The name is an adjective. Adverb
Numeral name.   Afterword
Pronouns. Rustling

A particle.

Then he comes to the conclusion: "the same word can be included in some parts of speech. A word enters simultaneously into different parts of speech if it, while remaining whole from the lexico-semantic point of view, enters into different functional series that characterize different parts of speech." [3,24]. This approach was tested during Turkology .

F.Ganiev, referring to the basic principles of the classification of words in linguistics and the division into members of sentences, warned about the need to pay attention to their functions in the sentence. As you know, such opinions were also in the Kazakh linguistics. From this point of view, there is every reason to believe that the division of word classes in Kazakh linguistics may correspond to the accepted scientific theories in Turkology and in general linguistics.

We can say that the categorical nature of the roots of the name in the Turkic languages has been sufficiently studied. In addition to the works of A. N. Kononov, N. K. Dmitriev, E. V. Sevortyan, N. A. Baskakov, A. M. Shcherbak, B. O. Oruzbayeva, A. T. Kaidarov and other scientists on this issue, the books of G. Alekberlin and G. R. Mirza-zade "Textbook of the Turkish language", F. P. Gaidarov "Textbook of the Turkish language", S. Maisel "Textbook of the Turkish language" and other works, the research work of Nuretdin Koch "new linguistics " (1996) is aimed at the study of linguistic units in the Turkish language in a new aspect of grammatical character.

As well as monographs S. U. Usmanov, "morphological structure of words in modern Uzbek language," A. Iskakova, "the structure of words in modern Kazakh language and Yesim Koz Tartary", T. M. Garipova "Bashkir name-formation", M. A. Khabichev "name the word formation and the formation of Kuman languages", S. Mamanova "modern Kazakh language", A. Directs "application to the ancient Turkic monuments", S. I. available research Esau "grammatical character of words in modern Kazakh language", A. Ibatova "morphological structure of the word," etc.

The structural system of both nominal words and verb words in the Turkic languages is more obvious in comparison with other languages. Compared to any root word and derivative, the difference between the root and the complement in its composition is immediately visible to the naked eye. The morphological composition of already known words consists mainly of two linguistic units: single-root and subordinate. In general, there is no particular difference in their personal side and semantics.

The comparative-historical character of monosyllabic roots is determined. For example: AZ-AZ, ay-ay, AK-AK, ant-ant, AC-AC, at-at, AV-AU., Bal-Bal, bass -bass, Bel-Bel, Besh-Bes, bil -byl, bean-myn bol-mol, bul-mul , gesh-kesh, gok-kog, gun-kun, gol-kol, goz-koz, gush-kush, dag-tag, dag-tag etc.

It follows that the morphological structure and character of historical figures, lexical meaning, semantic system, historically formed semantic structure, used in the modern descriptive conditions of the Kazakh language, have common features of development.

If you pay attention to the opinion of scientists who have studied ancient Turkic written monuments, you can see that such monosyllabic roots are found in written monuments in the same meaning.

There are many scientific studies on the order in which grammatical faces are arranged in the composition of a word, how their structure is arranged, the system of their own development and formation. Thus, the scientist N. A. Baskakov, who has extensively studied the system of word structure in the Turkic languages, has shown that lexical units in agglutinative languages, including the Turkic ones, contain the following main elements:

* Root;

* The first base, consisting of root and word-forming lexico-grammatical affixes;

* The second base, consisting of root and word-forming lexical-grammatical and word-forming functional-grammatical affixes;

* Word-forming affixes.[4,354]

As we can see, from this it is possible to determine not only the general structural system of lexical units, but also the system picture of their location.

In this context, the scientific opinion of Professor M. Tomanov deserves deep attention. The scientist sees a great historical connection between roots and foundations, explores it, proves it with language data. "Monosyllabic roots as a result of affixation turned into multi-linked (two-syllable, sometimes three-syllable), and then became a constant phenomenon. Most two-syllable root words in the modern language also differ from the root words and appendages to the source itself"[5,115]. However, the scientist does not recognize the formation of two-link foundations, which from the point of view of the modern Kazakh language are indigenous. Studying and comparing the language of the monuments, he discovers that along with monosyllabic roots, two- and three-syllable roots were actively used in the works of the VIII century. Based on the works of scientists-Turkologists, it should be noted the commonality of such words as " ad (at), ada (ata), sav (word), slovlе (speech), sot (herd), sot (herd), y (tree), keach (tree)" and their personal and semantic, meaningful correspondence with one of them.

M. Tomanov makes the following conclusion: "So, the formation of two-syllable roots. Thus, the increase in the number of root syllables is quite a natural phenomenon in very ancient times, up to the era of the Orkhonenisei inscriptions." [5,116]

As the main principal way of etymological analysis of the root composition, the scientist calls the following major historical changes that have occurred in their structure:

1. historical phonetic changes in the composition of the root;

2. morphological changes in the composition of the root.

Since morphological changes in the composition of the root occur in the ancient historical development of the language, they are not revealed in a synchronic oriented study, it is clear that the composition of such bases is a single whole, and affixes are completely absorbed by the root. This could only be determined by an in-depth etymological historical study.

For example, the composition of the word share, which is the common root of the persons share, share, distributor, consists of the root share. In each scientific conclusion, giving specific language data, the scientist identifies and identifies etymological patterns that are part of the dead roots.

- appendix c;
- appendix to Ka, ke, ge;
- R, yr, ir formant;
- appendix h;
- appendix t;
- appendix L;
- face of ra, re;
- appendix a, E.

The scientist separately stops at each of these personalities and studies the ways of the development of words. "So," writes M. Tomanov, " the development of roots cannot be separated from its historical changes. It is impossible to know the features of its development before taking into account the phonetic changes in the composition of the root word"[5,134 p.]”

This conclusion of the scientist internally echoes the basic concepts in the theoretical works written in the Kazakh linguistics.

One of the first scientists A. Iskakov, who deeply studied morphology in Kazakh linguistics, was not mistaken. The scientist points out that the main difference in the values of the root morpheme and an additional morpheme is the following: “same root morphemes are characterized, first, clarity and autonomy, and second, cognate words have a direct character; additional morphemes are inherent, first, the extreme generality and lack of autonomy, and secondly, cognate value is determined only in the words” [6,28]. In the future, recognizing morphemes as systematic phenomena, they say that the phenomenon of their consistency can be seen in the ratio of the root and appendages.

In the scientific monograph by A.T.Kaydar, who wrote a scientific paper on the morphological structure of words in the Kazakh language and its history, shaping the structure of monosyllabic words in the ancient languages, expresses the following thoughts about the direction of their formation and development: “Conservation once samostojeca monosyllabic roots-foundations in the structure of the production of images – the spring of a long historical process of development of the morphological structure of the Turkic languages. The reasons for the emergence of these elements into an inseparable whole from the point of view of our representation can, if desired, be found and explained by various methods of structural analysis” [7,106].

According to the author, to analyze the structure of a word, it is necessary to master the basic techniques and techniques, to give it a high significance. In addition, no matter how monosyllabic roots develop in personal and semantic terms, its original semantic character remains. Quoting A. Kaidarov, the scientist summarizes the game as follows :” Thus, the root morpheme, whether it is independent or dead, never breaks the semantic connection with the bases derived from non, and the latter, in turn, retain the semantics coming from non. That is why, with the help of independent root morphemes, we can, if necessary, clarify the meaning of derived words, and vice versa, with the help of the latter, we can determine and reconstruct the semantics of dead roots” [7, 116].

It can be said that the above considerations were further improved in the work of Kazakh scientists. So, in the works of Professor A. B. Kulkyrbai, we read that the meaning of the root word has a semantic character, never disappears, but is preserved in the peripheral field of the new derived word. The scientist, who first turned to the problems of historical word formation in Kazakh linguistics, makes the following conclusions about the meaning of the word: in connection with the spread of word meanings and personal changes, the first meanings are classified, undergo changes. With the help of the genetic-semantic code, it is possible to determine their final common surname and show the sequence of systems of semantic and personal development”[8, 54].

Further, the author offers a new scientific theory of the genetic-semantic code and writes that on the basis of this semantic system, it is possible to determine the development of the meaning of a word, indicating that the meanings of words in the same person are related, adjacent, close to each other.

One of the scientists who studied the morphological structure of the Turkic languages was A. M. Shcherbak. A scientist who wrote a comparative system of names, verbs, adverbs and figurative words in the Turkic languages writes: “in any Turkic word, there is a strict binary distribution of its structural elements: on the left – the root morpheme..., spray – affixal morphemes.”[9,21]. Thus, the author points out that the original root word in the Turkic languages has its own internal regularity and order of connecting nouns and verb forms. After all, it has long been known that after the root of a noun, say, first of all, the plural follows, and then-the dependent number and case. This pattern is assessed as a phenomenon characteristic of both Kazakh and other Turkic languages. Similar features are characteristic of all written monuments. In the language of the ancient Turkic script, additional morphemes are used in the root, in their own order.

The history of words in the works of Professor M. Tomanov:

- development of the class of nominal words;
- development of verbal categories

The scientist, who recognized that "the classification of words by grammatical classes is a phenomenon associated with the essence and activity in the sentence", pays special attention to the meaning and activity of the name.

Based on the scientific opinions of I. I. Meshchaninov, who became a student of the famous Marr, he publishes several scientific articles concerning the specifics of the activity of the word in the sentence. These articles are published in the journal "Soviet Turkology", which is considered the main publication of Turkology of that period. In this article "Principles of construction of the historical grammar of the Kazakh language" the scientist identifies seven main patterns of modern time in the diachronic and synchronic system of the Kazakh language. The main principle here is the consistency of the language, its connection with each other. "The concept of system in the historical study of language involves the interaction of various aspects of the language structure: phonetics is associated with morphology, and morphology with syntax, vocabulary – with morphology and syntax" [580].

Conclusion. One of the main advantages of the work of the scientist is a systematic study of the grammatical development of nominal and verbal bases in the Kazakh language. Morphemes as building materials of our language. The roots and bases in it, the derived words, etc. the units of the language form a subsystem. Therefore, the study of morphology is the study of the basis, the construction of a language system. In contrast to this time, M. Tomanov has a special scientific theoretical significance for the study of the historical morphology of the Kazakh language.

References:

- 1 Sagyndykuly B. *Etymological bases of the development of the vocabulary of the Kazakh language* [Etimologicheskie osnovy razvitiya leksiki kazahskogo iazyka]. Almaty, 2005.
- 2 Tomanov M. *Comparative grammar of Turkic languages* [Sravnitelnaia gramatika turkskih iazykov].- Almaty, Kazakh University, 1992.
- 3 Kondratiev G. *Grammatical construction of the language of memory of the drevneturks of the VIII-XII centuries*. [Gramaticheskoe postroenie iazyka pamAti drevneturkov VIII-XII vv.] 1981
- 4 Baskakov N. A. *Morphological structure of speech and part of speech in Turkish languages*. [Morfologicheski sostav rechi i chAst rechi v tureskih iazykah] Baku, 1970. Sovetskaya Turkology.
- 5 Tomanov M. *Historical grammar of the Kazakh language*. [Istoricheskaja gramatika kazahskogo iazyka]- Almaty, School publishing house, 1988.
- 6 Isakov A. *Modern Kazakh language. Morphology*. [Sovremennyi kazahski iazyk. Morfologia] – Almaty, Nauka, 1993.
- 7 Kaidarova T. *Structure of single-language corners and bases in the Kazakh language*. [Struktura odnoiazychnyh ugolkov i baz v kazahskom iazyke] – Almaty, Nauka, 1986.
- 8 Salkynbay A. B. *Tarihisezzhamazh. Semantic aspect* [Tarihisezjamaj. Semanticheski aspekt]. – Almaty, Kazakh University, 1999.
- 9 Shcherbak A.M. *Essays on comparative morphology of Turkic languages* [Ocherki sravnitelnoi morfologii turkskih iazykov]. (Name). L., Nauka, 1977.

MPHTI 16.21.51

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.17>

Madiyeva G.,¹ Uzakbayeva Z.²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE CONCEPT OF BRAND AS A LANGUAGE SIGN

Abstract

The article discusses the general nature of the concept "brand". In this work, attention is directed to definitions that allow us to study a modern brand as a sign that enables to build a concept for its promotion. Under study of this phenomenon, linguistic knowledge is in demand, mainly when developing a brand name (company name, trademark name, brand naming, etc.). This is due to the awareness of the important role of the name in identifying both the brand itself and the product that it stands for, as well as the manufacturer of this product. In this regard, the definitions are specified that unite the product or service itself, their material (product, service, organization, person by name, trade mark, motto) and non-material (reflection of product properties in the minds of consumers and the effect obtained as a result of "meeting" with the product) characteristics. The brand phenomenon is considered from the point of view of cognitive linguistics and the theory of signs.

Keywords: brand, branding, sign, trademark sign, trademark

Мәдиева Г.Б.¹, Ұзақбаева З.А.²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

БРЕНД КОНЦЕПЦИЯСЫ ТІЛ БЕЛГІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада “бренд” ұғымының жалпы сипаты қарастырылады. Бұл жұмыста заманауи брендті оны ілгерілету тұжырымдамасын құруға мүмкіндік беретін белгі ретінде зерттеуге мүмкіндік беретін анықтамаларға назар аударылады. Бұл құбылысты зерттеу кезінде лингвистикалық білім негізінен брендтік атауды (фирмалық атау, маркалық атауы, бренд-нейм және т.б.) әзірлеу кезінде сұранысқа ие. Бұл атаудың брендтің өзін де, ол білдіретін өнімді де, сондай-ақ осы өнімнің өндірушісін анықтаудағы маңызды рөлі туралы хабардар болуымен байланысты. Осыған орай материалды, яғни өнімнің өзі мен оның материалдық (тауар, қызмет, ұйым, тұлға жеке тұлғаның атымен, фирмалық атауымен, ұранымен) және материалдық емес (өнімнің қасиеттерін тұтынушылардың санасында бейнелеу және “кездесу”, тауармен танысу нәтижесінде алынған әсер) ерекшеліктерін біріктіретін анықтамалар айқындалады. Сонымен қатар бренд феномені когнитивтік лингвистика және де белгілер теориясы тұрғысынан да қарастырылады.

Түйін сөздер: бренд, брендинг, таңба, тауар белгісі, тауар маркасы

Мәдиева Г.Б.¹, Ұзақбаева З.А.²

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

КОНЦЕПЦИЯ БРЕНДА КАК ЯЗЫКОВОГО ЗНАКА

Аннотация

В статье рассматривается общий характер понятия “бренд”. В работе внимание обращается на определения, которые позволяют нам изучить современный бренд как знак, который позволяет выстраивать концепцию его продвижения. При изучении этого явления лингвистические знания востребованы, в основном, при разработке названия бренда (фирменное название, название марки, торговая марка и т.д.). Это связано с осознанием важной роли имени в идентификации как самого бренда, так и продукта, который он обозначает, а также производителя этого продукта. В связи с этим уточняются определения, которые объединяют саму продукцию или услугу, их материальные (продукт, услуга, организация, лицо по имени, торговая марка, девиз) и нематериальные (отражение свойств продукта в сознании потребителей и эффект, полученный в результате “встречи”, знакомства с продуктом) характеристики. Феномен бренда рассматривается с точки зрения когнитивной лингвистики и теории знаков.

Ключевые слова: бренд, брендинг, знак, товарный знак, товарная марка

Introduction. Down the ages people need to communicate, to transmit certain feelings or information with the help of symbols. These symbols distinguished the proponents of one idea from the competition. Symbols allow to show the individuality of a person or group, to show their pride or certain Qualities. People gathered under a definite flag, defending their ideals.

For the past 130 years, the word “brand” has been closely associated with the concepts of “trademark”, “trademark symbol” and “product”. Semiotics facilitates the consideration of the cultural relationship between the consumer and the brand. It allows to test communication and advertising capabilities, i.e. determine the relationship between the interpretation of the message and the resources used by the consumer, and organize effective use.

Branding is an important part of the “consumer generation” in our lives. Only a brand can make an ordinary trademark attractive to the consumer. A brand is, primarily, our emotions, our sensitivity, our feelings. A brand is a link between a product and consumers, and, first of all, a kind of mental process in the consumer's head. Close to the meaning of a trademark in terms of a brand. By comparing brand and trademark definitions, it becomes clear that both concepts are a way to distinguish similar products from one manufacturer from another.

When a commodity appears on the market, it has a definite attitude, which can be positive or negative. These looks are directly related to the brand. A brand is a perception of goods and services in a consumer game, a label for goods and services [1].

Branding is a highly effective technology for attracting and retaining consumers. Branding is a comprehensive approach to the consumer with the help of the brand, packaging, advertising, sales promotion programs and its distribution among other competitors.

The creators of the image of the brand take into account the physical properties of the product, the feelings that it causes to consumers, as well as its psychological impact.

Trademarks and trademark symbols are part of the product policy. The trademark symbol means that the manufacturer has full rights to the goods and its Quality. This, in turn, increases the responsibility of the manufacturer and strengthens the trust of consumers to the product [2].

Methods. A trademark symbol is a concept that is protected by law and can be distinguished from other goods by word, image, size. Trademark symbols include: term, symbol, image, symbol, letter and number. A trademark symbol is a means of identifying the products of a firm, it is considered a trademark or a trademark symbol. Due to the high image of trademark goods, their prices are estimated at 15-20% higher than non-branded goods.

There are 4 types of trademark designations:

1. Brand name. It is a word, a letter or a group of words and a letter;
2. Brand symbol - a symbol, image, distinctive color or symbol,
3. Trade image - personalized image of the product;
4. Trademark - a brand name, brand symbol, trade image or a trademark symbol protected by law.

In accordance with the research of the consulting company Interbrand, which specializes in branded products, the most popular positive brands in the world are McDonald's, Coca-Cola, Disney, Kodak, Gillete, Mercedes-Bens,. The term "trademark symbol" is closely related to the concepts of "trademark" and "branding".

A trademark is a broader concept than a trademark symbols. A trademark or brand is a concept that represents a symbol of trademark associated with the image of the product in the perception of the buyer. A brand cannot exist without a title. Only in the presence of a trademark we can call it a "brand".

A brand is a trademark symbol, or what we now call a brand, not just a mark, but everything under that mark. It was not a mistake to call beautiful symbols and corporate style a brand. A brand is not just a trademark symbol, it is a promise made to a consumer and the fulfillment of that promise[3].

A brand as an image is formed in the minds of consumers through the consumer's relationship with this brand. The perception of the brand by the target audience can be very different from the ideas of its inventors. Consumer perception of a brand in a special term is "brand image". Brand image is a set of subjective associations that first appear in the mind of a consumer when he sees a brand's packaging or hears a brand name. These can be free associations, but the method of semantic differentiation is often used for the convenience of data processing.

The word "brand" has been around for a long time. At first there was a noun, then it became a verb. Branding means something of value. Branding increases value. Branding has always been so, and now it is more real than ever, regardless of what brand you create, be that product, service, company, event or your own work of art. In 1988, the British food company RHM (Rank Hovis McDougall) went down in history when it first added value to the brand on its balance sheet; they valued their brands as any other asset. The brand became the main financial asset of any enterprise.

At the same time as the brand of the competitor may be more or less incomprehensible, but the Quality of the product or service, the majority of consumers will choose the brand, which is more compatible and understood [4].

Consumers will not always be able to choose the best. Tests have shown that if you tell a consumer that a product, such as chocolate, is made by a well-known company, this product will look better to him than a well-known competitor. As a result, the owner of the brand, occupying a positive position, can give a significantly higher value (price).

The original concept of the brand is far from what was thought of earlier. The uniqueness of the brand means everything. The brand determines the Quality of the product, which has a positive effect on the consumer from a particular seller and arouses his interest in buying a particular product [5].

It should be noted that not every trademark symbol is a brand. For this trademark symbol must be popular in the market and win the trust of consumers. A trademark of a product or company, represented in the form of a symbol, image or sound title, is not yet a brand.

Research result. Since time immemorial, humanity has spent most of its time talking with people and relaxing. In fact, a person has to spend a lot of time choosing and searching for goods. Branding makes it easier and faster for consumers to choose the right product, and also saves time. Branding uses Sampling as an effective tool to provide consumers with free samples of products to make sure they are different from other products and to see what is real.

Branding is important for products with invisible, intangible characteristics. This is due to high-tech products, as consumers need special training to see their uniqueness. Brand building is a creative endeavor that requires deep knowledge of consumers, competitors and the market. This is a long, complicated and very expensive process, so large companies invite professional and specialized firms to carry out this work. The world famous branding company Brandinsitute Inc. offers the following brand development scheme, and one of the most important aspect is linguistic screening of the brand name [6].

On choosing a particular trademark, the consumer demonstrates the importance of the individual characteristics that characterize the product by joining the connotative content assigned to the brand. In this case, the consumption of a product is a symbolic act that proves to the consumer that it is really important to him. On the other hand, the social values that characterize a trademark allow the consumer to communicate with important members of social groups, to make a certain impression on them, maintain a high status in society, and thus increase self-esteem.

The brand name is one of the most important attributes of a brand. This is due to the fact that the consumer is in direct contact with the brand and is considered two active communicators. A customer service communications service maintains the brand's relationship with the consumer and informs the consumer about the brand's content. Branding

elements help the consumer to identify the product and create a positive brand image. These elements are important attributes of service brands: shops, airlines, travel agencies, banks, mobile operators, etc. The graphic part of the corporate symbol is the mark, and the specific spelling of the symbol name is the logo. As a brand attribute, a corporate symbol performs the following functions:

- help in brand awareness;
- differs from the corporate elements of the competitor;
- convey the meaning and associations of the brand;
- be easy to remember, simple, but elegant.

Famous brand logos create accurate and reliable associations with goods and services that can only be identified by seeing a single symbol of the company and its products. In addition to the physical characteristics of a product, product name, packaging, and trademark, attributes used to distinguish consumers from competitors can also be brand attributes.

Brand creators often try to come up with new naming categories that are filled with all sorts of positive properties and are consistent with the nature of the product. The main requirements for a brand name are: 1) the accuracy of the brand name; 2) brevity of the brand name; 3) expressiveness (the ability to correctly convey the attitude towards the product); 4) authenticity; 5) pleasant hearing [7].

Discussion. When studying a brand from the standpoint of the theory of a sign, it is necessary to determine which components should be considered in its meaning. Positive feedback is formed as a relationship between a brand and a consumer, which can be described as follows: a person perceives various official signs that identify this brand. The resulting image is then associated with the effect obtained after the use of this sign. This stems from the experience of consuming a particular brand, the promises and offers made to the customer, and the messages provided by the brand and association when consuming these brand attributes.

The multidimensionality of the brand value is also manifested in the fact that it combines the characteristics of two plans: 1) those laid down by the developers and included in the original concept; 2) values actually reflected in the consumer's mind as a result of the "meeting" with the brand and fixed in the form of components. Both groups of features make up the brand image in the speaker's picture of the world, and therefore it should be considered, but mixing them is not entirely correct.

The meaning of a brand, consequently, raises many questions and represents a special scientific problem that requires deep understanding that can not be presented within the framework of a single article [8].

Another concept is connected with the emotional aspect of brand perception. It is based on the analysis of the feelings of consumers who perceive or do not perceive a particular brand on the market. It more fully reflects the structure of the brand, as it relies on the analysis of a specific result, the final effect of the impact of a trademark on the consciousness of consumers.

Sensual, or physical, sensations reflect how a brand looks, smells, sounds, etc. Traditionally, it is believed that a brand should look good, attract attention, catch the eye, but recently there has been a trend: the brand is no longer so attractive attention, how much intriguing, captures, very often not being either bright or particularly original (attention is drawn to it during a rather long advertising campaign).

Among the multitude of colorful and flashy brands, many Western companies prefer simple and stylish ones that most accurately reflect the specifics of their product.

A brand should be energetic and confident, inspiring confidence in potential buyers. However, it is necessary to periodically remind people of the existence of such a brand (usually several series of advertising messages are used for this (from 10 to 35 messages in each series)).

Now let's talk about the criteria for evaluating the "ideal" brand name.

Here are some rules for choosing the ideal name for a company and product:

- Short and to the point. Shortened version.

Of course, there are successful products that have a long and meaningless title. But luck came to him not by name. A good name should be remembered quickly, pleasantly and, of course, to signal to the buyer.

- Excellent and unique from others.

The ideal title should immediately explain to the consumer what distinguishes its product from competitors.

- Honesty.

A good product name should provide a unique but accurate information about the company and the product.

- Creating a communication process.

Positioning in the product, and the company has a goal. A good name speaks to everyone, why is it a product and what is the direction of the company's activities. The successful name of the product from the first minute begins to form long-term relationships between the product and the consumer.

- Monumental.

The name of the product should be easy to remember, easily pronounced and acceptable.

- Good for ears and eyes.

The human brain translates words and sounds. The name of the product is said a million times more often than what is read. Therefore, it is necessary to be pleasant to listen. There should be no negative associations. If a particular

name is known in a country as bad reputation, give up on it, this is bad reputation. A good name should not evoke negative emotions [9].

The emotional elements (feelings) of a brand convey how the brand expresses itself. This feeling forms the style of the brand, and its mood. Certainly, to keep the messages from being dry and boring, all messages from the label must be rational and correspond to the emotional messages.

The strategic goal of the brand is to establish and strengthen the relationship between the consumer and the brand. Manufacturers of world-famous brands can sell their products at high prices, because for their consumers are very valuable feelings and associations associated with the brand. Consumers need to understand what a brand offers. In this case, the experience of using the brand and marketing communications will lead to an agreement on the brand. The brand agreement includes in itself a set of promises and suggestions made to consumers on behalf of the brand, and the correspondence between the promise of the brand and the actual result obtained by the buyer. In the consumer experience of consumers in relation to a brand, three areas can be distinguished, depending on which component is considered in the influence of the brand. The manifestation of a rational attitude, that is, vision - knowledge, evaluation, thinking, belief, ideas, imagination. Emotional relationships include feelings, emotions, worries, and mood. Examples of emotional relationships are behavior, the level of satisfaction from product consumption. Action relationships include action, enthusiasm, conditional and various actions. An active approach is the desire to buy a product, make purchases as a model, explore the product, re-purchase, and regularly use a particular brand [10].

Conclusion. A brand is words, symbols and images. First of all there are attracted by the symbolic nature of the studied phenomenon. Since a symbol is a sign, it can be argued that a brand is also a sign, because it has all the necessary characteristics: there is a certain object or a set of objects (referent) designated by a certain and fixed name (exponent) and reflected in the minds of speakers (creators and consumers brand); there is a mental image of the brand name (designator) and its characteristics (meaning). The brand is a sign of a special nature, as it is created artificially and in an extremely conscious way.

Due to the fact that the brand is fully studied at the development stage, we turn our research interest to the next period after its creation. After entering the market of goods and services, it begins to function separately from the development team and penetrates the cognitive space of users, becomes part of their picture of the world. Some associations arise, certain features are highlighted, which, as a rule, correlate with the brand name. Therefore, we consider it possible to study the phenomenon of a brand through its name, consider this name as a sign and assume that the achievement of this goal is facilitated by the study of the phenomenon of interest to us from the standpoint of cognitive linguistics and the theory of a sign.

References:

- 1 Devid Ogilvi / Ogilvi o reklame; transl.from english A.Gosteva i T.Novikovej. – M. : Mann, Ivanov and Ferber, 2012. – 240 p.
- 2 Fisk R.P. *Interactive service marketing* / R.P. Fisk, St.J. Grove, J. Joby. Boston Houghton Mifflin Company. – 2000.
- 3 Filyurin A.S. “Kak Vy marku nazovete... Tri sostavlyayushchih slovesnogo tovarnogo znaka” - *Economics and org. indust. pr-va*. 1999.- № 10.
- 4 Traut D. “Bol'shie problemy bol'shih brendov”. SPb.: Piter, 2019. – p.256.
- 5 Yanovskij A.M. *Torgovye znaki – instrument rynochnoj ekonomiki* // NTI. Ser. 1, Org. and methodology inform. work- 1994.- № 1.
- 6 Stadul'skaya N. L. *Emocional'no-ocenochnyj i ekspressivnyj komponenty v semantike pragmatonimov* // Vestnik TGPU. 2007.Ed. 4.36—41 p.
7. Aaker D. *Sozdanie sil'nyh brendov* / transl.fr.Eng. – M., 2003. – p. 704
- 8 Karpova S.V. *Brending: uchebnoe posobie*/ S.V.Karpova. – M.: KNORUS, 2008. –p.224..
- 9 Sannikova A.G. “Ocenka brendov i tovarnyh znakov: ot teorii k praktike”. Moskva, 1997.
- 10 Vasil'eva M., Nadein A. *Brend: sila lichnosti*. – SPb.: Piter, 2013. – p.208.

MPHTI 16.01.33

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.18>

Mambetova M.,¹ Kalbyrova T.²

^{1,2}al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

OFFICIAL BUSINESS CLICHE (on the material of the Kazakh language)

Abstract

The article deals with the linguistic nature of the concept of clichés, which refers to ready-to-use units of language, including the semantics and function of special Kazakh official business clichés. The purpose of this study is to identify

the semantic, structural features of the official business clichés. As a result of the study, the following conclusions were made: the Kazakh official business cliché a) the topic is limited: it arises directly in the society in the administrative, legal, diplomatic, procedural spheres; creates conditions for accurate and accurate transmission of thought; carries out compactness and efficiency; unifies the document; attaches basic values, such as a statement, order, appeal; the composition is manifested mainly at the level of phrasal. With the definition of semantic and constructive features of the official business clichés it is recommended to make a ready dictionary of language formulas and use in teaching the Kazakh official business language.

Keywords: official business language, clichés, cliché-phrase, formal style, voluntative, informational

Мамбетова М.Қ.¹, Калбиров Т.Н.²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

РЕСМИ-ІСКЕРИ КЛИШЕ (қазақ тілі материалы бойынша)

Аңдатпа

Бұл жұмыста тілде дайын қолданылатын бірліктерге жататын клише ұғымының тілдік табиғаты, оның ішінде арнайы қазақ ресми-іскери клише тұлғаларының семантикасы мен қызметі қарастырылады. Бұл зерттеудің мақсаты ресми-іскери клишелерінің семантикалық, құрылымдық ерекшеліктерін анықтай отырып, оларды оқыту үдерісінде дұрыс қолдану жолдарын ұсыну. Зерттеу нәтижесінде мынадай қорытындылар жасалды: қазақ ресми-іскери клишелері тақырыбы шектеулі: тікелей қоғамдағы әкімшілік-басқару, заңдық-құқықтық, дипломатия, іс жүргізу салаларында туындайды; ойды дәл әрі нақты жеткізуге жағдай жасайды; ықшамдылық пен үнемділікті жүзеге асырады; құжатты бір ізге түсіреді; хабарлау, уәж айту, бұйыру, өтіну секілді негізгі мағыналарды береді; құрамы көбіне сөз тіркесі, кейде сөйлем деңгейінде көрінеді. Ресми-іскери клишелерінің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктерін айқындау арқылы дайын тілдік формулалар сөздігін құрастырып, қазақ ресми-іскери тілін оқытуда қолдану ұсынылады.

Түйін сөздер: ресми-іскери тіл, клише, клише-фраза, ресми стиль, волонтеривті, ақпараттық

Мамбетова М.Қ.,¹ Калбиров Т.Н.²

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВЫЕ КЛИШЕ (на материале казахского языка)

Аннотация

В данной статье рассматривается языковая природа концепции клише, которая относится к готовым к употреблению единицам языка, в том числе семантику и функцию специальных казахских официально-деловых клише. Цель данного исследования - выявить семантические, структурные особенности официально-деловых клише. В результате исследования были сделаны следующие выводы: в казахском официально-деловом клише темы ограничены: возникает непосредственно в обществе в административно-управленческой, юридически-правовой, дипломатической, процессуальной сферах; создает условия для точной и точной передачи мысли; осуществляет компактность и экономичность; унифицирует документ; придает основные значения, такие как заявление, приказ, обращение; состав проявляется преимущественно на уровне словосочетания, а иногда на уровне предложения. С определением смыслово-конструктивных особенностей официально-деловых клише рекомендуется составить готовый словарь языковых формул и использовать в обучении казахскому официально-деловому языку.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, клише, клише-фраза, официальный стиль, волонтеривный, информативный

Introduction. In today's society, business communication plays a pivotal role as with the development of economic globalization, the bridge of international trade has been addressed in a frequent way. The viability of the business communication, especially business correspondence, which is widely used due to the development of innovative information technologies, directly depends on the linguistic peculiarities of it. That was the main reason of devoting the research work to the consideration of the characteristics of cliché – linguistic identities, especially official

clichés on the material of the Kazakh language. The goal of the research is to define the nature and content-structural features of the Kazakh official clichés, to propose the effective ways of teaching and using them in drafting a document. Official business language is a sphere with traditional language tools, specific requirements and limitations. For business style clichés play a crucial role and are a feature that determines the degree of its development and formation. Clichés are obligatory for an official business style if it is a flaw in some styles. Official-business clichés have arisen because of the frequent repetition of any communicative official-business situation, which implements the principles of accuracy, compactness and economy in the language. Clichés are a mandatory structural and symbolic element that testifies to the formation, standardization and codification of the official business style.

Materials and Methods. In the course of achieving the goal in the research work, first of all in clarifying the phenomenon of cliché the methods as description, reviewing, analysis, comparison to define the peculiar features, classifying from the content structural point of view were used. L.V. Nyzhnikova mentions the significant role of traditional linguistic means in the language of business legal letters as strictness of composition, the use of special phraseology and syntactical clichés, and recommends to refuse all variety of expressive linguistic means because the language of a document demands, first of all, accuracy and impossibility of false interpretations [1, 4]. The linguistics has different interpretations of the amount of language material reused. Most of the authors highlighted that repetitious cases lead to the speaking reaction turning into cliché, formula with high frequency (V.G. Kostomarov, A.N. Vassiliyeva, J. Firth and others). English linguist J. Firth considers that almost all various activities and cases may form language stereotype formula, cliché-phrases [2, 35].

In linguistics there are viewpoints about the different ready-made phrases that are called differently, with high frequency of repetition which have been the reasons for arguments for a long time, and still couldn't find one common solution. Some researchers relate them to professional language that is a historically formed, relatively stable for a certain period of time, autonomously existential form of a national language, possessing a distinctive system of interacting sociolinguistic norms, presenting a set of some phonetic, grammar and, mainly, specific lexical means of a national language, maintaining speech communication of a particular society characterised by the unity of its members' professional corporate activity and an appropriate system of specific concepts [3, 8]. But Zi Yu and YuyangFu adhere to the opinion of clichés as means that is a direct pass down form traditional writing in vogue in the upper class which are borrowed or transplanted into business writing and recommend to avoid using them in business writing [4, 372].

Results and Discussion. Some researchers generally review cliché in connection with phraseological unit. For example, L.A. Lenova and E.P. Shubin made an attempt to consider cliché from another angle, they think that not only idiomatic syntactic sentences, but also often repeated language models in unidiomatic form are referred to "ready-made sentences". The authors call clichés as "ready-made sentences" and define them according to the recurrent degree. As their research displays, the number of the "recurrent" units at the level of a sentence is quite high: in each English literary dialogue at least one sentence happens to be "ready" [5, 5].

If we consider a part of the researches devoted to cliché problems, almost all of them deal with cliché within official style. This is no accident that they put cliché in the first row of official style features. However in the mentioned researches even if cliché is distinguished as the main sign of formal style, it isn't taken as a special object of a research and studied comprehensively.

In any sphere of the society it is hard to find the case where formal style isn't applied. There are different types of institutions, organizations, organs, industries and others functioning in the society. Nevertheless the document samples common for them all regulating their official intra- and interrelations were formulated. Relating to the peculiar features of each sphere some language units may change, but the definite stable form is saved. The stabilization of their form is not the result of one day, but the indication of the office work experience of years. As a great experience shows official document, preliminary preparation of paper types, the proposal of the definite sample, half-preparedness of the documents are very comfortable for official communications, contribute to realizing the principle of thrift. Of course it's known the ready-made patterns consist of entered language units and structures. In this work they are called clichés [6]. Consequently, one of the reasons of emergence of clichés is the existence of the definite typical situation, the recurrence of this situation, the representation of this recurrence in the definite language unit. For example, let's consider one of the official paper – letter of application. The situation of requesting a chief about one issue of subordinate exists in any institution of social service and will be. Employer → employee. This applying case not once or twice, recurrently repeated case. So if in the result of requesting

So in the result of the situation of application cliché appeared, according to the content of the application (more often: firing, hiring, granting leave, assistance, raising wages etc. situations) *You are requested to accept me for employment, you are requested to release me from my position, you are requested to grant emergency leave, you are requested to provide financial assistance etc.* clichés units emerge. Analysis of the definitions of cliché shows that there is the following formula on the basis of cliché formation: typical situation → frequent recurrence → cliché.

So official cliché units are used to make, regulate official relations in a definite sphere in our language. One of the generating factors of official cliché is the existence of the definite official, business situation, its frequent recurrence:

1. Official typical communicative situation;
2. Recurrence of official situation;
3. Emergence of official clichés.

It is necessary to distinguish the official clichés from the other stereotyped units. Cliché units of other styles but official one are peculiar in comparison to official clichés. Even if it is considered necessary sometimes to use the ready-made units in other cases, there may be situations with negative features in the result of overusing them, but one of the peculiarities of official style is that even if the cliché units are used several times, it is assessed as regularity. It is due to the functional feature of direct style. So official clichés are distinguished from other clichés in the language with peculiar signs:

- carries official information;
- ready-made use without change;
- even it is used in ready form it is linked freely;
- standardization in high level;
- stereotype;
- originating positive reaction;
- purposeful application;
- some limitations;
- neutrality.

Official language formed the checked by many years' experience, refined language tools. In the result of the formation period repeated in ready form official cliché units are mostly used in the level of word combinations and sentences. Knowing them all may assist in drawing up the official texts. Cliché formula helps define the usage of stereotypical tools, provide the exact degree distinguishing the document from any other papers. Stereotype lightens receiving and developing the information. So in formation of any type of formal style it is required to know the peculiar to style signs, especially clichés, their semantic and structural features. Because cliché is an element of the identities and phrases forming regulation of official document texts, an integral part of language tool of business style. Cliché is a language unit originated from common typical communicative situations that have the structural and sign-oriented functions.

In general the nature of cliché phenomenon is very interesting. Where is it necessary to seek for the reason of recognizing any language units used in official language as a cliché? Certainly, any word or word combination cannot be accepted as a cliché. One of the measures taken into account in naming the definite language units a cliché is using any language unit in ready-made form in a frequently recurrent language situation. There are the periods of cliché emergence, development, formation, stabilization. It was mentioned that a particular distinguished sign of official style is cliché. The usage of formed cliché units in this style in high level is closely connected with the function of style.

There are different viewpoints about the level of official clichés. For instance, N.S. Vassiliyeva indicated "communicative units (word, word combination, sentence) resulted in stable, high frequency" [7, 5], G.L. Permyakov considers "cliche not only at the level of word, but at the level of complete language compositions (fable and fairy tale) composed of units higher than sentence combinations and phrases" [8, 4].

It is well-known that in compiling the text of official document, in forming its effective characteristics, in conveying and showing the logical structure of a text cliché units play a huge role. Documentary linguistics practice considers many clichés as the important text compiling elements, "supporting" elements. Using clichés is the result of making an attempt to compile the texts with common elements characterizing the stylistic features of texts, their content-related specifics and particular logic of official relations. On this basis there is a statement that cliché is an integral unit consisting the speech tool of modern official documents, here the standard phrases don't just have the "structural", text compiling functions, but also are considered the signs of those contents. Every representative of the personnel working with documents has a definite idea of cliché: cliché is the output of regulating linguistic tools used in the recurrent situations, it shows the due process of business relations, recurrence of managing situations and thematic limitation of official language.

The main functions of the official and business language are informational and valuntative. Official-business clichés also have different values depending on the style of their use. The use of official-business clichés, in turn, depends on their function. As we know, the official style, there are features such as giving information, ordering, obligating, etc. Any official business document requires precision, clarity and specificity. Officially and business clichés can be classified by their features, functions and meaning of the phrase.

It should be noted that the applications of the official-language-specific business clichés are multifaceted. Clichés are used to draw attention to certain information, to inform, to declare something, and etc. Officially-business clichés are directly related to their functions. The language of official business clichés can be subdivided into the following semantic types:

1. Cliches for giving information, delivering reports, making alerts: *Kay'ly Kabyldandy, s'tatKa Kol Koi'yldy, Kosyms'a Karjy bo'lindi, usynys Kayldandy, ra'simdeldi, s'es'im Kabyldandy, eki dana etip jasaldy, bui'ryK s'yg'aryldy, ... bastap ku's'ine engizildi, ui'ym habarlai'dy. Aty-jo'ni, aty, fami'li'asy, a'kesinin' aty, ty'g'an ai'y, jyly, ku'ni, ty'g'an jeri, berilgen ku'ni, jumys istegen jyldary, o'Kyg'an jyldary, Koly, meken-jai'y, tolyrylg'an y'aKyty, jumys orny, lay'azymy, etc.* (a resolution was adopted, personnel document was signed, additional funds were allocated, the decision was approved, two copies were issued, the order was made, came into force from..., the organization

reports, first name, last name, middle name, date of birth, month, year, date, place of birth, date of issue, years of work, years of study, signature, address, the date of filling out, position, etc.)

2. Motivation of actions, presenting causal clichés: these are usually formed with the use of function words: *boi'yns'a, bai'lanysty, sa'i'kes, negizinde, maKsatynda, u's'in* (according to, related to, on the basis, for the purpose, for): *bui'ryK boi'yns'a, hattama boi'yns'a, sizdin' o'tinis'in'iz boi'yns'a, talaptarg'a bai'lanysty, basKa jumysKa ay'ysy'yma bai'lanysty, otbasy jag'dai'yma bai'lanysty, densay'lyg'yma bai'lanysty, kelisims'artKa sa'i'kes, s'art negizinde, ju'zege asyry' maKsatynda, Kay'lyny orynday' u's'in* and etc. (according to the order, according to your application, depending on the requirements, in connection with the transfer to another job, family situation, for health reasons, according to the contract, on the basis of a contract, to carry out the purpose, for the implementation of the resolution, etc.)

3. Cliches to express commandment, order:... *tag'ai'yndalsyn, ... mindettelsin, ... jay'apkers'ilik ju'ktelsin, ... alg'ys jari'jalansyn, ... so'gis jari'jalansyn, ... bekitilsin, ... Kызметinen bosatylysyn, ... jaramsyz dep tabylysyn, ... s'ara Koldanylysyn, ... orynday'g'a jiberilsin, ... baKylay'g'a alynsyn, ... o'zgerister engizilsin, ... jol berilmesin, ... Karay'g'a jiberilsin, ... o'z o'tinis'i boi'yns'a jumystan bosatylysyn, ... basKa jumysKa ay'ysy'yma bai'lanysty jumystan bosatylysyn, ... zei'netkerlikke s'yg'y'yma bai'lanysty Kызметten bosatylysyn and etc.* (appoint, assign responsibility, declare gratitude, to appoint a reprimand, to dismiss, to annul, to take action, to take control, to make changes, to dismiss on the personal request, to dismiss in connection with the work change, dismiss due to retirement, and etc.)

4. Clichés to express requests, desires: *materi'aldyK ko'mek bery'in'izdi o'tinemin, kezekten tys demalys bery'in'izdi o'tinemin, jumysKa Kabylday'yn'yzdy surai'myn, jumystan bosaty'yn'yzdy surai'myn, ruKsat ety'in'izdi o'tinemin, akademi'alyK demalys bery'in'izdi surai'myn, jataKhanadan oryn bery'in'izdi surai'myn, pa'ter bery'in'izdi o'tinemin, jer bo'ly'in'izdi surai'myn, kelisims'artty uzarty'yn'yzdy surai'myn and etc.* (request to provide financial assistance, request to hire, request to dismiss from his office, request permission, request to provide academic leave, request to give a place in the hostel, request to give the apartment, request to extend the contract, etc.)

5. Official business ethics: including; cliché greeting, farewell, congratulations, condolences: *Kymbatty myrzalar! Kadirli hanymdar men myrzalar! Asa Kymbatty ..... myrza! Asa Kadirli ..... hanym! Kymbatty a'riptester! Merei'toi'yn'yzben KuttyKtai'myz! Denin'izge say'lyK, otbasyn'yzg'a amandyK tilei'miz! Sizben a'riptes bolg'anymyzg'a Ky'anys'tymyz! Izgi ni'etpen, i'gi tilekpen and etc.* (Dear Sirs! Ladies and gentlemen! Dear sir .....! Dear Mrs. ....! Dear Colleagues! Congratulations on your birthday! We wish you health, happiness! We are very glad to cooperate with you! Best regards and good wishes, etc.)

An analysis of the clichés collected from the documents of official style has revealed that there are clichés consisting of phrases and even whole sentences.

The phrase cliché. One type of language formula is based on the unification of repeated occurrences of linguistic resources. One of the functions of cliché phrases is the expression of the typical content of the text. In addition, they constitute an important component of the text, which gives legal effect to the document. By composite clichés can easily identify the type of text, for example, the phrases *mindette ju'ktelsin, kezekten tys demalys berilsin* make it clear that the document orientation is imperious. Another function of the cliché phrases found in the official and business language is associated with the speech process. Repeating the same phrase for several times in the text gives the recipient an opportunity to better understand the information. More often in the official business documentation are found cliché phrases. If we take into account the nature of the cliché, it is quite natural. Since the phrases are material for building the sentences, and in a business style language they consist of two or more words in an absolute meaning, and are received in a meaningful terms. Of course, combined clichés of official style were not immediately formed in the language, they do not have an established principle of formation, they are characterized by volatility, replenishment of composition, change of the order, etc. "... the current system of phrases is the fruit of centuries of language development. It was formed during the development of our language in connection with the history of its use. The lexical structure has updated, with the improvement of syntactic structure, the ability of words to combine has also improved" [9, 10].

However, clichés in the language are often in the form of words or phrases, and as a rule, in the aggregate can express more than one concept, they are not visible at the level of speech, so official and business clichés should be considered at the levels of phrases and sentences.

The phrase cliché are usually two-component, however, in the selection of the material can be seen that there are more complex in composition clichés. This can be called one of the characteristics of official-business clichés. The combination of words in the official language of the business documents is based on their level of compatibility.

Composition and structure of clichéd phrases can be different. However, the following phenomenon is observed: they can be subdivided into a coupling structure in which predominate verbs or nominal parts of speech. In particular, the most common are verbal clichés. At the same time, there stands another group of so-called clichés with other parts of speech. That style requires the accuracy and specificity of the features of the used cliché phrases. Accuracy of information transfer through the clichés in official-business style, is also associated with the cliché that there are made with the nominal parts of speech. Nevertheless, the fact that the verb in part on the relative abundance prevails over the other parts of speech is already mentioned above. It is revealed that, the verbs have a high potential to build a cliché during the formation of phrases.

Cliche proposal. The desire for consistency can also be seen in the use of clichés proposals, they can be part of the offer is replenished from specific information or be an offer. Cliche proposals lead to the standardization of all of the total composition of the text and give a finished look throughout the text, thereby forming the shape, form or document types. Standardization documents official style is caused by the need to provide accurate and specific information in the documentation. The official style cliché offers used relatively less frequently, but their structural role in the formation of the text is very important. Usually they are proposals which are beginning or are the completion of any document. In our language, the language units in close contact with each other. Combining linguistic units leads to the improvement of the communication functions of language. The most difficult grammatical language units recognized sentence. Depending on the characteristics of human communication and how to change education proposals. In the genre of Law and Diplomacy (laws, regulations, rules, principles, etc.) is often difficult not to break the train of thought, and to make the information clear, using complex sentences. While it can be seen that the business documents often consists of simple suggestions. They refer to the relevant proposals to use in specific situations of communication, in the style of business communication role in the formation of a cliché offers texts very high. B.Zh.Abilmazhinova involved in the study of syntax style business documentation notes: "The frequent use of simple sentences in comparison with the complex ones is due to the fact that text of business documents should be made more accessible and understandable to the general public. The types of simple sentences are also divided according to genres. In language of business documents the special role is played by the use of declarative sentences" [10, 34].

In consciousness of the person, words and phrases connected with a concrete situation are saved easily. The frequent use of a cliché of phrases in official language confirms it.

Nevertheless, at frequent use of the complete sentences they are fixed in consciousness, can become frequently used in our language. That is, the official text is based not only on clichéd phrases, but also on clichéd sentences. Cliche sentences form the whole group of cliché of official style. Example: *KepilhatKa menin' Katysy'ym kezinde Kol Koi'yldy. Kepilhat (Kolhat) u's' dana etip jasalady. Bir danasy notari'aldyK ken'sede saKtalady. Merziminde Kai'tary'g'a mindettenemin. Men u's'in Kol Koю'g'a o'kilette etemin. Men u's'in Kol Koю KuKyг'yn beremin. Ko's'irme da'l. Bekitemin. Bui'yramyn. Karsy emespin. Koldai'myn. Orynday'g'a jiberilsin etc.* (Mortgage is signed in my presence. Mortgage (receipt) is made in two copies. One copy is kept in the notary's office. I undertake to repay the debt within the prescribed period. I authorize to sign the documents. I give the right to sign documents on my behalf. Copy is right. Approved. I order. I do not mind. I acknowledge. To accomplish and etc.)

Conclusion. The main advantage of the official style is the development of language, culture and knowledge about the correct preparation of business documents. On the basis of its function of informing, commanding, directing and ordering the clichés of the official style are divided into the following six groups: 1. Cliches for giving information, delivering reports, making alerts; 2. Motivation of actions, presenting causal clichés; 3. Cliches to express commandment, order; 4. Clichés to express requests, desires; 5. Official business ethics: including; cliché greeting, farewell, congratulations, condolences. Linguistic clichés in the documents are found at the level of phrases and sentences. Cliches can be formed with the participation of verbs, nominal parts of speech and function words. Most often are used cliché with verbs. Among the abovementioned levels the least used are sentence clichés, however, their structural role in the formation of the text is very important. Typically, they are either at the beginning or at end of the document. The official-business style have not been formed immediately, it is the result the complex process of language development.

The official-business style has its own language means, certain requirements and limiting scope. Thus, the language of the official-business style has its own language, it is important to distinguish between its main features. If the abovementioned clichés phrases and sentences were systematically collected and organized for language learners, including students studying the Kazakh language, being presented in the form of ready-made systems it would help to speed up the learning process and improve its effectiveness. In addition, the status of the state language of Kazakhstan amplifies every year, and the relevance of literacy in the preparation of official and business documents is rapidly increases.

References:

- 1 Nyzhnikova L.V. *Business correspondence and office work in English*. – Odesa: Feniks, 2011. – 78 p.
- 2 Firth J. *Technical semantics // New in linguistics*. – Moscow, 1962. – No. 2. – P. 74-90.
- 3 Malyuga E. *Professional Language in Formal and Business Style // Global Journal of Human Social Science*. – 2012. – Vol. 12. – No 3. – P. 7-10.
- 4 Zi Yu and Yuyang Fu *A Study on the Characteristics and Writing Principles of Business Correspondence // International Conference on Education, Language, Art and Intercultural Communication (ICELAIC)*. – 2014. – P. 369-372.
- 5 Leonova L.A., Shubin E.P. "Ready" sentences in modern English everyday dialogue. – FL, 1970. – No. 5. – P. 5-10.
- 6 Hargraves O. *It's Been Said Before: A Guide to the Use and Abuse of Clichés*. – Oxford, 2014. – 229 p.
- 7 Vassilyeva N.S. *Language cliché and problems of their lexicographing (on the material of the Russian and English languages: abstract of diss. cand. of phil. sci.* – Leningrad, 1983. – 16 p.
- 8 Permyakov G.L. *From proverbs to fairy tales (Notes on general theory of cliché)*. – Moscow, 1970. – 123 p.
- 9 *Grammar of the Kazakh language*. – Vol. 2. Syntax. – Almaty, 1967. – 236 p.

МРНТИ 14.15

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.19>

Оразбаева Ф.Ш.¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҒАЛЫМ МҰРАСЫ – РУХАНИ ҚАЗЫНА

Аңдатпа

“Рухани жаңғыру” мемлекеттік бағдарламасында айтылған іргелі мәселелердің ішінде білім мен ғылымның озық үлгілерін зерттеуге айырықша мән беріледі. Осы бағытта еліміздегі білім мен ғылымның көкжиегін кеңейтіп, тіл ғылымы саласында талмай еңбек еткен қоғам қайраткерлері мен ғалым - ұстаздардың еңбектерін зерделеу интеллектуал ұрпақ тәрбиесіне игі әсер етеді.

Қазақстандағы жоғары мектептің дамуына, білім жүйесі мен оқу процесінің жетілуіне орасан еңбек сіңірген атақты ғалым, аса көрнекті тілші, ұлағатты ұстаз – филология ғылымдарының докторы, профессор Сәрсен Аманжолов. Ол – қазақ елінің тілі мен ділінің, болашақ ұрпақтың білімі мен білігінің қалыптасуына зор үлес қосқан тұғырлы тұлға.

Мақалада тілшінің “Қазақ тілі теориясының негіздері” атты ғылыми жинағы талданып, еңбектің қазіргі білім беру үдерісіндегі өзектілігі сөз болады.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, білім, ғылым, қазақ тілі, тіл білімі, ғалым, ұстаз

Orazbayeva F.¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

A SCIENTIST'S HERITAGE IS A SPIRITUAL VALUE

Abstract

In the state program "Spiritual modernization", among the global problems, the study of advanced models in the field of science and education is especially noted. In this regard, in the upbringing of the intellectual generation, it is important to study the works of prominent public figures and scientists-teachers, among whom a special place is given to the outstanding scientist linguist, doctor of philological sciences, professor Sarsen Amanzholov. His contribution to the development of higher schools, educational system and educational process in Kazakhstan is undeniable. He is a significant person who played an important role in the formation of literature and culture, language and mentality of the Kazakh people, with his participation important steps were taken in the development of an educated and Qualified generation.

The article analyzes the scientific collection of the scientist "Foundations of the theory of the Kazakh language" and gives an explanation of its relevance in the modern educational system.

Keywords: spiritual modernization, education, science, Kazakh language, linguistics, scientist, teacher

Orazbayeva F.Ш.¹

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

НАСЛЕДИЕ УЧЕНОГО – ДУХОВНАЯ ЦЕННОСТЬ

Аннотация

В государственной программе “Духовная модернизация” среди глобальных проблем особо отмечается необходимость исследования передовых моделей в области науки и образования. В этой связи, в воспитании интеллектуального поколения имеет значение изучение трудов видных общественных деятелей и ученых-преподавателей, среди которых особое место отводится выдающемуся ученому лингвисту, доктору филологических наук, профессору Сарсену Аманжолову. Его вклад в развитие высших школ, образовательной системы и учебного процесса в Казахстане неоспорим. Он является выдающейся личностью, сыгравшей важную роль в становлении казахского языкознания национального языка. При его участии были также сделаны важные шаги в развитии образованного и квалифицированного поколения.

В статье анализируется научный сборник ученого “Основы теории казахского языка” и дается пояснение ее актуальности в современной образовательной системе.

Ключевые слова: духовная модернизация, образование, наука, казахский язык, языкознание, ученый, учитель

Кіріспе. Қазақ тіл білімінің қалыптасуына, оның іргелі салаларының ғылыми-теориялық негізін салуға елеулі үлес қосқан көрнекті ғалымдарымыздың бірі – Сәрсен Аманжолов. Оның қазақ тіл білімінің орфография, терминология, лексикология және лексикография, қазақ тілінің грамматикалық құрылымы, тіл тарихы және диалектология тәрізді өзекті мәселелерге арналған еңбектерін оқып-үйренудің, ғалымның зерттеулерін ой елегінен қайыра өткізудің ғылым үшін, қазақ тіл ғылымының әр кезеңдегі даму деңгейін анықтау үшін маңызы зор.

Шығыс Қазақстанның таулы өлкесінде, тарихтың талай-талай жәдігері жатқан киелі жерде 1903 жылы қазақ ғылымын үлкен дәрежеге көтерген ұлтымыздың тағы бір асыл перзенті дүниеге келген еді. Ол білім жолына түскен адамға қоятын өмірдің бар талап-міндеттерін, тұрмыс қиыншылығын, ғылым мен білімнің күрделі кезеңдерін басынан өткере жүріп, үлкен ғалым ретінде қазақ лингвистикасын өркендетуге бар күш-жігерін сарқа жұмсады.

Сәрсен Аманжолов Катонқарағайдағы орыс-қазақ мектебінде, одан соң Өскемен қаласындағы реалдық училищеде білім алып, мұғалімдік курстан өтеді. Білім жолына түскен жас адамның, болашақ үлкен ғалымның азаматтық тұлғасы бірте-бірте қалыптаса бастайды. Ол өз дәуірінің талап-тілектеріне сай, қоғамдық-әлеуметтік мектептерден өтіп, ортасына ерте танылып, өмірге араласады.

Жаратылысынан жақсыға жана құштар, елгезек ойлы, ұстанымы берік Сәрсен Аманжолов ұлттың ұлы құндылықтарын игерумен қатар, жалпыадамзаттық ортақ игіліктерді де бойына қатар сіңіріп, еңбегімен, ғылымға деген табанды көзқарасымен, мол білімімен ұлтымыздың рухын биіктеткен алыптар легіне қосылды. Ол өзінен кейінгі ғылым жолын қуған жастарға өнеге бола білді.

С.Аманжоловтың ұстаздық, ғалымдық, өмірлік жолы – өз қатарластарының жолы. Оқу-білімді игеру, ғылым қуу, майданға аттану, қан майданнан аман сау жеңіспен оралып, оқуын жалғастыру, көз майын сарқа жүріп, тіл ғылымының қанат жайып, өрістеуіне ұлан-асыр еңбек етіп, тер төгу, шәкірттер тәрбиелеу, жастарды тілтану – ұлттану дейтін ғылым жолына баулу – ғалым-ұстаздың шынайы азаматтық болмысын, ғалымдық кредосын, тұлғалық бітімін танытар нышандар.

Қазақ тілінің өрісі мен өзіндік болмысын танып-білу; тілді мектепте, жоғары оқу орындарында, өзге ұлт өкілдеріне оқыту; тіл білімінің тың салаларын зерттеп-зерделеу мәселелері тілші-ғалым еңбектерінің өзегі болғанын аңғарамыз. Ғалым жасаған пайым-тұжырымдардың, ғылыми идеялардың өзінен кейін қаншалықты дәрежеде сабақтастық тауып, қай қырынан жетілдірілгендігін бағамдау да ғалым мұрасын таратып, талдауға мүмкіндік береді.

Әдістеме. Сәрсен Аманжоловтың артына қалдырған мол мұрасымен толықтай танысу, оқып үйрену, арнайы зерттеу сияқты келелі істерді атқару үшін ғалымның баспа бетінен ертеректе жарық көргені бар, жарық көрмегені бар, жалпы барлық зерттеулерін жинақтап жариялаудың маңызы үлкен. Осы тұрғыдан алғанда ғалымның ұлы, филология ғылымдарының докторы Алтай Сәрсенұлының құрастыруымен әрі жауапты редакторлығымен баспадан шығып, ғылыми жұртшылық, тіл мамандары, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттері назарына ұсынылған Сәрсен Аманжоловтың “Қазақ тілі теориясының негіздері” [1] атты таңдамалы ғылыми жинағын (*Алматы: “Ғылым”, 2002. 366 б.*) кейінгі толқын ұрпақ үшін істелген игі іс деп бағалаған ләзім.

Сондай-ақ, ғалымның бүгінде сирек кездесетін библиографиялық нұсқаларға айналған зерттеулерін жинақтаудың, қайта бастырып, жарыққа шығарудың қажеттілігін, көкейкестілігін қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болып, қолданыс аясы кеңейе түсіп, жаңаша бір үрдіспен дамуға бет алып отырған бүгінгі заман талабынан туындаған үрдіс деп де түсінуге болады. Әсіресе, ғалым назар аударған, арнайы сөз еткен қазақ тілінің ономастика, терминология және аударма мәселелеріне қатысты ғылыми ой-пікірлерімен тұжырымдары бүгінгі күннің деңгейінен алып қарағанда да теориялық зор маңызға ие.

Сәрсен Аманжоловтың ХХ ғасырдың 30-50 жылдары жазған тіл теориясы мен тіл саясаты, қазақтың әдеби тілі мен терминологиясы, қазақ тілі тарихы мен грамматикалық құрылысының мәселелеріне арналған таңдамалы ғылыми мақалалары және зерттеулері енген бұл жинақтың ерекшелігі: онда ғалымның ғылыми көзқарастарының біртіндеп өзгеріп, дамып отырған концептуалды пікірлері жүйелі түрде берілген. Ең бастысы, жинаққа енген ғылыми мақалаларда көрініс тапқан ірі зерттеуші, көрнекті ғалымның нақты тұжырымдары мен пікірлері оны қазақ тіл білімінің теориялық негізін салушылардың бірі екенін дәлелдей түседі.[2].

Нәтижелер. Сәрсен Аманжоловтың мақалалары мен тың зерттеулерінің бұл жинағы үш бөлімнен тұрады: 1) ана тілі, тіл ғылымы; 2) әдеби тіл, терминология және аударма; 3) грамматикалық құрылыс, тіл тарихы.

Ғалымның өмірлік ұстанымына кешегі Кеңестік дәуір идеологиясының, Коммунистік партияның жүргізген саясатының ықпалы болғаны белгілі. Тілшінің “Мектепте ана тілін оқытудың мақсаты мен маңызы”, “Ана тілі”, “Тіл ғылымы”, “Советтік тіл ғылымының негіздері”, т.б. мақалаларында ғалым өмір сүрген заманның лебі аңғарылады. Алайда, жинаққа енген ғылыми мақалаларында ғалым терминология, синтаксис, тіл тарихы, ономастика, диалектология, қазақтың әдеби тілі сияқты қазақ тіл білімінің салаларына қатысты көптеген жеке-дара көкейкесті мәселелерді ғылыми тұрғыдан сараптауда, таразылауда, нақты тұжырымдар жасауда терең, соны пікірлер ұсынғанын көреміз.

Жинақтың “Ана тілі, тіл ғылымы” деп аталатын бірінші бөлімінде ғалым барлық пәндерді оқытудағы ана тілінің рөлін, атқаратын міндетін, ғылымның мәні мен мақсатын атап көрсетеді. Сонымен қатар бұл бөлім тілдің шығуы мен дамуы, тілдердің классификациясы, тілдің ерекше белгілері мен айрықша өзгешеліктері жайлы, грамматиканың, лексикологияның, семасиологияның мәселелері жайындағы, диалект және жаргон туралы зерттеулерінен тұрады.

Жинаққа енгізілген мақалаларға зер салсақ, олардың қайсыбіріндегі ғалымның ертеректе айтқан пікірлерінің XX ғасыр соңы [3], XXI ғасыр басында қауырт қарқынмен дами бастаған бірнеше дәстүрлі ғылым салаларының басын қосатын этнолингвистика, лингвомәдениеттаным, этнолингвопсихология, когнитивтік лингвистика сияқты ғылымдар тұжырымдамаларының концептуалды бағыттарымен сәйкес түсіп жататындығын байқауға болады. Яғни қазақ тіл білімінде енді-енді қолға алына бастаған жаңа бағыттардың қалыптасуына, дербес пән деңгейіне көтерілуіне қажет құнды ғылыми тұжырымдар Сәрсен Аманжолов еңбектерінен кездеседі.

Мәселен, “Тіл ғылымы және оның мақсаты” мақаласында ғалым тілдің қарым-қатынас құралы ғана емес, дүниетанудың да құралы бола алатындығына айрықша мән береді. Ол: “Әуелде тіл ғылымы хат тану, оқу, жаза білудің басқышы; хат тани білу арқылы адамның басқа білімдерге қолы жетеді; басқа білімдердің тарихын білу арқасында адамның ой-өрісі кеңейеді; тіл ғылымы арқылы бір халық екінші халықпен дұрыс қатынас жасайды, бірінші тілін бірі тез үйренуге де тіл ғылымы себепкер”, – дей келе, “тіл мен тіл ғылымынсыз еш мәдениет болған емес” [1 46], – деп, тіл мен мәдениет арасындағы сабақтастықты түйіндейді [4]. “Тіл ойдың жүзеге асуы, абстракт түрден конкрет түрге айналуы”, “тілдің философия ғылымымен тығыз байланысты болуының өзі сол екеуінің де мәселесіне барып тірелетіндігінде”, – дей отырып, ғалым тіл және ойлаудың өзара қарым-қатынасына байланысты өз ойын, нақты пікірлерін ортаға салады, “жекелеген сөздің қайдан шыққандығын білу үшін адам баласының ойлау тарихына, заттың мәдениетінің тарихына үңілудің қажеттілігін” айтады.

XXI ғасыр лингвистикасындағы антропоцентрлік парадигмаға ұласатын соны ойларды “Жаңа дәуірге көшкен Советтік тіл ғылымы және қазақ тілінің кейбір мәселелері” мақаласының “Тілдің ерекше белгілері мен айрықша өзгешеліктері туралы” деген бөлімінен кездестіруге болады: “тіл ойлаумен тікелей байланысты болғандықтан, адамның дүниетанудағы жетістіктері сөзде, сөйлем құрылысында тіркеледі” [1, 90-б.]. Адамның дүниетанымы тілдік бірліктерде көрініс тауып, тіл әлемінде өз бедерін қалдыратыны да ғалым назарынан тыс қалмаған. “Қай ұлттың болса да тіл байлығы – сол ұлттың тарихи айнасы. Өйткені сөздің бәрі – сананың көрінісі. Сондықтан әрбір сөз – тарихтың дерегі” [1, 46-б.] деген ғалым пікірі этностың болмыс-бітімін оның тілі арқылы танып білу мақсатынан туындаған лингвистиканың жаңа, дербес саласы этнолингвистикадағы академик Ә.Т. Қайдардың [5] тұжырымдарымен сабақтастық тауып жатыр. Ғалымның осы тақілетті пікірлерінен қазіргі қазақ тіл білімінде өріс алып келе жатқан этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным ілімдерінің негіздері анық байқалады.

Сәрсен Аманжоловтың 1949 жылы жазған “Советтік тіл ғылымының теориялық негіздері” мақаласын 1951 жылы жазған “Жаңа дәуіріне көшкен Советтік тіл ғылымы және қазақ тілінің кейбір мәселелері” атты мақаласымен салғастырсақ, бұл екі мақаланың жазылуы арасындағы мерзім ішінде ғалымның ой елегінде үлкен өзгерістер, тіл білімінің кейбір мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастарында түбегейлі төңкерістер болғандығы байқалады.

Түркі-монғол тілдерін тәркіндес тілдер деп білетін Б.Я.Владимирцов бастаған ғалымдар пікірін “түркологтар мен монғол зерттеушілерінің расса қуалауға салынуынан”, – деп түсінген ғалым “бұл ғалымдардың түркі және монғол тілдерінің туыстығын дәлелдемек болып келтіретіндері – осы тілдердегі біраз сөздің ортақтығы. Бұл сөздер – белгілі замандардағы қарым-қатынастың нәтижесі, ізі екені айқын”, – деген түйінін жасайды [1, 77]. Негізінен, ғалымның бұл пікірі түркі-монғол-түркі байланысы мәселесінде түркі және монғол тілдерінде орын алатын ұқсастықтардың, сәйкестіктердің, ортақтықтардың табиғатын түркі-монғолдардың тарихи қарым-қатынасының нәтижесі іспетті тілдік ауыс-түйістікпен ұғындыратын А.Щербактың ой-тұжырымдарымен ұштасады.

1951 жылы жазылған “Жаңа дәуірге көшкен Советтік тіл ғылымы және қазақ тілінің кейбір мәселелері” деген мақаласында Сәрсен Аманжолов бұған дейін қолдап келген Н.Я.Маррдың тіл жайындағы “жаңа ілімі” дегенінен бас тартып, тілдердің туыстығын, бір-бірімен генетикалық жақындығын, туыс тілдердің бұрыннан айқындалған топтарын дұрыс деп табады, туыс тілдерді салыстыра зерттеудің орынды екендігіне ден қояды [1, 80].

Сәрсен Аманжолов “орыс тілінен енген сөздердің қай уақытта қалай пайда болғандығын анықтауда қазақ халқы мен орыс халқының ХҮІІІ ғасырға дейінгі мәдени-тарихи қарым-қатынастарын тереңдеп зерттеу қажет”, сондай-ақ, “қазақ пен монғол халқының сөз ауысуы туралы зерттеулерде түркі мен монғол тілдерінің Х-ХІІ ғасырлардағы, яғни шабуыл басталмастан бұрынғы жағдайлары, сөз байлықтары тексерілуі керек” [1, 90], – дейді. Ғалым пікірлері тарихи лексикологияның қазақ және орыс тілдерінің, қазақ және монғол тілдерінің қарым-қатынас саласында әлі күнге өз зерттеушісін күтіп тұрған соны тақырыптарға, өзекті мәселелерге жетелейді.

Қазақ пен монғол тілдерінің қарым-қатынасына қатысты Сәрсен Аманжолов пікірімен үндесіп келетін ойлар ХХ ғасырдың 80 жылдарынан бастап алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде орын тебе бастады. Мәселен, алтаист-монғолтанушы В.В.Рассадин: «Алтай тілдерінің бәрінде айна-қатесіз қайталанатын бірдей элементтердің болуы “алтайлық” ортақ лексикалық қордың бар екендігін барлық жағдайда көрсете бермейді.

Түркі-монғол тілдік байланысы мәселесінде параллель лексиканы тауып, көрсетіп қою жеткіліксіз, алтайлық халықтардың өте көне замандардағы, ертеректегі, соңғы дәуірлердегі қарым-қатынастарының нәтижесінде пайда болған тілдік кірмелікті анықтап алу қажет», – дейді [6, 101.]

Талқылануы. Зерттеудің жеке тақырыптармен байланысты нақты нысаналарын, жаңа ғылыми идеяларын, соны пікірлерін Сәрсен Аманжоловтың семасиология, ономастика, диалектология, терминология т.б. салаларға қатысты еңбектерінен де табуға болады. Мәселен, семасиологияның мәселелеріне арнайы тоқталған ғалым қазақ тіліндегі жаңа сөздің жасалуының, сөздің көбеюінің жеті түрлі жолын атап көрсетеді [1, 71-73-бб.]

1. Бүтіннің жарылуы арқылы (*бұған бір сөздің әлденеше бір мағынаға ие болуын айтады*);
2. Қарсылық заңы арқылы;
3. Ұқсастыққа қарай;
4. Атқаратын қызметі жағынан;
5. Сөздердің жымдаса, бірге айтылуы арқылы;
6. Қысқара бірігуі арқылы;
7. Сөздердің қосарлана айтылуы арқылы.

Сөздердің жымдасуы, қысқара бірігуі, қосарлана айтылуы арқылы жаңа сөздердің жасалуын ғалым іштей топ-топқа бөліп жіліктейді. Сәрсен Аманжоловтың жаңа сөздердің жасалу жолдарын бұлайша жіктеп, жіліктеп беруі сөзжасам теориясындағы уәждеме мәселесімен шұғылданушы ғалымдар үшін [7] құнды пікірлердің бірі екендігі даусыз.

Сәрсен Аманжолов: “Кісі аттарының жасалуында белгілі бір заңдылық бары байқалады, кісі атының өзі тоғыз жол яки тоғыз мақсатқа тірелетінінен көрінеді”, – дей келе, осы тоғыз жолды ашып көрсетеді. Сондай-ақ қазір қазақ тілінде ерікті атаулар деуге болатын әуелгі түрі өзгертіліп қолданылатын кісі аттары, монғол тілінен ертеде ауысқан адам аттары бар екендігін, олардың көбінің мағынасы түсініксіз болып кеткенін айтады [1, 75-76]. Ғалымның ономастикалық номинацияға тікелей қатысы бар маңызды ой-тұжырымдары кейіннен қазақ ономастикасының негізін қалаушы профессор Т.Жанұзақов зерттеулерінде [8], [9] өз жалғасын тапқаны белгілі.

Жинақтың екінші бөлімінде Сәрсен Аманжоловтың әдеби тіл, терминология және аударма мәселелеріне арналған ғылыми мақалалары беріледі. “Қазақ тілін нақтылы әдебиет тілі етерлік” деген мақаласында ғалым әдебиет тілі ұғымына: “Әдебиет тілі деп толық тәртіпке түскен саясат, әдебиет, ғылым (пән) үшеуінде ешбір ақаусыз, кемшіліксіз жаза алатын тілді ғана айтамыз” [1, 158], – деген анықтама береді. Баспасөз бетінде көркем әдебиет нұсқаларында тіл тазалығы мәселесіне айрықша назар аударудың қажеттігін күн тәртібіне қояды. Сәрсен Аманжоловтың 1934 жылы жазған бұл мақаласында көтерілген тіл тазалығы мәселесі бүгінгі күннің де аса маңызды, көкейкесті проблемасы болып отырғаны даусыз.

Қазіргі кезде қазақ тілінің қолданыс шеңберінің кеңеюіне байланысты қазақ тілін кең мағынадағы ғылым тіліне айналдыру ісінде де ғалымның қазақ терминологиясы мен аударма саласындағы зерттеулері маңызды орын алады. Сәрсен Аманжолов “Қазақ тіліндегі ғылыми терминология мен аударма мәселесі туралы” мақаласында: “термин деп танылған, қабылданған сөздің бір-ақ мағынасы болуы керек. Екі ұшты мағына беретін сөз термин болып жарытпайды», – деп, терминнің қандай болуы керектігін анық, айқын көрсетеді. Терминдердің қабылдануы, бекітілуі, жиналып ретке келтірілуі, зерттелуі, қолданылуы мәселелері де ғалым назарынан тыс қалмайды. Термин жасау және орыс тіліндегі терминдерді аударып беру мәселесінде қазақ тілінің өз мүмкіндігін сарқа пайдалану ұстанымын қолдану қажеттілігін айта отырып, ғалым: “Орыс тілі арқылы енген халықаралық мәнге ие болған терминдерді аударудан бас тартқан жөн”, – деген пікірге келеді. Міне, бұлар да қазіргі кездегі қазақ терминологиясында ескерілуге тиісті ғылыми мәні зор құнды пікірлер екені сөзсіз. Термин жасау үрдісінде тілдің ішкі мүмкіндігін мейлінше пайдалану туралы ғалым пікірімен орайлас пікір-тұжырымдарды академик Ә.Қайдаровтың қазақ терминологиясына қатысты зерттеулерінен кездестіреміз: “Терминологический принцип исчерпывающего использования внутренних потенциальных возможностей национальных языков выдвигает на повестку дня немало проблем. Эти проблемы актуальны и злободневны, так как диктуются каждодневными практическими потребностями языка, неотложностью их решения” [10, 200].

Сәрсен Аманжоловтың арнайы зерттеген салаларының бірі – қазақтың әдеби тілі. “Қазақтың әдеби тілі» ғылыми мақаласында ғалым қазақ тілінің даму тарихына жол жасайды. Тілші қазақ халқын құраған тайпалардың кейбіреулері (*қаңлы, үйсін, керей, найман, дулат, арғын, алышын*) жайлы тарихи деректерді келтіреді. Қазақ тілінің қалыптасуы жайлы өз тұжырымын ұсынады. Ол: “Қазақ халқының тілін бір атаның, бір ғана елдің тілінен құралған тіл дей алмаймыз, қазақ тілі басқа тілдер сияқты толып жатқан ру-тайпа тілдерінің қосындысынан туған. Қазірдің өзінде қазақ тілінің ішінде қайшылығы я қабаты жоқ тұтас бір тіл монолит деп қарау дұрыс болмайды. Қазіргі қазақ тілінің өзінің ішінде бұрынғы ескі рулардың да тілдерінің сарқыншақтары бар”, – деген қорытынды пікір айтады [1, 177]. Ғалымның қазақ тілі қалыптасу тарихына байланысты бұл пікір-тұжырымдары кезінде ғылыми аренада дау туғызғаны, бұл пікірге қарама-қайшы “Қазақ тілінде диалект жоқ, қазақ тілі – монолит тіл” деген пікірлер кейбір тілші ғалымдардың зерттеулерінде орын алғаны белгілі.

Сәрсен Аманжолов “Әдеби тіл деген нәрсе – сапасы жағынан да, өзінің ерекше қасиеттері жағынан да, ру тілінен де, ру-тайпа тілінен де, ру-тайпа одақтары тілінен де, халық тілінен де жоғары тұратын нәрсе”, – дей келе, әдеби тілдің басты белгілері мен айырмашылықтарын атап көрсетеді [1, 178]. “Қазақтың әдеби тілінің бастама үлгісі жазба түрінде XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады” деп санаған ғалым қазақ халқына ортақ әдеби тілдің негізін салушылар ретінде Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсаринды атайды [1, 179].

Қазақ әдеби тілінің басталар тұсын XIX ғасырдың II жартысымен байланыстыратын көзқарас Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев сияқты ғалымдардың әдеби тілге арналған зерттеулерінде де орын алады. “Қазақ әдеби тілінің басталар тұсын XIX ғасырдың II жартысымен байланыстыратын концепцияны ұстаушылар XIX ғасырдың II жартысына дейін де қазақта әдеби тілді танытатын үлгілер болды деген пікірді қоса айтады. Сірә, бұл жердегі пікір қазақтың ұлттық әдеби тілін көздей айтылған болуы керек”, – дейді академик Рәбиға Сыздық [11, 17].

Жинақтың үшінші бөлімінде Сәрсен Аманжоловтың тіл тарихына, тілдің грамматикалық құрылысына қатысты зерттеулер енгізілген. “Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы” (1950, 1994) деп аталатын тиянақты еңбегі арқылы оның “Синтаксис және ойлау мәселелері (1949), “Отыр мен тұр етістіктерінің тарихы туралы этюд” (1985), “Сөз тұлғалары” (1936), “Септік жалғауларының қызметі” (1936), т.б. жинаққа енген мақалаларында көрініс тапқан тіл білімінің морфология, синтаксис салаларына қатысты тың пікірлері ғылыми тұрғыдан терең талданған және шешімін тапқан мәселелер – қазіргі қазақ тілі үшін мәні ерекше дүниелер.

Қорытынды. Қазақ тіл білімінің теориялық негізін қалаушылардың бірі, көрнекті ғалым Сәрсен Аманжоловтың XX ғасырдың 30-50 жылдары жазған ғылыми мақалаларын қамтыған “Қазақ тілі теориясы негіздері” жинағының жарыққа шығуы, ондағы зерттеулер мен негізгі тұжырымдары жоғары оқу орындарында қазақ тілі тарихы, қазақ әдеби тілінің мәселелері, тарихи лексикология, терминология, қазақ ономастикасы, семасиология, синтаксис, морфология бойынша ғылыми курстарынан дәріс оқуда, арнайы курстар мен арнайы семинар өткізуде, жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттері үшін жазылған көмекші оқу құралын дайындауға септігін тигізері шүбәсіз. Өйткені ғалымның ғылыми ой-тұжырымдары қазіргі қазақ тіл білімінің дамуына, жаңа ғылыми зерттеулердің пайда болуына игі ықпалын тигізеріне күмәніміз жоқ.

Сәрсен Аманжолов сынды қазақ тіл білімінің алыптарына бас ие отырып, көрнекті тұлғалардың қалдырған тілдік мұраларынан қажетті дүниелерімізді саралап ала білу – біз үшін басты мұрат.

Мақала Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН АР08855685) негізінде жарияланды.

Статья опубликована на основе грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан « парадигмы языковой коммуникации: литературное произношение и латиноамериканское письмо» (ОГРН АР08855685).

The article was published on the basis of the grant project of the Science Committee of the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan "paradigms of language communication: literary pronunciation and Latin alphabet" (ITN AR08855685).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. - 366 б.
- 2 Смағұлова Г. Сәрсен Аманжолов – қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, аса көрнекті ғалым. Қаз МҰ Хабаршысы. Филология сериясы, 2003, -№ 4, -20-23 б.
- 3 XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Қазығұрт, -2013, -640 б. –кітап
- 4 Иманқұлова М.А. Сәрсен Аманжолов еңбектерінің лингвомәдениеттанымдық қыры. Ұлағат, 2011, -26-33 б.
- 5 Қайдар Ә.Т. Қазақ этнолингвистикасы. –Алматы, 1998
- 6 Рассадин В.И. Роль контактов в образовании тюрко-монгольской языковой общности//Тезисы докладов XXIX сессии ПМАК (PIAC). – Москва, 1986
- 7 Ильясова Н. Семантикалық таным – сөздерді қатысымдық тұлға ретінде танудың негізі. Қазақ тілі мен әдебиеті, 2010, -№9, -63-71 б.
- 8 Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. –Астана: ІС-Сервис, 2006, -400 б.
- 9 Жанұзақов Т. Этимология древних топонимов Казахстана. – Алматы, 2017, -167 б.
- 10 Кайдаров А.Т. Тіл – Ғұмыр. – Алматы, 2018 - 360 б. -кітап
- 11 Сыздықова Р.Ф. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 347 б.

References:

- 1 Amanjolov S. Kazak tili teoriasynyn negizderi. – Almaty: Gylym, 2002. - 366 b.
- 2 Smagulova G. SArSen Amanjolov – Kazak til bilimnin negizin salusylardyn biri, asa kornekti galym. Kaz MU Habarsysy. Filologia seriasy, 2003, -№ 4, -20-23 b.
- 3 XX gasyr basyndagy Kazak tili jonindegi zertteuler. – Almaty: Kazygurt, – 2013, – 640 b.
- 4 ImanKulova M.A. SArSen Amanjolov enbekterinin lingvomAdeniettanymdyK Kyry. Ulagat, 2011, -26-33 b.
- 5 Kaidar A.T. Kazak etnolingvistikasy. –Almaty, 1998,
- 6 Rassadin V.I. Rol kontaktov v obrazovanii turko-mongolskoi iazykovoi obsnosti//Tezisy dokladov HHIIH sessii PMAK (RIAS). – Moskva, 1986
- 7 IIAsova N. SemantikalyK tanym – sozderdi KatysymdyK tulga retinde tanudyn negizi. Kazak tili men Adebieti, 2010, – №9, – 63-71 b.
- 8 Januzakov T. Kazak onomastikasy. –Astana: IS-Servis, 2006, – 400 b.

9 Januzakov T. *Etimologia drevnih toponimov Kazahstana*. – Almaty, 2017, -167 b.

10 Kaidarov A.T. *Til – Gumyr*. – Almaty, 2018 – 360 b.

11 Syzdykova R.G. *Kazak Adebі tilinіn tarihy*. – Almaty: *El-sejire*, 2014. – 347 b.

МРНТИ 14.15

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.20>

Оразбаева Ф.Ш.¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

АЙТЫЛЫМ ӘРЕКЕТІНДЕГІ СӨЗДІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Тілдік коммуникация парадигмасына жататын айтылым әрекеті сөздің эмоционалды-экспрессивтік реңкін жеткізе отырып, адамның ой-толғамын баяндауда көркемдік рөл атқарады. Біздің халқымыз ауызша сөйлеуге, ойды әсерлі, түсінікті жеткізе білу өнеріне айырықша мән берген. Қазақтың ауызекі сөйлеу стилі, ауызша сөйлеу табиғаты, шешендік өнері қай кезде де көркемдігімен, сөз саптау ерекшелігімен көзге түскен. Бұл мәселелер айтылым әрекетінің ауызша сөйлеу процесінде сөз арқылы көрініс табады.

Мақалада айтылым үдерісінің сөзге қатысты ерекшеліктері теориялық және прагматикалық тұрғыдан қарастырылады. Негізгі мақсат - сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын концептуалдық-семантикалық мәселелерді талдау.

Айтылым процесіндегі ауызша сөйлеу актісінің екі жақты сипаты, коммуниканттардың ойды жеткізу тәсілдері, тілдік норманы қолдану амалдары күн тәртібіндегі өзекті проблемаға жатады.

Түйін сөздер: тілдік коммуникация, сөз, ұстаным, айтылым үдерісі, ауызша сөйлеу, норма

Orazbayeva F.¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

COMMUNICATIVE FUNCTION OF THE WORD IN THE SPEAKING

Abstract

Speaking, by being a part of the paradigm of linguistic communication, with the help of the emotionally expressive coloring of the word conveys the imagery of human thought. The Kazakh people attached particular importance to oral transmission and intelligible presentation of thought. Therefore, the oral conversational style, nature and oratory of Kazakhs have always been distinguished by originality and artistry. These Questions in oral speech are reflected through the word.

The article examines the features of the speaking process in theoretical and pragmatic aspects of the word. The main goal is to analyze conceptual and semantic problems aimed at understanding the word as a communicative unit.

The actual problems of the speaking process today are the issues of the two-sidedness of the speech act, the ways of communicating thoughts and the use of language norms.

Keywords: linguistic communication, word, principle, speaking process, oral speech, norm

Оразбаева Ф.Ш.¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

КОММУНИКАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ СЛОВА В ПРОЦЕССЕ ГОВОРЕНИЯ

Аннотация

Речевое действие говорение, являясь частью парадигмы языковой коммуникации, с помощью эмоционально-экспрессивной окраски слова передает образность человеческой мысли. Казахский народ придавал особое значение устной передаче речи и изложению мысли. Поэтому устный разговорный стиль, природа и ораторское искусство казахов всегда отличалось неординарностью и художественностью. Данные вопросы в устной речи находят отражение через слово.

В статье процесс говорения и семантика слова рассматриваются в теоретических и прагматических аспектах. Основной целью является проанализировать концептуально-семантические проблемы, направленные на познание слова как коммуникативной единицы.

Актуальными проблемами процесса говорения являются вопросы двусторонности речевого акта, способы передачи коммуникантами мысли и использование языковых норм.

Ключевые слова: языковая коммуникация, слово, принцип, процесс говорения, устная речь, норма

Кіріспе. Тілдік коммуникация үдерісінде адамдардың ауызша қарым-қатынасына негіз болатын, тілдік қатынасты ой жүйесі арқылы жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің бір түрі – айтылым әрекеті. **Айтылым** – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізу әрекеті.

Айтылым – санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша сөйлеу арқылы жарыққа шығаратын, қатысымдық бірліктердің толыққанды қызметін жүзеге асыратын күрделі коммуникативтік үдеріс.

Тілдік коммуникация процесі арқылы жүзеге асатын айтылым әрекетінің ерекшелігі: ол тілдік қатынаста екі жақты байланыстың болуын қажет етеді. Белгілі бір ақпарат, яғни хабарды Баяншы өз тарапынан Қабылдаушыға жеткізе келіп, оған жауап күтеді, онымен кері байланысқа түседі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізу үшін айтады, сол үшін сыртқа шығарады. Адам ойының ұғынықты болуы сөйлем, сөз, мәтін сияқты қатысымдық бірліктердің қызметі мен қолданыс аясынан көрінеді.

Аталмыш қатысымдық бірліктердің ішінде басқаларына ұйытқы болатын және тілдік қарым-қатынаста аса маңызды орын алатын тұлға, ол – сөз.

Сөзді қатысым құбылысына қатысты қарастырғанда, негізінен, оның сөйлесім әрекетіне байланысты ерекшеліктеріне назар аударған жөн. Сөз – адамдардың тілдік қарым-қатынасына қызмет ететін, пікірлесуге негіз болатын, өзара түсінісуге мүмкіндік жасайтын қатысымдық компонент.

Әдістеме. Сөздің сөйлеу процесіндегі орны мен қызметі көптеген зерттеушілердің, ғалымдардың, лингвистердің назарына ерте іліккен. Сөзге берілген анықтамалар оның мағыналық сипатын атап өте келіп, ойлау мен сыртқы дүниені қабылдауға қатысты түйінделеді.

Мысалы, алаш қайраткері, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің аса көрнекті өкілі Жүсіпбек Аймауытов сөзді мынадай деп анықтайды: “Сөз – ойдың айнасы. Ойсыз сөз – сөз болмайды. Ой жетілу мен тіл жетілу қатар жүреді” [1,96]. Тіл мен әдебиетті халық қазынасының ең жоғарғы көрсеткіші деп таныған кемеңгер Мағжан Жұмабаев адам психологиясын зерделей келіп: “Жан көріністерінің ең қымбаты – ой, ой тілі – сөз” [1, 99], – деп тұжырымдайды.

Көрнекті лингвист-ғалым Фердинанд де Соссюр: “...Слово, несмотря на все трудности, связанные с определением этого понятия, есть единица, неотступно представляющаяся нашему уму нечто центральное в механизме языка” – деп [2, 143], сөздің адам санасындағы тілдік көрсеткіш екенін айтады.

Тілдік бірліктің басты ерекшеліктерін атап өте келіп, лингвист ғалымдар сөздің сөйлеу процесіне қатысты қатысымдық қасиеттерін оның морфемалық құрамымен байланысты түсіндіреді. Мысалы: А.А.Леонтьев бұл туралы: “Именно слово является минимальной функциональной единицей речевого восприятия” – [3, 185] десе, Б.Н.Головин: “Слово – это наименьшая смысловая единица языка, свободно воспроизводимая в речи для построения высказываний” [4, 70], - деп, сөйлеу процесінде сөздің мағынасы мен қызметінің маңызды екеніне тоқталады.

Сөздің адамзат қарым-қатынасындағы орнын А.И.Смирницкий тілдің базалық қорымен, оның құрамымен байланыстырады: “Не случайно человеческий язык нередко называют языком слов: ведь именно слово, а их общей совокупности, как словарный состав языка, являются тем строительным материалом, без которого немислим никакой язык, и именно слово изменяется и сочетается в связной речи по законам грамматического строя данного языка” [5, 10]. Тілші сөз тілдің құрылыс материалы дей келіп, оның адам ойын жеткізудегі, байланыстыра сөйлеудегі ерекшеліктерін грамматикамен сабақтастырады.

Сөз жеке тұрғанда бірнеше мағынаны /тура, ауыспалы, синонимдік т.б./ білдіргенімен, сөйлемнің құрамына енген кезде, айтылар ойға қатысты нақтылы бір мағынаны көрсетеді де, айтылым процесіндегі мазмұнға қызмет етеді. Мұндай жағдайда сөздің атаулық бірліктен гөрі қатысымдық бірлікке тән белгілері басым роль атқарады. Қатысымдық бірлікті айтылым мәнеріне қарай меңгерту әдістеме жұмыстарын ұйымдастыруға байланысты ұтымды жүргізіледі [6,14].

К.Аханов сөз бен сөз тіркесін сөйлемнің құрылымдық элементтері деп таниды: “Сөйлем ойды айтып жеткізудің негізгі құралы болып саналады. Мұнан, әрине, сөз бен сөз тіркесінің коммуникативті қызметке қатысы жоқ деген ұғым тумауға тиіс. Мұндай қызметті олар да атқара алады. Бірақ сөз бен сөз тіркесі коммуникативті қызметті өздігінен, жеке дара күйінде емес, сөйлем арқылы, сөйлем құрамында қолданылу арқылы атқара алады. Сөз де, сөз тіркесі де сөйлемнің құрамында қолданылғанда, оның құрылымдық элементтері ретінде қарастырылады” [7, 270].

Демек, сөз жеке, сөздікте тұрғанда – тілдік бірлік те, сөйлем құрамында, мәтін ішінде қолданылғанда – қатысымдық бірлік болып табылады. Сондықтан сөз – айтылар ойдың ұйытқысы болып табылатын қатысымдық бірлік. Ол сөйлеу ағымына түскенде динамикалық қызметке ие болып, тілдік қатынастың феноменіне айналады. Сөздің айтылым әрекетіндегі динамикалық қызметін мағынаның берілуі, ойдың баяндалуы, орфоэпиялық нормалардың сақталуы заңы анықтайды. Айтылым ой бөлісуі, пікір алмасуы, пікірталқы

кезінде, негізінен, қатысымдық бірліктердің заңдылықтарына, олардың мағынасы мен айтылу нормасына сүйенеді.

Демек, коммуникативтік акт барысында айтылымға қатысты ең маңызды мәселе – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және дыбыс жүйесінің қалыптасқан нормаларын меңгеру. Бұл туралы академик Рәбиға Сыздықова былай дейді: “Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында /лексикасында/, грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолданылу түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды” [8,5].

Нәтижелер. Сөздер коммуникативтік актіге түсу арқылы прагматикалық қызмет атқарады. Прагматикалық кеңістікте синтаксис пен лексика-семантикалық белгілер басты көрсеткіш ретінде қабылданады. Олар сөздің ішкі мазмұны мен ой реңкіне қарай прагматикалық интерпретацияның құрылыс материалы болып табылады. [9]. Сөздің айтылым әрекетіндегі прагматикалық қызметін Л.Н.Лейдерман мен Н.В.Барковская көрсеткен үш деңгей негізінде жүйелеуге болады:

I. Концептуалдық деңгей (концептуальный уровень);

II. Ішкі формалық деңгей (уровень “внутренней формы”);

III. Сыртқы формалық деңгей (уровень “внешней формы”) [10, 22].

Концептуалдық деңгей адресанттың (сөйлеушінің, жазушының, айтушының) тұлғалық болмысын (таным-түсінігін) аңғартатын сөздердің мазмұнымен, қолданылым ерекшелігімен, тұжырымды ой жүйесімен өлшенеді. Мұнда тілдік бірліктердің мағыналық реңкіне, ойды жеткізу барысында адамдардың ішкі жан-дүниесіне әсер ету (таңдану, сүйсіну, сену, үйрену т.б.) қабілетіне көңіл бөлінеді.

Ішкі формалық деңгейде сөздің белгілі бір уақыт пен кеңістікте қолданысқа түскен мағынасына, сол кездегі ақпараттың мәні мен мазмұнының өзгеру себептеріне назар аударылады.

Сыртқы формалық деңгейді сөздің интонациялық, грамматикалық, жалпы нормалық заңдылықтарына, дәл, анық, таза, дұрыс қолданылу қағидаларына қарап анықтауға болады.

Сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын **концептуалдық деңгейді когнитивтік зерттеулермен байланысты қарастырған** тиімді. Бұл әсіресе, көркем шығармалар тілін талдауда, мәтінді дұрыс таңдай білуде [11,331] ұтымды тәсіл болып саналады.

Коммуникативтік сапа - сөз арқылы бейнеленетін ойлау мен сөйлеудің, қабылдау мен пайымдаудың, пікірлесім мен тілдесімнің мазмұндық көрсеткіші. Сөздің коммуникативтік сапасының өлшемі – коммуникативтік құзіреттілік.

Демек, сөздің коммуникативтік сапасы айтылғанға немесе жазылғанға дейін автордың санасында алдын ала іріктеліп, коммуникативтік құзіреттілікті игеруге бағытталған ой жүйесінің жиынтығымен анықталады.

Сөз адамның ішкі жан-дүниесіндегі толғаныстарды жан-жақты бейнелеп, табиғат пен қоғамдағы ақиқат болмыстың мән-мазмұнын салыстыруға, теңеуге, терең талдап-тануға қызмет етсе, ол концептуалдық деңгейдегі **қатысымдық бірлікке жатады**. Сөйлеуші айтатын деген ой-тұжырымына қатысты сөздерді дәл тауып, сөйлеу тілінде сәтті қолданып, қабылдаушының сезіміне, сеніміне, эмоциясына әсер ете алса, ол **коммуникативті құзіреттілікті меңгерген тілдік тұлғаға** айналады.

Сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын **ішкі формалық деңгей** - белгілі бір уақыт пен кеңістік аралығындағы қарым-қатынаста сөздердің түрленуі мен соған сай ақпарат мазмұнының өзгеруі.

Мысалы: *Бағың өскенше, тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң – өзің ғана тілейсің* (Абай).

Осы сөйлемде **“тілек”** сөзі бір уақытта, бір мезгілде бірнеше форма арқылы тілдік қатынас құралына айналған. Бұл сөз дербес тұрғанда *мақсат, арман, өтініш* мағынасын білдіреді. Сөйлеу актісіне түсіп, сөйлем құрамына енгенде -у, тұйық етістік жұрнағы; -ің, тәуелдік жалғауы; -ді, табыс септік жалғауы; -й, көсемше жұрнағы; -ді, III жақтық жіктік жалғауы; -сің, II жақтық жіктік жалғау формалары ақпарат мазмұнына үстеме мән қосып, сөз мағынасының түрленуіне, өзгеруіне себеп болып, қатысымдық қызметтің орындалуына ықпал етеді.

Мәселен, сөйлеу актісінде қолданылған “тілек” сөзінің грамматикалық формалары арқылы берілген қатысымдық үстеме мәнін талдап көрсетсек, ол төмендегідей болады:

Тұйық етістік формасы арқылы трансформацияға түскенде “тілек” сөзі сұрау, өтіну, жалбарыну, жалыну туралы ақпарат береді.

Тәуелдік жалғау формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну адамға тән қасиет екені туралы мәлімет беріледі.

Табыс септік формасы арқылы трансформацияға түскенде сөйлеу актісінің негізгі тақырыбы, объектісі, нысаны сұрау, өтіну, жалбарыну жөніндегі мағлұматқа ұласады.

Көсемше формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну әрекетінің үнемі қайталанып тұратынын хабарлайды.

Жіктік жалғаудың III жақ формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну әрекетінің бөгде адамдарға қатысы туралы ақпарат жеткізіледі.

Жіктік жалғаудың II жақ формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну әрекетінің сөйлеуші мен тыңдаушыға қатысы туралы айтылады.

Демек, “тілек” сөзінің дербес тұрғандағы *мақсат, арман, өтініш* мағынасы қарым-қатынас мақсатына қарай өзгеріп, коммуникативтік акт барысында жаңа ақпараттар легін жеткізуге қызмет етіп тұр.

Сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын **сыртқы формалық деңгей** интонацияның қызметі арқылы анықталады. Интонация көбінесе дыбыстау, айту арқылы жүзеге асатын ауызша тілдік қарым-қатынаста анық аңғарылады. Адамдардың ауызба-ауыз тілдесіп, ауызша тілдік қатынасқа түскенде сөзді интонациялық жақтан дұрыс сомдай білуі маңызды. Интонация дұрыс болса ғана тыңдаушыға ой нақты және айқын жетеді.

Интонация – ойға, сезімге әсер ететін негізгі құрал. Ауызша тілдік қатынасқа түскенде адамның сезіміне ерекше әсер ететін сөздерге тиісті интонациялық саз, мәнер қолданылғанда, сөздің қатысымдық сапасы артады.

Құдайберген Жұбанов “Қазақ тілінің грамматикасы” атты еңбегінде: “Адам көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан, сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай тигенін, немесе қалай тиген етіп көрсеткісі келетінін білеміз. Адамның көңіл қобалжуының түрі көп; тіпті ұшы қиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдық – дауыс сазының да түрі көп” [12, 29],- дей келіп, коммуникативтік актідегі сөздің қатысымдық қызметін адамның көңіл-күйі мен әннің сөз әуенінің бір-бірімен сәйкес келетін экспрессивтік мәні арқылы айқындайды.

Сөздің қатысымдық қызметін айқындайтын интонациялық компоненттің бірі – **кідіріс**. Кідіріс – айтылар ойдың мағынасын ажыратуға ықпал ететін негізгі компоненттің бірі. Профессор Ә.Жүнісбеков “Балапан торғай ұясында отыр” деген сөйлемді кідіріс арқылы ритмикалық топтарға жіктегенде екі түрлі мағына беретінін атайды. “Балапан // торғай ұясында отыр” дегенде торғайдың балапаны туралы ақпарат берілсе, “Балапан торғай // ұясында отыр” дегенде торғайдың балапаны туралы ақпарат беріледі.

Интонация ақпарат мазмұнының дұрыс жеткізілуіне ықпал ететіндіктен, оны ауызша тілдік қатынаста сөздің қатысымдық қызметін айқындайтын белгілердің бірі деп тануға болады.

Сөз семантикалық бірлік ретінде сөйлеуге қажет басты тілдік құрал болып табылады. Семантика – сөздің тілдік қатынастағы потенциалды мүмкіндігін айқындайтын, сөйлеу процесінде әртүрлі мазмұндағы ойды жеткізуге қызмет ететін көп сипатты, күрделі тілдік құбылыс.

Қатысымдық процестегі ақпараттың дұрыс берілуіне сөздің семантикасы арқау болады [13]. Сөз семантикасы ақпараттың нақты, айқын жеткізілуіне қызмет етіп, ақпараттың берілу жолдарын айқындауға үлес қосады. Сөз, *біріншіден*, сөйлемдерде хабарланатын ақпараттардың мазмұнын анықтайды; *екіншіден*, сөйлеу кезіндегі ақпараттың жеткізілу амалдарының құрылысына әсер етеді.

Қазақ тіліндегі сөз мағынасын зерттеген тілші-ғалым М.Оразов: “семалар объективті дүниелерден түйсік арқылы қабылданған информациялармен байланысты болса, семема сол информацияларды қабылдап, адам ойындағы жалпылау, дерексіздену қасиетімен байланысты болады” деген тұжырымға келеді. [14,9].

Талқылануы. Тілдік бірліктердің қатысымдық қызметін айқындайтын сөздің семантикалық қасиеті мен белгілері қандай да бір ақпараттың жеткізілуінде басты қызмет атқаратыны ғалымдардың еңбектерінде айтылған.

Сөздерді түрліше тіркестіру, құрастыру, түзу арқылы ой білдіру, ақпарат алмасу мәселесі тіл мен сөйлеуге қатысты комбинаторлық құбылыс ретінде жан-жақты зерттелуде. Валенттілік теориясындағы бір сөздің басқа сөздермен байланысқа түсіп, сыртқы және ішкі құрамдық бірлік тұрғысынан сипатталуы ақпарат жеткізудегі белсенді сөз бен негізгі айтылар ойға басымдық беруді қажет етеді. Осы тұрғыдан келгенде, актант сөздер мен өзекті сөздердің байланысу қабілеттілігі сөйлеу ағымына түскен сөздердің ақпарат жеткізудегі қызметін айқындауға мүмкіндік береді.

Француз ғалымы Л.Теньердің 1959 жылы белгілі бір жағдаятқа байланысты ойды, хабарды баяндауға белсене қатысушы, тілдесім процесіне етене араласып, әрекет етуші тілдік бірліктерді **актант** деп атағаны белгілі. **Актант** – ойды тиянақтап, баяндап тұратын сөздің берілетін ақпаратқа қатысты мәнін, мағынасын толықтырып тұратын коммуникативтік бірлік.

А.Байтұрсынұлы оны “баяншы” (предикат) термині арқылы берген. М. Оразов сөйлем құрамына еніп өзекті сөздермен тіркесетін сөздерді тіл білімінде актант деп біледі. Тілші актанттар өзекті сөздің валенттілік дәрежесін анықтайтын негізгі өлшем екенін айтып, сөздің қатысымдық қызметін валенттілік тұрғысында талдайды. Ғалымның “қосалқы валенттілік жасайтын актанттар сөйлемдегі ойдың толық болуына себі тисе де, түсіріліп қалдырылса, айтылған ойға онша көп зияны тимейді, ... ал қажетті валенттілік жасап тұрған актанттар түсіріліп қалдырылса, сөйлемдегі айтылған ой толық болмайды, текстен ол сөзді талап ету байқалып тұрады” [14, 201] деген тұжырымынан сөздің қатысым актісіндегі қызметін анық байқауға болады.

Мысалы: *Көктем мен күз уақыттарында, жылына екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп қонып, ұзақ уақыт отырып, жайлап та кететін* (М.Әуезов.) деген сөйлемдегі **көктем мен күз уақыттары, қонып, жайлап** сөздерін мағынаны толық ашуға, айтылатын ойды толықтыруға қызмет етіп тұрған **қосалқы қатысымдық бірліктер** деп есептеледі. *Жылына екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп ұзақ уақыт отырып кететін* дегенде әрбір сөз ақпараттың жетуіне ықпал ететін қатысымдық бірлік ретінде жұмсалады. Сондықтан олар **негізгі қатысымдық бірліктер** деп танылады.

Сөздің қатысымдық бірлікке айналуы сөйлеу ағымына түскен сөздердің комбинациясынан көрінеді. Тіл мен сөйлеудің арақатынасы тілдік бірліктердің сөйлеу барысындағы комбинациялануы арқылы анықталса,

сөздің қатысымдық қызметі Ч.К.Найманова атап көрсеткендей, “тіл – сөйлеу” дихотомиясы [16, 49] бірлестігі арқылы аңғарылады.

“Тіл – сөйлеу” дихотомиясы сөйлеу ағымына түскен сөздердің комбинациялану процесін айқындайды. Сөздер сөйлеу ағымына түскенде ғана тілдік қатынас құралына айналады. Олар әртүрлі комбинацияда тіркесіп, байланысып, ойды баяндауға, ақпаратты жеткізуге қабілетті. Тілде сөздер сан жағынан шектеулі болғанымен, семантикалық, мағыналық жақтан көп қабатты. Сондықтан олар әртүрлі комбинацияда тіркесіп, сан түрлі ойды, ақпаратты, пікірді, пайымды білдіру барысында қатысымдық қызмет атқарады. Сөздердің сөйлеу ағымына түсіп, әртүрлі комбинацияда жұмсалуды оларды қатысымдық бірлік ретінде танудың негізі болып табылады.

Сөздердің коммуникативтік актідегі комбинациясын “тіл – сөйлеу” дихотомиясындағы бірлестік тұрғысынан талдасақ, одан “ақпараттық”, “эмоционалдық”, “образдылық”, “көркемдік”, “бейнелілік” “танымдық”, тағы сол сияқты қасиеттерді білдіретін әр түрлі қарым-қатынастағы коммуникативті қызметті байқауға болады.

Мысалы, төмендегі өлең жолдарындағы “алтын” сөзінің дихотомиялық тіркесімнен тұратын комбинациясы мынадай семантикалық мәндерді білдіру арқылы өзгеше коммуникативтік қызмет атқарып тұр:

Бұл сөзге Ескендір де қайран қалды,

Таразыны құрдырып ортаға алды.

Қанша алтынды күміспен салса-дағы,

Бір кішкентай сүйекті аудармады (Абай) дегенде, *алтын* сөзі *салы* сөзімен комбинацияға түсіп, түсі сары қымбат металл және оның қасиеті туралы ақпарат беріп тұр.

Астында дария көк майдан,

Үстінде сәуле алтын күн.

Қарашы ол, бүлік Құдайдан,

Сұрайды дауыл күні-түн (Абай) дегенде, *алтын* сөзі *күн* сөзімен комбинацияланып, күннің жарқырауын, нұр шашып тұруын бейнелі түрде жеткізуге ықпал етіп тұр.

Сөз айттым “әзірет Әлі, Айдаһарсыз”,

Мұнда жоқ “алтын иек сары ала қыз”.

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,

Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз (Абай) дегенде, *алтын* сөзі *иек* сөзімен комбинацияланып, қыздың образына қатысты ақынның эмоциясын білдіріп тұр.

Сап-сап көңілім, сап көңілім!

Сабыр түбі сары алтын.

Сабыр қылсаң жайынды,

Білер ме екен бекзатым? (Абай) дегенде *алтын* сөзі *сары* сөзімен комбинациялану арқылы ауыспалы мағынада қолданылып, танымдық- қатысымдық мәнге ие болып тұр.

Алтын сөзінің сөйлеу ағымындағы комбинациясын “тіл – сөйлеу” дихотомиясы бойынша былай қорытындылауға болады:

“Алтын салу” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – зат туралы ақпарат бере отырып, оның өзіне тән қасиетін көрсету.

“Алтын күн” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – аспандағы күннің жақырауын, нұр шашуын бейнелей отырып, табиғат құбылыстарын тану.

“Алтын иек” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – жағымсыз эмоция тудыруға себеп болып тұрған мотивті сынау.

“Сары алтын” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – көңілге басу айта келіп, салмақты, байсалды қалыпты сақтауға меңзейтін когнитивтік тұжырым арқылы пікірлесуге, ой бөлісуге шақыру.

Қорытынды. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы: “Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді, әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен сөз тізіп, әдеттенуінен, салттануынан болады. Ол салттар жалпы сөз тізу салттарынан, шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз дауысынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуі қажет” дейді. [15, 26.] Аса көрнекті ғалым-тілшінің бұл пікірі тілдік қатынас барысында сөз қолданыс шарттарын білудің, сөз саптау салттарын меңгерудің, олардың заңдылықтарын игерудің қаншалықты маңызды екенін дәйектейді. “Сөз шығарушының”, сөйлеушінің “лебіз дауысынан шыққан сөздің асыл болуы” сөйлемдегі сөздердің тіркесім шарттарын білумен, оларды орынды пайдаланумен, тілдік бірліктердің прагматикалық, эмоционалдық қызметін жете меңгерумен байланысты екенін дәлелдей түседі. Демек, ғалым атап көрсеткен, сөзді қолданғанда әуелі “сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп қолдану қажет” деген қағиданы сөздің қатысымдық қызметін айқындайтын негізгі ұстаным деп тануға болады.

А. Байтұрсынұлы атап көрсеткен *сөз ұнасымына керекті жалпы шарттарға* айтылым үдерісіндегі сөйлеу ағымына түскен сөздердің тіркесімділігін, олардың экспрессивті-эмоционалды күй, образ тудырудағы қызметін жатқызуға болады. Оған сөздің бірнеше семантикалық қабаттан тұратын қасиеті, белгілі бір мағынаны әр қилы реңкте білдіру қызметі дәлел бола алады. Сөз басқа тілдік бірліктермен семантикалық жақтан үйлесім

тауып, грамматикалық амал-тәсілдер арқылы байланысып, сөйлеу ағымына түседі. Нәтижесінде ойды баяндау, қажетті ақпаратты жеткізу қызметін атқарады. Адамдар тіл арқылы қарым-қатынасқа түскенде қажетті шарттар мен әдістер арқылы сөздер комбинацияланып, адамдардың бір-бірін дұрыс түсініп, ұғынысуына әсер етеді. Сөздердің комбинациялануы сөйлеу жағдаятына қарай түрленіп, әртүрлі прагматикалық күшке ие болады.

Мақала Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН АР08855685) негізінде жарияланды.

Статья опубликована на основе грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан «парадигмы языковой коммуникации: литературное произношение и латиноамериканское письмо» (ОГРН АР08855685).

The article was published on the basis of the grant project of the Science Committee of the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan "paradigms of language communication: literary pronunciation and Latin alphabet" (IPTN AR08855685).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сөз сарасы. – Алматы: Сардар, 2009, - 160 б.
- 2 Фердинант де Соссюр. Труды по языкознанию. – Москва, 1977, -276 б
- 3 Леонтьев А.А. Психоллингвистика и проблемы функциональных единиц речи. «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике». – Москва, 1961
- 4 Головин Б.Н. Введение в языкознание. 2-изд. – Москва, 1978,
- 5 Смирницкий А. И. Лексическое грамматическое в слове. Вопросы грамматического строя. – Москва, 1955
- 6 Красильникова Л., Вялова Н., Зайцева С. Принципы организации методической работы. “Мир науки” Педагогика и психология. Москва, -2019, № 3, том 7
- 7 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993, -496 б.
- 8 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Ел-шежіре, - 2014, -580 б.
- 9 Бәмішұлы Б. Сөз мәйегі. – Алматы: Дәуір. 2019. – 312 б.
- 10 Лейдерман Л.Н., Барковская Н.В. Введение в литературоведение – Екатеринбург, 1966, - оқулық
- 11 Бекеева Н. Сарбасова А. Кәсіби тілдік дағды қалыптастырудағы тақырып пен мәтіннің дұрыс таңдалуы. Хабаршы. “Филология ғылымдары” сериясы. ҚазҰПУ, 2019, №3(69), -408 б.
- 12 Жұбанов К. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2014, - 366 б.
- 13 Қамзаева К. Сөйлеу әрекетін қатысымдық тұрғыдан қарастыру парадигмалары. Хабаршы. Қорқыт ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік университеті. 2017, №1. – 50-55 б. журнал
- 14 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991, - 178 б.
- 15 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал, - Алматы: Сардар, 2009, - 348 б.
- 16 Найманова Ч.К. Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков): автореф. Доктора филолог. Наук. – Бишкек, 2006,

References:

- 1 Soz sarasy. –Almaty: Sardar, 2009, – 160 b.
- 2 Ferdinand de Saussure. Trudy po iazykoznaniiu. – Moskva, 1977, – 276 b.
- 3 Leontev A.A. Psiholingvistika i problemy funkcionAlnyh edinis rechi. «Voprosy teorii iazyka v sovremennoi zarubejnoi lingvistike». – Moskva, 1961
- 4 Golovin B.N. Vvedenie v iazykoznanie. 2-izd. –Moskva, 1978
- 5 Smirniski A. I. Leksicheskoe gramaticheskoe v slove. Voprosy gramaticheskogo stroia. –Moskva, 1955, – kitap
- 6 Krasilnikova L., VAlova N., Zaiseva S. Prinsipy organizatsii metodicheskoi raboty. “Mir nauki” Pedagogika i psihologia. Moskva, – 2019, № 3, tom 7.
- 7 Ahanov K. Til bilimnin negizderi. –Almaty: Sanat, 1993, – 496 b.
- 8 Syzdykova R. Abaidyn soz ornegi. –Almaty: El-sejire, – 2014, – 580 b.
- 9 BAmisuly B. Soz mAiegi. – Almaty: DAur. 2019. – 312 b.
- 10 Leiderman L.N., Barkovskaia N.V. Vedenie v literaturovedenie –Ekaterinburg, 1966
- 11 Bekeeva N. Sarbasova A. KAsibi tildik dagdy Kalypstastyrudagy taKyryp pen mAtinnin durys tandaluy. Habarsy. “Filologia gylymdary” serniasy. KazUPU, 2019, №3(69), – 408 b.
- 12 Jubanov K. Kazak tili jonindegi zertteuler. – Almaty, 2014, – 366 b
- 13 Kamzaeva K. Soileu Areketin KatysymdyK turgydan Karastyru paradigmalary. Habarsy. KorKyt ata atyndagy Kyzylorda Memlekettik universiteti. 2017, №1. – 50-55 b.
- 14 Orazov M. Kazak tilinin semantikasy. – Almaty, 1991, – 178 b.
- 15 Baitursynuly A. Til – Kural, - Almaty: Sardar, 2009, – 348 b.

16 Naimanova Ch.K. *Lingvistichestki status valentnosti i sochetaemosti v raznosistemnyh iazykah (na materiale angliskogo, kyrgyzskogo i ruskogo iazykov): avtoref. Doktora filolog. Nauk. – Biskek, 2006.*

МРНТИ 14.15.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.21>

Оразалиева Э. Н.¹

¹Назарбаев Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

МӘДЕНИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМ – АДАМ КАПИТАЛЫНЫҢ САПАЛЫ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақала тіл табиғатын, сөз мағынасы мен қызметін анықтауға бағытталған қазақ зерттеушілерінің танымдық тұжырымдары негізінде зерделенген қазақ тіл біліміндегі тілтаным теориясының басты қағидалары мен ұстанымдарын адам капиталы ұғымымен сабақтастыру мақсатын көздейді. Қазақ тілтаным теориясының концептуалдық жүйесі мен когнитивтік парадигмасын тіл білімінің ұлттық сипатын танытар әрі әлемдік қордың маңызды ғылыми арнасын құрар қағидалар тізбегі ретінде талдау – бүгінгі тіл туралы ғылымның пәнаралық табиғатын зерделейтін өзекті мәселе. Қазақ тіл білімінің рухани қоры мен мұрагерлік қазынасынан бастау ала отырып, танымдық ұстанымдарға үйлесе жалғасқан тілтаным теориясының ғылыми негіздерін дәйектеу арқылы танымның күрделі заңдылықтарын пайымдауға, оның тілдік бөлшектермен ажырамас бірлігін дәлелдеуге және жалпы нормалардан жеке даралыққа бағытталған зерттеулердің әдіснамалық негізін әлеуметтік, психологиялық, ұлттық-мәдени тұрғыдан қарастыру тілдік дәстүрді жүйелеуге мүмкіндік берді. Тіл мен танымның байланысы арқылы тілдік универсалийге сәйкестендіріле танымдық және тұлғалық ұғымдарды түсіндіру мүмкіндігі олардың негізгі дамытушы факторлары қатарында антропологиялық, аялық, аксиологиялық және антропо-типологиялық, ареалды-аялық, аксио-генеологиялық мәселелерді де шешуге септігін тигізері сөзсіз.

Түйін сөздер: адам капиталы, мәдени-эстетикалық таным, тілтаным, сана, әлеумет, психология, когнитивтік парадигма, сапалы негіз

Orazaliyeva E.¹

¹Nazarbayev University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

CULTURAL AND AESTHETIC KNOWLEDGE - A KUALITATIVE BASIS OF HUMAN CAPITAL

Abstract

The article is aimed at defining cognitive concepts and principles in Kazakh linguistics based on research papers that measure the nature of the language and the semantics of the word in the context of their functioning. The analysis of the conceptual system and cognitive paradigm in the cognitive theory of the Kazakh language is becoming an urgent problem of modern interdisciplinary science with the national identity and world practice. The cognitive theory, which originates from the spiritual and value heritage of the Kazakh people harmoniously combined the foundations of linguistic cognition, and also substantiated a wide conceptual block of the human capital's cognition. Its complex patterns contributed to the accumulation of social, psychological, ethnic and cultural methodological foundations of normalized general and private linguistics. The possibility of comparing linguistic universals using the relationship between language and cognition also characterized the influence of anthropological, axiological, anthropo-typological, areal, and geneological factors. Thus, in the history of cognitive linguistics, which studies the laws of the environment and its linguistic picture, Kazakh linguistics has designated its research format, taking into account a number of conceptual operations.

Keywords: human capital, cultural and aesthetic knowledge, linguistic knowledge, consciousness, society, psychology, cognitive paradigm, Kualitative basis

Оразалиева Э.Н.¹

¹Назарбаев Университет,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

КУЛЬТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ПОЗНАНИЕ – КАЧЕСТВЕННАЯ ОСНОВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Аннотация

Статья направлена на определение когнитивных концепций и принципов в казахском языкознании на основе исследовательских трудов, соизмеряющих природу языка и семантику слова в контексте их функционирования. В этой связи, анализ концептуальной системы и когнитивной парадигмы в познавательной теории казахского языка с позиции национальной идентичности и мировой практики становится актуальной проблемой современной междисциплинарной науки. Познавательная теория, берущая начало с духовного и ценностного наследия казахского народа, не только гармонично сочетала в себе основы языковой когниции, но также обосновала широкий понятийный блок процесса познания человеческого капитала. Его сложные закономерности способствовали аккумуляции социальных, психологических, этнических и культурных методологических основ нормированного общего и частного языкознания. Возможность сопоставления языковых универсалий с помощью взаимосвязи языка и познания также охарактеризовала влияние антропологических, аксиологических, антропо-типологических, ареальных, генеологических факторов. Таким образом, в истории когнитивной лингвистики, изучающей законы окружающей среды и ее языковой картины, казахское языкознание обозначила свой формат исследования с учетом ряда понятийных операций.

Ключевые слова: человеческий капитал, культурно-эстетическое познание, языковое познание, сознание, социум, психология, когнитивная парадигма, качественная основа

Кіріспе. XX ғасырдың екінші жартысында ғылыми айналымға енген адам капиталы ұғымы бүгінгі күні мазмұндық желісін кеңейте отырып, тек білім мен дағдылар жиынтығы ретінде ғана емес, сырттан әсер етуші факторлардың тоғысы тұрғысынан да зерттеліп келеді. Қазір адам капиталы оның өмірін бағалайтын индикатор есебінде моральдық қасиеттер мен қоғамдық әрекеттер одағы деп танылуда, сондықтан мәдени-эстетикалық құндылықтар әлемінде адам мен адам капиталы ұғымдары тоғыса ұсынылады. Адам капиталы ұғымын айқындайтын ұстанымдар қатарында, бір жағынан, маңызды экономикалық ресурстар қарастырылса; екінші жағынан, мұнда әлеуметтік, психологиялық, мәдени әрі этнографиялық қатынастар жігі сұрыпталады. Білікті әрі кәсіби деңгейі жоғары қабілеттер мен дағдылардан құрылған бұл өзгешеліктер адам табиғатының ішкі мүмкіндігін сырттан әсер етуші факторлармен сабақтастыра зерделеуге ықпал етеді. Нәтижесінде адам капиталы қолданбалы аспектілердің жиынтығына негізделген физиологиялық, психологиялық, дүниетанымдық, қоғамдық және мәдени микро және макроқұрылымдар тоғысы деп танылады. Осыған орай, адам және қоғам, адам және мәдениет, адам және сана сияқты ұғымдық одақтарға негізделетін дискурстық талдау бағыты қазіргі антропоцентристік зерттеулерді жан-жақты талдауға көмектеседі. Кезінде Конфуций мемлекет құндылықтары аясында қоғамдық тәртіп пен тұрақтылықты жоғары бағаласа, Гераклит мемлекет ұғымын отбасы заңдылықтарымен сабақтастыра түсіндірді. “Мемлекет туралы” деген еңбектің авторы Цицерон мемлекет белгілерін халық игілігінен өрбіте талдаса, Әл-Фараби халықтың әл-ауқатын мемлекеттің басты нысаны деп таныды. Томас Гоббс мемлекет алғышарттарын адамдардың арасындағы келісімшарт заңдылықтарымен тығыз байланыстырды, сондықтан мемлекет адам құқықтарынан жинақталатын ұғым деп есептелді. Әр ойшыл адамзат өміріндегі маңызды тірліктер қатарын отбасылық тәлім-тәрбиемен, қоғамдық тәртіппен байланыстыруға тырысты.

И. Фишер ұсынған капитал теориясы бойынша әртүрлі жарыспалы тұжырымдамалар тізбегін адамдардың қатысымдық қабілеті анықтайды. Бұл тізбекті табыс табу, заң мен дәстүрлерді сақтау, өз қызметін ұйымдастыра білу мүмкіндіктері толықтырады. Көпшілік ғалымдар білім алу мен кәсіби дайындық кезеңдерін қосалқы бөлшектер деп қарастырады. Массачус технологиялық университетінің профессоры Л. Туроу адам бойындағы өзгешеліктерді дарындылық пен білімнен өрбітті. Ал Пристон университетінің профессоры Ф. Махлуп оларды ақыл мен физикалық қабілеттердің жетілуі тұрғысынан талдады. Адам қоғамдық қатынастарда мәдени әрі аксиологиялық, әлеуметтік және танымдық, физиологиялық және психологиялық деңгейлердің тоғысқан үлгісін құрайтындықтан, оның ресурстық капиталы тиімді механизмдер тұтастығын басшылыққа ала отырып, білім экономикасының құрамдас бөлігі ретінде қоғамдық қатынастардың білікті де бәсекеге қабілетті өлшемдерін іске асырады. Тарих көрсеткендей, кез келген қоғамдық өзгерістер адам капиталының кезеңдік даму эволюциясын танытумен қатар, ғылым мен білім деңгейін де, ғылыми-техникалық прогресс дәрежесін де, мәдени құндылықтар жадынамасын да сапалы көрсеткіштермен дәйектейді.

Әдістеме. Белгілі бір психо-физиологиялық ерекшеліктер жиынтығы ретінде адам жаратылысынан ойлы, пәлсапалы мүмкіндіктер ордасын құрайды. Оның қабілеті қоғамдық қатынастар шегінде, әлеуметтік және мәдени шарттар арқылы қалыптасады. Осы орайда, “адамзаттың ақыл-санасы, ойлау жүйесінің заңдылықтары, білімнің қайнар көздері мен оның меңгерілу жолдары, сол сияқты мый, психика, ментальды жағдайлар мен актілер – барлығы ерте кезден пәлсапа мен логика, психология мен биология шеңберінде зерттеліп келген” [1, 61]. Қазіргі жаңа бағыттарды құрайтын адам капиталының негіздері әр тұлғаның қажеттілік тудыратын даму қорын жүйелеуге, ішкі мүмкіндігін таразылауға, сол арқылы оның әлеуметтік-экономикалық ресурс ретіндегі функционалды-прагматикалық өлшемдерін реттеуге мүмкіндік береді. Адамның өсу жолы мен әрекеті, ішкі

мүмкіндігі мен психологиялық даму өзгешелігі де түрлі әлеуметтік және мәдени факторлардың ықпалымен сарапталады. Физиологиялық жағынан біртекті болып келетін адам атаулының өзі алуан түрлі факторлардың ықпалымен дамып, жан-жақты қарым-қатынас жасайды және әртүрлі қалыптасу жолынан өтеді. Нәтижесінде әсер етуші күштердің бірі ретінде адам өмір сүретін заңдылықтар қаланады. Олар өскен және тәрбие алған орта, білім деңгейі, сыртқы қоршаған адамдардың ықпалы сияқты мәселелермен сипатталады. Белгілі қоғам қайраткері Д. Қонаев: “Қазақ әруақ аттамаған. Тіршілігінде ата-анасын ардақтай білген халық солардың ең ізгі қасиеттерін ертеңгі ұрпақ бойына сіңіре білген. Біздің ұлылығымыз да осында” [2], -деп атап көрсетті. Халық пәлсапасы мен танымынан бастау алатын құндылықтар терең ғылыми ізденістер көкжиегін анықтаумен қатар, бағдарлы болашақтың ғылымаралық тұтастығын да жүйелеуге септігін тигізері сөзсіз. Сөйтіп, мәдени өркендеу мен ұлттық қалыптасудың құралы болып табылатын тіл арқылы тарихи тағылым өзегінің мәдени-эстетикалық нормаларын ұлттық дәстүр мен этнопсихологиялық әдет-ғұрып ұғымдарымен ұштастыра талдау мүмкіндігі өзектеледі.

Эстетикалық категориялар ойлаудың өзгеше құрылымы мен ұстанымдарын жинақтайтын фундаментальды ұғымдар деп қарастырылады. Өзара тығыз байланысты элементтер бір-бірімен сабақтаса өзгеретіндіктен, тілдік құралдардың эстетикалық мүмкіндіктерін зерттеу қазіргі маңызды бағыттардың біріне айналып отыр. Адамға әсер ету, оның мәдени құндылықтарын қажет ету негізінде қалыптасатын ерекше қабылдау формалары тіл мен танымның бірлігіне негізделген лингвистикалық зерттеулерді тың белестерге жетелейді. Қазіргі кезеңде эстетикалық қанағат, рухани тазалық сияқты ұғымдық тіркестер тілдік мәтіндердің қолданбалы сипатын жүйелеуден бастап, сөздің қоғамдағы психологиялық және танымдық қызметтерін жан-жақты талдауға негіз болуда. Грамматикалық формалар мен лексикалық бірліктердің эстетизация құбылысына ұшырауы, ең алдымен, семантикалық өрістің кеңеюімен және сөздің когнитивтік сипатының тереңдеуімен тығыз байланысты. Осыған орай, тіл ғылымында адам капиталының мәдени-эстетикалық әлеуеті қоғамдық қарым-қатынас нормаларымен және жеке тұлғаның халықтық құндылықтарды бағалау әрі эстетикалық пәлсапаны меңгеру мәселелерінен бастау алатыны анық. Эстетикалық сана мен ғаламның танымдық бейнесі мәдениеттанудың теориялық негіздерін саралаумен қатар, тіл мен философияның ұстанымдарын бірлікте зерделеуге, рухани әлем құндылықтарын адам баласының шығармашылық қабілетімен тұтастықта айқындауға көмектеседі. Халық игілігін құрайтын маңызды жүйелердің әрқайсысы тілтанымдық мұраның қалыптасуына өзінше әсер етеді, оның тұтасқан бейнесін жасауға көмектеседі. “Әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастыққа сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, мәдениет” [3, 90-б.] болып табылады дегендей, тілдің мәдени негіздерінің ұлттың тарихымен, салт-санасымен, танымымен тығыз байланыста қалыптаса дамуы – адамзат өмірінің заңды құбылысы, эволюциялық алғышарты. Ресей ғалымдары адам капиталы ұғымы құндылықтар аясында, адамның қабілеттерін символдық негізде анықтау арқылы жүйеленеді деп есептейді. Аталмыш мәселе әлеуметтік және мәдени капитал негізіндегі білім логикасына бағыну нәтижесінде жағымды және жағымсыз сипаттағы капитал бірліктерімен, адамның моральдық және психологиялық ерекшеліктерімен сипатталады. Жеке тұлғаның бойында тілдік мәдени құзреттің қалыптасуы белгілі бір лексика-грамматикалық бірліктердің меңгерілуімен ғана байланысты емес, ол үшін сөздердің ұлттық-мәдени сипаттағы мазмұндық ерекшелігін де ескеру қажет. Тарихи деректер мен мифологиялық туындылардың тілдегі көрінісі сол құндылықтардың білім қорын жинақтауға көмектесе отырып, маңызды мәдени коннотациялардың дүниеге келуін уәждейді. Лингвомәдениеттанымдық талдаудың мақсаты да мәтін астарында сақталған халықтық ақпаратты зерттеуге бағытталады, себебі мәтін мазмұны ұлт мәдениетіне терең бойлауға, тілдік құралдар аясында сақталған мәдени сценарийлерді түсіндіруге жол ашады.

Тіл мен танымның мәдени негіздері тарихи, ұлттық-мәдени тәжірибені жаңа танымдық көкжиектермен байланыстыру арқылы дамиды, оның құндылықтар кеңістігін жетілдіру арқылы жүйеленеді. Неміс ғалымы В. фон Гумбольдт та кезінде білімнің әдет-ғұрып пен дәстүр, мәдениет арқылы адамның тұлғалық болмысында жүйелнетінін атап өтті [4, 73-б.]. Жаһандану жағдайында адам капиталының сапасы мен әлеуеті қоғамдық өмірде, халықаралық қауымдастықта маңызды сипатқа ие тарихи фактор ретінде қарастырылып келеді, себебі бұл ұғым әлеуметтік және мәдени ресурстар қатарында кеңістік пен уақыт өлшемдерімен сабақтасады. Қазақ халқының танымындағы адам капиталы рухани мәдениет деңгейімен және өмірлік құндылықтар сапасымен анықталса, бүгінгі ғылыми айналымда бұл мәселе интеллектуалдық қормен, адамзаттық дамудың жоғары индексімен кеңейтіліп отыр. Осыған орай, адам капиталы, оның біліктілігі мен дағдылары, адамгершілік пен шығармашылық қабілеттері ұлттық байлықтың негізі деп қабылданатын болды.

Тарихи деректерге сүйенсек, батыста зияткерлік мәдениет мәдени-эстетикалық даму мен экономикалық өрлеудің алғышарты тұрғысынан Қайта өрлеу дәуірінің дәстүрлі мәдени бірлігі деп танылған, яғни білім де мәдениеттің құрамды бөлігі, этномәдени қалыптасудың басты құралы ретінде халықтық құндылықтар әлемінде ұрпақтан ұрпаққа жаңғырып, сарқылмас қазына ретінде жеткізіліп келеді. Ғылыми айналымда адами капиталды 4 бағыт, ал адам әрекетінің мәдени білімін 3 арна қалыптастырады деп есептеледі. Бірінші кезекте адам болмысын жүйелейтін капиталдық көрсеткіштер ретінде атрибуттық, тарихи-генетикалық, функционалды-мақсаттық және айналмалы-циклдық ерекшеліктер нысанға алынса [5], екінші кезекте зерттеу бірліктерін сыртқы тәжірибе, таным және қарым-қатынас [6, 117] мәселелері айқындайтын болды. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, тілдік құзырет пен мәдени таным байланысы әрі білім арқылы халықтың тарихи және

мәдени тәжірибесін жаңа танымдық амалдармен сабақтастырады, әрі құндылықтар әлемінің танымдық бағдарын кеңейтеді [2, 199]. Осыған орай, ұтымды пәнаралық байланыс негізінде пайда болған терминдер, ең алдымен, гуманитарлық ілімдер кеңістігіне тың сипат беруге мүмкіндік берсе, екіншіден, ғылыми ұғымдардың семантикалық өрісін дамыту алғышарттарын түсіндіру бағыттарын жүйелейді. Айталық, терең себеп-салдарлық тоғысулар нәтижесінде «инвестиция» ұғымының адам капиталымен тығыз байланыс құрайтын өзіндік қоры немесе құзыреттер тізбегі жасалып, айналмалы процестер шығармашылық капитал, әлеуетті дамыту арқылы өсімге қол жеткізу, табыс, өмір сапасы, уәждеме сияқты тіркестердің мақсатымен толығып талдана бастады [5]. Осының ішінде адам капиталының мәдени қорына құйылатын инвестицияларды ғылыми көпшілік өз алдына бөлек жіктеген дұрыс деп тұжырымдайды. Бұл жағдайда адамның дамуын қамтамасыз ететін шығындар бірде білім беру мен денсаулық саласын, мобилді көшіп-қону бағыттарын қамтитын сапалы көрсеткіштер ретінде (К. Макконнелл, С. Брю) қарастырылса, бірде затты және затты емес шығындар (Дж. Кендрик) жіктемесін құрайды [7]. Демек мәдени-эстетикалық таным адам капиталы қорының құрамдас инвестициялық үлесі ретінде бүгінгі күні тың ғылыми ізденістерге жол ашып, жаңа тұжырымдардың өзектелуіне мүмкіндік беріп отыр.

Талқылануы. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде тілді адамзат мәдениетінің интерпретациялану амалдары тұрғысынан талдау жиі байқалады. Бұл мәселелердің күн тәртібіне қойылуы тіл қызметінің жаңа қырларын анықтаумен байланысты. Бүгін тіл қарым-қатынас құралы болумен қатар, адамзат ойының, психикасының кілтті ретінде адамды тану, ұлтты тану мүмкіндіктерін кеңейтіп отыр. Тілдің құндылығы тұлға арқылы тарихты тану, ұрпақты тану бағыттарын дамыту мүмкіндіктерімен дәлелденуде. Оның тілдік дәйегі ретінде сөз мағынасының концептологиялық жүйесі, метафоралық қолданысы, фреймдік сипаты зерттеу тақырыптарына арқау болуда. Демек, мәдениет ұғымының негізі ретінде адамның өмір сүру ерекшелігі мен қалыптасу, даму әрекеті қарастырылатын антропоцентристік талдаулар адамзат өмірін ұйымдастырып, дамытатын арнайы тәсілдер жиынтығы ретінде; адам әрекетінің қалыптасу негіздері деп; этностардың тарихи дәуірлеуінің сипаттамасы тұрғысынан; тарихи деңгей мен қоғамдық, этикалық нормалардың даму деңгейі ретінде анықталып өзектелуде. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, адам капиталының дамуына кедергі жасайтын мәселелер қатарына энтропияның жоғары дәрежеде етек алуы жатады. Басқаша айтқанда, бұл – антимәдениет ұғымымен астарлас мәселе, оның әлеуметтік негізін қоғамдағы мәдениеттің төмендігі, құқық бұзушылық және танымға ықпалын тигізетін өзге де кері факторлар анықтайды. Мәдениеттің негізін әрекет пен білімнің бірлігі айғақтайды. Сол себепті сана әрекетін белгілі бір тарихи ортаға бағыттау дәстүрлі әрі құнды құрылымдар мен қатысымдық бірліктер арқылы жүзеге асады. Осы орайда, алуан түрлі мәдениет үлгілері дүниені қабылдаудың бірден-бір ерекшелігін құрайтынын ескерсек, сол нормаланудың бірліктерін үйлестіру негізінде эстетикалық әсер ұстанымдары да адам капиталының құндылықтарын сөз табиғатымен сабақтастырады. “Тілдік талғамы нашар адамның тіл мәдениеті де төмен болады” [8, 12] деген қағидамен өзектелген тұжырым арқылы білім мен мәдениетке деген ықылас байқалатындықтан [9, 39], қазақ тіл білімі зерттеушілерінің еңбектерінде сөздің танымдық, әлеуметтік және рухани сипаты адамның болмысын сомдайтын бөлшегі деп түсіндіріледі. Халықтың талғамы мен танымы адам әрекетінің мазмұнды да мағыналы бірлігін құрайды, әрі әлемнің тілдік бейнесін ұлттық сипатта дәлелдеудің, тұлғалық келбетін жинақтаудың басты алғышартын белгілейді.

Мәдениеттің пәлсапалық негіздерін зерттеу барысында ол көптілді құбылыс деп талданады [10]. Авторлар оның себебін мәдениеттің табиғи болмысынан іздейді, алуан түрлі хабарларды әрі мәліметтерді сабақтастырап өзгешелігімен байланыстырады. Когнитивтік ғылымда мәдениет сана мен тәртіптің реттеуші қабаты деп танылады. Сананың тілдік формасымен сабақтасқан танымдық бірліктер нәтижесінде эпистемиологиялық бетбұрыстармен қатар, мәдени процестердің қалыптасуы да, ғылыми ойлаудың гуманитарлық формаларына да жаңалық ала келді. Когнитивтік бағыт гуманитарлық әрі жаратылыстану ғылымдарының ұстанымдарын тоғыстыру арқылы танымдық антропология аясында адам капиталын жүйелеуге қажет ілімдер жиынтығын ұсынды. Таным да пәлсапалық мәдениет парадигмасының жеке көрсеткішін құрай отырып, бүгінгі күні ғылымаралық тоғысудың ең ұтымды мәселелерін шешуге бағытталды. Мәдени-эстетикалық тәжірибенің генетикалық құрылғыларын іздеу, адам табиғатын түрлі әлеуметтік мәселелер негізінде талдау, олардың санада көрініс табуын дәйектеу қазіргі мәдени нейроғылымның өзекті тақырыптарын құрап отыр. Ұсынылатын зерттеулердің басты мақсаты адамның тұлғалық қалыптасу өрісінде сыртқы факторлар мен ішкі физиологиялық даму ерекшелігінің арақатынасын анықтау болып табылады. Бағыттың қолданбалы сипаты табиғат пен мәдениет, физиология мен орта, туа біту мен үйрету процестерінің өзара ықпалдасу мүмкіндіктерін жүйелеуге негізделеді.

Моральдық нормалар адамзат қоғамының ғасырлық тәжірибесінің нәтижесі болып табылады. Ол адам мен қоғам арасындағы үйлесімді даму мүмкіндіктерін жүйелеуші қажеттілік деп заманауи зерттеулерге арқау болады. Әлемді қабылдау екі жақты функциялардың көмегіне сүйену арқылы жүзеге асады деп есептеген ғалымдар универсалды құрылғылардың қызметін бақылаушы, айқындаушы және түсіндіруші, ал ерекше құрылғылардың функциясын дамытушы деп сипаттайды [11, 256]. Олардың қатарында: біріншісі нақты білімдер мен құнды ұғымдар қоймасы деп, ал екіншісі дамытушы, толықтырушы, жетілдіруші қызметтер жиынтығы деп аталды [12, 199]. Бүгінгі білім интеграциясында адамзат өмірінің эстетикалық өлшемдер генезисін саралау арқылы үйлесімділікке ұмтылу тенденциясы байқалады. Ғылымның экзистенциалды сипаты мен мазмұны ғаламды танудың өзгеше құралы ретінде когнитологияның онтологиялық әрі гносеологиялық ерекшеліктерін жүйелеу қажеттігін тудырып отырғаны сондықтан болар. Когнитивтік ғылым

тұрғысынан мәдениет “ментальды жамылғы” [13] деп қарастырылады. Оның мақсаты – қоғамдағы адамдардың өзара байланысу, түсінісу мүмкіндіктерін жеке тәжірибелері негізінде сұрыптау. Демек кез келген ақпарат көзі де, таным құрылымы да адамзат тіршілігінің басты құралдары ретінде сананың мазмұндық қабатын құрайтын қызмет атқарады. Когнитивтік құрылымда адам баласының ғалам туралы ақпаратты меңгеруінің “бабалық тәжірибесі” [13] жинақталған деп есептеледі. Нәтижесінде тіл, мәдениет, ойлау құбылыстарының арқатынасы бұл мәселенің кілт ұғымдарын айқындаумен қатар, таңбалық негізде екі түрлі қызметтің бірлігін жүйелеуге ат салысады: бірі – мәдени, екіншісі – генетикалық. Демек, адамзат өмірінде орын алар символдардың да мәдени мазмұны этнотанымдық әлемді таңбалай алады. Айталық, мәдени-эстетикалық таным бірлігі болып табылатын концепт ұғымының құрылымы төмендегідей компоненттерді біріктіреді: мағына, баға, жалпыадамзаттық немесе универсалды сипат, ұлттық-мәдени ерекшелік, әлеуметтік бірлік және т.б. Аталған мәселелердің әрқайсысы жеке тұлғалық та, психофизиологиялық та құрамдарды жинақтау негізінде тілде, оның құрылымдарында көрініс таба отырып, адам капиталының сапалы негізін анықтауға жұмыс істейді. “Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызметі арқылы көрінетіні, ұрпақтан ұрпаққа жеткізілетіні белгілі” [14, 287] деп тұжырымдалғандай, адам капиталының негізін сұрыптайтын тілдік тұлға тіл еркіндігі мен ой еркіндігін үйлестіре білетін, ұлттық сана мен халықтық дәстүр бірлігін сұрыптайтын, адамның ішкі қуаты мен берік сенімін, тілдік дайындығы мен тілдік құзыретін таныта білетін адам болып табылады.

Нәтижесі. Тілдегі мәдени факторлардың құндылығын терең талдау талаптарына сәйкес танымдық интерференция, когнитивтік модельдеу мәселелері аса маңызды ғылымаралық түсініктемелерді анықтауға мүмкіндік туғызып отыр. Нәтижесінде когнитивтік карта мен тілдегі өзара әсер етуші құрылымдар матрицасын дайындау мәселесі лингвистикалық зерттеулердің болашаққа бағдарланған еншісін құрайтыны сөзсіз. Адамзат танымының белсенді бірліктері мәдениаралық та, ұлтаралық та қатынастардың адам капиталын дамытуға бағытталған мақсат-міндеттерін шешуді көздейді, сондықтан тілді танымдық механизм деп есептейтін зерттеулерге жол ашылып, адамның физиологиялық капиталы мен зияткерлік капиталын зерделеу қажеттігі анықталуда. Қазақ тіл білімінде тіл арқылы адамзаттың тәжірибесі мен дүниетанымын ұрпаққа жеткізу мүмкіндіктері талданатындықтан, тіл табиғаты мен оның қызметі адамтану, қоғамтану, табиғаттану (Ә. Қайдар) ұғымдарының бастауы деп қарастырылуда. Адам капиталының сапалы тілдік тұлғасы да индивидуумның өз тілін жете меңгеруімен, өзге тілде сүрінбей сөйлей білу әрекетімен, өзгенің этникалық ұстанымдарына құрметпен қарауымен тығыз байланысты. Мәдени сабақтастық контекстінде зияткерлік капитал мен адам капиталы ұғымдарының арақатынасын талдап көрсету аса құнды. Зияткерлік капиталға қойылар талаптар мен оның табиғатын айқындайтын бірліктер адамның зейіні мен зердесіне тікелей байланысты, сол арқылы адамның жады жұмысының жылдамдығы, ойлау жүйесінің тиімділігі физиологиялық мәселелермен өзара қарым-қатынас құрайды. Екі капиталдың да ортақ белгілерін жинақтаған білім мен дағдылар, табиғатынан бойына біткен интеллект ұғымдар сараланса да, айырмашылық көлем өлшемдерімен сұрыпталатыны сөзсіз. Эстетикалық сана мен ойлаудың байланысы маңызды адамзаттық құндылықтарды дүниеге әкелумен қатар, олардың кең көлемде қолданыс тауып, орнығуын уәждейді. Әрбір ұлт мәдениеті өз бастауын сол ұлттың этникалық іргетасы болып қаланған көне ру-тайпаларының қалыптасу қайнарларынан алып, эволюциялық жолмен ұрпақтан-ұрпаққа рухани мұра болып жалғасар құндылықтарымен сабақтастырады.

Мәдени танымның негізі ретінде мораль мен адамгершілікке негізделген этика мен эстетика мәселелері терең философиялық ілімнің бастауы деп қабылдаған жөн. Этика моральдың генезисін, табиғатын, өзіндік белгілерін зерттей отырып, оның қоғамдағы орны мен қызметін дәйектейді, сол арқылы адамзат өміріндегі адамгершілік тетіктерінің жүйеленуін қадағалайды [15]. Этиканың құрылымдық бағыттарын айқындайтын мәселелерге: мораль мен этикалық ілімдер тарихы; мораль теориясы; нормативтік этика; қолданбалы этика негіздері жатады. Осылардың ішінде қолданбалы этика нормативтік ұстанымдар мен мораль теориясы негізінде адамдарды алуан түрлі қоғамдық орталарда, әлеуметтік салаларда ұстай білуге үйрететін практикалық қызмет атқарады. Қолданбалы этика – қоғамдық шартталған және өмірлік маңызы айрықша ұстанымдар мен нормалар, ережелер жиынтығы. Оның құрамын: азаматтық этика, яғни қоғам мен азамат арақатынасын саралайтын нормалар; экологиялық этика мен биоэтика, яғни адам мен қоршаған орта заңдылықтарын анықтайтын ережелер, соның ішінде биоэтика экожүйенің бір бөлшегі ретінде адамның өзге тіршілік иелеріне қатысын айғақтайды; жағдаяттық этика немесе адамзат өмірінің әртүрлі жағдайларына, қатысымдық мүмкіндіктеріне байланысты анықталатын тәртіп ұстанымдары, этикет мәселелері реттейді [16].

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазақ тілтаным ғылымының қалыптасуын жалпы танымдық және жеке тілтанымдық процестердің себеп-салдарлық байланысы жүйелеуге мүмкіндік береді. Адамға тән субъективті қабілеттер мен психологиялық мінез-құлықтар танымдық процестің сатылы дамуын уәждей отырып, оның тілдік құралдар арқылы көрініс табуын айқындайды. Табиғи факторлармен қатар жүретін және адамның жан-жақты өсуіне әсер ететін объективті факторлар да тілтанымдық процестердің өзегі болып табылады. Ғалым Ф. Оразбаева: “Қазақ тілін оқытуда тілдік және қатысымдық бірліктер білім мен таным процестерін біріктіреді. Әсіресе, сөз – коммуникативтік тұлға ретінде әрі атаулық, әрі танымдық қызмет атқарады” [17; 223] дегендей, тіл мен танымның тұтасқан бейнесі оның ғылымаралық көкжиегін анықтаудың басты алғышартын құрады.

Лингвистикалық салалардың ұзаққа созылған қалыптасу тарихы мен өзгеше нысаны тілдің танымдық функциясын антропологиялық ұстанымнан бастау алатын ерекшелік деп анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижесінде тілтанымдық дереккөздер мазмұнына қарай маңызды әдіснамалық белгілермен сипатталып, танымның күрделі табиғаты мен адамзат өмірінде алар орны оның болмысын кеңінен талдауға жол ашты, басқа құбылыстармен сабақтасу ерекшеліктерін қарастыруға септігін тигізді. Бұл байланыстардың көзін адамның тіршілік ету нормалары мен рухани дамуының негіздері болып табылатын әлеуметтік, психологиялық, халықтық және мәдени бағыттарды қамтитын фактілер құрады. Оның себебін қазақ халқының этнотанымдық өрісі мен дүниетанымы айқындай алады. Келесі кезекте қазақ тілінің шешендік өнері мен әдеби дәстүрі де себеп-салдарлық байланысты одан әрі орнықтырады. Адам капиталының сапалық өлшемдері әрі сыртқы, әрі ішкі факторлардың ықпалымен өзгеріп отыратыны анық. Осы орайда, адам мен оның мүмкіндіктерін басқару, заманауи ғаламда оның әлеуметтік-мәдени дамуына тұрақты жағдай жасау, тілдік бірегейлік ұстанымдардың зияткерлік әлеуетін қамтамасыз ету жеке тұлғаның дарынды басымдықтарын жүйелеу арқылы ғылыми инвестициялық қордың бағдарлы мақсатын айқындайды. Мәдениеттің когнитивтік теориясында әлеуметтік-тарихи дамудың әртүрлі сатыларында әр халықтың ойлау, қабылдау жүйелеріне негізделген өз танымдық ерекшелігі қалыптасады. Қазіргі ғылыми парадигманың мақсаты – сол өзгешеліктерді сабақтастыра отырып, адамзат баласына пайдалы ұстанымдар мен құндылықтар жүйесін зерделеу, ғасырлар тоғысында орныққан эстетикалық, этикалық нормаларды танымның жоғары сатысы деп бағалау, адам капиталының құнды арнасы ретінде талдау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Краткий словарь когнитивных терминов. // Под общей редакцией Е. С. Кубряковой. – М., 1996 – 245 с.*
- 2 *Қонаев Д. Ақиқаттан аттауға болмайды: естелік-эссе // Аударған С.Әбдірайымұлы. – Алматы: Санат, 1994.*
- 3 *Манкеева Ж. А. Қ.Жұбановтың ғылыми мұраларының академиялық таным хақында. // “Жұбанов тағылымы” VI Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2005 – 90-93 бб.*
- 4 *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.*
- 5 *Ионова М. Л. Человеческий капитал, компетенции и конкурентоспособность специалиста. – Интернет журнал Науковедение, 2007. <file:///C:/Users/A4/B0/D1/83/D0/BA/D0/B5/D0/BD/Downloads/chelovecheskiy-kapital-kompetentsii-i-konkurentosposobnost-spetsialista.pdf>*
- 6 *Латышев И. О. Влияние инвестиций в культуру на формирование национального человеческого капитала. // Интернет журнал Науковедение, 2014. <file:///C:/Users/A4/B0/D1/83/D0/BA/D0/B5/D0/BD/Downloads/vliyanie-investitsiy-v-kulturu-na-formirovanie-natsionalnogo-chelovecheskogo-kapitala.pdf>*
- 7 *Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.*
- 8 *Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Қаз ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1984. – 184 б.*
- 9 *Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: «Мектеп», 1989. – 96 б. – кітап*
- 10 *Каган М. С. Философия культуры. – СПб., 1996.*
- 11 *Chomsky N. Knowledge of language: its nature, origin and use. – N.Y., 1986.*
- 12 *Алефиренко Н. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Academia, 2002. – 394 с.*
- 13 *Егжова С. Е. Исторические трансформации идеала красоты античной Эллады: когнитивный анализ. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Ростов-на-Дону, 2004. // <https://www.disserscat.com/content/istoricheskie-transformatsii-ideala-krasoty-antichnoi-ellady-kognitivnyi-analiz/read>*
- 14 *Манкеева Ж. А. Қазақ тіліндегі мәдени лексиканың танымдық негіздері. // Жұбанов тағылымы. Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтөбе, 2002. – 297 б. - 285 -288 бб. – жинақ*
- 15 *Ботавина Р. Н. Этика деловых отношений. Учебное пособие. – М.: “Финансы и статистика”, 2005. – 208 с.*
- 16 *Мишаткина Т. В. Этика. Практикум. Пособие для студентов вузов. – Мн.: ТетраСистемс, 2003. – 320 с.*
- 17 *Оразбаева Ф. Тіл кеңістігі. Т,3. Мақалалар жинағы.– Алматы: “Ан Арыс” баспасы, 2019. – 580 б.*

References:

- 1 *Kratki slovar kognitivnyh terminov. // Pod obsei redaktsiei E. S. KubrAkovoi. – M., 1996 – 245 s*
- 2 *Konaev D. AKiKattan attauga bolmaidy: estelik-ese // Audargan S.Abdiraimuly. – Almaty: Sanat, 1994.*
- 3 *Mankeeva J. A. K.Jubanovtyn gylimi muralarynyn akademiyaK tanymy haKynda. // “Jubanov tagylymy” VI HalyKaralyK gylimi-teorialyK konferensia materialdary. – AKtobe, 2005 – 90-93 bb.*
- 4 *Gumboldt V. fon. Izbrannye trudy po iazykoznaniiu. – M.: Progres, 1984. – 397 s.*
- 5 *Ionova M. L. Chelovecheski kapital, kompetensii i konkurentosposobnost spetsialista. – Internet jurnal Naukovedenie, 2007 <file:///C:/Users/A4/B0/D1/83/D0/BA/D0/B5/D0/BD/Downloads/chelovecheskiy-kapital-kompetentsii-i-konkurentosposobnost-spetsialista.pdf>*

- 6 Latysev I. O. Vlianie investitsii v kulturuna formirovanie nasionAlnogo chelovecheskogo kapitala. // Internet jurnal Naukovedenie, 2014.
- 7 Lektorski V. A. Epistemologia klasicheskaia i neklassicheskaia. – M.: Editorial URSS, 2001. – 256 s. – kitap
- 8 Balakaev M. Kazak Adebii tili jane onyn normalary. – Almaty: Kaz SSR-nin «Gylym» baspasy, 1984. – 184 b.
- 9 Balakaev M. Til madenieti jane Kazak tilin okytu. – Almaty: «Mektep», 1989. – 96 b.
- 10 Kagan M. S. Filosofia kultury. – SPb., 1996.
- 11 Chomsky N. Knowledge of language: its nature, origin and use. – N.Y., 1986.
- 12 Alefirenko N. Poeticheskaia energia slova. Sinergetika iazyka, soznania i kultury. – M.: Academia, 2002. – 394s.
- 13 Egjova S. E. Istoricheskie transformatsii ideala krasoty antichnoi Ellady: kognitivnyi analiz. – Disertatsia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filosofskih nauk. – Rostov-na-Donu, 2004. // <https://www.disserscat.com/content/istoricheskie-transformatsii-ideala-krasoty-antichnoi-ellady-kognitivnyi-analiz/read>
- 14 Mankeeva J. A. Kazak tilindegi madeni leksikanyn tanyndyk negizderi. // Jubanov tagylymy. Respublikalyk gylymi-teorialyk konferensia materialdary. – Aktobe, 2002. – 297 b. – 285–288 bb.
- 15 Botavina R. N. Etika delovoyh odnoseni. Uchebnoe posobie. – M.: “Finansy i statistika”, 2005. – 208 s.
- 16 Misatkina T. V. Etika. Praktikum. Posobie dla studentov vuzov. – Mn.: TetraSitem, 2003. – 320 s.
- 17 Orazbaeva F. Til kenistigi. T.3. Makalalar jinagy.– Almaty: “An Arys” baspasy, 2019. – 580 b. – kitap

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.22>

Мамедова Б. Г.¹

¹Азербайджанский университет языков,
Баку, Азербайджан

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТРИГГЕРЫ ТОНИ МОРРИСОН И ЭЛИС УОКЕР (В КОНТЕКСТЕ АФРОАМЕРИКАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ)

Аннотация

Статья посвящена языковой идентичности и семантическим триггерам - довольно интересному аспекту языковой идентичности Тони Моррисона и Элис Уокер. Основная цель исследования языковой идентичности Тони Моррисон и Элис Уокер - анализ семантических триггерных лексических единиц и выражений в их идеолекте. Научная новизна исследования определяется изучением лексических единиц семантического триггера. Наш анализ показывает, что для Т. Моррисона и Э. Уокера семантические триггеры, такие как голубые глаза, негр и енот, обеспечивают “переход” к сценариям, которые соответствуют их афроамериканской идентичности. Таким образом, оба писателя являются носителями индивидуальных языковых идентичностей, а также симфонических (социальных, этнических, социальных) языковых идентичностей, в частности афроамериканских языковых идентичностей.

Ключевые слова: языковая личность, лингвистическая идентичность, семантические триггеры, афроамериканская идентичность, голубые глаза, Т.Моррисон, Э.Уокер

Мамедова Б. Г.¹

¹Әзірбайжан Тілдер Университеті,
Баку, Әзірбайжан

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІК ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТРИГГЕРЛЕР ТОНИ МОРРИСОН ЖӘНЕ ЭЛИС УОКЕР (АФРОАМЕРИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІК КОНТЕКСТІНДЕ)

Аңдатпа

Мақала лингвистикалық сәйкестілікке және семантикалық триггерлерге, Тони Моррисон мен Элис Уокердің лингвистикалық сәйкестігінің қызықты аспектісіне арналған. Тони Моррисон мен Элис Уокердің лингвистикалық сәйкестілігін зерттеудің басты мақсаты семантикалық триггерлік лексикалық бірліктер мен өрнектерді олардың идеолектіндегі талдау болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы семантикалық триггер лексикалық бірліктерін зерттеу арқылы анықталады. Біздің талдауымыз Т.Моррисон мен Э.Уокер үшін көк көздер, ниггер және кун сияқты семантикалық триггерлер олардың афроамерикалық сәйкестігіне

сәйкес сценарийлерге “көшуді” ұсынады деп болжайды. Сонымен, екі жазушы да жеке тілдік сәйкестіктің, сондай-ақ симфониялық (әлеуметтік, этникалық, әлеуметтік) тілдік сәйкестіктің, дәлірек айтсақ, афроамерикандық лингвистикалық сәйкестіктің тасымалдаушылары болып табылады.

Түйін сөздер: лингвистикалық тұлға, лингвистикалық сәйкестік, семантикалық триггерлер, афроамерикалық сәйкестік, көк көздер, Т.Моррисон, Э.Уокер

Mamedova B.¹

¹Azerbaijan University of Languages,
Baku, Azerbaijan

TONY MORRISON AND ALICE WALKER'S LINGUISTIC IDENTITY AND SEMANTIC TRIGGERS (IN THE CONTEXT OF AFRICAN-AMERICAN IDENTITY)

Abstract

The article is devoted to linguistic identity and semantic triggers, a rather interesting aspect of the linguistic identity of Tony Morrison and Alice Walker. The main purpose of the research of linguistic identity by Toni Morrison and Alice Walker is to analyze of semantic trigger lexical units and expressions in their ideolect. Scientific novelty of the research is determined by studying the semantic trigger lexical units. Our analysis suggests that for T. Morrison and E. Walker, semantic triggers such as *blue eyes*, *nigger*, and *coon* provide a “transition” to scripts that are relevant to their African-American identity. Thus, both writers are carriers of individual linguistic identities, as well as symphonic (social, ethnic, social) linguistic identities, specifically African-American linguistic identities.

Keywords: Key words: linguistic personality, linguistic identity, semantic triggers, African American identity, blue eyes, T. Morrison, E. Walker

Введение. Проблема исследования являются лингвистическая идентичность Тони Моррисон и Элис Уокер, семантические триггерные лексические единицы и выражения в их идеолекте. Задача, которую необходимо решить, состоит в том, чтобы проанализировать лексические единицы семантического триггера и выражения в их идеолекте. Актуальность темы состоит в том, что она отражает лингвистические проблемы современности и преувеличивает существующие проблемы.

Теоретической базой исследования, наряду с трудами Т.Моррисона, Э.Уокера, является публикации статей Пашковой (2018), Баранова (2008), Карижановой (2016) Себряка (2013), Александровой (2013), Боллена (2012), Жапова (2002). Практическое значение статьи заключается в том, что представленная информация может быть полезна для преподавания различных курсов, для ученых, исследователей лингвистики.

Методика. Этот анализ проводился с изучением источников, связанных с предметом, анализом полученных результатов, анализом и обобщением аргументов, а также методом сравнительного анализа.

Один из интересных аспектов анализа языковой идентичности Тони Моррисон и Элис Уокер – это семантические триггерные лексические единицы и выражения в их идеолекте. Так, некоторые лексические единицы и выражения, встречающиеся в идеолекте этих афроамериканских писательниц, являются символом перехода триггера к основным концепциям симфонической языковой идентичности, которые носят эти авторы. Таким образом, известно, что семантические триггеры, которые считаются одним из основных понятий современной когнитивной лингвистики, по сути являются “переходами от одного скрипта к другому” [1, 8]; а также «спусковой крючок» ассоциаций, способный “направить” необходимый образ [2, 41]. То есть *триггер* (по-английски “trigger”, по-русски: “спусковой крючок” [3]) воплощает в себе лексическую единицу и выражение, которое содержит “направляющий” переход к определенной системе понятий, определенному скрипту, определенному событию или воспоминанию. Термин *скрипт*, рассматриваемый в том же контексте, что и понятие *семантического триггера*, отражает систему “мировоззрения, сформировавшегося в сознании конкретной нации (а также социальной группы, сообщества, коллектива – Б.М.)” [4, 106].

Лексические единицы и выражения, выступающие в качестве семантических триггеров, представляют собой «посылку» конкретного человека или сообщества сценариев, которые являются решающими, ведущими, характеризующими (определяющими сущность) мировоззрения. То есть семантические триггеры выступают своеобразным переходом к другому скрипту, ментально-ассоциативным «мостом».

Обсуждение. Среди основных скриптов-платформ языковой идентичности Т. Моррисон и Э. Уокер скрипты, непосредственно связанные с их афроамериканской идентичностью, несомненно, лидируют. Неслучайно на языке обоих авторов семантические триггеры, которые действуют как “посылающий”, ментально-ассоциативный “мост” к скриптам, содержащим понятия расовой дискриминации, отличаются высокой частотой обработки и широким набором функций. Рассмотрим когнитивно-функциональный анализ некоторых из наиболее “выдающихся” семантических триггеров в контексте языковой идентичности авторов.

Прежде всего, мы хотели бы поговорить о семантическом триггере “голубых глаз” / “blue eyes”. Анализ языка работ Т. Моррисон и Э. Уокер показывает, что для обоих афроамериканских писательниц этот семантический триггер “посылает” один и тот же скрипт, создавая ментально-ассоциативный “мост”.

Достаточно сказать, что название романа Тони Моррисон “The bluest eye” относится к этому семантическому триггеру, а семантический триггер, упомянутый в этом романе, то есть выражение голубые глаза, использовалось 30 раз.

Pretty eyes. Pretty blue eyes. Big blue pretty eyes. Run, Jip, run. Jip runs, Alice runs. Alice has blue eyes. Jerry has blue eyes. Jerry runs. Alice runs. They run with their blue eyes. Four blue eyes. Four pretty blue eyes. Blue-sky eyes [5, 23].

Хорошо известно, что афроамериканцы, проживавшие в Соединенных Штатах на протяжении многих десятилетий, вплоть до отмены рабства, считали белых людей иерархически выше самих себя. По этой причине англосаксонская внешность и, конечно же, одна из самых характерных черт этой внешности, голубоглазость, символизирует некую “избирательность, превосходство, привилегию, особое положение” в афроамериканском мировоззрении. То есть “голубые глаза” означают переход к табло-скрипту “комфортная, привилегированная, богатая роскошными условиями жизни” путем создания мысленных ассоциаций. *A picture of little Mary Jane, for whom the candy is named. Smiling white face. Blond hair in gentle disarray, blue eyes looking at her out of a world of clean comfort.* [5,24].

Как видим, выражение “голубые глаза” - это не просто комбинация слов, используемых для описания физических характеристик, таких как цвет глаз. По словам Моррисона, синий глаз используется в другом скрипте, семантическом триггере, который играет роль “перехода” в “уютную, комфортную” белую “роскошную жизнь”. Вот почему “Голубые глаза” - это “исправная идея” для маленькой Пеколы, главной героини “Самого голубого глаза” / “The bluest eye”. Хорошо известно, что “фикс идея” - это очень ценная идея, желание, цель, стремление. Как указано в “Энциклопедическом словаре психиатрии”, “экстраординарная идея”, которая в некоторых случаях относится к “другой интерпретации реальных условий” (“увеличение цены, стоимости”), во многих случаях может впасть в параноидальную направленность. А при продолжении этой идеи можно завести психическое состояние человека, пристрастившегося к этой “фикс идее”, в тупик [6, 348-349]. Подобный процесс привел к психическим проблемам Пеколы. Конечно, в романе описывались и другие “триггеры”, которые привели Пеколу к шизофрении, к ужасным реалиям жизни. Однако эти факторы не сыграли значительной роли в специфике “фикс идеи” для Пеколы, страдавшего психическим заболеванием. Для Пеколы идея “голубых глаз” была “шансом” переключиться на скрипт счастливой жизни. Поэтому каждую ночь она молилась Богу дать ей “голубые глаза”

Each night, without fail, she prayed for blue eyes [5, 23].

Как видно, этот семантический триггер действует как ментально-ассоциативный “мост”, “звено” согласно известным правилам когнитивной репрезентации (формирование семантического триггера). В этом семантическом триггере идея “индивидуальности” отражена настолько ярко, что триггерная концепция “Голубые глаза” пересеклась с концепцией Бога в какой-то момент афроамериканской идентичности.

Then she say: Tell me what your God look like, Celie.

Aw naw, I say. I'm too shame. Nobody ever ast me this before, so I'm sort of took by surprise. Besides, when I think about it, it don't seem Kuite right ... Okay, I say. He big and old and tall and graybearded and white. He wear white robes and go barefooted. Blue eyes? she ast. Sort of bluish-gray. [7, 97].

Для главной героини романа Э. Уокер Сили, живущей в одном из южных штатов с историей рабства, Бог, как и ее хозяева, определенно голубоглазый (серо-голубоглазый) и белый.

Следует отметить, что еще один позитивный концепт, в котором пересекается семантический триггер-концепт голубых глаз, связан с обобщенным образом белых людей с положительными человеческими характеристиками. А.Н.Серюк, изучавший антропонимических представителей афроамериканского сообщества в американской версии английского языка, отмечает, что, за некоторыми исключениями (например, в идиомах, таких как *blue-eyed soul brotha, blue-eyed soul sista*), в антропонимико-метафорическом представлении белых людей в чернокожем английском часто отдается предпочтение отрицательной коннотации. Наглядным примером этого можно проследить в таких описаниях, как *Miss Ann, Ann, beast, Mista Charlie, Charlie, Charles, Chuck, honky, hunky, whitey, (white) devil, cracker, peck, peckawood, wood* т.д. (курсив наш. – Б.М.) [8, 65].

Интересно, что роман другой афроамериканской писательницы США, Сапфир “Тужься”, опубликованный в 1996 году, включал семантический триггер, обеспечивающий аналогичный переход скрипта. Так, афроамериканская писательница Сапфир, настоящее имя которой Рамона Лофтон, выразила “тоску”, страсть, зависть, подобную языку главной героини романа “Сокровище” (Precious Jones). Precious Jones – 16-летняя молодая, толстая женщина с очень темной кожей и, соответственно, черным цветом глаз. Эта молодая девушка, которая подвергалась физическому, сексуальному и психологическому насилию в семье, не находит своего места в обществе, видит во сне голубые глаза.

Can't you see Precious is a beautiful chile like white chile in magazines or on toilet paper wrappers. Precious is a blueeye skinny chile whose hair is long braids, long long braids. Git off Precious, fool! It time for Precious to go to the gym like Janet Jackson. It time for Precious hair to be braided. Get off my chile nigger! [9, 72].

Другой лексической единицей, которая действует как семантический триггер, является слово *nigger*, которое неприемлемо для использования в современном английском языке и считается оскорблением для афроамериканцев.

“Breakfast? Want some breakfast, **nigger**?” “Yes, sir.» «Hungry, **nigger**?” “Yes, sir.” [10; 53] ; Well, you know how **niggers** is. Can't nobody tell 'em nothing even today. Can't be rule. Every **nigger** you see got a kingdom in his head. [7, 126].

Хорошо известно, что слово “**nigger**” / “негр” - это слово, на которое афро-американское сообщество с большой осторожностью реагирует и использование которого считается оскорбительным. Источники говорят, что слово “негр” допускается только для обозначения людей с аналогичной расовой, религиозной или этнической дискриминацией (например, “Ирландцы – негры Европы” / “The Irish are the niggers of Europe”), и во всех других случаях запрещено использовать это слово для обозначения или характеристики афроамериканцев. Этот запрет настолько суров, что появился даже эвфемизм “**the n-word**”, который может заменить слово “негр” в судебном процессе [11]. Однако лингвисты, изучавшие речевое поведение афроамериканцев, обнаружили, что члены этого сообщества используют запрещенные слова для обозначения и описания друг друга. Например: *I don't believe the hype or buy a Woof ticket, Nigger you make a gang of noise and never seem like a cricket.* [12, 147]. Похожая ситуация наблюдается и на языке романов Тони Моррисон. В романе “**The bluest eye**” автор употребила слово *негр / nigger* 12 раз: *She had explained to him the difference between colored people and niggers. . . The nigger girls he did not pick on very much...., “Well, that old crazy nigger she married up with didn't help her head nonK.”* [5; 45, 4].

В другом романе Моррисон “**Song of Solomon**” слово *негр* употреблено 28 раз. “*Tell that nigger somethin,*” *said Porter.* [13,50].

В своем романе “Beloved” Моррисон упомянула слово “*негр*” не менее 36 раз. “*But if you a man yourself, you'll want your niggers to be men too.*” “*I wouldn't have no nigger men round my wife.*” [10; 5].

Моррисон трижды использовала слово “*негр*” в книге “God Help the Child”. *Which, actually, was a good thing now I think of it, because I built up immunity so tough that not being a “nigger girl” was all I needed to win* [14, 18].

Интересно, что Т. Моррисон прокомментировала “удаление” слова “негр»” из литературного языка, и в результате: “*I'm, like,... ‘Wow...’*”, “*It was, like...’*” Or, “*I'm thinking, like...’*” было удалено около 90 фраз. Автор также сказала, что это создало пробел в английском языке. (*Taking the n-word—N-I-G-G-E-R—out of language left a hole*). [15]. Другими словами, автор утверждала, что отказ от слова не изменит автоматически ситуацию, и что концепции, которые десятилетиями были среди вербализованных стереотипов общества, не могут исчезнуть, просто отказавшись от одного слова. Между прочим, хотя слово “негр” используется для обозначения афроамериканцев, а также фразеологии и выражений, в которых используется это слово, афроамериканцы продолжают использовать этот компонент фразеологии между собой. Таким образом, в Black English на основе этого слова существует специфическая семантическая фразеология с пейоративной семантикой: **yashowcase nigger** “*об афро-американце, который льстит получить привилегированное положение перед белыми*” [16, 14]. Другими словами, в афро-американском обществе сформировалось парадоксально амбивалентное отношение к слову “негр”: слово “негр” воспринимается посторонними как пейоративное, в то время как в обществе оно воспринимается как нейтральное вокативное, даже вокативное, относящееся к близкой социальной дистанции. Так, наблюдатели отмечают, что афроамериканское слово “негр” используется как само по себе, так и в его варианте “ниггер” в значении “брат, свой, родной, друг”. [17].

Кстати, следует отметить, что в произведениях Тони Моррисон широко освещается еще один пейоратив, который считается оскорблением афроамериканцев. *Just like later in school when other curses — with mysterious definitions but clear meanings — were hissed or shouted at me. Coon. Topsy.* [14,18]. Речь идет о неоднозначном слове **coon**. Следует отметить, что лексема **coon** имеет очень оскорбительный оттенок для афроамериканцев (*a very offensive word for a black person*) [18]. Так, с 1742 г. широкое распространение получило слово **coon**, которое является “сокращенной” версией слова **reccoan** – “американский енот” в американской версии английского языка. Первоначально использовавшееся как образное имя для членов *Whig Party*, оно использовалось с 1837 года в значении «черного человека» в лексиконе рабовладельцев как средство унижения рабов.

“*Come on, coon. Faster....- “Wait,” said the spirit lamp, “the coon ain't comed yet.” “Well, he have to come on his own time. Good luck, coon baby.”* [5, 76].

Заключение. Семантический триггер и *nigger*, и *coon* проистекает из того факта, что оба слова “ссылаются” на скрипт в связи с беспокойным прошлым афроамериканского общества. То есть отказ от этих пейоративов может быть оправдан привязанностью авторов к прошлому, что можно оценить как прямое влияние языковой идентичности. Как следует из более ранней цитаты Тони Моррисон, которая гордится своей афроамериканской идентичностью, рассматривает отказ от этих исследовательских слов как “псевдокорректирующий” и неадекватный “политкорректный”. То есть автор, по сути, не за употребление самого термина: Моррисон утверждает, что отказ от семантических триггеров бессмысленен при наличии скриптов, лежащих в основе концепции.

Список использованной литературы:

- 1 Пашкова Е.А. Языковые и социокультурные особенности песенного дискурса (на материале русского и английского языков). *Научные тенденции: Филология, Культурология, Искусствоведение*, 2016 М. с. 6-12
- 2 Баранов А.Н. Против “разложения смысла”: узнавание в семантике идиом. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Вып. 7 (14). По материалам международной конференции Диалог 2008. М., 2008. с. 39-44.*
- 3 Карипжанова Г. Т., Абикенов М. Т. Скрипт, фрейм, схема в художественном тексте. *Гуманитарный вектор. Серия: Филология, востоковедение 2016, Выпуск 3, с.105-110*
- 4 Morrison T. *The Bluest Eye* M.2017
- 5 *Психиатрический энциклопедический словарь (Стоименов Й.А., Стоименова М.Й., Коева П.Й. и др., Киев: МАУП, 2003, 1200 стр.) – словарь*
- 6 Walker A. *The Color Purple.*, London: Orion Publishing Group, 2014
- 7 Себрюк А.Н. Антропонимические репрезентанты афроамериканского сообщества в американском варианте английского языка. *Rhema. Рема 2013., с.62-67.*
- 8 Sapphire “Push”, 1996, 181 pp.
- 9 Morrison T. *Beloved* <http://www.glib.ru/books/Beloved-198932.html>
- 10 Nigger <https://www.dictionary.com/browse/nigger>
- 11 Александрова Т. А. Специфика речевого поведения представителей афроамериканского социально-этнического диалекта английского языка. *Известия Саратовского университета. Филология. Журналистика. 2018. Т. 18, вып. 2, с. 145-148*
- 12 Morrison T. *Song of Solomon*, 1977
- 13 Morrison T. *God Help the Child*, 2015
- 14 Bollen Ch. *Toni Morrison's Haunting Resonance // Interview Magazine, May 1, 2012*
- 15 Александрова Т. А. Специфика выражения оценочных значений в афро-американском социально-этническом диалекте: на материале субстандартной лексики, автореферат диссер...канд.филол.наук., Саратов, 2007, 23 с.
- 16 Жанов В. Вы говорите по-черному? “Иностранец” 2002 Coon // *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus*

References:

- 1 Paskova E.A. *Iazykovye i sosiokulturnye osobenosti pesennogo diskursa (na materiale ruskogo i angliskogo iazykov). Nauchnye tendensii: Filologia, Kulturologia, Iskustvovedenie*, 2016 M. с. 6-12
- 2 Baranov A.N. *Protiv “razlojenia smysla”: uznnavanie v semantike idiom. Komputernaia lingvistika i intelektualnye tehnologii. Vyp. 7 (14). Po materialam mejdunarodnoi konferensii Dialog 2008. M., 2008. с. 39-44.*
- 3 Karipjanova G. T., Abikenov M. T. *Skript, freim, shema v hudojestvennom tekste. Gumanitarnyi vektor. Seria: Filologia, vostokovedenie 2016, Vypusk 3, s.105-110*
- 4 Morrison T. *The Bluest Eye* M.2017
- 5 *Psihiatricheski ensiklopedicheski slovAr (Stoimenov I.A., Stoimenova M.I., Koeva P.I. i dr., Kiev: MAUP, 2003, 1200 str.)*
- 6 Walker A. *The Color Purple.*, London: Orion Publishing Group, 2014
- 7 Sebruk A.N. *Antroponimicheskie reprezentanty afroamerikanskogo soobsestva v amerikanskom variante angliskogo iazyka. Rhema. Rema 2013., с.62-67.*
- 8 Sapphire “Push”, 1996, 181 pp.
- 9 Morrison T. *Beloved* <http://www.glib.ru/books/Beloved-198932.html>
- 10 Nigger <https://www.dictionary.com/browse/nigger>.
- 11 Aleksandrova T. A. *Spesifika rechevogo povedenia predstavitelei afroamerikanskogo sosiAlno-etnicheskogo dialekta angliskogo iazyka. Izvestia Saratovskogo universiteta. Filologia. Jurnalistika. 2018. T. 18, vyp. 2, с. 145-148*
- 12 Morrison T. *Song of Solomon*, 1977
- 13 Morrison T. *God Help the Child*, 2015
- 14 Bollen Ch. *Toni Morrison's Haunting Resonance // Interview Magazine, May 1, 2012*
- 15 Aleksandrova T. A. *Spesifika vyrajenia osenochnyh znacheni v afro-amerikanskom sosiAlno-etnicheskom dialekte: na materiale substandartnoi leksiki, avtoreferat diser...kand.filol.nauk., Saratov, 2007, 23 s.*
- 16 Japov V. *Vy govorite po-chernomu? “Inostranes” 2002 Coon // Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus.*

Мейрманова Г.С.,¹ Кенжегулова Ф.К.²

^{1,2} М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан

МӘТІН СИНТАКСИСІНДЕГІ БАЙЛАНЫСТЫРУШЫ ҚҰРАЛДАР

Аңдатпа

Мақаланың негізгі мақсаты қазақ тіліндегі мәтін синтаксисін және ондағы байланыстырушы құралдарды анықтау болып табылады. Жұмыста дейксис, анафора, катафора сияқты ұғымдардың тіл білімі тарихында зерттелуіне тоқтала отыра, мәтін синтаксисіндегі байланыстырушы құралдар сараланады. Жұмыста мәтінді байланыстырушы дейксистік, анафоралық, катафоралық байланыс құралдары сөз болады. Аталған мәтінді байланыстырушы құралдардың қолданысына қазақ жазушыларының шығармаларынан мысалдар келтірілген. Тілдік материалдар негізінде мәтін синтаксисіндегі дейксистік байланыс құралдары нақты мысалдармен анықталып, дәлелденеді. Мәтін ішіндегі анафоралық байланыс құралдарының түр-түрі анықталады. Сондай-ақ мәтін синтаксисіндегі катафоралық байланыс құралдары да сарапқа салынған. Сілтеу есімдіктерінің сөзді, сөз тіркестерін, сөйлем мүшелерін, предикаттарды, сөйлемдерді, синтаксистік тұтастықтарды, сілтей отыра мәтіндерді байланыстыратын тілдік құралдар рет-ретімен дәлелді мысалдарымен анықталады.

Түйін сөздер: мәтін, анафора, дейксис, субститут, катафора, антецедент, референт

Meirmanova G.,¹ Kenzhegulova F.²

^{1,2} Taraz Regional University named after M.H. Dulati,
Taraz, Kazakhstan

TOOLS LINKING IN THE SYNTAX OF THE TEXT

Abstract

The main purpose of the article is to determine the syntax of the text in the Kazakh language and the means connecting it. The paper explores such concepts as deixis, anaphora, cataphora in the history of linguistics, differentiates the connecting means in the syntax of the text. The work uses deixic, anaphoric, and cataphoric means of communication that connect the text. Examples of the use of means of linking this text from the works of Kazakh writers are given. On the basis of linguistic material taksikuskit means of communication in the syntax of the text are defined and demonstrated with concrete examples. The type of anaphoric means of communication within the text is determined. The means of cataphoric communication in the text syntax were also analyzed. The language means that connect words, phrases, sentence members, predicates, sentences, syntactic integrity, reference texts are determined by consecutive reasoned examples.

Keywords: text, anaphora, deixis, substitute, cataphora, antecedent, referent

Мейрманова Г.С.,¹ Кенжегулова Ф.К.²

^{1,2} Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати,
Тараз, Казахстан

ИНСТРУМЕНТЫ СВЯЗЫВАНИЯ В СИНТАКСИСЕ ТЕКСТА

Аннотация

Основной целью статьи является определение синтаксиса текста на казахском языке и связующих в нем средств. В работе исследуются такие понятия, как дейксис, анафора, катафора в истории языкознания, дифференцируются связующие средства в синтаксисе текста. В работе используются дейксические, анафорические, катафорические средства связи, связывающие текст. Приведены примеры использования средств связывания данного текста из произведений казахских писателей. На основе языкового материала дейксические средства связи в синтаксисе текста определяются и доказываются конкретными примерами. Определяется вид анафорических средств связи внутри текста. Также были проанализированы средства катафорической связи в синтаксисе текста. Языковые средства, связывающие слова, словосочетания, члены предложения, сказуемые, предложения, синтаксические целостности, ссылочные тексты определяются последовательными аргументированными примерами.

Ключевые слова: текст, анафора, дейксис, субститут, катафора, антецедент, референт

Кіріспе. Мақалада мәтін лингвистикасына қатысты мәселелер сөз болады. Мәтін лингвистикасы аясында мәтінге тән негізгі жағдайлар, мәтіннің маңызы мен негізділігі, басқа тілдік фактілерден өзгешелігі, мәтіннің құрылу заңдылықтары, оған тән категориялар, мәтінде бейнеленген объективті шындық, мәтіннің түзілуінің тілдік ерекшелігі, мәтіндегі тұлғалар және оларды байланыстырушы тілдік құралдар және т.б. мәселелер қарастырылады. Қазіргі қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасын зерттеудің маңызы артып отырғаны мәлім. Сол себепті мәтін синтаксисіндегі байланыстырушы құралдарды анықтау бүгінгі таңда өзекті болып табылады.

Мәтін лингвистикасы - тіл білімінің бір саласы. Лингвистиканың бұл саласының негізі Г.Лакофф, Р.Харвег, В.Скаличка, Ә.Бенвенист, С.Карцевский, З.Шмидт, Т.Николаева және т.б. еңбектерінде қаланған десек те болады. Орыс тіл білімінде мәтінтану мәселесіне А.С.Рейсер, Б.В.Томашевский, Д.С.Лихачев, Г.О.Винокур, П.Н.Берков, Е.И.Прохоров т.б. зерттеушілер өз үлестерін қосқаны белгілі.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінің негізінде қазақ тіл білімінде де мәтін лингвистикасының барлық ұғымдары мен негізі, ондағы қолданылатын терминдер қалыптасқан.

Қазақ тіл білімінде Р.Сыздықтың "Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар" атты еңбегі 2009 жылы жарыққа шықты. Бұл – мәтін лингвистикасы саласына қосылған тың еңбектің бірі еді. Бұл еңбегінде Р.Сыздық апайымыз мәтін лингвистикасына қатысты қазақ тіл біліміндегі бірнеше мәселелерді анықтаған:

- біріншіден, текстологиялық зерттеулерді жетілдіру қажеттігіне;
- мәтінге жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінуіне;
- тарихи мәтіндерге;
- кейінгі жаңа жазба мәтіндерді де жариялану барысында кемшіліктердің жіберілуіне;
- мәтіндердің көне мен ескіліктердің топтастырылған орны, қазынасы екендігіне;
- ескілер мен көнеліктердің мән-мағынасын ашу кезінде мәтіндердің көмегіне жүгінуге көп көңіл бөлінген.

Сондай-ақ, мәтіннің негізгі ерекшеліктері туралы қазақ тіл білімінде кең көлемді еңбек жазған Г.Смағұлова сынды ғалымды атап өтсек болады [2]. Сонымен қатар, З.Ахметованың мәтін лингвистикасы саласында жазған еңбегінің де айтарлықтай орны бар [3].

Мәтінді байланыстырушы құралдар дегенде біз көбінесе есімдіктерді еске аламыз. Бұл есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді десек, осы сілтеу функциясымен бірге орынбасу субституция, дейксис, эгоцентризм, анафора, катафора ұғымдары анықталмақ.

Есімдіктердің дейксистік, эгоцентристік, анафоралық, катафоралық қызмет ерекшеліктері ерте кезден бастап-ақ сөз болуда. "Дейксис" терминінің өзі грек тілінен аударғанда "сілтеу" деген мағынаны береді. Антикалық заманның грамматистері Дионисий Фракийский, Аполлоний Дисколдардың еңбектерінде сілтеу есімдіктері "дейксис" терминімен белгіленген. Сол антикалық заманнан бері сөз болған есімдіктер одан келе батыс ғалымдарының еңбектеріне арқау болды. Есімдіктердің лингвистикадағы қызметін белгілеуде ғалымдар түрлі ұғымдар енгізді. Мәселен, есімдіктердің орынбасарлық қызметін Г.Суит алғаш сөз етсе, субституция теориясын Л.Блумфильд бастап, Р.Гарверг жалғастырады және де бұл мәселеге Р.Краймз 1965 жылы докторлық диссертациясын арнайды. Ал дейксис теориясын сөз еткен К.Бругманнның ой-пікірлері К.Бюлердің еңбектерінде (1934) жалғастырылып, К.Бюлердің бұл ойлары кейін келе "эгоцентризм" теориясына бастау болды.

Жалпы "дейксис" ұғымына тіл білімі тарихында әр ғалым өзіндік анықтамалар беріп кеткен. Мәселен, К.Бюлер бойынша дейксистік сөздер – қатынас ситуациясында мағыналық толықтыруға ие бола отыра көрінген затқа сілтеуді іске асыратын сөздер болса, бұл туралы осы мәселені көп зерттеген орыс ғалымы Н.Д.Арутюнова былай дейді: "Дейктические слова, своего рода "подвижные определители" приложимые к любому референту" [4, 42].

Тоқсаныншы жылдары есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қолданыс ерекшеліктерін ашуға септігін тигізген үлкен еңбектің бірі – А.Кравченконың "Вопросы теории указательности: эгоцентричность, дейктичность, индексальность" (1992) атты еңбегі [5].

Соңғы жылдары да бұл тақырып тоқырап, тоқтап қалған жоқ. Түркология тарихында кейінгі жылдарда да диссертациялық еңбек жазған авторлар өте көп. Оның ішінде К.А.Бейсембаеваның (2002) - "Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке" [6] атты еңбегі ерекше құнды дей аламыз.

Қазақ тілін зерттеу мәселесі қолға алынғаннан бері есімдіктерді зерттеуге көптеген ғалымдар атсалысты, олардың мақалалары мен зерттеу еңбектерінде, есімдіктер түрлі қырларынан сөз болды. Ол қатарға мына еңбектерді жатқызуға болады: Н. Сауранбаевтың «Есімдіктер», Ш.Сарыбаевтың "О местоимениях ту, түнеу", "К вопросу о местоимении в казахском языке" [7], А.Төлеуовтің "Қазақ тіліндегі есімдіктер", А.Ысқақовтың "Есімдіктер", А.Ибатовтың "Қазақ тіліндегі есімдіктер тарихынан", "Қазақ тіліндегі есімдіктер" атты еңбектері.

Есімдіктердің функционалды синтаксистегі қызметтері соңғы жылдардағы зерттеулерде қарала бастады. Профессор Р.Әмірдің еңбектерінде сілтеу есімдіктерінің анафористік қызметтері сөз болады [8]. Н.Құрманованың 2001 жылғы "Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің жүйелік құрылымының сипаты, оны талдау жолдары" атты еңбегінде сілтеу есімдіктерінің сөз тіркестерінің қатарында жұмсалуды, олардың өзге сөз таптарымен тіркесу қабілеттері сөз болады [9].

Есімдіктердің мәтінді байланыстырушы қызметіне келсек, олардың бұл қызметі сілтеу мағыналарынан келіп шығады. Бұл есімдіктердің мәтіндегі қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді десек, осы сілтеу функциясымен бірге орынбасу субституция, дейксис, эгоцентризм, анафора, катафора ұғымдары анықталмақ.

Сондықтан, біріншіден, осы ұғымдарды саралап, олардың тіл біліміндегі қолданыстарын, ғалымдардың ой-пікірлерін қарастырамыз.

Әдістеме. Мәтінді байланыстырушы құралдардың алғашқысы – дейксистік есімдіктер. Ал дейксистік теориясына келетін болсақ, лингвистика тарихында есімдіктердің дейксистігі туралы ерте кездерден бастап айтылған. Алайда ол кездегі дейксистік ұғымы қазіргі дейксистік ұғымымен сай келмейді. Ол кездегі дейксистік ұғымына жалпы есімдіктердің сілтеу мағынасын беруі сәйкес келген. "Дейксистік" ұғымын кең және тар көлемде пайдалану олардың түрліше түсіндірілуіне негіз болады. Кең көлемде дейксистік зат, белгі, жағдай тағы басқаларға ситуациялық немесе контекстік сілтеуді қамтиды, ал тар көлемде бір функцияны айтады және екі элементті қамтиды: дейксистік белгі мен оның референті.

Енді біз жіктеу есімдіктерінің дейксистік, эгоцентристік қызметін саралаймыз. Есімдіктердің мағыналары жалпы болғандықтан, олардың қызмет ерекшеліктері де жалпы және жан-жақты болады. Олардың негізгі мазмұнын олардың мағыналары емес, қызметі анықтайды. Бұл туралы А.В. Исаченконың есімдіктерге синтаксистік тұрғыдан қарау керек деген ойын біз жоғарыда келтірдік.

Мәселен:

- *Тұрар, сен бүгін өзгешелеуің зой өзің.*

- *Мен сенің алдыңда кінәлімін, Әзизаш (Ш.Мұртаза).*

Бұл жерде алғашқы қолданыстағы "сен" - Әзизаға, ал екінші қолданыстағы "мен" - Тұрарға тән, яғни әр жіктеу есімдігінің өз референциялары бар, олар бір-бір индивидке сәйкес келіп тұр.

ІІ жақ сен есімдігін толық түсіндіру үшін адресат, тыңдаушы ұғымдарының екеуін де қамтитын сөйлеу объектісі терминін қолдану керек. Сонда жіктеу есімдіктері жоғарыда көрсеткеніміздей, "мен – сөйлеу субъектісі", "сен – сөйлеу объектісі", "ол – сөйлеу заты" болып табылады.

"Мен", "сен" есімдіктері кейіптеу кезінде жансыз заттарға да тән болып келе береді. Көбінесе поэзиялық шығармаларда, ертегілердегі жан-жануарлардың сөйлесуінде олар дейксистік (тура сілтеу) қолданысқа түсе алады. Мысалы,

- *Мен сені қазір босатамын, бірақ менің ауруымның емін тауып келмесең, сені өлім күтеді, - дейді ашулы арыстан түлкіге ызылана қарап.*

Сен, мұнда, осында, онда, сонда сөздерінің бәрін де анықтағанда «мен» қолданылады. Олардың мәні сөйлеушінің субъективті еркімен белгіленеді, олар сөйлеушіден тыс бола алмайды. Сонда олар былай анықталады:

"мен" - сөйлеп тұрған адам; "сен" - мен сөйлеп тұрған адам; "ол" - мен де, сен де емес, бөгде жан; "мұнда" - мен тұрған жер; "онда" - мен жоқ жер.

Осылай, мұндай, сондай, солай, осылайша сөздері тура сілтеуді іске асыра отыра, үнемі баяндауыш мүшемен қабыса байланысып, пысықтауыш қызметінде жұмсалады. Мысалы, *Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек (М.Әуезов).*

Сілтеу есімдіктерінің қатарындағы *мына, ана, сона, мынау, анау, сонау* есімдіктері де өз дәрежелерінде тура сілтеуді іске асырады. Мысалы, *Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа! (М.Әуезов).*

Анау, мынау, сонау есімдіктері уақыттық кезеңдерді білдіре отыра, дейксистік (тура сілтеу) қолданыста жұмсалады. Мысалы, *Анау жұмадағы хұтпадан кейін болған қақтығыс жайы аржақ пен бержақтың барлық жаназаларында, хатімінде, жетілерде қалың сөз болып, барлық қалаға тарап жатты (М. Әуезов).*

Осы сілтеу ұғымымен байланысты тағы бір байланыс құралы – анафоралық есімдіктер. "Анафора" (айтылғанды сілтеу) болып табылады. Оны біз "айтылғанды сілтеу" деп шартты түрде атадық. Бір сөздің мағынасында екінші бір сөзге деген сілтеуі бар болатын тілдік сөйлесімдердің қарым-қатынасы анафоралық (айтылғанды сілтеу) қатынас болып табылады.

Бұл элементтердің арасында синтаксистік байланыс жеткіліксіз болғанда анафоралық (айтылғанды сілтеу) элементтер бірінші планға шығады. Мысалы, *Үйдің іші қараңғы және тым-тырыс еді. Онда от жоқ (Ш.Айтматов).*

Мұнда "онда" деген анафоралық сілтеу "үйдің іші" деген антецедентті ауыстырады. Анафоралық қатынастағы ауыстырылатын сөз - антецедент, есімдікпен берілетін элемент - анафора болып табылады.

Егер сөз, сөз тіркесі, сөйлемдерді ауыстырып тұратын ІІІ жақ формалары болмаса, сөйлесім мен коммуникацияның жүзеге асуы өте қиын болар еді.

Себебі автор сөзі пікір алысушының білімін құрайтын мәліметтерді айтады. Мысалы, *Ол сынып оқушыларын мұғалімдер бөлмесіндегі жылап тұрған қыздың қасына алып келіп, былай деді: "Егер сендер тағы да мына қызға тиісетін болсаңдар, мектептен шығасыңдар".*

Мұндағы *мына қыз* деген мұғалімдер бөлмесіндегі жылап тұрған қызға қатысты. Бұл автор сөзінен түсінікті болып тұр, яғни анафора көрініс беруде. Ал диалогтың өз ішінде жағдайдың элементі - дейксистік көрініп тұр. Анафора – контекстің өзі, дейксистік сөйлеу актісінің ситуациясы.

Біз енді сондай анафоралық қатынастар мен анафораның түрлерінде сілтеу есімдіктерінің жұмсалу ерекшеліктерін сөз етпекпіз.

Мәселен: *Бұл кітап қызық. Осыны тауысып тастасақ қайтеді (Ә.Нұршайықов); (анафора). Сен мынаны ұқ: біз бұл жерден қалайда көшуіміз керек (Д.Исабеков) (катафора).*

Сөйлеу актілерінің күнделікті қолданысында анафора мен оның антецеденті мәтінмен енгізіліп отырады, сондықтан да анафора мәтіндегі екі белгінің – анафоралық (айтылғанды сілтеу) көрініс пен антецеденттің

арасындағы байланыстарды көрсетеді. Сілтеу есімдіктері анафоралық қолданыста жұмсалғанда, олардың антецеденттері әртүрлі болып келеді. Сонымен қатар мәтінде анафораға қарама-қарсы жағдай да орын алады. Мысалы, *Айтып, түсіндіріп кеткені мынау: ревизорға қағаздарды көрсетпей-ақ, мәселені оңынан шешуіміз керек (Д.Исабеков).*

Мұнда анафоралы "мынау" есімдігі екінші компонентті, яғни антецедентті түгелдей сілтеп, өзі бірінші жұмсалып тұр, міне, мұны катафора дейміз, яғни бірінші анафоралы есімдік жұмсалады да, сосын барып антецедент айтылады. Катафораны шартты түрде "алдын алушы" деп қолданамыз. Біз жұмысымызда анафора терминін де тар мағынасында, яғни бірінші компонентті, алдындағыны сілтеу мағынасында қолданамыз. Есімдіктердің анафоралылығын сөз еткенде, біз өзіндік анафора мен катафора ұғымдарын қолданып, жіктеу, сілтеу есімдіктерінің осындай қызметін саралаймыз. Анафора көрініс беріп қойған ақпаратты қайталап жатпау үшін, яғни сөз үнемдеу үшін пайдаланылса, дейкисис тілде ақпаратты тура сілтей отыра атау үшін, оны сөйлеу ситуациясынан даралап алу үшін қажет.

Катафора – мәтінді байланыстыруда үлкен орын алады. Мәселен: *Мына мәселеге басты назар салу керек: оқушылардың тәртібі төмендеп кеткен, тіпті, сабақ уақытысының өзінде жасалған тәртіпсіздіктер тіркеліп отыр; Балалар, бері қараңдар, жаттығуды былай орындаймыз: қолдарыңды алдыларыңа қойыңдар, екі аяқтарыңды иық бойында ұстаңдар да, бір- екі деп отырып, тұрыңдар.*

Негізінде сілтеу есімдіктері бастапқы қолданысында мәтінді бастамайды, ал катафоралық (алдын алушы) қолданысында ол мәтіннің басында тұрса, онда соңындағы бір затты көрсетуге, соған назар аудартуға қажеттілік туындайды. Ал кейде мұндай қолданыс стилистикалық тәсіл ретінде жұмсалады. Мысалы, *Сол бір жайма шуақ көктем келгенде ауыл жайлауға көшіп, бәріміз тіршілігімізге кірісіп, Асыл да қаладан келіп қуанып қалған едік.*

Кейде зат есім жекеше формада келіп, сілтеу есімдіктерінің сапалық мағынасы предикатпен негізделеді. Мысалы, *Мынадай жауап дайын тұратын: Мен шетелге шығып, сауда жасағалы отырмын. Бүгін-ертең виза дайын болмақ.*

Антецеденті сөйлемнің жалғасы болып келетін катафоралы сілтеу есімдікті құрылымдарда оқиғаға баға берушілік сипаты болады. Мысалы, *Мен осы ақымақтықты жасадым, тағы да ажырастым.*

Мәселен: *Сіздердің мыналарыңыз, тіпті де, ақымақ емес, ол бәрін де біліп істеп отыр.* Мұнда тіпті де ақымақ емес деген антецедент предикатив позициясында қолданылып тұр, ал егер субъект позициясында қолданылса (тіпті де ақымақ емес айтты), онда сөйлесімнің құрылымы бұзылады, ол субъект позициясында жұмсала алмайды.

Катафоралық (алдын алушы) қызметте *мына, осы, сол, ол* сілтеу есімдіктері жұмсала алады. Олардың ішінде ең көп қолданысқа түсетіні – мына есімдігі: *Бие сауымдай кеңесіп, үлкендер қауымының шеіккені мынау болды: Табын көшіне енді бұл арада қалуға болмайды (І. Есенберлин).*

Сондай-ақ, *осындай, сондай, осылай, былай* есімдіктері де катафоралық (алдын алушы) қолданыста жұмсалады. Мысалы, *Алты алашқа аян осындай кім бар: қазақтың қолын бастап, басын қосып, жауына қарсы тұрар; Аттың сыны да, сыры да сондай болмақ: ерге қанат болар, жауынан аман алып қайтар, мұнайғанда сырласар (І.Есенберлин);*

Сонымен бірге сілтеу есімдіктері сөйлеу актісінің номинативтік және коммуникативтік аспектілерімен байланысты белгілерді көрсетуге мүмкіндік беретін сөйлесім аспектілерін саралау құралының қызметін атқарады.

Нәтижелер. Жалпы дейкисис есім сөздер мен есімдіктерді жақындастырады, есімдер затты атауды, оның адам санасында белгілі бір ұғым қалыптастыруын көрсетсе, есімдіктер өзінің заттық мағынасымен ауыспалы дейкисистік (тура сілтеу) байланыста болады.

"Дейкисис" (тура сілтеу) термині ретінде түрлі тілдік құралдардың сілтеушілік қызметімен байланысты кең көлемдегі тілдік құбылыстар түсініледі. Ол ең, біріншіден, сілтеу түрлерін анықтайды (жақ, орын, мезгіл т.б.), сосын сілтеушінің, сөйлеу ситуациясының есеп беру нүктесін анықтайды да, сілтеуді жүзеге асырады. Осы сөйлеуші фигурасына қатысты "мен-сен" есімдіктері және осы сөйлеушіге қатысты анықталатын «мұнда, сонда, онда» сөздері, сөйлеу ситуациясына қатысты *осы, бұл, сол* есімдіктері, есеп беру нүктесі арқылы анықталатын *осында, мұнда, міне, эне* сөздері эгоцентристік болады, яғни олар белгілі бір "сөйлеуші – "мен" центріміне" қатысты сілтеуді іске асырады. Сонымен, сөйлеуші барлығын өз көзқарасы тұрғысынан айтып, бәрін өзі басқарғанда, сөйлеу ситуациясындағы сілтеу *эгоцентристік* болады.

Есімдіктердің орынбасарлық қызметі бұрыннан-ақ белгілі, сол сияқты олар дейкисистік, анафоралық қызметте де жұмсалады екен. Жіктеу есімдіктерінің ішіндегі *мен, сен* есімдіктері ақпарат бере алмайды, өйткені *мен, сен* сөздерін белгілейтін объекті жоқ, бұлар үнемі сөйлеу сәтімен байланысты болады. Әрбір "меннің" де, "сеннің" де өз референциялары болады, олар әр кезде де жеке бір ғана индивидке сәйкес келеді.

Анафоралық сілтеу сол сөйлеу актісін өзіндегідей референті бар келесі бір сөйлеу актісіне қатыстыра байланыстырады және де үш элементтің арақатынасына құрылады: екі тілдік белгі (оның біреуі дейкисистік) мен референтті (екі мағынаны да қамтитын референт) қамтиды. Сондықтан да тіл білімінде анафораны көбінесе конферентті сілтеу деп атап жүр.

Анафоралық (айтылғанды сілтеу) қатынастарды қарастыруда антецедент, қайталау, анафора, катафора, ретроспективті, проспективті анафора, субститут, орынбасу, субстанционалды, концептуалды, дискурсивті анафора деген ұғымдар мен анафораның түрлері ажыратылады.

Анафора да тіл білімінде дейкис тәрізді кең және тар мағынасында жұмсалады. Кең мағынасында ол жалпы мәтіндегі сөздердің бәрін көрсететін болса, тар мағынасында ол тек алдыңғы контекстегі, сөйлемдегі элементтерді сілтеуді іске асырады да, анафора (айтылғанды сілтеу) және катафора (алдын алушы) деген анафораның екі түрін ажыратады немесе анафораның бұл екі түрін біз ретроспективті және проспективті анафора те деп атаймыз, біз өз жұмысымызда анафора (айтылғанды сілтеу) және катафора (алдын алушы) деген атауды қолдануды жөн көрдік.

Сілтеу есімдіктері анафоралық (айтылғанды сілтеу) қолданыста кеңінен жұмсалып, мәтін, сөйлем элементтерін байланыстырады және де мәтіндегі керексіз қайталауларды ауыстырады. Бұл қызметінде олар өзіндік анафоралық (айтылғанды сілтеу) та, катафоралық (алдын алушы) та қолданыстарда жұмсалады. Есімдіктердің бұл қызметі мәтін синтаксисінде кеңінен орын алады.

Катафоралық (алдын алушы) сілтеулер көбінесе бір нәрсе жайын ұзақ түсіндіруде, көрсетуде жұмсалады. Автор өзі айтатын, өзі орындатқысы келетін нәрселерге тыңдаушылардың назар салып қарау қажеттігін ескерткісі келгенде көбіне сілтеу есімдіктерін катафоралы қолданады.

Катафоралық (алдын алушы) қолданыстағы сілтеу есімдіктерінің мағыналары белгісіз болады, олар соңғы сөйлемдер арқылы нақтыланады. Бұл мәтінге дейінгі, сөйлеуші мен тыңдаушы үшін ортақ ұсынылатын жүйе элементтерін көрсетеді. Сілтеу есімдіктері басқа мәтіннің жасырын цитаталарын көрсетуші, соны жалпы ұғымға енгізуші элемент ретінде жұмсалады.

Сілтеу есімдіктері анафоралық қолданыста қосымша мағынаға ие болмаса, өз қызметінде артық болса, ол эллипсистеніп, нөлдік анафора көрініс бере алады. Анафоралық және катафоралық қолданыстарда сілтеу есімдіктерінің жұмсалыстарына түрлі факторлардың қарым-қатынастары, жалпы мәтіннің семантикалық сипаттары және де экстралингвистикалық факторлар әсер етеді.

Талқылау. Жалпы "дейкис" ұғымына тіл білімі тарихында әр ғалым өзіндік анықтамалар беріп кеткен. Дейксистік (тура сілтеу) құралдары жоқ ұзақ сөйлесімдер келесі адамға мүлде түсініксіз болуы мүмкін. Дейксистік (тура сілтеу) есімдіктер референцияның негізгі құралдары болып табылады. Дейкис коммуникативтік актідегі конситуцияны алып тастауға болатын ақпаратты атау үшін қолданылады. Олар мынадай түрлерге бөлінеді: заттық, жеке тұлғалық, уақыттық, кеңістіктік, мәтіндік, заттық мәтіндік, кеңістіктік мәтіндік т.б.

Жеке тұлғалық дейкис I, II жақ есімдіктері арқылы көрініс береді де, сөйлеу ситуациясындағы сөйлеуші мен тыңдаушы сілтейді. Ал III жақ есімдігі бөгде тұлғаны көрсетеді.

Заттық дейкис коммуникативтік актідегі барынша маңызды заттарды, оқиғаларды, объектілерді көрсетеді. Заттық дейкис сілтеу есімдіктері арқылы көрініс береді.

Кеңістіктік дейкис сөйлеуші мен тыңдаушы тұлғаларынан қашықтық, көріну-көрінбеу, қол жетімділік – қол жетімсіздік бойынша заттарды сілтеп көрсетеді де, көбіне сілтеу есімдіктерімен беріледі.

Уақыттық дейкис сөйлеу сәтіне қатысты уақыт аралықтарын көрсетеді және бұл да сілтеу есімдіктері арқылы көрінеді.

Мәтіндік дейкис коммуникативтік актідегі мәтіннің үзінділерін түгелімен көрсете алады.

Заттық мәтіндік дейкис мәтіннің элементтерін теңестіруде, оларды тура сілтеуде көрініс берсе, кеңістіктік мәтіндік дейкис мәтіндер арасындағы кеңістіктік қатынасты тура сілтеуде байқалады.

Дейкис туралы айтқанда, *бұл, сол, осы, мұнда, онда, сонда, осында, міне, әне* сияқты сілтеу есімдіктері алғаш тілге оралады, сондай-ақ, олардың *осыдан, содан, мұнан, бұдан* т.б. тәрізді семантикалық туындылары да еске түседі.

Осы сілтеу ұғымымен байланысты тағы бір байланыс құралы – анафоралық есімдіктер. "*Анафора*" (айтылғанды сілтеу) болып табылады. Оны біз "айтылғанды сілтеу" деп шартты түрде атадық. Бір сөздің мағынасында екінші бір сөзге деген сілтеуі бар болатын тілдік сөйлесімдердің қарым-қатынасы анафоралық (айтылғанды сілтеу) қатынас болып табылады.

Анафоралық (айтылғанды сілтеу) және дейксистік (тура сілтеу) контекстердің байланысы төл және автор сөздерінің бірігуінде анық көрінеді, төл сөзде дейкис көрінсе, автор сөзі дейксистік (тура сілтеу) контексте таратушы болады. Мұндай жағдайда сілтеу дейксистік (тура сілтеу) те, анафоралық (айтылғанды сілтеу) та бола алады.

Қорытынды. Есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді. Функциональды грамматика аясында белгілі бір семантикалық қызметті атқару, яғни сілтеу қызметін (жақтық, темпоральды қатынастарды белгілеу қызметін) іске асыру үшін жіктеу және сілтеу есімдіктерінің өз антецеденттерімен өзара әрекет жасауы анықталады. Темпоральдылықты көрсететін құрал ретінде сілтеу есімдіктерін атасақ, персональдылықтың, яғни дербестіліктің құралы ретінде жіктеу есімдіктерін атай аламыз.

Сілтеудің түрлі бірліктері қазіргі лингвистикада дейкис пен эгоцентризм, анафора теорияларының негізінде қарастырылуда. Ал осы сілтеу ұғымы есімдіктердің ішінде, әсіресе, жіктеу және сілтеу есімдіктеріне тән болып келеді. Сондықтан да жіктеу, сілтеу есімдіктерінің мәтінді байланыстырудағы қолданыстары мен қызметін зерделеп, олардың мәнін анықтаудың маңызы өте зор болмақ.

Жіктеу есімдіктерінің ішінде I, II жақ есімдіктері анафоралық қызметтен гөрі дейксистік қолданысқа бейім болса, III жақ жіктеу есімдігі анафоралық қолданыста көп жұмсалады.

Сілтеу есімдіктері анафоралық (айтылғанды сілтеу) қолданыста кеңінен жұмсалып, мәтін, сөйлем элементтерін байланыстырады және де мәтіндегі керексіз қайталауларды ауыстырады. Бұл қызметінде олар өзіндік анафоралық (айтылғанды сілтеу) та, катафоралық (алдын алушы) та қолданыстарда жұмсалады. Есімдіктердің бұл қызметі мәтін синтаксисінде кеңінен орын алады.

Катафоралық (алдын алушы) сілтеулер көбінесе бір нәрсе жайын ұзақ түсіндіруде, көрсетуде жұмсалады. Автор өзі айтатын, өзі орындатқысы келетін нәрселерге тыңдаушылардың назар салып қарау қажеттігін ескерткісі келгенде көбіне сілтеу есімдіктерін катафоралы қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. -182 б.
- 2 Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 112 б.
- 3 Ахметова М. Мәтін лингвистикасы. - Орал: «Ағартушы», 2008. - 148 б.
- 4 Арутюнова Н. Язык о языке. – Москва: Наука, 2010. – 163 с.
- 5 Кравченко А. Вопросы теории указательности: эгоцентричность, дейкстичность, индексальность. – Иркутск: Иркутский университет, 1992. – 133 с.
- 6 Бейсембаева К.А. Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке // КД. – Алматы, 2012.
- 7 Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 227 б.
- 8 Әмір Р. Құрмалас сөйлем жүйесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 275 б.
- 9 Құрманова Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің жүйелік құрылымының сипаты, оны талдау жолдары. – Алматы: Ана тілі, 2011. – 173 б.

References:

- 1 Syzdykova R. Kazak tilindegi eskilikter men janalyktar. – Almaty: Arys, 2009. -182 b.
- 2 Smagulova G. Matin lingvistikasy. – Almaty: Kazak universiteti, 2002. - 112 b.
- 3 Ahmetova M. Matin lingvistikasy. - Oral: «Agartusy», 2008. - 148 b.
- 4 Arutunova N. Iazyk o iazyke. – Moskva: Nauka, 2010. – 163 s
- 5 Kravchenko A. Voprosy teorii ukazatelnosti: egosentrichnost, deiktichnost, indeksAlnost. – Irkutsk: Irkutski universitet, 1992. – 133 s.
- 6 Beisembaeva K.A. NeverbAlnye komponenty komunikasii v kazahskom iazyke // KD. – Almaty, 2012. –kitap
- 7 Sarybaev S. Kazak til bilim maseleleri. – Almaty: Arys, 2000. – 227 b.
- 8 Amur R. Kurmalas soilem juiesi. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. – 275 b
- 9 Kurmanova N. Kazirgi Kazak tilindegi soz tirkesterinin juielik Kurylymynyn sipaty, ony taldau joldary. – Almaty: Ana tili, 2011. – 173 b.

МРНТИ 13.00.02

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.24>

Мусатаева М.Ш.,¹ Дюсенова Д.С.²

^{1,2}Казхский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК УЧЕБНОГО ПРЕДМЕТА В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация

Во все времена в лингводидактике актуальность представляло формирование гармонично развитой личности, обладающей всеми ключевыми компетенциями. Реализация этой сверхзадачи в той или иной мере осуществлялась сообразно времени. Смена образовательных парадигм показала, что ценность ключевых компетенций является константой в дидактике. И в настоящее время компетентностный подход в образовании остается главенствующим. Несмотря на то, что компетентностному подходу в целом посвящено большое количество литературы, недостаточно освещенным остается вопрос о путях формирования ключевых компетенций в частных методиках. Каждый предмет располагает своими потенциальными возможностями, которые должны быть описаны. Как известно, учебный материал, представленный в Типовых учебных программах, нуждается в научном обосновании. В связи с этим в рамках данной статьи нами делается попытка рассмотреть пути формирования ключевых компетенций учащихся на уроках русского языка в казахских школах.

Ключевые слова: лингводидактика, компетентностный подход, компетенция, компетентность, мотивация, личностно-ориентированный подход, эвристический подход, ключевые компетенции, интерактивность, мобильное образование

Мусатаева М.Ш.,¹ Дюсенова Д.С.²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОРЫС ТІЛІНІҢ ОҚУ ПӘНІ РЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Аннотация

Әр заманда лингводидактикада барлық негізгі құзыреттерге ие, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру өзекті болды. Бұл маңызды міндет жүзеге әртүрлі деңгейде заманға сай асырылды. Білім беру парадигмаларының өзгеруі басты құзыреттіліктердің мәні дидактикада тұрақты екенін көрсетті. Қазіргі уақытта да білім беруде құзыреттілік тәсіл басым. Жалпы компетенцияларға арналған әдебиеттің молдығына қарамастан, жеке әдістерде негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру жолдары мәселесі жеткіліксіз жарықтандырылғанекені айқын. Әр пәннің өзіндік әлеуеті бар екені ақиқат, сондықтан оны сипатталуы қажет. Типтік оқу бағдарламаларында берілген оқу материалдары ғылыми тұрғыдан сипатталмаған. Осыған орай, біз осы мақала аясында қазақ мектептерінде оқылатын орыс тілі сабағында оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру жолдарын қарастыруға тырысамыз.

Түйін сөздер: лингводидактика, уәжділік, тұлғаға бағытталған әдіс, эвристикалық тәсіл, негізгі құзыреттілік, интербелсенділік, мобильді білім

Mussatayeva M.,¹ Dyussenova D.²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS A LEARNING SUBJECT IN THE FORMATION OF THE KEY COMPETENCES OF STUDENTS

Abstract

At all times, in linguodidactics, the formation of a harmoniously developed personality, possessing all key competencies, has been topical. The implementation of this super-task to some extent was carried out in accordance with the time. The shift in educational paradigms has shown that the value of key competencies is a constant in

didactics. And now the competence-based approach in education remains dominant. Despite the fact that a large amount of literature is devoted to the competence-based approach in general, the issue of ways of forming key competencies in private methods remains insufficiently illuminated. Each subject has its own potential, which must be described. As we know, the educational material presented in the Model Curriculum needs scientific justification. In this regard, within the framework of this article, we make an attempt to consider the ways of forming the key competencies of students in the Russian language lessons in Kazakh schools.

Key words: linguodidactics, competence-based approach, competence, motivation, personality-oriented approach, heuristic approach, key competencies, interactivity, mobile education

Введение. На нынешнем этапе образования компетентностный подход наполняется новым содержанием, что обусловлено как достижениями современной науки, так и «велеием» времени. Как известно, основными понятиями этого подхода к обучению являются «компетентность» и «компетенция». «Компетентность – это совокупность личностных качеств студента (ценностно-смысловая направленность, знания, умения, навыки), обусловленные его опытом работы в определенной социально и лично важной области» [1, 325.]. Как видно, эти два понятия не являются синонимами, если *компетентность* – это набор знаний, навыков, то *компетенция* – это способность их применять.

Вторым важным вопросом в рамках данного подхода является структура компетентности и компетенций. В дидактической литературе приводится целый ряд классификаций компетентности. Приведем некоторые из них:

✓ *профессиональная и надпрофессиональная*, т.е. дополнительные знания [2, 6];
✓ *специальная* (профессиональные способности), *или деятельностьная, социальная* (способность осуществлять совместную деятельность, работать в профессиональном коллективе), *личностная* (умение самовыражаться и развиваться) *и индивидуальная* (умение саморегуляции, стремление развиваться, расти в профессиональном плане) [3, 26];

✓ *общая* (социально-психологическая) *и специальная* (профессиональная). В состав специальной компетентности, по мнению ученого, входят следующие компоненты: *когнитивный* (знания), *стимулирующий, ценностный, конативный* (навыки, умения, опыт), *способности*, и *эмоционально-волевой* компонент [4, 70].

В приведенных классификациях наблюдается тенденция членения структуры компетентности на два ключевых компонента: *профессиональные* и *личностные*, либо на *общие* (отвечающие в целом за профессиональные способности) и *частные* (отвечающие за индивидуальные умения быть успешным).

Также существует различная классификация компетенций:

✓ *личностные* (познавательные, креативные, эвристические, организационно-деятельностные); *социальные* (социальное взаимодействие, межличностное взаимодействие, самоидентификация); *технические* (специальные компетенции, безопасность и охрана труда, экологические компетенции), *организационные* (командная работа, понимание компании, преданность компании, правильное позиционирование себя в компании); *административные* (командное лидерство, стратегические навыки, оказание влияния, организационное мужество) [5, 4];

✓ *общие* (инструментальные, межличностные, системные); *специальные* (компетенции бакалавриата и магистратуры); *ключевые* (ценностно-смысловые, общекультурные, учебно-познавательные, информационные, коммуникативные, социально-трудовые и компетенции личностного совершенствования) – компетенции, выделенные программой TUNNING в рамках Болонского процесса [6, 184].

✓ *относящиеся к самому себе; относящиеся к взаимодействию человека с другими людьми; относящиеся к деятельности человека во всех ее формах и проявлениях* [7].

Приведенные классификации компетенций свидетельствуют об отсутствии универсальных классификационных критериев, что объясняется, во-первых, разными подходами авторов к пониманию компетенции, во-вторых, многообразием сфер их использования, в-третьих, перманентной коррекцией, вносящейся в соответствии с вызовами времени.

Методика. Из всего многообразия классификаций компетенций наиболее полной, на наш взгляд, является классификация ключевых компетенций А.В. Хуторского [1], поскольку она охватывает все главные сферы жизнедеятельности человека и только в ней имеются компетенции, связанные с духовными ценностями человечества (*ценностно-смысловые*), которые отвечают за гуманное сосуществование людей в обществе.

Очевидно, разнообразие подходов предполагает творческую экстраполяцию к отдельно взятым учебным дисциплинам и формирование образовательных компетенций для каждой из них. В связи с этим представляет интерес проектирование компетенций А.В. Хуторским, которое выглядит следующим образом:

- определение общепредметных компетенций в каждом конкретном предмете;
- построение древа компетенций;
- “проектирование общепредметных образовательных компетенций на вертикальном уровне для всех трех ступеней обучения”;
- проекция компетенций на уровне учебных дисциплин и их отражение в образовательных стандартах, учебных программах, учебниках и методиках обучения [1, 302].

Результаты. Попытаемся представить алгоритм формирования ключевых компетенций учащихся на уроках русского языка по А.В. Хуторскому

Шаг первый: определим вклад русского языка как учебного предмета в реализации каждой из ключевых компетенций.

Ценностно-смысловые – посредством текстов, заключающих в себе универсальные духовно-нравственные ценности человека.

Общекультурные – путем вербализации, имплицитно заключенной в живописи и др. видах изобразительного искусства информации,

Учебно-познавательные – посредством систем заданий и упражнений, направленных на выявление семантической структуры новой информации.

Информационные – через группу упражнений, направленных на самостоятельный поиск информации; через задания с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Коммуникативные – посредством моделирования различных ситуаций речевого общения.

Социально-трудовые – через такие методики, как работа в командах, метод проектов, парная работа и т.д.

Компетенции личностного совершенствования – формирование постоянного интереса к чтению, размышлениям, участию в дискуссиях, монологах и др.

Шаг второй: представим древо компетенций, иллюстрирующее взаимосвязь ключевых компетенций (рисунок 1):

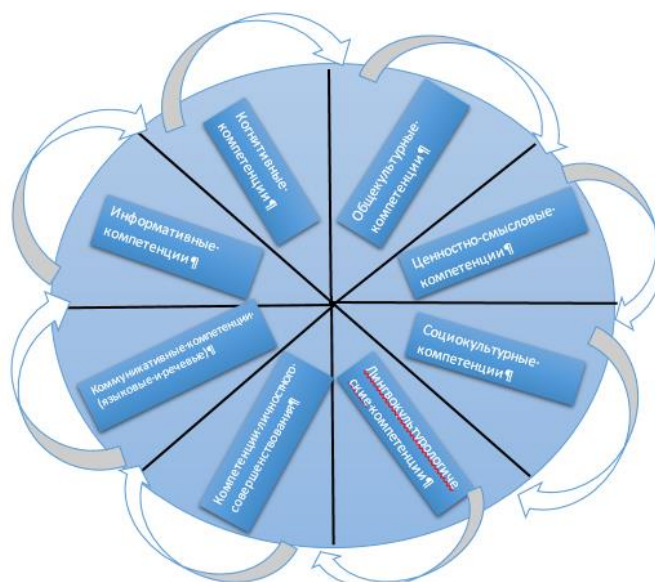

Рисунок 1 Древо компетенций

Шаг третий: формирование вышеуказанных компетенций осуществляется перманентно на всех этапах обучения по принципу градуальности, согласно которому каждый концентр расширяется за счет новых знаний о языке [8]. Динамичность компетенций и компетентности очевидны, что проявляется в постепенном их наращивании, расширении и взаимодействии.

Вертикальная зависимость выделенных компетенций позволяет определить этапы или ступени освоения каждой из компетенций. Это нашло отражение в программе русского языка и литературы по обновленной программе.

Продемонстрируем градуальную модель реализации целей обучения по предмету «Русский язык и литература» на разных ступенях (5-9 класс) среднего звена в казахской школе по видам речевой деятельности.

Таблица 1. Слушание [10]

Подраздел	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Понимание лексического значения слов	5.1.2.1 – понимать значение слов бытовой и духовно-	6.1.2.1 – понимать значение слов социально-культурной	7.1.2.1 – понимать значение слов учебно-образователь	8.1.2.1 – понимать значение слов историко-культурной	9.1.2.1 – понимать значение слов общественно-политической

	нравственной тематики	тематики	ной тематики	тематики	тематики
--	-----------------------	----------	--------------	----------	----------

Как известно, лексическая система характеризуется открытостью границ и диффузностью, следствием чего является ее безграничность. Это обстоятельство затрудняет отбор лексики в обучающих целях и требует тщательно продуманной системы включения в программу обучения.

Как видно, тематическая категория лексики усложняется с каждым этапом: от конкретной (бытовой), «плавный» переход через духовно-нравственную к абстрактной (социально-культурной, образовательной, историко-культурной, общественно-политической). Причем, «подача» лексического материала осуществляется сквозь призму личности учащегося: Я – предметный мир, окружающий меня (бытовая лексика) – принципы, на которых Я воспитываюсь (духовно-нравственная) – социум и культура, в котором Я бытую – образование как мой капитал (учебно-образовательная) – МОЯ этническая идентификация (историко-культурная) – векторы развития МОЕГО государства (общественно-политическая).

Таблица 2. Говорение [10]

Подраздел	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Разнообразие словарного запаса	5.2.1.1 – владеть словарным запасом, включающим синонимы, антонимы, омонимы	6.2.1.1 – владеть словарным запасом, включающим фразеологические единицы, паронимы, заимствованные слова	7.2.1.1 – владеть словарным запасом, включающим эмоционально-окрашенную лексику, термины	8.2.1.1 – владеть словарным запасом, достаточным для замены слов общезыковыми эквивалентами или описательными оборотами (перифразами)	9.2.1.1 – владеть объемом словарного запаса, достаточным для эффективного общения по широкому кругу тем

Говорение как вид речевой деятельности ориентировано на обогащение словарного запаса с его последовательным расширением на каждом этапе в соответствии с трехуровневой моделью формирования языковой личности по Ю.Н. Караулову [9]. Так, языковые единицы, отражающие внутрисистемные отношения лексики (антонимы, синонимы, омонимы), изучаются в 5 классе; фразеологические единицы, заключающие в себе историко-культурную информацию, – в шестом; слова с ограниченной сферой функционирования – в седьмом; обучение трансформации слов в зависимости от стиля речевого общения – в восьмом; кумуляция всей изученной в среднем звене лексики в моделированных ситуациях общения – в девятом.

Таблица 3. Чтение [10]

Подраздел	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Определение стилей и типов речи	5.3.2.1 – определять стилистические особенности текстов разговорного стиля (письма, дневники), художественного стиля (стихотворение, сказка); определять принадлежность текста к типу повествование на основе характерных признаков	6.3.2.1 – определять стилистические особенности текстов художественного стиля (рассказ, басня), официально-делового стиля (объяснительная записка, расписка; поздравление, объявление, реклама); определять принадлежность текста к типу описание на основе	7.3.2.1 – определять стилистические особенности текстов публицистического стиля (репортаж о событии, заметка, отзыв), официально-делового стиля (доверенность, заявление, договор, официальное поздравление, деловое письмо); определять принадлежность текста к типу рассуждение на основе характерных признаков	8.3.2.1 – определять стилистические особенности текстов публицистического (статья, интервью, очерк, послание), официально-делового (характеристика, автобиография, резюме); определять	9.3.2.1 – определять стилистические особенности текстов публицистического (проблемная статья, научная статья), научного (аннотация, тезисы, статья), официально-делового (инструкция, правило, отчет, закон); определять принадлежность

		характерных признаков		принадлежность текстов к смешанному типу на основе характерных признаков	ь текста к различным типам на основе характерных признаков
--	--	-----------------------	--	--	--

Чтение как вид речевой деятельности рассчитано на освоение речью разной стилиевой принадлежности от простейших жанров до сложных: письмо, дневник, стихотворение, сказка – в 5 классе; усложнение художественного жанра (рассказ, басня) до официально-обиходного – в шестом; от публицистического до официально-делового – в седьмом; усложнение публицистического и официально-делового, их распознавание – в восьмом; от дальнейшего усложнения публицистического и официально-делового до научного стиля, их распознавание – в девятом.

Таблица 4. Письмо [10]

Подраздел	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Соблюдение ситуационных норм	5.4.7.1 – применять знаки препинания в простых предложениях с обращениями и однородными членами	6.4.7.1 – применять знаки препинания в предложениях с прямой и косвенной речью	7.4.7.1 – применять знаки препинания в предложениях с вводными словами и конструкциями	8.4.7.1 – применять знаки препинания в предложениях с обособленными членами предложения	9.4.7.1 – применять знаки препинания в сложных предложениях

Письмо как вид речевой деятельности направлено на формирование устойчивой грамотности в письменной речи: простые предложения, осложненные обращениями и однородными членами – в 5 классе; предложения с прямой и косвенной речью – в 6 классе; предложения с вводными словами и конструкциями – в 7 классе; предложения с обособленными членами предложения – в 8 классе; сложные предложения – в 9 классе.

Шаг четвертый: на заключительном этапе необходимо составить учебную программу реализации, выделенных компетенций. Мониторинг Типовой учебной программы (ТУП) по предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию располагает определенными потенциальными возможностями для формирования комплекса компетенций по каждой изучаемой теме.

В ТУПе наблюдается реализация следующих ключевых компетенций через задачи учебного предмета [10]. Следует отметить, что в данном случае ценностно-смысловые компетенции (термин Хуторского) включены нами, а в ТУПе они представлены лишь имплицитно.

Таблица 5. Реализация ключевых компетенций в ТУПе [10]

№	Ключевые компетенции	Задачи программы, которые отвечают за реализацию компетенций
1	Ценностно-смысловые	изучение лексических тем, относящихся к социальной, социальной, культурной, научной, технической, образовательной и профессиональной жизни студентов
2	Общекультурные	формирование терпимого отношения к разным языкам и культурам
3	Учебно-познавательные	формирование таких навыков мышления высокого порядка, как анализ, синтез, оценка, интерпретация полученной информации;
4	Информационные	формирование навыка различных типов чтения, обработки прочитанной информации
5	Коммуникативные	- формирование знаний о единицах языковой системы, правилах их совместимости, навыках и умениях создавать синтаксические конструкции в соответствии с нормами и правилами русского языка; - обогащение словарного запаса обучающихся коммуникативной лексикой и фразеологией русского языка; - анализ темы, идей и особенностей произведения, сюжета произведения, языковых особенностей произведения, основных эпизодов, действий и поступков персонажей; особенности писательского стиля; сравнить их с произведениями

		мировой литературы и произведениями других искусств
6	Социально-трудовые	развитие навыков аудирования, разговорной речи, чтения и письма, необходимых для общения в социальной, культурной, научно-технической, образовательной и профессиональной сферах жизни
7	Компетенции личностного совершенствования	развитие навыков анализа произведений разных жанров, умение аргументировать свое отношение к прочитанному

Обсуждение. Центральным компонентом учебно-методического комплекса любой дисциплины является учебник, в котором реализуются все пункты ТУПа. И мастерство авторов учебников заключается в реализации всех ключевых компетенций, эксплицитно и имплицитно заложенных в учебнике. Относительно учебников по русскому языку и литературе это реализуется посредством подбора аутентичных текстов, продуманной типологии заданий и системы упражнений. В качестве иллюстрации предлагаем фрагмент реализации данной программы в учебнике для 6 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения “Русский язык и литература” (авторы: Р.Б. Нуртазина, Э.Д. Сулейменова, К.Б. Уразаева) [11].

Таблица 6. Реализация ключевых компетенций в учебнике [11]

Тема раздела	Тип задания	Формируемая компетенция
В человеке все должно быть прекрасно	Объясните значение фразеологического оборота <i>сесть в калошу</i>	Коммуникативные компетенции
	Прочитайте рассказа. В. Овсеевой и рубрику «Твоя энциклопедия»	Коммуникативные и общекультурные компетенции
	Представьте, вы оказались в положении старшего. Как объяснить малышам простые истины?	Коммуникативные, ценностно-смысловые компетенции
	Объединитесь в три группы. Запишите ключевые слова к рассказу. В каждой группе вашего класса придумайте и запишите рассказы из 5 предложений, опираясь на ключевые слова. Обсудите в группах и сформулируйте тему и идею рассказа другой группы, используя их ключевые слова и словосочетания. Оцените работу группы.	Социально-трудовые, коммуникативные, ценностно-смысловые компетенции
	Определения терминов «тема» и «идея» посмотрите в «Словаре терминов».	Коммуникативные компетенции
	Оцените свою работу	Компетенции личностного совершенствования
	Лингвистическая разминка Сравните слова. Первые четыре глагола. Как думаете, почему они так называются? Запишите все глаголы из рассказа. Что их объединяет? Какие из глаголов можно преобразовать в возвратные? Какие нельзя преобразовать в возвратные глаголы?	Коммуникативные компетенции
	Прочитайте начало и конец рассказа К.Д. Ушинского «Любопытство».	Коммуникативные и общекультурные компетенции
	Объединитесь в пары и сочините рассказ-диалог на тему «Сам себя наказал». Оцените диалоги, выберите лучший.	Социально-трудовые, коммуникативные, ценностно-смысловые компетенции
	Лингвистическая пятиминутка Прочитайте отрывок из сказки Л. Кэрролла «Алиса в стране чудес». Найдите фразеологический оборот. Объясните его значение.	Коммуникативные и общекультурные компетенции
	Обсуждаем рисунок Объединитесь в группы Оцените работу другой группы	Социально-трудовые компетенции
1-я группа. Объедините значение фразеологического оборота <i>водить за нос</i> . Сочините рассказ.	Социально-трудовые, коммуникативные, общекультурные компетенции	

Заключение. На основе вышеизложенного можно сделать вывод о том, что русский язык в казахских школах как учебная дисциплина играет важную роль в формировании компетентной личности, поскольку кроме основных коммуникативных компетенций богатые ресурсы данного предмета способствуют в формировании остальных шести ключевых компетенций (*ценностно-смысловых, общекультурных, учебно-познавательных, информационных, коммуникативных, социально-трудовых, компетенции личностного совершенствования*).

Личностно-ориентированный подход, заключающийся в презентации лексико-тематического материала с позиций обучающегося, соответствует современной антропоцентрической парадигме в образовании. Это проявляется в том, что вся Типовая учебная программа строится с позиции обучающегося. В центре – «Я» ученика, а далее по концентру презентуется учебный материал в соответствии с его возрастными психолого-физиологическими особенностями познания мира. И процесс получения новых знаний о мире, их обработки, хранения и вербализации успешно осуществляется благодаря тщательно продуманному лексико-грамматическому материалу, активизирующему когнитивные механизмы, а тем самым и познавательную деятельность обучающихся.

Список использованной литературы:

- 1 Хуторской А.В. Дидактика. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб: Питер., 2017. – с. 718
- 2 Божко Е.М., Ильнер А.О. Компетентностный подход в России и за рубежом: исторические и теоретические аспекты // Мир науки. Педагогика и психология, 2019– №1. – с. 1-10.
- 3 Маркова, А.К. Психология профессионализма [Текст] / А.К. Маркова. – Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – с. 312
- 4 Ильязова, М.Д. О структуре компетентности будущего специалиста [Текст] // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – №1. – с. 67–71.
- 5 Овчинников А.В. Универсальная модель профессиональных компетенций // Наукоеведение. – 2014. – №4. – с. 1–11.
- 6 Ахмадова А.С. Классификация компетенций как основной способ систематизации понятийного аппарата компетентностно-ориентированного подхода // Филологические науки. Вопросы теории и практики – 2017. – №3. – с. 183-185.
- 7 Деркач А. А., Кузьмина Н. В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма. М.: РАУ, 1993. – с. 32
- 8 Темірханова С.З. Принцип градуальности в лексикографии// Автореферат дисс....канд. фил.н. – Алматы, 2007. 29- 29 с.
- 9 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – с. 264
- 10 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования. Нур-Султан, 2017.
- 11 Русский язык и литературы: учебник для 6 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения / Р. Нуртазина, Э. Сулейменова, К. Уразаева. – Алматы: Білім, 2018 – с. 18.

References:

- 1 Hutorskoi A.V. Didaktika. Uchebnik dlia vuzov. Standart tretogo pokolenia. – Spb: Piter., 2017. – с. 718
- 2 Bojko E.M., Ilnier A.O. Kompetentnostnyi podhod v Rosii i za rubejom: istoricheskie i teoreticheskie aspekty // Mir nauki. Pedagogika i psihologia, 2019– №1. – s. 1-10.
- 3 Markova, A.K. Psihologia profesionalizma [Tekst] / A.K. Markova. – Moskva: Mejdunarodnyi gumanitarnyi fond «Znanie», 1996. – s. 312
- 4 Ilazova, M.D. O strukture kompetentnosti budusego spesialista [Tekst] // Znanie. Ponimanie. Umenie. – 2008. – №1. – s. 67–71.
- 5 Ovchinnikov A.V. UniversAlnaia model profesionAlnyh kompetensi // Naukovedenie. – 2014. – №4. – s. 1–11.
- 6 Ahmadova A.S. Klasifikasia kompetensi kak osnovnoi sposob sistematizasii ponAtinogo aparata kompetentnostno-orientirovannogo podhoda // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki – 2017. – №3. – s. 183-185
- 7 Derkach A. A., Kuzmina N. V. Akmeologia: puti dostijenia versin profesionalizma. M.: RAU, 1993. – s. 32
- 8 Temirhanova S.Z. Prinsip graduAlnosti v leksikografii// Avtoreferat diss....kand. fil.n. – Almaty, 2007. 29- 29 s.
- 9 Karaulov Iu.N. Ruski iazyk i iazykovaia lichnost. Izd. 7-e. – M.: Izdatelstvo LKI, 2010. – s. 264
- 10 Tipovaia uchebnaia programa po uchebnomu predmetu «Ruski iazyk i literatura» dlia 5-9 klasov urovna osnovnogo srednego obrazovania. Nur-Sultan, 2017.
- 11 Ruskii iazyk i literatury: uchebnik dlia 6 klasa obseobrazovatelnoi skoly s kazahskim iazykom obuchnia / R. Nurtazina, E. Suleimenova, K. Urazaeva. – Almaty: Bilim, 2018 – s. 184

Сеидомарова С.Н.¹

¹Казакский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

СИНТАКСИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ БЫТИЯ ПРИЗНАКА ОБЪЕКТА

Аннотация

В своей работе мы исходим из того, что синтаксические структурные схемы имеют знаковую природу и свои означаемые – синтаксические концепты. В основе нашей статьи лежит концепция существования типовых пропозиций, получивших закрепление с помощью синтаксических конструкций (позиционных и структурных схем простого предложения). В статье определено взаимоотношение синтаксического концепта и структурной схемы предложения в современных научных исследованиях с точки зрения лингвокогнитивного подхода; представлены дефиниции понятий "синтаксический концепт" и "структурная схема предложения"; рассмотрен лингвокогнитивный подход к изучению структурных схем предложения сквозь призму синтаксических концептов, рассмотрены проблемы взаимодействия синтаксиса и семантики, а также принципы их взаимодействия в процессе анализа предложения. В статье выявлены основные синтаксические схемы, репрезентирующие концепт признака бытия объекта, основой построения которых являются глаголы бытия+признак объекта, то есть когда область бытия заменяется различными выражениями свойств и качеств объекта, при этом глагол быть становится связующим звеном между объектом и его признаком, концепт существования объекта естественным образом трансформируется в концепт "бытие признака объекта".

Ключевые слова: лингвокогнитивный подход, синтаксический концепт, структурная схема простого предложения, пропозиция, признак объекта

Сеидомарова С.Н.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

НЫСАН БЕЛГІСІ БОЛМЫСЫНЫҢ СИНТАКСИСТІК КОНЦЕПТІ

Аңдатпа

Біз өз жұмысымызда синтаксистік құрылымдық сызбалардың табиғаты айқын және олардың белгілері – синтаксистік концептілері бар екендігіне сүйенеміз. Біздің мақаламыз синтаксистік құрылымдарды (жай сөйлемнің бағдарлық және құрылымдық сызбалары) қолдана отырып бекітілген типтік пропозициялардың бар екендігі туралы концептке негізделген. Мақалада лингвокогнитивті тәсіл тұрғысынан қазіргі ғылыми зерттеулердегі синтаксистік концепт пен сөйлемнің құрылымдық сызбасының байланысы анықталған; "синтаксистік концепт" және "сөйлемнің құрылымдық сызбасы" ұғымдарының анықтамалары ұсынылған; синтаксистік концептілер арасынан сөйлемнің құрылымдық сызбаларын зерттеудің лингвистикалық-танымдық тәсілі, синтаксис пен семантиканың өзара әрекеттесу мәселелері, сонымен қатар сөйлемді талдау процесінде олардың өзара әрекеттесу принциптері қарастырылады. Мақалада нысан құрылысының негізі болмыс етістіктері+нысан белгісі болып табылатын болмыс белгісінің концептін білдіретін негізгі синтаксистік сызбалар анықталды.

Түйін сөздер: лингвокогнитивті тәсіл, синтаксистік концепт, жай сөйлемнің құрылымдық сызбасы, пропозиция, нысан белгісі

Seidomarova S.¹

¹Kazakh national pedagogical university named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

SYNTACTIC CONCEPT OF BEING AN OBJECT ATTRIBUTE

Abstract

In our work, we proceed from the fact that syntactic structural schemes have a sign nature and their signified-syntactic concepts. Our article is based on the concept of the existence of typical propositions that have been fixed using syntactic constructions (positional and structural schemes of a simple sentence). The article defines the relationship between the syntactic concept and the sentence structure scheme in modern scientific research from the point of view of the linguocognitive approach; the definitions of the concepts "syntactic concept" and "sentence structure scheme" are

presented; a linguocognitive approach to the study of sentence structure schemes through the prism of syntactic concepts is considered, the problems of interaction of syntax and semantics, as well as the principles of their interaction in the process of sentence analysis are considered. The article identifies the main syntactic schemes that represent the concept of the attribute of being an object, the basis of which is the verbs of being+object attribute.

Keywords: linguocognitive approach, syntactic concept, structure scheme of a simple sentence, proposition, object attribute

Введение. Современная антропоцентрическая парадигма исследований в лингвистике, а также достижения в области когнитивной лингвистики обусловили интерес исследователей к концепту как маркёру кванта структурированного знания, способам его вербализации языковыми знаками, в числе которых относится структурная схема простого предложения, выявлению признаков концепта и их влиянию на структурно-семантическую организацию предложения.

По мнению З. Д. Поповой и И.А. Стернина, концепт может быть представлен в языке разнообразными средствами: готовыми лексемами и фразеосочетаниями, свободными словосочетаниями, структурными и позиционными схемами предложений, текстами и совокупностями текстов [1, 38]. Такое многообразие лингвистических средств презентации концептов позволяет говорить о лексических, фразеологических и синтаксических концептах [1; 2; 3]. Следует отметить, что гипотеза о наличии некоего "типового смысла" (или "типового значения предложения") не является для лингвистики абсолютно новой и что синтаксические концепты под разными названиями и в разных своих проявлениях уже давно привлекали внимание исследователей (работы П. Адамца, О. И. Москальской, Г. А. Золотовой, С. И. Кокориной, В. В. Бабайцевой, Н. Д. Арутюновой, А. В. Бондарко и др.). Продолжая их изыскания, проф. З. Д. Попова выдвигает понимание синтаксического концепта как типовой пропозиции в виде конкретной фиксированной структурной схемы простого предложения и указывает на возможность вполне объективного раскрытия состава синтаксических концептов современного русского языка через структурные схемы, выделенные на основе их информативной достаточности. Эта теория послужила исходным пунктом для исследований в русле определения взаимодействия синтаксического концепта и структурной схемы предложения. Под выражением синтаксический концепт, мы как М.Булынина и С.Кузьмина понимаем "концепт, выражаемый синтаксическими единицами". Содержание предложения отображает завершённую ситуацию реальной действительности. Структурная схема типичного предложения (системная совокупность значений) содержит в себе информацию о ситуации (сочетание предметов и связи между ними) [5]. То есть типичное предложение есть план содержания, а структурная схема план выражения.

Цель статьи состоит в выявлении основных синтаксических схем, репрезентирующих концепт признака бытия объекта, основой построения которых являются глаголы бытия+признак объекта.

Методика. В основе методологии работы лежит концепция Волохиной Г.А., Поповой З.Д. о существовании типовых пропозиций, получивших закрепление с помощью синтаксических конструкций (позиционных и структурных схем простого предложения). Методом исследования является системный подход, сочетающий элементы когнитивного и конкретно текстового анализа.

Когда в позицию сферы "бытие объекта" включают непространственные наименования, область бытия заменяется различными выражениями свойств и качеств объекта, при этом глагол быть становится связующим звеном между объектом и его признаком, концепт существования объекта естественным образом трансформируется в концепт "бытие признака объекта".

В реальности объект и его признак существуют в единстве и только человек, совершая некие логические операции абстрагирует признак от объекта, а затем, применяя высказывание "*что есть какое*" вновь связывает признак с объектом. Таким образом, через глагол связку мир отражается в мышлении и в языке. Хотя глагол *быть* как связка может быть вторичным, как производное от бытийных предложений. Например: Волосы у него были русые. У него были русые волосы.

Предложения с глаголом *быть* были объединены исследователями в четыре класса логико-синтаксических отношений: экзистенция, номинация, идентификация и характеристика. Классическая предикация – это отношение признака к его носителю, но затем значение термина "предикация" расширяется [6].

В реальных высказываниях порой трудно разграничить номинацию, идентификацию и характеристику, поэтому подобные высказывания Волохина и Попова включают в концепт "утверждения бытия признака" и сюда же относят и операции включения объекта в класс или во множество, тем самым указывая его родовой признак [1, 35]

Пропозиция концепта "бытие признака объекта" состоит из трех смыслов "*протагонист – знак бытия – бытующий признак*", где протагонист понимается как объект, с которым производят логические мыслительные операции, а не как реальный объект. Протагонист может быть выражен любой номинацией без ограничений, так как любой предмет (одушевленный и неодушевленный), явление, событие и т.п. человек может подвергнуть анализу. Бытийность признака может выражаться глаголом *быть*, но могут использоваться и другие глаголы, типа *являться, выглядеть, казаться* и др. Признак объекта могут выражать как прилагательные, так и существительные. Также существуют устойчивые выражения со значением признака, глаголы после которых в качестве признака идут наречия. То есть словоформы признака совершенно разнообразны.

Результаты. I. Рассмотрим схемы синтаксического концепта "бытие признака объекта".

1. Схемами для пропозиции "протагонист - знак бытия- признак" будут следующие формулы "кто/что есть какой/какое", "кто/что был/будет каким". Это схема самая распространенная для выражения аналитических суждений классической логики. Несмотря на наличие существительных, которые могут выражать признак, прилагательные лучше подходит для этой роли. Причастия, находясь в этой позиции, сближаются с прилагательными или становятся ими. При высказывании говорящий отделяет признак от объекта, а затем объединяет их, строя аналитическое суждение. Где признак относится к протагонисту как предикат к субъекту.

Прилагательные могут указывать самые разные свойства, как присущие самому предмету (форма, цвет, размер и т.д.), так и качества, вытекающие из взаимоотношений с другими предметами (происхождение, близость и др.). Здесь и далее использованы примеры из национального корпуса русского языка.

Утро было прекрасное. Графиня была спокойна и весела. (А. С. Пушкин. Арап Петра Великого. 1828). *Вечерний воздух был тих и тепел. Погода была пасмурная. Утро было прекрасное.* (А. С. Пушкин. Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года. 1835). *Ночь была темная.* (А. С. Пушкин. Дубровский. 1833). *Абакир был злее и грубее обычного.* (Чингиз Айтматов. Верблюжий глаз. 1962).

При изменении позиций, логически высказывание не меняется, но признак становится более акцентированным.

Я помню только цветной какой-то фильм был. (Переписка в iсК между agd-ardin и Колочий друг. 2008). — *У нас в коллективизацию река Волхов красная от крови была, - добавил сосед.* (Анна Владимировна. Учителя, 2005)

В качестве предикатива также могут быть прилагательные в творительной форме [7; 8]. Примеры подобных прилагательных при глаголе связке в будущем и прошлом времени:

Бабушка была высокой, жилистой и худощавой. (Алексей Варламов. Купавна, 2000). *Окна были тёмными.* (Андрей Волос. Недвижимость. 2001). *Предложение было неожиданным.* (Борис Екимов. Фетисыч, 1996). *По мокрой земле и листве скачки были бесшумными.* (Борис Екимов. Фетисыч, 1996). *Слово было шершавым, заезженным, неловким и ни о чём не говорило.* (Ирина Муравьева. Мещанин во дворянстве. 1994). *Кожа была гладкой, белой, неуместно нежной.* (Даниил Гранин. Зубр. 1987).

В качестве глагола связки могут выступать различные глаголы:

А так больше вопросов нет. Остались одни ответы. На всех уровнях морфологии. (Андрей Геласимов. Фокс Малдер похож на свинью (2001)). *Но так, вообще, нормально, вроде, живём. Иногда прикольно даже бывает. В деньги верит как в Бога.* (Андрей Геласимов. Ты можешь. 2001). *Так или иначе, но стулья от него лучше не становятся.* (Андрей Геласимов. Ты можешь. 2001). *Уже не осталось на земле гадюк, поубавилось в озере рыбы* (Алексей Варламов. Купавна. 2000)). *"Серезенька, дорогой, здравствуй! Как ты там живёшь?"* (Андрей Волос. Недвижимость. 2000). *За окном лишь синело, а в доме горел электрический свет.* (Борис Екимов. Пиночет. 1999). *Но давайте посмотрим, как это случилось.* (Алексей Слаповский. Международная любовь. 1999). — *Как ты думаешь, Володька лучше в такой вот квартире жить или в собственном доме?* (Алексей Слаповский. Не сбылась моя мечта. 1999). *Подозрений на то, что нерадивый и неисправимый сын бросил в угли крупную соль, не возникало и возникнуть не могло.* (Анатолий Азольский. Лопушок. 1998). *В центре живут его друзья, муж и жена Сидейкины, Игорь и Ольга, неразлучные с первого курса в университете.* (В. Г. Распутин. Новая профессия. 1998).

Также в схеме "кто/что есть какой/какое" авторы часто используют глаголы местоположения и перемещения в пространстве.

Погода стояла жаркая. (Борис Екимов. Пиночет, 1999). *Зина стояла бледная, как меловая осыпь, бессильно уронив руки.* (Фазиль Искандер. Случай в горах, 1980-1990). *Сад стоял грустный мокрый и пустой.* (Ю. О. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 3, 1978). *Час стоял ранний, дорога предстояла дальняя.* (Ю. О. Домбровский. Хранитель древностей, часть 1, 1964). *Оля стояла, прямая, как свечка, под качающейся лампочкой и читала.* (И. Грекова. Первый налет, 1960). *На другой стороне площади стояла высокая карусель.* (Майя Кучерская. Тетя Мотя 2012). *У окна стоял хмурый Жуков...* (Даниил Корецкий. Менты не ангелы, но..., 2011). *Посреди комнаты стоял худой, высокий человек в облегающем черном костюме и черной трикотажной шапочке с прорезями для глаз, натянутой на лицо.* (Наталья Александрова. Последний ученик да Винчи. 2010). *Возле двери стоял открытый шкаф с резными дверцами черного дерева.* (Наталья Александрова. Последний ученик да Винчи, 2010). *Зина сидела бледная, ничего не пила и почти ничего не ела.* (Фазиль Искандер. Случай в горах, 1980-1990). *Деревья, вершины холмов, снежные шапки вставляли чёткие, чеканные, как бы врезанные в воздух.* (Ю.О. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 3, 1978).

2. Глагол *выглядеть* в схеме "кто/что выглядит как" позволяет устранить согласование прилагательного с существительным, являющимся протагонистом. Например: Он выглядит прекрасно (Берберова). Кот выглядел внушительно (Рассказы о природе).

3. В схеме "кто/что есть какого признака" признак протагониста выражен сочетанием прилагательного и существительного в родительном падеже.

Дед был маленького роста, усохший, с сизовато-медной дублёной кожей на лице, с корявыми, изуродованными тяжёлой работой, негнуцимыми руками. (Юрий Трифонов. Обмен. 1969). *Старик Тарас был высокого роста, с окладистой седой бородой и строгими большими серыми глазами.* (Д. Н. Мамин-Сибиряк.

Приемыш. 1893). У них даже **щеки были разной толщины**: у Яши потолще, у Левушки похудее. (Дина Сабитова. Где нет зимы. 2011). **Клеенка была желтого цвета**. (Захар Прилепин. Санька. 2006).

4. Следующая формула в этом концепте "кто есть какой/кто", то есть объект определяется не только прилагательным, а существительным, несущим признак рода (мальчик, мужчина, какое-либо существо и т.д.) [9]. Только одно существительное просто повторило бы название объекта, а прилагательное без существительного не несет достаточной информации, в связи с чем они употребляются вместе. Например:

Якоб был разумным парнем и понимал, что нужно материнское согласие. (Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок. 1977). *Тётка была эффектной женщиной*. (Сергей Довлатов. Наши. 1983). *Таня была загадочной женщиной*. (Сергей Довлатов. Заповедник. 1983). *Ирина была законопослушным человеком, и её коробило, когда поднимали руку на власть*. (Токарева Виктория. Своя правда. 2002). *Дядюшка был достойным сыном своего отца*. (Алексей Варламов. Купавна. 2000). *Тома была городской девочкой, деревню ненавидела, можно сказать, по личным причинам*. (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого. 2000)

Порой протагонист не называется - он и так ясен, тогда остается только позиция признака: Нет, невыносимый человек (Зайцев).

Сюда же мы отнесем существительные в позиции определения, имеющие значение "признак+лицо": профессия, новичок, неряха и др.

Что ни говори, Скварыш был неплохим профессором... (Василь Быков. Бедные люди 1998). *Тогда Дельбрюк был молодым физиком*. (Даниил Гранин Зубр 1987). *Мать была рядовой актрисой, затем корректором, и наконец — пенсионеркой*. (Сергей Довлатов. Чемодан. 1986). *Я думаю, моя тётка была хорошим редактором*. (Сергей Довлатов. Наши. 1983). *Моя жена была дамским парикмахером*. (Сергей Довлатов. Чемодан 1986).

5. Далее идет пропозиция "что есть какое что":

Моя комната была проходным двором. (В. П. Катаев. Алмазный мой венец. 1975-1977). *Скрытность была основной чертой его характера*. (В. П. Катаев. Алмазный мой венец. 1975-1977). *Летом море было ежедневным праздником*. (Фазиль Искандер. Рассказ о море. 1962).

6. Основой схемы "кто есть из чего" могли быть высказывания типа "кто есть родом из какого места" и "что есть из чего", а также "кто/что состоит из чего" [10].

7. Структурная схема "что это за человек, явление" характеризует характер человека или сущность предмета:

А что за человек, этот охотник? — спросил Семен. (Виктор Ремизов. Воля вольная. 2013). *А что за человек этот попов дядя, квартирант и дружок твой, которого жандармы увезли?* (Максим Горький. Жизнь Матвея Кожемякина. 1910). *А что за человек этот прокурор? — продолжал выпытывать Александр Васильич*. (И. В. Омулевский. Шаг за шагом. 1870).

8. Шведова различает три класса притяжательных прилагательных (свой, общий, чужой) для характеристики протагониста: *И род какой хочешь: небо— оно моё, дети — они мои, трава— она тоже моя, и ветер мой тоже*. (Андрей Геласимов. Фокс Малдер похож на свинью. 2001).

9. В схемах "кто есть кто", "кто был/будет кем" используется биномиальная структура простого предложения, где признак предмета обозначается существительным [11]. В предикативе, как мы понимаем, используются родовые существительные или классовые.

10. В схемах "что есть что", "что было/будет чем" классовые соотношения менее разнообразны. В них используются реляционные предикаты, которые могут вводиться словами **во**т, **э**то, а порой отрицание **не**.

Сон — это жизнь, а жизнь есть сон. (Ольга Онойко. Некромантисса. 2014). *Дурные привычки есть следствие условий жизни*. (Геннадий Башкуев. Маленькая война. 2013). *Жизнь есть жизнь — пусть молодое сердцем бьется как хочет*. (Виктор Пелевин. S.N.U.F.F 2011). *Потому мудрые говорят, что жизнь есть надувательство и черный обман*. (Виктор Пелевин. S.N.U.F.F 2011). *Сами знаете война не идиллия*. (Симонов К.М. Двадцать дней без войны. 1973).

11. В схеме "это есть кто /что" нечто неизвестное идентифицируется нечто неизвестное с известным, имеющим наименование, то есть неизвестное опознается и ему дается имя. Н.Д. Арутюнова различает идентификацию и предикацию [12], и на самом деле, идентификация не приписывает какой-либо признак чему-либо. Бытующий объект опознается, а не отождествляется с чем-то известным, при этом опознаваться может что угодно: человек, животное, предмет, явление, процесс, эмоции и т.д. В отрицательном предложении отрицается осуществленная кем-то другим идентификация.

Это был парнишка-подросток в длинноватой, вытущенной поверх штанишек рубашке, низко надвинутой большой, наверно отцовской, кепке. (Василь Быков. Болото. 2001). *Через несколько дней отец действительно дал ему кое-что получше — это был трактат Леонардо да Винчи...* (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого [Путешествие в седьмую сторону света] 2000). *Это был не чемодан, а футляр для предмета невероятной красоты*. (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого [Путешествие в седьмую сторону света]. 2000). *Это было не просто изобретение, а нечто большее*. (Анатолий Азольский. Лопушок.1998). *С виду это был обычный солдатский трён, беззаботная болтовня подчиненных, ничем конкретно не обеспокоенных*. (Василь Быков. Болото. 2001). *Только... это будет не совсем первая любовь...* (Андрей Геласимов. Фокс Малдер похож на свинью. 2001)

Идентификация порой совершается с какими-либо радостными эмоциями, существует специальная схема для таких высказываний: *Вот это кто!* (Зайцев Б. Белый свет: Проза. М., 1990)

II. Мыслительным операциям могут подвергаться концепты не только объектов, но и концепты действий, выраженных инфинитивами. Чаще всего встречается оценка действий, но могут быть указания на последствия, которые могут возникнуть в результате этих действий. В СС (структурных схемах) "что делать есть что", "что делать было/будет чем" предикат выражен оценочным существительным.

Надавать администратору по морде, или выставить дядю из дому, или подстрелить кого-нибудь, или какой-нибудь ещё пустяк в этом роде, это моя прямая специальность, но разговаривать с влюбленными женщинами — слуга покорный. (М.А. Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 2, 1929-1940). *Портной— это звучит, хорошо пошить костюм — искусство, а сапожник?* (Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок. 1975-1977). **Переводить стихи — моя профессия.** Больше я ничего не умею. (Юрий Трифонов. Предварительные итоги. 1970).

При изменении позиций субъектива и предикатива отношения в высказывании не меняются.

Какое это счастье — стоять впереди всех и петь... (Токарева В. Своя правда // "Новый Мир", 2002)

Имеются случаи, когда и субъектив и предикатив являются инфинитивами, что выражается схемой "что делать значит делать что". Слово "значит" указывает на то, что одно действие объясняется через другое, на некоторое их тождество.

За это вас надо ценить, а значит, уважать. (Наталия Ермильченко. Колыбельная. 2000). **Переехать — значило потерять два, а то и три года.** (Даниил Гранин. Зубр. 1987). **А отказать — значит струсить, позор невозможный!** *Боженька, думаю, спаси меня от этого идиотства!..* (Дина Рубина. Медная шкатулка (сборник) 2015) **Остановиться — значит погибнуть, твердо дать себе понять, что впереди пусто, надежд больше никаких.** (Сергей Есин. Марбург. 2005). **Курить — здоровью вредить.** — *Вот именно...* (Василь Быков. Болото (2001).

Высказывания типа "что делать как (каково)" рассматривались в трудах Тиховой Л.В., Попова А.С., Олзоевой Я.В. [13; 14; 15]. Эти предложения могли бы рассматриваться аналогично простым, имеющим подлежащее и сказуемое, но Попова З.Д. предлагает анализировать их как структуры, имеющие субъектив в виде инфинитива и предикат, который может выражаться разными частями речи.

И платить будут прилично. Но в итоге как всегда, ничего не получилось. (Андрей Геласимов. Жанна. 2001) *На нынешние глядеть было не больно сладко.* (Борис Екимов. Пиночет. 1999) *Но тряхнуть осторожно, без перебора ...* (В. Г. Распутин. Новая профессия. 1998). **Питаться надо лучше, и всё. Иди с Богом.** (Людмила Петрушевская. Маленькая волшебница // "Октябрь", 1996). **Спрятаться от меня невозможно.** (Юрий Коваль. Сиротская зима. 1993)

В продолжение вышесказанного следующей пропозиционной схемой, связанной с признаком бытия объекта будет **"протагонист - знак бытия - признак, ограниченный некоторым параметром"**.

В подобных пропозициях признак характеризует объект в одном каком-либо аспекте, чаще всего в роли определителя выступает краткое прилагательное. При этом высказывания могут быть представлены словоформами в виде всех четырех позиционных схем. Часто словоформы показывают три позиции "кто есть каков", а четвертая подразумевается как ограничение по времени глаголом- связкой.

Волошина и Попова отмечают, что схема "каков" репрезентируя краткое прилагательное обозначают признак, ограниченный по времени.

Всё остальное было непонятно, но здорово. (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого [Путешествие в седьмую сторону света], 2000). *Дом был красив. Дом был хорош.* (Алексей Слаповский. Не сбылась моя мечта, 1999). *Надеюсь, фамилии присутствовавших известны?* (Сергей Довлатов. Чемодан. 1986).

В схеме "кто/что есть каков в каком отношении", помимо имеющегося или подразумеваемого глагола-связки *быть*, могут иметь место другие глаголы

И отец остался счастлив, не разошёлся с женой, не сел в тюрьму... (Алексей Слаповский. Гибель гитариста. 1994-1995). *Сотрясения мозга не было, зрачок остался цел.* (Сергей Довлатов. Чемодан (1986),

Также помимо времени в трехпозиционной схеме ограничение может быть подсказано контекстом, либо восприятием кого-либо (кому, для кого).

Антисемитизм был отвратителен Зубру как подлинному русскому интеллигенту. (Даниил Гранин. Зубр. М., 1987). **Тетя Оля была болезненно толстой.** (Зинаида Синявская. Пазлы // "Сибирские огни", 2013). **Яна выглядела плохо, щеки ввалились, заплаканные глаза горели.** (Михаил Шишкин. Письмовник. М., 2010). *И все же Давид был нежен.* (Набоков В. Стихотворения. Рассказы. Л., 1991).

III. В схеме "что есть каково" имеются звуковые, световые характеристики протагониста, его физические параметры, дается оценка, временное состояние лица и т.п.

Володка был эгоистичен в любви. (Токарева Виктория. Своя правда // "Новый Мир", 2002). **Девочка была похожа на кореянку, ничего с Веркой общего.** (Токарева Виктория. Своя правда. Своя правда // "Новый Мир", 2002). *Она чувствовала себя спокойной, уверенной— только вот руки были холодны и влажны...* (Алексей Слаповский. Гибель гитариста. М., 1994-1995) **Четвёртое озеро было невелико и кругло.** (И. А. Ефремов. Озеро горных духов. М., 1943). **Её жизнь была проста и сложна одновременно.** (Токарева Виктория. Своя правда. Своя правда // "Новый Мир", 2002). **Люба Первая была влюблена в меня. В Любу Вторую был**

влюблен я. (Николай Крышук. Отступление // "Звезда", 2003). *От его похвал она была счастлива.* (Даниил Гранин. Зубр. 1987).

В последних двух примерах применяются прилагательные, показывающие нам состояние лица, которое ограничено временем. И если другие прилагательные могут быть краткой или полной формы в зависимости от того какая схема ССПП используется "кто есть какой" или "кто есть каков", то прилагательные состояний, чаще всего, выражены краткой формой. То есть, по мнению лингвистов, здесь сформировалась новая морфологическая категория – категория состояния и ядром ее являются краткие прилагательные состояния. Ряд прилагательных, таких как *рад, прав, уверен, готов, виноват*, практически перестали употребляться в полной форме. К ним также можно отнести прилагательные, которые в полной форме имеют несколько другое значение (*хорош, близок, полон, цел*).

IV. Значение состояния могут выражать краткие формы причастия:

Тем самым главный практический вопрос был решён, все допили чай и разошлись кто куда. (Вера Белоусова. Второй выстрел. М., 2000). *Приём был окончен. Анна вышла проводить и попрощаться.* (Токарева Виктория. Своя правда // "Новый Мир", 2002). *Довольно длинные чёрные волосы были стянуты на затылке тугим узлом ...* (Андрей Волос. Недвижимость (2000) // "Новый Мир", 2001).

Следующая схема для рассмотрения "**объект - знак бытия – признак, в сравнительной степени**". Кто-то или что-то характеризуется в сравнении с кем-либо или с кем-либо по какому-либо признаку: "кто/что есть более или менее кого/чего" или "кто/ что есть более или менее чем кто/что".

Схема состоит из 4-х словоформ, где высказывание есть итог сравнения двух объектов, причем объект может сравниваться сам с собой, но взятый в разные периоды. Примеры с глаголом-связкой *быть* или он подразумевается:

У технической интеллигенции было больше возможностей, их жизнь была интереснее. (Т. Н. Толстая. Войлочный век, М., 2015). *Митраша был моложе сестры на два года.* (М. М. Пришвин. Кладовая солнца. М., 1945). *Эта комната была больше остальных.* (Виктор Пелевин. Бэтман Аполло. М., 2013). *В те годы было больше красоты и элегантности, индивидуальности.* (Мария Клапатнюк. Лицо вместо холста. М., 2012). *Спасись от жестоких литовцев в непроходимых лесах было невозможно — литовцы были страшнее степняков, поскольку и сами были лесными жителями.* (М. Б. Бару. Самовар лоцмана Воронина. Окончание // "Волга", 2016). *В нём заключался важный философский смысл: золото дороже искусства.* (В.П. Катаев. Алмазный мой венец. 1977).

Другие глаголы в виде связки:

Зина устроилась лучше Макса: преподавательницей английского, частным образом. (Н. Б. Черных. Слабые, сильные. Часть первая // "Волга", 2015). *... за полчаса его нахождения здесь Лиля изменилась: кожа лица стала бледнее, глаза потускнели, речь тише.* (Алексей Слаповский. Большая Книга Перемен // "Волга", 2010). *Кран тёк обильней, Гена бежал всё быстрее.* (Слава С. Другие опусы... (2010).

Следующая схема логически вытекает из предыдущей: "кто/что есть более или менее чем кто/что":

Всё-таки пользы от этой истории получилось больше, чем вреда, так как монисто она уже не снимала, а ватник больше не надевала. (Инна Халыпина. Райская яблоня // "Волга", 2014). *Высокие женские голоса обжигали сильнее, чем страсть и боль.* (Н. Б. Черных. Язва, или русский панк 1989-го года // "Волга", 2012). *Есть почти не хотелось. Жажда мучила сильнее, чем голод.* (Герман Садулаев. Шалинский рейд. М., "Знамя", 2010). *Иногда говорят, что внуков любят больше, чем детей.* (Захар Прилепин. Санька. М., 2006).

Сюда же можно отнести относят фразеосхему, указывающую на разницу подобных явлений [16, 25]:

— *Да, стаття стаття рознь*, — сказал Соколов. — *Анна Степановна прочла её, и с сердцем стало плохо.* (Василий Гроссман. Жизнь и судьба, часть 3, М., 1960) — *Птицы...* — *Ну, знаешь ли, птица птице рознь.* *Впрочем... А ты как думаешь, бывают?* (Татьяна Соломатина. Отойти в сторону и посмотреть. 2011) — *Гость гостю рознь — а инога хоть брось.* (Сергей Романов. Парламент. 2000).

Значение приведенной структуры в указании несхожести признаков у явлений или предметов называемых одинаково.

V. Количественные характеристики в высказываниях типа "протагонист – знак бытия – количество" дают нам результаты некой логической счетной операции. Такие схемы довольно своеобразны. Например, самая простая схема "кто /что есть в каком количестве" ограничивает позицию признака в лексическом плане. В такой схеме часто используется числительное *один* или собирательные числительные.

Он был совсем один и всех чурался. (Дина Рубина. На солнечной стороне улицы. 2006). *Она была дома одна...* (Анна Берсенева. Возраст третьей любви. 2005). *Только хочу сразу предупредить, что буду не одна.* (Татьяна Сахарова. Добрая фея с острыми зубками. 2005). *Отец был дома один...* (Анна Берсенева. Возраст третьей любви. 2005). *Труднее всего было с прошлогодней фотографией, на которой сняты они были трое...* (Виктор Астафьев. Пролетный гусь. 2000). *Золотых за последние годы было только двое: Сергей и Елизавета.* (Евгений Прошкин. Механика вечности. 2001). *Нас у матери было четверо. В живых я одна.* (Валентин Распутин. В ту же землю... 1995).

Исходя этих примеров, можно сказать, что для собирательных количественных используется специальная схема "кого было сколько": *Причём волков было явно двое.* (Д. И. Саврасов. Таежные были и небылицы (2003-2008). *Грамотных в компании было двое — Чурка да я...* (Максим Горький. Детство. 1913-1914).

В работе Н.Д. Арутюновой и Е.Н. Ширяева приведены примеры, указывающие на связь количественных высказываний с бытийными, при этом имя занимает позицию темы и стоит в родительном падеже множественного числа [17].

Схема "чего было сколько" хорошо описана и проанализирована во многих работах, например: Камынина [18], Костинский [19], Иванова [20], Бабайцева [21], Севергина [22], Н.А. Боровиковой [23, 37-38] и др.

Примеры для вышеприведенной схемы:

Из Сигоу мы поехали на лошадях, пришедших вместе с А. И. Мерзляковым. Всего саней было трое. (В. К. Арсеньев. Дерсу Узала. 1923). *Носилок было двое. И двоих зеков из кузова выволокли.* (Олег Павлов. Степная книга. 1990-1998).

Обсуждение. Исследования синтаксических структур как объекта шло с разных сторон, начиная с середины прошлого века. Были установлены типовые пропозиции, для выражения которых есть постоянные ССПП. Данные типовые пропозиции стали называть синтаксическими концептами. Ученые изучали соотношения между ССПП в конкретном языке и трансформационная грамматика Хомского являлась одним из основных путей в этом исследовании. Во французской лингвистике при исследовании топологических синтаксических моделей Л. Теньер, Ж. Петито подчеркивают, что синтаксис следует относить к лингвокогнитивному материалу, а синтаксические структуры по факту имеют концептуальное значение. В соответствии с этой позицией Ж.-П. Декле выражает мнение о том, что: "грамматические категоризации [...] являются семиотическими формированиями более абстрактных когнитивных категоризаций, эти лингвистические категории демонстрируют когнитивные способности человека". В русском языке Текучевой было рассмотрено понятие "синтаксическая парадигма", а Н.Ю. Шведова в своем труде "Парадигматика простого предложения в современном русском языке" собрала обширную подборку ССПП. Ю.Д. Апресян, О.И. Москальская и др. устанавливали синтаксические связи внутри структурных схем. Новоженова и Копров также пытались систематизировать структурные схемы. Но основная работа по классификации структурных конструкций была проделана, как мы уже упоминали, в работах З.Д. Поповой и Г. А. Волохиной. Далее эта тема была развита в трудах С.Е. Кузьминой, М. Булыниной, писавших о знаковой природе синтаксических концептов. Что касается рассматриваемых в данной работе концепта бытия признака объекта, то исследования в данном направлении были сделаны Арутюновой Н.Д. и Ширяевым Е.Н., рассматривавших русские бытийные предложения.

Заключение. Исходя из вышеизложенного, мы можем сделать следующие выводы.

Основными схемами для пропозиции "объект - знак бытия- признак" будут следующие формулы "кто/что есть какой/какое", "кто/что был/будет каким". Это схема самая распространенная для выражения аналитических суждений. Несмотря на наличие существительных, которые могут выражать признак, прилагательные лучше подходит для этой роли. Но как мы увидели, есть также и другие варианты присутствия признака объекта.

В схеме "кто/что есть какого признака" признак объекта выражен сочетанием прилагательного и существительного в родительном падеже.

Следующая формула в этом концепте "кто есть какой/кто", то есть объект определяется не только прилагательным, а существительным, несущим признак рода (мальчик, мужчина, какое-либо существо и т.д.)

Далее идет пропозиция "что есть какое что", где в качестве признака какого-либо объекта указывается существительное с прилагательным. Структурная схема "что это за человек, явление" характеризует характер человека или сущность предмета. В схемах "кто есть кто", "кто был/будет кем" используется биномиальная структура простого предложения, где признак предмета обозначается существительным.

В схеме "это есть кто /что" нечто неизвестное идентифицируется нечто известное с известным, имеющим наименование, то есть неизвестное опознается и ему дается имя. пропозиционной схемой, связанной с признаком бытия объекта будет **"протагонист - знак бытия - признак, ограниченный некоторым параметром"**. В подобных пропозициях признак характеризует объект в одном каком-либо аспекте, чаще всего в роли определителя выступает краткое прилагательное. При этом высказывания могут быть представлены словоформами в виде всех четырех позиционных схем. Часто словоформы показывают три позиции "кто есть каков", а четвертая подразумевается как ограничение по времени глаголом-связкой.

В трехпозиционной схеме, помимо времени, ограничение может быть подсказано контекстом, либо восприятием кого-либо (кому, для кого). В схеме же "что есть каково" имеются звуковые, световые характеристики протагониста, его физические параметры, дается оценка, временное состояние лица и т.п.

В формуле "объект - знак бытия – признак, в сравнительной степени" кто-то или что-то характеризуется в сравнении с чем-либо или с кем-либо по какому-либо признаку: "кто/что есть более или менее кого/чего" или "кто/ что есть более или менее чем кто/что". Схема состоит из 4-х словоформ, где высказывание есть итог сравнения двух объектов, причем объект может сравниваться сам с собой, но взятый в разные периоды.

Таким образом, можно сделать заключение о существовании большого разнообразия структурных схем для концепта признак бытия объекта.

Список использованной литературы:

1 Попова З. Д., Стернин И. А. *Очерки по когнитивной лингвистике. Изд. 3-е, стереотип. - Воронеж: ВГУ, 2003. - 191 с.*

- 2 Волохина Г. А., Попова З. Д. Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж: ВГУ, 2003. - 196 с.
- 3 Попова З. Д. Синтаксическая система русского языка в свете теории синтаксических концептов. Воронеж: Истоки, 2009. - 209 с.
- 4 Булынина М. М. Глагольная каузация динамики синтаксического концепта (на материале русской и английской лексико-семантических групп глаголов перемещения объекта). Воронеж, 2004. - 14 с.
- 5 Кузьмина С.Е. Понятие "синтаксический концепт" в лингвистических исследованиях [Текст] / С.Е. Кузьмина // Вестник ЧГУ. — 2012. — Вып. 66. — №17 (271). — 87-90 с. — (Серия "Филология. Искусствоведение").
- 6 Арутюнова Н.Д. Бытийные предложения в русском языке // Изв. Ан. СССР серия лит. и яз. - Т.35, №3. 1976(2).
- 7 Чеснокова Л.Д. Метод вопросов в системе методов при определении синтаксических отношений (на материале конструкции с творительным предикативным) // Синтаксические связи и отношения 1972.
- 8 Чернов В.И. Именные предикативные конструкции в современном русском языке. М., 1985.
- 9 Савостина Л.М. Актуализационная парадигматика предложения. Типы коммуникативных задач и средств их решения (на материале биноминальных предложений, выражающих отношения характеристики) // Вopr. Языкознания, 1998, №3.
- 10 Чернов В.И. именные предикативные синтаксические конструкции в современном русском языке. - М.1985.
- 11 Баландина Н.В. Система значений биноминальных предложений в современном русском языке // Семантика языковых единиц: Докл. V Международной конференции. Т.2М., 1996. – книга
- 12 Арутюнова Н. Д. О номинативном аспекте предложения // Вопросы языкознания. 1976 (1), №6.
- 13 Тихова Л.В. Структурно-семантическая характеристика предложения с инфинитивом в роли подлежащего в современном русском языке. Автореф. канд. филолог. наук, Алма-Ата, 1971.
- 14 Попов А.С. Предложения типа "кататься весело" и проблема синтаксической неопределенности // Синтаксические связи в русском языке: Межвуз. тематич. сб. Владивосток, 1978.
- 15 Олозова Я.В. Оценка и модальность // Тенденции и развитие грамматического строя русского языка, 1994
- 16 Лисоченко Л.В. Синонимичность синтаксически связанных конструкций с повторами // Синтаксические связи и отношения: Сб.ст. Ростов на/Д, 1972
- 17 Арутюнова Н. Д. О номинативном аспекте предложения // Вопросы языкознания. 1976(1), №6
- 18 Камынина А.А. К вопросу о предложениях с количественными словами в составе главных членов // РЯВШ. 1961. №2
- 19 Костинский Ю.М. Генетивные субъектные конструкции в современном русском языке: Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 1971.
- 20 Иванова В.Ф. Спорные вопросы грамматики и количественных предложений // Синтаксис и стилистика. М., 1976.
- 21 Бабайцева В.В., Николина Н.А., Чиркина И.П. Современный русский язык // Анализ языковых единиц: В 3ч. М., 1995. Ч.3.
- 22 Севергина Е.В. Экспликация оценки при использовании количественных предложений в речи // Современные прагматические исследования романских, германских и русских языков: Сб. ст. Воронеж, 1996.
- 23 Боровикова Н.А. особенности предикатов, употребляющихся с семантическим субъектом в форме родительного падежа без предлога // Актуальные проблемы русистики 1997.

References:

- 1 Popova Z. D., Sternin I. A. Ocherki po kognitivnoi lingvistike. Izd. 3-e, stereotip. –Voronej: VGU, 2003. – 191 s.
- 2 Volohina G. A., Popova Z. D. Sintaksicheskie konsepty ruskogo prostogo predlozhenia. Voronej: VGU, 2003. – 196 s.
- 3 Popova Z. D. Sintaksicheskaia sistema ruskogo iazyka v svete teorii sintaksicheskikh konseptov. Voronej: Istoki, 2009. – 209 s.
- 4 Bulynina M. M. Glagolnaia kauzasia dinamiki sintaksicheskogo konsepta (na materiale ruskoi i angliskoi leksiko-semanticheskikh grupp glagolov peremesenia obekta). Voronej, 2004. – 14 s.
- 5 Kuzmina S.E. PonAtie "sintaksicheski konsept" v lingvisticheskikh issledovaniiah [Teks] / S.E. Kuzmina // Vestnik CHGU. — 2012. — Vyp. 66. — №17 (271). — 87-90 s. — (Seria "Filologia. Iskustvovedenie").
- 6 Arutinova N.D. Bytynye predlozhenia v ruskom iazyke // Izv. An. SSSR seria lit. i iaz. – Т.35, №3. 1976(2).
- 7 Chesnokova L.D. Metod voprosov v sisteme metodov pri opredelenii sintaksicheskikh otmoseni (na materiale konstruksii s tvoritelnyim predikativnym) // Sintaksicheskie svAzi i otnosenia 1972.
- 8 Chernov V.I. Imennye predikativnye konstruksii v sovremennom ruskom iazyke. М., 1985.
- 9 Savostina L.M. Aktualizasionnaia paradigmatika predlozhenia. Tipy komunikativnyh zadach i sredstv ih resenia (na materiale binominAlnyh predlozheni, vyrajaiusih otnosenia harakterizatsii) // Vopr. Iazykoznania, 1998, №3.
- 10 Chernov V.I. imennye predikativnye sintaksicheskie konstruksii v sovremennom ruskom iazyke. – М.1985.

- 11 Balandina N.V. *Sistema znachenii binominativnykh predlozhenii v sovremennom ruskom iazyke* // *Semantika iazykovykh edenis: Dokl. V Mejdunarodnoi konferensii. T.2M., 1996.*
- 12 Arutunova N. D. *O nominativnom aspekte predlozhenia* // *Voprosy iazykoznanii. 1976 (1), №6.*
- 13 Tihova L.V. *Strukturno-semanticheskaia harakteristika predlozhenia s infinitivom v roli podlejasego v sovremennom ruskom iazyke. Avtoref. kand. filolog. nauk, Alma-Ata, 1971.*
- 14 Popov A.S. *Predlozhenia tipa "katAtsA veselo" i problema sintaksicheskoi neopredelennosti* // *Sintaksicheskie svAzi v ruskom iazyke: Mejevuz. tematich. sb. Vladivostok, 1978.*
- 15 Olozoeva Ia.V. *Osenka i modAlnost* // *Tendensii i razvitie gramaticheskogo stroia ruskiego iazyka, 1994.*
- 16 Lisochenko L.V. *Sinonimichnost sintaksicheski svAzannykh konstruksii s povtorami* // *Sintaksicheskie svAzi i odnosenia: Sb.st. Rostov na/D, 1972*
- 17 Arutunova N. D. *O nominativnom aspekte predlozhenia* // *Voprosy iazykoznanii. 1976(1), №6*
- 18 Kamynina A.A. *K voprosu o predlozheniah s kolichestvennymi slovami v sostave glavnykh chlenov* // *RAVS. 1961. №2*
- 19 Kostinski Iu.M. *Genitivnye subektnye konstruksii v sovremennom rus skom iazyke: Avtoref.dis. kand. fil. nauk. M., 1971.*
- 20 Ivanova V.F. *Spornye voprosy gramatiki i kolichestvennykh predlozhenii* // *Sintaksis i stilistika. M., 1976. –kniga*
- 21 Babaiseva V.V., Nikolina N.A., Chirkina I.P. *Sovremennyi ruski iazyk* // *Analiz iazykovykh edinis: V 3ch. M., 1995. Ch.3.*
- 22 Severgina E.V. *Eksplikasia osenki pri sipolzovanii kolichestvennykh predlozhenii v rechi* // *Sovremennye pragmaticheskie issledovania romanskih, germanskih i ruskih iazykov: Sb. st. Voronej, 1996.*
- 23 Borovikova N.A. *osobnosti predikatov, upotreblAiusthsA s semanticheskim subektom v forme roditelnogo padeja bez predloga* // *AktuAlnye problemy rusistiki 1997.*

МРНТИ: 16.21.55

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.26>

Сембаева А. Г.,¹ Ескермесова Г. А.²

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ПОЭТИКАЛЫҚ ТІЛДІҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада поэтикалық мәтінге жаңаша талдау жасау әдісі ұсынылады. Поэзия тілінің адамның санасына, соның ішінде гипнотикалық тіл паттерндері мен сенсорлық предикаттардың негізінде түпсанаға ықпал ету қасиеті айқындалған. Сондай-ақ, поэтикалық нейролингвистикалық қуаты сипатталады. Нейролингвистикалық бағдарламалық зерттеулердің теориялық және практикалық маңызы қарастырылған. Қазақтың өлең жырларын нейролингвистикалық бағдарламалық мақсаты мен мазмұндық тұрғысынан классификация жасалған. Поэзиянытілінің нейролингвистикалық тұрғыдан тыңдаушыға әсер ету факторлары көрсетілген. Нейролингвистикалық бағыттың басқа бағыттардан басты айырмашылықтары айқындалып, адамдар арасындағы тілдесу үдерісінде коммуникацияның мазмұнына әсер ету қасиетіне аударылған. Сөйлеу мен ойлау, ес, зейін сияқты психологиялық әрекеттер өзара байланыста қарастырылып, поэтикалық тілдің қарым-қатынасқа түсуші реципиенттердің психологиясына әсер етуші психолінгвистикалық-коммуникативтік ерекшеліктері ашылған. Поэзия, жыр-дастандар тілінің нейролингвистикалық, магиялық қуатының мол екендігі, тыңдаушыны иландыру белгілі бір әрекеттерге жұмылдыру, ізгілікке шақыруға, сонымен қатар, тіл арқылы манипуляция жасауға да болатыны жөніндегі ғалымдардың тұжырымдары қарастырылды.

Түйін сөздер: НЛБ, нейролингвистика, поэзия, поэтикалық тіл, көркемдеуіш құралдар, антропология, аффирмация, мотивация, медитация

Sembaeva A.,¹ Eskemesova G.²

^{1,2} Kazakh national women's pedagogical university,
Kazakhstan, Almaty

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMATIC NATURE OF POETIC LANGUAGE

Abstract

The article considers a new method of analysis of the poetic text and defines the property of the language of poetry to influence the human consciousness, including on the basis of hypnotic language patterns and sensory predicates. The poetic neuro-linguistic power of poetic speech is also described. The theoretical and practical significance of neuro-

linguistic program research is considered. In the content point of view, the classification of the program neuro-linguistic prisoners and read their poems goal. factors of influence of poetry on the listener from the neuro-linguistic point of view are revealed. The main differences between the neuro-linguistic direction and others are highlighted and translated into the property of influencing the content of communication in the process of communication between people. The interrelation of psychological actions, such as speech and thinking, memory, psycholinguistic and communicative features of poetic language, their influence on the psychology of communicants are considered. The scientific conclusions of scientists about the magical and neuro-linguistic power of poetic language are considered.

Keywords: NLB, neuro-linguistics, poetry, poetic language, artistic means, anthropology, affirmation, motivation, meditation

Сембаева А. Г.,¹ Ескермесова Г. А.²

^{1,2} *Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПРОГРАММНЫЙ ХАРАКТЕР ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается новый метод анализа поэтического текста. Определено свойство языка поэзии воздействовать на сознание человека, в том числе на основе гипнотических языковых паттернов и сенсорных предикатов. Также описывается поэтическая нейролингвистическая сила поэтической речи. Рассмотрено теоретическое и практическое значение нейролингвистических программных исследований. С содержательной точки зрения классификация программного нейролингвистического заключенных и прочитал свои стихи цель. выявлены факторы влияния поэзии на слушателя с нейролингвистической точки зрения. Выделены основные отличия нейролингвистического направления от других и переведены на свойство влиять на содержание коммуникации в процессе общения между людьми. Рассмотрена взаимосвязь психологических действий, таких как речь и мышление, память, раскрыты психолингвистико-коммуникативные особенности поэтического языка, их влияние на психологию коммуникантов. Рассмотрены научные выводы ученых о магической и нейролингвистической мощи поэтического языка.

Ключевые слова: НЛБ, нейролингвистика, поэзия, поэтический язык, художественные средства, антропология, аффирмация, мотивация, медитация

Кіріспе. Нейролингвистикалық бағдарламалаудың (НЛБ) негізгі тетіктері ретінде сөзді қабылдау, тәжірибені бағалау, сондай-ақ сыртқы немесе ішкі стимулдарға жауап берудің жаңа формаларын ашуға мүмкіндік беретін, сол арқылы әлем бейнесіне әсер ететін факторлар мен тілдік құралдарды атауымызға болады. Осыған байланысты, нейролингвистикалық бағдарламалауды адамның санасына әсер ету үшін қолданылатын тілдік әдістер жиынтығы ретінде қарастырамыз [1, 12]

Практикаға бағытталған басқа психологиялық пәндерден айырмашылығы - нейролингвистикалық бағдарламалау өмірдің әртүрлі салаларында: психотерапия, педагогика, медицина, бизнес, маркетинг, жарнама, басқарушылық және саяси кеңес беруде қоғам мен адам мәселелерін тез арада шешуге мүмкіндік береді.

Б.Қ. Ақбердиева тілді антропологиялық бағытта зерттеу барысында тіл және адамның рухани белсенділігі; тіл мен ойлау; тіл және адам физиологиясы; тіл және индивид психологиясы; тіл және мәдениет; тіл және таным; тіл және қоғам; тіл және жалпыхалықтық құндылықтар; тіл және коммуникация сияқты мәселелерді алға қою керек дейді [2, 74].

Адам санасында тұтас күйінде қайталанып өмір сүріп отыратын ғалам бейнесін жүзеге асыратын – тіл. Адам баласының тілі адам – әлем қатынасының нәтижесінде пайда болатын жалпы адамзатқа ортақ әлемдік бейне тіл – ойлау бірлігінің көрінісі болып саналады

Өнердің басқа түрлерімен салыстырғанда, поэзия тілі музыка саласымен етене байланысты. Себебі, ритм құру, дыбыстық қатарларды ойнату тәсілдері жиі қолданылады. Versus (лат.тілінен аударғанда “өлең, такпақ”) қатар, тізбек және бұрылыс деп те аударылады.

Тілдің кеңістік пен уақытқа қатысты тізбектік қатары поэзия мен прозада қайталанып келіп, бастапқы формасына оралады. Осылайша тек көлденең бағытта ғана емес, тік бағытта да ассоциативтік байланыс орнайды.

Тіл ежелгі сиқырлы жоралғылардың жадын сақтайды, бірақ біз сөйлеу формулалары бізге қандай әсер ететінін жиі түсінбейміз.

Тілдік қарым-қатынас тәжірибесі эмпирикалық деректер жіктеу негізінде алынған білімді бақылау, өлшеу, эксперимент және жалпылау, білім арқылы қабылданған ақпаратты жинақтайды.

Тәжірибенің тасымалдаушысы бола отырып, адам өз ойлары мен нанымдарын толықтырады және модельдейді. Сонымен қатар, тіл тәжірибе алған білімді құрылымдауда, әлемді тұжырымдау және тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдауда да маңызды рөл атқарады.

Тіл – ана сүтімен келіп, ұлттық-тілдік ортаның құнарынан өрген құбылыс болса, поэзиядағы әсер – Жаратушы иенің күшімен болған кез-кеген табиғи дыбысты тіл мен образ арқылы сазды сөзге түсіріп, үндестіре берумен байланысты. Яғни жай сөзге қарағанда, ұқсату, теңеу, көркемдеу тәсілдері арқылы ойды бейнелі беретін поэзия тілінің санаға әсер ету қуаты айрықша болатыны заңды құбылыс.

Зерттеу материалы. Әдістемесі. XX ғасырдағы психолингвистикалық зерттеулер поэтикалық тілдің суггестиялық ерекшеліктерін айқындауға ықпал етті. Н. Хомский ұсынған тілдің терең және үстірт құрылымдары теориясы тілдегі кез-келген сөздің түпсанадағы сұлбасы болатынын ескертсе, нейропсихолог ғалымдар адамның әрбір ДНК клеткасында генетикалық ақпарат қоймасы бар екенін дәлелдеді [3, 142]

Американдық ғалым Нилсон “егер мида екі жасқа дейінгі қажетті тәжірибелер яғни махаббат, қарым-қатынас, стимул болмаса ми жұмысы тежеледі” деген пікір айтады [3,106].

Нәресте үшін ана сүтінің маңызы қандай болса, бесік жыры да дәл солай құнды. Сәби миындағы нейрондар даму үшін, бесік жырынан артық дәрумен таппайсыз. Мұны әлем ғалымдары да дәлелдеп отыр. Ендеше адамның поэзияға деген құштарлығы генетикалық код арқылы берілетін тылсым құбылыс.

Поэтикалық тілдің нейролингвистикалық әсеріне төмендегіше жіктеп қарастыруға болады:

Мотивация– бұл сыртқы және ішкі қозғаушы күштердің жиынтығы, олар адамды белгілі бір қызметке итермелейді, шекараларға және қызмет формаларына сұрау қояды және осы қызметке белгілі бір мақсаттарға жетуде бағыт береді [4,87]

Біреуді сендіру немесе қызығушылығын ояту барысында жоғарғы деңгейдегі, әсерлік қуаты мол тілдік бірліктерді өте пайдалы. Осы орайда поэзия тілі эмоцияны сездіру, сезім мен жалынды білдірумен қатар, аудиторияны үйіріп әкету, игеру, иландыру үшін таптырмас құрал болып табылады. Бұл поэзия тілінің нейролингвистикалық пайдалану барысында: тыңдаушыға жақындық пен қарап айту, дауыстың қаттылығы, сезімталдық, дауыс ырғағы, көпжақтылық сияқты факторлар да әсер етеді. Бұл жөнінде, ғалым.....: “Поэтикалық мәтіндерде қолданылатын лингвистикалық құралдардың ішінде хабарламалардың ұсынымдық және прагматикалық әсерін күшейтетін трюизмдер, алдын-алу, сұрақтар мен шартты сөйлемдерде жасырылған ынталандыру құрылымдары ерекшеленеді. Себебі, поэзия тілінде семантикалық қарама-қайшылықтарды, қайталаулар, сондай-ақ символикалық бейнелерді жасауға ықпал ететін тілдік құралдар көптеп қолданылады” - дейді [5,134] Яғни, поэтикалық тілдің санаға әсер ету қабілеті, нейролингвистикалық әлеуеті жоғары.

Абай, ғұлама Шәкәрім, қазақтың әулиесі атанған Мәшһүр Жүсіп шығармалары өз өміршеңдігін жоймайтын құнды мұра. Бұлардың алдындағы шығыстың жарық жұлдызы атанған Әл-Фараби, Қожа Ахмет Иасауи, Жүсіп Баласағұн еңбектері, одан соң даналық пен парасаттылыққа құрылған жырау бабаларымыздың толғаулары бүгінгі күні жас ұрпақты ізгілікке, оқу-білімге шақырып, ізгілікке бағыттауда таптырмас мотивациялық құрал. Мысалы,

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамас- ты. (*Міржақып Дулатұлы*)

Немесе Мағжан Жұмабаевтың “Мен жастарға сенемін» өлеңін алайық:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты –
Қырандай күшті қанатты.
Мен жастарға сенемін!

Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар,
Жаннан қымбат оларға ар,
Мен жастарға сенемін!

Жас қырандар – балапан,
Жайып қанат ұмтылған.
Көздегені көк аспан,
Мен жастарға сенемін!

“Өлеңдегі оян қазақ, көтер басты, енді жату жарамас-ты” тіркестері әр адамның санасына ойтүрткі – стимул болары сөзсіз.

Макс Мюллер былай дейді: «Язык существует в человеке: он живет, если им говорят, умирает с каждым словом, которое произнесено и не слышится» Бұл екі анықтамаларынан тілдің қоғамда ғана дамитындығын, адам сөйлесе, сол тіл тірі, ал өзінің сөзін өзге адамға жеткізе алмаса, сөзі естілмесе тілдің жойылатындығын көреміз. Ал сөйлеу барысында сөзін жеткізу, екінші адамға өткізу кезінде нейролингвистикалық бағдарламалау тәсілінің атқарар қызметі аса зор. Мысалы:

...Сен жыладың,
Мен бірақ селт етпедім,
Білем сені тағдырдың ерке еткенін,
Білем сені — өр көңіл, жомарт едің,
Енді бүгін... қалай бұл кер кеткенің?
Жә, жә, жарар,
Өткен күн оралар ма,
Қарау керек, бауырым, саған алға.
Басындағы бөрік пе, орамал ма?...
Жігітке арман жеткізіп пе еді
Өз сорын өзі жеңбесе.
Өмірдің барлық сәтсіздіктері
Бақытсыздық емес, ендеше! (М.Шаханов)

Нейролингвистикалық бағыттың басқа бағыттардан басты айырмашылықтарының бірі – адамдар арасындағы тілдесу үдерісінде коммуникацияның мазмұнына баса назар аударатындығында. Сөйлеу мен ойлау, ес, зейін сияқты психологиялық әрекеттердің өзара байланысын зерттей отырып, адамдардың сөйлесу формаларын, вербальды және вербальды қарым-қатынасы кезіндегі мінез-құлқын модельдеу (көшірмелеу) техникасын зерттеуді мақсат етеді. Сонымен қатар, қарым-қатынас неғұрлым тиімді болу үшін, қарым-қатынасқа түсуші рецепиенттердің тілдесу психологиясына терең мән беріп, тілдесудің қыр-сырын нейропсихологиялық тұрғыдан қарастырады.

Тіл жеке адамның еншісі ғана емес, ол бүкіл адамзатқа ортақ қоғамдық құбылыс. Тіл арқылы әр қоғамның ғасырлар бойына жинақтаған рухани мұрасы ұрпақтан ұрпаққа (ауызекі — фольклорда, жазба түрде) жеткізіліп отырады. Осы орайда, нейролингвистикалық бағдарламалық сипаты басым, миға, санаға әсер етушілік қуаты мол мотивациялық жырлардың қатарына қазақтың көңіл айту дәстүріне сай көңілқұс жырларын жатқызуға болады. Мысалы, жоқтауға тоқтау болатындай Оспанқұл ақынның Кененге көңіл айтуын алайық:

Атеке, атеке,
Ассалаумағалейкум,
Аманбысың, Кененім.
Амандаса кеп едім.
Алатауды жаңғыртты
Зарлап айтқан өлеңің.
Қайтыс бопты қайтесің
Базар-Назар бөбегің.
Жал-құйрығың жетілсін.
Өткенге кім өкінсін.
Ата-анаңнан айрылған
Өзің де Кенен жетімсің.
Өзі беріп, өзі алған
Жалғанды кім жекірсін.
Әйелің тағы ұл туып,
Мойныңа қайта секірсін.
Елуге келген жасың бар,
Көк ала сақал, шашың бар.
Түскен тұман жарқ етіп,
Шыққан күндей ашылар.

Жырдағы “Әйелің тағы ұл туып, мойныңа қайта секірсін” немесе “Түскен тұман жарқ етіп, шыққан күндей ашылар” деген жолдардан поэтикалық тілдің жан-жарасын жазардай, тіріге ой салардай мотивациялық қуаты бар екенін аңғарамыз.

Нәтижелер. Нейролингвистикалық бағдарламалау – сөздің жігерлігінің, қуаттылығының, қайраттылығының, пәрменділігінің, қарқындылығының, дәрменділігінің әр алуан түрлерін өндіру, пайдалану, түрлендіру, тасымалдау мәселелерін зерттейтін ғылым саласы. Кез келген ұлт әдебиетіндегі секілді жалбарыну мәнді тіркестер, шумақтар мен арнаулар төл әдебиетімізге де ежелден етене екендігін жоғарыдағы талдаулар айқын танытады. Мұндай жырлардың да нейролингвистикалық, психолінгвистикалық сипаттары айрықша болып келеді [5, 89].

Талқылау. Ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт “Тіл әрекет жемісі емес (Ergon), іс- әрекет (Energeia)” деп атап көрсетті. Ол тілдің қуатына қатысты: “Язык есть не продукт деятельности, а деятельность...”- деген пікір айтады. Филолог ғалым Юрий Анатольевич Левицкий: “тілдің өмір сүру тәсілі – үздіксіз іс-әрекет” дегенге саяды. Олай болса, Energeia сөзінен шыққан деятельность сөзінің мағынасы - қызмет, іс-әрекет екенін айта келе, тілді қызмет ретінде пайымдау керек екенін қадап айтқан абзал [6, 104]- деген тұжырымға келеді.

Осы орайда, тілді тек өзгені ғана емес, адамның өзін-өзі жасылыққа бастау, жақсы арнаға бұру, мақсаттарын айқындау, армандарының орындалуына ықпал етуші құрал ретіндегі нейролингвистикалық қызметін баса атап өткізіміз келеді. Психологияда бұл құбылыс - аффирмация (латын тілінен аударғанда - "растау") – деген ұғымды білдіреді. Поэтикалық тілдің аффирмациялық түріне мысал ретінде, С.Торайғыровтың келесі өлеңінің алсақ болады:

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, Күн болам!
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда, кім болам?
Мұздаған елдің жүрегін,
Жылытуға мен кірермін!
Еңбек, бейнет тарауы
Рақатқа сарқылар.
Қыздырып Күннің қарауы
Надандық теңізі тартылар.
Орны отайып көгерер,
Қызығын жайлап ел көрер.
Тұрмыс, тағдыр — бірі де
Бұл мақсаттан бұра алмас.

Ақын өлең жолдарынан поэтикалық сөз қуатының адамның жақсылыққа, ізгілікке сенуіне, өзі-өзіне деген сенімділігінің артуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар жұртының болашағынан зор үміт күттіретін сөздердің құдыреті ұлы мақсаттарға қол жеткізуге түрткі болатынын байқаймыз.

Сол сияқты ақын Гүлнар Салықбайды өлең жолдары адамның бақыты өз қолында екенін

Жүдетсе де дүниенің жыртығы,
Көңілді аулап Күннің қызыл кірпігі.
Айдың аппақ сәулесіне оранып,
Мен бақытты бола салам бір күні!
Көкке ұшырып сұлу сөздің төресін,
Көктем келер қуып қайғы елесін.
Сәл мұңайып келе жатып,
Бір күні
Мен бақытты бола салам –
Көресің!

Көне үнді философиясына сүйенсек, айтылған идеялар кешені қалыптасқан ойларды қамтиды. Панини, өзінің граматтиканы зерттеуге арналған еңбегінің өзінде қалай дұрыс сөйлеп, сөйлемді қалай дұрыс құруды үйретеді. Философиялық тұрғыдан алғанда ақыл, ой және сөйлеудің арасында, ақыл мен тән арасында, сондай-ақ ақыл мен жан арасында тығыз байланыс бар екені дәлелденген. Олардың арасында үйлесім болса, дені сау, ақылы бүтін, ойы мен сөзі дұрыс тұлға қалыптасатыны белгілі.

Сөздің әсер ету, сендіру ықпалына арнайы ғылыми тұрғыдан пікір келтірген, зерттеу объектісіне жол ашқан зерттеу еңбектері баршылық. Профессор Г. Смағұлова “тіл білімінде сөзбен адамды сендіру, иландыру тіпті ұйғытып тастау сияқты тілдік қасиеттерді суггестиялық лингвистикада қарастырады. Мұндай тілдік фактілер қазақ ауыз әдебиетінде біршама жиналып, әдеби жанрлық ерекшеліктері жағынан зерттелген” [7, 81],

– дейді. Әсіресе, медитациялық (мінәжат), суггестиялық сипаты айқын сөздер қазақ тіліндегі бата-тілек сөдерін жатқызуымызға болады. Батаның, тілектің көп жағдайда өлең-жырлар арқылы берілетіні белгілі. Сондай-ақ ғалым: “...тілек бата сөздерінің, әсіресе тыңдаушы үшін тілдік ықпалы ерекше. Тілек-бата сөздері алдымен субъектіге қаратылып ауызша айтылатындықтан, мәтін мазмұны көпшілік қауымның құлағына сіңіп, жадында сақталады. Ал ұзақ уақыт бойы санадан өшпей, керісінше әр тақырып, мазмұн аясында қайталана отырып, тыңдаушының ой-сезімінде жаңғыра түсуі осы аталған сөздердің адам психикасына қатты әсер етіп, сендіруі мен иландыруынан”, – деген пікір келтіреді [7, 81].

Көнеден жеткен ауыз әдебиеті үлгілері, әсіресе эпостық жырлар мінәжатсыз келмейді десек, қателеспейміз. Дегенмен жазба әдебиетіміздегі мінәжат жырларының дербес жанр ретінде тұтастай тұлғалануы Йасауи хикметтерінен басталды деуге негіз бар. Тәңіріге жалбарыну, рухтардың желеп-жебеуін, тылсым күш иелерінің жарылқауын тілеу мәніндегі шумақтарды мінәжат жырларының ауыз әдебиетіндегі алғашқы нұсқалары ретінде қабылдауға болады. Белгілі жазушы, әдебиет зерттеушісі М.Әуезов “Әдебиет тарихы” еңбегінде алғашқы діни наным-сенімдердің туындауы туралы айта келіп: “Табиғат басшысын қадірлеу, құдайға дұға оқып, жалбарыну әдеті туады.

Әдебиеттанушы И.Жеменей парсы әдебиетінде “мінәжат” сөзінің бес түрлі мағынасы бар екендігін көрсетеді:

1. Біреумен сырласу, сыбырласу.
2. Алламен сырласу.
3. Біреудің ішкі ойын ұғыну.
4. Сырласу.
5. Алладан тілеу

Мысалы:

Тұра берсін жерім аман, тауым да аман;
Аман жүрсін досым да, жауым да аман;
Адам түгіл, шөптер мен жәндіктердің,
Қиналғанын сезіну - ауыр маған...

Көңілім бар ешкімге тарылмаған,
Аман болсын жат адам, бауыр да аман,
Адам түгіл, түп-тұнық мына аспаннан,
жұлдыз ағып құласа - ауыр маған...

Далам да аман тұрса екен, бауым да аман,
Қалам да аман тұрса екен, ауыл да аман.
Бір адамның өлгенін естіп қалу –
Өзім өліп қалғаннан ауыр маған.
(А.Елгезек. «Мінәжат»)

Немесе:

...Тілейтінім ал енді,
Бар болғаны үш тілек:
Бірінші:
Үзілген бодан ноктасы,
Еркіндіктің қақпасы.
Түркілер алтын бесігі –
Ұлы Даламды сақташы.
...Таусылмас айтсам мың күн жыр,
Тағы да дүркін-дүркін бір.
Өзіңнің адал Үмбетің
Қазақты шаңнан сілкіндір!
Мединада – Мұхаммед,
Түркістанда – Қожа-Ахмет,
Маңғыстауда – Пір Бекет!
Тілегенім үш тілек,
Тілегімді қабыл ет!!!
(Айтуар Өтегенов. “Тіледім тілек”)

Қорытынды. Сөз негізінен екі қызметті атқарады коммуникативтік, сигнификативтік. Осы қызметтеріне орай сөз тілдесу құралы және ой мен сананың көріну формасы ретінде танылады. Сөз – бұл дыбыс, белгілі бір

мағынаға ие дыбыстар толқыны. Ол біздің миымыздың ең мықты қаруы. Кез келген қаруды жақсылыққа да, жамандыққа да пайдалануға болатыны сияқты, сөзді де қару ретінде жұмсауға болады. [3,4]

Тіл - сөйлесу құралдарының қатаң қалыпқа келтірілген жүйесі, ал сөйлеу – ой мен сезімді жеткізуге арналған тілдің екеуара қатынасты әрекеттік қолданылымы. Тілдің өзінде мағына, ой болмайды, ол тек ойды өрнектеуге арналған әртүрлі таңба, белгілердің жиынтығынан тұрады. Ал осы қордан сөйлеу үшін қажетті белгілі тілдік құралдар іріктеліп алынған шақта ғана, ой білдіру мүмкіндігіне ие боламыз.

Біреуді сендіру немесе қызығушылығын ояту барысында жоғарғы деңгейдегі, әсерлік қуаты мол тілдік бірліктердің қолданылуы заңды құбылыс. Осы орайда поэзия тілі эмоцияны сездіру, сезім мен жалынды білдірумен қатар, аудиторияны үйіріп әкету, игеру, иландыру үшін таптырмас құрал болып табылады. Бұл поэзия тілінің нейролингвистикалық бағдарламалық тұрғыдан пайдалану барысында: тыңдаушыға жақындық пен қарап айту, дауыстың қаттылығы, сезімталдық, дауыс ырғағы, көпжактылық сияқты факторлар да әсер етеді. Поэтикалық мәтіндерде қолданылатын лингвистикалық құралдардың ішінде хабарламалардың ұсынымдық және прагматикалық әсерін күшейтетін трюизмдер, алдын-алу, сұрақтар мен шартты сөйлемдерде жасырылған ынталандыру құрылымдары ерекшеленеді. Себебі, поэзия тілінде семантикалық қарама-қайшылықтарды, қайталаулар, сондай-ақ символикалық бейнелерді жасауға ықпал ететін тілдік құралдар көптеп қолданылады. Яғни, поэтикалық тілдің санаға әсер ету қабілеті, санаға әсер ету әлеуеті жоғары.

Өйгілі ақын Шәкәрім Құдайбергенұлының келесі өлең жолдарында:

“Жыр, өлең, насихат сөз, мақал, тақпақ,

Тауып айтса дауасыз дерттің емі” деп поэтикалық тілдің қуатты сарыны мен санаға әсер ету мүмкіндігінің мензеп тұрғандай.

Қорыта келгенде, қазақ халқы жаратылысынан сөзге тоқтаған, қара сөздің қадірін түсінген халық болғандықтан, поэзияның адамның сана-сезімін оятуға, болашақ жолын ашуға, көгеріп көктеуге тікелей әсер ететін сөздің ең асылы, қасиеттісі деп санап өлең-жырдың қасиеті мен құдіретіне иланған.

Пайдаланылған әдебиетте р тізімі :

1 Аскерова Т.А. Теоретические основы нейролингвистического программирования и роль языка и опыта в его структуре // *Научное мнение*, 2015, №8, с.110-113.

2 Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік танымдық құрылымдар. // *Кандидаттық диссертацияның қолжазбасы*. Алматы, 2000, 114 б.

3 Хлыстова А.В. Поэтическая модель подсознательной коммуникаций в лирике Осипа Манделштама // *Автореферат диссертаций на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. Москва, 2007г.

4 С. Шипунов. Энергетика речи. Часть 2. М:2007- 288 С.

5 Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. –М: Издательство – ЭКСМО, 2006 - 832 стр.

6 Боронникова, Н.В. История лингвистических учений. Москва: Директ-Медиа, 2013. – 524 с

7 Смағұлова Г.Н. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф «Т», 2007. – 152 б.

References:

1 Askerova T.A. Teoreticheskie osnovy neirolingvisticheskogo programirovaniya i rol iazyka i opyta v ego strukture // *Nauchnoe mnenie*, 2015, №8, s.110-113.

2 AKberdieva B. Leksika-frazeologialyK juiedegi miftuk tanyndyK Kurylymdar. // *KandidattyK disertasiyanyn Koljazbasy*. Almaty, 2000, 114 b.

3 Hlystova A.V. Poeticheskaiia model podsoznatelnoi komunikasi v lirike Osipa Mandelstama// *Avtoreferat disertasi na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk*. Moskva, 2007g.

4 S. Sipunov. Energetika rechi. ChAst 2. M:2007– 288 S.

5 Kara-Murza S.G. ManipulAsia soznaniem. –M: Izdatelstvo – EKSMO, 2006 – 832 str.

6 Boronnikova, N.V. Istoria lingvisticheskikh ucheni. Moskva: Direkt-Media, 2013. – 524 s.

7 Smagulova G.N. Korkem mAtun lingvistikasy. – Almaty: Triumf «T», 2007. – 152 b.

Сұлтанбек К.,¹ Шадкам З.²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

АРАБ ӘРІПТЕРІМЕН ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕРДІ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада араб әріптерімен жазылған әдеби мұраларымызды транскрипциялау мәселесі қарастырылады. Түркі халықтары күні бүгінге дейін әр түрлі әліпбилерді қолданып келді. Осы қолданылған әліпбилермен көптеген еңбектер жазылған және мәдени мұра ретінде бізге дейін жеткен. Бұл еңбектер отандық ғалымдар тарапынан қазақ тіліне сай өзгертіліп келе жатыр. Ең алғашқы тасқа жазылған мәңгі тастарымыз, Ұйғыр, Қараханид, Харезм, Шағатай кезеңіндегі жазба жәдігерлеріміз туралы жан-жақты зерттеулер жасалынып, әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Алғаш рет мәңгі тастарды оқығандар шетел түркологтары болса да, отандық маман-ғалымдарымыздың да осы салада біршама еңбектері бар. Осы жұмыстар барысында ғалымдар тарапынан әр түрлі транскрипция, транслитерация таңбалары қолданылып келді. Ресей, Түркия, Батыс және отандық ғалымдардың әрқайсысы өздерінің транскрипт әріптерін қолданды. Бұл дегеніміз, зерттеушілердің арасында біртұтастықтың болмағандығын көрсетеді. Ал Ресей, ТМД мемлекеттерінде кирилл әліпбиімен транскрипция жасалынып келеді.

Қазақстан Республикасының латын әліпбиіне көшуі, орта ғасыр жазба жәдігерлердің транскрипт таңбаларының да жаңадан қалыптастыруына себеп болады.

Түйін сөздер: түркітану, тарихи кезеңдер, шағатайша, әліпбилер, транскрипция мәселесі

Sultanbek K.,¹ Shadkam Z.²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF THE TRANSCRIPTION AN ARABOGRAPHIC WORKS

Abstract

The article deals the problems of transcription an arabographic literary heritage. Turkic people are used various writing systems and alphabets to nowadays, and we have a lot of works which as considering as a cultural heritage. These works are researched by domestic scientists in accordance with modern realities and norms of the Kazakh language. Comprehensive studies of the written heritage are being conducted to this day, which starting from ancient stone writing monuments, written relics of the Uyghur, Karakhanid, Khorezm, Chagatai periods. Although the Orkhon-Yenisei inscriptions were first read by foreign Turkologists, domestic researchers also have many works in this area. In the course of such work, scientists have used various symbols of transcription and transliteration. Russian, Turkish and Western scholars have used their own symbols and methods of transcription. This indicates a lack of methods of unification among scientists. In Russia and the CIS countries are used the Cyrillic system of transcription.

The transition of the Kazakh alphabet to the Latin script presupposes the formation of a new transcription system of medieval written relics.

Keywords: Turkology, historical periods, Chagatai dialect, alphabets, problems of transcription

Сұлтанбек К.,¹ Шадкам З.²

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ К ТРАНСКРИПЦИИ АРАБОГРАФИЧНЫХ ТРУДОВ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы транскрипции арабографического литературного наследия. Тюркскими народами до настоящего времени использовались различные письменные системы и алфавиты, за счет которых было написано большое количество трудов, дошедших до нашего времени в качестве культурного наследия. Эти труды дорабатываются отечественными учеными в соответствии с современными реалиями и нормами казахского языка. По сей день ведутся всесторонние исследования письменного наследия, начиная от древних каменных надписей, письменных реликвий уйгурского, караханидского, хорезмского, чагатайского периодов.

Хотя орхоно-енисейские надписи впервые были прочитаны зарубежными тюркологами, отечественные исследователи также имеют немало работ в этой области. В ходе таких работ учеными были использованы различные символы транскрипции и транслитерации. Российскими, турецкими и западными учеными использовались собственные символы и методы транскрипции. Это указывает на отсутствие методов унификации среди ученых. В России и странах СНГ при транскрипции используется кириллическая система.

Переход казахского алфавита на латинскую графику, предполагает формирование новой системы транскрипции средневековых письменных реликвий.

Ключевые слова: тюркология, исторические периоды, чагатайское наречие, алфавиты, проблемы транскрипции

Кіріспе. Түркітану ғылымында түріктерге қатысты ең алғаш жазба ескерткіштердің табылуы тарихымызда ерекше орын алатын жай болып табылады. Тасқа қашап жазылған жазба ескерткіштер ең алғаш шетелдік ғалымдар тарапынан зерттелініп, оқыла бастады. Алғашқы зерттеулер шетел ғалымдарының оқыған мәтіндері бойынша жасалына бастады. Арадан көп уақыт өтпей, отандық ғалымдарымыз да өздерінің үлесін қосып, мәтіндерді талдап, дүйім жұртқа таныта бастады. Осы орайда шетелдік ғалымдар мен түркі ғалымдарының транскрипциясында кейбір айырмашылықтың бар екендігін айқын көруге болады.

Түркі халықтары күні бүгінге дейін көптеген әліпбилерді қолданып келеді. Осы туралы Проф. Др. Надир Илхан мақаласында былай дейді: “Түріктер, алғашқы жазба ескерткіштері табылғаннан қазіргі күнге дейін Рекин Эртемің сөзімен он жеті түрлі әліпби қолданып, жазу барысында көптеген шығармалар берген” [1, 786-787].

Көктүрікше VI – IX ғасырларда Түріктер тарапынан тасқа жазылған еңбектерде қолданылған әліпби түрі. Қолданылған әліпбидің шығу тегі туралы әр түрлі көзқарастар бар. Кейбір ғалымдар руна жазбасының негізінде жасалынды десе, кейбір ғалымдар түріктердің өзінің өмір сүру ерекшеліктеріне байланысты ойлап тапқан әліпбиі деп көрсетеді. Түбірі не болса болсын осы ғасырларда тасқа қашап жазылған еңбектеріміздің көп емес екендігі мәлім. Ол еңбектер әдеттегідей бірінші болып шетел Түркологтары тарапынан оқылып, аударылып, ғылыми ортаға салынды.

Көктүрік әліпбиінен кейін ұйғыр әліпбиімен жазылған еңбектер оқылып, зерттеліне басталды. Алғашқы зерттеулер финляндиялық және орыс ғалымдары тарапынан жасалынды. Ұйғыр әліпбиінде әріптердің 14-18 арасында болғандығын көруге болады. Бұл болса оқу кезінде қиындық туғызады. Себебі әр бір дыбысқа бір әріп сәйкес келмей, бір әріппен бірнеше дыбысты оқуға болады.

Түріктер ислам дінін қабылдағаннан кейін араб әліпбиін қолдана бастады. Бұл әліпби XI ғасырдан бастап, XX ғасырға дейін қолданылып келді; Қараханид (XI-XIII ғ.), Хорезм (XIV ғ.), Шағатай кезеңі (XV-XX ғ. басы) сияқты кезеңдерге бөлінеді. Бұл орайда Түркістаннан (Орта Азия) Анадолыға көшкен О,ыз түріктері де араб әліпбиімен шығармалар жаза бастады. Бұларды Ескі Анадолы, Османлы сияқты кезеңдерге бөліп қарастыруға болады.

Қараханид (XI-XIII ғ.) кезеңінде “Диуани Луғатит-Түрк”, “Атебетүл-Хақайық” (Ақиқат сыйы), “Құтты біліг” еңбектері жазылған. Ахмет Ясауидің де сол кезеңде өмір сүргенін ескеретін болсақ “Диуани Хикмет” те Қараханид кезеңіне тиесілі болуы керек еді. Бірақ қазіргі күнге дейін “Диуани Хикмет”тің табылған нұсқаларының тілдік ерекшеліктері Шағатай кезеңінде жазылғандығын көрсетіп отыр.

Хорезм кезеңі 1017 жылы Хорезм бөлігінің Махмуд Ғазнауи тарапынан басып алынуы және де түріктердің қоныстануынан бастау алады. Бұл кезеңде “Пайғамбарлар қиссасы”, “Махаббатнама” және т.б. еңбектер жазылған.

Шағатай тілі Түркістан аумағында қолданылған әдеби тіл болып табылады. Бұл әдеби тілмен де көптеген еңбектер жазылды. “М. Ф. Көпрүлү шағатай тілінің кезеңдерін беске бөліп қарастырса, Ж. Экманн үшке бөліп қарастырған” [2, 193-194].

А. Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің дамуын жазу арқылы болатындығын жақсы түсінді. 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді. Бұл кезеңге дейін қолданылған араб әріптерінің әрбірінің баламасының жоқ екендігін байқауға болады. Әлбетте бұл қабылданған әліпбидің де таза фонетикалық алфавит деп айтуға болмайды.

Әдістеме. Мақалада іздестіру, жинақтау, талдау жасау және салыстыру әдістері қолданылады. Транскрипция, транслитерация терминдері туралы мәліметтер жан-жақты қарастырылады. Қазақ халқының бүгінге дейін қолданып келген әліпбилері туралы қысқаша мәлімет беріліп, онымен қоса араб әліпбиімен әр кезеңде жазылған еңбектерге шолу жасалынып, салыстырмалы түрде талдау жасалынады. Көктүрік кезеңінен бастап шағатай кезеңінің соңына дейін қолданылған транскрипция әліпбилері мәтіндермен бірге мысал ретінде беріледі.

Мақалада орыс, түрік, батыс және отандық ғалымдарымыздың қолданып жатқан транскрипт таңбаларын салыстырумен қатар, жалпы араб әріптерімен жазылған шығармаларды оқуда қолданылып келе жатқан транскрипт әріптерінің бір-бірінен айырмашылықтарының бар екендігін көрсетуге тырыстық.

Бабаларымыздың өз қолымен жазып кеткен қолжазбаларын табу, зерттеу мәселесі бүгінгі күнде өте маңызды мәселеге айналып отыр. Кітапхана, музей, зерттеу орталықтарында және қорларда т.б. жерлерде біршама қолжазба мәтіндердің бар екендігі баршаға мәлім. Осы мәтіндерді қазіргі кезеңге сай оқып, аудару

үшін транскрипция жасау өте маңызды. Транскрипция жасау үшін ең алдымен транскрипция әріптерін белгілеп алу қажет. Бұл болса араб әрпімен жазылған мәтіндерді оқуда біртұтастыққа алып келеді.

Бүгінге дейін қолжазбаларды оқып, зерттеуге байланысты алғаш рет 2019 жылы Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ұйымдастыруымен «Түркі тілдеріндегі тарихи қолжазбаларды зерттеу халықаралық симпозиумы (Қолжазбаларды жариялау, каталогын жасау және цифрлау)» болып өтті. Симпозиумда көптеген маңызды мәселелермен қоса түркі тілдеріндегі тарихи қолжазбаларды зерттеудің өзектілігі және оның ғалымдар назарынан тыс қалған мол мұрасын жарыққа шығару сияқты тақырыптар қарастырылды. Аталған жиынға қатысқан Қазақстандық ғалымдармен қоса Түркиялық ғалымдар да осы мәселенің қолға алынуы керектігін айтып өткен болатын. Аталған жиынның соңында осы күнге дейін жасалынған транскрипциялы мәтіндердің біркелкі емес екендігі айтылып, бұларды тез арада жолға қою керектігі айтылған болатын.

Араб әріптерімен жазылған мәтіндерді транскрипциялау мәселесінде басқа да конференциялардың ұйымдастырылып, ғалымдардың бас қосуы арқылы латын графикасына негізделген транскрипция әліпбиінің қабылдануы керектігі өзекті мәселелердің бірі.

Нәтижелер мен талқылау. Түркі тілдерінің осы бүгінге дейін көптеген әліпбилерді қолданғаны жазылған шығармаларынан көрініп отыр. Жалпы түркі халықтарына ортақ ең алғашқы мәңгі тастар көктүрік әліпбиімен жазылған. Көктүрік әліпбиімен Күлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк ескерткіштері жазылып, әлі күнге дейін зерттелініп келе жатыр. Дәл сол секілді ұйғыр кезеңінде ұйғыр әліпбиі, ислам дінінің келуімен бірге араб әліпбиі қараханид, хорезм, шағатай кезеңдерінде де қолданыла бастады. Бұл кезеңдердің жазу ерекшеліктерімен қоса кейбір фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік өзгешеліктерінің де бар екендігін көруге болады.

Шағатай тілінің шығармалары араб әріптерімен жазылған. Араб әріптерімен жазылған бұл кітаптар тек ғана Өзбекстан, Қазақстан мемлекеттерінде емес Қырғызстан, Ауғанстан, Тәжікстан жалпы Түркістан (Орта Азия) жерінде, Ресей Федерациясы, Үндістан және басқа да көптеген елдерде сақталып келеді. Бұл еңбектердің кейбіреулерінің электронды нұсқасына интернет желісі арқылы ұласуға болады. Көптеген жерлерде сақталып келе жатқан осы қолжазба мәтіндердің электронды нұсқасының жасалынып интернет желісінде бөлісуі керек. Сол кезде ғалымдар да көріп, зерттеп, ғылыми ортаға түсіре алады. Мәтіндерге қолжеткізгеннен кейін ең басты мәселе бұл транскрипция болып табылады. Транскрипция мәселесі араб әріптерімен жазылған мәтіндерді тілімізге сай ауыстыруда өте маңызды болып табылады.

Шағатай тілі XX ғасырдың басына дейін қолданылып келген. Қазақтың ақын-жазушыларының шағатай тілін білгендігін де айта кеткен жөн. Қазіргі күнге дейін көптеген қолжазба мәтіндер қазақ тілінің тілдік ерекшеліктеріне сай аударылып келеді. Негізі мәтіннің түпнұсқасын көрсету ең басты мәселе болу керек. Өткен жылы Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына орай көптеген ғылыми еңбектердің жарияланғаны баршаға мәлім. Осылардың бірі PhD Ержан Петек тарапынан түрік тілінде дайындалып PhD Марлен Әділов тарапынан қазақшаға аударылып жарияланған “Абай Құнанбайұлының Ғақлия кітабы” атты еңбек. Бұл еңбекте де шағатай тілінің жазу ерекшеліктерімен қоса фонетикалық, морфологиялық, лексикалық өзгешеліктерін де байқауға болады. Еңбектің өзгешелігі түпнұсқасына сай оқылып, тілдік ерекшеліктерін, сөздік қорын көрсетуінде болып табылады. Әлбетте бұл Абай Құнанбайұлының өз қолымен жазғаны емес, Мүрсейіт қолжазбасы болып табылады. Яғни бұған қарап сол кезде шағатай тілінің әдеби тіл ретінде қолданылғанын айтуға болады.

Түркістан елінде шағатай тілімен жырлаған Алишер Науаидің, Хусейін Байқараның, Захираддин Мұхаммед Бабырдың және басқа да ақын-жазушылардың еңбектері мол. Түркі тілінің бір кезеңі болып табылатын шағатай кезеңінде де араб-парсы тілдерінен еңген сөздер қолданылған. Араб-парсы тілдерінен еңген сөздердің қалай оқылатындығы мәселесі де ғалымдарды толғандырып жатыр. Себебі араб-парсы тілдеріндегі кейбір дыбыстардың түркі тілдерінде жоқтығы қиындыққа соғады. Мысал келтіретін болсақ, қазақ тілінде *ғылым* сөзі араб тіліндегі *ilm* (علم), *ғалым* сөзі арабша *‘alim* (عالم) сөзінен келеді. Бұл сөздер шағатай тілінде араб тілінің емлесіне сай жазылған. Абай Құнанбайұлының қолжазбаларында да араб-парсы сөздерінің емлесінің сақталғандығын көреміз. Жазба тілде бұл емле сақталғанымен ауызша тілде дәл арабтар секілді айтылды ма я болмаса қазіргі күнгі айтылып жүргендей болды ма бұны анықтау қиын. Себебі қолымызда шағатай тілі кезеңінде я болмаса сол тілді қолданған халықтың ұнтаспасы жоқ. Қазақ тілінде *әрбір*, *әрнәрсе* сөздеріндегі *әр* түбірі парсы тілінің *her* (هر) сөзі юолып табылады. Бұл сөздің емлесіне қарайтын болсақ, шағатай тілінің кезеңінде парсы тіліндегі нұсқасымен дәлме-дәл жазылған. Бірақ бұл сөзді ауызекі тілде *ар* түрінде қолдандық па, *her* түрінде қолдандық па бұны дөп басып айту қиынға соғады.

“1923 жылдан бастап Түркі халықтары арасында латын әліпбиін үзбей қолданып келе жатқандар Түркиялықтар болып табылады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, тәуелсіздік алған кейбір түркі мемлекеттері мен түрік қауымдастықтары латын әріптерін қабылдауды немесе талқылауды қолға алған кезде, бұл мәселе қазақ парламентінің күн тәртібіне қойылған жоқ” [3, 1-2]. Тарих бойынша Қазақ халқының да қолданған әліпбилері көптеген өзгеріске ұшырады. “Қазақстан әліпбиінің шығу тарихы айтарлықтай түрлі-түсті. 1929 жылға дейін араб алфавитіне негізделген, бірақ 4 түрлі орфографиялық ерекшеліктерді көрсететін алфавиттік бағдарламалардың қолданылғандығы байқалады. 1. Шағатайша негізінде жазылған Османлы мәтіндерінің ерекшелігіне сай жазылған мәтіндер. 2. Қазақшаның фонетикалық ерекшеліктерін аз ғана да болса көрсететін мәтіндер. 3. Араб әріптерін қолданатын және дәл Ильминский сияқты қазақтың сөйлеу ерекшеліктеріне сай

келетін кейбір баспа (типография) мәтіндерінде қолданылған алфавиттер. 4. Төте жазу негізінде жазылған мәтіндерді оқуда қолданылған ерекшеліктер [3, 4-5].

“Транскрипция (лат. *Transcriptio* – қайта көшіріп жазу) – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты белгі. Жазуда бір фонема түрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол бір таңбамен белгіленеді. Транскрипцияның негізгі қызметі сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету, онда сөздің дыбыстық жағына ғана назар аударылады” [4, 487]. Транскрипцияның екі түрі бар. Фонетикалық және фонематикалық. “Фонематикалық транскрипция сөздердің дыбысталуындағы дыбыстарды ескермей, тек фонемаларды жазады, дыбыстар сөздің айтылуына жуықтап беріледі. Фонетикалық транскрипцияда сөздердің айтылуындағы дыбысталу ерекшеліктері дәлме-дәл көрсетіледі” [4, 487]. Түркия ғалымдары бұл екі түрлі термин (фонематикалық транскрипция және фонетикалық транскрипция) үшін транскрипция мен транслитерация терминдерін қолданып келеді.

“Латын әріптерін қолданатын халықтар араб мәтіндерін оқуға арналған транскрипция жүйесін дамытып, шығыстанушылар әр елде азды-көпті ерекшелік көрсететін формаларды қолдана бастады. Лондонда құрылған The Royal Asiatic Society, шығыс тілдері үшін алғаш рет бір транскрипция алфавитін белгілеу үшін комиссия мүшелеріне дайындатқан санскрит және араб алфавиттер баламасының тізімін 1894 жылы Journal of the Asiatic Society (JRAS) журналы арқылы жариялаған. 1925 жылы Копенгагенде болып өткен конференцияда “Transkription phonétikue et translitération” атты транскрипция мен транслитерация туралы баяндама жасалып, 1926 жылы кітап болып шыққан” [5]. Шет елдерде қабылданған бұл транскрипция әріптері мен басқа ғалымдардың транскрипция әріптерінде кейбір айырмашылықтар бар.

Транскрипция көне түркі, Қараханид, Хорезм, Шағатай, Осман тілі сияқты т.б. алфавиттерімен жазылған еңбектерді латын я болмаса кирилл әріптерімен ауыстыру жазуда қолданылады. Бұл өз тарихымызда, мәдени байлығымызды, әр кезеінің тілдік ерекшеліктері және т.б. мәліметтерді алу кезінде өте маңызды рөл атқарады.

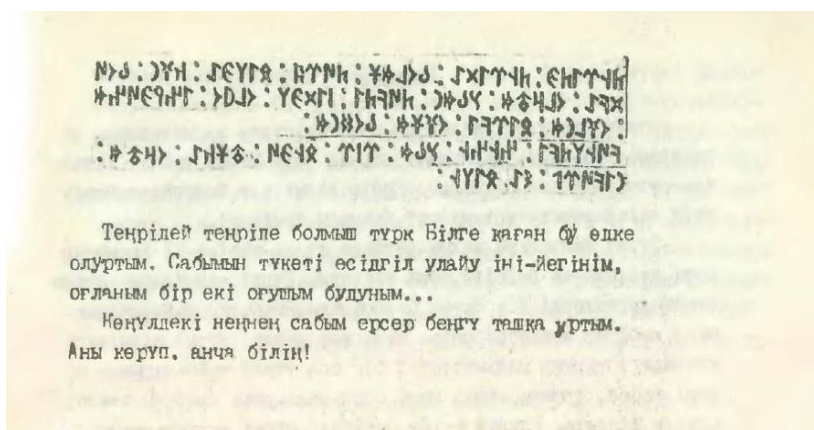
Мәтінді транскрипциялау мен аудару арасында әлбетте айырмашылық бар. Араб әріптерімен жазылған еңбектерді транскрипциялау кезінде түпнұсқасына сай аударуымыз керек. Ал аудару кезінде қазақшаның фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктеріне сай аударылады. Сол себепті ең бірінші мәтіннің транскрипциясын жасағанымыз дұрыс.

Транскрипция Түркі халықтарының бүгінге дейін қолданып келген әліпбилеріндегі таңбаларды күніміздегі әліпбиге ауыстырып оқу кезінде нақты түрде беру. Және транскрипция жасаған кезде мәтін барша түркі халықтары тарапынан одан әрі түсінікті болады.

Түркияда араб әріптерімен жазылған мәтіндерді жаңа әліпбиге ауыстыру кезінде тілшілер тарапынан қолданылып жүрген транскрипция әріптері 1946 жылы Решид Рахмети Арат тарапынан дайындалып, әлі күнге дейін қолданылып келеді.

Османлы кезеңінде алты жүз жыл бойы араб әріптерімен жазылған қолжазбаларды аудару кезінде қолданылған транскрипция алфавитімен көптеген еңбектер түрік тіліне аударылды және әлі де жалғансын табуда. Себебі қазіргі күнде араб әрпімен жазылған еңбектерді барша халық оқи алмайтыны рас. Тарихшылар айтқандай “Тарихты, өткенді білу болашаққа жарық түсіреді” демекші, тарихи мәтіндерімізді де ғылыми ортаға жариялау өте маңызды іс болып табылады.

Қазақстан, Түркия және Ресейде қолданылған кейбір транскрипция мәтіндерін мысал ретінде хронологиялық кезекпен қойып отырмыз.

1-кесте. Көктүрік әліпбиімен жазылған еңбектердің оқылуы [6, 3].

Транскрипция әріптері

ء		ط	t
ب	b	ظ	z
پ	p	ع	'
ت	t	غ	g
ث	s	ف	f
ج	c	چ	ç
چ	ç	ق	k
ح	h	ك	k
خ	h	ن	n
		ك	
د	d	نگ	ng
ذ	z	ل	l
ر	r	م	m
ز	z	ن	n
س	s	و	v
ش	s	و	y
ص	ş	ه	h
ض	z	ی	y

2-кесте. Дауыссыз дыбыстардың транскрипция әріптері [7, 59].

Кеңес одағы кезінде 22 жыл бойы шығарылған “Советская Тюркология” журналы да өзінің транскрипция әріптерін қолдануды ұсынып, осы бойынша мәтіндерді аударуды жолға қойған. Бұл журнал қазіргі күнде басқа атаумен шығарылып жатыр. Кеңес одағы кезінде “Советская Тюркология” журналында қолданылған транскрипция әріптерін 3-кестеден көруге болады.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ФОНЕТИЧЕСКАЯ ТРАНСКРИПЦИЯ
НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ, ПРИНЯТАЯ
РЕДАКЦИЕЙ ЖУРНАЛА „СОВЕТСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ“

ГЛАСНЫЕ	СОГЛАСНЫЕ	
А а — а	В в — б	Н н — н
Ä ä — э	з з — ч, дж (ج)	Р р — р
У у — ы	С с — ц	ng — Нг (ڭ)
І і — и	ç ç — ч (چ)	в — в
О о — о	Т т — д	К к — к
Ö ö — ө	F f — ф	S s — с
У у — у	G g — г	š š — ш
Ü ü — ү	G' g' — к (ك)	T t — т
Е е — е	т т — ф (غ)	V v — в
	H h — h, x ₁ (ح, ه)	Z z — з
	J j — j	ž ž — ж
	K k — ка (ق)	θ θ — ç (ث)
	K' k' — ке (ك')	Δ δ — з (ذ)
	L l — л	X x — х (خ)
	M m — м	

ДИАКРИТИЧЕСКИЕ ЗНАКИ НАД БУКВАМИ

- долгота
- ˘ краткость
- ˆ носовой
- ˙ мягкость

3-кесте. “Советская Тюркология” журналында қолданылған транскрипция әріптері [8, 125].

“Советская Тюркология” журналында көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері бар. Түркі тілдерінің этимологиясы, тарихы, жазба ескерткіштері, диалектологиясы және т.б. тақырыптарда жазылған еңбектерді жылда алты рет үзбей шығарып отырған. Бұл жерде де көктүрік, ұйғыр, араб әрпімен жазылған мәтіндердің транскрипциясын өздерінің белгілеген транскрипция әріптерімен аударып жариялаған.

Транскрипция әріптері әр кезеңде кейбір ерекшеліктерімен бір-бірінен айырмашылық көрсетуі мүмкін. Араб әріптерімен жазыла бастаған еңбектердің Қараханид кезеңінен бастау алғаны баршаға аян. Қараханид кезеңінде (XI-XII ғ.) қолданған араб әріптерімен Шағатай кезеңінде қолданылған әліпби арасында кейбір

ерекшеліктер бар. Себебі Қараханид кезеңінде қолданған бір дыбыс белгілі бір уақыттан кейін басқа дыбысқа ауысып кеткен болуы мүмкін.

Қазақстанда көктүрік, ұйғыр, қараханид, хорезм, шағатай кезеңдерінде жазылған мәтіндердің көбінесе қазақ тіліне сай аударылғанын көреміз. Сол себепті транскрипция әріптерінің қалыптаспағандығын байқауға болады. Бар болса да біркелкілік көрсетпейді. Бұл мәселе туралы ғалымдар да еңбек етіп жатыр.

Түркия Республикасында араб әріптерімен жазылған мәтіндерді транскрипциялауда Проф. Др. Ахмет Бижан Эржиласун, Өзкан Өзтектен, Яғмур Өмер және т. б. зерттеушілердің еңбектерін тәлке тиек етуге болады. Ол туралы толығырақ [9, 10, 11] еңбектерге назар аударсаңыз болады.

Қазіргі күнде араб әрпімен жазылған мәтіндерді транскрипциялау мен қоса латынға ауысу мәселесі де ғылыми ортада маңызды мәселе болып жүр. Осы орайда көптеген ғалымдар латын әріптерін қабылдауда тер төгіп жатқаны әбден анық. Сонымен қатар ақындардың өлеңдері мен шығармалары латынға ауыстырылып, басқа тілдерге де аударылып жатыр. Бұл орайда Проф. Др. Қожаоғлы Тимурдың ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың еңбегінен латын әріптеріне ауыстырып, ағылшыншаға аударғанын мысал ретінде көрсетуге болады.

Transcription Table for the Kazakh texts of the poems in this Publication			
(A Common Turkic Latin Alphabet)			
Aa	Hard a as in cup	Ńñ	ng as in sing
Ää	Soft a as in came	Oo	o
Bb	b	Öö	Soft ö as in German umlaut ö
J	As in jane	Pp	p
Çç	ch as in chair	Rr	r
Dd	d	Ss	s
Ee	A closed eh as in sell	Şş	sh as in shoot
Ff	f	Tt	t
Gg	g	Üü	u as in oo-book
Ğğ	spiral gh as in ogh	Ûû	soft front ue as in German umlaut ü
H	Back velar sound as in	Vv	v
İi	as in ee	Ww	w soft unpronounced w as in Wow
Kk	k	Xx	kh as in
Qq	q	Yy	y
Ll	l	Zz	z
Mm	m		
Nn	n		

4-кесте. Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін ауыстыруда қолданылған латын әріпті транскрипция [12, 21].

<p>AQSAQ TEMİR SÖZİ*</p> <p>“Cihan degen ne nârise? – Alağanıñ awdanı! Bir awdanda köp täñiri Boluwduñ tipti joq säni.</p> <p>Täñiri – köktiñ täñirisi, Küñirensin, kögin biylesin! Jer täñirisi Temürmin, Jerime täñiri tiymesin!”</p> <p>Kök täñirisi – täñiriniñ Tuqımı joq, zati joq. Jer täñirisi Temirdiñ Tuqımı – Türik, zati – ot!</p>	<p>TAMERLANE'S WORD</p> <p>“What is that you call it world? A place as small as a palm! There is no luxury to have More than one god in a single land.</p> <p>The God is the Lord of the sky, He should rule and roar there! Yet I, Timur, am lord of this earth, The God should not touch my empire!”</p> <p>The sky's Lord who is the God Has no kin as well as no substance. However, the Earth's God Timur Has Turks as his kin – fire as his essence!</p> <p>[Timur Kocaoglu & Mel Kenne]</p>
---	---

5-кесте. Мағжан Жұмабаевтың бір өлеңінің транскрипциясы мен ағылшынша аудармасы [12, 32-33].

Соңғы шыққан “Абай Құнанбайұлы Ғақлия Кітабы” атты еңбекте Кирил әріптерімен жасалынған транскрипция қолданылған. Бұл жерде әрбір араб әліпбиінің таңбасына бір кирил әліпбиінің таңбасы сәйкестендірілген.

	1907 жылғы қолжазбада қолданылған араб қаріптері						Оқылуы	
	Сөз басында		Ортасында		Соңында			
Дауыстылар	ا		ا		ا		а	
	ا		-		-		ә	
	اي		ي (i, y, i)		ي (y, i)		ї, ы, і, е	
	او		و		و		о, ө, у, ү, ұ	
	Араб қаріптері			Оқылуы	Араб қаріптері			
	Бас.	Орт.	Соң.		Бас.	Орт.	Соң.	
Дауыссыздар	ب	ب	ب	б	ث	ث	ث	с
	پ	پ	پ	п	ش	ش	ش	ш
	ت	ت	ت	т	ع	ع	ع	‘ (ғайын)
	ط	ط	ط	т	ف	ف	ف	ф
	ج	ج	ج	ж	ق	ق	ق	к
	ح	ح	ح	h	ك	ك	ك	к
	خ	خ	خ	x	ك	ك	-	г
	ه	ه	ه	h	غ	غ	-	г
	د	د	-	д	ل	ل	ل	л
	ر	ر	ر	р	م	م	م	м
	ز	ز	ز	з	چ	چ	چ	ч
	ظ	ظ	ظ	з	ي	ي	ي	й
	ض	ض	ض	з	ن	ن	ن	н
	ذ	ذ	ذ	з	-	نك	نك	ң
	س	س	س	с	-	ق	ق	үү, үү, у
	ص	ص	ص	с	و	و	-	в

6-кесте Абай Құнанбайұлының араб әрпімен жазылған “Қара сөздер”інің транскрипция әріптері [13, 8].

Қорытынды. Қазақстанда тарихи мәтіндерді зерттеу Кеңес Одағы кезінде бастау алған. Зерттеушілердің еңбектері көбінесе аударма болып табылады. Алғашқы жазба ескерткіштеріміздің бірінші болып шетелдік ғалымдар тарапынан зерттеле бастағанын ескерсек, мәңгі тастарымыз болсын араб әріптерімен жазылған шығармалар болсын өздерінің қолданған / ұсынған әліпбилерімен оқып аударғанын көруге болады.

Қорыта келе осы уақытқа дейін қолданылып келген транскрипция әріптерінің дұрыс қалыптаспағандығын айтуға болады. Әр кезеңде, әр өңірде ғалымдардың қолданған транскрипция әріптері айырмашылықтарымен көзге түседі. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде қолданған алфавитте таңбалардың нағыз фонетикалық емес екендігін көреміз. Себебі әрбір дыбысқа бір таңба емес, бір таңба екі дыбыстың баламасын көрсетіп отыратын еді. Ұйғыр кезеңінде бір таңба араб әріптері сияқты сөздің басында, ортасында, соңында өзгертіліп қолданылатын еді. Қараханид кезеңінде араб алфавиті қолданылды. Қараханид кезеңінің хорезм, шағатай кезеңдерінен кейбір ерекшеліктері бар екендігін көруге болады. Дәл сол секілді хорезм, шағатай кезеңдерінде жазылған шығармалармен османлы кезеңдерінде жазылған мәтіндердің де өзіне тән жазылу, тілдік және т.б. ерекшеліктері бар.

Қазақстанда тарихи қолжазбаларды қолға алу мәселесі өте маңызды болып, көптеген еңбектер жарияланып жатыр. Транскрипциялау барысында, латын әріптерінің де қабылданғандығын еске ала отырып, латын алфавитімен транскрипция әріптерін қалыптастыруды алға тартып отырмыз. Латын әрпімен қоса жалпы түркі халықтарына да ортақ бір транскрипция алфавиті болсын деген мақсатпен осы мақаланы жазып отырмыз. Әлбетте бұл туралы ғалымдардың да бір араға келіп, бас қосып талқылап көзқарастарын білдірулері керек. Бұл мәселе бастама ретінде қозғалып отыр.

Қолжазба мәтіндерді оқу кезінде алғашқы қадам транскрипция әріптерін белгілеп алу болып табылады. Транскрипциясы жасалмаған мәтіндердің тілдік, тарихи, тематикалық және т.б. ерекшеліктерін көрсете алмаймыз. Араб әріптерімен жазылған тарихи мәтіндерді түпнұсқасына сай аударуда ең бірінші осы транскрипция мәселесін шешіп алған жөн.

Осы кезеңге дейін ғалымдар жоғарыда көрсетілгендей әр түрлі транскрипция белгілерін (әріптерін) қолданып келді. 2025 жылға дейін латын алфавитіне толық көшетінімізді ескере отырып, түркі халықтарының бір-бірін қазіргі кезден де жақыннан танып, тілін түсініп, мәтіндерін оқып аударуға алсын деген ниетпен латын әліпбиі негізінде транскрипция алфавитін қарастыруды маңызды бір мәселе ретінде көтеріп отырмыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ilhan Nadir. *Turklerde Alfabe Degistirme Sorunlari ve Turk Kulturu Acısından Sonuçları*. 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. 10-15 Eylül. Ankara. 2007. – kiman

2 Akar Ali. *Turk Dili Tarihi. Otuken Nesriyat. Istanbul*. 2018. – kiman

3 Kutalmış Mehmet. *Tarihte ve Gunumuzde Kazakistan 'in Alfabe Meselesi. Bilig. 1-21 sayfa*. 2004.

4 “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Б. Аяған – Алматы «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, VIII том. 2006. – kiman

5 <https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon-> интернет

6 Айдаров Ғұбайдолла. *Күлтегін ескерткіші. Ана тілі баспасы. Алматы. 1995.* – kiman

- 7 Arat Resid Rahmeti. *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu. Makaleler – Cilt I (yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 33-69. 1987.*
- 8 “Советская Тюркология” Академия наук СССР - Академия наук Азербайджанской ССР № 1, 1970.
- 9 Ercilasun Ahmet Bican. *Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armaganı, Editor Hatice Sirin User – Bulent Gul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 235-244. 2013.*
- 10 Oztektek Ozkan. *Türkiye Turkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armaganı. Editorler: Nazım Muradov – Yılmaz Ozkaya Ankara 600-614. 2018.*
- 11 Yagmur Omer. “Erken Donem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S: 4, Guz, 201-217. 2014*
- 12 Jumabayev Maghjan. (Аударған Тимур Кожаоғлу). *The Poet of Flare, Liberty and Love. Astana. Ғылым баспасы. 2018.*
- 13 Ержан Петек. *Абай Құнанбайұлы Ғақлия кітабы. (Түрік тілінен аударған Әділов Марлен). Алматы. Ұлағат баспасы. 2020.*

References:

- 1 İlhan Nadir. *Türklerde Alfabe Degistirme Sorunları ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları. 38. Uluslararası*
- 2 *Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. 10-15 Eylül. Ankara. 2007.*
- 3 Akar Ali. *Türk Dili Tarihi. Otuken Nesriyat. İstanbul. 2018.*
- 4 Kutalmış Mehmet. *Tarihte ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Meselesi. Bilig. 1-21 sayfa. 2004.*
- 5 “Kazakistan”: *Ultyk ensiklopedia / Bas redaktor B. Aiagan – Almaty «Kazak ensiklopediasynyn» Bas redaksiyası, VIII tom. 2006.*
- 6 <https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon>
- 7 Aidarov Gubaidolla. *Kultegin eskertkisi. Ana tili baspasy. Almaty. 1995.*
- 8 “Sovetskaia Turkologia” *Akademia nauk SSSR - Akademia nauk Azerbajjanskoi SSR № 1, 1970.*
- 9 Ercilasun Ahmet Bican. *Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armaganı, Editor Hatice Sirin User – Bulent Gul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 235-244. 2013.*
- 10 Oztektek Ozkan. *Türkiye Turkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armaganı. Editorler: Nazım Muradov – Yılmaz Ozkaya Ankara 600-614. 2018.*
- 11 Yagmur Omer. “Erken Donem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S: 4, Guz, 201-217. 2014.*
- 12 Jumabayev Maghjan. (Аударған Тимур Кожаоғлу). *The Poet of Flare, Liberty and Love. Astana. Gylım baspasy. 2018.*
- 13 Erjan Petek. *Abai Kunanbaiuly GaKlia kitabı. (Türk tılınen audargan Adilov Marlen). Almaty. Ulagat baspasy. 2020.*

МРНТИ 16.00.00

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.28>

Тымболова А.О.,¹ Айдарқызы А.²

^{1,2} *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

КАЛАМБУРДЫҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада каламбурға қатысты заманауи ғылыми көзқарастардың парадигмасында кездесетін әртүрлі тұжырымдамалар талданады. Қазіргі кезде зерттеушілер арасында бұл стилистикалық тәсілдің мәнін анықтау жайында бірізді пікір жоқ. Сондықтан ғалымдар тіл білімінде каламбур сияқты стилистикалық тәсілді әртүрлі қырынан түсіндіреді. Каламбур өткір сөз, сөзойнатым немесе тілдік ойын деп те аталады. Ол стилистикалық айналым немесе сөздердің ойынына негізделген миниатюралар, олардың әртүрлі мағынадағы дыбыстық ұқсастықтары, сөйлеуге күлкілі реңк беретін ұғым түрінде сипатталады. Каламбур сөзінің шығу тегінің түсініксіздігіне қарамастан, заманауи лексикографиялық басылымдар оны еріксіз қос мағына беретін, әзіл-оспаққа бейім, дыбысталуы ұқсас, омонимиядан туындаған сөз ретінде таниды. Шынымен, каламбурдағы тілдік ойын бірдей дыбысталады, бірақ әртүрлі мағына беретін омонимдерге негізделеді. Өзінің табиғаты бойынша, сөзойнатым қысқа көлемдегі каламбурдың бір түрі. Каламбур – тіл мен сөзжұмсамды байытудың бір жолы, ол тілдің мүмкіндіктерін танытудың тиімді құралы. Демек, каламбурдың қалыптасқан тілдік материалды өзгертуге, түрлендіре жұмсау арқылы жаңа, тың бейне жасаудың бір тәсілі екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: сөзойнатым, сөз құбылту, тілдік ойын, стилистикалық тәсіл, эмоционалды-экспрессивтік әсер

Tymbolova A.,¹ Aidarkyzy A.²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE LINGUISTIC NATURE OF PUN

Abstract

The article analyzes various concepts that occur in the paradigm of modern scientific approaches to pun. Currently, there is no clear opinion among researchers regarding the definition of the essence of this stylistic approach. Therefore, in linguistics, scientists interpret such a stylistic approach as a pun from different sides. A pun is also called a sharp word or a language game. It is described in the form of a stylistic turn or miniatures based on the play of words, their sound similarities in different meanings, a concept that gives a comic tone to speech. Despite the ambiguity of the origin of the word pun, modern lexicographic publications recognize it as a word that unwittingly gives ambiguity, is prone to humor, and is similar in sound, caused by homonymy. Indeed, the language game of pun is based on homonyms that sound the same but have different meanings. By its very nature, wordplay is a kind of short-form pun. Pun is one of the ways to enrich the language and word formation, which is an effective means of learning the capabilities of the language. Therefore, it is proved that a pun is one of the ways to create a new image by transforming the formed language material.

Keywords: wordplay, word formation, language game, stylistic approach, emotional and expressive impact

Тымболова А.О.¹, Айдарқызы А.²

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КАЛАМБУРА

Аннотация

В статье анализируются различные концепции, встречающиеся в парадигме современных научных подходов к каламбуру. В настоящее время среди исследователей нет однозначного мнения относительно определения сущности этого стилистического подхода. Поэтому в лингвистике ученые трактуют такой стилистический подход, как каламбур, с разных сторон. Каламбур также называют острым словом или языковой игрой. Он описывается в виде стилистического оборота или миниатюр, основанных на игре слов, их звуковых сходств в разных значениях, понятия, придающего речи комический оттенок. Несмотря на двусмысленность происхождения слова каламбур, современные лексикографические издания признают его словом, невольно придающим двусмысленность, склонным к юмору, схожим по звучанию, вызываемым омонимией. Действительно, языковая игра в каламбуре основана на омонимах, которые звучат одинаково, но имеют разные значения. По своей природе игра слов - это разновидность каламбура короткого размера. Каламбур – один из способов обогащения языка и словообразования, который является эффективным средством познания возможностей языка. Следовательно, доказано, что каламбур – это один из способов создания нового образа путем преобразования сформированного языкового материала.

Ключевые слова: игра слов, словообразование, языковая игра, стилистический подход, эмоционально-экспрессивное воздействие

Кіріспе. Каламбур сөзінің этимологиясы әлі күнге дейін нақты емес, оның шығу тегі жайында екі түрлі көзқарас бар: романдық және германдық. Романдықтар мен олардың жақтастары каламбур сөзінің шығу тегі француз тілінен бастау алады десе, ал германдық ғалымдар мен олардың жақтастары, бұл сөз Каленбергтегі шіркеу қызметшісі жайындағы әзіл-сықақ шығармалардан басталады деп есептеген. Этимологиялық сөздіктің авторы П.Я.Черных каламбур сөзін француз тілінде бос сөз, әзіл деген мағына беретін *calembrediane* сөзімен және өтірік, алдау деген мағына беретін *bounder* ұғымымен ұштастырады. В.И.Даль тек герман нұсқасын қайталаумен шектелсе, ал орыс тілінің 4 томдық этимологиялық сөздігін құрастырушы, герман ғалымы М.Фасмер екі нұсқаны да қолдайды.

Каламбурға байланысты заманауи ғылыми көзқарастардың парадигмасында әртүрлі тұжырымдамалар кездеседі. Каламбурды семантикалық және стилистикалық құбылыс ретінде В.В. Виноградов, А.Н.Гвоздев, А.И. Ефимов, Б.Ю. Норман, Е.В. Максимова, М.И. Привалова, В.З. Санников, А.А.Терещенкова, А.А. Щербина, Д.Н.Шмелев және тағы басқалар қарастырды.

О.И.Усминский каламбурды сенсорлық қасиеттері бар фонетикалық және семантикалық-фонетикалық құбылыс ретінде қарастырды. Каламбур сөйлеу тілінде ойын әдістерінің көрінісі ретінде Е.А.Земскаяның, М.В.Китайгородскаяның, Н.Н.Розанованың еңбектерінде, сөйлесу диалогындағы импликацияның бір түрі ретінде – М.Л. Гордиевскаяның зерттеуінде қарастырылды. Жеке авторлардың зерттеулерінде (А.К. Кербс, Э.Г.

Колесникова, К. Наумов, Т.Г.Мальчукова, Ю.Л.Оболенская) бұл құбылыс көркем шеберліктің бір түрі ретінде зерделенді. Көркем әдебиетті аудару кезінде каламбурды қолданудың заңдылықтары Л.А.Сазонова, Н.А.Штырхунова, Н.В. Якименко және т.б. еңбектерінде талданған. Ал “Экспрессивті синтаксис” деңгейінде каламбурды талдауға Э.И. Береговская, Е.В. Максименко, С.И. Лукьянов, А.С. Поповтар назар аударды.

Л.А.Осина өзінің зерттеуінде каламбурдың жалпы даму деңгейіне тоқталып, оған диахрондық және салыстырмалы түрде талдау жүргізген. Ғылыми зерттеулердің алуан түрлілігіне және каламбурдың табиғатын анықтауға қаншама ғалымдар тырысқанына қарамастан, “каламбур” терминіне әлі дұрыс анықтама берілмей келеді.

Каламбурды зерттеумен ғалымдар ұзақ жылдардан бері айналысып келеді. Сол себепті оның сөйлемде қызмет етуінің әртүрлі аспектілеріне бүгінгі таңда көптеген жұмыстар арналған. Кейбір ғалымдар каламбурды стилистикалық тәсіл ретінде қарастырды. Алайда оның қалыптасу жағдайы мен стилистикалық қызметі туралы көп нәрсе осы күнге дейін түсініксіздеу болып отыр.

Орыс тіл білімінде каламбурға деген ғылыми қызығушылық XX ғасырдың 1920-1940 жылдарында байқалды. Каламбурға алғаш жалпылама түсінік берген В.С. Виноградов болды. Ғалым өзінің еңбектерінде каламбурдың тарихы туралы зерттеулер жүргізді.

Қазіргі кезде зерттеушілер арасында бұл стилистикалық тәсілдің мәнін анықтау жайында бірізді пікір жоқ. Ғалымдар тіл білімінде каламбур сияқты стилистикалық тәсілді әртүрлі қырынан түсіндіреді.

Каламбур өткір сөз, сөзойнатым немесе тілдік ойын деп те аталады [1]. Әдеби терминдер сөздігінде оны стилистикалық айналым немесе сөздердің ойынына негізделген миниатюралар, олардың әртүрлі мағынадағы дыбыстық ұқсастықтары, сөйлеуге күлкілі реңк беретін ұғым түрінде сипаттайды.

Каламбур тілдік ойыннан бөлек қарастырылмайды, өйткені тілдік ойынның барлық негізгі белгілері, қызметтері мен заңдылықтары каламбурға да тән. “Каламбур” термині “сөз ойнатым” ұғымына да жақын, бірақ онымен синоним емес. Сөзойнатым, омонимдер сияқты жұп сөздердің болуын қалайды, олардың өзара әрекеті сөз ойнатуға негізделеді.

Каламбур сөзінің шығу тегінің түсініксіздігіне қарамастан, заманауи лексикографиялық басылымдар оны еріксіз қос мағына беретін, әзіл-оспаққа бейім, дыбысталуы ұқсас, омонимиядан туындаған сөз ретінде таниды.

Шынымен, каламбурдағы тілдік ойын бірдей дыбысталады, бірақ әртүрлі мағына беретін омонимдерге негізделеді. Мәселен: Махаббаттың соңғы жыры – *үйлену*, Күйеу болып, келін болып *үйге ену* (Қ.Мырза Әли).

Талқылау және нәтижелер. Өзінің табиғаты бойынша, сөзойнатым қысқа көлемдегі каламбурдың бір түрі. Лингвистикалық терминдер сөздігіндегі “каламбур – бір сөздің әртүрлі мағыналарын немесе екі ұқсас дыбыстауды, әзіл-оспақты (пародия) қолданудан туатын сөз ойнатым” делініп берілген анықтама нақты емес тәрізді.

Жалпы тіл білімінде бұл құбылыс былайша беріледі: “Каламбур көп мағыналы сөздерді, не айтылуы ұқсас, бірақ мағыналары әртүрлі сөздерді, әзіл-сықақ ретінде пайдалану үшін жасалған сөйлеу айшығы” [2, 166].

Қазақ тілінің энциклопедиясында: “Каламбур сөз бен сөз тіркестерінің дыбысталуы жағынан ұқсас келуінен туатын стилистикалық оралым, яғни сөз құбылту, сөз түрлендіру. Каламбур негізінде омонимдер мен омографтардан құралады”, - делінген.

Ә.Хасенов бұл құбылысқа мынадай түсінік береді: “Каламбур – француздың *saieimbouir* (сөз әзілі) дегенінен алынған термин. Ағылшынша бұл құбылысты (*pan*) деп атайды. Лингвистикада каламбур дегеніміз – не біркелкі дыбысталады, не біркелкі жазылатын әртүрлі мағыналы ойнақы сөздер, сөз әзілі, сөз қалжыны, сөз тіркестері” [3, 171]. Біз де осы пікірге толық қосыламыз. Түптеп келгенде, сөзойнатымның негізгі мақсаты – мәтінге ойнақылық, жеңіл әзіл, юмор мәнін үстей отырып, оның эмоционалды-экспрессивтік әсерін күшейту, басқаша айтқанда, комизм есерін тудыру.

Кейбір авторлар сөзойнатымды жеңіл, адам жанын жараламайтын юмор жасаудың ұтымды тәсілі, сатираны жұмсартудың бір жолы деп санайды. Ал ғалым В.Н. Вакуров мұндай пікірге қарсы. Зерттеушінің ойынша, сөзойнатымның әсерлілігі сатиралық образдың мазмұндық тереңдігіне, әлеуметтік бағытының күштілігіне, автордың шеберлігіне тікелей қатысты болады [4, 95].

Қазіргі кезде кез келген мәтіннің прагматикалық әлеуетін арттыру үшін кеңінен қолданылатын маңызды тәсілдердің бірі осы каламбур. Автордың индивидуалды стилін айшықтауда бұл амалдың маңызы зор. Аталмыш тәсілдің оқырман санасында қалыптасқан таптаурындарды бұзу, яғни орныққан ғалам бейнесін басқаша таныту, дәстүрлі ұғым-түсініктерді өзгерту, қандай да бір оқиғалардың дамуын болжаудағы ықтималдылықты теріске шығару үшін саналы түрде қолданылатындығы дәлелденген.

Бүгінгі таңда бірқатар әдеби жанрларда осы тілдік құбылыстың қолданылу жағына қарай жіктеуді талап етеді. Оны топтастыру барысында, каламбурдың ішкі құрылымы, оның мәтіндегі қызметі, сондай-ақ оның қолданылу мақсаты басшылыққа алынады.

Теориялық еңбектерде каламбурларды топтастырудың бірнеше түрі кездеседі:

– Омонимдерді салыстыру: Шайға құятын қаймақтарын *ірін* кетіп жүрмесін. Семіз қойдың қозысы *ірі* туады.

– Омографтарды салыстыру: *Ешкіөлмес* – жер аты; *ешкі өлмес* – зат есім мен етістіктің тіркесінен жасалған анықтауыш.

– Каламбурларда (сирек) омофондар, яғни дыбысталуында басқа сөздермен сәйкес келетін сөздер де қолданылады. Мәселен, орыс тілінде қай грипп қауіптірек деген сұраққа, “бозғылт көк шөп” деген жауап беріледі, яғни п-б әріптері вирустық жұқпалу ауру мағынасын білдіретін грипп сөзін, гриб, яғни саңырауқұлақ деген мағынаға айналдырады.

– Каламбурда тек жеке сөздер ғана емес, сонымен қатар, еркін тіркестер мен фразеологиялық бірліктерді түрлендіріп, өзгертіп қолдану арқылы да беруге болады. Тұрақты сөз тіркестерін өзгертіп қолдану: *Жетім көрсең, жексұрын көрме!*-дейді. Тіленшіні телміртіп жүрме!-дейді (Жетім көрсең, жебей жүр).

Омонимдер мен омофондар каламбурдың көп кездесетін сөз түзу әдістері ғана, оның бұдан басқа түрлері де кездеседі. Мысалы, Ол адамдарды *отырғызудан* жалыққанда, ормандарды *отырғыза* бастады (Сталин жайында), бұл жерде а) *отырғызу* – түрмеге немесе лагерьге жіберу; б) *отырғызу* – орман алқаптарын өсіру.

Қазіргі зерттеулерде сөзойнатым коммуниканттардың эмоциясын жеткізу түрі, адресант тарапынан жасалатын интеллектуалдық “арандату” ретінде қарастырылады. Мұнда тілдік тұлғаны адамның эмоционалдық күйін мүмкіндігінше дәл бейнелеп жеткізе алатын сөздерді іздеуге мәжбүр ететін эмоциялар бой көрсетеді. Зерттеуші Г.В.Покровскаяның пікірінше, сөзойнатым өзін қолданатын және қабылдайтын тілдік тұлғадан тыс, одан бөлек “өмір сүре алмайды” [5, 36].

Сөзойнатым қашанда экспрессивті болады, ол адресаттың мәтінді түсінуіне және қабылдауына тікелей әсер етеді, реципиенттің психикалық әрекетті реттеуші ретінде жұмсалады, адам зейінін, жадын әрі бұрыннан жинақталған тәжірибесін, ойлау жүйесін қажетті нүктеге шоғырландырады, эмоционалдық үдерістер тізбегін әрекетке келтіріп, іске қосып отырады.

Мәтінді оқу барысында сөз ойнату мақсатында берілген мысалдарға көзі түскен адресатта таңданыс және қызығушылық эмоциялары туындайды. Дәл осы қызығушылық адресатты белсенді түрде ойлануға мәжбүр етеді. Реципиент мәтінде “шебер жасырылған жұмбақтың” шешімін табу үшін “жадын” іске қосып, шұғыл ойлау әрекетіне кіріседі.

Демек, сөйлеу әрекетінің ерекше түрі – каламбур ғалам бейнесінің немесе бізді қоршаған болмыстың үзінділерін санамызда бейнелеп көрсетудің анағұрлым тиімді тәсілі болып саналады. Тілдік жүйе ретінде қарастыратын ғылыми еңбектерде ол тілдік нормадан ауытқудың бір түрі ретінде танылып келді. Сондықтан да сөз ойнату негізінен поэтикада ғана қолданылуы тиіс тәсіл деген пікір қалыптасты.

Сөзойнатым тілдік жүйенің шарттылығын жоққа шығарады. Сол себепті де аталған құбылысты перифериялық емес, әмбебап сипаттағы мәселе ретінде тануға тиіспіз. Екінші жағынан сөзойнатымның өз алдына бос жатқан дүние емес, ол да тілде бар заңдылықтар арқылы жүзеге асатынын естен шығармауымыз керек. Тілдік деңгейлердің бәрінде және әр алуан мақсатта қолданылатынына қарамастан (мысалы, негізінен комикалық әсер етуі үшін), бұл құбылыстың да таралу шегі бар (яғни ол шексіз емес). Сөзойнатымның мәні – тілдік жүйедегі үйлесімді бұзу арқылы оны өзінше өзгертуінде. Сөздерді “ойнату” арқылы біз мән тудырудың когнитивтік модельдерін қолданамыз, әбден қалыптасып, әлеуметтік институттар таптаурынға айналдырған (дайын) оралымдарды пайдаланып қана қоймай, жаңа таңбалар жасауға талпынамыз.

Сөзойнатым жөнінде мынадай түйін жасауға болады: бұл тәсіл негізінен көпмағыналы немесе дыбысталуы ұқсас сөздер арқылы жасалады. Сөздерді ойнақыландыра, қиюластыра қолданғанда мәтін авторы оқырманның мәтінді қабылдауында екі тағанға сүйенеді: біріншіден, тура мағынасында алынған сөзбен салыстырғанда, сөзойнатым арқылы берілген мағына барынша өткір, эмоциялық бояуы қанық болып келеді. Осы өткірлік сөзжұмсамадағы алуан түрлі тілдік құралдарды пайдаланудан көрінеді, екінші, сөз ойнатымда қалыптасқан, қатып қалған ереже немесе трафарет жоқ. Мұның өзі қаламгерге белгілі дәрежеде еркіндік береді. Яғни автор бұл тәсілді қолданғанда негізінен ойдың қисынды жеткізілуіне, дәл түсінілуіне, айқын болуына назар аударады.

Каламбур мәтіндер тақырыптары ретінде де жұмсалатын аса ерекше стильдік тәсіл болып саналады. Ол тұрақты тіркес немесе сөзоралым құрамындағы бір лексеманы басқа сөзбен алмастыру немесе оған жаңадан сөз қосу жолымен жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, “Ақиқатты айтпасақ сөз атасы өлмей ме?” (Ж.А., 29.01.04.) тақырыпаты қазақтың “Айтпаса сөз өледі” деген мәтел үлгісімен жасалған. “Б” десең Бәкеңе тиеді, “Т” десең Тәкеңе тиеді...» (Ж.А., 25.04.04.) “Тық деген тауыққа тиеді” деген мәтел ізімен жасалған. Бұлар қазақ фольклорында қалыптасқан сөз бастамасының негізінде жасалған сөз ойнату деуге болады.

Каламбурды тек сөзойнатым ретінде ғана қарастыру аздық етеді, себебі ойнақылық, күлкілі әсерді тек қана жеке сөздер ғана емес, тұтас сөйлемдер де беруі мүмкін. Мысалы, танымал футбол комментаторы К.Выборнов теледидардан тікелей хабар тарату кезінде фамилияларды келістіріп қолданады. Мысалы: Вячеслав Грозный в Грозном оказался грозен (“Спартак” – “Терек” 18.04.2009). Мұнда автор түбірлері бірдей сөздерді қайталап қолдану негізінде ойнақы әсерге қол жеткізген.

Каламбурдың лингвистикалық табиғаты тереңдеген сайын, оның экспрессивті сөйлеу құбылысы екендігі айқын бола түседі. Каламбурды зерттеушілер лексикологияға, фонетикаға, сөзжасамға, грамматикаға, психолингвистикаға және тіл білімінің басқа салаларына саяхат жасап, сөз сәйкестігі және мазмұн мен мәнерлілік арасындағы арақатынас; тіл немесе сөйлеу бірліктерінің сәйкес келу өлшемдері; полисемия, омонимия және сонымен байланысты сабақтас құбылыстардың жіктері, паронимия мен паронимияны саралау, паронимия және синонимия немесе бір түбірлі сөздердің антонимиясы; тілдік форманың ұқсастықтары және тағы басқа тәрізді шешілмейтін теориялық мәселелерге дендеуге мәжбүр болады. Осы және басқа да проблемалық сұрақтарға жауап іздемей, тілдік жүйенің әртүрлі деңгейлерінің органикалық байланысын

ескерместен, оның лингвистикалық табиғатын түсіну мүмкін емес, сонымен қатар сөйлеудегі барлық әртүрлі көріністерінде каламбур шекарасын шамамен болса да айқындау мүмкін болмайды. Каламбур теориясының жеке аспектілері жалпы тілдік тұрғыдан жеткілікті дәрежеде зерттелсе де, бұл тәсілдің әртүрлі тілдерге қатысы жөніндегі мәселелері өзінің лайықты шешімін таппады деуге болады.

Демек, каламбур кез-келген стилистикалық құрал сияқты, белгілі бір ақпараттың тасымалдаушысы болып табылады. Осылайша, каламбурдың ақпараттық құрылымын талдау оны екі аспект бойынша зерттеуді қамтиды:

- 1) Тұтас компонентті құрылым ретінде каламбурдың ақпараттық құрастырушы сыңарларын бөліп көрсету;
- 2) Каламбур мен мәтіннің өзара байланысын және олардың өзара бір-біріне әсерін орнату.

Соңғы онжылдықта ақпарат теориясының жекелеген ережелері семантикада нәтижелі қолданылды, алайда тілдің негізгі ақпараттық бірліктерінің құрылымын сипаттайтын И.Р.Галперин жатқызған өлшемдер: дыбыстар, морфемалар, сөздер, сөз тіркестері, синтаксистік құрылымдар мен стилистикалық әдістерді сипаттаудың ұстанымдары әлі де қалыптаспады [6, 34].

Каламбурдың семантикалық құрылымында төртеуі тұрақты және екеуі ауыспалы компоненттер ерекшеленеді. Бірінші қатарына ақпараттың келесі түрлері жатады: заттық-логикалық; экспрессивті-стилистикалық; ассоциативті-бейнелі; функционалды.

Ауыспалы компоненттер фондық және әлеуметтік-жергілікті ақпараттан тұрады.

Кез келген каламбур жасаудың негізін құрайтын:

1) экстралингвистикалық жағдай; 2) тілдік материалдардан тұратын каламбурдың ақпараттық құрылымының тұрақты компоненттері.

Пәндік-логикалық ақпарат бұл іс жүзінде осы әдісті құруға негіз болған, оның пайда болуына түрткі болған оқиғалар (экстралингвистикалық және лингвистикалық), фактілер каламбур тақырыбы болып табылады.

Кез келген тілде каламбур жасау үшін белгілі бір құралдар жиынтығы бар. Бұл әдіс белгілі бір экстралингвистикалық жағдайды сипаттау үшін емес, тілдің каламбур-мүмкіндіктерін көрсету үшін жасалған жағдайда, тілдік материалдың өзі оның пәндік-логикалық негізі болып табылады.

Пәндік-логикалықтан басқа, каламбурлар негізгі ақпаратты тереңдететін, күшейтетін, жақсартатын экспрессивті-стилистикалық, эмоционалды, бағалаушытық және басқа реңктерге ие болады. Ақпараттың бұл түрі автордың тақырыпқа қатысты эмоционалды бағалауын көрсетеді немесе ойды берудің экспрессивті-танымдық жақтарын көрсетеді. Каламбур-жұмбақтарға келетін болсақ, онда автордың экстралингвистикалық фактілерге қатынасын білдірмейді, тілдің ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін білдіреді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, каламбур тіл-тілдің бәрінде бар, әсіресе поэзияда көбірек ұшырасады. А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, В.Маяковский, Д.Минаев, қазақ каламгерлері С.Торайғыров, Т.Жароков, Х.Ерғалиев, әсіресе М.Әлімбаев т.б. ойды көркем де бейнелі түрде жеткізу, дәлдей, айқындай түсу мақсатымен толып жатқан каламбур жасаған.

Мысалдар: Аяғына *қарамай*, басып алдың *қара май*; Жадағай сөздің досы *емен*, Бұл жолы өтпей көшемен, Ауылға бардым, қарсы алды. Былтырғы екен жас *емен* (Т.Ж.). Дәмді аспен қарным тойса деген *арман*, Мұршам аз ой ойлауға онан *арман*; Қалқам, жаным, *қарағым*, Бетіңе келмес *қарағым* (С.Т.). *Тағы* сынды жан едік, *тағы* келдік тар жерге, Таңдансаң *тағы* болар ма?! (М.Ө.).

Каламбурда ойды астарлы түрде білдіру, тәптіштей түсу, сүйкей салу, қалай ұқсаң, солай ұқ дегендей иек арта тастау мағынасы басым болады. Каламбур – ойды дәл тауып, әсем де келістіріп жеткізуге себепші құралдың бірі.

Қазақ тілінде каламбур кез келген сөз табынан, біркелкі айтылатын, жазылатын сөздерді басқа-басқа мағынада қолдану арқылы жасала береді. Мысалдар: “*Қайрат*” біздің етті қайрат, Ашы терін төкті “*Қайрат*”, Сынан сынбай өтті “*Қайрат*”! (Ө.Т.). Ауыр екен *қап*, әттеген-ай, *қап*! Ескек ескен Есеңгелді *ағамыз*, Асау Ертіс жағасында *ағамыз* (Мәлім).

Каламбур кейбір сөзді әртүрлі саққа жүгірту, сөз мағынасын әдейі саналы түрде бұрмалау, кейде орфоэпиялық норманы әдейілеп бұзу, сөзге ойыны-шыны аралас мән беру, кейде сөзге өзінше, өзіндік, «жалған» этимология-түсінік беру тәсілдері арқылы да жасалады; өтірік өлеңдер де каламбур туғызуға себепші болады. Мысалдар: Үшінші фермадағы Кемпірбайдың сумұрын қатыны былтыр қызын ұзатқанда: “Сонау Шымкентке барып *ырыстыраңдатып*” (ресторандатып дегені) қайттым!” деп шал – қақтамады ма... Солғұрлы болмағаным ба? Ол Шымкентке барып *ырыстыраңдатса*, мен Алматының өзінде *ырыстырандатам*. Оның байы *шабан* болса, сен де *шабан*! Кім деп отырсың мені?! Мұрныңды көтеріп көкіме! Сенің қолыңдағы анау алтын-күміс менде де бар. Бір шанаш болып үйде босқа жатыр. Мойынға салам десем, *қара күшік* те, *қара қозы* да бізде! (С.Қ.).

Кейбір жаңылтпаштар, сөз ішіндегі біркелкі буындар мен ұйқас түрлері каламбур жасауға себеп болады: *Шеше, кеше, кесе*, сынды *неше*? Талғамайтын боп кеттік буынды *біз*, буынсыз боп туып жүр туындымыз.

Қорытынды. Каламбурмен жиі айрылмастай ұштасып жататын құбылыс – паронимдер мен пародиялар. Пародия – көркем шығармада, әсіресе поэзияда бір әдеби кейіпкерге, жанрға, акын-жазушыға әзілдей еліктеу. Ондайда ауыспалы ой желісінен, кім және не туралы айтылып отырғаны түсініктемесіз-ақ ұғынылады.

Қорыта айтқанда, каламбур – тіл мен сөзжұмсақтық байытудың бір жолы, ол тілдің мүмкіндіктерін танудың тиімді құралы. Сөз ойнатуды бұрыннан бар, қалыптасқан тілдік материалды өзгертуге, түрлендіре жұмсау арқылы жаңа, тың бейне жасаудың бір тәсілі десек болады.

Каламбур – әдеттен тыс құбылыстарға, басы бірікпейтін, өзара үйлеспейтін нәрселерді қиюластыруға, болмысты қабылдаудың таптаурындық жүйесін бұзуға негізделген комикалық әсерге сүйенеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Лапенков Д.С. Языковая личность переводчика при передаче каламбура // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 57. - 2011. - №24. - С. 241-243.- статья
- 2 Тіл білімі сөздігі. –Алматы: Ғылым, 1998. -540 б
- 3 Хасенов Ә. Тіл білімі. -Алматы: Санат, 1996.
- 4 Кудряшова А.И. Проблема классификации приемов языковой игры в современном научно-теоретическом дискурсе // Наука в современном мире: приоритеты развития. 2019. № 1. С. 95.
- 5 Теренин А. В. Парономазия, игра слов, каламбур: взгляд на проблему // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 1-1. С. 36.
- 6 Гальперин, И.Р. Информативность единиц языка [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Астрель, 2018. – 34 с.

References:

- 1 Lapenkov D.S. Iazykovaia lichnost perevodchika pri peredache kalambura // Vestnik ChelAbinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia. Iskustvovedenie. Vyp. 57. –2011. – №24. –S. 241-243.
- 2 Til bilimi sozdigi. –Almaty: Gylym, 1998. –540 b.
- 3 Hasenov A. Til bilimi. –Almaty: Sanat, 1996.
- 4 KudrAsova A.I. Problema klasifikasii priemov iazykovoi igry v sovremennom nauchno-teoreticheskom diskurse // Nauka v sovremennom mire: priority razvitiia. 2019. № 1. S. 95.
- 5 Terenin A. V. Paronomazia, igra slov, kalambur: vzglAd na problemu // Sovremennye problemy nauki i obrazovania. 2015. № 1-1. S. 36.
- 6 GAlperin, I.R. Informativnost edinis iazyka [Teks] / I.R. GAlperin. – М.: Astrel, 2018. – 34 s.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МРНТИ 17.07.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.29>

Абишева С.Д.,¹ Серикова С.К.²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

Қ.МЫРЗАЛИЕВТИҢ “ТАБИҒАТ” ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ПОЭТИКАЛЫҚ АДРЕСАТТЫҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАҒЫНАСЫ

Аңдатпа

Поэтикалық мәтіндегі ішкі адресат теориясына жүгіну қазіргі әдебиеттанудың өзекті бағыты болып табылады. Бұл нақты тапсырманы шешуге мүмкіндік береді және поэтикалық мәтіннің диалогтық табиғаты құбылыстарын анықтауға, сонымен қатар поэзияны тұтастай түсінуге көмектеседі.

Поэтикалық мәтіннің өзіндік қасиеттері бар, олардың арасында адресат болу маңызды. Поэтикалық мәтіннің құрылымында бұл лирикалық мағынаны, адресаттың бейнесін және адресаттың ниетін қалыптастыруға қатысты көпөлшемді категория.

Бұл мақалада поэтикалық адресат категория нәтижесі ретінде қарастырылады. Адресат мәтінді құрылымдық модельдеуге және авторлық тұжырымдаманы білдіруге қатысты негізгі рецептивті парадигманы білдіреді. “Адресат” ұғымы жүйе бола отырып, бірнеше амбиваленттілік құбылысын білдіреді: ол бір уақытта формасы мен мазмұнын, жоспары мен іске асырылуын, құрылымы мен мағынасын қамтиды.

Түйін сөздер: мәтін, адресат, құрылым, мағына, нәтиже, жүйе

Abi sheva S.,¹ Seri kova S.²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

STRUCTURE AND SEMANTICS OF THE ADDRESSEE IN THE “NATURAL”
POEMS OF K. MYRZALIEV

Abstract

The appeal to the theory of the internal addressee in a poetic text is an actual direction in modern literary studies. It will help to solve both the specific task and contribute to the elucidation of the phenomena of the dialogical nature of the poetic text, as well as to the understanding of poetry as a whole.

A poetic text has specific qualities, among which addressability is important. In the structure of a poetic text, it is a multidimensional category that participates in the formation of lyrical meaning, the image of the addressee and the intentions of the addressee.

This article discusses the poetic addressee as a consequence and implementation of the category of addressability. The addressee refers to the main receptive paradigm involved in the structural modeling of the text and the expression of the author's concept. The concept of “addressee”, being a system, is a phenomenon of multiple ambivalence: it simultaneously implies form and content, design and implementation, structure and semantics.

Keywords: text, addressee, structure, semantics, result, system

Абишева С.Д.,¹ Серикова С.К.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА АДРЕСАТА
В “ПРИРОДНЫХ” СТИХОТВОРЕНИЯХ К. МЫРЗАЛИЕВА

Аннотация

Обращение к теории внутреннего адресата в поэтическом тексте является актуальным направлением в современном литературоведении. Оно позволит решить как конкретно поставленную задачу, так и

способствовать выяснению феноменов диалогической природы поэтического текста, а также пониманию поэзии в целом.

Поэтический текст обладает специфическими качествами, среди которых важное значение имеет адресатность. В структуре поэтического текста она является многомерной категорией, участвующей в формировании лирического смысла, образа адресата и интенций адресанта.

В данной статье рассматривается поэтический адресат как следствие и реализация категории адресатности. Адресат относится к основной рецептивной парадигме, участвующей в структурном моделировании текста и выражении авторской концепции. Понятие “адресат”, являясь системой, представляет собой явление множественной амбивалентности: оно одновременно предполагает в себе форму и содержание, замысел и воплощение, структуру и семантику.

Ключевые слова: текст, адресат, структура, семантика, результат, система

Кіріспе. Көптеген қазақстандық әдебиеттанушылар Қ. Мырзалиев поэзиясының тақырыптық құрамын, әсіресе Отан және табиғат тақырыбын ерекше атап көрсете отырып талдайды, бірақ поэтикалық адресат құрылымы зерттелген жұмыстар әлі жоқтың қасы [1-4]. Бұл проблема әдебиет теориясында жеткілікті зерттелген. Қ.Мырзалиевтің “табиғат” (С. Абишеваның термині [5, 26]) өлеңдерін талдауға тырысайық, онда “пейзаждың жаңа философиясы – шиеленіскен экологиялық сана: табиғатқа тұтынушылық-зорлық-зомбылық қатынасы» <...> оның сұлулығы мен жаратылысын сақтауға қамқорлық жасауға жол береді” [6, 31].

Экологиялық мотивтер “табиғатты өркениеттің қысымынан, адамның шабуылынан сақтау және қорғау қажеттілігі” пайда болған ХХ ғасырдың екінші жартысы – ХХІ ғасырдың басы үшін маңызды [7]. Бұл тақырып Қ. Мырзалиевтің шығармашылығында да жетекші тақырып болып отыр, оған оның “Табиғат тазалығы”, “Табиғатқа табыну” атты өлеңдерінің атаулары дәлел бола алады. Бұл екі туындымен Мырзалиевтің символикалық атауы бар “Қызыл кітап” [8] (“Красная книга”) [9] және биологтар мен экологтардың сирек кездесетін, жойылып бара жатқан жануарлар мен өсімдіктердің аттары енгізілетін жаратылыстану-ғылыми “Қызыл кітап” атауымен ұштасатын өлеңдер кітабы ашылады. Сондай-ақ, табиғат тақырыбына арналған “Сахара” (“Необъятная степь”), “Көктем келіп қалыпты-ау” (“Весна пришла”), “Көктем” (“Весна”) атты өлеңдерін талдадық.

Әдістеме. “Табиғат тазалығы” (“Чистота природы”) өлеңі – ақынның адресатқа әсер етуінің белгілі бір бағдарламасының көрінісі. Қ. Мырзалиев өлеңінің басты мақсаты – отандастарымызды табиғатты сақтау және қорғау қажеттілігіне көндіру. Сондықтан, мәтінде 5 риторикалық сұрақпен лепті үн белгісінің болуы, 2 лепті сөйлемді, әсіресе, өлеңнің соңында қолдануы, бұл шығарманы адамға қатысты айтылатын шешендік сөзге жақындатады (І шумақ – бәріне, бүкіл әлемге жалпылама белгісіз мағынасы бар сұраулы есімдік “Таза ауаға кешегі кім шанады?” (“Кто поверит, что вчера был чистый воздух?!”); ІІІ шумақ – “Қайда барсаң” (“Куда ни пойдешь”), жасырын адресат “өкпене” (“в твои легкие”), сондай-ақ табиғатқа, туған өлкеге, ренжіген адамға: “Аман ба өзі тұрғаннан өңір налып!” (“Своей зеленью нас не порадует он”) [8]. Қ. Мырзалиевтің адресаты – бұл халық: “Мән берген жоқ әлі оған жарқын халық” (“Не придает этому еще значения светлый народ”, оған автор өзінде қосады. Өлеңнің адресанты жақындап келе жатқан экологиялық апаттың қасіретін баса көрсететін риторикалық сұрақтармен лепті үндерде көрінеді.

Бұл өлеңде автордың поэтикалық адресаттың құрылымын жалпылама-жеке тұлғадан нақтыға күрделендіру көзқарасы байқалады. Мұны лексикалық-морфологиялық және синтаксистік деңгейлерде байқауға болады. Бұл, ең алдымен, есімдіктерді автор мен оқырман байланысымен диалогының көрсеткіші ретінде қолдануда көрінеді, өйткені “тыңдаушыға немесе оқырманға әсер етудің жалпыланған формуласы ретінде лирикалық өлеңге толығымен есімдік «қызмет етеді» [10].

Нәтижелер. Егер І шумақта барлығына, бүкіл әлемге қатысты жалпылама-белгісіз мағынасы бар сұраулы есімдік қолданылса: “Таза ауаға кешегі кім шанады?” (“Кто поверит, что вчера был чистый воздух?!”), ІІІ шумақтың синтаксистік құрылысында – “Қайда барсаң да” (“Куда ни пойдешь”) – “сенің өкпенде” тәуелдеу есімдігі бар тіркес сияқты, белгілі-жақты “сен” дегенді білдіреді. VI шумақтың лепті сөйлемінде автор өзінің адресатын тікелей атайды. Бұл адам: “Адам таза болмайды ешқашанда / Айналайын табиғат таза болмай!” (“Человек никогда не станет благородным, Если любимая природа не будет чистой!”).

Егер “Табиғат тазалығы” (“Чистота природы”) – адамдарға табиғатты сақтауға, қорғауға шақырса, “Табиғатқа табыну” (“Поклонение природе”) табиғатқа үндеу ретінде құрылады. Бұл өлеңде табиғатқа пантеистік көзқарас, яғни сені түсініп, кешіре алатын құдайға табынатын көрініс берілген: “Сен мені – / Кең даланың ардасын ұқ!” (“Ты меня – / Пойми жеребенка широкой степи!”).

Қ. Мырзалиев мәтінде 3 рет “табиғат” сөзі берілген. Ақын табиғатты бейнелейді, оған адами қасиеттер береді және ол оның сұхбаттасушысы, адресаты болады. Мырзалиевтің адресанты, қала адамы табиғатқа оны өз аясына алуға және оны түсінуге шақырады. Ақын “Адам” семантикалық өрісіне жататын етістіктердің бұйрық райын қолданады: “ұқ” (“пойми”), “дем алдыр” (“дай отдохнуть”), “іліп қой жел өтіне” (“проветри”), “сөкпе бізді” (“не ругай нас”), “тазала өкпемізді” (“продуй наши легкие”), “емде мені” (“лечи меня”). Осылайша, ол таза ойлармен келіп, оның тазалығын бұзбайтын болса, табиғаттың жалпы адамға емдік әсерін, сондай-ақ “сүйіспеншілікке толы табиғаттың құшағына оралу, патша мен мырза емес,

басқыншы, бағындырушы емес, басшылық пен қамқорлыққа мұқтаж бала сияқты сезіну» қажеттілігін баса айтады [6, 31 б.].

Осылайша, екі адресаты бар осы 2 өлеңде – адам (“Табиғат тазалығы” – “Чистота природы”) және табиғат (“Табиғатқа табыну” – “Поклонение природе”), сөзге шақыру ең алдымен риторикалық сұрақтар, лепті үн, үндеу, етістіктің бұйрық райы деңгейінде көрінеді: Бұл авторға адам табиғаттың ажырамас бөлігі, сондықтан оны қорғауға міндетті екендігі туралы өз идеясын анық және дәл білдіруге мүмкіндік береді.

Талқылау. Қ. Мырзалиевтің поэтикалық адресаты табиғи болмыс немесе “табиғи сөздер” болып табылады [5, 32]. “Сахара” өлеңі – поэтикалық адресаттың құрылымы жағынан өте күрделі ұйымдастырылған шығарма. Ақын “Сахара” поэмасының атауымен және “О, қазақтың сәулетті сахарасы” (“О, прекрасная казахская сахара”) одағайлы қаратпа сөзімен “сахара” табиғи сөзінің өзіндік лирикалық сөзінің адресаты ретінде бөліп көрсетеді. “О” және “шіркін” одағайлары – 1 және 2 шумақтарды байланыстырады: “Шіркін, Дала әуен ғой тұнып тұрған!” (“Мой друг, прислушайся – степь музыкики полна!”), ал лепті сөйлем “Бәрі сиқыр!” (“Что снова кажется волшебным белый свет”) (3 шумақ) және “Қысылады соншама жер несіне!” (“Цвета неяркие, зато простор степной”) (6 шумақ) ақынның туған табиғатына деген таңданысын білдіреді.

1 шумақтың келесі жолдарында “Қандай мықты береді ажыратып / Құдірет пен Даланың екі арасын?!” (“Степь и величие, степь и паренье духа – Ну не синонимы ли они для нас, скажи?”) екіінші адресат пайда болады: семантикалық өрістің лексемасында адам “Құдірет” (“Величие”) жай адамға ғана емес, шығармашылыққа қатысы бар адамға тұспалдап сөйлейді. 2 шумақта бұл бейне “Сөз бен сазды, бауырым, былықтырмай” (“Слова и музыка, их смешивать не надо”) қаратпа сөзімен нақтыланады. Демек, “Сахара” өлеңінде адресаттың ерекше құрылымы арқасында табиғатты жырлаудан басқа, шығармашылық тақырыбы, поэтикалық шабыт пайда болады. Мырзалиевтің бауырымен диалогқа түсуі кездейсоқ емес және оған ғана шығармашылық құпияларын ашады. Осындай жағдайды біз Пушкиннің поэзиясынан көрсетіп атап өткіз: “Диада *дос – ақы* Пушкиннің көркемдік санасы үшін органикалық” және “қаратпа сөз көмегімен психологиялық сенімділік сезімі және ауытша интонацияға еліктеу пайда болады” [11, 172].

Бұл өлеңде лирикалық тақырыптың дамуы нәтижесінде полилог қалыптасады: екі адресаты бар диалогқа – дала және адам (бауыр – ақын) – үшінші адресат қосылады: өлеңнің семантикасында Пушкинмен жасырын диалог байқалады. Біздің ойымызша, Пушкиннің “Пайғамбары” туралы тұспал бар, онда ақынға әлемнің барлық құпиялары мен дыбыстары ашылады. Егер Пушкинде ақын алты қанатты Серафимнің арқасында пайғамбар болса, Мырзалиевте дала ақындық тұлға құруға қатысады, оған көру, есту және өзіннің құпияларын ашады:

Жүзден бірі белгісіз жер сырының,
Білем десең,
Ол – сенің ерсілігің,
Көзің ғана байқайды бірденені,
Бірденені құлағың,
Кеңсірігің.
Әндетеді –
Қойған ба бозторғайлар
Құлағымның ішіне ұя салып?!

(Из тайн лишь сотую мы разгадали часть,
Невежда думает, что безгранична власть
Его бескрылая –
над жизнью, над природой.

О, степь, к груди твоей
так сладко мне припасть!
От пенья жаворонка нет мне избавленья,
Как будто свил себе гнездо в моих ушах!)

Ақын біріінші шумақтың сұрағына жауап береді: дала шабыт береді.

Осылайша, Мырзалиев өз өлеңін Пушкин поэзиясымен байланыстыра отырып, өз шығармашылығын әдеби мәнмәтінге енгізеді. Содан кейін “бауырым” (“брат”) бейнесі символдық мәнге ие болады: бұл поэзиядағы бауыры. Нәтижесінде біртұтас поэтикалық бауырластықтың бейнесі қалыптасады. Дала, дала кеңістігін сипаттайтын дәстүрлі пейзаж өлеңінде адресаттың құрылымын талдау Мырзалиев үшін маңызды тақырыптың бар екенін анықтады. Бұл тақырып ақынның дүниеге келуі және оның тағдыры туралы.

Қазақ поэзиясында көктемді жырлау дәстүрлі тақырып болып табылады. Мысалы, Мақатаев көктемді жақсы көреді және оны табиғаттың тәжі деп санайды: “Көктем ғой табиғаттың ынтық-әні” – “Ведь весна – страстная песня природы”, “Көктем жетті көл-көсір шуақ қуып” – “Весна пришла, всю игру лучами”.

“Мақатаевта табиғат пен табиғи құбылыстарға жүгіну формасының кең эмоциялық ауқымы бар. Өтіп бара жатқан өмір мұны оған келесі өтінішті жасауға мәжбүрлейді: “Күндер-ау, күндер, көктемдер, / Қасымнан менің кеткендер?!” – “Ах, дни, дни, вёсны, / Не уходите от меня?!”, “Қайран көктем, / Қайран гүл, қайран жазым!” – “О весна, / О цветы, О лето мое!”. Ақынның көктем туралы 3 өлеңнен тұратын тұтас бір рецептивті топтамасы бар: “Көктем де келер...” (“И весна придет...”), “Көктем де келер” (“И весна придет...”), “Біздің көктем” (“Наша весна”) [12]. Ол үшін көктем – бұл жылдың ең әдемі уақыты.

Көктемді Мырзалиев те жақсы көреді. “Көктем келіп қалыпты-ау” (“Весна пришла”) өлеңінде ақын көктем атынан жалқауларға да, еңбекқорларға да қарата айтады. Көктем адамдарға батасын береді – 4 шумақта жасырын адресатқа жүгіну бар:

Құларыңды білмейсің,
Сынарыңды.
Қандырғың да келеді құмарыңды.
Шағаладай шаңқылдап шалқарыңда,
Шарқұрып кепіздейсің сынарыңды!

(Издали им на прощанье машу рукой.
Чайке подобно над гривой волны морской
Радуюсь солнцу и влаге, зову подругу,
Не говори про покой мне, – забыт покой!)

5 шумақ –
Көктем келіп қалыпты-ау!
Көктем келіп,
Жылы желді жетектеп жеткен бе елік?!
Көрінгенге көз сүзіп қобалжисың,
Көңіліңе бір сайтан кеткен бе еніп?!

Весна пришла!
Пришла весна,
Привела ли косуля на поводу теплы й ветерок?!
Волнуешься, делая томные глаза каждому встречному,
Не поселился ли в твоей душе черт?!

Көктем адамды, адам – көктемді және ондағы жағдайын бағалайды:

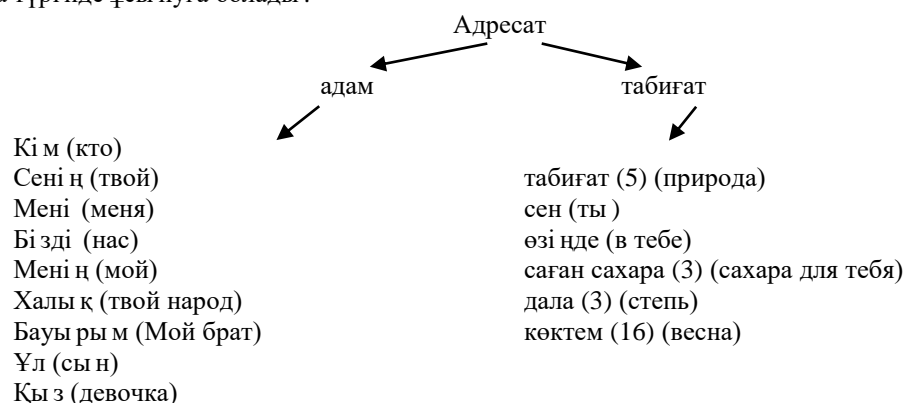
Назың бар ма айтатын наурызыңа?
Өткен қысқа айтатын өкпең бар ма?!

Хочешь надеждой радостной поделиться
Или поведать, как зимняя била дрожь?

М.Н. Эпштейн айтқандай: “Поэзия үшін табиғат – бұл оның екіінші “мені”, өз көрінісі айқын көрінетін айна” [6, 20], мұның жарқын дәлелі Мырзалиев шығармаларындағы адам өмірі мен табиғат арасындағы өзара тәуелділік болып табылады.

Мырзалиевтің “көктемгі” өлеңдерінде жоғарыда талданған мәтіндердегі дей поэтикалық адресатты енгізудің бірдей тәсілдерін атап өтуге болады. Лепті және сұраулы сөйлемдері лирикалық кейіпкердің көктемгі құбылыстарды қабылдау әсерін жеткізеді. Лепті сөйлем “Көктем келіп қалыпты-ау” (“Вот и пришла весна”) 5 рет, оның ішінде шумақтық анафора ретінде 3 рет қайталана отырып мәтінді ұйымдастырады, ал осы сөйлемнің жартысы “Көктем келіп!” (“Пришла весна!”) синтаксистік қайталауда 4 рет кездеседі. Күшейтілген қосарлы анафора көктемнің келуіне байланысты қуанышты көңіл-күй жасайды. Бұл әсіресе қыстан шыққан қазақтың дүниетанымы үшін өте маңызды. Ақынның “көктем” (“весна”) лексемасын екі мәтінде 16 рет белсенді қолданғаны кездейсоқ емес. Соңында, 1 өлеңнің соңғы шумағында қосарлы лепті үн бар: “Көктем келіп қалыпты-ау / Көктем келіп!” (“Вот и пришла весна / Пришла весна”), сондай-ақ “Көктем” (“Весна”) өлеңіндегі соңғы анафоралық лепті үн – “Келді көктем қиқулатып, / Келді көктем тыраулатып!” - деп ақын сезімінің толыққандылығын қорытындылайды. Осы көңіл-күйді Қ. Мырзалиевтің өлеңі С.Д. Абишева толық талдаған М. Мақатаевтың рецептивті топтамасымен үндеседі [12]. Риторикалық сұрақтар мен лепті үндердің көмегімен адресаттарға үндеудің жинақталуы жүзеге асырылады: “Келді көктем бір ұл болып / Бір қыз болып – / Күрсіңбелік!” / , ал қыстырма сөйлем “Амал қанша!” (“Что делать!”) – “Ауру жеңген жақындарға / – Амал қанша! – табыт болып” – адамдарға жанашырлық танытады.

Қ. Мырзалиевтің “табиғат” өлеңдеріндегі поэтикалық адресаттың құрылымын талдау нәтижелерін келесі сызба түрінде ұсынуға болады:

9-сурет

Осылайша, Қ. Мырзалиев біз талдаған бес “табиғат” поэтикалық мәтіндерде қаратпа сөздер, есімдіктер, сұраулы-лепті құрылымдарды, атаулы қатарлар мен поэтикалық тақырыптар арқылы адресаттың бейнесін жасайды. Жалпы тақырыппен және ұқсас құрылымдық көрсеткіштермен біріктірілген оларды табиғи рецептивті топтама ретінде қарастыруға болады. Қазақ поэзиясы материалындағы адресаттылық проблемасын қарастыру түпнұсқа мен аударманың бір-біріне қаншалықты сәйкес келетіні туралы мәселені де заңды түрде болжайды. Ақындық адресаттың құрылымы Қ. Мырзалиевтің “табиғат” өлеңдерінің аудармалары барабарлығының көрсеткіші ретінде көрінеді. Қ. Мырзалиевтің шығармаларын орыс тіліне Л.Щеглов, А.Сендык, А.Кушнер, В.Антонов, Н.Локшина, И. Фояков, Т. Фроловская, В. Михановский, В. Семенов, С. Давыдов, Л. Озеров және Н.Злотниковтар аударған.

Аударма процесінің өзі – аударылған жұмыстың бейнелі мағынасында бекітілген өмірдің “қайта көрсетілуі”. Көркем аударма көзқарастарында екі тенденцияның қарама-қайшылығы байқалады: түпнұсқа мәтінге бағдарлану және оқушының қабылдауына бағдарлану [13; 14]. Осыған байланысты түпнұсқаның атаулылығы және оның “аударма объектісіне ұқыпты қарау және оны ұлттық және жеке өзіндік ерекшеліктегі өнердің жалғасы ретінде қайта құру” [15] нәтижесі ретінде аспектіде немесе сәйкестікте аударылуы немесе әртүрлі белгілер мен себептер бойынша сәйкессіздігі мәселесі өзекті болып отыр.

Ақындық адресаттың құрылымы ақындық аудармалардың барабарлығының көрсеткіші болуы мүмкін деген бастапқы ұстанымды ескере отырып, Қ. Мырзалиевтің “Табиғат тазалығы” (“Чистота природы”) және “Табиғатқа табыну” (“Поклонение природе”) атты екі “табиғат” поэмасын А.Кушнердің аудармасында талдаймыз.

**Қадыр Мырзалиев
Табиғат тазалығы**

Пәк ауаға кешегі кім шанады?!
Түтін, тұман аспанды тұмшалады.
Кір шалады қанатын аққулардың,
Соны ойласаң көңіңді кір шалады.

Сексеуілдің орнында көмір қалып,
Аман ба өзі тұрғаннан өңір налып?!
Ақ мамықтай ақша қар
Шәһарларға
Енді жауса жауады қоңырланып

Көлдер қайда жататын сұқсыр қонып?!
Қайда барсаң бір түтін бықсыр келіп...
Ақ көжек боп өкпеңе кірген самал
Шығарында шығады сұп-сұр болып!

Мұзды мұхит сол, мүмкін, қалпында әлі.
Мән берген жоқ әлі оған жарқын халық.
Мазут жұтып,
Ауырған бидауамен
Көріңбейді бүгінде алтын балық.
Шуда түтін

**Александр Кушнердің аудармасы
Чистота природы**

Кто поверит, что воздух был некогда чист?
Небосвод, посмотри, затуманен и мглист,
Лебедей белоснежных испачканы крылья,
И дрожит мое сердце – осиновый лист.

В черной уголь, увы, саксаул превращен,
Своей зеленью нас не порадует он,
Снег, подобный легчайшему белому пуху,
Приближаясь к земле, на лету загрязнен.

Где озера хрустальные с яркой водой?!
Шелковистые бабочки с жаркой каймой?
Как давно вместо чистого белого цвета
Сероватый полощется передо мной.

Может быть, океан Ледовитый один
Не испачкал своих белоснежных седин,
Но, увы, золотая волшебная рыбка
К нам ее вынырнет из заповедных глубин.

Дым, подобный густым грозовым облакам,

Шалқыған от төсінде
Ұзақ тұрып алады көкке сіңбей.
Етек-жеңі қы зарған кейбір бұлттар
Ауру малдың қабарған өкпесіңдей.

Изваяньем на небе стоит здесь и там,
Он отекшие легкие напоминает,
До чего же он хмур и багров по краям!

Бар дейсің бе өмірде азап ондай!

Есть ли в жизни страданье мрачней и страшней?

Дүние азса ол енді азады оңбай!
Адам таза болмайды ешқашанда
Айналайын табиғат таза болмай! [16, 4 б.]

Как природу спасти нам для наших детей?
Чистота ее – это и наше здоровье,
Мир не вы живет, не позаботясь о ней! [9, 6-7 бб.].

Қ. Мырзалиевтің “Табиғат тазалығы” атты 2 туындысын және оның А. Кушнер аударған аудармасын (“Чистота природы”) алғаш оқыған кезде екі мәтіннің шумақтық құрылымының сәйкессіздігін бірден көреміз: Кушнердің 6 шумағы – төрт тармақты, ал Мырзалиевтің 2, 4 және 5 шумақтары – бес тармақты. Бұл бөлу Мырзалиев үшін мазмұнды идеялық-тақырыптық қайта қарау тұрғысынан маңызды. Сонымен, 2 және 4 шумақтар бір-бірімен байланысты және қарама-қайшы: 2 шумақта 1 шумақтың түтінінен ақ ұлпа қар қоңыр түске айналады, ал 4-те Мұзды мұхит тазалықтың жалғыз аралы, оған адамдар әлі жете алмады және оны ластанды деп сипатталады. 5 шумақта – шарықтау шегінде – алдыңғы төртеуінің мотивтері көрінеді: “Түтін, тұман аспанды тұмшалады” (1 шумақ), “Ақ мамықтай ақша қар / Шәһарларға / Енді жауса жауады қонырланып” (2 шумақ), “Ақ көжек боп өкпеңе кірген самал / Шығарында шығады сұп-сұр болып!” (3 шумақ), “Етек-жеңі қы зарған кейбір бұлттар / Ауру малдың қабарған өкпесіңдей” (5 шумақ). Адамның іс-әрекетінен бүкіл табиғат әлемі – жануарлар (аққу, сұқсыр, алтын балық, ауру мал), өсімдіктер (сексеуіл), ауа (түтін, тұман, самал, бұлттар) және су (көлдер, ақша қар, Мұзды мұхит) зардап шегетіні туралы идея осылай тұжырымдалады. Қ. Мырзалиев себеп-салдарлық байланысты атап көрсетеді: адамның табиғатқа зиянды әсері бар, бірақ ластанған табиғатта адамға теріс әсер етеді. Сонымен қатар, адам өз қызметімен қазақтардың өмір сүру негізін бұзады – “Ауру малдың қабарған өкпесіңдей” (Как отекшие легкие больного скота). Аудармада бұл келесідей естіледі: Қалың найзағай бұлттарына ұқсас түтін / Ол ісінген өкпеге ұқсайды. Бұл дәлсіздік, мүмкін, эстетикалық жағынан аударма мәтініне келер, бірақ қазақ оқырманына идеялық-эмоционалды әсер етпейді.

Мырзалиевте бұл ой 3 және 5 шумақтардан айқын көрінеді:

3 шумақ:

Ақ көжек боп өкпеңе кірген самал
Шығарында шығады сұп-сұр болып!

5 шумақ:

Етек-жеңі қы зарған кейбір бұлттар
Ауру малдың қабарған өкпесіңдей.

Және 6 шумақта (“Бар дейсің бе өмірде азап ондай! / Дүние азса ол енді азады оңбай!”) ақын адамды өзінің табиғаттың қажетті бөлігі, оның байланыстырушы буыны ретінде сезінуге, оның тазалығын сақтауға және сол арқылы өзінің өзі сақтауға шақырады. Мырзалиевтің табиғатқа деген жеке көзқарасы да: “Адам таза болмайды ешқашанда / Айналайын табиғат таза болмай”, “Айналайын табиғат” эпитетін қолдану арқылы көрінеді, өйткені қазақтардың ұлттық менталитетінде қазақ халқының тұрмысының ерекшеліктері мен өмір салты анықтайтын жалпы өмірдің негізгі ретінде табиғатқа ерекше көзқарас бар.

Аудармашы А. Кушнер автордың ұстанымымен бөліседі, бірақ оның аудармасы орыс оқырманының қабылдауына бағытталған. Сол себепті оның мәтінінде лексикалық жағынан дәлсіздік болуы мүмкін. Мысалы, 1 шумақтың 4 жолында:

Кір шалады қанатын аққулардың,
Соны ойласаң көңіліңді кір шалады.

Лебедей белоснежных испачканы крылья,
И дрожит мое сердце – осиновый лист.

табиғаттың “нашар көңіл-күйінің” орнына адамның қорқынышы – “көктерек жапырағы” (“осиновый лист”) пайда болады.

Түпнұсқада:

Сексеуілдің орнында көмір қалып,
Аман ба өзі тұрғаннан өңір налып?!

аудармада:

В черной уголь, увы, саксаул превращен,
Своей зеленью нас не порадует он,

“Аман ба өзі тұрғаннан өңір налып?!” (“Не обижен ли край?!”) тіркесі, ал аудармада бұл жоқ, ал Мырзалиев үшін алдыңғы бейнеде жасалған өлім символикасы маңызды.

3 шумақта “Көлдер қайда жататын сұқсыр қонып?!” сұқсыр – үйректің бір түрінің орнына – орыс оқырманының қабылдауына жақын “жібектей көбелектер” пайда болады.

А. Кушнер келесі жолдардың бейнелі және идеялық мәнін жеткізе алмаған:

Ақ көжек боп өкпеңе кірген самал

Как давно вместо чистого белого цвета

Шығарында шығады сұп-сұр болып!

Сероватый полощется передо мной.

4 шумақта:

Мұзды мұхит сол, мүмкін, қалпында әлі.
Мән берген жоқ әлі оған жарқын халық.

Может быть, океан Ледовитый один
Не испачкал своих белоснежных седин,

түпнұсқада жолма-жол аудармасына сәйкес, “мүмкін, тек Мұзды мұхит әлі ластанбаған, былғанбаған, адамдар оған қол тигізбеді, адамдар оған әлі жете алмады” деп айтылса, аудармашы мұхиттың өзі “қардай аппақ шаштарың ластанмады” дейді.

Аударманың б. шумағында “Адам таза болмайды ешқашанда / Айналайын табиғат таза болмай!” (“Чистота ее – это и наше здоровье, / Мир не выживает, не позаботясь о ней!”) Мырзалиевтің идеясындай идея бар. Бірақ, Мырзалиевтен айырмашылығы, Кушнерде біз адам мен табиғаттың қарама-қайшылығын көреміз, біз және ол, синтаксистік құрылымда сызықшамен, “оның”, “біздің” есімдіктерінің арақатысымен жүзеге асырылған. Бұл айырмашылықтардың себебін анықтау поэтикалық адресаттың құрылымын салыстыруға көмектеседі.

Қорытынды. А. Кушнердің аудармасында адресат пен адресаттың құрылымы (“менің жүрегім”, “менің алдымда”) (“мое сердце”, “передо мной”) және (“қараңыз”, “бізді”, “бізге”, “біздің денсаулығымыз”, “оған қамқорлық жасамау”) (“посмотри”, “нас”, “к нам”, “нам”, “наше здоровье”, “не позаботясь о ней”) айқын көрінеді. Бұл есімдіктердің тізімінде жалпы адамдарға үндеу бар, ал Мырзалиевтің өлеңі – қиялдағы оқырманға, атап айтқанда өзінің отандасы мен жерлесіне дәйекті әсер етудің көрінісі.

Кушнердің аудармасында адресант – басқыншы, бағындырушы, шабуылшы: “Көңіліңде бар ма сынық?!”, “Сколько мы нанесли тебе горестных ран!”), “мен саған келіп тұрмын дорба асынып” (“я пришел к тебе, степь, безоружным”), бөтелкені әскери тұрмыстың болмысы ретінде құтыға ауыстырады: “Бұл жолы шөлмексіз-ақ” (“Даже фляжку – и ту не засунул в карман”). Далаға қайта оралуы бейнеленеді: “Оралайын / Өзіңсіз күн жоғына көзім жетіп” (“Я вернулся, твой сын, – нет прочнее родства!”), өйткені ол лирикалық кейіпкерге жағымды әсер етеді: “Тазала, саумал ауа, самалыңмен” (“Как ты воздухом лечишь меня животворным”). Оның адресаты табиғат болып табылады “О, табиғат” (“О, природа”) және “Іліп қой жел өтіне” (“Ты проветри”), “сөкпе бізді” (“не гневайся”), “ойлама” (“не думай”) бейнеленеді.

Осылайша, Қ. Мырзалиевтің табиғи философиялық еңбектерінде және оның А.Кушнер жасаған аудармаларында адам өзін табиғаттың қажетті бөлігі, оның байланыстырушы буыны ретінде сезінеді, өзінің оның сұлулығы мен жаратылысын сақтаудағы жауапкершілігін түсінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әдібаев Х. Қадыр туралы сөз // Уақыт және суреткер. – Алматы, 1967. – 228 б.
- 2 Кәрібаева Б. Қадыр поэтикасы жайында // Жұлдыз. – 1983. – № 12. – 179-183 бб.
- 3 Нұрахметов С. Қадыр Мырзалиевтің ақындық шеберлігі: фил.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 1994.
- 4 Тілеубердиев К.М. Қ. Мырзалиев шығармашылығындағы табиғат және экологиялық мәселелердің көркемдік шешімі: фил.ғыл.канд. ... дис. – Түркістан, 2004
- 5 Абишева С.Д. Поэтическая система «мир природы»: Структура и семантика. – Алматы, 2002. – 272 с.
- 6 Эпштейн М.Н. «Природа, мир, тайник вселенной...: Система пейзажных образов в русской поэзии. – М.: Высшая школа, 1990. – 304 с.
- 7 Бельская Л.Л. Осенние мотивы в русской поэзии второй половины XX века // Проблемы поэтики и стиховедения: Мат. V Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти и 70-летию докт. филол. наук, проф. В.В.Бадикова. – Алматы, 2009. – С. 354-360.
- 8 Мырзалиев Қ. Қызыл кітап. – Алматы, 1983. – 192 б.
- 9 Мурзалиев К. Красная книга. – Алма-Ата, 1987. – 304 с.
- 10 Сильман Т.И. Заметки о лирике. – Л., 1977. – 224 с.
- 11 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений // В 10-и тт. – Л.: Наука, 1977. – Т. 2. – 400 с.
- 12 Абишева С.Д. Мир природы в лирике М. Макараева // Евразия. – 2002. – № 6. – С. 35-46.- статья
- 13 Сағындыкова Н.Ж. Казахская поэзия в русском переводе. – Алматы: Наука КазССР, 1983. – 128 с.
- 14 Сағындыкова Н.Ж. Основы художественного перевода. – Алматы: Санат, 1993. – 208 с.
- 15 Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – 146 с.
- 16 Мырзалиев Қ. Алаштың арманы. – Алматы: Санат, 2001. – 256 б.

References:

- 1 Adibaev H. Kadyr turaly soz // Uakyt jane suretker. – Almaty, 1967. – 228 b.

- 2 Karibaeva B. *Kadyr poetikasy jaiynda* // *Juldyz*. – 1983. – № 12. – 179-183 bb.
- 3 Nurahmetov S. *Kadyr Myrzalievtn akyndyk seberligi: fil.gyl.kand. ... dis.* – Almaty, 1994.
- 4 Tileuberdiev K.M. *K. Myrzaliev sygarmasylygyndagy tabigat jAne ekologialyK mAselerdin korkemdik sesimi: fil.gyl.kand. ... dis.* – Turkistan, 2004.
- 5 Abiseva S.D. *Poeticheskaia sistema «mir prirody»: Struktura i semantika.* – Almaty, 2002. – 272 s.- kniga
- 6 Epstein M.N. *«Priroda, mir, tainik vselennoi...: Sistema peizajnyh obrazov v ruskoj poezii.* – M.: Vyssaia skola, 1990. – 304 s.
- 7 Belskaia L.L. *Osenie motivy v ruskoj poezii vtoroi poloviny XX veka // Problemy poetiki i stihovedenia: Mat.V Mejdunar. nauch-prakt. konf., posvAs. pamAti i 70-letiu dokt. filol. nauk, prof. V.V.Badikova.* – Almaty, 2009. – S. 354-360.
- 8 Myrzaliev K. *Kyzyl kitap.* – Almaty, 1983. – 192 b.
- 9 Murzaliev K. *Krasnaia kniga.* – Alma-Ata, 1987. – 304 s.
- 10 Silman T.I. *Zametki o lirike.* – L., 1977. – 224 s.
- 11 Puskin A.S. *Polnoe sobranie sochineni // V 10-i tt.* – L.: Nauka, 1977. – T. 2. – 400 s.
- 12 Abiseva S.D. *Mir prirody v lirike M. Makataeva // Evrazia.* – 2002. – № 6. – S. 35-46.
- 13 Sagyndykova N.J. *Kazahskaia poezia v ruskom perevode.* – Almaty: Nauka KazSSR, 1983. – 128 s.
- 14 Sagyndykova N.J. *Osnovy hudojestvennogo perevoda.* – Almaty: Sanat, 1993. – 208 s.
- 15 *Literaturnyi ensiklopedicheski slovAr.* – M., 1987. – 146 s.
- 16 Myrzaliev K. *Alastyk armany.* – Almaty: Sanat, 2001. – 256 b.

МРНТИ 811.512.162

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.30>

Адиширинов К. Ф.¹

¹Шекинский региональный научный центр,
Азербайджанская Республика, Шеки

ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА XX ВЕКА О НАКАМА: ОБЪЕКТИВНАЯ И ОШИБОЧНАЯ

Аннотация

В научной статье автор исследует работы Исмаила бека Накама. Первые исследования о жизни и творчестве Исмаила бека Накама написаны литературоведами, современниками поэта. С начала XX века и до наших дней в ряде опубликованных работ было недостаточно информации о нем, и лишь несколько строк из его стихов были приведены.

Долгие годы его творчество оставалось в тени. Али Назим, Ф Касымзаде субъективно относились к наследию Накама и его повторением творчества Низами и Физули. Однако правдиво оценив поэта Й. Пирийева, Сади Эфендиев, Алиаббас Музниб, Б.Ахундов, турецкий ученый Агах Сирри Левенд, выявили сущность его творчества и пришли к правильному выводу. В исследованиях этих ученых Накам выступает как достойный преемник художественных традиций Низами и Физули.

Ключевые слова: классическая литература Азербайджана, литературная критика, Исмаил бек Накам, литературное наследие, поэт, казал, поэма, Низами, Физули

Adishirinov K.¹

¹ Leading Scientist of Sheki Regional Center of Science,
Azerbaijan Republic, Sheki

TWENTIETH-CENTURY LITERARY CRITICISM OF NAKAMA: OBJECTIVE AND ERRONEOUS

Abstract

In the scientific article, the author examines the works of Ismail bey Nakam. The first studies on the life and work of Ismail bey Nakam were written by literary critics, contemporaries of the poet. From the beginning of the twentieth century to the present day, there was insufficient information about him in a number of published works, and only a few lines from his poems were given.

For many years, his work remained in the shadows. Ali Nazim, F Kasimzadeh subjectively treated the legacy of Nakam and his repetition of the works of Nizami and Fuzuli. However, truthfully evaluating the poet Y. Piriyeve, Sadi Efendiyeve, Aliabbas Muznib, B. Akhundov, and the Turkish scientist Agah Sirri Levend revealed the essence of his work and came to the right conclusion. In the studies of these scholars, Nakam stands out as a worthy successor to the artistic traditions of Nizami and Fuzuli.

Key words: classical Azerbaijani literature, literary criticism, Ismail bek Nakam, heritage, poet, ghazal, poem, Nizami, Fizuli

Адиширинов К. Ф.¹

¹Шекин аймақтық ғылыми орталығы,
Әзірбайжан Республикасы, Шеки

НАКАМА ТУРАЛЫ XX ҒАСЫРДЫҢ ӘДЕБИ СЫНЫ: ДҰРЫС ЖӘНЕ ҚАТЕ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада автор Исмаил бек Накамның еңбектерін зерттейді. Исмаил бек Накамның өмірі мен шығармашылығы туралы алғашқы зерттеулерді әдебиеттанушылар, ақынның замандастары жазған. XX ғасырдың басынан бастап бүгінгі күнге дейін жарияланған бірқатар еңбектерде ол туралы ақпарат жеткіліксіз болды және оның өлеңдерінің бірнеше жолдары ғана келтірілді.

Көптеген жылдар бойы оның жұмысы көлеңкеде қалды. Әли Назим, Ф. Қасымзаде Накамның мұрасы мен Низами мен Физулидің шығармашылығын қайталауымен байланысты болды. Алайда ақын Й. Пирийева, Сади Эфендиев, Алиаббас Музниб, Б.Ахундов, түрік ғалымы Агах Сирри Левенд оның жұмысының мәнін ашып, дұрыс қорытындыға келді. Осы ғалымдардың зерттеулерінде Накам Низами мен Физулидің көркемдік дәстүрлерінің лайықты мұрагері ретінде әрекет етеді.

Түйін сөздер: Әзірбайжанның классикалық әдебиеті, әдеби сын, Исмаил бек Накам, әдеби мұра, ақын, Қазал, поэма, Низами, Физули

Введение. Первые мнения о жизни и творчестве Исмаил бека Накама появились со стороны литературоведов, которые были современниками поэта. С начала XX в. до наших дней в ряде изданных произведений, о нем было мало сведений, приведены лишь некоторые строки из его стихов. А первые мысли о личности и литературном творчестве поэта были выражены в двух газетях выдающегося поэта Сейд Азим Ширвани, адресованному поэту Накаму [1, 56].

С начала XX в. до наших дней отношение к творчеству Исмаил бека Накама было двусторонним, т.к.некоторые литературоведы, не учитывая ту противоречивую общественную среду, в которой вынужден, был творить могучий поэт, упрекали его в сложности языка произведений, написанных им. Но в то же время, некоторая группа интеллигентов и литературоведов выразили объективное отношение к творчеству поэта, представляя Накама как выдающегося поэта, отличного знатока классической литературы и даже прозвали Накама “Физули Азербайджана”.

В произведениях тех авторов поэт оценивается, как продолжатель творчества самых могучих поэтов восточной литературы Низами, Физули, Хафиза, называется мастером яркого искусства слова.

Методика. Первым заговорившим в истории литературы о творчестве Исмаил бека Накама был известный литературовед, беззаветно преданный просветителю Фиридун бек Кочерли.

Во 2- ом томе своей двухтомной книги “Литература Азербайджана” наряду с другими поэтами он назвал имя Накама с поэтами XIX в., жившими и творившими в Нухе, писал следующее: “Самым известным из поэтов в Нухе является Исмаил бек. Из его произведений чувствуется открытость и прямота его характера” [2, 300]. Несмотря на сложность языка, форма, содержание и оригинальность тем в творчестве этого могучего поэта привлекло внимание его современников и о нем были напечатаны очень интересные сведения. В результате проведенных исследований стало известно, что после Фиридун бека Кочерли первые сведения о поэте были напечатаны в 1923 году на страницах газеты “Шеки фехлеси” (“Шекинский рабочий”). В журнале “Билги” (“Знание”), изданном в 1924 году в Нухе со стороны современника и близкого друга Накама Абдул Мабуда Бехчета было выражено объективное отношение к личности и творческому наследию поэта. В своей статье автор высоко оценил творчество фонда, писал: “Накам – великолепия века. Как и у Физули, в произведениях Накама трепещет боль и бессилие души во вселенной. В стихах поэта прослеживается высокая гармония. Это дает возможность глубоко понимать Накама. Накам после себя оставил такие произведения как “Хайалати паришан”, “Дивани бедии”, “Меджнун и Лейли”, “Фархад и Ширин” и др. [3,11].

В конце 20-х годов с целью широкого ознакомления читателей с творчеством Накама литературовед Алиаббас Музниб в 1928 году напечатал сборник произведений поэта под названием “Накам: Избранные”. Издатель, высоко оценивший поэтическую силу Накама, писал: “Накам один из поэтов – газелистов XIX в. Однако, Накам был известен только в Шеки, и несколько на ее окраинах. Более знаменитыми в Азербайджане были Гудси, Юсиф Закир, Натаван, Аси, Сеид Азим Ширвани” [4,5]. Но некоторые критики, мыслящие и творившие в настроенных произведений поэта осыпали грубыми фразами в адрес авторов и издателей вышеуказанных изданий, перешедших на несправедливый штурм. Об этом произведении была напечатана критическая статья Али Назима “Революция и культура” в которой автор писал: “Все его газели и поэма “Фархад и Ширин” были написаны под влиянием поэтов прошлого и устаревшей марсии, газели и касыды, в его произведениях картина и язык полностью устарели. Если из нашей истории будет стерта литература, то даже тогда ему не будет места. Нам не нужна литература газели. Мы не нуждаемся в Фархаде и Ширин, Лейли и Меджнуне”. Если внимательно перечитать содержание статьи, то можно понять, что в нем есть дух отрицания не только Накама как поэта – классика, но и всецело отрицаются наши стихи. Разве в строках “Нам не нужна

литература газели” не звучит отрицание таких поэтов – газелистов как Физули, Говси Табризи, Саиб Табризи, А. Бакиханова, Сеид Азим Ширвани и еще сотни других поэтов, которые проложили путь к жанру газели в наше лирике.

По нашему мнению, автор также выражает несправедливость в следующих строках, когда пишет: “Мы не нуждаемся в Фархаде и Ширин, Лейли и Меджнуне”. Нужно было подумать, что Накам жил и творил во второй половине XIX – начале XX вв. Это было время, когда общественное положение в Азербайджане было напряженным, время, когда властвовали фанатизм и мракобесие, широко царствовало бесправие женщин. Просвещение в Азербайджане еще не было прочным. В родном городе поэта Нухе, как и во всем Азербайджане, не было школ нового типа. В моллахане и медресе учащихся обучали труднодоступной речи. Во всяком случае, “выдающийся” критик своего времени Али Назим должен был учесть данные о творчестве Накама и о нашей классической литературе. В ответ на статью Али Назима дал очень красивое обоснование настоящий ученый, пытающийся правильно оценить художественное наследие Исмаил бек Накама, Сади Эфендиев, который писал: “Если мы пошли по стопам тех, которые безответственно относились к наследию прошлого и к ее создателям, которые провозглашали: “Нам не нужна литература газели. Мы не нуждаемся ни в Фархаде и Ширин, ни в Лейли и Меджнуне”, то, несомненно, были бы забыты имена таких выдающихся поэтов как Низами, Физули, Вагиф, Закир, Сеид Азим Ширвани и сотни других памятников искусства, столь ценных для сегодняшнего дня, в результате чего настоящий преемник богатого наследия прошлого – социалистическая культура не достигла бы стольких успехов” [5, 91].

Результаты. Позиция Али Назима оказала отрицательное влияние на изучение творчества Накама, произведения поэта долгие годы оставались в тени. В 1944 г. азербайджанским филиалом АН ССР была опубликована “История азербайджанской литературы”, во второй части которой было отведено место жизни и творчества поэта [6, 105-106]. В книге названы 7 произведений Накама, который явился плодом творчества поэта. Это “Дивани бедии”, “Хейалати перишан”, “Генджнейи эдев”, “Меджнун и Лейли”, “Фархад и Ширин”, “Четыре Эфэнди”, “Летифенаме”. “Летифенаме” был представлен как сборник, написанный на просторечии.

1965 году в газете “Флаг Ленина”, изданной в г. Шеки, была напечатана статья Бахшели Ахундова под названием “Накам”, в которой автор писал о судьбе этого произведения следующее: “Так как в последние годы жизни поэт проводил время только за чтением и то, что из – за болезни он не смог завершить свое произведение. “Летифенаме”, которое считалось последним, автор сам сжег” [6,5].

В конце 1950-х годов литературное наследие стала выходить на страницах истории литературы. Выдающийся литературовед Фейзулла Гасымзаде в своих исследованиях о литературе Азербайджана XIX века дал особое место и Исмаил беку Накаму. Однако, критикуя лирику поэта, исследователь выразил свое объективное отношение к поэмам Накама следующими словами: “Большая часть написанных им (Накамом – К.А) произведений состоят из повторений уже устаревшей классической поэзии. В художественном наследии поэта очень мало произведений, которые были бы созвучны с современной жизнью, что дает превосходства его творчества вообще” [7,34]. Ученый, оценивая поэму Накама “Меджнун и Лейли”, писал: “Это произведение не заимствованная литература, как его другие произведения, в нем много оригинальных черт” [8, 35].

Камил Мирбагиров, изучающий жизнь и творчество известного поэта XIX в. С.А.Ширвани, писал о дружеских отношениях Сеид Азима со многими выдающимися поэтами, в том числе и с Накамом. Камил Мирбагиров писал: “Сеид Азим поддерживал связь с литературными меджлисами в Карабахе “Меджлиси – унс”, “Межджлиси – фарфмушан”, в Баку “Меджмаум шуара”. Он давал определенное направление творчеству поэтов из Карабаха: Абдулла бек Аси (1839-1874), Мирза Рагим Фена (1841-1929) и Мирза Алескер Новрес (1846 – 1918), из Баку Магомед ага Джумру, Абдулхалиг Юсиф (1853-1924), из Губы Налан, из Ленкорани Мирза Исмаил Гасир (1824-1897), из Дербенда Мирза Магомедтаги Гумру (1819 – 1892) и Халил, из Гянджи Мирза Мехти Гаджи, из Нухи Исмаил бек Накам (1824-1906)” [9, 203].

Обсуждение. С начала 1960-х годов в литературоведении намечаются попытки нового осмысления творческого наследия поэта. Ученый – исследователь Сади Эфендиев, выступая своими статьями в научных произведениях АПИ им. Ленина о жизни и творчестве Накама, попытался правильно определить путь поэта в истории нашей литературы. В статье “Накам и его лирика” ученый кратко рассказал о той среде, в которой находился поэт, дал правильное научное обоснование положительным и отрицательным сторонам творчества Накама. Хотя в статьях Сади Эфендиева о жизни поэта звучали повторные мысли, принадлежащие ранним критиком (например, Абдул Мабуд Бехчати, Алиаббас Музниби), но было и много оригинальных мыслей, связанных с творчеством поэтом. Содержание статьи дает нам право высказать мысль, что автор подробно ознакомился с произведениями поэта, которые а настоящее время хранятся в фонде Института Рукописей. По этому поводу исследователь писал: “Рукописные диваны и собранная лирика Накама составляет около 12 тыс.бейтов. И вообще, литературное наследие поэта состоит свыше 20 тыс. бейтов” [10, 90].

В то же время, высоко оценивая лирику Накама с точки зрения оригинальности, ученый писал: “Накам, с гордостью называл Физули мастером темы, формы и содержания, под влиянием которого он находился, но нельзя это оценить как подражательные. Если в начале своего творчества Накам шел по пути заимствования, то в последующие годы творчества поэт возвысился до уровня выдающегося представителя литературной школы Физули” [10,95].

В XXII томе Научных произведений АПИ имени В.И. Ленина Сади Эфендиев издал еще одну статью под названием “Поэмы Накама”. Автор в этой статье рассказал только о поэме “Меджнун и Лейли” и попытался анализировать поэму Накама наравне только с поэмой Физули “Лейли и Меджнун”. Работая над поэмой, ученый выявил ряд художественных особенностей произведения, сделал, хотя и не полностью, несколько правильных научных выводов [10,103].

В 60-х годах глубоко усилился интерес поэта к литературному наследию, а также намного возросла его деятельность в этой области. Ученые, глубоко чувствовавшие лирику Физули и корень лирики Низами, опиравшийся на бесчисленный словарный запас нашего языка, начали сравнительный анализ лирики Накама с лирикой Физули. Большие заслуги в этой области принадлежат выдающемуся ученому-исследователю Мирзага Гулузаде. Он, опираясь на положительные и отрицательные стороны творчества Накама, писал: “Исмаил бек Накам один из известных поэтов, тесно связанный с традицией Физули, большая часть его литературного наследия, можно сказать сохранилось в рукописи и не смогло выйти за пределы литературного межделиса Накам – поэт – отличный знаток произведений Физули. Однако, он пользовался произведениями великого поэта, в первую очередь, для подражания. В лирике Накама немало и успешных газелей, написанных полностью под влиянием Физули. В этих газелях мы ясно видим, как поэт тонко пользовался богатым эмоциональным художественным языком и характерными особенностями формы своего учителя на основе настойчивого изучения творчества Физули” [11, 397].

Отношение выдающего критика к лирике Накама с объективной и необъективной точки зрения говорит нам очень многое. Прежде всего, автор всецело не знакомый с лирикой поэта солидарен с Али Назимом и Фейзуллою Гасымзаде во взглядах по отношению к поэту. С другой стороны, автор в своем исследовании оценивал главный объект – лирического наследия Физули – правдивым и верным, а последующих поэтов он назвал тенью Физули. Правда, если выразиться словами великого Джафар Джафарлы “Поэты после Физули мечтали о том, не то, чтобы превзойти Физули, а хотя бы достигнуть его”. Конечно, Исмаил бек Накам не был Физули, но в нашей литературе он есть достойный наследник бессмертного Физули, в своем творчестве имел черты, свойственные только себе.

В исследовании литературного наследия Накама большая заслуга принадлежит ученому – исследователю Йолчу Пириеву. Метод отношения ученого к литературному наследию поэта вполне научен и справедлив. Еще в 1965 году, выражая свое объективное отношение к творчеству Накама, ученый выдвинул важность исследования жизни и творчества поэта. По его заметкам: “Он (Накам – К.А) один из талантливых поэтов, продолжающий в поэзии традиции Низами и Физули. Автор романтических дастанов на родном азербайджанском языке – Накам – в своих произведениях выступал против остальности и невежества. Накам был поэтом, умеющий смело и мастерски пользоваться словом. Исследование его жизни и творчества для истории литературы было бы очень полезно” [12, 63]. Ученый не хотел завершать свое отношение к литературному наследию маленькой статьей и, широко исследуя поэмы Накама, автор включил в фундаментальное произведение “Жанр поэмы в азербайджанской литературе XIX век”, изданный в 1988г. В ряду лучших поэм, написанных в XIX в ученый высоко оценил поэмы Накама “Генджней едеб”, “Фархад и Ширин”, “Меджнун и Лейли” и назвал поэта достойным преемником гениального Низами и Физули.

Мысли Йолчу Пирийева, связанные с поэтами Накама, должны оцениваться как доказательство оригинальности поэта. О поэме Накама “Фархад и Ширин” он писал: “ Исмаил бек Накам, используя лишь один сюжет из любовного дастана – истории любви Фархада и Ширин, создал дастан, связанный с его временем и личной жизнью, соответствующий его таланту и вкусу” [12,107]. Академик Гамид Араслы подходил с сложной точки зрения к литературному наследию Исмаил бека Накама. Он, говоря о поэме Низами Гянджеви “Хосров и Ширин”, писал следующее: “ Поэт XIX в. Исмаил бек Накам перевел из “Фархад и Ширин” часть о Фархаде и Ширин” [13, 17]. Конечно, нельзя согласиться с этим приговором ученого, так как Накам шел совершенно другим путем и создал новое оригинальное произведение. В нем есть такие образы из Низами, Мехинбану, Ширин, Фархад и Хосров. Но в центре повествования образы Фархад и Ширин. Мехинбану участвует лишь в начале произведения, т.е. в первой повести. Мы не будем много говорить на эту тему, т.к. в последующих разделах подробно расскажем об этом произведении.

Выдающийся ученый – востоковед Гуламгусейн Бегдели на своих исследованиях по теме Тема “Хосров и Ширин” в восточной литературе придерживался того мнения, что Накам заимствовал это произведение у Низами. По убеждениям исследователя, Накам также пользовался Вахши Бафги, который был крупным представителем фарсидско-таджикской литературы. К сожалению, для доказательства своих суждений ученый не привел ни одного примера. В связи с этим, он, называя это произведение переводом, писал следующее: “Азербайджанский поэт XIX в. Исмаил бек Накам взял из произведения Низами “Хосров и Ширин” приключения “Фархада” и в форме йитаты перевел несколько строк, точно как у Низами. Наравне с тем, что Накам в произведение ввел оригинальность, он еще вложил в него новые мысли и части” [13, 32].

Было бы справедливо, если согласимся с Г.Бегдели о его отношении к поэме Накама. Он имел ввиду, что тема и сюжет произведения Накама близки с поэмой Низами, а не является полным переводом с Низами, как считал академик Гамид Араслы. Гуламгусейн Бегдели по этому поводу писал: “ Как мы сказали, Накам из всего произведения Низами заимствовал на азербайджанский язык ту часть, которая посвящена только Фархаду” [14, 31].

Одним из исследователей литературного наследия Исмаил бека Накама был ученый – исследователь Абдурахман Абдуллаев, проживший и творивший в родном городе поэта Шеки.

Повторяя некоторые мнения предыдущих исследователей о жизни поэта, ученый высказал свои отличительные мысли о творчестве Накама, и им было проделано многое в распространении в Шеки литературного наследия поэта. В потерянном произведении А.Абдуллаева “Литературный и научный облик Шеки в XVIII – XIX вв.”, в котором наряду с другими поэтами XIX в. ученый особое место уделил лирике Накама. И к счастью, в газете “Литература и искусство”, вышедшая 29 января 1988 г. ученый напечатал статью “Накам”, посвященную жизни и творчеству Накама, и через год ту же статью напечатала шекинская городская организация общества “Знание”. В этой статье ученый хотя и выдвинул ложные мысли, связанные с мировоззрением и художественной ценностью его творчества. Ученый здесь объясняет причину того, что Накам в свое время не мог стать широко известным по сравнению со своими современниками следующим образом: “Каллиграфия в Шеки не было модным, и этот город был лишен средства печати и типографии, что не давало возможности распространению его произведений. В своих произведениях, Накам восхваляя силу слова, высоко оценивая родной язык, имел способность создавать с помощью ясного слова дружеские и любовные отношения между людьми и народами, употреблял много арабских и фарсидских слов, что усложняло гармония его стихов, и для читателей, не знающие эти языки, создавались трудности, неясности, из – за чего Накам не смог привлечь большое количество читателей своих произведений” [14, 4].

В статье “Накам” напечатанная в газете “Литература и искусство” от 29 января 1988 года ученый, выражаясь словами великого поэта Самеда Вургун, писал о причине не изданных произведений Накама: “Произведения Накама не были напечатаны в типографии. Причину этого разъясняет Самед Вургун так: Выдающийся русский писатель Александр Фадеев, побывавший в Шеки в 1947 году, в библиотеке им. Накама задал вопрос: “Кто такой Накам?”. Самед Вургун ему ответил: “Это – Исмаил бек Садреддинов, писал по второй половине XIX в. под псевдонимом “Накам”. Написал много газелей, заимствовавших у Физули. Некоторые газели поэта не были широко распространены, так как в них были религиозные мотивы, в результате чего злополучные критики заклеили эти произведения” [16, 5].

Литературное наследие поэта привлекло не только ученых Азербайджана, но и Турции. В 50-х годах XX в. выдающийся турецкий ученый Аках Сирри Левенд в своем произведении. Повесть “Лейли и Меджнун” в арабской, фарсидской и турецкой литературе” рассказал о схожих и отличительных особенностях поэмы Накама “Меджнун и Лейли” и поэмы Низами “Лейли и Меджнун”. Турецкий ученый проводит интересные параллели по двум произведениям, группирует параллели и оригинальности этих произведений следующим образом:

а) один человек, встретивший Лейлу на улице, спрашивает: “От любви к тебе Гейс стал безумным. В чем причина этой любви, ведь есть девушки красивее тебя?”. Лейла отвечает так: “У тебя нет того ока, чтобы видеть мою красоту. Если ты смотрел на меня глазами Меджнуна, то и ты тоже сошел бы с ума”.

б) красавица спрашивает Меджнуна, который ходил с запутанной цепью на шее: “Почему ты бродишь, Меджнун? Забудь ты Лейлу, полюби меня”. Отвечает ей Меджнун: “Ты красива, но те не Лейла. Я ишу Лейлу. Я ее Меджнун”.

в) Лейла выходит замуж за Ибн – Салама. Об этом узнает Меджнун, приходит к свадебному шатру. Он плачет и терзает себя. Лейла ему отвечает: “Никто не хочет попасть в ад, а меня заживо посылают туда” [18, 365]. А.С. Левенд в своем произведении выдвинул идею о том, что Накам воспользовался мыслями Амир Хосров Денлеви и Хатифи, однако, в связи с этим не приводит никаких доводов и доказательств. Но ученый говорит и о том, что для Накама поэма Низами была образцовым примером и это мнение мы считаем односторонним. Потому что Накам, когда писал свою поэму, то брал за основу не только поэму Низами, но и поэму Физули “Лейли и Меджнун”.

Заключение: В научной статье автор исследует творчество Исмаил бека Накама. Первые исследования о жизни и творчестве Исмаил бека Накама были написаны литературоведами, современниками поэта. С начала XX века до наших дней в ряде изданных произведений о нем было мало сведений, приведены лишь некоторые строки из его стихов. А первые мысли о личности и литературном творчестве поэта были выражены в двух газелях выдающегося поэта Сейид Азим Ширвани, адресованному поэту Накаму.

Али Назим, Ф Касымзаде субъективно относились к наследию Накама и его повторению творчества Низами и Физули. Однако правдиво оценив поэта Ф. Кочарли, Алиаббас Музниб, С. Эфендиев, А. Абдуллаев, Б.Ахундов, турецкий ученый Агах Сирри Левенд, выявили сущность его творчества и пришли к правильному выводу. В исследованиях этих ученых Накам выступает как достойный преемник художественных традиций Низами и Физули. В 1928 году Алиаббас Музниб попытался издать произведения поэта, но встретил антинаучный отпор некоторых критиков, ввиду долгие годы труды поэта оставались неизданными.

В последующие годы интерес к произведениям Накама уменьшился и только в 90-х годах XX века в некоторых изданиях были опубликованы образцы его творчества.

Итак, большинство исследователей в своих заметках оценили Исмаил бека Накама как передового представителя шекинского литературного общества XIX в. и в начале XX века и достойного наследника школы великих Низами и Физули.

Список использованной литературы:

1 *Накам. Выбранные части/ Сост. Алиаббас Музниб. - Баку: Азерб.изд., 1928.- 119 с.*

- 2 Фиридун бек Кочерли. Литература Азербайджана. В двух томах. Том.2. Баку, 2005. - 461 с.
- 3 Абдул – Мабуд Бехчет. Накам // Билги (Знание), Нуха, 1924, №1, с.9-11
- 4 Революция и культура, Баку, 1928, № 10, с. 45-46
- 5 Эфендиев С.Накам и его лирика // Научное произведение Азербайджанского государственного института им. В.И. Ленина. Том.ХІХ. - Баку, 1961, с.90-95
- 6 История Азербайджанской литературы в сокращение АН Азерб.ССР. 2 часть. - Баку, 1944. - 248 с.
- 7 Ахундов Б. Накам.// газета “Флаг Ленина”, Шеки, 1965, 4 июня.
- 8 Гасымзаде Ф. История литературы Азербайджана XIX века. - Баку: Маариф, 1966. - 485 с.- книга
- 9 Мирбагиров К. Сеид Азим Ширвани. - Баку, 1959. - 236 с
- 10 Эфендиев С.Поэмы Накама // Научное произведение Азербайджанского государственного института им. В.И. Ленина. Том. XXII. Баку, 1962, с. 103
- 11 Гулузаде М. Лирика Физули. - Баку, 1965. - 410 с
- 12 Пирийев Й. Исмаил бек Накам// Звезда, 1969, № 8, с. 62 – 63
- 13 Пирийев Й. Жанр поэмы в азербайджанской литературе XIX века. - Баку: Язычы, 1988. - 183 с.
- 14 Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. - Баку, 2004. - 392 с.
- 15 Бегдели.Г. Тема “Хосров и Ширин” а восточной литературе. - Баку: Наука, 1970. - 369 с
- 16 Абдуллаев А. Накам.// Общество “Знание” организация города Шеки. Шеки, 1989
- 17 Абдуллаев А. Накам . Газета “Литература и искусства”. Баку,1988, 29 января
- 18 Аках Сирри Левенд. Повесть “Лейли и Меджнун” в арабской, фарсидской и тюркской литературе. - Анкара, 1959. - 398 с.

References:

- 1 Nakam. Vybrannyye chasti/ Sost. Aliabbas Muznib. – Baku: Azerb.izd., 1928. –119 s.
- 2 Firidun bek Kocherli. Literatura Azerbaijana. V dvuh tomah. Tom.2. Baku, 2005. – 461 s.
- 3 Abdul – Mabud Behchet. Nakam // Bilgi (Znanie), Nuha, 1924, №1, s.9-11
- 4 Revolusia i kultura, Baku, 1928, № 10, s. 45-46
- 5 Efendiev S.Nakam i ego lirika // Nauchnoe proizvedenie Azerbaijanskogo gosudarstvennogo instituta im. V.I. Lenina. Tom.XIX. – Baku, 1961, с.90-95
- 6 Istorija Azerbaijanskoi literatury v sokrasenie AN Azerb.SSR. 2 chAst. – Baku, 1944. – 248 с.
- 7 Ahundov B. Nakam.// gazeta “Flag Lenina”, Seki, 1965, 4 iunA.
- 8 Gasymzade F. Istorija literatury Azerbaijana XIX veka. - Baku: Maarif, 1966. - 485 s.
- 9 Mirbagirov K. Seid Azim Sirvani. –Baku, 1959. –236 с.
- 10 Efendiev S.Poemy Nakama // Nauchnoe proizvedenie Azerbaijanskogo gosudarstvennogo instituta im. V.I. Lenina. Tom. XXII. Baku, 1962, с. 103
- 11 Guluzade M. Lirika Fizuli. – Baku, 1965. – 410 с
- 12 Piriev I. Ismail bek Nakam// Zvezda, 1969, № 8, s. 62 – 63.
- 13 Piriev I. Janr poemy v azerbaijanskoi literature XIX veka. –Baku: Iazychy, 1988. – 183 с.
- 14 Nizami Ganjevi. Hosrov i Sirin. –Baku, 2004. – 392 s.
- 15 Begdeli.G. Tema “Hosrov i Sirin” a vostochnoi literature. –Baku: Nauka, 1970. –369 s.
- 16 Abdullaev A. Nakam.// Obsество “Znanie” organizasia goroda Seki. Seki, 1989.
- 17 Abdullaev A. Nakam . Gazeta “Literatura i iskustva”. Baku,1988, 29 ianvarA
- 18 Akah Sirri Levend. Poves “Leili i Mejnun” v arabskoi, farsidskoi i turkskoi literature. – Ankara, 1959. – 398 s.

МРНТИ 17.93.34

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.31>

Айтимов М.К.,¹ Каримов Г.С.²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

**АҚЫНДАР АЙТЫСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ - АЗАМАТТЫҚ КӨЗҚАРАСТАР –
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ АРНАСЫ**

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі ақындық поэзияның дәстүрлі сарыны – қазақтың бұрынғы ата – бабалық, ұлттық тарихын мақтанышпен жырлауы және ұлттық мақтаныш ұрпақтан – ұраққа жалғасқан қасиетті сезім екендігі сараланады. Сонымен қатар, ежелгі түркі қағанаттарының, тамырлас халықтардың қасиетті ұрпақтарға көркем кестелі жанр өрнектерімен танытатын ақындар шығармалары – рухани мәдениетіміздің қуатты құралы екендігі

сөз болады. Қазіргі ақындық поэзия өкілдері қазақтың ұлттық мүддесіне қатысты ойларын өрбітуде зар заман ақындарына тән сыншыл сарындарды да жалғастыра жырлайтынын байқаймыз. Тәуелсіздік туы көтеріліп, ұлттық дамудың жаңа бағытының әлі қарқын ала алмай жатқан тұстарында қазіргі ақындық поэзия өкілдері осы қиын-қыстау жағдайды сыншыл реализм тілімен жырлай білдігі дәйектеледі. Мақалада сондай-ақ, ауызша және жазбаша поэзия дәстүрін тұтастандыра ұстанған қазіргі ақындық поэзия халқымыздың өркениет кеңістігіндегі өзіндік ұлттық-этностық тұлғасын биіктете береді. Бұл – жаңашыл қарқынымен, көркемдік-бейнелілік әсемдігімен ұлтымызды және басқа да халықтарды ізгілік жолына жетелейтін рухани құндылықтарымыздың өнегелі көрсеткіші екендігі жан-жақты сөз болады.

Түйін сөздер: ақындық поэзия, ақындар айтысы, азаматтық көзқарас, дәстүр жалғастығы, жаңашылдық

Aitimov M.,¹Karimova G.²

¹ *Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

² *Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

NATIONAL AND CIVIL VIEWS IN AITYS OF POETS - A TRADITIONAL SPHERE OF THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article analyzes the traditional essence of modern poetry - the proud glorification of the Kazakh clan, national history, as well as the fact that national pride is a sacred feeling passed from generation to generation. It is also worth to note that the works of the poets of the ancient Turkic kaganates, indigenous peoples, which are presented to sacred generations in the form of embroidered genres, are a powerful tool of our spiritual culture. We see that representatives of modern poetry continue to sing critical poems of modern poets in the development of their views on the national interests of the Kazakh people. The article also shows that modern poetry, combining the traditions of oral and written poetry, continues to elevate the national and ethnic identity of our people in the space of civilization. It is said in detail that this is a moral indicator of our spiritual values, which, with their innovative pace, artistic beauty, lead our people and other peoples on the path of good.

Keywords: poetic poetry, akyn aitys, civic point of view, continuity of traditions, innovation

Айтимов М.К.,¹ Каримова Г.С.²

¹ *Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

² *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНО-ГРАЖДАНСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В АЙТЫСЕ ПОЭТОВ – ТРАДИЦИОННАЯ СФЕРА ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье анализируется традиционная сущность современной поэзии - гордое воспевание казахской родовой, национальной истории, а также то, что национальная гордость - это священное чувство, передаваемое из поколения в поколение. Также стоит отметить, что произведения поэтов древнетюркских каганатов, коренных народов, которые преподносятся священным поколениям в виде вышитых жанров, являются мощным орудием нашей духовной культуры. Мы видим, что представители современной поэзии продолжают петь критические стихи современных поэтов в развитии их взглядов на национальные интересы казахского народа. В статье также показано, что современная поэзия, сочетающая традиции устной и письменной поэзии, продолжает возвышать национальную и этническую идентичность нашего народа в пространстве цивилизации. Подробно сказано, что это моральный показатель наших духовных ценностей, которые своим новаторским темпом, художественной красотой ведут наш народ и другие народы на путь добра.

Ключевые слова: поэтическая поэзия, акын айтыс, гражданская точка зрения, преемственность традиций, новаторство

Кіріспе. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті арнасы - дәстүрлі ақындық поэзияда ұлттық тәлім-тәрбие мәселелері ең басты орын алады. Қазақтың халық болып қалыптасуы, дамуы кезеңдеріндегі әрбір жаңа ұрпақ өкілдерінің байырғы ата-бабалық асыл қасиеттерді, игі салт-дәстүрлерді қабылдауын, жақсы жақтарынан үлгі ала, олқы жақтарын жетілдіре жалғастыруы кейінгі дамуға ұласып отырды.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ұлттық көзқарастардың бастауында халқымыздың дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруіне арналған шығармашылық сарындар жетекші орын алады. Бұл - сонау түркі өркениеті жазба ескеркіштерінде де, Алтын Орда –Қыпшақ, Қазақ хандығы дәуірлері ақын - жырауларының мұраларында да тұрақты жырланған тақырып. Тәуелсіздік туралы жырлар - ұлттық тәлім - тәрбиенің азаматтық - отаншылдық, қаһармандық бағыттағы құралы қызметін атқаратын шығармалар.

Академик жазушы М.Әуезов “Әдебиет тарихы” атты кітабында “Зар заман ақындары” тарауында қарастырған ақындар шығармаларының ұлттық - азаттық көзқарастағы азаматтық-сыншыл болмысына баға берген еді:

“Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы - Махамбет. Одан кейінгілері: Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы бір буыны Абаймен тұстас ақындар (1,208).

Қазақ әдебиеті тарихында көркемдік негізі қаланған әлеуметшілдік сарын дегеніміз – ұлттық көзқарастардың жырлануы.

XIX ғасырдағы зар заман ақындары поэзиясында сыншыл, әрі мұнлы-шерлі сарынмен жырланған қазақтың ұлттық дүниетаным көзқарастарын жалғастыру XX ғасырдың 90-жылдары мен қазіргі дәуірдегі ақындық поэзия шығармаларында жалғаса дамып отыр. Қазіргі ақындардың айтыстарында қазақ халқының ұлттық салт – дәстүрлері, артта қалған ғасырлар қойнауларынан жеткен, енді болашаққа ұласатын ата - бабалардың елдікті, ерлікті ардақтаған көзқарастарын өнеге тұта жырлау тағылымын көреміз.

Нәтижелер мен талқылау. Дәстүрлі ақындық поэзияның қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы көрнекті өкілдері М.Тазобековтің, М.Қосымбаевтың, О.Досбосыновтың, Б.Шойбековтің, А.Әлтаевтың, Б.Әлімжановтың, С.Құсанбаевтың, А.Бұлғақовтың, Қ.Мырзабековтің және т.б.шығармаларында қазақтың ұлттық дүниетанымы, мақсат-мұраттары кең камтыла жырланып келеді.

Қазіргі ақындық поэзияның дәстүрлі сарыны – қазақтың бұрынғы ата – бабалық , ұлттық тарихын мақтанышпен жырлау. Ұлттық мақтаныш ұрпақтан – ұраққа жалғасқан қасиетті сезім.

Ежелгі түркі қағанаттарының, тамырлас халықтардың қасиетті ұрпақтарға көркем кестелі жанр өрнектерімен танытатын ақындар шығармалары – рухани мәдениетіміздің қуатты құралы. Мысалы, Шорабекпен айтысында Лена Әбдіхалықованың мынадай отаншыл жырлары төгіледі:

*Сыр деген заманында ең көрікті,
Тарихта Тұран аты зор болыпты,
Адамның арзымайтын азаматы,
Қорқытқа мәңгі мекен көр болыпты.
Кешегі Абылайлар соғыстан соң,
Ес жиып, жайлаулатып ел қоныпты.
Шалқыған ару теңіз Аралымен,
Көк майса жері шұрай көл болыпты (2,393).*

Қазақтың ұлттық рухани мәдениетін әлемге әйгілеп танытқан тұлғаларды да әдеби көркем бейне тұғырына көтере жырлау арқылы да ұлттық – азаматтық көзқарас айқындала түседі. Мысалы, Серік Құсанбаевпен өткен айтысында Әселхан Қалыбаева қазақ сөз өнері алыптарын ұлттық мақтанышпен бейнелейді:

*Абай – бас, Жамбыл – жанбас, Мұхтар-мойын,
Бірінің алға апарған бірі ойын.
Ғаламның қарашығын қарықтырып,
Қаптаған інжу-маржан тұла бойын.
Кейінгі ұрпаққа үлгі нұсқағалы,
Халқымен көзайым боп жасай бермек,
Алаштың аласармас үш тағаны (2,265).*

Ақындардың айтыстарында ата-бабалар аманатын сезінген бүгінгі ұрпақтардың жан-дүние болмысы азаматтық сарындағы лирикалық сыршылдықпен ақтарыла жырланады. Мысалы, Аманжол Әлтаевтың Жібек Болтановамен айтысындағы қазақ дүниетанымы бейнеленген көркем тіркестермен өрнектелген шумақтардың поэтикалық әсерлілігі баурайды:

*Алаштың аян тұттым баталарын,
Даламның тұғыр тұттым жоталарын.
Иіген аруанадай асыл халқым,
Алдыңа келді міне боталарың.
Кең болсын өр қазақтың керегесі,
Ешкімнен кем болмасын керегесі,
Есігін жаңа ғасыр ашар сәтте,
Алланың аз болмасын берекесі (2,14).*

Қазіргі тәуелсіздік жылдарындағы ақындық поэзия өкілдері қазақтың ұлттық мүддесіне қатысты ойларын өрбітуде зар заман ақындарына тән сыншыл сарындарды да жалғастыра жырлайтынын байқаймыз. Тәуелсіздік туы көтеріліп, ұлттық дамудың жаңа бағытының әлі қарқын ала алмай жатқан тұстарында қазіргі ақындық поэзия өкілдері осы қиын-қыстау жағдайдыда сыншыл реализм тілімен жырлай білді. Мысалы, Оразалы Досбосыновтың Бекарыс Шойбековпен айтысында осындай сыншыл сарындардың халықтық тұрмыстық-әлеуметтік хал-ахуалына тән шындықты мол қамтығанын көреміз. Оразалы қиын-қыстау кезеңнің қазақ ұлтына тигізген зардаптарын поэтикалық мағыналы сөздермен бейнелейді:

*Зардан бар бұл заманда, зобалаң жоқ,
Аш болса да сөйлейді тоқ адам боп,
Тізгіні тұра берсін ел басында,
Доғаға жармаспайық додадан кеп.
Жерге еңкейсем жемімді тере алам, -деп
Келеді екі аяқты тең алам”-деп (2,176-177).*

Қазақтың ақындық поэзиясында даламыздың табиғи сұлулығының мәңгілік сақталуы-тұрақты жырланып келе жатқан дәстүрлі ерекшілік. Қазіргі ақындар айтыстарында қазақ даласының экологиялық апатты жағдайларға ұшыраған аянышты халі, зиянды зардаптары тақырып нысанына алынады. Мысалы, Шорабекпен айтысында Лена ақын Семейді сорлатқан апатқа ұқсас мәселенің Қызылордадағы Байқоңыр атырабына да тигізіп жатқан зардабын айтады:

*Шындықты айтар болсам күлкідемей,
Шырқырап шырылдайды шіркін, көмей.
Орыстар ордамызды ойқастады,
Ұшырып зымыранын күн-түн демей.
Тонналап мұнай шашып жатқанменен,
Жалаң бас, жалаң аяқ, жұртым кедей...
Байқоңыр дерті меңдеп арада тұр.
Қазақтың қасиетті бір мекені,
Екінші Семей болып бара жатыр (2,293).*

XX ғ. екінші жартысы мен XXI ғ. Басында қазақтың ұлттық ділін аздыру ықпалдары жүріп жатқаны да мәлім. Тәуелсіздік жарияланғанымен асыл сапалы ұлттық - адамгершілік қасиеттедің де экологиялық мәселеге айналғаны да, заманымыздың өзекті мәселесі екендігі ақындардың жыр арқауында айтылуда. Бекжан Әшірбековпен болған айтысында Мұхамеджан Тазабековтің сыншыл ойлы азаматтық толғанысы ұлтының сақталуын, дамуын ойлаған азаматтық лириканың поэтикалық-эстетикалық ұлағатын танытады:

*“Бұл дүние біреуге бақ, біреуге сор»,
Деген бабалардың шын секілді.
Соқыр ішектей шошайып жүргендер көп,
Сәлем берсең, шалқаяр кір секілді.
Халықтың көңілі қазір мұң шертіп тұр,
Қобызға қолдан таққан қыл секілді.
Ұлттың рухын жоғалтқан ұлдарын көп,
Қылышына тар келген қын секілді (2,221-222).*

Ұлттық – азаматтық көзқарас – ақындық поэзияның классикалық дүниетанымы. Қазақтың ғасырлардан жеткен елдік, ерлік, адамгершілік асыл сапасының, ұлттық тұлғасының биіктей түсетінін, өткен мен бүгінді, келешекті жалғайтын айбынды тұлғалануының аласармайтынын ақындар поэтикалық бейнелілігі әсерлі, мағыналы тармақтардың өрілімімен жырлайды. Оразалының аталған айтыстарында да осындай ұлттық-азаматтық отаншылдық, романтикалық кейіпкердің көңіл шалқуын сезінеміз:

*Асау өзен адасса ағысынан,
Тұлпар да жаңылады шабысынан.
Заманды айтып біз зарлап отырмайық,
Бақ туады қазаққа бақ ұшынан.
Қазірше заман тыныш, ел аман ғой,
Жер-ана айрылған жоқ тобасынан (3,177-179).*

Қазіргі ақындар айтыстарында халықтың тұрмыстық-әлеуметтік қиыншылықтарды бастан кешсе де, болашақтың жарқын жетістіктерінің болатындығына сенім молдығы өршіл романтикалық сарынмен жырланады. Ақындардың заман зарын, елдің басындағы қиын кезеңнің шындығын сыншыл реализммен жырлауы – ұлттық поэзиямыздың ежелден сақталған халықтық сипатының көрінісі. Қазақ ұлтының жеткіншектерінен бастап, ер жеткен, есейген, егделенген буын толқынына дейінгі аралықтағы адамдардың жандүниесін тербеткен жыр саздары арқылы ұлтымыздың көркемдік ойлау дүниетанымының тереңдей, кеңейе түсері ақиқат.

Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуы, даму белестерінде ұлттық сөз өнерінің негізгі көркемдік тіні, жетекші ықпалды арнасы дәстүрлі ақындық поэзия туралы зерттеушілердің барлығы да арнайы назар аударады. Себебі, қазіргі көп жанрлы қазақ әдебиетінің түптамыры да, бой түзеген бәйтерегі де дәстүрлі ақындық поэзия екендігі ақиқат. Әдебиет тектерінің “эпос, лирика, драма” әртүрлі жанрлары сол алып бәйтеректен өсіп-өнген бұтақтарын елестетеді. Қазіргі заманғы әдебиеттану тұжырымдары бойынша қазақ сөз өнері мұраларын фольклор, дәстүрлі ақындық поэзия, кәсіби жазба әдебиет салаларына бөліп қарастыру – тұрақты қалыптасқан ғылыми-теориялық тұжырым. Әбунасыр Әл-Фараби, Шоқан Уәлиханов, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхаммедұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Қажым Жұмалиев, Әлкей Марғұлан, Әуелбек Қоңыратбаев және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде дәстүрлі ақындық поэзияның ұлттық сөз өнері тарихындағы ықпалды сипатына үнемі баға беріліп келеді.

Академик Серік Смайылұлы Қирабаевтың да қазақ әдебиеттануы ғылымындағы сан-салалы зерттеулерінің бір арнасы – дәстүрлі ақындық поэзия туралы еңбектері.

Дәстүрлі ақындық поэзияның ауызша және жазбаша үрдістегі сапалық қасиеттерін жинақтаған көрнекті тұлғалар және олардың әдеби үрдістегі, ұлттық рухани мәдениет тарихындағы маңызы, дәстүрлі ақындық поэзия жанрлары импровизация психологиясы және т.б. сан алуан әдеби эстетикалық мәселелер ғалымның назарында болып келеді.

Шығармашылық өмір белестерінде қазақтың ақындық поэзиясы өкілдерінің ұлттық сөз өнері үдерісіндегі шығармашылық даралығына, халық эстетикасын, көркемдік ойлауды байытудағы ықпалына үнемі сөз арнап, арнаулы еңбектер жазды. Мысалы, “Сүлеймен Стальский” (1952), “Марабай және ол үшін күрес” (1956), “Ақындар айтысын жаңа мазмұнда дамыта берейік” (1957), “Халықтық дарын: Жамбыл туралы” (1971), “Жамбылдың шәкірті: Үмбетәлі Кәрібаевтың туғанына тоқсан жыл” (1979), “Жамбылдың шәкірті: Үмбетәлі Кәрібаев” “Ардақты елім” (1982), “Жанақ ақын” (1991), “Ақан сері туралы сөз” (1993), “Шортанбай ақын” (1993), “Халық поэзиясының алыбы Жамбыл туралы” (1996), “Ауыз әдебиетінің алыбы” (1996), “Қазақ халқының шешендік мектебі” (1998), “Тарих және әдебиет” (1998), т.б. [1,386-417]. Бұлардан басқа, ғалым – қаламгердің монографияларында, оқулықтарында қазақ әдебиетінің негізгі дәстүрлі арнасы ақындық поэзияға арналған ғылыми ой-пікірлері, тұжырымдары үнемі жалпы әдеби үдеріс мәселелерімен бірге тұрақты қозғалған.

Академик С.С. Қирабаевтың қаламынан осы уақытқа дейін туындаған барлық еңбектерінің идеялық нысанасы – қазақ өркениетінің эстетикалық келбетін танытатын дәстүрлі сөз өнері мұраларын басты назарда ұстау. “Әдебиет – ұлттың рухани байлығы” атты еңбегінде қазақ ұлтына тән көркемдік ойлауды, азаматтық-отаншылдық, ерлік-қаһармандық сарындарды кейінгі әдеби даму үдерісіне негіз етіп қалыптастырған дәстүрлі ақындық-жыраулық поэзияның маңызына ғылыми тұжырымдар жасады. Ғалым-ұстаздың бұл пікірі қазақ әдебиеті тарихын көркемдік мұра дәстүрі жалғастығы тұрғысында жаңаша зерттеу жұмыстарына теориялық-методологиялық бағдар болуда: “Халық бастан кешкен өмірдің алуан түрлі сипаты мен тарихи дамудың өзгешелігіне сәйкес қазақтар да өз әдебиетін жаңартып, мазмұны мен түрі жағынан жаңа үлгі туғызып отырған. Қазақтың ұлт болып қалыптасып, дербес мемлекетке ие болуы тұсында туған жыраулар поэзиясының ерекшеліктерін де осы тұрғыдан түсінген жөн. “Өнер алды – қызыл тіл» деп бағалаған халық бұл тұста да шешендері мен билерінің, жырауларының ұлағатты сөздеріне құлағын тосқан.

Елдік тұтастықтың күн тәртібіне қойылуымен байланысты ел алдында бірлік сөзін айтқан шешендер, жыраулар зор беделге ие болған. Олар елдің ақылгөйі, данасы рөлін атқарған. Олардың ақыл-сөзіне, үлгілі, ғибратты ой-пікіріне ел билеушілер де ден қойған. Оны түсіну үшін Абылай алдындағы Бұқардың беделі мен құрметін еске алудың өзі жеткілікті. Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Тәтіқара жыраулардың шағармашылық өнерімен таныс адам олардың ой-толғаулары халықтық афоризмге, өмір сыры жайлы философиялық толғамдарға бай екенін аңғарды. Олардың поэзиясы замана жайлы ойларға, болмыс тіршіліктегі өзгерістер жайын шерткен әлеуметтік мән-мағынаға толы келеді.

Тәуелсіздік жолындағы күреспен байланысты туған жауынгерлік жырлар жыраулар поэзиясына жаңа азаматтық, қаһармандық пафос дарытты” [4,11-12].

Зерттеушінің бұл пікірі қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму кезеңдеріндегі сөз өнері шығармашылығын иеленген тұлғалардың ұлттық рухани құндылықтарды танытқан пәрменді қызметін даралап бағалауға негіз болады. Қазіргі ақындық поэзияның көркемдік мұра жалғастығы, ұлттық сипатты сақтаушы екендігі, жалпы әдеби үдерістегі сөз өнерінің ағымдағы саяси-әлеуметтік, тұрмыстық оқиғаларда белсенді қызмет атқарушы қызметі, ел тарихындағы аса маңызды күрделі оқиғалардың, мемлекеттік басқару іс-шараларының сарапшысы, бағалаушысы, сыншысы, халықтың тағдырына қайраткерлік көзқарастарымен, тікелей араласатын көсемдік, басқарушылық қимылдарымен араласушы күрескерлігі және т.б. сан алуан қызметтерді жинақтағандар – дәстүрлі ақындық поэзия өкілдері екендігі танылған ақиқат.

Қазақ әдебиеті тарихынан байырғы сақ, ғұн, түркі дәуірлерінен бастап, әлемдік өркениет кеңістігіндегі феномен болмысын дәлелдеп келе жатқан бұл ерекшелігі – Қазақстан Республикасы тәуелсіздігі жарияланған күндерден бастап бүгінге ұласты, енді болашаққа жалғасады. Дәстүрлі ақындық поэзия – қазақ әдебиетінің қазіргі көп жанрлы, кемел тұрпатының көркемдік негізі, іргетасы, мәңгілік дінгегі. Қазіргі ақындық поэзияның әрі ауызша, әрі жазбаша шығармашылық үдерістерді тұтандыра ұстанып, ақпараттық технология заманында бүкіл әлемдік кеңістікте ұлттық сөз өнері құдіретін әйгілеуі – ұлттық діліміздің өнер тілі арқылы дәлелденуі.

Академик С.С. Қирабаевтың тұжырымдары – қазақ әдебиетіндегі осындай дәстүрлі арналардың уақыт пен кеңістіктегі халық жүрегінен берік орын алған табиғи болмысын дәлелдейді. Халықтың қабылдау психологиясы – әдебиет шығармаларының әділ төрешісі. Сондықтан, өткен ғасырдағы қазақ әдебиеті үрдістерінің қазіргі ақындық поэзияға негіз болған ықпалды жолын біз үнемі басты назарға аламыз. Бұл орайда, академик С.С. Қирабаевтың пікіріне жүгінеміз:

“Қазақ әдебиеті барлық кезеңде де әртүрлі стильдегі, түрліше арнадағы талант байлығымен ерекшеленеді. Онда Махамбет, Шернияз есімдерімен байланысты күрес поэзиясы, Жанақ, Шөже, Сүйінбай, Жамбыл сияқты алыптары бар айтыс ақындары мектебі, Біржан, Ақан, Әсет, Кенен бастаған әнші-ақындар тобы еңбек еткен. Әр дәуірдің тарихи тұлғаларын дәстүрлі қаһармандық жырлар үлгісінде суреттеген жаңа эпос туғызушылар да аз болмаған. Бұған Абылай, Кенесары, Наурызбай, Исатай-Махамбет, Қабанбай, Бөгенбай, Ағыбай сияқты батырлар туралы жыр-дастандар куә. Осы дәстүр Ұлы Отан соғысының батырларын жырлауға ұласты” [5,14].

Қазіргі ақындық поэзиядағы дәстүр жалғастығы мен жаңашылдығы – аса өзекті мәселе. Сөз арқауындағы дәстүрлі ақындық поэзиядағы тақырып пен идея, лирикалық қаһарман тұлғасының әлеуметтік және көркемдік – эстетикалық мәні, ақындар шығармашылығындағы лирикалық-дидактикалық және эпикалық сарындар, қазақ тілі байлығының қолданыстары және т.б. сан алуан мәселелер жүйесі саралана көрінеді. Академик С.С. Қирабаевтың пікірі де қазіргі ақындық поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдықты зерделеудің өзектілігін дәлелдейді: “Қазіргі дәуірдегі халық поэзиясының дамуы, оның ерекшеліктері – ғалымдардың назарын аударып отырған үлкен проблемалардың бірі. Бұл да ауыз әдебиеті тарихының белгілі бір бөлігін құрайды. Онда халық поэзиясының алыбы Жамбыл бастаған жыршы-ақындар творчествосы мен ауыз әдебиеті жанрларының бүгінгі халық әдебиетімен дәстүрлі жалғастық табуы кеңінен қаралады” (5,15). Демек, қазіргі ақындық поэзиядағы Қонысбай Әбілөтін, Есенқұл Жақыпбековтің, Мәлс Қосымбаевтың, Аманжол Әлтаевтың, Оразалы Досбосыновтың, Мұхамеджан Тазабековтің, Елена Әбдіхалықованың, Дәулеткерей Кәпұлының және т.б. жаңа толқын өкілдері шығармаларындағы дәстүрлі жүйе және жаңашылдық ерекшеліктерін саралай қарастыру – қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті тақырыбы.

Академик С.С. Қирабаевтың “Айтыс – асыл қазына” атты мақаласы – қазіргі дәстүрлі ақындық поэзияны бағалауға жаңаша қарастыруға ғылыми-методологиялық бағдар беретін елеулі еңбек. Еңбекте ақындар айтыстарының қазақ әдебиеті тарихындағы халықтық сипатына, маңызына жаңаша бағалаулар жасалған. XX ғасырдың бірінші жартысындағы ақындар (Иса Байзақов пен Нұрлыбек Баймұратов, Шағытай мен Қарсақ, Керімқұл мен Бибайша, Кете Жүсіп пен Қалыш, Рақымжан мен Ыбыраш, Иса мен Қуаныш т.б.) айтыстарына баға береді.

Сатиралық-сыншыл жазба фельетон-айтыстарды (Шашубай мен Қасқыр, Үркімбайдың сары атан мен бригадирді, қара байтал мен колхоз бастығын айтыстыру, М.Әуезов атындағы ӘӨИ қолжазба қорындағы “Қасқыр мен қойдың айтысы”, “Сиыршы мен сиырдың айтысы”, “Қаракер ат пен директордың айтысы”. (Б.Меркемелидоленов жаздырған); кеңес кезеңі қайшылықтарына арналған “Бай мен кедейдің айтысы”, “Шал мен оның бәйбішесінің айтысы”, еңбекшілдік пен жалқаулықты салыстыратын “Зейнеп Сұлубикенің айтысы” (Кенен ақын жаздырған және т.б.) арнайы айтады.

Дәстүрлі ақындық поэзия өкілдерінің билік пен халық арасындағы аса беделді дәнекер тұлғалар екендігі – дәлелденген ақиқат. Зерттеуші XX ғасырдың 30-40-жылдарынан бастап, 1991 жылы күйреуіне дейін Кеңес Одағының партиялық, әкімшілік-әміршілік жүйесі ақындарды саяси-идеологиялық насихат құралы қызметіне мемлекеттік тұрғыда ерекше назар аударғанына бағалаулар жасаған. Қазақстан Жазушылар Одағы мен Бүкілодақтық және республикалық партия, атқарушы билік органдары ақындар айтыстарын өткізуге айрықша мән берген. Еңбекте Саяділ мен Майса (1936), Нұрлыбек пен Нартай (1939) Доскей Әлімбаев ашып берген Қарағанды ақындарының (Көшен Елеуов пен Шашубай Қошқараев, Қайып Айнабеков пен Ілияс Манкин, Сәби Әзденбаев, Жәкен Байтуов пен Маясар Жапақов, Жолдыкей Нұрмағамбетов) айтыстры, 1943 жылы облыстарда өткен айтыстардың (Қостанай, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Гурьев) республикалық қорытындысы Алматыда (Алматы – Жамбыл, Семей – Қарағанды, Қостанай – Солтүстік Қазақстан, Қызылорда – Оңтүстік Қазақстан) болған сайыстар арқылы дәстүрлі ақындық поэзияда зор серпіліс болғаны баяндалған. Сәттігүл Жанғабылов, Құмар Жүсіпов (Гурьев), Орынбай Тайманов, Қазанғап Байболов (Оңтүстік Қазақстан), Сәт Есенбаев, Нұрқан Ахметбеков (Қостанай), Есдәулет Қандеков, Жақсыбай Жантөбетов (Жамбыл) т.б. көрнекті ақындардың танымал болғандығы айтылған. Зерттеуші Жамбыл, Нұрпейіс, Иса, Доскей, Шашубай, Нартай, Орынбай т.б. ақындардың дәстүрлі поэзияны жалғастырғанын бағалаған.

XX ғ. 50-60 – жылдары ақындар айтысы дәстүрін жалғастырған Қалихан Алтынбаев, Тәңірберген Әміренов, Манап Көкенов, Акілгек Жүргембекова, Ғабдыман Игенсартов, Шәкір Әбенев, Әбікен Сарыбайұлы және т.б. ақындар айтыстарының көркемдік эстетикалық тағылымына баға береді. Академик-зерттеушінің

ақындық поэзиядағы кезеңдер жалғастығының үздіксіз қозғалысы туралы пікірі – методологиялық бағдарлы маңызы анық бағалау:

“... Манап Көкенов, Қалихан Алтынбаев, Көкен Шәкенов, Әселхан Қалыбекова, Әсия Беркенова, Қонысбай Әбілев, Шынболат Ділдебаев, Жадыра Құтжанова сияқты халық таланттарының жаңа бір тобы шығып, айтыстың аруағын көтерді. 80-90 – жылдарда бұл тізімді Аманжол Әлтаев, Мұхамеджан Тазабеков, Мэлс Қосымбаев, Серік Құсанбаев, Бекарыс Шойбеков, Дәулеткерей Кәпұлы, Ақмарал Леубаева, Кәрима Оралова, Әзімбек Жанқұлиев, Айтақын Бұлғақов, Айнұр Тұрсынбаева, Оразалы Досбосынов тағы басқалар толықтырды. Осылардың таланты мен өнерінің арқасында қазіргі айтыс шын мағынасындағы халықтық өнерге айналды. Ол өзінің әуелде шыққан кезіндегі мағынасына ие болды” [6,3].

Қорытынды. Бұл – қазіргі және болашақтағы ақындық өнер дәстүрі дамуы мен жалғасуы жүйесін сараптаған нағыз ұлт өнері қамқоршысының пікірі. Ақындар айтыстарындағы суырып салма (импровизация) дәстүрін жетілдіруді, юморлық-сатиралық сыншылдықты, әлеуметтік-азаматтық сарындылықты дамытуды, сол арқылы қазіргі және болашақтағы ғылыми-техникалық дамудың озық инновациялық-технологиялық жетістіктерімен жетіле өркендеуіне жол ашатыны анық.

Қазіргі ақындық поэзиядағы дәстүр жалғастығы және жаңашылдық – ұлттық сөз өнері дамуының өркеніеттегі даралығын жан-жақты танытатын ерекшеліктердің бірі.

Халқымыздың сөз өнері шығармаларын көркемдік ойлау дүниетанымы заңдылығымен шынайы қабылдауы, сол арқылы адамгершілік-имандылық қасиеттердің ұрпақтар санасында орнығуы, тіліміздің, дініміздің сақталуы – мәселелерінің дәстүрлі ақындық поэзияның эстетикалық-психологиялық ықпалы арқылы жүзеге асып келе жатқаны тарихи ақиқат.

Қорыта айтқанда, ауызша және жазбаша поэзия дәстүрін тұтастандыра ұстанған қазіргі ақындық поэзия халқымыздың өркеніет кеңістігіндегі өзіндік ұлттық-этностық тұлғасын биіктете береді. Бұл – жаңашыл қарқынымен, көркемдік-бейнелілік әсемдігімен ұлтымызды және басқа да халықтарды ізгілік жолына жетелейтін рухани құндылықтарымыздың өнегелі көрсеткіші.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. - Алматы, Ғылым, 1994. 288 б.
- 2 Қазіргі айтыс /Құрастырған: Н.Нұрахметұлы, С.Дүйсенгазин. - Астана, Күлтегін, 2004. 1 кітап. 312 б.
- 3 Жұмабаев М. Таңдамалы: Өлеңдер, поэмалар, аудармалар. - Алматы, Ғылым. 1992. 272 б.
- 4 Әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Академик Серік Қирабаевтың 75 жылдығына арналған жинақ. - Алматы: Комплекс, 2002-431 б.
- 5 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері – Алматы: Білім, 1995-288б.
- 6 Қирабаев С. Айтыс – асыл қазына // Егемен Қазақстан. – 18 наурыз -2003 - № 62 (23272).

References:

- 1 Altynsarin Y. Tandamaly sygarmalary. –Almaty, Gylym, 1994. 288 b.
- 2 Kazirgi aitys /Kurastyrgan: N.Nurahmetuly, S.Duisengazin. –Astana, Kultegin, 2004. 1 kitap. 312 b.
- 3 Jumabaev M. Tandamaly: Olender, poemalar, audarmalar. –Almaty, Gylym. 1992. 272 b.
- 4 Adebiettanudyn ozekti maseleleri: Akademik Serik Kirabaevtyñ 75 jyldygyña arналған jinaқ. – Almaty: Kompleks, 2002-431 b.
- 5 Kirabaev S. Adebietimizdin aKtandaK betteri – Almaty: Bilim, 1995-288b.
- 6 Kirabaev S. Aitys – asyl Kazyna // Egemen Kazakstan. – 18 nauryz –2003 –№ 62 (23272).

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.32>

Айтимов М.К., ¹ Найманбаев А.А.²

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Қазіргі қазақ прозасының романдары – ұлттық және жалпы әлемдік әдеби үдеріс қозғалысы жүйесіндегі шығармалық еңбек нәтижелері. Қазақ тарихының кезеңдерін қамтыған алдыңғы толқын суреткерлер ізімен кесек туындылар жазған кейінгі толқын қаламгерлер шоғыры қазіргі қазақ оқырмандарының ұлттық - тарихи санасын оятуға, жаңаша қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Бұл орайда, Сәбит Досановтың “Қылбұрау”, “Ұйық”, романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім ерекшеліктерін арнайы қарастыру нысанына алынып, қазіргі қазақ романдарындағы (Сәбит Досановтың “Қылбұрау”, “Ұйық”) деректерден туындайтын қиял

қосындыларының әсерлілігі, нанымдылығы айқындалған. Сонымен қатар, бұл мақалада қазіргі қазақ романдардағы табиғат аясындағы адам тіршілігінің шынайылығын ашу, ұлттық - этнографиялық дәстүрлерді уақыт шындығымен сәйкестендіру, т.б. көркемдік шешім эстетикасы ерекшеліктері күрделі сипатымен саралана талданған және Алаш көсемдері Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсынұовтың және т.б. тарихи тұлғасын әдеби көркем бейне тұрғысында көрсетуге талпыныс жасалғанын баяндалады.

Түйін сөздер. Алаш көсемдері, тарихилық, рухани, деректілік, тарихи шындық, өркениет

Aitimov M.,¹ Naimanbayev A.²

¹*Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

²*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

ARTISTIC IMAGES OF ALASH FIGURES IN MODERN KAZAKH PROSE

Abstract

Novels of modern Kazakh prose are the result of creative work in the system of national and world literary processes. The works of modern writers, who are followers of artists who described various periods in the history of the Kazakh people, have a direct impact on the formation and renewal of the historical and national consciousness of the current reader. The article examines the features of the image of historical reality and artistic solutions in modern Kazakh novels, reveals how documentary is combined in them with artistic fiction. The analysis is performed on a material of novels Sabit Dosanov "Kylburau", "Yiyk". The article analyzes how modern Kazakh novels depict human life against the background of nature, how national and ethnographic traditions relate to the realities of time, and other features of the aesthetics of the artistic solution. The authors also note that in these works, writers try to create literary and artistic images of Alash leaders Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov and other historical figures.

Keywords: Alash leaders, historical, spiritual, documentary, historical truth, civilization

Айтимов М.К.,¹ Найманбаев А.А.²

¹*Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

²*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация

Романы современной казахской прозы - результат творческого труда в системе национальных и мировых литературных процессов. Произведения современных писателей, являющихся последователями художников, описывавших различные периоды в истории казахского народа, оказывают непосредственное воздействие на формирование и обновление исторического и национального сознания нынешнего читателя. В статье рассматриваются особенности изображения исторической действительности и художественного решения в современных казахских романах, раскрывается, как документальность сочетается в них с художественным вымыслом. Анализ произведен на материале романов Сабита Досанова "Ұйық". В статье анализируется, как в современных казахских романах изображается жизнь человека на фоне природы, как соотносятся национально-этнографические традиции с реалиями времени, и другие особенности эстетики художественного решения. Также авторы статьи отмечают, что в данных произведениях писатели пытаются создать литературно-художественные образы лидеров Алаш Алихана Бөкейханова, Ахмета Байтұрсынұова и других исторических личностей.

Ключевые слова: лидеры Алаш, исторический, духовный, документальность, историческая правда, цивилизация

Кіріспе. Қазіргі қазақ романдарында халқымыздың отарлық бұғауда өткен ғасырларындағы тарихи оқиғалар, тұлғалар кең қамтыла бейнелене бастады. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласының барлық аймақтарына еркін еніп, қоныстана бастаған жатжерліктердің кейіннен атамекендерімізде мәңгілік орнығып қалғаны мәлім. Қазақ әдебиеті тарихындағы "Зар заман ақындары" Мұхтар Әуезов қолданған тіркес өздерінің азаматтық-отаншылдық сарындағы шығармаларымен ұлттық сөз өнерінің сыншылдық-күрескерлік тұғырнамасын нығайта түскен еді. Қазақ сөз өнері тарихындағы прозалық шығармалар жазу үрдісі кенжелеп пайда болды, бірақ XX ғасырдың басынан аяғына дейін қазіргі XXI ғасырдың бас кезінде де аса мол өнімділікпен, шапшаңдықпен дамыған екінімен келеді. Абай Құнанбайұлының қара сөздерінен, Ыбырай

Алтынсариннің әңгімелерінен бастау алып, Міржақып Дулатовтың “Бакытсыз Жамалынан”, Жүсіпбек Аймауытовтың “Ақбілегінен”, “Қартқожасынан”, Спандияр Көбеевтің “Қалың малынан”, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың “Қамар сұлуынан” іргетасы қаланған прозалық романдар кейінгі дамуға жол ашты.

XX ғасырдың қазақ романистикасы тарихында Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің, Ілияс Жансүгіровтің, Сәбит Мұқановтың, Мұхтар Әуезовтің, Ғабит Мүсіреповтің, Ғабиден Мұстафиннің, Хамза Есенжановтың, Саттар Ерубасевтың, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің, Тахауи Ахтановтың, Зейін Шашкиннің және бұларға ілесе, толассыз жарық көрген қазақ қаламгерлері романдары - эпостық әдеби жанрының әлем әдебиеттерінде мол өркендеген үлгілерінің қазақ сөз өнері кеңістігінде де кеңінен дамығандығын дәлелдеді. Бұл орайда, әлем әдебиеттеріндегі жазушылардың (Томас Монн, Фолкнер, Гашек, Хемингуей, Мартен дю Гар, Грэм Грин, т.б.) сан алуан сипатты роман жанрындағы шығармаларды туындатқанына баға берген академик З. Қабдоловтың ғылыми тұжырымына назар аударамыз:

“Романның осындай кемелденген кезіндегі басты тақырыптары – адам мен қоғам өміріндегі арналы шындықтар, күрделі құбылыстар мен кесек оқиғалар; шығарма мазмұнына арқау боп тартылар өзекті мәселе - халық тағдыры. Мазмұндағы мұндай салиқалы бітім мазмұнды пішіндегі жан - жақтылыққа әкелді: авторлық баяндау мен суреттеу, қаһармандардың монологтары мен диалогтары, әр түрлі тәсілді мүсіндеу мен мінездеу, жинақтау мен даралау, сөздегі сурет пен психологиялық дәлел, биік парасатты пафос пен терең философиялық толғам бәрі бірімен, бірі бәрімен ұштаса ұласа келіп, романның бұрынғы-соңды болмаған үлгілерін туғызды да, тың мүмкіндіктерге жол ашты. Мұның өзі жанрдың жақсы дәстүрін белгіледі” [1, 316].

Көркемдік шешім шығарманың құрылысындағы тартыстардың табиғилығы деректерден туындайтын қиял қосындыларының нанымдылығы, шығарма кейіпкерлерінің өмірлік шындықтағы тағдыр деректерін сұрыптау, кескін - келбет табиғилығы мен ойдан қосу сәйкестігі, табиғат аясындағы адам тіршілігінің шынайылығы, жан әлемі психологиясын ашу, ұлттық-этнографиялық дәстүрлерді уақыт шындығымен сәйкестендіру, т.б. сан алуан мәселелерді қамтиды. Тұтастай алғанда, көркемдік шешім эстетикасы адам жан әлемі мен қоршаған орта тұтастығының күрделі кешенді үйлесімі мен қайшылықтарын қамтиды. Ал, академик С. С. Қирабаев қазақ прозасындағы роман жанрындағы шығармалар туралы монографияларында да, арнайы жазылған мақалаларында да үнемі бағалаумен келеді. “Жаңа ізденістер”, Қазақ романының жаңа табысы “Үркер” романы, “Ғабит романдары рухани мәдениеттің озық үлгісі” т.б. мақалалары мен басқа да еңбектерінде қазіргі қазақ романдары поэтикасы хақында методологиялық мәні бар ғылыми тұжырымдарын үнемі жазып келеді. Академик - зерттеуші қазақ романтикасындағы психологиялық роман жанрының негізін қалаған Жүсіпбек Аймауытов прозасындағы суреткерлік стиль өрнектерінің жанжүйелік - эстетикалық болмысын айқындайтын ғылыми тұжырымдарын жасады:

“Жүсіпбектің “Қартқожа”, “Ақбілек”, “Күнікейдің жазығы” сияқты көлемді прозалық туындыларының кейіпкерлері – әлеуметтік арпалыстар кезінде тулаған толқынның үстінде өзіне жол тауып, жаңа өмірді жасауға ұмтылған жаңа қаһармандардың алғашқы үлгілері. ... Бұл романдарында ол тарихтың ең бір кезеңді, шытырман оқиғаларға толы тұстарындағы қазақ ауылы өмірінің шындығын жұмсартпай, өзіне тән бар олпы-солпысымен, ізденісімен шынайы суреттейді. Автор кейіпкерлерін бірден күрескер етіп жібермей, өмір талқысына салып, олардың шындықты тануының нанымды жағын көрсетеді. ... Ол адамға тән әлсіздікті, кейде шарасыздықты, өмірдің қатал соққысына ұшыраған тағдырлардың сырын бүркемелемейді, солардың бәрінен өткен қаһарманның өзінің шынайы бейнесінен айрылмай, адамдық мінез-құлқын, ұстанған бағытын, өмірге деген құштарлығын сақтап қалғанын бейнелейді... Жүсіпбек романдары – қазақ әдебиетіндегі осы жанрдың тұңғыш үлгілері” [2, 143-144].

Қазақ әдебиеттануы ғылымындағы әдеби даму үдерісі, жанрлар поэтикасы мәселелерін қарастыруда ұстаз-ғалымдардың осы пікірлерінің аясында қазіргі қазақ романдарына тән эпикалық және психологиялық сипат ерекшеліктерін айқындауға бағдар түзейміз.

Нәтижелер мен талқылау. Өмірлік шындық – тарихи шындықтың өзегі. Қазақ прозасындағы тарихи тақырыпқа жазылған көркем шығармаларда халықтың басынан өткен оқиғалар, көрнекті қайраткерлердің тұлғалары қаламгерлердің көркемдік шешімімен қамтылады. Қазіргі қазақ прозасындағы Р.Тоқтаровтың, Д.Досжановтың, С. Елубайдың, С. Досановтың, Б. Тілегеновтің және т.б. қаламгерлердің романдарында өмірлік шындықты жаңаша тарихи таныммен байыптап бейнелеу жүзеге асырылуда.

Көрнекті жазушы, М. Шолохов атындағы Халықаралық сыйлықтың лауреаты Сәбит Досановтың “Қылбұрау” (“Ұлы даланың ұлы қайғысы” атты романында Қазақ елінің бірнеше ғасыр бойы Ресейдің отары болған кезеңдерінің зардаптары тақырып нысанына алынған, идеясы – ұлттық-тәуелсіздік жолындағы күрескерлік іс-әрекеттері өрістеткен қайраткерлер тұлғаларын даралау.

Романда қазақ халқының ұлттық-тәуелсіздік алуы жолындағы күрес-керлер Алаш көсемдері Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Нұрдәулет Бабахановтың тарихи тұлғалары әдеби-көркем бейне деңгейінде алынған.

“Қылбұрау” романының композициясы мынадай бөлімдер мен тараулардан құралған: Бірінші бөлім: “Үміт пен үрей” (тоғыз тарау); Екінші бөлім: “Тайталас” (он бір тарау); Үшінші бөлім: “Жанталас” (он екі тарау) [3].

Роман композициясының тұтас желісіндегі оқиғалар барысында басты кейіпкер әр түрлі көлемдегі қамтылуымен ерекшеленеді. Мол қамтылғаны – Нұрдәулет.

Романдағы басты кейіпкерлердің өмір кезеңдерін эпикалық уақыт кеңістігімен қамту жүзеге асырылған. Романның алғашқы бөліміндегі тарауларда басты кейіпкерлердің өмірбаяндық деректері негізіндегі баяндалған, суреттелген жерлері шығарманың реалистік негізділігін танытады. Романның алғашқы тарауындағы кейіпкерлердің, жас бозбалалар Ахметтің, оның досы Нұрдәулеттің өзара достығын, оларды құрметтеген ата-аналарының көңіл-күй жағдайларын реалистік болмысымен көрсетеді:

“...Нұрдәулеттің жасы Ахметтен үлкендеу. Он бестен асқан кең иықты, мығым денелі Нұрдәулет жігіт көрінетін. Оның қасында Ахмет арық, үш-ақ жас кіші болса да, әлжуаз бала сияқты.

Балалар кеше келген, олардың екеуін де Бабахан әкеліп еді. Ахметті, қалыптасқан салт бойынша, үлкен той жасап, құрметті қонақ ретінде қарсы алған. Ауылдың бар ақсақалы, тіпті кәрі Жұмабайдың өзі, Бабаханға деген ежелгі өкпесін ұмытып, оған сәлем беруге келген.

...Нұрдәулет Бабаханов пен Ахмет Байтұрсынов аралас орыс-қазақ мектебінің пансионында бірге болған, екеуі елді сағынған сәттерінде, ұзақ түнде бір-біріне туған жердің сұлулығын суреттеуге жалықпайтын. Сондай күндердің бірінде әке-шешелерінен екеуін кезек-кезек бір-бірлерінің үйіне қонаққа жіберіп тұруларын өтінуге келіскен. Ахметтің әкесі Байтұрсын және оның кіші інісі Ақтас Шошақов Сібірде, уезд бастығы Яковлевке бағынбағаны үшін аймақ сотының үкімімен айдауда болатын. Анасының рұқсатымен алыс Торғайдан, екі күндік жол жүріп, жол-жөнекей Жыландыдағы алыс туысқанының үйіне бір қонып, екі досты Құсұяға Бабахан алып келген” [3, 8-9].

Роман композициясында Алаш көсемдерінің іс-әрекеттері саяси-әлеуметтік оқиғалар желісінде көрінеді. Романның алғашқы тарауында мінез-құлық дағдылары, көзқарастары үйлескен екі бозбаланың достық қарым-қатынастарын табиғи жағдайда сезінеміз. Екі достың Құсұя мекеніндегі Жалдама өзенінде суға түсіп, балықтарды (сазан, табан балық, шортан, алабұға, сыла, майшабақ, т.б.), аңдарды (“Кенет қамыстың ар жағынан жолбарыстың қорқынышты ырылы естілді”), құстарды (Ақбас қыран, бүркіттер) көріп серуендеп жүргендегі көңіл-күйлері мен сөйлескен сөздері арқылы олардың атамекен, халық тағдыры туралы дүниетаным көзқарастарын аңғартады. Екі достың өзара пікірлесуі барысында әрқайсысының өмірлік шындыққа сәйкес көзқарастары, тереңдіктері де аңғарылады. Мысалы, бозбала Ахметтің осы өздері шомылып, демалып отырған мекенді түсінде көргенін баяндауы да әсерлі. Қазіргі өңінде көріп отырған табиғат сұлулығын өңіндегідей суретімен, қозғалыстарымен тұтастай түсінде көргендігін көзімен де, ойымен де білдіріп тұрған жас Ахметтің романтикалық-эстетикалық әсердегі көңіл-күйін жазушы оқырманның көз алдына елестеді.

“Өзеннің мүк басып балдыр өскен таяз жерінде құс қаптап жүретін. Көкқұтандар ұзын сирақтарын маңғаз басады. Бір аяған жылытып алғысы келгендей түбіттей үлпілдеген бүйірлеріне, бауырларына басып екінші аяғымен тапжылмай тұра береді. Сәлден кейін жылыған аяғымен жер басып, екінші аяғын бауырына алады. Алма-кезек аяқтарын ауыстырып, маңғаздана жүрген жүрістері сымбатты-ақ. Тұмсықтарын суға тығып, таяз жерге жүзіп келе қалған балықтарды немесе жапырақ астында тығылып отырған бақаны ұстап жейді. Кекіліктер, дуадақтар жортып жүреді, бөденелер ұшып келеді.

Әріде жағаны бойлап өскен қызанақ арасында бір аңның қозғалғаны, жүргені байқалады. Сұғанақ торғайлар мен сауыскандар еш нәрсеге көңіл аудармай, қызарған жемістерді шұқып жеп жатыр. Айналаның бәрінен керемет хош иіс мұңкіп, әсіресе жусанның иісі жан сарайыңды ашады. Жусанның дәл мұндай иісі бұл аймақта бұрындары сезілмеуші еді.

– Не деген сұлулық! Дәл осы жерді мен түсімде көргенмін. Бірақ мен содан кейін атыма міндім, ал мені аяқ асты пайда болған біреулер қап-қара, қорқынышты біреулер қуды! ... – Әрең-әрең естілердей сыбырлады Ахмет” [3, 10-11].

Бұл – Алаш көсемі Ахмет Байтұрсыновтың балалық, жастық шағынан бастап өзі өмірден өткенінше ұлтшыл – Отаншыл көзқараспен өмір сүрген қайраткерлік ұстанымының да көрінісі. Бұл – сұлу табиғатының кеңістігіндегі адамдар да, аңдар да, құстар да, жұпар иісті өсімдіктері де тұтасқан ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН – ОТАНЫН сүйген күрескердің дүниетанымы.

Романның осы жерінде досы Нұрдәулеттің аспанда қалықтап жүрген екі ақбас қыранды даланы, ұрпақтарын сақтап, желеп-жебеп жүрген ата-бабалық әруақтарға баламалап айтқанына әсерленген Ахметтің сөзі де азаматтық-күрескерлік өр рухты ұстанымды айқын танытады:

“– Иә, керемет екен! – Көңілі тасып, лепірген Ахмет басын көтерді. Оның сымбатты жүзіне ерекше бір жарық сәуле нұрын шашқандай. – Білесің бе менің де осындай қыран болып, жерімізді шайтан атаулыдан қорғағым келеді! Олар қандай сұлу, әрі күшті, еркін құстар десеңші! Менің ойымша, өміріміздегі ең басты нәрсе – еркіндік! Еркіндік ғана бақыт әкеледі! Менің әкем мен ағам Сібірде, түрмеде жатыр. Соларды босатып алсам ғой ...” [3, 11-12].

“...Кеше түнде мен жұлдыздарды қызықтауға далаға шықтым. Жұлдыздарға қарағанды ұнатамын! Оларға үңіліп қарасаң, шексіз көк аспанда бір түйір тарыдай көрінесің өзіңе, ал жаның соларға қарай алып ұшады!” [3, 12].

Өмірдегі нақты дерек бойынша, Ахметтің әкесі Байтұрсын мен ағасы Ақтас 1885 жылы уезд бастығы Яковлев дегенінің халыққа жасаған озбырлық істеріне шыдамай, оған қол жұмсағандары үшін жауапқа тартылып, Сібірге 15 жылға қаторғаға айдалғаны, ағасы Ерғазы да 4 айлық уақытпен түрмеге жабылған. Ахмет Байтұрсыновтың өмір жолындағы осындай деректер жазушының романындағы кейіпкер толғаныстарына арқау болғанын көреміз. Романдағы шәкірт бозбала Ахметтің өмір кезеңдеріндегі осындай тарихилықтың нақты болмысы да реалистік тұғырнама шынайылығын дәлелдейді:

“Әкесі мен туыстарының Ресей өкіметі тарапынан жапа шегуі Ахметке азаттық жолындағы күреске түсуіне ой салды. Бұл жөнінде кейін 23 жылдан соң әкесінің ізімен отарлық билікке қарсы күреске шығып, абақтыға жабылған Байтұрсынов анасына жолдаған хатында: “Оқ тиіп, би үшінде ой түсірген, Бітпейтін жүрегімде бар бір жарам ...” – деп жазады. Ахметті Ергазы Торғайдағы 2-сыныптың орыс-қазақ мектебіне береді. Оны 1891 жылы бітіріп, Орынбордағы 4 жылдық мектепке оқуға түседі” [4, 72].

Жазушы С. Досановтың осы “Қылбұрау” романындағы басты кейіпкерлер Ахметтің, Нұрдәулеттің табиғат аясындағы сұхбаттарындағы тіршілік, заман, адам, халық тағдыры хақындағы толғаныстарының осындай өмірлік шындықпен сәйкестігі айқындалады. Жазушының көркемдік шешімі кейіпкерлерінің азаматтық-күрескерлік көзқарастарын таныта алған.

Роман композициясында Әлихан Бөкейханов туралы да деректер пайдаланылған. Негізгі басты кейіпкер (“Отставкадағы штаб-ротмистр”) Нұрдәулет Бабахановтың “Мен онымен бірге Санкт-Петербургтегі Императорлық Орман институтында оқығанмын” [3, 124] деуі, орыс зиялысы Сиверцев Алексей Георгиевичпен кездескендегі әсерлі сәтті суреттеуі (“Әлихан тап қазір, тап осы жерде екеуінің арасында достық көпірін орнатты, өзгелерге даналық дәрісін оқып тұрғандай еді”) де [3,124] Алаш көсемінің ғалымдық-ағартушылық дүниетанымының қоғамдық-әлеуметтік қайраткерлікпен тұтасуын бағдарлайды. Кейіпкердің баяндауы аясында Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың қазақ халқын отырықшыландыру, егіншілікпен айналысуын дамыту, қазақ даласының мол сырлы, құнарлы әлемін сақтау, бағалау, т.б. сан алуан мәселелерді айтқанын назарға алуы да дәйекті, дәлелді.

Романның “Жанталас” бөліміндегі тарауларда саяси-әлеуметтік, қоғамдық көзқарастары айқындалған тарихи қайраткерлердің өзара сабақтасқан, ұлттық-азаттық бағдарына арналған іс-әрекеттері. Алаш қайраткерлер төңірегінде көрсету тұрғысында көркемдік шешім жасалған. Үшінші бөлімінің алтыншы тарауындағы Ахмет Байтұрсынұлының арнайы шақыртуымен оның үйіне жиналғандарды баяндауы да тарихилық пен көркемдік шешім бірлігі тоғысында жасалғанын аңғарамыз:

“Міне, осында да, Ахметтің үйінде де, Нұрдәулет қазақ буржуазиясы дегенге жататын азаматтарды көрді. Олар негізінен жастар еді. Олардың арасында Орынбордан банкир Максұт, Қостанайдан нотариус Асқар, Көкшетаудан баспагер Рахым, Балқаштан фармацевт Есперген, Семейден адвокат Қодар бар еді. Бұлар қазірдің өзінде дәулетті, беделді адамдар. Нұрдәулет әр түрлі жағдайлармен осылардың әрқайсысымен араласты. Ол өзінің халқының болашағын осы зиялылармен байланыстыратындықтан бұл жана іскер адамдарды білетініне қуанды.

Белгілі ағартушылар Тұрмағамбет – Қызылордадан, Сейітқали – Оралдан. Бұлар халықтың білімін көтеруде өте көп іс тындырды. Жүздеген шәкірт тәрбиелеп, елдің әр түкпірінен бірнеше мектеп те ашты. Санкт-Петербург университеттерінің жас түлектері: Мұхамеджан Тынышбайұлы – инженер-теміржолшы, Жақып Ақпайұлы – заңгер және тарихшы, Барлық Сырттанұлы – шығыстанушы-аудармашы, Бақытжан Қаратайұлы – адвокат, Әбілқайыр ханның шөбересі. Бұл есімдер елдің аузында. Бұлар – Дала мен Еуропа тәрбиесінің озығын өз бойына сіңірген қазақ зиялыларының мақтанышы. Олардың ерекше ақсүйектік талғампаздығы мен білімділігі аңғарылып тұратын [3, 335-336].

Романда XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтың ұлттық буржуазиясы құрамындағы озық ойлыларын да, әрі-сәрі (“Рухы, көзқарасы, шығу тегі бойынша әр түрлі. ... Біреулерін батыл түрде ұлттық мүддені қорғаушы, шығармашылық зиялылар деп айтуға болады және олардан алшақ адамдар да бар. Ал, байлар ше? Бұлар қалай дегенмен, естірек қой, ненің не екенін біледі, бостан - босқа тұзаққа түспейді. Әліптің артын бағады. Оларға өздерінің пайдасы саяси жағдайдан қымбаттырақ. Олардың патриотизмі осы ғана. Өңгіме партия құру жағдайында болса, қаржы жағынан көмектеседі” [3, 326-327].

Қазақ халқының барлық бұғауда жүріп біртіндеп оянуы, серпілуі, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы, дамуы, қандай жолмен жүре бастағанын жазушы осылайша шындық пен шешім тұтастығымен танытуға тырысқан.

Қазақ тарихындағы ұлттық сана тұғырындағы көрнекті қайраткерлерді өмірлік шындыққа негіздей отырып бейнелеуде қаламгерлердің көркемдік шешімдері маңызды орын алады. Көркемдік шешім дегеніміз – шығарма арқауына негіз болған тарихилық желісінде оқиғалардың нанымдылығын, тұлғалардың жан дүние әлемін, көзқарас ұстанымдарын жаратылыс-табиғат тынысымен, қоғамдық-әлеуметтік ортамен байланыстылығын көркемдік-эстетикалық танымға сәйкес жинақтап бейнелеу. Бұл – әдеби шығармалардың реалистік сипатпен дәйектейтін ерекшелік.

Қорыта айтқанда, роман арқауындағы өмірлік шындықтың көркемдік шешімімен орындалуы өнердің эстетикалық тағылымын айқындайды. Адамдардың жаратылыс құбылыстарды, оқиғалары ортасындағы ішкі жан әлемінің қоршаған ортамен тұтастығын да, үндестіктерді де, қарама-қайшылықтарды да көркемдік ойлау аясында саралау арқылы туындылардың шынайылығы анықталады.

Қазіргі қазақ романдарындағы уақыт шындығы тарихи тұлғалардың тағылымды қызметін деректерге негіздей отырып бейнелеуді дәйекті түрде жүзеге асыруда. Қазақ тарихының көп жылдар бойы ақтаңдақ беттері болып келген олқылықтардың орындарын толтыру үшін қаламгерлер күрделі роман жанрындағы шығармалар арқылы бейнелеуде дерекнамалық негізділікке айрықша мән бере қарастыруда. Әсіресе, XV–XVIII ғғ. және XIX–XX ғғ. белестеріндегі қазақтың халықтық-ұлттық дербестігін сақтау жолында еңбек еткен, күрескен

қайраткер тұлғаларды қазіргі заманғы талап тұрғысынан жаңаша бағалауда қаламгерлер тың туындыларын оқырмандарға ұсынып келеді.

Көрнекті жазушы Сәбит Досановтың “Ұйық” [5] атты романының құрылымдық арқауында Қазақ елінің ХХ ғасыр басындағы тарихи оқиғалары алынған.

Романның тақырыбы – ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің қоғамдық-әлеуметтік тұрмысы, идеясы – қазақ халқына материалдық және рухани зардаптарын тигізген апатты оқиғалардың (Қазан төңкерісі, аштық, 1937–1938 жж. қуғын-сүргін, т.б.) сипатын таныту.

Романның композициясы “Сағыныш”, “Сабылыс”, “Тосылыс” деп аталатын үш бөлімнен тұрады.

Романның басты кейіпкерлері – Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Нұрдәулет Бабаханов және т.б. Бұлармен бірге, романның идеялық-композициялық желісіндегі оқиғаларда көрінетін жанама кейіпкерлер (Аманхан, Тұяқ, Асылхан, Гүлайым, Кутовой, т.б.) де мол.

Роман бөлімдерінің сюжеттік-композициялық желісінде Алаштың көрнекті қайраткерлерін олар өмір сүрген кезеңдер оқиғаларының барысында көрсетеді. Романның эпикалық кең құлашты сипатына сәйкес уақыт пен кеңістіктегі аса елеулі тарихи оқиғалардың қазақ халқының тағдырына әсер-ықпалын романтикалық және реалистік көркемдік-эстетикалық сарындармен жеткізген.

Романтикалық сарындылық қазақтың ұлттық санасындағы мәңгілік еркіндікті, тәуелсіздікті, биіктікті мұрат тұтқан рухани діл кеңістігінің болмысына баламаланған символдық-мегзеулік мәні бар суреттеулермен де, кейіпкерлерінің диалогтары мен монологтарымен де сабақтаса қамтылған. Бұл – қаламгердің көркемдік шешімінің көрінісі.

Романның басынан бастап аяғына дейін жазушы қазақтың ұлттық діліне тән романтикалық-отаншылдық дүниетанымның ең негізгісі даланың келбетін бұндағы аңдар, құстар, өсімдіктер таулар белдер, алқаптар, өзендер, көлдер, бұлақтар, т.б. – сан алуан көріністер тұтастығын кейіпкерлердің сезім құбылыстарымен де, оқиғалармен де егіздей суреттеуді тұрақты қолданады. Мысалы, романның алғашқы тарауының басталуындағы даланың тынысын, ондағы тіршілік қозғалысын суреттеулерден осындай романтикалық-отаншылдық көңіл-күй әуендерін сезінеміз:

“Буырқанған теңіз толқынына ұқсаған ақбурыл аспан астында Ақбас бүркіт ұшып жүр. Шырқау биікке шығып ап, айналаны отты көзімен шолған ол жер мен көктің арасындағы табиғат көріністері мен тіршілік иелерінің әрбір қимылын қалт жібермей қадағалайды. Ұшықиырына көз жетпейтін Ұлы Даланың байырғы тұрғыны – жаны таңғы шықтай таза, рухы биік қазақ халқы киеді санаған қасиетті Ақбас бүркіт тым биікте еді...”

Ақбас бүркіт тым биікте ұшып жүр. Ұланғайыр Ұлы Даладағы әрбір қимылды жастайынан қырағы байқап үйренген қыр қазағы Нұрдәулет құстың керегедей кең жайылған қуатты қанатын, ұзын құйрығын, алыстан кішірейіп көрінер ақ басын анық шолып келеді. Теңіз толқынындай бүктетілген бетегелі белге шыға келгенде Нұрдәулет ат тізгінін тартып тоқтай қалды. Алдан айнадай жарқырап жатқан Шақпақ көлі көрінді. Жағалауын көк жасыл құрақ көмкерген көлге су ішуге құлаған бір топ киік желе жортып барады. Кең далада еркін жортқан желаяқ жүйріктердің күрең түгі күн нұрымен шағылысып жалт-жұлт етеді. Алда көш бастаған көсемдері – өзгелерінен әлдеқайда үлкен ақтөс, ақбурыл теке. Қаңтарылған аттай қайқайған басын оң мен солға кезек бұрып, жан-жағын барлап келеді ол. Иісшіл танауын желге тосып, Сарыарқаның саумал самалын кеуде кере еркін жұтқан киіктер тобы көлге жете мөп-мөлдір боп жатқан түп-тұнық суды қомағайлана сімірді. Шөлдері әбден қанған соң көл бетінде алаңсыз жүзген аққу мен қазға қадала қарап тұрды да, сәлден соң Құсұя жақты бетке алып, маң-маң басып кете барды...” [5, 4-5].

Бұл қазақтың ұлттық санасының поэтикалық мегзеумен бейнеленген суреті. Қазақ романтикасы – дала мен ондағы аң-құстардың, табиғат көріністерінің тұтасқан қозғалыстарымен егізделген дүниетаным. Қазақтың ата-бабалардан ұрпақтарға ауысқан ұлттық әуендері де Ұлы Даланың кешенді сипатымен қосыла айқындалады.

Романның басталуынан - ақ поэтикалық-символдық бейнелеумен көрінген Ақбас бүркіт – қазақ рухының көрінісі. Еуразия кеңістігінде мыңдаған жылдар бойы ерлік пен елдік ұлағатымен қалыптасқан қазақтың ұлттық-халықтық болмысын шексіз-шетсіз кеңістікті жан әлемімен мол қамтитын қалпымен осы Ақбас бүркіт тұлғасымен елестеткендей әсер аламыз.

Оның түр-тұлғасын бейнелеуде поэтикалық даралаудың баламалы мағыналылығы айқын байқалады:

“Өзге бүркіттер оның жанында тауықтың балапанындай ғана. Өзі өте ірі. Тұтас тұрқы құлындай. Жуан, етті сирақтарында білеуленген көкшіл тамырлары тарамыстай тартылып тұр. Өзге қанаттылардың тұяғынан әлдеқайда ұзын тұяғында төрт саусағы бар. Сол төрт саусақтың ішкі – жембасар, ортанғы – сығым, сыртқы – шеңгел, артқы – тегеуірін – аталатын төртеу де қанжардай өткір қасқырдай қайратты. Тауда туып, томаға киіп көрмеген оның күндіз дамылдайтын тұяғы да, түнде ұйықтайтын тұрағы да шың” [5, 6].

Қазақтың ата-бабалық ұлттық рухымен баламалы тұрғыда алынған осы Ақбас бүркіт бейнесі романның идеялық сарынын құрайды.

Жазушының өзіндік көркемдік шешімі – романдағы басты кейіпкерлерінің үнемі осы Ақбас бүркіттің зеңгір көкте қалықтап ұшып жүргенінен қуат алатынын сюжеттік-композициялық желіге өріп отыратындағы. Романдағы кейіпкерлердің, оның ішінде Нұрдәулеттің Даласының ауасынан да, топырағынан да, өсімдігінен де, көкте самғаған қыран құсынан да қуат алатынын шығарманың идеялық-композициялық желісінде алу романтикалық сипатты танытады. Мысалы, басты кейіпкер Нұрдәулеттің туған өлкесіне алыстағы Ресейден,

Петербургтен жеткенше көруге асыққан, сағынған даласымен қауышқан сәтіндегі көңіл-күйін, жан әлемі жағдайын романтикалық сипатымен өрнектелгенін оқимыз:

“Сағынған Ұлы Даласын қашан көргенше жүрегі алып ұшып қатты асығып еді. Енді сол Ұлы Даланың саумал самалын құшырлана жұтып тұр. Айдалада айналаға сүйсіне қараған Нұрдәулет сәлден соң аттан түсіп, туған жердің топырағына бауырын төсеп жата кетті. Мұрынына жусанның иісі келді. Бала кезінен таныс ашқылтым иіс. Иіскеген сайын жанына жағып барады. Енді бір сәт ол бірер тал жусанды жұлып алып аузына салды. Асықпай шайнап, жусанның сөлін жұтты. Сәл ашқылтым, кермек дәм көкірегің шайдай ашты. Сол сәт жолсоқты боп ұйыған аяқ-қолының құрыс-тұрысы жазылып жүре берді. Бойына тың күш біткен Нұрдәулет орнынан сергек тұрды. Құлындай құлдырып, айналаға ғашық көзбен қарады” [5, 5-6].

Қазақтың ұлттық ділінің даласының отарлануы, жат жерліктердің иелігіне түсуі – ХХ ғасырдың басында айрықша өрістегені, нығая түскені мәлім. Қазақстан тарихының зерттеулері деректерімен дәйектеп айтқанда:

“ХІХ ғ. басында Қазақстанның негізгі территориясы алты облыстан тұрады: Сырдария мен Жетісу облыстары Түркістан генерал-губернаторлығының (орталығы Ташкент қ.), ал Ақмола, Семей, Орал, Торғай облыстары – Дала генерал-губернаторлығының құрамына кірді. Ішкі (Бөкей) Орданың территориясы Астрахань губерниясына, ал Маңғыстау Закаспий облысына қарады.

1897 ж. Бүкілресейлік Халық санағының мәліметтері бойынша өлкенің қазіргі шекарасы шебіндегі территориясында 4147,8 мың адам тұрды, мұның 3392,7 мыңы немесе 81,7 проценті қазақтар болды. 1914 ж. қарай өлке халқының жалпы саны 5910,0 мың адамға жетті. Солардың 3845,2 мыңы немесе 65,1 проценті қазақтар еді. Өлке халқының өсімі өзге жағдайлардан басқа, негізінен алғанда, әсіресе, столыпиндік аграрлық реформадан кейін Ресейден Ақмола, Жетісу және Торғай облыстарына жаппай ағылып келген қоныс аударушылар есебінен көбейген. ХХ ғ. басында өлке халқы бұрынғыдан да көп ұлтты бола түсті” [6, 275]. Бұл – уақыт шындығы.

Көркем шығарманың поэтикалық заңдылығы аясында осындай уақыт шындығын ұлттық діл иесі Қыран тектес ата-баба рухының сілкінуімен, тітіркенген тұрпатты қозғалыстарын суреттеген ойлармен жеткізген. Кең аспан мен шалқар дала кеңістігін тұтастай жанарына сыйғыза қалықтап ұшып жүрген қыранның тұрпаты да, оның жан әлеміндегі құбылыстар да лирикалық-психологиялық күрделі болмысымен бейнеленген.

Романның алғашқы тарауларындағы осы Ақбас бүркіттің мазасызданған көңіл-күйін баяндау арқылы кезең шындығы, қазақ даласының хал - ахуалы көрсетілген. Ақбас бүркітті өте қатты мазасыздандырған, күйзелткен көріністер (қарашекпенді орыс мұжықтарының шұбырып келіп қоныстағаны, даладағы қоныстардың қаңырап қалғаны, төрт түліктің, аң-құстардың сирегені, т.б.) адамдарды да, қыранды да жабықтырады. Ақбас бүркіттің жүрегіндегі Ұлы Даланың бұрынғы сәнін ойлаған сағынышы да, атамекендерінен айырылған қазақтарға деген аянышы да, қазақ тұлпарларының орнына келген “жылқыдан гөрі есекке көбірек ұқсайтын төртбақ мәстек аттарын, жайлаудағы қой орнына қорсылдаған шошқаны көргенде” [5, 7] тұтанған ашуы да, саңқ еткен дауысы да ҚАЗАҚ РУХЫНЫҢ үніндей сезіледі.

Жазушының уақыт шындығына деген қазақ ұрпақтары санасындағы ұлттық рух сілкінісін осы Ақбас бүркіттің ішкі монологы арқылы бергені романтикалық сарындылығымен оқылады:

“Қайран ақкөңіл, аңқау қазағым-ай, – деп ойлады Ақбас бүркіт – жерінді мылтықсыз жаулап жатса да қашанғы жайбасарлығыңнан танбай жайбарақат жүрсің. Көлден шөлге осылай ығыса берсең арты не боларын ойладың ба: жер азып, табиғат тоза бастаса да байырғы қалың ұйқыдан оянар түрің жоқ. Туған жер біздің анамыз, табиғат біздің панамыз емес пе? Тіршілік иесі анасы мен панасын көзінің қарашығындай сақтамас па, жанын сала қорғамас па? Анасы мен панасынан айрылған тіршілік иесі тірі жетім емес пе? Жан біткеннен ақылы асқан адамдар осыны неге ойламайды? Атам заманнан бергі атамекеніміз көлден шөлге, гүлден күлге айналмасын десеңдер – Табиғат-Анаға тағылықпен қарауды, Аллатағала жомарттықпен сыйлаған жаратылыс байлығын тонауды тоқтатыңдар. Мына жарық дүниеде артық жаратылған ештеңе жоқ. Табиғаттың тірегі – тепе-теңдік пен үйлесім. Бұл дүниеде ештеңе ізсіз кетпейді. Судың да сұрауы бар” [3, 6-7].

“Ұйық” романының идеялық бағдары да ХХ ғасыр басындағы қазақтың ұлттық рух оянысын, уақыт шындығын қыран тұлғалас қайраткерлердің сілкінген іс - әрекеттері арқылы аңғарту. Романның бөлімдеріндегі басты кейіпкерлердің (Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Нұрдәулет Бабаханов, т.б.) ұлт тағдыры жолындағы күрескерлік-қайраткерлік қызметтері роман композициясына желі болып тартылған асқақ лирикалық-психологиялық сарындылығы әсерлі поэтикалық тартымдылықпен танытылады.

Романның идеялық-композициялық желісінде жат ықпалдар қанша құрсауласса да негізділігін сақтаған, жоғалмаған қазақ рухының мықтылығы ұлттық-этнографиялық бейнелеулер арқылы дәлелденген. Әсіресе, қазақтың қонақжайлылығы, киіз үйдің сәнді құрылысының сақталуы, төрт түлік малды баққан шаруақорлығы, туыстық - ағайындық байланыстардың нығая түсуі – бәрі де уақыт шындығы екендігі қамтылған. Қазақ даласына Ақпан, Қазан төңкерістерінің зардаптары қанша әсер етсе де, бәрібір ұлттық ділдің түпкі негіздерін біржолата өшіре алмағандығын шығарма желісіндегі кейіпкерлер, әлеуметтік орта жағдайлары арқылы аңғартқан. Әсіресе, қазақтың ататектік - әулеттік шежіресін, жыраулық-ақындық дәстүрлерін жоғалтпаған қасиеттерін саралап, танытатын эпизодтар мол. Роман желісінде Асан Қайғының, Шалкиіздың, Сүйінбайдың, т.б. ақын-жыраулардың жырларынан қуаттанған халық ортасы суреттелген. Ең бастысы – қазақ рухының қуаттылығын дәлелдейтін қасиетті туған жерінен, атамекенінен мәңгі ажырамайтын тұрақтылығын танытатын мінез-құлық тағылымы айрықша айқын бейнеленген.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жазушы С. Досановтың “Ұйық” романында қазақ тарихының отарлық бұғауда болған кезеңдерінің шындығы көркем прозаның эпикалық кеңістігі аясында қамтылған. Қаламгердің көркемдік шешімімен адам мен табиғаттағы басқа да тіршілік иелерінің, құбылыстардың үндес, тектес қасиеттері егізделе баламаланған. Шығарманың идеялық-композициялық желісіндегі тарихи оқиғалар, қайраткерлер қызметтері арқылы қазақтың ұлттық рух негіздерінің мәңгі сақталған, болашаққа ұласатын қуаттылығы дәлелденген.

Қазіргі қазақ романдарындағы халық тарихындағы қайғылы, қасіретті кезеңдеріндегі ұлттық-этнографиялық дәстүрлерді де уақыт шындығы оқиғаларымен сабақтастыра өреді. Қазақтың кең-байтақ даласының, тез жиналып, жылдам көше жөнелетін киіз үйлі тұрмысының бостандығын бала-шаға, төрт-түлігі амандығын ойлап басқа өлкелерге, бейтаныс мекендерге үдере көшіп тартып кететін ата-бабалық көңіл күй психологиясы.т.б. бәрі де ұлтымыздың сақталуына себеп болғандай әсер береді. Қаншама жат ықпалдар, басқыншылықтар, отарлау озбырлықтары дендеп кіріп, жалпақ қазақ даласын албастыдай басса да, ішкі діл рухының сақталуында ұлттық салтдәстүріміздің үздіксіз жалғаса сақталуынан екендігін романдар поэтикасы жүйесінен аңғарамыз [7, 193].

Қазіргі қазақ романдары – қазақ сөз өнері мұраларының бұрынғы және кейінгі көркемдік дәстүрінің жалғасы, сонымен бірге әлем өркениетіндегі әдеби үдерісінің бір арнасы. Көркем шығармалардың әдеби үдерісті құрайтын шығармашылық ықпалын, ұлттық тарихтың ақтандақ беттерін қамтыған туындыларды эстетикалық таныммен бағалау, күрделі тағдырлы тарихи тұлғалар мен оқиғаларды әдеби үдерісті талдаудың жаңашыл методологиялық әдіс-тәсілдермен [8] қарастыру – үнемі дамудағы ұлттық сөз өнері мұраларын терең тануға, бағалауға жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
- 2 Қирабаев С.С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 3 Қонаев Д.А. Өтті дәурен осылай. – Алматы: РГЖИ: «Дәуір», МП «Ынтымақ», 1992. – 446 б.
- 4 Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми зерттеулер, еңбектер: монографиялары, мақалалары, сөздері, баяндамалары, өлеңдері, аудармалары, хаттары. – Алматы: Бас редакциясы, 1995. – 479 б.
- 5 Досанов С. Қылбұрау (Ұлы Даланың ұлы қайғысы): Роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 400 б.
- 6 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. – Алматы: Дәуір, 1994. – 448 б.
- 7 Айтимов М.К., Каримова Г.С. Қазіргі қазақ романдарындағы ұлттық сипат (Жазушы С.Елубайдың “Ақ боз үй” романтрилогиясы негізінде). «Филология ғылымдары» сериясы, №4 (74). –190 б.
- 8 Методология анализа литературного процесса. – М.: Наука, 1989. – 237 с.

References:

- 1 Kabdolov Z. Soz oneri: Adebiet teoriasynyn negizderi. – Almaty: Mektep, 1983. – 368 b.
- 2 Kirabaev S.S. Adebietimizdin aKtandaK betteri. – Almaty: Bilim, 1995. – 288 b.
- 3 Konaev D.A. Otti dAuren osylai. – Almaty: RGJI: «DAuir», MP «YntymaK», 1992. – 446 b.
- 4 Bokeihan A. Tandamaly. Kazak jAne orys tilderindegi gylymi zertteuler, enbekter: monografialary, maKalalary, sozderi, baiandamalary, olenderi, audarmalary, hattary. – Almaty: Bas redaksiasy, 1995. – 479 b.
- 5 Dosanov S. Kylburau (Uly Dalanyn uly Kaigysy): Roman. – Almaty: Atamura, 2003. – 400 b.
- 6 Kazakstan tarihy kone zamannan buginge deiin. – Almaty: DAuir, 1994. – 448 b.
- 7 Aitimov M.K., Karimova G.S. Kazirgi Kazak romandaryndagy ulattyK sipat (Jazusy S.Elubaidyn “AK boz ui” romantrilogiasy negizinde). «Filologia gylymdary» seriasy, №4 (74). –190 b.
- 8 Metodologia analiza literaturnogo prosesa. – M.: Nauka, 1989. – 237 s.

МРНТИ 18.45.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.33>

Әкімбек А.,¹ Исламбаева З.У.²

^{1,2} Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

“АБАЙ” СПЕКТАКЛІНІҢ ЖАҢА ОҚЫЛЫМЫ
(Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық
драма театрының мысалында)

Аңдатпа

Мақалада авторлар Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрының репертуарындағы М.Әуезовтің “Абай” трагедиясы бойынша сахналанған спектакльге талдау жасаған. Мұнда Абайдың қазақ қоғамындағы орны мен оның шығармашылығының әрбір буын ұрпақ үшін маңыздылығына назар аударылған. Зерттеушілер тәжірибелі режиссер Әлімбек Оразбековтың сахналық-көркемдік шешімдерін

талдай отырып, актерлік ойындардағы ізденістерді нақты дәлелдермен атап өтеді. Мақалада Абай мен аға Абайдың роліндегі Нұркен Өтеуілов пен Тілектес Мейрамов шеберлігінің барынша айқын көрінгендігі сөз болады. Олардың ақын өмір сүрген заманның әлеуметтік болмысын зерттегендігі, Мұхтар Әуезов сынды классик жазушының идеясына өзіндік үн қосқандығы жан-жақты сараланады. Театр ұжымының Абай бейнесінің жаңа қырын ашқандығы да, оның өмірлік ұстанымдарын дәлелдеуге ұмтылғандығы да авторлардың назарынан тыс қалмаған. Сол сияқты шығармашылық ансамбльдің спектакльдің көркемдік тұтастығы жолындағы ойындары мен тұжырымдары сараланған.

Түйін сөздер: Абайтану, қазақ театры, драматургия, поэзия, ағартушы, реформа, жаңғыру, көшбасшы

Akimbek A., ¹ Islambayeva Z.²

*^{1,2} Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan*

**NEW READING OF THE PLAY “ABAY”
(on the example of the state academic Kazakh music and drama theater
named after K.Kuanyshbayev)**

Abstract

In the article was analyzed by the authors the staged performance of the tragedy of M.Auezov “Abay” from the repertoire of the state Academic Kazakh Music and Drama Theater named after K.Kuanyshbayev. It pays great attention to the value of Abai in the Kazakh society and the importance of his work for each generation. The researchers, analyzing the stage and artistic solutions of the experienced director Alimbek Orazbekov, emphasize the search in acting games with convincing evidence. The article will focus on the most striking manifestations of the skills of Nurken Oteulov and Tlektes Meiramov in the role of Abai and the elder Abai. They comprehensively analyze the social realities of the time in which the poet lived, and contribute to the idea of a classic writer like Mukhtar Auezov. The authors did not ignore the fact that the theater team opened a new facet of the image of Abai, sought to prove his life position. Similarly, the games and statements of the creative ensemble are differentiated on the way to the artistic integrity of the performance.

Keywords: Abai studies, Kazakh theater, drama, poetry, educator, reform, moder

Акимбек А., ¹ Исламбаева З.У. ²

*^{1,2} Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Жургенова,
Алматы, Қазақстан*

**НОВОЕ ЧТЕНИЕ СПЕКТАКЛЯ “АБАЙ”
(на примере государственного академического казахского
музыкально-драматического театра имени К.Куанышбаева)**

Аннотация

В статье авторы проанализировали инсценированный спектакль трагедии М.Ауэзова “Абай” из репертуара государственного академического казахского музыкально-драматического театра имени К.Куанышбаева. Здесь уделяется большое внимание значимости Абая в казахском обществе и важность его творчества для каждого поколения. Исследователи, анализируя сценическо-художественные решения опытного режиссера Алимбека Оразбекова, подчеркивают поиски в актерских играх убедительными доказательствами. В статье речь пойдет о наиболее ярких проявлениях мастерства Нуркена Отеулова и Тлектеса Мейрамова в роли Абая и старшего Абая. Они всесторонне анализируют социальные реалии того времени, в котором жил поэт, вносят свой вклад в идею писателя-классика, как Мухтар Ауэзов. Не обошли вниманием авторов и то, что коллектив театра открыл новую грань образа Абая, стремился доказать его жизненную позицию. Точно так же дифференцированы игры и высказывания творческого ансамбля на пути к художественной целостности спектакля.

Ключевые слова: Абаеведение, казахский театр, драматургия, поэзия, просветитель, реформа, модернизация, лидер

Кіріспе. Театр өнері әр халықтың рухани өсуінің, өмірі мен тағдырының көркем шежіресі, жан сыры ретінде танылуымен бірге оның ұлттық мақтаншы, асыл қазынасы болып табылады. Театр – әр ұлттың мәдениетін дамытудағы, танытудағы ең қуатты құралдардың бірі. Қай халықтың драматургиясы мен театры болмасын бұған айқын дәлел бола алады. Соның ішінде қазақ халқының ағартушысы Абай Құнанбайұлы туралы терең мазмұнымен, асқан көркемдікпен жазылған Мұхтар Әуезовтің шығармалары жалпы әлем әдебиетінің озық үлгілері қатарынан орын алады. Мұны 1913 жылдың өзінде-ақ Абай шығармашылығын аса жоғары бағалаған Ахмет Байтұрсынұлы “Қазақтың бас ақыны” деп аталатын мақаласында: “Оқып қарасам,

басқа ақындардың сөзіндей емес, олардан басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең...” [1], – деп ұлы ақынның қазақ әдебиетіндегі орнының ерекшелігін анықтап берген болатын. Бұдан қазақ руханиятының көшбасшысы саналатын Абайдың өнерпаздық жолын зерттеу ұлттық әдебиет пен өнердің дамуымен тығыз байланысты екендігін байқаймыз.

Әдістеме. Негізінен ғұлама ақынның шығармашылық мұрасын насихаттау қазақ театрларының басты мақсатына айналған. Өткен ғасырдың 40-шы жылдарынан басталған Абай тақырыбын меңгеру үрдісі тәуелсіздік жылдарында тіпті қарқын алды. Бұл бүгінгі күні жаһандық деңгейде өрістеп, дамып келе жатқан қазақ кәсіби театрларының Абай мұрасын тереңдеп зерттеуге мүмкіндік жасап отыр. “In his novel, Auezov repeatedly shows the young Abai meeting with Kazakh aKyns who are fictionalized versions of the real 19th century aKyns who had earlier figured in Auezov's scholarly works. Abai listens to their songs, reflects on their hidden messages, discusses these themes with the aKyns themselves, and is inspired to become an aKyn himself. Abai's revolutionary literary conscience is, in Auezov's telling, a weapon for social justice forged from the raw ore of Kazakh oral literature” [2], – деп жазылған зерттеу еңбекте. Расымен де Абайдың өлеңдері де, поэмалары да бүтін бір ұлт үшін ғана емес, әлемдік-адамзаттық мәселелерді, әділеттілік пен мейірімсіздікті ашық баяндайтын құнды туындылар болып табылады.

Жалпы ұлттық театрлардың репертуарындағы тарихи спектакльдердің алатын рухани орны ерекше. Оның ішінде қазақ халқының сан ғасырлық даму жолында басынан кешкен тарихи маңызды оқиғалар мен халықтың ішінен шыққан тұлғалардың орны биік. Бүтін бір ұлттың қалыптасуы мен дамуындағы ұмытылмас кезеңдерді бүгінгі өмірдің қат-қабат әлеуметтік сырымен байланыстырған “Томирис”, “Абылай хан”, “Қазақтар”, “Абай”, “Кебенек киген арулар”, т.б. күрделі де көркемдік деңгейі биік, мазмұны терең, философиялық қайшылықтарға толы пьесалар ұлттық театрларымыздың шығармашылық тынысын кеңейтіп келеді.

Негізінен драматургиялық шығармалардың ішіндегі тарихи тұлғаларға арналған көркемдік шоқтығы биік шығарманың бірі – М. Әуезовтің “Абай” трагедиясы. Қазіргі уақытта аталған пьесаны елімізде сахналамаған театрлар жоқ деп айта аламыз. Өткен, 2020 жылдың Президент Қ.Тоқаевтың жарлығымен Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл болып бекітілгенінің өзі үлкен рухани-мәдени жаңалық болғаны белгілі. Мемлекет басшысының 9 қаңтар күнгі “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған “Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан” атты мақаласында ұлы ақынның мерейтойына орай ұлттық сананы сақтаудың және оны заман талабына бейімдеудің мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналып отырғанын атап көрсетеді. Президент: “Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. “Ғылым таппай мақтанба” деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол “Біз ғылымды сатып мал іздемек емес-піз”, – деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды. Ұлы Абайдың “Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге” деген өнегелі өсиетін де осы тұрғыдан ұғынуымыз қажет. Бұл тұжырымдар қазір де аса өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі, ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Ал біздің міндетіміз – осы ілгері көшке ілесіп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу” [3], – деп атап жазады. Сол сияқты аталған мақалада Абайдың мұрасы арқылы ұлтты жаңа сапалық деңгейге көтеру идеясы көтерілген. Осы негізде өткен жылы елімізде ақынның мерейтойына арналған 500-ден аса мәдени іс-шара өткізілді. Ұлттық театрлардың барлығы дерлік мұндай ауқымды жаңалықтан қалыс қалған жоқ. Соның ішінде Нұр-Сұлтан қаласындағы Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрының репертуарындағы “Абай” спектаклінің қазақ театрының тарихынан алатын орны ерекше.

Нәтижелер. Қойылымда ХІХ ғасырдың соңындағы қазақ халқының әлеуметтік қоғамдық тіршілігі мен ұлы ақынның адамгершілігі, оның ақындығы мен өз елінің рухани жұтандықтан босауы жолындағы күресі бейнеленген. Феодалдық-рулық тұрғыдан шиленіскен талас-тартысқа құрылған шығармада халықтың өмірі айқын көрінеді. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан “Ибраһим Құнанбаев” мақаласында: “Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ” [4], – десе, бүгінде алаштанушы, абайтанушы ғалым Тұрсын Жұртбай: “Абай өз заманына дейінгі дала данышпандарының далалық мәйегін меңгерген, бүкіл көшпелілер дүниетанымын, рухани болмысын, парасатын, көркем ойының мүмкіндігін танытқан, сол арқылы адамзат санасының дамуына үлес қосқан дара дана” [5, 12 б.], – деп жазады. Қазақ әдебиетінің өзіне дейінгі табиғатындағы ұлттық мазмұн мен түрді жаңаша жаңғыртып, болашақ ұрпаққа өрелі өнеге қалдырған классик ақын өткен мен бүгінгі әдебиеттің, мәдениеттің алтын көпіріне айналды. “Ұлы ойшылдың әр сөзі қазақ шындығының құймасындай салмақтанды. Көзі ашылған қазақтың көкірегін сусындатқан құнарлы сөз де сол еді. Ұлттық жаратылыс та, мемлекеттік мүдде де, қоғамдық ақиқат та ақын сөзінде айдай анық көрініп тұрған” [6], – дейді әдебиеттанушы Асқар Егеубаев. ХІХ ғасырда өмір сүрсе де болашақты көкірек көзінің көрегендігімен болжап кеткен ғұламаның әрбір сөзі философиялық негізді құрайды. Абай адамның адами қасиеттері биік болмай қоғам мүддесінің артпайтындығын, негізгі мақсатының орындалмайтынын анық білген болатын. Сол данышпан ақынның адами қасиеті, шығармаларындағы “адам бол!” идеясы аталған спектакльде орын алған.

Талқылау. Қазақ тарихында, әдебиеті мен мәдениетінде зор тұлғасымен, ағартушылық сипатымен дара тұрған ақынның егде тартқан кезінде тағдырдың талқысына түскен өмір жолын баяндайтын “Абай” қойылымының режиссері Әлімбек Оразбеков ақын әлеміне тереңнен еніп, Абай тіршілік еткен тарихи-әлеуметтік ортаны жан-жақты зерттеген. Негізінен режиссердің М.Әуезовтің шығармаларымен кездесуі бірінші емес. Бұған дейін де ол М.Әуезовтің “Қорғансыздың күні”, “Қараш-Қараш” сияқты прозалық шығармаларын сәтті сахналаған болатын. Ол туралы: “М.Әуезовтің “Қараш-қараш оқиғасы» повесінің сахналық шешімі” атты мақаламызда: “Ә.Оразбеков – классикалық драматургия мен әдебиеттің озық үлгісі болған заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің шоқтығы биік туындыларын көп сахналаған суреткердің бірі. Әрине ұлттық рухты насихаттап, салт-дәстүрдің сақталуын мақсат еткен суреткер үшін М.Әуезовтің шығармаларын сахналау заңдылық та. Өйткені қазақ әдебиеті мен драматургиясына өлшеусіз үлес қосқан ұлы суреткердің шығармаларында ұлттық болмысты ту етіп ұстанған әрбір өнерпаз үшін қажетті гуманизм, оптимизм идеялары, жақсы мен жаманды тану бар” [7, 37 б.], – деген жолдармен айтып өткенбіз. “Абай” спектаклінде де режиссердің ізденістері шығарманың көркемдік мазмұнына база назар аударып, идеяның шынайылық ауқымын кеңейте түскен. Айдар мен Ажарды ажалдың аузынан арашалап қалған Абайдың рухани әлемінің гуманистік қалыптасу процесі қойылымда берік желі болып таралған.

Қойылымда Абай бейнесі оқиғаның негізгі ортасында жүріп, өтіп жатқан уақыттың және күйбең тірліктің құрбаны болмай, керісінше бойындағы барлық асыл қасиеттерін халқына арнаған, ақиқат сөзі мен әділдігі бойын кернеген алып тұлға ретінде көрінеді. Бастысы, Абай бойындағы Жаратушы дарытқан өнерге адал болумен ғана шектелген жоқ, ол өзі өмір сүріп отырған қоғамына, заманына да адал болды. Қойылым бізге осыны көрсетіп берді. Көрермен халқының көкейіндегі өзекті өртер мәселелерді дөп басқан биік тұлғаны көрді. Қай заманда да, қай уақытта да қоғамдағы, адам бойындағы бақталастықтың, іштарлық пен күндестіктің табиғаты өзгерген жоқ. Керісінше, уақыт өткен сайын мұндай жағымсыз қасиеттер қанатын кеңге жайған. Сол үшін де “талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой, бес асыл іс көнсеніз” дейді Абай.

Спектакльдің негізгі табысы Абай – Нұркен Өтеуілов пен аға Абай – Тілектес Мейрамовтың орындаушылық шеберлігімен тығыз байланысты. Орындаушылардың ақынның психологиялық толғаныс сәттерін, оның шығармашылық шабыты мен адами парасатын тарихи дәлділікпен беруі көркемдік ізденістің өлшем-салмағын аңғартады. Н.Өтеуіловтің іштей толғануы, қимыл мен қозғалысты нақты ойға құруы, салмақты жүріс-тұрысы, көзқарасындағы ойдың басымдығы ұлы Абайдың сырт көзге байқала бермейтін адами қасиеттерін айшықтайды. Актердің орындауында Абай халқы мен елін сүйген, “мыңмен жалғыз алысқан” күрескер, заманының озық ойшылы болып көрінеді. Бұдан ақынның жан дүниесіне бойлай енген Н.Өтеуіловті де ойшыл актер ретінде қабылдаймыз. Оның сахналық жетістігінің негізгі қазығы осы Абайдың рухани дүниесін кеңінен әрі шынайы насихаттауында жатыр. Осы тұста сахна реформаторы К.С.Станиславскийдің: “Актер сахнада неге сенсе, сол шындыққа айналады” [8, 34 б.], – деген қағидасына сүйенуге негіз бар.

Спектакльде Абай – ақын ғана емес, қараңғылықта ұйықтап жатқан қандастарын білім шырағымен оятқысы келген жанашыр тұлға. Ол ұлтының дүмбілез қасиетіне ренішті бола тұрып, өзі жан-жағына өнеге, үлгі болуды мақсат етті, сөйтіп өзінің перзенттерін жастайынан өнер-білімге баулады. Сахналық көріністе бұл да режиссер тарапынан ұмыт қалмай ақынның қос перзенті – Әбіш пен Мағауияның жастайынан білімге құштарлығы, махаббатына адалдығы, сол сияқты олардың артына ауыр мұң тастап кеткен қазасы қойылымда шынайы көрініс тапқан. Мұндай тағдырдың қатал қыспағына қоса Абайға қазақ қоғамында өзін түсініп, бағалайтын жанның жоқтығы да қатты соққы болып тиеді.

Қойылымда осындай бір адамның басындағы қайғы-мұңды баяндаудың негізгі салмағын Н.Өтеуілов келісті көркемдік тәсілдермен көтере білді. Әрине ұлы ойшылдың сом бейнесін кескіндеу қай актерге оңай тимесі анық. Сырт келбеті келісті, айтар сөзі салмақты Абайды актер режиссер ұсынған ойын ережесін қабылдай отырып, өзіндік шығармашылық ізденістен туындаған ой өрнегімен сомдайды. Біз бұл орындауда қорғансыз екі жастың тағдырына өзінің жауаптылығын жан-тәнімен сезінген, әділдік үшін күрескен әрекет үстіндегі күрделі тұлғаны көреміз. Н.Өтеуіловтің орындауындағы Абай образының даму барысы үйлесімді шыққан. Спектакльдің алғашқы тұстарында Абай қоғам қайраткері болып көрінсе, бірте-бірте жақындары мен шәкірттерінен айырылған ақынның үлкен қасіреті көбірек байқалады. Жалпы қойылымда “соқтықпалы соқпақсыз жерде өсіп, мыңмен жалғыз алысқан жанның” терең психологиясы айқын көрінді.

Шығармада Айдар мен Ажардың мәселесінде болсын, Әбдірахман мен Мағышқа қатысты даулы қақтығыста болсын, жалпы қандай да бір тартыста аға Абай Абайға күш бергендей парасат көзімен қарап, бақылап отырады. Аға Абай – Тілектес Мейрамов өз кейіпкерінің табиғатын, оның жан дүниесін, ақын болмысының диалектикалық өрістеу үрдісін жүйелі түрде дамытып отырды. Актер адам жанының қойнау-қатпарларында, терең тұңғыықтарында жүріп жатқан құбылыстарды психологиялық дәлдікпен аша білді. Кейіпкердің өміртанымы мен өнертанымының кендігі, қайшылығы көп дүниедегі дәл топшылағыш зерделілігі, айтар ойының айқындығы, көрерменді тебіrentетін сезімінің тұнықтығы суреткердің шеберлігімен астасып кеткен. Абайдай жан дүниесі қайшылыққа толы, ағартушылық ұлы жолға түскен күрделі бейнені Т.Мейрамов психологиялық тереңдікпен нанымды сомдады.

Спектакльден феодалдық көзқарастан арыға аса алмайтын қазақи қоғамның мешелдігіне, мешеулігіне налыған ақынның жан күйінісін аңғарамыз. Оразбайлар тобының соққының асына алып, ақынды ауыр күйзеліске түсірген тұсында Абайдың қайғыруы, елі мен жұртынан, ағайын-туысынан безінуі айқын. Әрбір

көрініс сайын бірін-бірі жұбатқандай, бірін-бірі толықтырғандай әсер беретін екі Абайдың бірде жылап, бірде күңіреніп, енді бірде басу айтқандай психологиялық тұрғыдан құбылу үрдісі иланымды.

Режиссердің қойылымдағы негізгі қаһарманның өмір-тағдыры арқылы оның төңірегінде топтасқан органның да мінез ерекшеліктерін ашуға барын салғаны байқалады. Солардың ішінде трагедиялық тартысқа негіз болған Керімнің орны ерекше. Автор пьесада Керімді ұлы ақынның шәкірті, туыстық жағынан жақын болып қана қоймай, данышпан тәрізді пәлсапашыл, төңірегіне сыр бермейтін айлакер, зұлымдық пен күншілдікті ішкі пиғылына бүккен күрделі жан ретінде бейнелеп, шығарманың соңында дұшпанына айналдырады. Бұл рөлге режиссер театрдың жас актері Жасұлан Ерболатты таңдапты. Ол кейіпкерінің ой арманын, бойындағы күш жігерін, дарын талабын, керітартпа феодалдық тар шеңберден шыға алмаған жанның ішкі әлемін ашуға тырысқан.

Қойылымда Ә.Оразбеков Абайға қарсы топтың: Оразбай (Б.Ыбыраев), Жиренше (Ж.Төленбаев), Нарымбеттің (Ж.Мұсаев) бейнелерін идеялық қалыптастыру мақсат еткен. Бұл топтың көсемі ол әрине – Жиренше. Бұл кейіпкерді Ж.Төленбаев ақыл-айласы мол, сөзге шешен, көкжал бейнесінде суреттейді. Оның Жиреншесі салмақты да сымбатты, қай ортада болмасын ұстамды, сөзге шешен, ойын тұспалдап, алыстан орғытып, тереңнен тартып алатын алымды, соңынан жұртын еріте алатын тұлға ретінде көрінеді. Осы топтың тағы бір өкілі Болат Ыбыраев орындаған Оразбай ерекше шыққан. Біздің санамызда қалыптасқан қабағы катулы, үстем тап өкілі ретінде өзін биік ұстайтын бұл кейіпкер мұнда соншалықты қатігез емес, ашуын айламен ауыстыратын ақылды бейнеде көрінеді. Сол сияқты Абайдың сүйікті жары Әйгерімнің спектакльде өзіндік орны бар. Оны ақынның жанашыры, ішкі толғаныстарын бөлісетін досы әрі ақылшысы ретінде көреміз. Әйгерім – Айнұр Бермұхамедованың оқалы ақ түсті кимешегі, қазақы ұзын көйлегі мен зерлі қамзолы, сұлу жүзі сол кездегі әйелдердің бейнесін елестетеді.

Негізінен Айдар мен Ажардың сүйіспеншілігі сол кездің ұғымы бойынша азғындық саналады. Демек, бұған тыйым салмаса келешек ұрпақтың бетімен кетер түрі бар. Сол себепті де Оразбай мен Жиреншенің ұстанып отырған уәжі “жастар ата-баба дәстүрін бұзды, жесірімізді тартып алды” болып отыр. “Оларға қоғамда орын жоқ, жазасы – өлім” деп қатал кесімін айтады. Алайда Абай өз әкесі Құнанбайдың Қодар мен Қамқаны өлім жазасына бұйырған кезде ақ-қарасын ажыратып алмай асығыстық жасағанын да айтады. Сөйтіп, ақынның әділдікті ту еткен дана сөздерінен кейін екі жасқа кешірім беріледі. Бұл әрине Абай мен оның жақтастарының, тілеулестерінің жеңісі болатын. Трагедиядағы шиеленіскен оқиғаның бірі – осы Айдар мен Ажардың сүйіспеншілік сезімі дейміз. Бұл рөлдегі О.Жақыпбек пен С.Нұрхайдарованың ойындары қойылымның актерлік ансамблінің бірлігі мен байланысына зор үлес қосқан. Айдардың өмірге құштарлығы, ақындық толғаныстары, ұстазына деген құрметі актерлік әрекеттің негізі болған. Ал, Ажардың бейнесі нәзік жанның жалынды махаббатын, жұрт алдындағы ізетті де инабатты арудың психологиялық толғаныстарын байқатады. Және спектакльдің поэтикалық сазы да осы рөлде молырақ аңғарылады. Сондай-ақ, шығармадағы ерекше бейненің бірі – Мағыш. Актриса А.Құрмашева Мағыштың жастық сезімін, асыл арманын, кіршіксіз махаббатын көрсеткен. Актрисаның сұлу кескін келбеті, нәзік қимыл-қозғалысы, көз жанарынан байқалатын мөлдір сезімнің ұшқыны, нұр шашқан жүзі, сыңғырлаған сүйкімді дауысы, жүрекке жеткен әні барлығы қосылып кейіпкердің поэтикалық сипатын аңғартады. Негізінен Абай тақырыбы қандай режиссер, қандай актер болмасын шеберлігін шыңдаудың бірден-бір сара жолы болып табылады. Бұл аталған қойылымның шығармашылық тобының көркемдік ізденісінен аңғарлады.

Спектакльдің музыкалық сахнасы жекелеген артистер мен көп дауыста хормен қосыла атқарған Абайдың төл әндерін орындаудан тұрады. “Желсіз түнде жарық ай”, “Мен көрдім ұзын қайың құлағанын” әндерін актерлердің бірнеше дауыстарға бөліп сауатты айтуы ұжымның музыкалық орындаушылық деңгейі мен мүмкіндіктерінің жоғары екендігін көрсетіп берді. Абайдың төл әндері бұл қойылымның өн бойын әдемі де тартымды әуезділігімен, салмақты да салиқалы ойларға жетелейтін мазмұндылығымен көмкере алған. Ақынның әндерін актерлердің бірнеше дауыста сауатты орындауы да спектакльдің сәтті шығуына мүмкіндік туғызған. Қоюшы-суретші Дәулет Доспаевтың еңбегі зор. Оның сахна кеңістігін ұтымды пайдалануы мен сахнаның төріндегі экранды шығарманың идеясына қарай орынды қолдануы келісті шыққан. Сондай-ақ, театрдың “музыкалық театр” статусына сай спектакльде хормейстер Амантай Жұмашевтың жұмысы бедерлене түскен.

Қ.Қуанышбаев театрының ұжымы ұлы жазушының шығармасын сахнаға шығаруда ізденістің зор үлгісін көрсетіп, көркемдік таным биігінен көрінді. Ә.Оразбеков пен шығармашылық ансамбльдің тыңғылықты жұмыс жасағаны байқалып тұр. Режиссер бұл қойылымның атмосферасын минимализмге құрып, драматургиялық дүниенің табиғатын тануда жаңашылдықты көздеген. Әсіресе, жас орындаушыларға трактовка беруде парасаттылық танытып, өзінің көркемдік қиялының жүйріктігін көрсетті. Негізінен Ә.Оразбековтың қойған тарихи спектакльдердің шоқтығы биік, бүгінгі ұлттық режиссураның бағыт-бағдарына шығармашылық нысана боларлық дәрежеде. Актерлердің қимыл-қозғалысында, сөйлеу мәнерінде, қойылымның пластикалық сипатында ұлттық бояу-бедер көркемдік шеңберде өрілген. Тұтас алғанда аталған спектакльден оның көркемдік деңгейінің биіктігі, актерлік ансамбльдің мүмкіндігі айқын көрінді.

Қорытынды. Ұлы ақын қазақ мәдениеті мен әдебиетіне әкелген тың жаңалықтарымен, реформаторлығымен отарлық езгінің салдарынан надандық қамытын киіп, құлдық санаға бойұсынған халқының жанашыры, сыншылдығымен, сыршылдығымен, өлеңдері мен қара сөздеріндегі насихаттық-

ағартушылық сарынымен, философиялық терең ойларымен ұлтының көшбасшысы бола білді. Абай шығармалары ұлтымыздың тұрмыс тіршілігін, мінезі мен дүниетанымын, ділі мен дінін түгел қамтиды. Сондықтан ұлттық жаңғыру ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып ұтымды пайдалану қажет, себебі ақын көтерген мәселелер бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ол “Бірінді қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос” деп ұрпағын өз елінің парасатты және ұлтжанды азаматы болуға шақырды. Кеменгер ойшыл “атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын” деп өмірдің мәні мен мақсатын “Адам болу” деп таныды. Демек, Абай – әлемдік тұлға. Оның тағылымы оның даналығында, парасатты сөздерінде, ағартушылық ой-түйіндерінде жатыр. Ол өз ұлтының кемшілігін қатты сынап отырып, қазақ халқын білімі мен мәдениеті дамыған елге айналдыруды көздеді. Сондықтан ғұлама ақынның әрбір сөзі мен парасатты пайымдары бүгінгі күнде де өзекті.

Жалпы Қ.Қуанышбаев атындағы мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық драма театрының репертуарындағы “Абай” трагедиясы данышпанның сондай ойларын насихаттауымен дара тұр және аталған қойылым ұлттық руханияттағы маңызды шығарма болуымен қатар ұлттық театр өнерінің биік бір белесі болып тарих қойнауында қала бермек. Өйткені трагедиялық, драмалық сипаты басым қойылымның негізі ұлы ақынның болашаққа деген махаббатымен, үмітімен және сенімен астасып жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // *adebiportal.kz*. – 2015, тамыз – 8
- 2 “Ақын ағһа? Abai Zholly as socialist realism and as literary history” // *Journal of Eurasian Studies*. Volume 9, # 1, 2018.
- 3 Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // *Егемен Қазақстан*. – 2020, қаңтар – 9.-мақала
- 4 Бөкейханов Ә. Ибраһим Құнанбаев // *abaialemi.kz*. – 2015, тамыз – 4.
- 5 Жұртбай Т. Күйесің, жүрек... сүйесің. – Алматы: Санат, 2001. – 408 б.-
- 6 Егеубаев А. Ұлттық сананың ұлан асу ұлы құбылыстары // *Қазақ әдебиеті*. – 2005, маусым – 21.
- 7 Әкімбек А., Исламбаева З.У. М.Әуезовтің “Қараи-қараи оқиғасы” повесінің сахналық шешімі // “Әлемдік зерттеу кеңістігіндегі қазақтардың мәдени артефактілері” атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, 2020. – 325 б. - мақала
- 8 Станиславский К.С. Работа актера над собой. Часть.1: Работа над собой в творческом процессе переживания. Дневник ученика – Москва: Искусство, 1985. – 497 с.

References:

- 1 Baitursynuly A. Kazaktyн bas aKyny // *adebiportal.kz*. – 2015, тамыз – 8.
- 2 “Ақын ағһа? Abai Zholly as socialist realism and as literary history” // *Journal of Eurasian Studies*. Volume 9, # 1, 2018.
- 3 ToKaev K. Abai jAne HHI gasyrdagy Kazakstan // *Egemen Kazakstan*. – 2020, Kantar – 9.
- 4 Bokeihanov A. Ibrahim Kunanbaev // *abaialemi.kz*. – 2015, тамыз – 4.
- 5 Jurtbai T. Kuiesin, jurek... suiesin. – Almaty: Sanat, 2001. – 408 b.
- 6 Egeubaev A. UltyK sananyn ulan asu uly Kubylstary // *Kazak Adebieti*. – 2005, mausym – 21.
- 7 Akimbek A., Islambaeva Z.U. M.Auezovtin “Karas-Karas oKigasy” povesiun sahnalyK sesimi // “Alemdik zertteu kenistigindegi Kazaktardyn mAdeni artefaktleri” atty halyKaralyK gylymi-praktikalyK konferensia materialdary. – Almaty: T.K.Jurgenov atyndagy KazUOA, 2020. – 325 b.
- 8 Stanislavski K.S. Rabota aktera nad soboi. ChAst.1: Rabota nad soboi v tvorcheskom prose perejivania. Dnevnik uchenika – Moskva: Iskustvo, 1985. – 497 s.

МРНТИ 16.21.55

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.34>

Askarova S.A.,¹ Boltabekova A.A.²

^{1,2}Kazakh National Women’s Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF USING STYLISTIC DEVICES IN PROSE

Abstract

As the reading is an essential part of language learning process, stylistic and critical analysis of texts are well accepted methods among language learning readers. The following article defines a reading skill as essential as other skills in language learning and demonstrates the accurate usage and theory of literary or stylistic devices such as *dialogue, repetition, symbolism, simile, metaphor, and personification* which are applied on well-known proses “Shuga’s Sign” by Kazakh writer Beimbet Mailin and “Hills like White Elephants” by American author Ernest Hemingway. Thus, each device is carefully explained with a following illustration of analysis of examples from the proses. Therefore, comparison between the usage of stylistic devices in Kazakh and American proses is also provided in order to reveal the similarities and differences of both compositions.

Keywords: stylistic devices, stylistic analysis, comparison, reading, dialogue, repetition, symbolism, simile, metaphor, personification, language, example, “Shuga’s Sign”, “Hills Like White Elephants”

Аскарлова С.А.,¹ Болтабекова А.А.²

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ПРОЗАДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ АЙШЫҚТАРДЫҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Оқу және оқу дағдысы тілді үйрену процесінің ажырамас бөлігі болғандықтан, мәтіндерді стилистикалық және сыни тұрғыдан талдау тіл үйренушілер арасында кең таралған әдіс болып табылады. Мақалада оқу дағдысы тілді үйренудің басқа дағдылар сияқты маңыздылығы анықталып көрсетіледі. Және де бұл мақалада қазақ жазушысы Бейімбет Майлиннің “Шұғаның белгісі” және американдық автор Эрнест Хемингвейдің “Ақ пілдер сияқты төбелер” атты атақты проздарына қатысты қолданылатын *диалог, қайталау, символизм, теңеу, метафора және эпитет* сияқты стилистикалық айшықтардың қолданысы мен теориясы көрсетілген. Осылайша, әрбір стилистикалық айшық немесе құрылғы прозалардан алынған мысалдарды талдау арқылы мұқият түсіндіріледі. Сонымен қатар, стилистикалық айшықтардың қолданыстарына салыстырма екі шығармадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында көрсетілген.

Түйін сөздер: стилистикалық айшықтар, стилистикалық талдау, салыстыру, оқу, диалог, қайталау, символизм, теңеу, метафора, эпитет, тіл, мысал, “Шұғаның белгісі”, “Ақ пілдер сияқты төбелер”

Аскарлова С.А.,¹ Болтабекова А.А.²

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ УСТРОЙСТВ В ПРОЗЕ

Аннотация

Поскольку чтение является неотъемлемой частью процесса изучения языка, стилистический и критический анализ текстов является общепринятым методом среди читателей, изучающих язык. Статья определяет навык чтения столь же важный, как и другие навыки в изучении языка. демонстрирует точное использование и теорию литературных или стилистических устройств, таких как *диалог, повторение, символизм, сравнение, метафора и эпитет*, которые применяются к известным прозам “Знак Шуги” казахского писателя Беймбета Майлина и “Холмы как белые слоны” американского автора Эрнеста Хемингуэя. Таким образом, каждое стилистическое устройство тщательно поясняется с помощью анализа примеров из прозы. Таким образом, сравнения между использованием стилистических приемов в казахской и американской прозах также приводятся для выявления сходства и различий обеих композиций.

Ключевые слова: стилистические приемы, стилистический анализ, сравнение, чтение, диалог, повторение, символизм, сравнение, метафора и эпитет, язык, пример, “Знак Шуги”, “Холмы как белые слоны”

Introduction. Literature surely has been the most sensitive phenomenon which has ever been fulfilled by mankind. Literature is the reflection of the time represented in patterns that occur era by era and which also widen their wings every single day. Apparently, it is not possible for human beings to time travel, but it is still possible to realize it through the pages of books, articles and essays. Moreover, the pages are also turned out to be the great type of source for those who are learning a new language. Reading is, indeed, considered as one of the most efficient ways of language teaching and learning. Making analysis and discussions of texts in the classroom is well accepted among teachers. Being eligible to analyze such texts or compositions, which include time and culture difference, acquires to be familiar with stylistic devices.

Apparently, analysis and annotations have already been integrated in our English classes. High school students are usually asked to annotate tons of fiction and non-fiction works literature classes, as so they are in English classes as well. Studying literature works in English is vital regarding international tests taken in recognition of English level where students are given tasks according to reading, speaking, listening, and writing. Reading is as essential as other skills in order to achieve proficiency in language learning. Consequently, reading, analyzing, and annotating various genres and texts indicate high language learning results.

Methods. Analysis and annotations are done in a result of close reading and comprehension of texts. Literary or Stylistic devices are annotated in order to obtain the meaning of every text, and even every sentence or every phrase of any literary work.

The figure of speech is a term of rhetoric and stylistics that denotes various speech constructions that give speech stylistic significance, imagery and expressiveness, change its emotional coloring.

Figures of speech serve to convey mood or enhance the effect of a phrase, which is commonly used for artistic purposes, both in poetry and in prose.

Ancient rhetoricians viewed rhetorical figures as some kind of deviation of speech from the natural norm, "ordinary and simple form", some kind of artificial decoration of it. The modern view, on the contrary, proceeds rather from the fact that figures are a natural and integral part of human speech.

Since antiquity, among the figures of speech, tropes (the use of words in a figurative sense) and figures in the narrow sense of the word (methods of combining words) have been distinguished - although the problem of a clear definition and differentiation of the one and the other has always remained open.

The ancient Greek philosopher and orator Gorgias (5th century BC) was so famous for his innovative use of rhetorical figures in his speeches that for a long time they were called "Gorgian figures".

Figures of speech were considered by Aristotle (IV century BC) and developed in more detail by his followers; thus, Demetrius of Phaler (IV-III centuries BC) introduced the division into "figures of speech" and "figures of thought."

Rhetoric is actively developing in ancient Rome: in the 1st century BC. e. figures and the use of words in a figurative sense are considered in the anonymous treatise "Rhetoric to Herennius" and in Cicero (who adheres to the division of figures into "figures of speech" and "figures of thought", not striving for their further systematic classification); in the 1st century A.D. e. Quintilian has division into four types of figures: addition, subtraction, replacement (of one word with another), permutation (words to another place).

In the Hellenistic era, and then in the Middle Ages, scholars and scholastics delve into a detailed classification of all kinds of tropes and figures, of which more than 200 varieties were identified.

Research result. The result of this research lays in task achievement for both authors in their works such as "Shuga's Sign" by Kazakh writer Beimbet Mailin and "Hills like White Elephants" by American author Ernest Hemingway.

Hemingway achieved his goal as writer by writing about the importance of communication and conversation by minimalizing the context and coloring it with stylistic devices in order to make it available for the reader to see and understand.

In contrast, Mailin reached his goal as a writer by concerning about the tremendous difficulty and limit of freedom that Kazakh women had been associated with for ages. He illustrated the heartbreaking history of Kazakh women by a beautifully terrifying love. By doing so he also used number of stylistic devices through detailed storyline.

As a result both authors' works show that the usage of stylistic devices is common and they both had applied stylistic devices to convey the message for the readers through their stories.

On the other hand, both authors could have learned essential methods from each other's works. For example, Hemingway would see giving details are even helpful to achieve a goal to convey a message as well as Mailin who would consider that minimalism is also a crucial way and technique of writing a piece.

Stylistic devices are the tools that help a reader understand the author's message in every sentence. Comprehension in depth of the texts and compositions written in a target or foreign language is a vital consequence of the stylistic device acquisition [1, 69]. For instance, scholars of English language are expected to be aware of stylistic devices, in order to be able to make coherent analysis of any texts in an academic level. Accordingly, this paper will provide a scientific usage of stylistic devices by analyzing and comparing the proses written by Kazakh and American authors such as "Shuga's Sign" by Beimbet Mailin and "Hills Like White Elephants" by Ernest Hemingway.

Both proses can be great examples for stylistic devices. Kazakh authors had always been famous for their usage of various stylistic devices as so had done Mailin in his text. Despite the minimalism Hemingway used in his prose, he also surpassed himself with the usage of stylistic devices.

Discussion. Stylistics, like any science, has its own conceptual apparatus and a description tool - a metalanguage, in which the basic concepts are stylistic device, stylistic function, stylistic connotation, stylistic coloring. [2, 5]. Apart from that, some linguists apply the term 'stylistics' to the study of various stylistic peculiarities of the language of works of fiction [3, 2]. According to the compositions, the most common stylistic device is dialogue. As dialogue symbolizes the importance of conversation, both authors found it right to emphasize the opinions of main characters [4, 23]. However, dialogues can be found as cultural difference as the main characters in "Shuga's Sign" get to exchange phrases face to face only two times: "- 'Oh, no, where are you going?' - Shuga asked."

"- 'Being taken away to the Bolys,' - Abdrahman said." [5, 16]

while Hemingway's characters have conversation during the entire prose:

"If I do it you won't ever worry?"

"I won't worry about that because it's perfectly simple."

"Then I'll do it. Because I don't care about me."

"What do you mean?"

"I don't care about me."

"Well, I care about you." [6, 129]

The following spread devices in both texts are repetition and symbolism. These two devices are closely interconnected with each other in order to show the significance of the title and the story bond. Hemingway's title "Hills Like White Elephants" symbolizes triviality of the phrases such as: "No, we can't" or "I don't want you to do

anything that you don't want to do—" which are repeated again and again due to the meaning of "white elephants" which is useless [7, 68].

One of the most notable facets of "Hills Like White Elephants" is the use of repetition within the dialogue. With the story running at barely two thousand words, the repetition of these key phrases stands out among the dialogue. The phrase from which the title comes from, "like white elephants", reoccurs five times within the text. In cultural context, an elephant in the room is an idiom for a burden or an issue at hand that no one wants to discuss. Hemingway takes this metaphor one step further, specifying *...show more content...*

The ambiguity of the pronouns encompasses the "everything" that the couple cannot have and the "nothing" that is wrong with Jig at the end of the short story. The dialogue suggests a struggle between the couple, neither party willing to truly speak of the elephant in the room while seemingly trying to get the other to talk about the subject. The apparent power imbalance between the couple makes it difficult for Jig and the man to navigate the content-less conversation full of metaphors and ambiguous conversations.

On the other hand Mailin's title "Shuga's Sign" is emphasized through the repetition of a phrase: "ah, Shuga was really Shuga!" throughout the story in order to display the importance of the main character's name Shuga. Therefore, Mailin had applied symbolism nearly in every passage of the story. It illustrates that Kazakh nation has the whole culture of symbolism in their speech that is practiced every day. As it has been mentioned before cultural awareness is a great advantage which is shown through stylistic devices. The next passage taken from "Shuga's Sign will be a great example:

"...Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті-ақ еді... ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы, *үрін ауызға салғандай* еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. *Жеңілдік* дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, бір түрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда. Ажары тәуірлеу біреу болса, соны *көтере алмайтынын* да білмейсің, *ешкіге құсап шошандап жүргені*. Заман бұзылған ғой... иә..." [5, 21].

In this paragraph, there are several symbolisms which Mailin used that could be understood only by Kazakh speaking readers.

"Shuga was like *blown cotton put in the mouth*...fair-skinned, elegant; her eyes were black. Her mind was the same as her beauty. That child didn't even know what *lightness* was. Her spoken word, her gait, oh, how everything was strangely proud... Where are the girls like this today? If there are some of them, *they jump like a goat to carry their beauty*."

"...*blown cotton put in the mouth*..." means a girl or young woman who is perfectly beautiful. The other word "*lightness*" is often used to say that a person has a light mind or silly. And the last phrase "*they jump like a goat to carry their beauty*" means that people act or behave inappropriate to match their beauty. So this paragraph is supposed to be understood as this way:

"Shuga was so beautiful...fair-skinned, elegant; her eyes were black. Her mind was the same as her beauty. That child didn't even know what silliness was. Her spoken word, her gait, oh, how everything was strangely proud... Where are the girls like this today? If there are some of them, they don't behave appropriately enough to match to their beauty." [5, 24]

It is well known in the literature world that writing a story without using simile or metaphor is almost impossible [8, 47]. So was for Mailin and Hemingway who made several comparisons in their compositions. As it should be mentioned Hemingway preferred to use simile more: "They look like white elephants," and "It tastes like licorice," or: "Everything tastes of licorice. Especially all the things you've waited so long for, like absinthe..." [6, 129] while Mailin made nearly all comparisons through metaphor: "His family was as large as his cattle herd. He was a person blessed by God; his four sons were like wolves" and:

"I haven't seen you for a long time,
Is everything good, my eyes' rhyme"
and:

"A wish of the young heart with the flames,
Wants the longed indispensability from you.
The ready mountain of my hope-filled bag,
Will know if the composed answer takes place"
and:

"My unfilled delight remain in your sweet words.
If your twisted letter arrives as Tumar" [5, 25]

Apparently, one more device which both writers have in common is personification. As this device is frequently involved in the texts to thrive the items which are, indeed, inanimate nouns, both authors seem to be passionate about applying this in their proses. For example, Hemingway made the table and the wind alive: [9, 80] "The girl looked at the ground the table legs rested on," and "The warm wind blew the bead curtain against the table," [6, 130] and so did Mailin in the first paragraph of his story personalizing almost whole nature:

"The sun leaped forward to show its face when we went out from the village. Flying gray clouds like a moving caravan were crossing in one line to the South, and the sun slowly rose up and started sharing its warm light. However,

a cool wind blew sharply from the North, and seeped through clothes, freezing and letting involuntary thoughts about the coming month September enter to passenger's mind.”[5, 26]

Conclusion. Learning a language is the process which includes a big amount of methods, techniques and hard work as well. As it has already been said stylistic devices are the tools of a learner to make the proeses, texts and compositions more understandable. Moreover, stylistic devices increase learners' analytical and critical skills through the text analysis [10, 21].

The analysis applied above for the proeses such as “Hills Like White Elephants” and “Shuga’s Sign” indicate the differences and similarities of the compositions by using the stylistic devices such as *dialogue, repetition, symbolism, simile, metaphor, and personification*.

This is an abundant tale with essential stylistic devices that make the plot and the interaction between the characters understandable. In the end, the readers are not informed if the woman is going to undergo the operation or if they are living with the Americans. The subsequent action does not seem to make both characters clear. But the styles that have been defined and studied offer readers the ability to consider characters and their motives. The key question behind the exchange between them is still unclear.

Understanding the usage of stylistic devices will make readers understand importantly the meaning of whole text.

References:

- 1 Balakayev M., Zhanpeisov E., Tomanov M., Manaspayev B. *Stylistics of the Kazakh language.* [Stilistika Kazakhskogo yazyka] - Almaty: Daur, 2005. -256 p
- 2 Lapshina M.N. *Stylistics of modern English* [Stilistika sovremennogo angliskogo]/ M.N. Lapshina. - M.: Academia, 2018. -- 240 p.
- 3 *English stylistics. Stylistics of the English language* [Angliyskaya stilistika. Stilistika angliyskogo yazyka]: [Electronic resource]: textbook / Gurevich V.V. - 8th ed., Erased. - M: FLINT, 2017. -- 68 p.
- 4 Syzdykova R. *Spells and punctuation* [Proiznoshenie i znaki prepiniyaniya]. – Almaty: "Rauan", 1996. – p. 184
- 5 Mailin B. *Shuga’s sign* – Almaty: Library of Olzhas I.D., 2012. – p. 32
- 6 Hemingway, E. *Hills like White Elephants*. – *Men without Women*, 3rd edition, 2011. – p. 131.
- 7 Link A. *Staking Everything on It: A stylistic analysis of linguistic patterns in “Hills like White Elephants”*. – *The Hemingway Review*, 2004. – p. 74
- 8 Askarova S.A. *Stylistic devices in poetry: the usage of simile*. [Stilisticheskiye priyemy v poezii: ispol'zovaniye sravneniya] – *Science and World*, Volgograd, 2014. – p. 13
- 9 Donald K. *Stylistic Analysis of “Hills like White Elephants”*. – *University of Nairobi*, 2018. – p. 74
- 10 Askarova S.A. *Stylistic devices in poetry: the method of inversion.* [Stilisticheskiye priyemy v poezii: metod inversii] – *Science and World*, Almaty, 2012. – p. 6

МРНТИ 17.07.61

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.35>

Байболов А.У.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОГО КОДА В РАССКАЗАХ БАХЫТЖАНА КАНАПЬЯНОВА

Аннотация

Статья посвящена вопросу национального кода. Именно через художественную литературу перед читателем открываются новые миры, берущие за душу сюжеты, необычайные образы. Здесь особое внимание уделяется символам этнографического характера. Кроме этого, мы подробно рассмотрим короткие рассказы (миниатюры) “Жалгыз агаш”, “Бахчисарай”, “Балбал”, “Песочные часы”, “Ворон” с точки зрения национального кода лауреата Государственной премии Республики Казахстан в области литературы и искусства имени Абая, члена Союза писателей Казахстана, члена Союза кинематографистов СНГ и Балтии, лауреата независимой премии “Тарлан”, поэта, писателя, переводчика, издателя, публициста, кинодраматурга Бахытжана Канапьянова. В Казахстане национальный код мало изучен, но основываясь на нем, мы можем глубоко понять нынешний культурный процесс.

Ключевые слова: национальный код, культура, Бахытжан Канапьянов, проза, рассказ, миниатюра, символы, художественная литература

Байболов А.У.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

БАҚЫТЖАН ҚАНАПИЯНОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОД МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ұлттық код мәселелері сөз етіледі. Көркем әдебиет арқылы оқырманға жаңа әлем, қым-қиғаш сюжеттер, ерекше образдар ашылатыны анық. Біз басты назарды этнографиялық сипатқа ие символдарға аударамыз. Сонымен қатар, 2020 жылғы Қазақстан Республикасының Абай атындағы әдебиет пен өнер саласындағы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, ТМД және Балтық елдері кинематографистер одағының мүшесі, тәуелсіз “Тарлан” сыйлығының иегері, ақын, жазушы, аудармашы, сценарист, баспагер, кинорежиссер, көсемсөзші, кинодраматург Бақытжан Қанапияновтың “Жалғыш ағаш”, “Бақшасарай”, “Балбал”, “Құм сағаты”, “Қарға” секілді шағын әңгімелерін (миниатюралар) ұлттық код тұрғысынан саралаймыз. Көркем мәтіндегі әрқилы нышандарға анықтама бере кеткен орынды. Елімізде бұл аз зерттелген бағыт болғанымен де, соның негізінде бүгінгі мәдени үрдісті терең түйсіне, түсіне аламыз.

Түйін сөздер: ұлттық код, мәдениет, Бақытжан Қанапиянов, проза, әңгіме, миниатюра, символдар, көркем әдебиет

*Baybolov A.*¹

¹*Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

THE NATIONAL CODE IN THE STORIES OF BAKHYTZHAN KANAPYANOV

Abstract

The article is devoted to the issue of the national code. It is through fiction that new worlds open up to the reader, taking the soul of stories, extraordinary images. Here, special attention is paid to the symbols of an ethnographic nature. In addition, we will take a detailed look at short stories (miniatures) “Zhalgyz agash”, “Bakhchisaray”, “Balbal”, “Hourglass”, “Raven” from the point of view of national code laureate of the State prize of the Republic of Kazakhstan in the field of literature and art named after Abai, member of the Union of writers of Kazakhstan, member of the Union of cinematographers of the CIS and the Baltic States, the independent award “Tarlan”, poet, writer, translator, publisher and essayist, screenwriter of Bakhytzhan Kanapyanov. In Kazakhstan, it is little studied, but based on it, we can understand the current cultural process.

Keywords: national code, culture, Bakhytzhan Kanapyanov, prose, story, miniature, symbols, fiction

Введение. 12 апреля 2017 года Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым была опубликована программная статья “Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания” (“Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру”) в котором были четко показаны приоритеты, цели и задачи, а 21 ноября 2018 года вышла в свет ещё одна статья Лидера Нации “Семь граней Великой степи” (“Ұлы даланың жеті қыры”). Теория национального кода, это – актуальное научное направление, заинтересовывающий всё больше ученых. На основании вышеизложенного, можно сделать вывод что такой интерес к этому феномену вполне закономерен, поскольку в Казахстане идет процесс “модернизации общественного сознания” и огромное внимание уделяется охране культурного наследия. Как отмечает философ, культуролог, литературовед, доктор филологических наук Георгий Гачев, “наш предмет – национальный космос, в древнем смысле – как строй мира, миропорядок: как каждый народ из единого мирового бытия, которое выступает вначале как хаос, творит по-своему особый космос. В каждом космосе складывается и особый логос – национальное миропонимание, логика” [1, 10]. По мнению Клотера Рапая: “Это бессознательный смысл той или иной вещи или явления, будь то машина, еда, отношения, даже страна в контексте культуры, в которой мы воспитаны” [2, 77].

Что такое национальный код? Данное понятие чрезвычайно емкое и содержательное:

- ◆ *Культура;*
- ◆ *Философия;*
- ◆ *Менталитет;*
- ◆ *История;*
- ◆ *Религия;*
- ◆ *Обычаи;*
- ◆ *Фольклор;*
- ◆ *Духовные ценности;*

- ◆ *Искусство;*
- ◆ *Образ жизни;*
- ◆ *Мировоззрение;*
- ◆ *Быт народа;*
- ◆ *Богатое литературное наследие;*
- ◆ *Традиции и обряды* [1, 54]

В этой статье мы рассмотрим рассказы Бахытжана Мусахановича Канапьянова с точки зрения национального кода. Он лауреат Государственной премии Республики Казахстан в области литературы и искусства имени Абая, член Союза писателей Казахстана, член Союза кинематографистов СНГ и Балтии, лауреат независимой премии “Тарлан”, поэт, сценарист, писатель, переводчик, издатель, публицист, кинорежиссер. Литератор перевел на русский язык Махамбета Утемисова, Абая Кунанбаева, Кенена Азербераева, Жамбыла Жабаева, Шакарима Кудайбердиева, Магжана Жумабаева и поэму “Кыз Жибек”. Его самые ранние стихи были напечатаны в “Просторе”, начал он свой творческий путь ещё в далеких семидесятых. Он редактор альманахов – “Литературная Алма-Ата”, “Литературная Азия” и директор издательского дома “Жибек жолы”. Поэтические произведения Б. Канапьянова переводились на киргизский, польский, немецкий, корейский, финский, якутский, французский, таджикский, грузинский, малайский, русский языки. Он много путешествует по миру, с честью и достоинством представлял литературу Казахстана в таких странах как Бельгия, Венгрия, Греция, Австрия, Беларусь, Англия, Болгария, Германия, Грузия, Израиль, Нидерланды, Литва, Индия, Ирландия, Киргизстан, Италия, Финляндия, Индонезия, Кипр, Узбекистан, Канада, Латвия, Малайзия, Молдова, Мальта, Румыния, Россия, Туркмения, Сирия, Америка, Таджикистан, Турция, Украина, Чехия, Франция, Эстония, Сингапур, Тайланд.

“Жалгыз ағаш” (Одинокое дерево) насыщен этнографическими элементами и богатым национальным колоритом:

- *Долина;*
- *Трава;*
- *Предгорья;*
- *Роса;*
- *Копыта;*
- *Степь;*
- *Путник;*
- *Балбалы;*
- *Старый чабан;*
- *Отар;*
- *Овца;*
- *Поводья;*
- *Пес Акдаул;*
- *Сайгачонок;*
- *Береза;*
- *Аул;*
- *Гортанная песня;*
- *Горные леса;*
- *Сумбуле;*
- *Конь.*

Старый чабан (қарт шопан) и береза (қайың) вступают в диалог. Интересно наблюдать за динамикой чувств героя и движением его мыслей. Дерево которое многое повидало на своем веку называет чабана “Досом”, то есть другом (на казахском. – **А.Б.**). Этим Бахытжан Канапьянов показывает тонкую связь между человеком и природой. Береза – плачущее дерево. По поверью казахов ее нельзя срубить, то может случиться беда, несчастье. У древних славян береза считается “священным деревом”, которое оберегает человека, семью, является символом чистоты, света, олицетворяет нежность и женское начало. Хронотоп: бескрайняя степь (шетсіз, шексіз жазық) – долина (далиған дала) – аул (ауыл). “Заметив на горизонте мерцающие огни аула, Дос обрадовался, и обветренные уста чабана затянули песню” [3]. Есть такая легенда, что “в давние времена над землей летела песня, и в тех местах, где она пролетала низко, люди выучились петь. И всех ближе к земле летела песня над казахскими бескрайними степями. Вот почему казахи и стали первыми песенниками на свете” [4, 154]. Чабан любит петь, поет когда хорошо, поет когда на душе грустно. Для номада песня является неотъемлемым компонентом его мироощущения и обыденной жизни.

Близится осень, за ней суровая зима, затем весна, весной пробуждается природа. Одинокое дерево (жалгыз ағаш), это – символ одиночества, гордости, бесконечности, мудрости, стойкости, душевного покоя и гармонии, а дорога – длинный жизненный путь человека, линия жизни.

В рассказе конь фигурирует как верный друг и надежный спутник чабана. “...улав в высоких травах предгорья, выходил на нее и отдыхал, и копыта, влажные от росы, мерно отстукивали степную мелодию – цок, цок, цок...”. У казахского народа есть многочисленные пословицы и поговорки, посвященные этой тематике. К

примеру, ат – ер қанаты, жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас, жылқы – жалын төсейді, есек – тұяғын төсейді, арық атқа қамшы ауыр, аттың сыры иесіне мәлім, соқыр атқа – қотыр ат үйір, жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар, алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады, аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын, енесі тепкен құлынның еті ауырмас, бір биеден ала да туады, құла да туады, байтал шауып бәйге алмас... Доктор филологических наук, профессор, литературовед, поэтолог С.Д. Абишева считает, что “этому животному, тесно связанному с историей кочевничества, всегда принадлежала особая роль, которая сформировала его мифопоэтическую символику” [5, 167].

“Бахчисарай” – это трогательный рассказ про переселенца основанный на детских воспоминаниях писателя. Каждый раз старик Кемаль (на казахском будет Кемел. Означает достигший совершенства, полноты. – А.Б.) ухаживая за своими цветами тихонько подпевает: “Бахчисарай, Бахчисарай”. Ему уже за шестьдесят. Он двадцать лет прожил в Казахстане. По словам соседки – Айши, он родом из Крыма, его постоянно мучает бронхиальная астма, в связи с состоянием здоровья в середине пятидесятых он из Ташкента переезжает на север, чтобы “поселиться в этом целинном городе”. “Они жили тихо и особо не общались с соседями. Их небольшой домик, купленный в рассрочку у отъезжающей чеченской семьи, за два-три года преобразился, постепенно превращаясь в домик-сад”.

Кемаль – трудолюбивый, молчаливый, несговорчивый человек. Фруктовые деревья и цветы, которых не было у соседей, находились у старика. А его жена – Ани подпевала старику и угощала мальчишек сушеным урюком, изюмом, яблоками. Старик тоскует по своей родине, по Крыму, поэтому и поэт. Ученик пятого класса в лице самого автора изредка помогает ему по саду. Отец мальчика работает директором школы. Вечером идя с работы они долго о чем-то разговаривают. Татарин называет его “Муаллим”, то есть учитель, мұғалім. “...отец что-то ему отвечал то ли по-татарски, то ли по-арабски, иногда вперемешку с казахско-татарской речью звучали слова “Каир”, “Алушта”, “Ак-Мечеть”, и эта беседа всегда заканчивалась песенной фразой старика: – Бахчисарай, Бахчисарай!”. Когда мальчик с любознательностью спросил у отца “Что означает Бахчисарай?”, то он “отвечал, что это город в Крыму, в котором находится дворец бывших крымских ханов и эмиров, а слово “Бахчисарай” дословно переводится, как “Дворец-сад”. На казахском это будет звучать как бақшалы сарай. Отец мальчика съездив по путевке в Алушту (Город-курорт на южном берегу Крыма. – А.Б.) был под сильным впечатлением. Он прочел сыну легенду о Менгли-Гирей. Как гласит легенда, “на том месте, где схватились в смертельной битве две змеи, хан велел построить дворец. Около дворца поселились его приближенные. Так возник Бахчисарай. Двух перевившихся в схватке змей хан велел высечь на дворцовом гербе. Надо было бы трех: двух в борьбе, а третью – полумертвую. Но третью не стали высекать: мудрым был хан Менгли-Гирей...”.

Как-то раз, мальчик сказал старику что осведомлен о подробностях возникновения Бахчисарая. Про этот секрет не знал никто кроме него. Потрясенного Кемалья кладут в больницу из-за нервного расстройства. Авторская ремарка точно подчеркивает важность происходящего: “Садик возле дома старика без заботливого ухода зачах, а цветы задушила сорная трава”...

Старик после этого случая не выходил на улицу, а дома шил куртки и пиджаки. Однажды в их дом пришли два милиционера чтобы изъять у Кемалья “швейную машинку “Зингер” и настольный ткацкий станок”. Якобы он занимался “частным трудом” и это противоречит закону. До этого у фронтовика Есентая хотели отобрать коня.

Все закончилось тем, что Кемалья поместили в психиатрическую больницу, а на следующий день он скончался от приступа астмы. “ – Бахчисарай, Бахчисарай! Я и есть третья змея, меня могут спасти только камни Бахчисарая, – закричал старик по-татарски, брызжа изо рта эпилептической пеной. Он зубами разгрыз подушку, и птичий пух взметнулся над толпой, и стал медленно кружиться над милиционерами, над старушкой Ани, над стариком Кемалем, который трясся в конвульсиях”. Похоронили его на татарском кладбище и “повосточному”. Он, живя в Казахстане, не забыл про свою отчизну. Писатель, применяя лексический повтор, усиливает драматизм произведения и акцентирует внимание читателей на отчужденность главного героя.

Рассказ “Балбал”. “БАЛБАЛ балбал (ы), каменная баба” [6, 123], - это не только археологический артефакт или исторический памятник, но и мост между прошлым и настоящим, настоящим и будущим. “Степь исходит испариной, дымится. Беззвучно катится по ней ясная, полуденная тень беркута”. Беркут – гордая птица. Он занимает отдельное место в геральдике и олицетворяет свободу, стойкость духа, смелость, возвышенность. “БҮРКІТ Таулы, далалы жерлерді мекендейтін тегеурінді, имек тұмсық жыртқыш құс” [7, 160]. У казахов есть такие выражения как *бүркіт көз*, *бүркіт қабақ*, *бүркіт салды*. В “Песочных часах” встречаются такие слова как солончаки, такыры (такыр), саксаул (сексеул), верблюжья колючка (жантак), бархан (құм төбе) и все это создает необычайную картину. “Ворон” – философское произведение. Писатель размышляет на тему черного (ворон) и белого (лебедь). Ворон – долгожитель, а лебедь – символ любви. В казахском языке қара – это черный, а қар – это снег, лебедь – аққу. Автор в своей прозе органично использует притчи, легенды, мифы, сказания народов. Для Бахытжана Мусахановича характерно “воспринимать духовное понятия в ландшафтных формах” [8, 91].

Результаты.

Доктор философских наук, профессор, член-корреспондент НАН РК А.Т. Кулсариева считает, что “...по сей день на обширных территориях Казахстана везде можно встретить обвешанного белыми лоскутами ткани (своеобразный дань почитания, знак святости) одинокое дерево, дерево, растущее у источника, у входа в пещеру

и т.д.” [9]. Как пишет учёный “эти места столь же почитаемы и посещаемы народом, как и мечеть” [Там же]. В Рассказах автора чувствуется восточный колорит и тюркские мотивы. Все это свидетельствует о том, что национальный код является главной составляющей творчество Б. Канапьянова. Для его персонажей степь (дала), балбалы (Орхонские рунические памятники. – А.Б.), беркут, конь (жылқы / ат), река (өзен), гора (тау), Родина (Отан / Атамекен), Солнце (Күн), Луна (Ай), юрта (киізүй), кумыс (қымыз), молоко (сүт), джайлау (жайлау) имеют несколько иной смысл, это не просто слова, это система ценностей, нечно сакральное, святое.

Обсуждение. Проза Б. Канапьянова наполнена искренностью. Писатель умеет находить такие слова и разные жизненные ситуации которые могут до глубины души тронуть читателя. Автор любит природу и мир который окружает его. Он призывает людей защищать природу, защищать этноландшафт. Есть такой термин как “культурный ландшафт”. Как полагают, Ю.А. Веденин и М.Е. Кулешова это “природно-культурный территориальный комплекс, сформировавшийся в результате эволюционного взаимодействия природы и человека, его социо-культурной и хозяйственной деятельности и состоящий из характерных сочетаний природных и культурных компонентов, находящихся в устойчивой взаимосвязи” [10, 13]. Ученый Т.А. Абжанова пишет что, “в некоторых культурах белый цвет считается траурным, поэтому невесты выходят замуж в платьях других оттенков. Долгое время в Шотландии было принято выходить замуж в зеленом платье, поскольку этот цвет считался цветом фей и мстительных духов” [11, 348]. Это в казахской культуре, этикете называется *ырым-тыйымдар*, то что нельзя делать, табу. Например, не сиди у крыльца (босағада отырма), не плюй в небо (көкке қарап түкірме), не плюй в колодец (өзің су ішкен құдыққа түкірме), не перечь старшим (үлкенге сөз қайтарма / үлкенге қарсы шықпа), и т.п. Это не только суеверие, но и культурное, национальное поле любого этноса, народа. Писатель, этнограф, историк Зейнолла Саник и китаевед, культуролог, PhD доктор Жанат Зейноллаевна в книге «Қазақ этнографиясы» перечисляют несколько таких запретов:

*Дастарқанды, тамақты баспа;
Кісі мініне күлме, кемтарға күлме;
Малды, ыдысты, тамақты теппе;
Суды сапырма, суға дәретке отырма, суға түкірме;
Көкті жұлма, шашыңды жұлма;
Үй айнала жүгірме;
Босағаңды керме, құшақтама;
Табалдырықты баспа, табалдырыққа отырма;
Үйді сабама, малды басқа сабама;
Бейіт үстінен шауып өтпе, жүгіріп өтпе;
Бейітке қарап қолыңды шошайтпа, бейітке қарап түзге отырма;
Түнде үй сыпырма, түнде тырнағыңды алма;
Отпен ойнама, оттан аттама, отқа түкірме;
Нанды жерге тастама, үстіне басқа зат қойма;
Мойыныңа белбеу, жіп салма;
Айды қолмен көрсетпе [12, 530];*

Заключение. В эпоху глобализации, информатизации и технократии вопросы идентификации, национального кода, ментальности являются одной из наиболее актуальных проблем современного мира. С карты мира исчезают этносы и языки. И это не может не волновать исследователей. В связи с бурным развитием информационных технологий и ощутимого фактора вестернизации молодое поколение перестало интересоваться своей историей, культурой и читать книги. Поэтому художественная литература занимает особое место в сознании, душе, жизни человека. Мы обязаны чтить наши традиции, передавать знания, навыки следующему поколению.

Список использованной литературы:

1. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1999. – 10 с.
2. Рапай К. Культурный код: как мы живем, что покупаем и почему / перевод с английского У. Саламатова. – М.: Альпина Паблицер, 2015. – 77 с.
3. Канапьянов Б. Цикл миниатюр. Проза. Литературный журнал “Дети Ра”. – 1 (63), 2010. <https://reading-hall.ru> (дата обращения: 22.02.2021).
4. Каирбеков Б. Мир кочевья. Мифы великой степи. Казахский этикет. – Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры, 2014. – 154 с
5. Абишева С. Д. Поэтический мир М. Макатаева: Монография. – Алматы, 2018. – 167 с.- монография
6. Казахско-русский словарь: около 50 000 слов / Под ред. чл. - корр. НАН РК Р.Г. Сыздықовой, проф. К.Ш. Хусаина. Комитет по языкам Министерства культуры и информации Республики Казахстан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 123 с.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитеті. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 160 с.
8. Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир: проблемы организации. – Алматы: ТОО “Дайк-пресс”, 1996. – 91 с.

9. Кулсариева А.Т. *Тенгри в традиционной казахской культуре*. 22 января 2015. URL: <http://asiarussia.ru/articles/5882/> (дата обращения 24.02.2021).

10. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е. *Культурный ландшафт как категория наследия // В сб.: Культурный ландшафт как объект наследия / Под ред. Ю.А. Веденина, М.Е. Кулешовой. М.: Институт Наследия; СПб.: Д. Буланин, 2004. С 13*

11. Абжанова Т.А. *Электронный учебник как интерактивное средство учебного назначения. Проблемы поэтики и стиховедения: Мат. VIII Международной научн.-теоретич. конф., посвящ. 90-летию КазНПУ имени Абая (24-26 мая 2018 г.). – Алматы: “Улагат”, КазНПУ им. Абая, 2018. – 348 с*

12. *Қазақ этнографиясы: / Зейнолла Сәнік, Жанат Зейноллақызы. – Алматы: “Ан Арыс” баспасы, 2016. – 530 б.*

References:

1. Gachev G.D. *NasionAlnye obrazy mira. Evrazia – kosmos kochevnika, zemledelsa i gorsa. – M.: Institut DI-DIK, 1999. – 10 s.*

2. Rapai K. *Kulturnyi kod: kak my jivem, chto pokupaem i pochemu / perevod s anglijskogo U. Salamatova. – M.: Alpina Publiser, 2015. – 77 s.*

3. KanApAnov B. *Sikl miniatyr. Proza. Literaturnyi jurnal “Deti Ra”. – 1 (63), 2010. <https://reading-hall.ru> (data obrasenia: 22.02.2021).*

4. Kairbekov B. *Mir kochevA. Mify velikoi stepi. Kazahski etiket. – Astana: Kazahski nauchno-issledovatel'ski institut kul'tury, 2014. – 154 s*

5. Abiseva S. D. *Poeticheski mir M. Makataeva: Monografija. – Almaty, 2018. – 167 s.*

6. *Kazahsko-ruski slovar: okolo 50 000 slov / Pod red. chl. - korr. NAN RK R.G. Syzdykovoï, prof. K.S. Husaina. Komitet po iazykam Ministerstva kul'tury i informasii Respubliki Kazahstan. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 123 s.*

7. *Kazak tilinin tusindirme sozdigi / Jalpy redaksiasyn basKargan T. Januzakov. Kazakstan Respublikasynyn MAdeniet jAne aKparat ministrlygi Til komiteti. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 160 s.*

8. Saveleva V.V. *Hudojstvennyi teks i hudojstvennyi mir: problemy organizasii. – Almaty: TOO “Daik-pres”, 1996. – 91 s*

9. Kulsarieva A.T. *Tengri v tradisionnoi kazahskoi kul'ture. 22 ianvarA 2015. URL: <http://asiarussia.ru/articles/5882/> (data obrasenia 24.02.2021).*

10. Vedenin Ju.A., Kulesova M.E. *Kulturnyi landsaft kak kategorija nasledia // V sb.: Kulturnyi landsaft kak obekt nasledia / Pod red. Ju.A. Vedenina, M.E. Kulesovoï. M.: Institut Nasledia; SPb.: D. Bulanin, 2004. S 13.*

11. Abjanova T.A. *Elektronnyi uchebnik kak interaktivnoe sredstvo uchebnogo naznachenia. Problemy poetiki i stihovedenia: Mat. VIII Mejdunarodnoi nauchn.-teoretich. konf., posvAs. 90-letiu KazNPU imeni Abaia (24-26 maia 2018 g.). – Almaty: “Ulagat”, KazNPU im. Abaia, 2018. – 348 s.*

12. *Kazak etnografiasy: / Zeinolla SANik, Janat ZeinollaKyzy. – Almaty: “An Arys” baspasy, 2016. – 530 b. .*

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.36>

Байшукурова Г.Ж.,¹ Койшыманова Г.Ж.²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

²Куланский агротехнический высший колледж,
Кулан, Казахстан

СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ (НА МАТЕРИАЛЕ “СЛОВ НАЗИДАНИЙ” АБАЯ)

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о системе ценностей паремииологии в “Словах назиданиях” великого казахского поэта Абая Кунанбаева. Многие слова (“қара сөз”) и пословицы, употребленные Абаем, отражают основные ценностные ориентиры казахского народа. Пословицы в “Қара сөз” распределены на две большие группы: пословицы, репрезентирующие положительные ценности, и пословицы, к которым он относился с резкой критикой. Такие ценности, как мир и согласие, единство, человек, образование, наука и самосовершенствование казахского народа, его духовное и физическое развитие, труд и мастерство – это те ценности, которые Абай считал нравственным ориентиром для своего народа. В любом языке есть множество метких, выразительных, национально-специфичных пословиц и поговорок. Являясь достоянием одного народа, они могут переходить в язык другого народа, обогащая его, расширяя кругозор читателя, превращаясь в составную часть лексики заимствованного их языка.

Надо отметить, что многие мысли Абая закрепились в казахском языке в качестве метких и крылатых слов и дополнили ряды пословиц и поговорок. В статье приведены афоризмы великого казахского просветителя, большинство из которых стали крылатыми выражениями.

Ключевые слова: пословицы, аксиология, ценность, слова назидания (қара сөз), Абай

Байшүкірова Г.Ж.,¹ Қойшыманова Г.Ж.²

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

²*Құллан жоғары агротехникалық колледжі,
Құллан, Қазақстан*

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ (АБАЙДЫҢ "ҚАРА СӨЗДЕРІ" МАТЕРИАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың "қара сөздерінде" паремология құндылықтарының жүйесі туралы мәселе қарастырылады. Абай қолданған көптеген сөздер (қара сөз) мен мақал-мәтелдер қазақ халқының негізгі құндылық бағдарларын көрсетеді. "Қара сөз" мақал-мәтелдері екі үлкен топқа бөлінеді: оң құндылықтарды білдіретін мақал-мәтелдер және ол қатты сынға ұшыраған мақал-мәтелдер. Бейбітшілік пен келісім, бірлік, адам, білім, ғылым және қазақ халқының өзін – өзі жетілдіру, оның рухани және физикалық дамуы, еңбек пен шеберлік сияқты құндылықтар-Абай өз халқы үшін адамгершілік бағдар деп есептеген құндылықтар. Кез-келген тілде көптеген дәл, мәнерлі, Ұлттық ерекше мақал-мәтелдер бар. Бір халықтың меншігі бола отырып, олар басқа халықтың тіліне ауыса алады, оны байытады, оқырманның көкжиегін кеңейтеді, оларды алған тілдің лексикасының ажырамас бөлігіне айналады.

Абайдың көптеген ойлары қазақ тілінде дәлме-дәл және қанатты сөздер ретінде орнығып, мақал-мәтелдер қатарын толықтырғанын атап өткен жөн. Мақалада ұлы қазақ ағартушысының афоризмдері келтірілген, олардың көпшілігі қанатты сөздерге айналды.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, аксиология, құндылық, қара сөздер, Абай

Baishukurova G.,¹ Koishymanova G.²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

²*Kulan agrotechnical higher college,
Kulan, Kazakhstan*

THE SYSTEM OF VALUES IN KAZAKH PROVERBS (BASED ON THE MATERIAL OF "WORDS OF EDIFICATION" BY ABAI)

Abstract

The article deals with the question of the value system of paremiology in the "words of edification" of the great Kazakh poet Abay Kunanbayev. Many words (Kara Soz) and Proverbs used by Abai reflect the main values of the Kazakh people. Proverbs in "Kara Soz" are divided into two large groups: Proverbs that represent positive values, and Proverbs that he treated with sharp criticism. Such values as peace and harmony, unity, people, education, science and self-improvement of the Kazakh people, their spiritual and physical development, work and skill – these are the values that Abai considered a moral guideline for his people. In any language, there are many well-aimed, expressive, national-specific Proverbs and sayings. Being the property of one nation, they can pass into the language of another nation, enriching it, expanding the reader's horizons, turning into an integral part of the vocabulary of the language that borrowed them.

It should be noted that many of Abai's thoughts were fixed in the Kazakh language as well-aimed and winged words and joined the ranks of Proverbs and sayings.

Key words: proverbs, axiology, value, words of edification, Abai

Введение. Абай – казахский поэт, композитор, просветитель, мыслитель, общественный деятель, основоположник казахской письменной литературы и её первый классик, реформатор культуры в духе сближения с европейской культурой на основе просвещённого ислама. Знаменитым произведением Абая стала прозаическая поэма "Қара сөз" (в дословном переводе "Простое (буквально — чёрное) слово"). "Слова назидания" Абая (каз. Абайдың қара сөздері) – фундаментальное произведение казахского акына и просветителя Абая, которое состоит из 45 кратких притчи философских трактатов. В этой прозаической поэме поднимаются проблемы национального воспитания и мировоззрения, морали и права, истории казахов. "Слова назидания" были написаны более ста лет назад.

Абай относится к числу тех писателей, произведения которых национально выразительны и эмоционально окрашены, а стиль ярко индивидуален. Он умело пользуется в своих произведениях образцами устного народного творчества. Казахский поэт в “Словах назиданиях” затрагивает не только нравственные темы, но и политические проблемы. Абай пытается раскрыть глаза казахскому народу, обратить внимание на образование, нравственность, толерантность к другим народам и их культуре, знаниям. И несмотря на то, что Абай и сам принадлежит казахской крови, он указывает на все плохие качества своего народа. Но совершает это не с целью высмеять свой народ, а наоборот, указать на эти недостатки и искоренить их и соединиться в единое целое.

“Слова назидания” – это ярчайший труд Абая, переведенный на многие языки мира. Перечитывая каждый раз “Слова назидания” (каз. “қара сөз”) понимаешь, насколько актуальны проблемы, поднимаемые великим Абаем: проблемы национального воспитания и мировоззрения, морали и права, истории казахов. Несмотря на то, что “Слова назидания” были созданы на самом пороге XX века, современного читателя поражает “естественная внутренняя свобода автора, самостоятельность и независимость его суждений чувств..., вольный строй его духовного мира, размах и широта творческого сознания... [1, 5]”. Просветительская цель “Қара сөз” определяет передачу народных ценностей. В “Словах назиданиях” происходит отражение основных ценностей казахского общества. Многие слова Абай подкрепляет употреблением казахских пословиц.

Методика. Пословицы, являясь фрагментом языковой картины мира, становятся воплощением языкового менталитета, репрезентируют национальные варианты общечеловеческих ценностей. Ценности присутствуют в паремологии в виде “аксиологически заряженных” (по выражению Л.К. Байрамовой [2]).

Паремииологический фонд казахского языка отражает ценностные ориентиры народа. “В пословицах и поговорках запечатлен весь познавательный опыт народа, его морально-этические, социально-эстетические, художественные и воспитательные идеалы. Они хранят историю движения народа по пути цивилизации, отражают характер народа, его симпатии и антипатии, связи с соседними народами. Пословицы впитали в себя все тонкости оценочного отношения к действительности, ее восприятия и отражения” [3, 3].

Как правило, пословицы в “Словах назидания” несут национальную окраску, имеют особое экспрессивное значение в том или ином контексте и, естественно, они являются одним из наиболее выразительных средств языка.

Включенные в текст “Слов назиданий” казахские пословицы показывают ход рассуждений поэта. Абай использует их каждый раз, когда обобщает явления действительности. Пословицы облегчали ему процесс обобщения, подсказывая народную меткую характеристику самого значительного в общественной жизни.

Казахский поэт прекрасно знал о любви своего народа к меткому острому слову, к пословице. И всю эту любовь, выразительность и национальный окрас, выраженные в фразеологизмах, пословицах и поговорках пытались передать многие переводчики, но не все смогли прочувствовать истинный посыл.

В истории человечества ценности появились как некие духовные опоры, помогающие человеку устоять перед лицом тяжелых жизненных испытаний. Ценности соотносятся с представлением об идеале, желаемом, нормативном.

Ценность связана с реальной действительностью, окружающей человека, и его потребностями, поэтому она выражает определенное оценочное отношение к этой реальности. Человек соизмеряет свое поведение с нормой, идеалом, целью, которая выступает в качестве образа, эталона. Следовательно, ценность – это ценностное отношение, которое обнаруживается во всех продуктах духовного и материального производства, оно переходит из одной сферы в другую, приковывая общественное мнение к наиболее важному и существенному. Ценностное отношение является ядром, в котором дифференцируется и интегрируется практически-духовное освоение мира, его специфика заключается в том, что оно универсально, существует и пронизывает все сферы человеческой деятельности и объективную реальность, в которой существует и сам человек (субъект) [4, 11].

В аксиологии понятие ценности является базовой категорией. Как указывала В.Н. Телия, “... эмотивно-оценочное отношение детерминировано мировоззрением народа – носителя языка, его культурно-историческим опытом, системой существующих в данном социуме критериев оценки...” [5, 39].

Ценность выступает основополагающим принципом культуры, а своеобразие систем ценностей определяет различия культур. Ценности – это социальные, социально-психологические идеи и взгляды, разделяемые народом и наследуемые каждым новым поколением. Ценности – это то, что априори оценивается этническим коллективом как нечто такое, что хорошо и правильно, является образом для подражания и воспитания (И.А. Стернин) [6].

Цель статьи – рассмотреть пословицы, употребленные Абаем в “Қара сөз” и определить систему ценностей казахского народа.

Результаты. Пословицы, использованные Абаем в “Қара сөз”, можно разделить на 2 большие группы: 1) пословицы, которые он считает нравственным ориентиром и 2) пословицы, к которым он относился с резкой критикой.

Так, к 1-ой группе можно отнести следующие пословицы, репрезентирующие положительные ценности.

Анализ употребляемых Абаем пословиц показал, что одно из центральных мест в “Словах назиданиях” занимает ценность **мир и согласие**. Отсутствие единства среди казахов глубоко волнует Абая. Он продвигал идею создания справедливого общества, его единства и благополучия.

Би екеу болса, дау төртеу болады (Если биев двое, то споров четыре)

Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік (Начало успеха – единство, основа достатка – жизнь);

Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар (Кто ищет верного пути, находит казну, кто ищет раздоров, находит беду);

Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады (Кто не умеет простить вины ближнего, того чужой обидит);

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді (Если шестеро погрязли в раздорах, потеряют то, что в руках, если четверо пребывают в согласии, на них небесная благодать нисходит);

Бас-басыңа би болса, манар тауға сыймасың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің (Когда каждый сам себе бий, не ужиться и на бескрайних просторах, когда есть глава общины, не стореть и в огн е);

Пословицы 2-ой группы отражают все то, что противодействовало просвещению родного народа, его физическому и духовному развитию и поддерживало ханжество и невежество. Поэт-мыслитель осуждает и обличает все эти явления в обществе.

С горечью Абай говорит о несправедливости отношений между богатыми и бедными, о безысходности жизни бедняков, их нищете и несправедливости.

Ісі білмес, кісі білер (Не суть дела, суть личности важна);

Өзіңде жоқ болса, әкең де жат (Нищему и отец становится чужим);

Мал тапқан ердің жазығы жоқ (Кто сумел нажиться, тот и прав);

Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті (Богатая казна милее отца с матерью, Собственная жизнь дороже золотого дворца).

Другой ценностью Абай считал **человека**. Человек был для него абсолютной ценностью. Он оценивал человека по его достоинствам и заслугам, а не за его положение или должность. Абай совершенно порицал излишнюю хвастливость, заносчивость, раздоры:

Ұялмас бетке талмас жақ береді (Бесстыжему лицу и челюсти неумемные даны);

Атың шықпаса, жер өрте (Если безвестно имя твое, подожги поле);

Сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ (Умелой просьбой можно все выпросить);

Жарлы болсаң, арлы болма (Если живешь в нужде, забудь о стыде);

Алтын көрсе, періште жолдан таяды (При виде золота и ангел сходит с праведного пути);

Қалауын тапса, қар жанады (Ловкий может и снег зажечь).

В казахском обществе всегда ценно было почтение к старшим, уважение к младшим. Великий поэт призывал воспитывать казахского ребенка патриотом своей земли, быть трудолюбивым, честным, щедрым:

Ер азығы мен бәрі азығы жолда (Джигит и волк добудут пищу в пути);

Ердің малы елде, еріккенде қолда (Стада почитаемых мужей находятся в людях, заботятся они о своем добре от безделия);

Берген перде бұзар (Приносящий дары срывает завесу отчуждения);

Алаган қолым – берген (Рука, умеющая брать, умеет и давать).

Богатейшее духовное наследие, связанное с привычками и хозяйственным укладом кочевой жизни, образовали традиционно-бытовую культуру общения казахского этноса. А пословицы служат отражением народной мудрости:

Мал – адамның бауыр еті (Скот для казаха – плоть от плоти его);

Малдының беті – жарық, малсыздың беті – шарық (У богатого лик светел, а у бедного – все равно, что точило);

Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз (Если на бая надежда плоха, то и на Бога не надейся),

Қарның ашса, қаралы үйге шап (Если голоден, скачи к дому, где поминки);

Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без (Берегись озера с глубокими берегами, да народа немилосердного).

Обсуждение. Одна из постоянных тем творчества Абая – борьба с ленью, с бездельем. Поэт постоянно осуждал бесцельное времяпрепровождение, пассивность и призывал быть активным в жизни, постоянным трудом оттачивать свое мастерство. Борясь с ленью, он углублялся в психологические аспекты, объясняя, что через активную жизненную позицию можно преодолеть возникающие проблемы:

Түстік өмірің болса, күндік мал жи (Если жить осталось до полудня, делай запасы на день);

Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой (Возьми альчик, если он удобен для твоей руки, сделай из него биту).

Размышляя о нравственности, Абай большое значение придавал дружбе.

Өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы (Лучше пасти свинью, которая признает тебя...);

Жуз кун атан болганиша, бір кун бура бол (Лучше один день быть бурой, чем сто — выхолощенным верблюдом);

Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың (В том, чего упорно добиваемся, мы находим зло).

Совершенно ясно, что Абай искренне хотел совершенствования и развития своего народа, эта идея красной нитью проходит через все его труды. Известно, что основой прогресса являются образование и наука. И Абай всей душой желал, чтобы казахи постоянно учились, осваивая новые знания.

В любом языке есть множество метких, выразительных, национально-специфичных пословиц и поговорок. Являясь достоянием одного народа, они могут переходить в язык другого народа, обогащая его, расширяя кругозор читателя, превращаясь в составную часть лексики заимствовавшего их языка.

Надо отметить, что многие мысли Абая закрепились в казахском языке в качестве метких и крылатых слов и пополнили ряды пословиц и поговорок. Так, в тридцать седьмом Слове приведены афоризмы, большинство из которых стали крылатыми выражениями:

Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады (Мысль тускнеет, перейдя через уста);

Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырың (Сын своего отца – недруг, сын народа – твой друг);

Ер артық сұраса да азға разы болады. Ез аз сұрар, артылып берсең де разы болмас (Сильный хоть и желает многого, но довольствуется малым, ничтожный просит мало, но хочет получить больше»);

Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың (Работающий только для себя похож на животное, которое заботится только о своем брюхе. Всевышний любит того, кто трудится на благо человечества);

Егер ісім өңсін десең, ретін тап (Дело ладится умением);

Биік мансап – биік жармас. Ерінбей еңбектеп жылан да шығады, Екпіндеп ұшып қыран да шығады (Слава – высокая скала. Змея забирается на нее ползком, соколу же достаточно одного взмаха крыльев, чтобы достичь ее вершины);

Бақпен асқан патшадан Мимен асқан қара артық (Нищий, прославившийся умом, выше счастливого царя);

Сақалын сатқан кәріден Еңбегін сатқан бала артық (Юноша, продающий плоды своего труда, достойней старика, торгующего своей бородой);

Тоқ тіленші – адам сайтаны, Харекетсіз – сопы монтаны (Хитрость превращает человека в попрошайку);

Жаман дос – көлеңке: Басыңды күн шалса, Қашып құтыла алмайсың; Басыңды бұлт алса, Іздеп таба алмайсың (Плохой друг подобен тени, когда светит солнце – от него не избавишься, когда тучи сгущаются над головой – его не найдешь);

Досы жоқпен сырлас, Досы көппен сыйлас (Доверяйся тому, кто замкнут, но дружи с тем, кто общителен);

Қайғысыздан сақ бол, Қайғылыға жақ бол (Остерегайся беспечного, но будь опорой опечаленному);

Қайратсыз ашу – тұл, Тұрлаусыз гашық – тұл, Шәкіртсіз галым – . Бағың өскенше тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң – өзің гана тілейсің (Гнев без силы – вдовец, ученый без последователей – тоже вдовец, любовь без верности – вдова).

Слова назидания Абая настолько лаконичны и выразительны, что как говорится в них “словам тесно, мыслям просторно”. Большая часть “кара сөз” пронизана свойственным Абаю жизнеутверждающим оптимизмом:

Ерінбей еңбектеп жылан да шығады, Екпіндеп ұшып қыран да шығады (Слава – высокая скала. Змея забирается на нее ползком, но сокол достигает ее единым взмахом крыла);

Дүние – үлкен көл, Заман – соққан жел, Алдыңғы толқын – ағалар, Артқы толқын – інілер, Кезекпенен өлінер, Баяғыдай көрінер (Мир – океан. Время, как ветер, гонит волны поколений, сменяющих друг друга. Они исчезают, а океан кажется все тем же);

Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек – қайратсыздық. Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың, қатты қыстың артын ан көгі мол жақсы жаз келмеуші ме еді? (Кто не испытывал зла? Теряет надежду лишь безвольный. Ведь истина, что в мире нет ничего постоянного, значит — и зло не вечно. Разве после суровой, многовьюжной зимы не приходит весна — цветущая, многоводная, прекрасная?).

Зрелость человека, по мнению казахского просветителя, определяют три главных качества: разум, сердце, воля. Опорой общества и народа должны быть личности, в полной мере овладевшие этими качествами. Будучи истинным патриотом, Абай видел будущее своего народа в образовании, просвещении, развитии науки и искусства, в упорном и созидательном труде. Он писал: “*Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпей, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады*” (Печаль омрачает нам душу, леденит тело, сковывает волю и, наконец, изливается словами из уст или слезами из глаз).

Заключение. Таким образом, в пословицах и поговорках “Слов назиданий” отражены философские взгляды Абая Кунанбаева, его миропонимание и мировосприятие, фундаментом которой служат основные положения теории этноса, казахской философии и этнопсихологии, национальной культуры. В них отражены быт, традиции и обычаи казахского народа, его многовековой исторический опыт. Если эти перечни принять за репрезентативные, то можно увидеть круг ценностей казахского общества – единство, человек, дружба, просвещение, образование.

Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев отметил, что “наследие Абая – это священная ценность, которая открывает путь к развитию нашего народа и сплочению его как нации. Мечта Абая – мечта

народа. Чтобы достичь этой мечты и исполнить наказ поэта, нам не нужно жалеть своих сил. Поучительные наставления Абая поведут новый Казахстан к новым высотам в XXI веке” [7].

Список использованной литературы:

- 1 Абай. Слова назидания / пер. С. Санбаева. Изд. второе. – Алма-Ата, 1982. <http://abai.kaznu.kz/rus>.
- 2 Байрамова Л.К. Пословицы в «Аксиологическом фразеологическом словаре русского языка: словаре ценностей и антиценностей» // Вестник Новгородского государственного университета. Филологические науки, 2014. № 77.
- 3 Курганцев М. Предисловие к кн. Абай «Книга слов. Шакарим «Записки забытого» / Пер. с казахского. – Алматы: Жазушы, 1992.
- 4 Шейко Н.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М.: Вече, 2006.
- 5 Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Отв. ред. А.А. Уфимцева; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1986.
- 6 Стернин И.А. К разработке модели контрастивного описания национального коммуникативного поведения // Аксиологическая лингвистика: проблемы коммуникативного поведения: Сб. науч. тр. / Под ред. В.И. Карасика, Н.А. Красавского. – Волгоград: Перемена, 2003.
- 7 Токаев К. Абай и Казахстан в XXI веке. https://forbes.kz/process/kasyim-jomart_tokaev_abay_i_kazahstan_v_xxi_veke/
- 8 Болатова Г. Фразеологизмы и идиоматические выражения в системе психопоэтики Абая и особенности их перевода на русский язык. – Алматы, 2012. <http://abai.kaznu.kz/rus>

References:

- 1 Abai. Slova nazidania / per. S. Sanbaeva. Izd. vtoroe. – Alma-Ata, 1982. <http://abai.kaznu.kz/rus>.
- 2 Bairatova L.K. Poslovisy v «Aksiologicheskom frazeologicheskom slovare russkogo iazyka: slovare sennostei i antisennostei» // Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologicheskie nauki, 2014. № 77. - stAtA
- 3 Kurgansev M. Predislovie k kn. Abai «Kniga slov. Sakarim «Zapiski zabytogo» / Per. s kazhskogo. – Almaty: Jazusy, 1992.
- 4 Seiko N.I. Poslovisy i pogovorkiruskogo naroda. – M.: Veche, 2006.
- 5 Telia V.N. Konnotativnyi aspekt semantiki nominativnyh edinis / Otv. red. A.A. Ufimseva; AN SSSR, In-t iazykoznania. – M.: Nauka, 1986. - uchebnoe posobie
- 6 Sternin I.A. Krazrabotke modeli kontrastivnogo opisania nasionAlnogo komunikativnogo povedenia // Aksiologicheskaiia lingvistika: pr oblemy komun ikativn ogo poveden ia: Sb. n auch. tr. / Pod red. V.I. Kar asika, N.A. Krasavskogo. – Volgograd: Per emen a, 2003.
- 7 Tokaev K. Abai i Kazahstan v XXI veke. https://forbes.kz/process/kasyim-jomart_tokaev_abay_i_kazahstan_v_xxi_veke
- 8 Bolatova G. Fr azeologizmy i idiomaticheskie vyr ajen ia v sisteme psihopoetiki Abaia i osoben n osti ih per evoda n a russki iazyk. – Almaty, 2012. <http://abai.kaznu.kz/rus>

МРНТИ 17.82.94

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.37>

Жанбердиева Ұ.Н.¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ҚАРАСАҚАЛ ЕРІМБЕТ КӨЛДЕЙБЕКҰЛЫ ТОЛҒАУ-ТЕРМЕЛЕРІНДЕГІ ҒИБРАТТЫҚ ОЙЛАР

Аңдатпа

Мақалада Сыр сүлейі Қарасақал Ерімбет Көлдейбекұлының толғау-термелеріндегі ғибраттық ойлары талданады. Ақынның өзіндік ерекшеліктері сарапталады. Рухани құндылыққа бай Ерімбет ақынның толғау-термелеріндегі тілімге бай, ғибарт алатын өсиеттік мәні бар поэзиясы желісінде талқыланады. Өсиеттік нақылдары халық санасын әсерге бөлейтіні дәлелденеді. Ерімбет өлеңдерінің ұлттық руханиятқа қосқан үлесі айқындалады.

Қ.Ерімбет тілінің құдіреттілігі, даралығы, ой тереңдігі ерекшеленеді. Қысқа қайырып, түйін жасаған нақылдары арқылы ұрпаққа өсиетті ғибрат айтқанына тоқталдық.

Ел тілегі – халық мүддесі, ұрпақ үшін айтылған тәрбиелік тағылымдары сараланды.

Түйін сөздер: рухани құндылық, ғибраттық ойлар, ұлттық руханият, өсиеттік нақылдар, тәрбиелік тағылым, Сыр сүлейлері, толғау-терме

Zhanbershiyeva U.¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Kyzylorda, Kazakhstan

INSTRUCTIVE THOUGHTS IN THE SONGS OF MEDITATION (TOLGAY TERME) OF KARASAKAL ERIMBET KOLDEIBEKULY

Abstract

The article analyzes the instructive thoughts in the poems of the storyteller of the land of Cheese Karasakal Yerimbet Koldekeuly. The features of the poet are analyzed. Rich in spiritual values, the poet Yerimbet is remembered in his instructive poems, rich in reflections. His proverbs prove that they influence the minds of people. The contribution of K. Yerimbet's poems to national spirituality is determined. The language of K. Yerimbet is distinguished by power, individuality, depth of thought. We have already mentioned that he gives guidance to the future generation in his short and concise proverbs. The wishes of the country were differentiated - the interests of the people, educational lessons for the younger generation.

Keywords: Spiritual values, instructive thoughts, national spirituality, testamentary proverbs, educational lessons

Жанбершиева У.Н.¹

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

ПОУЧИТЕЛЬНЫЕ МЫСЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАРАСАКАЛ ЕРИМБЕТА КОЛДЕЙБЕКУЛЫ

Аннотация

В статье анализируются поучительные мысли в стихотворениях сказителя земли Сыра Карасакал Еримбета Колдекеулы. Анализируются особенности поэта. Богатый духовными ценностями, поэт Еримбет запоминается в его поучительных стихах, богатых размышлениями. Его пословицы доказывают, что они влияют на умы людей. Определен вклад стихов К.Еримбета в национальную духовность. Язык К. Еримбета отличается мощью, индивидуальностью, глубиной мысли. Мы уже упоминали, что он дает наставление будущему поколению в своих коротких и сжатых пословицах. Были дифференцированы пожелания стране - интересы народа, воспитательные уроки для подрастающего поколения.

Ключевые слова: Духовные ценности, поучительные мысли, национальная духовность, завещательные пословицы, образовательные уроки.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің ғасырлар бойы үзілмеген тарихи жолы ұлтымыздың қалыптасу даму жолымен сабақтас екені белгілі. Рухани мәдениетіміздің желісін құрайтын Сыр сүлейлері деп аталатын өнер тарландарының шығармалары ғибраттық, тағылымдық маңызымен ерекшеленеді.

Тасын түртсең, тарихы сөйлейтін Сыр өңірі – киелі мекен десек, бүгінде тарихи-мәдени мұраларымызды ел игілігіне айналдыруда әлі де болса, зерттеліп, зерделенетін дүниелер баршылық.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” атты бағдарламалық мақаласында: “Ата-бабадан мирас болып қалған құнды тағлымдық ойларды зерделеп, жас ұрпақтың тәрбиесінде қолдану күн тәртібіндегі өзекті мәселе екендігі айқын”, - деп көрсеткендей [1] бүгінгі жас ұрпақты ата-бабадан жеткен құндылықтармен таныстыру қажет, ғибратты ойлардан үлгі алу өзекті мәселе екені айқын.

Сыр сүлейлерінің арасында кеңінен танымал болған Карасакал Еримбет мұрасы соның бір айғағы іспеттес. Ақын мұраларын зерттеп, пікір айтқан ғалымдар бар десек те, бүгінде оның толғау-термелеріндегі тәлімдік-тәрбиелік тағлымды ұрпақ санасына жеткізудің маңызы зор.

Осы орайда, аталмыш мәселені шешудің бірден-бір жолы – ұлттық құндылықтарымыз кең сақталған Қ.Еримбет шығармаларындағы ғибраттық ойларды қазіргі жастар бойына адами, қазақы қасиеттерді сіңіру, ұлтжанды, иманды, адамгершілігі мол тұлғаны қалыптастыру болып отыр.

Толғау-термелердегі ойшылдық, бодандыққа қарсы дүниетаным, келешекті болжау, ел қорғау сияқты ойлардың көрінісінде оның қоғам дамуы мен тағлымдық ықпалы болғандығы анық.

Толғау туралы зерттеген С.Мұқанов, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Б.Әбілқасымов, М.Жармұхамедов, М.Мағауиндердің ойын жинақтап айтсақ: “Толғау – халықтың тұрмыс-тіршілігінен алынған және көшпелі өркениет тудырған поэзия түрі”, - демекпіз.

А.Байтұрсынов толғауды шартты түрде былайша топтаған, сап, марқайыс, намыс, налыс, сұқтаным, айнамаздау [2, 35]. Ал С.Мұқанов: нақыл, ереуіл, тіршілік [3, 188]. М.Мағауин: «ой толғау, сыр толғау және арнау», - дей келе [4, 140]. “Біз жыраулар репертуарындағы шығармалардаы бұлай жіктеуіміз шартты түрде ғана”, [5, 128] - дейді.

Әдістеме. Ғалымдардың осы пікірін ескерсек, Қ.Еримбет толғау-термелері арқылы кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық терең толғау, ойнақы терме, аталы ақыл-нақыл сөздер қалдырған ірі талант иесі екеніне көз жеткіземіз.

Сыр сүлейлері шығармаларындағы ойшылдық, тәлім-тәрбиелік ұстанымдар ұрпақ келешегінде маңызды қызмет атқарып келеді.

Қ.Ерімбет толғау-термелеріндегі ғибраттық ойларға талдау-жинақтау жасау әдістерін қолдана отырып, ойшылдықпен ұштасқан ұшқыр қиял жемістерін салыстыра қарастырдық.

Қ.Ерімбет толғау-термелеріндегі ғибраттық ойлар кеңінен насихатталады. Өсиет-насихаттық үлгідегі тәлім-тәрбиеге құрылған, мән-маңызы ерекше шығармаларының ақиқатын ашуға негіз болатынымен құнды.

Нәтиже. Академик Р.Бердібай: “Терме айту үрдісі өзге жерлерде де жоқ емес, дегенмен, олардың қай-қайсысы да мазмұн әсерлілігі мен сәнділігі, байлығы жағынан Сыр бойы термесіне бара-бар келеді деу қиын. Бұл өңір жыршыларында әрбір өнердің ырғағына, құрылысына, мазмұнына сәйкес терменің де сазы өзгеріп отырады”, [6, 43] - деп баға береді.

Осы пікірге сүйенсек, Қарасақал Ерімбет толғау-термелерінің мазмұн әсерлілігі де кейінгі ұрпаққа үлгі болары сөзсіз, әдіс-тәсілдері, тарихилығымен өзекті болып отыр.

Оның толғау-термелері өзіндік мазмұны, мақсаты, көркемдігі мол тәлімді сөзге бай. Адам бойындағы мінез-құлық, жақсы қасиеттер, қабілет, оқиға құбылыстары термеленеді. Ол жырды көбіне жүрдек ырғақпен әуенге құрып, соңы қысқа тұжырыммен бәсеңдетіп аяқтайды. Тыңдаушысын баурап алатын терме сазы мен әуенге құрылған, тәлімдік мәні зор жырлар ақын шығармаларының өзегі болған. Айтылған мәселелер ақын шығармаларында көрініс тапқан.

Талқылау. Ақынның толғау термелерінде келешек ұрпақ ғибрат алатын өсиеттік мәні бар, терең мағыналы ұғымдар жиі кездеседі. Адамның асыл қасиеттерін бағалап, жақсының сөзі, ісі, мінез-құлқын нақылдарына арқау етеді.

Мысалы, “Әй, балам, саған насихат” атты өлеңінде:

Ерегісіп біреуді,
Жәбірлеудің өзі – обал.
Сөз асырып менсінбеу –
Емес ол да айла-амал!
Білімсізден жөн сұрап,
Адасып болма жолда дал
Ақылмен шеш мың сауал,
Басыңа қиын іс түссе,
Кемеңгерлерге кеңес сал. [7, 358] –

деген жолдардан ақын адамды қоғамдық ортада суреттеп, оның мінез-құлқын көрсету арқылы образын ашады. Адам ісімен ғана емес, мінез-құлқымен, адамгершілігімен бағаланады. Ол адамға барлық істі ақылмен шеш, ақыл-тозбайтын тон, ғылым – таусылмайтын кен екенін тыңдаушысына кеңес беру арқылы ұғындырады. Осылай айтқан нақылдары халық санасында екшеленіп, сұрыпталып шыққан ғибратты ойлары тыңдаушысын әсерге бөлейді.

Қ.Ерімбет тілінің құдіреттілігі оның бейнелілігінде, образдық табиғаты кез-келген сөзді бейнелей қолдана білуінде. Ақын өмір құбылыстарын жинақтап, типтендіріп, нақтылы бейнелі көрініс түрінде суреттеп береді.

Ерімбет ақынның ақындық даралығы, ой тереңдігі, тіл құнарлылығы, өзіндік сөз саптауымен ерекшеленеді. Бейнелі сөздерді құбылту, көркемдік бейнелеу құралдары арқылы орамдар, айқындау сөздер, теңеу эпитет, метафора, қайталау мағыналы сөздерді қолданып әдеби бейне жасап, өлеңмен өрнектеген.

Қысқа қайырып, түйін жасаған нақылдарында тәлімдік мәні бар нақыл өлең арқылы ұрпаққа өсиетті ғибрат айтып, даналық тұспалдар жасайды. Адамға тән абзал қасиеттерді мойындап, өнегелік ойларды маржандай тізбектеген.

Оның “Өсиет”, “Алашта белгілі бір досың болса”, “Әр жерде үлгі сөз айтсам-дағы”, “Айтамын сөздің төтесін” тағы сол сияқты термелерін шешендік билікке құрған.

“Өсиет” термесінде:

Қаншама бір дана болса да,
Мектеп көрмей оңбайды.

Жұмақтың кілті секілді,
Ғалымдардың кеңесі.

Ақкөз туған ақымаққа
Дария құйсаң да толмайды.

Ойланып келіп толғанам,
Менің бұл сөзім кетпейді
Түсінген ерді тебіrentпей,

- деп ақыл-нақыл айту арқылы термешілік дәстүрді еркін меңгерген, насихат үлгісін берік ұстанғанын байқатады.

Термедегі: “Ғалымның кеңесі – жұмақтың кілті”, - метафора, “Ақкөз туған ақымақ”, - деген эпитеттер арқылы образдық бейне жасаған. Нақыл сөздерде дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей тұжырымдалып отырған.

Қарасақал Ерімбет терме-толғауларын шартты түрде болса да нақыл сөз, қанатты сөз, ақылгөйлік сөз деп айтуға болады.

Мысалы, Кәрілік қатты кесел, артса жүгін,
Жоқшылық жапырады ердің түгін (6,52)

Қатардан кем боласың айтар сөзден,
Жоқ болса ғылым, өнер, дүние мал, - (6, 57) –
деп байлау түйін жасап, нақыл айтады.
Енді бір өлеңде ақылгөйлік өсиет сөздерді төгілте жөнеледі.
Алдында дұшпан аз сөйле,
Насихат сөзді тыңдап ал! (6, 58).

Қалампыр, жұпар жесең де,
Иісі болмас анадай.
Халуа, шекер бал шайна,
Ләззаты болмас баладай (6, 59) –

деп тұспалдап айтқан тұжырымдары мен дидактикалық нақыл өсиеттерінің тәрбиелік те, тағылымдық та мәні зор.

Автор ана мен бала арасындағы мейірім, сыйластықты жеке авторлық теңеу арқылы “жұпар иісі анадай”, “ләззаты баладай” деп түйеді.

Ақынның арнау-толғаулары: “Қырық көп”, “Хангелді Байбосынұлы Маханның толғауы”, “Көнек Қыпшақбайдың толғауы”, “Халықтық қалсын сөзің құлағыңда!”, “Қазанбай Құттыбайдың толғауы”, “Байғабыл мен Қартбайға”, т.с.с.

Қ.Ерімбет толғауларында терең толғаныс, ақындық дүниетаным, әлеуметтік болжам, өмір, дәуір шындығын баяндап, өмірден қорытынды жасап, ақыл-нақыл, тұжырым қамтылған. Белгілі бір кісілерге айтылған сәлем, сын, әділ, бата-тілек, өсиет өлеңдер болып келеді.

Мәселен, “Көнек Қыпшақбай толғауында” Қыпшақбай деген байдың Мәриям деген қызын баласы Қожахметке айттырып қояды, бай екі жыл ауырып жатады. Оған беретін қалың малы жоқ болған соң, Қыпшақбайды бойындағы алуан түрлі қасиеттерді жырлап, моральдық болмыстарды реттеп отыратын өнегелік ұстанымы мол толғау жазған. Толғауда ақын дүниенің өткіншілігін, өлімнен ешкім қашып құтыла алмайтынын, ел-жұртқа мәлімдеп тұжырым жасайды. Толғаудың бір тирадасында:

Төбеңнен керуен көшіп жол салса да,
Қыла бер кешірімді малабастай.
Қадір тұт халық жақсысын, көрме дұшпан,
Өзіне күш бітсе де, қыран құстай (6, 102).

Үзіндідегі әрбір сөздің астарында қоғамды құрушы адамның қандай болмағы аңғарылып тұр. Жақсы мен жаман арасын ашып адам тәрбиесіндегі өзекті мәселені қозғайды. Терең пайымдаулар арқылы жақсыдан қажетін өзіне үлгі ал деген ойлардың тәлім-тәрбиелік әсері айрықша маңызды.

Қ.Ерімбет толғауларында кейбір шұрайлы теңеулер мен ақыл-нақыл өсиеттер, өмір шындығы мен деректер мол кездеседі. Мазмұны терең, ойы салмақты толғауларында жазылу тарихы, кімге арналғаны да айтылады.

Қорытынды. Тұжырымдарды жүйелей отырып, мынандай түйінді байлам жасадық. Тәлімдік-тәрбиелік мәні бар толғау-термелерінде ақын жақсылық, ізгілік туын жоғары көтеріп, ұрпақты гуманизмге, адамгершілікке үндейді. Өмірдегі барлық жақсылықты көңілге тоқып, зердеге сіңіруде үлгі-өнеге алатын ғибраты мол сөздері кейінгіге өнеге қалдырумен құнды.

Тарыққанда көрген жақсылық,
Сағынып көрген перзенттей,
Менің сөзім кетпейді,
Түсінген ерді тебіrentпей, -

деп ақын өзі айтқандай өлеңнен ғибрат алу керектігін ұсына отырып, өз ойын анық білдіруді мақсат етеді. Ол өмір – өлең, ақын – өнер, халық деген ұғымдарды ұштастыра жырлап, тұшымды байлам жасаған. Толғау-термелеріне осы мақсатты өзек еткен.

Оқырман оның толғау-термелерінен өзіне өнеге алады. Қарасақал Ерімбетті өзі тұстас ақындардың ешқайсымен ауыстыра алмайсыз. Өзіндік қолтаңбасы бар, стилі айқын, нақыл-ақыл, ғибрат сөздері түгел тәрбиеге толы қазіргі заман тілегімен үндесіп жатыр, халық арасында тәлімдік ықпалы зор.

Ақын толғау-термелерінің лейтмотиві – адами құндылықтар. Олар көркем туындылар мен шұрайлы тілмен жастардың өзін танып білуіне баулиды. Бұл бүкіл ел тілегі, халық мүддесі, болашақ қамы үшін айтылған тәлімдік мәні зор тағылымдар деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. – Егемен Қазақстан, 3 шілде, 2017 ж. - газета
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: «Жазушы», 1989, -320 б.-кітап
- 3 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974, -236 б. - кітап
- 4 Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы: Атамұра, 2006, - 264 б. - кітап
- 5 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: «Жазушы», 1991, - 432 б. - кітап
- 6 Бердібай Р. Жыршылық дәстүр. – Алматы: Қазақстан, 1980, - 288б. - кітап
- 7 Ерімбет Қ. Ұлағатты сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995, -320 б. - кітап
- 8 Ерімбет Қ. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2007.- кітап

References:

- 1 Nazarbaev N.A. Bolasaqqa bagdar: Ruhani jangyru. – Egemen Kazakstan, 3 silde, 2017 j. - gazeta
- 2 Baitursynov A. Adebiet tanytkys. -Almaty: «Jazusy», 1989, -320 b.-kitap
- 3 MuKanov S. Halyk murasy. – Almaty: Kazakstan, 1974, -236 b. – kitap
- 4 Magauin M. Kobyz saryny. – Almaty: Atamura, 2006, - 264 b. - kitap
- 5 Magauin M. Gasyrlar bederi. – Almaty: «Jazusy», 1991, - 432 b. - kitap
- 6 Berdibai R. Jyrsylyk dAstur. – Almaty: Kazakstan, 1980, - 288b. - kitap
- 7 Erimbet K. Ulagatty sozim urpaqqa. – Almaty: Marjan, 1995, -320 b. – kitap
- 8 Erimbet K. Sygarmalary. – Astana: Foliant, 2007.- kitap

МРНТИ 17.82

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.38>

Жетібай Р. Қ.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

“КӨНЕ ЖҰРТ” ӘНГІМЕСІНДЕГІ КЕЙІПКЕРДІҢ ДӘРМЕНСІЗДІК ЭСТЕТИКАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Жүмекен Нәжімеденовтың “Көне жұрт” әңгімесі жан-жақты талданады. Әңгімеге авторлық концепция тұрғысынан, көркемдік құрылым тұрғысынан талдаулар жасалады. Көркемдік детальдардың орныды-орынсыз қолданысы қарастырыларды. Троп және фигураның түрі айқындалады. Басты кейіпкерге психоаналитика жасалады.

Сонымен қатар қазіргі әдеби үдерістегі психоанализ көріністері сараланды. Мазмұндық және пішіндік тұрғыдан талданып, көркемдік әлеміне шолу жасалады. Сюжеттік байланыстардың әлсіз тұстары көрсетіледі. Зигмунд Фрейдтің “Түс көру” философиялық тұғырнамасына сүйене отырып кейіпкерге психоаналитика жасалады.

Мақаланың маңыздылығы өткен дәуір прозасында талданбай кеткен Жүмекен әңгімелерінің көркемдік құрылымын талдау болса. Өзектілігі сол кезеңдегі әңгімелерден артықшылығы мен кемшілігін салғастыра отырып, басты кейіпкердің жасалу тәсілдерін айқындау. Кейіпкердің парадокске толы оқиғаларды психологиялық санаттан сана дуэліне шығуын, жан мен ақыл арпалысын екшелеп талдау арқылы дәрменсіздік эстетикасының мәнін ашу. Қоғамдық құбылыстағы санаға сымайтын іс-әрекет пен ғәділетсіздік шырғауында қалған кейіпкердің жан дегенде жалғыз жарынан көрген қиянатының басты кейіпкерді дәрменсіздік эстетикасына жетелегенін көрсету.

Түйін сөздер: психоанализ, әңгіме, эстетика, кейіпкер, психоаналитика, конденсация, таным

Zhetibay R.¹

¹ Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

AESTHETIC IMPERMANENCE HERO STORY “КӨНЕ ЖҰРТ”

Abstract

This article analyzes in detail the story of Zhumecken Nazhimedenov “Köne жұрт”. The analysis of the story is carried out from the point of view of the author's concept, from the point of view of the artistic structure. In artistic details-inappropriate use. The path and shape type are determined. A psychoanalyst is created for the main character.

We also analyzed the manifestations of psychoanalysis in the modern literary process. It is analyzed from a meaningful and formal point of view, and an overview of the artistic world is given. Weak points of plot connections are shown. On the basis of Sigmund Freud's philosophical platform "vision of color", a psychoanalyst of the hero is created.

The significance of the article lies in the analysis of the artistic structure of Zhumeken's stories, which were not analyzed in the prose of past eras. Defining ways to create the main character, comparing the advantages and disadvantages of stories from that period. To reveal the essence of the aesthetics of helplessness through a thorough analysis of the state of the soul and mind, the hero's exit from the psychological category into a duel of consciousness with paradoxical events. In a social phenomenon, an action that carries consciousness is a demonstration that the brutal treatment of the hero, who was left in the captivity of powerlessness, led the main character to the aesthetics of helplessness.

Keywords: psychoanalysis, history, aesthetics, the character, the psychoanalyst, condense, cognition

Жетибай Р. К.¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕРОЯ РАССКАЗА “КӨНЕ ЖҰРТ”

Аннотация

В этой статье подробно анализируется рассказ Жумекена Нажимеденова “Көне жұрт”. Анализ рассказа проводится с точки зрения авторской концепции, с точки зрения художественной структуры. В художественных деталях-неуместное использование. Определяются тропы и типы фигур. К главному герою создается психоаналитика.

Также были исследованы проявления психоанализа в современном литературном процессе. Анализируется с содержательной и формальной точек зрения, дается обзор художественного мира. Показаны слабые места сюжетных связей. На основе философской платформы Зигмунда Фрейда “видение цвета” создается психоаналитика героя.

Значимость статьи заключается в анализе художественной структуры рассказов Жумекена Нажимеденова, которые не были проанализированы в прозе прошлых эпох. Определение способов создания главного героя, сопоставляя достоинства и недостатки рассказов того периода. Раскрыть сущность эстетики беспомощности путем тщательного анализа состояния души и разума, выхода героя из психологической категории в дуэль сознания с парадоксальными событиями. В общественном явлении действие, несущее в себе сознательность, - это демонстрация того, что жестокое обращение героя, оставшегося в плену бессилия, привело главного героя к эстетике беспомощности.

Ключевые слова: психоанализ, история, эстетика, персонаж, психоаналитика, конденсия, познание

Кіріспе. Қазақ әдебиетінде не түрлі жауһар әңгімелер болды десек артық айтқандық емес. Бірінен -бірі өтіп, көркемдік құрылымы және мазмұндық тереңдігі тұрғысынан әдебиет айдынында сан жүздеген әңгімелер болды. Ол шығармалар өз кезегінде әдеби оқырмандар және сыншылар тарапынан талқыланып өз бағасын алды. Сондай көркемдік қуат пен пішіндік пайымды ұштастыра өрнектеген әңгімелер ішінде оқырман қауымға танымал бола қоймаған Жұмекен Нәжімеденовтың “Көне жұрт” әңгімесі еді. Бұл әңгіме көркемдік қуаты тұрғысынан замандас шығармалардан кенде тұрады деп те айта алмаймыз. Өзіндік оқиғасына қатынасты фигуралар мен топтардың түрлі тәсілі қолданылған. Сюжеттік байланыстар мен формальқ ізденістер де емес – емес көрініс табады. Әңгіменің жалғыз өзін талдау объектісі ретінде алумыздың атап көрсетер бірнеше себебі бар. Біріншіден, әңгіме мазмұны ерекше бір жағдайға құрылғандығы, екіншіден, антиүлгілік танымның көрініс беруі, үшіншіден әңгіменің соңын уақыт аралығын сақтамай аяқтауы. Міне осы аталған негіздер және тағы да басқа көркемдік және танымдық детальдарды басты назарда ұстай отырып “Көне жұрт” әңгімесін талдап, жан-жақты қырынан саралауды жөн көрдік.

Әдістеме. Әңгіменің басты кейіпкері Қабеннің трагедиялық тағдыры және сол тағдырға себеп болған өзінің өткенін шегініс жасай отырып, сюжеттік шиеленістегі психоаналитикалық бедерді дәрменсіздік эстетикасымен байланыстыра қарастырамыз. Дәрменсіздік эстетикасының анатомиялық және рухани шарпысын салыстыра-салғастыра зерделейміз. Қабеннің ішкі жан дүниесінің күйзеліс себептері теориялық таным тұрғысынан талданады. Әдебиет теориясы (Джули Ривкин, Майкл Райн) еңбегінде қарастырылған қабылдау, психоанализ бен психология, эмоция, жануарлар, адамдар, орындар үлгісі негізінде сараланады.

Нәтиже мен талқы. Әңгіменің фабуласы Қабен деген кейіпкердің жарымен ұрысып қалғанынан бастау алады. Сол жерде ерлі-зайыптылардың арасында кешірім есігі жабылады да, екеуі екі тарапқа кетеді. Содан Қабен өзінің көне жұртына жол тартады. Жол үсітінде не түрлі ой келеді. Бала-шағасын ойлайды. Оған мейірленіп артқа қайтайын десе әйелінің жас жігітпен көңілдес болғаны есіне оралады. Сондай сезімдік парадокс кешкен Қабен анатомиялық тұрғыдан емес, рухани тараптан мүжіліп кетеді. Оқиға соңында уақыт аралығы берілмей, көне жұрттың іздеген ақсақалдың кетіп бара жатқаны беріледі. Осындай шағын фабулалық бірліктен дамыған сюжеттік құрылымға негізделген “Көне жұрт” әңгімесі терең мағыналылық жағынан талдауды қажет етеді. Сондықтан “Аристотель, негізінен, әдебиеттің адамзат игілігіне қалай қызмет ететініне назар аударса, Платон әдебиет арқылы айтылатын ғаламдық шындықтарға мән берді. Екі ойшыл көрсетіп

берген форма мен мазмұн, бейнелеу амалдары мен мағына сынды әдебиеттің егіз өлшемі әдеби теорияның түзілімін бұрынғыдан гөрі айқындай түсті” [4, 14] осы пікірді негізгі ұстын етіп оған қосымша ретінде “Дейтін себебіміз, Жүмекен әңгімелерінде оқыс ойлар мен тығырыққа тірейтін тақырыптар, не жинақталмаған, не дараланбаған кейіпкерлер кездеседі. Мұндай ерекшелікті өз кезеңімен және қазіргі кезеңмен салыстыра – салғастыра талдау қызықты әрі өзекті.” [7, 220] деген пікірді басшылыққа алып “Көне жұрттың” өн бойына ене кетеміз. Әйелі Қабенге ұрысып жатқандағы көріністі “Еріне осы сәт оның бет-жүзі де толып, тырсылдап көрінді. Қасірет пе, долылық па?” [1, 328] осылайша суреттейді. Мұнда автор оқырманын екі ұшты ойға қалдырып отыр. Көгеріп, сазарып тұрған әйел еріне ашулы ма әлде ері мұның алдында айыпты ма? Оқырманды қос сауалдың ортасына тастайды. Кейін, “Қасірет пе, долылық па?” –деп, тағы толғанта жөнелтеді. Осы бір алғашқы абзацтағы психологиялық ахуал ерлі-зайыпты арасындағы ең үлкен парадоксті сезім шарпысы. Автор бұл мәселені өте әдемі жеткізген. Қабеннің жары оған қарап тұрғанда не түрлі күй кешіп синтетикалды аспектінің астына бастырылып қалып отырса, Қабен де посттанымдық тенденциясының шегіне жеткендей-ақ. “Не десем екен? Не демесем екен?” сұрағы психоантонимдік хаусқа жетелейді. Оқырманның өзі кейіпкердің қайсысына болысарын білмей дал болады. Ақылды астан-кестен ететін сөйлемдерден кейін Қабен кетуге бел байлайды. Енді кете берейін десе “...қос табалдырық - қос бірдей айдаһар құсап көрінді” - деп автор кейіптеп жібереді. Психоаналитикалық тұрғыдан қарар болсақ, өкісік, долылық, айдаһар сөздерінің қолданысы автордың қос кейіпкердің ішкі жан сезімдерін һабитустан тыс беріп отырғанын көруге болады. Қабеннің көзіне өзінің қанша жылдан бері отасқан жары дүниедегі ең сүйкімсіз жан ретінде көрінуі отбасылық өмірдегі үлкен жарылыстың суреті. Негізінен қазақ отбасы дәстүрінде ажырасу ұғымы кеңінен таралған әм мансұқталған іс ретінде танылады. Жүмекеннің әңгімесінде көрініс тапқан ажырасу мәселесі ұлттық таным негіздеріне қайшы келіп тұрғанын аңғару қиын емес. Отбасы арасында ұрыс-керіс болады, сол суретті қаламгерлер қағаз бетіне түсіріп әйел бейнесін терең ашауға қолданады немесе еркектің отбасы алдындағы жүгі ауыр екенін ұғындыру мақсатында қолданады, бірақ ерлі-зайыптының ажырасып кетуіне дейін алып бармайтын. Бұл тұрғыдан алып қарағанда қалыпты, байыпты жолмен келе жатқан қазақ әдебиетіне Жүмекен айрықша бір оқиға алып келді десек болады. Бұл бұрыс па дұрыс па? Әрине егер осы әңгіме тәуелсіздікке дейінгі кезеңде замандастары тұрғысынан талданғанда 70 пайыз бұрыс деген баға алар еді. Өйткені ол кезеңнің таным - түсінігі мүлдем бөлек болатын. Ал біз бұл әңгімені қазіргі кезең уақыт өлшеміне салып талқы жасаймыз. Осы тұрғыдан алғанда Жүмекеннің Қабені экзистенциализм вакумында қалған дәрменсіздік эстетикасын бастан кешіруші образ.

Автор вакумда қалған Қабенді синтаксистік паралелизм арқылы “Жігіт бүгінгі ошағын тастап, ескі жұртына ораларда сенгені – отбасы көңілінен гөрі туған топырақтың осы мінезі екенін нақ қазір түйсінгендей болды” [1, 328] осылай суреттейді. Туған жер мен отбасы ұғымдарын яғни екі қасиетті ұғымды қатар қойып, психопарадокстік тәсіл пайдаланады. Осы тәсіл арқылы адам баласының екі қасиет арасында қалғанда бастан кешіріп, көңілден өткізетін күй жапасырын жеткізеді. Автордың ойнақы паралелдік парадоксі оқырманды да дел-сал күйге салады. Әңгіменің басынан бастап аңтарыста қалған оқырман енді оқиғаға ене бастағанда оны қайта сыртқа теуіп “Бұл қалай болғаны?...” деген сауалды өз-өзіне қойдырып, ақыл-есінің астан-кестенін шығарып, интерпретациясын сілкіндіріп жібереді. Осы тұста кейіпкердің дәрменсіздік эстетикасын оқырманына да өткізіп жіберіп шебер қиыстыра берген. Бұл жайында әдебиет теориясы антологиясында “эстетика кейбір тұрапаттардың басқа тұрапаттар сезіміне қалай әсер ететінін зерттейді” [5, 312] деген анықтама берілген. Теориялық анықтама тұрғысынан қарастырар болсақ, Қабеннің алғашқы іс -әрекеттері арқылы автор эстетиканың мәнін аша бастады. Образын алғашқы абзацтармен-ақ тас-талқанын шығарып, оқырманын да бір сілкіп алды. Біз әлі мазмұн мен пішін тұрғысынан талдауға жеткеніміз жоқ. Соның өзінде кейіпкердің алғашқы оқиғалары біраз сөзге талғажау болып отыр.

Кейіпкердің көне жұртты аңсауына түрткі болардай етіп Құлатөлген, Ашақ, Жайықбай, Шеген сынды ономастикалық атауларды қолданып, көркемдік деңгейдегі “жібектей, шарбы майдай, қара тоқымдай” теңеулерін пайдаланады. “Ұят, өкініш, қайғы, аңсау – бәрі бір-ақ түйіншек боп көкірегінен лықсып шығып, тамағына тоқтады.” [1, 329] осындай литоталық тәсілмен берілген сөйлемге психоанализді шебер кіріктірген. Қабеннің өңменінен өтіп өзегін қақ айырған айрылық, автор тарапынан жан-дүние тебернісін суреттеудің мәтіндік емес сөйлемдік стилін танытып отыр. Қабеннің өзегінде өрттей шарпып жатқан недей жағдай еді? Нені аңсап отыр? Не нәрсеге өкінеді? Оқырман жоғарыда берілген сөйлемнен соң осындай сауалдармен шарпысады. Қабенмен бірге жан тебернісіне түседі.

Автор күйзеліс динамикасын әбден жеріне жеткізіп болған соң тақырыпты ашу мақсатында кері шегініске жүгінеді. “Ал... ол күндер жас, бақытты еді. Бірден-ақ қыздың қылығын тапты. Оның әр қимыл, қозғалысы тек өзіне, Қабенге арналған сияқтанды.” [1,330] Екі жастың махаббат бағында кездесіп, өмірдің ең қызық шақтарын сүргені баяндалады. “Қыз күнінде бәрі жақсы...” деген мақалдың кебін осында келтіреді. Келіншегінің мақтауын одан әрі келістіріп “құлын мүшелі, жабайы сұлу” эпитеттерін тиімді қолданады. Бұл эпитеттер “ауыз әдебиетінде “аршын төс, алма мойын т.б” тұрақты эпитеттерге” [2, 118] ұқсас болып келеді. Мұндай эпитеттерді “белгілі бір әдістің (романтизм немесе реализм) эстетикалық концепциясына сай келетін” [2, 118] эпитеттер қатарына қосуға болады. Қабеннің фантазиясын дамытып “Былайғы әйелге бітсе бадырая қалатын мін оның бойына ажар әкелді...” келіншектің суретін жоғары деңгейге көтереді. Образды ашу жолында автордың үлкен ізденіс жасағанын осы тұстардан көре аламыз. Себебі белгілі ғалым З. Қабдолов “Демек, әдебиеттің предметі - адам дегенде, әңгіме дайын әдеби қаһарман жөнінде ғана емес, қаламгердің сол

қаһарманды жасау үстіндегі барлық творчестволық әрекетінің ой-қыры, қия-қалтарысы туралы болуға тиіс” [3, 79] – деп пайымдама береді. Осы тұрғыдан алып қарағанда Қабеннің бейнесін жан-жақты ашуда және келіншегінің бейнесін бірде долы, бірде айдаһар етіп, енді оның қыз күніндегі хас сұлу, өте ибалы бейнесін түрлендіріп беру сан қырлы ізденістің зор нәтижесі іспетті. Кеңінен тоқаталар болсақ әңгіменің басындағы келіншек пен сюжеттік кері шегіністегі келіншек мүлдем басқа. Тіпті олардың арасында ешқандай ұқсастық жоқтай. Бұлайша нақты образ жасау эссенциализм тұрғысынан қарастырылғанын көруге болады. Көркемдік детальдарды “Бұл ретте, деталь кейде авторлық баяндаудың суретке айналған түйіні секілденіп кетеді” [3, 88] дегені секілді авторлық баяндауда шебер үйлестіре білген.

Ымдасып-жымдасқан кейіпкеріміздің махаббат айдынындағы қызықты күндері біртіндеп артта қала береді. Су жаңа жарының да қызығы тәмемдалып өзгелердің етегіне еліре бастайды. Бір рет емес, екі рет емес бақандай он жыл сол қызықты қуып жағалайды. Етек жағалап жүрген Қабен бір күні “Құдық пен үй аралығындағы қияқты сайда келіншегінің әлдекімді аттандырып тұрғанын көре сала... тартқан беті.” [1, 331] осындай сұмдыққа тап болады. Оқырман осыдан кейін кілт тоқтап пауза жасайды. Автордың да бұл мәселені әңгіменің қақ ортасына кірістіргендегі мақсаты да сол еді. “Қабеннің өзі екен ғой кінәлі. Келіншегі опасыз екен ғой. Екеуіде тең бүлінді, енді тең болды.” осындай әртүрлі ой қаптайды оқырманын. Әңгіме басталғандағы “кет” деген сөздермен дәрменсіздік күй кешкен Қабеннің күй – жайы енді ұғынықты болды. Өртеп жіберейін десе өзінің он жыл етек жағалағаны бар. Оны автор “Иә иә, өмір солай, бір әйелге өзі берген қорлықты екінші әйелдің қолынан қайтып алды. Дүние кезек, ақымақ.” [1, 333] осылайша келтіреді. Ал енді өзектен теппейін десе “Жақын адамы дәл мұндай жауыздыққа барады деп ойламағанды” [1, 333].

Осы бір тұста мазмұнға тоқтала кетсек орынды болады. Ең алдымен тақырып тұрғысынан келер болсақ “жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып дер едік.” [3, 149] осы пікірді басшылыққа алсақ, “Көне жұрт” әңгімесінің тақырыбын “Отбасы құндылығы” дейміз. Ал отбасы құндылығы өте терең ұғым. Қасиетті тақырып. Отбасы құндылығы қазақ ұлтында ең бірінші мәселе ретінде қаралады. Оның дәлелін қазақтың өмірінен жар-жар, сынсу аушадияр, беташар, неке қияр сынды дәстүрлерден көрумізге болады. Біздің кейіпкеріміз Қабен де ата дәстүрдің ізімен отбасы құрды. Отбасы құру кезеңде әр дәстүрдің өзіндік мазмұны бар емес пе? Мәселен, беташардың өзінде небір өсиет, небір түрлі даналық айтылады. Оның барлығы бос емес қой. Беташардың мән-маңызы жөнінде А. Байтұрсынов: “... Беташар өлеңінің не мақсаттан туып, не үшін айтылатынын тексерсең, мұнда үлкен мағына бар екенін айыру қиын емес. Беташар – беті ашылған жастың бетін ашып, өмір таныту, әрбір елдің өзі қолдаған жол-жобасын түсіндіру. Тәжірибесіз жас әйел жаңа өмірге кіріп, жаңа қауымның ортасына келгенде, сол қауымның қадірлі, құрметті үлкендерін тануға керек. Солардың әрқайсысының орнын білу керек. Жаңа қауымның қадірлейтіні кім, ұлық тұтып сыйлайтыны кім, жаста еркелетіп аялайтыны кім, жас келіннің бұларды топ алдында танып, біліп алуы қажет. Үлкендердің алдында келіннің тәжім қылуы – сол жаңа шарттарға көндім, қабыл алдым дегенінің белгісі.

Екінші үлкен мағына: беташарда қазақ елінің жаңа түскен келінді келешекте ана болуға, қадірлі келін, үлгілі жеңге болуға үйретеді. Бұл өлеңнен қазақ жұртының әйелге жалпы көзқарасы білінеді. Әйел – үй ішінің, ауылдың ағайын ортасының ұйытқысы. Солардың жарастығы, гүлі, берекесі. Күйеуі – сүйеніші, тірегі. Дос туып, туысқан құрып беретін көмекшісі, досы.” [7, 187-188] – дейді. Шындығында беташардың мәні де мағынасы да келінге үгіт-насихат айту. Оны тезге салып тәрбиелеудің алғашқы жамағаттық әдісі. Қабеннің жарының басынан да бұл өтті емес пе? Сонда насихат қайда кетті? Бұл насихат тек келінге айтылды деп ұғыну әбестік болар. Қабенге де айтылған насихат еді. Қабен қайда қарап отыр? Үлкендерден көрген ізетті жолы қайда мұның? Екеуіне де отбасы деген жай ғана сөз болғаны ма? Әлде ата дәстүрді оп-оңай аттап кете бермек пе? Автор отбасы тақырыбына бармас бұрын жан-жақты зерделеген. Сол себепті де қос кейіпкерді дәрменсіздік эстетикасы тұрғысынан суреттеп отыр. Екеуі де бәрін өзгертіп, кешірім жасап, отбасын сақтап қалу үшін мейрім есіктерін ашуға болар еді. Дегенмен, екеуі де дәрменсіз құндылық алдында дәрменсіз, отбасы алдында дәрменсіз, бала-шаға алдында дәрменсіз ең сорақысы тәкәппарлық бұғауының алдында дәрменсіз. Автордың тақырыпты әңгіменің бел ортасына қарай ашуы, образдардың саналы әм бейсаналы іс-әрекеттерін бейреалистік формаға түсіріп эпигенетикалық әдісті тиімді қолдануында.

Идеясына тоқаталар сәтте 3. Қабдоловтың “идея – жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы дер едік” [3, 150] – деген пікірін есермей кету әбестік болар. Жүмекен Көне жұрттында отбасы құндылығын тақырып етіп алды десек идеясы да мұнан алшақ кете қоймасы анық. Себебі “идеясыз тақырып, тақырыпсыз идея болуы мүмкін емес” [3, 150]. Көне жұрттың идеясы - отбасын сақтау, ерлі-зайыпты арасында тәкәппарлық бұғауының болмауы, мейірім есіктерінің әрқашан бір-біріне ашық болуы және ақ төсекке қиянат жасамау. Әңгіменің негізгі идея бірлігі осылардан тұрады. Жазушы ерлі-зайыпты арасындағы ұзаққа созылған бір-біріне көңіл бөлмеу, төсектен тартыну, ақ төсекке қиянат жасау сынды мәселелерді бір ғана оқиғамен көрсетеді. Осы арада оқырманнан сауал туындайды. Не істемек керек? Неге қиянат жасалды? Қабен неге өйтті? Жары неге өйтті? Тентекті тезге салуға болар еді ғой? Қабеннің өзі де бәрін түсініп еді ғой? Иә, расында, Қабен өз қатесін түсінген еді. Бірақ тым кеш болғанын. Бұл жерде мәселе екеуінің жасаған қателігінде емес. Екі кейіпкердің де сыңаржақ ойлармен шырмалып экзистенция вакуумында қалып кеткендігінде. Сол вакуумда эгоның өсіп дамуы Қабеннің келіншегінен көрініс табады. “Ол істеп жүр, мен неге істей алмаймын?!” - деген ой эгоның қуаттануына алып келеді.

Бұл арада тек екі кейіпкердің анаусы дұрыс мұнысы қате деуден әрине аулақпыз тек идеяға барар жолда жазушының нарратив теориясындағы функцияны қолдануы 3. Қабдоловтың “сол өмір құбылысына берген бағасы дер едік” [3, 150] сөзін қуаттай түсетінін нақтылағымыз келеді.

Әңгіменің идеясын дәстүрлі-танымдық жақтан талқылайтын болсақ, қайтадан некекіяр дәстүрі тілге тиек болады. Олай болу себебі Қабен мен оның жары ақ адал некені бұзып отыр емес пе? Иә, солай. Неке қастерлі ұғым емес пе? Қазақ даласында неке жаңғырту болғанымен, неке бұзу деген салт барма еді? Мұның бәрін қоя тұралық неке қиғанда молданың оқитын дұғасын қарап көрейікші: “Аллаһым! Бұл некені мүбәрәк ет! Араларына жақындық, татулық, махаббат және некелеріне беріктік нәсіп ет, бұларды жеккөрушіліктен, сыйыспаушылықтан және ажырасудан қорға! Аллаһым! Адам алейһиссалам мен Хаууа анамыз, Мұхаммед алейһиссалам мен Хадижа-и кубра және мүминдердің анасы Айша анамыз, Хазреті Әли мен хазреті Фатима-туз Зәһра анамыз арасында бар болған жақындықты бұларға да нәсіп ет! Бұларға салих бала-шаға, ұзақ өмір және мол ризық ихсан ет! Амин. Ей Раббымыз! Жұбайларымыз бен бала-шағамызды бізге құтты ете гөр және бізді Аллаһқа қарсы келуден сақтанғандарға жол көрсетуші ет! Ей Раббымыз, бізге дүние мен ахиретте жақсылық, әсемдік бер. Бізді Жаһаннам азабынан қорға! Құдірет пен құрмет иесі болған сенің Раббың олар айтқан қате сөздерден пәк. Бүкіл пайғамбарларға сәлем болсын. Әлемдердің Раббы болған Аллаһқа хамд болсын.” [8]. Дұғада айтылған беріктік, татулық қайда? Қабен де жары да бұл қасетті ұмытқаны ма жерге таптағаны ма? Жазушы осы діни-танымдық тұрғыдан алып қарағанда екеуін де жақтап отырған жоқ керісінше екеуінің әрекеті дұрыс емес екендігін астыртын ұғындырып отыр. Қанша жерден ашу ыза туындап отырса да онысын шығармаға қосып құстаналап жатқан жоқ. Авторлық концепцияны тиімді тұшымдаған.

Тақырып пен идея мәселесін қортындылай келе “Көне жұрт” әңгімесі отбасылық құндылық тақырыбын қаузап, шаңырақ тұтастығының маңызды екенін жіті жеткізіп отыр.

Енді әңгімені Зигмунд Фрейдтің енгізген психоанализ ілімі негізінде талқыға саламыз. Талқыны бастамас бұрын психоанализдің мәнін ашып кетелік. “Фрейдтің айтуынша, “Мен” - ақылдың бір бөлігі ғана. Біз түс көру сияқты құбылыстарға назар аударсақ, онда санадан бөлек, “Мен” ұғымынан тысқары, бірақ саналы пайымдауда болып жатқан процесті қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын тағы бір өлшем бар екенін түсінеміз” [4, 125] – дейді. Қабеннің “мені” еркектік мен дер болсақ, жарының “мені” әйелдік психологияның жемісі. Олардың айыбы эгоның қорғаныс құралдары интеллектуаландыру, проекциялау, рационалдауды жадтан тыс қалдыруында. Мәселен, интеллектуаландыру кезінде кейіпкер қысымға ұшырауы ықтимал сезімінен бас тартады да, зейінін сезімге емес, зерделеу процесін іске қосатын ақыл-ой бөлігіне қозғау салатын нәрсеге аударылар еді. Ал проекциялауда өзіне оғаш көрінген сезімді өзгеге телімейтін-ді. Қабен мен жары осындай сәтте психологиялық дағдарысқа ұшырап, ат кекілін кесісіп, оқырманға психоаналитика жасауға мүмкіндік туғызады. Бұл да бір автор оқырман кейіпкер үштігінің субъективтік қатынасының көрінісі.

Әңгімеде кездесетін психоаналитикалық деталь “түс көру”. Түс көру кездесетін әңгімелер, хикаяттар, романдар бар. Біз мұны Жүмекендегі жаңалық деп көрсеткелі отырғанымыз жоқ. Ғалым Зигмунд Фрейдтің “түс жору” еңбегінде көрсетілген сүрлеудің ізімен талқыға салғалы отырмыз. Қабен жұртын іздеп келе жатқанда бір жерге жантайып жатып, көз шырымын алуды ұйғарады. Сол сәтте ол түс көрді. Түсінде жары, балаларын көреді. Оған қоса дарияны, сол дария жарының, бала-шағасының көз жасы екенін аңғарады. Осындай шағын түс деталы беріледі. Детальды қарастырмас бұрын “Түс ойлар мен түс-мазмұн біз үшін бірдей субъектив мәселенің екі тілдегі қос нұсқасы сияқты көрінеді. Басқаша айтсақ, түс-мазмұн түс ойларды жеткізудің басқа бір жолы секілді.” [6, 193] - деген пікірді басшылыққа аламыз. Автор ерлі-зайыптылардың жұптасқан тағдыры екіге айырылғаннан кейінгі тағдырды белгілі бір оқиға немесе сюжетпен бермей, Қабеннің түсі арқылы беруін үш көзқарас тұрғысынан қарастыруға болады. Бірінші, екі кейіпкермен басталған әңгімені екеуімен ғана аяқтау болса, екінші, бала-шағаны азапқа қимады, үшінші автор өмірінде ажырасқандардың ажырасудан кейінгі қиын тағдырын өз көзімен көрмеген. Осындағы үшінші көзқарас тұрғысынан берілген анықтама дөп келетін секілді. Егер автор ажырасудан кейінгі жандардың жай-күйін көрсе сезінер еді. Сезінген дүниесін қағаз бетіне түсірер еді.

Түстегі бірді-екілі бөлшектерге тоқтала кетелік: “Жаңағы жарты қазанмен көсіп қалып еді, ілінген су емес, кілең уақ жылан, күн сәулесінде жалт-жұлт ойнайды, жүз бұралып билейді. Лақтырып жіберіп, артынан қараса... өзінің үш баласы, әйелі – бәрі жарты шәуігме мінгесіп ап, батып-шығып жүр.” [1, 335]. Түсте тілге тиек болған жылан, су, дария деталдары оқыс ойларды тудырады. Түстің негізгі элементі – бала-шаға мен әйелі. Ол, сірә түс көргеннен бұрынғы әсерлерден туған. Дария – бал-шағасының көз жазы ретінде беріліп отыр. Осы жерден автордың тереңдігі байқалады. Тілімізде “Көз жасы дария/көл болады” деген сөз орамы бар. Осы орамды әңгімеге көркемдікпен қиюластырған. Оған қоса дария ұғымы көптік мағынасында да қолданылады. Осы жағынан да автор бала-шаға мен жарының көз жасын басқа сөзбен суреттеудің орнына екі қоянды бір оқпен атқаны көрініп тұр. Ал судың қолданысы да тілдік оралымнан алшақ кетпейді. “Малмандай су болды, жаңбыр жаумай су болып жүр” сынды сөз орамдары тілдік қолданыста жиі кездеседі. Әрине бұл сөздер жөнді-жөнсіз сілтеп қолданылудан аулақ. Өзіндік ішкі семасиология бірлігін сақтаған күйде қолданысқа енеді. Әңгімеге су деталының кіргізілуін екі нұсқада қарастыруға болады. Бірінші, судың не нәрсені болсын тазартатындығы. Яғни, Қабеннің жүрегінде қалған дақты, жарының көңілінде қалған сызды кетіру керек пе еді деген мақсатта қолданған болу мүмкін. Екінші, барлығы су болып ағым құрдымға кетті деген мағынада. Жылан не үшін? Заңды сауал туындайды. Иә жылан не үшін? Тілімен шаққан жары ма? Қабенді сан айналдырған

бұрымдылар ма? Уыты қатты тағдыр ма? Ирелендеп ішке сыймаған нәпсі ме? Бәрі бар. Қабеннің шакуатын оятқан етектерілер, соған қарай жетелеген нәпсі, нәпсінің есесінің өте үлкен ауыр сөз болып жарының ауызнан шығуы, қу нәпсінің әйеліне де кіріп, бұзылған тағдыр. Барлығын бір детальмен жымдастыра білген. Барлығы жиылып отбасы құндылығын ұмыттырып, қасиетті бойларынан сурып, азғындық аралына сапар шеккізген.

Түстің жалғасында “Енді бір қараса: бала-шағасының мінгескені – манағы машина, дәл сол, машинаның тұла бойы тола бұранда, сым-сыпатта. Әйелі алға, тұмсыққа мінген, сық-сық күледі. Кішкене балалары шырқырап жылайды...” [1, 335] - деп суреттеледі. Ұрпақ дегенде кімде-кімнің ет жүрегі елжіремес пе? Қабенде оны ойламады деу айып болар. Ал, әйелінің күлгені нес? Ол ана емес пе? Автор осы бейнелеу арқылы оны аналық мейірімнен жұрдай етті емес пе? Қабен ұрпағын ойлап қан жылайды. Жаттың қолында қалайша оңсын? Бұл жерде психоаналитикадағы конденсация қызметі айқын көрініс береді. Үлкен масштабтағы түстің қызметі. Бұл қызмет жайында әдебиет теориясында “Негізінен, түс-ойлар бүтін материал ретінде қабылданады” - деп тәпсірленеді. Осы тұрғыдан қарағанда Қабен түс көру процесінде эгосын жеңіп, экзистенциализм вакуумын жарып өтті. Автор осы арқылы конденсация қызметін тиімді пайдаланды.

Енді аз-кем сөз сюжет туралы. Көне жұртта сюжет шегінсіке құрылған. Сюжет мінсіз деп айтудан аулақпыз. Өз тарапымыздан мынадай дүниелерге тоқталғымыз келеді. Ерлі -зайыптылар ұрысқан кезде сол елдің ақсақалы немесе аға-бауыр туысы (екі жақтың да) бір сюжет ретінде кірестірілмеген. Бұл сюжет кірестірілгенде тартыс шынайы әм әсерлі болар еді. Өңгімедегі тартыс тұздығы кем секілді. Осы сюжет арқылы қос кейіпкердің бейнесін тағы да тереңінен ашуға мүмкіндік туатын еді. Бұл арада авторлық идея басым болып, объективтік идея тасада қалып қойған сынайы. Ситуация тартысқа мүмкіндік туғызып отырғанымен оқырман күткен тартыс әңгімеде қылаң бермейді. Ал сюжетке қажетті психологиялық мотивировка толықтай жеткілікті. Осы тұрғыдан қарағанда сюжеттегі тартыстың шиеленісі кемдеу көрінді.

Қорытынды. Жазушы қаузап отырған тақырып пен идея өз кезеңінде алдыңғы қатарлы тақырыптардың бірі еді. Ал қазіргі зааман тұрғысынан алып қарар болсақ, өте өзекті тақырып. Отбасы құндылығы - Қазақ қоғамы үшін мәңгілік қасиетті тақырып. Өңгімедегі ерлі-зайыптылардың ажырасуы үлкен қасірет. Осы қасіретті автор жеріне жеткізбесе де шама-шарқының келгенінше жеткізе алған. Ал бүгінгі замана өлшеміне салсақ ең ауыр және ең өткір мәселе. К. Паустовский “кез келген тақырыпты бүгінгі күндікі етуге болады, тек жазушының өзі өз ғасырының биігінде болу” [9, 57] қажет екенін айқын көрсеткен. Өңгімеден тағы бір байқайтынымыз авторлық тенденцияның қуаты. Шындықты суреттеудегі қаламгерлік құштарлық пен қоғамдық көзқарасының ой өзегі мығым принцип ретінде көрініс табады. Ол кезеңде көп болмаған шығар қазіргі кезеңде ажырасу мәселесі белең алып отыр. Фактчек (factcheck.kz) порталының мәліметінше Қазақстанда күніне 150 жұп, сағатына 6 жұп ажырасып отырады екен. Бұл статистика қаншалықты рас екенін білмеймін. Бір білетінім таныс-тамырлардың ажырасып жатқандығы көз алдымызда болып жатқан дүние. Бұл не? Қоғамның азғындауы ма? Әлде әлеуметтік жетіспеушілік пе? Әлде қулық па? Қулық дейтін себебіміз Tengrinews.kz сайтында 2020 жылдың 29-ы маусымында “Ажырасқан отбасылардың көбеюі ел үшін үлкен проблема болып отыр. 2017 жылы 55 мың факт, я болмаса жалпы тіркелген некенің 39 пайызы болса, 2019 жылы 60 мыңға жуық ажырасу, я болмаса 43 пайыз болды. Бұл мәселеде бір фактіні атап өткім келеді. Ажырасудың осынша көп болуына атаулы әлеуметтік көмекті енгізу де ықпал етті. Адамдар материалдық көмек үшін жаппай қағаз жүзінде, өтірік ажырасқан. Қазір қоғамда болып жатқан кез келген өзгерістер отбасыларға кері әсер әсер етуі мүмкін” [10] – деген мәлімет келтіріледі. Ал, біздің кейіпкерлерміз моралдық азғындауға түскен. Бірі етек жағаласа екіншісі ерек жағалады. Соның салдарынан бір отбасы быт-шыт болды. Осы тұста дәрменсіздік эстетикасы орын алды.

Сондықтан “Көне жұрт” әңгімесін психоаналитикалық қырынан талдау жүргізе отырып кейіпкердің дәрменсіздік эстетикасын барынша ашуға тырыстық. Жалпы Қабен де оның жары да ұлттық жауапкершілік алдында, бала-шағасының алдында, туған-туыс алдында дәрменсіз болды. Бұл дәрменсіздік Құдайдың қылғаны емес, тәкәппарлық қамтынан шыға алмағандық еді. Өңгіменің соңында “...ескі жұртын көзі жұмылғанша іздеуге бел байлап еді. Кім біледі, бәлкім, табар да?!” [1, 336] - деген сөйлем беріледі. Неге көне жұртты іздейді? Неге болашаққа қарай қадам баспайды? Өйткені Қабен өз болашағына, бала-шағасының болашағына өз қолымен балта шапты. Тайрандады, сайрандады, ойланбады. Қу нәпсіні қуды - жете алмады. “Қас қылғанға қас қылам” деп жары да қия басты. Ол да омақасып түсті. Бала – шағаның жазығы не еді? Неге екеуінің біреуі ойламады? Жыландай ирелендеген қу нәпсі ойлатсын ба? Әрине, ойлаптайды, ойнатады. Азғындыққа ұшыратады. Екі кейіпкердің ұқсас күнәсін азғындық деп бағалауға тура келеді. Себебі әдебиет теориясында адам дәрменсіздігінің эстетикасын айта келіп “Азғындаған өнер” көрмесіндегі: “Сіздер, айналамыздан жаппай ессіздікке берілген, әдепсіздікке ұрынған, түкке жарамайтын әрі сіңірі шыға азып-тозған құбыжық ұрпақты көресіздер...” [5, 332] – деген сөзді келтіреді. Осы тұрғыдан алып қарағанда “Көне жұрт” өткеннің де бүгіннің де өзекті мәселесін қозғаған, азғындықтың соңы қасірет екенін насихаттаған, көркемдік деңгейі келісті, мазмұны жетік әңгіме.

Пайдаланылған әдебиеттегі тізімі:

- 1 Жұмекен Нәжімеженов. *Толық шығармалар жинағы. 6 – том. Алматы: “Қазығұрт” баспасы, 2012. 488 б.*
- 2 Жанұзақова Қ.Т. *Әдебиеттануға кіріспе. – Алматы: “Мерей” баспасы, 2015. – 276 б.*
- 3 З. Қабдолов. *Сөз өнері. – Алматы: “Қазақ университеті” 1992. – 352 бет.*

- 4 Райан Майкл “Әдебиет теориясы: Кіріспе” - Алматы: “Ұлттық аударма бюросы” қоғамдық қоры, 2019. – 292 б.
- 5 Әдебиет теориясы: Антология. 4-том/Джули Риквин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: “Ұлттық аударма бюросы” қоғамдық қоры, 2019. – 452 б.
- 6 Әдебиет теориясы: Антология. 2-том/Джули Риквин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: “Ұлттық аударма бюросы” қоғамдық қоры, 2019. – 372 б.
- 7 Жетібай Р.Қ. «Ж. Нәжімеденовтың “Азамат ауылы” және “Әйелдер” әңгімесіндегі әйел бейнесі. - ХАБАРШЫ “Филология ғылымдары” сериясы, №4(74), 2020
- 8 А. Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 448 б
- 9 <https://www.islamdini.kz/articles/904->
- 10 Жанұзақова Қ.Т. Әдебиеттануға кіріспе. – Алматы: “Мерей” баспасы, 2015 – 276 б.
- 11 Төлеуова Р. 29 июня 2020 https://tengrinews.kz/Kazakhstan_news/ataulyi-aleumettk-komek-alu-ushn-ajyiraskandar-sanyi-arttyi-406697/

References:

- 1 Jumeken Najimejenov. Tolyk sygarmalar jinagy. 6 – tom. Almaty: “Kazygurt” baspasy, 2012. 488 b.
- 2 JanuzaKova K.T. Adebiettanuga kirispe. – Almaty: “Merei” baspasy, 2015. – 276 b.
- 3 Z. Kabdolov. Soz oneri. – Almaty: “Kazak universiteti” 1992. – 352 bet.
- 4 Raian Maikl “Adebiet teoriasy: Kirispe” - Almaty: “Ultyk audarma burosy” Kogamdyk Kory, 2019. – 292 b.
- 5 Adebiet teoriasy: Antologia. 4-tom/Juli Rikvin men Maikl Raiannyn redaksiasymen. – Almaty: “Ultyk audarma burosy” Kogamdyk Kory, 2019. – 452 b.
- 6 Adebiet teoriasy: Antologia. 2-tom/Juli Rikvin men Maikl Raiannyn redaksiasymen. – Almaty: “Ultyk audarma burosy” Kogamdyk Kory, 2019. – 372 b.
- 7 Jetubai R.K. «J. Najimedenovtyn “Azamat auuly” jAne “Aielder” Angimesindegi Aiel beinesi. - HABARSY “Filologia gylymdary” seriasy, №4(74), 2020
- 8 A. Baitursynov. Sygarmalary. – Almaty, 1989. – 448 b.
- 9 <https://www.islamdini.kz/articles/904>
- 10 JanuzaKova K.T. Adebiettanuga kirispe. – Almaty: “Merei” baspasy, 2015 – 276 b.
- 11 Toleuova R. 29 iunA 2020 https://tengrinews.kz/Kazakhstan_news/ataulyi-aleumettk-komek-alu-ushn-ajyiraskandar-sanyi-arttyi-406697/

МРНТИ 17.82.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.39>

Зайкенова Р.,¹ Сағымбекова Ф.²

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

“АБАЙ ЖОЛЫ” РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ КОНЦЕПТ

Аңдатпа

Абайдың 50 жылғы саналы ғұмыр жолын танытатын “Абай жолы” романында ұлттық идея мен ұлттық мүддені, ұлттық талғам-түсінік пен ұлттық психологияны тереңнен тартып, өмір шындығы мен көркем шындық тиянақты тұжырым табады. Осы арқылы шығармада Хакім Абайдың кесек тұлғасы сомдалады. Көркем концепт ұлттық болмыстың өзіндік ерекшелігімен айқындалады. М.Әуезов қолданған әдеби сөз қолданысы халқымыздың бай тілдік қазынасын көрсетеді. “Абай жолы” роман-эпопеясынан қазақ халқының күнелту салты мен әдет-дағдысына қатысты концептілердің барлық түрін кездестіруге болады. Мысалы, некеқияр, ұрын бару, ас өткізу, қонақасы беру т.б. сияқты салт-дәстүр түрлері мен саятшылық пен аң аулау кәсібінің көптеген түрлері романда кеңінен сөз болады. Мақалада ұрын бару концептісі ұлттымыздың ежелден келе жатқан салт-дәстүрі екендігі туралы айтылып, ғылыми түрде тұжырымдалады.

Түйін сөздер: концепт, когнитивтік, ұлттық құндылық, таным, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұрын бару

Zaiknova R.,¹ Sagymbekova F.²

^{1,2} Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

ARTISTIC CONCEPT IN THE EPIC NOVEL "Path of Abay"

Abstract

In the novel "The Path of Abay", which reveals the way of Abay's conscious life for 50 years, the national idea and national interests, national tastes and national psychology are deeply formulated in the realities of life and artistic reality. In this way, the work depicts the personality of Hakim Abay. The artistic concept is determined by the originality of national identity. The use of the literary word used by M. Auezov reflects the rich language of our people. In the epic novel "The Path of Abay", one can find all kinds of concepts related to the customs and traditions of the Kazakh people.

For example, such types of rituals as marriage, uryнбару, food, hospitality, etc., as well as many types of hunting and hunting activities are widely mentioned in the novel. In the article, it is scientifically formulated that the concept "uryн baru" is a long-standing tradition of our nation.

Keywords: concept, cognitive, national values, cognition, customs, traditions, uryн baru

Зайкенова Р.,¹ Сагымбекова Ф.²

^{1,2} *Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ "АБАЙ ЖОЛЫ"

Аннотация

В романе "Путь Абая", отражающем пятидесятилетний период жизни Абая, национальная идея и национальные интересы, национальные вкусы и национальная психология глубоко укоренены в реалиях жизни и художественной реальности. Таким образом произведение изображает личность Хакима Абая. Художественная концепция определяется спецификой национальной идентичности. Использование литературных слов М. Ауэзовым отражает богатое языковое наследие нашего народа. В эпическом романе "Путь Абая" можно найти всевозможные концепции, связанные с обычаями и традициями казахского народа. Например, брак, урынбару, обед, ужин и т. д. подобные обычаи, многие виды хижин и охоты широко обсуждаются в романе. В статье научно утверждается, что понятие концепта "урын бару" - древняя традиция нашего народа.

Ключевые слова: понятие, познавательный, национальные ценности, познание, обычаи, традиции, урын бару

Кіріспе. М.Әуезовтің "Абай жолы" роман эпепеясындағы тарихи шындық пен көркем шындықтың концептілік әлеміне бойлау ұлттық құндылықтарымызды терең тануға жол ашады.

Концепт ұғымы когнитивті лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде әрі акустикалық және заттық-жағдаяттық бейнелер тоғысуынан мағыналық семантиканы талдау тәсілі ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап, кең етек жая бастады. Бұл тұрғыдан алғанда А.С.Аскольдовтің "Концепт и слово", Л.В.Миллердің "Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория", В.Г.Зусманның "Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка"; "Концепт в системе гуманитарного знания", М.Тернердің "The Cognitive Study of Art Language, and Literature", Ю.С.Степановтың "Концепты. Тонкая пленка цивилизации", Е.В.Лозинскаяның "Литература как мышление: когнитивное литературоведение на рубеже ХХ-ХХІ веков", Л.В.Сафронованың "Междисциплинарные аспекты когнитивной поэтики", Н.В.Володинаның "Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения", "Концепт в системе когнитивного литературоведения: опыт методологического подхода", Қ.Рысберггеннің "Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері", А.Әмірбекованың "Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі" (М.Мақатаев поэзиясы бойынша) т.б. ғалымдардың көркем концепт туралы тұжырымдарының маңызы зор. Осы қатарда концептілік ұғымдарды тілдік тұрғыдан қарастырған Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, Ж.Манкеева, Н.Уәли, Ғ.Смагулова, Э.Оразалиева, А.Ислам т.б. ғалымдарды атауға болады.

Әдістеме. "Абай жолы" романындағы халықтың рухани мәдениеті мен рухани өмірі кең тұрғыда бейнеленгені белгілі. Әсіресе халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрып үлгілері романда тұтас концептосфераны құрайды. Мұндағы концепті этнография, ру тартысы, жер-су, құт, атамекен, ата-ана, музыка, дін, кейіпкер т.б. макроконцептілер өрісінде айқындалады.

Сондай-ақ романдағы концепті фрейм, ассоциация, символ, образ, скрипт, сценарий, ирония, эпитет, теңеу т.б. когнитивтік құрылымдар негізінде көрініс табады: фрейм – қазақ этнониміне қатысты оң және теріс бағалаушылық мәндер; сценарий – туындыға сюжет ретінде тартылған оқиға-эпизод топтамалары аясында танылатын қазақ халқының ұлттық бейнесі, инвариант (жаңғырып отыратын әдебиеттегі тұрақты кейіпкерлер) образдар – Абай, Құнанбай, Зере, Ұлжан, Тоғжан, Әйгерім, Барлас (Дулат Бабатайұлы), Байкөкше ақын т.б. Осы арқылы оқырман ойлануға, қиялдауға, сөздің эмоциональдық мәнін түсінуге мүмкіндік алады. Концептер жеке, микроконцептер, макроконцептер, ұлттық, өркениет концептері деген концептосфераны құрайды.

“Танымдық концепт жалпы түсінік беру, ұғым беру қызметін атқаратын сөздер тобын құраса, көркем концепт – бейнелі сипат беру қызметін атқаратын сөздер тобы” [1, 78].

Танымдық концептісіне жалпылық сипат тән болса, көркем концептісіне жекелік сипат тән. “Концепттер концептуалдық жүйе құрай отырып, әлемді адамның басында, санасында, танымында көрсетеді, ал адам тілінің таңбалары осы жүйенің мазмұнын білдіреді” [2].

Танымдық концепт пен көркем концептінің өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктерін зерттеушілер былай топтастырады:

1) Танымдық концептісіне жалпылық, көркем концептісіне жекелік сипат тән.

2) Таным концептісінде сезім, қалау сияқты иррационалдық құбылыстар аз қатысады, көркем концептіде кешенді құбылыс басым, онда ұғым тудыру, түсінік қалыптастыру, сезім, эмоция байқату, еркін бейнелеу әрекеттері араласып жатады.

3) таным және көркем концептілердің айырмашылығы ондағы ақиқаттың болу, болмау мүмкіндігінде.

4) Таным концептісінде берілген ұғым ақиқатқа негізделеді және логика заңдарына сүйенеді. Ал көркем мәтіннің элементтері бөтен біреудің логикасына, көркем ассоциативтіліктің шынайы прагматикасына фиксация, жалған ойлау әрекетіне негізделеді.

Бірақ көркем концептіде заңдылық пен талап болмайды деп түсінбеу керек. Ондағы заңдылық жеке тұлғаның өз заңы, өз талабына негізделеді [3, 80].

Нәтижелер. “Абай жолы” романындағы ұрын бару концептісі үш деңгейде көрініс береді: әлеуметтік-мәдени, когнитивтік, бейнелілік (символдық).

1) Әлеуметтік-мәдени деңгей:

Құнанбай Алшынбай мен Тінібек құдаларынан және “Тасболат руының ішінде Байтас басынан қатты тілеулестік” көргенін айта келіп, Байтастың жас қызын Оспанға айттырғанын Сөйтіп тентек Оспанға Байтастың Еркежан деген қызы қалыңдық боп аталыпты. Үй іші, әсіресе, шешелер күліп, мәз боп, Оспанның аяғына тұсау түскенін өзіне естірту, түсіндіру жайын ойлап» күліседі. Осы байлаумен қатар, Құнанбай енді Ұлжанның басқа екі баласы туралы да жаңалық айтты. Оның біреуі – Тәкежан туралы. Былтыр ұрын барып келген Тәкежан енді осы жақында үйленбек. Қайны болса, бар малын алған. Енді несіне созады? Соның отауы түссін. Екінші, әсіресе, осы отырған барлық үй ішіне шынымен үлкен қам болатын нәрсе – Абайды қайындату. Өйткені “Алшынбайдың жазғы жайлауы ары шалқып, ұзап кетеді. Бару-келудің жолы алыстап, мойны қашықтаған соң, жүріс ауыр болады”. Сондықтан көктем айы болса да, бес-алты күн ішінде қам жасауды, “Төркініне өзің бастап бар балаңды!” – деп, Алшынбай аулына баруды Ұлжанға бұйырады [2]. “Осы әңгіме шыққан соң, үй ішінің барлық кеңесі, ақыл, мәслихаты сол Алшынбай аулына ұялмай, орнына сай ғып бару турасында болды. Байлаған байлауын көп ырғап, көп көпсіте бермейтін Құнанбай сол жерде баратын кісілер жайын, апаратын аяқты мал, жыртыс жайын, ақша, пұл, күміс қазына жайын кесіп-кесіп, өзі айта бастады... Өйткені жыртыс болсын, толып жатқан ырым, ілу болсын, барлығын да осы арада бір сөйлескен соң, екшеп алысу керек. Ұлжан соның бәрін атап айтып, анықтай бастаған. Баратын қара малды айтқанда: жетпіс жылқы, отыз түйе аталды. Құнанбайдың құласы мен жирені деп, жұрт аңыз қыла береді. Алшынбай аулынан аяры жоқ. Сол себепті: жылқының ішіне бір құла айғыр, бір жирен айғырдың үйірі кірсін. Басы сол болсын дескен. Осыдан арғы үлкен эзірлікті тілейтін – жыртыстың бұл матасы. Оған дәл осы түнде Семей қаласына Ызғұтты мен Құдайберді жүретін болды. Қалада Тінібекпен ақылдасып отырып, төрт күннен қалмай барды алып, қайта жетуге бұйрық болды”. Үлкендердің осы кеңесіне бала атаулыдан жалғыз Құдайберді ғана қатысады. Өзге балаларды қатыстырудың өз тәртібі бар.

2) Адамның білімі мен түрлі ақпараттарды қабылдауына қатысты процесс когнитивтік немесе когниция деп аталады. Оларға “интеллектуалды”, “менталды” терминдері синоним бола алады.

Ал Алшынбай жағы да құдаларды салтанатпен қарсы алады. “Бұл той Алшынбайдың үлкен той етем деген бір мерекесі екен. Жиылған қонақтардың аттары топ-топ. Үйірім-үйірім қара нөпір болып көрінеді. Жалғыз сол аттардың өзі де бір қос жылқыдай. Әсіресе, үлкен белгі, тойға тігілген үйлер. Солар саны елу-алпыс. Алшынбай ауылынан бір шақырымдай жоғары қалың көк шалғынның ортасына ұзыннан-ұзақ екі қатар болып тігіліпті. Ас піскен жер ол үйлердің маңында емес, жаңа Абайлар шыққан ауылдың шетінде. Қазір сол ас басынан анау алыстағы қонақ үйлерге қарай күтушілер жосылып жатыр. Күтушінің бәрі де ат үстінде. Бастарын ақ шытпен кертте байлап алған аспазшылар жиырма шақты жігіт” [3, 265].

Символикалық: *Құдалық, Құда түсу, Құдаласу.*

Талдау. Әкелген қалың малдың басы – Алшынбайдың өзіне арналған кесек күміс *бесік жамбы*. Бұл киітке орай ілу деп аталып еді. *Киім* – құдаға тартылатын арнайы сыйлық. Қазақ тұрмысында ақша орнына қолданылып, әртүрлі формада қорытылған күміс жамбы жөн-жоралғының басы саналған. Жамбының формасы мен көлеміне қарай “айтұяқ, қойтұяқ, тайтұяқ” деген түрлері болған. Ұлжан апарған жамбы – осы аталған жамбылардың ең төресі. Келген жылқы, түйеден басқа жыртыс матаның өзі екі атан түйеге артылады. Оның ішінде бірер сандық келінге жасау тігілетін батсайы, мақпал, манат, дүрия, шағи сияқты қымбаттарға толы болса, өзге теңдер – шапан, камзол, көйлек, шаршы сияқты құда-құдағилар сыбағасы.

Ежелден келе жатқан әдет бойынша күйеу жігіт бас киіміне үкі тағып, қызыл манат шапан мен биік өкше етік киіп ел бірден танитындай, ерекшеленуі керек. Абай бақсы-құшнашқа ұқсап кетем деп кигісі келмеген кезде, “Кәрі әже әншейінде Абайдың дегеніне көне берсе де, бұл тұста ырық бермей, қатты бұйрық” етеді:

– Ата-бабаң жолы осы. Барған елің сені кінәламайды. “Әкесі – күйеу, шешесі – қалыңдық болмаған ба?” деп, бізді мінейді. Ки! – деп, дәл аттанар жерде Абайға жаңағы күйеу киімінің бәрін кигізеді. Ауылдан шығысымен Абай “Тобықтыға күйеу емеспін ғой” деп Ұлжаннан рұқсат сұрап, құдаларға тақағанда қиетіндігін айтып, күйеу киімін шешіп тастайды. Соның өзінде “әлдеқашан үйленген” қасынан бір елі ұзамаған Жұмағұл атшабар қанша айтса да, кимей қойғанмен, Алшынбай аулының келіншектері “Қой шырағым! Тобықты тымағын аулында киерсің. Біздің аулымызда күйеу тымағымен жүр” деп бұйыра айтып, қайта кигізеді” [4].

Абайдың бұл келісі: ұрын келу деп, жыртқыс сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстау деп те аталады. Ең алдымен алғашқы келіс осы. Өзге келістердей емес, күйеу бұл жолы алғашқы күндерде талай нәрсеге көндіге білу керек. Сол өзгешеліктің үлкені – қалыңдықты оңай көрсетпеу. Екі жақтан табысқан ата-ана әуелі осы келудің үлкен тойын жасау керек... Сол тойдың артынан барып қана қол ұстау кеші болады.

Ұрын бару – жігіттің қалыңдығымен оңаша кездесу салты. Негізінде атастырып қойған қалыңдығымен оңаша кездесу салтына мол сыйлықпен жігіттің жеңгелері мен жақын-жуық ағайындары, достары ғана барған. Қыз беретін жақ күйеуге арнайы үй тігіп, екі жасты жеке орналастырған. Ұрын барғанда қалыңдық жағы ойын-сауық ұйымдастырып, күйеудің риза болып аттануына аса мән бере қараған. Осы ұрын баруда күйеу мен қалыңдық бірін-бірі ұнатпай қалған жағдайда мәселені екі жақтың үлкендері шешкен. Бірақ мұндай жағдай сирек орын алған. Ал мұнда Абайдың ұрын баруы жер шалғай болғандықтан, некеқияр салтымен қоса жасалады [5, 231].

Некеқияр – үйленушілердің ерлі-зайыпты болуын заңдастыру тәртібі. Бұл қыз жақта орындалған. Қазақ мұны “ақ неке” деп қасиет тұтқан. “Ақ некелі жарым” дейтін себебі – неке қию дәстүрінен шыққан сөз. Қазір бұл салт заман жаңғыруына орай мүлде басқаша сипат алып кетті. Аталмыш салт-дәстүрді орындау үшін Ұлжан 30-шақты адаммен өзі бастап, бас құдалыққа еркектердің үлкені, Құнанбайдың ең үлкен баласы іспетті Ызғұттыны алады [6,49].

Бас құда – құдалықты бастап баратын беделді, жөн білетін жасы үлкен адам [7,84].

Ұлжандар он күн өткен соң қайтып кетеді де, күйеулер бес күндей кейіндеп барып аттанады. Айрылысар кезде Абай мен Ділде бір-біріне үйренісіп, оқта-текте қалжыңдасып та қояды. “Бірақ іштей екеуі де бір-біріне қабыспайды, салқын күйде қалысты”. Үлкендер зор меженің бірі деп білетін өмір белі – ұрын бару болса, Абай 15 жасында сол межеден асады.

Қорытынды. “Концепт дегеніміз – ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік. Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Концептілер бір-бірімен тығыз байланыста болып, бір-бірінен туындап отырады. Әр қоғамның даму кезеңдерге сәйкес тіл мен мәдениет иелерінің абстрактілі концептілерді танып түсінуде өзгерістер болғанымен, негізгі мәдени, дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады”. (А.Ислам) [3,12]. Жалпы көркем концепт терминін қазақ әдебиеттануда зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығы айқын. Ал М.Әуезовтің “Абай жолы” романы бойынша көркем концепт жекелеген мақала деңгейінде қарастырылғанымен, арнайы сөз бола қоймаған. Бұл тұрғыдан алғанда мақалада зерттеу жұмысының жаңалығы танылады. Көркем концепттің басқа концептілерден айырмашылығы және оны роман-эпопея бойынша қарастырудың өзектілігі зор.

М.Әуезов “Абай жолы” роман-эпопеясы арқылы ақын тұлғасын бүкіл әлемге танытты [8,7]. Сондықтан да қазақтың тұңғыш роман-эпопеясыан әр қырынан талдау жасау күн тәртібінен түспек емес.

Қорыта айтқанда, ХХІ ғасырда қазақ ғылымында қайта жаңғырған көркем концепт ұғымын М.Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясы арқылы қарастыру ұлттық құндылықтарымызды елеп-екшеуге, ұлттық дүниетанымды айқындауға, сондай-ақ, қазіргі заманғы қазақ романдарын когнитивтік аспектіде зерттеуге септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әмірбекова А. Көркем мәтінге концептуалдық талдау жүргізу үлгілері. // Академик Р. Сыздық және қазақ тіл білімінің мәселелері: конф. мат. – Алматы: Арыс, 2004. – 224 б.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология.-М.: Академия, 2001 С.35-36.
- 3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2004.
- 4 Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2008. – 376 б.
- 5 Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп, 2008. – 680-б.
- 6 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия (Бас ред. Ә. Нысанбаев). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998, VII том, 2 бөлім.
- 7 Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 бет.
- 8 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd». ЖШС, 2005. – 656 б.

References:

- 1 Amirbekova A. Korkem mAtinge konseptualdyK taldau jurgizu ulgileri. // Akademik R. SyzdyK jAne Kazak til bilimnin mAseleleri: konf. mat. – Almaty: Arys, 2004. – 224 b.
- 2 Maslova V.A. Lingvokulturologia.-M.: Akademia, 2001 S.35-36.

- 3 Islam A. *Ultyk mAdeniet konteksindegi duniennin tildik sureti (salystymaly-salgastymaly lingvomAdeni saraptama)*. *Filologia gylymdarynyn doktory dAresjin alu usin daiyndalghan disertasia*. Almaty, 2004
- 4 Aueзов M. *Abai joly. Roman-epopeia. Birinsı kitap*. – Almaty: Jazusy, 2008. – 376 b
- 5 BuralKyuly M. *Kazak tilinin tusındırme sozdigi*. – Almaty: Mektep, 2008. – 680-b.
- 6 *Kazakstan. Ultyk ensiklopedia (Bas red. A. Nysanbaev)*. – Almaty: *Kazak ensiklopediasy*, 1998, VII tom, 2 bolim.
- 7 *Aibyn. Ensiklopedia. / Bas red. B.O.JaKyp*. – Almaty: «Kazak ensiklopediasy», 2011. – 880 bet
- 8 *Kazak mAdeniet. EnsiklopedialyK anyKtamalyK*. Almaty: «Aruna Ltd». JSS, 2005. – 656 b.

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.40>

Иманғали Ө.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

НЕСІПБЕК ДӘУІТАЙҰЛЫ “АЙҒЫРКІСІ” ӘНГІМЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Аңдатпа

Заманымыздың заңғар жазушысы Несіпбек Дәуітайұлының әдебиетіміздегі алар орны ерекше. Оған дәлел, көптеген әдеби сыйлықтардың иегері, көзі қаракты оқырманның сұранысқа ие жазушысы. Жазушының тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда жазған шығармалары қазақ қоғамындағы түйткілді мәселердің тамырын дәл басуымен құнды. Қаламгердің басты міндетінің бірі – ұлттық мүддені шығармасына арқау ету. Автор “Айғыркісі” әңгімесін де аталған міндетті мазмұндық тұрғыдан басты объекті етіп алады. Мақалада жазушының “Айғыркісі” әңгімесіне әдебиет теориясының заңдылықтарына сүйене отырып, аналитикалық талдау жасалған. Әңгіменің тақыры бен идеясы, мазмұны мен пішіні, көркем бейнелер жүйесі, сюжеті мен композициясы, шығарма тілі мен айшықтау, ажарлау құралдарының қолданылуына зерттеу жүргізілген. Әңгімедегі модернистік, фольклорлық, магиялық сарындардың детальдарына талдау жүргізілген. Авторлық концепция мен тенденцияның баяндалу жолдары талданады. Жазушының адам мен жануар байланысының көркем шығармадағы қолданысын мақсаты түсіндірілген. Әулие, кие, символ, құрбандық (сурализм) мотвтерінің әңгімедегі қолданысына баға берілген. Кейіпкерлердің дәріменсіздік эстетикасына талдау жасалған. Әңгіме мазмұнындағы жақсылық пен жамандық концептісінің берілу жолдары талданған. Сол арқылы әңгіменің эстетикалық құндылығын, көркемдік әлемі, стилдік сипаты айқындаған.

Түйін сөздер: әңгіме, сурреализм, кие, мифопоэтика, кейіпкер, кие, жылқы

Imangali O¹.

¹ *Kazakh National Pedagogical University named after Abai,*
Almaty, Kazakhstan

THE ARTISTIC WORLD OF NESIPBEK DAUITAYULY'S STORY “АЙҒЫРКІСІ”

Abstract

The great writer Nesipbek Dauitayuly occupies a special place in our literature. Evidence of this is the owner of many literary awards, a sought-after writer. The writer's works, written in the years following independence, are valuable because the problems of Kazakh society are rooted in them. One of the main tasks of the writer is to familiarize himself with the work of national interest. The author takes upon himself the story “Айғыркісі”, which makes this task the main one in terms of content. The article provides an analytical analysis of the story of the writer “Айғыркісі”, based on the laws of the theory of literature. The study of the subject matter, content and form of the story, the system of artistic images, plot and composition, the language of the work, the use of means of expression, grinding has been carried out. The story analyzes the details of modernist, folklore, magical motives. The ways of presenting the author's concept and trends are analyzed. The author explains the purpose of the use of human-animal contact in a work of art. The analysis of the characters helpless aesthetics is carried out. The ways of conveying the concept of good and evil in the content of the story are analyzed. Thus, they determined the aesthetic value, the artistic world, and the stylistic nature of the narrative.

Keywords: history, surrealism, sacred, mythopoetics, character, horse

Имангали О.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР РАССКАЗА НЕСИПБЕКА ДАУТАЕВИЧА “АЙҒЫРКІСІ”

Аннотация

Великий писатель Несипбек Даутаевич занимает особое место в нашей литературе. Свидетельством тому являются многочисленные литературные премии, востребованность писателя. Произведения писателя, написанные в годы, последовавшие за обретением независимости, ценны тем, что именно в них укоренены проблемы казахского общества. Одна из главных задач писателя-приобщение к творчеству национального интереса. Автор берет на себя и рассказ “Айғыркісі”, что делает данную задачу главной в содержательном плане. В статье проанализирован рассказ писателя “Айғыркісі”, основанный на закономерностях теории литературы. Проведено исследование тематики, содержания и формы рассказа, системы художественных образов, сюжета и композиции, языка произведения, применения средств выразительности, шлифования. В повести проведен анализ деталей модернистского, фольклорного, магического мотивов. Анализируются пути изложения авторской концепции и тенденции. Объяснено назначение писателем использования контакта человека и животного в художественном произведении. Проведен анализ эстетики беспомощности персонажей. Проанализированы пути передачи концепта добра и зла в содержании рассказа. Тем самым определены эстетическая ценность, художественный мир, стилиевой характер повествования.

Ключевые слова: история, сюрреализм, священный, мифопоэтика, персонаж, лошадь

Кіріспе. Шерхан Мұртаза “Қордайдың қоңыр құлжасы” деп атап кеткен жазушысы Несіпбек Дәуітайұлының қазақ әдебиетінде алар орны ерекше. Оған дәлел, Ғабиден Мұстафиннің жүз жылдығына арналған әдеби бәйгенің жеңімпазы, “Құдірет пен қасірет” романы Қазақстан Республткасы Ұлттық Кітапханасы ұйымдастырған “Үздік роман” байқауының жеңімпазы. Халықаралық “Алаш” сыйлығының, “Қазақ әдебиеті” газетінің проза жанры бойынша лауртанты. Халықаралық “Дарабоз” әдеби бәйгесінің басты жеңімпазы. Бірінші халықаралық “Рух” әдеби байқауының гран-при иегері. Ғабдол Сланов атындағы әдеби сыйлық иегері. 2009 жылы “Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері”, 2019 жылы “Құрмет” орденінің иегері атанды [1, 78]. Айта берсек, абыройы арбаға сыймайтын заңғар жазушының әдеби мұрасының көзі тірісінде осылай бағалануы, қаламгер еңбегіне оқырман, әдебиет зерттеушілерінің тарапынан берілген әділ баға.

Әңгіме - болмысында қысқа болғанымен, үлкен жауапкершілік, бақылағыштық парасат пен шебер талантты талғайтын жанр. Әңгіме деп ат қойып, айдар таққан дүниенің барлығы бірдей әңгіме жанрына қойылатын талаптарға жауап бере бермейтіні анық. Жазушының өнімді еңбек еткен жанрларының бірі – әңгіме. Соның ішіндегі тәуелсіздік жылдарындағы жазған әңгімелерінің орны бір төбе. Әдебиеттің өткен тарихына көз жіберетін болсақ, қашанда жаңа дәуірдің жаңа тақырып ала келетіні белгілі. Жаңа дәуір жаңа мазмұн әкелсе, көркем әдебиеттің оның табиғатына сәйкес жаңа пішінде бейнеленуі заңдылық. Бодандықтың бұлты сейіліп, еркін ойлау мен әлеуметтік теңдікке қол жеткен тұста жазушының формалық, мазмұндық тұрғыда шығармашылық жаңалық ізденуден туған шығармалары да аз емес. Соның бірі- “Айғыркісі” әңгімесі. “Айғыркісі” әңгімесі – герменевтикалық сипатқа ие, фольклордан бастау алатын мифологиялық образбен (Айғыркісі) ерекшеленетін, кие мотивімен авторлық концепция айқындалатын, неориалистік (магиялық) әңгіме. Әңгіме атының өзі - криативті, себебі әлем әдебиетінде тылсым күшке ие жылқы түлігінің ерекше түрін “Кентавр” атауымен атау бағзы заманан келе жатқан дәстүр. Ал, жазушының қасиетті жылқыны “Айғыркісі” деп атауы, ұлттық таным тұрғысынан ұтымды туындаған когнитивті парадигма екені айқын көрініс береді.

Жазушы өзінің тарихи танымдық бет-бейнесін мәдени генезистік аспекті негізінде символикалық бояумен суреттейді. Оған дәлел, әңгімедегі “Айғыркісі” көркем бейнесі. Халқымыздың адамзат тарихында жылқыны алғаш қолға үйреткендігін қола дәуіріне тән “Ботай” қорымынан табылған 70 мыңға жуық жылқы сүйегімен, ат әбзелдері дәлелдесе керек. Жылқы - ес білгеннен ашамайға мініп, ұлы дала төсін дүркіреткен ұландардың серігі. Тұлпарсыз жігіт- тұл. Жылқы – ел қорғаны болған ердің қанаты. Әдеби шығармаларымызда қаншама тұлпарлардың көркем бейнесі жасалса да, Несіпбек Дәуітайұлының “Айғыркісі” адамға тән ес-ақыл мен адам сенбес тылсым (магиялық) күштерге иелілігімен ерекшеленеді.

Зерттеу материалы. Қазіргі көркем прозада қаламгерлер фольклор үлгілерін сол қалпында көшірме жасамай, мейілінше өңдеп, өз шығармасының көркемдік-эстетикалық талаптарына бағындырыра отырып, симулякр жасауға талпынады. Фольклордың оқиғасы кейіпкерлердің бақытқа жетуімен аяқталып жатса, қазіргі шығармалардың кульминациясы ондай оптимистік шешімнен аулақ, тосын да шытырман оқиғамен тәмамдалады[2,204]. Көрнекті жазушы несіпбек Дәуітайұлының “Айғыркісі” әңгімесінің де фольклордан ауылы алыс емес. Жылқы бейнесінде анық тотемизмнің белгілері байқалады. Айғыркісі батырлар жырындағы тұлпарлардай сөйлемесе де, іс-әрекеті сөйлегеннен де ерек және нанымды. “Есік тарс еткенде тура маған қарай

екі көзінен от шашып жылқының басы төніп келеді екен. Өмірімде дәл бұлай қорыққан емеспін. Баланың даусы шар етісімен жылқы езу тартқан сықылданды. Сөйтті, рас!” [3,165],-деп, жазушы адам нанғысыз жайтты мифопоэтикалық әрлеу арқылы көркемдік құрал ретінде ұтымды пайдаланады.Тотемдік нанымға негізделген адамдар мен жануарлардың үйленуі негізгі сюжет болатын мифтер бар. “Айғыркісі” әңгімесінде “ Дәл осы мезетте Айғыркісінің байталға артылып, оның аяусыз ырғауынан жас байталдың балғын бөксесі қатты шөмпіп кеткенде, құдайдың құдіреті, жас әйелдің бірі “Аһ!” деп екі алақанымен ауын басып отыра кетпесін бе. Оу, сонда айғырдың байтал шабысынан ана әйелдің оқыстан күйті құтырып, ұрпақ күйінің ағыны бойынан құйылып кеткені қалай? Ал мұны түсіндіріп көр, түсіндіріп бер енді...” [3,168],- деп, жазушы сана түкпіріндегі магия-мифопоэтикалық айшықтарды әңгімесіне асытыртын қиоластырып отыр. Өмірде адам нанғысыз, түсіндіріп бере алмайтын магиялық күшке ие жылқының қасиетін дәлдікпен жетізу үшін жазушы синтаксистік параллелизм арқылы әңгіме композициясына әуленің елге жаңбыр жауғызатын оқиғасын қосады. “Сол кезде... Әулиенің қаракөк көзінің мөлтілінен жалғыз түйір жас сорғалап түсті. “Рахымшылығыңа жаным құрбан, Жаратқан!...” [3,160] -деген сөзді айтып болған соң, жаңбыр жауады, әулие көз жұмады. Жазушы осы оқиғаны жаза отырып, Жалғастың жас қабірінің басына келіп тұрған Айғыркісінің естілігін оқырманды сендіре жеткізуге талпынады. Әулиенің ел тілеуін орындауы да фольклордың мотиві. Жазушы оны ұтымды пайдаланған. Әңгіме композициясында Жалғастың ертегі сүйгіштігі, көне аңыздарды айтатын қасиеті де сөз етіледі. Мұндағы авторлық концепция халықтық түсінікті бойына жинаған кейіпкердің рухани тазалығын жетілдір түсу. “Айғыркісі” әңгімесіндегі ауыз әдебиеті мотивтерінің ерекшелігі - фольклор композициясын тұтас күйінде қолданудан көрі, авторлық туындының өзіндік бітімі мен қалыбын даралау үшін детальдік бөлшек ретінде пайдаланылуы.

Тақырып – көркем шығарманың іргетасы. Көркем шығармада болмыстың үйлесімді немес қарама-қайшы бейнелері, жаратылыстың түрі қырларымен : табиғат, адам өмір, жан-жануарлардың өмір-тіршілігі көрініс табады. Алайда, жазушы аталған жайтардың барлығын шығармасында шұбыртып жаза бермейді, яғни, шынайы өмірді айна-қатесіз көшірмейді, өзінің дүниетанымына сай , жанына жақын жайттарды образды ойлау арқылы ажарландырады, айшықтайды. Осыдан туындайтын ой: тақырып - өмір шындығы мен көркем шындық арасын жалғайтын алттын көпір тәріздес [4.50]. Жазушының “Айғыркісі” әңгімесін аналитикалық талдау үшін, алдымен тақырыптың таңдалу талабын таразыласақ. Теориялық тұрғыда тақырып онтологиялық және антропологиялық, мәдени-тарихи, жеке адамның өмірі сияқты ұғымдарды қамтиды. “Көркемдік тұтастық ретінде шығармадағы күмәнсіз және лайықты тақырыптар : адамзат, халық және адам тұлғасы”[5.11] екендігін ескерсек, “Айғыркісі” әңгімесінің тақырыбы – Жылқы түлегінің адамға адалдығы. Қазақ халқының дүниетанымында жылқы – төрт түліктің төресі. Жылқы - еркіндік пен бостандықтың символы. Ол басқа малға қарағанда таза, кірпияз, шөптің асылын, судың тек тазасын ішетін текті жануар. Қазақ оны “тілсіз адам”, “есті жануар”, “текті жануар” деп, жалғыздықта қалғанда жол серігімен сырласып, құпиялары мен сырын соған ашқан. Қазақ өзін “жылқы мінездіміз” деп сипаттайды. Тұтас бір ұлттың ішкі сезіміне теңестірілген бұл жануардың мінезінің артықшылығы қандай? Жылқы психологиясы – осы жануардың қыр-сырымен толықтай таныстыратын әлемдік иппология ғылымында өзекті мәселеге айналған тақырып. Халқымыздың тыныштығы мен бостандығы үшін қан майданда шайқасқан қазақ батырларының ерлік жырлары ел арасында қалай мадақталса, олардың астына мінген аттары да қатар жырланған. Иесі қиындыққа тап болса, арғымаққа тіл бітіп, батырдың көздеген ел қорғау миссиясын бірге атқарған ер серігі жайлы хикаяттар бұл күнге дейін ауыздан-ауызға тарап, айтылып келді. Қобыландының Тайбууырылы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқасы, одан бері Қабанбайдың Қубас аты, Исатайдың Ақтабаны, Амангелдінің Шалқасқа аты жыр-дастандарда иелерімен қатар аталып, бүгінгі әдебиетіміз бен тарихымыздың құндылықтарына айналып отыр. Жазушының «Айғыркісі» әңгімесіне негізі тақырып етіп жылқыны алуыда бекер емес, себебі қазақтың киесі –жылқы, жылқының киесі – айғыр. Жақсы айғырдың үйірінен жылқы бермеген. Айғырдың бойындағы асыл қасиеттерді ежелден бабаларымыз адам бойындағы қасиеттермен байланыстыра білген. Азамат – елдің иесі болса, айғыр – біл үйір жылқының иесі. Осының арасындағы тылсым байланысты жазушы тақырыпқа арқау етеді. Әдеби шығармалардың тақырыбын талдауды шартты түрде екіге жіктелетінін ескерсек[4,51], “Айғыркісі” әңгімесінің тақырыбы - мәңгілік тақырып. Себебі шығармада мифопоэтикалық, аңыз-әңгімелерде негіз болатын өмір-өлім мәселесі де аталған шығармада көрініс табады.

Әңгіменің мазмұнын әңгімеге арқау болған өмір құбылыстары мен сол құбылыстарға деген автордың көзқарасы мен бағасы құрайды. Көркемдік идея- шығарманың ой өзегі. Шығарма идеясы - көркем туындыда суреттелетін, әңгімеленетін,баяндалатын өмір құбылыстарына автордың айпақы болған ойы, бағасы. Идеясыз көркем шығарма болмайды. Тақырыпсыз идея болмайды. Шығарманың композициясы, кейіпкерлер әлеім - барлығы көркем туындының идея концепциясын айқындауға негізделеді. “Айғыркісі” әңгімесінде авторлық концепция бойынша объектіде жылқы болғанымен, жазушының субъективті өзіндік идеясы осы жылқы арқылы адамдардың арасындағы қарым-қатынаста дүниеқоңыздық, қатыгездік, мейірімсіздік, ешқандай сезімге берілмей, тек дүниенің артынан жүгіру, бір ақшаның жолына бәрін құрбан етіп жіберуге дайын адамдардың өмірі трагедиялық жәйтпен аяқталатынын айтқысы келді. Ұрпақ пен ұрпақ арасындағы, мысалы, Жалғас жас ұрпақ, өзінің аға буын әкесінен нені көрді? Аға буын (Бұлти) жас ұрпақтың (Жалғас) бойындағы тазалықты бағалай алмады. Адам бойындағы осындай маральдік азғындаудың салдарынан, жазушы адам бойындағы ізгі қасиеттерді жылқының бойына телді. Жан-жануар арқылы адам қасиетін көрсету Несіпбек Дәуітайұлының

замандас жазушыларының шығармаларында көрініс тапты. Мысалы, Қабдеш Жұмаділдің “Қозыкүреңі”, “Сырттандары”, Мұхтар Мағауиннің “Тазының өлімі” т.б. Аталған жазушылардың адамның жақсы қасиеттерін жеткізуде жан-жауарларды кейіпкер ретінде пайдалануының себебі : ондай мінсіз кейіпкерге біздің қоғамның дайын еместігінде. Шындық күрделенген сайын шығармада күрделене түседі. Бір тақырыптан бірнеше идея туатыны мәлім. “Айғыркісі” әңгімесіндегі нарық заманының философиясының айқыдайтын кейіпкер Бұлдидың материалдық құндылыққа басымдық берген, рухани таяздығы оның тағдырын қайғығу душар етеді. Адал да талантты жазушы қашан да басым күштердің (Бұлди) үстемдігінен ымыасудан бой тартуы (Жалғас) арқылы белгілі. Бұл қолдан қайшылық тудыру емес, өмірдің қарама-қарсылығы кез келген буыннан атойлап тұратындығының белгісі. Осының шетін суреткер анық байқап, кестелі сөз өрнегіне сала білген. Рухани-адамгершілік қасиеттерге жете көңіл бөлінбесе, адамзат тұйыққа тірелетінін айтпақшы болған автордың ойынан жазушының тенденциясы айқындалады.

Әңгіме жанрының формасына телінетін белгілі шарттылықтар бар. Сюжеттік желі бір оқиғадан өрбитін, кейіпкерлер санының аз болуы, көлемінің де шектілігі әңгіме пішінінің қалыптасқан қалыбы. Мұндай шарттылықта жазушының шеберлігін сөз қолданыстағы анықтылығы пен нақтықтылығы, ойдың жинақылығы, қиялдың ұшқырлығы сияқты қасиеттері шыңдайды. «Айғыркісі» әңгімесіндегі авторлық баяндау, диалог, ішкі монолог сияқты композиция құрайтын бөлшектер орынды қолданылған. Автор әңгіменің композициясын тура экспозициядан бастап, кері баяндау тәсілі арқылы оқиғаны бастайды (Түнделетіп кері биесін оттататын Есқұл, кенет жас зираттың басынан Айғыркісіні көріп, таңданады, шошиды). Бұндағы мақсат, оқырманды бірден әңгіме желісіне қызықтыру, интрига туындату. Ары қарай сюжеттік желі шебер де, шымыр қиыстырылған. Саз-батпақтың ішінен тауып алған жабағының, бүкіл елді аузына қаратқан сайгүлік «Айғыркісіге» дейінді образдың даму жолын автор уақыт өлшеміне сай, аңыздық сарын желісі арқылы баяндайды (жабағы, құнан бәйгеден орын алады, қырғыз жерінде бәйделе топ жарады, үйірге айғыр қылып қосады). Сюжеттік байланыстар арқылы кейіпкерлердің болмысы айқындалып, әңгіме мазмұны тереңдей түседі.

Әңгімеге арқау болатын негізгі мазмұнның бірі- адам тағдыры. Адам тағдырын қоғам мен оны қоршаған болмыстан бөліп, өз алдына жеке шығарма етіп жазылатын шығарма жоқ. “Айғыркісі” әңгімесінің кейіпкерлер жүйесі негізгі төрт көркем бейнемен ерекшеленеді.

Біріншісі, Есқұл қария. “Қымыздан аузы құрғамайтын Есқұл”, “Кешелері калхоздың жылқысын талай жыл бағып, талай күндерін түн күзетіп өткізіп”, “Есағам қойнауға биесімен бірге түнеп жүр”[4,158],-деп автор кейіпкерінің жылқыны жастайынан бағып, жануарды көркем бейненің жанына жақын етуі жайдан жай емес, Есқұлды инолог ретінде таныту. Тағы бір диалогта: “Есаға, мынаған не дейсіз? –Көңілі осыған ауып тұр да. – Мына құлпетке ме? –Өйтпе. Жал-құйрығы күлтеленіп, ертең арғымақтың өзі болып шығар бәлкім? – Өсетініңіз не, Есаға? - Жылқының қасиеті сыртқы тұрпатында емес, жүрегінде. Анау кеудесінде алпат шабысқа лайық алып жүрек соғып тұрмасына кім кепіл? “Ат танитын Есқұл қаратөбелдің тегін емесін баяғыда-ақ байқаған.”[4,163]-деп, кейіпкердің тағы бір қыры аттың сынын білетін атбегілігін айқындайды. Қырғыздар келіп, Бұлдидан Айғыркісіні сатып аларда, Есқұл танабауға берер қомақты қаражатты да керек емес деп, жылқыны сатпауын жалын-жалпайып, өтініш етіп сұрайды. Бірақ оған Бұлди көнбейді. Осы тұста, көркем бейненің адамгершілігі, жылқының серігі болған Жалғасқа деген адал ниетіні жерге тапталады. Ішкі монологтарда кейіпкердің жан дүниесінің түкпіріндегі әр түрлі тебіреністер терең топшыланады. “Япыр-ай, бұл сонау Таластың қайсібір түкпіріндегі қырғыз ауылынан қалай келді? Келсін-ақ қашып, алайда мына жас қабір басындағы тұрғысы... Жылқының ... Жылқының да адам секілді аза тұтып... нендей құдірет бұл, Жаратқан иенің...”[4,158] , - деп іштей таңдануы, игерілмеген кеңістік тұрғысынан автордың пайымдауы. “Іштей өзін аяусыз талап жеген; япыр-ау, “Айғыркісіні” қырғыздар алып кеткелі жатқанда бұл неге жүрер жолында көлденең түсіп жатып алмады, “ұлыңның үміті мен сеніміне, қанатына неге балта сермейсің?” деп Әлдің жағасына неге жармасып, неге алқымынан алмады?”[4,175] - деп, автор кейіпкердің күйзелісін дәріменсіздік эстетикасымен айшықтай түседі. Адам жанына терең бойлатып, өзді-өзіне бір сәт үңілдіріп, қоғам жайлы ойлана отырып күрсінуге жетелейтін толғақты түйін әңгіменің негізгі лейтмотиві. Есқұлдың адамгершілік жайында солай болса екен деген ішкі түйсігінен-ақ, адами болмысын аңғартқан суреткер баяндалатын оқиғаның да драмалық тереңдігінен хабар беріп отыр. Әңгімедегі драмалық фабула осы Есқұл қарттың көрген, көңілге түйген өмір сурет-ерімен қабысып жатыр. Өмірде ардақтала бермейтін адамдық мұраттың кейіпкер санасына көшіріліп берілуі, осы кейіпкердің (Есқұлдың) автор концепциясына қызмет етуші негізгі тірек екендігінде. Авторлық концепция осы Есқұлдың өміртану, түйсіну, күрсінуге тіпті өкіну сезімдерімен бірлікте тұр. Демек, Есқұл – жақсылық, адамдық ұғым-дарының жаршысы[6,1]. Есқұл бейнесін сомдауда жазушы заттық, пейзаждық, монологтік, диалогтік детальдарды шебер пайдаланған.

Екіншісі, Жалғас. Бұлдидың баласы. Айғыркісінің иесі. Ауыз әдебиетіндегі жалғыз балаға зар болу мотивінің, авторлық шығармаларда да қолданылып жататын тұстары болады. Әңгіме кейіпкері Бұлдидың зарыға күткен жалғыз ұлы - Жалғас. “Өзі қатарлы балалардың опыр-топырына көп қосыла бермейтін, көбіне оқшау жүріп, оқшау отыратын, томаға-тұйықтау болып өсті осы Жалғас.”[4,162] -деп, жазушы кейіпкерін көптің бірі емес, даралап, үнемі ой үстінде жүретін бейне етіп, тілдік деталь арқылы сомдайды. Айғыркісіні жабағы кезінде тауып алып, үйге әкелгенде, әкесінің басқа дені дұрыс малға айырбастап алайық деген ұсынысына келіспегенін баяндайтын диалогта Жалғастың азаматтық тұлғасының қалыптасқанын, оның өзін қоршаған болмыстағы әлсіз жаратылысына (Айғыркісіге) деген сүйіспеншілігі мен мейрімдік қасиеттерін аңғаруға болады. Кейіпкердің көне

аңыз, мифтерді айтуы халықтың сананың сан ғасырлық тәлімін бойына жинаған, сонымен сусындап өскендігін айқындайды. Ал халықтық сана өскелең ұрпақты үнемі гуманизмнің құндылықтарымен қаруландырады. Демек, көркем бейне өмірдегі қайшылықтар болмыстың көлеңкелі тұстарымен күресумен дараланады. “Қош бол,көке!-деді. – Бұл жерде мен үшін енді қызық қалмады. Әкем мені қалаға алдап жіберіп, қаратөбелімді сатқанда, сіз оны тоқтата алмадыңыз. Сіздер біреуді біреу өлтіріп жатса да, ара-тұрып аман алып қалуға бел шешіп, білек сыбанып кіріспейсіздер. Тек құр сөз. Әрекет жоқ. Өкінішті, көке, өкінішті... Мен кетіп барамын,көке. “Айғыркісіні” іздеймін”[4,175] - деген диалогта кейіпкердің жан-тебіреісін психологиялық детальдар көмегімен өрнектейді. Бір өкініш, бір ызаға булыққа Жалғастың көңілін аңғарта отырып, батыл да жанкешті келбетін айқындайды. “Сау болыңыз, өкінішті” - деген, экспресивті-эмоционалды тілдік тіркестер арқылы шығармадағы тартыстан туындаған жағдая пен алдағы оқиға шешімінде болатын іс-әрекеттерге оқырманды жетелейді. Жалғастың Есқұлға арадағы келесі бір диалогында ол өзінің болашақ армандары туралы әңгімелейді. Архитектор боуды, ауылына келіп ұлттық нақышта әрленген зәулім-зәулім ғимараттар салуды армандайтынын айтады. Осы тұста кейіпкердің жай жүрмей, болашағын көз алдына жастайынан елестете алатын, үлкен арманға қол созған кейіпкер ретінде дараланады. Әділет іздеп, жол апатынан қайтыс болған Жалғас тағдырының қайғылы жәйі әңгіменің трагедиялық аккордтын одан әрі жоғарлатып жібереді. Жалғас - ұлпарына деген адамдық ақ пейілі, азаматтық достық ниеті дүниекоңыздардың қасастығына ұшырап, құрбан болатын трагедиялық көркем бейне.

Адам мен жануарды зерттеу саласының күрт дамуы методологиялық конвергенция мен дивергенцияның жанды, алуан сипатты арнасын танытады, жануарды өз тұрғысынан терең пайымдау үшін адам мен жануарға қатысты категориялар құрлымының тереңдігіне күмән келтіру қажет, өйткені олардың негізінде адам болмысының ерекшелігіне басымдық беру қажет.[7,292] Антропоцентристік тұрғыдан халқымыздың дүниетанымында, адма мен оның жан серігі жылқыны біртұтас дүние ретінде қараған. “Ат жалын тартып міну” деп азамат атанған жігітті уақыт өлшемімен бейнелейді. “Жылқы – жеті қазынаның бірі”, “Ат- ер қанаты”, “Жылқы – түлік патшасы”, деп ұлағаттаған жылқы түлігі халқымыздың өмір-тіршілігімен тығыз байланыста. Жылқы – тәкәппар, кербез, сезімтал, кірпиязжануар. Осы қасиеттер қазақ халқының бойында да бар. “ Жылқы мінездес” деген тіркестінде туындауы да осымен байланысты болса керек. “Айқыркісі” әңгімесіндегі қаракөрең де өзіне дейінгі шығармаларда бейнеленген тұлпарлардың жалғасы. Айғыркісі – бойында тектілік бар, мифологиялық детальдармен, сурреализмдік әдіспен айшықталған, символдық мәнге ие көркем бейне. Әңгіме басын “Батпақтан тауып алған жаман жабағы тай” деп суреттелетін жылқының бастапқы тұрпаты шығармадағы оқиға желісінің баяндалуында қасиетті жылқыға айналарын оқырман бірден аңғара қоймайды. “Жал-құйрығы күлтеленіп, ертең арғымақтың өзіне айналып шығады” -деген баяндауда, жылқының болашағы туралы оптимистік көзқарасқа жетелейтін ой оқырман кеудесіне ұялайды. Ал, оның дөнен шығып бәйгелерден топ жарып, аузына құс тістеген тұлпарға айналған тосы көркем бейненің кемелденген шағы. Бұл – әңгімелегі мейілінше реалистік сипаттар. Осы жылқының толғағы кеп, босана алмай жатқан әйел жатқан үйге басын сұғып, кісінеген сәтте әйелдің босануы магиялық сипатқа ие. Қасиет қонған киелі жылы екендігін автор осы сюжет арқылы айқындайды. Оқиға басталғанда жас қабір басында аза тұтып тұрған жылқы бейнесінде сурреалистік әдіс ұтымды қолданылған, себебі логикаға қарсы, арман мен сана-сезімнің ой-өрісін бейнелеуде тосыннан болған құбылыс кейіпкердің кие қасиетіне иелілігін асқақтатады. Көркем бейненің жұмбаққа толы қалпын ашу үшін шығармада постмодергистік бағыттың интертекстік детальіле пайдаланылған [8,271].Сөзімізге дәлел, иесінің қабіріне келіп аза тұтқан жылқының бойындағы адам нанғысыз жайтты адам сенетіндей етіп жеткізу үшін, копазицияда құрғашылық болған елге жаңбыр жауғызу үшін құрбан болған әуле оқиғасы қиуластырылған. Тағы бір сурреализмнің белгісі, әңгіме желісінде Жалғас биіктен құлап, ауыр жарақат алып қалған сәтінде қолданылады. Қалаға барар жолдың ауа райына байланысты жабық болуына байланысты, үйде төсек тартып жатып қалады. Сонда өрісте жүрген Айқыркісі үйірімен үйге кеш бата келіп, Айналшықтап кетпей қояды, бір түн өткен соң, Жалғас сауығып кетеді,ал үйіздегі жиырма жылғы сол түні құлын тастайды. Бұл да – құрбандық мотиві. Жалпы әңгіме бойында үш түрлі құрбандық кездеседі. Біріншісі, әуленің құрбан болуы; екіншісі, жиырма биенің қулын тастауы; үшіншісі, иесінің жас қабіріне келіп, қабірді қоршаған темірге жүрек тұсынан, қолтықтың астынан өз-өзін құрбан еткен Айғыркісінің әрекеті. Соңғы құрбандық – символдық белгі. Сонан ықылым заманда, жылқыны өлген иесімен жерлеу салты болғандығын археологиялық қазба жұмыстары дәлелдейді. Ал, бүгінгі өмірдегі жылқының өз-өзін құрбан етуі философиялық тереңдікке құрылған әдеби конденсация.

Әңгімедегі жақсылық пен жамандықтың мазмұнын ашатын Есқұл мен Бұлди. Жазушы жақсылықтан жаны аулақ Бұлди мен адамдықтың туын ұстаған Есқұлдың іс-әрекеттерін қатарласа баяндап, оқиға желісін шымырландыра түсу арқылы, жақсылық пен жамандықтың бітіспес тартысын әңгіме мазмұнына дарытады. Бұлди –жаңа заманның, капиталистік қоғамның кейіпкері ретінде суреттелген. Бұлди - материалдық құндылық өмірдің басты құндылығы деп түсінетін, рухани құндылықтардың түкке тұрмайды деп ойлайтын бүгінгі кейбір пенделердің философиялық атрибуты. Есағам қойнауға биесімен бірге түнеп жүріп қиялиға айналып барады, болмаса мына алақандай кеудемізге қойнау түгілі, ішек-қарнымыз зорға сыйып жүрген жоқ па демесін бе...[4,158]. Міне, ішіп-жеп, қарынды қампайтды ойлайтын мастанған тоғышар психологияны жазушы ащы мысқыл, уытты кекесінмен айшықтайды. “Бұлди ауылдағы бар баладан басқа болып өсті. Үшінші,төртінші класта-ақ қоян өсіріп, оларды жаз жайлауда отырған қойшыларға апарып тарту етіп, қозы-лақ жинап, ен салып,

қора ішінен өз меншігін бөліп, қоршап алып, өзге түгілі әкесін таң қалдырған.”[4,160] - деп, материалдық құндылыққа кейіпкер бала күнінен қызығуы мен оның боашағының арасына втор алтын көпір жасайды. “Сосын айтқаны, баяғыда өткен-кеткен, сүйегі курап қалған нәрсе. Қайта келмейді. Бүгінмен бол. Кімде дәулет бар, бүгін – соныкі. Дәулет сөйлейді, дәулет ұтады, дәулет озады. Дәулетің бар ма, ештеңені көктегі Құдайдан да, жердегі адамнан да сұрамайсың. Түгел пішту!” [4,171]. Міне, кәсіпкер, бизнесмен дейсіз бе, Бұлдиың-ыздың жандүниесіндегі байлықтың мөлшері осы. Бұл ой қазіргі заман адамының психологиясына айналғалы қашан. Бұлдиша ойлайтындар жетіп артыларлық. Бұлдилар қарапайым халық ішінде де, мемлекеттік қызмет ішінде де өріп жүр. Олар әртүрлі мамандық, кәсіп иелері де. Бұлдиша ойлау жүргізушіге де, заңгер, дәрігер, мұғалім, банкир тіпті сенаторға да тән. Бұлдилардың аты затына, заты атына сай. Бүгінгі заман психологиясын айнытпай танытатын Бұлдилық сана. Автор қазіргі дәуір психологиясын мейлінше дәл көрсетуде кейіпкердің болмыс-бітімін нақты айқындаушы ретінде олардың есіміне де көңіл бөлген. Бұлди – бұлғақтау, бұлғақтату. Бұлғақтау да, бұлғақтану да, бұлғақтату да қазіргі заман адамының мінезі. Бұлдилану – бүгінгі өмір ағысы, аурасы. Айғыркісіні жабағы күнінен сатуды армандаған кейіпкер ақыры мұратына жетіп тынады. Бірақ, сол мұраты оны өмірдегі ең қымбат қазынасы баласынан айырады. Осы қарама-қайшылық арқылы автор дүниеқоңыздық пен пайдакүнемдіктің соңында кеткен кейіпкерінің тағдырын тәлкекке салады.

Талдауға арқау болған әңгімеде, жазушы кейіпкерлер болмысын танытуда өмірдегі анық та, айқын түсініктерден алшақ болса да ойдан шығарылған Қаһарман (Айғыркісі) арқылы эмпатия тудыруды мақсат еткен.

Көркем шығармаға қойылатын басты талап - шығарманың поэтикасы. Өнер туындысы ретіндегі оның образдылығы. Несібек Дәуітайұлының “Айғыркісі” әңгімесінің тілі анық, мірдің оғындай сөздері ойды нысанаға дөп тиегізеді. “Кекілі қалың кер бие, тымық түн, қаратөбел айғыр, өлі топырақ, қаракөк көз”[4] эпитеттері көркем бейнелердің айырықша белгілерін әсем сипаттап тұр. “Терісі бетіне жабысып қалған қарасұр жүзі қаракөлеңкеленіп көрінеді, қара бұл, қара аспан, қара жаңбыр” эпитеттеріндегі қара сөзінің қолданысы шеттер орын алған мистикалық, постфольклорлық сарынды кәдеге жарату үшін ұтымды қолданылған. “Қойнаудың тымық түндері – пейіш” сияқты, құбылыстар мен заттарды айшықты бейнесіне байланысты сөздермен ауыстыра қолдануда әңгімеде шебер қолданылған. Жазушының шымыр да, ширақы тілі әңгіменің эстетикалық құндылығын арттырған үстіне арттыра береді.

Қорытынды. Несібек Дәуітайұлы “Айғыркісі” әңгімесінде халықтың өткені мен бүгінін шендестіре баяндай отырып, халықтық сананың, ұлттық болмыстың ұмытылып бара жатқан тұстарын оқырманның ойына салуды мақсат етеді. Жануар мен адам арасындағы тілсіз байланысты суреттеу арқылы ұлттық танымдағы кие ұғымын айшықтайды. Тартымды сюжет пен киюласқан композиция арқылы мазмұнға жаңа пішін дарытады. Кедей бай болсам, бай құдай болсам дейтін көзқарастардан адамдардың оқып жеп қалатын тұстары барын меңзейді. Әңгімені талдай отырып, жазушының кейіпкерлерінің дәрменсіздік эстетикасын аңғаруға болады. Фольклорлық сарындар мен мифтік детальдарды оқиға желісіне кіріктіру арқылы тақырып мен идея толығады, көркем бейнелер дараланады. Рухани қажеттіліктерді сезіндіру үшін тотемистік нанымнан бастау алған, магиядан туған оқиғалар әңгіме мазмұнымен үндесе байланысқан. Жақсылық пен жамандыққа негізделген көркем шығармадағы мәңгілік тақырып та авторлық концепция тұрғысынан бағаланады. Рухани қажеттіліктерді сезіндіру үшін тотемистік нанымнан бастау алған, магиядан туған оқиғалар әңгіме мазмұнымен үндесе байланысқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса - Алматы: “Аң арыс” баспасы, 2009 ж.
- 2 Қазіргі әдебиет және фольклор. Алматы: “Арда”, 2009-480- б.
- 3 Дәуітай Н. Кісі иесі: повестер мен әңгімеле.-Астана: Фолиант, 2018.-240 б.
- 4 Жанұзақова Қ.Т. Әдебиеттануға кіріспе. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы.-Алматы: “Мерей” баспасы, 2015. -276 б.
- 5 Гришман М.М. Избранные статьи. Художественная целостность. Ритм.Стиль.Диалогическое мышление.- Донецк, 1996. – 11 с.
- 6 <https://Kazakadebieti.kz/22888/lty-oj-sanany-bejneleudegisuretkerlik-sheshim>
- 7 Әдебиет теориясы: Антология. 4-том./Джули Ривкин мен Майкл Райнның редакциясымен. – Алматы: “Ұлттық аударма бюросы” қоғамдық қоры, 2019. -452 б.
- 8 Майтанов Б.Қ. Мұхтар әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер. – Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2009.- 544 б.

References:

- 1 Kazakstan jazusylary: Anyktamalyk/Kurastyrysy: Kamsyger Saiat, Jumaseva Kaiyrnisa - Almaty: “An arys” baspasy, 2009.
- 2 Kazirgi Adebiet jAne folklor. Almaty: “Arda”, 2009. -480b.
- 3 DAutai N. Kisi iesi: povester men Angimele.-Astana: Foliant, 2018.-240 b.
- 4 Januzakova K.T. Adebiettanuga kirispe. Filologia fakultetteri studentterine arналган oKu Kuraly.-Almaty: “Merei” baspasy, 2015. -276 b.

5 Grisman M.M. *Izbrannye stati. Hudojestvennaia selostnost. Ritm.Stil.Diialogicheskoe myslenie.* - Donesk, 1996. – 11 s.

6 <https://Kazakadebieti.kz/22888/lty-oj-sanany-bejneleudegisuretkerlik-sheshim>

7 *Adebiat teoriasy:Antologia. 4-tom./Juli Rivkin men Maikl rainnyn redaksiasymen.* – Almaty: “UltyK audarma burosy” KogamdyK Kory, 2019. -452 b.

8 Maitanov B.K. *Muhtar Auezov jAne ultyK Adebi urdisterr: zertteuler, eseler.* – Almaty: “Jibek joly” baspa uii, 2009.- 544 b.

МРНТИ 17.07.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.41>

Қабылов Ә.¹

¹*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан*

ОСПАНХАН ӘУБӘКІРОВ СТИЛІНДЕГІ ИРОНИЯ

Аңдатпа

Қазіргі ғылымда басымдық алып отырған антропоцентризм тенденцияларына байланысты адам психологиясы мен оның эстетикалық және философиялық танымындағы барша күрделі құбылыстарға назар аударуда даралық стиль проблемасының маңызы артып отыр. Суреткердің даралық стилін арнықтайтын маңызды стильтүзуші құрауыштардың бірі ирония болып табылады. Қазақтың көрнекті сықақшысы Оспанхан Әубәкіровтің сатиралық-юморлық әңгімелеріндегі тиімді қолданылатын көркемдік құралдардың бірі – ирония. Ирония – сөйлеудің экспрессивтілігін күшейтетін әрі сыншылдық-бағалаушылық мән үстейтін құрал. Мақалада сатиралық шығармалардың эстетикалық және көркемдік жүйесіндегі маңызды құрал ретінде иронияның жазушы шығармаларындағы қолданысы қарастырылады. Жазушының юморлық әңгімелеріндегі авторлық және персонаждық иронияның түрлері нақты мысалдармен дәлелденеді. Көркем шығармалардағы автор мен кейіпкерлер тарапынан берілетін ирониялық айтылымдардың сипаттары мен ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ автордың кейбір әңгімелеріндегі иронияның сюжеттік деңгейдегі көріністері көрсетіледі. Сол арқылы ирониялық мағынаның лингвистикалық және мәтіндік түрлерінің ерекшеліктері пайымдалған.

Түйін сөздер: ирония, сатира, юмор, авторлық ирония, персонаждық ирония, авторлық дүниетаным, иронияның қолданылу жолдары

*Kabylov A.*¹

¹*Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov,
Aktau, Kazakhstan*

IRONY IN THE STYLE OF OSPANHAN AUBAKIROV

Abstract

In connection with the prevailing trends of anthropocentrism in modern science, the importance of the problem of idiostyle increases in focusing on increasingly complex phenomena in human psychology and its aesthetic and philosophical cognition. Irony is one of the most important stylistic components that emphasize the individuality of the artist. One of the most effectively used critical and evaluative artistic means in the satirical and humorous stories of the outstanding Kazakh humorist Ospankhan Aubakirov is irony. The article deals with the implementation of irony in the works of the writer as an important tool in the aesthetic and artistic system of satirical works. Types of author's irony and irony from the character in humorous stories of the writer are proved by concrete examples. The author analyzes the nature and features of ironic statements conveyed by the author and characters in works of art. The author also examines the manifestations of irony at the plot level in some of the author's stories, as well as the peculiarities of linguistic and textual types of ironic meaning.

Keywords: irony, satire, humor, author's irony, irony from the character, author's worldview, ways of using irony

*Kabylov A.*¹

¹*Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Ақтау, Казахстан*

ИРОНИЯ В СТИЛЕ ОСПАНХАНА АУБАКИРОВА

Аннотация

В связи с преобладающими в современной науке тенденциями антропоцентризма возрастает значение проблемы идиостиля в акцентировании внимания на все более сложные явления в психологии человека и его эстетическом и философском познании. Ирония является одной из важнейших стилиевых составляющих, подчеркивающих индивидуальность художника. Одним из наиболее эффективно используемых критико-оценочных художественных средств в сатирическо-юмористических рассказах выдающегося казахского юмориста Оспанхана Аубакирова является ирония. В статье рассматривается реализации иронии в произведениях писателя как важного инструмента в эстетической и художественной системе сатирических произведений. Виды авторской иронии и иронии от персонажа в юмористических рассказах писателя доказываются конкретными примерами. Анализируются характер и особенности иронических высказываний, передаваемых автором и персонажами в художественных произведениях. Также рассматриваются проявления иронии на сюжетном уровне в некоторых рассказах автора, особенности лингвистического и текстуального типов иронического смысла.

Ключевые слова: ирония, сатира, юмор, авторская ирония, ирония от персонажа, авторское мировоззрение, способы применения иронии

Кіріспе. Көркем әдеби шығарма жазушының өмір шындығын тануы мен бейнелеуінің нәтижесі болып табылады. Бізді қоршаған дүниенің бейнесін жасау, кейіпкерлердің ішкі көңіл күйлерін жеткізу мен оқырмандарға эмоционалды әсер ету үшін автор қашан да өз шығармасында тілдің суреттеме және көркемдік құралдарын пайдаланып отырады.

Жазушылар көркем шығармада сөздің экспрессивтілігін арттыру үшін троптарды қолданады, олар сөздің образдылығын күшейтеді, сөздер мен тұтас қолданыстар айтылымға жаңа мағына үстеп, реңк-бояуын ажарландыра түседі. Тілдегі жаңаша айтылымдар мен мағыналардың пайда болуы жаңа ұғым-түсініктерді белгілеу үшін ғана емес, эмоционалды бейнелеушілік қажеттілігінен де болады. Сөздерді ауыспалы, келтірінді мағынада қолданып, шындықты құбылта бейнелеп айтатын троптардың метафора, аллегория, метанимия, кейіптеу, синекдоха, гипербола мен ирония секілді түрлері бар. Сөздің экспрессивтілігін тудырудың ең маңызды бір түрі – ирония. Көркем мәтінде иронияны қолдану – жазушының жеке шығармашылық әрекеті әрі дүниені субъективті қабылдауының нәтижесі. Белгілі бір шығарма аясындағы иронияны қарастыру – автор мен оның кейіпкерлерінің көркемдік әлеміне еніп, олардың мінез-құлықтарын талдауға, дүниетаным ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Сатиралық шығармалардағы негізгі суреткерлік мақсат қоғамдағы немесе жеке адамдар бойындағы кемшіліктер мен міндерді күлкі ету болғандықтан, онда сатира, юмор, ирония, сарказм, шарж, карикатура секілді түрлі күлкімен бейнелеу элементтері араласып, өзара жымдасып жатады. Сатиралық шығарма және юморлық шығарма деп жіктеп жататынымыз олардағы сатира мен юмордың қайсысының басымдық алатынына қарай әшкерелеушілік немесе жанашырлық күлкінің арасалмағына байланысты болса, солардың қай-қайсысында да ирония сыншылдық әрі бағалаушылық сипатымен өзіндік өрнек үстеп отырады.

Әдістеме. Иронияны айтылған мағынасының жасырын мағынасына қарама-қарсы болуына негізделген троп түрі ретінде де, сонымен қатар, көркем мәтіннің бүкіл құрылымымен байланысты және автордың бейнеленуші шындыққа қатынасын жұмбақтап жеткізетін концептуальдық категория ретінде де қарастырудың бастаулары ерте замандарға барып тіреледі, қазіргі қоғамдық ғылымдардың (әдебиеттану, мәдениеттану, лингвистика) зерттеулерінде де кеңінен қолданылып келеді.

Өзінің ұзақ тарихы мен кең таралғандығына қарамастан ирония феномені әлі де жан-жақты зерттеу объектісі болып отыр. Әдеби шығармадағы тілдік құрал әрі көркемдік әдіс ретінде иронияның әлеуметтік сипатын қарастыру да маңызды.

Ирония шығармада бейнеленетін оқиғалар мен кейіпкерлерге қатысты авторлық позицияны танытатын ең бір пәрменді стильдік құрал ретінде оқырманның да көркем мәтінді қабылдау арқылы бағалауына мүмкіндік береді. Ирония әдейі қолданылған нақты айтылым мағынасының ойдағы тура мағынаға керісінше келуі арқылы келекелеу, мазақ қылу, кекетуді білдіреді. Яғни көркем шығармада ирония сөйлеушінің терістеушілік, сондай-ақ кейде құптаушылық та түрліше сезімдері мен эмоцияларын беруге қабілетті.

Сатиралық прозадағы иронияның түрлері мен қолданысын көрнекті қазақ сықақшысы Оспанхан Әубікіровтың сатиралық-юморлық әңгімелерінің мысалында қарастырмақпыз. Әйгілі сатириктің көптеген әңгімелерінде ирония көркем мәтін түзудің маңызды элементі болып келеді: ол көркем мәтіннің сөздік, тақырыптық және құрылымдық деңгейлерінен көрініп отырады.

“Ирония – жазушы шығармаларындағы өнімді тәсілдердің бірі. Оспанхан әңгімелдерінде иронияны бейнелі де шебер қолданады. Астарына мәтіндік мағынаға қарама-қарсы мағына бүгіп, сыртқы құптаушылық сипатын жоққа шығаратын сатиралық тәсіл ретінде ирония автор позициясын оқырманның түсініп қабылдауын қиындатпайды, қайта өзімен бірге жымитып, кесірлікті келекелетіп отырады” [1,136].

Нәтиже. Шығармадағы иронияның автордың немесе оның кейіпкерлерінің тарапынан айтылуына байланысты авторлық ирония және персонаждық ирония (кейіпкер тарапынан айтылатын ирония) деп жіктеп қарастыру дәстүрі бар. Ирониялық контекстің түрлі типтерінде олардың эмоционалдық реңктерінің диапазоны мен ерекшеліктерін көре аламыз. О.Әубікіров әңгімелеріндегі автор мен кейіпкерлер тарапынан берілетін ирониялық айтылымдардың сипаттары мен ерекшеліктерін талдап көрелік. Сонымен қатар, иронияның тілдік

құралдар арқылы жасалатын түрлері мен сюжеттік деңгейде танылатын мәтіндік иронияның ерекшеліктерін қарастыратын боламыз.

Авторлық ирония деп автордың немесе шығармадағы әңгімелеушінің ирониялық баяндаулары, сипаттамалары мен түсіндірмелері аталады. Автор деп, әдетте, өзара үйлесімді бірліктегі осы сөздің үш түрлі мағынасын түсенеміз: шығарманы жазушы, шығармадағы өзге кейіпкерлермен қатар көрінетін субъект және жазушының шығармашылық тұлғасы. А.Г.Гуковскийдің пікірінше, автор “әрбір шығармада кездесетін нақты образ ғана емес, қайта қайсыбір образдық идея, принцип және сөйлеуді тасымалдаушының бейнесі, баяндалушыға деген қайсыбір көзқарас, ...бағалауды тасымалдаушы, ақыл-ойды тасымалдаушы, бейнеленгенді түсінуші” [2,89]. Сатириктың әңгімелеріндегі авторлық ирония автордың оқиғаларға баға беруінен, кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен сипаттамаларын суреттеуінен көрінеді. Мысалы «Ауыз тағдыры» әңгімесінде автор: “Егер басты глобус, яғни жер шары деп алсақ... Қалайда ақылды бас болсын, ақымақ бас болсын, өзінше бір жалған, өзінше бір дүние ғой” [3,9], – деп тақырыпқа орай әңгімеленетін ауыздың орналасқан жеріне сипаттама беруден бастайды. Немесе: “Ертілер есебіндегі” кейіпкер Пәштуанның әйелін алдап, жырып қалған ақшасын танымайтын адамға берем деп алданып қалып, сыраhanaға кетіп бара жатқан жайын: “Биені байталға айырбастап, байталды сайтанға айырбастап”, Пәштуан қалғанына береке тілеп, “мешітіне” қарай кетіп барады”, – деп ирониялаумен аяқтайды [3,40].

Авторлық ирониядан өзге персонаждық иронияны айтуға болады. Ол кейіпкерлердің ирониялық репликалары мен бағалауларынан, яғни диалогтар мен монологтардан көрінеді. Ирониялық репликалар мен толғамдарды кейіпкердің аузына салғанда автор тура баяндаудан өз бойын аулақ салып, тек сырттай бақылаушы ретінде көрінеді.

Персонаждардың ирониялық айтылымдарын шартты түрде үш түрге бөліп қарастыруға болады:

- 1) Тура ирония;
- 2) Жанама ирония;
- 3) Қарама-қарсы бағытталған ирония.

Тура ирония дегеніміз – бір кейіпкердің екінші бір кейіпкерге тура бағытталған кекесінді айтылымы. Мұндай диалогте қатысушылардың бірінің сөзінде ғана екіншісіне қаратылған кекесін, мысқыл болады, алайда осы коммуникативтік акт шеңберінде (диалогте) оған кекесіндік сарындағы жауап қайтарылмайды. Мысалы “Жарықтық” әңгімесінде өзінің пенсияға шыққанын ұмытып қалған бастығына бір кейіпкер: “ – Ой, жарықтық-ай, сіз былтыр “Черметтен” шекпен киіп пенсияға шықтыңыз. Содан “әлі көрсетері көп” деп сізді біздің мекеменің меңгерушісі етіп сайлады ғой. Яғни пенсияға шыққаннан кейін тағы жұмыс істеп, жалақы тауып жүрсіз. Қайта-қайта пенсияға шығып, екі жегіңіз келе ме?” [3,44] – деп мысқылмен есіне салады.

Жанама иронияда ирония объектісі диалогке қатысушылардың бірі емес, бөгде бір адам болады. Жанама ирония адамдарға да, сондай-ақ жансыз нәрселерге де бағытталуы мүмкін. Мысалы “Дігі-дік, дігі-дік” әңгімесінде жындыханадағы қай пациенттің аурудан сауыққанын қалай тексереміз деген мәселе туындағанда екі дәрігердің арасында мынадай диалог өрбиді:

– “Жындының бір аяғы сегіз, бір аяғы тоғыз” дегендей, бұлардың қайсысы түзік, қайсысы бұзық екенін қайдан білеміз? – дейді екіншісі.

– Дүниедегі барлық дәрі-дәрмектен әйелдің емдік, шипалық қасиеті күшті. Әйел дегенде тұрып кететін де, иә мүлде о дүниеге жүріп кететін де кеңкелестер болады. Олай болса, бұл жұлқынбайлардың қолына қалам-қағаз береміз де, “Қатынымды сағындым” деген тақырыпқа шығарма жаздырамыз. Қайсысының сөзінде мән болса, сонысының басында дән болғаны» [3,47]. Мұндағы кейіпкер сөзіндегі ирония өзге объектіге – ауруларға (жындыларға) бағытталып тұр.

Қарама-қарсы бағытталған иронияда бір диалог ауқымында кейіпкерлердің сөздерінде бір-біріне қарата айтылған кекесін болады. Мысалы, “Сіз туралы әңгімедегі” таудағы дачада болатын оқиғадағы кінәлі қыз мен Сөдидің арасындағы диалогте бір-бірін мысқылдаған ирония бар:

“ – Рақмет, айналайын, ұл тап, – деді.

– Айтқаныңыз келсін. Ұл тапсым табармын, бірақ сіздей ұл таппаспын. Азын-аулақ екенсіз, – деп қыз сөмке-сөлегін жинастыра бастады.

– Қандай ұл тапсаң да ерік өзінде. Дегенмен көрген жерде ауыл бар, келіп тұрындар.

– Келсек келіп тұрармыз, пәтер ақыңызды төледік қой. Кілтiңiздiң бiреуiн табалдырықтың астына тастап кетерсiз.

– Құдайдан қорықпағаннан қорық деген. Жолың болсын, жұлдызым” [3,163-164].

Персонаждық иронияның авторлық ирониядан айырмашылығы – ол тек лексикалық және синтаксистік дейгейлермен ғана шектеледі. Мұны шығармада кейіпкерге қарағанда автордың маңызы жоғары болатынына байланысты деуге болады. Сонымен қатар, персонаждық ирония тек микроконтекстерде жүзеге асырылады.

Шығармалардағы авторлық ирония көркем мәтіннің барлық деңгейлерінен көрінеді: лексикалық, синтаксистік, мәтіндік, сюжеттік. Ирония секілді астарлы, тұспалды мағына бүкіл мәтіннің өне бойында дамып отыруы мүмкін, сондықтан авторлық иронияда ирониялық мән бірте-бірте ашылып, көркем мәтіннің соңына дейін созылатыны болады. Сөйтіп шығармадағы образдарды сомдауға, олардың характерлерін ашуға, тұтастай алғанда авторлық дүниетанымды білдірудегі маңызды құрал болып табылады.

О.Әубәкіров шығармаларында авторлық иронияның орны үлкен. Ол көбінесе шығармадағы баяндалар жайға әзіл-қалжың орайында кіріспе жасап алып бастауға шебер. Оларда көбінесе иронияны тірек етіп

отырады. Мысалы “Ептілер есебінде”: “...Алдардың жолын ұстап жүрген біздің қулар сайтан болмағандықтан ба, “барымен базар” деп қатындарын алдайды. Мешел қалған осы салада болашағынан үміт күттірер айлалы эзәзіл ағалар өсіп келеді. Солардың бірі – Пәштуан” [3,36], – деп әйелін алдауды кәсіп қылған азаматтардың әрекеттерін әшкерелеуде Алдар көсені еске алып, қызықты аналогия жасайды. Мұнда Пәштуандарды Алдар көсемен салыстырып, ссоның жолын қушы деп мақтағандай болып отырғанмен, шын мәнінде, олардың жөнсіз мінез-әрекеттерін сынап отыр.

Автор кейде шығарма финалын мәтін мазмұнын қорытындылайтындай ирониялық екпінмен аяқтап отырады. Онда бейнеленген жайларға қатысты авторлық көзқарас жатады. Алайда оған тура баға бермей, әзіл-қалжыңға сүйеніп, кекесіндік-мысқылдық қалыппен астарлап, оқырманның өзі қорытынды шығаруына бағдар жасайды. Мысалы: “Ауыз – жер дүниедегі ең бір ындыны жарымаған, суалып қурап қалған жер. Мұнда сақал, мұрттан басқа ештеңе өнбейді” дедік. Ауызды сүйген боп үстінен қой айдап өтсек, сүйген боп, келіге сап түйсек, ауыз жері қайдан оңсын, қайдан жарысын, қайдан көркейсін?!” (“Ауыз тағдыры”) [3,15]; “Ойнаса баласы жеңеді, шындаса әкесі жеңеді” деген осы-ау. Ой, жарықтық-ай, аман бол, әйтеуір!” (“Жарықтық”) [3,45]. “Кәуікбайдың қуанғаны сонша, “О, жарық дүние!” – деп есікті алыс көрді ме, тұсында тұрған терезеден секіріп кетті. Енді қайтсін-ай, туған даласын сағынған ғой!” (“Терезеден секіру ойыны”) [3,78]. “Тегінде бұ тажалға Қымғуыт қызын қосып үйлендіріп құтылмаса, тегін құтыла қоймас. Айтқаным келмей, сандырағым келіп, бір баланың дауын бір баланың бауы басып, жабулы қазан жабуымен қалса, күні бұрын Қымғуыт ағайға айта-тыным: “Бір жоқты бір жоқ табады” деген, күшік күйеу құтты болсын!” (“Құдай білмейтін құпия”) [3,184-185].

А.Урманов иронияның шығармадағы автордың қатысын білдірудің кең тараған түрі екендігін айтады: “Кейіпкердің өзін-өзі тоқтаусыз мадақтауы мен автор-баяндаушының осы бағалаулармен сырттай келісімі сол күйінде қапысыз көшіріледі және тіпті өзіншілдік кекесінді күшейтеді” (4,303.)

Оспанхан шығармаларында кейіпкердің өзін-өзі мадақтауына, яғни мақтаншақтықты суреттеуге де кең орын беріледі. “Айырплан”, “Танкіге пышақ салуға бола ма?”, «Еріккеннің әңгімесі», “Туған күн”, “Бір дорба ән” секілді әңгімелері адам бойындағы мақтаншақтық мінездерді сипаттауға құрылған. Кейіпкер бойындағы мақтаншақтық сезімді автор кейіпкер сөзімен де, авторлық баяндаулармен де әдемі жеткізіп отырады. Осындай әңгімелерінің бірі “Туған күндегі” кейіпкер сөздерінен мынадай жолдарды кездестіреміз: “...Бұл мақтанудың өзі бір киер киім секілді әркімде бола беретін нәрсе ғой. Сөйтіп ер жігіттің сегіз қырының бір қыры осы мақтану болса керек. Жөнін тауып, тігісін жатқызып айта білген адамға бұл өзі қалпақтай жарасатын дүние, – деді Жабак” [3,228]; “ – Бақытты адам екенсіз, Жақа, Бұл ұлыстың ұлы күні алланың мерейі түскен адам болмаса, жай адам туа бермейді. ...Мұндай таңқаларлық жағдай 50 жылда, 100 жылда бір болып тұратын шығар. Болмаса дәл бірінші май күні туу, әй, қиын-ау, – деп Жақанның қолтығына үрлей сөйледім” [3,229-230]. Мұнда мақтаншақтықты әшкерелеу емес, қайта оны қолдау, қолпаштау сарыны бар. Сөйтсе де мәтіннің астарындағы мақтанғойлік, сөзуарлық секілді қасиеттерге қатысты иронияны байқауға болады. Автор өз кейіпкерлеріне жанашырлықпен қарайды, демек мұны жайма шуақ, ақкөңіл күлкіге негізделген ирония деуге болады.

Сатирик қызықты аналогияларға жиі барады, оларда күнделікті тұрмыста жиі ұшырасатын әрекет-құбылыстармен салыстыра отырып, сатиралық бейнелеуге ирониялық реңк үстеп отырады: “Біреудің тастап кеткен әйелін алып, тұрмыс түзеп кету сияқты, қазір өмірде біреудің жүрегімен күн көріп, түтін түтетіп қалқайып жүрген адамдар да бар” [3,165].

Шығарманы негізгі мазмұнға апаратын әзілге негізделген кіріспеден бастау немесе түйіндеп отыру – сатириктің сүйікті тәсілдерінің бірі. Оларда да көбінесе ирониялық реңк көрініп отырады. Мысалы: “Өмір деген – бір олимпиадалық ойын. Мұнда ойынның түрі қисапсыз көп. Бір өнерпаз сайда тас санаудан бірінші орынға ие болып жүрсе, енді бір өркенің өскір ойда құм санаудан алдына жан салмай чемпион болып жүр...” (“Құлақ шүкә ойыны”) [3,203]. Ал “Кәшәлек” әңгімесін: “Қарлығаш – адамның досы деген ып-рас сөз”, – деп бастап, осы тұжырымның ақиқаттығын әзіл-сықақтық тұрғыдан “дәлелдейді”.

“Айырпылан” әңгімесінің финалындағы мынадай бір авторлық түйіндеуде жалпы ақиқат пен өтіріктің арақатынасын пайымдауға деген пәлсапалық ой, өтірікті жымын білдірмей айта білудің де өнер екенін мысқылдайтын ирония жатыр: “Бөкендер осы қылмыссыз өтірігімен-ақ бүкіл ауыл-елді аузына қаратып жүр. Әлде жұрт адамға сенбейтін болған ба, әлде удай ащы шындықты құдай ғып айта алмаймын ба, менің ақ-адал ақиқатыма пенде баласы сенбейді. Өмірбақи “өтірікші” атанып келемін. Өтіріктің кейде шындыққа ұқсайтыны, шындықтың кейде өтірікке ұқсайтыны қу ауыз пысықтардың ебіне байланысты болғаны ма? Болса болар... “Өтірікшінің куәсі қасында» деуші еді, ақиқатты айту үшін де куә ертіп жүру керек-ау” [3,97].

Талқылау. Ирониялық стильдің қарапайым моделі мазмұнға өзінің жасырын контекстімен қарама-қарсы немесе идеялық-эмоционалдық әшкерелеуші мағына үстеуге көмектесетін түрлі тілдік тәсілдердің құрылымдық-экспрессивтік принципі болып келеді. Сатирик шығармаларында ішкі мәтін, интертекстік тәсілдерді ирониялық мақсатта тиімді пайдаланып отырады. Оқырманға бұрыннан таныс, кең тараған әдеби, тілдік қолданыстарды сол күйінде немесе сатиралық мақсатқа сай трансформациялау арқылы мәтінгі кірістіру – қолайын тапқан авторға күлкілік эффект тудыруға мүмкіндік береді. “Ал анау келіншек “екі аяғыңды бір етікке тығамын” ерін келтіріп әлі мықшындап жатыр. “Әйелге жан керек емес, сән керек екен-ау” деп ойладым ішімнен” [3,52]; “Өмірі қарны ашпаған қамбашының “Шылпықтың үйінен бір тойып алсам-ау” деген де арманы бар. “Ұшқан құс, жүгірген аң – бәрі тамақ. Қайтсін енді, қонақ күткен де оңай емес” [3,247]. Ән-жырлардың пародиялануы мен белгілі әдеби мәтіндердің пайдаланылуы жазушы шығармаларында ирониялық пайымдау

мен авторлық интерпретация мақсатында жұмсалады. О.Әубәкіров әңгімелерінде, әсіресе, мақал-мәтелдерді жиі әрі тиімді қолданады. Халықтың сөз маржандарын сол күйінде қолданумен қатар, кейде қажетінше, сатиралық мақсатқа сәйкес өзгертіп қолдану да кездесіп отырады: “Бөден Алматыда, ал туыстары Талдықорғанда тұрады. “Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды” деген емес пе, туыстардың өзіннен алыс қуыс-қуыстарда жүргені абзал” [3,56]; “ – Күлесің, ә? Немене, тауық арақ ішсе, тамағына тұрып қалады дейсің бе? “Ине өткен жерден жіп өтеді”, тас жеп жүрген тауыққа арақ сөз болып па, тәйірі. Шындығында, бұ ішімдік тек адамның маңдайына жазып қойған дәулет емес қой. Кім көрінген ішіп жүрген сасық арақты тауық ішсе, несі айып?” [3,250]; “Қорыққан да бір, қуанған да бір” дейді ғой, қорыққаны ма, қуанғаны ма, Мимырт жерге бір қарайды, айнаға бір қарайды. Бір құлақ – баста, бір құлақ – жерде” [3,238].

Ирония қолданыстағы мағынаны сөздің, айтылымның тура мағынасына қайшылықта құра отырып, әдеби материалды күлкілілікпен берудегі өнімді құрал ретінде әдеби стиль қалыптастырудың қуатты құралы болып табылады. О.Әубәкіров мәтіндегі оқиғаның ыңғайына қарай бірер сөйлеммен де ирониялық мән тудыруға шебер. Мұндай сөйлемдердің ирониялық мағынасы контекстке қарай ашылып отырады. Мысалы: “Әйелдің қылығы деген қылқындыра салатын қылбұраудың сыпайы түрі секілді сойқан ғой...”; “Қымғуыт “Өгіз бен арба” теориясының ортасында отырып көп ойланды да, “Арба сынса сынсын, өгіз өлмесін” деген қорытындыға келді” [3,183]; “Ит иесіне тартады” дегендей, нервсі адамына тарта ма, адамы нервсіне тарта ма, кейбіреу ыстық құйған шыныдай шарт сынып, шашылып түссе, енді біреу үстінен қой айдап, әлгі бөленбай миллиард «құмырсқаларын» таптап жатса да қиқ етпейді” [3,188-189]; “Бөден «іші майланғандықтан басы айналған” деген “кеселге” тап болып, креслоға сыймай қалды” [3,203-204] т.б.

Көркем шығармада оқырман қашан да автордың бағалау ыңғайына тәуелді болады. Жазушының өз кейіпкерлерін іс-әрекеттерімен көрсететін түрлі жағдаяттар авторлық қатынастың индикаторы болып табылады. М.М.Бахтин айтқандай, “шығарманың кез келген сәті бізге оны пән ретінде жинақтап көрсететін оған автордың реакциясы арқылы жетеді; бұл мағынада автор өз кейіпкерінің әрбір қырын, өміріндегі әрбір оқиғаны, әрбір іс-әрекетін, оның ойы мен сезімін екпін түсіре бейнелейді” [5,118]. Авторлық иронияның сюжеттік деңгейдегі көріністерін суреткердің “Сіз туралы әңгіме” және “Сиқыр конверт” әңгімелерінен аңғаруға болады. “Сиқыр конверт” әңгімесінде қаладан көркемөнерпаздар үшін қалпақ алуға келген “Дарабоз” колхозының клуб меңгерішісі Қошқыл деген жігіттің автостанция жанындағы кәуепханадан сырттай оқуынан қайтып келе жатқан Айдаубай деген жігітті кездестіріп, екеуі «екі жарты – бір бүтін» туыс болмаққа келісіп, “жаңа тапқан інісін” ауылына ертіп келіп, қонақ қылғаны әңгімеленеді. Қошқыл – алақаны ашық, ақкөңіл жан. “Андығаны – қалжың, іздегені – әзіл. Жалғыз қалғанда қалпағымен әңгімелесіп, бәтеңкесімен ұрсысатын сөзшең адам”. Айдаубай болса – көп ойы жоқ, аңқау, тойғанына тоба қылып, жүр дегенге еріп жүре беретін уайымсыз жан. Былай қарағанда, Қошқылдың қазақтың қонақжайлылық дәстүрімен Айдаубайды үш күн қонақ қылып, сәлем-сауқатын беріп шығарып салғанын юмормен бейнелеген бейкүнә әңгіме секілді болғанымен, шығарманың соңғы жағында кейіпкерлердің тірлігіне қатысты ирониялық мән ашыла түседі. Кетерінде Айдаубайдың қалтасына салып жіберетін Қошқылдың хатындағы «інісіне» айтатын ақыл-кеңестерінен Қошқылдың сыншылдық көзқарасы көрініп, ирониялық реңк үстейді. Шығарма сюжетінен көрінетін иронияның нысаны тек Айдаубай ғана емес, әңгіме астарында автордың Қошқылдың іс-әрекетіне деген мысқылы да жатыр. Айдаубайдың балаларын, айы-күні жетіп отырған әйелін сағынбай, бұрын-соңды көрмеген, білмеген адамның артынан еріп, қаңғып жүре беруі, Қошқылдың үйінде үш күн бойы ішіп, жатып алуы – қаншалықты ақымақтық екеніне хат мазмұнымен танысқаннан кейін оқырманның көзі жете түседі. Ал Қошқылдың да іс-әрекеті – қызық үшін Айдаубайды үйіне ертіп келіп, сыйлап қонақ қылып алып, кетерінде қалтасына масқаралап хат салып жіберген қылығы – құптауға келмейтін тірлік. Соының бәрін автордың мазак қылып баяндап отырғанын оқырман әңгіменің соңында әбден түсініп, әңгіменің ирониялық сипатын түсінеді.

Шығармадағы әрбір кейіпкердің бейнеленуінде бір-біріне қайшылықты (антогонистік) екі түрлі сипат бар. Біріншісі – адам бойындағы туа бітті, оның тұлғалық және ұлттық бітіміне сай жаратылыстық сипат та, екіншісі – жасырын түрдегі, оқырманның өзіндік пайымы арқылы ұғынылатын, азаматтық болмысқа жат, адам бойындағы мақсатсыздық пен мәнсіздіктің көріністерінен аңдалатын, кейіпкерлеріміздің нақты іс-әрекеттерінен көрінетін өзекті сипат. Бір образдың бойындағы осындай екі түрлі сипат бір-бірін өзара толықтырып әрі терістей отырып, пародиялық эффект тудырады. Жекелеген тілдік бірліктердің көмегімен емес, тұтас мәтіннің мазмұнынан көрінетін мұндай ирония автордың дүниетанымы мен көзқарасынан туындайды. Мәтіндегі иронияны автор күнібұрын ойластырған жоспарына сай өзектендіреді, сондықтан ирония мәтінді ұйымдастырудың әдісіне тәуелді болады. Г.Турнер айтқандай, “ирония әрбір жекелеген сәттерді дамыта отырып, жалпы тақырыпты басшылыққа алады” [6,146].

“Сіз туралы әңгіменің” оқиғасы екі түрлі сюжеттік желіде дамиды. Негізгі сюжет – Таутанның аулада домино ойнап отырған Сәдиді үйіне шақырып, бабын тауып, үй-жайын сылатып-болатып алуы болса, екінші жанама сюжеттік желі – таудаға дачаға барғандағы қараусыз иесіз қалған үйде жатқан қыз бен жігітпен арадағы оқиға баяндалады. Негізгі кейіпкерлер үшеу: Таутан мен әйелі және Сәди. Әңгімеде екі тарап – Таутанның отбасы мен Сәдидің арасындағы әркімнің өз жағдайын ойлаған ішкі мақсаттары, “күле кіріп, көңірене шығу” синдромы бейнеленсе, сондай-ақ үш кейіпкердің нақты жағдайға қатысты өзіндік кереғар ішкі ойлары арқылы пендешілік, жан қалауы, тұлғалық психологиялық сипаттар меңзеледі. Мысалы, үйдің ремонтуна байланысты Таутанның (“Ес жоқ неме ғой, енеңді ұрайын. Болмаса бір тойғанын тоба санап біреудің үйін майлап жүре бере

ме?! Құдай қарыстырып қара күш берген де, көжесіне қатық қылар ақыл бермеген ақымақ қой...”), Сөдидің (“Ішіп-жеп ішегі іріп кеткен сорлы ғой. Ешкінің асығындай болған бейшара, тындырдым деп отырған шығар өзінше. Сен маған сыра тасыдың, мен сенің бояу сырынды үйге тасыдым...”), Лайық жеңгейдің (“Жұрттың еркегі емген тайдай тапырақтап тұрады. Құдай мына біреуді ине жұтқан иттей ититті де қойды. ...Еркегі келіспеген қатынның күні құрсын...”) ішкі ойлары арқылы бір-біріне көзқарасын монологтарынан көреміз. Енді бір жерде автор баяндау арқылы да (“Қайран, денсаулық-ай” деді Таутан ішінен, сау шақтағы сайрандарын еске алып. Лайық та өз қиялына бір бәлелерді ойлап тұр. Пып еткізіп ернін тартып қояды. Сөдидің көзі ішіне кіріп, қатты жылтырап қадалып қалыпты қоңырқай қызға. Екі езуі суланып сұғы өтіп барады...”) кейіпкерлердің нақты жағдайға қатысты ішкі әлеміне барлау жасайды. Өзілмен өріліп әдемі жазылған әсерлі әңгімеде ирония сатира мен юмордың арасында әдемі жымдасып жатады десек, сюжет дамуының барысында ерекше танылатын ирониялық колорит жазушының субъективтік-бағалаушылық позициясын танытады. Көркем мәтіннің өн бойында өзектендірілетін және осы шығармадағы бейнеленетін қайсыбір идеяны, құбылысты білдіретін мұндай иронияны Д.Мюкке “лейтмотивтік ирония” деп атайды [7,196].

Қорытынды. Ирония – көп қырлы құбылыс, оны зерттеуде көптеген зерттеушелердің әр түрлі амалдарға жүгінуі мен түрліше түсінулері осыны көрсетеді. Көркем әдебиеттегі сатира, юмор, ирония, сарказм секілді күлкі элементтерінің ерекшеліктері, арақатынасы мен қолданысы секілді теориялық мәселелер әлі күнге дейін талқыланып келеді. Кейбір зерттеушілер иронияны сатира мен юмордың аралығындағы аралық жанр десе, ирония мен сарказмның арақатынасын белгілеуде де қиындықтар кездеседі. Тек сатира мен юмордың ерекшеліктері мен арақатынасы туралы ой-тұжырымдарда біркелкілік болғанмен, әмбебеп әрі барған сайын қолданыс аясы кеңіп, қазіргі заманның ерекше мәдени феномені ретінде мойындалып отырған иронияның гуманитарлық салалардағы бірыңғай теориялық анықтамасы әлі айқындала қойған жоқ. Ол үшін түрлі мәтіндердегі ирониялық мағынаны түрлі аспектіден қарастырып, теориялық ой қорытудың мәні зор. Бұл орайда бірыңғай сатиралық немесе юморлық шығармалардағы иронияның берілуін қарастырудың да маңызы бар.

Ирониялық мәтіндер көбінесе күлкі тудырады, алайда юмор яки күлкі иронияның ең басты немесе міндетті белгісі бола алмайды. Ирония ащы да зәрлі болуы да мүмкін, ол жеккөрініш пен ашу немесе керісінше, жанашырлық сезім де тудыра алады. Ирония троптың барлық түріне қолайлы келеді, ирониялық метафора, метонимия, гипербола, литота мен теңеу тудыруға болады, бір сөзбен айтқанда, ирония сөйлеу актілері мен тілдік жанрлардың баршасына өзара жымдасып жатады. Иронияның негізгі саласы – табиғи тұрмыстық сөйлеу, көркем әдебиет пен публицистика болса, сатиралық шығармаларда солардың бәрінің стилі мен тілдік құралдарын пайдалану мүмкіндігі жоғары.

Бұл мақалада О.Әубәкіровтің прозалық шығармаларындағы иронияны нақты мысалдарды талдау арқылы қарастырдық. Хал-қадырымызша қаламгер қолтаңбасындағы иронияның түрлері мен ерекшеліктерін, прозалық шығармалардағы қолданысын пайымдауға тырыстық. Жинақтап айтқанда, О.Әубәкіров прозасындағы ирония автордың суреткерлік шеберлігінің бір қыры, сатириктік талантының ажырамас бөлігі, өмірге сыншылдық көзқарас әрі бағалаушылықпен бейнелеудің тиімді құралы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кабылов Ә. *Оспанхан Әубәкіровтің сатирасы*. Алматы. Арыс, 2007
- 2 *Гуковский А.Г. Реализм Гоголя // А.Г.Гуковский. М., Л., 1959*
- 3 *Әубәкіров О. Мұрын ішіндегі мұрт*. Алматы. Жалын, 1998.
- 4 *Урманов А. В. Творчество Александра Солженицина*. – М., 2003.
- 5 *Бахтин М. Автор и герой // Бахтин М.М. СПб: Азбука, 2000.*
- 6 *Turner G. Stylitzics. Harmondsworth. 1975*
- 7 *Muecke D. The Compass of Irony. L., 1969.*

References:

- 1 *Kabylov A. Ospanhan AubAkirovtin satirasy. Almaty. Arys, 2007.*
- 2 *Gukovski A.G. Realizm GogolA // A.G.Gukovski. M., L., 1959.*
- 3 *AubAkirov O. Muryn isindegi murt. Almaty. Jalyn, 1998*
- 4 *Urmanov A. V. Tvorchestvo Aleksandra Soljenisina*. – M., 2003.
- 5 *Bahtin M. Avtor i geroi // Bahtin M.M. SPb: Azbuka, 2000.*
- 6 *Turner G. Stylitzics. Harmondsworth. 1975*
- 7 *Muecke D. The Compass of Irony. L., 1969.*

ТҮРКІ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі заманғы қарым-қатынастың мазмұнын, сипатын және түрлерін зерттеуде оның дамуындағы негізгі тарихи кезеңдерін білмеу көптеген қиыншылықтарға апаратындығы жайында сөз болады. Автордың негізгі мақсаты – түркі әлемі ойшылдары мен қазақ ғұламалары шығармаларында айтылған ой-пікірлер бойынша қарым-қатынастың халық арасында жанама жүргізу негіздерін анықтау болып табылады. Мақалада ғалымды өткен мен болашақты біріктіретін, материалды және рухани мәдениетті жаңғыртатын жаңа білімдердің қайнар көзін дамытушы ретінде қарастыра отырып, ол дүниеден өткеннен кейінгі кезеңге баға беру арқылы оның даралығын түсінуге болатындығы талданады. Оның кейінгі буын ғалымдарының еңбектеріне тигізетін ықпалын айқындау; ғалымның ғылыми еңбектері тәжірибеде қай салада қолданылатынын анықтау және әр кезеңдердегі оның ғылыми мұрасына қатынасын айқындау сынды үш түрлі сипаты көрсетіледі. Нәтижесінде ғалым еңбегінің болашақтағы орны қандай екендігі бағаланатындығы айтылады. Бұл тұста қазақтың түркі тілдес философиялық көзқарастарын қалыптастырған, орта ғасырлардағы мұсылман әлемі ғұламаларының еңбектеріндегі идеяларға мән беру арқылы, олардың өз заманына тән қоғам қажеттілігіне қатысты құндылықтарын айқындау үшін әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Қ.А.Ясауи, М.Қашғари, А.Йүгінеки, С.Бақырғани, М.Х.Дулати еңбектері талданады.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, мәдениет, түркі әлемі ойшылдары, философиялық көзқарас, мәдениеттілік

Kulakhmetova R.¹

*¹“Higher Medical College” of the Akimat of the city of Nur-Sultan PVC GKK,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

SOCIO-POLITICAL VIEWS OF TURKISH THINKERS AS A BASIS OF RELATIONS

Abstract

The article discusses the fact that when studying the content, nature and types of modern relations, ignorance of the main historical stages of their development leads to many difficulties. The main goal of the author is to determine the foundations of indirect communication between people according to the views expressed in the works of the thinkers of the Turkic world and Kazakh scientists. The article considers the scientist as a developer of new knowledge that unites the past and the future, revives the material and spiritual culture, and analyzes his individuality, assessing the period after his death. Determine its impact on the work of the next generation of scientists; A scientist has three different characteristics: the definition of the field in which his scientific work is applied in practice, and the relationship of his scientific heritage at different stages. As a result, the future creativity of the scientist will be assessed. In this regard, the works of al-Farabi, J. Balasagun, K.A. Yassau, M. Kashgari, A. Yu. Yugnaki, S. Bakyrangani, M. Kh. Dulati are analyzed.

Key words: communication, culture, thinkers of the Turkic world, philosophical views, culture.

Кула хметова Р.М.¹

*¹ «Высший медицинский колледж» акимата города Нур-Султан ПВХ ГKK,
Нур-Султан, Казахстан*

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ТЮРКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ КАК ОСНОВА ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье обсуждается тот факт, что при изучении содержания, характера и типов современных отношений незнание основных исторических этапов их развития приводит к множеству трудностей. Основная цель автора - определить основы косвенного общения между людьми по взглядам, выраженным в трудах мыслителей тюркского мира и казахских ученых. В статье ученый рассматривается как разработчик новых знаний, объединяющих прошлое и будущее, возрождающих материальную и духовную культуру и анализируется его индивидуальность, оценивая период после его смерти. Определить его влияние на работу следующего поколения ученых; определение области, в которой его научная работа применяется на практике и взаимосвязь его научного наследия на разных этапах. В результате будет дана оценена будущая роль ученых. В связи с этим анализируются работы аль-Фараби, Дж. Баласагун, К.А.Ясауи, М. Кашгари, А. Ю. Югнаки, С. Бақырғани, М. Х. Дулати.

Ключевые слова: общение, культура, мыслители тюркского мира, философские взгляды, культура

Кіріспе. Жалпы қоғамның даму сатыларына, әсіресе, біздің өткен тарихымыздағы қоғам мүшелері үшін данышпандардың сөздері жоғары дәрежеде өз әсерін тигізді. Өлең, толғауларда елдің қорғаныс қабілетін нығайту, ел іргесін берік ағайындар ұжымымен күшті болуы насихатталды. Өмір туралы, атамекен, туған елдің әлеуметтік және қоғамдық жағдайы жырланып, жағымды, жағымсыз тұстары, қатерлері мен мүмкіндіктері суреттелген керемет туындылары бүгінгі күнге дейін жеткендігі көңілімізді қуантады. Бүгінгі күнде болашақты болжау мен жоспарлау ғылым мен техниканың дамуы мен жетістіктерімен тығыз байланысты, ғылымда уақыт пен сол кезең мүшелері арасында байланыс бар. Енді әл-Фарабидің “Қайырымды қала тұрғындары”, “Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері”, Жүсіп Баласағұнның “Құтты білік”, Қожа Ахмет Яссауидің “Даналық кітабы”, Махмуд Қашқаридың “Түркі тілдерінің сөздігі”, Ахмед Йүгінекидің “Ақиқат сыйы”, Сүлеймен Бақырғанидің “Ақырзаман”, “Бибі Мәрия”, Мұхаммед Хайдар Дулатидің “Тарих-и-Рашиди” атты еңбектеріне тоқталсақ.

Әл-Фараби “Қайырымды қала» атты еңбегінде “адамдар шынайы бақытқа тек қайырымды қалада ғана қолы жетеді” деп тұжырымдай келіп, қайырымды қаланың келбетін аша түсу мақсатында адамдар қоғамдастығы шоғырланған қалаларды жіктеп бөледі. Қайырымды қалада алдарына іс-әрекеттің өзара жәрдем көрсете білу мақсатын қойған қоғамдастығы бар қала халқы ғана бақытқа жете алады. Әл-Фараби шынайы бақыт жолында *ынтымақтастық* жолы ерекше дейді [1, 3].

Әдістеме. Қазіргі қоғамда ынтымақтастықты қалыптастырудың негізгі факторы ретінде тұрақтылықты атай аламыз. Тұрақтылықты қамтамасыз ету қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар институттарының маңызды қызметі болып табылады. Осы мақсаттарды орындауда қоғамдық өмірде түрлі механизмдер қолданылады. Тұрақтылық түсінігін саяси жүйеде қолдану барысында ол ішкі және сыртқы өзгерістер шарттарында өз құрылымын сақтап, тиімді қызмет пен дамуға жол ашатын ұғымды білдіреді. Теорияға сәйкес, тұрақты саяси құрылым қоғамның көп бөлігі сол жүйені қолдауда жоғары деңгей танытумен қатар, билік пен халық арасындағы қатынастардың келісімдік түрде жүргізілуін айшықтайды.

Ғалымның “Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері” атты трактатында қалаларды қалай басқару керектігі туралы, олардың көркеюіне, ондағы тұрғындар тұрмысының жақсаруына көмектесу, оларды бақыт жолына бағыттап отыруға қатысты ерте заман ойшылдары айтқан көптеген негізгі қағидалары қамтитын нақыл сөздер берілген.

“Қайырымды қаланың тұрғындарының көзқарастары жайындағы” трактатында әл-Фараби Бірінші Тұлғаға төмендегідей сипаттама береді: “...барлық жеке біткеннің өмір сүруінің бастапқы себебі. [Жалғыз] сол ғана кемшіліктен ада: басқа жан біткеннің бәрінде – Одан басқасында – ең болмағанда бір кемшілік немесе бірнеше [кемшілік] бар. Ал Біріншіні алатын болсақ, ол мұндай кемшіліктің бәрінен ада, өйткені оның тіршілігі кәміл және болмысында басқасының бәрінен озық” [2, 220].

Осыдан көшбасшылық феноменіне қызығушылық туындайды. Әлеуметтік үдерістегі басшы, көшбасшының орны мен рөлі, тарихтағы объективті және субъективті факторлар диалектикасы мен қоғамдық өмір диалектикасын айқындау әл-Фарабидің зерттеу еңбектерін оқығаннан кейін орын алады. Қазіргі әлемдегі қоғамдық дамудың маңызды мәселесі ретінде көшбасшылықты түсіну болып табылады. Қоғам өзіндік қажеттіліктері мен мүдделері, идеалдары, білімдері, тәжірибесі, құндылықтары, эмоциялары мен мәдениеті бар субъектілер мен объектілерден құралады. Көшбасшылықтың мәселесі нақты шарттар мен бостандықтар қалыптасқанда ғана туындайды. Оның ажырамас негізгі алғышарттары ретінде қазіргі қоғамдағы плюрализм, көппартиялық, партия ішілік және партияның сыртқы қызметін таниды.

Нәтижелер. Ж.Баласағұнның моральдық-этикалық мәселелерді көтеретін “Құтты білік” дастаны мемлекетті басқару әдістерін, қарым-қатынастардағы адамгершілік принциптерін, қоғамдық-саяси мәні бар түрлі ережелер мен заңдарды, әдет-ғұрыптар нормасын қамтыған, энциклопедиялық дәрежеде жазылған көркем туынды болып табылады. Дастанның басты идеялары төрт принципке негізделіп жазылған: 1) мемлекетті дұрыс басқару үшін әділ заңның болуы; 2) бақ-дәулеттің басқа қонуы; 3) ақыл-парасаттың қоғамдық рөлі; 4) қанағатшылдық мәселесі. Осы принциптерді ұстанған еңбектің негізі әділдік (Күнтолды), бақыт (Айтолды), ақыл (Ойтолды), молшылық (Жетелеуші) сияқты кейіпкерлердің сұхбаты іспеттес жүргізіледі. Адамгершілік, имандылықты насихаттайтын саяси-философиялық трактат идеясы әл-Фарабидің “Қайырымды қаланың тұрғындарының көзқарастар жайындағы” ойлармен ұқсас. Бұл еңбек өз уақытында қытай, үнді, араб, парсы ғұламалары тарапынан жоғары бағаға ие болды.

Ж.Баласағұн өз шығармасында заманның бұзылғандығы, достардан жапа шеккендігі туралы баяндайды. Ол адамдардан кісіліктің жоқтығы, ағайын-достық арасындағы қарым-қатынаста жаттан айырмашылығының болмауы, халық арасында иман, сенім мен жақсы қасиеттің қалмағанын өкіне баяндайды. Сонымен бірге, жігіттікке ашынып, өкініп, қарттық туралы да айта келе, ол өзіне ақыл-кеңес беру арқылы, қоғам мүшелеріне ықпал еткісі келеді. Ақынның дастан жолдарында айтылған мына сөздері:

Сөзді тура, ашы, қатты сөйледім,

Түзу сөзді ұғар түзу ел дедім.

Оқушыға аса ауыр келмесін,

Ашық айтып, көрінгенді термедім! [3, 48] - оның шын мәнінде ел жағдайына немқұрайлы қарамағандығын көрсетеді.

Жалпы ақын адамның кемелдену жолдарын айқындайды. Оның барлық көріністері өлең жолдарында айтылады және оның сапалық белгілері мынада деп ойлаймыз: 1. Адам баласының қадір-қасиеті – білім мен ақылда. Ол адам кемелденуінің алғашқы жолы. Ғылым іздеу – мұсылманның бір парызы; 2. Тілдің пайдасы мен зияны бірдей; 3. Ізгілік – адамзат үшін ең қажетті қасиет; 4. Даңқ пен дәулетке мастанба, ол бір орнында тұрмайды; 5. Әділеттің жолын қу, шыншыл бол; 6. Сарандық пен ашкөздіктен аулақ бол; 7. Иттердің басшысы арыстан болса, иттер де арыстандай күркірер, ал арыстандардың басшысы ит болса, иттің тірлігін қылар; 8. Тексіз кісі үзгір бола алмайды. Бек қандай болса, үзгірі де сондай; 9. Намысшыл ер бол; 10. Өз пайдаңнан гөрі ел пайдасын ойла. Қайырымды бол [4, 185].

Қазақстан мен Орта Азиядағы сопылық поэзияның көрнекті өкілі, заманының танымал ақыны, “Түркістан пірі” атанған Қ.А.Яссауи өзінің “Даналық кітабындағы” жырларында әділдік, шапағат, мейірімділік, тақуалық, шыншылдық, тазалық секілді игі істерге үгіттейді. Аталмыш еңбегі арқылы негізгі төрт мәселеге мән береді: шарифат (ислам дінінің заңдары мен әдет-ғұрыптардың жинағы); тарихат (сопылықтың идеясы, мұрат-мақсаты, сопылыққа жеткізетін жол); хақиқат (Құдаймен бірігу, оған жақындау); мағрифат (дін жолын танып, оқып білу). Оның ойынша, шарифатсыз тарихат, тарихатсыз мағрифат, мағрифатсыз хақиқат болуы мүмкін емес. Бұлардың бәрі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш болып табылады [5, 231].

Қ.А.Яссауи бұл еңбегін адамды имандылыққа, ізгілікке жетелейтін күш, айқын бағдарлама деуге болады. Ол әрбір адамның қадір-қасиетін, өмірде алатын орнын оның ішкі жан-дүниесінің тазалығымен өлшейді. Адамның өз бойындағы ізгі адамгершілік қасиетінен жұрдай болуы сол кісінің имандылығына байланысты болып келеді. Мына жалған дүниеде ақ пен қараны, оң мен солды танытатын, әрбір пенденің құдай алдындағы парыздарын ұмыттырмай отыратын, адамды ізгі істерге бастайтын аса құдіретті бір күш бар. Оны имандылық деп атаймыз. Адам бойындағы имандылықтың ең басты көрінісі – мейірімді, кешірімді, өзгелерге жаны ашырлықпен қарау болып табылады [6, 179].

69 хикметтен тұратын өлең жолдары биік парасатқа, тұңғиық сезімге, мол адамгершілік пен таза сүйіспеншілікке бастайды. Бұл хикметтер ХХІ ғасырдағы азаматтар үшін рухани құндылық болатыны анық. Яссауи осы еңбегі арқылы өзінің өмір-салтын бейнелеп, сол дәуірдің құндылықтарын көрсеткісі келгендей. Сонымен бірге, ғашықтық пен пәк махаббат иесі болуды үндейді. Алла тағала ғашықтарды ынтықтыратындығын және жалғыз хакты сүю қажеттілігін баяндайды. Жалпы ол да заманның кейбір құндылықтарына кері ойда екендігін мына өлең жолдарынан аңғаруымызға болады:

Білгейсің бұ дүние барша елден өтер,
Малға да сенбе, бір күні қолдан кетер.
Ата-ана, қарындас қайда кетті ойлап көр,
Төрт аяқты шабан ат бір күн саған жетер,
Дүние үшін қам жеме, хақтан өзгені деме,
Сират көпірі тұрар кісі малын жеме.
Ел-жұрт, туыс ешқайсысы болмас жолдас,
Мәрт болғайсың: ғұмырың желдей өтер, ғарыб бас [7, 21].

Жалпы хикметтер – адамға өзінің Жаратушысы Аллаһты танытатын жырлары. Осы хикметтері арқылы Яссауи кемелдену жолында адам бес нәрседен сақтануы тиіс: Алланың ақ жолын мойындамау; менмендік пен тәкаппарлық; арамдық; еріншектік; дүние-мүлік жолында арын сату. Бұл да адами мәдениеттілік барысындағы қарым-қатынас жасаудың көрсеткіші деп көрсетсек қателеспесіміз анық.

М.Қашқаридың ХІ ғасырда жазған “Түркі тілдерінің сөздігі” еңбегі Орталық Азия өркениетінің тарихы бойынша маңызды дерек көздерінің бірі болып табылады. Бұл еңбек түркі тайпаларының мұсылман әлеміндегі ірі әскери-саяси жетістіктері дәуірінде жазылды. Сондықтан түркі тайпаларының тілі мен мәдениетінің байлығы мен алуан түрлілігін көрсетіп қана қоймай, оны насихаттау ретінде бұл еңбек өз жемісін берді. Еңбек мазмұнына, әсіресе, оның алғы сөзінде Аббасид халифы әл-Мұқтадига жазылған арнауына қарағанда, ол сол кезеңде рухани беделі мол басшы болғандығын көрсетеді.

М.Қашқари “Түркі тілдерінің сөздігі” еңбегін жазу барысында сол дәуірдегі түркілердің қоғамдық өмірі мен рухани дүниесін, ойтанымын сан алуан өзіндік сипатын әр жақты қамтып және негізгі материалдарын бес салаға бөліп қарастырған: белгілі бір тайпаға тән мәндігі дәл көрсетілген сөздер қоры (лексикасы); түркі тайпаларының мекен қоныстары жайындағы мәліметтер; түркі тілдерін топтастыру; түркілік тарихи фонетика мен грамматика туралы мәліметтер; түріктердің тарихи географиясы, этнографиясы, поэзиясы жайындағы мәліметтер [5, 233].

Жалпы бұл еңбекте 29 тайпаның аты аталады, қазақ халқын құраған қыпшақ, оғыз, шығыл, т.б. ру-тайпалар бар. Онда 6600 түркі сөздеріне араб тілінде түсініктеме берілген. 242 бәйіт, 262 мақал-мәтел кіргізілген. Соның ішінде 675 сөз, 60 мақал-мәтел қазіргі қазақ тілінде ешбір өзгеріссіз, сол қалпында қолданылады [4, 103].

ХХ ғасыр басында түркі тілдес халықтар саяси, географиялық және конфессионалды ареалдарда бір-бірінен алшақ өмір сүрсе де, бұл еңбектің қолжазба көшірмесі түркиялық тілтанушылар зерттеулері нәтижесінде қазіргі түркітанудың шын мәніндегі құнды нәтижелілігін көрсетіп отыр. Бұл аталмыш еңбекті сараптауда танымал шығыстанушылардың еңбектері зор.

Талқылау. А.Йүгінекидің әлеуметтік-саяси көзқарастары оның “Ақиқат сыйы” еңбегінде көрініс табады. “Білімдінің сөзі үгіт, насихат, үгіт-өнеге” дейді бір сөзінде білімдар ақын. Бақыт жолы білім арқылы білінетіні, білімді азамат қоғам үшін бағалы, ал білімсіз наданның құны жоқ екендігі туралы баян етеді. Демек, білімді салғыртсынбай үйрену арқылы қоғам өмірінің алға жылжитындығына көзімізді жеткізеді. Азаматтарға сөзбен ықпал ету тек білімдінің қолынан келетіндігін түсінеміз.

“Егер өкіметке қолың жетсе, мақтанба”, “Бастық болсаң, жайсаң бол, кәріге де, жасқа да құрмет көрсет” деген пікірлері сол кезеңдегі басшыларға айтылған кеңесі секілді. Бүгінгі күнде көшбасшылық мәселесі толыққанды зерттелуде. Мәселен, психология көшбасшының тұлғалық ерекшеліктерін зерттейді. Әлеуметтану көшбасшылықты әлеуметтік жүйенің негізінде қарастырады. Әлеуметтік психология көшбасшылықты әлеуметтік және психологиялық факторлардың өзара қызметтік үдерісі ретінде зерттейді.

Ал саясаттану саяси көшбасшылықты билік феномені ретінде қарастыра келе, оның табиғатын, қызмет ету механизмдерін, қоғамға ықпалын зерттейді. Сонымен бірге, тиімді басқарудың әдістері мен тәжірибелік ұсыныстары айқындала түседі.

Сопылық дидактикалық сарындағы әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі, ойшыл, ғұлама, ақын, Яссауидің атақты төрт шәкіртінің бірі, халық арасында “Әкім ата” деген атпен белгілі Сүлеймен Бақырғани сопылық поэзияны жалғастырып, діни хикметтер жазған және ел-жұртын имандылыққа, адамгершілікке үндеген. “Ақырзаман” дастанының мазмұндық желісін Тажал мен Мәдінің күресі, ақырзаман белгілері, махшар күні мен Мұхаммед пайғамбардың (ғ.с.) өз үмбеттерін тозақ отынан құтқаруы құрайды. Ал “Бибі Мәриям” дастанында ана мен бала арасындағы сүйіспеншілік, Аллаға құлшылық ету, Хаққа деген шексіз сенім бейнеленіп, Мұхаммед, Иса пайғамбарлардың (ғ.с.) үмбеттерінің қамын ойлауы басты назарда ұсталған.

Сүлеймен Бақырғани шығармаларының басты тақырыптары сопылық ағым қағидалары, Аллаға деген сүйіспеншілік, оны мадақтау, Аллаға құлшылық етуге, исламның шарттарын мүлтіксіз орындауға шақыру. Шығарманы ежелгі дәуір әдебиетіне тән Аллаға мадақ айтудан бастап, соңында автордың өзі туралы мәлімет беруі, кейіпкерлердің аса мінсіз болып суреттелуі, сұлулықты асыл тастарға теңеу сияқты дәстүрлер Сүлеймен Бақырғани шығармаларынан да байқалады [8].

Бақырғани бұл еңбектері арқылы шығыс халықтарының тұрмысы мен тыныс-тіршілігі, тарихы мен мәдениетін танымал ете түседі. Еңбектерінде этика мен эстетика мәселелері талданып, адамзат рухының гармониясы айқындалады. Ол әсемдікті суфизм тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше сұлулықтың үш түрі бар: Алла тағаланың абсолютті сұлулығы; Жаратушы сұлулығының шуағы болып табылатын Жер сұлулығы; Рухани сұлулық.

Мемлекет қайраткері, әскербасы, тарихшы, ақын, жаратылыстанушы, этнограф, дипломат М.Х.Дулатидің “Тарих-и-Рашиди” еңбегі Орта Азия халықтарымен қоса, Үндістан, Тибет, Ауғанстан, Иран секілді мемлекеттердің халықтарының тарихи, географиялық, топономикалық, этнологиялық жағын зерттеуде деректік мәні зор.

Еңбек құрылымында тарихи өмір шындықтары, мемлекет тарихы, мемлекетті басқару, мемлекет қайраткерлерінің саяси, азаматтық келбеті, өнер мен білім, мәдениет, дін, заң, жаратылыстану және басқа ғылым салалары бойынша мол мағлұматтар беріледі. Автор нақты өмір құбылыстарын, олардың белгілі бір ортақ немесе дара ерекшеліктеріне, заңды аттарын көркемдеп баяндайды, оларды талдап, саралап, тиісті жерінде пікір түйіп, өз ойларын да ұсынып отырады. Ол өзі көрген, естіп не оқып білген өмір құбылыстарын тұтасып, жалғасып, өзара байланысып, сабақтасып жатқан күйде суреттейді, болған оқиғаның, істің сипатын, мазмұнын, мезгілі мен мекенін, себебі мен салдарын, орындалу амалы мен құралын, пәнін, тағы басқаларды көрсетеді [5]. Бүгінде бұл кітап барлық мәдениетті елдердің тіліне аударылып, мәңгі өшпейтін дүние жүзілік әдебиет мұрасының бірі болып отыр.

Қазақтың түркі тілдес ойшылдарының еңбектері бүгінгі күнде ғылымда кеңінен қолданылып жатқан сипатқа ие. Өз заманының ойшылдары негізгі ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы қоғам қажеттіліктерін танумен қатар, адами құндылықтарды сақтау тұрғысында адами мәдениеттілік негізіндегі қарым-қатынасқа дағдыландыруға тырысты. Ынтымақтастық пен әлеуметтенуге шақырған, имандылық пен ізгілікті жырлаған, білімділік пен төзімділікке ұмтылдырған, нәпсіқұмарлық, дүниеқоңыздық, менмендік және тәкаппарлықты сынаған еңбектері мен өмірдің өткіншілігі жайлы ой-пікірлері кейінгі кезең қоғам мүшелеріне үлгі-өнеге болатыны даусыз деп ойлаймыз.

Қазақ халқының өз заманының ойшылдары дүниенің, болмыстың, өмірдің, адамның жай-күйін жете түсінуге ұмтылған. Нақты өмірден бастау алатын қазақтың философиялық көзқарастары қоғам мен табиғат туралы пікірлерге толы. Міне, осы қоғамдық қатынастар турасындағы кейбір тұжырымдамалар бүгінгі күнде адами мәдениеттілікті насихаттау сипатына ие.

Қазақ халқының философиялық көзқарастарының қалыптасуының алғашқыларының қатарындағы Қорқыт ата мен Асан қайғы, ағартушы-классиктер Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріндегі тұжырымдар мен Бұқар жыраудың жырларындағы ойларға да сараптама жасауды ниет еттік.

Қорқыт ата – қазақ ойшылы, ісі түркіге ортақ дана. Қорқыттың басынан өткен қызықты оқиғалар XV ғасырда “Қорқыт ата кітабы” деген атпен жазылып, хатқа түскен. Қорқыт атаның ел аузында қалған көптеген нақыл сөздері әлі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпайтыны анық. “Құмды қанша үйгенмен төбе болмас, Қара

есектің басына жүген таққанымен тұлпар болмас”, “Күңге сары пай шапан жапқанмен, бәйбіше болмас”, “Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел болмас”, “Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада”, “Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме”, “Ең сүйкімді әйел – отбасының құты болған әйел” [4, 32] секілді қанатты сөздері қазақ халқының мақал-мәтеліне айналды. Осы нақыл сөздердің жолдары арқылы отбасындағы ананың рөліне ерекше назар аударылғандығын байқаймыз. Бұл да адами мәдениеттіліктегі қарым-қатынас көрсеткіші.

XV ғасырда өмір сүрген атақты қазақ ақыны Асан қайғы қазақ халқының тағдыры шешілер тұста өмір сүрді. Ол шығармаларында тарих пен қоғам алдындағы өзінің жауапкершілігін түсініп және мұны әр адамға ой салар мәселе ретінде қояды:

... Ауылдағы жамандар,
Ел қадірін не білсін?
Көшіп-қонып көрмеген,
Жер қадірін не білсін! [9, 11].

Жалпы ақын өз шығармалары арқылы адамгершілік ілімдерді негізге ала отырып, әлеуметтік-әділеттілік түсініктерін, “әділетті хан” идеясын, адам туралы көзқарастарын, этикалық және эстетикалық салауаттардың ара-қатынасын айқындайды. Оның пікірінше, әділдіктің белгісі – бірқалыптылықта; ақылдының белгісі - өткен істі қумауында; надандықтың белгісі – білгеннің тілін алмауда екен. Ол әділеттілікті хан саясатынан іздеп, бірақ оны таба алмай, ханға көптеген өлеңдерін арнап, “әділетті хан” идеясын ұсынады. Асанның саяси-әлеуметтік идеясы оның қоғамдық өмірге терең үңілуінен тарайды. Оның хан алдындағы тұғырнамасы мына схеманың негізінде қалыптасқан: 1) Мал өсіру үшін құнарлы жайылым мен жер-су керек. Қыста жайлы қоныс қажет; 2) осы шарттар орындалған күнде оның ел-жұрты өсіп-өркендеп, өрісі кеңейіп, тамыры терең жайылады; 3) саяси-әскери қақтығыстарды болдырмау үшін ел санын көбейту мақсатына орай айтылады. [9, 13].

Қазақ қоғамдық ой-пікірлерінің тарихында ағартушылық көзқарастарымен ерекшеленетін шығармалардың маңыздылығы өте жоғары. Қазақтың ірі әдебиетші-ғалымы, драматург, қоғам қайраткері М.Әуезов: “Қазақ тарихының өткен ғасырын еске алсақ, көзге толық, көңілге медеу үш адамды алдымен айтамыз. Олар кең Қазақстанның шалғай жатқан өлкелерінен шықса да бір туғандай сезілетін асыл жандар. Олар: үшеуі үш мұнарадай болған Шоқан, Ыбырай, Абай.

Бұл үшеуінің өмір, еңбек майдандары үш алуан болуымен қатар, үшеуін бір туғандай ететін ұқсастық та аса айқын. Ол ұқсастық: олардың нәр алған тамырынан, аналық топырағынан туған. Бұлардың бәрі де қазақтың киіз үйінде туып, өз елінің өкілі болып шығуымен қатар, тек қазақ халқының ғана тіл, өнер, тарихи мәдениет ерекшеліктерінің көлемінде қалған жоқ, туысы қазақ болса да бұлардың өрісі, өсуі басқаша. Олар өздерінен бұрынғы қазақ баласы бармаған ырыс өлкесіне жетті. Сол барысында шын шұрайлы, анық аналық қазына тапты.

Шоқан орыстың алдыңғы қатарлы демократиялық озғын мәдениетін меңгермесе, Шоқан болмас еді. Ыбырай орыстың мәдениет мектебін танымаса, Ушинский бастаған педагогикалық жаңалықтарды білмесі, орыстың адамгершіл, прогресшіл классикалық әдебиетінің нәрінен қорек алмаса, Ыбырай болмас еді. Солар сияқты Абай да Крылов, Пушкин, Лермонтов, Салтыков-Щедрин қалдырған әдебиетік мұраны ұғып, меңгермесе Абай болмас еді” [10, 20-21].

Қазақ ойшылы, этнографы, тарихшысы, географы, ғұлама ғалымы және ағартушысы Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектері мен қоғамдық көзқарастары бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоғалтпайды. Оның “Абылай”, “Шаман дінінің қазақ арасындағы қалдықтары”, “Сібір қарамағындағы қазақтардың сот реформасы туралы записка”, “Жоңғария очерктері” [11] атты мақалалары халқымыздың қалыптасуы мен дамуы туралы баяндайды.

Мәселен, “Абылай” мақаласында Шоқан даңқты ханның өмір жолына шолу жасайды. Сол заманның қазақтар үшін ерлік дәуірі екендігін айқындайды. Ханның көптеген басшылық сынынан өтіп, жау қолында тұтқында болған кезеңдері туралы айтады. Оның түбі терең болжағыш саясаткер екені анықталады.

“Шаман дінінің қазақ арасындағы қалдықтары” атты мақалада ғалым қазақ халқында шамандықтың қалдықтары туралы да ғылыми тұжырымдар келтіреді. Халқымыздың ислам дінін ұстанатынын, оның ішінде шаман ғұрыптары мен ырымдарын тұтынуы анықталады. Сонымен қатар, өлген ата-баба рухтары, аруақтар, немесе оргондар, шамандардың емдеу тәсілдері мен табыну нысандары, садақаға сойылатын малдар, қазақтардың космологиялық ұғымдары, жаратылыстағы киелі күштер туралы сөз етеді. Осы мақаласында Шоқан “Өлі мен тірі туралы және олардың достығы туралы ертегі” ұсынады. Өлі жігіт пен тірі жігіт арасындағы достықтың мәнін айқындайды. “Балам, есінде болсын, елсіз жерде кездессең... моланы құр қалдырма, егер оған түнде кездессең түнемей өтпе” деген сөздері дәстүрді ұстану мен өзгенің кеңесін тыңдау, жігіттің жолбарыстарға ұмтылуы батырлықтың қажеттілігін дәріптейді. Шоқанның “Жоңғария очерктерінде” Жоңғар тауларының табиғи ерекшеліктері, жануарлары, бұл елдің ертеден қалған ескерткіштері және бұл елдің тұрған халықтары туралы айтып өтеді. Көшпелі тұрмыс үстем болған Жоңғарияда отырықшылықтың да болғаны туралы Чига қаласындағы алғашқы тарихи мәліметті пайдаланады. Сонымен бірге, сол төңіректегі діни бірлестіктер жайында да материалдар келтіреді.

Қазақ мектептерін Еуропа жолына, өнер жолына бұрып бастаған ең тұңғыш жаңашыл оқытушы, тарихта өшпестей із қалдырған педагог, ақын, жазушы Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық қызметке қосқан үлесі мен еңбегі зор. Ыбырай жастарды оқу-білім, өнерге үндегенде құрғақ насихатқа ұрынбайды, қайта өз ойын

нақтылықпен дәлелдеуге ұмтылады. Айтпақ пікірді оқушы зердесіне еркін сіңіру үшін әр алуан ұстаздық амал-тәсіл қолданады. Ол ең алдымен шешендік қайталауларды ұтымды пайдаланады. Ақын әр шумақ сайын:

Бір құдайға сыйынып,
Кел балалар, оқылық,
Оқығанда көңілге

Ықыласпен тоқылық! - деген жолдарды әдейі қайталай отырып, оқу-білімнің пайдасын айтуда бала жүрегіне жол таба білген. Ол білімділік пен надандықтың ара жігін ашып көрсету талабында жарық пен қараңғылықты қатар, жарыстыра алып сипаттайды. Автор өзі үндеп отырған оқу-білімнің тек ізденіс, еңбекпен табылатынына үлкен мән береді. Ол үшін инемен құдық қазғандай ыждаһат, сабырлық қажет екенін ескертеді. Сондай сарыла ізденудің арқасында қол жеткізген оқудың азбас, тозбас өнерге айналатынын айтады. Ақынның ойынша, оқу-білім мәңгілік, ол жұтамайды, таусылмайды.

Ыбырайдың “Өнер-білім бар жұрттар” атты өлеңі тың мазмұнды, жаңа сипатты шығарма дей аламыз. Ақын мұнда қазақ балалары түгіл, ересектердің ұғымында жоқ техника тетіктері мен құрал-жабдықтарының іс-әрекет, қозғалысы мен адамға көрсетер қызметін суреттейді. Шынында, құлақ естіп, көз көрмеген паравоз, параход, радио, телеграф, телефон, газ, электр, самолет т.б. секілді техника құрал-жабдықтарының қызмет-көмегі жас балалар үшін тек қиялдағы дүние секілді болатын. Сондықтан бұларды қазақ балаларына айтып түсіндіру талабында ол ел өмірінде бұрыннан бар жұмбақтау тәсілін ұстанады. Мұның бірден-бір дұрыс жол екенін дәлелдеу қажет болмас. Дегенмен мұның кейбір қырларына зер сала кеткен де артық болмас дейміз.

Автор сол таныс емес техника заттарының іс-әрекеттерін алдымен өз өмірімізде бар нәрселермен теңеу арқылы ұғындырмақ болады. Айталық, ол паравозды «аты жоқ кұр арба» деп бейнелесе, ал суда жүзген кемені кәдімгі нән балыққа балайды. Бұл біріншіден, жұмбақ шешіп үйренген қазақ балаларының ойлау қабілеті мен соған деген ықылас-ынтасын арттырса, екіншіден, жаңа заттың болмысы мен қызметінен хабардар болып, нақты түсінік алады. Сондықтан бұл жырлар танымдық сипаты жағынан теңдесі жоқ шығармалар болып саналады.

Ы.Алтынсарин алғаш әдебиетімізде проза жанрының да негізін қалады. Ол әңгімелерінде жас шәкірттерді адамгершілікке, ізгілік пен бауырмалдыққа, адал еңбек пен әділдікке, әдептілік пен сабырлыққа, зейінділік пен білімді еркін игеруге шақырды. Өз әңгімелерінде отырықшылықтың артықтығын дәлелдеуге ерекше зер салған жазушы “Қыпшақ Сейітқұл”, “Киіз үй мен ағаш үй” секілді шығармаларын жазды.

“Қыпшақ Сейітқұл” әңгімесінде автор мал баққан халықтың жұт пен барымтаға тәуелді екенін айта келіп, жоқшылыққа ұшыраған отыз үйлі тобырдың басшысы Сейітқұлдың ақылдылығы мен тапқырлығын жастарға үлгі етіп ұсынады. Ол сауда жасауға мал жоқ, ұрлық істеуге оның түбі қорлық деп санап, өзен-сулы Қабырға деген жерге елін көшіріп әкеліп қоныстандырады. Жұртқа кетпен беріп, жер тегістеп, арық қаздырып, егін өсірумен айналысады. Өнімдерін көшпелі елдерге сатып, аз жылда малды ауыл болып, байып та кетеді. Ойдан-қырдан келушілер көбейіп, артынша төрт жүз үйлі ауылға айналады. Сөйтіп адал еңбек, маңдай терімен байыған жұрт өзгелер батып келе алмайтындай қорған тұрғызып, қалалардан киім-кешек, азық-түлік алдырып, мамыражай өмір кешеді.

Сонымен қатар, жазушының “Аурудан аяған күштірек”, “Асыл шөп”, “Малды пайдаға жарату” атты әңгімелері қайырымдылық пен бауырмалдық, сабырлық пен шыдамдылық секілді ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге арналған. Ыбырай мұнда балалар ұғымын ескеріп, оқиғаның қысқа қайырылып, мысал, жұмбақ іспеттес етіп құрылуына мән береді. Сол арқылы шәкірттердің зейін-ықыласын арттырумен қатар, олардың ойлау қабілетін жетілдіруге зер салады.

“Бай мен жарлы баласы” атты әңгімесі өзге шығармаларынан жеке дара тұр деп айта аламыз. Мұнда жазушы бай баласы Асан мен кедей баласы Үсенді бас кейіпкер етіп ала отырып, әлеуметтік мәні зор ірі мәселеге назар аударады. Баланың қалыптасуына орта мен отбасының әсер-ықпалын ашып көрсету арқылы мән-маңызы үлкен қорытынды жасайды. Жоқшылық көрмей, тек дайынға үйренген бай баласы Асанның өмірге икемсіздігін, ал бұған қарсы еңбексүйгіш, тәжірибелі кедей баласы Үсеннің қиын сәтте икемділігін нанымды етіп сипаттайды. Сол арқылы өмірдің күрделілігін аңғартып, қандай қиыншылықты болса да еңбек пен тәжірибе жеңеді деген байсалды пікір ұсынады [10, 17].

Қорытынды. Айтылған пікірлердің барлығы қарым-қатынас пен адами мәдениеттілікті зерделеуге көп септігін тигізеді анық. Өз заманы ойшылдарының әлеуметтік-саяси көзқарастары арқылы қазіргі қоғам мүшелерінің санасына жанама түрде ақпал жасауға болатыны анық. Сондықтан бұл тақырып төңірегіндегі зерттеулер алдағы уақыттың еншісінде деп ойлаймыз.

Қазақ данышпандарының қоғам мүшелеріне өз шығармалары арқылы ынтымақтастыққа, бейбітшілікке, ізгілікке, сауатты болып, ғылым қууға үгіттеу жүргізгендіктері байқалады. Сондықтан қазақтың барша ғұлама ғалымдарының пікірлері бүгінгі күнде де құндылықтары мен өзектілігін жоймайтындығы ақиқат.

Жалпы қазақтың түркі тілдес және қазақ ойшылдарының әлеуметтік-саяси көзқарастарындағы ой-пікірлердің адами мәдениеттілікке тәрбиелеудегі маңызы зор екендігін байқаймыз және қарым-қатынастың негізі ретінде танымыз деген қорытындыға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мекежанов Б.У. Әл-Фарабидің адамдар қоғамдастығы жайындағы классификациясы // “Әл-Фарабидің шығыс халықтарының мәдениеті мен ғылыми тарихындағы орны” атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 1994. – 375 б.
- 2 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 220 б.
- 3 Құтты білік / Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Өлке, 2006. – 622 б.
- 4 Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. 5 томдық шығармалар жинағы. – 2 том. – Алматы, 2008. – 220 б.
- 5 Жунсеев Р.Е., Төкенов Ө.С., Ізтілеуов А.Ә. Философия. – Тараз: Өлке, 2007. – 231 б.
- 6 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы: Жалын, 1998. – 350 б.
- 7 Иассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет: Ақыл кітабы. – Алматы: Өнер, 2007. – 360 б.
- 8 [Электрондық ресурс] // Көру режимі: <http://www.inform.kz/kaz/article/1226314> -
- 9 Толысбай К. Асан қайғы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 230 б.
- 10 Ыбырай Алтынсарин тағылымы // Құраст. М. Жармұхамедов. – Алматы: Жазушы, 1991. – 265 бб.
- 11 Шоқан Уәлиханов. Мақалалары мен хаттары. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1949. – 269 б.

References:

- 1 Mekejanov B.U. Al-Farabidin adamdar Kogamdstygy jaiyndagy klassifikasiyası // “Al-Farabidin sygys halyktarynyn mAdenieti men gylymi tarihyndagy orny” atty halyKaralyK gylymi-teorialyK konferensianyn materialdary. – Alma ty, 1994. – 375 b.
- 2 Al-Farabi. FilosofialyK traktattar. – Alma ty: Gylım, 1973. – 220 b.
- 3 Kutty bilik / Kone turik tilinen audargan, algy sozi men tusinikterin jazgan A. Egeubai. – Alma ty: Olke, 2006. – 622 b.
- 4 Qyraubaeva A. Ejelgi Adebiet. 5 tomdyK sygarmalar jinagy. – 2 tom. – Alma ty, 2008. – 220 b.
- 5 Junseev R.E., Tokenov O.S., Iztileuov A.A. Filosofia. – Taraz: Olke, 2007. – 231 b.
- 6 Ke li mbe to v N. Kazak Adebieti bastaulary. – Alma ty: Jalyn, 1998. – 350 b.
- 7 Ia ssa ui Ko ja Ahme t. Diua ni hikme t: AKyl ki ta by. – Alma ty: One r, 2007. – 360 b.
- 8 [Ele ktro ndy K re surs] // Koru re jimi : <http://www.inform.kz/kaz/article/1226314>
- 9 To lysba i K. Asa n Ka igy. – Alma ty: Da ik-Pre ss, 2006. – 230 b.
- 10 Ybyra i Altynsa rin ta gyl ymy // Kura st. M. Jar muha me do v. – Alma ty: Ja zusy, 1991. – 265 bb.
- 11 Shoka n Ualihan o v. Maka lal ary me hattary. – Alma ty: Ka za kstan bir ikke n memle ket baspasy, 1949. – 269 b.

МРНТИ 17.82.10

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.42>

Мамедова Б. Г. (Бардали)¹

¹Институт литературы им. Н.Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана,
Баку, Азербайджан

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОЭМЫ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация

В статье анализируются стихи популярных азербайджанских поэтов Сабира Рустамханлы и Нурангиз Гюн, которые занимают особое место в современной азербайджанской литературе. Стихотворение Сабира Рустамханлы “Встреча с Орханом” отражает исторический период становления тюркского этноса. В произведении были изложены в художественной прозе исторические факты о героических страницах становления великого тюркского мира, их генеалогия, корни, исторические реалии тюркизма. Произведение “Светлячок” посвящено Махмудали Чираганлы из Южного Азербайджана, его борьбе с бесправием и социальной несправедливостью. Стихи Нурангиз Гюн показывают ход войны и ее влияние на жизнь человека. В статье также проявляется отношение к исследованиям ученых, определивших свои взгляды на эти работы. Анализ указанных произведений позволяет сделать вывод о том, что азербайджанские писатели и поэты всегда стремились воплотить в своем творчестве основные потребности людей в художественном слове. В период становления независимости на первый план выступили вопросы целостности родной земли и проблема независимости.

Ключевые слова: поэзия, Сабир Рустамханлы, поэма “Встреча с Орханом”, “Светлячок”, Нурангиз Гюн, “Ходжалинская симфония”, война

Маммадова Б.Г. (Бардау)¹

¹Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясының Н. Гянджеви атындағы әдебиет институты,
Баку, Әзірбайжан

ӘЗІРБАЙЖАН ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЕТІСТІГІНІҢ ТАРИХЫ ПОЕСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі Әзірбайжан әдебиетінде айрықша орын алатын әйгілі Әзірбайжан ақындары Сабир Рустамханлы мен Нұраңжан Гюннің өлеңдері талданады. Сабир Рустамханның “Орханмен кездесу” атты өлеңі түркі этносының қалыптасуының тарихи кезеңін көрсетеді. Жұмыстың ұлы түркі әлемінің қалыптасуының ерлік беттеріне, олардың генеалогиясына, тамырларына, түркітіліктің тарихи шынайылығына қатысты тарихи фактілерді ұсынды. “Отты” жұмысы Оңтүстік Азербайжанның Махмудалы Чираганлына, оның заңсыздық пен әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күреске арналған. Өлеңдер Нұраңжан Гюн соғыс барысын және оның адам өміріне әсерін көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада осы жұмыстар туралы өз көзқарастарын анықтаған ғалымдардың зерттеуіне деген көзқарасы көрсетілген. Бұл жұмыстарды талдауға Әзірбайжан жазушылары мен ақындары әрдайым өз жұмыстарында көркемдік өрнектегі адамдардың негізгі қажеттіліктерін көрсетуді ұмытпағандарын көрсетеді. Тәуелсіздікке қол жеткізу кезеңінде алғашқы жоспар Отанымыздың тұтастығы мен тәуелсіздік мәселесін қамтыды.

Түйін сөздер: поэзия, Сабир Рустамханлы, “Орханмен кездесу”, “Отты”, Нұраңжан Гюн, “Ходжалы симфониясы”, соғыс.

Mamedova B.H (Bardali)¹

¹*Institute of Literature named after N. Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Science,
Baku, Azerbaijan*

HISTORICAL POEMS OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN

Abstract

The article analyzes the poems of the popular Azerbaijani poets Sabir Rustamkhanly and Nurangiz Gyun, who occupy a special place in modern Azerbaijani literature. The poem “Meeting with Orhan” by Sabir Rustamkhanly reflects the historical period of the formation of the Turkic ethnos. The work presented in fiction prose historical facts about the heroic pages of the formation of the great Turkic world, their genealogy, roots, and historical realities of Turkism. The work “Firefly” is dedicated to Mahmudali Chiraganly from South Azerbaijan, his fight against lawlessness and social injustice. Poems Nurangiz Gyun shows the course of the war and its impact on human life. The article also assesses the research of scientists who have determined their views on these works. An analysis of these works suggests that Azerbaijani writers and poets have always sought to embody the basic needs of people in artistic expression in their work. In the period of becoming independent, the first plan included issues of the integrity of the motherland and the problem of independence.

Keywords: poetry, Sabir Rustamkhanly, poem “Meeting with Orhan”, “Firefly”, Nurangiz Gyun, “Khojaly Symphony”, war

Введение. В формировании литературы о независимости следует подчеркнуть роль ряда общественно-политических и историко-культурных факторов [1, 4]. В этом смысле, в годы борьбы за независимость поэты и писатели, воспевая сегодняшний день, вместе с этим считали своим долгом обернуться к истории, историческим поворотам, первоизданности. Как создали первые государственные образования турецкие племена на обширной территории, от отдаленных сибирских степей до Средней Азии, от Кавказских гор до Кура-Аракской низменности? Кто они и как жили? Как они подавляли атаки чужеземцев? Нужен был определенно возврат к истории, чтобы найти ответы на все эти вопросы. Это стало одной из тем эпохи: найти и раскрыть корни великого тюркского мира по каменным надписям.

Методика. В этот период было создано множество произведений как в жанре поэзии, так и в прозе. Первоисточниками для этих произведений, истоками, конечно же, стали древние турецкие письменные памятники, каменные надписи, а также сказки, легенды, эпосы, сказания, баяты и народные песни, они сыграли большую роль в ее становлении. Древние тюрки, вооруженные мечами и щитами, верхом, всегда достойно, героически сражаясь, защищали свои края, свою отчизну. Народный поэт Сабир Рустамханлы был одним из тех художников, который в художественной форме выразил исторические реалии тюркизма. Стихотворение под названием “Встреча с Орханом”, отличающееся оригинальной художественной композицией, было той исторической правдой, которую поэт выявил и описал на пути к независимости.

Академик Иса Габиббейли пишет в своей статье “Славный путь независимости и литература независимости”: “Азербайджанская литература периода независимости – это литература независимой нации, и

она отражает эту истину всеми своими ценностями, славным жизненным путем, борьбой и успехами. В формировании литературы периода независимости следует подчеркнуть роль ряда общественно-политических и историко-культурных факторов” [1, с.4].

Сабир Баширов, доктор философии по филологии, один из первых исследователей творчества поэта, так описывает основные направления его творчества: “... Рустамханлы, как политик, основывается на морали, нравственных ценностях и интеллекте. Слово *этика* используется здесь в более широком смысле. Поскольку Рустамханлы – моральный человек, то для него, в первую очередь, важны моральные ценности, они являются основой его творчества”. [2, с.182]

Обсуждение. Посещая первые поселения, где жили тюрки, поэт путешествует к границам тюркского ханства, где сражался хаган Бильге, находит каменную надпись о его героизме, становится гостем в монгольской юрте, пил ледяную воду из реки Орхон и создал очень интересную, легко читаемую поэму.

*Пошел я на Орхон ..., и радостный призыв,
Зовет он с места недоступного.
Идк к Орхону, и проводник здесь у меня
Душа, и голос крови впереди меня. [3, 519]*

Поэт считает, что на этом пути, в этом походе их сопровождает в качестве проводника, путеводителя дух предков.

*Иду приветствовать Орхон,
Обнять его, как обнимаю память.
И сердце рвется встретиться с рекой,
Как с матерью родной на встречу рвется ... [3,521]*

Прошедшие годы, века, а также те, кто разобщил их, сделали тюрков отчужденными друг другу. Вместе с тем зов крови, генетическая память, общность духа не утрачены. Теперь же поэта не покидает желание, стремление вернуться в отчий край:

*Колыбель моего народа, слышишь, брат,
Разметалась от Востока вплоть до Запада ... [3,520]*

Народы, которые смогли сохранить свою историческую память на протяжении тысячелетий, вновь вместе, они могут снова вместе идти в бой, защищать друг друга.

*На монгольских пастбищах туман белоснежный,
И бездна, что разверзлась, тайн полна.
Время здесь теряет свою силу,
Какой же век, какое тысячелетье? [3, с.521].*

Эта каменная надпись сыграла важную роль в формировании великой тюркской общности, ее укреплении и сохранении. Здесь большая заслуга Хагана Бильги, а также каменных скрижалей. Хаганы, собравшие тюрков вместе, всегда поддерживали это единство. Каменные надписи также подтверждают это.

*Я опустился на колени перед каменной надписью,
Я встал на колени перед Орхоном.
Кто протягивает руку к моему плечу,
Это место находится внутри души ... [3, с.532]*

Поэт встал на колени перед каменной надписью. Последнее предложение этой книги, в котором говорится о войнах, победах, звучит так: “Послушайте народ, тюрко-огузские беки! Если Небо над вами не рухнет, если Земля не дрогнет, то кто иначе сможет нарушить покой тюркского народа, его поколения? Тюркский народ, очнись и вернись к своему началу! [3, с.532].

Поэт отмечает в своей поэме также и то, что записано на каменных скрижалях. Он считает, что в написании поэмы ему в равной степени поможет эта летопись, как и дух славных предков, вдохновляющий и указывающий ему путь.

“Там, где сверху сияет голубое небо, снизу расстилается толща земли, появился сын человеческий. Над родом человеческим властвовал Бумин Каган, Истами Каган. Будучи правителем, дал тюркскому народу земли и основу для существования ...” [3, с.532].

Все то, что видит и слышит поэт во время путешествия, дает возможность завершить желаемое, то есть выразить естественным, плавным языком то, что требуется по сюжету поэмы.

Поэма воспеваёт походы тюрок, восседающих с мечом на коне, в доспехах, их сражения. Вместе с тем поэт выражает и определенное сожаление по этому поводу. Ведь подобные сражения идут порой между родными братьями. Подобное положение враг использует для нападения, чтобы внести раскол в ряды тюрок, ослабить их позиции, отдалить друг от друга:

*Смотрю, по камню кровь стекает каплей,
Склоняется стон и горе многих тысяч.
На это смотрит время, что вдали осталось,
Но вместе с тем есть впереди и радостное утро... [3, 535]*

Следовательно, кровь, которая стекает по этим страдающим, опечаленным горам, не только вражеская, но братская, и она течет до сих пор.

“Сабир Рустамханлы, представьте, один из тех поэтов, кто формирует у людей любовь к отчизне, удивительным образом сводя все тематические направления в поэзии к единой цели, составляя из них великую составляющую – эту самую любовь” [4, 35].

Вместе с тем поэт не теряет оптимизм. Он надеется, что турки усвоят этот исторический опыт, и будут сражаться со своими братьями не лицом к лицу, а рядом, против единого врага.

*Я – память поколений убитых,
Пришедших к смерти через смерть,
Но, слава Богу, тех, кто править будет завтра,
Кто держит факел чести моих слов [3, 538].*

“Первые проявления национального самосознания, чувства национального достоинства сформировались еще в период становления древней культуры и прихода их на историческую сцену. Тюрки, тюркские народы оставили глубокий след в истории государственности мира. Гуннская империя, Каганат Гектиюрк, Сельджуки, государство Сефевидов и другие стали существенными этапами мировой истории [5, 11].

Результат. Следовательно, каждое слово лирического героя, которое стало связующей памятью между прошлым и настоящим, рождает доблесть и честь; в этом лирический герой уверен полностью. И поэт, воспевая значимость первых исторических государств тюркских народов, считает, что есть “возможность возврата караванов назад ...”!

Поэма “Мотылек огня” написана в честь воспеания независимости, борьбы за свободу. Сабир Мамедханлы в этой поэме пишет о проблемах, которые посвятил нашему соотечественнику из Южного Азербайджана Махмудали Чехраганлы. Произведение является своего рода поэтическим продолжением “Встречи с Орхоном”, сказав так, мы не ошибемся. Ведь в борьбе за свободу было и такое требование: Свобода Аразу! Пограничные столбы на границе с Южным Азербайджаном раскорчевывали люди, думая, что наконец-то Азербайджан как на Западе так и на Севере, как на Юге, так и на Востоке будет свободен. Однако, хотя исторические условия и созрели, этот не свершилось. Так же, как и в 1946 году, нашлись те, кто уничтожили эту возможность. В центре Европы Германия воспользовалась подобным историческим ходом, смогла создать единое государство. Больше вопросов, чем ответов – это состояние поэт описывает, используя все необходимые художественные средства. На самом же деле все стремятся к этому, говорят об этом, восстают. Одно дело говорить, требовать, другое же дело – сражаться, добиться свободы, и достичь ее на новом уровне! Одиночки, как Махмудали напоминают мелких бабочек-мотыльков, сражающихся с огнём! Причём вряд ли он победит большую черноту, большое зло. Даже если превратиться в меч, что выхватывают из ножен, сможет ли он победить зло?

*Дорога, что заброшена, разохлась,
И поведет туда, куда ее потянут!
Но если понадеется на башни,
Что Эркивань, что Девичья, другие,
То можно будет ее видеть отовсюду! [3, 540].*

Народ без предводителя становится не нацией, а массой, толпой. Побеждают те, кто опираясь на крепости, то есть на свое героическое прошлое, сражаются. Так думает поэт и напоминает о том, что те мужи, которые хотели пройти этим путем, потеряли полвека назад свои головы. Они стали жертвами мировой политики в этих сражениях!. А теперь, вот, история повторяется. Перед нами опять стоит новая политика, новое предательство, мы видим историческую забывчивость, единство пресекается запретами, мы теряли потеряли свободу, как личную, так и свободу слова. Вот так, “рыбу отделили от моря”!

*Когда раздавали родину,
Каждый думал о своей прибыли!
прикрывая помпезными словами,
заставили забыть призыв совести народа [3, 300].*

Вместо того, чтобы воссоединить родину, ее опять разделили. И предательство тех, кто получил свою часть в этой дележке, продолжается до сих пор. Именно в это время в город Баку приехал в качестве гостя Махмадали Чехреганы, которого поэт приветствует и смотрит на него с большой надеждой:

*Добро пожаловать в Баку,
на этот рынок торгашей,
тех, кто восхваляет себя,
хотя бы якобы освободить родину,
Может быть ты изменишь обстановку,
и твой приезд станет для нас успешным [3, 553].*

Поэт далее пишет: “Дорога же от шатких ног устала, извилиста и крута // но любит, однако, тех, кто верен ей, подобно Меджуну свое большой любви, пусть не дрожат они, не трясутся! // пусть не спешат на чужбину, ведь есть свой родной уголок!

Поэма написана на одном дыхании, на основе единой сюжетной линии. Лирическим героем является сам поэт, его призывы является криком души поэта, её голосом, и её поэтическим словом. Это – и след истории, и реалии современного дня, а также послание в будущее. Наши желания, наши мечты велики, они неиссякаемы. Ещё в крови знамя сражений, наш путь не доведен до конца! Ещё не завершилось наше объединение, наше единение. И потому:

*Добро пожаловать, приветствую тебя!
Приветствую тебя о меч, что выхвачен из ножен!
О мотылек мой, что сражаешься ты с тьмой!
Или умрет отчизна от неизбежной тоски разлуки,
или же мы вместе умрем в едином бою! [3, 561].*

Одна из поэм Сабира Рустамханлы, которая называется “Встреча с Орхоном”, посвящена величию и борьбе древних тюрков, другая ж , как уже писалось выше, современной борьбе тюркских народов “Мотылёк огня”. В одной пишется о Бильги Хагане и его единомышленниках, которые создали которые создали один из письменных источников Гектюрков, записанных древним тюркским алфавитом, а также первую тюркскую государственность. В другой поэме речь идет о движении национального пробуждения Южного Азербайджана, она посвящена руководителю доктору Махмудали Чехреганы и его единомышленникам, которые стремились воссоздать азербайджанскую государственность в Южном Азербайджане.

Вот таким образом поэт стремится воссоединить начало в древней истории тюркских народов, и ее современное состояние [6, 82].

Лейтмотивом поэзии Сабира Рустамханлы является целостность родины, ее независимость и свобода. В его произведениях, таких, как “Революции возврата нет”, а также “Если каждый полюбит солнце”, также рассматриваются проблемы родины и независимости; это лирические поэмы, они посвящены азербайджанскому движению 21, а также Марзии Узкия.

С точки зрения отражения исторической реальности поэзия Нурангиз Гюн особенно актуальна (Нурангиз Гюн - известная поэтесса, писательница, публицист, жила в Баку в 1938-2014 годах). Три из семи поэм – это стихи “Береги себя, Дорога Агджа”, “Белые крылья”, “Последний сон века” повествуют о II Мировой войне. Одно стихотворение, а именно “Ходжалинская симфония”, посвящена Карабахской войне.

Примечательно, что поэтесса описывает не саму войну, то есть причины, её породившие, государства, которые противостояли друг другу, проводившиеся сражения, ненависть и противостояние, которые здесь царили, а показывает конец этой войны, ее последствия. Она совершенно справедливо говорит своему читателю, что какова бы ни была причина войны, кто бы ни победил, война никогда никому не приносила пользы. Если это главный человеческий фактор, тот, кто инициирует войну, и тот, кто ее спасает, скажут, что это будет удар. Короткая продолжительность жизни сократится, но также будет подвергаться насилию, физическим увечьям, инвалидности. Из истории известно, что никто из завоевателей, начавших войны, не жил своей жизнью до конца. “Убийца вашего сына, Гитлер, уже давно нечестен”, - говорит поэт, который затрагивает этот вопрос. Гитлер, начавший Вторую мировую войну, тоже считается таким же.

Примечательно, что поэт описывает конец этой войны, ее последствия, ее причины, противостоящие государства, начавшиеся сражения, а не ненависть и злобу, царящую здесь. Он убедительно говорит своему читателю, что, независимо от причины начала, от того, кто победил, война никогда никому не приносила пользы. Если здесь главное – это человеческий фактор, то тот, кто инициирует войну, и тот, кто ее завершает, получает основной удар. Жизнь и так коротка, и на войне она еще более укорачивается, кроме того, человек

здесь также подвергается насилию, получает физические увечья, инвалидность. Из истории известно, что никто из завоевателей, начавших войну, не жил своей жизнью до конца. “Убийца вашего сына, Гитлер, уже давно сгинул”, - говорит поэт, который затрагивает этот вопрос. Гитлер, начавший Вторую мировую войну, тоже считается подобным диктатором, сгинувшим в лету.

Академик Бекир Набиев пишет в своей книге “Триумф Кямаля”: “Проблема Великой Отечественной войны и художественной литературы является одним из наиболее важных и актуальных вопросов в современную эпоху”. Потому что “это было необходимым требованием того времени, когда новое поколение воспитывалось в военно-патриотическом духе, чтобы еще раз предотвратить эти бедствия, и чтобы этот вопрос ставился во все более широком масштабе и в более совершенных произведениях искусства” [7, 13].

Работы, рассказывающие о войне, можно разделить на две категории:

1. Произведения, которые непосредственно изображают саму войну – сцены сражений, героизм народа и сладость победы.

2. Работы, отражающие горькие последствия материального и морального удара, который народ испытал во время войны.

Стихи Нурангиз Гюн, посвященные годам войны, относятся ко второй категории. В этих произведениях рассказывается о последующей судьбе выживших.

Бакир Набиев далее показывает, что “поэты пытались разработать формы и типы поэзии для более полного описания реалий войны ... Поэзия не просто отражает войну в политико-лирическом стиле, поэтической манере, но стремится показать сложность современного существования, судьбы и борьбу за существование людей” [7, 86].

Одним из самых болезненных вопросов за годы борьбы за независимости, территориальную целостность, свободу является карабахская проблема. Армянское лобби, основываясь на определенных исторических фактах, вело пропаганду с целью захватить Карабах. Это стремление всегда сопровождалось резней и убийствами. “Ходжалинская симфония” Нурангиз Гюн отразила в себе один из самых трагических моментов карабахской войны – Ходжалинский геноцид. И здесь показываются итоги кровавого инцидента. Такая жестокость проявляется по отношению к человеку не в первый раз. В истории есть схожие трагедии, это Хатынь, трагедия Хиросимы, где из-за химического отравления до сих пор появляются поколения нездоровых детей. Теперь же, вот, человеческие тела, разбросанные по всей округе Ходжалы, лесам и полям, вновь воспламеняют ненависть к войне, ее начавших, и тех, кто ее поддерживает. Сердце поэта, материнское сердце своим пером плачет по мученикам-шехидам. Работа вся состоит из трагических обращений, оплакиваний, которые адресованы мученикам. Только мать-поэтесса могла писать подобные стихи!

Этот шедевр, отражающий горестный плач матери, стоны детей, также содержит в себе народное горе, выражает его общечеловеческий смысл.

“Ходжалинская симфония” Н. Гюн, которая является объектом данного исследования, является наиболее ярким примером поэтического творчества периода независимости. Это произведение, которое написано вовремя, к месту, и может считаться художественным воплощением трагедии, порожденной войной.

*Хватит! Сломайте хребет войне!
Разружьте гонг ее!
Разрубите вы слово «война» на куски,
Сотрите из памяти насовсем!
Вспомните человека! Властители без сердец!
Что мир обманули!
По-ду-май-те!!!
Ведь вы не властители мира!
Одумайтесь!!!
Стоит подумать, поверьте! [8, 46].*

Вот так Н. Гюн этим произведением создала вечно звучащую симфонию, которая отразила в себе стоны, страдания, стенания, которые выразили в себе человеческую трагедию.

Заключение. Таким образом, стихотворения, написанные как Сабиром Рустамханлы, так и Нурангиз Гюн в первые годы нашей независимости, являются поэтическим призывом, вытекающим из духа, крови, борьбы, идей свободы, национального суверенитета и достоинства народа. Поэты по-прежнему верны своим традициям гражданской позиции, национальному духу и призывают свой народ, своих единомышленников быть едиными, непоколебимыми и верными своей идее. Здесь еще раз подчеркивается мысль “умрем, но не сдадимся”.

Список использованной литературы:

- 1 Габиббейли Иса. Славный путь независимости и литература независимости. // Литература эпохи независимости Азербайджана. Том I, Баку: “Наука и образование”, 2016. – 800 с
- 2 Баширов Сабир. Путник безграничной души. Баку: “Право”, 2006. – 220 с.
- 3 Рустамханлы Сабир. Любовь навсегда. Баку: “Образование”, 2012. – 576 с

- 4 Юсифли Джаванишр. Поэтика памяти. Баку: "Ганун", 2006. – 82 с
- 5 Рзаев Яшар. Художественное выражение и национально-освободительное сознание. Баку: "Нурлан", 2007. – 152 с.
- 6 Улусель Рагиб. Башни одной крепости. Баку: "Наука и образование", 2017. – 211 с.
- 7 Набиев Бакир. Избранные произведения. Том II, "Чинар-чап", 2004. – 558 с
- 8 Гюн Нуренгиз. Ходжалинская симфония. Баку, Издательство "Вектор", 2006. – 84 с.

References:

- 1 Gabibbeili Isa. Slavnyi put nezavisimosti i literatura nezavisimosti. // Literatura epohi nezavisimosti Azerbajdžana. Tom I, Baku: "Nauka i obrazovanie", 2016. – 800 s
- 2 Basirov Sabir. Putnik bezgranichnoi dusi. Baku: "Pravo", 2006. – 220 s.
- 3 Rustamhanly Sabir. Lubov navsegda. Baku: "Obrazovanie", 2012. – 576 s.
- 4 Iusifli Javansir. Poetika pamAti. Baku: "Ganun", 2006. – 82 s.
- 5 Rzaev Iasar. Hudojestvennoe vyrajenie i nasionAlno-osvoboditelnoe soznanie. Baku: "Nurlan", 2007. – 152 s.
- 6 Ulusel Ragib. Basni odnoi kreposti. Baku: "Nauka i obrazovanie", 2017. – 211 s.
- 7 Nabiev Bakir. Izbrannye proizvedenia. Tom II, "Chinar-chap", 2004. – 558 s.
- 8 Gun Nurengiz. Hojalinskaia simfonia. Baku, Izdatelstvo "Vektor", 2006. – 84 s.

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.44>

Нурланова А.Н.,¹ Мешимбаева Б.Ш.²

^{1,2} Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Өскемен, Қазақстан

АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМДІ ТОҒЫСТЫРҒАН АР ІЛІМІ

Аңдатпа

Абай мен Шәкәрім шығармашылығы – сан кырынан қарап, тереңдікпен үңілуді қажет ететін ерекше құбылыс. Мақалада екі ақын туындыларындағы ар ілімінің тоғысуы, әдеби сабақтастық пен рухани тұтастық мәселесі Шәкәрімнің "Еңлік-Кебек" поэмасына талдау жасау арқылы сараланған. Автор "Еңлік-Кебек" сюжетіне арналған шығармалар - "Дала уалаятының газетінде" жарияланған "Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз" және "Қазақ турасынан хикая" атты екі әңгіме мен Мағауияның, Шәкәрімнің "Еңлік-Кебек" поэмалары және М. Әуезовтің "Еңлік-Кебек" пьесасын талдау барысында әр суреткердің шығармашылық ұстанымы, идеялық-эстетикалық талабы, ол өмір сүрген дәуір мен ортаның талғамы және болған оқиғаға автордың өз үкімімен қатар қаламгерлік қарымын да танытады. Зерттеу барысында осы нұсқалардың барлығы Абай дәстүрі, Абайдың ақындық айналасы тұрғысынан қарастырылған.

Түйін сөздер: ар ілімі, рухани үндестік, әдеби сабақтастық, поэма, Абайдың ақындық айналасы, гуманизм

Nurlanova A.,¹ Meshimbaeva B.²

^{1,2} Kazakh American Free University,
Ust Kamenogorsk, Kazakhstan

THE CONSCIENCE THAT UNITED ABAY AND SHAKARIM

Abstract

The work of Abay and Shakarim is a unique phenomenon that requires a careful examination of the various aspects. The article addresses the problem of spiritual harmony, literary continuity and spiritual integrity in the works of the two poets, by analyzing Shakarim's poem "Enlik-Kebek". The author composed works for the plot "Enlik-Kebek" - two stories "One word that the Kazakhs cannot forget" and "A tale of Kazakh language" and poems by Magauiya, Shakarim's «Enlik-Kebek» and M. The analysis of Auezov's play "Enlik-Kebek" reflects the creative approach, ideological and aesthetic requirements of each artist, the taste of the epoch and the environment in which he lived, and the author's attitude to the incident, along with his own judgment. During the research all of these variants were considered from the perspective of the Abay tradition, from the poetic circle of Abay.

Keywords: conscience, spiritual harmony, literary succession, poem, poetic circle of Abay, humanism

Нурланова А.Н.,¹ Мешимбаева Б.Ш.²

^{1,2} Казахстанско-Американский свободный университет,
Усть-Каменогорск, Казахстан

УЧЕНИЯ О ПРАВСТВЕННОСТИ, ОБЪЕДИНЯЮЩИЕ АБАЯ И ШАКАРИМА

Аннотация

Творчество Абая и Шакарима - особое явление, требующее глубокого осмысления. В статье проанализированы вопросы преемственности и духовной целостности в произведениях двух поэтов путем анализа поэмы Шакарима "Енлик-Кебек". Анализируя поэмы Мағауи и Шакарима "Енлик-Кебек", пьесу М.Ауезова "Енлик-Кебек", а так же два рассказа "Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз" и "Қазақ турасынан хикая" опубликованные в газете "Дала уалаятының газеті" автор показывает творческий подход каждого художника, идейно-эстетические требования эпохи. В ходе исследования все эти варианты были рассмотрены с точки зрения поэтических круга и традиций Абая.

Ключевые слова: учения о нравственности, духовное созвучие, литературная преемственность, поэма, поэтическая среда Абая, гуманизм

Кіріспе. Қазақ – ежелден көшпелі халық. Ал көшпенділердің өз заңы, қалтқысыз салт-санасы бар. Елдің бірлігіне нұқсан келтірмей, ханды сыйлатып, батырды құрметтегіп, халықтың бүтіндігін бұздырмай келген заңнан бетер мықты бұлжымас дәстүрі мен салты бар екені белгілі. Сол салт қазақтың ұлттық бет-бейнесін, бар ізгі қасиеттерін сақтап, ұрпақтарды тәрбиелеп, қазақ деген халықты заманнан заманға жетелеп келеді. Салттың сақшысы болған тарихтың сом тұлғалдарының бейнесін ел жадында жаттап, жас ұрпаққа жеткізеді. Бұл ретте, ұлттық әдебиеттің алар орны зор. Әдебиет арқылы бүгінгі жас буын тарихты тани алады.

Қазақ әдебиеті он тоғызыншы ғасырдың соңы мен жиырмасыншы ғасырдың басында жаңа бір белеске көтерілді. Әдебиеттің тақырып аясы кеңейіп, жанрлық жағынан байыды. Ежелгі шығыстық үлгіде дамыған дастан жанры жаңа бір деңгейде көтеріліп, қазақ өмірін, қазақ тарихын суреттейтін поэмалар жазыла бастады. Ол поэмалардың әдебиетке нықтап енуіне түрткі болған - Абай және оның әдеби ортасы. Сол ортада туған поэмалардың бірі – Еңлік пен Кебектің мұңғы махаббат тарихына арналған шығармалар.

Осы ретте, біздің зерттеуіміздің мақсаты – Еңлік пен Кебек оқиғасын арқау еткен шығармаларды Абайдың ақындық айналасы, Абай дәстүрі, Абай мен Шәкәрімнің көзқарастарындағы ар категориясының тоғысуы, әдеби байланыс, рухани сабақтастық аясында қарастыру; Шәкәрімнің шабытынан туған бұл шығармада Абайдың гуманистік көзқарасының ізі жатқанын көрсету.

Абай қазақ әдебиетінің жаңа биікке, жаңа бір биікке көтеріп, тың арнаға әкеліп қойған жоқ, артына тау сілеміндей мол әдеби дәсүр қалдырып кетті. Ақынның гуманизмі оның шәкірттерінің шығармаларында моншақтай шашылып, олар өз кезегінде қазақ әдебиетінің жауһарларын құрайтын гауһар тастарға айналды. Ол жанр жағынан ғана емес, әдеби жаңа әдіс, тың тақырып, идеяларға да қатысты. Абайдың көкейінде туған, Абай шығармаларында дәріптелген ар ілімі Шәкәрім поэзиясында, Шәкәрімнің философиялық прозасында жалғасын тапты. Біз бүгін ақын інінің шығармашылығындағы бір ғана мысал «Еңлік-Кебек» поэмасына тоқталу арқылы осы ұстанымды дәлелдегіміз келеді.

Шәкірттің алар асулары тікелей ұстазының жол көрсетуімен бағыт-бағдарымен басталды. Халық Ш.Құдайбердіұлының А.Құнанбаевтың ізін жалғастырушы ретінде таниды. Бұл жерде туындайтын ендігі бір мәселе – Абай бастаушы болса, рухани арпалыс пен халықтың жан дүниесін ағартуға бүкіл өмірін сарп етіп, оны еңбектерінде жазып, поэзиясында жырлаған данышпан ақын, тарихшы Ш.Құдайбердіұлы – дамытушы. Ағасы, әрі тәлімгер ұстазының берген орынды кеңестерінің арқасында ол ғылым мен білімге баса назар аударып, Абай бастаған істі жалғастырып, оған көрік қосып одан сайын дамыта түсті

Әдістеме. Еңлік пен Кебек оқиғасы араға бір ғасыр салып Абай және оның ақын шәкірттерінің қаламында Ұлы ақынның ұйытқы болуымен қазақ әдебиетінің биіктерін бағындыруға ұмтылған жас буынның талқысына түсті. Ол шығармалар – Шәкәрім Құдайбердіұлының "Еңлік-Кебек" поэмасы мен Мағауия Абайұлының осы аттас дастаны, "Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз" және «Қазақ турасынан хикая» атты "Дала уалаятының газетінде" жарияланған екі әңгіме. Кейіннен қазақтың тағы бір кемел жазушысы Мұхтар Әуезовтің "Еңлік-Кебек" пьесасын жариялады.

Ел аузында аңыз мен ақиқаты аралас жүрген оқиғаның қазақ әдебиетіне қоныс аударуына тікелей Абайдың ықпалы болған. Бұл жерде ақын бір жағынан аз ауыл тобықтысы ғана емес, бүкіл елдің бүтіндігін бұзбау үшін «бұзақы», «салтты бұзушылар» атанып, ат құйрығына байланып кете барған екі ғашық – Еңлік пен Кебектің пәк махаббатын ақтап алғысы келсе, екінші жағынан алыстан емес, өз елінде, тобықтысында болған тарихи негізі бар оқиғаны тақырып етіп бере отырып, жас дарындардың қаламын ұштағысы келген де болар.

Бір ғана оқиға бірнеше жанрлағы көркем шығармаларға арқау болды. Ол шығармалардан ақынның немесе жазушының өмір сүрген заманының барысы, дәуірдің талабы мен талғамы, әр қаламгердің азаматтық ұстанымы мен шығармашылық әдіс-амалы, идеялық байламы мен эстетикалық көзқарасы, болған оқиғана өз үкімі көрініс

тапқан. Қалай дегенмен де, адам – өз заманының перзенті, өз дәуірінің ұлы. Ал әр заманның өз құндылығы, өз заңы, өз талап-талғамы бар. Ендеше, Еңлік пен Кебек туралы шығармалардың астарында қазақтың сенімі мен, дүниетанымы, тарихи суреттерімен қатар, әр қаламгердің өзіндік ұстанымы мен дәуір көрінісі бар.

Абайдың ақынның ортасында өрбіген бұл сюжеттің айналасына оның шәкірттерін тоғыстырған дүние – рухани әлемнің Абаймен жақындығы, көзқарастардың үйлесуі, мақсаттың, мүдденің ортақтығы. Аға ақынның ізгілік, ар ілімін жалғастырушы жаңа бір толқынның әдебиетке келуінің көрінісі.

Осы тұрғыда профессор Б.Әбдіғазизұлының мына бір пікірі ойымызды негіздей түседі: "Ұлттық әдебиетіміздің арғы-бергі тарихына үңілсек, оның ең бірінші кемелдену биігі Абай есімімен, ұлы ақын өмір сүрген он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиетінің даму үрдістерімен тұспа-тұс келеді. Сол дәуірдегі көркемсөз өнерінің ғажайып айдынына алып шығар қуатты ағыстың бастау көзі, қайнап шыққан бұлағы Абай поэзиясы болды" [1, 117].

Бұл шығармалар арқылы қазақтың Қозы мен Баян, Жібек пен Төлеген сияқты ғашықтық символдарының қатарына Еңлік пен Кебектің образы қосылды. Олардың сүйіспеншілігі туралы бес бірдей шығармада қазақ әдебиетін толықтырды. Мұның өзі бұл оқиғаның ел арасына кең таралып, салмақты орын алғанын көреміз [2, 19].

Нәтижелер. Жоғарыда атап көрсеткендей, Еңлік пен Кебек сюжетіне жазылған алғашқы шығармалар прозалық үлгіде, араға бір ғасыр салып, яғни 1892 жылы "Дала уалаяты газетінің" 29, 31, 32, 34 – 40 – сандарында жарық көрді. Бұл шығармалардың авторы "Ұмытылған" деп қол қойылыпты. Ал шығарманың өзі екі тілде жазылған – "Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз" және "Незабытое прошлое и настоящее киргизов" [3, 640].

Еңлік пен Кебек туралы шығармалардың түп негізі осы прозалық нұсқада болса керек. Кейбір зерттеушілер бұл нұсқалардың авторы Абай деген де болжам айтады. Бұл шындыққа саяды. Себебі, оқиға Абайдың елінде, тобықты жерінде болған. Ескі салттың құрбаны болып кете барған екі қыршынды оқиғасына, Кеңгірбай сияқты бидің шығарған шешіміне Абайдың да өз айтары, өз үкімі бар шығар. Келесі бір пікірлер әңгіме авторлығын Шәкәрімге тағады. Оған мұрындық болған "Ұмытылған" деген авторлық Шәкәрімге де тиесілі болғандығы.

Осы сюжет кейін тағы да Абайдың ортасында ақынның баласы Мағауиян мен ақын інісі Шәкәрімнің қаламында жаңғырып, жаңа жанрда жазылды. Ол – поэма жанры.

Аға ақын Абай бұл жанрдың томағасын сыпырып беріп, шығыстық негіздегі нәзирашылдық дәстүрді жаңғыртса, оның шәкірттері поэмаға қазақи сюжет беріп, қазақтың ортасын әкелді. Осылай, Еңлік-Кебектің келесі нұсқалары қазақ әдебиетінде жаңа қанат жайып келе жатқан поэма жанрында жарық көрді. Екі поэманың сюжеті бір болғанмен, екі ақынның үкімі басқа, байламы бөлек.

Мағауия Абайұлы Абай сынаған қоғамға үкім айтып, Кеңгірбай қылығын жаттады. Тобықтының атасы Кеңгірбайды паракор би деп даттап, ел ағаларын сынады. Сол арқылы өзі өмір сүріп отырған заманның осал тұстарын көрсетуге ұмтылды. Дегенмен, Мағауия поэмасы өз заманында кең тарай қоймады. Себебі, аруағына құдайдан сенген Кеңгірбайдай бидің бұл образын Мағауияның ортасы қабылдай қоймады. Поэмадағы көркемдік шындықтың сол уақыттағы қоғам санасына жат көрініп, ата-баба аруағының беделі түспей тұрған шақтағы олардың датталуына жол берілмеуінен де болар [2, 27]. Бір ғасыр өткен соң Еңлік-Кебек сюжеті тағы да жаңғырды. Бұл ретте басқа жанр, тағы да қазақ даласы, қазақ әдебиеті үшін жаңа, жат жанр – драма үлгісінде жарық көрді. Тағы да сол Абайдың ортасы, тобықтының жерінде, ақын Абайдың жолдасы Әуез қарттың немересі М.Әуезовтің қаламынан шықты. Екі алып - Абай мен М.Әуезов арасындағы рухани үндестік, көркемдік сабақатстық мәселесін зерттеуші ғалым А.Картаеваның пікірінше, олардың рухани байланысы екі алыптың адамгершілік мұраттарының ортақтығында жатыр [4, 362].

Еңлік пен Кебек оқиғасына бала Мұхтар жас кезінен қанық екені даусыз. Абай сепкен нәр, Абай берген тәлім талай алыптың қайнар бастауына айналып, осы тақырып кейіннен оның тырнақалды туындыларының түрткі болуы заңды да. Кейіннен дәл пьесаның тұсауы Абайдың шаңырағы – Әйгерімнің отауында кесілді. Бұл пьесаның кейіпкерлері қатаң салт-дәстүр, қатал билеушілерге қарсы шығып, табандылық танытады, бірақ соңында заманынан, ортасынан жеңіліп тынады. Алайда, олар рухани жағынан жеңісті иеленді. Кеңестік тоталитарлық кезеңнің қаны тамып тұрған дәуірде М.Әуезов тарихи шығарманы жаңғыртып, бұрынғы өткен замандар сюжетін сахнаға шығарды. Осылайша, Еңлік-Кебек сюжеті М.Әуезов қаламында классикалық деңгейдегі шығармаларын қатарына көтерілді.

Талқылау. Абай мен Шәкәрім қаламы, Абай мен Шәкәрім әлемі. Бұл әлемнің, екі ақынның ар туралы ілімінің тағы бір тоғысқан тұсы осы Еңлік-Кебек оқиғасымен байланысты. Абайдың елінде болған оқиға сол ортада қайнап, сол ортада әдебиетке қоныс аударды. Ол оқиғаны мәңгілік еткен туындылардың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының "Еңлік-Кебек" поэмасы болатын.

Шәкәрімнің шешімі бөлек. Ол аға ақынның ар іліміне терең бойлаған, оны өзінше өрге сүйрей білген ақын.

*...Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр баралық!
...Білімді сол кісіден ізденелік...
...Бұл Абай саудагер зой ақыл сатқан,
Әр түрлі асылы көп өтпей жатқан.
Тегін білсең – аласың, бос береді,*

Тұстасынан ешкім жоқ мұны тапқан [5, 11],

- деп Шәкәрім ақын Абайдан үлгі алуға шақырады.

Абай ақын інісінің қаламы арқылы Еңлік пен Кебекті ақтап қалып, гуманизмнің шыңынан көрінді. Екі ақынды тоғыстырған ар ілімі бұл жерде де көрініс тапқанын байқаймыз. Абай да, оның ақын інісі Шәкәрім де ұлы гуманист ретінде адамды, оның рухани әлемін, жеке басының азаттығын бәрінен жоғары қойды.

Шығыстың батыстан бұрын болып қойған ояну дәуірінің шайырлары мен батыс гуманистерінің шығармаларымен сусындаған екі ақын махаббат деген ұлы сезімді ақтап ала отырып, тобықтының ақсақалы Кеңгірбай бидің лажсыздықтан жасаған үкімінің де себебін береді.

Шәкәрім поэмасының "Өңгіме алдындағы аз сөз" деп аталатын кіріспесіне тоқталайық. Ақын мұнда қазақтар мен қалмақтар арасындағы қақтығыстар, өз қазақтың он сегізінші жасырдағы ахуалы, тарихи оқиғалар, тобықтылардың Шыңғыстауға келу тарихына нақтылы дәлдікпен фактілер келтіре отырып, шолу жасаған. Осылайша, ақын арыдан қозғайды. Еңлік пен Кебекке айталар үкімнің де түп-тұқиянын заманның зарына әкеліп тірейді. Кейіпкерлер арасындағы қақтығыстардың да түп мәні осында дегендей мегзейді.

Ақын поэмасының тағы бір ерекшелігі – Нысан абыз аузымен айтылатын тағдыр трактовкасы:

Қара жартаст түбінде кез келеді,

Шырағым, ондай қыздан сақтанып жүр[5, 196],- деп абыз батырды сақтандырса да, бәрібір түбінде тағдыр жеңеді.

Кебек «Ажалың биік қабақ сұрлау қыздан, Батырым, ондай қызға көңіл бөлме» деген балгер Нысан абыздың сөзін естісе де, Еңліктей қыз үшін өлген менде арман болмас деп соңына дейін күресуден танбайды. Екеуі тасаланып бір жартасты паналап аз да болса мәз ғұмыр кешеді, шекесі торсықтай елін қорғар батырдың ата-анасы атанып, сол баланы ермек қылып бақытты күн кешеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында құдаласып қойған екі елдің батасын бұзу зор күнә болып есептелген. Осы тәріздес мәселелердің орын алмауы үшін ел ақсақалдары дәстүрдің бұзылмауын жіті бақылап отыратын болған. Ал билер соты болған істі тезге салып, бағынбағандарды басқаға үлгі болсын деп қатаң жазалап отырған. Сондықтан Еңлік пен Кебектің жолдан тайып, қалыптасқан салтқа ашық қарсы шығуының салдарынан жазаға ұшырауы сол заман үшін қалыпты жағдай саналады [6, 110б.].

"Махаббатсыз дүние бос" деген Абай ілімімен сусындаған Шәкәрім Еңлік пен Кебектің сүйіспеншілік сезімін суреттеуге поэмада көп орын берген. Ол пәк махаббатты адам бойындағы ізгі қасиеттердің ең биік бір түрі ретінде көрсетеді. Сезімнің еркіндігі, махаббат, ғашықтық, теңдік – Шәкәрімнің ар ілімінің бөлінбес бір бөлшегі. Ғылым жолына кеш түскен қыр қазағы Пифагор, Эпикур, Ньютон, Линней сияқты білімділердің тәжірибелері мен ғылымға енгізген жаңалықтарынан хабардар болған. Шәкәрім ар ілімінде тереңге барып, "Үш анық" трактатын жазды. Оның ұйғарымынша, ұждан тек ар-намыс қана емес, ол әрі қанағат, әрі әділет, әрі мейірім. Осы үш қасиет бірігіп барып ұжданды құрайды. Мұның адам үшін өмір сүру кезінде қажет ең басты құндылық екенін айта келіп, жаратылыс заңдылығына тоқталады. Оның негізі бөлінуге мүлде келмейтін атом жайы. Шәкәрім жаратылыстың сырын білу мақсатында "Қайта айналыс жолы", "Жаратылыс жолы", "Тұқымдастық жолы", "Дене сезімі", "Әр түрлілік" деген кішкене тақырыпшаларда әр ғалымнан мысал келтіріп, дүниенің негізін дәлелдеп береді. Шәкәрім нағыз гуманист ақын ретінде Абайдың ізімен екі ғашық жағына шығады. Дегенмен, ол ата салттың сақтаушысы Кеңгірбайды жазғырмайды да. Ол ақынға тән шеберлікпен Кеңгірбайды осы үкімге әкелген жайттарды өз арызы мен халқы алдындағы парызын таразазыға салған тұсты көрсете алды.

Шәкәрім екі жасты өлтірер тұста өзінің аяушылық сезімін жасыра алмайды:

*Жас қой деп жаны ашыған бір адам жоқ,
Қолға түскен кісіге қатын мықты*[5, 209].

Ал жиылған жұртты қаталдығы үшін сынайды:

*Көп Найман екеуіне тұр анталап,
Бейне бір соятұғын малға балап*[5, 209].

Шәкәрімнің жұрты Абай:

*Антпенен тарқайды,
Жиылса кеңеске.
Ор қазып байқайды
Туа жау емеске,*

-деп айтқан елден аттап кетпеген[7, 202].

Қазағы үшін қан жылаған Шәкәрім поэмасынан "тамақ үшін қыдырған матай" мен "тек жатпайтын" жұртты, өз батырына өзі жау болған қауым мен обалды білмейтін "өшіккен елді" көреміз.

Қорытынды. Сонымен, Шәкәрімнің Еңлік пен Кебек жайлы поэмасынан Абай мен Шәкәрімнің шығармашылығындағы рухани сабақтастық, ар ілімінің үндестігін көре аламыз.

Иә, "Қазақ поэзиясындағы Абай поэзиясынан нәр алып, Абай дәстүрін жалғастырып, жыр жазбаған ақын жоқ" [8, 221].

Абай мен Шәкәрімнің рухани жақындығы - ағалі-інілі туысқандық қатынас емес, философиялық дүниетанымдарының туыстығы ойларының бір арнаға келіп тоғысуы, ар сезімі мен ақиқат ілімі, ізгілік пен адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі дүниетаным үйлесімі. Он тоғызыншы ғасырдағы Абайдың ауылы қазақ

өнері мен поэзиясының орталығына айналғаны рас [9, 212]. Абай тағылымы Шәкәрімнің рухани әлемінен көрініс тапты, Абайдың адамгершілік тұрғысындағы идеялары Шәкәрім шығармашылығы арқылы жаңа биікке көтерілді. Бұған Шәкәрімнің "Еңлік-Кебегіндегі" авторлық шешім дәлел.

Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы Абай ауылы қазақ жұртының бай өнері мен поэзиясының орталығына, ұлттық мәдениетті өркендету мен насихаттаудың рухани мектебіне айналды

Шәкәрімнің аталмыш поэмасы Абайдың көзі тірісінде жазылды. Бүкіл тобықты сыйынған Кеңгірбайдай әулиені парақор би етіп көрсеткен Мағауияның «Еңлік-Кебек» поэмасынан кейін осы оқиғаны Шәкәрімге жаздырта отырып Абай оқиғаның ақ-қарасын шешкізді. Жоғарыда аталған бес нұсқаның қайсысын алсақ та, қыз бен жігітті құрбан еткен жан – Кеңгірбай би. Бірақ Шәкәрім ақын ұстазының үдесінен шығып, екі ғашықтың қанын бір Кеңгірбай емес, оның заманына, тарихтың шырғалаңына, қазақ қоғамына арттырды.

Абайдың ар ілімінен сусындаған Шәкәрім ақын "Еңлік-Кебек" поэмасында адалдық пен арлылықты, кеменгерлік пен кемелдікті, сүйіспеншілік пен ізгілікті келешек ұрпақ бойына тарих тағылымы арқылы дарытады. Ендеше, Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы ар мәселесі ары қарай да зерттеуді қажет ететін терең тақырып екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім поэзиясының көркемдік қайнарлары.- Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2003.-144 б.
- 2 Нурланова А. "Еңлік-Кебек" сюжеті әдеби және тарихи контексте. – Өскемен: Қазақстан-Американдық еркін университеті, 2014. – 150 б.
- 3 Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар(1888-1894). Құрастырушы: Ү.Субханбердина. - Алматы: Ғылым, 1989.- 656 б.
- 4 Картаева А.М. Абай мен Мұхтар Әуезов: рухани сабақтастық пен көркемдік тұтастық. – Алматы: Жания-Полиграф, 2010.–380 б.
- 5 Шәкәрім. Қазақ айнасы: Өлеңдер мен поэмалар.-Алматы: Атамұра, 2003.-296 б.
- 6 Сыдықов Е. Шәкәрім. – Алматы: Ғылыми-танымдық басылым, 2013. – 441 б.
- 7 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.-Алматы: Жазушы, 1995. Т.1.-336 б.
- 8 Кожекеева Б.Ш., Бегманова Б.С. // Абай мен қазіргі қазақ поэзиясындағы үндестік // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы – 2019. – # 2(68). – Б.220-224.
- 9 Әбдіғазизұлы Б., Найманбаев А.Абай сөзі – ұлты руханиятының ұлы бағдары // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы – 2019. – # 4(74). – Б.211-214.

References:

- 1 Abdigaziuly B. SAKArım poeziasynyn korkemdik Kainarlary.- Karagandy: BolasaK-Baspa, 2003.-144 b.
- 2 Nurlanova A. "Enlik-Kebek" sujeti Adebі jAne tarihi kontekste. – Oskemen: Kazakstan-AmerikandyK erkin universiteti, 2014. – 150 b.
- 3 Dala ualaiatynyn gazetі. Adebі nusKalar(1888-1894). Kurastyrusy: U.Subhanberdina. - Almaty: Gylym, 1989.- 656 b.
- 4 Kartaeva A.M. Abai men Muhtar Aueзов: ruhani sabaKtastyK pen korkemdik tutastyK. – Almaty: Jania-Poligraf, 2010.–380 b.
- 5 SAKArım. Kazak ainasy: Olender men poemalar.-Almaty: Atamura, 2003.-296 b.
- 6 SydyKov E. SAKArım. – Almaty: Gylymi-tanymdyK basylym, 2013. – 441 b.
- 7 Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly. Sygarmalarynyn eki tomdyK tolyK jinagy.-Almaty: Jazusy, 1995. T.1.-336 b.
- 8 Kojekeeva B.S., Begmanova B.S. // Abai men Kazırgı Kazak poeziasyndagy undestik // Abai atyndagy KazUPU-dyn Habarsysy. Filologia gylymdary seriasy – 2019. – # 2(68). – B.220-224.
- 9 Abdigaziuly B., Naimanbaev A.Abai sozi – uly ruhaniyatynyn uly bagdary // Abai atyndagy KazUPU-dyn Habarsysy. Filologia gylymdary seriasy – 2019. – # 4(74). – B.211-214.

МРНТИ 17.07.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.45>

Оралова Г. С.¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан, Қызылорда

ЕРІМБЕТ КӨЛДЕЙБЕКҰЛЫНЫҢ АЙТЫСТАҒЫ ОРНЫ

Андатпа

Мақалада Ерімбет Көлдейбекұлының айтыстағы орны айқындалады. Ерімбет ақынның жазбаша айтыс қалыптастырған ақынның даралық сипаты, айтыстарының мәні, көркемдігі талданады. Ерімбет Көлдейбекұлының хат жанрындағы шығармаларының жанрлық, танымдық сипаты зерделенеді.

Ерімбет Көлдейбекұлының жазбаша айтыстары арқылы ұлт әдебиетіне, мәдениетіне, руханиятына қосқан үлесі бағаланады.

Ерімбет ақынның айтыстарының жұмбақтасу мен шешу жүйесімен жырланған шығармаларының дүниетанымдық сипаты дәлелденеді. Ерімбет Көлдейбекұлының жұмбақ айтыстарының белгілі бір әдеби шығармашылық ортаның сабақтастығын танытатын ерекшелігі сараланып, жұмбақ айтысын жасап, оны шешу аясындағы басалқы айтушы ақындар дәстүрінің табиғаты дәйектеледі. Жазбаша айтыстарының идеялық-композициялық желісіндегі қазақ халқының жыраулық-ақындық, шешендік дәстүріндегі ағартушылық бағыттағы тұлғалардың ұстаздық тұлғаларының дәріптелу дәстүр көрінісіне сипатама жасалынған.

Ерімбет Көлдейбекұлы шығармашылығындағы жазбаша айтыстарының тәрбие, тәлімгерлік мәнді шығармалар екендігі сараланады. Ерімбет ақынның өзі өмір сүрген дәуірдің әдеби сыншысы ретіндегі шығармашылық даралық сипаты, поэтикалық тіл қолданыстарының мәні айқындалады. Ақындық ойды кеңейте түсу үшін қолданылған халық даналығы үлгілері мақал-мәтелдерді шеберлікпен үйлестіре қолданудағы шеберлігі дәстүр жалғастығы аясында қарастырылады.

Түйін сөздер: дәстүр, ақындық мектеп, дүниетаным, ұлттық ерекшелік, стиль, ұлттық сипат, жазба айтыс, жұмбақ айтыс, хат-өлең

Oralova G.¹

*¹Korkyt ATA Kyzylorda University,
Kyzylorda, Kazakhstan*

YERIMBET KOLDEYBEKULY'S ROLE IN AITYS

Abstract

The article analyzes the role of Yerimbet Kuldeybekuly in aitys. The individual character of the poet, the essence and art of execution in the written aitys of Yerimbet Akyn were determined. The genre and cognitive nature of Yerimbet Kuldeybekuly's works in the field of letters is studied.

Yerimbet Kuldeybekuly's contribution to the literature, culture and spirituality of the nation is determined through written aitys.

The worldview of Yerimbet's creativity, performing aitys according to the system of riddles and answers, is analyzed. The peculiarities of Yerimbet Kuldeybekuly's enigmatic aitys, which show the continuity of a certain literary and creative environment, are analyzed, the nature of the tradition of the leading poets in the creation and solution of the enigmatic aitys is confirmed. In the ideological and compositional network of written aitys the description of the tradition of glorification of pedagogical personalities of the enlightened persons in the Zhyrau-poetic, oratory tradition of the Kazakh people is described.

The aesthetic meaning of the poetic linguistic use of the aitys of Yerimbet akyn, the semantic meaning of the figurative word usage are highlighted. The nature of the creative individuality of the poet Yerimbet as a literary critic of the epoch in which he lived, the essence of the use of poetic language was determined. The examples of folk wisdom used to expand the poetic thought were considered in the context of the continuation of the tradition of skillful use of proverbs in combination with skill.

Keywords: tradition, poetic school, worldview, national identity, style, national character, written aitys, mysterious aitys

Оралова Г.С.¹

*¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

РОЛЬ ЕРИМБЕТА КУЛЬДЕЙБЕКУЛЫ В АЙТЫСЕ

Аннотация

В статье анализируется роль Ерімбет Кулдейбекулы в айтысе. Определен индивидуальный характер поэта, сущность и искусство исполнения в письменных айтысах Ерімбет ақына. Изучается жанровая и познавательная природа произведений Ерімбет Кулдейбекулы на письме. Вклад Ерімбет Кулдейбекулы в литературу, культуру и духовность нации формируется в письменных айтысах.

Проанализировано мировоззрение творчества Ерімбет, исполняющего айтыс по системе загадок и отгадок. Идет разбор особенностей айтыс-загадок Ерімбет Колдейбекулы, демонстрирующий преемственность определенной литературно-творческой среды, подтверждается характер традиции ведущих поэтов в создании и разрешении айтыс-загадок. В идейно-композиционной линии письменных айтысов дается описание традиции прославления передовых деятелей просвещения в жырау-поэтической, ораторской традиции казахского народа.

В письменных айтысах Еримбета Колдейбекулы прослеживается тематика воспитательного и наставнического характера произведения. Природа творчества поэта Еримбета, как литературного критика своей эпохи индивидуальна.

Выделены эстетическое значение поэтического языкового употребления айтысов Еримбет акына, смысловое значение образного словоупотребления. Образцы народной мудрости, используемые для расширения поэтической мысли, рассматривались в контексте продолжения традиции умения употреблять пословицы и поговорки.

Ключевые слова: традиция, поэтическая школа, мировоззрение, национальная идентичность, стиль, национальный характер, письменные айтысы, загадочные айтысы, переписка

Кіріспе. Әлемдік өркениеттегі өзіндік тарихи тұғырын ұлттық дүниетанымының көріністерін-рухани құндылықтары арқылы таныта алған қазақ халқы бұрын-соңғы мұраларын қайта қарап, зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Тарихы терең саналатын қазақ сөз өнері ғасырлар көшінде қалыптасқан өзіндік үнімен, болмысымен ерекше.

Қай халық болмасын өткенін жете танып, әдеби, мәдени мұраларын толық игеру арқылы дамып, рухани әлемін жетілдіре түседі.

Ұлтымыздың әдеби, мәдени мұраларын байыта түскен Қорқыт мұраларынан бастау ала дамыған Сыр сүлейлері де ақындық мектеп қалыптастырып, өз салтанатымен тұтастай ұлт руханиятын биіктетуге өзіндік үлестерін қосып келеді..

Қай халық болса да өзінің көп ғасырлық тарихын зерттеп, оны болашаққа жаратып жатады. Қазақ халқы да өзінің ұлттық мәдениетінің сан ғасырлар бойы өркендеп, жалғаса дамыған тарихи, мәдени жолында сөз өнерінің асыл мұралары халықтың әдеби, эстетикалық, философиялық танымын қалыптастырып дамытты. Ұлттық әдебиетіміз қаншама уақыт терең зерттелмей, тарихымыз бен әдебиетімізге қатысты құнды дүниелеріміздің беті ашылмай жатты. Еліміз тәуелсіздігін алған тұстан бастап тарихқа жаңа көзқараспен қарап, түрлі мемлекеттік пәрменді бағдарламалар аясында өркендеудің жолына түсе бастадық. Қазақ әдебиетінің тарихын қайта зерделегенде ауыз әдебиеті мұраларынан бастап, әдебиет тарихын қайта жіті зерделеп, тану қажет болды. Ұлттық әдебиеттануы ғылымының қалыптасуы, оның даму жолында ақындық өнер сөз өнерінің негізгі арнасы қатарында болды. Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарастары халықтың фольклор туындыларынан, ақындық поэзиясынан, жазба әдебиетіндегі әр түрлі жанрдағы туындылардан көрінетін көркемдік-эстетикалық қызметімен танылады.

Қазақ әдебиетінің даму жолындағы құнды тарихи, мәдени, әдеби, көркемдік мұраларымыз қазақ деген халықтың ділінің, тілінің, дінінің сақталуына себепкер болды. Қазақ әдебиетінің даму жолындағы әдеби мұраларымыздың барлығы да ұлтымыздың рухани мәдениетінің көрсеткіштері дей аламыз. Қазақ әдебиетінің бастауы болған ақындардың шығармашылық туындылары, олар қалыптастырған поэзия жанрлары жайлы алғаш ғылыми негіз бола алатын пікірді Әбунәсір Әл-Фараби “Өлең өнерінің қағидалары туралы трактатында” [1], Уәлиханов өзінің зерттеу еңбектерінде айтқан болатын [2]. Ағартушы-ғалым Ахмет Байтұрсынов еңбектерінде рухани құндылықтарды былай түсіндіріп берген: “...тіршілік үшін жұмсалатын тірнек өнері болады да, ...көркемшілік үшін көрнек өнері болады” [3, 340-341] – деп, көрнек өнерінің бес тарауын (сәулет, сымбат, кескін, әуез, сөз) деп түсіндіреді. Ғалымның ақындық өнер, поэзия жайлы анықтап берген пікірі қазақ әдебиеті тарихының негізгі арнасы, бастауы болған өлең өнерін оның ықпалын айқындап көрсетеді.

Әдістеме. Өмірдің шындығын жырлаған ақындардың лирикалық-дидактикалық өлеңдерінің, айтыстарының, эпикалық дастан, жырларының, халықтың арасында ұмытылмай жатталып, оның елден-елге тарап, халық жадында сақталып қалуының бір ерекшелігі ол-насихаттаушылардың яғни өнер адамдарының орасан еңбегі. Ақындар шығармаларын әнші-термешілердің, жыршы-жыраулардың терме етіп жырлауы арқылы кеңінен таралған әдеби мұралар халықтың ұлттық сипатының, ділі мен тілінің, діннің және т.б. адамгершілік-ізгілік асыл қасиеттерінің сақталып, жаңғыруында айырықша маңызды роль атқарды. Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы желісі үзілмей келе жатқан өзекті мәселенің бірі ауызша суырып салмалық өнер мен жазбаша ақындық поэзия дәстүрлерінің бірін-бірі толықтыра, жаңара жалғасып келе жатқан дәстүрі кең түрде таратып, талдауды қажет ететін мәселелер. Бұлардың арасында табиғи дәстүр жалғастығы бар. Дәстүр жаңарып отыратын құбылыс. Әрбір ұрпақ өзіне дейінгі дәстүрлерді саралап қарайды, жақсысын меңгеріп, оны ары қарай таратып, мазмұнын жаңартып, жаңа түр әкеледі. Әдеби даму үздіксіз қозғалыстағы процес. Көркемдік дәстүр жалғастығы жүйесінде ақындық дәстүрдің көп ғасырлар бойы ауызша суырып салма (импровизация) өнері мен жазбаша ақындықтың өзара сабақтастық жағдайында болып келе жатқаны – әдеби даму процесінің айқын көрсеткіші дей аламыз. Дәстүр - адамзаттың өнеріне, тіпті өміріне, біліміне де қатысты құбылыс. Дәстүр дайын күйінде емес, ол заман, ғасыр ағымындағы мол тәжірибелердің жемісі, уақыттың, халықтың эстетикалық ақыл-ой елегінен сүрінбей өткен, өміршеңдік сипат алған, өсіп-өніп, жалғасып отыратын белсенді құбылыс дейміз. Халық поэзиясындағы дәстүр кең ұғымды қамтиды. Поэзияның ұлттық ерекшелігін оның ұлттық сипатын танытып халықтың тұрмыс-тіршілігіне дүниетанымына, көркемдік ойлау деңгейіне, басқа халықтардың мәдениетімен, әдебиетімен ықпалдастықта және де өзіндік ерекшелігімен сабақтаса өріс алады.

Бұл ойларымызды тағы да проф. Е.Исмайловтың пікірімен өрбітер болсақ: “Қазақтың жазба әдебиетінде ақындардың дара төл шығармасы туа бастаған (индивидуальное поэтическое творчество акынов) дәуірден

бермен қарай ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет өкілдері бір-бірімен тығыз байланыста аралас, қатар өмір сүрді. Ұлы Абай, Ыбырайлармен қатар Жанақ, Орынбай, Марабай, Шөже, Біржан, Жамбыл, т.б. ақындар өзінің өлең-жырларын ауызша айтып, таратып отырды. Жазылып немесе басылып таралған шығармалар мен ақын-жыршылардың ауызша айтылған өлең-шығармалары бірін-бірі ығыстырып, жоғалтқан емес. Қайта біріне-бірі әсер етіп, бірін-бірі толықтырып отырды. Бұлардың қабысуы прогресшіл идеяны, халық өмірінің шындығын жырлауда айқын көрінді” [4, 73 б].

Нәтиже. Ерімбет Көлдейбекұлының хат жанрындағы шығармаларының жанрлық, танымдық сипатын зерттеп, зерделеу, келер ұрпаққа таныту, айтыстағы орнын айқындау маңызды мәселе.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы ақындық өнер дәстүрі ауызша және жазбаша сипаттарын қатарлас ұстануымен ерекшеленеді. *Халық ауыз әдебиетіндегі ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр-айтыс халықтық өнер болып табылады.* XIX–XX ғғ. қазақ әдебиетінің тарихи даму жүйесіндегі жазбаша айтыс жанрының пайда болуын, қалыптасуын, дамуын сөз өнері үдерісіндегі ұлттық ерекшеліктер қатарында атаймыз. Айтыс туралы М.Әуезов: *“Айтыс” деген атау-айтысу, тартысу, дауласу немесе жарысу, сынасу мағынасында қолданылады*” [5.,318] дейді.

Сыр сүлейлері шығармаларында тұрақты орын алған жазбаша айтыс көрінісін арнайы зерттеп, пікір айту М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Н.Төреқұлов, М. Жармұхамедов, Р.Бердібай еңбектерінде орын алған.

Сыр бойындағы жазба айтыс мұраларын ғалым Ә.Қоңыратбаев зерттеп, жүйелесе, зерттеуші М.Байділдаев оларды жинақтауда үлкен еңбегін қосты.

Т.Тебегенов ақындар айтысын үш түрге бөліп қарастырған: “1. Мұсылмандық-ағартушылық айтыс; 2. Еларалық, ұлтаралық айтыс; 3. Жазбаша атыстар” [6,8].

Ұлт әдебиетін құрайтын өңірлік әдебиет десек Сыр сүлейлері шығармашылығы – қазақ әдебиеті деп аталатын өнердің құрамдас бөлігі. Қарасақал Ерімбеттің қазақ әдебиеті тарихына қосқан жазбаша айтыстары – хат-өлеңдерден құралатын композициялық құрылымды шығармалар. Ерімбет Көлдейбекұлының “Ерімбет пен қыз Жекей”, “Ерімбет пен Ыбырайым”, “Ерімбет пен Аппаз”, “Ерімбет пен Кете Шораяқтың Омары” айтыстары-жазбаша айтыс жанрындағы жұмбақ айтыстар.

Жазба айтыстың өзіндік ерекшеліктері бар. Айтысты бастаған ақынның сөз еткен мәселесін келесі ақын, дамыта суреттеу дағдыға айналған және жазып айтысқандықтан онда басы артық сөз, мәнсіз ұйқас, сөз қайталаулар кездесе бермейді.

Сыр өңіріндегі Ерімбет ақын және оның замандас ақындары ықпалымен қалыптасқан жазба айтыстарды осы атыраптағы ақындық дәстүр ерекшеліктері деп бағалаймыз. Бұл дәстүр осы күнге дейін сақталған.

Талқылау. Ерімбет айтыстарының ішіндегі шоқтығы биік айтыстарының бірі- “Ерімбет пен қыз Жекей” айтысы. Қыз бен жігіттің сөз сайысы түріндегі шығарма. Бұл айтыс Ерімбеттің бойында бұйығып жатқан талант көзін ашқан айтыс екенін бағамдауға болады. Жазбаша айтысу дарындылықты қажет етеді және хатқа түскен сөз болғандықтан, онымен жұрт нақты танысады. Әуелі ел арасына Ерімбет айтқан айтыс деп тараған бұл айтысты кейін өзі жүйелеп, оқиғалы құрылымға келтіріп, қайта жазғанға ұқсайды

*Елібай-шыңырау құдық, жерің байтақ,
Көп екен байтақ жерде елі бай-ақ.
Бұл үйде жоқ сұрайтын адам бар ма,
Жоғалттым, бүгін он күн, екі саяқ?! [7.,126]*

Ақын қызға қарата жоқ іздеп, өзге жақтан бөтен елге тап болған кісіше сөз арнайды. Бұл өлеңге Жекей қыз:

*...Сыйынсаң сиына бер пірлеріңе
Көтерген ауыр жүкті пілдеріңе
Елібай бөрік кимей сәлде орай ма?
Қарасам Әлімсің зой түрлеріңе
Қонышыма, қойным түгіл сидырамын
Сыймасаң неге келдің жерлеріме?!
Қорғалап Елібайда жаны қалған
Сын тақпа қашақ Әлім елімізге [7,127],*

-деген қыз жауабына Ерімбет:

*Айырылған үйірінен мен бір марал,
Бәйтерек басың шаңдап, құс ұялар.
Жабыққан жарым көңіл жан болған соң,
Ойлап ем қыз шығар көңілге алар [7,128]*

Бұл жыр жолдарынан айтыстың лирикалық сипаты да дидактикалық насихаты да, эпикалық сипатыда тұтастана көрінеді. Еліндегі озбыр тірлік, келеңсіз әрекеттерді қыз Жекейдің аузымен тізбектетіп кемшіліктерін сынадады.

Айтыстардағы лиризм – шығармалардың авторлары мен оқырмандары (тыңдаушылары) араларындағы психологиялық байланыстарды да нығайта түсетін ерекшелік болып саналады. Ақынның лирикалық ой толғаныстарынан көркемдік жинақтаумен дараланған шығармашыл тұлғаның әдеби бейнесі айқын көрінеді. Айтыстағы екі ақынның ойы ол Ерімбеттің өз ойы. Оқиғалы шығармаға құрылған бұл айтыстың Қарасақал Ерімбеттің өз басынан өткерген өмір шындығы.

*... Әлімнің ақылы жоқ, түйе заңлас,
Өлтірткен Жанқожадай асыл ерін!
Бір қызы Алашаның кімге тұлға,
Өзінің ойламайды сынған белін! [7,134]*

Қыз сауалынан тосылып сөз қатпауы өзі елден қашып Шөңкені паналаған Ерімбеттің “Сын түзелмей, мін түзелмейді” дегенді нысанаға алып екі ақынның сөз саптауымен салмақты ой айту, саналы тәрбиеге шақыру, елдегі озбырлықты сынға алып, реалистік сипатымен, эпикалық баяндаумен оқырманға (тыңдарманға) ой тастауы түрінде көрінеді. Т.Тебегенов: “Жазбаша айтыстардың кейбір үлгілерінің жанрын шартты түрде айтыс-дастан деп атауға болады. Себебі, жазбаша айтыстардың кейбірі қисса-дастан жанрына ұқсастық жағдайында жазылады”,-дейді. Аталған айтыс жайлы Тоқболат Еңсегенов: “Шындыққа құрылған сюжетті дастан. Шығарманың көркемдік дәрежесі де осыған сай келеді”,-[8,39] дейді. М.Жармұхамедов жұмбақ айтыстарды тақырыптың ерекшеліктеріне қарай: 1) Дүние, жаратылыс туралы; 2) Адам өмірі мен адам жасаған заттар туралы; 3) Жан-жануар өмірі; 4) Өнер-білім жайында [9,59] деп топтастырып қарастырады. Бұл айтысты тақырып жағынан тапқырлыққа құрылған, еліндегі озбырлық пен ішіндегі жан күйзелісін ақын тілімен өрнектеп психологиялық сарынмен, адам өмірін жырлаған айтыс деп бағалаймыз. Мұнда жақсы қасиеттердің үстем болуын, жамандық, өктемдіктен қашуды насихат етеді.

Жазба айтыстың ең негізгі, сондай-ақ, қызықтысы – жұмбақ айтыстар. Ерімбет есімін Сыр өңіріне ғана емес, кең байтақ қазақ еліне танымал еткен айтысы – жұмбақ айтыс жасауы. Жұмбақтасып айтысу Сыр өңіріндегі ақындық ортада кең тараған айтыс түрі. Баспасөз беттерінде де жарияланып отырған. Жұмбақ айтыстардан ақындар өмір сүрген кезең шындығын, олардың дүниетанымы мен көзқарастарын аңғаруға болады. Қарасақал Ерімбет пен Шораяқтың айтысының басталуына ықпал еткен Ерімбет ақын. Хат арқылы жауаптасу сәлемнен басталып, сын, әзіл, өсиет сияқты өлеңдер арқылы көрініс тауып отырған.

Жазба айтысқа тән ерекшеліктерді Ұ.Жанбершиева: Жазба айтысында 1. Тақырып пен идея болады, 2. Композиция мен сюжетке құрылады. 3. Көркемдік сөз қолданыстары болады, -деп жүйелейді [10,173].

Бұл айтыстың композициялық құрылымы: 1. Ерімбеттің жұмбақ жолдауы, Омар ақынның жұмбақтың шешімін тауып, хат жолдауы. 2. Екі ақын арасындағы жұмбақ айтыстың дамуы, қоғамдық-әлеуметтік ортаға байланысты көзқарастары мен дүниетанымдарының жарысы деп қарастыруға болады. Ерімбет ақын Омарға әуелі жұмбақ жазады:

*Қысырақ саны он екі, кеткен ыдырап,
Естіп жоқ хабарын, шықтым қарап.
Сұрадым жылқышыдан буаздарын,
Кетті,-дейді төртеуі оның қысырап...[7.,149]*

Шораяқтың Омары:

*Келеді қиюласып сөз жүйесі,
Он екі жілігіне хайуанаттың,*

-деп шешеді.[7.,150]

Бұл-айтыс желілі айтыс. Ерімбет Омарға сегіз жұмбақ жазған. Төртеуіне Омардан жауап келген. Алғашқы екі хаттағы жұмбағына жауап жазылып, “Теңіздей терең қайсы, желден жылдам, Не болар балдан тәтті, жерден жалпақ, - деген Ерімбет ақын жұмбағына “Ақылдың мизамына өлшеу етсек, Нәрсе жоқ – тілден жүйрік, ойдан-терең” деген түйінді жауабын жазып Ерімбетті айтысқа шақырған мынадай өлең жазады:

*Болмашыны сөз қылған,
Ерекем де сол әнші.
Аямаса ауызын,
Айта берсін жұмбағын
Жаратушы жар болсын.
Әркімнің қамқор панасы,*

- деген жолдар жұмбақтың шешіміне разы болып отырған Ерімбеттің ашуына тиіп, өз кезегіндегі жауабында ағайындық, жекжаттық, туыстық қарым-қатынас айтылып, ата-баба тарихынан сыр шертіп, ел қорғаны батыр Жанқожаны жырына арқау етіп жауап-назым жазады:

Айтыстың идеялық-композициялық қарсыласының тұлғасын:

*Ағаға іні сөзі жасындай-ақ,
Ағаңды көрдің бе інім, масылдай-ақ.
“Ақымаққа түсіну жоқ тимей таяқ”,
Баладай батпан-батпан сөз жазады...*

немесе

*Енді жат жарқанаттай жар астында,
Даусыңды құрбақадай шығармай-ақ!,*

- деп т.б. теңеулер жасап елдегі көрнекті тұлғалар Ешнияз сал, Шернияз, Сәтбай, Сәдір би, Базар жырау, Сүйіндік, Аманжол, Құлназар, Шегебай секілді тұлғаларды даралай жырлауы айтыстың дидактикалық мәнін, көркемдік болмысын артыра түседі.

Айтыста бас қаһарман екі ақын болғандықтан ақынның өздері туралы сөз қозғалып, қарсыласының осал жеріне дөп тиіп айтысу тән.

*Бұл күнде ешкі қойдан озған заман,
Шалына теңелгендей қап пен дорба-ақ,*

-деп Омарды тұқыртып алып, өзін қырғиға теңеп:

*Тершіп, тез қайтарсам, “у” шығар деп,
Жұмбақтың қырғиымын болсаң да даң,*

- деп жауап қатады. Суырып салма айтыста тез жауаптасу шарт болса, жазба айтыстың жауаптасуы бірнеше күндерге, айларға созылып отырған.

*Ойды күшейту үшін қолданған
“Бір торғай түсті ізіме – қара тамақ
“Десейші адам-егін, өлім-орақ”
“Тасуда бекіре ойнап, белге шығар”.
Жарқанат басын бағады, жерде жатып
“Қасқырдан туар бала қара жарғақ,”
“Баласы қаршығаның қаз іледі[7,159],*

– деген ауыстырулар (метафора) көркемдік, өрнек жасай білген.

Сыр сүлейлеріндегі тағы бір ерекшелік, хат арқылы айтыса отырып, арты дауға ұласатын жағдайларда аралық сөздермен дауды тоқтатып, пікір білдіретін жағдайлар да көп кездеседі. Олар көпшіліктің назарын аударып, сауал тастап, оның жауабын беру арқылы төрелік жасаған.

Ерімбет пен Омардың айтысы шиеленісіп бара жатырған соң Балқы руынан шыққан Оразымбет Есентайлақұлы мен Кете руынан шыққан Шегебай Бектасұлы айтысқа араласып, айтыстың эстетикалық, қоғамдық-әлеуметтік мәнін артыра түскен.

Ерімбеттің жазба айтыстары он бір буынды өлшеммен жазылып, кей тұстарда жыр өлшемі үлгісіндегі 7-8 буын өлшемдері кезігіп отырады.

Ерімбеттің айтыстарының ішінде ерекше көрінетін айтысы-Ерімбет пен Аппаз» айтысы (Қарасақал Ерімбет пен Қаңлы Жүсіп). Бұл айтыс ел қызығушылығын тудырған айтыс.

Бұл айтыс жөнінде Д.Сатемирова: “Ерімбет пен Аппаз айтысының арқауында адамдардың туыскандық, қарым-қатынастары сөз болады. Айтыстың композициясында көңіл-күй арнаулары, Ерімбет пен Жүсіп арасындағы пікірталастары жырланады... Пікірталас арқауындағы мәселе - адамзат көңілінің қанағат ұғымын қалай қабылдайтынын саралау”,-деп бағалаған [11,21].

Алғаш жұмбақ жолдаушы Аппаз ақын. Ерімбет жұмбағын шеше отырып, кезекті жауаптасуында өз жұмбағын жолдаған. Ерімбеттің жұмбағына жауап болмағасын Ерімбет наз айтып хат жолдайды. Аппаз жауапты өзі жазбай Қаңлы Жүсіпке жаздырады. Бұған шамданған Ерімбет жаппас руынан шыққан Жарасбайдың Аппазына жұмбағымды шеше алмадың деп ескерту жасап:

Адамды Жүсіп деген мен білмеймін,

Кәріге ауыр қылады болса егер жас,

-деп елге аты шығып, танымал бола бастаған, Қаңлы Жүсіптің шамына тие сөз арнайды.
Оған Жүсіп:

*Білмеймін Жүсібіңді деп айтасыз,
Біле ме Сізді дағы алты Алаш?”*

- деген көңіл-күй арнауларын тізбектеген өлең жолдарын жолдап, айтыстың өрбуіне жол салады. Ерімбет ақынға өз тарапынан үш жұмбақ жолдаған. Ерімбет өз хаттарын Аппазға арнап, соған жолдап отырған, Ерімбет ақынның өлеңдеріне жауап жазушы –Жүсіп. Осыдан бұл айтыс ел арасына Қарасақал Ерімбет пен Қаңлы Жүсіп арасындағы айтыс болып таралған.

Танымдық сипатқа ие “Ерімбет пен Ыбырайым” айтысы –жұмбақ өлең мен пікір сайысқа құрылған шығарма. Бұл айтыста Ерімбеттің білімділігі, өмір тәжірибесінің молдығы, тапқырлығы мен өлеңге жүйрік шешендігі танылады. Ерімбет өзіне жолданған жұмбақтарды тапқырлық даналықпен, ойышыл қабілетпен шешеді. Жаһан-бақ, Әр пенденің ырзығы-жеміс, Ғылым-дарақ болар, Жаһандағы адам-бағбан болар, “Жетпіс сегіз дегенің адамға парыз болар”, “Төрт мазһаб, төрт кітап, я төрт шахарияр-төрт қарау” деп өзінің діни сауаты бар ақын, халықтық тұрмыстық қарым-қатынастарды жақсы білетіні арқылы өзінің эстетикалық-гуманистік көзқарастарын танытқан. Жазба айтыста жеңу, жеңілу деген шешімдер бола бермейді. Ойланып, поэзияға қатысты шарттар орындала жазылғандықтан өлеңнің көркемдігіне, образдау тәсілдеріне мән бере жырланады.

Халық әдебиетінің көркемдік негізінен нәр алған Ерімбет айтыстарында халық даналығының үгілері мақал-мәтелдер ақын ойын жүйелі, тартымды жеткізуде тиімді қолде тиімді қолданған. “Ерімбет пен Аппаз” (“Қарасақал Ерімбет пен қаңлы Жүсіп”) айтысынан “Егінді біреу салмас біреу ормас”, “Байдан бір сөз биік болсын”, “Ит үрер керуен көшер”, “Тентектікі түстен кейін секілді мәтелдерді кездестіруге болады. Қарасақал Ерімбет пен Шораяқтың Омары жазба айтысынан да халық мақалдарын табамыз. “Атаңа не істесең алдына сол келер”, “Асыл тастан, ақыл жастан”, “Баланың ісі шала”, “Халық-таразы” “Пайда етер басын баққан”, “Инеліктен сона қашпақ” деген секілді халық даналығы үлгілерін көркемдікпен жүйелегенін көреміз. Аллитерация, ассонанс үлгісімен жазған өрнектер де айтыстың көркемдігін келтіре түскендігін байқаймыз.

*Жарқанат жарда жатады басын бағып,
Желдерден, қорқып күннен, түксіз жарғақ... [7,159]*

*Айтыпты төрт фасыл сөз жазып өлең
Айтпасам айбарағына абай қылып [7, 149]*

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Сыр сүлейлерінің жазба айтысын қалыптастыруда Ерімбет Көлдейбекұлының орны ерекше, ақынның шығармашылығында ерекше көрінетін хат жанрындағы жамбақ айтыстары ұрпаққа қалдырған мол мұралардың бір саласы. Қарасақал Ерімбет айтыстары жазбаша айтыс өнеріндегі жарқ ете көрінген сөз тартысы. Ол назым сөздің інжу-маржанын жасаған, қазақ әдебиетіндегі замандастары секілді жұмбақ айтысын қалыптастырып, жаңартып жалғастырушы ақын деп бағалаймыз.

Жалпы, Сыр сүлейлері дәстүрлі жұмбақ айтысы арқылы өскелең жас буынды тапқыр, ойлы болуға баулып, ой ұшқырлығын дамытуда ұлттық тәрбие мектебі бола білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Әл-Фараби Әбунәсір. Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат // Ежелгі дәуір әдебиеті /Құрастырған және өмірбаяндық деректерді жазған А.Қыраубаева. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б. 77-85.*
- 2 *Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.*
- 3 *Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.*
- 4 *Исмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1968. – Б. 71-90.*
- 5 *Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. –294 б.*
- 6 *Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі.- Алматы: Білім, 2001, - 332 б.*
- 7 *Қарасақал Ерімбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы:«Маржан» жеке семьялық шағын кәсіпорны, 1995, - 313 б.*
- 8 *Т.Еңсегенов. Сыр бойы ақын-жыраулары. – Алматы:Білім, 2000.-241 б*
- 9 *Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. –288 б.*
- 10 *Жанбершиева Ұ.Т.Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы: Арыс, 2013,-332 б*
- 11 *Сатмирова Д. Ерімбет Көлдейбекұлының әдеби мұрасы және ақындық орта дәстүрі. Канд. Дис. Автореф. – Алматы, 2001.*

References:

- 1 Al-Farabi AbunAsir. *Olen onerinin Kagidalary turaly traktat // Ejelgi dauir Adebieti /Kurastyr-gan jane omirbaiandyK derekterdi jazgan A.Kyraubaeva.* – Almaty: Ana tili, 1991. – B. 77-85.
- 2 UAlihanov S. *Tandamaly.* – Almaty: Jazusy, 1985. – 560 b.
- 3 Baitursynov A. *AK jol: Olender men tArjimeler, publ. maKalalar jAne Adebii zertteu / Kurast. R.Nurgaliev.* – Almaty: Jalyn, 1991. – 464 b.
- 4 Ismailylov E. *Adebiet jaily oilar.* – Almaty: Jazusy, 1968. – B. 71-90.
- 5 Auezov M. *20 tomdyK sygarmalar jinagy.* – Almaty: Jazusy, 1985. –294 b
- 6 Tebegenov T. *HalyK aKyndary sygarmalaryndagy Adebiet pen folklor dAsturi.* – Almaty: Bilim, 2001, - 332 b.
- 7 KarasaKal Erimbet. *Ulagat sozim urpaKKa.* – Almaty: «Marjan» jeke semAlyK sagyn kAsiporny, 1995, - 313
- 8 T.Ensegenov. *Syr boiy aKyn-jyraulary.* – Almaty: Bilim, 2000.-241 b-
- 9 Jarmuhamedov M. *Aitystyn damu joldary.* – Almaty: Gylym, 1976. –288 b.
- 10 Janbersieva U.T. *Iztileuovtin Adebii murasy.* – Almaty: Arys, 2013,-332 b
- 11 Satemirova D. *Erimbet Koldeibekulyynyn Adebii murasy jAne akyndyK orta dAsturi. Kand. Dis. Avtoref.* – Almaty, 2001-

МРНТИ 17.82.93

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.46>

Орда Г.Ж.,¹ Асқарова Г.С.²

¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮР ҰЛАСУЫ

Аннотация

Мақалада бастауын ауыз әдебиеті үлгілерінен алатын қазақ балалар әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығы қарастырылған. Әдебиеттің қай дәуірін алып қарасаңыз да қаламгерлер балаларға арнап көркем шығармалар жазып отырғаны назарда ұсталған. Көркем әдебиеттің негізгі қызметтерінің бірі – оқырманды тәрбиелеу болса, ақын-жазушылар кез-келген шығармасында оны жадында ұстап, қазақ балаларына тәлім-тәрбие берер құнды дүниелер жазғаны нақты мысалдармен көрсетілген. Балалар әдебиетінің классиктерінен үйренген Б.Жылқыбекұлы, С.Дүйсенбиев, С.Досжан, Р.Сауытбай сияқты балаларға арнап шығарма жазып жүрген ақын-жазушылардың туындыларын талдау арқылы қазіргі балалар әдебиетіндегі көркемдік-эстетикалық жетістіктер ғылыми сараланған. Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі дәстүр ұласуы санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өтірік өлең, ертегі, аңыз, әңгіме сияқты жекелеген шағын жанрлар бойынша тұжырымдалған. Ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып ғылыми пайымдаулар ұсынылған.

Түйін сөздер: санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өтірік өлең, ертегі, аңыз, әңгіме, фэнтези.

Orda G.,¹ Askarova G.²

¹Chief researcher of M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan,

CONTINUITY OF TRADITIONS OF KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

The article discusses the continuity of the traditions of Kazakh children's literature, which originates from the samples of oral literature. Regardless of the age of the literature, it is important to note that writers write works of art for children. One of the main functions of fiction is to educate the reader, and in any work of poets and writers, it is shown with specific examples that they remember this and write valuable things that will bring up Kazakhstani children. A scientific analysis of the artistic and aesthetic achievements of modern children's literature is carried out by analyzing the works of poets and writers who wrote for children, such as B. Zhylyzbekovich, S. Duisenbiev, S. Doszhan, R. Sautbay, who learned from the classics of children's literature. The tradition of modern Kazakh children's literature is based on certain subgenres such as counting, riddles, proverbs, songs of lies, fairy tales, legends, stories. Scientific opinions are presented based on the opinions of scientists.

Keywords: counting, riddles, proverbs, verses of lies, fairy tales, legends, story, fantasy

Орда Г.Ж.,¹ Аскарова Г.С.²

¹Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова,
Алматы, Казахстан

²Казахский Национальный педагогический университет им.Абая,
Алматы, Казахстан

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье рассматривается преемственность традиций казахской детской литературы, берущая свое начало на образцах устной литературы. Независимо от возраста литературы, важно отметить, что писатели пишут произведения искусства для детей. Одна из основных функций художественной литературы - просвещение читателя, и в любом произведении поэтов и писателей на конкретных примерах показано, что они запоминают это и пишут ценные вещи, которые будут воспитывать казахстанских детей. Научный анализ художественных и эстетических достижений современной детской литературы осуществляется путем анализа произведений поэтов и писателей, писавших для детей, таких как Б. Жылқыбекович, С. Дүйсенбиев, С. Досжан, Р.Сауытбай почерпнувших у классиков детской литературы. Традиция современной казахской детской литературы основана на определенных поджанрах, таких как счет, загадки, пословицы, песни лжи, сказки, легенды, рассказы. Научные заключения представлены на основе мнений ученых.

Ключевые слова: счет, загадки, пословицы, песни лжи, сказки, легенды, рассказы, фэнтези

Кіріспе. Ауыз әдебиеті үлгілерінде балаларға арналып жазылған шығармалар жетерлік. Кез келген ана баласының жақсы азамат болып өсуін қалайды, сол арман-мақсаттарын жырға қосып айтады. Сондықтан бесік жырында ананың баласына деген арман-мақсаттары, тілектері орын алды. Халық поэзиясындағы бесік жыры, тұсау кесер жыры, санамақ, өтірік өлең, төрт түлік мал туралы жырлар, жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтелдердің бала тәрбиесіне қосар үлесі зор. Фольклортанушы ғалым К. Матыжановтың: “Адамзаттың рухани дүниесіндегі мифтік сананың орыны әлем ғалымдарының назарынан тыс қалған емес. Бұл тұстағы бірден-бір құнды дерек көзі – әркез фольклор болып келеді” [1], – деген пікіріне сүйенетін болсақ, қазіргі қазақ балалар әдебиеті де бастауын ауыз әдебиеті үлгілерінен алатыны белгілі. Қазіргі таңда ауыз әдебиетінің құнарынан қанып ішкен, балалар әдебиетінің классиктерінен үйренген ақын-жазушылар балаларға арнап түрлі жанрда шығармалар жазуда.

Тәуелсіздік алғаннан бастап қазақ қаламгерлері сан алуан тақырыптардағы ізденістерін арттырды. Бүгінде кеңес уақытында бұрмаланған тарихымыз, салт-дәстүріміз, ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғыртқан шығармалардың қатары көбеюде. Солардың ішінде ұлттық әдебиетіміздің негізгі саласының бірі – балалар әдебиетінде сан түрлі тақырыптар игерілуде.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев: “Біздің халқымыз рухани мұраларын сақтап, ұлттық тарихын зерттеуге, мәдениетін жан-жақты қолдауға әрдайым мән береді. Бұл берік ұстаным Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде жаңа сипат алып отыр [2], – деп, тұтас түркі тектес елдерге ортақ жауһарларымызға, Алтын орда, Қазақ хандығы тұсындағы құнды мұраларымызға тоқталып, олардың бүгінгі таңда жалғастық тауып отырғанына көңіл аударған болатын. Осының көрінісі ретінде балалар әдебиетінде аңыз-әпсаналар мен тарихи ескерткіштердегі хандар мен батырлар бейнесіне көңіл аударыла бастады. Қаламгерлер әдеби ертегі, әңгіме, өлең жолдарында тарихи кейіпкерлерге көңіл бөлсе, заманауи тақырыптағы шығармаларда балалар өмірін бүгінгі қоғам өмірімен байланыстыра суреттеуде.

Әдістеме. XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бермен қарай К. Матыжанов қазақ фольклорындағы балалар поэзиясының алатын орнын, Ә. Әмірова ересектер тобындағы балаларды қазақ балалар әдебиеті арқылы адамгершілікке тәрбиелеудегі қызметін, З. Абдуллина Б. Соқпақбаев, М. Гумеров, М. Қабанбаев шығармаларындағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын, Ә. Аманжол балалар поэзиясының генеалогия, типология, поэтикалық даму бағыттарын, Қ. Сапарбаева Әнуарбек Дүйсенбиевтің әдеби мұрасын, А. Ақтанова қазақ балалар драматургиясын зерттеді. Бұл еңбектерде ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, 1980-1990 жылдарға дейінгі аралықтағы балаларға арналған шығармалар зерттелді.

Ал, бұл мақалада соңғы отыз жыл көлемінде жазылған туындылар зерттеу нысанына алынды. Отыз жылдағы балалар әдебиетін бір мақалада тұтас қарастыру мүмкін болмағандықтан, Б.Жылқыбекұлы, С.Дүйсенбиев, С.Досжан, Р.Сауытбай сияқты ақын-жазушылардың жекелеген шығармалары зерттеліп отыр. Балаларға арналған көркем шығармаларды талдауда ғылымдағы герменевтикалық және көркемдік талдау, тарихи-функционалдық, тарихи-салыстырмалы, жүйелілік-құрылымдық сынды әдістер тиімді пайдаланылады.

Қазіргі қазақ балалар әдебиетінде жекелеген жанрлар бойынша дәстүр сабақтастығын көрсету үшін С.Қирабаев, Қ. Ергөбек, Ш. Керім сияқты ғалымдардың балалар әдебиеті туралы пікірлері бағыт-бағдар берді.

Нәтижелер және талқылау. Тәуелсіздік тұсындағы балалар әдебиетінің беталысы, даму бағыты қандай деген сауалға жауап беру үшін жекелеген қаламгерлердің шығармаларына үңіліп көрелік. Балалар ақыны Б.

Жылқыбекұлы шығармаларының өзіндік айтары бар. Ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан үрдіс – балалар әдебиетінің ауыз әдебиетінің шағын жанрларымен дәстүрлі жалғастығын үзбеуі болса, ақынның “Қос құлыншақ” [3] жинағына енген шығармалардан қазіргі балалар әдебиетіндегі дәстүр ұласуын көруге болады. Автор мектеп жасына дейінгі бүлдіршіндерге арнаған шығармаларында жұмбақ, санамақ, жыл қайыру үлгілерін балалардың жас ерекшелігіне сай қарапайым да, түсінікті тілмен жеткізе білген. Ақынның тілі жеңіл болғандықтан оны балалар тез қабылдап, жатқа айтары белгілі. Жұмбақ жанры туралы фольклортанушы Ш. Керім: “Жұмбақ та қоршаған ортаны жыға білу мақсатындағы танымдық жанр, ол да сауал қойып, соны салыстыру мен ұқсату жолымен табуды, ой жүгіртуді тілейді. Сондықтан айналасымен тереңірек танысуға құмарланған балалар танымдық нышаны басым жұмбақты жанына жақын тұтады”, – деген болатын [4, 783]. Ғалымның осы пікіріне сүйене отырып ақынның жұмбақтарына көңіл аударып көрелік:

*Ортасы түйір,
жарыққа үйір.
Көрінбес олсыз,
жақын мен қиыр (зөк) [3, 46].*

Автор жұмбақтың жауабын жазғанда әріптерді соңынан басына қарай, оңнан солға қарай орналастырған. Көзге қатысты мәліметтерді айтып келеді де оны жұмбақ етіп жасырады. Балалар көруге қатысты ойланатыны белгілі. Сол сияқты қайшы туралы жұмбағы да қызықты оқылады. Үлкендер үшін аталған жұмбақтың шешімін табу қиындық туғызбайды, бірақ балаларға оның жауабын табу үшін біраз ойлануға тура келеді. Ақынның жұмбағынан қазақ халқының менталитетін байқауға болады. Қалада өскен балалар қой қырқуды көрмегенмен, ауыл балалары төрт түлік малға қатысты дүниелерді күнделікті өмірде біліп өседі. Осы жағынан келгенде автор жұмбақты мал шаруашылығымен байланыстырып отыр.

Халық ауыз әдебиетіндегі санамақ жанрын балалар қаламгерлерінің барлығы дерлік түрліше қолданғаны балалар әдебиетінің тарихынан белгілі. С. Қирабаев санамақ жыры балаға сан үйретуден туғандығын, онда сан, цифрлар жеке айтылмай, кейде аталуы ұқсас екінші бір затпен қосақталып кейде сан, цифр тәуелдік және атау түрінде өзара тіркесіп қайталанатындығын айта келіп, олардың негізгі мақсаты – жас баланы санды тез жаттап алуға баулу екеніне көңіл аударған болатын [5, 300]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, Б. Жылқыбекұлы бүлдіршіндерді:

*Бір дегенім – Ай.
Екі дегенім – май.
Үш дегенім – тай.
Төрт дегенім – шай [3, 32].*

– деп басталатын өлеңінде ұқсас сөздерді тізбектеп беру арқылы онға дейін санауға үйретуді көздейді.

Бірден онға дейін бүлдіршіндерді санауға үйретудің жолын автор тиімді пайдаланған. Сонымен бірге өлең жолдарын әдемі ұйқасқа құру арқылы оны тез жаттап алуды да ойластырған. Өлең жолдарының соңы ай, май, тай, шай, бел, ел, көл, сел, жел, нөл болып бір-біріне ұйқасып келуінің өзі тілге жеңіл болғандықтан тез жатталатыны анық. Міне осылайша автор бүлдіршіндердің жас ерекшелігін ескеріп, олардың ұғымына жеңіл, өздеріне таныс сөздерді пайдаланған.

Ақынның бір шумақтан тұратын “Қарға”, “Піл”, “Тышқан”, “Қоқсық”, “Шалғы”, “Қарағай”, “Түн”, “Үйрек сыры”, “Ұшу”, “Еліктің лағы”, “Уақыт” сынды өлеңдерінде жан-жануарлар мен құстар, заттар мен қошаған орта туралы бүлдіршіндерге танымдық-тәрбиелік мәліметтер ұсынған. Олар қоқсық туралы оқып отырғанда қоршаған ортаны көздің қарашығындай аялау керектігін, өздері де табиғат ананың бір бөлшегі екенін түсінеді. Жолда жатқан қоқысты алып күресінге тастаған баланың “Ұялып мен кетемін, қоқсық жатса жолда” деген сөзіне қарап, оның қатарлары да өз жолдарын қоқыстан тазалап жүретін болады. Міне көріп отырғанымыздай, ақынның бүлдіршіндерге арналған өлең-тақпақтарының тәрбиелік мәні ерекше. Сонымен бірге автор өз оқырмандарының жас ерекшелігін жадында мұқият ұстап отырғандықтан олардың түсінігіне ыңғайлы жеңіл тілмен, әдемі ұйқастарды шеберлікпен пайдаланған. Осының өзінен қазіргі таңда балалар қаламгерлерінің қазақ балалар әдебиетінің тарихында қалыптасқан дәстүрлі жолды тиімді пайдаланып отырғаны көрінеді.

Ақынның бастауыш сынып оқушыларына арналған “Ай анаға сәлем” [6] жинағына енген шығармаларын іріктеп қарайтын болсақ, оларды өз ішінен бірнеше топқа жіктеуге болады. “Ғалым болғым келеді” деп аталатын бірінші тарауға “Отан”, “Алаш туы”, “Кітап оқу”, “Кітап сатып аламын”, “Бес алам”, “Алаш қамын ойлаған” сияқты шағын тақпақтар топтастырылған. Ақын аталған өлеңдер арқылы бастауыш сынып оқушыларын сабақты жақсы оқуға шақырады. Ол білімді адамның Отанға қызмет жасайтындығына, “Білекті бірді, білімді мыңды” жығатынына сендіреді.

“Торғай ерте тұрады” деп аталатын екінші тарауда балаларға қоршаған орта мен жан-жануарлар туралы мағлұмат береді. “Піл” өлеңінде пілдің өзі қанша үлкен болғанмен, оның көзі кіп-кішкентай екенін айтса, “Ерте тұрады” өлеңінде күнмен таласып ерте тұратын торғай мен өрмекшінің тірлігіне тоқталады да оларды түске дейін пырылдап ұйықтап жататын жалқау мысықпен салыстырады. Өлеңді оқып отырған баланың мысық

сияқты жалқау болғысы келмейтіні, олардың да торғай мен өрмекші секілді таң азаннан тұрып тірлік істеу керектігін түсіндіреді. Өрмекші тынбай тор құрып жүргенде ол шыбындарды ұстаса, торғай – әскер секілді қырағы құс. Ол қырағылықпен бәрін қалт жібермей бақылап тұрады. Өлеңді оқып отырған баланың торғай сияқты қырағы әскер болуды, өрмекші сияқты еңбекқор болуды армандайтыны анық. “Үйрек сырғы”, “Еліктің лағы”, “Ит бейнесі”, “Қарлығаш келді”, “Балық” өлеңдерінде жан-жануарлар мен құстардың өмір тіршілігінен хабар берсе, “Шалғы”, “Күнбағыс”, “Жеті қарақшы”, “Күн әке, ай ана” өлеңдерінде қоршаған орта мен космогония туралы бүлдіршіндерге мағлұмат береді.

“Жалқау үйрек жатады” деп аталатын үшінші бөлімге енген “Тышқан”, “Құтылу”, “Тәрбиесіз құлын”, “Жалқау үйрек”, “Ұйқышар”, “Тауық” өлеңдерінде тышқан, күшік, құлын, үйрек, қоян, тауықтардың тіршілігі арқылы балаларды өмірге икемдесе, “Тау басында тарғыл елік” деген төртінші тараудағы “Біз бақытты баламыз”, “Ұнатамын”, “Ұшамын”, “Баласымын”, “Жаным апа”, “Жүрейінші сайрандап” өлеңдеріне бүлдіршіндердің шат-шадыман өмірі негіз болған.

Ақынның “Айжарық” [7] жинағына бастауыш сынып оқушыларының ішінде мектеп қабырғасына жаңа барған балаларға арналған шығармалары топтастырылған. “Атамның аты”, “Өз бөлмем”, “Ана тілім”, “Нан қадірі”, “Отан”, “Ерте тұрамын”, “Кітап оқу”, “Тілашар”, “Тазалық”, “Сыйластық”, “Білім қадірі”, “Батыр болам” өлеңдерінің тәрбиелік мәні жоғары. Ақын жас балаларды болашақ үлкен азамат болуға бағыт-бағдар береді. Бірде білімнің қадір-қасиетін түсіндірсе, енді біре “ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған жігіттің ырысы артық” болатынын түсіндіреді. Бала қиялын танытатын “Болғым келеді” өлеңінде жас бала бірде жаңалық ашатын ғалым, енді бірде жыр шашатын ақын, тағы бірде биік таудан асатын ұшқыш болғысы келеді. Ал, “Заңгер бала” өлеңіндегі бала заңға бойұсыну керектігін айта келіп, өзінің заңгер болғысы келетінін білдіреді. Осылайша ақын жеңіл тілмен, нақты мысалмен балалардың санасына заң туралы мағлұматты құяды. Заң білмейтін болсаң қылмысты қалай жасап қойғаныңды түсінбейсің. Сондықтан автор әрбір бала өз құқығын қорғау үшін заңды білуі керек екендігін баса айтады.

Тәуелсіздік тұсында балаларға арнап шығарма жазып жүрген қаламгердің бірі – жазушы Сәбит Дүйсенбиев. Жазушы “Шыршаның көз жасы” әңгімесімен қазіргі жас оқырмандарға ой салады. Кішкентай Ақботаның аулада өсіп тұрған шыршаға деген мақаббаты оның қоршаған ортаға деген сезім-күйлерін көрсетіп тұр. Ал, үп-үлкен қыз шыршаға деген аяушылық сезімнен жұрдай еді. Кішкентай бүлдіршіндердің санасына, қабылдауына сай етіп жеңіл тілмен жазылған шағын әңгімеде жазушы Ақбота мен үлкен қызды қарама-қарсы суреттеу арқылы адам баласының бір-біріне ұқсамайтынын көрсеткен. Жаңа жылды қарсы алу үшін өсіп тұрған шыршаны кесіп алу – табиғатқа, қоршаған ортаға адам қолымен жасалған қастандық.

Әңгіме: “Түс көрді. Түсінде дәу қыз бастаған қарақшы топ Медеу шатқалындағы шыршаларды жапырып кесіп жатыр. Ал шыршалар зар жылайды. Жасыл желектерінен жас парлайды. Бәрінің даусы қосылған сәтте бүкіл тау күңірөңді... Әне, дәу қыздың айбалтасы тағы да жарқ ете түсті. “Доғарындар!” Ақбота ұйқысынан шошып оянды. Су терге түсіпті.

– Не болды, ботам-ау, түс көрдің бе? – деп, апасы бәйек болып жатыр.

– Түсімде шыршалар жылады, – деді солығын әрең басқан Ақбота. – “Апа, бұдан кейін жаңа жылды жасанды шыршамен-ақ қарсы алайықшы”, – деп аяқталады [8].

Жазушы ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан түс көру мотивін балаларға арналған шығармаларда да пайдалануға болатындығын көрсеткен. Ақботаның түсіндегі жасыл желектерінен жас парлап жылап тұрған шыршалар – оның өңіндегі кесілген шыршаға деген жанашырлығының ұйқыдағы көрінісі. Жайқалып тұрған шыршаның Жаңа жыл кешін өткізу үшін кесілгеніне жаны жабырқаған Ақбота оны ұмыта алмай қиналады. Сондықтан ол түсіне еніп тұр. Қаламгерлер мұндай түстерді болашақтан аян беру мақсатында пайдаланатынын ескеретін болсақ, болашақта жаңа жыл кешіне шыршаларды кесу тоқтатылмақ. Авторлық ұстаным алдағы уақытта балалар жасанды шыршаларды пайдаланатын болады дегенге саяды.

Жазушының “Қарлығаштың ұясы” шағын әңгімесінің де өзіндік айтары бар. Қарлығаштың ұясы туралы аңыз-әңгімелерді, ертегілерді оқып өскен балалардың кез-келгені қарлығаш деген киелі құстың ұясын бұзуға болмайтынын біледі, түсінеді. Себебі, қарлығаш ұя салған үйге ризық-несібе келеді, молшылық болады деген наным-сенім қалыптасқан. Төле би бабабыз жаугершілік кезінде үйіне қарлығаш ұя салғандықтан үйін жыға алмай, жалғыз үй жұтта қалып қояды. Оны көрген жоңғардың қолбасшысы бұл кісі тегін адам емес деп, оның өзіне де, үйіне де тиіспейді. Содан кейін Төле биді ел Қарлығаш би деп атап кетеді. “Қарлығаштың құйрығы неге айыр” деген ертегіден бесіктегі баланы құтқару үшін құйрығының айыр болып қалғаны туралы ертегіні, қарлығаш туралы түрлі аңыздарды қазақтың кез келген баласы біледі. Өздері киелі санайтын кіп кішкентай құсқа әр бала құрметпен қарап, олардың ұясын бұзбайды. Ал, аталған әңгімедегі Гүлмамал есімді қызды қарлығаштың ұясын бұзғаны үшін анасы жазалайды. Кішкентай балапандардың ұясын бұзған қызын бір апта бойы қасына жатқызбайды. Әңгіме: “Ең өкініштісі, қарлығаштар бұдан кейін, қанша күтсе де, Гүлмамалдың үйіне ұя салмады” деп аяқталады. Авторлық ұстаным қарлығаштың ұясын бұзуға болмайды дегенге саяды. Қарлығаштар – қанша ұйымшыл болса, өздеріне жасалған қиянатты кешіре алмайтын нәзік тіршілік иесі. Олар ұйымдаса, бір-біріне көмектесе жүріп тіршілік ететінін оқыған бала да қарлығаштар сияқты жанындағы жандарға қамқор болуды үйренеді. Әңгімені оқыған, тыңдаған балалар кішкентай құстардың тіршілігінен тәлім-тәрбие алып, олардың ұясын бұзуға болмайтынын біліп өседі. Гүлмамалдың үйіне қарлығаштардың ұя

салмауы – жазаның ең үлкені. Жазушы енді олардың үйіне ырыс-несібе келмейді дегенді оқырмандарына айтып отыр. Тәртіпсіздік жасаудың артында осындай үлкен қасіреттердің жататыны – өмірден алынған оқиға.

Жазушының “Алматының апорты” ертегісіне Алматы қаласы, Медеу шатқалындағы алмалардың әңгімесі негіз болған. Алма бағына туысқандарын көріп қайту үшін апорт алма іздеп келеді. Ол келген бойда өздері шөл қандырған бұлақты іздеп таппайды. Бұлақтың суы тартылған, туысқандарының пішімі өзгерген. Бір кездері ісі мұрын жаратын, қып-қызыл, үлкен-үлкен болып келетін апорт алмалар бүгінде тіптен өзгерген. Ертеректе жабайы алма мен апорт алмасын будандастыру арқылы Медеу деген бағбан ата алматының апортын шығарған болатын. Алматының Медеу шатқалында ғана өсетін апорт алмалар бүгінде бастапқы түрін, дәмін жоғалтуда. Оның себебін тау бөктерінен түскен апорт алма туысқандарына адамдардың табиғаттың тыныштығын бұзып, таудың бөктеріне дейін үй салумен, ауаның ластануынан ағаштардың ауыруымен түсіндіреді. Жемістері ұсақтала бастаған соң, бір топ отбасы өздерінің табиғи болмысын сақтап қалу үшін таудың басына қарай көшіп кеткенін айтады.

Бір кезде адам қолымен жасалған жақсылықтан әлемде жоқ алманың түрі өсіп шықса, ХХІ ғасырда адам қолымен сол алмалар жоғалуда. Адамзат баласы игілікті істер жасағанда ғана жақсылық көбейеді екен. Ал, адам қолымен қоршаған ортаның, табиғаттың экологияға ұшырауы өкінішті.

Ертегі апорт алмасының:

“– Жоқ, мен қала алмаймын. Қалсам, бір-екі жылдан кейін мына сендер сияқты болып қаламын. Өзірше сақтала тұрайын. Экология түзелгеннен кейін міндетті түрде ораламын, – деді ол”, – деген сөзімен аяқталады.

Автор алмалардың осы сөзімен қоршаған табиғатты аялау керектігін ұқтырады. Бір кездері баланың басындай болған үлкен, қып-қызыл болып иісі аңқыған апорт алмасы бүгінде жоғалып кеткені рас. Париж, Германияның Мангейм қаласында өткен жеміс-жидек көрмелеріне Медеу ата отырғызған апорт алмалар қатысып, қазақ даласын, Медеу шатқалын әлемге танытқан болатын. Табиғат ана сый еткен, Медеу шатқалында ғана өсетін алма түрлерінің бүгінде жойылып бара жатуы өкінішті. Жазушы осы ертегі арқылы жас балаларға табиғат берген кез-келген затты күтіп, ұқыпты етіп ұстамаса жойылып, жоғалып кететіндігін түсіндіреді. Осы ертегіні оқыған, тыңдаған кез келген бала қоршаған ортаға, табиғатқа қамқорлықпен қарауды түсінетін болады.

Жазушының Сабантой мерекесінде болған оқиға туралы “Күз неге ашуланды?” деген ертегісі де қызықты. Мектепте Сабантой мерекесін атап өтпек болған оқушылар орталарына қадірменді қонақ етіп Күзді шақырады. Бірі қарбыз, бірі алмұрт, бірі алма, енді бірі қарақат, енді бірі шабдалы болып киінген балалардың өзі туралы мақтауларын естіген сайын күз түнере түседі. Оны түсінбеген балалар “Күздің түнеріңкі күндері көп болады ғой. Бәлкім сондай күндерге тап болған шығармыз?” деп ойлайды. Күз өзіне сөз тигенде ренжіп отыруының себебін осы жиынға жылдың төрт маусымы түгел қатысуы керектігімен түсіндіреді. Осы меркенің өтетінін естіген басқа маусымдардың реніші де орынды. Егер Қыс, Көктем, Жаз өз міндеттерін толық атқармаса, Күздің мол ризыққа кенелуі екіталай. Күздің не себепті ренжігенін түсінген балалар тез арада Қыс, Көктем, Жазды қонаққа шақырады. Жылдың бар маусымы жиналғандықтан Сабантой меркесі дүркіреп өтеді.

Ертегі жанры туралы балалар әдебиетін зерттеуші Қ.Ергөбек былай деген болатын: “Қазіргі қазақ балалар поэзиясында тәуір өркендеп, еркін қанат жайған жанр үлгісінің бірі – ертегі” [9, 358]. Жазушы аталған ертегі оқиғасымен жылдың әр маусымының атқаратын қызметтерін Күз сөзімен оқырманға түсіндіреді. Ертегіні оқыған балалар күзде қамба астыққа, дастарқан жеміс-жидекке толғанда әр маусымның сол мол байлыққа сіңірген өз үлесі бар екендігін біліп отыратын болады. Жазушы осылайша ертегі кейіпкерлерінің тілімен күзгі мол байлыққа әр маусым өз үлестерін қосатыны туралы мәлімет береді.

Жазушының “Асық зауыт” әңгімесінен жас баланың психологиясын жазбай тануға болады. Нағашысы алып келген дәу сөмке базарлықтың ішінен шыққан әжесі беріп жіберген қос уыс асық – Ермек үшін ең үлкен сыйлық. Жексенбіні асыға күткен ол бар асығынан көзді ашып-жұмғанша айырылып қалады. Ойынға жиналған балалардың бар асығын арқардың асығынан жасаған Абзалдың сақасы сыпырып алған еді. Ермектің қорғасын құйып жасаған сақасы арқардың сақасының қасында көзге ілікпей, қауқарсыз болып қала берді. Басы салбырап үйге көңілсіз қайтқан ол түнде түс көреді. Түсінде асық зауытынан ақтарылып жатқан асықтарды көріп, таңертең көңілді оянады. Әңгіме: “Түс көрді. Түсінде асық шығаратын зауыт ашқан екен дейді. Асық дегенің тау болып үйіліп жатыр. Бұл уыс-уыс қып балаларға үлестіруде.

Түстің әсері ме екен, таңертең көңілді оянды” деп аяқталады.

Осылайша жазушы ауыз әдебиетінен жалғасып келе жатқан түс көру мотивін тиімді пайдаланып, болашақта бала арманының орындалатынына сендіреді.

Асық – ұлттық ойындардың бірі. Ұлттық құндылықтарға көңіл бөлген авторлық ұстаным – асық зауытын ашу арқылы күллі балаларды асық ойнауға баулу. Жылдамдыққа, ептілікке баулитын бұл ойын түрі қазіргі таңда ауылдың да, қаланың да балаларының арасына кеңінен тараған. Ауыл балаларына қарағанда қала балаларында мүкіндік аз, себебі, қала халқы қой бақпайтындықтан жиі-жиі қой союға мүміндігі бола бермейді. Олардың көпшілігіне Ермектің әжесі сияқты ауылдағы апалары сәлемдеме ретінде беріп жатады. Осындай жағдайда олар зауыттан дайын асықтарды сатып алатын болса, бұл ойын түрі де жанданар еді деген авторлық ұстаным балалар қиялынан туғаны анық. Олай болса автор бала қиялын кейіпкер түсіне араластыру арқылы ұлттық ойынның болашағына сенім білдірген.

Қазіргі таңда балаларға арнап көркем шығармалар жазып жүрген қаламгердің бірі – жазушы Сәуле Досжан [10]. Жазушының “Қарақанатты жеңген қайырымда қала”, “Жетім қозының зары”, “Қызғалдақтың қызы”,

“Маймақ қаз”, “Тышқан жылғы дүрбелең” ертегілері мен “Ақшаның кепиеті”, “Атамның атамекен жайлы әңгімелері”, “Жоғалып табылған қыз”, “Иені сағыну”, “Қашқынның зары”, “Нан қайдан келеді”, “Отқа оранған түн”, “Ұлдаш жеңгем” – бастауыш сынып пен жас өспірімдерге арналған шағын жанрдағы шығармалар. Аталған шығармалар – балаларды қайырымды, ибалы, мейірімді, отаншыл етіп тәрбиелеуде үлкен рөл атқаратын туындылар. “Қарақанатты жеңген қайырымда қала” ертегісіндегі “Сондай бір тату-тәтті, ырысты-берекелі, қызықты-мерекелі, ауызбірлікті өмір сүріп жатқан ғажайып қалаға себебін ешкім білмейтін бір ауру тарапты. Ауа жетпей алқынып, мұрындары иіс сезбей тұншығып, өкпелері қабынып, көздерінен жас, құлақтарынан бұлық ағыпты. Жасы ұлғайған қарттарына жаудай тиіп, баудай қырыпты. Дімкәсі басым жастарының да кеңірдегінен қыса бастапты. Тұтқиылдан келген мына зұлматтан шошыған халықтың есі шығып, емші-тәуіпті жағалап қаңғырып кетіпті. Олар ел аралаған сайын ауру еліріп, бірінен-біріне жұғып сансыратыпты”, – деген жолдарды оқыған бала 2020 жылдың көктеміндегі пандемия кезіндегі қала тіршілігін еске түсірері анық. Себебі қала жастарынан мың қыз, мың жігіттен құралған еріктілерді ұйымдастырған Жолбарысхан қыздардың жартысын дәрі-дәрмек жасайтын ғалым ағаға көмектесуге, қалған жартысы мен жігіттердің жартысын үйлерінен шыға алмай қалған тұрғындардың азық-түлігін жеткізуге жұмсайды да, өзі қасына бес жүз жігітті алып Қарақанатты қолға түсіруге тау шыңына аттанады. Жазушының Тәңіртаудың баурайында орналасқан Алматау қаласы Алматы екенін жазбай танимыз. Қайырымды қала тұрғындарын шетінен жалмап жатқан Қарақанат құсты Жолбарысхан бастаған бір топ ерікті жастар жеңіп, оны өлтіреді. Қалабасы тағайындаған сыйлықтан бас тартқан Жолбарысхан батыр оны жол көрсеткен көріпкелге, қасындағы еріктілерге, ғалымға, мерт болған жігіттердің отбасына беруді ұйғарады. Жолбарысханның: “Халқым! Міне, біз бірге болған соң Қарқанаттан келген тажалды жеңдік! Бірлік бар жерде – тірлік бар! Қазынаның байлығы – халықтікі. Сіздердің игіліктеріңізге жаратылады. Біз арқашан біргеміз!”, – деген шешімі авторлық ұстанымды аңғартады. Жазушы балаларға “бірлік түбі – береке” екенін олардың бірлесіп Қарақанатты жеңуімен түсіндіреді.

Ал, “Қызғалдақтың қызы” ертегісінің кейіпкері – Гүлқыздың тегі – Қызғалдақ болса, Отаны – Қазақстан. Жазушы “Әлемде ең биік Хантәңір деген шыңы бар Тәңіртау деген таудың бауырында қызғалдақты алқапта дүниеге келді, яғни жаралды”, – деп жас оқырмандарына қызғалдақтың отанынан хабар береді. “Біздің еңбегіміз сол – үлбіреп, нәзік болып өсіп, көзге қуаныш, хош иісімізбен жанға рахат сыйлау. Сан алуан саябақтарда көзге көрік беріп жайқалып тұру. Біздің пиязшығымыз бен жапырағымыздан дәрі-дәрмек те жасайды”, – деген сөзінен гүлдің де еңбек ететінін түсінген балалар өздерінің міндеттерін саралап, шамаларына қарай еңбек етуге дағдыланады. Жоғарыда аталған шығармалардың барлық кейіпкерлері жас оқырмандарды отанына, еліне адал қызмет етуге шақырады.

Осы қатарды жазушының ауыл балаларының өмірінен алынған оқиғаларға құрылған “Ауылдан шыққан миллионер” повесі толықтырады [11]. Жазушы ауылдан шыққан балалардың да миллионер бола алатынын жеке кейіпкердің өмір тіршілігімен нанымды суреттеген. Әкеден жастай жетім қалған Жомарттың анасына қолқанат бола жүріп, мектеп қабырғасында жүргенде табыс табуы, еңбекке ерте араласуы, спортпен тұрақты айналысуы, сабақты үздік оқуы – болашақ миллионердің қалыптасу жолдары. Мектепте үздік болған жомарт жоғары оқу орнына түскенде де алдыңғы қатардан көрінуді өзіне талап етіп қояды. “Жоғары математика”, “Макроэкономика”, “Эконометрика”, “Экономикалық теория”, “Қаржы сабағы” деген пәндерге ерекше ынтамен кіріскен студент ұстаздарының да көзіне түсе бастағанын: “Таудай талабы бар, әр лекциясын ынтасымен тыңдайтын шәкіртті профессор Боранбай Жүсіпбеков бірден ұнатты” [11, 61], – деген автор сөзінен көруге болады.

Оқырман Жомарттың өмірінен сабақ алады, өмірге құштарлықты үйренеді. Ол сабақты үздік оқумен бірге ұстазы Боранбай Жүсіпбековтің жанашырлығымен, қамқорлығымен жеке кәсібін де ашып үлгереді. Студент күнінен кәсібін ашқан ол болашақта үлкен кәсіпкер болып еліне қызмет етеді. Жомарт – кез-келген ауыл баласына үлгі-өнеге болатын кейіпкер. Көркем шығарма қызметінің бірі – оқырманды тәрбиелеу болса, жазушы жекелеген кейіпкерлерімен оқырманын өмір сүруге, жақсы оқуға, болашақта үлкен кәсіпкер болуға тәрбиелейтіні анық.

Қазіргі балалар әдебиетінде тағы бір көркемдік ізденіс Р. Сауытбайдың фэнтези жанрындағы шығармалардан көрінді. Жас оқырмандарға арнап ертегі фэнтези жазып жүрген жазушының “Қиял әлемі” жинағына ертегілер топтастырылса, “Шоко әлем” [12] кітабы фэнтези жанрында жазылған. Ғылыми фантастика мен ертегі жанрының арасындағы фэнтези батыс әдебиетінде ХХ ғасырдың басында пайда болғаны белгілі. Ал, оның үлгілері, нышандары қазақ әдебиетінде 1970-1990 жылдардағы жас өспірімдерге арналып жазылған М.Дүйсеновтің “Біз – күн перзентіміз”, “Бір – аспанның астында”, “Сағанатас сырлары”, Б.Сокпақбаевтың “Он алты жасар чемпион”, “Бақыт жолы”, “Өзім туралы”, Р.Тоқтаровтың “Таңбалы жарғақтың құпиясы”, Т.Рымжановтың “Зәйтүнқарлығаштың ерлігі”, “Гүл Ағашы”, “Күн перзенттері”, “Ерден батыр” шығармаларында көрініс тапқан болатын. Олай болса, бұл жанрдың үлгілері қазақ әдебиетінде болған, тәуелсіздік тұсында Р. Сауытбай сол жанрды жаңа қырынан дамытып отыр. “Шоко әлем” кітабындағы заттар шоколад пен халвадан жасалған. Тек тәттіден жасалған таңғажайып әлемде Елдес пен Рауза қызықты да қорқынышты саяхатқа шығады. Олардың мақсаты – ұрланған шоколад дәндерін еліне қайтару. “Шоко әлем” кітабы өз ішінен “Шокоцент”, “Екі үміт”, “Сүт көлі”, “Нуа ұстаз”, “Тақиялы періште”, “Аспандағы шайқас”, “Ғанундағы оқиғалар”, “Жұлдыз жағушы”, “Жұлдызды саяхат”, “Баяуөлгей”, “Ащы жоспар”, “Қазансел”, “Жаман шаман”, “Арам ой”, “Теруес”, “Қояншық Қоянкір”, “Ә” жоспары”, “45” дәрежелік саяхат”, “Е”, “Туар-

дд”, “Алып жүрек”, “Арай апа”, “Ақымақтар қаласы”, “Жабысқақ дала”, “Сиқырлы саяхат”, “Көкенің ішінде”, “Кітаптың күші” деген тақырыпшаларға бөлінген.

Фэнтезиде Тәтті тауының етегінде, Бал көлінің жағасында орналасқан Шококент қаласының кереметтеріне тап боламыз. Тәтті-тәтті сөйлеп, тәтті түс көріп, тәтті ұйқыға бөленетін шококенттіктердің үйлері шоколадтан жасалғандықтан, бүлдіршіндер үйдің қабырғаларын кеміретіндіктен ата-аналар жыл сайын үйлерін жөндеуден өткізетін. Шындық болмысымызда болуы мүмкін емес, бұл дүниеде жоқ әлемді шококент қалашығының тыныс-тіршілігінен көруге болады. Шококент тұрғындары өздерін «шокилер» деп атайтын болғандықтан, олардың арасында Айшоко, Нұршоко, Жашоко, Байшоко, Шоқан, Шоқай, Шокобай, Шокоару, Шоконұр сияқты есімдер жиі кездесетін. Сиқырлы шоколад дәндерін періштелер ежелгі заманда аспаннан түсіргендіктен оның сырын ешкім білмейтін. Бұл қаланың ағаштары халуадан, тастары кэмпиттен, бұлттары тәтті мақтадан болатын. Сиқырлы дәннен алынған шоколадтар жаңбырға ерімейтін, бірақ соңғы жауған жаңбырдан бүкіл қала үйлері еріп, қаланың қасында шоколад көлі пайда болады. Ертегілердің финалы кейіпкердің мұрат-мақсатына жетіп бақытқа кенелуімен аяқталса, фэнтезиде қайғы мен қуаныш араласып келеді. Фэнтезиде өмірде болуы мүмкін емес оқиғалар жазушының қиял еркіндігімен аяқ астынан өзгеріске ұшырап отырады. Санаулы ғана сиқырлы шоколад дәндерін түздейімдіктер ұрлап әкеткенін білген Шокохан халқын жинап, Түздейімнен сиқырлы дәндерді қайтару керектігін айтады. Сиқырлы дәнді іздеуге бес батыр шығамыз деп дайын тұрғанмен, оны іздеуге Елдес пен Раузаны аттандырады.

Шығармаға әкелерін іздеп шығып, әжелері айтатын ғажайып үңгірге тап болған Елдес пен Раузаның басынан өткен оқиғалары негіз болған. Ежелден жауласып жүрген түздейімдіктер әлемді тұздандыру үшін шоко тұрғындарының тәтті шоколадтар өсіретін сиқырлы дәнін ұрлап кетеді. Жоқ іздеп шыққан кейіпкерлердің басынан өткерген сиқыр күштері оқырманын баурап отырады. Көркем әдебиеттегі туған жер туралы Т.Тебегенов пен С.Асылбекұлы: “Ата-бабалардан сақталған ұрпақтар жан діліне тән ерекшелік – дәстүрлі көркемдік ойлаумен туған жерінің сипатынан рухани нәр алып жігерленетіні, марқаятыны”, – деген болатын [13]. Осы пікірге сүйенетін болсақ, өз елдерінің болашағы үшін ұзақ сапарға шыққан кейіпкерлер басынан өткерген сан алуан оқиғалар кішкентай оқырмандар бойында әлемнің жұмбақ сырларын ұғуға, бауырмалдық, мейірімділік, батылдық қасиеттерін қалыптастыруға көместеседі. Осындай жетістіктерімен бірге бұл шығарманың негізгі кейіпкерлері бір тарауда Элия мен Райл, енді бірде Әдес пен Лауан деп кездесуі оқырманды шатастырады. Жазушы әр тараушада кейіпкер атын өзгерткенмен тұтастай алып қарағанда олардың барлығы – шығарма басында сиқырлы дәнді іздеп шыққан кейіпкерлер. Сонымен бірге сәтсіз құрылған сөйлемдер мен орынсыз қолданылған сөздердің кездесетіні шығарма авторының стильдік кемшілігін көрсетеді.

Қорытынды. Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі көркемдік жетістіктің бірі – ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өтірік өлең, ертегі, аңыз-әңгіме, әңгіме жанрларының барлығы дерлік кездесетіндігі болса, фэнтези – бүгінгі балалар әдебиетіндегі жанрлық ізденіс. Мұның өзі қазіргі балалар әдебиетінде қалыптасқан дәстүрдің заңды жалғасы мен жаңашылдықты көрсетеді. Ақын-жазушылар балаларға арналған шығармаларымен отбасын, отанын, елін, қоршаған табиғатты сүйетін ұрпақ қалыптастыруға үлес қосуда. Жоғарыда аталған шығармалардан қазақ қаламгерлері балалар арасында жаңа қазақстандық патриотизм қалыптастыруда, ұлттық құндылықтарды насихаттауда тынымсыз еңбек етіп жатқаны байқалады. Балалардың арман-мақсаттарын ертегі кейіпкерлерімен байланыстыра білген авторлардың бала психологиясын еркін меңгергені олардың көркем шығармаларынан көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Матыжанов К., Даутова Г. Қазақтың отбасылық гұрып фольклорының этнографиялық байланыстары. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. “Филология ғылымдары” сериясы. 2020. – №2, (72). – 285 б.
- 2 Тоқаев Қ. К. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Азия қаламгерлерінің I форумында сөйлеген сөзі. – Егемен Қазақстан. – 4-қыркүйек, 2019.
- 3 Жылқыбекұлы Б. Қос құлыншақ. – Астана: “Мерей” баспасы, 2011. – 32 б.
- 4 Керім Ш. Жұмбақ. Кім.: Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т.1. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
- 5 Қирабаев С. Қазақ балалар поэзиясы. Кім.: Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: “Қазығұрт” баспасы, 2007. Т.2. – 416 б.
- 6 Жылқыбекұлы Б. Ай анаға сәлем. – Астана: “Өрнек” баспасы, 2013. – 56 б.
- 7 Жылқыбекұлы Б. Айжарық. – Астана: “Өрнек” баспасы, 2011. – 32 б.
- 8 Дүйсенбиев С. Балаларға арналған әңгімелер мен ертегілер. Қолжазба автордың жеке мұрағатынан алынды.
- 9 Ергөбек Қ. сылдырап аққан бұлақтай. Кім.: Арыстар мен ағыстар. – Алматы: “Өркеніет”, 2003. – 368 б.
- 10 Досжан С. Балаларға арналған шығармалар. Қолжазба автордың жеке мұрағатынан алынды.
- 11 Досжан С. Ауылдан шыққан миллионер. – Алматы, 2020. – 70 б.
- 12 Сауытбай Р. Шоко әлем // <https://massaget.kz/userpage/77780>

13 Тебегенов Т. С., Асылбекұлы С. Жұмекен Нәжімеденов поэзиясының көркемдік сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. “Филология ғылымдары” сериясы. 2020. – №4, (74). – 328 б.

References:

- 1 Matyjanov K., Dautova G. Kazaktyn otbasylyk guryp folklorynyn etnografialyk bailanystary. Abai atyndagy KazUPU Habarsysy. “Filologia gylymdary” seriasy. 2020. – №2, (72). – 285 b.
- 2 ToKaev K. K. Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti Kasym-Jomart ToKaevtyn Azia Kalamgerlerinin I forumynda soilegen sozi. – Egemen Kazakstan. – 4-Kyrkuiek, 2019
- 3 Jylkybekuly B. Kos KulynsaK. – Astana: “Merei” baspasy, 2011. – 32 b
- 4 Kerim S. JumbaK. Kit.: Kazak Adebietinin tarihi. On tomdyK. T.1. – Almaty: Kazakparat, 2008. – 812 b.
- 5 Kirabaev S. Kazak balalar poeziasy. Kit.: Kop tomdyK sygarmalar jinagy. – Almaty: “Kazygurt” baspasy, 2007. T.2. – 416 b.
- 6 Jylkybekuly B. Ai anaga sAlem. – Astana: “Ornek” baspasy, 2013. – 56 b.
- 7 Jylkybekuly B. AijaryK. – Astana: “Ornek” baspasy, 2011. – 32 b.
- 8 Duisenbiev S. Balalarga arналган Angimeler men ertegiler. Koljazba avtordyn jeke muragatynan alyndy.
- 9 Ergobek K. syldyrар akkan bulaktai. kit.: Arystar men agystar. – Almaty: “Orkeniet”, 2003. – 368 b.
- 10 Dosjan S. Balalarga arналган sygarmalar. Koljazba avtordyn jeke muragatynan alyndy.
- 11 Dosjan S. Auylдан sykkan millioner. – Almaty, 2020. – 70 b.
- 12 Sauytbai R. Soko Alem // <https://massaget.kz/userpage/77780>
- 13 Tebegenov T. S., Asylbekuly S. Jumeken Najimedenov poeziyasynyn korkemdik sipaty // Abai atyndagy KazUPU Habarsysy. “Filologia gylymdary” seriasy. 2020. – №4, (74). – 328 b.

МРНТИ 17.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-78047>

Саганаева А.А.¹, Шаханова Р.А.,²

¹Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

РАЗВИТИЕ МИРОВОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье рассматриваются этапы развития мировой детской литературы в соответствии с тенденциями становления “всеобщей литературы”. Детская литература необычайно разнообразна жанрово и тематически. Ей посвящают свой талант лучшие писатели во всем мире, так как понимают: будущее человечества в руках подрастающего поколения. С развитием реалистических тенденций, углублением психологизма в литературе для детей утверждается объемный, многогранный образ детства. В нем писатели открывают истоки развития человечества, проникают во внутренний мир ребенка, постигая сложность и глубину характера юного человека, показывают, как формируется личность в противоборстве светлых и темных начал, как она воспринимает радость и горечь мира, его гармонию и противоречия. Основное, что определяет творчество лучших писателей, – доверие к детству, уважение к растущему человеку, умение видеть в нем потенциальные возможности и задатки, перспективы развития.

Ключевые слова: мировая детская литература, чтение, устное народное творчество, фольклор, литературное развитие, детский журнал, сказка

Саганаева А. А.,¹ Шаханова Р. А.²

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ӘЛЕМДІК БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫ

Аннотация

Мақалада “жалпы әдебиеттің” қалыптасу үрдістеріне сәйкес әлемдік балалар әдебиетінің даму кезеңдері қарастырылады. Балалар әдебиеті жанрлық және тақырыптық жағынан өте алуан түрлі. Әлемдегі ең жақсы жазушылар оған өзінің талантын арнайды, өйткені олар адамзаттың болашағы жас ұрпақтың қолында

екенін түсінеді. Реалистік тенденциялардың дамуымен, балалар әдебиетіндегі психологизмнің тереңдеуімен балалық шақтың көлемді, жан-жақты бейнесі бекітіледі. Онда жазушылар адамзат дамуының қайнар көздерін ашады, баланың ішкі әлеміне енеді, жас адамның мінезінің күрделілігі мен тереңдігін түсінеді, адамның жарық пен қараңғы принциптердің қарама-қайшылығында қалай қалыптасатынын, әлемнің қуанышы мен ащысын, оның үйлесімділігі мен қайшылықтарын қалай қабылдайтынын көрсетеді. Негізгі, ол-шығармашылық үздік жазушылар, сенім балалыққа, құрмет артатын адамға білу, көру, онда әлеуетті мүмкіндіктері мен нышандар, даму болашағы.

Түйін сөздер: әлемдік балалар әдебиеті, оқу, ауызша халық шығармашылығы, фольклор, әдеби даму, балалар журналы, ертегі

Saganaeva A.,¹ Shakhanova R.²

¹S.Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF WORLD CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

The article examines the stages of development of world children's literature in accordance with the trends of the formation of "universal literature". Children's literature is extremely diverse in genre and subject matter. The best writers around the world devote their talent to it, because they understand that the future of humanity is in the hands of the younger generation. With the development of realistic tendencies, the deepening of psychologism in the literature for children, a voluminous, multifaceted image of childhood is confirmed. In this writers reveal the origins of human development, penetrate into the inner world of the child, comprehending the complexity and depth of character of young people, show how personality is formed in the struggle between light and dark began as it perceives the joy and sorrow of the world, its harmony and contradictions. The main thing that determines the creativity of the best writers is trust in childhood, respect for a growing person, the ability to see in it potential opportunities and makings, development prospects.

Keywords: world children's literature, reading, oral folk art, folklore, literary development, children's magazine, fairy tale

Введение. Как известно, ранние произведения для детей состояли из устных рассказов, песен, стихотворений, рассказываемых с целью обучения, развлечения и наставления [1, 9]. Лишь в XVII веке появилось представление об институте детства, что привело к выделению в литературе нового направления для детей со своими разделами и канонам [2].

Первая книга для детского чтения появилась во Франции в конце XVII века. В это время в Европе было распространено светское образование, что послужило причиной для возникновения рыцарских академий. Такие образовательные учреждения впервые появились во Франции и в Германии. В XVIII веке большинство книг имели комментарий "tutum delphini", что означало "для пользования наследника", и были предназначены для детского чтения. Наиболее известными педагогами-писателями того времени были Лонн и Ф. Фенелон [3, 2009].

Методика. Ф. Фенелон был одним из первых, кто заложил основы развития детского чтения. Его книга "Телемак", переведенная на русский язык Тредьяковским, была в XVIII веке самой распространенной среди книг для детского чтения. Сюжет заключается в следующем: Телемак, сын Одиссея, не дождавшись отца, отправляется путешествовать по миру со своим наставником Ментором. Главный герой под влиянием своего наставника знакомится с бытом и жизнью многих народов. Ментор, в свою очередь, наставляет своего ученика, как нужно поступать в тех или иных ситуациях. Все содержание книги построено в форме бесед, убеждений, имеющих воспитательный характер. Именно такая форма бесед поучительного, воспитательного содержания стала для родителей и учителей преобладающей практически на целое столетие.

XIV–XV века в Западной Европе ознаменованы расцветом культуры и искусства, наступившим после мрачной эпохи средневековья. С Эпохи Возрождения начинается постепенный отход от концепции ребенка как недоразвитого взрослого. Примерно с 16 века начинает формироваться детская субкультура. Эта характеризуется тем, что появляется детская одежда, как самостоятельный предмет.

Собственно детская литература возникла в XVII–XVIII веках, первоначально как литература дидактическая. Однако постепенно в лучших своих образцах она вышла за рамки назидательности. Авторы произведений, предназначавшихся детям, обращались прежде всего к устному народному творчеству своих стран. **Шарль Перро**, например, впервые сделал достоянием маленьких читателей литературно обработанную фольклорную сказку. Признаком литературной сказки становится осознанное авторство, даже в том случае, когда произведение опирается на фольклорную основу [4, 2010].

Деятельность романтиков в XIX веке открыла широкой читательской публике устное народное творчество, национальные истоки литературы каждого народа. Это также способствовало развитию литературы для детей. Появляются сборники народных и литературных сказок братьев Гримм, Х.К. Андерсена и многих других писателей. Маленький читатель получает и книги, показывающие ему запечатленную в художественных описаниях жизнь его сверстников. Так детская литература становилась самостоятельной отраслью “большой” литературы.

Романтизму принадлежит и открытие детства в качестве самоценной стадии духовного развития человека. Детство в произведениях романтиков осмысливалось как драгоценный мир в себе, глубина и прелесть которого притягивает взрослых. Взрослость же трактовалась как пора, утратившая непосредственность и чистоту детства. Надо признать, что романтизм не только открыл детство, но и оставил в наследство его идеализацию, умиление перед ним. Романтическое восприятие детства позже приобретало гипертрофированные формы так называемой адвокатуры детства, которая снимала с ребенка ответственность за его поступки и чувства, отказывая ему тем самым в главном – в уважении, признании ребенка как личности, как человека со всей мерой его обязанностей перед обществом. А в литературе наших дней вновь возник однозначный образ детства, но теперь, в отличие от романтиков, со знаком минус. Это так называемая демонизация детства, открытие в нем античеловеческой сущности, к примеру, в некоторых повестях У. Голдинга и С. Кинга [5, 2011].

Результаты. Уже в работах Я.А. Коменского наметился перелом от ренессансного мышления к иному, исходящему из представления о разумно устроенном мироздании и разумном человеке, достойном мира, в котором живет. В XVII –XVIII веках возобновился интерес к античному наследию, но без мертвой средневековой схоластики [6, 2003].

Имя английского писателя Даниэля Дефо для русских читателей обычно связано с лучшими детскими воспоминаниями о его герое Робинзоне Крузо, известном у нас главным образом по образцовому переложению К.И. Чуковского “Жизнь и удивительные приключения морехода Робинзона Крузо”.

Полное название романа-источника, увидевшего свет в 1719 году, само по себе уже есть произведение с захватывающим сюжетом: “Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо, моряка из Йорка, прожившего двадцать восемь лет в полном одиночестве на необитаемом острове у берегов Америки, близ устья реки Ориноко, куда он был выброшен кораблекрушением, во время которого весь экипаж корабля, кроме него, погиб, с изложением его неожиданного освобождения пиратами, написанные им самим”.

В основу романа была положена реальная история одного моряка, сумевшего не только выжить на необитаемом острове, но и понять некоторые истины. Роман написан автором в жанре мемуаров от имени самого Робинзона, в нем множество убедительных деталей, а главное, он психологически достоверен. Первые читатели не заметили подвоха, уверившись в существовании “моряка из Йорка”, рассказавшего свою историю так просто, как мог бы сделать это человек его сословия. Писатель, сам того не зная, вывел формулу целого жанра приключенческой литературы, названного робинзонадой. Своеобразие этого жанра в том, что главное здесь – даже не приключения, а воспитание героя в особых условиях. Робинзон Крузо проходит путь самовоспитания и, поднявшись в своем нравственном состоянии, может быть воспитателем другого человека; Пятница, в свою очередь, под воздействием своего господина мало-помалу избавляется от дикарских наклонностей. Вместе с ними и читатель находит путь к перекрестку цивилизованных понятий и естественного добра [7, 1990].

Другой великий англичанин, писатель просветительского направления Джонатан Свифт известен нам с детских лет как автор “Путешествий Гулливера”. Присущее ему чувство юмора Свифт направил на сатирическое высмеивание английского общества, используя при этом свою богатую фантазию для создания аллегорических образов и сюжетов. Однако соединение остро современного публицистического памфлета с приключенческо-фантастической фабулой дало в итоге роман, который заставляет читателя забыть о конкретной политической борьбе и углубиться в наблюдение чужих миров, каждый из которых чем-то похож на мир людей.

Реалистический гротеск Джонатана Свифта лежит в основе жанра фантастического романа с фабулой “контакта”. Идея такой формы заключается в том, что “они” – это гротесковое отражение “нас”, и неизвестно кто кого изучает. Примеров литературы “свифтовского” жанра можно приводить очень много: от англичан Герберта Уэллса (“Война миров”) и Льюиса Кэрролла (сказки об Алисе) до русских авторов – Корнея Чуковского (“Бибигон”) и Кира Булычева (повести о девочке из будущего Алисе).

Свифт был первым из известных писателей-алогистов. Презирая прикладные науки и фанатичных ученых, он выстраивал миры, в которых современный читатель неожиданно угадывает приметы индустриальной эпохи. Например, изобретенная профессором-ла-путянином машины, с помощью которой можно писать любые тексты при полном отсутствии эрудиции и таланта: слова, перемешиваясь движением рычага, меняют расположение на раме, образуя какие-нибудь случайные фразы, из которых составляются целые фолианты. Как похоже это на детское лото, творчество поэтов-авангардистов, на компьютер, наконец [8, 1972].

Во второй половине XVIII века во французских аристократических салонах жизнь подчинялась вкусу образованных и талантливых женщин, они-то и ввели в моду чтение сказок, а некоторые из них, обладавшие

литературным даром, сами сочиняли их. Сказки писали мадам д'Онуа, мадемуазель Леритье де Виллодон, мадам Ле Пренс де Бомон (именно она подарила нам сказку “Красавица и зверь”).

Во главе “новых” стоял Шарль Перро, имя которого связывают с именами всемирно известных героев его произведений – Золушки, Кота в сапогах, Синей Бороды и др. Перро прибегнул к мистификации, не решившись выступить открыто как создатель произведений “низкого” жанра, и подписал первое издание именем своего сына – Перро д'Арманкур – и от его имени обратился с посвящением к юной племяннице Людовика XIV Елизавете-Шарлотте Орлеанской. Писатель стремился соотнести каждый сюжет с определенной добродетелью: терпеливостью, трудолюбием, смысленностью, что в целом составило свод этических норм, близкий к народной этике. Но самая ценная добродетель, по Шарлю Перро, – это хорошие манеры: именно они открывают двери во все дворцы, во все сердца. Сандрильона (Золушка), Кот в сапогах, Рикке с хохолком и другие его герои побеждают благодаря учтивости, грации и подходящей к случаю одежде. Кот без сапог – всего лишь кот, а в сапогах – приятный собеседник и ловкий помощник, за свои услуги хозяину заслуживший покой и довольство. Традиционные сказочные элементы соединяются у Перро с реалиями современной жизни. Так, в “Спящей красавице” царственная бездетная пара ездит лечиться на воды и дает различные обеты, а пробудивший принцессу юноша “поостерегся ей сказать, что платье у нее – как у его бабушки...” [9, 2002].

Рудольф Эрих Распе (1737– 1794) и Готфрид Август Бюргер (1747–1794) – немецкие литераторы, создатели одного из самых знаменитых литературных героев – барона Мюнхгаузена, имя которого сделалось нарицательным – как безудержного вралю. Первые рассказы барона Мюнхгаузена в изложении Распе прочитали немцы в “Путеводителе для веселых людей” в начале 80-х годов XVIII века; книга была опубликована анонимно, подписи автора не было. Распе в своих рассказах изобличал ложь, но вместе с тем критиковал и сухой рационализм современников – врагов всякой фантазии. Он преследовал цель не столько развлекательную, сколько воспитательную. Его барон Мюнхгаузен полон обаяния благодаря постоянной готовности преодолевать трудности силою разума и воли. Рассказывая невероятные истории, Мюнхгаузен тем не менее отстаивает право называться честным человеком. Он описывает о путешествии на Луну, где якобы нашел идеальное государство, т.е. выдумывает утопическую легенду, в которую сам верит [10, 1975].

Всесторонняя критика рационализма постепенно привела к отказу от искусства, лишённого свободы воображения, и к смене культурных ориентиров. В эпоху романтизма, т.е. в первых десятилетиях XIX века, прекрасное стали находить в образцах национальной “простонародной” культуры. Это объяснялось тем, что идеализировались свобода, необузданная воля, буйные чувства. А “простой” народ был назван носителем сильных и красивых чувств. Творчество писателя оценивалось теперь по его способности непосредственно чувствовать жизнь и фантазировать. Интерес к фольклору, к народным сказкам и легендам дает толчок развитию литературной сказки. Углубляется представление о внутреннем мире человека. Таинственная душа ребенка, живущего между реальной действительностью и игрой, мечтой, сказкой, делается важной темой для писателей-романтиков. Многие произведения романтиков обогатили мировую детскую литературу.

Братья Grimm, Якоб (1785– 1863) и Вильгельм (1786– 1859), известны как основоположники германистики – науки об истории, культуре и языке Германии. Их многолетними трудами составлен фундаментальный “Немецкий словарь” (последний том – 1861), написана “История немецкого языка” (1848). Они публиковали тексты старонемецких литературных памятников – “Бедный Генрих”, “Рейнеке Лис” и других, исследовали германский героический эпос и животный эпос, творчество средневековых поэтов – мейстерзингеров, немецкую мифологию, немецкие предания и т.п.

Сказки братьев Grimm являются собой начало истории немецкой романтической литературы. Организованное Якобом Гриммом “Сказочное общество” существует до сих пор, оно объединяет любителей сказки из разных стран. Исследователи сопоставляли германские сказочные сюжеты со сказками славянских и романских народов, сказками индийскими и персидскими [11, 1980]. Двухтомник сказок братьев Grimm стал “первым в истории солидным собранием немецких народных сказок”. Гигантская работа по сбору, записи, частичному редактированию и изданию сказок на протяжении в общей сложности 9 лет сводилась к идее “сохранения древних устных и письменных памятников литературы”. И, несмотря на то, что сегодня “Детские и семейные сказки” братьев Grimm популярны как развлекательное детское литературное издание, изначально юные Якоб и Вильгельм не преследовали цель опубликовать “привлекательную детскую книгу” [12, 2016]. В центре сказок братьев Grimm – простая девушка или нелюбимая падчерица. Например, в известных сказках “Снегурочка”, “Братец и сестрица” простая девушка награждается за свои старания, трудолюбие, доброе сердце, чистоту и честность. Вспомним также принцессу Розу из сказки “Спящая красавица” – персонаж прекрасный, но в силу сюжета весьма пассивный. Как мы знаем, тринадцатая фея, обидевшись на то, что ее не пригласили на торжество по случаю рождения принцессы, налагает на последнюю проклятие. Всё королевство засыпает на долгие сто лет, пока храбрый королевич не спасает принцессу.

Вильгельм Гауф за свою короткую жизнь сумел оставить заметный след в истории немецкой литературы. Свои сказки, навеянные немецкими и восточными мотивами, Вильгельм Гауф писал для детей, которые способны доверять фантазии. Он создал обширный трехтомник “Сказки для сыновей и дочерей образованных сословий”. Сказки Гауфа, наиболее часто публикуемые в детских изданиях, относятся к арабскому циклу. Цикл построен примерно так же, как и “Тысяча и одна ночь”: в начальной сказке – “Караван” – герои договариваются о рассказывании сказок и чудесных историй, а все другие сказки цепляются одна за

одну, иногда они содержат в себе еще и сказку-ответвление. Таким образом, создается непрерывная и в перспективе бесконечная цепь сюжетов. Бытовые детали и житейские рассуждения подчеркивают необычайность волшебства, или, наоборот, жизненные реалии придают волшебству иронический оттенок.

Безудержная фантазия Гауфа рождается на земле, в гуще человеческой реальности. Она преобразует эту реальность, высвечивает в ней смысл и бессмыслицу, истину и ложь.

Обсуждение. Писатели романтического направления неизбежно должны были разрабатывать реалистические принципы изображения мира и человека, что, как оказалось, вовсе не отменяло свободное воображение. Напротив, союз реализма и воображения укреплял позиции романтики настроенного автора и позволял ему взглянуть на действительную жизнь с ее “низкими” истинами и постичь ее возвышенный смысл [13, 1987].

Ханс Кристиан Андерсен родился в маленьком городке Оденсе на острове Фюн в Дании, в семье сапожника и прачки. С детства он слышал простонародные рассказы, легенды и сказки от бабушки и соседок. Жанр сказки стал для Андерсена универсальной формой эстетического постижения действительности. Именно он ввел сказку в систему “высоких” жанров.

Фантазия сказочника по своему богатству спорит с народной фантазией. Опираясь на народные сюжеты и образы, Андерсен не слишком часто прибегал к фантастическому вымыслу. В его представлении жизнь полна чудес, которые нужно только увидеть и услышать. У любой вещи, даже очень незначительной, – штопальной иглы, бочки – может быть своя удивительная история. Буквально из ничего возникают яркие картины под волшебным зонтиком Оле-Лукойе. Каждая из пяти горошин одного стручка имеет свою занимательную и поучительную “биографию”. Люди живут в бесконечном мире реальных чудес, среди которых – необыкновенные приключения, встречи, прекрасные чувства. Чудесна сама жизнь человека – от детства до старости; чудесны все времена года; чудо живет в ромашке, в соловье, в кусте бузины или в могучем дубе, в каждом доме, не говоря уж о дворцах. Особое обаяние сказкам и историям Андерсена придает вера в изначальную красоту и гармонию бытия, в победу добра над злом.

Сказочник выработал свою манеру повествования – непосредственно-наивную, мягко-ироничную. Его рассказчик умеет любоваться всем тем, что нравится детям, оставаясь при этом взрослым [14, 1973].

Век научно-технических революций породил и такую жизненно важную для всего населения планеты проблему, как сохранение среды обитания, жизни на Земле. Поэтому в современной детской литературе значительное место занимают вопросы экологии, книги об окружающем нас мире, животных, растениях. Воспитывать в ребенке любовь ко всему живому, бережное отношение к природе – такие задачи решают писатели-натуралисты во всех странах.

Детская литература сегодня необычайно разнообразна жанрово и тематически. Ей посвящают свой талант лучшие писатели во всем мире, так как понимают: будущее человечества в руках подрастающего поколения. Ведь секрет воздействия таких художественных произведений – в представлениях, которые они вызывают у маленького слушателя-читателя, заставляя его мыслить, сопоставлять, делать выводы, познавать красоту, мудрость и силу вымысла, в порождаемых ими эмоциях. В современном понимании детская литература включает в себя:

1) Фольклорные произведения и книги писателей-классиков, которые первоначально предназначались для взрослых, но с течением времени вошли в круг детского чтения и издаются в обработках и пересказах для маленьких читателей (греческие мифы, романы Д. Дефо, Д. Свифта, М. Сервантеса).

2) Произведения фольклора и книги классиков, вошедшие в круг детского чтения без сокращений и адаптации (фольклорные потешки, загадки, колыбельные, книги В. Скотта, Ч. Диккенса и других).

3) Книги, адресованные непосредственно детям. Именно из такой предпосылки и исходили авторы данного учебного пособия, рассказывая о развитии детской литературы в зарубежных странах. Для удобства читателей весь материал расположен в книге в соответствии с языковой принадлежностью рассматриваемых литератур. Авторы также сочли необходимым предложить изучающим детскую литературу принципиально новый взгляд на нее как на часть общей культуры детства, развивающейся в русле истории и культуры той или иной страны.

С развитием реалистических тенденций, углублением психологизма в литературе для детей утверждается объемный, многогранный образ детства. В нем писатели открывают истоки развития человечества, проникают во внутренний мир ребенка, постигая сложность и глубину характера юного человека, показывают, как формируется личность в противоборстве светлых и темных начал, как она воспринимает радость и горечь мира, его гармонию и противоречия. Основное, что определяет творчество лучших писателей, – доверие к детству, уважение к растущему человеку, умение видеть в нем потенциальные возможности и задатки, перспективы развития.

Заключение. XX век с его революциями, войнами, резкими социальными контрастами, жесточайшими противоречиями, политическими страстями изменил и детскую литературу. Тревоги мира ворвались на страницы книг для маленьких читателей. Герои их – существа социальные, они по-своему бунтуют против бесчеловечности, отстаивают свое право на любовь, понимание, дружбу. Проблемы современности проникают не только в реалистические произведения, но и в сказку. Она видоизменилась как жанр, но по-прежнему несет в

себе надежду на торжество человечности, доброты и милосердия, которые требуют и действенных нравственных усилий

Список использованной литературы:

- 1 А.П. Бабушкина. История русской детской литературы. — М.: Гос. уч. б.-педаг. изд-во, 1948. — 9 с.
- 2 FactRetriever.com | Interesting Facts for the Curious Mind. www.randomhistory.com.
- 3 Антология мировой детской литературы. - М.: Аванта, 2009. - 509 с
- 4 Детская литература. - М.: Академия, 2010. - 384 с.
- 5 Детская литература Австрии, Германии, Швейцарии. Учебная хрестоматия для начальной и средней школ. Часть 1. - М.: Владос, 2011. - 384 с
- 6 Антипова И.А. Картина мира в образовательно-литературе XVIII в. Для детей // Детский сборник: Статьи по детской литературе и антропологии детства. - М.: 2003. 147-154 с
- 7 Атарова К.Н. Секреты простоты // Даниель Дефо. Робинзон Крузо. - М., 1990
- 8 Муравьев В. Путешествие с Гулливером. (1699-1970). - М.: Книга, 1972. - 207 с
- 9 Бойко С.П. Волшебная страна Пьера и Шарля Перро. М., 2002.
- 10 Цивьян Т.В. Семантика пространственных элементов в волшебной сказке // Типологические исследования по фольклору: Сб. статей. М., 1975
- 11 Шевченко Г.А. Предисловие // Братья Гримм / Г. Герстнер; Пер. с нем. Е.А. Шенишина. - М.: Молгвардия, 1980
- 12 Конева Е. А. Парадоксы сказочного творчества братьев Гримм // Молодой ученый. - 2016. - №2
- 13 Бент М.И. Немецкая романтическая новелла. Генезис, эволюция, типология Текст. / М.И. Бент. - Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987. 119 с
- 14 Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. - 4-е изд. - Киев: "Радянська школа", 1973. - 356 с.

References:

- 1 A.P. Babuskina. Istoria ruskoj detsoj literatury. — M.: Gos. ucheb.-pedagog. izd-vo, 1948. — 9 s.
- 2 FactRetriever.com | Interesting Facts for the Curious Mind. www.randomhistory.com.
- 3 Antologija mirovoj detsoj literatury. - M.: Avanta, 2009. - 509 s
- 4 Detskaia literatura. - M.: Akademia, 2010. - 384 s.
- 5 Detskaia literatura Avstrii, Germanii, Sveisarii. Uchebnia hrestomatia dlia nachalnoi i srednei skol. Chast 1. - M.: Vlados, 2011. - 384 s
- 6 Antipova I.A. Kartina mira v obrazovatelno literaturne XVIII v. Dlia detei // Detski sbornik: Stati po detsoj literaturne i antropologii detstva. - M.: 2003. 147-154 s.
- 7 Atarova K.N. Sekrety prostoty // Daniel Defo. Robinzon Kruz. - M., 1990
- 8 Muravev V. Putesestvie s Gulliverom. (1699-1970). - M.: Kniga, 1972. - 207 s
- 9 Boiko S.P. Volsebniaia strana Pera i Sarla Perro. M., 2002
- 10 SivAn T.V. K semantike prostranstvennyh elementov v volsebnio skazke // Tipologicheskie issledo vania po folkloru: Sb. statei. M., 1975
- 11 Sevchenko G.A. Predislovie // Brata Grimm / G. Gerstner; Per. s nem. E.A. Sensina. - M.: Mol.gvardia, 1980.-
- 12 Koneva E. A. Paradoksy skazochno go tvo rchestva brate v Grimm // Mo lo do i uche nyi. - 2016. - №28.
- 13 Bent M.I. Nemeska ia roma nticheska ia no vella. Ge nezis, evo lusia, tipo logia Tekst. / M.I. Bent. - Irkutsk: Izdate lstvo Irkutsko go univ ersite ta, 1987. 119 s
- 14 Suhomlinski, V.A. Serdse o tda iu detAm / V. A. Suhomlinski. - 4-e izd. - Kiev: "RadAnska skola", 1973. - 356 s.

МРНТИ 17.81.31

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.49>

Seitenova A.,¹ Bolatova G.²

^{1, 2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

CONCEPTUAL SIGNIFICANCE OF THE ARRAY OF COLOURS IN A WORK OF FICTION

Abstract

Based on the novels of Sher Khan Murtaza - "The Moon and Aisha", "The Red Arrow", "War with no Weapons", and "A Black Pearl", the article discusses the concept-forming significance of the nature of colors in the narrative system. In the course of the analysis, the emotional, psychological, philosophical, and mythological foundations of

colors in portraying the hero's spiritual world, the author's ideas, and historical reality are being comprehended. The analysis was carried out on the basis of textual and typological systemic functional techniques. The research results reveal multifold prospects of the concept-forming potential of the array of colors in a semiotic aspect. The psychological and ideological conceptual significance of the color array in the piece of work was contemplated within the framework of the literary poetic style of Sherkhan Murtaza.

Keywords: literature, poetic style, novel, literary landscape, array of colors, concept

Сейтенова А.Е.,¹ Болатова Г.Ж.²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ТҮСТЕР ПАЛИТРАСЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МӘНІ

Аңдатпа

Мақалада Шерхан Мұртазаның “Ай мен Айша”, “Қызыл жебе”, “Мылтықсыз майдан”, “Қара маржан” романдары негізінде баяндау жүйесіндегі түстер сипатының концепт түзушілік мәні қарастырылды. Талдаулар барысында түстердің кейіпкер рухани әлемін, автор идеясын, дәуір шындығын бейнелеудегі эмоционалды, психологиялық, философиялық, мифологиялық негіздері зерделенді. Талдау жұмыстары текстологиялық, типологиялық, лингвопоэтикалық жүйелі функционалды әдістер негізінде жүзеге асырылды. Зерттеу нәтижелері түстер палитрасының концепт түзушілік әлеуетін семиотикалық ыңғайда қарастырудың жан-жақты перспективаларын ашады. Ш.Мұртазаның қаламгерлік поэтика шеңберінде шығармадағы түстер палитрасының идеялық-психологиялық концептуалды мәні зерделенді. Талдау нәтижелері осы мәселеге қатысты ғылыми танымда тұжырымдалған белсенді түстер гаммасының философиялық эстетикалық мағынасын растайды. Мысалы ақ “пәк, бейбіт”, қара “қасірет, зұлымдық”, “қызыл шайқас, әділетсіздік”, сұр «қатер, құрбандық, суықтық» сынды түстер семантикасы нақты мысалдар негізінде дәйектелді. Осы негізде жеке шығармашылық поэтикадағы өмір, майдан, өлім ұғымдарымен сабақтас негізгі концептілердің түстер палитрасы арқылы жасалу жолы айқындалды.

Түйін сөздер: әдебиет, поэтика, роман, көркем пейзаж, түстер палитрасы, концепт

Сейтенова А.Е.,¹ Болатова Г.Ж.²

^{1,2}Казахский национальный университет им.Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПАЛИТРЫ ЦВЕТОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Аннотация

В статье на основании романов Шерхана Муртазы “Ай мен Айша”, “Қызыл жебе”, “Мылтықсыз майдан”, “Қара маржан” рассматривается концептообразующее значение характера цветов системы повествования. В ходе анализа были осмыслены эмоциональные, психологические, философские, мифологические основы цветов в изображении духовного мира героя, идеи автора, исторической действительности. Анализ был осуществлен на основе текстологических, типологических системных функциональных методик. Результаты исследования раскрывают всесторонние перспективы концептообразующего потенциала палитры цветов в семиотическом аспекте. В рамках литературной поэтики Шерхана Муртазы было осмыслено идейно-психологическое концептуальное значение палитры цветов в произведении. Результаты анализа подтверждают философское эстетическое значение активной цветовой гаммы, сформулированной с научной точки зрения в отношении данного вопроса. На конкретных примерах обоснована семантика таких цветов, как белый “мирный”, черный “зло”, красный “битва, несправедливость”, серый “угроза, жертва, холод”.

Ключевые слова: литература, поэтика, роман, художественный пейзаж, палитра цветов, концепт

Introduction. The artistic image of nature does not always play the role of a literary background in the work. Undoubtedly, the literary and artistic landscape has a spiritual and philosophical significance in accordance with the author's vision. While V. Khalizev noted that in the centuries-old culture of mankind there is “a deep and unbreakable continuity” of man and nature [1], Yu. Lotman emphasizes that the landscape macrocosm is metaphorically connected with man and nature microcosm [2]. In taking forward these ideas, M. Epstein considers each landscape as a large-scale metaphor and states that “the philosophy of nature is its relation to the person” as a clear principle [3].

It is known that the emphasis on the description of the beauty of nature in the art of speech dates back to antiquity. Because the image of the mysterious nature is one of the main artistic tools that allow a person to express his views

about himself and the world around him. In his works, Sh. Murtaza opens the way to look into the depths of the human soul through the artistic landscape. The writer expresses the image of nature, on the basis of which he assesses the attitude of the characters to it, thereby revealing their spiritual nature more deeply. The conceptual semantic of the landscape means the most objective depiction of the inner state of the protagonist. In many cases, the level of completeness of individual's personality is undoubtedly determined by his naturality. For example, the silent relationship of Aisha and Barshan with the Moon in the novel "The Moon and Aisha" is an important component that reveals the inner feelings of the protagonists in the context of life, personal destiny or chance. Similarly, Nariman, the protagonist of the novel "A Black Pearl", becomes a victim of injustice and betrayal, and seeks comfort in a crucial moment when his fate is being discussed. At this moment, he tries to imagine a bright picture and thinks of summer: "Even if it is winter now, it seems like summer. It is time to mow the hay. The summer rainstorm is over. The rainstorm is probably a tear of nature. It is a pleasure to cry. It was as if a mountain covered with juniper in the distance was near. It was as if the cumulus clouds that fell on the hill after the rain kissed the mountain..." [4]. The beautiful image of nature, close to the idyll in the imagination of the protagonist, helps him to withstand the vulnerabilities of the surrounding human society, to find a cure for his soul. Such a landscape was usually used to depict the landscape and the character's direct or indirect meditative psychological state (emotional thought).

Living in harmony with nature in general is the main personality trait that testifies to the spiritual strength of the protagonist. For example, Aisha reveals the personality of Divine, believing soul in terms of her proximity to the moon. Among the landscape descriptions in the novel, the moon landscape has a special place.

Methods. The article uses historical, comparative, textual, system-functional and hermeneutic methods of research. The basis was taken from the memoir novels "The Moon and Aisha" (1995), "War with no Weapons" (1969), which tells about the hard work of working-class people during the Great Patriotic War, "A Black Pearl" (1976; State Prize of the Republic of Kazakhstan, 1978) describing the development of domestic production and environmental issues, and the novel "The Red Arrow" (1980-1984), which studies the life of T. Ryskulov. On the example of the above-mentioned works the nature of artistic psychology characteristic of Sherkhan Murtaza's writing is analyzed. In this regard, artistic psychology and its components are the subject of research. The works of the following scientists were used on the problems of artistic poetics and creativity of Sh. Murtaza: A. Veselovsky, M. Khrapchenko, V. Khalizev, Yu. Lotman, M. Karataev, Z. Kabdolov, S. Ashimbaev, M. Kopyayeva, T. Mameseit, etc. In this regard, the works of V. Kompaneets, M. Arnaudov, Ye. Basin, V. Belyanin, A. Esin, L. Ginzburg, B. Galanov, A. Temirbolat, B. Maitanov, G. Pirali, A. Kaliyeva, etc., which formed the theoretical and methodological basis of the dissertation work, are the main works. Researches of such scientists as Yu. Borev, V. Bogdanov, M. Andronikova, V. Savelyeva, Ye. Paderina were also used in the analysis.

Discussion. Color palette. The combination of colors in the relief of nature, the unique taste of the author in this selection will not be ignored. This, ultimately, means an artistic attempt at the most accurate expression of emotions in the study of reality. "For a great artist, the artistic text is not a reed blanket made of different pieces, it is a combination of diversity," says A. Bragina [5]. Therefore, every detail included in the space of a literary text carries with it a philosophical meaning, an aesthetic sense. From the novel "A Black Pearl" by Sh. Murtaza it is possible to assess the semantic meaning of the game of colors with such a symbolic background. The role of white color is special for a writer. The likeness of the Alatau to the white belt, and the clouds in the sky to the white caravan, the significance of the white strong storm in the destiny of Nariman, Marziya's seeing the white doves on the table and interpreting it for good, etc., the artistic details in the structure of the work serve to reflect positive emotions and bright thoughts about a bright future. G. Orazgaliyeva, studying the symbolic meaning of colors in the novel "A Black Pearl" by Sh. Murtaza, focuses on the mental meaning of white color in the Kazakh national worldview [6]. The peculiarities of the Turkic people's worldview and aesthetic sense of reality are shown by their significant weight on certain types of colors and their transformation into traditions. These are qualities that are closely connected with the features of mental nature, such as folklore and mythopoetic worldview, formed over many centuries. Among the colors, white and black have a great philosophical and aesthetic significance for the Kazakh people. Depending on how they are used, they can have both positive and negative qualities. For example, while black has a negative meaning in many nations, it is a sacred concept that has a very sacred meaning for the Kazakh people. White, red and black colors are the classic trio in the color palette [7]. In general, these colors have a high potential to convey philosophical and ideological meaning.

Describing the grave of a sick German child Elsa in "The Moon and Aisha", a symbolic and philosophical thought is marked by white, black and red colors: "... Elsa was buried not in the cemetery, but below in the hearth of the Berdimbet gorge. The hill was as dark as a red ant's nest in the middle of the white snow. It is like a lump on the surface of the white world. In general, the so-called "white world" would not be good for the whole world, if it were not for a secluded village like this stepchild. The surface of the whole world is clear. Covered in blood" [8].

The author describes the burial of the young man in the author's report with the phrase "buried". This false sign of a short-lived soul has become a small hill that looks like "a thousand moles". The author tells about the meaning of a short life, the reality of the time between death and life in general. Undoubtedly, the artist, who did not paint the appearance of the world in white color, associated it with the cruelty and bloodshed of human society ("The surface of the whole world is clear. Covered in blood"). It is safe to say that the most commonly used color in the image of color is white. It also has a scientific basis. I. Newton once proved that the origin of all other colors in the color spectrum is white. White color symbolized a sacred and wonderful phenomenon in the beliefs of the ancient Turks. For example,

most of the remarkable characters in Turkic knowledge are associated with this color: white wolf, white leopard, white snake, white sheep, white horse, white feather, swan, etc. [9]. The complex semantic use of white color can be seen in the novel “War with no Weapons”: “Both the land and the mountains are white. It seems that only wild rock is not covered with snow. For a moment, people seem to live like these peaks, one is high, other is low, do not change and live forever. The stability of the mountains would be terrifying for man” [10]. Once again, a contrasting image of black and white is drawn in front of our eyes. However, the dominant position of white color in the perception of the work seems to be psychologically comforting. The stormy landscape and the comparative differentiation of nature and human life, which create a certain space in the mind, lead to the idea of involuntary life and death. Anyway, this landscape painting is an indirect reference to the death of Orak on the front. This natural landscape, explored through the eyes of old man Mamai, seems to convey a cold message with its white color. The old man is really impressed. This is a surprise for Totia, who has been married for only a few months and has not yet tasted the sweets of youth and love. At least he does not understand anything:

“... Totia, who did not understand what was happening, dropped the bucket of milk after a while..

Fresh white steam came out and rolled towards the threshold. It poured out as if it was blocking the front door from blemish” [11]. The state of Totia, who has not yet tasted the bitter taste of lies, is reflected in the spilling of a bucket of milk. Sacred white milk stumbles across the threshold, as if wishing to prevent the sad news of the martyrdom of the elder son of old man Mamai and old woman Arai, Totia's beloved Orak. And the law of life is strict. Death is real. It is impossible to get rid of it. After all, white milk in this case symbolizes the good mood, honesty and hope of Totia. The plot of the death of Orak continues with a description of the landscape, which is based on another white color: “The sun rose in a snow-white reflection. The mountains seem to be swaying, like the shadows of people crying when they see each other” [12]. In this case, the white color became the basis of the psychological landscape, which gives another cold energy. The landscape, which should be logically perfect, is reminiscent of the harsh laws of life. Orak became a hero and died for the country and the land, and this false life goes on ...

“Understanding the artistic chronotope is achieved by understanding aspects such as color palette and fullness of sound. Because these characteristics are very important in the process of perception and understanding. The color of the space in which the characters live is based on information about their spiritual state. Therefore, by studying the colors and palette of the work, it is possible to predict the emotional feelings of the characters, changes in their mood – says A. Temirbolat. The color palette used in the work reveals the peculiarities of the author's inner world, his actions and attitude to the events. Color allows you to immerse yourself in the psychology of the narrator” [13]. The painting, based on the gray color and the sound of moaning in the novel “The Moon and Aisha”, conveys an uncomfortable, frightening psychological atmosphere: “*It was a cold gray cloud-covered autumn. I drive the horse onto the slope, scatter it across the barley's devotions, and bending over the yearling, walk along the country road from the station, and look at this bleak world. Below, on the other side of the river Teris, trains pass by. The faint sound of the locomotive is heard. As if the moan of locomotive could be heard louder when going west. Later, it turns out that those trains were going west for the war*” [14]. The associatively chosen palette is rooted in the historical time of the novel – the psychology of war. The author's use of words that express discomfort in the inner world and the subjective approach to the world around him, demonstrates a masterful example of creating a convincing image of the combination of color and sound. The color palette is important in depicting the influence of the psychology of the character of any phenomenon around.

The visit of the bride of the aggressive volost in “The Red Arrow” is depicted against the background of a landscape full of psychologically frightening emotions. The frightening landscape of “dark clouds in the sky,” “the cold November winds and swaying pines” is a harbinger of psychological traits such as bloodshed, murder, and revenge.

B. Maitanov, analyzing the voluminous novel of Sh. Murtaza about Turar Ryskulov, said: “In the works of nature sculpted by the writer, there are not analytical, but synthetic psychologism. But they have dynamic qualities, adding subjective and meditative melodies to the narrative breath” [15].

In the climax of the events that formed the basis of the plot line in “The Red Arrow”, natural phenomena are distinguished by the use of poetic words that depict the fate of the protagonist Ryskul. For example, in the psychological context of a “fluffy sparrow” that landed on a weak branch in the wind seems to refer to Ryskul. In difficult fateful turns, unable to realize all the devotion of his soul, the inner soul of Ryskul constantly finds expression in the manifestations of nature. “... Various types of “silent” landscape take part in differentiating the philosophical problems of life in the novel”.

In general, “the problem of color perception is relevant in psychology” [16]. Color perception also depends on a person's mood in real time. This process is based on the aesthetic, ideological pursuits of the subject in the recognition of the world picture. Undoubtedly, there are moments in a work of art when processes and phenomena occurring in the environment as a result of the influence of socio-ideological, artistic and aesthetic factors are recognized by a particularly subjective point of view. The following three-dimensional passage is a clear example of the use of color schemes in a symbolic sense. In the novel “The Moon and Aisha”, which describes the journey of Barskhan and his mother Aisha to the mill, the continuity of the psychology of the landscape and characters is manifested in a different character: “The blood-red pus in the sky is gradually softening and pink silk handkerchiefs fluttering. Seeing the long and short arrows of Boraldai, my voice cracked in surprise.

-What? – Aisha said, turned to me.

I snapped my fingers:

- Sta-a-alin, – I said.

- Oh my God! – Aisha grabbed him by the collar.

After a while, the image of Stalin was distorted and the clouds parted.

Gradually, however, deer and calves began to appear. They run fast. Then Big Bad Wolf appeared.

I don't understand, I think I am the wolf. Thought the dream, but I was walking on the donkey holding grab the bottom of the bag over the donkey. I swear to God, it was me! But it is also true that I was walking with Aisha, holding the bag on this donkey.

I am the wolf and I am me! I am the both but separate. I am walking on the land and chasing deer in the sky. I was confused. I don't even know how we got home. As I entered the house, I turned around and saw gray wolf barking on the site of the destroyed old house of Shongar.

- Why are you standing? – said Aisha. – Help me lift the bag!

I don't remember the rest. I was unconscious for three days" [17].

The episodic scene, told in some mystical context, can be interpreted in different cognitive ways. The idea of the future of the nation was reflected in the perspective of the future of the Soviet period, which began with the cult of Big Bad Wolf in the historical time of the Turkic era and was founded by a bloody massacre. It is obvious that the characteristic features of the picture, such as "blood-red pus" and "pink silk handkerchiefs", also symbolize Soviet ideology. In the picture of a moving cloud, Barskhan and Aisha suddenly see the image of the leader Stalin. The appearance of a deer and Big Bad Wolf, torn apart and replaced by a calf, is a symbol of a bright future child. In this case, the psychological condition of Barskhan, who is riding a donkey, is interesting. It seems to him that his image has split in two. In any case, the above passage reveals the character's special Qualities of perception of the world and sense of the surrounding world. It is most likely a hint to the writer's future child.

Barskhan always tries to recognize his character from the type of mountain. In this way, he looks into the depths of his soul at this time. Once he said:

"Even though we climbed the Karatau ridge, Tanirtau is still high. I did not notice it when I was walking near, because it was stretched out far, elegant, too proud, too arrogant. I remembered Aisha's song:

*Tanirtau, I will come back to you,
I would never hunt your saigas.
At sixteen I became high spirited
Where am I to suffer now?" [18]*

The ambiguous landscape is traditionally based on the author's attempt to explore human nature through the image of nature. We do not always appreciate the good in others. The author considers the arrogant character of Tanirtau as a sign of cold beauty. This is confirmed by Aisha's song with the image of a mountain. There is no psychological connection between the mountain and the protagonist. There is an acceptance of the harshness of the real world, based on the belief in objective reality. We see the same position in the novel "A Black Pearl". The author sees the image of Alatau dimly: The Alatau stretched and began to blur, as if immersed in an unknown world from the distant Aksu-Zhabagly and Tulkubas. It looks as if a giant dragon is bending over and enters the hole" [19].

In general, the mountain mythologeme reflects the special connection between the sky and Earth in artistic creativity, so it is often perceived as a metaphor for the existence of the Supreme ideals and the existence of the divine.

In the works of Sh. Murtaza, the inner feelings of the protagonist are sometimes described through sound images. In this regard, the landscape paintings give the impression that the scene is revived. Obviously, this is primarily due to the personal psychological characteristics of the author in relation to the perception of the environment, the world.

In the "War with no Weapons", Aidai missed her father in the war and cried, her companion Nurperzent wants to get rid of this sad moment. But the steppe remains silent, as if listening to the sadness of Aidai. There is a figurative "dead silence": "But there is no such thing as suspicion. At least the grasshopper does not make noise. At least the crow does not caw. Even the sounds of a train are not heard from afar. There is no smoke from the train like a decoration hanging in the air. Only the clatter of the donkey's hooves. There is such a time of eternity in the fall. These days usually do not last long. Sometimes the music seemed to shake the field slowly. It was like a cradle" [20]. An artistic detail in the author's story, such as "no smoke from the train like a decoration hanging in the air", depicts the fact that time in the image of the steppe stopped for a moment, and the natural dynamic landscape became static [of course, in the character's perception]. Psychologically, this creates an uncomfortable situation for the protagonist, which embodies the emotions of inner tension and resentment.

Research result. The ideological and psychological conceptual meaning of the color palette in the work was studied in the framework of Sh. Murtaza's poetic. The results of the analysis confirm the philosophical and aesthetic meaning of the range of active colors formulated in scientific knowledge on this issue. For example, the semantics of colors such as white "purity, peace", black "suffering, evil", "bloody battle, injustice", gray "threat, sacrifice, cold" were substantiated on the basis of concrete examples. On this basis the way of creation of the main concepts, connected with the concepts of life, war, death in the individual creative poetics through the color palette was determined.

Conclusion. From the above analysis we can see that in the work of Sh. Murtaza special attention was paid to the depiction of the spiritual world of the protagonist in competition with natural processes. Images of nature,

manifestations of animal life, born of the desire to explore their surroundings, express a different worldview of a particular character, his ability to perceive the world.

Psychological parallelism, which has its origins in the ancient folklore heritage, has reached the present day, taking on new features in the process of literary development and changing artistically. Each writer contributes to this process with his own style.

In the process of creating a psychological landscape, it became possible to distinguish a number of stylistic and poetic features that are characteristic of the creative mind of Sh. Murtaza. On specific analysis we found that the writer pays special attention to night landscapes, including lunar landscapes. The next step in the recognition of the world picture is the mountain landscapes, depending on the spiritual and aesthetic tastes of the author. According to author's personal artistic position on the beauty of nature, the image of high mountains in the works of Sh. Murtaza not only plays the role of an artistic background. In the process of psychological comparison, they have the ability to highlight the heights and milestones of the inner spiritual life, mood and emotional processes of the character as a cardiological diagram. The author, who is not indifferent to the life of all living beings in nature, formulates an inseparable unity with nature, the dialectic of the soul through deep and thoughtful psychological landscapes.

References:

- 1 Khalizev V. *Theory of literature // Textbook. High school.* [Teoriya literatury // Uchebnik. Srednyaya shkola] – Moscow, 2005 -- 405 p
- 2 Lotman Yu. *On poets and poetry [O poetakh i poezii]* // Art-SPb. – St. Petersburg, 1999 -- 848 p. - book
- 3 Epstein M. "Nature, the world, the secret of the universe ...": *The system of landscape images in Russian poetry. High school.* [«Priroda, mir, tayna mirozdaniya ...»: Sistema peyzazhnykh obrazov v russkoy poezii. Srednyaya shkola.] - Moscow, 1990 -- 304 p.
- 4 Murtaza Sh. *A Black Pearl. Novel // Compilation of writings in six volumes* [Chernaya zhemchuzhina. Roman // Sobraniye sochineniy v shesti tomakh] – Volume 3. Novels, stories – Almaty: Kazyurt, 2002 -- 113 p.- article
- 5 Bragina A. *Language vocabulary and culture of the country. Russian language* [Yazykovaya leksika i kul'tura strany. russkiy yazyk]– Moscow, 1986 -- 152 p.
- 6 Orazgalieva G. *Sherkhan Murtazaev's color palette // Actual scientific research in the modern world: collection of materials of international scientific conference. [Tsvetovaya palitra Sharekhana Murtazaeva // Aktual'nyye nauchnyye issledovaniya v sovremennom mire: sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii.]*– Moscow, 2017 -- 276-281 p.
- 7 Shainova G. *Symbolism of color in the novel "Throne of Satan" by R. Seisenbayev* [Simvolika tsveta v romane R. Seisenbayeva «Prestol Satany».] // Bulletin: KazNU. Philological series. No. 6 - 2007. - 49-52 p. .- article
- 8 Murtaza Sh. *Compilation of writings in six volumes* [Sobraniye sochineniy v shesti tomakh] – Volume 5. *The Moon and Aisha. Novel.* – Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 456 p
- 9 Maytanov B. *Kazirgi Kazakh prosyndagy zamandas beinesi.* - Almaty: Gylym, 1982 .-- 41 p.
- 10 Murtaza Sh. *War with no Weapons. Novel. // Compilation of writings in six volumes* [Voyna bez oruzhiya. Roman. // Sobraniye sochineniy v shesti tomakh] – Volume 3. Novels, stories – Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 73 p.
- 11 Murtaza Sh. *War with no Weapons. Novel. // Compilation of writings in six volumes* [Voyna bez oruzhiya. Roman. // Sobraniye sochineniy v shesti tomakh] – Volume 3. Novels, stories – Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 87 p.
- 12 Murtaza Sh. *War with no Weapons. Novel. Compilation of writings in six volumes* [Voyna bez oruzhiya. Roman. // Sobraniye sochineniy v shesti tomakh]– Volume 3. Novels, stories – Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 98 p.
- 13 Temirbolat A. *Categories of chronotope and temporal rhythm in literature. Monograph.* [Kategorii khronotopa i temporal'nogo ritma v literature. Monografiya] - Almaty: Securities, 2009. - 504 p
- 14 Murtaza Sh. *Compilation of writings in six volumes* [Sobraniye sochineniy v shesti tomakh]– Volume 5. *The Moon and Aisha. Novel.* - Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 128 p.
- 15 Maytanov B. *Artistic semantics of landscape* [Khudozhestvennaya semantika peyzazha]– Almaty: Kazakh University, 2010 .-- 108 p.
- 16 Osgud Ch., Susi J., Tannenbaum P. *Application of the Semantic Differential Methodology to Research on Aesthetics and Related Problems // Semiotics and Art Metrics.* - Moscow: Mir, 1972 .-- 251 p.
- 17 Murtaza Sh. *Compilation of writings in six volumes* [Sobraniye sochineniy v shesti tomakh] – Volume 5. *The Moon and Aisha. Novel.* - Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 111 p.
- 18 Murtaza Sh. *Compilation of writings in six volumes* [Sobraniye sochineniy v shesti tomakh]– Volume 5. *The Moon and Aisha. Novel.* - Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 118 p.
- 19 Murtaza Sh. *Compilation of writings in six volumes* [Sobraniye sochineniy v shesti tomakh]– Volume 5. *The Moon and Aisha. Novel.* - Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 36 p.
- 20 Murtaza Sh. *War with no Weapons. Novel // Compilation of writings in six volumes* [Voyna bez oruzhiya. Roman. // Sobraniye sochineniy v shesti tomakh] – Volume 3. Novels, stories – Almaty: Kazyurt, 2002 .-- 101 p.

Семейова А.,¹ Хожамбердиев О.К.²

^{1,2} Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

МӘТІНДІ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ СӨЗ ӘРЕКЕТТІЛІГІ АРҚЫЛЫ АКТЕРЛЕР МЕН РЕЖИССЕРЛЕРДІ МАМАНДЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада мәтінді оқу үдерісіндегі сөз әрекеттілігі арқылы актерлер мен режиссерлерді мамандыққа тәрбиелеу мәселесі туралы зерделенген. Сөз әрекеттілігі – бұл көптеген сахна тілі және актерлік өнер мұғалімдері арасында танымал ұғым. Сөз әрекеттілігі арқылы мәтінді оқу үдерісінде әр студенттің даралығын педагогикалық тәрбиелеу оның білімі мен одан әрі кәсіби дамуы арасындағы байланыс проблемасын алға шығарады. Әр түрлі күрделілік деңгейіндегі теориялық ұғымдарды прогрессивті зерттеу жүйесі болашақ актер мен режиссерлерге өздерінің дамуының оңтайлы деңгейіне және жеке тұлғалық бағдарына сүйене отырып, мәтіннің стильдік табиғатын оңай ашатын және тіл техникасын дамытатын жағдайларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: театр, монолог, сахна, спектакль, сахна тілі, актер, техника

Semeiova A.,¹ Khozamberdiyev O.²

^{1,2} *Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan*

THE PROBLEM OF EDUCATING ACTORS AND DIRECTORS IN THE PROFESSION THROUGH THE INTERACTION OF WORDS IN THE PROCESS OF READING TEXTS

Abstract

The article examines the problem of professional training of actors and directors through verbal action in the process of reading a text. Verbal action is a popular concept among many teachers of stage language and acting. The pedagogical education of the individuality of each student in the process of reading the text through verbal influence raises the problem of the relationship between his knowledge and further professional development. The system of progressive study of theoretical concepts of different levels of complexity allows future actors and directors to easily reveal the stylistic nature of the text and develop language techniques based on the optimal level of their development and personal orientation.

Keywords: theater, monologue, scene, spectacle, scenic speech, actor, technique

Semeiova A.,¹ Khozamberdiyev O.²

^{1,2} *Kazakhская национальная академия искусств имени Т.К.Жургенова,
Алматы, Қазақстан*

ПРОБЛЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ АКТЕРОВ И РЕЖИССЕРОВ ЧЕРЕЗ РЕЧЕВУЮ АКТИВНОСТЬ В ПРОЦЕССЕ ЧТЕНИЯ ТЕКСТА

Аннотация

В статье исследуется проблема профессиональной подготовки актеров и режиссеров через словесное действие в процессе чтения текста. Словесное действие – популярное понятие среди многих педагогов сценического языка и актерского мастерства. Педагогическое воспитание индивидуальности каждого ученика в процессе чтения текста посредством словесного воздействия ставит проблему взаимосвязи его знаний и дальнейшего профессионального развития. Система поступательного изучения теоретических концепций разного уровня сложности позволяет будущим актерам и режиссерам легко раскрывать стилистическую природу текста и развивать языковые приемы, исходя из оптимального уровня их развития и личностной ориентации.

Ключевые слова: театр, монолог, сцена, спектакль, сценическая речь, актер, техника

Кіріспе. Мәдениет пен өнер саласында, оның ішіндегі театр және кино актері мен режиссерінің, көркемсөз оқу шеберінің, сөз сөйлеу жанры актерінің кәсіби көзқарасы саласындағы көптеген көркемдік мәселелердің

ішіндегі ең маңыздыларының бірі – сөз әрекеттілігі. “Әр түрлі тәсілдермен, ең алдымен, ойдың қозғалысын білдіретін іс-әрекет театр режиссері мен актерінің бірінші кезектегі мәселесі.

Қойылымның көркемдік тұтастығы, сайып келгенде, іс-әрекетті, оның әртүрлі қасиеттерін түсіну мен меңгеру дәрежесіне байланысты”. Мәтінді оқу үдерісіндегі сөз әрекеттілігі “актерлерге сөзді мақсат етіп қоюға, оны әсерлі, салмақты, көлемді етуге көмектесуі керек”.

Әдістеме. Студенттер бірінші кезекте өз шеберлерінің сабағында мәтінді оқу үдерістеріндегі сөз әрекеттілігіне және стильдік табиғатын ашуға, бейнелі ойлауға және сахнада жұмыс жасауға үйренеді. Сонымен қатар, сөз әрекеттілігі мәселесі студенттердің алдында өзінің барлық өткірлігімен екінші курста туындайды, бірінші курстың сөзсіз немесе этюдтық зерттеулерінен кейін пьесалардан немесе прозалық шығармалардан диалогтар бойынша жұмыс басталған кезде, студенттер драматургиялық мәтіндерін әрекет арқылы талдауға зейіндерін аударады.

Сөз әрекеттілігін меңгеру сонымен қатар, театр мектебіндегі сахнадағы сөйлеу кезінде білімгерлердің назарын аударады, өйткені бұл пән болашақ режиссерлер мен актерлерді негізгі профильдік пәндермен бір бағытта тәрбиелейді.

Режиссура мұғалімдерінің арасында кейде білімгерлерге “сахна тілі” пәні бойынша сөз әрекеттілігін үйрету мәселесіне қарсылары кездеседі. Сабақтарда студенттерге сахнадағы сөйлеу, дикция және фонациялық тыныс алу жаттығулары керек, әдеби айтылу нормаларын меңгеру, вокалдык мәнерлеу құралдарын дамыту жұмыстары жүргізілуі керек, яғни, тек сыртқы сөйлеу техникасы жетілдірілуі керек деп болжануда.

Бірақ дикция мен дауыстың механикалық дайындығы ешнәрсе бермейді, өйткені сөздер ойдан тыс, нақты, тиімді бағыттан тыс туындамайды. Сөйлеу техникасындағы алғашқы жаттығулардың өзі, жеке сөздерді, қарапайым сөз тіркестерін айтуға жаттықтыру мағыналы, әсерлі болуы керек, әйтпесе, мәнерлі сөйлеуді жаттықтыру ойдан тыс құралдарды білдіреді, вербальды іс-әрекет білімгерлерді мәтінді жалаңаштауға, мағынасыз сөз тіркестеріне дағдыландырады, бұл оларға режиссура сабағында сөзбен жұмыс жасауда, ал болашақта тәуелсіз кәсіби қойылымдарда теріс әсер етеді.

Сөз әрекеттілігі – бұл ерекше маңызы бар ұғым. Болашақ актерлер “сөз әрекеттілігі” ұғымын теориялық және практикалық тұрғыдан игеруі керек. Бұл жұмыс бір уақытта жүріп жатқанымен, презентацияның ыңғайлылығы теория мен практиканы шартты түрде бөлуді қажет етеді.

Біріншіден, теория туралы. Драманың жалпы белгісі – бұл әрекет, “белсенділік, шынайы, өнімді, мақсатқа бағытталған әрекет – шығармашылықтағы, демек сөйлеудегі ең маңызды нәрсе! Сөйлеу – әрекет ету”. Болашақ актерлер сөз астарының мамандықтағы шешуші рөлі туралы жақсы білгені жөн.

К.С.Станиславский пікірінше: “Бұл – айқын емес, бірақ іштей сезілген рөлдегі адам рухының өмірі, ол мәтіннің астында үздіксіз ағып отырады, сонымен бірге оларды ақтайды және жандандырады. Сөз астарында сиқырлы “егерде” ұғымынан, әр түрлі қиялдан, ұсынылған жағдайлардан, ішкі әрекеттерден, назар аударатын нысандардан, көптеген кішігірім және үлкен шындықтардан, оларға деген сенімдерден өрілген рөл мен пьесаның ішкі желілері бар. Бұл бізді рөлдің сөздерін айтуға мәжбүр етеді; Іс-әрекет саласындағы әрекет арқауы деп атайтын дүниені біз сөйлеу өрісінде сөз астары (яғни, подтекст) деп атаймыз. Сөз астары – бұл “тірі жанның әуені”, бұл мәтінді де, онда жасырылған нәрсені де бағалауға мүмкіндік береді” [1].

Нәтижелер. Сөз әрекеттілігі доктринасы қазіргі театр практикасына К.С.Станиславский жүйесінің негізгі принциптерінің бірі ретінде мықтап енді. Доктринаның терең дамуы мен шығармашылық дамуы жетекші режиссерлер мен сахна педагогтарының еңбектерінде қамтылған: В.Г.Сахновский [2], Вл.И.Немирович-Данченко [3], М.О.Кнебель [4], М.Н.Строева [5], Л.С.Выготский [6], Т.И.Запорожец [7], Е.А.Носенко [8], Г.А.Товстоногов [9], А.В.Эфрос [10], А.А.Гончаров [11] және Ю.А.Завадский [12].

Студенттердің белгілі бір теориялық дайындығын ескере отырып, біз осы тақырыпта семинарлар өткізуді мақсатқа сай деп санаймыз. Біздің ойымызша, егер актерлік курс студенттері білімді тәуелді, тек оқытушының дәрістерін тыңдау арқылы алса, қанағаттанарлық нәтижеге жету мүмкін емес. Семинар алдында біз студенттерді қажетті әдебиеттермен танысуға, баяндамалар үшін тақырыптарды таңдауға шақырамыз (10-15 минут): драмадағы сөздің тиімді табиғаты туралы, көкейкесті мақсат туралы, әрекет арқауы туралы, сөз астары туралы (подтекст), қақтығыс туралы, “екінші план” туралы, тиімді бейімделулер, интонация туралы, сөз әрекеттілігі туралы, логикалық екпінді анықтау туралы.

Баяндаманың құрғақ репортажға айналуына жол бермеу үшін студенттерге тақырыпты қазіргі театрдың өмірлік тәжірибесімен байланыстыруға кеңес береміз. Семинарда әр студенттің жалпы әңгімеге қатысуы маңызды, сонда ол өзі түсінбеген нәрсені түсінуге мүмкіндік алады. Мұғалім әр баяндаманың соңында студенттің әңгімесіндегі дұрыс, қызықты сәттерді және мүмкін болатын қателіктерді атап өтеді, мәселені талқылау кезінде туындаған сұрақтарға жауап береді.

Теориялық зерттеулердің барлық маңыздылығы үшін сөз әрекеттілігін меңгеру бойынша практикалық жұмыс басым болуы керек. “Режиссер: “Мен мұны қалай жасау керектігін білемін” десе, демек, бұл режиссер болашақ спектакльдің бір бөлігін іс-әрекеттен, сахналық нақтылықтан көрді деген сөз” [13] - деп атап өтті әйгілі режиссер және сахна педагогы А.Д.Дикий. Ол үшін режиссер – жай талдаушы емес (идеалды түрде ол энциклопедиялық білімді адам болса да), тірі бейнелерді жасаушы, қойылымның идеялық жетекшісі ретінде “ол тек жобаны жоспарлауды ғана емес, сонымен қатар, оны жүзеге асыруды да, ойлауды ғана емес, сонымен

қатар, ойластырылғанды жасауды да білетін...”, әдеби-статикалық сарапатамаға қарағанда, динамикалық талдауға жақын театр тұлғасы.

Ресейдің халық әртісі О.И.Пыжова, “теориялық терминдермен жонглер жасау, егер сіз оларды практикада қалай қолдануды білмесеңіз, ештеңеге жарамайды” деп тұжырымдады. “Сен кеше не істедің?” деген сұраққа студенттер: “Біз екінші планды іздедік” - деуі мүмкін. Олар ауызша форманы біледі, бірақ екінші планды іздеу мүмкін емес екенін білмейді, оған оның құқығы болу керек, ал екінші планның соңында пайда болуы үшін ұзақ ойлану керек, іздеу керек, шабыттанып, қиялға берілу керек” [14].

Сонымен, вербальды іс-әрекет мәселесін теориялық тұрғыдан түсінуге арналған барлық сабақтар практикамен, білімді сахналық іс-әрекет тіліне аударумен қамтамасыз етілуі керек. Студенттердің назарын тек бейнелі сөздің экспрессивті мүмкіндіктеріне, оның әсерлі табиғатына аудару, оларды “оймен күресуге” үйрету тиімді болады.

Сонымен қатар, режиссерлік сабақтардағыдай, актерлер мәтіндерді өздері табады. Бұл материалдың тақырыбы “жанын тебіренгіп”, режиссерді алаңдатып, “оны жібермейтіндей” болуы керек. Мұндай мәтінді табу қиын, бірақ драмалық материал іздеу әрдайым режиссер үшін азапты процесс. Н.П.Охлопков спектакль іздеген режиссер судың ағынды суын іздеп, ыстық шөлді аралап шыққан саяхатшыға ұқсайды дейді. “Режиссер жарылып кетуі мүмкін, егер спектакль қажет болса, уақытында дүниеге келмесе... Режиссер пьеса таңдаудан бастайды. Әр режиссердің репертуары – оның келбеті” [15].

Студентті қызықтыратын тақырып тыңдаушылардан жауап табуы маңызды. Профессор А.А.Гончаров шәкірттеріне “режиссер планетаның “қабынған аймақтарын” сезінуі, өз халқының қайғысы мен қуанышымен өмір сүруі керек” [16] деп жиі айтатын. Мұнда суреткердің дүниетанымы, оның идеялық сенімі шешуші маңызға ие.

Режиссерлік жұмыстардағыдай, тиімді талдау үшін таңдалған мәтіндер стильдік сипаттамалары мен жанрлық бағыты бойынша алуан түрлі болуы керек. Мәтінді оқи отырып, актерге біреуді ойнаудың қажеті жоқ, образ жасау туралы ойлану – кейіпкердің ойлау тәсілін, “оның сөйлеу тәсілін” меңгеру маңызды.

А.А.Гончаров [16] режиссерді іс-әрекет, кейіпкерлер күресі арқылы сахналық қақтығысты аша алатын қабілетке ие болған жағдайда ғана кәсіби деп атауға болады деп санады. Басқа режиссерлер де осы көзқарасты қолдайды. “Режиссер... іс-әрекеттің шебері болатын актерге қарағанда, қақтығыс шебері”, - дейді А.Б.Шатрин.

Дыбысты музыкадағы, сөзді әдебиеттегі және актерлік әрекеттегі басты “материал” деп атай отырып, П.М.Ершов [17] сонымен қатар, режиссер өнерінде сахналық бейнелеу құралы күрес екенін баса айтады. Мұны адамдардың мінез-құлқынан, байланыстарынан, бір адамның іс-әрекетінің екінші адамның іс-әрекетіне тәуелділігінен байқау керек. Бұл байланыстар, сәйкесінше, “әрқайсысының басқалардың сөйлеуіне жауап ретінде қалай сөйлейтіні, жауап бермей қалай үнсіз отыратындығы” арқылы көрінеді.

Осылайша, режиссер үшін сөздердің тиімді бағытын қалыптастыру қабілетін дамыту жеткіліксіз. Режиссер адамдар арасындағы қарым-қатынастың кез-келген жағдайында өзара әрекеттесуді – күресті көруге үйренуі керек.

Талқылау. Мәтінді онтогенезге келтіру, оның тиімді құрылымын ашу, тартысты әшкерелеу. Әрине, кейіпкерлердің айқын немесе жасырын қақтығысы, идеялар күресі және кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты дамыту орын алған мәтіндердегі қақтығысты іздеуде болашақ режиссерлердің кәсіби шеберліктерін үйрету маңызды.

Егер пьесадағы кез-келген монолог оқшауланған, контекстен тыс қарастырылса, ол сөзсіз өзінің қайшылықты, тиімді мәнін жоғалтады. Драмадағы сөзді зерттеуші В.Успенский Гамлеттің монологу Шекспир трагедиясының күрес жолына тоғысқанда ғана іс-әрекетке қаныққан деп орынды айтады. Одан алынған бұл айтылған ойға, әдемі, бірақ кәдімгі лирикалық монологқа, өмірдің мәні туралы дискурсқа айналады. Енді ол өзінің тиімді ішкі күшінен айырылды, өйткені ол енді Полоний, Гертруда, Офелия мен Гамлеттің тағдырын өзі шешпейді; ол “әмбебап” мағынасымен өмір сүреді, яғни өмір трагедияға қарағанда өлшеусіз азырақ. Керісінше: драмаға еніп, монолог қана емес, суреттеу, әңгімелеу кейіпкерінің мәтіндері де қайшылықты сипатқа, әсерлі бағытқа, дыбыстың нақтылығына ие болады.

Осыған байланысты, сахнада сөйлеу кезінде режиссерлік курс студенттері сөз әрекеттілігін драмалық көрініске ең жақын жағдайда оқуы керек. Біздің ойымызша, мәтіндер өз бетінше болмауы керек, өзінің шеңберімен шектелген, дыбыстық автономды, бір-бірінен оқшауланған болуы керек. Олар бір тақырыппен біріктірілген жалпы композицияға тоқылған болуы керек.

Келесіге назар аударайық. Композицияны кейде “интеллектуалды” сұхбаттың бір түрі деп түсінбейді, оған қатысушылар кезек-кезек мәтіндерін айтады, өзара әрекеттесудің сыртқы түрін ғана жасайды. Біз өз құрылымында драмалық шығарманың өзіндік үлгісі болып табылатын композицияны айтамыз. Осындай композицияны сала отырып, болашақ режиссерлер драматургия заңдылықтары бойынша ойлана бастайды.

“Қатар қою” арқылы мәтіндерді салыстыра отырып, оқушылар күрес пен қарсы күрес сызығын жүргізеді. Бұрын шашыраңқы болған мәтіндер жалпы диалогтың егжей-тегжейлі ескертулеріне ұқсайды, мұнда “әрқайсысы екіншісінің сөйлеуіне жауап ретінде сөйлейді” немесе «жауап бермей үндемейді”.

Олар өзара байланыс, тәуелділікке ие болады, олардың әрқайсысы қазір “өздігінен”, “жоқтан” пайда болмайды – ол алдыңғы мәтіннің логикалық екпінен туындайды және оның пайда болуының нақты себебін

алады. Қарым-қатынас композиция аясында нақтыланып, әрқайсысы өз мәтінін көрерменге “жалпы” емес, белгілі бір серіктеске бағыттайды, оның әсерінен оның көзқарасын қорғау қажеттілігі туындады.

Шығарманың барлық қатысушыларына ортақ тақырыпты нақтылай отырып, студенттер оның теориялық тұжырымдамасымен шектелмейді. Тақырыпты диалог барысында баяндау, дамыту және шешу керек. Әр орындаушы өз тарихын осы жалпы тақырыппен байланыстыруға, бір бөлігін көркемдік тұтастыққа бағындыруға міндетті.

Пьесадағыдай, шығарманың соңындағы “кейіпкерлердің” қарым-қатынасы олардың басында болғаннан өзгеше болуы керек. Диалогке қатысушылардың қайсысы өз позициясын қорғағанын және оны кім “қарсыластардың” әсерімен қайта қарағанын әр орындаушының айтқанымен ғана емес, сонымен қатар оның қаншалықты үнсіз, серіктестің ойын қалай қабылдайтындығымен де бағалауға болады.

Мәтіндерді дамып келе жатқан диалог принципі бойынша орналастыру болашақ режиссерлерді материалдың үлкен көлемін ырғақты түрде ұйымдастыру, шығарманың негізгі сәттерін бөлектеу, “үлкейту” және сонымен бірге тек негізгі идеяны толықтыратын мәтінді “қараңғылау”, “көлеңкелеу” қажеттілігіне жетелейді. Режиссер үшін болашақ драматургиялық сөзбен театрдағы жұмысымен тікелей байланысты дағдыларды игеру қаншалықты маңызды екендігі түсінікті.

Мұндай композиция қалай пайда болады? Оның тақырыбы мен драмалық құрылымы бірден пайда болмауы мүмкін, бірақ таңдау нәтижесінде және оқушылардың мәтіндерді игеру процесінде көрінеді. Мысалы, жетекші заманауи режиссерлердің кітаптарынан алынған үзінділер негізінде студенттер қазіргі драмалық өнердің идеялық, эстетикалық, адамгершілік критерийлерін қорғайтын, бекітетін композиция салынды, олар оны одан әрі дамытумен байланыстырады.

Басқа жағдайларда, композиция бұрын келісілген, материал таңдау кезінде барлық студенттерге ортақ тақырып негізінде пайда болуы мүмкін. Суреткердің Отан тағдырына араласуы, оған адал қызмет ету тақырыбы 20-жылдардағы поэзия материалында (В.Маяковский, А.Блок, С.Есенин өлеңдері) оқылды.

Сөз әрекеттілігін композицияда меңгеру қазіргі театрда жиі кездесетін “кемшіндерді” сәтті “емдеуге” мүмкіндік береді, атап айтқанда: Сахналық сөз дыбысының тиімсіздігі, ақпараттық сипаты; Сөздің иллюстративтілігі, оның мәтін бетінде сырғанауы, ішкі әрекеттің болмауы; Тірі сөз тудыратын ішкі монологтың болмауы; Серіктестер мәтінін бейнелі қабылдаудың болмауы.

Бұл “кемшіндер” кейбір актерлердің біліктілігі төмен, кәсіби деңгейі жеткіліксіз болғандықтан ғана емес, сонымен қатар, белгілі дәрежеде, режиссерлерде әрдайым спектакльде актер айтқан сахналық сөздің жалғандығына, иллюстративтілігіне өткір реакция қалыптаспағандықтан кең таралған. Ал композициядағы сөз бойынша жұмыс болашақ режиссерлардың диалогтық өзара әрекеттесу табиғатына терең енуіне көмектесіп қана қоймайды, сонымен бірге олардың есту қабілеттерін шыңдайды, тірі, әсерлі сөздің туылуының шынайы процесін осындай үдеріске еліктеуінен ажырата білуге үйретеді.

Сонымен, бірінші: сөздің ақпараттық мазмұны, оның әрекетсіздігі. Бұл сөздің “жұмыс” жасауға арналғанын бәрі білетін сияқты. Пьесада көрерменге бірден түсіндірілетін орындар болмауы керек (мейлі ол экспозициялық бөлік болсын немесе ұзақ монолог болсын, бір қарағанда тек бір нәрсе туралы баяндауды қамтиды).

Бірақ театр практикасында бұл сөз әрқашан тиімді ме? Әрдайым емес. Мысалы, Чеховтың “Шие бағы” басында Лопухиннің егжей-тегжейлі көшірмесі бар. Ол өткенді еске түсіреді, әкесі туралы, ауылдағы дүкендегі сауда туралы, өзінің қазіргі байлығы туралы және егер сіз оны түсініп алсаңыз, ол, Лопухин, бұрынғы шаруа болып қала беретіндігін айтады.

Бұл Лопухиннің ішкі жан дүниесінде не болып жатыр? Ол не істеп жатыр? Раневскаяның келуін күтуде. Сондықтан, бұл жерде сөз маңызды емес, бірақ Лопухин қазір немен өмір сүреді, ол Раневская деп атайтын жақсы, қарапайым адаммен кездесуден қаншалықты қуанышты? Алайда, пьесада олар кейде мәтіннің оқиғаға бағынуын, кейіпкердің ішкі әрекетін ұмытып кетеді, бірақ экспозиция бар екенін ұмытпайды, сондықтан көрерменді ұсынылған жағдайларға ыждағаттылықпен енгізеді. Егер ішкі өмірдің қабаты болмаса және актер көрерменге кейіпкердің өткені мен бүгінін анық және ыждағаттылықпен түсіндіре бастаса, мәтін қыңыр, ал ақпаратсыз, енжар естіледі.

Композицияға мәтіндердің “ендірілуі” (оның ішінде баяндау сипатының болуы) оқушыларды “есеп”, ақпараттан алшақтатады, студенттерге бұл мәтіндердің жаңа жағдайда – тақырып аясында, қақтығысты шешуде қаншалықты мақсатты және әсерлі болатындығын анық көруге мүмкіндік береді.

Екінші: сөздің иллюстративтілігі, оның мәтіннің үстінен сырғуы. Жетекші режиссерлер осы “кемшіннің” таралуы туралы айтты. О.Ефремов: “Қазіргі актердің қиындықтары - мәтін деңгейіндегі жұмыс” деді.

А.В.Эфрос: “Психологиялық өнерде ішкі әрекет маңызды. Бұл керемет шындық емес пе? Алайда көптеген актерлер мен режиссерлер осы шындықты біле отырып, тіпті оған сене отырып, оны өте қартайғанға дейін өздеріне айналдырмайды” [10].

А.А. Гончаров: “Актер көбінесе сөздің немесе сөйлемнің мағынасына сәйкес келетін айтылым іздейді. Егер ол “қуаныштымын” десе, онда ол міндетті түрде күледі”; егер “мен қайғылымын”, демек, сағынышпен. Бірақ, көбінесе, сөздің негізгі мағынасына қарама-қарсы дыбыс оған үлкен экспрессивтілік береді. Бұл мәселеге тек формальды түрде емес, шындықтың, бейнелеудің және көркем шындықтың өлшемдерімен қарау керек. Мұнда барлығы тұтас көру қабілетімен анықталады”. Әрі қарай: “Актердің аузындағы сөз әрекетті ешқашан

интонациялық тұрғыдан суреттемеуі керек, оның бастапқы, үстірт “перпендикуляр”, “қиғаш” мағыналарына қатысты болсын, бірақ тек бір мағыналы емес” [11].

Болашақ режиссерлерді сахналық сөзді дұрыс емес, енжар дыбыстау мысалдарымен таныстыра отырып, біз оларға ешқандай да бір көріністің шешімдерін таңдамаймыз, біз сол немесе басқа бейімделуді талап етпейміз, өйткені өнерде кез-келген рецепт суреткердің шығармашылығына жол бермейді. Бірақ нақты мысалдарды қолдана отырып, біз мәтінді “баяуға” емес, тиімді шешіммен қалай корреляциялау керектігін көрсетеміз.

Шығармаға қатысу арқылы білімгерлер пьесаға тән ашық (тікелей) және жанама диалогтар туралы түсінік алады. Тікелей диалогта мәтін подтекстке “перпендикуляр” бола алмайды. Мұнда барлығы не үшін күресіп жатқанын ашық айтады.

Тікелей диалогтың көптеген мысалдарын А.М.Горькийдің өткір әлеуметтік қақтығыстарға қаныққан пьесаларынан байқаймыз. “Қолдау немесе қарсы болу” өз көрінісін ашулы дауларда, шайқастарда табады, мұнда әркім өзінің дүниетанымын бекітуге тырысады. Сөз жауырыңға соққы береді, жауды өлімге соқтырады. Бірақ, әрине, тікелей диалогта авторлық мәтінмен шектелуге болмайды. Кейіпкердің ой шеңберімен, оның ассоциацияларының дәлдігімен байытылмаған сөз интрузивті болып шығады.

Жанама диалогта оның бағыты бойынша мәтін подтекстпен сәйкес келмейді, кейде оған қарсы шығады. Мұнда қаһармандардың ерік-жігерлі ұмтылыстары декодтауды қажет етеді, олар сырттай ұстамды, құпия мінез-құлықтардың артына жасырынады, сөйлеуде, бір қарағанда, пьеса оқиғаларына тікелей қатысы жоқ “айналма жолдар” көп. Мұндай диалог А.П.Чехов, Г.Ибсен, Г.Гауптманн, М.Метерлинк пьесаларына тән. Ол сондай-ақ В.Розов, А.Арбузов, М.Рощин, А.Володин, А.Вампилов және басқаларының пьесаларында бар. Өздеріңіз білетіндей, Чехов пьесаларындағы жанама диалогтың “астыртындығын” К.С.Станиславский [1] тұжырымдаған.

Композицияда кейбір мәтіндер “айналма жол” сияқты көрінуі де мүмкін. Бірақ нақты ішкі мазмұнмен қаныққан дәл субтекстің көмегімен олар композицияның жалпы тақырыбын дамытуға белсенді әсер етеді және сонымен бірге студенттерді олардың айтқанына емес, адамдар арасында болып жатқан барлық жағдайларға сезімтал болуға үйретеді.

А.В. Эфрос [10] Э.Хемингуэйді оқығанды ұнататынын жазды, ол үшін не туралы сөйлесетінін емес, кейіпкерлердің не туралы үндемейтінін түсіну ерекше маңызды: “Хемингуэйдің әңгімелерінің барысын қадағалау қаншалықты қызықты және үрей тудырады ... Дәл сол сияқты қызықты және мазасыздық заманауи музыкадағы әуен ағымын және өзгерісін қадағалаңыз, сіз сезінбеген кез-келген ауысу сізді келесі нәрсені түсінуден айыруы мүмкін ... Бәрін терең жасырын құрылым тығыз байланыстырады, ол ешқашан тікелей айтылмайды, бірақ оны көз мен құлақ көруі керек”. Мәтінді оқу үдерісінде стильдік табиғатын ашу дегеніміз осы.

Композицияда туындайтын жанама диалогқа байланысты болашақ режиссерлер сахнада бейнелі ойлау мен бейнелі сөйлеу дағдыларын алады. Жалпы тақырыпқа бағына отырып, сөз көбіне өзімен теңесуді тоқтатады, ол көп мағыналы болады.

Стилистиканың зерттеушісі М.Бахтин [18] сөзді “диалогтық қарым-қатынастан алынған “мәтінде” емес, диалогтық коммуникацияның дәл өзінде, яғни, сөздің өмірінде зерттеу керек” деп баса айтты. Бұл сөз – зат емес, мәңгілік мобильді, мәңгі өзгеретін диалогтық қатынас құралы. Бұл ешқашан ақылға үстемдік етпейді, бір дауысты. Сөздің өмірі ауыздан ауызға, бір контекстен екінші контекстке, бір әлеуметтік қауымдастықтан екіншісіне, бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысуында. Композицияда дыбысталу, “диалогтық қарым-қатынас сферасы”, адамның шынайы өмірінде бұл сөз иллюстрациялық бола алмайды”.

Үшінші: тірі, әсерлі сөз туғызатын ішкі монологтың болмауы. Соңғы кездерде аудиторияның сөздің пайда болу процесіне деген қызығушылығының артуымен ерекшеленетіні белгілі. А.М.Лобанов [19] сахнадағы адам біз оны көргенде көп қырлы және қызықты көрініс табатындығын баса айтты, бұл ең бастысы, “ойлау, оның ойы піскен кезде, дәл осы жерде, сахнада, әрекет сәтінде және оны бірден білдіргенде іс-қимылдармен және сөздермен” сипатталатындығын ескертті.

Сонымен қатар, театр практикасында ойлау процесінің азды-көпті нәзік белгіленуі жиі кездеседі. Актерлерге ішкі монологты нақтылауға, ойлануға жұмсалған жұмыс көрерменнің көңілінен шықпайтын сияқты, ол оны байқамай қалады. Сондықтан кейіпкер ойланып отырғандай көріну жеткілікті.

Ішкі монологты елемеу шығармашылық университеттің қабырғасында байқалады, өйткені театр педагогикасында осы тұжырымдаманы практикалық тұрғыдан дамыту үшін жеткілікті дамыған әдістеме жоқ. Попов актердің образдағы органикалық өмірге деген ұмтылысы педагогикада мәтінді өңдеуден “тыныштық аймақтарында” жұмыс істеуге қайта назар аударуға әкелуі керек деп айтты.

Композицияны қолдану студенттерді осы бағытта тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда студент тек өзінің мәтінін айтумен шектелмейді. Жалпы диалогтың қатысушысы ретінде ол өзінің тарихы өзінің атынан шыққан адамның ойлау тәсілін игеруге, талқыланатын барлық нәрсеге көзімен қарауға міндетті. Ол тек не туралы айтып отырғанын ғана емес, бүкіл диалог барысында не туралы үндемейтіндігін білуі керек.

Композициядағы жұмыста болашақ режиссер үздіксіз ішкі монологты іздеуді үйренеді, өйткені ол адам өмірінде үздіксіз болады. Кейде тек сөздер ғана емес, тұтас тіркестер, монологтар айтылған кезде адамның ойы үнемі ішкі сөйлеумен бірге жүреді. Ішкі монологта жасырылған ойлар легі әрекетті нәрлендіреді, дауыстап айтылған сөздерді өмірге әкеледі.

К.С.Станиславский [1] актерлерге ішкі монологтар құруға кеңес берді, әсіресе, кейіпкерлер үндемейтін жағдайларда. Ал ішкі монологтың сабақтастығы болса, кейіпкерге берілген сөз органикалық, табиғи түрде естіледі, ойлар ағынымен дайындалып шығады. Және, керісінше, монологтың үзілуі, оның ішіндегі “ақ дақтардың” болуы “әуенмен” айтылатын сөзге, оймен емес, “тіл бұлшықетімен” туатын сөзге әкеледі.

Ішкі монологты игере отырып, студенттер бір уақытта бұл монологтарды есте сақтау, оларды мезгіл-мезгіл механикалық түрде қайталау мүмкін еместігін біледі. Өмірде іс-әрекетті бақылау және түзету мақсатқа жету үшін маңызды рөл атқарады. Адам сол мақсатқа жету кезінде де қырағылықпен өзінің іс-әрекеттері, бейімделулері арасында осыған ұқсас жағдайда қолданған және “бүгін, міне, қазір” пайда болған сәттің жағдайында қайшылықтар бар-жоғын белсенді түрде бақылайды.

Психологтардың айтуы бойынша, сәл сәйкессіздік сәтсіздікке әкелуі мүмкін. Бұл сахнада жарқын ойлау процесін құру үшін өте маңызды. Ал композицияда тиімді балдың сақталуы орындаушыларға болып жатқан жағдайды үнемі жанды бағалау қажеттілігінен босатпайды, ол материалдағы импровизациялық болмысты болжайды.

Дайындық процесінде пайда болатын барлық “микроөзгерістерді” байқап, композицияның өтуі (серіктестің ұзаққа созылған немесе қысқарған кідірісі, жаңа қимыл, интонацияның біршама өзгеруі және т.б.), студент өз құрылғыларын біршама өзгертеді. Және олар табиғи, органикалық, санасыз түрде пайда болады, ойлау процесінің дәлдігінен туады.

Ақырында, төртіншісі: серіктестер мәтінін бейнелі қабылдаудың болмауы. Бұл да қазіргі театрдың маңызды мәселелерінің бірі. Серіктестен алынған “инъекцияны” қабылдаудың өткірлігі кейіпкердің одан әрі әрекеттеріне серпін береді. Бірақ театр практикасында актерлер тек ескертулерді күтеді, содан кейін олар өздерінің мәтіндерін айтуға асығады, іс жүзінде серіктестер мәтінін эмоциялық тұрғыда естімейді.

Сонымен қатар, қабылдау әрекеті өте маңызды, өйткені ол кейіпкерге басқа кейіпкерлердің іс-әрекеттерінің мотивтерін тануға мүмкіндік береді. Қазіргі психология тыңдаушының алдына жеке сөздерді, оқшауланған сөз тіркестерін түсіну міндетін қоймайды деп тұжырымдайды.

Түсіну әрекеті хабарламаның ішкі мағынасын ашуға, оның тереңдігіне, подтекстіне енуге тырысумен сипатталады. Сөз астарын (подтекст) іздеу серіктес әрекеттерінің мотивтерін түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді, бұл мотивтерді кейіпкердің болашақта орындайтын, өзінің көзқарасын қорғап, өз мақсатына жете отырып орындайтын өз іс-әрекетімен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Серіктес мәтінін қабылдау мен түсіндіруде адамның семантикалық өрісі деп аталатын әсер етуі маңызды. Психологтар әр сөз өзінің тікелей (сілтеме) мағынасымен бірге әрқайсымыз үшін өзіндік ассоциативті мағынаға ие дейді.

Қорытынды. Сонымен, режиссерлік және актерлік шеберлікті қайталамай, вербальды әрекет пәні болашақ театр мамандарын осы негізгі, профильдік пәндермен бір бағытта тәрбиелейді. Сөздің әсерлі табиғатын студенттер диалогтық қарым-қатынас жағдайында – драмалыққа жақын жағдайларда үйренеді. Мұнда, композициядағы, спектакльдегідей, сөз тақырыпқа, оқиғаға тиімді серияға бағынады.

Болашақ актерлерге, режиссерлерге “қақтығыстың, күрестің шеберлеріне” қақтығыста тиімді және белсенді сөзбен күрес пен қарсы күрес сызығын құруға және анықтауға мүмкіндік беріледі, композицияға қатысушыларды жаңа қатынастарға жетелейді.

Сөзбен өзара әрекеттесу, “оймен шайқас” болашақ актерлерде, режиссерлерде қиялмен, бейнелі ойлауға, серіктестердің мәтінін астарлы түрде түсінуге тәрбиелейді, бұл актерлерге, режиссерлерге әрі қарайғы кәсіби театрда сөзбен жұмыс жасауда, мәтінді оқу үдерістерінде сөз әрекеттілігі мен стильдік табиғатын ашуға қажет.

Қазіргі ғылымда театр белгісі екіұшты түсініледі және аналитикалық және “интеграцияланған” тұжырымдамаларға сәйкес түсіндіріледі. А.Юберсфельдтің көзқарасы бойынша, “қойылымның барлық маңызды элементтері” [20] театрлық белгілердің бірлігі ретінде әрекет ете алады. “Осы тұрғыдан алғанда театрлық белгінің бірлігі интонациялық динамикаға ие бейнелі материалдың бірыңғай элементі ретінде анықталуы мүмкін. Жеке театр белгілерінің өзара байланысы, контрпункт негізінде, театр тілін сипаттайтын ақпараттық полифонияны тудырады” [21].

Қарама-қарсы тұжырымдама “интегралдау” деп аталады және театр белгілерінің көп қабатты сипатын болжайды, ол біртекті бірыңғай белгілер сериясы ретінде түсініледі. Спектакльдің вербальды бөлігін дискретті театрлық белгілер ретінде қарастыра отырып, Ю.М.Лотман олардың одан әрі күрделенуіне назар аударады [22].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Станиславский К.С. 8 томдық шығармалар жинағы. - М., “Өнер”, 1954-1961.
- 2 Сахновский В.Г. Режиссура және оны оқыту әдістері / В.Г.Сахновский. - М.: ГИТИС, 2013. - 296 б.
- 3 Немирович-Данченко Вл.И. Театральное наследие, т. 1. - М., “Искусство”, 1952.
- 4 Кнебель М.О. Актер шығармашылығындағы сөз, - М., ВТО, 1970 ж
- 5 Строева М.Н. К.С.Станиславскийдің режиссерлік ізденістері, т.1. - М., «Наука», 1973.
- 6 Выготский Л.С. Өнер психологиясы. - М., “Искусство”. 1968
- 7 Запорожец Т.И. Сахна тілі логикасы. - М., “Білім”, 1974
- 8 Носенко Е.А. Эмоционалды шиеленіс жағдайындағы сөйлеу ерекшеліктері. Днепрпетровск, Днепрпетровск университетінің баспасы, 1975

- 9 Товстоногов Г.А. Режиссер мамандыгы туралы. 2-ші қосымша басылым., - М., ВТО, 1967
- 10 Эфрос А.В. Мамандық: режиссер. - М., "Искусство", 1979.
- 11 Гончаров А.А. Спектакльдегі мәнерлілікті іздеу. - М., ВТО, 1964.
- 12 Завадский Ю.А. Спектакльдің дүниеге келуі. - М.: ВТО, 1975. - 144 б.
- 13 Дикий А.Д. Избранное. - М. ВТО, 1976
- 14 Пыжова О.И. Призвание. - М.: Искусство, 1974. - 408 с.
- 15 Охлопков Н. Об условности. "Театр" 1959, № II, с.77
- 16 Гончаров А. Режиссерские тетради. - М., ВТО, 1980
- 17 Ершов П.М. Искусство толкования. В двух частях. Часть вторая. Режиссура как художественная критика / П.М. Ершов. - М.: Дубна: центр Феникс, 2015. - 608 с.
- 18 Бахтин М.М. Сөйлеу жанрларының мәселелері // Жинақталған еңбектер. 5-том. 40-шы жылдардағы жұмыстар -60-жылдар - М., 1996.
- 19 Лобанов А.М. Документы, статьи, воспоминания. - М.: Искусство, 1980. 407 с.
- 20 Юберсфельд А. О театре. Париж, 1977.
- 21 Поляков М. Я. О театре: поэтика, семиотика, теория драмы. М.: Международное агентство "А.Д. и Театр", 2000.
- Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. СПб.: Искусство СПб, 1998.

References:

- 1 Stanislavski K.S. 8 tomlyk sygarmalar jinagy. - M., "Oner", 1954-1961.
- 2 Sahnovski V.G. Rejisura jAne ony oKytu Adisteri / V.G.Sahnovski. - M.: GITIS, 2013. - 296 b.
- 3 Nemirovich-Danchenko Vl.I. TeatrAlnoe nasledie, t. I. - M., "Iskustvo", 1952.
- 4 Knebel M.O. Akter sygarmasylygyndagy soz, - M., VTO, 1970 j
- 5 Stroeva M.N. K.S.Stanislavskidin rejiserlik izdenisteri, t.I. - M., «Nauka», 1973.
- 6 Vygotski L.S. Oner psihologiasy. - M., "Iskustvo". 1968
- 7 Zaporojes T.I. Sahna tih logikasy. - M., "Bilm", 1974
- 8 Nosenko E.A. Emosionaldy sielenis jagdaiyndagy soileu erekselikteri. Dnepropetrovsk, Dnepropetrovsk universitetinin baspasy, 1975
- 9 Tovstonogov G.A. Rejiser mamandygy turaly. 2-si Kosymsa basylym., - M., VTO, 1967
- 10 Efros A.V. MamandyK: rejiser. - M., "Iskustvo", 1979.
- 11 Goncharov A.A. SpektAkldedi mAnerlilikti izdeu. - M., VTO, 1964.
- 12 Zavadski Iu.A. SpektAkldin duniege kelu. - M.: VTO, 1975. - 144 b.
- 13 Dikii A.D. Izbrannoe. - M. VTO, 1976 – kitap
- 14 Pyjova O.I. Prizvanie. - M.: Iskustvo, 1974. - 408 s.
- 15 Ohlopkov N. Ob uslovnosti. "Teatr" 1959, № II, s.77
- 16 Goncharov A. Rejiserskie tetradi. - M., VTO, 1980
- 17 Ersov P.M. Iskustvo tolkovania. V dvuh chastAh. ChAst vtoraiia. Rejisura kak hudojestvennaia kritika / P.M. Ersov. - M.: Dubna: sentr Feniks, 2015. - 608 с.
- 18 Bahtin M.M. Soileu janrlarynyn mAselerleri // JinaKtalgan enbekter. 5-tom. 40-sy jylardagy jumystar -60-jylдар - М., 1996.
- 19 Lobanov A.M. Dokumenty, stati, vospominania. - M.: Iskustvo, 1980. 407 s.
- 20 Iubersfeld A. O teatre. Parij, 1977.
- 21 PolAkov M. Ia. O teatre: poetika, semiotika, teoria dramy. M.: Mejdunarodnoe agentstvo "A.D. i Teatr", 2000.
- 22 Lotman Iu. M. Struktura hudojestvennogo teksta // Lotman Iu. M. Ob iskustve. SPb.: Iskustvo SPB, 1998.

МРНТИ 17.01.11

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.50>

Tussupova A.,¹ Shomshek A.²

¹Central Asian University,
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh national women's pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

THE STUDY OF A WORK OF FICTION IN THE LITERARY ASPECT

Abstract

This article is as follows: the analysis of the writer's works should be built in the context of his creativity, taking into account their genre, which makes it possible to create a system of lessons on the study of the writer's work from form to content. First, genre specificity determines the plan and logic of the analysis, and secondly, the analysis in the

context of the genre is a necessary condition for penetration into the ideological and artistic structure of the work, comprehension of the author's concept. Cognition of the "laws of the genre" eKuips students with the skills to analyze the work in the unity of content and form, so it is so significant theoretical and practical solution to the issue of genre specificity of the artwork when studying the work of writers in secondary school. There is still no consensus on the definition of the concept of "genre," nor on its relationship to genre and species, nor the principles of genre classification.

Keywords: literature, fiction, aspect, genre, lyric, drama, methodology, school

Тусупова А. К.,¹ Шөмішек А.Н.²

¹Центральный Азиатский университет,
Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ӘДЕБИ АСПЕКТІДЕ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Бұл мақала келесідей: жазушының шығармаларын талдау олардың жанрын ескере отырып, оның шығармашылығы тұрғысынан құрылуы керек, бұл жазушының шығармашылығын формадан мазмұнға дейін зерттеу үшін сабақтар жүйесін құруға мүмкіндік береді. Біріншіден, жанрлық ерекшелік талдау жоспары мен логикасын анықтайды, екіншіден, жанр аспектісіндегі талдау жұмыстың идеялық және көркемдік құрылымына енудің, автордың тұжырымдамасын түсінудің қажетті шарты болып табылады. "Жанр заңдарын" түсіну оқушыларды шығарманы мазмұн мен форманың бірлігінде талдау дағдыларымен қамтамасыз етеді, сондықтан жалпы білім беретін мектепте жазушылардың шығармашылығын зерттеуде көркем шығарманың жанрлық ерекшелігін ескеру мәселесін теориялық және практикалық шешу өте маңызды. "Жанр" ұғымын анықтау туралы да, оның шығуы мен түріне қатынасы туралы да, жанрлық жіктеу принциптері туралы да консенсус жоқ. Сонымен қатар, драмалық құрылымның ерекшелігін, әдебиет пен өнердің барлық теоретиктері игерген материалға автордың көзқарасын түсіну үшін жанр категориясының маңызы ең маңызды деп танылады. Көбінесе жанр түрлері деп аталады, кейде "жанр" термині шығу тарихы деп аталатынды, яғни эпосты, лириканы және драманы білдіреді.

Түйін сөздер: әдебиет, көркем шығарма, аспект, жанр, лирика, драма, әдістеме, мектеп, Шөмішек Ақжаркын Нурмуратқызы

Тусупова А. К.,¹ Шөмішек А. Н.²

¹Центральный Азиатский университет,
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

Данная статья заключается в следующем: анализ произведений писателя должен строиться в контексте его творчества, с учетом их жанра, что дает возможность создать систему уроков по изучению творчества писателя от формы к содержанию. Во-первых, жанровая специфика обуславливает план и логику анализа, во-вторых, анализ в аспекте жанра является необходимым условием проникновения в идейно-художественную структуру произведения, осмысления авторской концепции. Постигание «законов жанра» вооружает школьников навыками анализа произведения в единстве содержания и формы, поэтому так важно теоретическое и практическое решение вопроса учета жанровой специфики художественного произведения при изучении творчества писателей в общеобразовательной школе. До сих пор нет единого мнения ни об определении понятия "жанр", ни о его соотношении с родом и видом, ни о принципах жанровой классификации.

Ключевые слова: литература, художественная литература, аспект, жанр, лирика, драма, методология, школа

Introduction. The study of texts of works of fiction is aimed at achieving the following goals: mastering the system of knowledge of Russian and world literature based on the acquisition of texts of works of fiction; improving the skills of analysis and interpretation of literary works in its historical and literary condition; skills of oral and written speech, intellectual activity, contributing to the high culture of the student; education of spiritual and moral personality employing fiction literature, the development of the humanistic worldview and national self-consciousness; development of cognitive interests and literary and creative abilities, imaginative thinking and imagination, the

emotional and evaluative activity of students; the need for independent creative reading, artistic taste; deepening of the aesthetic perception of literary works; creation of ideas about the unity of ethical and aesthetic values that constitute the spiritual culture of the nation; formation of reading culture, which involves mastering the theoretical and literary concepts; development of the need for self-education. In terms of updating the structure and content of education, the priority objectives of education are "education of a spiritually developed personality, capable of creative activity in the modern world; mastering texts of works of fiction in the unity of form and content; formation of a humanistic worldview and artistic taste of students". Of great significance in the implementation of these tasks is such a component of the literary education of students as the study of the literary works of A.P. Chekhov in the context of his work.

So far there is no consensus either on the definition of the concept of "genre", or on its relationship to genre and species, or the principles of genre classification. Meanwhile, the importance of the category of the genre for understanding the specifics of the dramaturgical structure, the consciousness of the author's relationship to the mastered material by all theorists of literature and art is recognized as the most essential.

Often genre is also referred to as species; sometimes the term "genre" also refers to what is called a genus, meaning epic, lyric, and drama. The French word "genre" denotes genus.

At the same time, it seems fundamental that "poetics must start from the genre. For genre is the typical form of the whole work, of the whole utterance. Work is real only in the form of a particular genre. The constructive meaning of each element can only be understood in connection with genre. As an organizing category of poetics, genre makes it possible to shape the material of life into a work of art, for it selects certain aspects of reality based on principles peculiar to it alone, its inherent ways of seeing and understanding life. "Genre clarifies reality; reality clarifies genre" [1, 256].

Methods. Of primary interest is the problem of transition from genre typology to genre individuality, expressing simultaneously the specificity of artistic principles of particular works, the peculiarities of the historical development of their genre, the genre Kuest of contemporary art. Thus, the study of the genre - a multidimensional category of poetics, its "system of systems" - should take into account all these connections.

As a literary term denoting a poetic genre and species, the concept of "genre" appeared in France in the 16th century. At about the same time there is an interest in its poetics, an attempt to create a coherent classification of genre varieties. Some approaches to the problem of the genre were outlined already in the poetics of Aristotle. Boileau, Gottschid, Sumarokov interpreted the genre from the position of classicism. They regarded genera and genres as categories unchanging and extra-historical. Boileau's "Poetics" has not lost its relevance to this day. In particular, of great importance in the development of literary theory to this day is the consideration of the creative factor in the creation of a work of one genre or another, which Boileau wrote about, considering the talent of the writer as the driving force that draws him to a particular genre. Lessing, Schlegel, Schelling, and Hegel spoke of the peculiarities of the ancient epic. "Neo-Historism" was also inherent in Romantic aesthetics. For example, Schelling proceeded from the doctrine of art as a "synthetic" concept that encompasses all genres.

The three main tenets of the classification of literary genres are distinguished by Aristotle. "The imitative arts," in his opinion, "differ from one another in three respects: either by what imitation is accomplished, or by what is imitated, or by how it is imitated, which is not always the same" [2, 45]. Translated into familiar terminology, this refers to the division of genres according to the peculiarities of content, form, and mode of imitation.

Hegel was the first to divide genres into literary genera, extracting the principle of dividing poetry into genera "from the general concept of artistic representation" [3, 27]. According to the contemporary literary scholar L.V. Chernets, who works on the problems of typology and poetics of literary genres, his "Aesthetics" provides a substantiation of the genre classification crossed concerning the genre division of literature. She contrasted the epic with the novel to group the genres "according to the recurrent peculiarities of their themes or the type of genre content" which "facilitated the discovery of literary continuity", the researcher writes [4, p. 23]. Understanding the great importance of genre content, Hegel, nevertheless, considered it in isolation from the artistic form.

Research result. A great role in the definition of the genres of artistic literature in their historical development was given in his literary and scientific work V.G. Belinsky. Like Hegel, he considers genre a form of expression of the artist's worldview. However, against the formalist poetics of classicism and the wrong approaches to the term in the romantic aesthetic, Belinsky proceeds not from an abstract division of poetry into genera and genres, but from a historical and realistic understanding of the evolution of these literary phenomena, their mutual transitivity and mutual influence, expanding the boundaries of art and the emergence of new genres. The lyricism is a common feature for drama, epic, and lyric, while "tragedy can be in a story, and a novel, and in a poem, and they can also be a comedy," the scholar writes, "here the difference is in form, not in the idea" [5, 64].

Adherents of the sociological concept of the study of literature (V.M. Fritsche, P.S. Kogan, and others), going back to the revolutionary-democratic criticism and works in the field of genre theory by G.V. Plekhanov (instance, the article "French Dramatic Literature of the Seventeenth Century from the Point of View of Sociology"). Plekhanov (instance, the article "French Dramatic Literature and Seventeenth-Century French Painting from the Sociological Point of View"), correlated the concept of "genre" with literary style and, later, with the method, with the subordinate position of the former from the latter, which contradicts the modern understanding of these terms in literary studies.

The diversity, inconsistency, and sometimes diametrically opposed concepts that existed in literary studies led to uncertainty in solving problems of literary theory, which is especially evident in solving the question of genre categories of content and form.

Beginning in the 60s of our century literary studies have been actively discussing questions of the continuity of genre development, the prospects and principles of genre typology. M.M. Bakhtin's genre concept received a wide scientific resonance at the same time. Comparison of the literary genre with the genres of speech communication allows the scientist to identify the "internal dialogicity of the work" and its focus on the addressee, i.e. on the reader or listener [7, 75]. Genre, according to Bakhtin, is a "mediator between the writer and the reader". It is this functional role that is associated with the phenomenon of "genre expectation" noted in studies of literary criticism. Especially important in Bakhtin's theory was the understanding of the genre as "a form of vision and comprehension of certain aspects of the world" by the artist [7,80]. Thus, the scholar "departs from the narrow interpretation of genre as a structure stable in its specific formal features, a frozen content, and outlines the principle of the functional study of form" [7, 83].

In the concept of genre, according to V.V. Kozhinov summarizes the features characteristic of a large group, several works of any epoch, nation, or world literature in general. At the same time each era of literary development offers its own "interpretation" of the genre, and "the content of the concept is constantly changing and becoming more complex. D.I. Likhachev writes of the need "to study not only the genres themselves but also the principles on which genre divisions are based. These principles are defined by V.V. Kozhinov defines as follows: within the genera of literature (epic, drama, lyric) genres "are divided by their leading aesthetic quality, the aesthetic tone (comic, tragic, elegiac, satiric, idyllic, etc.)". The researcher identifies such indicators of genre typology as the volume and overall structure of the work, themes (domestic, social drama), properties of imagery (grotesque, allegorical), etc.

M.S. Kagan classifies genres on four grounds: thematic (historical, psychological, adventure), cognitive capacity (novel and short story, song, and symphony, etc.), axiological (from tragedy to farce, from hymn to satire, from riddle to ditties, etc.) and the type of imagery model (from fabulous to reportage genres). Genre is conceived by the author of *The Morphology of Art* as a "modification of the structure of the species, caused by internal reasons, although these reasons are similar in all types of art". A different approach is presented by V.Y. Propp. The specifics of the genre, in his opinion, "consists in what reality is depicted in it, what is its assessment, what is the attitude to it and how this attitude is expressed. In striving for a strict classification of genres, V.Y. Propp, in contrast to M.S. Kagan, does not seek principles suitable for explaining all cases, but considers genre within the framework of specific historical ideas about this kind of art, about the nature of its development, about the system of its connections with the cultural context, about the specific features of its functioning.

Thus, researchers are still unable to come to a generally accepted definition of the concept of "genre", to present the series "genre - genre - species" as a single multi-stage hierarchical system, branching out first into genera, and then into genres and species; to discover stable and universally recognizable criteria for its classification. And as a consequence of this, in many cases genre theory is unable to embrace, reveal, and explore the uniqueness of the most complex genre structure of works. That is why it is extremely difficult to apply genre classification to the art of modern times, when many different forms of mixed genres have appeared: epic satire, a dramatic poem, lyrical drama, etc.

Great attention to the genre affiliation of the analyzed work was paid by prominent methodologists of the second half of the XIX-XX centuries. For example, V. I. Vodovozov pointed out that all theoretical generalizations concerning the genera and genre of a work, which are made in the process of parsing the text, should be explained "historically". Relying on the methodological works of his predecessors (V.V. Stoyunin, V.P. Skopin, V.P. Ostrogorsky), V.V. Golubkov already in his first works ("A New Way", "Manual for the Study of Works of Art") wrote about the need to develop students' "critical thinking", offering students questions that require not only knowledge of the content of the work, but also an understanding of its genre specificity. Here are some assignments: "The tragic and the comic in Shakespeare and Ostrovsky", "How are characteristic features of the novel manifested in Eugene Onegin" and others. He wrote about the need to take into account the peculiarities of the genre of the work later, believing that this would not only contribute to literary education and aesthetic development of students but also make lessons more diverse and increase interest in them.

M.A. Rybnikova wrote about it this way: "Methodological techniques are dictated by the nature of the work. A ballad can be parsed with a plan, but a lyric poem should hardly be planned. A short story is read and parsed in its entirety. From the novel, we select the individual leading chapters... A riddle is guessed and repeated by heart, a proverb is explained and accompanied by worldly examples, a fable is parsed in the expectation of understanding the morality expressed in it". She believed that the knowledge of the genre of the work is the key to its parsing. The success of the students' assimilation of literature largely depends on whether the analysis of the work takes into account its genre specificity, whether the boundaries separating the works of different genres of the same author and different writers are defined.

The genre aspect in the study of literature in the school course is paid attention in many modern manuals and programs for secondary general education institutions. In the works of G.A. Belenkiy, M.A. Snezhnevskaya, R.I. Albetkova, N.L. Leiderman, in the dissertation studies of E.D. Zhironova, E.N. Kovalevskaya, A.A. Manykina considers the issues of analysis of a work of fiction taking into account its genre specificity.

Discussion. The concept of "genre" is a basic theoretical and literary concept in the modern literary education of students throughout all stages of the subject, but do we often think about the content of the term itself, whether students

can give, at least minimally complete, a definition of the genre. Practice shows that this is not always possible. A review of the major literary dictionaries and literature theory manuals shows that genre is defined by scholars in different ways. The most common is the understanding of the genre as a literary species. For example, A.P. Kvyatkovsky writes: "in Russian poetics, the word genre means a certain kind of literary works belonging to the same genre". There is an opinion that "the formula of the genre can be given only concerning specific works belonging to a specific period of literary development". In the article "literary genre" by V. V. Kozhinov reads: "the content of the concepts is constantly changing and becoming more complex, this is partly related to the lack of development of the theory of genres, although for certain periods (for example, for classicist literature based on the principle of "purity" of the genre) the division into genres appears very clearly". In his work "The Origin of the Novel" the scholar defines the genre as "an integrated system of features of the plot, composition, artistic speech, rhythm of narration". The Dictionary of Literary Terms (Editor - coauthors L.I. Timofeev, S.V. Turaev) defines the genre as "the unity of compositional structure repeated in many works during the history of literature development, due to the uniqueness of the reflected phenomena of reality and the nature of relations to them the artist. D.S. Likhachev's understanding of "genre" as a "system by virtue of the fact that they (genres) are generated by a common set of causes and because they interact, support each other and simultaneously compete with each other" is close to N.L. Leiderman's formulation: "Genre is not a sum, not a set, but a system, its main thing is the relationship of substantial forms through which an esthetically meaningful artistic whole with its conceptual artistic world is formed". The most comprehensive definition of genre to date concerning the school study of literature is given in the reference manual by M.I. Meshcheryakova: "Historically developed type of artistic work; a kind of stable structure of the work, organizing all its elements into a complete artistic reality, which is a carrier of a particular aesthetic concept of reality (novel, novella, story, etc.). Each genre is characterized by a certain genre content (i.e. themes, motifs, pathos, the scale of coverage of the world depicted).

Consideration of genre specificity in the analysis at school will help students to determine the place of the studied work in the history of the development of literature and create the necessary attitude to the perception of epic, lyrical, and dramatic genres. From the reader's perspective, the literary genre is the first "gateway" through which he enters the artistic world of the work. Over the reader acquires power first of all the most general laws of genre, then he comprehends the concrete-historical content and individual style of the read. It may be said that the internal laws of genre and genre, already by virtue of the fact that they are the most general and the most constant, primarily organize the reader's perception and determine his ways and the difficulties of these ways.

Students' comprehension of a work of fiction is impossible without understanding its genre specificity. All components of the structure of a literary text: composition, plot lines, system of images, language, style are contained in and mediated by the genre of the work. It is a genre that determines the ideological and thematic content and originality of the author's "self" in the work, reflects the writer's attitude to reality, focuses on a particular literary tradition, and helps to understand the new that each great artist brings to already existing genre forms in literature.

The study of the question of the essence of the genre, its structure in the works of Hegel, V.G. Belinsky, A.N. Veselovsky, Yu.N. Tynyanov, V.M. Zhirmunsky, and modern literary critics M.M. Bakhtin, L.I. Timofeev, N.Pospelov, N.A. Gulyaev, V.V. Kozhinov, and others allowed us to determine the positions from which the analysis should be conducted in the school, taking into account its genre affiliation.

The bulk of the works in the school curriculum are epic. Often the works studied can be likened in the perception of students, each of them has images, plot, descriptions, etc. In order to understand the complexity of a literary work, it is necessary to figure out the laws of its structure, the role of artistic means chosen by the author. "The epic image and the form of the epic work as a whole are, first of all, a particularly organized system of object and pictorial details that reveal typical character and typical circumstances - the epic artistic content itself," writes I.F. Volkov, - therefore, the most important condition for comprehension of literature as the art of the word is the gradual formation of readers - schoolchildren understanding of the genre of the studied works, its regularities and violations (i.e. deviations of the writer from a certain literary tradition, creation of new, unique forms in his own work). "Each work of fiction reflects the world of reality in its own creative angles. And these angles are subject to a comprehensive study in connection with the specifics of the artistic work and, above all, in the artistic whole. In studying the reflection of reality in a work of art, we must not limit ourselves to questions of "right" or "wrong. The inner world of an artistic work still has its own dimensions and its own meaning as a system," writes D.S. Likhachev. Thus, the genre approach to the study of literature will determine the methodology of the analysis of a work of fiction, the nature and sequence of its analysis at school will deepen students' perception, the purposefulness of its analysis at school, will give the system of lessons methodological completeness. Creating in students a general idea of literary genre and its features corresponds to the principle of applying "concrete literary studies" at school. Analysis in the aspect of the genre is based on understanding the specificity of the literary text, "reading" the art form not only of individual work but also of the writer's work as a whole, revealing to students the genre boundaries separating different in form works of the same author and different writers. It is important to teach literature as the art of reading, returning to the best traditions of the national school.

Conclusion. It is advisable to structure the study of literature in high school so that the concepts previously learned by students create a solid foundation for the analysis of the work. In our opinion, the genre approach to the study of literature at school should ensure the integrity and consistency of literary education. It is important to direct the analysis of works of fiction to identify, together with students, the "laws of the genre"-the features, attributes, relationships, and connections between them that recur consistently in a particular genre. Teaching students to identify

"genre signals" i.e., "signs" that provide information about the genre and its special features to the reader. Only in this way will students' readerly understanding of the artistic possibilities of a work of literature, called "sense of genre" in literature pedagogy, gradually develop.

Not all works have a clear genre nature, which is associated with a breakdown of genre canons in periods of the rapid development of social consciousness, the innovation of the writer, the originality of the author's world. In the perception of students, literary works can be likened to each other.

Understanding the specificity of work, the content of its forms gradually leads students to the comprehension of a work of art as a phenomenon of art. A serious study of literature is impossible without mastering the basic, fundamental principles and techniques of dealing with an artistic text.

Thus, the task of the teacher of literature is to ensure that the questions of the genre that concern the writer looking for ways to the mind and heart of the reader becomes subjectively significant for students so that behind the work they see the author, understand and appreciate the idea of the work and its embodiment, that knowledge of the laws of genre helps them comprehend both the moral potential of the work and its artistic originality.

By identifying the genre approach to the study of a work of fiction as the main focus of our thesis research, we assume that teachers vary and seek their own directions in their work on a work of fiction at school. The genre principle cannot be used exclusively in every lesson, in the analysis of every piece of work. Sometimes it is more logical to structure the analysis of works according to their thematic proximity in order to show a polemical dialogue of the writers. Here everything depends on the specific situation and specific tasks. Nevertheless, the movement of the analysis of a work from the form to the clarification of the content implicit in it is dictated by the regularities of readers' perception of a work, "because emotional perception always precedes emotional reaction and, moreover, rational comprehension of the subject, moreover, serves as its basic foundation, we perceive in a work first its form, and only then through it - the corresponding artistic content".

References:

- 1 Golubkov V.V. *Methods of Teaching Literature. [Metody prepodavaniya literatury]*- M., 1962. - 490 c.
- 2 M.M. Bakhtin. *Questions of Literature and Aesthetics. [Voprosy literatury i estetiki]* - M.:Fiction., 1975. - 502 p.
- 3 Kozhinov V.V. *Genre. A Concise Literary Encyclopedia. [Janr. Kratkaia literaturnaia ensiklopedia]*- Moscow, 1964, Volume 2 - 914 p.
- 4 Timofeev L.I. *Fundamentals of literary theory. [Osnovy teorii literatury]*- Moscow, 1989, - 322 p.
- 5 Golubkov V.V. *Methods of Teaching Literature. [Metody prepodavania literatury]*- Moscow: Uchpedgiz, 1962. - 495 p.
- 6 Rybnikova M.A. *Essays on the methodology of literary reading. [Ocherki metodiki literaturnogo chteniya]* - M.: Prosveshcheniye, 1985. - 84 p.
7. Bakhtin M.M. *Internal dialogicity of the work [Vnutrennyaya dialogichnost' proizvedeniya]*- - Moscow, 1992, - 301p

МРНТИ 17.82.94

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.51>

Тұрғынов Е.С.¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институты,

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

АЛҒАШҚЫ ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫ: АЛАШ АҒАРТУШЫЛАРЫ ЖӘНЕ БЕЙІМБЕТ МАЙЛИН

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Бейімбет Майлиннің ағартушылық қырына тоқталамыз. Тек әдеби шығармашылықпен айналысып қана қоймай, педагогикалық оқытудың үздік үлгілерін жинақтап, арнайы оқулық шығарып, халықты сауаттандыру жолындағы қазақ зиялыларының рухани үндестігі туралы айтылады. Халқының сауатын ашу үшін әдеби шығармалар терең ой салып, білімді болуға үндеген, Б.Майлин оқыған-тоқығаны мен бойына жиған білімін өзінің жеке басының жақсылығына, тұрмысын жақсартуға жұмсамай, бүкіл елдің игілігіне қызмет еткен нағыз ағартушы тұлға екені айқындала түседі.

Б.Майлин шығармашылығының мазмұны халық үнемі ағарту мен білімге үндеп отыруға құрылған. Әдеби шығармаларында және көсемкөз жазбаларында да оқу-ағарту ісімен айналысқан зиялы адамдарды үлгі ретінде көрсетіп отырған. Оқу мен білімге ұмтылған жастардың арманы суреттеу арқылы қоғамды білімділікке үндейді, үйренемін деген жасқа қолдау білдіруге үгіттейді.

Түйін сөздер: Бейімбет Майлин, оқу құралдары, ағартушылық, әдістеме

Turgunov Ye.¹

¹Junior Research Fellow Eurasian Research Institute at the International
Kazakh-Turkish University named after K.A.Yasawi,
¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE FIRST TEXTBOOKS: THE ENLIGHTENERS OF ALASH AND BEIMBET MAILYN

Abstract

In this article we will focus on the enlightenment of Beimbet Mailin, an outstanding representative of Kazakh literature. It is not only about literary creativity, but also about the spiritual harmony of the Kazakh intelligentsia in the process of collecting the best examples of pedagogical teaching, publishing a special textbook and educating the population. It turns out that B. Mailin is a real educator who did not use his knowledge and skills for the benefit of the individual, but for the benefit of the whole country.

The content of B. Mailin's work is designed to constantly educate and educate the people. In his literary works and writings of the forefathers, he set an example of intellectuals engaged in educational work. By describing the dreams of young people seeking education and knowledge, he calls the society to education, to support the age of learning.

Keywords: Beimbet Maylin, textbooks, education, methodology

Тургунов Е.С.¹

¹Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави,
¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

ПЕРВЫЕ УЧЕБНИКИ: ПРОСВЕТИТЕЛИ АЛАША И БЕИМБЕТ МАЙЛИН

Аннотация

В этой статье речь пойдет о просветительской деятельности выдающегося представителя казахской литературы Беимбета Майлина. Речь идет не только о литературном творчестве, но и о духовной гармонии казахской интеллигенции в процессе сбора лучших образцов педагогического образования, издания специального учебника и просвещения населения. Оказывается, Б. Майлин - настоящий педагог, который использовал свои знания не для личной выгоды и улучшения жизни, а на благо всей страны.

Содержание работы Б. Майлина рассчитано на постоянное просвещение людей. В своих литературных и публицистических произведениях он подал пример интеллигенции, занятой просветительской работой. Описывая мечты молодых людей, ищущих образования и знаний, он призывает общество к образованию, чтобы поддержать возраст обучения.

Ключевые слова: Беимбет Майлин, учебники, просвещение, методика

Кіріспе. Әлем өркениетінің көп ғасырлық қалыптасу даму тарихындағы жаңа буын ұрпақтары адамзаттың бұрынғы-соңғы материалдық және рухани-мәдениет салалары жетістіктерімен жан-жақты таныстыратын кітаптар жазу үрдісі жалғасып келеді. Жасұрпаққа болашақта берекелі тұрмысты сүруге бағдар беретін ықпалымен маңызды болып саналатын бұлжұмыстар аса өзекті. Жас жеткіншектері оқыту мен тәрбиелеу тұтастығына негізделген педагогикалық, психологиялық заңдылықтар аясындағы ғылыми оқу әдістемелік тәжірбелік сипаттар кітаптар (монографиялар, оқулықтар, оқу құралдары, нұсқаулық т.б.) жазудың қалыптасқан классикалық дәстүрін айтамыз. Әлем өркениетіндегі көрнекті ойшылдардың ағартушы қайраткерлердің ғылыми – танымдық көзқарастары жүйесіндегі жаратылыстану, қоғамдық-гуманитарлық пәндерді оқытудың әдістемелік тәсілдеріне арналған ұсыныстары, тұжырымдары – бұрынғы-соңғы ағартушы қайраткерлерді дамыта жалғастырумен біздің дәуірімізге ұласып отырғаны мәлім.

Әлем өркениетіндегі ғылыми-педагогикалық, оқу-әдістемелік көзқарастарымен танымал чек педагог-ағартушысы Ян Амос Коменский (1592-1670) “Ұлы дидактика” атты классикалық кітабының “Өнер пәндерін оқытудың әдістемесі” атты XXI тарауында Өнер пәндерінің ерекшеліктерін және сол ерекшелікті қалай меңгерудің жолдарын көрсеткен еді: “...өнер пәндерінің 3 ерекшелігі бар:

1. Оның жазушы суреттеуінде берілген өмірдің сыртқы бейнесінің үлгісі (образдары немесе идеясы) деуге болады.

2. Өнер сол жаңа формада берілген берілген материя.

3. Өнер – затты көрсетудің құралы. Бұл ерекшелік қалай жүрзіледі? Өнер – дегеніміз құрал, материя, үлгіде берілген құбылыс болса, оны оқытудың жолдары мынадай болмақ. 1. Материалды дұрыс қолдана білу. 2.

Белгілі бір бағыт, идеямен оқыту; 3. Жаттығуларды жиі қолдану; Мұның мәнісі, балаларды өнер сырғына жеткізу үшін бұл талаптардың қайсысын, қашан, қалай қолданудың жолдарын білу керек. Қолданған кезде мұғалімөзін-өзі түзетіп, көп шатаспауға тиіс. [1, 82]

Осы орайда, ХХ ғасырдың 30 жылдарын Қазақстанның ұлттық сөз өнері салалары (поэзия, проза, драматургия) бойынша классикалық деңгейдегі көркем туындылар жазған, қазақ журналистикасының қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосқан суреткер, қайраткер, қаламгер Бейімбет (Бімұхамед) Майлиннің (1894-1938) жеткіншектерді оқытуға арналған оқу құралдары кітаптарын жазғанын да арнайы назарға алып қарастырудың өзектілігі анық. Әлем әдебиетінің тарихындағы көрнекті ақын-жазушылардың – басым бөлігі мектеп оқушыларына арнап, оқу құралдырын жазғаны – өркениет кеңістігіндегі дәстүрлі ерекшелік.

Әлем өркениетіндегі жетістіктерді де, қазақ ұрпақтарын игеруін армандаған ағартушыларымыздың көрнекті тұлғасы Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин өзі аштырған өркениеті деңгейдегі қазақ мектебі үшін “Қазақ хрестоматиясы”, “Мұсылманшылықтың тұтқасы” (Шарият ул ислам 1884ж.), “Махтубат” оқу құралдарын 1886 ж. [2,3] жазғаны қазақ балалық әлемдегі барлық озық мемлекеттер халықтары секілді оқу, білім, арқылы ғылыми техникалық даму жолына түсуін дидактикалық-педагогикалық насихат ұстанымымен жырлағаны мәлім:

*1. Бір Құдайға сыйынып, кел балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге ықыласпен тоқылық.
Істің болар қайыры бастасаңыз Аллалап,
Оқымаған жүреді қараңғы қармалап [2, 8].*

Ұстаз ағартушы осы өлеңіндегі поэтикалық мағыналы тармақтарына ұлттық және жалпы адамзаттық гуманизм ұлағатынын танымыз: “Оқымыстың байлығы күннен күнге көп болар, еш жұтамас жоқ болар”, “Өнер-білім – бәрі де оқуменен табылған”, “Білім деген қарымас”, “Оқу білген адамдар”, “Май тамызған қылыштан”, “Ата-анаң қартайса, тіреу болар бұл оқу, қайтайғанда мал тайса сүйеу болар бұл оқу”, “Оқу білген таниды бір жаратқан Құдайды, Танымаған Құдайды не қылғанды ұнайды”. ағартушы ұстаз ақынның “Өнер-білім бар жұрттар” өлеңіндегі білім, ғылым игерген озық қазақ ұрпақтарының рухани серпілуі үшін қазірде де, болашақта да ықпалды қуатымен басты назарға болатыны ақиқат:

*“Өнер - білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды;
Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып - жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды...
...Желкілдеп шыққан көк шөптей
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылығың, қалыспай.” [2, 10-11].*

Қазақ ұрпақтарының әлем өркениеті кеңістігіндегі озық жетістіктерді игеруін жүзеге асырудың педагогикалық-психологиялық негізі – мектептегі оқыту жүйесі. Оқыту үшін басты мәселе – балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқу құралдарын жазып, оқу үдерісінде қолданылуын жүзеге асыру. Ағартушы Ы.Алтынсариннің қазақ өркениеті тарихындағы биік мәртебелі ісі – қазақ балаларының ұлттық болмысына лайықты әлемдік дәстүрмен деңгейлес тұңғыш оқу құралын жазғандығы “Қазақ хрестоматиясы” оқу құралының “Сөз басы” бастауындағы ағартушының өзекті пікірі айрықша маңыздылығымен байқалады: “Осы уақытқа дейін Қазақ халқының таза қазақ тілінде басылған бірде-бір кітабы болған жоқ. Сондықтан, оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр, сол себепті шәкірттерге ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді. Екінші жағынан татардың кітап тілі бұл тілді татарлардан шыққан оқымыстылардың өздері де менсінбегендіктен арап, парсы сөздеріне лық толы толған, қазақтарға түсініксіз. Осылармен қабат бір ескерілетін нәрсе, қазақ халық азбаған, табиғаты таза халық. Оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия алмайды. Ой-пікірі еркін, оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы біліммен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Ал осы айтылған мақсаттарға жету жолында мен білсем осы күнге дейін ешқандай жетекші құрал болған жоқ.” [2, 66].

Қазақ өркениетінің тарихында әлемдік оқу-ағарту, білім беру бағдарламалары аясында ағартушы Ы.Алтынсариннің осы тұңғыш оқу құралының педагогикалық-психологиялық бағдарлы оқу құралының құрылымдық жүйесі – бұдан кейінгі осы тектес кітаптардың негізі. Ы.Алтынсариннің осы Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия) оқу құралының 4 тарауының әрқайсында Алаш аратушыларының кітаптарына да қазіргі заманғы кітаптарға да үлгі көрсеткіш бола алады. Атап айтқанда:

1. “...Балалар өмірінен алынған әңгімелер”; “...Мысалдар мен халықәдебиеті»; “...Балалардың туғандарына жазған хаттары”;

2. Әр түрлі жастардағы адамдардың өмірінен алынған әңгімелер;

3. Ең жақсы қазақ ақындарының өлең-жарларынан үзінділер;
4. Қазақтың мақал-мәтелдері; [2, 7].

Ағартушының қазақ мектептеріне арналған осы тұңғыш оқу құралының үлгі дәстүрі ХХ ғасырдың 10-30 жылдары Алаш оқымыстыларының, ақын-жазушыларының шығармашылық еңбектерімен жалғасты. Алаштың оқымысты зиялыларының қазақ ұлтын әлем өркениеті жетістіктерімен хабардар ету, жаратылыстану, қоғамдық-гуманитарлық ғылым салалары бойынша бастауыш, орталау, орта жоғары білім беру жүйесін қалыптастыру, дамыту мұратында кешенді ғылыми, әлеуметтік психологиялық кешенді ұстаным мұратымен еңбек еткен қайраткерлік көзқарастарын танимыз. Сондықтан, олар жазып қолданысқа ұсынған оқу құралдарының білім алудың барлық деңгейлеріне пайдалы екендігі байқалады. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының оқулықтары (Оқу құралы 1912ж., “Тіл құралы” 1914ж., “Әліпби” 1914ж., “Жаңа әліппе” 1926-1928; “Әдебиет танытқыш” 1926., “Баяншы” 1926ж. “Оқу құралы” (Т.Шонанұлымен бірге) 1926-27жж.) – Қазақ ұлттық оқу-ағарту жүйесін қалыптасуындағы тұңғыш кітаптар болуымен құнды. Ы.Алтынсариннің А.Байтұрсынұлының ұлттық оқу-ағарту жүйесін дамытуға арналған оқулықтар, оқу құралдарын жазу дәстүрін жалғастырғандардың бастама кітаптары да отандық педагогикалық, психологиялық ғылымдар аясында қарастырылатын оқу-әдістемелік көрнекті еңбектер қатарын құрайды. Бұл орайда, Міржақып Дулатовтың “Қирағат кітабы” 1916ж., Жүсіпбек Аймауытовтың “Психология” 1928ж., Мағжан Жұмабаевтың “Педагогика” 1927ж., Мұхтар Әуезовтің “Новый ауыл”, “Русский букварь для казахских детей” 1929ж. Ә.Ермековтің Қазақтың тұңғыш “Есеп” оқулығын Ж.Ақбаевтың құқық саласына арналған тұңғыш ғылыми басылымдар жазғанын олар жарық көргеннен кейін қолданысқа түскендері мәлім.

Алаш зиялы оқымыстыларының осы дәстүрі ХХ ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан автономиялы одақтас республика болу кезеңіндегі оқулықтар, оқу құралдарын жазу дәстүрімен жалғасты. М.Әуезовтің “Әдебиет тарихы” 1927ж., С.Сейфуллиннің “Қазақ әдебиеті” 1932ж. т.б. секілді айтулы еңбектерді саралай келе, әдебиеттанушы ғалым Айгүл Исмақова “Алаш әдебиеттануы” атты зерттеу кітабының сөз арқауында Алаш зиялыларының оқу-ағарту, білім беру арқылы қазақ ұрпақтарын рухани жетілдіру мұратындағы белсенді жұмыстарын жоғары бағалайды. Сонымен бірге, ағартушы ұлт ұстаздары Ы.Алтынсариннің, А.Байтұрсынұлының аталған кітаптарына дейін де қазақ балаларын орысша оқытуға арналған оқу құралдары болғанын атап көрсеткен: “...жазуға үйреткен кінеге” букварь для киргиз Казан к., 1892-1894жж. 1908ж. қайта басылған. “Қазақша букварь” Нұрбаев Уфа., 1916ж., “Әліппе яки төте оқу” (И.Арабаев, Қ.Сәрсекеев Уфа к., 1911ж.,) Қ.Қожықов “Әліппе”, М.Кәшімов “Ақыл кітабы”, “Әдеп”, “Үгіт” 1907ж. М.Бибердиев Қазақша оқу кітабы 1902ж. Т.Жомартбаев “Балаларға жеміс” 1912ж. С.Көбеев “Үлгілі бала” 1912ж. “Қазақша ең жаңа әліппе” Малдыбаев 1910ж. “Қазақ баласына жәрдем” қазақша әліппе кітабы Сырғалин 1913ж. “Үлкендер үшін әліппе” жинаушылар: Ш.Сарыбаев, Е.Қожантаев Ташкент 1921ж. “Европалықтар үшін екі жылдық” оқу құралы К.Кемеңгер Қызылорда 1929ж. [5, 92].

Қазақ өркениетінің тарихындағы ағартушылық-демократиялық жаңа жазба әдебиет дәстүрінің қалыптасуындағы хәкім Абай Құнанбайұлы, Ы.Алтынсариннің дәстүрін дамыта жалғастырған Алаш қайраткерлерінің бірегейі ұлттық әдебиет алыптарының бірі Бейімбет Майлин (1894-1938жж.) шығармашылығын айтамыз. Бейімбет – қазақ журналистикасының жаңаша қалыптасуына, дамуына белсенді үлес қосқан қайраткер журналист. Қазіргі Тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа тарихының арғы-бергі тарихнамасын толыққанды бағалау мұратындағы іргелі энциклопедиялық “Алаш қозғалысы” анықтамалық (авторлары: Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы) бойынша Б.Майлин туралы шынайы тарихи бағалауды басты назарға аламыз: “Майлин Бейімбет (Бимұхамет) Жармұхамедұлы – жазушы, драматург Алаш қозғалысына өлең арнаған ақындардың бірі. ...1917 жылы ақпан төңкерісін басқа қазақ ақындары сияқты Майлин де қуана қарсы алды. Осы кезеңде Алаш қайраткерлерінің күресіне барынша қуанған қаламгер Алаш автономиясының жарияланып, Алашорда үкіметінің құрылғанын да қуана қолдап өлең арнайды. Оның: “Жарық сәуле ендіретін қазаққа мәңгі жылдар жасасын Алашордасы!” деген жолдарынан аңғарамыз ” [6, 294]

Бейімбет – сөз өнері мыңдаған, миллиондаған оқырмандардың адамгершілік, имандылық қасиеттерін, көркемдік-эстетикалық дүниетанымын дамыту мұратын ұстанған классик қаламгер. Ол – поэзия, проза, драматургия салаларындағы туындыларының поэтикасы арқылы қазақ халқының оның негізінде жалпы адамзат ұрпақтарын ағартушылық эстетикасына тән педагогикалық, психологиялық тәрбиелеуді жүзеге асыруды мұрат тұтқан ағартушы суреткер. Суреткер жазушылық, адамгершілік эстетикалық тәлім-тәрбие ықпал мәртебелі қызмет көрсеткіші. Бейімбет Майлиннің адамзат ұрпақтарын эстетикалық таным психологиясы ықпалымен қалыптастыру, тәрбиелеу мұратындағы шығармаларының көркемдік сипатына арналған суреткер Мұхтар Әуезовтің тұжырымына айрықша назар аударамыз: “Дүниежүзілік әдебиеттің, барша мәдениеттік дәстүріне сүйенетін реалистік проза жасаған жазушылар – роман жазушылар әңгіме жазушылар. Мысалы, қазақ әңгімелерінің аса көркем үлгілерін Бейімбет Майлиннің өзгеше мұрасынан танылатын. Бейімбет Майлин әңгімелерінде терең шындық бар, адам бейнесі қарым-қатысантаы әрдайым нанымды боп шығады. Және бұл шығармалардың түр үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады. [7, 36] М.Әуезовтің осы ғылыми тұжырымы аясында Бейімбет Майлин шығармаларындағы мұғалім тұлғасының бейнеленуі көріністеріне тоқталуды жөн көреміз. Ел сауатсыз болса социалдық құрылысында кемшілік келмекші, Қазақстан үкіметі осы жақын ескеріп, жалпы міндетті оқуды тез қолға алынсын деп отыр. Бұл жұмыс биылдан бастап қолға алынып, 5-6 жылдың ішінде орындалып шықпақшы. Жалпы міндетті оқуға кіріскенде кездескелі тұрған кедергілер көп:

мектеп жеткіліксіз, мұғалім аз, ел бытыраңқы, бірақ үкімет болып, ел болып белсеніп кіріссе, бұл қиындықтардың бәрін де жоюға болады.” Бұдан кейін қалыпты Сұрау. Онда: “Қазақ елінің неше проценті сауатты? Сауатсыздықтың көп болуы ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия “Филология”, №4(66), 2018 г. 140 себебі неден? Жалпы міндетті оқуға кіріскенде ел еңбекшілері не істеуі керек?” [8, 135]. Оқушының жанжақты сауатын ашып, ой-өрісін кеңейтуге арнайы әдістемелік технология қолданады.

Қазақ халқының жоқшылық, жетіспеушілік қысып тұрса да балаларын оқытатын ұлағатты ісіне “Мұқтаждық” өлеңінде баға берген-ді:

*...Алты айғы жаз бала оқытып бір байға,
Бұл кәсібі келсе егер ыңғайға,
“Зарлымын!” деп және қарап тұрмайды
Хақтан қорқар ұлтқа қызмет қылмауға [9, 17].*

“Қазақ” туралы атты монголог өлеңінің құрылымындағы кейіпкерлер (*Сопы, Шалдар, Молдалар, Ақсақалдар, Әкімдер, Қатындар, Қыздар, Ұлтшылдар, Мырқымбай*) өздерінің әлеуметтік қызметтері туралы, монологтары арқылы олардың әлеуметтік ортадағы қызметтері бағаланған. Ал, жаңашылық білімді мұғалімдер, дүлбілез шала сауаттылар туралы да монологтары арқылы қазақ даласындағы оқу-ағарту қызметкерлерінің тұлғалары бағаланған:

“Мұғалімдер:

*Үшіл Жәдет қолға ұстаған туымыз,
Көрік берер көлдегі қаз қуымыз,
Біз тұрғанда қазақ қалай құриды?
Мәңгі өлтірмес Әбілхаят суымыз.*

*Жас буынның біз ашамыз көздерін,
Жарқыратып білім менен жүздерін,
Мектеп, құрал болмаса да тілекпен,
Қатарына жеткіземіз өзгенің...*

Шалаучителдер:

*Жас балалар А, Ба, Та... сын қойса екен,
Қазақша деп айтуларын жойса екен,
Школына учител боп, бір байдың
Ох, Божым-ай, қарным бір тойса екен. [9, 53]*

Бейімбеттің “Су-оқу” атты оқиғалы өлеңінің құрылысында екі кейіпкердің (*Кетпен шапқан диқан мен оның он үш жасар ұлы*) диалогтары менен авторлық лирикалық толғаныс бойынша шөлді жерлерді суландыру, атамекендерді абаттандыру, берекелі тұрмысқа жеткізудің негізгі көзі – оқу-білім алу екендігі дидактикалық-педагогикалық ұлағат ұстанымымен жырланған.

*...Ойға шомып бала тұрды.
Ашу келді, кернеді...
“Білім алсам жүн қыламын,
Мені оқуға бер! – деді
Су тетігі алда да емес,
Өнер білсе жауады.
Өнер елге ырыс-бақыт
Көшкен елдей ауады.
Сырдың құмын өнер тапсам,
Бұлаң қылып тастырам,
Сырдың бойын жұмақ қылып,
Басқа елдерге басқылам!...”
Еңбек сүйген елің кедей,
Сүйенгені құр ерлік,
Баршы жылдам, тапшы жылдам
Өнер су тәсілін білерлік.
Азаматтық аңсағаны су, су, су, су,
Кетсін малым жина бәрін,
Керек болса бұл оқу. [9, 98]*

Бейімбет – Алаш ақыны. Алаш қайраткерлеріне ортақ ұлттық-отаншылдық рух мұраты жаңа толқын жас жеткіншектерді оқыту білім негіздерімен жан-жақты меңгерту. Оның “Оқиды ұлан” атты өлеңіндегі тәлімгерлік-тәрбиешілік ойы мен қазақ ауылындағы бос белбеулерді (“Қыдырыста азамат, аңдығаны ет пен шай. Кәсіп қылып тырбану, бар ма екен азғантай”, “Қыз болбала ойында, бұлғандаумен пай-пай пай...”, “Серілік жөн бе кедейге, Қой мұныңды, Мырқымбай”) әшкерелей сынайды. Алаш ақыны Бейімбет азаматтарды босбелдеу жалқау, кәсіпсіз ырду-дырдумен жүргенін желді, боранды ауа райы (“Күзгі дауыл ысқырады, аш қасқырдай ұлиды, Жермен-жексен қылмақ па, ұшырып күл қып шым үйді”) мен қазақтың әлеуметтік тұрмыс сұрықсыздығын психологиялық егіздеумен суреттеген. Өлеңнің идеялық, көркемдік желісі – өзін қоршаған әлеуметтік ортадағы Сандалбай серілерді де тұрмыстың және табиғаттың қолайсыздығына қарамай білім құмар қайсар, өжет ұстанымынан айнымаған Жасұлан тұлғасы арқылы қазақтың ұлттық дүние таным қуаттылығы дәлелденген:

*Қысқы ауылда құр жүрмей,
Тырбанады Жасұлан
Жас ұлан тобы жайнасын!
Ілгері атта бас ұлан
Қолтығында кітабы
Дір-дір тоңады суыққа
Шығысымен жететін мектебі қайбір жуықта...
Бытырагандай осыныша, елді біреу қуып па?
Бас қоспайтынбір жерге ел тағы боп туып па?!
Қазіргісі ойыншық,
Боранды қысқа нетпекші
Киімім жұқа Жасұлан дірдектеп өмір өтпекші...
Сығырайған білте шам, дірілдейді жарығы.
Қоңырсытып үй ішін білтенің түтін жалыны,
Төне түсті жарыққа,
Жайып салып кітабын үй ішін тегіс ұйқыда
Ой бөлетін жоқ ың-жың
Оқиды ұлан оқиды,
Әзірледі сабағын тинақымдай болып ап,
Білімге қара талабын!
Келте танау жымық көз,
Жігері сөнбес тез.
Өрге ұмтылып, тырмысып оқитұғын нағыз кез.
Оқыса білім бұлағы,
Оқыса елдің ұланы,
Қайнаған күш іскер боп,
Жаңа тұрмыс құрады.” [9, 165-166]*

Ағартушылық, эстетикалық ұстаным аясында өлеңнің лирикалық-психологиялық сарындар тұтастығымен жел мен ұлан диалогы берілген. Осы көркемдік тәсіл арқылы қазақ ұлты ұландарына ортақ азаматтық-қайраткерлік көзқарас шынайылығы даралана бағаланған...

*Жылады жел жылады,
Жел Ұланнан сұрады:
“Меңіреу ұйқы серпіліп,
Елің қашан тұрады?
Ұлан бойын сылады:
“Біліммен шығады,
Білім алып мен шықсам,
Тұрмыстың орнар жұмағы! [9, 166]*

Қорыта айтқанда, жас ұрпақты оқытубілім, ғылым негіздерін меңгерту сол арқылы қазақ қазақ елін дамыған мемлекетте тұғырына жеткізу – Алаш ағартушыларының азаматтық, қайраткерлік мұраты. Алаш қозғалысының құрамында өзінің ағартушылық мұратын көркем шығармалары арқылы жүзеге асыруға үлес қосқан классик қаламгер Бейімбет Майлиннің мұрасы қазіргі – Тәуелсіз Қазақстанның Рухани жаңғыру бағдарында дамуы үдерісінде жаңаша бағаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Коменский Ян Амос «Ұлы дидактика»/қазақшаға аударған/ Ә.Қоңыратбаев. – Алматы 1993 100б.
- 2 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия). – Алматы: Білім, 2003.- 112б.
- 3 Алтынсарин Ы. Мұсылманылықтың тұтқасы (Шариат ул Ислам) дайындаған А.Сейділбеков Алматы: Қазақстан 1991. 80 б.
- 4 Байтұрсынов А. Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу Р.Нұрғалиев Алматы: Жалын, 1991ж. – 464б.
- 5 Исмақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009, – 560б.
- 6 Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. -528б.
- 7 Би-ага: Б.Майлин туралы естелікте/ Құраст.: Баспаға дайындаған Т.Бейісқұлов. – Алматы: Жазушы, 1991, 304б.
- 8 Тұрғынов Е. Қазақ даласындағы оқу құралдарының жазылуымен сауатсыздықты жою мәселесі (Бейімбет Майлиннің елеусіз қыры), Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы, №4 (66), 2018, 135-143 б.
- 9 Майлин Б. Бес томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, Т.ІІ: Өлеңдер, поэмалар. Жауапты шығарушы М.Атымұмов 1986, 344б и действительность. – М.: “Наука”, 1976 г. – 280 с.

References:

- 1 Komenski Jan Amos «Uly didaktika»/Kazakhsaga aударған/ A.Konyratbaev. – Almaty 1993 100b.
- 2 Altynsarin Y. Kazak hrestomatiasy (Kirgizskaia hrestomatia). – Almaty: Bilim, 2003.- 112b.
- 3 Altynsarin Y. MusylmansylyKtyn tutKasy (Sariat ul Islam) daiyndagan A.Seidilbekov Almaty: Kazakstan 1991. 80 b.
- 4 Baitursynov A. Olender men tArjimeler, publisistikalyK maKalalar jAneAdebi zertteu R.Nurgaliev Almaty: Jalyn, 1991j. – 464b.
- 5 IsmaKova A. Alas Adebiettanuy. – Almaty: Mektep, 2009, – 560b.
- 6 Tilesov E., Kamzabekuly D. Alas Kozgalysy: EnsiklopedialyK anyKtamalyK. – Almaty: Sardar, 2014. -528b.
- 7 Bi-aga: B.Mailin turaly estelikte/ Kurast.: Baspaga daiyndagan T.BeisKulov. – Almaty: Jazusy, 1991, 304b.
- 8 Turgynov E. Kazak dalasyndagy oKu Kuraldaryndarynyn jazyluyem sauatsyzdyKty joiu mAsesesi (Beimbet Mailinnin eleusiz Kyry), Abai atyndagy KazUPU-nin HABARSYSY. Filologia seriasy, №4 (66), 2018, 135-143 b.
- 9 Mailin B. Bes tomdyK sygarmalar jinagy. - Almaty: Jazusy, T.II: Olender, poemalar. Jauapty sygarusy M.Atyumov 1986, 344b i deistvitelnost. – М.: “Наука”, 1976 г. – 280 с.

МРНТИ 17.01.45

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.51>

Хавайдарова М.М.,¹ Екибаева А.А.²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ “ЧИТАТЕЛЬСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ” И ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ЕЕ ДЕСКРИПТОРОВ

Аңдатпа

Мақала оқу мәселесін шешудегі құзыреттілік тәсіліне арналған. Құзыреттілікті және оны шешудің әртүрлі тәсілдерін анықтау мәселесі қарастырылады. “Құзыреттілік” ұғымдары қазіргі кезеңде оқытудың мақсаттары мен мазмұнын анықтайтын және негізгі ұғымдарға айналды. Түлектің негізгі қабілеті-арнайы мақсатта сөйлеу қабілетін қалыптастыру мүмкіндігі. Осы себепті лингводидактиканың негізгі категориясы коммуникативті құзыреттілікке айналады.

Мектептегі білім беру мазмұнын жаңартуға негізделген білім берудің жаңа парадигмасын орнату күтілетін оқу нәтижелерін жоспарлаудың жаңа тәсілдерін әзірлеуді талап етеді. Бұл аспект сипатталған сұрақтың өзектілігін анықтайды.

Авторлар оқу құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздерін анықтайды. Сонымен қатар, терминге жеке анықтама беріп қана қоймай, “оқу құзыреті”, “әдеби құзыреттілік”, “оқу сауаттылығы” ұғымдарының арасындағы шекараны сызуға әрекет жасалады.

Оқу құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне қатысты мақалада мұғалімге күш салуды қажет ететін бағыт беретін оқу құзыреттілігінің дескрипторлары анықталған. Мектептегі оқу нәтижелерінің бірі болып табылатын функционалдық сауаттылық қарастырылатын құзыреттіліктің құрылымдық элементтерін қамтиды.

Түйін сөздер: құзыреттілік, оқырман құзыреті, білім теориясы, лингводидактика, жаңартылған білім мазмұны

Khavaidarova M.,¹ Ekibaeva A.²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "READING COMPETENCE" AND THE DIFFERENTIATION OF ITS DESCRIPTORS

Abstract

The article addresses the problem of competence-based approach in solving the problem of reading. The problem of defining competence and various approaches to its solution is considered. The concepts of "competence / competence" at the present stage have become key and determining the goals and content of training. The main ability of the graduate is the ability to form his speech utterance for special purposes. For this reason, the main category of linguodidactics becomes communicative competence.

The establishment of a new paradigm of education, on which the updating of the content of education in school is based, requires the development of new approaches to planning the expected learning outcomes. This aspect determines the relevance of the described issue.

The authors determine the theoretical basis for the formation of reading competence. At the same time, an attempt is made not only to give its own definition of the term, but also to draw a line between the concepts of "reading competence", "literary competence", "reading literacy".

In the course of addressing the problem of the formation of reading competence, the article defines the descriptors of reading competence, which give the teacher a direction that requires the application of efforts. Functional literacy, which is one of the results of learning at school, also includes structural elements of the competence under consideration.

Key words: competence, reading competence, theory of education, linguodidactics, updated content of education

Хавайдарова М.М.,¹ Екибаева А.А.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

Аннотация

Статья обращена к проблеме компетентностного подхода в решении проблемы чтения. Рассматривается проблема определения компетенции и разнообразных подходов к ее решению. Понятия "компетенция / компетентность" на современном этапе стали ключевыми и определяющими цели и содержание обучения. Основной способностью выпускника становится возможность сформировать свое речевое высказывание в специальных целях. По этой причине основной категорией лингводидактики становится коммуникативная компетенция.

Установление новой парадигмы образования, на которых основывается обновление содержания образования в школе, требует разработки новых подходов к планированию ожидаемых результатов обучения. Данный аспект определяет актуальность описываемого вопроса.

Авторы определяют теоретические основы формирования читательской компетенции. При этом предпринимается попытка не только дать собственное определение термину, но и провести границу между понятиями "читательская компетенция", "литературная компетенция", "грамотность чтения".

В ходе обращения к проблеме формирования читательской компетенции в статье определены дескрипторы читательской компетенции, которые дают учителю направление, требующее приложение усилий. Функциональная грамотность, являющаяся одним из результатов обучения в школе, включает в себя и структурные элементы рассматриваемой компетенции.

Ключевые слова: компетенция, читательская компетенция, теория образования, лингводидактика, обновленное содержание образования

Введение. В современной педагогической науке ведущей на сегодняшний день является проблема определения компетенции и наблюдаются разнообразные подходы к ее решению. Так, В.Г. Костомаров [1] определяет компетенцию как совокупность знаний, навыков и умений, которые формируются в процессе обучения, а также способность к выполнению какой-либо деятельности, многокомпонентную систему, включающую в себя знания и умения, полученные как эмпирически, так и в результате специально организованного обучения. А.В. Хуторской связывает компетенции с "общепредметным" содержанием, с "допредметным", "надпредметным", "метапредметным", а компетентность для него – это сложные культуросообразные виды действий [2]. По мнению И.А. Зимней [3], компетенция понимается как цель и одновременно результат, а также как способность выступать субъектом деятельности. Для А.И. Сурыгина компетенция – "содержание образования" (знания, умения, навыки и опыт), которое будет усвоено учащимся и

формирует его компетентность в какой-либо области деятельности» [4, 35]. М.Т. Баранов пишет: “Компетентность – это осведомленность кого-либо в той или иной области знаний, а также в практической деятельности” [5, 104].

Для каждой компетентности исследователь предлагает пятикомпонентную структуру:

1. знание, опыт;
2. опыт применения знаний (умения, навыки);
3. ценностно-смысловое отношение;
4. готовность;
5. эмоционально-волевая регуляция [5, 50].

Также ею выделяются социальные и профессиональные компетентности.

Компетенция – это знаниевое восприятие другого как самого себя, межличностный диалог на “вышем уровне”, нравственное общение свободных личностей, построенное на человеческом отношении компетенция выступает как мера реализации потенции человека, основа для формирования общей культуры личности в конкретных видах учебной деятельности.

И.А. Зимняя рассматривает компетенции на одном уровне со знаниями, а компетенции – на более высоком уровне. Ею выделяются следующие ключевые социальные компетентности: компетентность здоровьесбережения; компетентность гражданственности; компетентность социального взаимодействия; компетентность в общении; компетентность информационных технологий [3, 51]. Ученый делает вывод о том, что компетентность имеет в своем составе деятельностьную и личностную составляющие.

А.В. Гусева [6, 155] рассматривает компетенцию как составляющую другой компетенции. Подобные отношения рассматриваются рядом исследователей через введение термина “субкомпетенция” (С.С. Кунанбаева).

И.С. Фишман считает деление на компетентности условным, поскольку вычленив готовности в чистом виде невозможно. Исследователь считает, что “однозначно ответить на вопрос, что является залогом успешной коммуникации: правильно поставленная цель коммуникации, адекватно подобранная информация или корректно примененные техники устранения разрывов в коммуникации” [7, 8]. Исследователь отмечает, что в отличие от навыка осознана, в отличие от умения совершенствуется не по пути автоматизации и превращения в навык, а по пути интеграции с другими компетенциями, в отличие от знания существует в форме деятельности, а не информации о ней [7, 9].

Методика. Казахстанские ученые в последнее время выдвинули ряд исследований по проблемам компетентностного подхода. Образованием, ориентированным на результат, занимались следующие авторы в различных аспектах: в плане иноязычного образования (С.С. Кунанбаева [8] и др.), вариативность как результат компетентностного подхода к содержанию образования (М. Джадрина, Н. Нурахметов и др. [9, 62]). В русле данного подхода была разработана нормативная база для среднего общего и высшего образования в форме Государственных стандартов образования [9].

Переориентация современной школы на модель выпускника, обладающего набором компетенций, происходит вследствие противоречия между требованиями, предъявляемыми к выпускнику образовательного учреждения, и комплексом знаний и умений, которые прививаются в процессе обучения. Понятия “компетенция / компетентность” на современном этапе стали ключевыми и определяющими цели и содержание обучения. Основной способностью выпускника становится возможность сформировать свое речевое высказывание в специальных целях. По этой причине основной категорией лингводидактики становится коммуникативная компетенция. Впервые данный термин введен Н. Хомским [10], который при анализе процессов усвоения грамматического строя родного языка обнаружил, что в основе коммуникативной деятельности человека лежит способность конструировать грамматику, причем эти знания носят эмпирический характер. В дальнейшем исследование компетенций расширилось, типология готовностей исчисляется на сегодняшний день десятками названий, в которое каждый вносит свой смысл. Современный этап методологии изучения компетенций во многом носит характер терминологического плюрализма. Рассмотрим, каким образом этот процесс прослеживается при определении термина “читательская компетенция” как одного из ведущих в современной методике преподавания литературы.

Переход, теоретический и практический, на позиции компетентностной парадигмы образования привел к терминологическому разноречию многих понятий, находящихся в данном семантическом поле. Применительно к проблеме чтения в методической науке это в большой степени относится к определению понятий “читательская компетенция” (ЧК) и “читательская грамотность” (ЧГ). Под грамотностью чтения понимается способность понять письменный текст и использовать извлеченную информацию для решения проблем и успешной

социализации. Путем рассмотрения различий в определении понятий попробуем провести терминологическую границу между этими понятиями. Обратимся к понятию “читательская компетенция”.

Е.Л. Гончарова называет читательской компетенцией “психологическую систему, включающую в качестве главного системообразующего компонента способность превращать содержание текста в содержание личного опыта читателя” [11], Т.Г. Галактионова понимает под компетентностью читателя “способность к осуществлению эффективного читательского поведения при решении разного рода задач” [12], а Э.А. Орлова – “совокупность знаний и навыков, обеспечивающих индивиду возможность без затруднений пользоваться преимуществами письменной культуры” [13], “Определенная мера включения обучающегося в читательскую деятельность на основе его лингвистической, речевой и профессиональной готовности к осуществлению этой деятельности, а также принципов субъективности, самостоятельности, интегративности, когнитивного и деятельностного подходов” Л.А. Ходякова и А.В. Супрунова [14, 84] определяют читательскую компетенцию как “совокупность знаний, умений, навыков, обеспечивающих процесс чтения как вида речевой деятельности: восприятие, понимание, прогнозирование, интерпретацию, извлечение, смысла информации, оценку прочитанного текста, диалог с автором, – готовность использовать извлеченную информацию в собственном личном опыте, в различных социокультурных ситуациях, свободно ориентироваться в современном мире” [14].

Способность к чтению является культурным достижением человечества. Современность вносит свое представление об этом феномене. Сегодня речь идет о возрастных, социальных, структурных составляющих этого понятия. Применительно к методике эта проблема рассматривается в двух аспектах: чтение как вид речевой деятельности и как способ обучения. “Письменная речь как продукт развития культуры человечества, – подчеркивал Д.Б. Эльконин, – предъявляет ребенку новые запросы, требует от него нового типа операций, до сих пор, не имевших места в его психической деятельности” [15]. Л. Выготский в работе “Предыстория развития письменной речи”, А.Н. Леонтьев в “Психология речи” поднимают вопрос о различии внутренней, семантической стороне речи [16-17]. Исходя из психолого-педагогических оснований обучения чтению были обозначены следующие функции чтения:

- познавательная – проявляется в ходе получения информации об окружающем мире;
- регулятивная – корректировка своей позиции в соответствии с читательским опытом;
- ценностно-ориентировочная – формирование эмоциональной отзывчивости.

Читательская компетенция – это метапредметный образовательный результат, который включает в себя ряд составляющих.

Для формирования ЧК важное значение, кроме всего прочего, имеют различные виды чтения: ознакомительное, изучающее, просмотровое, выразительное виды чтения, коммуникативное, учебное, самостоятельное типы чтения. В определении способности в рамках чтения употребляется несколько терминов. Например, М.А. Аристова говорит о “литературной” компетенции, подавляющее большинство же исследователей употребляет по отношению к упоминаемой готовности термин “читательский” [18]. А.А. Сергеев определяет читательскую грамотность как “метапредметную компетенцию”, включающую в себя универсальные учебные действия, базирующиеся на смысловом чтении [19]. В таком понимании, по мнению исследователя, грамотность чтения отождествляется с информационной компетенцией как способностью решать проблемы с помощью текстовых ресурсов. Обратим внимание, что использование термина “литературная компетенция” в тождественной плоскости с определением “читательская компетенция” неправомерно, поскольку речь идет именно о читателе и проблеме чтения.

В документах ООН и Юнеско под грамотностью понимается как умение на основе чтения и письма в социальном контексте. Это умение предполагает найти в тексте смысловые маркеры, корректируемые личным опытом читателя и социокультурным контекстом. В связи с этим возникает вопрос, почему до того, как данный вопрос стал предметом обсуждения в современной педагогике, речь шла только о способности читать, а сегодня эта проблема стала предметом особого внимания, а терминологический аппарат стал расширяться и углубляться? Изначально грамотность и чтение в аспекте борьбы с безграмотностью в начале XX века вступали в иерархические отношения, в которых грамотность является целым, а чтение – его составляющим. В контексте проблемы грамотности научные изыскания находились в русле изучения особенностей развития речи, обучения грамоте, языкового сознания школьников, детского чтения и др. В современной методике ведущей становится проблема понимания текста. В глобальном масштабе функциональная неграмотность, в том числе, в области чтения на сегодня позиционируется как угроза развитию стран.

Результаты. Различие между способностью читать и грамотностью чтения заключается в том, что чтение предполагает умение понимать и воспроизводить содержание текста. Способность эта классически относилась к начальной ступени образования. В методику овладения чтением включались освоение алфавита, слоговое

чтение, различного рода техники чтения и виды пересказа. Неслучайно одним из показателей овладения чтением служила скорость, нормы которой расписываются по классам начальной школы. При направлении методического внимания на количество слов, произносимых школьником при считывании информации, никоим образом отражает степень усвоения текстовой информации. Такая однобокость в диагностике и оценивании способности читать, безусловно, не могла быть информативной в отношении того смыслового объема, который в конечном итоге присвоен читателем. Переход от механистического чтения к смысловому означает полный пересмотр всего методического инструментария современной школы, следствием которого и стало обновление содержания образования.

Рассмотрим термин “читательская грамотность” в различных интерпретациях. А.А. Сергеев понимает под читательской грамотностью “умение понимать и использовать письменную речь во всем разнообразии ее форм для целей, ценных для индивида” [19]. В таком понимании, как видим, термин, приобретает прагматическую акцентуацию.

К структурным компонентам читательской грамотности относят читателя, модели работы со смысловой составляющей текста, типы совместной детальности по извлечению смыслов, способность трансформировать содержание текста в личностный опыт [20, 37]. А.П. Морозова в составляющие читательской грамотности включает способность понимать и извлекать информацию из текста, самостоятельно интерпретировать ее, осмысливать и давать ей оценку [21].

Читательская компетенция является частью общекультурной компетенции, которые предполагают готовность выпускников приспосабливаться к меняющимся условиям жизни. В рамках предмета “Литература” эта компетенция реализуется через приобщение к текстам художественной литературы, в которых закодирована культурная информация о нравственных основах общества, достижениях социума. Способность распознать графические знаки, в которых содержится эта информация, предполагает умение читать и воспринимать содержание художественных текстов. Т.Г. Галактионова отмечает, что читательская компетенция (ЧК) – это психологическая система, формирующаяся у того, кто способен превращать содержание текста в личный опыт читателя [12, 4]. Е.Л. Гончарова относит к ЧК способность к реализации оптимального поведения читателя при решении проблем [11]. Э.А. Орлова [13] рассматривает ЧК как структурный компонент общекультурной компетенции и отмечает ее связь с социокультурной компетенцией. Под читательской компетенцией мы будем понимать знания, умения, навыки, в совокупности формирующие готовность использовать письменную культуру в форме разных стилевых, жанровых форм для решения повседневных задач.

Формирование ЧК связано с самообразованием, что является в современном мире очень важной составляющей образованности. Высокий уровень сформированной ЧК предполагает умение анализировать и синтезировать письменный художественный текст.

Под читательской компетенцией мы понимаем готовность применять в личном опыте знания, умения и навыки, связанные с осознанным прочтением текста национальной и мировой литературы. В качестве дескрипторов читательской компетенции, вслед за своими предшественниками мы обозначим следующие дескрипторы:

Репродуктивный уровень. Знание:

- содержание текстов;
- биографии авторов художественных произведений;
- фактов перевода текстов с/на русский язык;
- содержание теоретико-литературных терминов;
- чтение выразительное и наизусть художественного текста.

Продуктивный уровень:

1. На уровне “Понимание”:

- А) понимать содержание текстов;
- Б) определять авторство художественного текста.

2. На уровне “Анализ и интерпретация текста”:

- А) определять признаки жанров художественных произведений;
- Б) выделять композиционные элементы произведений;
- В) анализировать художественный текст с точки зрения характеристики литературного героя;
- Г) интерпретировать заголовок художественного текста;
- Д) определять авторскую идею;
- Е) определять авторское отношение к образам-персонажам;

- Ж) находить тропы и фигуры поэтического синтаксиса в тексте;
  - З) распознавать основные приемы комического;
  - И) создавать работы творческого характера;
  - К) самостоятельно находить иллюстрирующие определённое теоретико-литературное понятие цитаты, характеризующие лирического героя и образ-персонаж;
  - Л) выделять характерологические черты образов-персонажей.
3. На уровне “оценка и сравнительный анализ”:
- А) участвовать в дискуссии по художественному произведению;
  - Б) сравнивать художественное произведение с произведениями другого вида искусства;
  - В) сопоставлять произведения русской и казахской, а также мировой литературы;
  - Г) давать оценку устным и письменным высказываниям;
  - Д) оформлять анализ в различных формах (таблица, презентация, схема);
  - Е) распознавать элементы русской и казахской культуры в текстах;
  - Ж) аргументировать свою читательскую позицию;
  - З) откликаться эмоционально на события, происходящие в художественном мире;
  - И) сопоставлять разные интерпретации одного сюжета в разных национальных литературах;
  - К) распознавать имплицитную информацию текста.

Обсуждение. Определение соотношения терминов “читательская компетенция” и “грамотность чтения” целиком относится к последнему дескриптору. Эта способность соотносится с осмыслением текстовой информации через ее выделение и структурирование. Также решающее значение в понимании содержания данного дескриптора имеет разграничение имплицитного/эксплицитного в тексте, заложенной изначально в соссюровской концепции теории, излагающей теорию определения природы языковых единиц. Умение извлекать эксплицитную информацию в разрезе разграничения терминов “читательская компетенция” и “грамотность чтения” относится к грамотности чтения. Умение извлекать имплицитную информацию из художественного текста соотносится с читательской компетенцией.

Эксплицитная информация выводится из семантики словарного состава понятного реципиенту языка. Это “утверждения, которые несут информацию, непосредственно вытекающую из словарных значений употребленных в высказывании слов, то есть такие, содержание которых можно установить из поверхностной формы высказывания, непосредственно не проводя дополнительных смысловых преобразований” [22, 41]. Художественный текст представляет собой сочетание эксплицитной и имплицитной информации. Последняя представляет собой скрытый смысл, составляющую подтекстовую информацию, “форма существования знания, которая составляет одну из основ психосознательной деятельности человека и которая проявляет себя в языке и речи” (Е.В. Ермакова) [23], “смысл, извлекаемый с опорой на речевую ситуацию и благодаря деавтоматизируемому имплицитному значению” [24]. Это информация – неявная, скрытая сумма смыслов, которая, к тому же, необязательная к декодированию.

Извлечение имплицитной информации происходит обязательно с опорой на эксплицитную, при этом они не находятся в отношениях часть-целое, а представляют собой параллельно и дополняют друг друга. Таким образом, извлечение имплицитной информации является дескриптором читательской компетенции, рядом исследователей отождествляемой с грамотностью чтения. На наш взгляд, грамотность чтения является обозначением получения эксплицитной информации. При таком понимании грамотность чтения должна пониматься как составляющая читательской компетенции. Получение эксплицитной информации является результатом овладения способностью читать.

Заключение. Все вышесказанное позволяет сделать вывод о том, что одним из ожидаемых результатов в контексте обновленного содержания образования является формирование читательской компетенции. В свою очередь, в состав ЧК входит грамотность чтения. Терминологическое разграничение данных понятий должно внести ясность в методологическую и прагматическую части методики обучения языкам и литературе.

Список использованной литературы:

- 1 Костомаров В. Г. *Языковой вкус эпох.* – М., 1996. 2 изд.
- 2 Хуторской, А.В. *Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения.* – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.
- 3 Зимняя И.А. *Компетентностный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? // Высшее образование сегодня, 2006. – № 8. – С. 21-26.*
- 4 Сурьгин А.И. *Основы теории обучения на неродном для учащихся языке.* – СПб.: Изд-во “Златоуст”, 2000. – 230 с.

- 5 Баранов А.Г. Когнитивные механизмы текстовой деятельности // Вестник Пятигор. гос. лингвист. ун-та, 1999. № 2.
- 6 Гусева А.В. Эвристическая компетентность студентов высшего профессионального образования. <https://cyberleninka.ru/article/n/evristicheskaya-kompetentnost-studentov-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya>.
- 7 Фишман И. Подходы к оценке уровня сформированности ключевых компетентностей учащихся. <https://sites.google.com/site/kniznaarolkavmk/fisman-i-s-podhody-k-ocenke-urovna-sformirovannosti> (дата обращения: 02.05.2020)
- 8 Кунанбаева С.С. Теория и практика иноязычного общения. – Алматы: Эдельвейс, 2010. - учебник
- 9 Джадрин М.Ж. Предпосылки создания новой модели школьного образования в Казахстане // Открытая школа, 2012. № 6
- 10 Хомский Н. Язык и мышление. – М., 1972.
- 11 Гончарова Е.Л. Ранние этапы становления читательской деятельности в норме и при отклонениях в развитии // Дисс. д-ра психолог. Наук. – М., 2009
- 12 Галактионова Т.Г. Чтение школьников как социально-педагогический феномен открытого образования. <https://cyberleninka.ru/article/n/chtenie-shkolnikov-kak-sotsialno-pedagogicheskiv-fenomen-otkrytogo-obrazovaniya-problemy-issledovaniya> (дата обращения: 02.05.2020)
- 13 Орлова Э.А. Культурная (социальная) антропология: учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект, 2004.
- 14 Ходякова А.А. Культурный концепт как смысловая ценность текста // Аксиологические аспекты методики преподавания русского языка (профессиональный и общеобразовательный уровни): Материалы международной научно-практической конференции/науч. редакторы и составители А.Д. Дейкина, А.П. Еремеева, Л.А. Ходякова, В.Д. Янченко. – М.: Ярославль, 2009.
- 15 Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с:
- 16 Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – М.: Издательство “Лабиринт”, 1999. — 352 с.
- 17 Леонтьев Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.
- 18 Аристова М.М. Общекультурная компетенция и читательская грамотность в школьном литературном образовании // “Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире”: Сборник трудов участников III Международной научно-практической конференции. Российский университет дружбы народов. – М.: Российский университет дружбы народов (РУДН), 2017. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29152772>.
- 19 Сергеев А.А. Формирование метапредметной компетенции “читательская грамотность” у младших школьников с ограниченными возможностями здоровья и нормой развития. – Речевая коммуникация. Междисциплинарное взаимодействие, проблемы и перспективы. сборник материалов IV Международной научно-практической конференции. Волгоград: Фортекс, Амирит. – 2019.
- 20 Супрунова А.В. Читательская компетенция как составляющая общекультурной компетентности (диагностика метапредметных умений). <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskaya-kompetentsiya-kak-sostavlyayuschaya-obschekulturnoy-kompetentnosti-diagnostika-metapredmetnyh-umeniy>.
- 21 Морозова А.Н. Интерпретация иноязычного текста в контексте формирования читательской грамотности. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42556725>.
- 22 Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика. – М., 2007.-.
- 23 Ермакова Е.В. Имплицидность в художественном тексте (на материале русскоязычной и англоязычной прозы психологического и фантастического реализма) / под ред. М.Б. Борисовой. – Саратов: изд-во Сарат. ун-та, 2010. 200 с.
- 24 Булатая Е. В. Соотношение эксплицитной и имплицитной информации в художественном тексте Филологические науки/7. Язык, речь, речевая коммуникация. – http://www.rusnauka.com/5_NITS_2015/Philologia/7_186991.doc.htm

References:

- 1 Kostomarov V. G. Iazykovoi vkus epoh. – М., 1996. 2 izd.
- 2 Hutorской, А.В. Didakticheskaja evristika. Teoria i tehnologia kreativnogo obucheniya. – М.: Izd-vo MGU, 2003. – 416 s.
- 3 Zimniaia I.A. Kompetentnostny podhod. Kakovo ego mesto v sisteme sovremennykh podhodov k problemam obrazovaniya? // Vyssee obrazovanie segodnia, 2006. – № 8. – S. 21-26.
- 4 Surygin A.I. Osnovy teorii obucheniya na nerednom dlia uchasihsa iazyke. – SPb.: Izd-vo “Zlatous”, 2000. – 230 s.
- 5 Baranov A.G. Kognitivnye mehanizmy tekstovoi deiatelnosti // Vestnik PAtigor. gos. lingvist. un-та, 1999. № 2.
- 6 Guseva A.V. Evristicheskaja kompetentnost studentov vyssego professionalnogo obrazovaniya. <https://cyberleninka.ru/article/n/evristicheskaya-kompetentnost-studentov-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya>.

- 7 Fisman I. *Podhody k osenke urovnia sformirovannosti kluchevykh kompetentnostei uchasihsA.* <https://sites.google.com/site/kniznaapolkavmk/fisman-i-s-podhody-k-ocenke-urovna-sformirovannosti> (data obraseniya: 02.05.2020)
- 8 Kunanbaeva S.S. *Teoriya i praktika inoiazychnogo obseniya.* – Almaty: Edelveis, 2010.
- 9 Jadrina M.J. *Predposylki sozdaniya novoi modeli skolnogo obrazovaniya v Kazahstane // Otkrytaia skola, 2012. № 6.*
- 10 Homski N. *Iazyk i myslenie.* – M., 1972.
- 11 Goncharova E.L. *Rannie etapy stanovleniya chitatelskoi deiatelnosti v norme i pri otkloneniyah v razvitiy // Diss. d-ra psiholog. Nauk.* – M., 2009
- 12 Galaktionova T.G. *Chtenie skolnikov kak sotsialno-pedagogicheskiy fenomen otkrytogo obrazovaniya.* <https://cyberleninka.ru/article/n/chtenie-shkolnikov-kak-sotsialno-pedagogicheskiy-fenomen-otkrytogo-obrazovaniya-problemy-issledovaniya> (data obraseniya: 02.05.2020).
- 13 Orlova E.A. *Kulturnaya (sotsialnaya) antropologiya: uchebnoe posobie dlya vuzov.* – M.: Akademicheskii Proekt, 2004.
- 14 Hodakova A.A. *Kulturnyi konsept kak smyslovaia sennost teksta // Aksiologicheskie aspekty metodiki prepodavaniya russkogo iazyka (professionalnyi i obseobrazovatelnyi urovni): Materialy mejdnarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii/nauchnykh redaktorov i sostavitel' A.D. Deikina, A.P. Ermeeva, L.A. Hodakova, V.D. Ianchenko.* – M.: Iaroslavl, 2009.
- 15 Elkonin D.B. *Izbrannye psihologicheskie trudy.* – M.: Pedagogika, 1989. – 560 s: il.
- 16 Vygotski L.S. *Myslenie i rech. Izd. 5, ispr.* – M.: Izdatelstvo “Labirint”, 1999. — 352 s. - monografiya
- 17 Leontev D. *Deiatelnost. Soznanie. Lichnost.* – M.: Politizdat, 1975.
- 18 Aristova M.M. *Obsekulturnaya kompetentsiya i chitatelskaya gramotnost v skolnom literaturnom obrazovanii // “Aktualnye problemy psihologii i pedagogiki v sovremennom mire”: Sbornik trudov uchastnikov III Mejdnarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Rossiiskii univversitet druzby narodov.* – M.: Rossiiskii univversitet druzby narodov (RUDN), 2017. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29152772>.
- 19 Sergeev A.A. *Formirovaniye metapredmetnoi kompetentsii “chitatelskaya gramotnost” u mladshikh skolnikov s ogranichenymi vozmozhnostyami zdorov'ia i normoi razvitiya.* – Rechevaia komunikatsiya. Mejdisciplinarnoe vzaimodeistvie, problemy i perspektivy. sbornik materialov IV Mejdnarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Volgograd: ForTess, AmirIt. – 2019.
- 20 Suprunova A.V. *Chitatelskaya kompetentsiya kak sostavlyayushaya obsekulturnoi kompetentnosti (diagnostika metapredmetnykh umeniy).* <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskaya-kompetentsiya-kak-sostavlyayushaya-obshekulturnoy-kompetentnosti-diagnostics-metapredmetnykh-umeniy>.
- 21 Morozova A.N. *Interpretatsiya inoiazychnogo teksta v kontekste formirovaniya chitatelskoi gramotnosti.* <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42556725>
- 22 Baranov A.N. *Lingvisticheskaya eksperimtalnaya teksta. Teoreticheskie osnovaniya i praktika.* – M., 2007.
- 23 Ermakova E.V. *Implitsitnaya v hudozhestvennom tekste (na materialakh russkoi i angliiskoi prozy psihologicheskogo i fantasticheskogo realizma) / pod red. M.B. Borisovoi.* – Saratov: izd-vo Sarat. un-ta, 2010. 200 s.
- 24 Bulataia E. V. *Sootnoseniye eksplitsitnoi i implitsitnoi informatsii v hudozhestvennom tekste Filologicheskie nauki/7. Iazyk, rech, rechevaia komunikatsiya.* – http://www.rusnauka.com/5_NITS_2015/Philologia/7_186991.doc.htm

МРНТИ 17.82.30

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.53>

Хожамбердиев О.К.,¹ Серікбаева Б.²

^{1,2} Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада мәтінді оқу үдерісіндегі прозалық шығармалар арқылы актерлер мен режиссерлерді мамандыққа тәрбиелеу мәселесі туралы жазылған. Прозалық шығармалармен жұмыс – бұл көптеген сахна тілі және актерлік өнер мамандары арасында белгілі түсінік. Прозалық шығармалар арқылы мәтінді оқу үдерісінде әр білім алушының даралығын педагогикалық тәрбиелеу және оның білімі мен одан әрі кәсіби дамуы арасындағы байланыс проблемасын алға тартады. Күнде болып жатқан деңгейіндегі теориялық ұғымдарды прогрессивті зерттеу жүйесі болашақ актер мен режиссерлерге өзіндік дамуының ыңғайлы деңгейіне, сонымен қатар, жеке тұлғалық болмысына сүйене отырып, прозалық мәтіннің стильдік табиғатын жеңіл айқындайтын және де сөйлеу техникасын дамытып, қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: актер, театр, монолог, сахна, спектакль, сахна тілі, техника

Khozamberdiyev O.K.,¹ Serikbayeva B.²

*^{1,2} Kazakh National Academy of Arts named after T.K.Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan*

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PROSE WORKS

Abstract

The article examines the problem of professional training of actors and directors through verbal action in the process of reading a text. Verbal action is a popular concept among many teachers of stage language and acting. The pedagogical education of the individuality of each student in the process of reading the text through verbal influence raises the problem of the relationship between his knowledge and further professional development. The system of progressive study of theoretical concepts of different levels of complexity allows future actors and directors to easily reveal the stylistic nature of the text and develop language techniques based on the optimal level of their development and personal orientation.

Keywords: actor, theater, monologue, scene, spectacle, scenic speech, technique.

Хожамбердиев О.К.,¹ Серикбаева Б.²

*^{1,2} Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Журганова,
Алматы, Қазақстан*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация

В этой статье исследуется проблема профессиональной подготовки актеров и режиссеров через словесное действие в процессе чтения текста. Словесное действие – популярное понятие среди многих педагогов сценического языка и актерского мастерства. Педагогическое воспитание индивидуальности каждого ученика в процессе чтения текста посредством словесного воздействия ставит проблему взаимосвязи его знаний и дальнейшего профессионального развития. Система поступательного изучения теоретических концепций разного уровня сложности позволяет будущим актерам и режиссерам легко раскрывать стилистическую природу текста и развивать языковые приемы, исходя из оптимального уровня их развития и личностной ориентации.

Ключевые слова: актер, театр, монолог, сцена, спектакль, сценическая речь, техника

Кіріспе. Жалпы қазақ әдебиетінде проза жанрының қалыптасып, оның дамуындағы ұлттық поэтикалық дәстүрдің ролін ешкім жоққа шығара алмайды. Көркем сөз қолданысында өлең сөз жүйесіне бірнеше ғасырлар бойы басымдық беріп келген әдебиетіміз проза жанрының қалыптасуына алғышарттар жасады. Сондай-ақ әдебиеттегі жаңа форманың жетілуіне сыртқы әсер, басқа елдердегі реалистік проза дәстүрінің де орнын ескеруіміз қажет. Сырттан келетін әдеби ықпалдарды сөз еткенде ХІХ ғасырдың аяғынан бастап ұлттық сөз өнеріндегі шығыстық дәстүр анағұрлым бәсең тартып, ХХ ғасырдың алғашқы ширегінен бастап әредік қана көзге шалынатын болды.

Қалай десек те, қазақ әдебиетіндегі проза, әсіресе оның эпикалық формалары еуропалық әдебиеттегі дәстүрлерге бағдар ұстанып, ондағы үлгілерді ұлттық көркемдік таным ерекшеліктеріне бағындыра, өз талғамына сай сіңіре алды. Сондықтан батыс елдердің әдебиеттерінде болған әдеби ортақтықтар, әр кезеңде жетекшілік еткен тенденциялар біздің әдебиетімізде сол қалпында қайталанбаса да, көріністері танылып отырады. Бұл елдер әдебиетіндегі әдеби бағыттар мен ағымдар, көркемдік әдістердің пайда болуына негіз болған жағдайдарға ұқсас көріністерді қазақ әдебиетінен де мол ұшыратамыз.

Әдістеме. Қазақ әдебиетін зерттеушілер ұлттық проза жанрларының түп негіздерін халық ауыз әдебиетінің мұралары: лиро-эпикалық дастандардан, қиссалар мен аңыздардан, жыраулар шығармашылығының басты жанры — толғаулардан, шежірелерден т.б. іздейді. Мұндай әдістеме қазақ әдебиеттануында әбден орнығып, ол арқылы бірнеше ғылыми жетістіктерге қол жеткізе алдық. Халық мұраларының прозалық үлгілерін қарастырып, оның өзіндік көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін ашқан С. Қасқабасовтың “Қазақтың халық прозасы” (1984), қазақ романының жанрлық тамырларын зерттеуде ежелгі мифтер мен фольклордан бастап жазба әдебиетіне дейін көктей қарастыру жүйесін әкелген Ш.Елеуеновтің “От фольклора до романа-эпопеи” (1987) сияқты монографиялық еңбектері біршама көкейкесті мәселелерді шешіп, ең маңыздысы, бұл тараптағы болашақ ізденіс бағдарларын айқындап берді.

Б.Шалабаевтың “Қазақ прозасының тарихында” (1968) да ұлттық проза жанрларын фольклорлық мұралармен байланыстыруды кездестіреміз. Бірақ аталмыш еңбек прозалық жанрлар эволюциясының бастау көздерін халық шығармашылығы мен поэзияда екенін айтқанымен, жіті теориялық талдауларға бара бермеген.

Прозаның халықтық үлгілері делінетін жанрларға үстірт сипаттама берумен шектеледі. Ал әдебиетіміздегі роман сынды жанрдың пайда болуын тек қана орыс әдебиетінің жемісі деп бағалауын қолдау қиын. Сондықтан да болар, ол еңбек өз кезінде біраз сынға ұшырады. Дей тұрғанымызбен, бұл еңбек тың ғылыми проблемаға жол салуымен, қазақ прозасының дәні фольклор мен ауыз әдебиетінде жатқандығын меңзеуімен, зерттеу материалы ретінде қыруар көркем шығармаларды қамтуы жағынан өз уақытының сұранысын біршама ақтай білді деп санаймыз. Ш.Елеуқенов реалистік әдебиетте ауқымды артықшылыққа ие, финалдық жанр деп қарастырылып келе жатқан романның ғылыми типологиясын жасауға, түрлік ерекшеліктерін айғақтауға ден қойды. Ол жанр мәселесін шешуде нақты бір дәуірдегі әдеби үдерістің негізгі ерекшеліктерін танытатын көркемдік құрылымдар типологиясының маңызына тоқталып өткен болатын. Қазақ романының өзіндік даму заңдылықтарына үңілген зерттеуші осы жанрдың шет елдік, көршілес елдердің ғалымдары негіздеген бірнеше концепцияларға талдаулар жасайды. Сондықтан да ол тұжырымдарды қайталаудың қажеттігі жоқ. Біз үшін маңыздысы – роман жанрының поэтикасындағы бүкіладамзаттық көркемдік даму заңдылықтары мен ұлттық топырақтағы эстетикалық факторлардың тоқайласу шектері. XX ғасыр басындағы адам санасы мен өмірдің күрделенген қайшылықтарына дендеу үшін қазақ әдебиетінің жанрлық репертуарында роман басымдыққа ие болғаны аян.

Нәтижелер. Ш.Елеуқенов “Неліктен роман? Неге өлең емес? Неге эпикалық поэма емес? Неге мысал емес?” деген сұрақ қоя отырып, “бүтін бір дәуірдің идеясын бойына сыйғыза алатын, ол дәуірдегі қаһармандық пен күнделікті өмір ағысын, комедиясы мен трагедиясын, саясаты мен философиясын, сол дәуір адамының жан дүниесінің қозғалысы, аңсары мен әрекетін бейнелеуде” романдық форманың үстемдігі қазақ әдебиетінің жаңа, жоғарғы сатысы деп табады [1; 98]. Және қазақ романының пайда болуына басқа әдебиеттерде де кезесетін мынадай нақты жағдайлар себеп болды дейді: “1) Өмірдің өзінде де түбегейлі өзгерістер қажет екенін сезіну пайда болды.

Ол қажеттіліктерді таныту үшін әдебиет өз дәуірінің тақырыптарына қарай ұмтылды. 3) Дәуір ұсынған тақырыптарды бейнелеу үшін дәуір мәселелерін тұтастай қамтитын, яғни саясатты да, философияны да, моральды да, психологияны да, қысқасы, адамның немен өмір сүретінін, немен тыныстайтынын түгел біріктіре алатын жаңа баяндау формалары керек еді. 4) Құндылықтарды қайта бағалауда өзінің айрықша мүмкіндігін дәлелдеген жаңа дәуірге лайықты эпос жанры, яғни роман, қажет болды” [1; 108, 109].

Ұлттық топырақта пайда болған әрбір жаңа жанрдың сол ұлт өнерінің даму логикасынан шығарып барып әлемдік көркемдік өріспен сабақтастыру — ең өнікті, әрі дұрыс жол. Ш.Елеуқенов еңбегінде қазақ әдебиетіндегі жанрлық-стильдік құрылымдар өзгерісіндегі сыртқы әсерлер, басқа әдебиеттердің орны жоққа шығарылмайды. Әсіресе ғалымның ұлт әдебиетіндегі өмір құбылыстарын бейнелеу ұстанымдары мен дәстүрлі жанрлардың ауқымының кеңеюінде әдеби аударманың ролін өте орынды бағалайды. Расында да, әдебиетімізде сонет, элегия, мысал, романтикалық поэма, шағын эпистолярлық роман сияқты жанрлық формалардың көрініс беруі — қазақ суреткерлерінің ұлттық таным мен талғамды ескере отырып жасаған талантты аудармаларының нәтижесі. Абайдың төл шығармаларымен қатар, аудармалары романдық сюжет, романға тән психологиялық және әлеуметтік талдау қалыптастырудағы орны орасан.

Талқылау. Орыс классикалық мұраларынан бұрын әжептәуір мөлшерде аударылған шығыс поэзиясының туындылары болғанымен, олардың жаңа ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде жанрлық құрылымдар түзудегі ізі бірте-бірте көмескілене бергені де ғалымдар назарынан сырт қалған емес. Мұны ұлттық әдебиеттің еуропалануы деп тануға есте болмайды. Қайта қазақ әдебиетінің өзіндік заңдылықтарына сәйкес жаңа мазмұндық-формалық ізденістерге бой ұрғаны деп қабылдаған жөн. Жаңа фазаға көтерілген көркемдік таным мен көркемдік ойлау осыны қажетсінді.

Қазақ әдебиеттануында жан-жақты қарастырыла бастаған бұл мәселені идеологиялық талап- шарттардан тыс, еліміз тәуелсіздік алған жылдары зерттеген А. Исмақова еңбегі толымды болып шығуы заңды. Өйткені бұрынғы зерттеулерде ашық талдауға болмаған қазақ романының қарлығашы — “Бақытсыз Жамал” мен Шәкәрімнің өзгеше қырын танытқан “Әділ-Мәриясынсыз”, М. Жұмабаевтың классикалық әңгіме жанрының бүкіл шарттары сақталған, прозаның күрделі формаларының қалыптасып кетуіне алабөтен серпін берген “Шолпанның күнасынсыз”, Ж. Аймауытовтың әңгімелері, повесі, ұлттық прозаның жаңа эстетикалық сапасы — “Қартқожасы” мен “Ақбілегінсіз” біздегі проза жанрларының даму тенденциясын толық айқындап шығу мүмкін емес еді. Сонымен қатар аталған еңбекте ауыз әдебиеті жанрларының роман құрылымын түзуге қандай компоненттер бере алғандығы, әр жанрдың қандай мазмұндық-түрлік үлес қосқандығы туралы нақты мақсатты көзделген.

Тағы бір айта кетерлігі — қазақ кәсіби прозасы мен романының қалыптасуына орыстың реалистік прозасы, ол арқылы келген батыстық әдебиеттің жоққа шығаруға болмайтын ықпалының қаншалықты деңгейде болғандығына көңіл аударылуы. Зерттеушінің бағамдауынша, “орыстың реалистік романы қазақ ауыз әдебиетінің эпикалық мұраларына дем берушілік роль ғана атқарды. Егер әдебиеттерде жанр дәстүрінің “тектік” және “түрлік” негіздерін жинақтау үдерісі жүріп жатпағанда роман бұлай тез орнығып қаламас еді” [2].

Бұл салада осыншалық ауқымды істер атқарылғанына қарамастан, ұлттық проза жанрларының қалыптасуында басқа да қосымша факторлардың бар екендігі мәселені әрі қарай індете түсуге жетелейді.

Адамзат архаикалық-ұжымдық, фольклорлық-поэтикалық ойлаудан авторлық ойға, жеке сана көріністеріне дейінгі динамикалық даму жолында бірнеше сатылардан өтуі арқылы көркемдік танымның ең

күрделі формаларына қол жеткізе алды. Әлемдік әдебиеттің тарихи даму жолында өзіндік орын алатын қазақ әдебиеті де рухани өркендеудің адам баласы жүріп өткен белестерін бағындыра отырып, көркемдік дамудың биік сатысына көтерілді. Барша әдебиеттерге тән ортақ заңдылықтар сырын игере алу мен өзіндік ұлттық ерекшелігін нығайту арқылы көркемдік-идеялық жаңа сапа танытудың жарқын мысалы — XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. XX ғасырда қазақ әдебиетінің эстетикалық құрылымы мен жанрлық жүйелеріне шешуші өзгерістер келді. Әсіресе қуатты қарқын таныта бастаған проза батыл түрде жаңа тәжірибелер жасай берді. Бұл ұлттық прозадағы көркемдік әдістердің күрделенуінен, жаңа әдеби ағымдардың орын тебуінен де айқындалады.

Жер бетіндегі барша халықтардың даму жолы біркелкі еместігі аян. Алғашқы қауымдық құрылыстан неғұрлым күрделі қоғамдық өмір формаларына әр халық түрлі жолдармен, түрлі уақыттарда өтіп отырды. Біреуінде классикалық антика, келесінде феодалдық дәуір ұзақ уақытқа созылса, біреулері капиталистік формацияға ертерек енді т.б. Тарихи дамудың осы ерекшелігіне сәйкес, ғалымдар арасында талайдан бері пікірталастар тудырып келе жатқан, ұлттық әдебиеттану көп маңыз бере бермеген мынадай мәселелер бой көтереді: ұлттығы мен мемлекеттігі, жазба әдебиетінің пайда болуы әр түрлі хронологиялық кезеңдерде жүзеге асқан халықтардың барлығы антикалықтан модернизмге дейінгі көркемдік даму сатыларынан өтуі міндет пе және мүмкін бе? Көптеген зерттеушілер осындай күрделі сауалдарға жауапты “әдебиеттің жедел дамуы” тұрғысынан қарастыруды ұсынады.

Әдебиеттің жедел дамуының ерекшелігі мұнда ұлт пен халық адамзат мыңжылдықтар бойы жинап-терген, бойына сіңірген немесе ғасырлар бойғы ізденіс пен көркемдік кемелдікке ұмтылысы нәтижесінде жасаған мәдени-рухани айналымға кіріп, бірден араласып кетеді. Осы жерде ұлттық әдебиет өзінің жүріп өткен жолы мен өз тарихында жасалған рухани құндылықтарға қайтадан қайырылып, оларға баға беруге, әлдебір тұтастық ретіндегі адам баласының қол жеткізген қазіргі әлемнің жағдайымен өзінің сәйкесетін, сәйкеспейтін тұстарын салыстыра бажайлауға мүмкіндік алады. Дамудың жаңа сапалық кезеңіне бірден көтерілгенде ұлттық сана ерекше өзгеріске түседі. Оның алдынан әлемнің барша халықтары жинаған қазыналар ашылады. Тек қана руханият саласында ғана емес, ғылым мен техника саласындағы жаңалықтар, материалдық құндылықтар, моральдық-этикалық нормалар, сан түрлі қоғамдық-саяси модельдер т.б. тарихымен бетпе-бет келді.

Қандай да бір ұлттың әдебиеті дүниені көркемдік таным арқылы қабылдау тарихының ұзақ жолында басқа елдердің үздік тәжірибелерін бойына сіңіру арқылы ол халықтар жүріп өткен мәдени-рухани сатылардың ерекшеліктерін қажетінше қабылдайды. Мұнда аударма-шығармалардың атқаратын ролі де орасан. Олай дейтін себебіміз, XIX ғасырдағы аудармалармен бірге бізге әлем классиктерінің ағартушылық-гуманистік, демократияшыл көзқарастарымен қоса, адамзаттың антикалық, ортағасырлық, ренессанстық, жаңа дәуірлік таным-бағыттары келді. Бұл тұрғыда Шығыс, Батыс, орыс мәдениеті және философиясымен байланысы анағұрлым кең түрде көрінетін Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық өмірбаяны айрықша ілгерішіл құбылыс болды. Шәкәрім Батыс пен Шығыстың дүниетаным негіздерін терең меңгере отырып, ұлттық ерекшеліктерге сай шығыстық, батыстық көркемдік таным формаларын поэтикалық интерпретациялау арқылы қазақ әдебиетіне орнықтыруға күш салды. Ол Гомерді оқуы арқылы ежелгі грек, римдік жәдігерлермен, Байронды зерттеу арқылы романтизм дәуірінің эстетикасын, Абай ықпалымен Гетені тану арқылы жаңа дәуірдің көркемдік ұстанымдарын, А. Пушкин, Л. Толстой сынды әлемге мәшһүр болып үлгерген замандастарының гуманистік идеяларын жаңа сапада қалыптаса бастаған жазба әдебиетінің көркемдік қабаттарына сіңіруге тырысты. Қысқасын айтқанда, Шәкәрімнің көркемдік әлемі — аса қуатты ұлттық негіз бен батыстық, шығыстық мәдениеттердің тоғысындағы күрделі поэтикалық құрылым. Суреткердің көркемдік-философиялық таным қырларын немістің классикалық философиясы, Батыстағы ортағасырлық және Қайта өрлеу әдебиеті, ағартушылары мен романтиктері еңбектері негізінде ақын болып қалыптасқан Гете поэзиясымен үндестіктерді саралай бастауымыз да соның айғағы [3].

Өзіне дейінгі қазақ халқының бай фольклорын, шығыс классиктерінің ең үздік мұраларын, Абай тағылымын жүйелі түрде меңгерген Шәкәрім дін мен ғылымға деген қозқарастарында Батыс ойшылдарының еңбектеріне (“Үш анық” трактатында батыс ғалымдарының ондаған есімдері келтіріледі), тіптен мистикалық ілімдерге дейін сүйеніп отырады. Тегінде, ол өмірінің соңғы жылдарын елден аулақтағы саят қорада өткізуі шығармашылықпен айналысудағы жан тыныштығын ғана іздеп бармаған деген ой келеді. Мысалы, ағылшын романтизмі дәстүрінде пайда болған

“Озерная школа” (“Көл мектебі”) деп аталатын әдеби мектептің үздік өкілдері — Водсфорд, Колридж, Саутилер де ғұмырларын қоғамдық ортадан алыс, табиғат аясында өткізгені мәлім. Ақынның бұл әрекетіне өзі аса ілтипатпен ден қойған Еуропа романтиктерінің әсері болуы мүмкін деген болжам айтпақпыз. Мұндай болжамға негізді біз Еуропадағы романтизмнің ірі өкілдерінің идеялық ұстанымдары мен олар қалыптастырған дәстүрлерден тапқандаймыз. Өйткені Батыс романтиктері күнделікті сұрықсыз өмірге өздерінің қиялындағы идеал өмірді қарсы қойды. Бірте-бірте қоршаған ақиқат өмірдің өзінің идеалындағы өмірге айналмайтынын түсінді. “Сонымен бірге, — дейді К.Ахметов, — романтизмге еркіндікті қорғау, жеке адамды бағалау мен дәріптеу, әр адам бойындағы бірегей қасиеттерге ерекше зейін қоюшылық пен дара адамды дәріптеу тән. Жеке адамды мадақтау буржуазиялық қоғамдағы адамдардың даралық бітімін жоғалта бастаған тарихтың аяусыз қадамына деген қарсылықты, өзін-өзі қорғауға ұмтылушылықты танытады” [4]. Шәкәрім жеке тұлғаның бойындағы ерекше қасиеттерді даралауда, оның қоғамдық дамудағы бөлекше орнын әйгілеуі Абай мен Толстойға арнап жазған шығармаларында айқындалды. Романтиктердің алыстағы елдердің тұрмыс-тіршілігі,

салт-санасына деген құштарлығы да, күнделікті күйкі тірліктен асқақ рух пен адамның ішкі ғажайып мүмкіндіктерін биік бағалайтын ерекшеліктері де қазақ ойшылының дүниетанымынан белгілі дәрежеде орын алды.

Ойшыл суреткер шет елдің озық рухани мұраларын мақсатты түрде зерттеп-игеруі, олардағы соны тәжірибелерді ұлттың көркем ой дамуына сәйкестендіре пайдалануға деген ұмтылысы бірнеше аудармалар жасауға мұрындық болып, XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиеттің жедел дамуына тың серпіндер берді. Шығыстың “Ләйлі-Мәжнүн”, Қожа Хафиздің жырларымен қатар, Л.Толстойдың “Ассирия патшасы Асархадон”, “Үш сауал” т.б. әңгімелерін, А. Пушкиннің “Дубровский” мен “Боранын”, американ жазушысы Гарриэт Бичер Стоудың “Том ағайдың балағаны” романын аудару арқылы ұлттық әдебиеттің рухани байланыс көкжиегін кеңітті. Суреткердің аудармаларын әдеби-эстетикалық құбылыс ретінде ашып көрсетуге қатысты біршама зерттеулер жазылғандықтан, олардағы тұжырым-пікірлердің ғылыми маңызына тоқталмаймыз. Біздің айтпағымыз, Шәкәрімнің өзге елдердің прозалық шығармаларын аударуға ден қоюы қазақ сөз өнерінің басқа сатысына аяқ басуына, көркемдік таным аясының кеңеюіне аса маңызды бетбұрыс болғандығы. Прозалық шығармаларды аударудың тәжірибесі толық қалыптаспаған кезеңде Ы.Алтынсарин мен Ш.Құдайбердіұлының мұндай қадамдарға баруы, біріншіден, ұлттың тарихи дамуы барысында қалыптасқан жағдайлар мен күрделі құбылыстарды бейнелеуде лайықты пішін іздеуінен. Екіншіден, ұлттық әдебиет өзінің ішкі заңдылықтары негізінде прозаға дейінгі жанрлық түрленудің қажетті сатыларынан өтіп, проза жанрын игеруге дайын жаңа деңгейіне көтерілді. Сондықтан да Шәкәрім аудармаларының тым-тым еркіндігін де әрқилы түсіндіріп келеміз. Б.Әбдіғазизұлы: “Шәкәрімнің аудармашылық өнері өзгеге ұқсай бермейтін, классикалық тәржіма аясынан асып кетіп жататынын”, — айтса [5]. Ө.Күмісбаев: “... Ш.Құдайбердиев жазған

“Дубровский” әңгімесі” Пушкин повесінің аудармасы емес, оның қайта қазақша өлеңмен жырланған формасы, қазақ ортасына лайықталған нұсқасы. Пушкин прозасының өлеңмен берілген түрі, повестің дастанға айналуы», — деген ойын алға тартады [6].

Әрине, Шәкәрім Л. Толстойдан кейбір қысқа әңгімелерді болмаса, А.Пушкиннің “Дубровский”, “Боран” сынды күрделі прозалық үлгілерін қара сөзбен аударған жоқ. Бұл шығармалардың кең насихатталуына қазақ ортасында прозаның әлі қарқынды үрдіс алмағандығы жалпыға түсінікті болса керек. Екінші жағынан алып қарағанда, өзінің прозалық төл шығармаларын жазу алдындағы күрделі дайындық кезеңі болғанына дау жоқ. Өйткені оның аудармалары жарық көрген уақытынан әлдеқайда бұрын жазылды. Шәкәрімнің қара сөзбен жазылған тарихи-философиялық трактаттары мен мақалаларынан басқа “Бәйшешек бақшасы” атты қысқа әңгімелер топтамасы, “Шын бақтың айнасы”, “Мен жетпіс екі жасқа келгенше” т.б. әңгімелері, “Әділ-Мәрия” романы дәстүрлі Шығыс пен әдеби алмасулар нығайып келе жатқан Еуропа эстетикасының ұлттық топырақта, ұлттық танымға сай синтезделуінен туған өзгеше сипаттағы дүниелер.

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алған қазақ әдебиетінің жедел даму фазасына шығуында аударманың тарихи ролі орасан. Абай, Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынов, Б.Өтетілеуов, М.Сералин жасаған аудармалар әлемдік көркемдік таным үрдісінің ұлттық әдебиет өтіп үлгермеген сатыларын жедел түрде меңгеруге, қоғамдық сананың жаңа формаларын тудыруға аса үлкен ықпал жасады. Соның нәтижесінде бірнеше жылдардың ішінде өзіндік жанрлық-эстетикалық талаптарға толық жауап бере алатын қазақтың ұлттық прозасы дүниеге келді.

Бұл тұста қазақ әдебиетіндегі жедел даму құбылысының фольклорлық негіздеріне тоқталып өтпеске болмайды. Ұлттық әдебиет адамзаттың тарихи-мәдени керуенімен қай жерде тоғысады, қай кезеңде кенже қалады, дамудың қай сатыларын жедел өткізеді? деген сауалдарға жауап іздеу барысында халықтың поэтикалық-фольклорлық ойлау мәдениеті, ұзақ уақытқа созылған фольклорлық дәуірдің берері көп. Қазақ халқының жазба әдебиеті қалыптасқанға дейінгі кезеңінде қоғамның рухани өмірі, болмысты образдап игеру ерекшеліктері фольклорлық-поэтикалық формада көрініс тапты. Мұнда бір-бірінен ажыратылмаған күйінде халықтың философиялық, құқықтық ойдандық, діни және эстетикалық т.б. көзқарастары тұтасып жүрді. Әдебиеттанушы үшін бұл күрделі үдерістер ішінен, яғни синкреттік шығармашылықтан нақты бір өнер саласы ретінде немесе қоғамдық сананың өзгеше формасы түрінде қабылданатын көркем әдебиетке өту қалай жүзеге асатынын бағамдау басты мақсат болып табылады. Өйткені әдебиеттің жедел дамуы құбылысында фольклор негізгі міндеттердің бірін атқарады. Г.Гачевше негіздесек, “әдебиеттің өтуге тиісті даму сатыларының қызметін фольклор атқарып, мәдениеттегі бос кеңістікті фольклор толтырады” [7]. Кезінде Ш.Уәлихановтың қазақ эпостарының образдары Еуропаның жазба әдебиетінен ешбір кем соқпайтынын айтуы да фольклордың әлемдік көркем ой дамуының жаңашылдықтарын бойына сіңіргіштік қасиетінің тағы бір куәсі болса керек [8].

Адамзат мәдениетінің антикалық дәуіріндегі мифтік таным мен мифологиялық дүниетанымына орай туған көркем дүниелерге ұқсас құбылыстар ежелгі қазақ мифтерінен аңғарылады. Алайда ерте уақыттағы қазақ мифтері ежелгі Греция, Рим, Египет, Үндістан, Қытайдағыдай тұтас жүйеге түсіп, көркемделген мифологияға айнала алған жоқ. “Оның басты себебі — Қазақстанда ертеде мекендеп, қазақты құраған ру-тайпалардың құл иеленуші мемлекет құрмай, рулық қауымнан бірден феодалдық қоғамға иек артуы. Жүйелі иерархиясы, тұрақталған орталығы бар көп жасаған құл иеленуші империяларда көне миф көркем мифологияға айналып, эстетикалық қызмет атқарған. Ал, рулықтан бірден феодализмге көшкен елдерде көпқұдайлы емес, бірқұдайлы дін орнап, көне миф жүйелену емес, қуғынға ұшырап, ыдырап кеткен, циклға түспеген, демек көркем дүниеге бірден айналмай, хикаяға, ертегіге ойысқан, жаңа жанр қалыптастырған. Феодалдық, бірқұдайлық қоғамда

көркемдік- эстетикалық функцияны миф емес, фольклордың басқа жанрлары атқарған”, — деп жазады С.Қасқабасов [9]. Біздің эпостық жырларымыздағы мифология элементтерінің грек мифологиясынан айырмашылығын ескермеуге болмайды. Ол заманда гректер түгелдей мифологиялық ойлаудың сатысында болды да, біздегі мифология элементтері аталық қоғамдық сананың жемісі — көбіне адам түрінде, антропология тұрғысында болып келді. Сонда да қазақ халқын құраған ру-тайпалардың табиғаттағы дүниенің барлығын бір деңгейден қараған мифологиялық дүниетанымы адамзат мәдениеті тарихының синкретті сатысымен үндестіктерге алып келді.

Қазақ прозасының қалыптасуын, оның аз уақыт ішінде әлемдік деңгейге көтеріліп үлгергенін де жедел дамудың нәтижесі деп танымыз. Іргелі елдердің рухани-мәдени тәжірибелерін сығымдалған түрде ұлттық өнерге сіңіру олардағы ірі-ірі әдеби бағыттардың, ағымдардың, әдістердің, стильдердің келуіне себеп болды. “Басқа әдебиеттер үшін өлеңдік поэзиядан қазіргі романға дейінгі қашықтық аса алшақ болса, Абайдың жолынан “Абай жолына” дейін қазақ әдебиеті бар жоғы жарты-ақ ғасырда жетті”, — деп жазады Н.И.Конрад [10]. Сондықтан әдеби құбылыстарды тексергенде оларды дәстүр аясында жетілген ұлттық факт тұрғысынан және әлемдік көркемдік дамуға қатысы тұрғысынан да салмақтап отыру маңызды.

Қорытынды. Проза (лат. *prosa*) – әдеби жанр, қара сөзбен жазылған көркем шығарма (әңгіме, повесть, роман). Проза әдебиеттің эпикалық тегімен байланысты, лирикалық проза немесе прозалық өлеңдер кездеседі. Проза XVII ғасырдың ортасына дейін сөз өнерінде поэзиямен аралас өмір сүрді. Тарихи шежірелер, жылнама, трактаттар, естелік, сапарнама, діни уағыздар, т.б. өлең жанрына тән шығармалар болып есептеледі. Шын мәніндегі проза Қайта өрлеу дәуірінде қалыптасып, поэзиядан бөлініп шықты. Осы кезден бастап әдебиеттің дамуында проза жетекші орынға ие болды. Рабғузи, Бабыр, М.Сервантес, Д.Дефонның шығармаларынан бастау алатын проза сөз өнерінің дербес, айрықша түрі ретінде қалыптасты. Сөз өнері тарихында проза поэзиямен тығыз байланысты дамыды. Прозада өмір құбылыстары, адам характерлері кең ауқымды қамтылып, жан-жақты суреттеледі. Бүгінде дүние жүзі оқырмандарының қолына тиіп отырған күрделі, көркем туындылары бар, биік даму дәрежесіне, кемел шағына жеткен, танымдық, тәрбиелік, эстетикалық әсері күшті қазақ совет прозасының эволюциялық өсу жолында жиырмасыншы жылдарда туған әр түрлі идеялық-көркемдік ізденістердің жемісі саналатын алғашқы үлгілердің маңызы зор. С.Сейфуллиннің “Жер қазғандар”, “Айша” повестері, “Тар жол, тайғақ кешу” романы; Б. Майлиннің “Раушан – коммунист” повесі, “Қадыр түнгі керемет”, “Шарифат бұйрығы”, “Жол үстінде” және т.б. әңгімелері; М.Әуезовтің “Қорғансыздың күні”, “Жетім”, “Қаралы сұлу”, т.б. шығармалары жиырмасыншы жылдардағы қазақ прозасының даму қарқынын, саяси-әлеуметтік нысанасын, идеялық-көркемдік деңгейін танытатын қатардағы шығармалар ғана емес, әдебиетіміздің алтын қорына қосылатын ұлттық классика үлгілері. Қазіргі қазақ прозасында Т.Шапайдың “Үйдің иесі” атты туындысы – гротескілік әңгіме. Бұл әңгіме ә дегенде ұсақ-түйек оқиғаға құрылғандай көрінеді. Кейіпкер өзі туралы айтқанда, “орташа” деген ұғымға екпін түсіреді. Бұл ойдың астарында иллюзия бар. Т.Шапай прозасы – қазақ әдебиетіндегі саяси гротескінің ерекше үлгісі. Үйдің иесі – бұл қожайын емес, біздің қоғамның аллегориялық бейнесі. Қаламгер аталмыш шығармасында тұрмыстық, заттық, этнографиялық портреттік детальдар арқылы кейіпкердің рухани әлеміне тереңдей үңіліп, адам психологиясын ашады. “Детальдар арқылы кейіпкердің қоршаған ортасы, халық тұрмысы шыншылдықпен бейнеленуі және сол дәуірдің мәдени-тарихи, тұрмыстық ерекшеліктері айқындалары хақ”. “Бұл пәтер бүгінде – сайтанның сауық үйі. Өзгелер бұл үйді Сайтан – клуб дейтін көрінеді”. Сол сәт сөрелер қайғыдан “опырылып түсті”. Бұл – күшті деталь. Қоғамның дерті күшті, ішінен іріп жатыр. Ал, бұл қоғамның рухани азғындап, іріп-шіруі қашан басталған?! “Сіз кітап оқуды қойғалы бері (яғни, не заманнан бері) осы үйді жың иектеді...” дейді үй иесіне қарсы сотта кітап шкафы. Жазушы заттарға адами кескін береді. Сылаңдаған сұлу қасық, күлімкөз рюмкалар – сайтанша арбайтын сұлудың өзі. “Алтын қасық аузыма кіріп шыққан сайын мадақ айтады, күміс қасық құлағыма жағымды тәтті өсектермен сыңғырайды” – бұл ер-азаматтың асыл қалыбына көлеңке түсіретін, қазақ қоғамын өрмекшінің торындай торлап алған жағымпаздықтың персонификациясы, яғни тұлғалануы. Өзі тұтынған заттар үй иесін жан-жағынан қаумалап, қарғыс айтады. Сол сәт тәубесіне түскендей болған ол “қайран алтын күндерім” деп, көкірегі қарс айрылады. Бұл өкініштен Шәкерім қажының тура осылай зарлағаны, жастық шағын сағына, алаңсыз күндерін аңсап құса шеккені еске оралады. Абайда бұл өкініш – ұлттың, этностың ащы өкініші: “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” – қазақтың көп игіліктен кенже қалуы. Бұл әңгімеде заттар адамдардың мінез-құлқын қабылдап алған. Оқиға үй ішінде өтеді, пәтер – мемлекеттің символы. Қазақтың қазіргі мінезі заттарға көшкен: “Мен – қонақ шақырғанды, той-домалақты сүйетін адаммын”. “Өзім жетелеп әкеп, кәделі мүлік қатарына қосқан орындықтарым опасыз болып шыққанда, қалғаны мені жұлып жер, сірә”. Бұл да қоғамдағы сыбайлас жемқорлықтың аллегориясы. Енді пәтердегі зат атаулы бұрынғы құлдық, құлшылық мінездерінен жаңылып, қожайынды соттайды. Гротеск, сарказм әдісі, Рабле прозасының ықпалы байқалады. Көркем шығармадағы көркемдік құндылықтардың бірі осы заттар әлемі екендігі сөзсіз. “Сенің бар мәдениетің осылар” – дейді кітап шкафы, яғни руханияттың тұлғалануы үй иесіне ыдыс-аяқтарды нұсқап. Жемір қоғамда қарын мен қара бастың қамы мемлекеттік, отаншылдық мүддеден биік тұрады. “– Сенің аузыңа, құлағыңа, қарныңа қызмет ететіндер ғана бағалы, сыйлы, қонды-күйлі. Сенің миың мен жаның ұйықтағалы біз азып-тозып, бітіп барамыз! Сен көресің бе осыны?.. Ұғасың ба... нағылет?!”. Бұл енді памфлетке ұқсайды. Сатиралық проза осындай пафосты сүйеді. “Ол, ол ма, осы үйдің еденін шаршылап бөліп, сатып жібере жаздаппын! Әлі де ол ойдан қайта қоймасам керек. Шешен шәйнек қанша дүние шашқанымды, қанша затты

жалға бергенін қылға тізіп айтады”. Бұл жердің сатылуы мен ұзақ мерзімге шетелдіктерге жалға берілгеніне тұспал. Үйдің төбесін өрмекшінің торы басқан. Біздің қоғам да сол сияқты. Былық пен шылық. Үйді ол қараусыз қалдырғандықтан, қоғамнан аласталады – енді жаңа үй іздеуге мәжбүр. Қоғам тазару мен жаңаруды күтеді. Әңгімедегі гротеск ащы әжуадан туады. Бұл тұста Аристотельдің катарсис идеясы айқын сезіледі. Қ.Әбілқайырдың “Қағаз қаласы” атты әңгімесіндегі әлеуметтік сатира айқын. Баспанасыздық дерті қазақ қоғамын шырмауықтай шырмап алды. Жастар үшін бұл үлкен кедергіге айналды. Өзіне-өзі сенбеу, келешегіне күмәндану содан басталады. Қазақ халқы, оның өсіп келе жатқан ұрпаққа ие болатын бөлігі мұның зарын сұмдық тартты. Бұл қоғамда тамыр-таныстық, жағымпаздық дертін тудырды. Өзін-өзі кемшін сезіну енді нәсілдік, ұлттық ерекшелікке айналып үлгеруге шақ тұр, талайлардың тауын шақты. Әңгіме бірінші жақтан баяндалады. Гротеск пен гипербола мол, әңгіменің көркемдік құнын арттыратын да – сол. Автордың алып отырған суығы, жылуы жоқ үй әлеуметтік жағдайы жоқ суықтық. Қаңғыбас кім? Жазушы даладан келіп, қаладан ұядай орын таппаған сансыз қазақтың мұңын көрсетіп отыр. Баспанасыздық зарын тартқан қазақ ұлттық болмысына тиетін зиян мен зардапты шегіне жеткізе суреттейді. Бұл пәтер неге аспанда? Риторикалық сауал емес, пәлсапалық нышан. Пәтер құны аспандап кеткен заман, қазақ үшін ұсынса қолы, жетпейді. Бұл тақырыптық жағынан Қ.Мұбарактың “Пәтер” атты әңгімесімен үндес. Тіпті бір гротеск тәсілді екі жас жазушы қатар қолданады. Екеуі де жер бетіндегі пәтер емес, көктегі пәтерді яғни, қиялда ғана, тіршілікте болмайтын байлықты көксейді. Ел болу үшін мұндай әлеуметтік теңсіздіктің жегі құрттай зияндығын ашады. Яғни, шығармада бүгінгі әлеуметтік шындық, қазақ тағдырындағы шешуін күткен түйінді мәселе – баспана мәселесі негіз болады. Әңгімедегі аллегория пәтерсіздікті ишаралау үшін алынған. Пәтерлер пәтер сияғы жоқ, бұл да фантастикалық детальдар арқылы әсірелене суреттеледі. Бұл да – ишара, қазаққа жақсы, құны жоғары үй бұйырмайды деген түңілісті сарыннан туған. Басшылар төменді менсінбейді, жоғарыны ғана көреді. Мәтінде “жағымпаз үкімет, көз жұмған депутат” деген тіркестер бар. Жазушының қаламы солай жазуға тиісті. “Ауа райы ешбір министрлікке бағынбайды”, – екен деп, таң қалысады” – бұл да – жалдамалы құлдық психологиясы құрсаған бүгінгі қазақ қоғамының сиқы. Көркем сөз өзін екі формада танытады: өлеңдік (поэзия) и өлеңдік емес (проза). Әул баста жоралғылық және сакралдық, сондай-ақ, көркем мәтіндерде өлеңдік форма үстемдікке ие болып келді. Сөз саптаудың ырғақтық реттелуі “басқаларға қарағанда қоғамды ұйыстыра алатын» аса маңыздылық ретінде сезіледі, ойға оралады : “Өзінің айырықша маңыздылығы арқасында жиі және дәлді қайталауға ұшырайды. Бұл форманы есте сақтауға оңай болуға мәжбүрлейді, кез келген сөз және сөз тіркесімен айтыла салмайтын, қайта таңдаулы қолданыстармен айшықталған нәрсе оңай есте” деп атап көрсететеді М.Л.Гаспаров. Өлеңдік (поэтикалық) тілдің біздің жадымызда өмір сүру қабілеті прозаға қарағанда аса маңызды және даусыз бағалы қасиеті, оның көркем мәдениет құрамындағы тарихи ілікілігіне байланысты болып келеді. Антика дәуірінде сөз өнері мифологиялық және құдай мадағы поэзиясының (мейлі ол эпопея немесе трагедия болсын) жолын басып өтіп, әлі күнге дейін өздік көркем емес, шешендік және іскерлік (Демосфен), философиялық (Платон мен Аристотель), тарихи (Плутарх, Тацит) болып есептелетін прозаға өтетін жолды еңсерді. Көркем проза (тәмсіл, мысал, ертегілер) фольклордың құрамында өмір сүріп, сөз өнерінің мінберіне өнмендемеді. Ол өз құқығын біртте бірте жеңіп алды. Тек Жаңа уақытта сөз өнеріндегі поэзия мен проза в искусстве слова стали сосуществовать “терезесі тең” өмір сүре бастады да, оның үстіне соңғысы суырлып алға шықты (оның үстіне XIX ғасырдың 30 жылдарынан бастап орыс әдебиетінде де тап сондай болды). Сөз өнерінде сан ғасыр басым болып келген тенденцияға XIX ғ. (Гегель, Потебня) теорияшылары поэзия мен көркемдіктен тыс прозаны қарама-қарсы қойды. Ғалымдар тек біздің ғасырда ғана өлең мен көркем-прозалық туындылардың арасындағы өзгешелікті қарастыруға ден қоя бастады. Бүгінде тек қана сыртқы (формалық, өзіндік сөздік) емес, сонымен бірге функционалдық сәйкеспеушіліктің өлең мен проза арасындағы айырмашылығы қарастырыла бастады. Осылайша, Ю.Н.Тынянов, “өлеңдік қатардың бірлігі мен тарлығы” ұғымын енгізіп, өлең <...> өзгеріске түсетін, жаңағаратын, байығатын мәндегі “бетер сөз” болып табылатындығын көрсетіп берді: «Сөз ішкі өлеңдік қатарға енгенде <...> өте күшті, жақын қарым-қатынас пен байланыста болуы», сөздің семантикалық (эмоционалды-мағыналық) бастау көзін айтарлықтай белсендендіре түседі. Өлең тілінің формасы мейлінше алуан түрлі. Ол егжей-тегжей зертелінді. Өлеңтану дегеніміз – өте жақсы қарастырылған әдебиеттану пәндерінің бірі болып табылады. Осы салаға қатысты байыпты ғылыми зерттеулерге сілтеме жасап отыратын байыпты оқу құралы бар. Сондықтан да, өлеңтану ұғымдары мен терминдері (өлең өлшемінің жүйесі, бунағы, тармағы, шумағы, ұйқасы және оның түрлері) біздің кітабімізде сөз етілмейді. Өлең формасының (ең алдымен бунағы мен өлшемі) өзінше эмоционалды айтылуға ие болып, мағынамен толығады. Заманалық беделді өлеңтанушылардың бірі М.Л.Гаспаров, өлең өлшемдері семантикалық теңдесімді болмайды. Бірқатар метрикалық формалар қатарына белгілі бір “семантикалы ореол” тән деп, тұжырымдаған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 “Әлем театр тарихы” “Өлке” Алматы, 2016 ж. 327 б
- 2 А. Сүлейменов. “Болмыспен бетпе – 75 бет”.
- 3 Б. Нұрпейіс “Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915 – 2005)”. Алматы “дәстүр” 2014 ж. 518 б.
- 4 “Бағыбек Құндақбайұлы және бүгінгі өнертанудың өзекті мәселелері”. Алматы: 2012. 276 б.

- 5 А. Аникст. “Теория драмы от Гегеля до Маркса”. Москва “Наука” 1983 г. 287б.
- 6 Қ. Қуандықов. “Тұңғыш ұлт театры” Алматы, 2019 ж., 214
- 7 С. Оралиев. “Қазақ драматургиясының очеркі” Алматы, 2017 ж., 119
- 8 А. Аникст. “Теория драмы на западе во второй половине XIX века”. Москва. “Наука” 1988 г. 311 стр.
- 9 Әлем театр тарихы. “Өлке” баспасы, 2016.
- 10 Р. Нұрғалиев “Арқау” Алматы. 576 б.
- 11 Евгений Гришковец. “Новая драма” // <http://seance.ru/n/29-30/perekryostok-novaya-drama/novaya-drama/>
- 12 Даниил Дандурей. “Новая драма” // <http://seance.ru/n/29-30/perekryostok-novaya-drama/novaya-drama/>
- 13 М. Кнебель “О действенноанализе и пьесы и роли” Москва “искусство” 1982 ж. 118 б. - кітап
- 14 Ардақ Нұрғазы “Әдебиет порталы” “Бекетке” пікір // <https://www.facebook.com/www.ult.kz/posts/960253674049965>
- 15 // <https://literaguru.ru/tragifars-v-ozhidanii-godo-analiz>

References:

- 1 “Alem teatr tarihy” “Olke” Almaty, 2016 j. 327 b
- 2 A. Suleimenov. “Bolmyspen betpe – 75 bet”.
- 3 B. Nurpeis “Kazak teatr rejisurasynyn Kalypsasuy men damu kezenderi (1915 – 2005)”. Almaty “dAstur” 2014 j. 518 b.
- 4 “Bagybek KundaKbaiuly jAne bugingı onertanudyn ozekti mAselerı”. Almaty: 2012. 276 b.
- 5 A. Anikst. “Teoria dramy ot GegelA do Marksa”. Moskva “Nauka” 1983 g. 287b.
- 6 K. KuandyKov. “Tungys ult teatry” Almaty, 2019 j., 214-
- 7 S. Oraliev. “Kazak dramaturgiasynyn ocherki” Almaty, 2017 j., 119
- 8 A. Anikst. “Teoria dramy na zapade vo vtoroi polovine XIX veka”. Moskva. “Nauka” 1988 g. 311 str.
- 9 Alem teatr tarihy. “Olke” baspasy, 2016.
- 10 R. Nurgaliev “ArKau” Almaty. 576 b.
- 11 Evgeni Griskoves. “Novaia drama” // <http://seance.ru/n/29-30/perekryostok-novaya-drama/novaya-drama/>
- 12 Daniil Dandurei. “Novaia drama” // <http://seance.ru/n/29-30/perekryostok-novaya-drama/novaya-drama/>
- 13 M. Knebel “O deistvennomanalize i pesy i roli” Moskva “iskustvo” 1982 j. 118 b. – kitap
- 14 Ardak Nurgazy “Adebiet portaly” “Beketke” pikir // <https://www.facebook.com/www.ult.kz/posts/960253674049965>
- 15 // <https://literaguru.ru/tragifars-v-ozhidanii-godo-analiz>

МРНТИ 17.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.54>

Шаханова Р.А.,¹ Саганаева А.А.²

¹ Қазақстанның миллионлық педагогикалық университетінің аты, Алматы, Қазақстан

² Шығыс Қазақстан университетінің аты, С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Қазақстан

СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ РОССИИ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос своеобразия и становления детской литературы в историческом контексте России. Во все времена к детской литературе предъявлялись самые серьезные требования, поскольку она является одним из важнейших источников формирования личности ребенка, его духовных ценностей, нравственно-эстетических качеств и носит воспитательный характер. каждому периоду характерны свои задачи, требования, темы, герои и т.д. Однако основная задача детской литературы во все времена оставалась неизменной – научить детей верить, любить, расти, понимать, искать, и вопрос о специфике детской литературы по-прежнему сводится к повторению истин о динамичном сюжете, ясности, доступности и увлекательности. В статье были проанализированы лучшие образцы российской литературы, которые передают все разнообразие и богатство мира, прививают детям литературный вкус и любовь к чтению.

Ключевые слова: своеобразие, детская литература, периодизация, сказки, чтение, воспитание, детская проза

Шаханова Р. А.,¹ Саганаева А. А.²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

² С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

РЕСЕЙ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

А н д а т т а

Мақалада Ресейдің тарихи контекстінде балалар әдебиетінің ерекшелігі мен қалыптасуы туралы мәселе қарастырылады. Барлық уақытта балалар әдебиетіне ең маңызды талаптар қойылды, өйткені бұл баланың жеке басын қалыптастырудың маңызды көздерінің бірі, оның рухани құндылықтары, адамгершілік және эстетикалық қасиеттері және тәрбиелік мәні бар. әр кезеңнің өзіндік міндеттері, талаптары, тақырыптары, кейіпкерлері және т. б. Алайда, балалар әдебиетінің негізгі міндеті әрдайым өзгеріссіз қалды-балаларды сенуге, сүйуге, өсуге, түсінуге, іздеуге үйрету және балалар әдебиетінің ерекшелігі туралы мәселе әлі де динамикалық сюжет, анықтық, қол жетімділік және қызығушылық туралы шындықты қайталауға келеді. Мақалада әлемнің барлық алуан түрлілігі мен байлығын жеткізетін, балаларға әдеби талғам мен оқуды жақсы көретін орыс әдебиетінің ең жақсы үлгілері талданды.

Түйін сөздер: өзіндік ерекшелік, балалар әдебиеті, кезеңділік, ертегілер, оқу, тәрбие, балалар прозасы

Shakhanova R.,¹ Saganaeva A.²

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

²*S.Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

THE PECULIARITY OF CHILDREN'S LITERATURE IN RUSSIA

Abstract

The article deals with the question of the originality and formation of children's literature in the historical context of Russia. At all times, the most serious requirements were imposed on children's literature, since it is one of the most important sources of formation of the child's personality, his spiritual values, moral and aesthetic qualities and is of an educational nature. Each period is characterized by its own tasks, requirements, themes, heroes, etc. However, the main task of children's literature has always remained the same-to teach children to believe, love, grow, understand, search, and the question of the specifics of children's literature is still reduced to repeating the truths about a dynamic plot, clarity, accessibility and fascination. The article analyzes the best examples of Russian literature, which convey all the diversity and richness of the world, instill in children a literary taste and love of reading.

Keywords: originality, children's literature, periodization, fairy tales, reading, education, children's prose

Введение. Детская литература тесно связана с развитием науки. Тематика познавательных книг для детей зависит от того, какая отрасль науки занимает в данную эпоху господствующее положение, специалистов каких областей знаний ждет общество. С XVIII века, эпохи русского Просвещения, господствующее положение в детской литературе занимает книга энциклопедического характера: под одной обложкой нередко собирались и доступно излагались все знания того времени. Так в каждую историческую эпоху по-своему проявляются связи детской литературы с фольклором, литературой, наукой, просвещением и другими областями культуры.

В издательской практике принято делить читателей на четыре возрастные группы: дошкольный, младший школьный, средний школьный и старший школьный (или юношеский) возрасты. Имея много общего между собой, современные произведения для читателей каждой возрастной группы обладают своими особенностями [1, 21].

Методика. Существует и научно обоснованная периодизация истории русской детской литературы. История детской литературы делится на четыре эпохи:

I. Древнерусская литература для детей IX–XVII веков.

II. Детская литература XVIII века.

III. Детская литература XIX века.

IV. Детская литература конца XIX – начала XX века.

V. Советская детская литература XX века.

VI. Постсоветская детская литература конца XX – начала XXI века.

В XIII – XIV веках центром книгописания становится Москва.

К книге, чтению, грамоте относились с особым уважением. Существовал особый культ книги. Книгу бережно хранили, лелеяли, относились к ней как к святыне. Детская книга сравнивалась с материнским молоком, с ключом, открывающим двери в сокровищницу мудрости и богатства, с лестницей, ведущей к вершинам образованности, к почету и славе [2, 12].

Первые дошедшие до нас сведения о детском чтении восходят к концу X – началу XI века. В одном из первых оригинальных произведений русской литературы – “Сказании о Борисе и Глебе” рассказывается о том, с каким интересом читали книги малолетние сыновья князя Владимира Борис и Глеб.

Уже в первой печатной книге для детей – в азбуке Ивана Федорова помещено произведение исторического содержания, так называемое “Сказание Черноризца Храбра”, в котором рассказывается о происхождении славянской письменности, о ее создателях Кирилле и Мефодии. Подобные статьи встречались и в рукописных детских книгах.

“Слово о полку Игореве” ярко выделяется среди выдающихся достижений древнерусской культуры своей идейной значимостью, художественным совершенством, чем завоевало всенародную известность в нашей стране и за рубежом. Выдающийся ученый, исследователь древнерусской культуры академик Д.С. Лихачев назвал его золотым словом русской литературы. “Слово о полку Игореве” вскоре после его открытия вошло в круг чтения подростков и детей. Со второй половины XIX века и по настоящее время “Слово о полку Игореве” занимает прочное место в детском чтении, входит в учебники и хрестоматии, издается отдельными книгами с добротными комментариями и пояснительными статьями.

Таким образом, начиная с появления письменности и до первой половины XV века включительно специальных произведений для детей на Руси не существовало [3, 79].

Самые первые произведения, созданные на Руси для детей, имели познавательный характер. Первая рукописная книга для детей была создана в 1491г. русским дипломатом и переводчиком Дмитрием Герасимовым. Сухую пищу науки он решил сделать легкой для восприятия детьми. Его грамматика написана в форме вопросов и ответов. В заглавии подчеркивается, что эта книга адресуется детям, что ее дают тем, кто уже одолел алфавит, умеет читать, писать и хочет учиться дальше. От Герасимова дошли до нас самые первые записи русских народных сказок, интересных и для детей. Это дает основание считать его первым деятелем русской культуры, принимавшим участие в создании детской литературы, а его мысли самыми первыми высказываниями о сущности детской литературы [4, 199].

С появлением книгопечатания стали издаваться книги и для детей. Во второй половине XVI века было издано 12 детских книг (вернее, столько дошло до нас). Хотя все они предназначались для учебных целей, но выходили далеко за рамки учебника, так как нередко служили книгами для чтения. Их называли азбуками или грамматиками, но не букварями, так как этим словом до середины XVII века называли учителя, грамотного, начитанного человека. Первой печатной детской книгой является Азбука, составленная русским первопечатником, москвичом Иваном Федоровым, изданная им во Львове в 1574 г.

Результаты. Первым русским поэтом для детей следует считать справщика Московского печатного двора Савватия. В небольшом предисловии к первому разделу “Азбуковного учения” Савватий сравнивает книгу с солнечным светом. Высказанные им идеи достигли вершины в творчестве Кариона Истомина.

Одним из первых поэтов для детей был Симеон Полоцкий. Он является выдающимся русским поэтом XVII века, активным деятелем в области просвещения. Его огромное литературное наследие пронизано педагогическими идеями. И это не случайно, ибо всю свою жизнь он занимался педагогическим трудом.

Своими просветительскими и гуманистическими взглядами, техникой и ритмикой стиха, Истомин подготовил почву для развития детской литературы в XVIII веке [5, 1972].

В “Юности честном зерцале” периода правления Петра I, откровенно, без прикрас рисовались придворные нравы того времени. Так, молодому отроку, взятому на придворную службу, без стеснения давался совет настойчиво добиваться своих корыстных целей, ни с кем не откровенничать, не раскрывать своих намерений и целей.

Николай Иванович Новиков сыграл наиболее значительную роль в истории русской детской литературы XVIII века. Венцом педагогической деятельности Новикова, одной из самых ярких страниц его литературной деятельности и наивысшей заслугой перед русской детской литературой стало издание первого журнала для детей – “Детское чтение для сердца и разума”.

Книги писателя Носова Н.Н. занимают особое место в детской литературе. Самые лучшие произведения писателя адресованы детям - “Веселые рассказы”, “Веселая семейка”, “Дневник Коли Синицына”, “Витя Малеев в школе и дома” и др. Герои рассказов Н.Носова – дети - фантазеры, непоседливые и неумные выдумщики, которым часто достается за их затеи. Во многих рассказах (“Мишкина каша”, “Тук-тук-тук”, “Телефон”, “Огородники” и др.) сквозным оказывается один персонаж – Мишка.

Также для детей много и плодотворно писал Н.М. Карамзин. В 1792г. он опубликовал сказку “Прекрасная царевна”, а в 1795г. – “Илья Муромец” и “Дремучий лес”. Наибольший интерес представляет прозаическая сказка “Дремучий лес”. Через сказочные образы и события автор убеждает детей не бояться леса, любить природу, наслаждаться ее красотой и дарами. Сказка “Дремучий лес” чисто литературная. В ней нет следов народного творчества. Как и в других своих произведениях, Карамзин придерживается поэтики сентиментализма.

Обсуждение. Развитие детской литературы XIX века происходит в тесной связи с просвещением, с литературой для взрослых и всей культурой, с революционно-освободительным движением.

Самой большой популярностью среди русских детей первой половины XIX века пользовались басни И.А. Крылова [6, 20].

Иван Андреевич Крылов вошел в историю русской литературы как непревзойденный баснописец, который довел этот жанр до высочайшего художественного совершенства и наполнил его актуальным идейным содержанием. Басни Крылова с первым их появлением в печати стали входить в круг детского чтения. В 20-х

годах XIX века происходит тщательный отбор басен для детского чтения и формируется список, который на долгие годы становится постоянным. Составители детских сборников по-прежнему их включали в издаваемые книги.

Из всех русских писателей первой четверти XIX века наибольший вклад в детскую литературу внес Василий Андреевич Жуковский. В 1817г. он был приглашен в царскую семью, где воспитывал наследника престола, будущего царя Александра II, а позднее – его детей. В.А. Жуковский не мог не задуматься над вопросами детской литературы. Большое внимание обращал Жуковский на содержание книг для детского чтения и считал, что они должны заставлять ребенка думать. Язык детских книг, по его мнению, должен быть простым, ясным и понятным, но немногословным.

Детская книга, по мнению Жуковского, должна оказывать влияние на нравственное воспитание, развивать фантазию, для чего он рекомендовал сказки. Литература для детей, по словам Жуковского, должна быть “занятием чисто приятным и образовательным”. Иначе говоря, только по-настоящему художественное произведение может воспитывать. Специально для детей В.А. Жуковский написал более 20 произведений. Основное место среди них занимают стихотворные сказки, созданные на народные сюжеты [7, 2003].

Название своей первой сказке поэт дал в духе древнерусских заглавий: “Сказка о царе Берендее, о сыне его Иване-царевиче, о хитростях Кощея Бессмертного и о премудрости Марьи-царевны, Кощеевой дочери”. В основе “Сказки о царе Берендее” лежит русский народный сюжет. Жуковский сохранил народный сюжет, широко пользовался народным языком, характерными для него словами и оборотами, типичными сказочными выражениями (“рос не по дням – по часам”, “ни в сказке сказать, ни пером не описать”, “я там был, мед и пиво пил” и т.п.) [8, 20].

Сказки В.А. Жуковского до сих пор не утратили своего эстетического значения и по-прежнему увлекают юных читателей. В основу “Сказки об Иване-царевиче и Сером волке” положена русская народная “Сказка об Иване-царевиче, Жар-птице и Сером волке”. Однако поэт мало придерживался источника. В результате сказка стала несколько растянутой, так как поэт добавлял новые эпизоды и выбрасывал важнейшие куски из оригинала. Сказка Жуковского издается и до сих пор, так как она чарует детей фантастикой, восхищает подвигами благородных и смелых людей, поэтическими картинами, блестящим литературным языком. Жуковский старается приблизить сказку к юным читателям, сделать героев приятными и привлекательными.

Уже более ста пятидесяти лет духовную жизнь русского народа нельзя представить без А.С.Пушкина. Хотя имя Александра Сергеевича Пушкина становится известным всем современным детям еще в дошкольном возрасте, но в какой мере доступен он им? Даже “Сказка о рыбаке и рыбке”, которую мы привыкли считать самым детским произведением из всего творчества поэта, не так-то проста. Поэтому правомерно ли ставить проблему “Пушкин как поэт для детей” или “Пушкин и детская литература”, поскольку он ничего не создавал специально для маленьких читателей [9, 95].

Хотя Пушкин не писал для детей, но история русской детской литературы немыслима без его произведений, а русское общество – без их воспитательного воздействия. Среди своих читателей Пушкин подразумевал и детей и никогда не возражал, если его стихотворения публиковались на страницах детских журналов, сборников или альманахов. Широко известны сказки Пушкина: “Сказка о попе и о работнике его Балде”, “Сказка о мертвой царевне, и о семи богатырях”, “Сказка о рыбаке и рыбке” и др.

“Городок в табакерке” – первая в детской литературе научно-познавательная сказка. В. Одоевским созданы также сказки “Червячок”, “Мороз Иванович”, рассказы “Столяр”, “Серебряный рубль”, “Бедный Гнедко” и др. Своеобразный талант Одоевского, детского писателя, принес ему заслуженное признание читателей и критики. В творчестве В.Ф. Одоевского нашли органическое сочетание искусство и педагогика.

Не меньшую известность своими произведениями заслужил и П.П.Ершов. Литературную известность П.П. Ершову принесла сказка “Конек-горбунок”. Ее успеху способствовал, конечно, немалый и чрезвычайно оригинальный талант автора. У “Конька-горбунка” складывалась на редкость счастливая судьба. При жизни П.П.Ершова сказка издавалась пять раз. Главным ее достоинством является ярко выраженная народность. Как будто не один человек, а весь народ коллективно сочинял ее и из поколения в поколение передавал устно: она неотделима от народного творчества. Между тем, это совершенно оригинальное произведение талантливого поэта, вышедшего из недр народа, не только усвоившего секреты его устно-поэтического творчества, но и сумевшего передать его дух [10, 1980].

Начало двадцатого века давало достаточно материала, чтобы говорить о закономерностях развития детской литературы в России, о генезисе и назначении, о ее специфике.

В советской России послереволюционного периода почти сразу же начинается формирование политически и классово ангажированной детской литературы, которая призвала освободить детей от тлетворного ига старой книги.

В конце 20-х начале 30-х годов споры о судьбах детской литературы как культурного явления вылились в серьезную дискуссию, продолжавшуюся несколько лет. А.М. Горький утверждает, что разговаривать с детьми надо забавно. Вмешательство Горького в дискуссию о детской книге дало возможность спокойно работать многим талантливым писателям, таким, как С.Маршак, Б.Житков, К.Чуковский.

Большинство детских писателей и поэтов начала XX века сходятся во мнении, что детская книга формирует коллективиста, углубляет понимание жизни, иными словами – развивает мировоззрение.

Проза для детей и юношества, как и вся художественная советская литература, пошла по пути освоения социалистического реализма.

Виталий Валентинович Бианки, биолог, исследователь и следопыт, писал сказки, рассказы, повести о жизни животных, охоте, природе. В 1923 г. появилась первая сказка В. Бианки “Путешествие красноголового воробья”. В следующие два года вышли его книги “Первая охота”, “Чьи это ноги?”, “Кто чем поет?”, “Чей нос лучше?”. Всего В.Бианки принадлежит более 250 произведений. Писатель создал познавательные книжки-картинки, природоведческие сказки, рассказы, очерки, охотничьи повести, им придумана знаменитая “Лесная газета” - уникальная книга в детской литературе [11, 80]. Книги В. Бианки – произведения природоведческого характера; они уводят нас в мир живой природы. Для беседы с детьми В.Бианки очень часто прибегает к сказке, потому что она психологически ближе ребенку. Он создал жанр научной сказки на фольклорной основе. Его сказки эмоциональны, оптимистичны, пронизаны любовью к родной природе (“Лесные домишки”, “Приключения Муравьишки”, “Мышонок Пик” и др.) [12, 200].

С.В. Михалков откликнулся на важные события в жизни страны. Он известен как писатель, умеющий разговаривать с детьми (“А что у вас?”, “Мимоза”, “Про Фому”). К творчеству детских писателей и поэтов предъявляются такие требования, как актуальность тематики, доступность изложения, занимательность, умение ярко передать приметы времени. Произведения Сергея Михалкова для детей отвечают этим критериям. Они остроумны и проникнуты любовью к детям. В соответствии с лучшими традициями поэзии для детей Михалков и в веселых стихах чужд пустого развлекательства. Обычно в основе юмористического стихотворения поэта лежит здоровая нравственная идея. Так, стихотворение “А что у вас?” на первый взгляд представляет собой неприхотливую запись с натуры непринужденной болтовни случайно собравшихся ребятешек (“Дело было вечером, делать было нечего”). Разговор сначала течет неторопливо и бесцельно, детская неустойчивая мысль перескакивает с предмета на предмет. Но вот в разговоре появляется ведущая тема – разгорается спор, чья мама важнее, лучше, и поэт подводит читателя к главной мысли, что разнообразные дела, которыми заняты матери, достойны уважения, любви.

Имя веселого, доброго и мудрого героя тетралогии “Дядя Степа”, “Дядя Степа – милиционер”, “Дядя Степа и Егор”, “Дядя Степа – ветеран” уже стало нарицательным.

В творчестве А. Барто (1906–1982) также ощущается стремление освоить все лучшее, что уже было достигнуто в области детской литературы. В 1928г. появляется знаменитая книжка А. Барто для маленьких “Братишки”, посвященная детям разных народов, отцы которых погибли в борьбе за свободу и счастье людей. Написанная в жанре колыбельной песни, эта книжка гуманистична по содержанию, заключенному в доступную детям, конкретную, образную форму. В цикле песен, которые поют четыре матери у колыбелей своих детей, создаются портреты то “черненького братца”, то “желтого братишки, косоглазого мальчишки”, то “третьего братика”, “светло-шоколадного”; то “белого мальчонки”. Эта книжка поэтессы стала значительным событием в детской литературе. Много раз издавалась она и в нашей стране, и за рубежом.

К сильным сторонам творчества А. Барто относятся юмористические и сатирические мотивы многих ее стихотворений. А. Барто широко пользовалась средствами юмора и тогда, когда она рассказывала маленьким детям об игрушечных зайке, мишке, бычке, лошадке (цикл “Игрушки”). Каждая игрушка в изображении поэтессы приобретает индивидуальность. Игрушки у Барто – полноправные участники детской жизни, друзья малышей. В творчестве А. Барто раскрывается поэзия детской личности, начиная с самого раннего возраста, когда ребенок едва начинает ходить (“Машенька”). Малыш в этот период – открыватель мира, он только получает самые первые впечатления. Ритмическая и интонационная структура стихотворений Барто, адресованных детям дошкольного возраста, рассчитана на восприятие маленького читателя. Стихи для дошкольников естественны, динамичны, близки к разговорным. В художественных образах поэтессы стремится обратить внимание маленького читателя на то, что происходит в его родном городе, стране. Так появляются стихотворения с конкретными указаниями места действия и с точными зарисовками событий: “На станции “Сокольники”...” (“Мы едем на метро”), “В огнях “Охотный ряд”, “Сегодня площадь Пушкина в серебряном дожде...” (“Что случилось на каникулах”); “На Красной площади”.

Детская проза XX века наиболее ярко представлена именами С. Баруздина, А.П. Гайдара, А.М. Горького, В.К. Железникова, Н.Н. Носова, А.Н. Толстого.

М.Горький рассматривал детскую литературу как неотделимую часть всей советской литературы. Основным принципом, который Горький внес в теорию детской литературы, был принцип социалистического реализма. Писатель утверждал, что к книгам для детей следует предъявлять такие же высокие требования, как к каждому произведению искусства. В то же время, детский писатель должен учесть все особенности читательского возраста. В противном случае у него получится книга, лишенная адреса, не нужная ни ребенку, ни взрослому. В повестях, очерках, статьях писателя много говорится о воспитательном влиянии художественной литературы. Горький обращает их внимание на те нравственные качества, которые воспитаны новыми условиями жизни: любовь к социалистической Родине, самостоятельность, чувство коллективизма [13, 82].

Влияние М.Горького на детскую литературу связано не только с теоретическим, но и с художественным новаторством его произведений, в которых раскрывался мир детства. Рисуя образы детей, писатель показывал их не изолированно от жизни взрослых – он подчеркивал единые законы формирования человеческих характеров в обществе. Искалеченное детство становится в изображении писателя неопровержимым документом обвинения бесчеловечного общества. Прогрессивный писатель, Горький вдохнул новое, революционное содержание в изображение детства. “Сказки об Италии”, написанные для взрослых, почти сразу в период революционного подъема начала XX в. стали издаваться для детей, т.к. воспевали радость труда, равенство людей, утверждали идею единства трудящихся.

“Детство”. Повесть Горького “Детство” имеет общие черты с классическими произведениями о детстве. Она реалистично и психологически глубоко изображает судьбу маленького героя. Сюжет повести определяется историей детства героя

Творческий талант А.Н. Толстого отразился в литературной сказке “Золотой ключик, или Приключения Буратино”. А.Н. Толстой не следует источнику буквально, а создает по его мотивам новое произведение. Автор пишет не назидательное произведение, а занимательное и веселое воспоминание о прочитанном в детстве. Сказочная повесть “Золотой ключик, или Приключения Буратино” оказалась большой удачей А.Н.Толстого и вполне самобытным произведением. Основу сюжета составляет борьба Буратино и его друзей с Карабасом-Барабасом, Дуремаром, лисой Алисой, котом Базилио. Конфликт между “светлым и темным миром” сказки неизбежен и непримирим; симпатии автора четко выражены [14, 2003]. Персонажи у А.Н.Толстого обрисованы ясно и определенно, как в народных сказках. Буратино пользуется любовью ребят, потому что он имеет подлинно человеческие слабости и недостатки.

Заключение. Таким образом, литература для детей – это общемировой литературы, которая имеет свою специфику, темы, законы. Влияние детской литературы на воспитание молодого поколения неоспоримо: она способствует передаче знаний от поколения к поколению, формирует нравственные черты, учит детей мудрости и доброте.

Как известно, общечеловеческие ценности детей закладываются в раннем возрасте, и это непременно заслуга детской литературы, поскольку именно книги формируют внутренний мир ребенка.

Так, каждому периоду характерны свои задачи, требования, темы, герои и т.д. Однако основная задача детской литературы во все времена оставалась неизменной – научить детей верить, любить, расти, понимать, искать, и вопрос о специфике детской литературы по-прежнему сводится к повторению истин о динамичном сюжете, ясности, доступности и увлекательности.

Список использованной литературы:

- 1 Белинский В.Г., Чернышевский Н.Г., Добролюбов Н.А. *О детской литературе*. - М., 1974.
- 2 *Детская литература / Под ред. Е. Е. Зубаревой*. - М., 2004.
- 3 Джежелей О.В. *Чтение и литература. Учебно-методический комплект для четырехлетней начальной школы*. - М., 2003.
- 4 Сетин Ф.И. *История русской детской литературы*. - М., 1990.
- 5 *Русская детская литература. Учеб. пособие для институтов культуры / Под ред. Ф.И. Сетина*. - М., 1972.
- 6 *Русская басня XVIII–XX вв. // Библиотека отечественной классической художественной литературы*. - М., 2003.
- 7 Шмидт С.О. В.А. *Жуковский – великий русский педагог*. - М., 2003.
- 8 Штейнер Е. *Авангард и построение нового человека. Искусство советской детской книги 1920-х годов*. - М., 2002., 220 с.
- 9 Шаров А. *Волшебники приходят к людям. Книга о сказке и сказочниках*. - М., 1995.
- 10 Утков В.Т. *Творчество Ершова П.П.* - Новосибирск, 1980., 226 с.
- 11 Ивич А. *Природа. Дети (очерки)*. - М., 1980.
- 12 Кириллова И. *Что читают наши дети // Библиотечная газета*. - 2002. - №6. 25.
- 13 Алексеева М.П. *Советские детские журналы 20-х годов*. - М., 1982.
- 14 Стрельцова С.Л., Тамарченко Н.Д. *Глаголь и добро. Учебник по литературному чтению для 2-го класса*. - М., 2003.

References:

- 1 Belinskii V.G., Chernyshvskii N.G., Dobrolubov N.A. *O detskoi literature*. - M., 1974.
- 2 *Detskaia literatura / Pod red. E. E. Zubarevoi*. - M., 2004.
- 3 Jejelei O.V. *Chtenie i literatura. Uchebno-metodicheski kompleks dlia chetyrehletnei na chalnnoi skoly*. - M., 2003.
- 4 Setin F.I. *Istoriia ruskoi detskoi literature*. - M., 1990.
- 5 *Ruskaia detskaia literatura. Ucheb. posobie dlia institutov kultury / Pod red. F.I. Setina*. - M., 1972.
- 6 *Ruskaia basna XVIII–XX vv. // Biblioteka otechestvennoi klassicheskoj hudozhestvennoi literature*. - M., 2003.
- 7 Smidt S.O. V.A. *Jukovski i veliki ruski pedagog*. - M., 2003

- 8 Steiner E. *Ava ngard i postroeni e novogo che love ka . I skusstvo sove tsкои de tsкои knigi 1920-h godov.* - M., 2002., 220 s.
- 9 Sarov A. *Volve bni ki pri hodAt k ludAm. Kni ga o skazke i skazochni ka h.* - M., 1995.
- 10 Utkov V.T. *Tvorche stvo Ersova P.P.* - Novosi bi rsk, 1980., 226 s.
- 11 Ivich A. *Priroda . De ti (ocherki).* - M., 1980.
- 12 Kirillova I. *Chto chi tai ut na si de ti //Bi bli ote chna ia ga ze ta.* – 2002. - №6. 25.
- 13 Alekseeva M.P. *Sovetski e de tsкои jurna ly 20-h godov.* - M., 1982.
- 14 Strelsova S.L., Tamarchenko N.D. *Gla gol i dobro. Uche bni k po li te ra turnomu chte ni iu dlA 2-go klas sa.* - M., 2003.

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS**

МРНТИ 17.01.45

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.55>

Baltabayeva N.,¹ Yerkinbekova A.²

*^{1,2} Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

**FEATURES OF THE USE OF METHODS AND TECHNOLOGIES IN TEACHING THE SUBJECT OF
LITERATURE**

Abstract

In this article, there is a need for a new study and teaching of modern Kazakh literature in the science of Kazakh literature. We know that the teaching of Kazakh literature is analyzed and studied in a new way, as the task is to examine it in detail. However, over time, each area of education has not yet been fully studied from the point of view of systematic scientific and methodological training. The relevance of the research lies in the artistic features of Kazakh literature, with a broad focus on current social problems and the topics covered in it, the selection of information, the formation of one's own scientific and methodological approach, effective methods of technology.

Systematization, comprehensive analysis of modern effective technologies and methods of teaching Kazakh literature. The goal is to determine the consistency of teaching technologies, the specifics of teaching, and methodological relevance.

Keywords: innovation, pedagogical technologies, traditional analysis, innovation process, creativity of S. Elubaya, world pedagogy, literary and artistic culture

Балтабаева Н.С.,¹ Еркинбекова А.Т.²

*1,2 Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ӘДЕБИЕТ ПӘНІН ОҚЫТУДА ӘДІС-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада Қазақ әдебиеті ғылымында қазіргі қазақ әдебиеті пәнін жаңаша зерттеуге, оқытуға сұраныс байқалады. Қазақ әдебиетін оқыту барысы жан-жақты қарастырылу міндеті қойылғандықтан, әдістемеге, әдіске, технологияға барып, жаңаша талданып, зерттеліп жатқандығын білеміз. Әйтсе де уақыт ағымына қарай әр білім беру саласында жүйелі түрде ғылыми-әдістемелік оқыту жағынан әлі толықтай зерттеле қойған жоқ. Зерттеудің өзектілігі қазақ әдебиетінің көркемдік ерекшелігін, ондағы қозғалған өзекті қоғамдық проблемалар мен тақырыптарға кеңінен тоқталып, ақпараттарды сұрыптау, өзіндік ғылыми-әдіснамалық көзқарас, технологиялардың тиімді жолдарын қалыптастыру.

Қазақ әдебиетін оқытуда қазіргі тиімді технологиялар мен әдістерді жүйелеу, жан-жақты талдау. Оқыту технологияларының жүйелілігін, оқыту ерекшелігін, әдіснамалық өзектілігін айқындау мақсат етіледі.

Түйін сөздер: инновация, педагогикалық технология, дәстүрлі талдау, инновациялық үрдіс, С.Елубай шығармашылығы, әлемдік педагогика, әдеби-көркемдік мәдениет

Балтабаева Н.С.,¹ Еркинбекова А.Т.²

*^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ
В ОБУЧЕНИИ ПРЕДМЕТУ ЛИТЕРАТУРЫ**

Аннотация

В данной статье возникает потребность в новом изучении и преподавании современной казахской литературы в науке о казахской литературе. Мы знаем, что преподавание казахской литературы анализируется и изучается по-новому, так как стоит задача рассмотреть его подробно. Однако с течением времени каждая сфера образования еще не была полностью изучена с точки зрения систематической научно-методической подготовки. Актуальность исследования заключается в художественных особенностях казахской литературы, с

широкой ориентацией на актуальные социальные проблемы и затронутые в ней темы, отбор информации, формирование собственного научно-методического подхода, эффективных способов технологии.

Систематизация, комплексный анализ современных эффективных технологий и методов обучения казахской литературе. Цель – определить согласованность технологий обучения, специфику обучения, методическую актуальность.

Ключевые слова: инновация, педагогические технологии, традиционный анализ, инновационный процесс, творчество С.Елубая, мировая педагогика, литературная и художественная культура

Introduction. The education is the most important issue in the development of modern society. The goal in it is to form an individual with a comprehensive education, life-oriented, moral, competent, capable. The President of the Republic of Kazakhstan said: "We carry a great burden of responsibility to the next generation." Based on this principle, it is obvious that the development of the state, the competitiveness of each of its members depends on education. Nowadays, every teacher improves their knowledge, pays great attention to the Quality and content of lessons in accordance with modern requirements, the use transformation and effectiveness of new technologies. No matter how new and valuable the subject is, no matter how good the teacher is, if the teacher is not able to motivate the student, the knowledge will not give the expected results. The formation of the student is carried out through activity. One of the main goals of the new technology is to teach the child to develop his freedom, activity, independent decision-making. If we say that pedagogical technology is an innovative, assessment-based activity, its task is to achieve the goal in a stable relationship with the student. Now is the time to work on innovations and new technologies. When we talk about the concept of "innovation", it means "new", "novelty", "renewal". Innovation creates conditions for increasing the level of education. The organization of the educational process at the level of state educational standards obliges to introduce new pedagogical technologies. Every teacher develops and forms himself in the development of new innovative technologies. The main feature is the formation of an individual with his own thoughts and opinions. Another feature is that new materials are learned by the student independently during the lesson. New learning technologies form a system of thinking, teach you to evaluate your actions to express your own views and opinions.

Materials and Methods. It is very effective to use the technology of "critical thinking through writing and drawing" in general literature lessons. In addition to this technology, the technology of K.O. Bitibaeva "let think, reflect, think" is very effective. Literature lesson - a lesson of thought, a lesson of thinking, a lesson of reflection. The teacher's technology of the let think, reflect, think is based on the ability of students to work independently, as well as productive methods such as literary debates, argumentation, solving actual problems and searching. The main principle of the teacher is to think, it is the action of the student. And thinking is an action of a teacher. The teacher achieves the goal by thinking about a new topic, a preliminary task, and thinking throughout the lesson. Let think is done by the teacher, reflect is done by the student, think is done by the teacher, and making a decision is done by the student. Bitibaeva K. O. said, that "the subject of literature is the subject of real communication with the child, the subject of real friendship and cooperation with the child" [1]. Critical thinking is hardened thinking, not testing. The program consists of three levels of teaching and learning methods: 1. Arousal of interest; 2. Recognition of meaning; 3. Consists of stages of reflection. This technology, which is implemented through activities such as thinking, reading, writing, speaking and listening, also has its own requirements and efficiency:

1. Be clear-minded.
2. The student is able to listen to himself and others, focusing on reading.
3. Comes to a common decision through active action, sharing with the group, individual thinking.
4. Students' personal responsibility increases.

Each of its strategies is effective for students and gives them the strength to work actively, further increasing their interest in this lesson. In the lecture on "Stories of A. Kekilbayev" it was noted that the effectiveness of the strategy of "Grouping" is to clarify their knowledge and learn to formulate the theme and image. Open the lesson with the strategy of "brainstorming" and create a portrait of the character. Through the strategy of "Cubism" it will have a full opportunity to explore this topic in detail. Using the Bloom system, the student searches, exchanges opinions, achieves the final result. Features and effectiveness of technologies: 1. Active work 2. Interest 3. Listening 4. Solution 5. Assessment 6. High skills are formed. For the results of technology to be effective and correct, the educator must take into account: the ability to set the purpose of the lesson, the correct organization of the lesson on the basis of technology, attention to the age, psychological characteristics of students, levels of knowledge, research to increase students' interest in the subject giving recipients the freedom to respond. Such technologies are aimed at the development of students' personalities in educational work. Through the proper use of technology, students are able to find the most talented and capable, look at each of them as an individual and increase their self-confidence.

Results and Discussion. In general, the works of S. Elubay can be taught in various methods in higher educational institutions. One of them is project-based learning technology. For this reason, the purpose of the lessons is to find ways to effectively use innovative technologies in the classroom. Design activity is increasingly entering educational systems in different worlds. It not only provides the student with an individual set of knowledge, but also allows them to independently learn, apply the acquired knowledge to solving cognitive problems. Design is the basis for the organization of independent learning activities of students. Training in Project protection is the only effective way to direct the student to independent work. The topics proposed for the defense of the project should be of a nature that

includes types of subject-based analysis that can be used for research and development. The main requirements for the use of design activities: 1. Consideration of problems of research, creative significance; 2. Practical, theoretical, cognitive significance of the expected results; 3. Independent activity of students; 4. Development of the content of the project; 5. Application of research methods. The topic of the project should be based on questions that are relevant to life and include the knowledge of the student in different areas and research skills of creative thinking. The results of the completed project (materials) must be documented at the appropriate level. Types of projects: Research methodical project: The structure of such projects is well thought out, the purpose is clear, the relevance is the same for all participants, it has social significance. Creative project: In this type of project, the construction is not specified, but develops according to the genre of the planned and expected result. It is required to be able to determine the goals and objectives of the project topic on the basis of the theme, to make predictions. It is very important for the student to find and work independently during the development of the project. This increases the ability of students to be scientifically inquisitive and creative. And the defense of the project increases the responsibility of the student to analyze his own work and the work of others. Experts analyze the project in the following ways: the ability to reveal the topic in accordance with the purpose and relevance, the ability to make predictions, scientific research, novelty, creativity. The importance of the developed project, the strengths of the project, the questions asked during the defense of the project, as well as the guiding questions asked by the teacher are very important. The type of joint project of the educator and the student is planned and implemented on a daily basis according to the results. Today's need is to organize research and focus on project work in a targeted and systematic way. Therefore, the efficiency of design technology is growing day by day. This technology is not new in the world pedagogy. Translated from English, "cooperative learning" means learning together. The glossary defines it as follows: Design technology is the knowledge that students acquire through planning and performing complex tasks. Design technology appeared in the second half of the 19th century in agricultural schools in the United States. It was founded by a psychologist, educator and philosopher named John Dewey. According to William Heard Kilpatrick, a follower of Dewey's teaching at Columbia University's College of Teachers, preparing students for a great life by motivating them to see the fruits of their labor is the foundation of technology. In order to analyze the stories of A. Kekilbayev by types of technology, the student must know the traditional model of analysis.

Smagul Elubaev is one of the greatest figures of the Kazakh spiritual world. A writer who has risen to the heights of individuality through a deep study of the sources of folk literature and a thorough study of the world's intellectual aspirations is a unique phenomenon in our national culture. Smagul Elubaev's work is full of optimism and vitality. Conditions tend to focus more on life itself than on mortality, rather than on "what exists or does not exist," rather than on natural restraint and agility. Like an iceberg: what he means is a giant iceberg. Although the theme fluctuates freely in the wide range of mangling and generosity, the rich are clear: morality, honesty and justice, purity and nobility "[2.B.86].

When we say the image of the author in the work, we do not understand the personality of the writer. Of course, it is impossible to separate a work of art from its creator. After all, the features of the writer's personality: his life, his vision of the world, his creative participation in events, etc. leave their mark in his works. However, in a work of art, the personality of the writer is erased, and instead the "image of the author" in the work comes to the fore. Instead of a writer in life, the image of a storyteller is formed. However, in some parts of the work (for example, where it is told on a documentary basis, in lyrical or journalistic retreats), an individual author is involved. However, the image of the author in the work and the author in life are two separate worlds. The image of the author is not only the result of language experience, but also the product of literary and artistic culture.

The degree of visibility of the "image of the author" in the work varies. Sometimes it is most "clearly expressed" in the work, that is, it clearly reflects the author's attitude, attitude to events, phenomena that occur in the work. And now he will somehow "hide" and "remain in the hide" of the image of the hero. But any of them describes the "image of the author". It is known that the narrative system of the whole work of art finds a clear stylistic expression through the words of the author, the thoughts of the writer. Visual components: portrait, landscape, although more independent, are still based on the author's language, which includes the objective, subjective mood associations of the writer. Although the dialogue and the inner monologue are based on the words of a pure character, they cannot hide the image of a writer who tries to show these word structures at a height equal to the reality of life.

In some works, the author is on a par with other characters in the work, participates in events and phenomena as an ordinary character. In this case, its essence, role and function are different. Here it is considered as one of the many components of the work.

S. Elubaev's Problems of society, state, morality, philosophy, ethics, morality. They need a lot of knowledge, enough experience, constant search. No one will step on you without rich material. Add to it the responsibility of a perfect artist to be faithful to the truth, to be thoughtful, patient, reasonable, to have a sensitive soul, to write novels, to put his soul into his article and to nourish his mind "[3.P. 55].

Because development is a complex, dynamic process, the experience of generations is passed on through education. And effective upbringing develops a person. Education is a system that specifically organizes human development in society. Teaching is a "golden" process that educates generations through the relationship between teacher and student. If we look at the principles of teaching in the theoretical and practical direction, its implementation

is closely linked with the purpose, content, methods, organization of the lecture, the interaction. Therefore, it is necessary to create conditions that increase the student's ability to learn. For this it is important to reorganize the educational process, teaching using new technologies.

People who have studied literature say that it is a tool of "anthropology", and the subject of literature can be called a "tool of human education." Literature is the ancestor of all knowledge and art, all disciplines. Society cannot live without literature.

The main problem of the new technology is the ability of the teacher to choose the most effective ways to achieve the goal. Guided by the words of the famous literary theorist A. Baitursynov: "a teacher should try to learn a lot of methods, use them in the sense that they are based on themselves, they are useful," every teacher is obliged to use the methods of new technologies in their lessons. "Teaching is not just a skill, it is an art that finds new things," says Zh. Aimaurov. The root of the term "technology" means "techne" - art, skill, "logos" - science. As V.M. Shepel put it: "technology is an art, a skill, an agility, a business, a combination of methods, a change in the situation." That is, the design, organization, management of the educational process, the content technique of its implementation. At the same time, a set of actions that renews the professional activity of the teacher, allows to achieve results, activates the cognitive activity of the student and fully achieves the set goal. It is known that today more than 50 pedagogical technologies are used in the education system. In order to raise the level of education in higher education, it is necessary to widely introduce innovations in technology in the educational process, to form new ways and means to improve the quality of all organizational, educational, developmental. The basis of the innovation process is the integrity of the formation, application and implementation of innovations. Innovation contributes to raising the level of education. Innovation can be called "innovation", "new method", "change", "methodology", "innovation", and the innovation process can be called "new methodological tool". The use of innovation does not mean the use of innovation as a template, a copy, because each teacher has his own experience. However, the main goal of the educator is to enrich their experience, simplify their work and achieve certain results through the use of innovation. More precisely, innovation is the introduction of improvements and changes to something that already exists. Working in innovative technologies is a special kind of education. Innovative phenomena in the field of education began to spread in the eighties of the last century. Innovation appears at the intersection of several pressing issues and is firmly focused on solving a new goal, leading to the continuous modernization of the pedagogical phenomenon. Renewal is a new idea that is determined by the time it is first used from the time it is discovered, regardless of whether it is fairly new or old for a particular person. Nemerebay Nurakhmetov was the first scientist in Kazakhstan to define the concept of "innovation" in the Kazakh language. N. Nurakhmetov believes that "Innovation" is reflected in the content of education, methodology, technology, organization of educational work, management of the education system. In general, innovation is explained by dividing it into three types: modification, combinatorial, radical. Modification innovation is the development and transformation of what was previously available.

Combinatorial modification is a new assembly of previously used, known methodological elements. Radical innovation - the introduction of state standards in education. The state standard in education, in general, forms the size, parameters, indicators of level and quality of education.

Mastering the level of knowledge provided by the subject in accordance with modern requirements will always be the most important issue. The purpose of technology and methodology is the same - "how to consider learning". In order to become a teacher who is well versed in innovative technologies, the teacher must master innovative technologies at a high level, and then conduct research on which chapter and topic in the subject is more effective to use. Each learns innovative technologies, then uses the mastered technologies in a test lecture and chooses the most effective technology according to the topic. It is necessary to be able to effectively use the types of methods and technologies in order to reveal the capabilities of the student, using several types. Sh. Taubayeva, a researcher of the methodology, also said: "Innovative ability is necessary for a teacher to study and improve their pedagogical activity, and for the student to provide their own learning activities. The teacher must understand the need for innovative activities, be prepared for it, be obliged to apply their experience to innovative activities" [4. P.244].

In today's education system, any set of new methods can not get the status of innovative technology. They are determined by many factors.

The following different oriented learning technologies are used in the modern education system. V.F. Shatalov's technology based on reference marks, P.M. Erdniyev's technology of consolidation of didactic units, V.V. Firsov's technology of differentiated teaching, Sh.A. Amonashvili's humane-personal technology, L.V. Zankov, D.B. Elkonin – V.V. Davydov's technology of developmental training, Y.K. Babansky's technology of optimization of educational process, M.Choshanov, P.I. Tretyakov, K.Ya.Vazina, V.M. Monakhov's modular learning technologies, G.K. Selevko self-developing learning technology, J. Dewey's design methodology, Ginny Steele, Charles Temple, Curtis Meredith's critical thinking technology, A. Lysenkova's pre-learning technology. Kobdikova Zh.U., Karaev Zh.A., differentiated learning technology, Zhanpeisova M.M., modular learning technology, T.Turgumbayev, Zh.A.Karayev developmental learning technology, T.T. Galiev's systematic learning technology, K.A. Abdigaliev, N.N. Nurakhmetov's technology of intensive training, A. Zhunusbek's technology of voice training, F.Sh. Orazbayeva's technology of communicative learning are widely known in the learning process [5].

The above technologies are mainly used in high school today and have positive results. There is no consistency in the use of innovative technologies in higher education. Although the use of innovative pedagogical technologies at the

required level and thus the formation of the level of knowledge and creativity of the individual in accordance with public demand has become a common practice in all educational institutions, some of our teachers are still limited to traditional teaching methods. There may be the following reasons and obstacles:

1. Lack or lack of potential teachers who can organize the use of innovative technologies;
2. Inability to choose the right system of methods and techniques, depending on the specifics of the content of education;
3. Lack of clear goals and objectives related to the content.

Understanding that in today's globalization process, the struggle to preserve national values and preserve their image and good traditions is a struggle to preserve national consciousness. National upbringing is the formation of an individual's national consciousness and behavior on the basis of mastering the native language, ancestral history, native culture and national traditions. In order to form a person with a high intellectual level, it is not enough to teach him along with national values. In order to see him as a person, it is necessary to create a creative form of learning that is suitable for all-round development, that is, to create a creative learning activity, combined with innovative technologies. At the same time, the systematic training, use, improvement, specialization of innovative technologies used by the school in the training of pedagogical specialists, the continuity of communication with the school, the exchange of experiences in unity are on the agenda. When using the method and technology, it is better to get the most effective ones for the university level. Accordingly, the use of the following technologies in the study of literature shows its viability. "Development of critical thinking" technology, "Design" technology, "Bloom" method, "Competence or competent method, learning-oriented learning", "Interactive learning", etc.

One of the most effective methods currently used in the study of Kazakh literature in higher education is the technology of "critical thinking". This technology has been introduced in 18 countries. The Reading and Writing Critical Thinking strategy is very effective in lesson planning. This technology combines old knowledge and new concepts. The main purpose of pedagogical activity is the rational use of new pedagogical technologies in the educational work with students. To do this, the development of new technologies and their creative development, education with innovative technologies. The structure of the lesson on the technology of critical thinking consists of stages of arousal of interest, differentiation of meaning, reflection, educational and learning goals at each stage using different strategies, goal setting, problem solving, search for answers, students' ability to express themselves.

Conclusion. The main difference between the technology of developing critical thinking and traditional teaching is that knowledge is not provided in a ready state. Critical thinking is one of the most important modern innovative technologies for the development of education in Kazakhstan. This technology involves the conscious and thoughtful perception of the development of critical thinking by both students and teachers. The Critical Thinking Program is a collaborative effort of educators from around the world. This method helps people to gather only the necessary information and distinguish new knowledge from the old, which is important and useful in many ways and solutions [6].

It is understandable to pay special attention to the literary text, as the recognition of literature in higher education is primarily as an art of speech. Functional, anthropological, hermeneutic analysis is forming its own system on the basis of cultural and psychological directions of research in terms of literary criticism [7]. Semiotic study of a literary work, metalinguistic study increases the didactic value of the text. At the same time, ethnological, cluster, generative, poetic, anthropological analysis is developing in the field of literary criticism. It is true that the analysis of a literary work gives the right results, combining these studies and analyzes with innovative methods and technologies.

References:

1. Bitibayeva K. *Metodika prepodavanija literatury*. Almaty, 1997. -book
2. Berdibay R. *Istoriweskiy roman*. Almaty, 1997. – p. 400 -book
3. Maitanov B. *Duhovnij mir geroya*. Almaty, 1987. -book
4. Taubayeva Sh. *Philosophia i metodologia pedagogiki*. Almaty: Kazakh university, 2016. -book
5. Duletyarkyzy A. *Innovationnye metody obuwenya mirovogo urovnya//Kazakh language and literature*. – 2013, № 12. – article
6. Koshimbetova S. *Vozmojnosti ispolzovanya innovationnih teghnologij dlya povishenia kawestva obrazovaniya*. Almaty: Bilim, 2008. -book
7. *Genre Constituting factors and the nature of essay*, Journal Name: *The Social Sciences* -2016. – V. – Iss. p. 5445-5449 <http://medwelljournals.com>- Internet

¹Казакский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казакстан

ПРЕПОДАВАНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМ-ЮРИСТАМ В ОНЛАЙН ФОРМАТЕ

Аннотация

В данной статье речь идет о применении в системе высшего образования обучающих онлайн платформ ZOOM и TEAMS. Автор отмечает как достоинства, так и недостатки перечисленных онлайн-сервисов. С целью повышения мотивации студентов к изучению русского языка в онлайн формате автором предлагается использование в учебном процессе технологии опережающих заданий с использованием ИКТ, а именно компьютерных презентаций. В статье подробно описываются примеры опережающих заданий по русскому языку, которые дают возможность студентам-юристам освоить учебный материал в индивидуальном формате, способствуют осознанному изучению и более прочному запоминанию. Среди предложенных опережающих заданий присутствуют такие, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на занятии, а с другой - позволяют студенту проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания.

Ключевые слова: образовательный процесс, онлайн платформы, современные технологии, опережающие задания, компьютерная презентация, познавательная деятельность, блок-схема, кластер, учебный фильм

Бекишева Р. И.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ОНЛАЙН ФОРМАТЫНДА ЗАҢҒЕР СТУДЕНТТЕРІНЕ ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУ

Аңдатпа

Бұл мақалада жоғары білім беру жүйесінде ZOOM және TEAMS онлайн оқыту платформаларын қолдану туралы айтылады. Автор аталған онлайн қызметтердің жақсы жағы мен кемшіліктерін атап өтеді. Орыс тілін онлайн форматында оқыту барысында студенттердің ынтасын арттыру мақсатында автор АКТ арқылы алдынала берілетін тапсырмалар технологиясын, яғни компьютерлік презентацияларды қолдануды ұсынады. Мақалада орыс тілін оқыту барысында заңгер студенттеріне оқу материалын жеке форматта меңгеруге, білімді саналы зерделеуге және іргелі есте қалдыруға мүмкіндік беретін алдынала берілетін тапсырмалардың мысалдары толық суреттелген. Ұсынылған алдынала берілетін тапсырмалар арасында, бір жағынан, студенттердің сабақта алған білімдері, біліктері мен дағдыларын бекітетін, білім сапасын арттыратын, екінші жағынан, студенттің өз бетімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыратын, стандартты емес мәселе немесе тапсырманың шешімін өзі табуға мүмкіндік беретін тапсырмалар бар.

Түйін сөздер: білім беру үдерісі, онлайн платформалары, заманауи технологиялар, алдынала берілетін тапсырмалар, компьютерлік презентация, танымдық іс-әрекет, блок-схема, кластер, оқу фильмі

Bekisheva R.¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

ONLINE TEACHING OF RUSSIAN LANGUAGE TO LAW STUDENTS

Abstract

This article deals with the application of ZOOM and TEAMS online learning platforms in the higher education system. The author notes both the advantages and disadvantages of the listed online services. In order to increase the motivation of students to study the Russian language in the online format, the author proposes the use of advanced tasks technology using ICT in the educational process, namely computer presentations. The article describes in detail examples of advanced assignments in the Russian language, which enable law students to master the educational material in an individual format, contribute to conscious study and stronger memorization. Among the proposed advanced tasks, there are those that are designed, on the one hand, to consolidate the knowledge, skills and abilities acquired in the classroom, and on the other, allow the student to show independence, to find a solution to a non-standard issue or task himself.

Key words: educational process, online platforms, modern technologies, advanced tasks, computer presentation, cognitive activity, flowchart, cluster, educational film

Введение. Глобальные изменения, происходящие сейчас во всем мире, затронули и образовательную сферу. На сегодняшний день обучение онлайн является, к сожалению, единственным способом получения знаний, как для школьников, так и для студентов.

Для обучения студентов в системе высшего образования в настоящее время активно применяются программы ZOOM и TEAMS, которые позволяют обеспечить проведение занятий в режиме действующего расписания, в онлайн присутствии учащихся и преподавателя. Данные онлайн-сервисы обладают определенными преимуществами:

1. Позволяют предварительно запланировать собрание (занятие).
2. Предоставляют возможность размещения материалов курса в формате аудио- и видеофайлов, документов Word и Power Point, отдельных изображений и т.д.
3. Предусматривают аудио- и видеотрансляции занятий с записью и просмотром после окончания;
4. Включают онлайн коммуникацию (чат) для обмена мнениями, вопросов, замечаний, уточнений и т.д.
5. Обеспечивают ведение онлайн-заметок во время занятия и доску для рисования с общей демонстрацией.
6. Создают возможность общения, тем самым обеспечивают непрерывный учебный процесс.

Однако следует отметить, что при всех положительных сторонах вышеперечисленных онлайн-сервисов, процесс обучения русскому языку на неязыковых специальностях осложняется рядом причин:

- 1) низким уровнем владения русским языком;
- 2) разноуровневой языковой подготовкой студентов в группе;
- 3) большой наполняемостью учебных групп;
- 4) увеличением объема самостоятельной работы студентов;
- 5) отсутствием мотивации к изучению русского языка.

Следовательно, в создавшихся условиях для достижения поставленной цели - формирования языковых компетенций у студентов-бакалавров, необходимо тщательно продумывать и организовывать процесс обучения, в частности, используя современные технологии.

Методика. Одной из таких технологий, активно используемой в настоящее время в образовательном процессе, является опережающее задание с использованием ИКТ, а именно, компьютерной презентации. Данная технология позволяет акцентировать внимание обучающихся на главных вопросах излагаемой информации и создавать наглядные эффектные образы в виде картинок, схем, диаграмм, графических изображений и т. п.

Опережающие задания с использованием компьютерной презентации способствуют самостоятельному добыванию студентами знаний, умению работать с информационными источниками, отбору наиболее значимой информации, что не может не сказываться положительно в целом на учебном процессе. Выполнение студентом опережающего задания повышает уровень его самостоятельной познавательной деятельности, поэтому задачей преподавателя является целенаправленное руководство этим процессом.

Результаты. Приведем примеры опережающих заданий по русскому языку студентам – юристам с использованием данного средства обучения.

➤ Студентам высылается компьютерная презентация по новой теме, на последнем слайде которой даются контрольные вопросы, на которые студенты отвечают письменно. Такое задание дает студенту возможность освоить материал в индивидуальном формате, способствует осознанному изучению и более прочному запоминанию.

➤ Студентам высылается новый теоретический материал в формате Word, по которому они должны составить компьютерную презентацию. В процессе составления презентаций студенты изучают учебный материал, компонуют его в слайды, подбирают иллюстративный материал, что также способствует сознательному усвоению новой темы.

➤ Подготовьте компьютерную презентацию о выдающемся ученом по вашей специальности и выступите перед аудиторией. Как известно, выступление на неродном языке с монологической речью представляет для студентов неязыковых специальностей определенную сложность. Но с опорой на презентацию, которую студент выполнил самостоятельно, данное задание вполне выполнимо.

➤ Изучите теоретический материал и расположите слайды в логической последовательности. Данный вид заданий направлен на развитие умений анализировать тему, уточнять ее границы, определять основную мысль, составлять план и в соответствии с ним систематизировать материал, правильно отбирая речевой материал.

➤ Дополните презентацию, отвечая на следующие вопросы. Такие задания направлены на поиск новых для студента знаний и закрепление приобретенных навыков самостоятельного поиска знаний.

➤ Представьте теоретический материал в виде таблицы (блок-схемы, кластера). Подобные задания помогают обобщить и систематизировать учебный материал, представить логику изложения учебного материала, формируют умения анализировать, сравнивать и обобщать информацию.

➤ Подберите материал по теме “Плюсы и минусы юридической профессии” и подготовьтесь к дискуссии.

Задания:

- Подготовьте информационную справку по проблеме в виде презентации.
  - Проведите социологический опрос по данной проблеме среди старшекурсников, можно представить видеоролик.
  - Подготовьте весомые аргументы, цитаты известных юристов о плюсах и минусах юридической профессии.
  - Докажите, что “Профессия юриста – одна из самых востребованных в правовом государстве”.
- Посмотрите учебный фильм и ответьте на предложенные вопросы. Работа с учебными видеофильмами направлена на формирование умения слушать и понимать речь в естественном темпе, извлекать информацию из увиденного, строить монологическое высказывание на основе просмотренного видеосюжета. Просмотр видеофильмов создает атмосферу реальной языковой коммуникации, делает процесс усвоения речевого материала более живым, интересным и эмоциональным.

Обсуждение. Студенты получают опережающие задания, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на занятии, а с другой - позволяют студенту проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания [3, 400] Примеры заданий:

Задание 1. Сформулируйте предложения по каждой ситуации с позитивным ответом.

- Друг взял ваши конспекты и не вернул вовремя, в результате чего вы не смогли подготовить домашнее задание;
- Собеседник занимает вас разговором, а вам необходимо уйти;
- Вам сообщают, что потеряли библиотечную книгу, которая записана на ваше имя;
- Вас останавливают на улице и настойчиво предлагают товар, который вам не нужен;
- Друг просит одолжить ему на время машину, а вы опасаетесь, что он может ее поцарапать или ударить;
- Вы узнали, что ваш друг (подруга) рассказывал в университете факты из вашей личной жизни, которые были ему (ей) доверены как тайна.

Задание 2. Опишите ваши действия в предложенных ситуациях.

- Вы случайно оказались свидетелем драки на улице.
- У вас в автобусе украли дорогой телефон.
- У вас произошел конфликт с другом (подругой). Проанализировав ситуацию, вы поняли, что были неправы.
- Вы потеряли удостоверение личности.
- Вас отчисляют из университета, поскольку вами не были сданы два экзамена по специальности.

Задание 3. По дефиниции определите название термина:

- ... - в уголовном процессе следственное действие, представляющее собой допрос лица по поводу юридически значимых фактических обстоятельств дела.
- ... - юридический акт, принятый высшим представительным органом гос. власти либо непосредственным волеизъявлением населения (напр. в порядке референдума) и регулирующий наиболее важные общественные отношения.
- ... - лицо, обращающееся в суд за защитой своего нарушенного или оспариваемого права или охраняемого законом интереса.
- основной закон государства, имеет высшую юридическую силу, прямое действие и применяется на всей территории государства.
- ... - тайное похищение чужого имущества, одно из преступлений против собственности.
- ... - единый глава государства, осуществляющий власть по собственному праву.
- ... - следственное действие, направленное на получение доказательств по уголовному делу.
- ... - название высшего представительного и законодательного органа в демократических государствах.
- ... - в уголовном процессе обвиняемый, преданный суду.
- гражданин, которому преступлением причинен моральный, физический или имущественный вред.
- ... - любое деяние, нарушающее какие-либо нормы права.
- ... - общественно опасное деяние, запрещенное УК РК под угрозой наказания.
- ... - лицо, которому могут быть известны какие-либо обстоятельства, подлежащие установлению по данному делу.
- ... - система описания внешности человека в целях его идентификации по внешним признакам.
- ... - должностное лицо государства, являющееся носителем судебной власти.
- ... - в гражданском праве отдельный гражданин как субъект гражданского права.

Для справки: свидетель, обыск, парламент, словесный портрет, кража, правонарушение, монарх, подсудимый, допрос, закон, физическое лицо, потерпевший, судья, истец, Конституция, преступление.

Задание 4. Дайте развернутые ответы на следующие темы:

- Русский язык совершенно не пригодится будущему специалисту.
- Программа трехязычия в Казахстане: нужна ли она?
- Нужно ли юристу знать приемы ораторского искусства?
- Дистанционное обучение: плюсы и минусы.
- “Чекистом может быть лишь человек с холодной головой, горячим сердцем и чистыми руками”. Ф.Э. Дзержинский.

Задание 5. Заполните анкету.

1. Назовите причины (мотивы), которые побудили Вас выбрать данную профессию?
2. Есть ли у Вас уверенность в том, что профессиональный выбор сделан Вами правильно?
3. Какие мотивы участия в будущей работе доминируют (преобладают) у Вас:
  - а) принести пользу стране;
  - б) стать высоко профессиональным специалистом;
  - в) извлечь пользу лично для себя (подчеркните ведущий мотив, сопутствующий отметьте пунктиром).
  - г) другое _____.

4. Если бы вы снова поступали в вуз, выбрали ли вы эту профессию? Поясните почему?

5. Какие стереотипы существуют у вас относительно выбранной профессии?

6. Какие качества, способности вы цените в себе особенно высоко?

7. Как в целом можно охарактеризовать ваше отношение к себе – как положительное или как отрицательное?

Приведем фрагмент занятия по теме “Публицистический стиль речи” для студентов специальности “Юриспруденция”.

Задание 1. *Опережающее задание. По ссылке: https://tvkultura.ru/brand/show/brand_id/32477/ посмотрите учебный фильм “Три тайны адвоката Плевако” и ответьте на вопросы:*

- Кем был Федор Никифорович Плевако?
- Чью фамилию вначале носил Плевако и почему?
- Где и как учился Ф.Н. Плевако и к какой науке у него была склонность?
- Почему его отчислили из гимназии?
- В каком университете он получил образование?
- В каких известных процессах участвовал Ф.Н. Плевако?
- Какие приемы привлечения и удержания внимания использовал Плевако на судебных процессах?
- Когда и от чего умер Плевако?
- Что было написано на его надгробье?

Задание 2. *Задайте вопросы по фильму друг другу.*

Задание 3. *Зайдите в интернет по ссылке https://orator.biz/library/speeches/rasskazy_pro_plevako и прочитайте микротексты: “20 минут”, “15 лет несправедливых попреков”, “30 копеек”, “Отпускание грехов”. Выделите главную информацию, передайте ее своими словами.*

Задание 4. *Опираясь на просмотренный видеофильм, прочитанную информацию и словосочетания из справки, вместо точек вставьте названия ораторских приемов, которые Ф.Н. Плевако использовал в судебных заседаниях.*

В защитительной речи по делу о женщине, закрывшей торговлю на 20 минут позже, Ф.Н. Плевако использовал ораторский прием ... . По делу об убийстве одним мужиком своей жены Федор Никифорович применил прием ... . В защите пожилого священника, обвиняемого в прелюбодеянии и воровстве, Ф.Н. Плевако блестяще воспользовался приемом ... . Защита старушки, потомственной почетной гражданки, которая украла жестяной чайник стоимостью 30 копеек, закончилась приемом... .

Для справки: прием парадоксальной ситуации, прием сопереживания, создание конфликтной ситуации, провокационный вопрос, юмор.

Заключение. Таким образом, можно сделать вывод, что преподавание русского языка в онлайн формате с использованием технологии опережающих заданий с применением компьютерных презентаций позволяют ускорить темп занятий, обеспечить большую активность обучаемых, сделать занятия живыми, привлекательными, вовлечь в процесс обучения максимальное количество человек. Очевидно, что только мотивированное обучение может быть эффективным, и использование данной технологии во многом способствует решению проблемы мотивации обучения.

Список использованной литературы:

1 Документальный фильм /Телеканал “Россия”; “Три тайны адвоката Плевако”. - Режим доступа: https://tvkultura.ru/brand/show/brand_id/32477/.

2 Российская электронная библиотека [Электронный ресурс]/ Федеральная агентство по печати и массовым коммуникациям; «Рассказы про Плевако» автор: Ф.Н. Плевако. – Режим доступа: https://orator.biz/library/speeches/rasskazy_pro_plevako.-

3 Бекеева Н. Сарбасова А. Кәсіби тілдік дағды қалыптастырудағы тақырып пен мәтіннің дұрыс таңдалуы. Хабаршы. “Филология ғылымдары” сериясы. ҚазҰПУ, 2019, №3(69), -408

References:

1 DokumentAlnyi film /Telekanal “Rosia”; “Tri tainy advokata Plevako”. - Rejim dostupa: https://tvkultura.ru/brand/show/brand_id/32477/.

2 Rosiskaia elektronnaia biblioteka [Elektronnyi resurs]/ FederAlnaia agentstvo po pechati i masovym komunikasiam; «Rasskazy pro Plevako» avtor: F.N. Plevako. – Rejim dostupa: https://orator.biz/library/speeches/rasskazy_pro_plevako.-

3 Bekeeva N. Sarbasova A. KAsibi tildik dagdy Kalypstastyrudagy taKyryp pen mAtinnin durys tandaluy. Habarsy. “Filologia gylymdary” serniasy. KazUPU, 2019, №3(69), -408

МРНТИ: 16.01.45

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.57>

Ермекбаева Г.С.,¹ Алиева М.Б.²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

²Казахский медицинский университет непрерывного образования,
Алматы, Казахстан

ТЕКСТ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ КАК ВАЖНАЯ ЕДИНИЦА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Аннотация

В данной статье представлены теоретические сведения о тексте как о ведущей единице словесной коммуникации. Текст рассмотрен как основная коммуникативная единица, которая приобретает в процессе обучения способность выступать в качестве основы для формирования коммуникативной компетенции в аудитории, изучающей русский язык. Обучение языку специальности основано на чтении и анализе научных текстов. Научный текст по специальности рассматривается как важная единица обучения русскому языку студентов вуза нерусского отделения.

Чтение, воспроизведение и анализ научных текстов по специальности рассматривается одним из эффективных методов обучения русскому языку и повышения словарного запаса студентов вуза со средним уровнем владения языком. Показаны примеры научных текстов по специальности разных уровней сложности с предтекстовыми, притекстовыми и послетекстовыми грамматическими, лексическими, морфологическими, синтаксическими упражнениями и заданиями по развитию речи. В результате рассмотрения примеров научных текстов по специальности, сделан вывод о том, что учебный научный текст может быть предназначен как для усвоения специально отобранной информации, так и для получения нового образовательного продукта, как повышение коммуникативных навыков.

Ключевые слова: научный текст, коммуникация, компетенция, русский язык, коммуникативная единица, обучение, метод, информация

Ермекбаева Г.С.,¹ Алиева М.Б.²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

²Казахский медицинский университет непрерывного образования,
Алматы, Қазақстан

Аңда тпа

Бұл мақалада вербальды коммуникацияның жетекші бірлігі ретінде мәтін туралы теориялық мәліметтер келтірілген. Мәтін оқу процесінде орыс тілін оқитын бөлімде коммуникативті құзыреттілікті

қалыптастырудың негізі ретінде әрекет ету қабілетін алатын негізгі коммуникативтік бірлік ретінде қарастырылады. Мамандықтың тілін оқыту ғылыми мәтіндерді оқып, талдауға негізделген.

Мамандық бойынша ғылыми мәтіндерді оқу, көбейту және талдау орыс тілін оқытудың тиімді әдістерінің бірі болып саналады және тілді меңгерудің орташа деңгейі бар жоғары оқу орындарының студенттерінің сөздік қорын жетілдіреді. Мәтінге дейінгі күрделіліктің әр түрлі деңгейіндегі мамандық бойынша ғылыми мәтіндердің мысалдары көрсетілген, сылтау және посттекст грамматикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жаттығулар мен сөйлеуді дамытуға арналған тапсырмалар. Мамандық бойынша ғылыми мәтіндердің мысалдарын қарастыру нәтижесінде білім беру ғылыми мәтіні арнайы таңдалған ақпаратты игеру үшін де, жаңа білім беру өнімін алу үшін де, коммуникативті дағдыларды арттыру үшін де жасалуы мүмкін деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: ғылыми мәтін, байланыс, құзиреттілік, орыс тілі, коммуникативтік бірлік, оқыту, әдіс, ақпарат

Yermekbayeva G.,¹ Alieva M.²

*¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

*²Kazakh Medical university of continuing education
Almaty, Kazakhstan*

TEXT ON SPECIALTY AS AN IMPORTANT UNIT OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE AT THE UNIVERSITY

Abstract

This article presents theoretical information about the text as the leading unit of verbal communication. The text is considered as the main communicative unit, which acquires in the learning process the ability to act as the basis for the formation of communicative competence in the classroom studying Russian. Teaching the language of the specialty is based on the reading and analysis of scientific texts.

Reading, reproduction and analysis of scientific texts in the specialty is considered one of the effective methods of teaching the Russian language and improving the vocabulary of university students with an average level of language proficiency. Shown examples of scientific texts in the specialty of different levels of complexity with pre-text, pretext and posttext grammatical, lexical, morphological, syntactic exercises and tasks for the development of speech. As a result of considering examples of scientific texts in the specialty, it was concluded that an educational scientific text can be designed both for the assimilation of specially selected information, and for obtaining a new educational product, as an increase in communication skills.

Keywords: scientific text, communication, competence, Russian language, communicative unit, training, method, information

Введение. В процессе обучения русскому языку студентов нерусского отделения в вузе важным моментом является поиск эффективных методов подачи материала для достижения поставленных обучающих целей. Для обучающихся со средним уровнем владения языком необходим набор новых лексических единиц, а также навык использования в речи для осуществления коммуникации. На данном этапе важным средством повышения коммуникативной компетентности является научный текст по специальности как основной элемент словесной научной коммуникации.

Методика. Текст – это всякая записанная речь (литературное произведение, сочинение, документ, а также часть, отрывок из них).

В лингвистике текст – внутренне организованная последовательность отрезков письменного произведения или записанной либо звучащей речи, относительно законченной по своему содержанию и строению.

В полиграфии: основная часть печатного набора (без иллюстрации, чертежей, таблиц)[1]

Текст (письменный и устный) как первичная данность всех этих дисциплин и вообще всего гуманитарно-филологического мышления (в том числе даже богословского и философского мышления в его истоках) является той непосредственной действительностью (действительностью мысли и переживаний), из которой только и могут исходить эти дисциплины и это мышление. Где нет текста, там нет и объекта для исследования и мышления.

“Подразумеваемый” текст. Если понимать текст широко — как всякий связный знаковый комплекс, то и искусствоведение (музыковедение, теория и история изобразительных искусств) имеет дело с текстами (произведениями искусства). Мысли о мыслях, переживания переживаний, слова о словах, тексты о текстах. В этом основное отличие наших (гуманитарных) дисциплин от естественных (о природе), хотя абсолютных, непроницаемых границ и здесь нет. Гуманитарная мысль рождается как мысль о чужих мыслях,

волеизъявлениях, манифестациях, выражениях, знаках, за которыми стоят проявляющие себя боги (откровение) или люди (законы властителей, заповеди предков, безыменные изречения и загадки и т. п.). [2]

Коммуникативная деятельность автора текста и коммуникативная деятельность его адресата с необходимостью предполагают друг друга: без порождения речи нет его смыслового восприятия, а без смыслового восприятия нет порождения речи. Это позволяет говорить о разнонаправленности коммуникативной деятельности автора сообщения и его адресата: если процесс порождения речи есть материализация мысли в слове, то восприятие речи - это обратный процесс превращения слова (текста) в мысль. [3]

При обучении чтению и говорению, при изучении любой учебной дисциплины, в процессе изучения языка в качестве объекта речевой деятельности в учебном процессе выступает текст. Главной задачей учебного процесса является понимание текста и умение воспроизводить.

Текст как основная коммуникативная единица приобретает в учебном процессе способность выступать в качестве основы для формирования коммуникативной компетенции в аудитории, изучающей русский язык. Для формирования коммуникативной компетенции текст должен содержать актуальную информацию, которая соответствует определенным требованиям и повышает интерес обучающихся к языку. Так, по теме “Язык и его основные функции”, обучающимся даётся ряд текстов: “Язык как зеркало народа”, “Язык мой - друг мой”, “Русский язык в Казахстане”, “Русский язык в мире” и т.д. с грамматическими и лексическими заданиями, которые постепенно по степени усвоения усложняются.

Первым этапом усвоения содержания текста является правильное чтение и понимание новой информации, которое закрепляется ответами на вопросы. Перед чтением нового текста необходимо подготовка обучающегося к восприятию материала. Помимо сообщения темы, цели и задачи, необходимо провести словарную работу с новыми словами или понятиями. Следующим этапом можно обозначить процесс воспроизведения полученной информации. После чтения и понимания новой информации необходимо запоминание ключевых моментов и умение их воспроизводить. Здесь необходимы знания по компрессии текста.

Результаты. Компрессия – это основной вид переработки текста. На основе определенных операций с текстом-первоисточником можно построить тексты новых жанров – конспекты, аннотации, тезисы, рефераты, резюме. [4] Для этого необходимо четкое понимание содержания текста, понимание смысловой связи частей текста между собой. Главное – это может быть процесс смысловой компрессии, в результате которого образуется минитекст, который содержит в себе основной смысл исходного текста. Работа над компрессией текста способствует более глубокому его пониманию. Для этого нужно уметь выделить главную и второстепенную информацию, уметь воспроизводить информацию текста по плану в письменной форме.

В процессе компрессии происходит осмысление основной идеи текста, её краткое изложение в переработанном виде. В результате получается содержательный текст, замещающий оригинал, созданный обучающимся в результате его речевой деятельности.

Основой формирования речевых умений в области чтения, письма, аудирования, говорения и их дальнейшего совершенствования в процессе обучения всегда является научный текст (учебно-научный, общенаучный, специальный научный текст).

Научные тексты бывают трех видов:

- Научный
- Научно-учебный
- Научно-популярный

У каждого из них свой адресат и для каждого существуют свои требования. Самый строгий вид научного текста – научный. Используется специалистами для специалистов.

Научно-учебный текст обладает средней сложностью, используется для создания учебных и методических пособий, учебников и т.д.

Наконец, научно-популярный текст связывает науку с широкими массами. К нему не предъявляются строгие требования, он не содержит массу терминов, а если и содержит, то все они подробно объясняются.

В основе профессионально ориентированного обучения русскому языку как иностранному в вузе также лежат научные тексты по специальности. Текст – это образец того, как функционирует язык. При коммуникативном подходе именно он является исходной и конечной единицей обучения. Как отмечает А.В. Санникова, “значение научного текста в обучении русскому языку многопланово: в тексте по специальности сочетаются общенаучная и узкоспециальная, международная и сугубо русская терминология; текст по специальности предоставляет возможности для понимания и дефиниции терминов. Научный текст по специальности даёт возможность гармонично сочетать в процессе обучения упражнения по выработке навыков овладения языком и работы с научным текстом” [10, 2]. Таким образом, именно

работа с научным текстом по специальности является основной и важной составной частью обучения студентов на занятиях по русскому языку.

В процессе работы со студентами со средним уровнем владения русским языком (В 1, В2) на практических занятиях в вузе применяются разные эффективные методы обучения. Научный текст по специальности является одним из наиболее весомых и важных приёмов обучения языку. Именно через научные тексты обучающиеся усваивают не только новую необходимую лексику для применения в дальнейшем в процессе коммуникации в профессиональной сфере, но и расширяет знания по грамматическим и стилистическим особенностям применения данной единицы коммуникации.

Обсуждение. Рассмотрим следующий текст с дифференцированными заданиями из методического пособия «ЧИТАЕМ НАУЧНЫЕ ТЕКСТЫ ПО-РУССКИ» [5, 20].

Задание 1: Найдите в словаре новые слова и переведите их. Определите род имён существительных. Определите вид глаголов. Составьте словосочетания со словами: “вакуум”, “давление”, “космос”, “напиток”, “термос”, “воздух”, “излучать”. Напишите синонимы, антонимы к словам: “удалять”, “уносить”, “начало”, “ровный”, “снаружи”, “частичный” вакуум пространство космос атмосфера давить, давление, частичный термос начало, изначальный удалять / удалить что? откуда? удалённый, удалён встречать кого? встречаться с кем? закачивать / закачать что? выкачивать / выкачать что? втягивать / втянуть что? засасывать / засосать что?

2. изначально поверхность (верх) теплопроводность вентилятор отверстие пылесос пить, питьё вынуждать, вынуждая излучать, излучая (луч) что? носить, уносить, унося что? поступать / поступить снаружи =/= внутри, изнутри вращать(ся)

вакуум	удалять / удалить что? откуда? удалённый, удалён
пространство	встречаться с кем? встречать кого?
космос	закачивать / закачать что?
атмосфера	выкачивать / выкачать что?
давить, давление	втягивать / втянуть что?
частичный	засасывать / засосать что?
термос	
начало, изначальный	

Предтекстовые задания.

1. Прочитайте название текста. 2. Вы можете сказать, о чём этот текст? 3. Что Вы можете сказать о вакууме?

Задание 2. Прочитайте текст.

Вакуум

Вакуум – это абсолютно пустое пространство, из которого удалён воздух. Учёные не могут создать полный вакуум. Самый чистый вакуум находится в космосе, но и там встречаются частицы газа и пыли. Когда мы говорим о вакууме, мы обычно подразумеваем частичный вакуум, который получается при удалении большей части воздуха. Давление атмосферы старается закачать в вакуум воздух или жидкость. Так происходит, когда ты втягиваешь в себя напиток через соломинку. Ты засасываешь в себя воздух, создавая частичный вакуум. Атмосфера давит на напиток в твоём стакане, вынуждая его подняться по соломинке. Частичный вакуум в термосе сохраняет температуру напитка. Напиток наливают в бутылки с двойными стеклянными стенками. Большую часть воздуха между стенками выкачали, создав частичный вакуум с низкой теплопроводностью. Однако часть тепла излучается и в этом вакууме, но блестящие поверхности стен отражают его обратно. Несколько часов питьё остаётся горячим или холодным в зависимости от того, каким оно было изначальное. Вакуумный пылесос засасывает грязь и пыль с мебели и пола. Его мотор вращает вентилятор, создавая внутри частичный вакуум. Воздух снаружи рядом с отверстием засасывается внутрь пылесоса, унося с собой грязь и пыль. Пыль поступает по трубке в мешок, который служит фильтром. Грязь остаётся там, а воздух уходит. Некоторые пылесосы надо толкать по полу, и у них есть вращающаяся щётка, которая собирает грязь. В другие пылесосы грязь засасывается через отверстие на конце длинной гибкой трубки.

Притекстовые задания.

1. Читайте текст по абзацам.

2. Читая текст по абзацам, задайте друг другу вопросы и ответьте на них.

3. В каждом абзаце найдите предложения, в которых содержится главная информация, прочитайте их.

4. Напишите номинативный план текста.

5. Используя план, расскажите, о чём говорится в начале текста, о чём говорится во втором абзаце и так далее. В ответе используйте простые предложения и следующие слова: говорится, речь идёт, пишется, рассказывается, описывается; а также слова: далее, также, в частности, кроме того, в конце текста.

Послетекстовые задания.

Задание 1. Ответьте на вопросы:

1) Что такое вакуум?

2) Можно ли искусственно в лаборатории создать вакуум?

3) Где в чистом виде встречается вакуум в природе?

4) Какой вакуум можно получить в лаборатории?

5) Какое физическое явление происходит, когда мы пьём напиток через соломинку? 6) Почему внутри термоса сохраняется температура напитка? Излучается ли тепло напитка? Теряет ли он свою температуру?

7) Как работает вакуумный пылесос?

8) Расскажите о проблеме текста.

9) Какова основная идея текста?

Задание 2. Выпишите из текста существительные, прилагательные, глаголы. Задание 3. Выпишите из текста существительные с суффиксом –ОСТЬ.

Задание 4. От глаголов образуйте причастия и деепричастия.

Задание 5. Выпишите от глаголов форму с –ся, если это возможно.

Задание 6. От прилагательных образуйте степени сравнения и краткую форму. Модель: Строгий - строжайший, строг.

Задание 7. Выпишите из текста словосочетания “сущ. сущ. в Р.п.”

Модель: часть тепла.

Следующий пример текста по специальности;

Задание 1. Найдите в словаре новые слова и переведите их. Определите род имён существительных.

Определите вид глаголов.

2. Составьте словосочетания со словами: “линза”, “фокус”, “отражать”, “дальнозоркий”, “близорукий”, “изображение”, “бинокль”, “телескоп”, “лист”. Напишите синонимы, антонимы к словам: “вогнутый”, “перевёрнутый”, “дальнозоркий”, “впереди”, “увеличивается” линза очки (мн. число) вогнутый, вогнутая линза выпуклый, выпуклая линза тонкий середина сетчатка бинокль телескоп фокус, фокусировать увеличивать / увеличить, увеличительное стекло привыкать / привыкнуть отражать / отразить; отражение близорукий глаз (близкий) дальнозоркий глаз (дальний) далёкий, отдалённый предмет (даль) перевёрнутое изображение планета солнечной системы

Магнит дрель полюс север, северный юг, южный противоположный постоянный магнит феррит прут, подкова, кольцо	немало = много замечать / заметить сблизить сойтись $\neq$ разойтись притягивать(ся) $\neq$ отталкивать(ся) намагничивать(ся), намагниченный подвергать(ся) чему? Воздействию строить(ся) выстраиваться / выстроиться где?
--	--

Предтекстовые задания.

1. Прочитайте название текста.

2. Вы можете сказать, о чём этот текст?

3. Что Вы можете сказать о линзах?

Задание 2. Прочитайте текст.

Линзы

Линзы в очках - это стекло или пластмасса особой формы, которая искажает луч света. Существует два типа линз. Вогнутыми называются линзы, которые тоньше в середине. Эти линзы рассеивают лучи света. Выпуклая линза толще всего в середине. Когда луч света проходит через выпуклую линзу, он сужается до точки, в которой линза его фокусирует. Выпуклая линза может использоваться в качестве увеличительного стекла. Если держать такую линзу над газетой, мы увидим, как увеличиваются под ней слова. Если над теми же словами держать вогнутую линзу, мы увидим, как слова уменьшаются.

Если держать вогнутую линзу перед листом картона, повернутого к окну, линза образует на картонке маленькое перевернутое изображение окна. Это изображение мы называем отражением. Выпуклые линзы находятся в наших глазах. Они создают на внутренней поверхности глаза изображение того, что мы видим. Это изображение перевернуто, но наш мозг привык к этому и воспринимает его как нормальное. Мы можем использовать линзы очков, чтобы исправить зрение. В нормальном глазу свет фокусируется на сетчатке. В близоруким глазу свет фокусируется впереди сетчатки. Это можно исправить с помощью вогнутых линз. В дальнозорком глазу фокусировка происходит позади сетчатки. Это исправляется выпуклыми линзами. Линзы находят много применений в нашей жизни. Они используются в фотографии, когда перевернутое изображение переводится на плёнку. Линзы используются в микроскопах, чтобы увеличить предметы, слишком маленькие для нашего зрения. Линзы используются в биноклях, чтобы увеличить отдалённые предметы. Очень удалённые предметы, например, планеты солнечной системы, можно рассмотреть с помощью телескопа. И в нём тоже находятся линзы.

Притекстовые задания.

1. Читайте текст по абзацам.
2. Читая текст по абзацам, задайте друг другу вопросы и ответьте на них.
3. В каждом абзаце найдите предложения, в которых содержится главная информация, прочитайте их.
4. Напишите номинативный план текста
5. Используя план, расскажите, о чём говорится в начале текста, о чём говорится во втором абзаце и так далее. В ответе используйте простые предложения и следующие слова: говорится, речь идёт, пишется, рассказывается, описывается; а также слова: далее, также, в частности, кроме того, в конце текста.

Послетекстовые задания.

Задание 1. Ответьте на вопросы:

- 1) Что такое линза?
- 2) Как работает линза?
- 3) Какие бывают линзы?
- 4) Как работает выпуклая (вогнутая) линза?
- 5) Есть ли линза в организме человека? Где она находится?
- 6) Что такое близорукость (дальнозоркость)?
- 7) Как исправить плохое зрение?
- 8) Где используют линзы?
- 9) Как используют линзы в микроскопах, биноклях, телескопах?
- 10) Приведите примеры использования линз в жизни. Расскажите о них.
- 11) Расскажите о проблеме текста.
- 12) Какова главная идея текста?

Задание 2. Объясните выражение близорукий, дальнозоркий, отдалённый, вогнутая/выпуклая линза.

Задание 3. Выпишите из текста существительные, прилагательные, глаголы.

Задание 4. Образуйте прилагательные от существительных. Модель: соль – соляной. Задание 5. От глаголов образуйте повелительное наклонение. Модель: рассказать - расскажите!

Задание 6. Выпишите из текста существительные с суффиксом –ОСТЬ, –ЕНИ-Е. Образуйте от них глаголы.

Задание 7. От глаголов образуйте, если это возможно, существительные при помощи суффиксов – ОСТЬ, –ЕНИ. Модель: соединять – соединение.

Задание 8. От глаголов образуйте видовые пары. Модель: увеличивать - увеличить. Задание 9. От глаголов образуйте причастия и деепричастия. Модель: замёрзнуть – замёрзший - замёрзая.

Задание 10. Найдите причастия и причастные обороты в тексте. Запишите глаголы, от которых образованы причастия.

Задание 11. Найдите и выпишите из текста деепричастия и деепричастные обороты. Задание 12. Образуйте от глаголов форму с –ся, если это возможно.

Задание 13. От прилагательных образуйте степени сравнения и краткую форму. Модель: тонкий – тоньше, тонок; толстый- толще, толст.

Задание 14. Выпишите из текста словосочетания “сущ. сущ. в Р.п.”, “Модель: планета солнечной системы, помощь телескопа” [6, 72-74].

Заключение. Таким образом, в результате работы с художественными, научными, публицистическими текстами, включающими различные виды работы, как чтение и воспроизведение текста, выполнение предтекстовых, притекстовых, послетекстовых грамматических, лексических, морфологических, синтаксических упражнений, заданий по развитию речи, а также переработка текста т.е. компрессия, обучающиеся могут усвоить язык того или иного уровня. В данном случае мы рассмотрели несколько примеров научного текста по специальности, в котором проследили как научный текст по специальности выступает эффективной единицей обучения и способствует формированию коммуникативной компетенции обучающегося. Тексты и задания должны располагаться по принципу “от

простого к сложному”, начиная с менее сложных научных текстов по специальности и менее сложных заданий, затем переходя к более сложным. Тексты повышенной сложности и задания к ним преподаватель может сформулировать самостоятельно, исходя из собственного опыта и потребностей студентов. Систематическая работа с текстом по специальности является ведущей составной частью обучения студентов на занятиях по русскому языку как иностранному как на основных курсах, так и практических занятиях. Это развивает навыки репродуцирования и продуцирования текстов и способствует формированию научной коммуникативной компетенции в профессиональной сфере.

Список использованной литературы :

- 1 С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. М-ва 2010.с 735.
- 2 М. М. Бахтин. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г.Бочаров; Текст подгот. Г.С.Бернштейн и Л.В.Дерюгина; Примеч. С.С.Аверинцева и С.Г.Бочарова. — Изд.2-е. - М.: Искусство, 1986. — с.297-325, 421-423 (прим.).
- 3 Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. Питер 2019 г, с. 279.- книга
- 4 Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: Издательство ИКАР. Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. 2009
- 5 Ярица Л.И. “ЧИТАЕМ НАУЧНЫЕ ТЕКСТЫ ПО-РУССКИ” [5, с. 20]. Издательство Томского политехнического университета 2012
- 6 Ярица Л.И. “ЧИТАЕМ НАУЧНЫЕ ТЕКСТЫ ПО-РУССКИ” [5, с. 72-74]. Издательство Томского политехнического университета 2012

References:

- 1 S.I. Ojegov. *Tolkovy i slovar rusko go iazyka*. M-va 2010.s 735.
- 2 M. M. Bahtin. *Problema teksta v lingvistike, filologii i drugih gumanitarnykh naukh. Opyt filosofskogo analiza*. Bahtin M.M. *Estetika slovesno go tvorchestva* / Sost. S.G.Bocharov; Tekst podgot. G.S.Bernstein i L.V.Derugina; Primech. S.S.Averinseva i S.G.Bocharova. — Izd.2-e. - M.: Iskustvo, 1986. — s.297-325, 421-423 (prim.).
- 3 Vygotski L.S. *Myslenie i rech. Psihologicheskie issledovaniya*. Piter 2019 g, s. 279
- 4 *Novyi slovar metodicheskikh terminov i ponati (teoria i praktika obucheniya iazyka m)*. — M.: Izdatelstvo IKAR. E. G. Azimov, A. N. Sukin. 2009.
- 5 Iarisa L.I. “CHITAE M NAUCHNYE TEKSTY PO-RUSKI” [5, s. 20]. Izdatelstvo Tomskogo politehnicheskogo universiteta 2012
- 6 Iarisa L.I. “CHITAE M NAUCHNYE TEKSTY PO-RUSKI” [5, s. 72-74]. Izdatelstvo Tomskogo politehnicheskogo universiteta 2012

MPHTI 16.21.21

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.58>

Yermekbayev M.,¹ Koishibaeva N.²

^{1,2} South-Kazakhstan university named after M.Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCE

Abstract

The main result of the learning process in primary school depends on how many competencies the student has mastered. a student who has developed linguistic and cultural competencies is immersed in the grammatical structural secrets of the Kazakh language, understands the laws of applying certain grammatical rules in speech, and learns the mechanism of sentence formation. And without competence, the undocumented skills of theoretical complementarity are transformed into the preparation of a single plateau. On a conscious scale, students' language competencies become a necessary condition for organizing their language skills and abilities. Properly formed language and cultural competencies help students to understand the studied phonetic, lexical, grammatical phenomena in depth, to understand the mechanism of Word formation, correct spelling rules, the presence of certain types of speech in the language presence, syntactic structures, etc.

Keywords: education, primary school education, Kazakh language teaching, vocabulary approach, language competence, formation of language competence

Ермекбаев М.А.,¹ Қойшыбаева Н.²

^{1,2} М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК-МӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация

Бастауыш мектептегі оқыту үдерісінің негізгі нәтижесі оқушының қаншалықты құзіреттіліктерді игергеніне байланысты. тілдік - мәдени құзіреттіліктері қалыптасқан оқушы қазақ тілінің грамматикалық құрылымдық құпиясына енеді, қандай да бір грамматикалық ережелерді сөйлеуде қолдану заңдылықтарын түсінеді, сөйлемнің құрылу механизмін меңгереді. Ал құзіреттіліксіз теориялық толықтырудың құжаттандырылмаған біліктері бір өзі үстіртін даярлауға айналып кетеді. Саналы көлемде оқушылардың тілдік құзіреттіліктері олардың тілдік қатысым дағдылары мен біліктерін ұйымдастырудың қажетті шарты болып келеді. Дұрыс қалыптасқан тілдік-мәдени құзіреттіліктер оқушыларға оқытылып отырған фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құбылыстарды терең ұғынуға көмектеседі, сөз құралу механизмін түсінуге, дұрыс жазылу ережесін, тілдік қатысымның қандай да бір сөйлеу түрлерінің болуын, синтаксистік құрылымдарды және т.б. жете ұғынуына көмектеседі.

Түйін сөздер: бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушыларының тілі, психолінгвистика, бала тілінің дамуы, бастауыш мектеп оқушыларының тілдік қалыптастыру мәселесі

Ермекбаев М.А.,¹ Қойшыбаева Н.²

^{1,2} Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Основной результат процесса обучения в начальной школе зависит от того, насколько компетентен ученик. Обучающийся, у которого сформированы лингвокультурные компетенции, погружается в грамматическую структуру казахского языка, понимает закономерности употребления в речи тех или иных грамматических правил, овладевает механизмом построения предложения. А недокументированные умения теоретического дополнения без компетенции превращаются в одно самообразование. В осознанном объеме языковые компетенции учащихся являются необходимым условием организации их умений и навыков речевого общения. Правильно сформированные лингвокультурные компетенции помогают учащимся глубже понять изучаемые фонетические, лексические, грамматические явления, понять механизм словообразования, правила правильного написания, наличие тех или иных видов речевого общения, синтаксические конструкции и др.

Ключевые слова: образование, образование в начальной школе, преподавания казахского языка, словарный подход, компетенция, формирование компетенции учащихся

Introduction. The work on the formation of language and cultural competence of primary school students was carried out through didactic principles. Didactic principles are the basis for the organization of the learning process, the Quality of knowledge, the effective use of teaching aids and methods in the classroom.

Methods. Didactic scholars divide didactic principles into more than a hundred types and distinguish the peculiarities of each according to its purpose [1], [2], [3], [4], [5].

The scientist A.Isabayev noted that in the implementation of didactic principles, the teacher observes two main principles: first, students' conscious understanding of learning materials, active participation of students, and second, the teacher's visual aids, systematic interpretation of the lesson in terms of activities. He believes that the lessons should be based on the following principles: scientific, systematic, visual, linking theory with practice, easy to understand, taking into account the mental characteristics of students [6, 8-11].

Zh.Koyanbayev and R.Koyanbayev add two new principles to the above principles. The first is the principle of comprehensibility, the second one is the principle of purposefulness of the learning process [7, 204-215].

S. Rakhmetova, G. Uaisova, A. Zhumabayeva and other scientists studied scientifically the methods of teaching the Kazakh language in primary school. Methodologists recommend the implementation of the above principles of

teaching: the principle of comparing the meaning of a word with the being it represents, the semantic-lexical or lexical paradigm, the principle of attention to the nature of language, the principle of understanding the meaning of words.

Depending on the purpose and specificity of our work, the following pedagogical principles were identified: *strengthening the unity of theory and practice, maintaining the hierarchy in the learning process, improving students' own views and worldviews, developing students' skills of creative performance, emphasis on students' speech culture. The principles of mastery play a leading role.*

Research result. Now let's focus on these didactic principles:

1. **On the principle of strengthening the unity of theory and practice**, the content of language materials in the textbook is taken into account in accordance with the concepts in the field of language and their structure. The connection "Knowledge is life" and effective methods are used in the analysis and teaching of real-life examples.

2. **The principle of hierarchical continuity in the learning process** is based on the development of knowledge and skills acquired by students from easy to difficult, from simple to complex. The data used in the study of language materials were continued.

3. **The principle of improving the student's own views** and worldview is not given to students in a ready way, but is aimed at the development of their search, independence, creative thinking.

4. **According to the principle of paying attention to the culture of speech** of students, the etiquette in a particular situation requires compliance with the rules inherent in the order of communication, spelling. One of the main goals of teaching regional geography in primary school is not only to form in students a sense of etiquette, but also to master the norms and principles of etiquette, passed down from generation to generation, to lay the groundwork for polite and courteous speech. Therefore, it is necessary to master the skills of speech culture in each lesson, creating conditions for students to feel freedom of speech, freedom of thought, to express themselves openly and clearly. According to this principle, the primary school teacher should listen to and understand what someone else is saying. Moreover, they are able to express their thoughts clearly, accurately, and read, understand the textbook and fiction, then express their thoughts. Finally, it is necessary to develop the skills of oral communication in linguistic communication.

5. The student is required to perform the creative task in accordance with the purpose according to **the principle of developing students' skills of creative performance** of topics. Students can learn that the art of speech is more important than other types of art. Creative work encourages the child to accept all the good and beauty that he has seen and noticed. The teacher keeps this in mind when organizing creative work. Creative work should not be expected from students with insignificant phrases "write a poem in class today" or "write a story". And how to create creativity? The teacher should:

- talk to a child as equals, be very close;
- always hope for them saying the phrases "You can" and "I believe in you" and to express confidence;
- Assessment of student opportunities, encouragement of achievement;
- read a poem to arouse their interest, ask questions to find out the child's thoughts, tell interesting stories, etc. ;
- get into a situation with students in order to introduce them to the world of art of speech;
- The teacher's relationship with the student in creative work of non-linguistic aspects (view, feelings, smiles, facial expressions, etc.).

The educational aspect of the work is taken into account when forming a creative state. For example: the task from the 4th grade on the "Kazakh language" is given to write an essay on the theme "The waters of our land". Questions were asked using the "Demonstration" method to rise students' interest. Two different images are displayed. The first picture shows a desert, and the second picture shows green trees, wetlands, and beautiful scenery. In order to inspire, the following questions were asked:

- Which of these two pictures do you like?
- Why do you like it?
- And why don't you like this picture?
- Why is this place in such a state?
- Can a beautiful land turn into a desert?

The students answered the last question and gave their opinions. These questions opened the topic of a new lesson. I liked the work of one student. He spoke about the Arys River and its poor ecological condition. This work is more than a work of research. Two tapes were shown to complement this topic. In one of them, there is a gurgling river, on both sides of the river there are thick trees, flying birds, thick reeds, etc. There are people who have gathered their belongings, people who are fishing. When students who have seen these scenes are asked to draw their own conclusions, they say, "Water is the source of life. There is life in the wetlands."

In the second video, the riverbank is cloudy and polluted. Fish are dying because of the waste, and birds are dying on the shore. There are people leaving the rubbish after the weekend. According to the video, the children responded to the extracurricular educational event by saying "People do not have a day without nature, there is no language of nature to say this."

In order to continue this work, we went on a trip to the banks of the Arys River. As a result, if we can stimulate the student to search, then the child develops the ability to think in the textbook, not only think about what he saw, but also summarizes and answers students' questions. Develops the ability to speak in public.

It was possible to eliminate inappropriate words and stylistic errors used by students using the method of "Kultokpe"(rubbish bin). For example: the words such as "balдар" (guys) and "otkan"(sitting) we agreed to throw away and stop using them.

The "Rules of Success" were approved for the performance of creative work organized jointly with children:

- Read a lot.
- Do not use words that you do not know.
- Do not repeat one word, one idea.
- Do not confuse inappropriate words, adjectives.
- Competent writing in literary language.
- Concise, polite thinking.
- Reporting themselves, accepting criticism from friends.
- To be friends.

The work was carried out as a result of dialogue between teacher-student, student-student, student-parent in the field of language communication.

Discussion. The role of visual principles in the formation of linguistic and cultural competencies of students has a special place. Demonstrations are often used in primary school because the child's mind is not yet fully formed and needs to rely on real images. The purpose of illustration is not to explain things themselves, but to use them as a basis for explaining certain material. Because of the age of the child, he will not be able to master reading tasks on his own without relying on visual aids. This is because it is easier for a child to perceive a real image than an abstract image. This feature is common not only in the first grade, but also in all primary school students.

Demonstrations in the classroom do not always work, so it is better to combine the oral interpretation of the content of the study with the demonstrations, alternating one to another. If the teacher is constantly presenting the lesson material orally, then due to the strong excitation of a certain center of the student's brain, it becomes slower and faster. And if the content of learning is constantly changing, both verbally and visually, then not only one giant of the brain, but also other centers will be added in turn, and students will be absent for a long time during the lesson.

The work on the formation of language and cultural competence of school children is carried out regularly in the Kazakh language and literature classes. One of the most important functions of visual aids for the formation of linguistic and cultural competence of primary school students is the use of certain language materials. One of the motivations for students to speak in the classroom is the picture, if the picture is made in accordance with aesthetic requirements, its theme and images correspond to the grammatical form and construction required by the program, it will be successful in shaping students' linguistic and cultural competence.

Distributed pictures are an effective form of visual aids for in-depth study of English language materials in accordance with these requirements, the formation of linguistic and cultural competence of students. This includes tasks related to the topic of the material, the image of the object or phenomenon, as well as the formation of skills to determine the meaning of a particular word and its correct use, enriching the vocabulary of the student. The question in the picture may come not only from the vocabulary, but also from other areas of linguistics. For example, in Grade 4, during the exercise on the topic of "Verbs", students are asked to reveal the meaning of the verbs "hear" and "be heard" in the picture, to make sentences involving the verbs in the dialogue of children talking on the phone. Such work allows to understand the meaning of words, to remember the rules of spelling, to check the level of mastery of the material, to develop the skills of communication in the presentation of the content of the given picture.

Video materials are one of the most effective visual aids in the formation of language and cultural competence of primary school students. Videos also consist of a set of visual materials. The main purpose of its use is to promote the development of language and cultural competence of primary school students, as well as the formation of literate writing skills, the formation of communicative speech. The content of each frame, which is given to students, requires accurate and accurate verbal description. Completion of this task will allow you to test your knowledge of the norms of literary language. Therefore, in order to reveal the content of each frame, the goal is to use the language materials mastered in connection with the object or phenomenon depicted in it.

For example, you can use the following frames when passing verb tenses.

1] A woman standing on the street with hand luggage looking at the driver from the cab window with a questioning look.

2] A bright-faced driver who opened the cab door and asked the woman to get in the car.

The teacher shows the shots one by one and asks one of the students to describe the course of action in the shots in the past tense and the other in the present tense. As a result, students gain a deeper understanding of the language material [verb tenses] through practical use, and learn to communicate systematically.

The use of visual aids in the classroom corresponds to the psychological basis for the formation of language and cultural competence of students, facilitates the development of long-term memory, as it allows you to systematically work with lexical material included in the active vocabulary.

Although lessons for the formation of language and cultural competence of primary school students can use visual aids for language development, these tools differ in content and purpose, as these visual aids are designed to develop other skills and abilities of the student.

The main purpose of connecting speech is not only to write a summary and composition, but also to develop specific language skills, first of all to understand the topic and convey the main action and event in it in different genres [reporting, description, reasoning].

Interactive whiteboards are widely used in schools to write summaries and essays. If the structure and content of the visuals are related to a specific type of creative work aimed at writing summaries, slides and movies serve as a stimulus to describe what you see. Any textbook used as a language stimulus should be age-appropriate in terms of clarity and structure of the author's thought.

The use of visual aids that facilitate the creation of a natural need for communication during independent creative work [the final stage in the formation of linguistic and cultural competence of primary school students] is a prerequisite for the formation of linguistic and cultural competence of primary school students, especially oral language.

Each of the above activities has its own opportunities to motivate students to create their own pronunciation: if the speech has a clear and expressive rhythm of the voice, the picture and video give additional creative inspiration to the graphics: the combination of words and images.

Film is the most important tool for the formation of language and cultural competence of primary school students. Because there is a harmony between video and audio, the video is in action, and the audio is complemented by music. However, in the final stages of language development, visualization is needed to motivate [motivate] the desire to express what one has seen and heard and one's attitude to it, as well as to facilitate creative pursuits and facilitate it. In order to practice oral presentation, it is useful to use audio texts in the genre of short and interesting plot, open and clear voice rhythm. Oral narratives are composed in the genre of informative, in the text of the plot, which is not interrupted from the most interesting and decisive part of the story, using sound recordings that lead the listener to creative imagination. The content of the story should instruct the young author to develop a new version of the story line and complete it in a logical system. [For example, sad or happy is resolved].

The materials presented for the training of oral communication also vary depending on their specifics. At the initial stage, the preparatory exercises use successful or unsuccessful answers to questions about a particular action or event, the author's arguments to defend his point of view, the following notes. In order to encourage students to express their opinions, it is helpful to listen to notes that compare conflicting views on a particular event. Such recordings engage the audience in a debate, forcing them to determine the direction of the action under discussion, to side with a particular point of view. Filmstrips for each stage of storytelling are different in content and structure. For the first training exercises it is better to use an interesting plot, which is perfect in terms of construction. Each frame is explained verbally, explaining the relationship between the stages of development of the action and the event: it facilitates the perception of the visual material as a whole. In order to write a creative story in English, they use unfinished or full-plot, but subtitled films. Each of these options helps to improve the plot and explain it verbally, to reveal to young viewers their own creativity. Filmstrips that teach storytelling in a systematic way should be engaging and engaging in terms of content.

One of the motivations for students to talk is a movie. Its peculiarity is due to the plot structure and the ability of the protagonist to sound [speak] and the musical accompaniment.

When using visual aids, the teacher should combine verbal descriptions of the object and phenomenon [or its image]. Because the visuals are definitely dumb. This sharing of feelings and words is a prerequisite for children to recognize the individual in general, the individual in general. The teacher not only introduces the features and details of the object, but also explains its features. A teacher's speech is more powerful than a visual aid, because it can fully cover the necessary details that the author of the illustration did not take into account.

Conclusion. To draw the conclusion, the purpose of the formation of linguistic and cultural competence of primary school students is the organization of research activities of students through cultural materials, increasing student engagement, the formation of skills for independent learning, development of creative and logical thinking, language and cultural competencies.

References:

- 1 Turgunbaeva B. A. *Technologies of developing learning A.*: 2000.- 90 P. -book
- 2 Kukushin V. S. *Modern pedagogical technologies. The beginning of the school. Thanks for the teacher.* Rostov-on-Don: Phoenix, 2004. - 384 STR.
- 3 Kushimbetova S. A. *Pedagogical conditions for the use of innovative teaching methods in the educational process. Dissertation for the degree of candidate of Pedagogical Sciences.* Almaty, 2004. - 154 P.
- 4 Kurmanova N. *Scientific and methodological foundations of the technology of developing the syntax of phrases in Kazakh schools. Dissertation for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences.* Almaty, 2004. - 369 P.
- 5 Alimzhanov D., Mamanov I. *methods of teaching the Kazakh language, Almaty: shul, 1996, 248 P.*
- 6 Isabaev A. *Didactic bases of teaching the Kazakh language. Almaty: Kazakh University, 1993, 160 P.*
- 7 Koyanbayev Zh. Koyanbayev R. *Pedagogy. Astana. ENU 1998-378 P.*

Жолдасова А.А.,¹ Хайргельдина А.К.²

^{1,2} НАО “Университет Нархоз”,
Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ “ПИСЬМО И МЫШЛЕНИЕ” КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ДИСЦИПЛИН ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЦИКЛА

Аннотация

Статья посвящена вопросу использования технологии “Письмо и мышление” при изучении дисциплин общеобразовательного цикла в неязыковых вузах. Современное образование в последнее десятилетие подвергается трансформации и переосмыслению как в области учебно-воспитательного процесса, так и в общественном сознании в целом. Образование по модели свободных искусств и наук отвечает современным требованиям, предъявляемым к выпускникам вузов, которые должны обладать в полной мере комплексом социокультурных, коммуникативных и ценностно-смысловых компетенций. Данная модель обучения меняет и роль преподавателя, который традиционно воспринимался как транслятор учебной информации в одностороннем порядке. Центральное место при таком подходе к образованию занимает работа с текстом. Чаще всего таким текстом выступают не параграфы из учебников и учебных пособий, а тексты - первоисточники (статьи авторов по изучаемой теме, документальные первоисточники и др.).

Ключевые слова: либеральное образование, критическое мышление, письмо и мышление, тексты-первоисточники, интерактивные методы обучения, техники письма, “Письмо в зонах”, модульные дисциплины

Жолдасова А.А.,¹ Хайргельдина А.К.²

^{1,2} “Нархоз Университеті” ТАҚ,
Алматы, Қазақстан

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ЦИКЛДАҒЫ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ҮШІН “ЖАЗЫЛЫМ ЖӘНЕ ОЙЛАУ” ТЕХНОЛОГИЯСЫН СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДЫҢ ӘДІСІ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Мақала тілдік емес университеттердегі жалпы білім беру циклінің пәндерін оқытуда “Жазылым және ойлау” технологиясын қолдануға арналған. Соңғы онжылдықта заманауи білім беру процесі оқу-тәрбие ісінде де өзгеріске ұшыраған және оның тұтастай алғанда қазіргі қоғамның дамуындағы рөлі де түрленген. Өнер, ғылым мен модель бойынша білім беру әлеуметтік-мәдени, коммуникативті және құндылық-мағыналық құзыреттіліктің толық спектріне ие болуға тиісті университет түлектеріне қойылатын заманауи талаптарға сай келеді. Оқытудың бұл моделі оқу апаратын дәстүрлі түрде таратушы ретінде ғана біржақты қабылданған оқытушының да рөлін өзгертеді. Білім беруге қатысты мұндай тәсілде мәтінмен жұмыс істеу негізгі орынды иеленеді. Көбіне мұндай мәтіндер оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың параграфтары болмайды, керісінше мәтіндер – бастапқы дереккөздер (зерттелетін тақырып бойынша авторлардың мақалалары, деректі бастапқы көздер және т.б.) болып табылады.

Түйін сөздер: либералды білім беру, сыни тұрғыдан ойлау, жазылым және ойлау, бастапқы мәтіндер, оқытудың интерактивті әдістері, жазу техникасы, “Зоналарда жазу”, модульдік пәндер

Zholdassova A.,¹ Khairgeldina A.²

^{1,2} Non-profit joint stock company “Narxoz University”,
Almaty, Kazakhstan

USE OF “LETTER AND THINKING” TECHNOLOGY AS A METHOD FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING IN STUDYING DISCIPLINES OF THE GENERAL EDUCATIONAL CYCLE

Abstract

The article is devoted to the use of the technology “Writing and Thinking” in studying disciplines of the general education cycle in non-linguistic universities. In the last decade, modern education has been undergoing transformation

and rethinking both in the field of the educational process and its role in the development of modern society as a whole. Education based on the model of liberal arts and sciences meets modern requirements for university graduates who must have a full range of socio-cultural, communicative and value-semantic competencies. This teaching model also changes the role of the teacher, who was traditionally perceived as a one-sided translator of educational information. Central to this approach to education is working with text. Most often, such a text is not paragraphs from textbooks and teaching aids, but original texts (articles by authors on the topic under study, documentary primary sources, etc.).

Keywords: liberal education, critical thinking, writing and thinking, original texts, interactive teaching methods, writing techniques, “Writing to read in the zones”, modular disciplines

Введение. Современное образование в последнее десятилетие подвергается трансформации и переосмыслению как в области учебно-воспитательного процесса, так и в общественном сознании в целом. Принципы либерального образования, зародившиеся в США в 80-ых годах XX века, нашли своё отражение также и в системе образования России. Образование по модели свободных искусств и наук принята как система университетского образования в США и Нидерландах. В России центром либерального образования является Санкт-Петербургский государственный университет. В настоящее время интерес к данной модели обучения проявили и вузы Казахстана.

Методика. Образование по модели свободных искусств и наук отвечает современным требованиям, предъявляемым к выпускникам вузов, которые должны обладать в полной мере комплексом социокультурных, коммуникативных и ценностно-смысловых компетенций. “Современное образование по модели современных искусств и наук можно определить как систему высшего образования, призванную развивать в студентах желание и способность учиться, мыслить критически, общаться и ясно выражать свои мысли, а также готовить их к роли сознательных граждан общества”. [1, 8] Данная модель обучения меняет и роль преподавателя, который традиционно воспринимался как транслятор учебной информации в одностороннем порядке. При такой системе обучения в аудитории происходит интерактивный, ориентированный на студентов, процесс, где обучающиеся могут обсуждать и анализировать тексты, самостоятельно интерпретировать их, спорить, учиться друг у друга, моделировать различные ситуации в играх. Мнение студентов может отличаться от выводов преподавателя: они должны обосновать свою точку зрения, используя первоисточники и другие тексты, посвященные изучаемой теме. В своей работе преподаватель основывается на педагогике сотрудничества: помогает ориентироваться в материале, комментирует собственную точку зрения, управляет групповой работой в аудитории, при этом не претендуя на монополию знаний.

Обсуждения. Данная модель либерального образования была апробирована в Университете Нархоз для студентов первого курса. Большинство общеобразовательных дисциплин (психология, философия, социология, история Казахстана, культурология, русский и казахский языки, академическое письмо) были интегрированы в два модульных курса: “Человек и мир”, “Социум и политика”. Модульные дисциплины “Человек и мир”, “Социум и политика” вводят студентов в проблематику современных гуманитарных проблем через языки различных научных дисциплин, а также академической работы, связанной с письмом и чтением сложных текстов на родном и изучаемых языках. В ходе курса студенты читали и обсуждали тексты - первоисточники из различных областей гуманитарного знания, учились формулировать и аргументировать свои мысли устно и письменно с опорой на прочитанные тексты. Занятия были построены на использовании разнообразных интерактивных методик, помогающих студенту раскрывать свой индивидуальный потенциал и формировать критическое мышление.

Центральное место при таком подходе к образованию занимает работа с текстом. Чаще всего таким текстом выступают не параграфы из учебников и учебных пособий, а тексты - первоисточники (статьи авторов по изучаемой теме, документальные первоисточники и др.) для того, чтобы студент мог сформировать собственное мнение по изучаемым вопросам и темам. Такая работа способствует формированию критического мышления с каждым новым изучаемым текстом. В результате чего у студентов формируется целостное представление об изучаемой теме, а также различных взаимосвязях внутри тем и дисциплин общеобразовательного цикла. Итогом такой работы являлось исследовательское эссе, которому преподаватель уделял большое внимание, начиная с выбора тем самими студентами, формулированием тезиса и выстраиванием системы аргументации эссе. Преподаватель курировал все этапы исследовательского эссе, помогая студентам ориентироваться в обсуждаемой проблеме и рекомендуемой литературе. Такая тщательная и вдумчивая работа над первой попыткой академической работы студентов 1-го курса исключает плагиат в любом его виде. Студенты учились цитировать и выстраивать систему ссылок на первоисточники и уделяли внимание другим техническим аспектам работы.

Исследовательское эссе являлось заключительным этапом работы по модульным дисциплинам, который продолжался длительное время (9-10 учебных недель) и одновременно выступал формой экзамена по ним. Такая организация учебного процесса позволяет отойти от формализма в написании эссе и превращается в настоящую творческую и исследовательскую работу студента. Написание эссе предваряет целый подготовительный комплекс по работе с текстами- первоисточниками: студенты знакомятся и изучают тексты различной природы, разных жанров, и типов (философские эссе, критика, публицистика, научные статьи, драматургия, отчёты и документы, проза и поэзия). В основе данной модели обучения лежит технология письма

и мышления, опирающаяся во многом на теорию осмысленного обучения Л.С. Выготского: "... всякое размышление есть результат внутреннего спора, так, как если бы человек повторял по отношению к себе те формы и способы поведения, которые он применял раньше к другим". [2]

Письмо в учебном процессе выступает как основной инструмент мышления, а не его конечный результат. Во время обучения студенты в режиме тренингов осваивают базовые подготовительные техники письма, выполняя множество письменных заданий; они учатся совместно работать над задачами, требующими обсуждения и представления письменных отчётов и мини-эссе (эссе могут быть как индивидуальные, так и групповые). На каждом занятии студентам предлагается широкий спектр письменных заданий разного типа, которые выполняются в аудитории. Студенты работают под руководством преподавателя, обсуждая изучаемые вопросы и темы как индивидуально, так в парах и микрогруппах по 3-4 человека. Работа в аудитории (устная и письменная) строится на основе чтения и обсуждения текстов-первоисточников, которые преподаватель выбирает из хрестоматии модульных курсов. Большая часть текстов затрагивает центральные темы семинаров по изучаемым дисциплинам. Обязательным условием при таком формате обучения является домашнее чтение и анализ предлагаемых текстов студентами. Кроме этого студенты знакомятся с основами аргументации, работы с источниками, большое внимание также уделяется взаимному рецензированию письменных заданий студентов.

Во время прохождения курсов, основанных на методике письма и мышления, у студентов развиваются навыки академической культуры: свободное письмо без страха, уважение к коллегам, участие в дискуссиях, понимание академической этики и умение ставить под вопрос свои и чужие предположения. Происходит также развитие технических академических навыков: ведение заметок на основе чтения, навыки цитирования, изучение формы и структуры эссе и устные презентации своих идей.

Результаты. В течение всего курса на занятиях предлагаются различные техники письма: свободное письмо, свободное фокусированное письмо, нарративное письмо, метакогнитивное письмо, составление списков.

Свободное письмо предполагает изложение мыслей в свободном формате на любую тему. Данный вид письма, как правило, используется в начале занятий как способ концентрации внимания на нём. Большое значение имеет временной промежуток (обычно это 4-5 минут), во время которого студент должен успеть изложить свои мысли. Постепенно, в течение учебного процесса, студент учится фокусироваться на своих мыслях и отображать их в виде заметок.

В отличие от свободного письма свободное фокусированное письмо при таких же условиях проведения делает акцент (фокус) на предлагаемой преподавателем теме или вопросе, то есть студенты излагают свои мысли, имея их определенное направление. Этот вид письма можно использовать на разных этапах занятия в зависимости от поставленных преподавателем целей (настрой на занятие, способ введения в тему в начале занятия, способ "собрать" студентов после групповой работы, заключительный этап работы над темой).

Нарративное письмо и метакогнитивное письмо относятся к наиболее креативным видам письма. Они направлены не только на возможность изложения собственных мыслей студентов, но и на использовании при этом интересных форм изложения мыслей. Например, нарративное письмо предполагает изложение содержания материала от лица разных персонажей, в том числе предметов и явлений. Студентам предоставляется право выбора для реализации своего стремления показать собственный ход мыслей. Предлагаемая свобода выбора заставляет студентов максимально проявлять творчество и индивидуализм.

Задачей метакогнитивного письма является понимание студентом собственной роли в определённом процессе, оно выступает своеобразным видом рефлексии, который в будущей работе над эссе позволит избегать таких недопустимых метакогнитивных фраз в академическом письме как: "Как я писал выше...", "В моём эссе..." и пр. Метакогнитивное письмо может использоваться как заключительный этап после групповой работы в аудитории или как отдельный самостоятельный вид письма после прочтения текста.

Составление списков – ещё один эффективный приём работы с изучаемым материалом: он позволяет чётко и ясно формулировать свои мысли в виде пронумерованного списка. Списки могут составлять как студенты (индивидуально и в микрогруппах), так и преподаватель, "собирающий" отдельные пункты от каждого студента. Списки можно анализировать, дополнять, корректировать и использовать при различных видах работы на занятиях. Множество видов работ используется непосредственно при работе с текстами-первоисточниками. В качестве примера можно привести некоторые эффективные техники работы с текстом: "совместное чтение", "дискуссия по карточкам", "вопросы для совместного обсуждения", "диалогическая тетрадь", "развитие образов", создание "лоскутного эссе", "письмо в зонах". Остановимся на одном из самых эффективных и трудоемких видов работы с текстом – "Письмо в зонах". Этот вид задания требует подготовительного этапа в виде домашнего чтения предлагаемого преподавателем текста-первоисточника. При таком виде работы текст является не только источником информации, но и инструментом развития аналитических умений. Этот вид задания предполагает восприятие текста как творческого процесса анализа и оценивания текста. Каждый студент должен быть обеспечен листом бумаги (удобнее использовать формат А3).

В центре листа необходимо нарисовать овал или круг. В нижней части листа разместить прямоугольник. Всё оставшееся пространство листа необходимо поделить на 8 зон приблизительно одного размера. Зоны

необходимо пронумеровать. Внутри круга (фокуса) студенты записывают фамилию автора и название текста, не исключается возможность размещения ключевых слов и основных идей текста.

В Зоне 1 студент записывает первое впечатление от прочитанного текста или идеи, которые заинтересовали его при чтении. В эту же зону можно включить мысли о названии статьи или текста.

В Зону 2 студенту необходимо вписать предложения, фразу, слово или образ из любой части текста, которые, по его мнению, являются наиболее яркими или привлекающими его внимание. Необходимо также объяснить, почему эта часть текста так заинтересовала студента.

Зона 3 содержит анализ текста, который отражает вдумчивое чтение студентом. Для этого выбирается любая часть текста, в которой даётся объяснение ему. Из текста выбираются абзацы или фразы, которые наиболее важны для понимания глубины, логики и сути прочитанного. Студент также должен записать, почему выбранный им фрагмент так важен для понимания всего текста.

Зона 4 включает в себя какой-либо фрагмент текста или его мысль, которые студент считает крайне сложными и непонятными. Необходимо записать, как он его понял. В эту же зону студент может включить какое-либо важное утверждение или предположение из текста, в которое автор в начале верит (соглашается с ним), а затем ставит под сомнение (опровергает).

В Зоне 5 необходимо сделать логическое предположение: “На какой вопрос отвечает данный текст?”. Студенту необходимо записать этот вопрос.

Зона 6. Резюме. Обобщение основных положений анализируемого текста.

В Зоне 7 студенту необходимо собрать доказательства, выбрав из текста примеры, факты, пояснения, определения, сравнения, цитаты, аргументы, которые являются важными для аргументации идей автора, его намерений или общего значения текста.

В Зоне 8 студент размещает свои ассоциации (другие тексты, мнения, воспоминания, случаи из жизни и т.д.), которые возникли у него при прочтении и выполнении данного задания. Следует отметить, каким образом они дополняют текст.

После заполнения всех зон студенты должны прочитать всё, что написали, найти повторяющиеся мысли во всех зонах, мысленно суммировать всё написанное и сформулировать основную идею текста в виде одного предложения. Сформулированное предложение необходимо записать в прямоугольник. Это предложение предполагает неоднозначность и может быть оспорено. Можно предложить студентам начать писать эссе по изучаемому тексту с этого предложения.

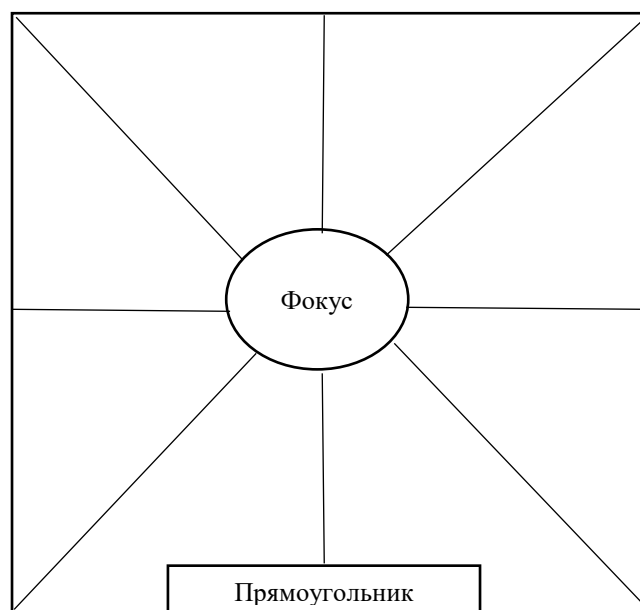
Обязательным условием работы над “Письмом в зонах” является совместная с преподавателем работа в аудитории с соблюдением тайминга (на каждую зону отводится примерно 5-7 минут). Вся работа занимает не менее двух академических часов.

Преподаватель может модифицировать содержание и количество зон в зависимости от целей, которые он ставит перед занятием.

Весь процесс работы над “Письмом в зонах” является подготовительным. Происходит глубокое погружение в текст-первоисточник с выходом на эссе. Таким образом, студенты осознают, что работа над эссе является многоступенчатым кропотливым трудом, у них исчезает страх перед “чистым листом”, так как вся подготовительная работа даёт весомый материал для изложения своих размышлений.

Размещение зон на листе (см. рисунок 1).

Рисунок 1

По завершении изучаемых модулей среди студентов было проведено анкетирование, которое показало, что работа по технологии «Письмо и мышление» является эффективной и интересной для студентов. Было опрошено 143 респондента, 80 % из которых подтвердили усвоение следующих компетенций и навыков:

- письменно излагать свои мысли и знания, используя различные стилистические средства и жанры письма;
- планировать работу над текстом академического эссе – от определения проблемы и формулировки главного тезиса до переработки черновой версии в финальную с учетом замечаний;
- письменно и устно выражать собственное мнение по поводу различных событий и текстов с использованием грамотной аргументации;
- формулировать сложные вопросы, в том числе связанные с мировоззренческими проблемами;
- анализировать и сравнивать классические тексты, отражающие исторические типы мышления;
- участвовать в дискуссии, критиковать и оценивать различные точки зрения, аргументированно отстаивать свою позицию;
- писать и грамотно оформлять письменные работы, в том числе академическое эссе, с соблюдением правил цитирования и составления библиографии;
- отбирать и структурировать материал, требуемый для написания письменной работы, в зависимости от сформулированных целей и задач;
- самостоятельно, и в составе группы формулировать учебные и творческие задачи, находить решения и представлять результаты в устной и письменной формах.

Заключение. Таким образом, использование технологии «Письмо и мышление» при изучении дисциплин общеобразовательного цикла в вузах является эффективным и действенным инструментом для формирования осознанной и свободной от стереотипов мышления вдумчивой личности. В современную эпоху развитие науки и новых технологий приводят к существенным изменениям в общественной жизни и требуют от будущего специалиста гибкости, креативности и многозадачности мышления, которые положены в основу принципов либерального образования.

Список использованной литературы:

1. *Свободные искусства и науки на современном этапе: опыт США и Европы в контексте российского образования: Сборник статей / Под. ред. Дж. Беккера, Ф. В. Федчина. – СПб.: СПбГУ, 2014. – 124 с.*
2. *Выготский Л.С. Психология развития человека. — М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с. — URL: http://yanko.lib.ru/books/psycho/yugotskiy-psc_razv_chel-3-problema_kul'turnogo_razvitiya_rebenka.pdf (дата обращения 07.01.2021).*
3. *Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. – 344 с.*
4. *Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Искусство преподавания: концепции и инновационные методы обучения: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. –198 с.*
5. *Иванова Л.Ю. Использование технологии «Развитие критического мышления через чтение и письмо» в процессе обучения / Л.Ю. Иванова. — Текст: непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VII Международной научной конференции (г. Краснодар, сентябрь 2015 г.). — Краснодар: Новация, 2015. — С. 71-74. — URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/203/8684/> (дата обращения: 08.01.2021).*
6. *Прокина Л.П. Технология развития критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП) при обучении студентов русскому языку с методикой преподавания / Л.П. Прокина. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 15 (119). — С. 500-506. — URL: <https://moluch.ru/archive/119/33065/> (дата обращения: 10.01.2021).*

References:

1. *Svobodnye iskustva i nauki na sovremennom etape: opyt SSA i Evropy v kontekste rosiskogo obrazovania: Sbornik statei / Pod. red. J. Bekkera, F. V. Fedchina. – SPb.: SPbGU, 2014. – 124 s.*
2. *Vygotski L.S. Psihologia razvitiia cheloveka. — M.: Izd-vo Smysl; Eksmo, 2005. – 1136 s. — URL: http://yanko.lib.ru/books/psycho/yugotskiy-psc_razv_chel-3-problema_kul'turnogo_razvitiya_rebenka.pdf (data obrasenia 07.01.2021).*
3. *Kunanbaeva S.S. Teoria i praktika sovremennogo inoiazychnogo obrazovania. – Almaty, 2010. – 344 s.- kniga*
4. *Mynbaeva A.K., Sadvakasova Z.M. Iskustvo prepodavania: konsepsii i innovasionnye metody obuchenia: uchebnoe posobie. – Almaty: Kazak universiteti, 2011. –198 s.*
5. *Ivanova L.Iu. Ispolzovanie tehnologii «Razvitie kriticheskogo myslenia cherez chtenie i pismo» v prosese obuchenia / L.Iu. Ivanova. — Teks: neposredstvennyi // Problemy i perspektivy razvitiia obrazovania: materialy VII Mejdunarodnoi nauchnoi konferensii (g. Krasnodar, sentAbr 2015 g.). — Krasnodar: Novasia, 2015. — S. 71-74. — URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/203/8684/> (data obrasenia: 08.01.2021).*

6. Prokina L.P. *Tehnologia razvitiia kriticheskogo myslenia cherez chtenie i pismo (RKMCHP) pri obuchenii studentov ruskomu iazyku s metodikoi prepodavania / L.P. Prokina. — Tekst: neposredstvennyi // Molodoi uchenyi. — 2016. — № 15 (119). — S. 500-506. — URL: <https://moluch.ru/archive/119/33065/> (data obraseniia: 10.01.2021).*

МРНТИ 16.21.21

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.60>

Koishibaeva N.,¹ Esim U.²

^{1,2} *South-Kazakhstan university named after M.Auezov,
Shymkent, Kazakhstan*

LINGUISTIC ASPECTS OF THE FORMATION LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCE

Abstract

Today, it is known that the assimilation of information by primary school students according to the Internet and television is growing rapidly. This shows the need for Quality development of children's language competencies. Therefore, the work on the formation of linguistic competence has a special place among the several competencies given to students in the process of educating the younger generation. One should note here that children with language and cultural competencies learn to communicate with each other in a complete, smooth and artistic way and share ideas. And they create sentences without repeating words using interconnected phrases. Also, students enrich their vocabulary-stock, expand world view and it creates full conditions for the formation of personality. What is more, it gives to practice a language communication and apply the acquired knowledge in their life.

Keywords: education, primary school education, Kazakh language teaching, vocabulary approach, language competence, formation of language competence

Қойшыбаева Н.,¹ Есім У.А.²

^{1,2} *М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК-МӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация

Қазіргі кезде бастауыш мектеп оқушыларының күнделік өмірде теледидар, интернет жүйелері арқылы ақпараттарды игеруі жылдам қарқынмен өсіп келе жатқаны белгілі. Мұның өзі балалардың тілдік-мәдени құзіретліктерін сапалы игеру қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан бүгінгі таңда жас ұрпаққа білім беру үдерісінде оқушыларға берілетін бірнеше құзіреттіліктердің ішінде олардың тілдік-мәдени құзіретін қалыптастыру жұмыстарында лингвистикалық негіздеріннің алатын орны ерекше.

Түйін сөздер: бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушылар ының тілі, психолінгвистика, бала тілінің дамуы, бастауыш мектеп оқушыларының тілдік қалыптастыру мәселесі

Қойшыбаева Н.,¹ Есім У.А.²

^{1,2} *Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Известно, что в настоящее время быстрыми темпами растет усвоение учащимися начальной школы информации через системы телевидения, интернета в повседневной жизни. Это свидетельствует о необходимости качественного овладения детьми Языково-культурными компетенциями. Поэтому сегодня среди нескольких компетенций, передаваемых учащимся в процессе обучения подрастающему поколению, особое место занимают педагогические и лингвистические основы работы по формированию их лингвокультурной компетенции.

Ключевые слова: образование, образование в начальном школе, преподавания казахского языка, словарный подход, компетенция, формирование компетенции учащихся

Introduction. Linguistic communication is the exchange of thoughts, ideas and concepts of the speaker to the second listener, the exchange of the results of linguistic communication among the people. Linguistic communication is published on the basis of complete communicative units with semantic value.

F.Sh. Orazbayeva: "Communicative properties of language is the most important thing of all its features" [1.37].

The communicative function of language is carried out on the basis of communicative feature. Correspondent F.Sh. Orazbayeva named communicative personalities in Kazakh linguistics with a special term and indicated their place in linguistic communication. Also, the scientist refers to communicative features: words, phrases or regular expressions, sentences, texts. [1.25].

Language is a tool of communication and language communication is based on communicative personalities. Among these communicative figures, only words form the basis of language. The opinions of F. Orazbayeva and S. Rakhmetova, who said that the word plays a key role in language communication are valuable. In this regard, F. Orazbayeva said: "It is the word that plays the most important role in interpersonal and linguistic communication" [1.26]. S. Rakhmetova: "Word is the basis of language. Real things and phenomena, abstract concepts, human feelings and intentions are all expressed in words" [2.26]. This fact is important for the correct solution of the problem of the basic unit of language learning. However, in recent times, communicative linguistics has singled out the following communicative units at different levels: word, phrase, sentence, opinion, non-phrase unit, kindness [paragraph] and text. Each of them has its own communicative clarity, richness and accuracy of information that can be seen in communication. In any environment, language communication is considered to be a full-fledged language communication only when it arises through needs and fully meets the needs of people.

Language learning has its own set of rules. Knowledge of these laws by journalists-teachers contributes to the proper organization of educational activities.

Methods. The speaker and the listener must be present for the speech process to take place. The speaker conveys his thoughts to the listener connecting the words grammatically. The listener accepts the speaker's thoughts and, as a result, organizes his actions. There should be a common object for communication between the parties. Well-established language and speech rules that meet the needs of both parties.

A word should convey the name of a thing or phenomenon, movement, Quality, norm, Quantity in order to convey a certain message. This function of speech is called signifiable. In the process of communication, people's understanding of each other is based on the unity of signification. The realization of this process can be easily seen in the early stages of speech learning. The child will understand the meaning of a word if you point to a new object, phenomenon, or picture.

The second function of generalized speech. A word and a thing mean a group of similar things.

This function of the word is closely related to the process of thinking. Speech is a form of life that is more adequate for abstract-logical thinking.

The third function of speech is communication. It is an attempt to bring out thoughts, knowledge, speech, and the first two functions of speech are internal mental activities, while the communicative function is an attempt to communicate with other people through words.

The communicative function of speech is divided into three types: informational, persuasive and free expression. The informative nature of speech requires the ability to find the word, phrase, sentence that conveys the full meaning of the idea of the speaker or writer. Only then will the listener and the receiver have the same idea. The informative nature of speech plays an important role in school lessons and education.

The captivating nature of speech determines the significance of the speaker's own thoughts and feelings and his attitude to the listener. For example, when two friends are in private, their voices are soft, and melodious, while in formal conversations, their voices are soft and monotonous.

When speaking fluently, the rhythm of the speaker's voice is emphasized and the command is intended to subdue the listener to his purpose. And the voice will be loud, energetic.

Research result. Language acts as a tool of communication through forms of speech. Depending on the specific purpose of the conversation, speech may have different features. In this regard, speech is divided into several types. They are divided into two groups: external and internal. External speech is divided into oral and written speech, and oral speech itself is divided into dialogue and monologue.

Dialogue is a direct communication between two or more people. This is the simplest form of speech. Firstly, dialogue is a speech that is reinforced. During the conversation, the listener asks a question in order to find out what he did not understand. This allows the speaker to express his or her thoughts, express his or her views, and explain his or her point of view to the listener. Second, the dialogue takes place in a situation where the speakers are moving and seducing each other.

The speaker's facial expressions and pantomime help to understand the concept, the speaker's eyes, eye movements, smiles, intonation of the voice - all these factors facilitate the understanding of the listener. Such measures can deepen the meaning of a word and sometimes even change its meaning.

The syntactic structure of dialogic speech includes simple, incomplete, interrogative and eloquent sentences. There are a lot of syllables in the word classes.

The great psychologist L.S. Vygotsky: "Dialogue is speech, consisting of replicas, it is a chain of reactions. Therefore, the dialogue almost always contains the possibility of understating, incomplete statements, unnecessary

mobilization of words that should not be mobilized to find the same conceivable complex in the context of monologue speech. "

The most difficult type of speech is monologue. A monologue is a long-term, systematic presentation of one's thoughts and opinions. It is expressed in the form of speech, conversations, long speeches. Monologue speech develops on the basis of dialogic speech. In dialogic speech, the increase in the amount of material reported by one speaker gradually leads to a new Quality, that is, creates a monologue.

Some psychological features of a monologue: 1) The monologue requires prior preparation. A definite plan is made and the speaker is guided by his own words and tries to express his thoughts in a systematic way. The monologue does not raise the issue of mental disorders. 2) Strict requirements are set on the meaningful side of the monologue and its attractiveness to the listener. 3) Monologue requires more expressiveness of the word that affects the person. 4) The sentences that make up the monologue do not deviate from the grammatical requirements.

In a monologue, the semantic aspect of a word undergoes significant qualitative changes compared to a dialog. Monologue speech is connected, concise, and subject to such requirements as logical reasoning, consistency, argumentation.

The monologue imposes a number of requirements on the tempo and tone of speech. The monologue is characterized by rapid speech, muttering, monotony, which is not noticeable in the dialogue. The semantic aspect of the monologue should be combined with its attractiveness to the listener. Attractiveness wants the voice to be fresh and impressive.

A child who has just crossed the threshold of school is ready to speak a dialogue, but he learns to speak a monologue in everyday educational work. Creating a variety of messages at school, performing on stage, writing a story, essay, publishing a newspaper in class, discussing books, preparing for school meetings, speaking on school radio, etc. During the performance of the work, the skills of monologue are formed and strengthened.

Oral communication and expressiveness make it not only a means of expression but also a great means of communication. Expressiveness of written speech is created by a very elegant choice of vocabulary, successful construction of the sentence, the correct logical connection of the idea, the division of the text into the right sections, phrases. In addition, the means of expression include italics, underlining, interrogation, exclamation marks, full stops. The main purpose of these tools is to draw the student's attention to the main idea of the text.

According to psychologists, human needs are divided into three parts: material, spiritual and social needs [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11].

The first is that material needs depend on the basis of human life.

The second is that spiritual needs include needs for cognitive and aesthetic pleasure, while social needs include needs for work and relationships with people.

The third is the need to communicate - the main motivating factor that motivates a person to communicate.

Non-communicative speech becomes stagnant, loses its vital meaning and becomes an artificial language. N.I. Zhinkin explains the main difficulty in teaching the communicative side of language at school: "The lesson situation removes the natural communicativeness of speech. There is only one way to be free from this shortcoming. It is necessary for a student to have a need for communication" [12,37].

According to scholars such as J. Piaget, L.S. Vygotsky, D.B. Elkonin, A. Aldamuratov, teachers need to create a speech situation to create a need for students to communicate. We have widely used such situational lessons in our practice. For example, in one of our lessons, a teacher asked students to make a sentence using a verb. Students "invented" such phrases as "Sheep is mad", "Dog is barking", "Horse ate alfalfa". Despite the correct answer to the teacher's question, the children performed the task very poorly and without any interest. Many are bored and bored. Why is that? The reason is that the teacher was not able to create a speaking situation in the classroom. The learning situation requires that everyone in the classroom be involved - the student and the teacher, the student and his classmate. Situation is a phrase which connects speakers.

If you come to your friend and say "Asan came from Almaty" and your friend doesn't know Asan, it doesn't matter that he came from Almaty.

And your friend is surprised at your question "Who is Asan?" You may be surprised that the conversation does not continue.

And if that your friend knows Asan, the fact that he came from Almaty means something to him, there is a situation of conversation between the interlocutors. There is a lively conversation between the two.

Situation is a very important condition for communication training to communicate. To understand this, it is necessary to understand what the situation is. It is often confused with the environment and its contents. That's why the lessons are "in the stadium". "Situations" appear, such as "in the kitchen", "in the garden". However, the teacher is noticed many times that students are in such "situations" and respond indifferently or not at all. Students' reluctance to communication can be seen not only in imaginary situations, but also in real-life situations during the lesson, such as trips to the city, school library or garden.

Therefore, the situation is not the objects and phenomena that surround the interlocutors, but the system of interaction of the interlocutors. After all, you can talk about a book on the plane or in the library.

The interaction of the speakers leads to an argument, one to prove his point, the other to agree or disagree with the argument of the first, to complain. The deeper their relationship, the easier it will be for them to communicate.

It should be noted that one of the main reasons for the lack of a speech situation in many language lessons is that the sentences created by students are not related to their actions. Linking the speech situation to the actions of students not only leads them to express their opinions, but also helps them to understand that the native language is a means of communication.

In the early stages of learning, students' oral speech is more meaningful than their written speech. Oral speech plays a key role in the learning process. Children learn English mostly through the teacher's speaking. Reading and writing are gradually becoming tools for students to acquire new knowledge. The teacher explains the properties of new objects and phenomena, students read textbooks, orally describe their knowledge of the properties of objects and phenomena. That is why the development of students' oral speech is one of the most important aspects of linguistics. The student's ability to systematically write an idea or story is formed on this basis.

The ways of developing students' oral and written language are not the same. The connection between oral and written teaching has its own meaning. Since the child does not know how to write in the first stage of reading, he does not learn to speak in writing. Uses only the spoken form during the lesson. Gradually, they begin to master this type of speech by fulfilling the requirements of written speech. The higher the student's ability to speak, the earlier he learns to write. On the contrary, it contributes to the development of written speech. That is why a teacher should aim to develop both types of speech in a child. In the development of the student's written speech, the teacher relies on the type of oral speech, but must be careful not to impair the development of the other. Sometimes a student may not be able to write well, but he may be able to speak well. Here, the teacher's role is to equate these two inequalities on the basis of language development.

If the student is able to express himself in a beautiful way and see his language deficiencies, he will have a full opportunity to master written and speaking skills.

Written speech is a powerful factor in the development of a child's language culture. The child begins to master it from the moment when he goes to school. Teaching the child to write takes up about half of his primary school education. Because mastering the technique of writing is a very complex psychological process. If we compare the spoken and written speech of primary school students, then the written vocabulary of more than 50% of nouns and verbs [more than 50%] is sufficiently developed. It was noticed that children write [invent, write descriptions] at a high level as well. Recent research has confirmed this view.

The child begins to master the skills of reading and writing when he enters the school. Writing in English is a very difficult process. There are three steps for this. At the first stage, the child's attention is focused on the individual elements of the letters, as well as on the movements of holding the notebook and pen while sitting at his desk. The first stage is called the elementary stage in the study of letters. At the second stage, the child can write individual elements of the letter. Now the child's attention begins to flow to the image of the letters. At this stage, the child learns to write individual letters completely. The third stage is the main stage which indicates the degree of formation of written speech. This is where they reach the point where they can write their own words. At this stage, the student's attention is focused on writing the entire word.

In this regard, speech has two different characteristics: content and expressiveness. The point of speech is that the story gives more meaning in a few words. It is important that ideas, feelings and conclusions are consistent with the realities of life. For a speech to be meaningful, the speaker must choose concise, full and figurative words. The speaker must be proficient in vocabulary in order to conclude his thoughts. The use of proverbs and expressions enhances the meaning of the speech. And the expressiveness of speech is an expression of feelings and attitude to an action, an object, a phenomenon that he describes in words. Speech can be clear and distinct, and the rhythm of the voice can be loud, bright, or quiet without any accents. Expressiveness of speech should be pronounced in a clear phonetic sound. The emphasis in the speech process is of particular importance. While logical accents and pauses between words play an important role in oral speech, punctuation and sentence order play a special role in written speech.

Linguistic approaches are used not only in the normal state of human thinking, but also as a means of expressing various features and subtle and expressive phenomena. The meanings, scope and functions of "I have not seen" and "I saw", "I will not say" and "I do not say" are not equal, so the meaning and concept, thought and opinion do not coincide. If words like face, profile, surface, mask were not listed in front of you, our language would be inflexible, unfamiliar, and poor. Without choice, the development of stylistic possibilities, it is impossible to increase the richness of the language. Therefore, one should not call linguistic variability a completely unnecessary phenomenon, but use some of them, which should accurately express opinions. You can also restrict certain phenomena in the language by sifting, sorting.

Literacy is one of the main requirements of language culture and teaching the Kazakh language at school. These two tasks are so close that connect with each other. Even if a child picks up the alphabet and begins to read and write words such as "ata"(grandfather), "ot"(fire), "otyn"(firewood), "nar"(camel) correctly, even if he does not know the phonetic, lexical and grammatical systems of the Kazakh language, he strives to become a literate citizen even after graduating from high school and university. Most of them pay attention to those points and as a result of study they become more literate, some of them become illiterate and graduate from high school. And it joins the ranks of people with low language culture.

Discussion. In our practice, incorrectly prepared texts were selected for texts that have the ability to form the linguistic and cultural competence of students. In such texts, students work to find the character's mistakes and correct

their speech culture. For example, we can take an example from the work of the writer A. Sadibekov in the textbook of 3rd grade:

Akkyz's mother gets up early. She hurries to make sure that she doesn't miss work in the morning. On one of these days:

"Akkyz, go to the kitchen and see if the samovar is boiling or not," she said.

When Akkyz woke up, she covered the floor with her soft soles.

At some point, she was upset. Se is silent.

- What is happened?

"Samovar is crying" she said humbly.

In this text, instead of the phrase "the samovar is crying" and the word "early", students search for the correct phrase and words. Such pre-selected texts are important in the development of students' speech culture.

There are texts that contribute to the formation of linguistic and cultural competence of students . For example,

"Syr" is a river where one of the three geniuses of our nation who named Aiteke bi was born . This is the homeland of Zhalantos Bahadur who was the wise leader of his time, the glorious commander and the ruler of Samarkand. This region is a homeland of Zhankozha, Bukharbay, Serke and Mustafa Chokai which defended by them. Also, it is a region of Berkim who was a defender of the health of the people. The people of Syrdarya are respecting and preserving the national culture, traditions, native language, mentality and religion, all the wonderful Qualities. The region of Syr is a place where the land is full of wonderful , full of songs from ancient times .

Content analysis of the text:

- Tell briefly what the text is about.

- Explain in your own words what is meant by "the people of Syrdarya who keep traditions from ancient times."

- In the text, name the names of people that have become the pride of the nation.

- Prepare three Kuestions according to the content of the text.

- Name new words from the text.

Such texts contribute to the formation of linguistic and cultural competence of students.

Performing this system of work, the teacher intends to solve the following tasks:

- supplementation, formation, consolidation of theoretical knowledge about the text;

- be able to use language tools to increase, correct and correct the cognitive level of the text through content analysis;

- Discover the creative abilities of students through the compilation of his own texts;

- to improve reading comprehension, correct reading and writing of difficult words in the given texts;

- creative work on the text, the development of skills and abilities acKuired in the lessons of the Kazakh language through exercises.

Conclusion. The formation of linguistic and cultural competence of primary school students depends on the content of the texts. The integrity of the text depends not only on the language units that make up the topic, but also on the communicative purpose of the text.

The following types of work were done with students:

№ 1 Orthoepical work.

Say the words correctly such as *Altyn Asar, Zhankent, Monshakty Asar, Shirik Rabat.*

№ 2 Spelling work.

Correctly write the words *Yassy and Syganak* in your notebooks.

This system of work developed the skills and abilities of primary school students through reading comprehension, correct reading and writing of difficult words in the given texts, creative work and exercises in the Kazakh language lessons.

References:

- 1 *Orazbayeva F. theory and methodology of language communication A.: RBC ,2000.- 208 pages.*
- 2 *Rakhmetova S. scientific and methodological foundations of language development of Primary School students (oral and written language development) dissertation for the title of Doctor of Pedagogical Sciences. A.: - 1994-264 P.*
- 3 *Rubinitein S. L. fundamentals of society. psychology. S-P.: 1999-720 STR*
- 4 *Petrovsky V. A., Yaroshevsky T. M. Psychology. Moscow: Akademiya Publ., 2000. - 512 p.*
- 5 *Luria A. R. language and consciousness M. MGU, 1979-320 p*
- 6 *Vygotsky L. S. mice and speech. Selected psychological studies m, APN RSFSR, 1956-518 p.*
- 7 *Bouton Sh. development of learning in KN: Psycholinguistics / s. A. M. Piakhnarovich / M.: progress, 1984. - 307-325 p*
- 8 *Piaget zh. genetic aspect of language and mouse in KN: Psycholinguistics / Sost.A. M. Shakhnarovich / M.: progress, 1984. - 325-336 p*
- 9 *general psychology (Ed. headed by V. V. Bogoslovsky) A., School 1980-352.*
- 10 *Aldamuratov A. psychology of students ' assimilation of grammatical concepts. A.: School, 1963. -152 P.*
- 11 *Elkonin D. B. psychology of teaching the younger schoolboy M., Znanie, 1974-64 p.*
- 12 *Zhinkin I. N. form of sutzestivo of significance in KN: psycholinguistic problems of semantics M. Nauka 1983.- 5-20 pages. 1971. - 415 p.*

Кулахметова М. С.¹

¹*Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан*

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Лингвомәдениеттану сипатындағы жалпы гуманитарлық білімді меңгеру табиғатта интегративті, күрделі, жоғары тәртіпке негізделген шет тілді мәдениетті табысты меңгеруге үлкен әсер етеді. Шет тілі білімінің төрт аспектісі бар, олардың әрқайсысы ерекше. Шет тілі мәдениетін интегративті меңгеру төрт шеберлікке негізделген: танымдық аспект, яғни берілген шетел мәдениетін туған-туыстарымен диалогта қолдана білу; сөйлеу әрекетінің барлық түрлері арқылы қарым-қатынас жасай білу, дамытушылық және тәрбиелік аспектілерді қамтитын оқу аспектісі. Шетел тілін меңгерудің интегративті қабілеті, яғни лингвоелтанулық білім жалпы гуманитарлық білімді, дағдылар мен қабілеттерді, мәдениет диалогына дайындықты, адамның эмоциялық-сезімтал және интеллектуалдық саласын қамтиды. Бұл жалпыадамзаттық деңгей. Бұл мақалада ағылшын тілінің лингвомәдени бірліктерінің лингводидактикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, лингводидактика, шет тілі мәдениеті, лингвоелтану, тіл үйрету

Kulakhmetova M.¹

¹*Pavlodar Pedagogical University,
Pavlodar, Kazakhstan*

LINGUODIDACTIC FEATURES OF TEACHING LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS OF THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract

Possession of general humanitarian knowledge of a linguistic and cultural nature has a huge impact on the successful possession of a foreign language culture, which is based on a skill that is complex, high-ordered, and integrative in nature. Foreign language education has four aspects each of which is specific. The integrative ability to master a foreign language culture is based on four skills: the cognitive aspect that is the ability to use the assigned foreign culture in its dialogue with the native; the educational aspect, which contains the ability to communicate through all types of speech activity, developing and educational aspects. Integrative ability to own a foreign language culture, that is, linguistic and cultural knowledge includes General humanitarian knowledge, skills, abilities, and readiness for a dialogue of cultures, emotional, sensory and intellectual sphere of a person. This is a universal skill. This article discusses the linguodidactic features of teaching linguistic and cultural units of the English language.

Key words: linguoculture, linguodidactics, foreign language culture, linguistic and cultural studies, foreign language teaching

Кулахметова М. С.¹

¹*Павлодарский педагогический университет,
Павлодар, Казахстан*

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ АСПЕКТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Владение общегуманитарными знаниями лингвокультурологического характера имеет огромное влияние на успешное владение иноязычной культурой, которое основано на умении, сложном, высокого порядка, интегративном по природе. Иноязычное образование имеет четыре аспекта, каждый из которых специфичен. Интегративное умение владеть иноязычной культурой основано на четырёх умениях: познавательный аспект, то есть умение использовать присвоенную иностранную культуру в её диалоге с родным; учебный аспект, содержащий умение общаться посредством всех видов речевой деятельности, развивающий и воспитательный аспекты. Интегративное умение владеть иноязычной культурой, то есть лингвострановедческое знание включает в себя общегуманитарные знания, и навыки, и способности, и готовности к диалогу культур, эмоционально-чувственную и интеллектуальную сферу человека. Это умение общечеловеческого уровня. В

данной статье рассматриваются лингводидактические особенности обучения лингвокультурологическим единицам английского языка.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингводидактика, иноязычная культура, лингвострановедение, обучение иностранному языку

Кіріспе. Балалықтан ересек кезеңге өту – бұл адамның екінші рет туылуымен тең. Психологтардың пайымдауынша, егер дамудың бұл кезеңінде оқушы мәжбүрлі әрекет етіп, белгілі бір жағдайларға байланысты танымдық белсенділігі жоқ салаларда жұмыс жасаса, онда бала енжар болып қалады, оның денесінде және тұлғасында қызықсыз материалды қабылдауға қарсы күш пайда болып стресс қаупі артады. Адамның қызметі әр түрлі болғандықтан адамдардың қызығушылықтары да әр түрлі. Қызығушылықтың түрлі жіктелулері бар. Ол мазмұны мен бағыты бойынша материалдық, қоғамдық-саяси, кәсіптік, танымдық, эстетикалық, оқу, спорттық және тағы басқалары болып бөлінеді. Қызығушылық тікелей және жанама болып ажыратылады. Тиімділік тұрғысынан қызығушылықты пассивті және белсенді деп бөлуге болады. Көлемі бойынша – кең және тар. Тереңдігі – үстірт және терең, тұрақты және тұрақсыз. Қызығушылық оқу және оқудан тыс болуы мүмкін. Шет тілдерін оқуда оқушының лингвоелтанымдық (лингвострановедческий) мәтіндерін қабылдауда ынталандыру саласын зерттеу барысында лингвоелтанушылық қызығушылыққа назар аударылады, онда зерттелетін ел тілінің болмысының әртүрлі салалары, сонымен қатар ағылшын тіліндегі мәдениеттің маңызды тарихи құбылыстары, осы шет тілінің көрінісі көрінеді. Елтанушылық қызығушылықтар ана тілі мен шет тілі арқылы жүзеге асуы мүмкін. Соңғы жағдайда, біздің ойымызша, лингвоелтанушылық қызығушылық туралы айту заңды. Елтанымдық және лингвоелтанушылық қызығушылық – бұл жасөспірімдердің өзін-өзі көрсету құралы, қызығушылық бойынша бейресми топтарын қалыптастыру факторларының бірі. Қызығушылықпен бірге әдетте, оқушылардың танымдық белсенділігінің артуы және жасөспірімнің жеке басының дамуын ынталандыру қатар жүреді. Қызығушылықтың аталмыш тобын зерттеу балалардың танымдық қажеттіліктерін өзгертудің жаңа бағыттары мен кейбір тенденцияларын анықтауға көмектеседі. Сондықтан, оқу процесі барысында оқулықты бейімдеу қажеттілігімен туындаған бірқатар мәселелерді шешу, сонымен қатар тұрақты мотивацияны қалыптастыра отырып, оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әртүрлі оқу материалдарының кең спектрін қолдану қажет. Сонымен, шет тілдерін оқытудағы мәдени бағыт жалпы білім беру және білім беру мақсаттарын ғана емес, сонымен қатар практикалық мақсаттарды да жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Бұл “Шет тілі” пәнінің ерекшелігін көрсетеді. Осыған байланысты оқушыларға сүйсіне оқуға, қойылған міндеттерге шығармашылық шешім табуға және жұмыс нәтижелерін көруге мүмкіндік беретін жағдай жасау өте маңызды. Өйткені, бұл оқу үдерісін сәтті жүргізудің кілті.

Әдістеме. Қазіргі кезеңде шет тілін үйрену – басқа мәдениетті түсінудің, одан бөтенсуден арылу жолы. Гуманитарлық компонент шет тілін оқытудың сөзсіз құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол бір елдің материалдық және рухани мәдениетінің жетістіктері туралы жалпы гуманитарлық білімді, сондай-ақ аймақтық географиялық сипаттағы ақпаратты, яғни география, тарих, мемлекеттік құрылым, ғылыми жетістіктер және зерттелетін елдің танымал тұлғалары туралы ақпарат. Лингвоелтану сипатындағы жалпы гуманитарлық білімге ие болу күрделі, жоғары тәртіпті, интегративті қабілетке негізделген шет тілі мәдениетін табысты меңгеруге өте маңызды. Шет тілінде білім берудің төрт аспектісі бар, олардың әрқайсысы ерекше (ОМББС, УОБ, 2017). Шет тілі мәдениетін игерудің интегративті қабілеті төрт дағдыға негізделеді: танымдық аспект, яғни берілген шетел мәдениетін ана тілімен диалогта қолдану мүмкіндігі; сөйлеу әрекетінің барлық түрлері, дамытушы және тәрбиелік аспектілері бойынша қарым-қатынас жасау қабілетін қамтитын тәрбиелік аспект. Шет тілді мәдениетті игерудің интегративті қабілетіне, яғни лингвоелтанымдық білімге жалпы гуманитарлық білім, дағдылар мен қабілеттер, мәдениеттер диалогына дайындығы, адамның эмоционалды-сезімдік және интеллектуалды саласы кіреді. Бұл жалпыадамзаттық деңгейдегі қабілет. Негізгі қабілеттер өзара байланысты және өзара тәуелді. Төрт негізгі қабілетті сәтті игеру үшін келесі құралдар жүйесі қажет мәтіндер, жаттығулар, сөйлеу, сөздер, грамматика, жағдаяттар, яғни білім беру әлеуетін қамтамасыз ететін компоненттер немесе құралдар.

Пікірталас. Тілдік компонентті қолдану – бұл кезеңде оқушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың міндетті шарты болып табылады. Бұл сөйлеу және ойлау белсенділігінің ерекшеліктеріне, оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Елдердің мәдениетін олар сөйлейтін тілде білу олардың дүниетанымын айтарлықтай кеңейтеді, тек ақыл-ой ғана емес, сонымен бірге рухани дамуына да ықпал етеді.

Шет тілін оқытуда лингвомәдени тәсілдің келесі формалары қолданылады:

- 1) түпнұсқа материалдарды пайдалану (фильмдер, видео және аудио жазбалар, теледидарлар, газет-журналдар, мейрамхана мәзірлері, туристік брошюралар және т.б.);
- 2) мақал-мәтелдерді, оқылатын тілдің әдебиетін қолдану;
- 3) Рөлдік ойындар (белгілі бір елдің мәдениетіне нақты жақын және нақты сипаттағы диалогтық жағдайлар – мейрамханада, пошта бөлімшесінде, дүкенде, кеште, әуежайда және т.б.);
- 4) электронды пошта, чат, форум арқылы хат алмасу; байланыстың керемет тәсілі – Skype арқылы байланыс және т.б.;
- 5) лингвомәдени тапсырмаларды шешу (шетелдік адам қалай жауап берер еді);

6) Ана тілінде сөйлейтін шетелдік адам шақыруы (шетелдік студенттер, иммигранттар, шетелде тұратын таныстар және т.б.);

7) Кестелерді, диаграммаларды, кластерлерді және басқа тірек материалдарды кеңінен қолдану (төменде “Үйлену тойы және әдет-ғұрпы” тақырыбын зерттеуге арналған кластердің үлгісі келтірілген).

Даму психологиясы саласындағы зерттеулерге сәйкес, орта сынып оқушыларына қарағанда жоғары сынып оқушыларының ойлау қабілеті жетілген. Жетінші сыныптар мен сегізінші сынып оқушылары белгілі құбылыстардың себебін білгісі келеді, олар бұрынғыдай бәрін сеніммен қабылдауға бейім емес. Алайда сөйлеу дағдыларын дамыту әдіснамасында бір жағынан кейбір психологиялық факторлармен, екінші жағынан тілді оқытудың осы кезеңінің әдіснамалық ерекшеліктерімен байланысты жаңалығы да бар. Диалогтік сөйлеуді меңгеру деңгейі негізінен сапалы дамуға, яғни әр түрлі қайталанатын репликаларды қолдануға байланысты жоғарылайды. Оқушылар қазір 3-4 фразадан тұратын сөйлемдермен алмасады; бұл тақырыпқа жеке көзқарас білдіруге, өз ойларыңызды, сезімдеріңізді білдіруге мүмкіндік береді. Жетінші сынып оқушыларының монологтық сөздерінің көлемі шамалы ұлғаюы мүмкін, олардың сөйлеуі мағыналы бола бастайды. Жоғары сыныпта ауызша сөйлеуді жақсартуға қажетті жеке типтік тіркестер, лексика, грамматика зерттеледі. Ағылшын тілі материалы оқушылардың диалогтық сөйлеуін кеңейту үшін негіз болып табылатын ауыспалы және дайын сөйлемдерге ерекше назар аударуы керек. Олар жанама сөйлеуді ара-тұра қолдана отырып сөйлеуді байытады:

He said he would come. I knew he would agree.

Модальды тіркестер мен сөйлемдер сыпайы сипатқа ие:

I think so. I hope so. I have no idea/ I wonder when they will come.

Мен солай ойлаймын. Мен солай деп үміттенемін. Менде ешқандай түсінік жоқ / қашан келетіндігі таңғалдырады.

Грамматикалық тақырып ретінде жанама сөйлеу жетінші сыныптың курсына кірмейді, өйткені бұл оқушыларды объективті себептерге байланысты ауыз-екі тілде еркін қолдана алмайтын көптеген жаңа шақтармен таныстыру қажет болатын еді. Алайда, жанама сөйлемі бар кейбір сөйлемдерді типтік тіркестер ретінде қабылдауға болады.

Орта сыныпта оқуға қажетті пассивті сөздік қорын кеңейту басталады. Қолданыстағы түбір сөздер оларға -ly жұрнақтары қосылу арқылы жасалған үстеулерді түсінуге мүмкіндік береді. Оқушылар оқу барысында мағынасы жағынан орыс тіліне ұқсас және ұлтаралық сөздерді түсінеді: international, plan.

Грамматикаға келетін болсақ, орта сыныпта ауыз-екі сөйлеуге қажет материалды оқып бітірген жөн. Бұрын лексикалық тұрғыдан зерттелген кейбір құбылыстар жүйеленген, өйткені бір жағынан оқушыларда аналогия мен жалпылау жасауға жеткілікті грамматикалық материал бар. Екінші жағынан, кейбір күрделі грамматикалық құбылыстарды олар бұрын түсіне алмайтындарын түсіндіруге болады, өйткені көптеген ұғымдар оларға ана тілінің курсынан әлі беймәлім еді.

Тілдік материалдың едәуір кеңеюі – лексика, грамматика, стандартты тіркестер ауызша сөйлеу және оқу дағдыларын дамытуға жаңа жолдар ашады, ал жетінші сынып оқушыларының сөйлеуі табиғи, еркін және егжей-тегжейлі, тақырып бойынша әр түрлі, ал оқу байыпты, ақпараттық және қызықты болады. Алайда, тілдік материал көлемінің ұлғаюы сөйлеудің репродуктивті және рецептивті аспектілеріне қатысты айтарлықтай қиындықтарға әкеледі. Материалдардың жинақталуына “... ұмытып кету және араласу кіреді, бұл оқушылардың сөйлеу барысында үнемі қолдануды қажет ететін лексикалық және грамматикалық материалды игеруінде көрінеді” (Е.М.Верещагин, 1990). Сөйлеуді естіп және оқығанда материал көлемінің ұлғаюынан туындаған қиындықтар басқа қырынан көрінеді. Осылайша, танымайтын немесе дұрыс танылмаған, сонымен қатар жалған түсінілген сөз мағынаның бұрмалануына, естілген немесе оқылған нәрсені толығымен түсінбеуге әкеледі. Танылмаған грамматикалық құбылыс немесе әдеттегі тіркестер түсінікті толығымен бұрмалауы мүмкін. Мысалы, I want you to read me this book «Мен, сен маған осы кітапты оқып бергеніңді қалаймын» дегеннің орнына «Мен сізге осы кітапты оқып бергім келеді» деп кейбір оқушылар аударуы мүмкін.

Осылайша, материалдың жинақталуы, бір жағынан, сөйлеуді дамытуға көбірек мүмкіндіктер береді, екінші жағынан жаңа қиындықтар туғызады. Эксперименттік оқулықтармен жұмыс нәтижелері оқу процесінде аударманы оқу мен жазуға енгізер алдында лексика, грамматика және стандартты тіркестерді ауызша өңдеудің артықшылығын көрсетті. Алайда, оқытудың алдыңғы сатысымен салыстырғанда, ауызша аударманың материалға қатысты маңызды белгілері бар. Ең алдымен, барлық материалдар оқушылар оқуға кіріспес бұрын ауызша өңделмейді. Бұл, біріншіден, оқу мен ауызша сөйлеу үлкен роль ойнайтын лексиканың бір бөлігін оқушылар болжау алуына байланысты. Мұны істеуге болады, өйткені жетінші сынып оқушылары қазірдің өзінде сөз құру элементтерін үйреніп жатыр. Мысалы жеке сөздердің мағынасын табуға көмектесетін ана тілі мен үйренетін тілде ортақ тамыры бар сөздер өте көп мөлшерде кездеседі. Осылайша, кейбір сөздермен және тіпті тіркестермен оқушыларға алдымен оқу кезінде кездеседі, қажет болған жағдайда ғана бұл элементтер ауызша сөйлеуге арналған жаттығуларға енгізіледі.

Екіншіден, оқушылар оқу техникасын меңгерген кезде, барлық сөздік қорларды тек ауызша енгізу тиімсіз, бұл оқушыны визуалды жад сияқты маңызды тіректен айырады. Эксперименттік оқулықтардағы тәжірибе көрсеткендей, оқушылар бір мезгілде оның графикалық кескінін естіп-көргенде сөзді тезірек және орнықты меңгереді. Оқу тәсілдерінің міндеті жетінші сынып оқушыларына “...таныс емес сөздері аз, бірақ таныс тілдік материалдар негізінде құрылған мәтіндерден ақпарат алуға” үйрету болып табылады (В.Г.Костомаров, 2013).

Мәтінді оқып, түсінуге үйрету кезінде белгілі бір сипаттамаларға негізделген шет тілінің белгілі бір заңдылығын танып, оны ана тілінің тиісті заңдылығына байланыстырудың маңызы зор. Дифференциаланған жаттығулар осы белгілерді байқауға көмектеседі. Сонымен, омонимия, конверсия ағылшын тіліне тән болып табылады. Белгілер арқылы тану үшін формасымен ұқсас екі сөздерді немесе грамматикалық құбылыстарды салыстырған ыңғайлы, оқушылар қандай деректерге негізделе ұқсас формаларды бір-бірінен ажырата алатындығын көрсетуі керек.

Мысалы, оқушыларға ерекшеленген сөздермен келесі сөйлемдер берілген:

1) It began to snow and rain together. The collective farmers were afraid of the snow and the cold rain.

2) I hope our friends will find us. We must not lose hope.

3) It is beginning to rain. The most difficult part of the story is the beginning.

4) He always takes off his school suit when he comes home. Take that cup away! You may break it. He took everything out of the bag, but he couldn't find his pen тағысын тағы.

Таңдалған сөздерді салыстыру, қажетті белгілерді табу, ана тілінің сәйкес мағынасымен байланыстыру сияқты аналитикалық жұмыс зейінмен оқуға, байқампаздыққа, танымдық белсенділікке үйретеді және оқушылардың ой-өрісі дамиды. Оқушылар мәтінді түсіну керек болғандықтан, түсінуді тексеруге арналған жаттығулар осы ерекшелікті ескере отырып таңдалуы керек. Мәтінге қатысты сұрақтар сияқты жұмыс түрі мектепте кеңінен қолданылады. Алайда, кез-келген сұрақ мақсатқа сәйкес келмейтінін есте ұстаған жөн. Аса маңызды емес фактілер мен егжей-тегжейлерді қозғайтын сұрақтар кейде жауапсыз қалуы мүмкін, өйткені оқушылар мәтінді түсінбегендіктен емес, оларды ұмытып кеткендіктен, оқиға үшін маңызды емес фактіні ескермеген. Екінші жағынан, «иә» және «жоқ» біржақты жауаптарды қажет ететін сұрақтар сенімсіз болып табылады. Оқушылар оларға жиі кездейсоқ жауап береді, мәтінді түсінудің бұл әдісі тиімсіз. Оқылған нәрсені түсінуге мүмкіндік беретін сұрақтар әңгіме жазу қисыны үшін негізгі фактілерге қатысты болуы керек және мүмкін болған жағдайда жауапта кездейсоқтықты болдырмауы керек.

Оқудан түсінгеніңізді тексеретін басқа жаттығуларға мәтін мазмұны бойынша дұрыс және қате берілген сөйлемдер кіруі мүмкін. Дұрыс сөйлемдерден гөрі бұрыс сөйлемдер мен мазмұнына сәйкес емес сөйлемдер көп болуы тиіс. Бұндай қатынас кездейсоқтықты минимумға дейін төмендетеді. Жаттығу барысында оқушылар мұғалімнің айтқан сөйлемінің дұрыс (яғни мәтіннің мазмұнына сәйкес келетіндігін) немесе дұрыс емес (мәтін мазмұнына сәйкес келмейтінін) көрсетуі керек. Егер сөйлем дұрыс болмаса, оқушы оны оқу мазмұнына сәйкес етіп түзетуі керек.

Оқылған нәрсені түсінуге сынақтан өткізуге болатын келесі жаттығу әлдеқайда қиын, бірақ оқушылардың оқу барысында алған түсіну деңгейінің толық көрінісін береді. Ол мәтіннің мазмұнына сәйкес келетін сөйлемдер тобын білдіреді (әр топта кемінде үш сөйлем болуы керек). Сюжеттің негізгі мазмұнын көрсететін бірнеше топтар болуы керек. Мұғалім тақтаға сөйлемдер топтарын жазады, оқушылар әңгіме мазмұнына сәйкес топтағы сөйлемдерді атайды. Сауалнама әлсіз оқушылардан басталуы керек. Кішкентай үзіндіні дауыстап оқу (төрт-бес жолдан аспауы керек) оқылған нәрсені түсіну немесе түсінбеу туралы дәлелдейді. Егер оқушы оқу барысында семантикалық топтарға дұрыс бөлінсе, сөздерге дұрыс екпіндер қойса, онда ол оқығанын түсінетіні анық. Мұғалім айтқан фактіні растайтын немесе жоққа шығаратын мәтіннен сөйлемдерді жылдам табу оқығанның түсінгенін анықтауға көмектеседі (Jeremy Harmer, 2001).

Оқылған мәтіннің жоспарын құру да мәтінді түсінгенді анықтаудың бір тәсілі. Бұл жағдайда барлығы өз бетінше жұмыс істеуі үшін сыныпқа сабақ кезінде жоспар құруды ұсыну тиімді. Сыныпқа дайын жоспарды мәтіндегі оқиғаның дамуы бойынша орналастыруды ұсынуға болады.

Егер контекст сөздің мағынасын, сөз түріндегі ұқсастықты және оның ана тіліндегі сөздермен ұқсастығын, белгілі түбірсіз бен сөзжасамдық элементтерге сүйенуге мүмкіндік бар болған жағдайда бейтаныс сөздерді түсінуге үйрету керек. Оқулық сөздігін қолдануда жүйелі жаттығуды бастау қажет, өйткені барлық оқушылар бейтаныс сөздердің мағынасын дұрыс таба алатынына толық сенімді бола алмайды. Мәтіндерде оқушылар бұрын кездескен сөздер болса да ұмытылып қалған сөздер де болады. Бұл өте көп уақытты талап ететін және қиын жұмыс, бірақ оны біртіндеп бастау керек. Осы аталған сипаттамалар негізгі жаттығулардың түрлерін дамытуға мүмкіндік берді. Сөздіктен оқу әлі жаттығудың осы кезеңінің міндеті емес болғандықтан, төменде қарастырылатын барлық жаттығулар тікелей оқылатын нәрсені түсіну қабілетін дамытуға арналған.

Бұл жұмыс сабақта да, үйде де орындалады. Әрине, оқу техникасын жетілдіретін, оқу барысында бөліп талдауды, бейтаныс сөздердің мағынасын болжай білу, тіл құбылыстарын тану, оқуды түсінуді бақылауға байланысты жаттығулар барлық сабақтарда тікелей сабақ барысында орындалады. Алайда, толығымен оқу процесін үй тапсырмасына қалдыру асығыстық болар еді. Оқулықтың кейбір мәтіндерін мұғалім оқу процесінің қалай жүріп жатқанын, мектеп оқушыларының алған дағдыларын қалай қолданатынын және оларды не қиындататындығын қадағалап отыруы үшін сыныпта оқылуы керек. Егер бұл сыныптағы оқушылар «өздеріне» оқып отырса, бұған қол жеткізіледі. Олар мәтіннің мағынасын түсінуге кедергі болатын қиындықтарға тап болады (бір сөз немесе грамматикалық құбылыс немесе әдеттегі тіркестердің ерекше үйлесімі) олар бірден қолдарын көтеріп, мұғаліммен бірге олардың себептерін анықтайды.

Оқулық пен қосымша оқуға арналған барлық кітаптардың көпшілігі үйде оқылуы керек, өйткені бір жағынан сыныпта ұзақ мәтіндерді оқу көп уақытты қажет етеді, ал екінші жағынан, жетінші сынып оқушылары үйде оқуға дайын.

Оқудағы лингвистикалық және семантикалық жорамалдардың дамуы соңғы сатыда оқуды оқытудағы ерекше және өте маңызды міндет. Осы мақсатта осындай болжам жасау үшін арнайы лексикалық жаттығулар да қолданылады.

Мұндай оқу кезіндегі мәтіндерге берілген тапсырмалар аз және бақылау үшін оқушылар жылдам бір реттік оқу арқылы жаңа нәрсені меңгергендігін тексеру. Ол үшін келесі әрекеттер қолданылады: мәтіннің негізгі мазмұнын бөліп көрсету, мәтінді түсіндіру және оның мазмұнын оқушылар бағалау. Тапсырманы алдымен дайындығы аз оқушыларға ұсыну ұсынылады, олардың тұжырымдамаларын дайындалған оқушылар толықтырады және кеңейтеді, бұл дайындығы аз оқушылардың мағынасын жақсырақ қамтуға ықпал етеді. Білім, әсіресе оқудың бұл түрінің бастапқы кезеңінде мәтіннің мазмұнына сәйкес дұрыс тұжырым таңдаудан тұруы мүмкін. Жалпы мазмұнды оқумен оқу қажетті мазмұнды немесе қызықты ақпаратты іздеумен толықтырылып, мәтіннің мазмұнын тақырыптар бойынша алдын-ала (алдын-ала болжау) және мәтіннің жеке абзацтарын іріктеп оқу арқылы алады.

Бұл оқылым газетпен жұмыс жасауда ерекше маңызға ие, онда мақаланың бастапқы тармақтарында мақаланың қалған бөлігінде егжей-тегжейлі айтылған негізгі идея бар. Көбінесе бұл бастапқы абзацтар газетте арнайы шрифтпен ерекшеленеді.

Мұндай оқу сабақта тек мұғалімнің басшылығымен және жетекшілігімен жүзеге асырылады. Оқу кезінде оқушылар сөздікті пайдаланбайды, өздерінің сөздік қорына, сонымен қатар семантикалық болжамға сүйенеді. Тәрбие жұмысы мақаланың тақырыбын немесе абзацын оқығаннан кейін оқушылар хабарлама тақырыбын және саяси, публицистикалық немесе ғылыми сипаттағы мәтіннің мазмұнын болжауы керек. Мұнда оқушылар мақаланың мазмұнына қатысты әртүрлі нұсқаларды ұсына алады, ал мұғалім барлық нұсқаларды тыңдап болғаннан кейін ең дұрыс және сәтті екенін анықтап, оқушыларға оның осы нұсқаны не үшін таңдағанын түсіндіруі керек.

Бейтаныс сөздердің мағынасын болжауға үйрену жеке сөйлемдер бойынша жүргізіледі. Егер бұл аффикстер көмегімен жасалған сөздер болса, онда салыстыру үшін жаттығулар жасау пайдалы. Бұл жағдайда оқушылар түбір сөзімен сөйлемді оқиды, содан кейін бірден бірнеше түбірден әр түрлі аффикстердің көмегімен жасалған сөздер бар. Оқушыларға ана тіліндегі сөздермен формасы мен мағынасы ұқсас сөздерді түсінуді үйрену үшін оқып, түсінуі керек бірнеше сөйлем берудің қажеті жоқ. Cafe, hospital, professor және т.б. сияқты сөздер үшін, тіпті толық сөйлемдер әрдайым қажет емес, мектеп оқушылары олардың мағынасын оңай таба алады, ал олар оқшауланған жағдайда, ағылшын тілінде бейтаныс сөздің жанына оның транскрипциясын беру керек. Сөздерді контексте түсіну берілген сөздің мағынасын нақты көрсету үшін белгілі бір сөйлемдердің санын талап етеді. Кейде контекст арқылы ақылға қонымды болжам жасайтын жаттығулар берілген сөзді шет тілінде түсіндірумен ауыстырылады. Жаттығулардың осы екі түрін анықтау қателік болар еді, өйткені олар өздеріне әртүрлі міндеттер қояды. Сөздің мағынасын оның сипаттамасынан зерттеліп жатқан тілде таба білу көбінесе танымал ғылыми әдебиеттерді оқу кезінде пайдалы болады, онда құрылғы, құрал, құбылыс және тағы басқалар сипатталуы мүмкін. Кейде ертегіде де, сипаттаушы мәтіндерде де шындықты нақтылау қажет болады. Бұл жағдайда жағдайдың өзі сөздің мағынасын дұрыс таңдауды ұсынуы керек.

Мәтінді оқып, түсінуге үйрету кезінде белгілі бір сипаттамаларға негізделген шет тілінің белгілі бір құбылысын танып, оны ана тілінің тиісті құбылысына байланыстырудың маңызы зор. Сараланған жаттығулар осы белгілерді байқауға көмектеседі. Сонымен, омонимия, конверсия ағылшын тіліне тән. Белгілер арқылы тану үшін ұқсас екі форманы сөздердің немесе грамматикалық құбылыстардың көмегімен салыстырған пайдалы, оқушылар қандай деректердің негізінде ұқсас формаларды бір-бірінен ажырата алатындығын көрсетуі керек.

Оқушылар мәтінді түсіну керек болғандықтан, түсінуді тексеруге арналған жаттығулар осы ерекшелікті ескере отырып таңдалуы керек. Мәтінге қатысты сұрақтар сияқты жұмыс түрі мектепте кеңінен қолданылады. Алайда, кез-келген сұрақ мақсатқа сәйкес келмейтінін есте ұстаған жөн. Аса маңызды емес фактілер мен егжей-тегжейлерді қозғайтын сұрақтар кейде жауапсыз қалуы мүмкін, өйткені оқушылар мәтінді түсінбегендіктен емес, оларды ұмытып кеткендіктен, оқиға үшін маңызды емес фактіні ескермеген. Екінші жағынан, “иә” және “жоқ” біржақты жауаптарды қажет ететін сұрақтар сенімсіз болып табылады. Оқушылар оларға жиі кездейсоқ жауап береді, мәтінді түсінудің бұл әдісі тиімсіз. Оқылған нәрсені түсінуге мүмкіндік беретін сұрақтар әңгіме жазу қисыны үшін негізгі фактілерге қатысты болуы керек және мүмкін болған жағдайда жауапта кездейсоқтықты болдырмауы керек.

Оқу түсінуіңізді тексеретін басқа жаттығуларға мәтін мазмұны бойынша дұрыс және қате берілген сөйлемдер кіруі мүмкін. Дұрыс сөйлемдерден гөрі оқылған сөйлемдердің мазмұнына сәйкес немесе толық болмауы керек. Бұл қатынас мүмкіндік сәтін минимумға дейін төмендетеді. Жаттығу барысында оқушылар мұғалімнің айтқан сөйлемінің дұрыс (яғни мәтіннің мазмұнына сәйкес келетіндігін) немесе дұрыс емес (мәтін мазмұнына сәйкес келмейтінін) көрсетуі керек. Егер сөйлем дұрыс болмаса, оқушы оны оқу мазмұнына сәйкес келетін етіп түзетуі керек.

Оқылған нәрсені түсінуге сынақтан өткізуге болатын келесі жаттығу әлдеқайда қиын, бірақ оқушылардың оқу барысында алған түсіну деңгейінің толық көрінісін береді. Ол мәтіннің мазмұнына сәйкес келетін сөйлемдер тобын білдіреді (әр топта кемінде үш сөйлем болуы керек). Сюжеттің негізгі мазмұнын көрсететін бірнеше топтар болуы керек. Мұғалім тақтаға сөйлемдер топтарын жазады, оқушылар әңгіме мазмұнына сәйкес

топтағы сөйлемдерді атайды. Сауалнама әлсіз оқушылардан басталуы керек. Кішкентай үзінді дауыстап оқу (төрт-бес жолдан аспауы керек) оқылған нәрсені түсіну немесе түсінбеу туралы куәландырады. Егер оқушы дұрыс оқып, семантикалық топтарға дұрыс бөлінсе, дұрыс ауызша стресстен өтсе, онда ол оқығанын түсінетіні анық. Мұғалім айтқан фактіні растайтын немесе жоққа шығаратын сөйлемдер мәтінінен жылдам іздеу оқылғанның түсінігін ашуға көмектеседі.

Оқу жоспарын жазу да мәтінді түсінуіңіздің бір әдісі. Бұл жағдайда барлық өз бетінше жұмыс істеуі үшін сыныпты сабақта жоспар құруға шақырған тиімді. Сыныпқа дайын жоспарда заттарды оқығаның дамуын көрсететін етіп орналастыруды ұсынуға болады.

Сюжеттік мәтін келесі бақылау әдісін қолдануға мүмкіндік береді: белгілі бір кейіпкердің сыртқы түрін, іс-әрекеттің қай жерде өтетінін сипаттаңыз, оқиғадағы адамдар туралы бірнеше сөз тіркесін айтыңыз және т.б. Бұл әдіс оқушылардың мәтінде келтірілген фактілерді қалай түсінгендерін анықтауға бағытталған. Егер мәтін ертегіге толы және өте ұзақ емес болса (20-25 жол), онда оқушылар оның негізгі мазмұнын шет тілінде айта алады. Бұл жағдайда әлсіз оқушылар мәтінді мазмұндай алмау қаупі бар, ол оны жақсы түсінбегендіктен емес, экспрессивті сөйлеу дағдылары жеткіліксіз болғандығына байланысты. Сондықтан бұл техниканы мұқият қолдану керек. Оқу процесінде оқушыларға белгісіз сөздер кездесетіндіктен, оларға сөздікпен жұмыс істеуді үйрету қажет. Сөздікті қолданудың негізгі принциптерін көрсету қажет: сіз сөздікте берілген сөздің алғашқы мағынасын алып, оны дара деп санауға болмайды, сонымен қатар басқа сөздердің мағыналарын тексеріп, оқылып жатқан сөйлемнің мағынасына байланыстыруыңыз керек; сөзден кейін бірден - бұл сөз болып табылатын сөз табын айқындау. Оқушылар бұл сөз таптарын жаттап алулары керек. Нақтырақ айтсақ, сөздікке үйрету тікелей сабақта жүреді. Мұғалімнің айтқанының бәрі оқушылардың өздері келтіретін мысалдармен суреттелген.

Ағылшын тілі оқытылатын мектептерде транскрипцияны үйрету керек, оны тек рецептивті жолмен ойлауға болады: оқушылар транскрипция белгішелерімен берілген сөзді оқи алады. Үнсіз дыбыстарды беретін белгішелердің көпшілігі осы дыбыстарды беретін тиісті әріптермен сәйкес келетіндіктен, оларды зерттеу қиын болмайды. Дауысты дыбыстар бейнеленген белгішелерді есте сақтау кезінде негізгі қиындық туындайды, оларға біртіндеп ену ыңғайлы, өйткені берілген дыбысы бар жаңа сөз пайда болады. Енгізілген белгішені оқушылар жадында суреттеу және бекіту үшін сыныптан осы дыбыс шыққан сөздерді атауға болады. Сөйлеу мен оқудың байланысы туралы мәселе өзекті. Жоғарыда айтылғандай, оқытудың осы кезеңінде материал оқушылардың қызығушылықтарына қанағаттандыратын сюжеттік әңгіме мәтіндерін жасауға мүмкіндік береді. Мұндай мәтіндер экспрессивті сөйлеудің монологтық та, диалогтық тұрғыда да дамуына негіз бола алады. Мұндай жаттығуларда жеке оқушылардың шығармашылық ерекшеліктері байқалады. Әдетте, олар тек мазмұндаумен шектелмей, оған қоса олар айтылып жатқан нәрсеге жеке көзқарасын білдіреді. Оқушылардың оқу тәжірибесі жеткілікті болған жағдайда, еркін сөйлеуге, оқылған және түсінілген нәрселерді түсінуге болады. Тәжірибе неғұрлым көп болса, соғұрлым сөз шеберлігі жоғары болады. Алайда оқулықтар мұны қамтамасыз ете алмайды. Оқушылар оқулыққа қосымша әдебиеттерді оқыған кезде оқуға қажетті білім мен дағдыларды практикалық түрде алады.

Қосымша оқуға арналған кітаптарға ерекше талаптар қойылуы керек: мазмұны қызықты, таныс емес сөздер саны 5% -дан аспауы керек. Әйтпесе, мәтіндер сөйлесу құралы ретінде қызмет етудің орнына, қиын сөйлемдерді шешудің ауыр жаттығуларына айналады. Үйде қосымша оқуға арналған кітаптарды түсінуді бақылау оқулықтарды түсінуді тексеру үшін ұсынылған әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, алдымен таныс материалға, содан кейін жаңа сөздерден тұратын мәтіндерге кіріспе оқуды бастайды. Бұл кезеңде оқушылар таныс емес сөздердің мағынасын анықтамалық және сөздіксіз анықтауға үйренеді, сонымен қатар дәлдікке бағытталған оқылымға тән ақпаратты семантикалық өңдеу әдістері. Ол үшін жаттығулардан басқа, талдау элементтері бар оқу қолданылады. Материалдарды перцептивті өңдеуді автоматтандыруға, оқылымды дамытуға ерекше көңіл бөлінеді және соңында әр оқушының өзі үшін оқу жылдамдығы оның жеке оқу жылдамдығынан асып кетуі керек. Бұған қол жеткізу үшін синтетикалық оқу кеңінен қолданылады.

Оқуды үйрену оқушылар осы дағдыларды қажет ететін нақты өмір жағдайларына барынша жақын болуы керек. Нақты өмірде оқу дағдыларын іздеу теледидарлық бағдарламаларды, жарнамалық жобаларды қарау кезінде, мәзірмен, кітап мазмұнымен танысуда, сөздіктегі сөзді, каталогтағы телефон нөмірін немесе каталогтағы өнімді іздеуде қолданылады. Интернеттегі парақ, газеттегі мақала сияқты танымал ғылыми-қоғамдық сипаттағы ақпараттық мәтіндерді оқу, әдетте, олардың жалпы мазмұнымен танысудан басталады. Оқушы мәтіннің негізгі идеясын анықтауы үшін кіріспе оқу тәсілін қолдану қажет. Күнделікті өмірде кейде оқығаны немесе қызығушылық құбылысы туралы егжей-тегжейлі ақпарат алу маңызды, бұл мазмұнды толық түсініп оқу қабілетін талап етеді. Оқушы оған қызығушылық танытқан жерлерде тоқтап, қайта оқи алады, талдай алады. Оқу жағдайында мәтінді таңдау кезінде мұғалім мен оқушылар қарастыратын тақырып аясында жұмыс істейтін дағдыларға сүйену керек.

Мысалы, нақты өмірде біз бағдарлама нұсқаулығын қолдана отырып, бізді қызықтыратын бағдарламаның уақытын білу үшін бағдарлама нұсқаулығын оқимыз. Мұғалім оқушылардан мектептен оралғанда не көретіндерін сұрауын сұрауы мүмкін. Ұқсас техниканы қолдана отырып, оқушылардан бағаға, жеңілдіктерге, сапардың ұзақтығына назар аударып, оларға сәйкес келетін саяхат түрін таңдауды сұрайды. Журнал немесе

газет мақаласына арналған тапсырмалар дағдыларға сәйкес келуі керек. Әр түрлі оқу дағдыларын дамыту үшін жеке жұмыс әдістерін қолдануға болады. Толық ақпаратты алу үшін көркем әдебиеттен үзінді оқу кезінде оқушылардан мәтіндегі тұжырымдамалардың екі тобын - объективті фактілерді және автордың пікірін ажыратуды сұрауға болады. Бөлімдерді категорияларға бөлу әр түрлі білім беру жағдайларында қолданыла алады. Оқудың бір түрімен жұмыс жасау үшін қолданылатын көптеген әдістер бар. Мысалы, оқушылар әр тоғызыншы сөз жетіспейтін мәтін алады. Оқушылардың міндеті - бос сөздерді тиісті сөздермен толтыру. Келесі әдіс – мәтінді тармақтарға бөлу, оқу және негізгі идеясының түсіну талап етеді. Бұл әдіс әсіресе кіріспе оқытуда тиімді. Мысалы, оқушыларға тапсырма беру үшін оқуды үйрену кезінде мәтіндерді бөліктерге бөлу, тек мәтінге арналған тапсырмаларды дұрыс таңдау немесе әзірлеу жеткіліксіз, сонымен қатар оқушыларды оқуға дайындауға болады. Мәтінмен жұмыс үш кезеңде жүзеге асырылады: оқуға дайындық жүргізілетін “мәтін алдын” кезең; тілдік қиындықтарды жою; мәтіннің, тақырыптың әлеуметтік-мәдени болмысымен танысу; достық атмосфера, жағымды мотивация құру. Жұмыстың әдіс-тәсілдері: мифа шабуыл, болжау, мәтін тақырыптары бар бірлестіктер, сұрақтарға жауап беру; мәтін абзацтарға бөлу арқылы мәтінді оқу - кесте толтыру, мәтіннің жоспарын құру, олқылықтарды, шын / жалған мәліметтерді толтыру. Бұл тапсырмалар оқылымды түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қорытынды жасай отырып, шетел тілдерін оқыту қазіргі адамның өміріндегі маңызды сәттердің бірі болды деп батыл айтуға болады. Білім алушыларға тілдің нақты білімін беру және білімді бекіту үшін оқытудың теориялық және әдіснамалық тәсілдерін үнемі жаңарту және зерделеу талап етіледі. Оқытушылар заманауи өмір шындығына сәйкес келетін лингвоелтанушылық материалды дұрыс жеткізе білуі тиіс. Осы мәселемен лингвоелтану аспекті ретінде айналысады.

Мәтіннен кейінгі мақсат - оқуды өнімді коммуникациялық дағдылармен біріктіру, интеграциялау. Тапсырмалар ретінде сіз пікірталас, рөлдік ойын, презентация, пікір сұрау ұйымдастыра аласыз.

Осылайша, лингвистикалық материалдың едәуір кеңеюі - лексика, грамматика, стандартты тіркестер ауызша сөйлеу мен оқу дағдыларын дамытудың жаңа жолдарын ашады және жетінші сынып оқушыларының сөйлеуі табиғи, еркін, тақырып бойынша алуан түрлі, ал оқу - байыпты, ақпараттық және қызықты бола бастайды.

Пайдаланылған әдебиетте р тізімі :

- 1 Типовая учебная программа по учебному предмету “Английский язык” для 5-9 классов – учебная программа
- 2 3 уровня основного среднего образования по обновленному содержанию. 2017 от 25 октября – интернет
- 3 Верещагин Е.М., Костомаров И.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Рус.яз., 1990 (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного). 246 с. – книга
- 4 Костомаров В.Г. – М.: Русский язык, 2013. – 230с. – Библиогр.: С. 106. –книга
- 5 Harmer J., (Longman, 2001). *The Practice of English Language Teaching. Third edition. 370 p.-book*

References:

- 1 Tipovaia uchebnaia programa po uchebnomu predmetu “Angliski iazyk” dlia 5-9 klasov
- 2 3 urovnA osnovnogo srednego obrazovania po obnovlennomu sodержaniu. 2017 ot 25 oktAbrA – internet
- 3 Veresagin E.M., Kostomarov I.G. Iazyk i kultura: lingvostranovedenie v prepodavanii ruskogo iazyka kak inostrannogo. 4-e izd., pererab. i dop. M.: Rus.iaz., 1990 (Biblioteka prepodavatelA ruskogo iazyka kak inostrannogo). 246 s.
- 4 Kostomarov V.G. – M.: Ruski iazyk, 2013. – 230s. – Bibliogr.: S. 106. –kniga
- 5 Harmer J., (Longman, 2001). *The Practice of English Language Teaching. Third edition. 370 p.*

МРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.62>

Нурпеисова С.К.¹

¹Карагандинский технический университет,
Казахстан, Караганда

**ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ**

Аннотация

В статье рассматриваются практикуемые методы обучения в учебном процессе: активное использование инновационных методов работы по обучению профессиональному русскому языку, посредством новых

технологий. На основе анализа различных приемов, на практике, автором обозначена актуальность современных методов обучения в формировании познавательной и творческой активности студентов, в повышении профессиональной компетенции, личностно-ориентированного развития. В рамках вузовского образования определена совокупность тех знаний, умений и отношений, которые призваны обеспечить результативность деятельности студентов в процессе самостоятельной творческой работы. Практическая значимость данной статьи связана с использованием результатов опыта в применении инновационных методов и образовательных технологий в процессе преподавания языка и обучения, так как современное общество нуждается в подготовленных конкурентоспособных специалистах, профессионально владеющих несколькими языками.

Ключевые слова: инновационные методы, современные образовательные технологии, личностно-ориентированное обучение, устойчивый уровень мотивации

Нұрпейісова С.К.¹

¹*Қарағанды техникалық университеті,
Қазақстан, Қарағанды*

СТУДЕНТТЕРДІҢ КОГНИТИВТІК ҚЫЗМЕТІН ҚҰРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Мақалада оқу процесінде оқытудың практикалық әдістері қарастырылған: жаңа орыс тілінде кәсіби орыс тілін оқытуда жұмыстың инновациялық әдістерін белсенді қолдану. Әр түрлі әдістемелерді талдау негізінде автор заманауи оқыту әдістерінің студенттердің танымдық және шығармашылық белсенділігін қалыптастыруда, кәсіби құзіреттілікті, тұлғалық-бағдарлы дамуды жетілдіруде маңыздылығын көрсетеді. Университеттік білім беру аясында студенттердің өзіндік шығармашылық жұмыс процесінде тиімділігін қамтамасыз етуге арналған білім, дағдылар мен қатынастардың жиынтығы анықталады. Бұл мақаланың практикалық маңыздылығы тілдерді оқыту және оқыту процесінде инновациялық әдістер мен білім беру технологияларын қолдану тәжірибесінің нәтижелерін қолданумен байланысты, сондықтан қазіргі қоғам кәсіби тұрғыдан негізделуі керек.

Түйін сөздер: инновациялық әдістер, заманауи білім беру технологиялары, студенттерге бағытталған оқыту, тұрақты ынталандыру деңгейі

Nurpeissova S.¹

¹*Karaganda technical university,
Kazakhstan, Karaganda*

APPLICATION OF INNOVATIVE TEACHING TECHNOLOGIES IN FORMING COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS

Abstract

The article deals with the practiced methods of teaching in the learning process: the active use of innovative methods of teaching the professional Russian language through new technologies. The author indicates the relevance of modern methods of teaching in the formation of cognitive and creative activity of students, in increasing professional competence, personality-oriented development. The practical significance of this article is connected with the use of the results of experience in the application of innovative methods and educational technologies in the process of language teaching and learning, as modern society needs customized competitive specialists who have a professional command of several languages.

Keywords: innovative methods, modern educational technologies, personally-oriented education, sustainable motivation level

Введение. Известно, что в последние годы все больший интерес в преподавании вызывает методика применения новых информационных технологий. Информационные и телекоммуникационные технологии позволяют модифицировать и обновлять содержание обучения и методов преподавания в подготовке специалистов [1].

Как мы знаем, основные принципы организации педагогического процесса (наглядность, последовательность, сознательность, посильность, прочность, систематичность) впервые были сформулированы Я.А. Коменским [2].

Если ранее в традиционной образовательной системе обучение языку строилось на основе тесного контакта преподавателя и студента, то новые технологии помогают нам в развитии множества методов, при

которых студенты самостоятельно работают с образовательными ресурсами при минимальном консультативном участии преподавателей. При использовании современных методов обучения роль преподавателя меняется и варьируется, в основном он регулирует учебный процесс и занимается его общей организацией, готовит заранее необходимые задания и тесты, корректирует вопросы или темы для обсуждения в различных группах, в зависимости от специальности и уровней обучаемых, дает консультации, контролирует время и порядок выполнения намеченного календарно-тематического плана.

В своей профессиональной деятельности будущий инженер должен планомерно строить различные этапы коммуникативных процессов, осуществлять общение на основе знаний о закономерностях общения и способах управления индивидом и группой, с использованием в своей деятельности профессиональной лексики, умением составлять документы различного назначения: проектировать технологии обучения, конструировать учебные материалы, осуществлять контроль и самоанализ в процессе обучения. Русский язык в данном случае выступает средством повышения личностно-профессионального развития будущих специалистов и является необходимым условием формирования и совершенствования профессионально-ориентированной культуры речи [3, 283].

Соответственно, современная система образования все больше ориентирует вузы на реализацию личностно-ориентированного обучения. Студент становится не столько объектом воздействия обучающей среды, сколько активным субъектом образовательного процесса. Усвоение содержания исторического опыта осуществляется не путем передачи информации о нем, а в процессе собственной активности субъекта.

Методы. В статье рассматривается методика профессионального обучения, которая не только рассматривает общие вопросы профессионального обучения, но и служит основой для разработки частных методик по отдельным предметам, так как объектом познания МПО в данном случае является процесс обучения определенному предмету в техническом вузе. Следовательно, вопрос методики обучения профессиональному русскому языку в техническом вузе является актуальным, потому что в нем общность объектов познания методики и педагогики указывает на единую природу методических и педагогических знаний [3, с. 283].

Результаты. Уделяя особое внимание изучению и обобщению передового педагогического опыта лучших преподавателей, мы не раз убеждались в преимуществе информационно-коммуникационных технологий над традиционными приемами и средствами обучения, применяя различные современные методы.

Соответственно и качество обучения требует от нас четкого знания определения, что личностно-ориентированным является интерактивное обучение (от англ. Interact – находиться во взаимодействии, действовать друг на друга), т.е. обучение через соучастие или взаимодействие в составе меняющихся групп. В его основе лежат принципы гуманистической педагогики, природа сообразности (по Я.А. Коменскому), положения когнитивной науки, согласно которой, в долговременной памяти остается то, что проделано человеком на практике[2].

Так например, для запоминания незнакомых слов, терминов целесообразно их наглядное изображение на экране и четкое определение. В других случаях это яркость или звуковое сопровождение исследуемых объектов. Этих условий на занятиях трудно достичь при помощи обычного стандартного наглядного материала или традиционного комплекса аудиовизуальных средств обучения, но легко добиться, используя актуальные компьютерные программы. Даже при хорошем качестве наглядных пособий, внедрение современных технологий обучения позволяет преподавателю создавать наглядные материалы качественно нового уровня: презентации, учебные слайды, лекции и многое другое, способствующее глубокому прочному усвоению материалов различной сложности. Позволяет заложить информацию не только в фактографической, но и в ассоциативной памяти студента.

В своей практике преподавания профессионального русского языка в группе по специальности "Электротехника" нами был учтен принцип интересности и занимательности, здесь мы полностью солидарны с автором о диагностике учебной мотивации Т.Д. Дубовицкой [4]. Формирование устойчивого уровня мотивации обязывает преподавателя подбирать соответствующие учебные материалы, которые представляли бы собой коммуникативную ценность и стимулировали мыслительную активность студентов.

Использование данных обучающих программ, посредством компьютерной технологии показало, насколько наглядность изображения способствует образному восприятию материала, развитию познавательной деятельности, творческой активности студентов.

В связи с учетом особенностей будущей профессии и специальности, мы подготавливаем отбор профессионально-ориентированных материалов, который используем в учебном процессе [5, 160].

Нам бы хотелось остановиться несколько подробнее на мультимедийной презентации на тему: "Электричество в природе", основанной на реальных жизненных ситуациях, где можно было включить большое количество научно-популярного иллюстрированного материала, который строился путем создания единой сюжетной линии и которая помогала понять не только содержание, но и усиливала мотивацию изучения языка.

Этому способствовали, на наш взгляд, следующие задачи: во-первых, подборка исследовательского материала, мультимедийной презентации на данную тему выполнялась студентами самостоятельно до начала аудиторного занятия. Во-вторых, предоставлялось право выбора подстилей научного стиля и языка изложения текста в аспекте полиязычия, с последующей демонстрацией материала на русском, казахском и английском

языках, поскольку одним из существенных направлений модернизации системы подготовки инновационных кадров является подготовка и полиязычных кадров.

Здесь следует отметить, что учебный процесс в университете организован в соответствии с требованиями полиязычного обучения: ведется непрерывная многоуровневая поэтапная подготовка студентов бакалавриата, магистратуры и докторантуры по приоритетным специальностям: "Электроэнергетика", "Машиностроение", "Стандартизация и сертификация", "Металлургия", "Информационные системы". Начиная со 2 курса, обучение студентов по специализированным дисциплинам проходит в следующем соотношении: ½ на государственном языке, ¼ на русском языке и ¼ на английском языке для групп с казахской формой обучения.

Обсуждение. Вышеуказанная практика в учебном процессе показала: насколько интерактивное обучение способствует формированию устойчивой положительной мотивации студента к изучению учебного предмета, формированию познавательной активности. Желанию изучать не только тот материал, который включен в учебник, но и выйти за его пределы: например, сопоставить связи между науками.

Межпредметные связи всегда являлись одним из важнейших условий в единстве обучения и развития обучаемых. На данном этапе подготовки студентами устанавливалась связь между языкознанием и историей: при знакомстве с новыми терминами и незнакомыми словами, проводилась предварительная работа по их этимологии (происхождение, перевод, значение). Изучалась связь между литературой (Ф.И. Тютчев "Весенняя гроза", А.С. Пушкин "Туча") и историей электрической природы, которая была связана с определенным историческим периодом, установленным в XVIII веке.

Изучать потому, что интересно знать, что именно молнии привели к первоначальному синтезу аминокислот и появлению жизни на земле: связь физики и химии. Изучать потому, что любопытно найти свойства электричества в природе, удивительно, что не только на суше, но и в морях и океанах многие рыбы используют электричество для защиты и поиска добычи под водой. Все это нашло эффективное отражение в мультимедийной презентации студентов.

Данная форма работы позволила представить учебный материал как систему ярких опорных картин, наиболее полно и исчерпывающе отражающих информацию об электрических природных явлениях. Цель данного самостоятельного подбора учебной информации - это формирование у студентов системы мышления и деятельности.

Мыследеятельность, как сущностный признак интерактивных методов, заключается в организации интенсивной мыслительной деятельности педагога и учащихся; не трансляция педагогом в сознание учащихся готовых знаний, а организация их самостоятельной познавательной деятельности; организация проблемного обучения; самостоятельное выполнение учащимися разнообразных мыслительных операций: таких как анализ, синтез, сравнение, обобщение, классификация и др.; сочетание различных форм организации мыслительной деятельности учащихся (индивидуальной, парной, групповой); процесс обмена мыслями между участниками педагогического взаимодействия [6, 52].

Ведущими признаками и инструментами интерактивного педагогического взаимодействия являются: полилог, диалог, мыследеятельность, смыслотворчество, межсубъектные отношения, свобода выбора, создание ситуации успеха, позитивность и оптимистичность оценивания, рефлексия и другие.

Для продолжения развития и совершенствования языковой и коммуникативной компетенции на основе научного стиля, языка специальности, при работе над научным текстом "Гроза" и составлении тезисов, нами были использованы Методы изучения, и описания природы. Рассуждение. Доказательство [7, 142 - 143].

При начальном этапе этой части работы – рассуждения, учитывалась предыдущая информация текста и источник информации, последовательность изложения с учетом дополнительной информации. Сопоставление и противопоставление информации. Указание на причину, условие и следствие действия. Главный момент в работе, доказательство и подтверждение мысли, итог - общий вывод. Для более детального понимания данного метода нами показана таблица 1.

Таблица 1. Лексические средства организации связного текста

Слова и словосочетания	Указание на
1. Он, этот, такой, все это (это)	1. Предыдущая информация
2. Из практики известно, что; согласно закону; по определению; пусть; допустим	2. Источник информации
3. Во-первых, во-вторых, в третьих; при этом; кроме того	3. Последовательность, дополнительная информация
4. С одной стороны, с другой стороны, а, но, однако	4. Сопоставление, противопоставление информации
5. Потому что; так как; поэтому; если..., то; тогда; отсюда следует (отсюда); следовательно	5. Причину, условие, следствие
6. Оказывается/оказалось	6. Главный момент опыта
7. Действительно; оказывается	7. Подтверждение мысли
8. Таким образом; итак	8. Общий вывод

Опираясь на данные методы изучения и описания природы было предложено выделить: Основные аспекты характеристики природного явления, в данном случае грозы и составление назывного плана.

Основные аспекты характеристики природного явления.

Key aspects of natural phenomenon characteristic

Гроза. Thunderstorm.

1. Определение природного явления.
2. Временные характеристики грозы (продолжительность).
3. Распространенность по географическим широтам.
4. Условия возникновения грозы.
5. Характеристика грозового электрического поля.
6. Теории, объясняющие причины электризации облаков.

В назывном плане (in nominal plan) обозначаются (определяются) подтемы (микротемы) текста. И только с усвоением послетекстовой работы, студенты опираясь на данные подтемы (микротемы) текста, на основе выделения ключевых слов и предложений составляют тезисный план (thesis plan). В процессе выписывания и выделения предложений, получаем тезисный план текста, а составление тезисов (thesis) раскрывают решение этих вопросов с более развернутой информацией[8].

Следует отметить, что такой методический подход уже не нов в обучении той или иной дисциплины, но преимущество инновационных методов обучения, на наш взгляд, состоит в том, что учебный процесс мы организуем таким образом, что практически все обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс познания. А как мы знаем, совместная деятельность обучающихся в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности даже в решение трудных проблемных задач.

Сегодня, реальность жизни показала на практике актуальность использования и дистанционных образовательных технологий, в этой связи более глубокое звучание приобретает и проблема языкового образования. При этом нам известно о том, что изучение любого языка должно сопровождаться и изучением культуры носителей этого языка. Так например, становясь участниками любого вида межкультурных контактов, люди взаимодействуют с представителями других культур и открывают новые возможности и формы общения где проявляются взаимопонимание, диалог культур, рождается познавательный интерес к иным культурам, стремление обогатить свою духовность, которое в свою очередь порождает интерес к глубокому изучению языка данного народа и к культуре партнеров по коммуникации.

Дистанционные образовательные технологии, основанные на принципе самостоятельности, несомненно, позволяют широко применять современные методы обучения, в связи с этим мы со студентами нашего вуза приняли приглашение принять участие в международном просветительском проекте в Казахстане “Русский текст по страницам культуры”! и присоединились к организациям-партнерам данного проекта, который реализовала Автономная некоммерческая организация “Центр дополнительного профессионального образования – “Альфа-Диалог” при поддержке Министерства просвещения Российской Федерации.

Цель данного проекта состояла в формировании и развитии у иностранной и билингвальной аудитории интереса к изучению русского языка на основе знакомства с жизнью и достижениями величайших деятелей науки и культуры России.

С 16 ноября по 20 декабря 2020года мы с большим интересом прослушали циклы вебинаров: “Русский Нобель”, “Русский театр”, “Университеты России”, “Русский язык 21 века”, “В гости к Пушкину” и многие другие. Приняв активное участие в конкурсе творческих работ “Я говорю по-русски”.

Ключевыми партнерами проекта: (Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена и Баишев Университет Кызылординский университет имени Коркыт Ата в Республике Казахстан) были отмечены творческие работы студентов, по завершении выданы электронные сертификаты, а также была отмечена значимость в участии данного международного проекта.

Поэтому изучение языка как одного из главных индикаторов адаптации человека к новым социально-политическим и социально-культурным реалиям становится в настоящее время актуальной научно-теоретической и научно-практической задачей. И несомненно, все больше возникает необходимость по новому осмысливать сложившиеся традиционные концепции языковой политики и языковой ситуации.

Конечно, успешное использование современных средств обучения и образовательных технологий зависит от множества факторов: доступа в интернет, обеспеченности компьютерной техникой, уровня общей компьютерной грамотности преподавателей и студентов, творческой организации всего учебного процесса - так как известно, что принцип проблемности обучения в современном вузе является одним из важнейших показателей в подготовке квалифицированных специалистов.

Значимым он является и для системы дистанционного обучения, так как мы знаем, что мотивационный компонент образовательного процесса играет решающую роль в систематическом выполнении студентами учебных заданий и самоорганизации их творческой деятельности.

Заключение. Таким образом, системное использование инновационных технологий и методов на практике раскрывает значимость и эффективность личностно-ориентированного обучения и других видов обучения, но

вместе с тем, использование информационно-коммуникационных технологий соответственно предъявляет высокие требования, прежде всего, к профессиональной подготовке преподавателя, его личностным качествам.

Отсюда следует, что оптимизация процесса обучения языку в большей степени зависит от интеграции усилий специалистов, работающих в области изучения разным языкам, которые разрабатывают и внедряют в учебный процесс оптимальные технологии обучения языкам.

Применение информационно-коммуникационных технологий в преподавании языков - это реальные факторы, которые способствуют совершенствованию практических умений и навыков, позволяют организовать самостоятельную работу на более новом качественном уровне, повышают учебную мотивацию, благотворно влияют на эмоционально-психологическое состояние студентов и индивидуализируют процесс обучения.

Использование в профессиональном образовании современных методов и технологий обучения, несомненно актуально в достижении основных целей вузовского образования и содействуют становлению будущего – грамотного, культурного и конкурентноспособного специалиста.

Список использованной литературы:

- 1 Перова М.В. Информационно-коммуникационные технологии как средство модернизации образования // Гуманитарные и социально-экономические науки. Спец. выпуск "Педагогика". – 2006. - № 25.
- 2 Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск: Университетское, 1990. - 559 с.
- 3 Нурпеисова С.К., Чуйкина Л.А. Роль профессионального обучения в языковой подготовке специалистов технического вуза. Вестник ПГУ. – 2018. - №3 - С. 282 - 289.
- 4 Дубовицкая Т.Д. К проблеме диагностики учебной мотивации. Вопросы психологии. – 2005. - № 1.
- 5 Профессиональный русский язык в техническом вузе: практический курс: учебник /Б.Р.Оспанова, и др. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2018. - 247 с.
- 6 Методика профессионального обучения: Учеб.пособие /Егоров В.В и др. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2015. – 112с.
- 7 Пособие по научному стилю речи. Для вузов технического профиля / Под ред. И. Г. Проскуряковой. 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 320 с.
- 8 Тезирование научного текста в аспекте полиязычия: а. с. 8035 МОН РК 07.02.2020. / С.К. Нурпеисова. Караганда. КарГТУ. 2020.

References:

- 1 Perova M.V. Informacionno-komunikacionnye tehnologii kak sredstvo modernizatsii obrazovania // Gumanitarnye i sotsialno-ekonomicheskie nauki. Spes. vypusk "Pedagogika". – 2006. - № 25.
- 2 Amonasvili S.A. Lichnostno-gumanaia osnova pedagogicheskogo prosesa. – Minsk: Universitetskoe, 1990. - 559 s.
- 3 Nurpeisova S.K., Chuikina L.A. Rol profesionalnogo obuchenia v iazykovoii podgotovke spesialistov tehničeskogo vuza. Vestnik PGU. – 2018. - №3 - S. 282 - 289.
- 4 Duboviskaia T.D. K probleme diagnostiki uchebnoi motivatsii. Voprosy psihologii. – 2005. - № 1. – stAtA
- 5 ProfesionAlnyi ruskii iazyk v tehničeskom vuze: praktičeski kurs: uchebnik /B.R.Ospanova, i dr. – Karaganda: Izd-vo KarGTU, 2018. - 247 s.
- 6 Metodika profesionalnogo obuchenia: Ucheb.posobie /Egorov V.V i dr. – Karaganda: Izd-vo KarGTU, 2015. – 112s.
- 7 Posobie po nauchnomu stilu rechi. DIA vuzov tehničeskogo profila / Pod red. I. G. Proskurakovoi. 2-e izd., dop. i pererab. – M.: Flinta: Nauka, 2009. – 320 s.
- 8 Tezirovanie nauchnogo teksta v aspekte poliazychia: a. s. 8035 MON RK 07.02.2020. / S.K. Nurpeisova. Karaganda. KarGTU. 2020.

МРНТИ 14.01.11.

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.63>

Оспанова З.,¹ Сейсенбаева Ж.А.²

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада жобалап оқыту технологиясын зерттеп-зерделеудің маңыздылығы сарапталады. Жобалап оқыту технологиясы оқушының интеллектуалдық, кәсіби, моральдық, рухани, азаматтық және басқа да сапалық қасиеттерін қалыптастыра отырып, жеке тұлға ретінде ізгілендіруге тікелей әсер ететіндігі туралы

тұжырымдар жасалынған. Оқушының жеке тұлға болып қалыптасуындағы ролі айқындалған. Жобалап оқытудың тарихы туралы қысқаша сипатта берілген. Жоба әдісінің білім алушылардың кез келген ситуацияларда өз проблемаларын іздеп, тауып, шешуі, өзіндік жұмыстарын, іс-әрекетін ұйымдастыруы екендігі ғылыми тұжырымдалады. Жобалап оқытудың артықшылықтары ретінде оқушының логикалық дәрежеде ойлауы, өз күштері мен мүмкіншіліктеріне деген сенімдерінің артуы, жобамен жұмыс жасау негізінде алған білімінің нәтижесін көрсетуі және өздеріне артылған жауапкершілікті сезіне білуін ұсынылады. Жобалап оқытудың мақсат-міндеттері айқындалып, оқу үрдісінде пайдалану жолдары көрсетіледі. Мектепке дейінгі білім беруде қолданылатын жобалап оқыту технологиясының түрлері ұсынылады. Жобалап оқыту технологиясына қатысты ғылыми ізденістердің уақыт өткен сайын жаңарып, жаңғырып, толығып, дамып отыруы қазіргі білім үрдісіне қажетті үдеріс екендігі айтылады.

Түйін сөздер: жобалап оқыту, моно жоба, пәнаралық жоба, бірпәндік жоба, рөлдік ойындар жобасы, шығармашылық жоба, фантастикалық жоба

Osmanova Z.,¹ Seysenbayeva Zh.²

*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

SCIENTIFIC BASIS OF PROJECT-BASED LEARNING TECHNOLOGY

Abstract

The scientific article analyzes the importance of studying the technology of project-based learning. It is concluded that the technology of project-based learning has a direct impact on the humanization of the individual as a person, forming the intellectual, professional, moral, spiritual, civic and other Qualitative Qualities of the student. The role of the student in the formation of personality is determined. Briefly about the history of project-based learning. The design method consists in finding, finding and solving students ' problems in any situation, organizing independent work, activities. As the advantages of project training, it is proposed to show the results of the knowledge obtained on the basis of logical thinking of the student, increasing his self-confidence and capabilities, working on the project and realizing the responsibility assigned to them. The goals and objectives of project-based learning are defined, and the ways of their application in the educational process are outlined. The types of project-based learning technologies used in preschool education are offered. Scientific research related to the technology of project-based learning is updated, updated, supplemented and developed over time.

Keywords: project-based learning, monopoint, interdisciplinary project, one-disciplinary project and role-playing, creative design, fantastic design

Османова З.,¹ Сейсенбаева Ж.А.²

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

НАУЧНАЯ ОСНОВА ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В научной статье анализируется важность изучения технологии проектного обучения. Сделаны выводы о том, что технология проектного обучения оказывает непосредственное влияние на гуманизацию как личности, формируя интеллектуальные, профессиональные, моральные, духовные, гражданские и другие качественные качества учащегося. Определена роль ученика в становлении личности. Кратко об истории проектного обучения. Научно формулируется, что проектный метод заключается в поиске, поиске и решении обучающимися своих проблем в любых ситуациях, организации самостоятельной работы, деятельности. В качестве преимуществ проектного обучения предлагается логическое мышление учащегося, повышение уверенности в своих силах и возможностях, демонстрация результатов полученных знаний на основе работы над проектом и осознания возложенной на них ответственности. Определены цели и задачи проектного обучения, намечены пути их использования в учебном процессе. Предлагаются виды технологии проектного обучения, применяемые в дошкольном образовании. Научные изыскания, касающиеся технологии проектного обучения, со временем обновляются, модернизируются, дополняются и развиваются.

Ключевые слова: проектное обучение, монопроект, междисциплинарный проект, однопредметный проект, проект ролевых игр, творческий проект, фантастический проект

Кіріспе. Қазіргі жаппай жаһандану заманында экономикалық, әлеуметтік, саяси және адамгершілік проблемалар ушығып, шиелінісе түсуде. Осы мәселелерді шешуде қай елдің болмасын, білім сапасының атқарар ролі зор екендігі айтпаса да белгілі. Себебі, халықаралық аренада әр елдің саяси тұрақтылығының

сақталуы мен экономикалық бәсекелестікке қабілеттілігі, сол елдің адам капиталының сапалық маңызына байланысты. Осы тұрғыда, қай мемлекеттің білім сапасы жақсы болса, кез келген бәсекелестікте басым түсері анық. Олай болса, тәуелсіз мемлекетіміздің тұтқасын ұстау білімді де, білікті жастардың еншісінде. Ал еліміздің ертеңгі болашағы – мектеп қабырғасынан алған білім нәрімен сусындаған оқушы жастар – бүгінгі студенттер. Сондықтан да, оқушыларға сапалы білім берудің тиімді жолдарын іздестіру, білімге ұмтылдыру өте өзекті мәселе.

Әдістеме. Ақпараттар легінің жылдам қарқынмен ұлғаюына байланысты, қазіргі білім беру жүйесінің өмір сүруі мен дамуының негізгі принципі – оның үздіксіздігінде. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің “Ұлт жоспарының “100 нақты қадам” бағдарламасы аясында, жеткіншек ұрпаққа мектеп табалдырығынан бастап, жоғары оқу орындарына дейін әлемдік деңгейде білім мен тәрбие берілумен қатар, ғылыммен шұғылданудың дағдыларын қалыптастырудың жүйесін құру керектігін алға мақсат ретінде міндет етіп қойды. Бірақ, бүгінде еліміздегі барлық білім беру орындарында өмір бойына, үздіксіз білім алу әлі де болса, толық жолға қойылмай отыр. Осы мәселені шешудің бірден-бір жолы – білім алушының рөлін өзгерту. Педагогикалық процесті ұйымдастыруға жаңаша қарап, сол жаңаны өмірге енгізу қажет. Республикамыздағы барлық оқу орындарында берілетін білім үздіксіз ғана болып қалмай, ғылыми ізденушілікке негізделуі тиіс. Осыған орай, оқу және білім беру қызметін ғылыми тұрғыда ұйымдастыру қазіргі таңда жаңа педагогикалық технологияларды енгізу арқылы жүзеге асырылып жатыр. Білім беру саласындағы жаңарту жұмыстары оқыту, тәрбиелеу, дамытудың жаңа мүмкіншіліктері арқылы ұйымдастырылып, соның нәтижесінде заманауи технологиялармен оқыту үрдісі кеңінен қолданып, насихатталуда. Сол жаңа технологиялардың ішіндегі «жобалап оқыту технологиясы» өте тиімді әдістердің қатарында.

Себебі, жобалап оқыту технологиясы педагогтың интеллектуалдық, кәсіби, моральдық, рухани, азаматтық және басқа да сапалық қасиеттерін қалыптастыра отырып, жеке тұлға ретінде ізгілендіруге тікелей әсер етсе, оқушының жеке тұлға болып қалыптасуына септігін тигізеді. Жобалап оқыту барысында оқушының жас және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, ұстазбен тең дәрежедегі оқу үдерісін жүзеге асырушы болады.

“Әлемнің озық елдерінің білім процесіндегі тәжірибе көрсетіп отырғандай, жобалап оқыту технологиясы өзінің қолжетімділігімен, білім алушылардың қабылдауына жеңілдігімен, барлық педагог-мұғалімдердің қолдануына тиімділігімен ерекшеленеді. Бұл технологияның тағы бір ерекшелігі – барлық пән аясында қолдануға ыңғайлылығы” [1, 12].

Нәтиже. Жобалап оқытудың тарихына тоқталмас бұрын, бірінші “Жоба әдісі” дегеніміздің не екендігін қарастырсақ, шығу тарихы Еуропа елдерінен бастау алатынын байқаймыз. “Жоба” сөзі латын тілінен алынған, projectus “алдыға лақтырылған”, “сөйлеуші”, “көзге түсуші” деген мағынаны білдіреді. Яғни, бір объектінің, бір істің прототипі, прообразы сияқты, осы іс-әрекет жоба жасауға әкеледі. Сонымен, жоба дегеніміз, тікелей мағынасында – жоқты жасауға тырысу, бір нәрсенің алдын алудың жолын көрсету болып табылады екен. “Ал терминологиялық сөздікте “проблема” сөзімен тығыз байланыста қарастырылады. Себебі, проблеманы шешуде жоба шығармашылықтың шынайы көрінісі болады да, оны жүзеге асырушы адам – идеялардың жаршысы болып есептеледі. Жоба әдісі білім алушылардың бір проблеманы шешуін талап етеді. Сол проблеманы шешу барысында олар бір жағынан, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануды, екінші жағынан түрлі пәндерден алған білімдерін интеграциялау арқылы пайдалануды үйренеді” [2, 5].

Демек, жоба әдісі білім алушылардың кез келген ситуацияларда өз проблемаларын іздеп, тауып, шешуі, өзіндік жұмыстарын, іс-әрекетін ұйымдастыруы екен.

Жобалау технологиясы әлемдік педагогикада жаңалық емес. Себебі, өз бастауын сонау XIX ғасырдың 2-ші жартысынан, дәлірек, АҚШ ауылшаруашылығы мектептерінен алады. Негізін қалаушы – Америка ғалымы, психолог және педагог, философ Джон Дьюи.

“Дж. Дьюидің ілімін жалғастырушы – Колумбия университетінің жанындағы мұғалімдер колледжінің профессоры, Уильям Херд Килпатрик. Оның ойынша, бұл технологияның негізі – балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау” [3, 56].

Бірте-бірте жаңа идеялар пайда бола бастады. Белсенді түрде тараған жоба әдісінің жетілген формалары АҚШ, Ұлыбритания, Бельгия, Израиль, Финляндия, Германия, Италия, Бразилия, Нидерландия, Жапон және Ресей, т.б көптеген елдерде нақты проблеманы шешуде пайдаланылып, теориялық білім мен оның практикада қолданылуын қамтамасыз етті.

Қазіргі таңда Қазақстан мектептері бірнеше технологиялармен жұмыс істеп келеді. Атап айтар болсақ, жаңа әдістермен, соның ішінде, жобалау әдісімен оқытатын интеллектуалды мектептер: Назарбаев зияткерлік мектептері, Отандық және халықаралық білім беру тәжірибелерін кіріктіретін инновациялық білім беру моделін құруға негізделген “Мирас” халықаралық мектебі, Almaty International School (AIS), Haileybury, Kazakhstan International School (KIS), Астана қаласының №60 мектеп-лицейі, Абай атындағы №10 дарынды балаларға арналған Павлодар қаласының мектебі, Ақтау қаласының №11 мамандандырылған физика-математика мектебі және В.М.Монаховтың жобалап оқыту технологиясының тәжірибе алаңына айналып отырған Қызылорда қаласындағы №3 мектеп-гимназиялары.

Бұл мектептердің ерекшелігі – мұнда балалардың зерттеушілік, шығармашылық жұмыстары кең ауқымды, идеяларының батылдығы. Білім беруде, ең алдымен, баланың еркіндігіне, қиялына, өз шеберлігіне жол беретін заманауи үздік деген жаңа технологиялармен оқытады.

Талқылау. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – білім алушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы болашақта әр түрлі жағдаяттарда, кез келген қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу.

“Жоба тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлап, оны дұрыс орындап шығу - болашақта кез келген жағдаятқа бейімделген тұлға болып қалыптасуына септігін тигізеді”[4, 14]. Демек, жобалап оқыту технологиясы білім алушының өз бетімен ізденіп, өзіне деген сенімділік күшін оятып, ойын анық жеткізуге, дұрыс оңды шешім қабылдаудың негізінде тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Бүгінгі күн талабында тұрған өзекті мәселенің бірі – білімгерлерді өз бетімен жаттықтыра отырып, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға үйретіп, жоба жұмысын жасауға мақсатты әрі жүйелі бағыттау. Бұл өз алдында білім беру жүйесінің дамуына тікелей әсер етері анық.

Жобалау технологиясының негізгі міндеттері:

- алға қойылған мәселені өзбетінше шешуге және оны шешудің тиімді жолдарын табуға;
- қандай да бір түрде безендірілген, нақты, айтарлықтай тәжірибелік нәтижемен аяқталуы тиіс мәселені толық өңдеуге;
- нақты мақсат қоя білуге;
- зерттеу мәселесі бойынша өзектілігін анықтауға (жалпылау, болжау құру, талдау, бақылау, ақпарат жинау, мәселені алға қоюды үйрену);
- қойылған мақсатқа жету үшін, зерттеудің өнімді технологиясын анықтай алуға;
- зерттеу аясының теориялық негізін қарастыруға;
- жобаны зерттеуде зерттеудің ыңғайлы үлгісін таңдауға;
- жүйелік ойлауын;
- іздену арқылы білімін жан-жақты толықтыруға бейімдеп, үйрету.

Жобаға қойылатын негізгі талаптар:

- шешімін іздейтін мәселенің болуы, баланың дербестігі және оқытушымен ортақ шығармашылығы;
- оқыту салаларының мазмұнынан таңдалады, яғни мемлекеттік стандарттың талаптарына сай келуі керек;
- тақырып бағдарламадан тыс таңдалып, оқу жоспарының вариациялық бөлімімен сай келуі мүмкін;
- мектепке дейінгі жастағы балаларға жақын және түсінікті болуы керек;
- жоба тақырыбы күнделікті өмірден алынуы тиіс.

“Жоба бір мәселені шешіп және оны қолданыста пайдалану үшін әр түрлі білім салаларынан мағлұматтарды ықпалдастыра алады. Балалар біріншіден ойлауға, ал содан кейін барып істеуге, іс-әрекетінің жоспарын құрып, келісімдерді бұзбай, келісілген мәмілелерден таймауға тырысады” [5, 78].

Қызығушылық 1-2 сабақта немесе керісінше ата-аналардың қатысуымен жобаның жасалуына қарай ұзақ болуына байланысты болады.

Жобалаудың негізгі қызметі. Жобалық әдіс – нақты іс-әрекеттер айқындалған кезеңнен бастап жүзеге асатын болады. Жұмысты жасаудағы бағдарлама анықталып, ары қарай жүзеге асыруда қажетті құрал-жабдықтар таңдалып алынады.

Жобалап оқытудың артықшылықтары. Білім алушылардың логикалық дәрежеде ойлау арқылы, өз күштері мен мүмкіншіліктеріне деген сенімдерінің артуы, жобамен жұмыс жасау негізінде алған білімінің нәтижесін көрсетуі және өздеріне артылған жауапкершілікті сезіне алуы.

Нәтижесінде, берілетін білім сапасы артады. Сонымен қатар, даму деңгейі әр түрлі білімгерлердің мүмкіншіліктері мен өзара ынтымақтасу арқылы қарым-қатынас түсу сияқты іс-әрекет шеберлігі жетіледі.

Жобалау әдісінің басты идеясы: оқытушылар мен ата-аналардың көмегі арқылы балалардың танымдық қызығушылығын барынша дамыту және де өз беттерінше өз білімдерін дұрыстап ақпараттық кеңістікте жөн таба білу және сыни ойлауын жетілдіру болып табылады.

“Бұл технологияда жобаға оқушылардың қызығушылығын туғызу басты қиындық болып табылады “[6, 145]. Сондықтан, жобаның маңызын түсіндіру жұмыстарын жүргізу керек болады.

Жобалаудың түрлері.

✓ Жобада басты іс-әрекет түрлері: зерттеу, іздеу, шығармашылық, рольдік, қолданбалы (тәжірибелік бағытталған), таныстыруға бағытталған және т.б. (зерттеу жобасы, ойын, таныстыруға бағытталған, шығармашылық);

✓ Жобаның пәндік-мазмұндық ауқымына қарай бөлінуі: *моно жоба* (білімнің бір саласында), *пәнаралық жоба*, *бірпәндік жоба*. Мысалы: Монопәндік – білім саласындағы мәселелерді шешетін “Денсаулық” жобасы. Пәнаралық - “Денсаулық”, “Коммуникация”, “Таным” сияқты бірнеше білім салаларының мәселесін шешетін жоба, яғни, бір тақырыпты әр түрлі саладағы ұстаным бойынша қарастырамыз. Пәндік немесе пәннен тыс мектепке дейінгі білім беру оқу жоспарының вариациялық бөлігінің мәселесін шешетін жоба.

✓ Байланыстық сипатына қарай: қала, аймақ, елдің және әр түрлі елдер арасындағы қатысушылар үшін;

✓ жобаға қатысушылардың саны – топтық немесе жекелікке байланысты болады;

✓ жобаның ұзақтығы – жоба мазмұнының ауқымдығына байланысты, 1 сағаттан бірнеше айға, тіпті 2-3 жылға созылуы мүмкін.

Бұдан байқайтынымыз, жобалар әртүрлі белгілеріне қарай бөлінеді. Ең елеулісі іс-әрекеттің басымдық түрі болып табылады.

Мәселен, мектепке дейінгі білім беруде қолданылатын жобалап оқыту технологиясының түрлері.

✓ **Эмпирикалық:** тірі және өлі табиғат әлемінде өздік бақылаулар мен эксперименттер жүргізу. “Қар бүршіктері қайдан ұшып келеді?”, “Неліктен бәйшешектер бәйшешек деп аталады?”, “Қызғалдақ” – ұрып кететін гүл. Нәтижелері: өсімдік сақтайтын бүктемелер, тәжірибе картотекалары ретінде рәсімделеді.

✓ **Зерттеу:** ізденеді, деректерді жинақтап қорытады, табиғат құбылыстары туралы әр түрлі дерекнамалардан мағлұмат жинайды, кітаптар, кинофильмдер, интернет пайдаланады. Зерттеу, іздестірулер нәтижесі газет айдарлары, альбомдар, журналдар немесе аспаздық кітаптарда жинақталады. Қызыл кітап арқылы (сирек кездесетін және жойылып бара жатқан) өсімдік түрлері мен жануарлар құстар туралы білімдерін кеңейтіледі.

✓ **Рөлдік ойындар жобасы:** бұл шығармашылық ойын нышандары, ойын жобасы. Мұнда балалар ертегі кейіпкерлерінің бейнесіне еніп, берілген тапсырмаларды өздері шешеді. Нәтижесінде: Мазмұнды ойын, бала мерекелері ұйымдастырылады, балалар ертегілерді кейіптендіре біледі. Су асты әлеміне ойын-саяхаттары ойналады. Балалар “Театр” сюжеттік-рөлдік ойындар ойнауға үйренеді.

✓ **Шығармашылық жоба:** әдетте қатысушыларда ортақ іс-әрекеттерінің дайындалған құрылымы болмайды. Бұл балалардың үлгілер мен пішімдер жасау, әңгімелер құрастыру, тапқақтар, ойдан шығарылған кейіпкерлері бар әңгімелер. Нәтижесінде балалар музыкалық ертегі драмаластыру, столүстілік театры арқылы әңгімелер ойлап табу, кейіпкерлер дайындау, ата-аналар мен балаларға қойылым көрсету мен сахналастырылған, суреттелген диафильмдердің фильмотекасын жасау, альбом дизайны көрмесі. Шығармашылық жобаларда табиғи және құнсыз материалдарды пайдаланған жөн.

✓ **Фантастикалық жоба:** таныс әңгімелер мен ертегілер, мультфильмдерді мазмұнына қарай отырып, және балалардың өз шығармашылығы мен қиялынан “Болашақтың қаласы”, “Келімсектер жерде”, “Суперробот” Бетман сияқты жобалар құру.

Жобаға қатысушылар құрамы топ, шағын топ, жеке, отбасы, жұп болуы мүмкін. *Жобаның ұзақтығы* қысқа мерзімді – 1,2 немесе бірнеше сағат, орта мерзімді – 1-2 апта, ұзақ – 1-3 айға дейін. Тәжірибеде мектепке дейінгі білім беруде жобаның орындалуы мектеп жасына дейінгі баланың психикалық дамуына байланысты болады. Әсіресе берілген жобаға деген қызығушылық пен ықыластың тұрақтылығы.

Қорытындылай келе, жобалай оқыту технологиясына қатысты ғылыми ізденістердің уақыт өткен сайын жаңарып, жаңғырып, толығып, дамып келетіндігіне көз жеткіземіз. Себебі, технология билеген заманда білім сияқты ғылым да бір орнында тұрмай, үздіксіз, жедел қарқынмен алға дамып, жылжуда. Сондықтан да, өмір ағынынан қалыс қалмай, жаңа технологияларды меңгеріп, ғылым мен білімді ұштастыру аса қажет. Дегенмен, қазіргі таңда оқыту технологияларының жалпы заңдылықтары мен қағидалары нақтыланып, оларды қолданудың өзіндік жүйесі бірізге түсірілген деп кесіп айта алмаймыз. Олай дейтініміз, технология шеберлікпен, өнермен тамырлас ұғым болғандықтан, оның мүмкіндіктерінің шексіз екені аян. Жаңа технологиялардың ішінде жобалау технологиясы еліміздегі білім беру үдерісінде жаппай қолданысқа енуі кем соғып жатыр.

Қорытынды. Осы тұрғыда, жобалап оқыту технологиясын республикамыздағы барлық білім беру сатыларына енгізуде, педагог-мұғалімдерге көмекші құрал болатындай кейбір оқу пәндерінен нақты мысалдар арқылы әдістері нақтыланған жөн. Өйткені, **жобалап оқытудың тиімділігі** баланы мектеп жасынан ғылымға бейімдеу ғана емес, көзбен көріп, құлақпен естіп, есте сақтай отырып, оқушыны ізденіске, іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Білім алушыларды оқуға ынталандырудың жолдары: оқу-әдістемелік құралы./Құраст.: С.Ж.Пралиев, М.А.Нуриев, Ж.А.Сейсенбаева, А.Е.Садыкова, Д.М.Советканова. – Алматы, 2015. – 116 б

2 Сейсенбаева Ж.А. Пути повышения качества проектного обучения в начальных классах. //Журнал “Научный альманах” 2015 №10-2(12) “Педагогические науки” Россия, Тамбов, 31 октября 2015 г. /ISSN2411-7609, DOI: 10.17117/na.2015.10.02 Информация об опубликованных статьях предоставляется в РИНЦ (договор № 255-04/2015)-75с.

3 Сейсенбаева Ж.А. Жобалап оқыту – бастауыш мектеп оқушысының білімін дамыту құралы // “Білім берудегі инновациялық қызмет және кәсіби құзіреттілік” атты республикалық ғылыми конференция. – “Көшбасшы” оқу-әдістемелік орталығы Талдықорған, 14 қазан 2015ж. -15б.

4 Нуриев М.А., Сейсенбаева Ж.А., Советканова Д.М. Қазіргі даму кезеңіндегі бес функционалды 100 қадамды оқу процесіне ендіру жолдары // “Ұлттық тәрбие”. № 5 (31) 2015ж. - 73б.

5 Нуриев М.А., Сейсенбаева Ж.А., Советканова Д.М., Садыкова А.Е. Жобалап оқыту технологиясының үздіксіз білім беру бағдарында қолданудың тиімділігі // “Ұлттық тәрбие” № 6 (32) 2015ж. - 56б.

6 Нуриев М.А., Сейсенбаева Ж.А. Мәңгілік ел тұғыры – ұлттық тәрбие мен қазақ тілінің дамуы негізінде // “Ұлттық тәрбие” №1(33) 2016ж.-18б.

References:

- 1 *Bilim alusylardy oKuga yntalandyrudyn joldary: oku-Adistemelik Kuraly./Kurast.: S.J.Praliev, M.A.Nuriev, J.A.Seisenbaeva, A.E.Sadykova, D.M.Sovetkanova. – Almaty, 2015. – 116 b.*
- 2 *Seisenbaeva J.A. Puti povysenia kachestva proektnogo obuchenie v nachAlnyh klasah. //Jurnal “Nauchnyi Almanah” 2015 №10-2(12) “Pedagogicheskie nauki” Rosia, Tambov, 31 oktAbrA 2015 g. /ISSN2411-7609, DOI: 10.17117/na.2015.10.02 Informasia ob opublikovannyh statah predostavlaetsa v RINS (dogovor № 255-04/2015)-75s.*
- 3 *Seisenbaeva J.A. Jobalap oKytu – bastauys mektep okusysynyn bilim damytu Kuraly // “Bilim berudegi innovasiyalıKKyzmet jAne kAsibi Kuzirettulik” atty respublikalykylymi konferensia. – “Kosbassy” oku-Adistemelik ortalygy TalıdyKorgan, 14 Kazan 2015j. -15b.*
- 4 *Nuriev M.A., Seisenbaeva J.A., Sovetkanova D.M. Kazırgı damu kezenindegi bes funksionaldy 100 Kadamdy oKu prosesine endiru joldary // “UltyK tArbie”. № 5 (31) 2015j.- 73b.*
- 5 *Nuriev M.A., Seisenbaeva J.A., Sovetkanova D.M., Sadykova A.E.Jobalap oKytu tehnologiasynyn uzdıksız bilim beru bagdarynda Koldanudyn tiımdiligi // “UltyK tArbie” № 6 (32) 2015j. - 56b.*
- 6 *Nuriev M.A., Seisenbaeva J.A. MAngılık el tugyry – ultyK tArbie men Kazak tilinin damuy negizinde // “UltyK tArbie” №1(33) 2016j.-18b.*

MPHTI 16.31.51

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.64>

Рахметова Р.С.,¹ Назарбекова А.А.²

*^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада этномәдени бірліктерді оқытудың тәсілдері ұсынылады. Этномәдени бірліктер мен лингвомәдени бірліктерді ажырату параметрлері анықталады. Этномәдени бірліктер этнопсихолінгвистикалық қағидаттармен ажыратылады. Этнопсихолінгвистика заңдылықтары бойынша этноцентризмдік бағыт, яғни этносаралық мәдениеттердің тоғысуы, мәдениет ортақтығының қалыптасуы айқындалады. Сондай-ақ этножіктеуіш белгілер сақталғанда этномәдени құндылықтардың өміршеңдігі басымдыққа ие болатыны айтылады. Мақалада этникалық топтың қарым-қатынас мәдениеті белгілі бір адамдарға тән коммуникативті (белгілік) қызметтің тарихи қалыптасқан психологиялық құралдары жүйесі ретінде талданады. Этникалық топтың қарым-қатынас мәдениетінің құрылымын да, ішкі психологиялық механизмдерін де зерттеудегі семиотикалық тәсілдің мүмкіндіктері талданады. Қарым-қатынастың этномәдени және мәдени-психологиялық сипаттамаларын зерттеуде отандық психологиялық ғылымды жандандыру қажеттілігі атап көрсетілген.

Түйін сөздер: этномәдени бірлік, этнопсихолінгвистика, этножіктеуіш белгілер, этноцентризм, құндылық

Rakhmetova R.,¹ Nazarbekova A.²

*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

EFFICIENCY OF ETHNOPSICHOLOGUISTIC APPROACHES IN TEACHING ETHNO-CULTURAL UNITS

Abstract

The article proposes a methodology for teaching ethnocultural units. The parameters and distinctive features of ethnocultural units and linguocultural units have been determined. Ethnocultural units differ in ethnopsycholinguistic principles. According to the laws of ethnopsycholinguistics, they are determined by the direction of ethnocentrism, i.e. acculturation of interethnic cultures, the formation of a cultural community. And also, the vitality of ethnocultural values is determined by the relevance of preserving the ethnodifferentiating attribute of ethnoculture. The article analyzes the culture of communication of an ethnic group as a system of historically formed psychological means of communicative (sign) activity, characteristic of a given people. The possibilities of a semiotic approach to the study of both the structure and internal psychological mechanisms of the culture of communication of an ethnos are analyzed. The need to intensify domestic psychological science in the study of ethnocultural and cultural-psychological characteristics of communication is emphasized.

Keywords: ethnocultural units, ethnopsycholinguistics, ethnodifferentiating signs, ethnocentrism, value

Рахметова Р.С.,¹ Назарбекова А.А.²

^{1,2} *Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫМ ЕДИНИЦАМ

Аннотация

В статье предлагается методика обучения этнокультурных единиц. Определены параметры отличительные признаки этнокультурных единиц и лингвокультурных единиц. Этнокультурные единицы различаются по этнопсихолингвистическим принципам. Согласно законам этнопсихолингвистики они определяются по направлением этноцентризма, т.е. аккультурация межэтнических культур, формирование культурной общности. А также, определяется витальность этнокультурных ценностей актуальность сохранения этнодифференцирующих признаков этнокультуры. В статье дается анализ культуры общения этноса как системы исторически сложившихся, характерных для данного народа психологических средств коммуникативной (знаковой) деятельности. Анализируются возможности семиотического подхода к исследованию как строения, так и внутренних психологических механизмов культуры общения этноса. Подчеркивается необходимость активизации отечественной психологической науки в исследовании этнокультурных и культурно-психологических особенностей общения.

Ключевые слова: этнокультурные единицы, этнопсихолингвистика, этнодифференцирующие признаки, этноцентризм, ценность

Кіріспе. Этномәдени бірліктер этнолингвистиканың негізгі зерттеу нысаны бола тұрса да, кейбір жағдайда оларды лингвомәдени бірліктерден ажыратуға келгенде нақты межеге сүйене алмай жататынымыз анық. Осы тұрғыдан алғанда бізге этнопсихолингвистикалық зерттеулер, оның этножіктеуіш белгілері мен этноцентризм қағидасы көмекке келеді.

Этнопсихолингвистика – бұл этностық топтың мәдени қажеттіліктерді қабылдау және тұтытудағы психологиялық ерекшеліктердің тілдегі көрінісін зерттейтін ғылым. Бұл терминді 1970 жылы А.А.Леонтьев енгізген болатын [1]. Этнопсихолингвистика әсіресе жеке этносқа тән рухани құндылықтар мен мәдениеттің архетипін анықтауға, сол мәдениеттің этникалық дүние бейнесінің қалыптасуын зерттеуге, оның өміршеңдігінің себептерін нақтылауға бағытталады.

Этностың ұжымның танымында сақталған мәдени құндылықтарды сол мәдениетті тұтынушылар саналы тіпті бейсаналы қабылдауының өзі этнопсихологиялық жағдаят болып саналады. Демек, ұлттық психологияның тетігін қалауда мәдениет пен тілдің қызметі, белгілі бір заңдылықтары болады деген сөз. Яғни этномәдени бірліктердің адам жанына, көңіл күйіне едәуір әсер ететін, тіпті кейді рухани мәдениеттің (ырым-тыйымдардың орындалмауы) сол ұлт өкіліне кәдімгідей тыныштық бермей, жанын жай тапқызбайтыны этнопсихологиялық құбылыстардың дәйекті дәлелі бола алады. Этнопсихологиялық құбылыстарға адам арасындағы қарым-қатынастар да дәлел болады. Мәселен, қазақ халқы үшін “көңіл айту”, “науқастың көңілін сұрау” сияқты жосын-жоралғылардың ретімен орындалмауы реніш (психологиялық күй) тудырады. Айталық, жақыны деп санаған адамы қазаға арнайы үйіне барып емес, көшеде немесе кездескен жерде көңіл айтуын жанына жақын қабылдап, реніш білдіруі өзге халықтар үшін түсініксіз болуы мүмкін. Ренжитін, көңіл бөлетін мәселе емес деп қабылдауы мүмкін. Бірақ қазақ дәстүріндегі ет жақындарының арнайы бата оқып, көңіл айту жолын білмегені немесе соған мән бермеуі адам жанына қаяу түсіретін этнопсихологиялық құбылыс екенін “өліктің жолы ауыр” фразеологизмі арқылы дәлелдеуге болады. Сондай-ақ “кеш батқанда, ымырт түскенде науқастың көңілін сұрамайды” деген этнотанымдық түсініктің де тәртібін сақтамайтындар болады. Ондай жағдайда науқас адам “Күн батқанда, яғни жын-шайтандар шығып, өлгендерді санайтын уақытта солармен бірге келді” деген магиялық түсінікке еріп, ренжуі әбден мүмкін. Дәл осындай этнопсихологиялық детальдар өзге мәдениетте жоқ, және бұл қазақ дәстүрінен өшірілмейтін стереотип ретінде терең сақталғаны адам психологиясына генетикалық таралатын рухани күш ретінде қабылданады. Этнопсихологиялық жағдаяттар ұлттық этникалық бірегейлігін ашуға мүмкіндік береді. Лингвомәдени бірліктер мен этномәдени бірліктердің жігі ұлттың этникалық бірегейленуі тұсында нақты анықталады. Соның ішінде этностың (тіпті ұлттың) ғасырлар бойы қанымен тараған психикалық қабілеті, яғни этникалық сезімі, этникалық мінезі, этникалық темпераменті бірінші кезекте басымдыққа алынады.

Әдістеме. Сондықтан қазақ мәдениетін ұлттан емес, этностан іздеуге арланбауымыз қажет. Академик Ә.Қайдардың пікірінше, “қазақты “этнос” деп қараудағы мақсат - оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын саралай түсінудің, тарихи этнопұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі” [2, 11].

Этноцентризм – өзгенің құндылығы мен мәдениетін өзінің болмысы арқылы қабылдау, тану, түйсіну. Бұл құбылыс бірнеше этникалық топтың әрекеттесуі кезінде, аккультурация жағдайында көрінеді. Этникалық топтың ұлт болып тұтасуында (консолидация) этножіктеуіш белгілер жиі көрініс табады. Әсіресе құндылықтың

бірегейленуі (унификациясы) этномәдениеттердегі айырмашылықтарды жіті ажыратады. Мысалы, Ай – түркі халықтары үшін мұсылманшылыққа дейінгі дүниетанымында киелі рух иесі ретінде тәу ететін аспан шырағы. Айға табыну, сыйыну, сәлем беру дәстүрі түркітәлдес халықтардың барлығында сақталған. Оған дәлел де көп. Бейіттің басына қойылатын ай мүсіні, “Ай”-мен басталатын қыздардың есімі және т.б. Бірақ, “жаздыгүні жаңа туған Айға тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп, тағзым ету. Сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып отқа тастауы – әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле-жаладан аман болайық”[3, 48] наным-сенім әрекеті тек қазақтарға ғана тән этножіктеуіш белгі болып саналады. Демек, “Айдың сәулесі түссе киесі ұрады”, “Ай мен Күн – жер жаһанға ыстық пен суықты, жанбыр мен қарсы беретін аспан денелерінің күдіреттісі”, “Ай қырынан туса күн жылы болады”, “Ай қораланса күн райы бұзылып жайсыз болады”, “Ай толғанда көшпе” деген түсініктер – этноцентризмденген түркілерге ортақ ұғымдар.

Нәтижелер. Этножіктеуіш белгілер этностық топтың мифтік, кейде стереотиптік танымынан туған наным-сенімдерінің қатаң сақталуынан, ырым-тыйымға берік этномінезден туындайды. Этножіктеуіш белгілердің қатарын ырым-тыйымдар мен наным-сенімдерге негізделген жосын-жоралғылар құрайды. Әдетте, салт пен дәстүрлерге қарағанда олардың құрамдас бөліктері, ірілі-ұсақты этномәдени категориялар, яғни жосын-жоралғылар ұрпақтан-ұрпаққа жетпей, жойылып, ұмытылып, этнопсихологиядан өшіріліп, вербалданған күйінде ғана сақталып жатады. Мысалы, қазақтың мифтік танымында “Ай бетінде кірпік санайтын кемпір бар. Егер ай сәулесі нәресте бетіне түссе, Айға қарап жалаңбас шықсаң, айға ұзақ қарап тұрсаң әлгі кемпір кесапат әкеледі-мыс”, “Айға қарап дәрет сындырма, бұл рухты шамдандырады, сөйтіп тыйымды бұзған адам ұшынады” деген түсініктер өзге түркі мәдениетінде жоқ. Сондықтан этножіктеуіш белгілер ретінде бұл ақпараттар қазақтың шамандық, тәңіршіл ғалам бейнесін танытуға негіз болады. “Ай” ұғымы туралы қазақтың концептуалды танымын білдіретін ақпараттар болады. Тіпті қазақта айға сыйыну, тәу ету дәстүрі бола тұрса да, “Айдың шалқасынан жатқан жатысы өзіне жайлы болғанмен елге жайсыз деп ырымдап, Айға қарата таяқ лақтыру”[4, 56] ырымы бар екені тек кітаптағы вербалданған деректермен ғана таныс. Демек бұл ақпарат та этножіктеуіш белгілер қатарына қосылып, Ай концептісінің құрамдас бөлшегі ретінде жаңғырары сөзсіз.

Этнопсихикалық ерекшелікке сай қазақтың поэтикалық танымында Ай – мылқауға, Күн – өсекшіге теңеледі. Айдың мылқауға теңелуі – адам баласының көп іс-әрекеті түнде қараңғы түскен соң жасалатыны және оны көктен көретін айғақ жоқ деген ойнақы мәнді білдірсе, Күннің өсекшіге теңелуі – күндіз жарықта барлық құпия әрекет ашық көрінеді деген аллегориялық бейнелеуден туындаған. Демек, этномәдени бірліктердің қалыптасуына этноцентризмдік жүйедегі этнопсихикалық таным мен этножіктеуіш белгілер негіз болады.

Мәдениет – динамикалық үдеріс. Құндылық – статикалық үдеріс. Мәдениет қоғам дамып, жетілген сайын өзгеріп отырады. Мәдениеттер ұлтаралық, мәдениаралық қатынаста өзара тоғысады, бірігеді, жойылады, жұтылады. Мәдениет ұлттың рухы мен санасында терең сақталып, ұлттың не этностың тұтастығын сақтауға қызмет еткен жағдайда құндылыққа айналады. Сондықтан этномәдени бірліктер инкультурация (ұлт тұлғасын жасау) үдерісіне бейім болса, лингвмәдени бірліктер аккультурация (мәдениеттердің тоғысуы, сіңісуі) үдерісіне бағытталады деп ойлаймыз.

Талқылау. Осындай межеге сүйене отырып, оқушыларға ұлттық құндылықтарды меңгертуде «құжымдық санадан — этникалық санаға» яғни жеңілден күрделіге қағидасын басшылыққа аламыз. Мысалы, “Әулие ағаш” тақырыбын этномәдени бірлік ретінде үйрететін болсақ, оқушылардың қабылдау психологиясын ескере отырып, былай жоспарлауға болады.

“Әулие ағаш – Ақтық байлау – Аптау”

Жас ерекшелігі	негізгі білім	түсіндіру деректері
Бастауыш сыныпта	Әулие ағаш – жапан далада, әулиелер жерленген мола басында, суы шипалы бұлақ қасында ұзақ жылдар бойы өсетін ағаш. (түркілік дүниетаным)	“Бәйтерек” мифтік аңызын баяндау
Жеткіншек сыныптар	Әулие ағашқа ақтық байлау. Әулие ағашты киелі деп танып, тілек тілеп, бұтағына шүберек байлайтын болған. (түркілік дүниетаным)	Сырқаты бар адамдар ауруынан айығу үшін, ұрпағы жоқтар бала сұрау үшін, сергелдеңге түскендер жолын ашу үшін, алыс жолға шыққандар аман-есен жету үшін тәу етіп, ниет қылып ақ шүберек байлаған. Ақтық байласа ойдағы уайымнан арылып, өміріне сеніммен қарап, бойынан ауыр жүк түскендей сезімде болатын болған.
Жеткіншек	Ақтық байлау – қазақтың салт-дәстүріндегі рәсім-жоралғы. Мысалы, сүндет тойында, келін түскенде босағаға немесе есікке	Сүндеттелетін баланы мінген аты мен қоржынына, “атқа мінгізу” рәсінде аттың жал құйрығына жүрегі ақ азамат болсын деген ниетпен ақтық шүберек байлайды. Алғаш отау құрған үйдің шаңырағына алғаш құтты болсын айтып келгенде ақтық байланады.

	ақтық байланады. (қазақы дүниетаным)	Жаңа түскен келін есіктен атпаған сәтте есікке ақтық байланады. Келіннің аяғы құт болсын деген ниет білдіреді.
Жеткіншек	Ақтық байлау – магиялық жоралғы. (қазақы дүниетаным)	- үйірге түсетін жас айғыр үйіріне жеңіл қосылсын деп жалына ақтық байлайды; - бәйгеге шабатын жүйріктің құйрығына озып келсін деп ақтық байлайды; - жарысқа шығатын балуанның қолына ақтық байлайды; - ауру-жарадан айықтыратын оташы мен сынықшыға “Қолыңыз жеңіл болсын!” деп ақтық мата байлайды; - көктемде ақ молайғанда сүт сауатын шелектің құлағына, қымыздың сабасына ақ шүберектен ақтық байлайды; - алыс-жақын туыстармен дәм алысып сыйласқанда ауызбірлік ұзағынан болсын деп торсық, саба, сүйретпе сияқты ыдыстардың құлағына ақтық байлаған; - бақсы зікір салып емдегенде “Емі шипа болсын!” деп қолына ұстаған саймандарына да ақтық байлаған.
Жоғары сынып	Ақтық байлау – нияз байлау (қазақы дүниетаным)	Киелі бұлақ басына дұға, тілек тілеп келгендер ақтық шүберекке ақша салып түйген. Оны әулие ағашқа байлаған. Мұнда ақшаның аз не көп болуы шарт емес, тек ниет түзулігі құпталған. Бұл рәсімді “ <i>нияз байлау</i> ” деп атаған. Байланған ақтықты жолы түскен кез келген адам, әсіресе әлеуметтік жағдайы төмен жандар “ <i>Тілегің қабыл болсын!</i> ” деп дұға оқып, оралған ақшаны алатын болған. Бірақ, оны теріс әрекетке, арақ-шарапқа жұмсауға тыйым салынған.
Жоғары сынып	Ақтық байланбаса – аптау. (қазақы дүниетаным)	- аңға шығарда “Олжа байлансын!” деген тілекпен ақтық байланбаса, қару-жараттық тылсым күш иелері ұрады деген магиялық түсінікпен оларды аптайды; - аңшының, балықшының олжасын жүкті әйелдерге жеуге болмайды. Себебі аңшылар мен саятшылардың түзу мылтық (садақ, сақпан), қанды қақпандарына көз тиеді, бұзылады деген наным-сенім сақталған. Егер жүкті әйел қақпанға түскен, атып алынған аң мен құстың етін жеп жерік қандырам десе, аңшының қаруына ақтық байлаған. Бұл - ақтау деп аталады. Егер де қару-жаратқа ақтық байланбаса онда иесі аптауға мәжбүр болған [5, 8]; - аптау үшін мылтықты үш рет оқтап, үш мәрте жезді кері шығарып, ішіндегі оқ-дәрісін төгіп, қайта оқтап үш түсті жіпті ширатып қаруға байлап, салқын сумен жуатын болған. Содан соң жібін шешіп, қаруды түзейді. “Ата алмасам маған серт, Атылмасаң саған серт, Аңның етін жемен әйелге серт” деп айтады. Сонда не қару түзеледі, не иесіне қатер төнеді, не жерік әйел түсік тастайды. Осы магиялық түсініктегі үшеу - мылтық иесі, мылтық, жерік әйелдің серттесуі болып саналады.

Қорытынды. Байқағанымыздай, этномәдени бірліктер өз бастауын көне түркілік танымнан (наным-сенім, тотемдік, тәңіршілдік түсініктерден) алады. Содан өрбіген қазақы дүниетанымнан материалды және рухани мәдениет өзге ұлтта кездеспейтін этникалық дүниенің бейнесін қалыптастырады. Осылайша қазақтың құндылықтары тілдік жүйенің астарында, мәдени атаулардың символдық, магиялық, мифтік мазмұнымен сақталады. Оларды этномәдени бірлік деп танып, жас ұрпаққа мазмұнын бұзбастан, сол қалпында жеткізуді көздейтін этнопедагогикалық, этнопсихологиялық, этнолингвистикалық әдіс-тәсілдер жаңғыруды, жаңаруды талап етеді. Арнайы зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Леонтьев А.А. Основы психолінгвистики. – Москва: Наука, 1997. – 287с
- 2 Ш.Уәлиханов Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1980. – 412 б.
- 3 Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы, 2009
- 4 Шоқпарұлы Д. Бесікке бөлеу – бабалар дәстүрі // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. – Алматы, 2001.

References:

- 1 Leontev A.A. *Osnovy psiholingvistiki*. - Moskva: Nauka, 1997. - 287s
- 2 Kaidar A. *Kazak tilinin ozekti maseleleri*. - Almaty, 1998. - 269 b.
- 3 S.UAlihanov *Tandamaly*. - Almaty: Jazusy, 1980. - 412 b.
- 4 Abisev H. *Aspan syry*. - Almaty, 2009.
- 5 SoKparuly D. *Besikke bolev - babalar dAsturi // Kazaktyn Adet-guryptary men salt-dAsturleri*. - Almaty, 2001.

МРНТИ 14.01.11.

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.65>

Сейсенбаева Ж.А.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНДА ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада өзге тілді мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы білім мазмұнындағы әдіс-тәсілдерге зерттеу жүргізілген. Қазақ әдебиетінің білім мазмұнының негізгі құрамдас бөлігі болып саналатын қазақ әңгімелері арқылы оқушылардың дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын қалыптастырудың, өзін-өзі жүзеге асыруының құралы ретінде пайдаланудың жолдары айқындалған.

Орыс мектептерінде қазақ әдебиеті пәнін оқытудың мақсаты – өзге ұлт өкілдеріне қазақ халқының әдеби бай мұрасы мен тарихын таныстыру болып саналады. Әдебиет пәні – өзге тілде сөйлейтін оқушының бойында елге деген құрметті оятуға септігін тигізеді. Сонымен қоса, елді, айналасындағыларды тереңірек білуге, халықтың тұрмыс-тіршілігімен жақын тануға ықпал етеді. Әр мұғалім қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тіл дамуы жұмыстарын шығармашылық мәнде жүргізіп, дұрыс ұйымдастыра білсе, ол оқушының күнделікті өмірдегі құбылысты жан-жақты түсіне білуіне, үйренуіне, білген нәрселерін ауызекі сөздерінде қолдана білуіне жағдай жасайды.

Түйін сөздер: тіл дамуы, жаңартылған білім, дидактикалық тапсырмалар, сөздік қор, жазылым, айтылым, қазақ әңгімелері.

Seysenbayeva Zh.¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF THE STUDENT'S LANGUAGE THROUGH LESSONS OF KAZAKH LITERATURE IN THE UPDATED CONTENT OF EDUCATION

Abstract

In the scientific article, a study of methods and methods of teaching Kazakh language and literature in schools with other languages was conducted. Through Kazakh stories, which are the main component of the educational content of Kazakh literature, ways of using it as a means of forming students' worldview, attitude to life, and self-realization are determined.

The purpose of teaching Kazakh literature in Russian schools is to introduce representatives of other nationalities to the rich literary heritage and history of the Kazakh people. The subject of literature helps to instill respect for the country in students who speak a different language. At the same time, it contributes to a deeper knowledge of the country, people around it, and a closer understanding of the life of the people. Each teacher is able to creatively and correctly organize work on the development of language in the lessons of the Kazakh language and literature, which creates conditions for the student to comprehensively understand the phenomena of everyday life, learn, and use what he has learned in spoken words.

Keywords: language development, updated knowledge, didactic tasks, vocabulary, writing, pronunciation, Kazakh stories

Сейсенбаева Ж.А.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА УЧАЩЕГОСЯ ЧЕРЕЗ УРОКИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ОБНОВЛЕННОМ СОДЕРЖАНИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В научной статье проведено исследование содержания и методов преподавания казахского языка и литературы в других языковых школах. Определены пути использования казахской литературы как средства формирования, самореализации мировоззрения, отношения к жизни учащихся через казахские рассказы, которые являются основными составляющими содержания образования.

Целью изучения казахской литературы в русских школах является ознакомление представителей других национальностей с богатым литературным наследием и историей казахского народа. Предмет литературы способствует пробуждению уважения к стране у учащихся, говорящих на другом языке. Кроме того, способствует более глубокому познанию страны, окружающих, более близкому знакомству с бытом народа. Каждый учитель на уроках казахского языка и литературы умеет творчески и правильно организовать работу по развитию речи, что создает условия для всестороннего понимания учеником явлений повседневной жизни, обучения, использования изученного в устной речи.

Ключевые слова: Развитие речи, обновленные знания, дидактические задания, словарный запас, письмо, произношение, казахские рассказы.

Кіріспе.Тіл дамыту – оқушының тілдік тұлғаларды дұрыс қолданып, ойын басқа адамға толық жеткізуге дағдыландыру, басқа адамдардың сөзін жақсы түсінуге үйрету. Басқаша айтқанда тіл дамыту – оқушының қарым- қатынас құралына айналдыру. Бұл жалпы тіл үйрену мақсатымен толық сай келеді. Орыс тілінде оқытатын мектептерде оқушының тілін дамыту ұғымына қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық тұлғаларын меңгерту, оларды сөйлемде қолдану дағдыларын қалыптастыру яғни қазақ тілінде сөйлесуге үйрету жатады; сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлем құру сөйлем арқылы ойын басқаға жеткізу, басқаның сөзін түсіну де тіл дамыту ұғымына жатады. Сөйтіп тіл дамыту – мағынасы, көлемі кең ұғым. Қазақ әдебиетін оқытуда тілді дамыту тапсырмалары назардан тыс қалған емес. Тіл дамыту әдебиет сабақтарында білім алушының тіл байлығы кеңейе түсетіні дәлелденген.

Оқушының әдеби білім негіздерін меңгеруі оның оқу әрекетіндегі субъектілік қызметімен байланысты екендігі қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесінің көшбасшысы болған А.Байтұрсынұлының «Оқудың негізгі-баланың өзбетінше білім алуы» деген пікірімен сабақтастырып жатса, М.Жұмабаев «Баланы сұлу әдебиетпен етене жақын таныстыруға» аса мән берген. Бұл айтылған пікірлерді қазақ әдебиетін оқытуда тілге деген құрметін және мағынасын терең түсініп, өз ойын жеткізе алуды дамытудың негізі бастамасы деп түйіндеуге болады. Өйткені әдебиетпен жақын танысу оқушының бойындағы барлық қабілеттіліктердің дамуына ықпал етеді.

Әдістеме. Қазіргі уақыттағы даму жағдайындағы түрлі ұлттар мен ұлыс-өкілдерінің арасындағы мәдениетарлық қарым-қатынастар, оқыту процессіндегі жаңа әдістер мен білім беру жүйесінің жаңаруы, мектепте оқылатын пәндердің тұлға қалыптастырушылық басымдығын анықтай келе, пәндерді оқыту әдістемелік негізіне маңызды жауапкершілік артады.

Нәтиже. Біздің зерттеу жұмысымызда қазіргі қазақ әңгімелерін оқытуда жоғары сынып оқушыларының жаңартылған білім беру мазмұны негізінде шығарманы оқытуды дамытудың әдістемесі қарастырылатындықтан оқытушы мен білім алушының өзара субъектілік іс-әрекеттері, оқу бағдарламасында қазіргі шығармаларды оқытудың әдіс-тәсілдерінегізге алынады. Қазақ әдебиетінің жаңартылған білім беру мазмұны бойынша әзірленген пән бағдарламасында қазақ халқының заман тынысын көрсететін ең таңдаулы көркем шығармалар іріктеліп алынған. Олар оқушылардың көркем туындына оқуға қызығушылықтарын шындай түсуіге және қазақ әңгімелерін оқу арқылы жақсы дағдылар қалыптастыруға көмектеседі. Оқып үйренуге көркем шығармалардың екі нұсқасы беріледі. Біріншісі – хрестоматиялық мәні бар шығармалар болса, екіншісі – сыныптан тыс уақытта оқылатын шығармалар тізімі. Дегенмен, мұғалімдердің тізімдегі әңгімелермен ғана тоқталмай, өзі ұсынған әдеби шығарманы беруге еркі бар. Яғни, қазақ әдебиеті пәні оқытушысы – оқушылардың көркемдік эстетикалық талғамы мен әңгімелерді оқытуға ынталандыру үшін сабақтың кезінде сыныптан да тыс оқуға нұсқаулық беруге, оны қадағалап отыруы, оларды тиімді қолдану әдістерін іздеуі және соған сәйкесінше кеңейтілген жоспарлар түзген жөн.

Ғылыми мақаланың мақсаты ретінде қазіргі қазақ әңгімелерін жаңартылған бағдарлама негізінде орыс мектептерінің жоғарғы сыныптарына оқытуда оқушылардың әңгіме арқылы тілдік дағдыларын көтерудің жолдарын анықтауды негізге алдық.

Тілді дамыту әдістемесі педагогика саласының бір ғылымы болып жеке дара бөлініп шықты. Оның талаптарға сай ғылымда мақсаттары мен міндеттері бекітілді. Әдістемеді қазіргі уақытқа дейін негізгі үш сұраққа жауап өзекті болып қалды. Олар:

- Оқушыға тілді дамытуда нені оқытамыз?
- Қалай оқытамыз?
- Не үшін осыны оқыту керек?

Қазақ тілтанушысы, көрнекті ғалым М.Балақаев «Адамның тіл дамуы, танымы мен ойлауын дамытумен тығыз байланысты болады. Оқушылардың ауызекі тілін дамыту үшін, ең алдымен, олардың сөздік қорын байыту керек, екіншіден әдеби сөйлеудің нормасын, сөйлемдерді дұрыс құрауды үйрету қажет, үшіншіден, ойларын байланыстырып айтып беру дағдылары мен шеберлігін қалыптастыруға назар аударған жөн», деген пікір білдіреді [10].

Тіл дамыту жұмыстарының негіздері: тіл дамыту жұмысы оқушының әдебиеттен, қоршаған ортадан алған әсері негізінде жүргізіледі. Өртүрлі тақырыптарды қамтыған әдеби шығармалар, оқиғалар мен туындыдағы кейіпкерлердің әрекеттері оқушыға әсер етеді. Әсер алған оқушы ойланып, бейнелі сөз тілге оралады. Бұл процесс адамның психикасында жүреді.

Тілдік жаттығулар көркем туындыны үйрену – талдаумен жүргізіледі. Сонда теориялық білім практикалық қызмет етеді. Көркем шығарманы оқу адамның дүниетанымы мен көзқарасын қалыптастыра отырып, туындының тәрбиелік, тілдік қырларын ашады. Тіл дамыту жұмыстарын арнайы сағат бөліп, әдебиетпен байланыстырады. Әдебиет сабағының өзегі (объектісі) көркем шығарма. Ол – сөз өнері. Тіл дамытудың мақсаты – сөзбен жұмыс сөйлем құрай білу. Ал қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде грамматиканы өткенде де, мәтінді өткенде де көзделетін негізгі мақсат біреу-ақ – ол оқушылардың тілін дамыту, қазақ тілін қатынас құралы ретінде үйрету [1. 23 б.].

Әдебиетті жақсы білетін адам өмірдің шындығын, халықтың тарихы мен тілін тереңірек біледі.

Сөйлеу психологиясы сырты және ішкі деп екіге бөлінеді. Адамның ішкі ойы көркем келеді де, бірақ оны сыртқа айтуда көркемділігінен айырылады [2. 89 б.]. Әдістемеді байланыстырып сөйлеу, сөздің дыбыстық мәнін сіндіріп, оқушылардың сөз байлығы мен грамматикалық дағдыларын дамыту, оларды сауатты оқуға, көркем шығармаларды үйрету сияқты 5 тарауы бар.

Қазіргі уақыттағы өзге ұлт өкілдеріне қиындық туғызатын жайттардың бірі – байланыстырып сөйлеу. Егер сөйлемде логикалық байланыс болмаса, тыңдаушы сөздің мағынан дұрыс түсінбейді. Өзге ұлт өкілдері үшін сөйлеудегі логикалық байланыстарды арттыру үшін деформациялық мәтіндерді орындау қажет. Байланыстырып сөйлем құрауға, фильмдер көру, ойындар ойнау, бір күндік жоспарын айтып беру де жақсы нәтиже береді. Яғни бала неғұрлым әңгімелеуді қолға алса, соғұрлым сөйлем құрап жеткізуі де жылдам жетіледі. Сонымен байланыстырып сөйлеуге үйретуде әңгімелер құрастырып жазудың да көмегі көп.

Филология ғылымының докторы, профессор Ф.Оразбаева: «Оқушы тілін дамыту ауызша және жазбаша жүргізіледі. Тілді оқытуда бұл екі бағыт қатар байланыста іске асырылады. Қазақ тілін оқытудың алғашқы кезеңінде ауызша тіл дамыту басымырақ болады. Сөйлеу тілі кейінірек жазба тілді дамытуға негіз болады», - дейді [3. 45 б.]. Демек, қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ тілі мен әдебиеті сабағы негізінен тіл дамыту бағытында жүргізіледі. Тіл дамыту жаттығуларының бір артықшылығы – білім алушыларға тілдегі бекітілген заңдылықтар туралы жинақталған мәлімет беріп, оны оқу кезеңдерінің сатысында аз-аздан дамыта отыра білу жақсы. Мәселен көркем әдеби тілдің қоғамдағы қызметін, көркемділігін, жеке даралық ерекшеліктерін түсіндіріп, танымал акын-жазушылардың, зерттеуші ғалымдардың нақыл сөздеріне талдау жаттығуларын орындату керек.

1. Дидактикалық тапсырмаларды сұрыптап, ондағы жүйені қорытындылап, тұжырым шығаруға үйрету ;

2. Көркем әдебиеттің құдіреті туралы ауыз әдебиеті мен қазақ әңгімелері үлгілерін, мақал-мәтелдерді жинату;

3. Көркем әдебиет туралы оқушының көзқарасын, ішкі толғаныстарын жазу арқылы тапсырма түрлерін беру оқушының білімін арттырады.

Оқушылардың тыңдалым және айтылым дағдыларын дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілері:

- тыңдауға, мазмұнын түсінуге түрлі стилдегі мәтіндерді ұсыну;

- мәтінді қайталап тыңдау, негізгі ойды анықтау;

- тыңдалған мәтін бойынша сұрақтар қою;

- мәтін бойынша жоспар құру;

- тыңдалған мәтіннің белгілі бір бөлігін өз сөзімен айтып беру;

- мәтіннің мазмұны бойынша қарама-қарсы пікір айту, дәлелдеу;

- мәтінді өз қиялымен өзгертіп аяқтау;

- мәтіндегі оқиғаларды, іс-әрекеттерді салыстыра талдай алу;

- ұсынылған тақырып бойынша сұхбат алу немесе сұхбат беру және нәтижесі бойынша ауызша есеп беру;

- жоспарланған тақырыптар бойынша пікірталас ұйымдастыру;

- жұпта ым-ишараны пайдаланып, оқиғаны жазуға дайындалу (мысалы, «Бағытталған оқу» және «Бағытталған жазу»);

- берілген тақырып бойынша диалог құрастыру.

Білім алушы өз тілі мен үйреніп жатқан тілін байланыстырып сөйлеу үшін жүйелі дайындық қажет. Жаңартылған бағдарламадағы ерекшеліктер баланың байланыстыра сөйлеу қабілетін дамытады. Себебі білім берудің жаңа мазмұны бойынша оқушының сөйлеп, ойлауына арналған жаттығулар саны көп. Олар тек тілді дамыту үшін ғана емес басқа да критерийлердің мақсаттарын орындайды.

М. Жұмабаев байланыстырып сөйлеуде мынадай тәсілдерді ұсынады:

- берілген сурет бойынша әңгімелеу;

- хат жазу;
- бір әңгіме ұқсатып, екінші әңгімені құрастыру;

Оқушыларға берілген сурет бойынша әңгімелеу үшін қосымшада берілген Ш.Қалдаяқовтың және қазақтың суретшілерінің туындысын тапсырма ретінде беруге болады.

М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегінде жазылған бұл әдістері әлі де өзектілігін жоғалтқан емес. Соның ішінде тілді дамытуға байланысты зерттеу еңбектері құнды. Жазушының айтуынша баланың тілін дамытуды оның зейінін жалықтырмау керек. Абстрактілі заттардан гөрі, бала психологиясының ерекшеліктеріне сай педагогикалық әдістемелік ұстанымдарды ұстану [4. 89 б.]. Бұл жердегі оқушының психологиялық ерекшелігі қиялының шексіздігі болып саналады.

Әдебиетті оқыту әдістемесінің ажыратылмас бөлігі – тәсіл болғандықтан, әдебиетті оқытудың негізгі тәсілі ретінде түсінік беру арқылы оқытуға баса назар аударылып, айрықша қарастырылады. Өйткені, әдеби шығарманы түсіндіру оқушы мен мұғалімнің біріккен шығармашылық әрекетін қажет етеді. Ең алғаш рет бұл тәсілді орыс әдебиетінің әдіскерлерімен ғылыми әдебиеттанушылары қолданған. Олар түсінік беру арқылы оқыту әдеби шығарманы оқытудың негізгі және белсенді тәсілі дей отырып, бұл тәсіл мұғалім жұмысында үлкен орын алу керек деп есептеген.

Әңгімелеуге үйрету. Мұндай тапсырмалардың мақсаты – балалардың байланыстыра сөйлеу дағдыларын жетілдіру, оқыған әңгіме мазмұнын түсініп, жүйелі әңгімелеуге үйрету. Әңгімесін еркін айтуға тәсілдіру әдістері оқушының білімімен сөйлеу дағдыларына, оқылған әңгіме мазмұнына, сабақтың мақсатына сәйкес белгіленеді.

Оқулықта кейбір лексикалық тақырыптарды оқу барысында оқушылар сол тақырып жайлы өзінің бастан кешірген оқиғасын әңгімелеп беру арқылы сөйлеу дағдысын қалыптастырады. Әңгіменің мазмұнын айтып беруге үйретудің тіл ұстартудағы мәні өте күшті. Алғашқы кезеңде әңгімелеуде оқушыда мәтінге сүйену болады. Бірте-бірте әңгімені қысқартып айтуға, бара-бара оны кеңейтіп, толықтырып әңгімелеуі қажет. Бұл оқушыны әңгіме мазмұнын өз сөзімен баяндауға үйретеді. Оны түрліше жүргізуге болады. Алғашқы кезеңде оқушыға әңгіме бойынша сұрақ қойып, жауап бергізу арқылы диалогқа айналдыруға да болады. Бұл жұмыстың түрі кейінірек жасалады.

Әңгіме мазмұнына байланысты сұрақтарға жауапты жазбаша түрде жүргізу арқылы оқушының жазбаша тілін дамытуға болады. Әңгіме бойынша мазмұндаманы жоспар арқылы жазу өте пайдалы. Берілген әңгіме арқылы ауызша тіл дамытуға жүргізілген жұмыстардың бәрі жазбаша жүргізіледі.

Әңгіме әдісімен өткенде мынадай талаптар қойылады: түсіндірілетін нысана тіл жағынан мінсіз. Мұғалімнің тілі жатық болуы абзал; әңгімеде айтылатын ой тиянақты болғаны жөн; оқушының белсенді әрекетін (сұрақ-жауапқа нақты жауап бере білу дағдысы) орынды ұйымдастыру, көрнекілікті дұрыс пайдалана білу.

Шығармашылықпен әңгімелеу. Тапсырманың мақсаты оқушылардың ой – өрісін дамытуға, қиялын шарықтатуға, тіл байлығын молайтуға, адамгершілікке, тапқырлыққа, шапшандыққа баулу.

Сұрақтарға шығармашылықпен жауап беру оқушының сөздік қоры мен тіл байлығы қаншалықты деңгейде екені анықталады. Шығармашылық әңгімелеу жай әңгімелеуден ерекшеліктері бар. Яғни шығармашылық әңгімелеуде, оқушы жан-жақты ойланады, көркемдеуіш сөздерді пайдаланады. Бақытты болудың дайын формуласы бар ма?, «Қалауымызша өмір сүру дегенді қалай түсінесің?» «Біз қалауымызша өмір сүрсек бақытты боламыз ба?», «Бақытты болу үшін не істеу керек?» деген сияқты сұрақтарға жауап беру арқылы тілді дамыта түседі.

Тіл мәдениетін үйрету. Тілді дамытуда оқушыны тіл мәдениетінің талаптарын сақтау, сөйлемнің мағыналы шығуына ықпал жасайды. Оқушы тіл мәдениетін дұрыс сақтау үшін қыстырма сөздерді, диалект сөздерді қолдануды шектеуі қажет. Халық даналығында «Аз сөз-алтын, көп сөз – көмір» дегені, сөзінді мәдениетті жеткізу үшін көп сөзділіктің қажет емес екенін аңғартады. Сондықтан да тіл мәдениетін сақтау үшін, аз сөйлеуің де жеткілікті. Дисфемизм сөздерді қолданбау, дауыстап, дабырланып сөйлемуді оқушы «Қазақ тілі мен әдебиеті» сабағында үйренеді.

Тілді дамыту тек сыныпта өтілетін сабақтар сағатымен ғана шектеліп қойылмауы керек. Сыныптан тыс та уақыттарда тіл мәдениетін арттыратын жаттығуларды орындауға болады. Бұл мұғалім мен оқушыны арасындағы бөлек оқыту негізінде де жүзеге асыруға болады.

Оқушының әдепті сөйлеуі мен әдеби тілін қалыптастыруда әдебиет сабағының маңызы зор. Аталған тілдік дағдыларды пікірсайыс, сұхбат, көзқарас сабақтары арқылы шыңдау тиімді тәсілдердің бірі. Мысалы Ы.Алтынсариннің «Дүние қалай етсең табылады?» әңгімесін оқытып болғаннан соң, бай болудың пайдасы мен зияны жайында пікірталас ұйымдастыруды жүзеге асыруға болады.

Оқушылардың тілін дамыту оқулықтағы мәтіндер мен иллюстрациялық суреттер арқылы да орындалады. Оқулықта тілді дамытуға арналған материалдар: көркем шығармалар (әңгіме), ғылыми мақалалар, публицистикалық туындылар, поэзия, романдар берілген. Әрбір мәтіннен мәтінге қатыстырылып сұрақтар тізімі беріледі. Онда оқушылар мәтінге байланысты талдаулар жасайды.

Диалог құру. Диалог құру екі адамның арасындағы ауызекі сөйлеу түрі. Бұл мектеп оқушыларына рөлге бөлініп диалог құру арқылы тілді дамытады. Мысалы: жазушы мен оқушы болып сұхбат алу тәсілі, оқушылар арасында диалогтық сұрақтар қою. Диалог тілді дамытуда тиімді болуы үшін жүйелі сұрақтардың қойылуы

маңызды. Сұрақтар тек тапсырманы меңгеру деңгейін тексеріп қана қоймай, әрбір оқушының жеке ой-пікірін дамытуға ықпал жасау керек.

Айтылған сөздің мәнін өз құлағыңмен тыңдағанда, жазғанда, оқығанда білесің. М.Балақаевтың айтып кеткеніндей тыңдалымды жақсартпай, мәтінді түсіну қиынға соғады.

Берілген суретті сипаттау арқылы тілді дамыту. Оқулықта берілген суреттерді сипаттау арқылы оқушы суретте не бейнеленгенін, ондағы орын алған оқиғаны әңгімелеп береді.

Жоғарыда айтып кеткендей жаңартылған білім беру мазмұны оқушының коммуникативтік қарым-қатынасын жетілдіруге ерекше көңіл бөлген.

Тіл дамыту – тілдегі коммуникативті құралды пайдалану. Яғни білім алушының лексика мен грамматиканы үйреніп, оларды тілдік қатынаста дұрыс қолдана білу. Тілді меңгеру үшін алдымен сөзді білу керек [14]. Егер оқушының сөздік қоры жеткілікті болса тілдесім әрекетіне оңай түседі, ойын екінші бір адамға жеткізу қиындық тудырмайды. Сол себепті оқулықтағы берілген мәтіндер сөздік қорды дамытуға мүмкіндік беретіндей болуы шарт. Қазақ әдебиеті пәнін өту барысында, оқушы арнайы сөздік дәптерді қолданған жөн. Сөздік қор дегеніміз – сөздік құрамның дамуы мен сөзжасамда жетекші рөл атқаратын, жалпыхалыққа маңызға ие бір буынды сөздер жиынтығы [5. 125 б.].

Оқушылар сөздік қорларын тақырып аясында меңгерілетін сөздермен және фразеологиялық тіркестермен толықтырып, оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым дағдыларын жетілдіреді. Нақты тақырыптар бойынша рөлдік ойындардың көмегімен тұлғаларалық қарым-қатынас дағдыларына жетілдіріп, қазақ және орыс мәдениетін сондай-ақ басқа да халықтардың мәдениетін түсініп, құндылықтарын бағалауды үйренеді. Олар «Қазақ тілі және әдебиеті» пәні бойынша орыс мектептеріндегі оқу бағдарламасында төмендегідей көрініс табады:

- өзгенің пікіріне, көзқарасына, наным-сенімі мен әдет-ғұрпына, сезімі мен идеяларына сыйластық пен төзімділік көрсету қасиетін қалыптастыру;

- оқушының көптілді, көпмәдениетті қоғамда өзін еркін сезінуі, түрлі көзқарастарды талдай отырып, өз көзқарасымен өзгенің пікірін салыстыра отырып ашық жеткізуін қалыптастыру;

- Қазақстанда тұратын ұлт өкілдерінің салт-дәстүріне және әдет-ғұрпына құрметпен қарай білу және ұлттық мәдениетімізді құрметтей білуге үйрету;

- Қазақстан халықтарының келісімі мен ұлттаралық бірлікті сақтауды қолдау;

- көпұлтты қоғамда өмір сүру қабілетін қалыптастыру.

Осы аталған құзыреттіліктер тілдік жағдаяттар мен көркем шығармаларды оқу арқылы қалыптастырылады[6. 49 б.].

Қорытынды. Қорыта келгенде орыс тілді сыныптарда тіл дамыту – қазіргі мектептегі оқу-тәрбие ісіндегі басты мәселе. Тіл мен сөйлеу үрдісін дифференциалды қарастыра оқыту қажеттілігі артты. Өйткені оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлініп отыр. Сондықтан мұғалімнің қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тіл дамыту, байланыстырып сөйлеуге айрықша көңіл бөліп, тілдік материалдарды дұрыс таңдай білу (сөздің, сөйлемнің үлгілерін беру), оны дұрыс бере білу, тілдің теориясы мен сөйлеу практикасының бір-бірімен қарым-қатынасы түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асырылады. Демек, қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету, оқыту барысында мұғалім оқушының ойын логикалық жағынан дұрыс, анық, дұрыс айта білуге үйретумен бірге, екінші жағынан ойын орфографиялық және пунктуациялық жағынан дұрыс жаза білуге жаттықтырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қоңыратбаев Ә. *Әдебиетті оқыту методикасы*. А., Мектеп, 1985.
- 2 *Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі*, - Алматы
- 3 Көшімбаев А. *Қазақ әдебиетін оқыту методикасы*. А., Мектеп, 1993
- 4 *Тіл мәдениеті мен қазақ тілін оқыту Балақаев.Г 82б*
- 5 *Психология Жұмасова К*
- 6 *Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі Құттыбаева, А., 2019, 143 б.*
- 7 *15. М. Жұмабаев «Педагогика» А.1999, 541б.*
- 8 *16. Тіл тағылымы А. Байтұрсынов 1987, 235 б*

References:

- 1 *Konyratbaev A. Adebietti oKytu metodikasy. A., Mektep, 1985.*
- 2 *Tildik Katynas: teoriasy jAne Adistemesi, - Almaty*
- 3 *Kosymbaev A. Kazak Adebietin oKytu metodikasy. A., Mektep,1993*
- 4 *Til mAdenieti men Kazak tilin oKytu BalaKaev.G 82b*
- 5 *Psihologija Jumasova K*
- 6 *Kazak Adebietin oKytu Adistemesi Kuttybaeva, A., 2019, 143 b*
- 7 *M. Jumabaev «Pedagogika» A.1999, 541b.*
- 8 *Til tagylymy A. Baitursynov 1987, 235 b.*

Smailova F.,¹ Zhapakov S.²

¹Kazakh academy of transport and communications named after M. Tynyshtayev,
Almaty, Kazakhstan

²Director of secondary school No. 109 of the Department of Education of the city of Almaty,
Almaty, Kazakhstan

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DIDACTIC PRINCIPLES AND METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

This article is devoted to socio-economic changes of the country, reforms of educational system, and new requirements in the field of foreign language education. The study of the methodology of teaching a foreign language as an applied linguistics is due to the fact that the methodology of the 1930s did not sufficiently define the specificity of a foreign language as a subject and did not develop a system of research methods. It is common knowledge that in pedagogy and methodology there is one object of study - processes of training, goals and objectives of training, education and the content of subjects.

The practice of teaching a foreign language requires the development of problems of the content of teaching methods and techniques, its goals and objectives. The study of the problem of domestic didactics made it possible to reveal that in the Soviet methodological literature there is different coverage of the issue of teaching a foreign language during the studied period.

Keywords: Foreign language specificity, teaching methods and techniques, didactics, foreign language teaching methodology

Смаилова Ф.И.,¹ Жапаков С.И.²

¹М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы, Қазақстан

²Алматы қаласы Білім басқармасының №109 жалпы білім беретін мектеп директоры,
Алматы, Қазақстан

ДИДАКТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР ЖӘНЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН РЕТРОСПЕКТИВТІК ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада елдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, шет тілін оқыту саласында жаңа талаптар қоятын білім беру жүйесіндегі реформалар қарастырылады. Шет тілін қолданбалы лингвистика ретінде оқыту әдістемесін зерттеу 1930 жылдардағы шет тілі пәні ретіндегі әдістеме өзіндік ерекшелігін жеткілікті дәрежеде анықтамағандығы және зерттеу әдістері жүйесі жасалмағанымен анықталады.

Педагогика және әдістемде оқытудың бір объектісі ол - оқу процестері, оқу мақсаттары мен міндеттері, білім беру және пәндердің мазмұны.

Шет тілін оқыту практикасы әдістері мен мазмұны, оның мақсаттары мен міндеттеріне қатысты мәселелерді әзірлеуді қажет етеді. Отандық дидактика мәселесін зерттеу әдістемелік әдебиеттерде әр түрлі көрініс табатындығы анықталды.

Түйін сөздер: шет тілінің ерекшеліктері, оқыту әдістері мен әдістері, дидактика, шет тілін оқыту әдістері

Смаилова Ф.И.,¹ Жапаков С.И.²

¹Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева,
Алматы, Казахстан

²директор общеобразовательной школы №109 управления образования города Алматы,
Алматы, Казахстан

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье рассмотрены социально-экономические преобразования в стране, реформы в системе образования, предъявляющие новые требования и в области обучения иностранного языка. Изучение методики преподавания иностранного языка, как прикладной лингвистики, обуславливается тем, что в методике 1930-х

годов недостаточно была определена специфика иностранного языка как учебного предмета и не была разработана система методов исследования. Общеизвестно, в педагогике и методике имеется один объект изучения – процессы обучения, цели и задачи обучения, воспитание и содержание предметов.

Практика обучения иностранному языку требует необходимость разработки проблем содержания методов и приемов обучения, его целей и задач. Изучение проблемы отечественной дидактики позволило выявить, что в советской методической литературе существует различное освещение вопроса преподавания иностранного языка в исследуемый нами период.

Ключевые слова: специфика иностранного языка, методы и приемы обучения, дидактика, методика обучения иностранному языку

Introduction. Socio-economic changes in the country, reforms in the educational system impose new requirements in the field of teaching foreign languages. The study of domestic didactics revealed that in the Soviet methodological literature there is a different coverage of the issue of teaching a foreign language of the study period. After the October Revolution in the first years of 1917, a foreign language was studied informally in schools, and only since 1924, its teaching begins to revive. The formation of a view of the methodology of teaching a foreign language as applied linguistics was due to the fact that the methodology of the 1930s did not sufficiently define the specifics of a foreign language as an educational subject and did not develop a system of research methods [1].

The practice of teaching a foreign language has led to the need to develop the content of teaching methods, techniques, its goals and objectives. At the same time, didactics for the first time revealed not only the problem of the teaching method, but also itself the teaching process, that is, the educational and cognitive activity of university students. For the first time, this problem was raised by scientists S.P. Zolotnitskaya, A.A. Miroyubov and V.S. Tsetlin, who outlined a list of issues studied in the methodology of teaching foreign languages. The authors point out that the methodology as a science faces three problems to be investigated:

- the objectives of foreign language education;
- the content of training;
- principles, techniques and methods of teaching.

The history of methods of teaching a foreign language is replete with examples of non-differentiation of the concepts of method, reception and method of teaching [2, 60].

Thus, A.S. Andreevskaya-Levenstern writes about the method of showing, the method of observation, the method of reflection, the method of practice [2, 60].

The analysis of the basic theoretical provisions of linguodidactics requires a rethinking of the principles of the process of teaching foreign languages. At present the principles in Didactics and Methodology refer to basic provisions, which are based on the training and education of the younger generation and which are the basis of the method. The principles determine the organization of training, forming the basis of the entire educational process and ensuring the effective organization of foreign language teaching.

The merit of the Soviet method of teaching a foreign language of the study period is the critical coverage and the usage of foreign experience, and along with this, the first steps to establish own principles:

- defining the main objectives of foreign language teaching;
- developing the principles of conscious teaching;
- activating the pedagogical process;
- increasing the attention to phonetics;
- developing requirements for the textbook [2, 176].

At the same time, there were also shortcomings in the methodology of teaching a foreign language during the study period:

- an attempt to use the principles of isolation from communication in a foreign language in practice;
- reducing the role of grammar and underestimating the value of working on an isolated word;
- excessive saturation with political and technical material of textbooks detrimentally of fiction and establishing the artificial links between foreign language and other disciplines.

The famous scientist-linguist L.V. Shcherba, showed the specifics of receptive and productive master of language acquisition, attached great importance to the formulation of educational grammatical rules, communicating them a practical orientation, of an instructive nature, understanding the conscious application of the rules of the language in practice by conscious knowledge of a foreign language to build and understand foreign language phrases [1].

Method. Conscious-comparative method implies a clear distinction between productively and receptively material. For the first time, the criteria for selecting productive and receptive vocabulary were developed and divided into basic and additional ones.

Representatives of the conscious-comparative method discussed the issues of the specifics of listening and the difficulties of teaching monological and dialogical speech were considered. Note that the proponents of this method also proposed a new approach to the control of speech skills, taking into account, first of all, whether communication took place, and only as an additional criterion is considered correctness. Also, for the first time, the status of the methodology of teaching a foreign language as a pedagogical science was determined and research methods were proposed.

Note that proponents of this method also proposed a new approach to the control of speaking skills, first of all taking into account the communication as an additional criterion. Also, for the first time, the status of the methodology for teaching a foreign language as a pedagogical science was determined and research methods were proposed.

In the formation of the conscious-comparative method and the role of consciousness in learning, and in particular in the process of forming skills, played a significant role the research of the following teachers and psychologists (L.V. Shcherba, I.A. Gruzinskaya, V.D. Arakin, I.P. Berman, N.V. Rakhmanov, A.A. Mirolyubov, Tsvetkova Z.M., Vygotsky L.S., Leontiev A.N., V.S. Tsetlin, etc.).

In the Soviet methodology much attention was paid to the role of the mother tongue in learning of a foreign language. As a result in 1930 the book of E.M. Ryt "Fundamentals of the Methodology for Teaching Foreign Languages" was published. The author aimed to build the methodology for teaching foreign languages on a linguistic basis, without taking into account the data of related sciences and allocates active types of speech activities. This point of view of the scientist focuses students on passive language proficiency, which is characterized as the main drawback in the Soviet period. Scientist defines the objective of the teaching as follows: "Active ability to write and speak in the appropriate language is deliberately excluded from the sphere of both labor schools and universities, as clearly unattainable within the specific conditions in which the teaching of foreign languages takes place" [3].

According to the methodological instructions of this author, at that time textbooks, curricula's were created also for higher educational institutions. Accordingly, the training of foreign language teachers was conducted in this direction, they were taught more knowledge of the language than the language. At the same time, a consciously comparative method developed with all its advantages and disadvantages in the methodological system. In fact, it was the only one method taught a foreign language in higher educational institutions, this situation rather confirmed the general situation that developed in a totalitarian state.

The first main researches of Soviet methodologists appeared in the middle of 1930s in the first period of the Soviet method of teaching foreign languages. From a methodological point of view, in the work of the methodologist I.V. Rakhmanov we find a detailed presentation of the issues of teaching a foreign language [4, 116]. The work reflects the problems associated with the requirements and features of the process of teaching a foreign language; issues related to the structure of the lesson, which outlines the ways of developing oral and written speech, analyzes methods and techniques of teaching a foreign language.

For the first time, a historical and pedagogical study and the periodization of this science is carried out in the beginning of the development of the Soviet method of teaching a foreign language in the works of such methodologists as I.V. Rakhmanov, E.M. Ryt.

The methodology of teaching a foreign language, mainly studied the activities of a teacher, but did not sufficiently study the problem of organizing the educational activities of students, condemns them to a contemplative attitude to the educational subject. The main result of this attitude to a foreign language as an educational subject will be the inability and unwillingness of students to speak, read and write in the studied language. A contemplative approach to the learning process fosters a contemplative attitude and thus causes great damage in the training the young generation for their future professional activities. The contemplative method of teaching is not only the product of a contemplative attitude to reality, but it also generates a contemplative attitude to reality.

The role of mother tongue in teaching a foreign language and the general educational significance of learning a foreign language were put forward in the 1930s. Thus, P.N. Gruzdev stated: "The formation of skills is characterized, first of all, by the transition from conscious acts to automatic ones. At the same time, the period of conscious assimilation is crucial for the correctness of the skill and its formation" [5].

S.L. Rubinstein noted: "... the more consciously a skill is developed, the easier it will be processed and transferred" [6]. The work of other scientists also played an indubitable role in the development of this method.

L.S. Vygotsky pointed out: "... if the development of the native language begins with free, spontaneous use of speech, then the development of a foreign language begins with awareness of the language and arbitrary possession of it and ends with free, spontaneous speech" [7., 234].

Proponents of this direction noted that teaching a foreign language has not only practical, but also general educational tasks. According to the definition of scientist L.V. Shcherba, general education tasks meant not only acquaintance with the country of studied language, but, first of all, the same thoughts can be formed in different ways in different languages.

Indeed, a person who has learned another language with less effort, learns the third language, since an unconscious comparison of certain linguistic phenomena, the semantic volume of the corresponding words, lexical and grammatical correspondences in the languages studied ultimately leads to a reflection of these linguistic phenomena and, therefore to the better assimilation.

Educational tasks were understood as moral education by means of a foreign language, the formation of respect for other peoples. Practical tasks were reduced to the formation of speech skills in the field of reading, speaking, listening. Writing was seen as a means of learning. As the content of training, representatives of this methodological direction (A.A. Mirolyubov, I.V. Rakhmanov, V.S. Tsetlin) considered language material, speech skills, topics and texts [8].

As the content of the training, representatives of this methodological direction (A.A. Mirolyubov, I.V. Rakhmanov, V.S. Tsetlin) understood language material, speech skills, subjects and texts [8].

Research results. The main difficulties of learning a foreign language were reduced to the fact that there was a significant lack of textbooks, methodological guidelines and fiction in the native language for students. In this regard, teachers had to translate textbooks and programs into the Kazakh language, and later rework them in the context of a foreign language.

The program assigned a significant role to fiction in foreign literature, to as it was the short passages that described the life of a French or German peasant, his struggle with the oppressor - the landowner; it was recommended to familiarize himself with the peculiarities of life and life of the country of studied language. Later in the methodology of teaching a foreign language was called country studies and linguistic studies.

It is well known that the training process should be built in accordance with general didactic laws and taking into account the general principles of Soviet pedagogy: educational training, consciousness, activity, consistency, accessibility, and the connection of training with practice. In the second half of the 1940s, the provision of consciousness in teaching a foreign language became one of the main requirements of the Soviet methodology. The leading principle, which implies a mandatory understanding of the language facts being studied, is the necessary basis for the subsequent development of automated skills.

The theory of teaching the basics of science, where the leading role is played by the process of acquiring knowledge, has already been developed and is quite well known in the pedagogy of these years. According to this theory the main components of the process are the comprehension, memorization and reproduction of the acquired material.

These components were the basis for the construction of the classification and system of exercises in a foreign language, which dominated the practice of teaching it in the late 1940s and early 1950s. The main disadvantage of this exercise system was that it was not aimed at developing speaking skills in proficiency in a foreign language material, at actual communication, that is, it did not take into account the specifics of a foreign language as an educational subject. Its inefficiency was understood by advanced methodologists, who considered that the communicative goals of teaching a foreign language should be the main and determine the difference between a foreign language and all other disciplines. Attempts were made to make changes to the exercise system, built according to the scheme "comprehension-memorization-reproduction", exercises for practical mastery of foreign-language grammatical phenomena were recommended.

The need to improve the methodological system leads to a theoretical understanding and development of the typology of exercises. Thus, the methodologist I.V. Rakhmanov proposed using imitative, semi-free and creative exercises.

In 1940-1950s, in the works of I.D. Salitra and in a number of other works ideas were expressed about the need and possibility of using translation from native language to a foreign language as an effective means of consolidating grammatical material for practical mastery, and as a means of overcoming inter-language interference. However, for a number of years, these ideas have not been developed as an effective means for the consolidating the material [9., 76].

The absence of a detailed university methodology for teaching a foreign language encouraged teachers to borrow principles, methods, techniques and methods of teaching from secondary school teachers, where the translation and grammatical method of teaching prevailed for a long time. One of its disadvantages was that as a result of using this method, students acquired only theoretical knowledge, and did not master practical speech.

All these pedagogical principles formed the basis of the methodology of teaching a foreign language, determined the choice of private techniques and means of solving didactic problems, and the methodological structure of the educational process. The main provisions of these principles were aimed to the introduction of audio-lingual and audio-visual methods of teaching a foreign language.

According to the research of V.D. Shadrikov, the most effective way to develop professional qualities is to work out in special exercises certain actions of the upcoming activity before its full implementation. Therefore, before doing text activity, it is necessary to work out on the speech action as a separate aimed action that acts as an object of consciousness, and then operationalize it by including it as an automated component in the text activity [10].

The well-known scientist methodologist I.L. Bim in his research considers the study of a foreign language as an informative system based on the processes of receiving, processing, storing and transmitting information for the introducing students to foreign language social experience in order to provide the necessary educational level and create the prerequisites for further self-education [11].

At the same time, there is a certain range of opinions. Thus, R.K. Minyar-Beloruhev [12] considers that no system of teaching a foreign language hasn't been fully developed yet. Undoubtedly, it is necessary to distinguish the methodical systems of the general character covering in general the goals, objectives, general principles, methods and techniques of teaching a foreign language, and more specific methodological systems aimed at solving specific problems. The system of teaching a foreign language is understood as the process of concretization the general method, which receives its practical implementation in the form of a system of educational actions of teacher and students.

Thus, considering the concept of the system of teaching I.L. Bim writes that the system of teaching is a concrete implementation of the main theoretical provisions of a particular teaching method, mainly for solving specific problems of the learning process.

Methodological studies raise the question of the decisive role of a language activity in teaching a foreign language. The study of each level of language, elements and their interaction and relationships is the basis of factual

training in separate practical and theoretical disciplines, and the subordination of subsystems form a single whole, requiring with all the need for constant complex development of language phenomena. At the same time, the works of methodologists noted that with a functional approach, language acts as a mean of communication. The system-structural approach allows us to identify the internal structures of the language, and its functions and everything related to them recedes into the background.

Discussion. Attaching great importance to the study of the theory of the modern language, the Soviet methodology does not neglect the history of the studied language, recommending that historical excursions should be made in all cases when they help to better understand and learn the facts of the modern language, without requiring students to have special knowledge in the field of language history. The question of the role of oral forms of work is solved by the methodology, depending on the purpose of the course of foreign language. With a receptive goal setting, the development of oral speech skills is subordinated to the work on the reading skill. Certain knowledge and skills are needed to implement a speech act.

As is known from didactics, acquisition of knowledge occurs at three levels: conscious perception, memorization (reproduction), application of knowledge on a model in a familiar situation, and in the creative application of knowledge in an unfamiliar situation [13]. The same levels are typical for the formation of ways of activity (skills), the implementation of ways of activity on the model and their application in a new situation (search creative activity).

For achieving practical language proficiency, the above-mentioned teaching methods are modified in the following methods of teaching a foreign language:

- the method of visual and sensual acquaintance with units of educational material;
- the method of problem-oriented perception;
- the method of meaningful reproduction of material;
- the method of communicative-directed operation and the application of a productive and receptive plan;
- the method of organizing control and self-control.

According to the principle of communication, the educational process should be organized in such a way that as a result of training, students master skills and abilities of using the language as a mean of communication within the framework of necessary topics. The practical implementation of the principle of communication is connected with the necessary practical speaking and reading activities.

Describing the principle of teaching a foreign language, M.V. Lyakhovitsky [14] considers that all educational activities should be directed at mastering models of foreign language and speech. Describing the principle of combining language training with speech practice, mastering the language material is necessary not as a goal, but as a means required for communication in the studied language.

The above allows us to conclude that the methodology does not have scientifically justified principles as the basis of the theory of teaching foreign languages and needs to develop didactic principles, based on the modern level of development of scientific knowledge.

The content of training, reflexive ability to select the educational material acquires special importance in solving the problem of optimizing the educational process in a foreign language. Selecting the content of training, it is necessary to rely not only on the principles of teaching a foreign language, it is advisable to proceed from the levels of preparation of the group, each student and the conditions of study at the university.

Yu.K. Babansky analyzing the methodological requirements for choosing the optimal structure of the training process identifies and characterizes a number of conditions on which the success of using optimization ideas will depend on:

- scientific and methodological training of teachers for optimization the training process;
- providing teachers with a program and accessible methods for the training process;
- providing educational, moral and psychological conditions [15].

Optimizing the process of teaching language disciplines, it is necessary to rely on the specifics of teaching language. A.A. Miroyubov writes: "The fundamental difference between language disciplines and other subjects is that language knowledge itself is not important, but those acquired skills that provide new information, new knowledge in other areas or information that is valuable in aesthetic terms". The difference between language disciplines and other subjects is that the formed skills are intellectual skills, not physical skills" [16]. Learning foreign languages is a natural process, organized in artificially recreated conditions.

According to dialectics, physiology of higher nervous activity, acquisition of knowledge, formation of any activities and development of skills takes place according to the laws and conditions developed in phylogenesis and ontogenesis. It follows that teaching a foreign language in artificially recreated conditions should be determined by objective laws and laws of language acquisition, which in the theory of teaching foreign languages should be reflected in the form of principles. Laws and conditions by which the development of the language, human brain and the acquisition of the native language took place should form the basis of the principles of the process of teaching foreign languages. Absolute, these objective laws and regularities should determine the organization and the objective of the process of teaching foreign languages.

At present, the principles of teaching foreign languages are mainly requirements for the organization of didactic material and the educational process itself with advance goal and the chosen method of teaching. Meanwhile, the

principles as the basic provisions of any scientific theory should reflect the objective laws and laws of the studied phenomenon, the nature of the object of knowledge, functioning, development and its improvement.

The methodology of teaching foreign languages as a science covers not only the training process itself, student's interaction with educational material and teacher, but also the organization of the pedagogical process in general, which includes: identifying the structure of educational process; definition of training stages; allocation of time during the training; interaction of components of educational process. In this regard, methodological principles should be not only the principles of the teaching of foreign languages itself, but also the principles of the organization of the educational process general.

Conclusion. The historical and pedagogical analysis allows us to state, that in studied period special didactic and methodological problems of teaching a foreign language are being developed:

- content of teaching native, Russian and foreign languages;
- didactic and linguo-didactic principles of teaching native, Russian and foreign languages;
- organizational forms, methods and means of training.

The variety of principles and methods of in the period from 1917 to 1991 in accordance with the goals and objectives of learning foreign languages indicates that the optimization of the process of teaching a foreign language requires compliance with a number of didactic conditions:

- a systematic approach to the teacher's activity in planning and organizing the educational process;
- a systematic approach to the real educational opportunities of students;
- optimal didactic support of the educational process;
- support on the mother tongue in teaching a foreign language;
- rational designing of the content of education;
- optimal selection of teaching methods, corresponding the main goals and objectives of teaching a foreign language;
- optimal planning and organization of students' independent work;
- systematic monitoring of students' academic progress;
- motivation in learning a foreign language;
- practical orientation of training, application of the acquired knowledge and skills in practical activities.

Having conducted a historical and comparative analysis of the development of pedagogical science, we can make the following conclusions on the evolutionary way of the development of the theory and practice of methods of teaching a foreign language of studied period.

When creating and developing the system of teaching a foreign language, teachers and methodologists developed didactic systems called "visual translation method" and "natural method" taking into account the reliance on the native language. Despite the differences in methods, these systems complemented each other, including methods, techniques, means of training (explanation, conversations, lessons, excursions, explanatory reading, etc.).

The educational process of the university was improved by improving the pedagogical skills of teachers; creating scientific and methodological sections, organizing scientific and practical seminars, introducing new forms, methods and technologies in the practice of oral and written speech, home reading, and socio-political vocabulary. At the same time, the educational and material base of universities was strengthened by opening language rooms, speech laboratories, etc.

According to the theory of teaching foreign languages, domestic methodological science and its methodology have gone from:

- language learning and its system-structural model of learning as a subject of learning;
- learning the language and its system-structural model of learning before speech activity as a subject of study;
- statistical approaches to activity;
- knowledge about the language to the mastering of texts and speech activity;
- practical goals of training – to communicative ones;
- organizing principles of learning to motivating ones;
- informative model of the educational process to the communicative activity of students and teachers.

References:

1 Nikshikova L.Yu. *Historical and pedagogical bases of teaching foreign languages in Russia of the XIX-early XX centuries [Istoriko-pedagogicheskiye osnovy obucheniya inostrannym yazykam v Rossii XIX - nachala XX vekov]-Nizhny Novgorod, 2007. - 217 p.*

2 Andreevskaya-Levenstern A. S. *Methodology of teaching the French language in secondary school. [Metodika prepodavaniya frantsuzskogo yazyka v sredney shkole] - M.: Prosveshchenie, 1983. - 224 p.*

3 *Modern methods and technologies of teaching foreign languages [Sovremennyye metody i tekhnologii obucheniya inostrannym yazykam]: N.V. Kormilina, N.Yu. Shugaeva. - Cheboksary, 2019 - 449 p.*

4 *The main directions in the methodology of teaching foreign languages in the XIX-XX centuries [Osnovnyye napravleniya v metodike obucheniya inostrannym yazykam v XIX-XX vv.]/Ed. Rakhmanova I.V. - M.: Pedagogy. 1972. - 318 p.*

5 A.N. Dzhurinsky. *History of pedagogy [Istoriya pedagogiki]-Moscow: VLADOS, 2000. - 432 p.*

- 6 Rubinstein S. L. *Fundamentals of general psychology*[*Osnovy obshchey psikhologii*]. - Saint Petersburg, 2015. (*Masters of Psychology*)
- 7 Vygotsky L.S. *Selected psychological studies. Thinking and speech. Problems of psychological development of the child.* [*Izbrannyye psikhologicheskiye etyudy. Myshleniye i rech'. Problemy psikhologicheskogo razvitiya rebenka*]- M.: Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR, 1956. - 519 p.
- 8 Marishchuk L. V., K. G. Grekova, L. G. Germanovich. *Foreign language skills: development in the learning process.*[*Znaniye inostrannogo yazyka: razvitiye v protsesse obucheniya.*] - Moscow, 2016. - 37 p.
- 9 Salistra I.D. *Essays on methods of teaching foreign languages. The system of exercises and classes.* - M.: Higher school, 1966. - 252 p.
- 10 Shadrikov V. D. *Professional abilities*[*Professional'nyye sposobnosti*]. - Moscow, 2010. - 279 p.
- 11 Smailova F.I. *The impact of globalization on the study of foreign languages in the republic of Kazakhstan.* [*Vliyaniye globalizatsii na izucheniye inostrannykh yazykov v Respublike Kazakhstan*] *Bulletin of KazNPU named after Abay* - 2020. - Series of Philological Sciences. No. 2 (72)
- 12 Kashchuk S.M. *Strategy for integrating multimedia technologies into the system of language education (on the example of teaching French).*[*Strategiya integratsii mul'timediynykh tekhnologiy v sistemu yazykovogo obrazovaniya (na primere obucheniya frantsuzskomu yazyku)*] - Moscow, 2014. - 418 p.
- 13 Lerner I.Ya. *Didactics.* - M.: Prosveshchenie, 1982. - 208 p.
- 14 Smailova F.I. *Formation and development of the basics of teaching a foreign language in universities of Kazakhstan (1917-1991)*[*Stanovleniye i razvitiye osnov obucheniya inostrannomu yazyku v vuzakh Kazakhstana (1917-1991 gg.)*] - Turkestan, 2010-154 p.
- 15 Babansky Yu.K. *Optimization of the learning process. General didactic aspect.* [*Optimizatsiya uchebnogo protsessa. Obshchiy didakticheskiy aspekt.*]- M.: Pedagogy, 1977. - 254 p.
- 16 Mirolubov A.A. and others. *Theoretical foundations of the methodology for teaching foreign languages in secondary school.* [*Teoreticheskiye osnovy metodiki obucheniya inostrannym yazykam v sredney shkole.*]M.: Pedagogy, 1981. - 456 p.
- 17 Bohanova A.S., Nurbaeva A.M. *Funkcionirovanie konstruktsii s implisitno vyrajennoi lisitelnoi semantiko.* - A.: Vestnik KazNPU imeni Abaia//seria filologicheskie nauki, 2020. - 43-48 s.

ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM

МРНТИ 19.21.91

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.67>

Аймагамбетова М.М.¹, Садыкова А.К.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы қазақ халықарылық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕДИА ДИСКУРСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ КОД

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан баспасөзіндегі мәдени кодтың ақпараттық-коммуникативтік табиғаты негізделді. Қазақстанда көпұлтты қоғамды қалыптастырудың тарихи тәжірибесі ұлттық кодқа үлкен әсер етті. Қазіргі заманғы медиажөніндегі қазақ халқының ұлттық кодының көрінісін қарастыра отырып, "келісім", "төзімділік", "Қонақжайлылық" және "Құрмет" сөздері қазақстандық медиакеңістікте мәдени кодтың түрлі феномендерін сипаттауда жиі кездеседі. Қазақстанның медиа-кеңістігіне ұшырайтын цифрландыру және конвергенция процесі басқа елдермен тең дәрежеде баспасөз оқырмандарының авторларымен қарым-қатынасын жүзеге асыру үшін техникалық мүмкіндік береді. Оқырмандармен кері байланыстың күшейту үрдісі барлық коммуникативті-іс-әрекет процесін оңтайландыруға және жоғары сапалы ақпарат алуға ықпал етеді. Ақпараттық-коммуникативтік құрамдастың болуы қазақ халқының ұлттық мәдени кодының диалектикалық дамуына, халықтың ұлттық бірегейлігі мен үздік дәстүрлерін сақтаудағы жаһандандудың сын-қатерлеріне қарсы тұруға көмектеседі.

Түйін сөздер: мәдени код, дискурс, Қазақстан баспасөзі, комунникативті үдерістер, ақпараттық кеңістік

Aimagambetova M.,¹ Sadykova A.²

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

CULTURAL CODE IN THE MEDIA DISCOURSE OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article substantiates the presence of informative and communicative nature of the cultural code in the media discourse of the Kazakh press. The historical experience of forming a multinational society in Kazakhstan has had a huge impact on the national code. Considering the reflection of the national code of the Kazakh people in the modern media discourse, we note that the words "consent", "tolerance", "hospitality" and "respect" are most often found in the Kazakh media space when describing various phenomena of the cultural code. The process of digitalization and convergence, which affects the media space of Kazakhstan, along with other countries, provides a technical opportunity for communication between press readers and authors. The tendency to increase feedback from readers contributes to optimizing the entire communication and activity process and obtaining higher-quality information. The presence of information and communication component helps the dialectical development of the national cultural code of the Kazakh people, the opposition against the challenges of globalization in preserving the national identity and the best traditions of the people.

Keywords: cultural code, discourse, press of Kazakhstan, communication processes, information space

Аймагамбетова М.М.¹, Садыкова А.К.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

КУЛЬТУРНЫЙ КОД В МЕДИАДИСКУРСЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье обосновывается наличие информативно-коммуникативной природы культурного кода в медиадискурсе казахстанской прессы. Исторический опыт формирования в Казахстане многонационального общества оказало огромное влияние на национальный код. Рассматривая отражение национального кода казахского народа в современном медиадискурсе, отметим, что слова "согласие", "толерантность", "гостеприимство" и «уважение» встречаются наиболее часто в казахстанском медиапространстве при характеристике различных феноменов культурного кода. Процесс цифровизации и конвергенции, которому подвержено медиа-пространство Казахстана, наравне с другими странами, предоставляет техническую возможность для осуществления коммуникаций читателей прессы с авторами. Тенденция усиления обратной связи с читателями способствует оптимизации всего коммуникативно-деятельностного процесса и получению информации более высокого качества. Наличие информационно-коммуникативной составляющей помогает диалектическому развитию национального культурного кода казахского народа, противостоянию против вызовов глобализации в сохранении национальной идентичности и лучших традиций народа.

Ключевые слова: культурный код, дискурс, пресса Казахстана, коммуникативные процессы, информационное пространство

Кіріспе. Масс-медиа дискурсына деген қызығушылық оның ақпарат пен аудитория арасындағы өкілдің, ұжымдық құндылықтардың трансляторы мен генераторының қызметімен ғана емес, сонымен қатар постиндустриалды қоғамдағы байланыс процестерінің ерекшеліктерімен де түсіндіріледі. Зерттеудің қызықты және перспективті бағыты – Қазақстанның қазіргі баспасөзіндегі мәдени кодтың ақпараттық-коммуникативтік табиғатын зерттеу.

Мәдени код мәселесіне жүгіну – лингвистикалық зерттеулер саласындағы өзекті бағыттардың бірі. Мәдени код немесе ұлттың бірегей мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын ақпарат халықтың психологиясын және болып жатқан оқиғаларға деген реакциясын түсінуге көмектеседі.

Бірқатар қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің пікірінше оқырман, көрермен немесе тыңдаушы бұқаралық ақпарат арнасын өз бетінше таңдай отырып, олардың іс-әрекеті пассивті әрі аудитория тек ықпал ету объектісі ғана болса да, бұқаралық ақпарат жүйесінің жұмысына қатысады деген пікірді ұстанады. Қазіргі қоғамда өмірдің барлық саласында болып жатқан цифрлық қайта құру адамдардың өмір салты мен қарым-қатынастарын өзгертіп, менталдылық пен іс-әрекетке әсер ететін ақпараттық-коммуникациялық мәдениеттің пайда болуына ықпал етуде.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – Қазақстан Республикасының медиа-дискурсындағы мәдени кодтың ақпараттық-коммуникативтік негізін ашу және сипаттау болып табылады.

Зерттеу пәні мәдени кодтың ақпараттық-коммуникативтік негізін зерттеуден құралды.

Зерттеу объектісі – Қазақстан Республикасының баспасөз материалдары.

Әдістеме. *Зерттеу әдістері:* контекстік анализдің стилистикалық әдісі және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, медиа-мәтіндегі мәдени кодтарды декодтау үшін интерпретациялық талдау әдісі.

Зерттеу мақсатында эмпирикалық база ретінде Қазақстанның орыс тілді БАҚ медиатекастері нысанға алынды. Талдау үшін біз мақалалардың тақырыптық кешендерін таңдап алдық, себебі тақырыптарға қарай оқырманның әлемде болып жатқан оқиғалар туралы жалпы түсінік алу үшін медиалық білім құрылады. Эмпирикалық материалдарды жинау үшін "Панорама", "Караван", "Казахстанская правда", "Новое поколение", "Inform бюро" газеттері таңдалды. Біз жүргізген зерттеуде біз контекстік талдаудың стилистикалық әдісін және экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, медиатекасте мәдени кодтарды декодтау үшін интерпретациялық талдау әдісін қолдандық. Эмпирикалық база шамамен 500 мысалды құрады, бұл үлгінің репрезентативтілігін көрсетеді. Қазақстанның мерзімді басылымдары, атап айтқанда республикалық "Караван", "Казахстанская правда", "Новое поколение", "Панорама" газеттері.

Нәтижелер. "Медиа" термині (латын тілінен "делдал", "өкіл" деген мағынаны білдіреді) ағылшын тілінде 16 ғасырда пайда болды, ал 18 ғасырдан бастап газеттерде қолданыла бастап, тарихи тұрғыдан адамдар мен бұқаралық ақпарат құралдары арасындағы алғашқы бұқаралық байланыс құралы болды. XIX ғасырдың ортасынан бастап "медиа" ұғымы қазіргі кездегідей техникалық байланыстың көмегімен ақпаратты таратуды көрсететін тәсілмен қолданыла бастады.

Соңғы онжылдықта бұл термин көбінесе баспа ісі, теледидар, радиохабар, Интернеттегі ақпарат көздері, сондай-ақ дыбыс жазу, бейнежазба және т.б. бұқаралық ақпарат құралдарының білдіреді. Бұл құралдардың барлығы бір-бірімен бұқаралық аудиторияға жүгіну және қол жетімділік сияқты қасиеттермен біріктіріледі. Олардың рөлі басым болғандықтан, қазіргі қоғам "ақпараттық" деп қана емес, "медиазацияланған" деп те атауға болады, яғни бұқаралық ақпарат құралдарына едәуір дәрежеде тәуелді дегенді білдіреді [1, 102].

Электрондық медиа – тарату және хабар алмасу мақсатында адамның ұйыммен, мекемелермен немесе басқа жеке тұлғалармен байланысына арналған коммуникацияның техникалық құралдарының жиынтығын білдіреді. Электрондық БАҚ – бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін атқаратын электрондық ресурс

болып табылады. Мысалы, Қазақстанда шығатын көптеген басылымдардың қағаз нұсқасымен қатар электрондық сайты бар. Бұл үрдіс әлемнің көптеген елдеріне тән.

Қазіргі уақытта Қазақстанның масс-медиа жаңа ойлаудың индикаторы болып табылады, ел тұрғындарының қоғамдық санасын қалыптастыруды жүзеге асырады. Цифрландыру дәуірінде бұқаралық ақпарат құралдары олардың дербестігін әлеуметтік институт ретінде көрсететін жаңа функциялар алды. Бұл журналистиканың әлеуметтік институт мәртебесін алуы, оның қызметін сандыққа дейінгі дәуірдегі қызметінен сапалы түрде ажыратады. Қазақстанда масс-медиа қоғам бірлігін нығайтудың маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Талқылау. Халықтың мәдени коды – ата-бабалардан қалған менталитет ерекшелігі, бірегей мәдени ерекшеліктері. Мәдени кодтың типтік көрінісі оның халық ауыз әдебиеті мен көркем әдебиеттегі объективтілігі болып табылады; мәдени кодтар мәтіндерде бейнелі лексика, фразеологиялық бірліктер түрінде жазылуы мүмкін. Қазақстанның этникалық қоғамдастығының даму тарихы барысында оның ерекше мәдениеті мен ерекше дүниетанымы қалыптасты, бұл қазіргі уақытта қазіргі медиа дискурста көрініс табуда [2, 11].

Қазақстан халқының мәдени коды республиканы мекендейтін халықтардың мәдениеті мен әдебиеттерінің өзіндік ерекшелігімен байланысты өзіндік сипатқа ие. Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның әдеби процесі суретшінің бүгінгі шындықтың құпиясын ашуға деген талпынысында көрінетін біртұтас біріктіретін принципке ие.

Н.Ә. Назарбаев өзінің "Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру" атты бағдарламалық мақаласында қоғамда рухани салада бірқатар өзгерістер қажеттілігінің пайда болуын және ұлттық кодты сақтау қажеттілігін атап көрсетеді [3].

Елбасының пікірінше, ұлттық сана-сезімнің шекарасын кеңейту қажет. Н.Ә. Назарбаев барлығымыз өсіп, қалыптасқан көпұлтты қоғам ұлттық кодқа үлкен әсер етті деп санайды. Қазақстан халқы тарихи көптеген этнос өкілдерінен тұрады [3].

Түркістан өлкесін игеру кезінде Ресей империясы сыртқы шекараны қорғай отырып, казактарды және олардың отбасыларын Сібірден, Поволжьеде және қазіргі Украина аумағынан көшірді. Қоныс аударушылар көшпенді қазақтармен тез тіл тапты. XX ғасырдың 30-шы жылдарының басында, сталиндік қуғын-сүргін кезінде, КСРО-ның әр түрлі аудандарынан Қазақстанға екі жүз мыңнан астам үйленген шаруалар жер аударылды. Ұлы Отан соғысы жылдарында және соғыс аяқталғаннан кейін бірден Сталиннің бұйрығы бойынша Қазақстанға немістер, қырым татарлары, шешендер, гректер, кәрістер жер аударылды. Қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ отбасылары жер аударылған қоныс аударушыларды қабылдап, қол ұшын созды.

1941 жылдан бастап Қазақстан аумағына фашистер басып алған аумақтардан көшірілген әйелдер мен балалар бар эшелондары келді. Майдан үшін қажетті өнімдер іс жүзінде «дөңгелектеп» шығара бастаған кәсіпорындарға көшірілді. Осы дала өлкесінде туған-туыстары ретінде қабылданған көптеген адамдар үшін Қазақстан балаларының үйі мен Отаны болды.

Тың игеру және өнеркәсіп объектілерін салу үшін Қазақстанға КСРО-ның әр түрлі республикаларынан, негізінен РСФСР, Украина КСР, Беларусь КСР-нен 3 млн. астам адам көшірілді. Бұл тарихи процестер бірте-бірте Қазақстан қоғамына XXI ғасырға енген қоғамдық және әлеуметтік кодты қалыптастырды. Бұл басқа халықтардың мәдениетіне өзара құрмет және мәдениеттердің өзара енуі болды.

Мультикультурализм дәстүрлері бүгінгі қазақ қоғамына да тән. Мәселен, "Караван" газетінің беттерінде Димаш Құдайберген мен Қазақстан, Ресей, Түркия және Өзбекстан балалары "Біз бірбіз" әнін қалай орындағанын суреттейді, онда барлық елдердің халқын бірлікке, достыққа және бейбітшілікке шақырады. Газетте айтылған ән әлеуметтік желілерде видеоға жарияланды. Бейне қысқа уақыт ішінде әлемнің түкпір-түкпірінен келген көптеген көрермендердің көңіліне шықты.

Қазақ қоғамының өмірі патриотизмге толы. Қазақтар өз Отанын өте жақсы көреді, өз халқының тарихын қызығушылықпен зерттейді. Бұны оқырмандардың Жеңіс күніне арналған жазбалардағы көптеген пікірлері айғақтайды. "Казахстанская правда" газетінің беттерінде Абай атындағы опера театрының көптеген әртістері соғыс жылдарында алдыңғы қатарда соғысқан кезде, театр ұжымы әскери бөлімдерге концерттермен барғандығы туралы баяндалады.

Оған сәйкес Қазақстанның жетекші опера әншілері Талғат Мұсабаев пен Расул Жармағамбетов, сондай-ақ ресейлік опера әншісі Василий Ладюк Ұлы Отан соғысы майданында қаза тапқан жауынгерлер туралы еске алу үшін Расул Гамзатовтың "Журавли" атты әйгілі композициясын орындады. Бұл жоба арқылы соғысқа өткендерді еске алу үшін әрі музыканттар өздерінің шығармашылығымен ардагерлерге ерліктері мен бейбіт аспан үшін алғыс білдірді. Соғыс ардагерлері мен тыл еңбеккерлері, әр түрлі жастағы және мамандықтары бар оқырмандар осы әнді тыңдай отырып, өз елі үшін мақтаныш пен толқулары туралы пікірлерін білдірді.

9-мамырға байланысты қазақ баспасөзінде ардагерлер туралы мақалалар көп: "Он защищал Родину". "В гостях у победителя", "Спасибо вам за жизнь" в газете "Знамя труда"; "Помнит мир спасенный" газета "Актюбинский вестник", "Как же ты на сына моего похож", "Ценности бывают только вечными", газета "Время"; "В бою победа за тем, кто силен духом", "Сражался огню вопреки", "Память на все времена", "Комсомольская правда Казахстан" газеті; "В честь великой Победы", "Слезы войны", "Новое поколение" газеті.

Мультикультурализм әр түрлі мәдениеттердің тең құқықты өмір сүруін және дамуына ғана емес, сонымен қатар мемлекет тарапынан қаржылық, құқықтық және моральдық тұрақты қолдауға көмектеседі. Рухани

мұраны сақтау арқылы халықтың ұлылығын және оның әлемдегі тұтас көрінісінің қалыптасуын айғақтайды. Қазақстан өміршең әрі жан-жақты менталитеті бар көпұлтты ел. Бай рухани мұраға қазіргі көзқарас дәстүрлі мәдениеттер мен олардың стереотиптерінің тұйықталуын жеңуді, мәдени кодтардың плюрализмін және жаңа мәдени-кеңістіктік өлшемде олардың мағыналарының көптігін тануды көздейді [4, 3].

Қазақ халқының басты ұлттық құндылықтарына бірлік пен келісім жатады. "Inform бюро" газетінде "Солидарность – главное оружие общества против пандемии" мақаласында саясаттанушы Е.Ертісбаев осындай жағдайда қазақ қоғамы ынтымақтастық пен бірлік көрсете отырып, үйлесімді әрекет етуі тиіс деп жазады. Көптеген адамдар үшін бұл қорқынышты вирустың ең қуатты әрекет – бұл ұжымдық саналық және барлық адамдардың үздіксіз ынтымақтастығы екені айқын болды. Қолдан келсе, науқастар мен қауіп-қатер аймағында жүргендерге көмектесіп, дәрігерлерді қолдап, ерікті болуға, қайырымдылық акцияларға қатысу керек.

Ұлттың мәдени коды – бұл өткеннің мұрасы емес, қазақ халқының ғасырлар бойына жинақтаған ең жақсы және өміршең тәжірибелерінің квинтэссенциясы. Сол кезде жаңа ойлау тиімділігі мен мәдени стратегиялардың өзегі болады [5, 37]. Ұлттың мәдени кодын құрайтын барлық элементтерді, олардың мағынасын, мақсаты мен конструктивті мүмкіндіктерін талдау ерекше маңызды. Дәстүрлі құндылықтарды қолдау, сондай-ақ ұлттық өзін-өзі сәйкестендіруді анықтайтын жаңа құндылықтарды қалыптастыру және дамыту тарихи құндылықтарды, дәстүрлерді, ұлттық мерекелерді, дәстүрлі колөнер мен зергерлікті жандандыру арқылы ұлттың дәстүрлер мен инновацияларды синтездеуге деген ұмтылысы жүзеге асырылады [6, 98].

Ұлттың мәдени кодексінің негізгі императиві – мұраны сақтау және дамыту. Н.И.Клушина "мұра" түсінігіне бүкіл тарих бойындағы адамдар жинаған материалдық және рухани құндылықтардың, білім мен өмірлік ұстанымдардың бүкіл кешенді жатқызады [7, 41].

Қазақстанның мәдени мұрасы – қазақ қоғамы мен мемлекеттің топтасуы мен табысты дамуының сарқылмас әлеуеті. Мемлекеттік мәдени саясат қоғамның рухани, мәдени, ұлттық бірлестігін нығайтады және отандық мәдениет пен тарихтың барлық массиві негізінде адамгершілік, дербестік, шығармашылық, жауапты және өзін-өзі жеткілікті тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

"Панорама" газетінде "Тамғалы петроглифтері" фотокөрмесінің ашылуы туралы баяндайтын мақала оқырмандардың республиканың мәдени мұрасына деген ықыласының мысалы болып табылады. Тамғалы – ашық аспан астындағы бірегей ғибадатхана, Қазақстанның мәдени ескерткіші болып табылады. Мақалада баяндалатын петроглифтер (жартастағы суреттер) ғибадатханадағы сиқырлы салттық-театралдық әрекетке арналған декорация ғана емес, ежелгі адамдардың әлем картинасының кодын жасады. Жартастағы суреттердің кейбір сюжеттері бізді ежелгі мифтерге апарды.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері мәдениеттің негізі және сонымен бірге оны дамытудың басты шарты болып табылады. Дәстүрлер сабақтастығы арқылы мәдениеттің эволюциялық дамуын қамтамасыз ететін сыйластық, қонақжайлылық, мейірімділік, өзара көмек, адамгершілік, достық, келісім, бірлік – бұл дүниетанымның үйлесімдігі. Республикада жеке алынған отбасы дәстүрлері мен бүкіл ұлт үшін жаһандық дәстүрлерді құрметтейді, өйткені қоғам олардың тарих пен мәдениетті алға жылжытатын тетік ретінде маңыздылығын түсінеді [5, 39].

Әдет-ғұрыптар халықтың өмір салты мен қағидаттарының ерекшеліктерін білдіреді және ұлттық кодтың міндетті элементі болып табылады. Ұлттық генетикалық кодтың ажырамас элементі ретінде дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың сабақтастығы Қазақстандықтардың дүниетанымдық құндылықтарын беруді іске асырудың маңызды факторы, тірі ұлттық дәстүрлердің өмір сүруінің басты шарты болып табылады. Ұрпақтан ұрпаққа ауысатын дәстүрлердің жиынтығы ұлттың бірігуіне ықпал етеді, әрбір отбасының бірегейлігі мен руханилығын арттырады. Жалпы дәстүрлермен жаңғырта отырып, қазақ қоғамы өзінің ерекшелігін жоғалтпайды, өйткені республиканың әрбір тұрғыны оның бай және тату отбасысы белгілі бір дәстүрлердің өмір сүруін түсініп тәрбиеленді. Мәдени алуан түрлілік – Қазақстандықтардың толеранттылығының өзегі, қоғамның өркендеуінің кепілі.

Баспасөзде айтылғандардың ішінен қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының арасында үлкендерге деген құрметті, қазақтың қонақжайлылығын, сыйлықтар тарту дәстүрін, табиғи апаттардан немесе басқа да апаттардан зардап шеккен адамдарға көмек көрсетуді ерекше атап өткен жөн.

Мәдениеттің негізі – тіл. Қазақ тілі ұлт бірлігін сақтаудың ажырамас шартына айналуға. Әр ұлттың тілі – бұл халықтың, бүкіл күрделі қоғамның мәдениетін бейнелейтін орасан зор және сан қырлы әлем. Тіл "ұлт рухының" көрінісі болып табылатын әр ұлтқа тән өзіндік формаға ие, оның мәдениеті; тіл – бұл адам мен оның айналасындағы әлемнің байланыстырушы буыны. Қазақ тілін сақтау және дамыту – Қазақстан Республикасының мәдени саясатының маңызды міндеті.

Сонымен бірге, ұлттың және тұтас мәдениеттің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың қуатты ресурсы қазіргі ақпараттық қоғамның жаһандануы жағдайында дамуы керек үш тілді (қазақ, орыс, ағылшын) қолдану болып табылады. Жаңа интерактивті технологияларды қолдануға байланысты Қазақстанның ұлттық шекарасынан тысқары жерлерде қазіргі заманғы коммуникациялық кеңістік қалыптасуда. Отандық мәдениетті халықаралық деңгейде тарату және насихаттау үшін Қазақстанның лингвистикалық капиталын кеңінен қолдану қажет. Баспа БАҚ-тарының және мәдени ұйымдардың барлық интернет-ресурстары елде де, шетелде де оқырмандардың кең қол жетімділігін қамтамасыз ету үшін қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ұсынылуы керек.

"Актюбинский вестник" газеті қазақ тілінің дамуына арналған "Казахстан страна многонациональная" мақаласын жариялады. Мақаланың кейіпкері – ұлты бойынша қазақ болмаса да, қазақ тілін жетік білетін және оны үйрететін Марат Зиядиев. Осының бәрі интернационалды жанұяда тәрбиеленіп, Қазақстанға және қазақ тіліне деген сүйіспеншіліктің арқасында мүмкін болды.

Алайда айта кету керек, Қазақстанда мемлекеттік тілге байланысты сұрақтар басым. «Караван» газеті орыс тілді тұрғындардың, қос азаматтығы барлардың проблемасы әрі орыс тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беру мәселелерін қарастырады, орыс мектептерінде орыс оқулықтарын қолдану туралы сұрақтар қояды.

Отбасы философиясы – ұлттық мәдени кодты нығайтудың маңызды факторларының бірі, өйткені отбасы – ата-бабаларымыздан бізге жеткен ең маңызды тіршілік дәстүрі. Жеке тұлғаның ең маңызды моральдық-адамгершілік қасиеттері отбасында қалыптасады. Алайда әлемнің көптеген елдеріндегі сияқты, Қазақстанда да отбасы институты дамыған және дамушы елдерге тән терең дағдарысты бастан кешуде. Оқырмандардан көптеген жауаптар мен пікірлер алған "Важность семьи в современном Казахстане" ("Караван" газеті) мақаласында осы құбылыстың себептері қарастырылған. Біріншіден, біз ғаламдық әлеуметтік өзгерістер туралы, отбасы институтының маңыздылығының төмендеуіне әкелетін мәдени өзгерістердің болуы туралы айтып отырмыз. Әлеуметтік-экономикалық себептер, экономикалық дағдарыстың салдары, ең алдымен, жастарға әсер етеді. Бұл тенденция қазақ халқы үшін жағымсыз болғандықтан, мақалада Қазақстан Республикасы басшылығының отбасы институтын сақтау мен нығайту бойынша қабылдаған шаралары туралы қарастырылуда.

Ұлттық мерекелер – қоғамды шоғырландырудың тиімді құралы, азаматтық және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды ресурсы. Мереке әлеуметтік құбылыс бола отырып, жалпы мәдениеттің төмендеуімен, мұраттардың өзгеруімен және ұлттық болмыстың жоғалуымен сипатталатын жаһандану жағдайында ерекше функционалды жүктемеге ие. Қазақстан аумағында жаңа мерекелер пайда болып, ескі мерекелер айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Қазақтың ұлттық мейрамдары ежелден қалыптасқан және салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, көріністердің, рәсімдердің, ойындардың, салтанаттардың көптігі мен сан алуандығын көрсетеді. Жалпыұлттық мерекелерді атап өту – қоғамдық сананы нығайтушы фактор, ол жағымды бағытқа бағыттап, мақтаныш пен патриотизм сезімдерін қалыптастырады [8, 63].

Қазақ мәдениеті – Қазақстанның әлеуметтік-мәдени дамуының өзегі, мәдени кодтың негізі. Қазақ мәдениеті өзегін сақтай отырып, өзінің табиғи даму және қайта құру жолынан өтуде. Республика тұрғындары өздерінің ұлттық мәдениетінің құндылықтарын құрметтейді, оның рухани-адамгершілік құндылықтарынан моральдық қолдау табады [9, 405].

Қазақстанның мерзімді баспасөзінде мәдениет қайраткерлері туралы айтылады, мысалы, "Новое поколение" газеті мықты және сиқырлы дауыстың иесі Бибігүл Төлегенова туралы "Казахский соловей" материалын ұсынды. Өзіндік орындау тәсілінің болуы, мінсіз ән айтуы және жылы күлкі – опера әншісінің ерекшелігі. Қазақстанның сүйікті әншісі танымал халық әндері мен эстрадалық шығармаларды орындайды.

Қазақ халқының негізгі психикалық ерекшеліктері олардың құндылыққа бағдарланған дүниетанымы мен дүниеге деген көзқарасының негізі болып табылады. Бұл тұрғыда отбасылық және мәдени құндылықтар ұлттық идеяның жалпы парадигмасына, мәдени кодқа сәйкес келеді.

А.Хазбулатов пен М.Сұлтанова өз зерттеулерінде мәдени код ұлттың генотипін анықтайтын құрылым ретінде жеті негізгі байланыстардан құрайды, олардың әрқайсысы тәуелсіз мәдени құбылыс болып табылады: мұра, дәстүр, әдет-ғұрып, тіл, отбасы, тұрмыстық жүйелер (өмір салты), мерекелер [5, 39].

1-кестеде мәдени кодтың әр құбылысын сипаттайтын баспасөзде жиі кездесетін эпистема қарастырамыз.

1-кесте - Қазақстанның медиа-дискурсының мәдени кодын сипаттайтын кейбір жиіліктегі негізгі эпистемалардың үлгісі

Эпистема атауы	Сипатталуы
мұра	ұлт, конфессия, ата-баб, келісім, теңдік, мәдениет, тарихи ескерткіштер
салт-дәстүрлер	сыйластық, қонақжайлылық, сыйлық, дәм тату, көмек, толеранттылық
әдет-ғұрыптар	салтанат, құда түсу, рәсім, қонақжайлылық
тіл	қазақша, орысша, мемлекеттік бағдарлама
отбасы	жастар, қолдау, кемелдену, моральдық нормалар, махаббат, өзара түсіністік
өмірлік жол	көршілік, бірлік, келісім, толеранттылық
мерекелер	дәстүрлер, қайырымдылық, қуаныш, есте сақтау, құрметтеу

Авторы құрастырған.

1-кестенің мазмұнын талдай келе, "келісім", "толеранттылық", "қонақжайлылық" және "құрмет" сөздері мәдени кодтың әртүрлі құбылыстарын сипаттауда қазақстандық медиа кеңістікте жиі кездесетінін атап өтеміз.

Қарастырылған құбылыстар табиғаттың және рухани өмірдің тұжырымдамаларымен әлемнің біртұтас бейнесін жасаудың мәдени-философиялық тұжырымдамасын көрсетеді, бұл ақылдың танымдық мүмкіндіктері мен ойлаудың ақыл-ой мүмкіндіктеріне сенімсіздікпен туындаған [10, 22].

Қазақстандық медиа дискурсындағы нормалардың мәдени кодексі танымның әлеуметтік процестермен байланысын көрсетеді, бұл "екі мәдениеттің" арасындағы алшақтықты жоюға және мәдени процестерді ізгілендіру арқылы біртұтас мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстандық медиа-дискурстағы дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен мерекелер кодексі қазіргі заманғы мәдениеттің жаңа көріністеріне байланысты.

Осылайша, ұлттың мәдени коды – Қазақстанның жаңа мәдени саясатының өзегі ғана емес, моральдық құндылықтарды бірінші орынға қоятын еуразиялық мәдениеттің маңызды тұжырымдамасы: ынтымақ, бірлік, өзара көмек. Толеранттылық, руханилық, кәсіпорын және шығармашылық қазақ халқына тарихи дәстүр болып табылады, ол мәдени дәстүрді жалғастырып, оны рухани болмыстың элементіне айналдырады.

Мәдени кодты қалыптастырудың маңызды аспектісі – ұзақ мәдениеттіліктің тәжірибесі, жалпы тарихи жады, психикалық стандарттар, бағалау критерийлері, тұрақты мәдени құндылықтар сияқты өзіндік жинақталған негіздер арқылы әр мәдениетте қоршаған ортаны түсіну мен бағалаудың бірегей орталықтарының пайда болуына мүмкіндік беру және технологиялар мен еңбек стандарттарына енгізілген әлемдік қызмет стандарттары.

Мәдени кодта ең негізгі тұрақты құрылымдар бар, оларды бақылау және талдау оңай, өйткені олар негізінен арнайы әзірленген, шартты түрде бекітілген және кодификацияланған, яғни арнайы нормаларда, рәміздерде, рәсімдерде бекітілген, олардың барысын қоғам қатаң қадағалап отырады. Мұны халықтық немесе мемлекеттік мерекелер, Құдайға құлшылық пен жоралғылар сияқты тарихи тамырланған жаппай іс-шаралар мысалдары арқылы айқын көрсетеді [11, 23].

Қазақстанның медиа-дискурсында мәдени код кеңірек және функционалды болады, өйткені код ұғымы ауызша және вербалды емес жүйелерді түсіну және ұйымдастыру үшін қолданылады.

Коммуникативті мәдениеттің интегративті функциясы адамдарды қазақстандық қоғамдастыққа біріктіруге, елдің барлық тұрғындары арасында бірлік пен өзара байланыс орнатуға бағытталған. Қоғамдық санада ақпараттық-коммуникациялық қызметті жүзеге асыруда жаңа қауымдастықтар құрылады, бұрын қоғамдық бірлестіктердің қалыптасқан нысандары күшейтіледі. Интегративті функция қоғамда іске асырылуы керек болғандықтан, ғалымдар адамдардың қоғамдағы өзіндік қажеттілігін, нақтырақ айтсақ, субъектілердің коммуникативті қызметін жүзеге асыру үшін объективті сәйкестілік қажеттілігін негіздеді.

Ұлттық бірегейлендірудің ақпараттық-коммуникативті сипаты субъектілердің өзара әрекеттесуінде ақпаратты беру және қабылдау үшін қажетті шарт болып табылады, өйткені бұл тиімді әлеуметтік жадыны қамтамасыз етуге жауап беретін функция. Жалпы алғанда, бұл байланыс пен белсенділіктің барлық процестерін оңтайландыруға және сапалы ақпарат алуға көмектеседі [12].

Қазіргі заманғы баспасөздің медиа-дискурсындағы мәдени кодтың ақпараттық-коммуникациялық сипаты туралы айта отырып, Қазақстанның ақпараттық кеңістігі біздің заманымыздың нақты сөйлеуі мен әлеуметтік жағдайын бейнелейтінін атап өткен жөн. Онда әртүрлі кеңестік стереотиптерден қазіргі постмодернизмге дейін стильдер мен дүниетанымдардың конвергенциясы бар. Алайда, бұл қазіргі заманғы коммуникациялардың формалары мен мазмұнында әр алуан болуы біздің шындықты нақты сипаттайды. Барлық осы семантикалық құрылымдар қазіргі қазақстандық қоғамның санасына әсер етеді.

Оқырмандардың баспасөзге коммуникациялық әсерін ескере отырып, өткен ғасырдағы және қазіргі кездегідей оқырмандар редакцияға қағаз жүзінде хат жазбады. Баспасөз оқырмандарының пікірлері мерзімді басылымдардың сайттарындағы мақалаларға белсенді түсініктеме беру процесінде қалыптасады. Баспасөз оқырмандарының әр түрлі жарқын және түпнұсқалық мәлімдемелерін жариялау кері байланысты қамтамасыз етудің жаңа нұсқасы болып табылады, онда олар ақпаратты бағалап қана қоймай, сонымен бірге оның авторына айналады.

Қазіргі заманғы шындық әлемдегі әр түрлі әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени және көркем альтернативалардың қоғам мүшелерін еркін таңдауынан туындаған баспасөз мен оқырмандар арасындағы байланыстың жаңа түрлерін тудырады. Мазмұнына қарамастан (іскери, ойын-сауық, саяси) баспасөздің барлық түрлері “мағынаның қызметтері” ретінде әрекет етеді және аудиторияның назарын басқарады, осы назарға ие болады.

Қорытынды. Зерттеуді қорытындылай келе, қазақстандық медиа дискурстағы ұлттың мәдени коды танымның әлеуметтік процестермен байланысын ашып, "екі мәдениеттің" арасындағы алшақтықты жоюды және мәдени процестерді біріктіру арқылы біртұтас мәдениетті қалыптастыруды қажет ететіндігін атап өтеміз.

Біз қолданатын контекстік талдау әдісі және интерпретациялық талдау әдісі "келісім", "толеранттылық", "қонақжайлылық" және "құрмет" сөздері мәдени кодтың әр түрлі құбылыстарын сипаттау кезінде қазақстандық медиа кеңістікте жиі кездесетінін көрсетті.

Газеттің қазіргі оқырмандары ақпаратқа түсініктеме беруге, оны бағалауға және медиа кеңістіктегі мәселелер бойынша өз пікірлерін айтуға мүмкіндік алады, бұл көптеген қағаз басылымдарының электронды нұсқасының қол жетімді болуына ықпал етеді. Бұл үрдіс байланыс пен белсенділіктің барлық процесін оңтайландыруға және жоғары сапалы ақпарат алуға ықпал етеді. Бұл қазақстандықтардың ұлттық мәдени кодының диалектикалық дамуына, ұлттық бірегейлікті және халықтың озық дәстүрлерін сақтауда жаһандандудың барлық сынақтарына төтеп бере алатын ақпараттық-коммуникациялық компоненттің болуына жол ашады.

Медиа дискурстағы мәдени кодтың ақпараттық коммуникативті сипаты ақпаратты бірінғай ақпараттық кеңістікте ұсынуға мүмкіндік беретін көптеген техникалық қол жетімді әдістер мен құралдар болған жағдайда жүзеге асырылады. Мәтінді толтырудың әртүрлі нұсқалары, жоғары технологиялық графикалық технологиялардың болуы, анимацияның, фотосуреттердің, бейнелердің, дыбыстың болуы, қажет болған жағдайда оқырмандар үшін интерактивті элементтер қорының болуы тиімді. БАҚ, аудитория арқылы таратылатын қазақстандық мәдени кодтың құбылыстарын зерттей отырып, осы құбылыстарды өз ойларында түрлендіріп, кері байланыс арқылы таратуда.

Қазақ мәдениетінің дәстүрлі негізі болып табылатын ашықтық, қонақжайлылық, мейірімділік, үлкендерге құрмет, балаларға деген махаббат сияқты мәдени дәстүрлер мәдени кодтың қалыптасуына тікелей әсер етеді, қоғам қолдап, қазақ баспасөзі арқылы көрермендерге таратылады.

Ұлттың мәдени коды – бұл Қазақстанның жаңа мәдени саясатының өзегі ғана емес, сонымен қатар бірлікті бірінші орынға қоятын еуразиялық мәдениеттің маңызды тұжырымдамасы. Толеранттылық, руханилық, кәсіпкерлік пен шығармашылық қазақ халқына тән, ол мәдени дәстүрді жалғастырып, оны рухани болмыстың элементіне айналдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Грабельников А.А. Система средств массовой информации. – М.: РУДН, 2018. – 708 б.
- 2 Аванесова Г.А., Купцова И.А. Коды культуры: понимание, сущности, функциональная роль в культурной практике // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2015. – №3. – Б.10-19
- 3 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее – модернизация общественного сознания (12 апреля 2017 г.). https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya -
- 4 Гиздатов Г.Г. Медиаальный дискурс Казахстана: социальные концепты и когнитивные стратегии // Медиаобразование. – 2015. – №4. – Б.1-9
- 5 Хазбулатов А., султанова М. Культурный код нации в концептуальном понимании современной культурной политики Казахстана // Философский и общественно-гуманитарный журнал «Адам Әлемі» – 2015. – №4 – Б. 36–45
- 6 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы, 2017. – 296 б.
- 7 Клушина Н.И. Культура в медианпространстве: структура и эффекты // Масс-медиа и массовые коммуникации: статус научных и учебных дисциплин: Первый Междунар. науч. коллоквиум. Белгород, 26-27 сентября 2013 г.: сб. науч. работ. Белгород, 2013. – Б. 37-42
- 8 Верховской А.И. Средства массовой информации и формирование гражданского общества. – М.: Ф-т журналистики МГУ, 2018 – 378 б
- 9 Кыынова Ж.К., Кадирхан Г. Контент-анализ письменных текстов казахстанских русскоязычных СМИ. «Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая». – Алматы, 2019. – №3 – Б. 403-407
- 10 Федотова Л.Н. Общественное мнение и журналистика. – М.: МГУ, 2016. – 189 с.
- 11 Clotaire R. The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People around the World Live and Buy as They Do. – New York: Broadway Books, 2016. – 166 p.
- 12 Burner B. Does the Language I Speak Influence the Way I Think (23 June, 2018). <https://www.linguisticsociety.org/content/does-language-i-speak-influence-way-i-think>

References:

- 1 Grabelnikov A.A. Sistema sredstv masovoi informatsii. – М.: RUDN, 2018. – 708 b.
- 2 Avanesova G.A., Kupsova I.A. Kody kultury: ponimanie, susnosti, funkcionAlnaia rol v kulturnoi praktike // V mire nauki i iskustva: voprosy filologii, iskustvovedeniya i kulturologi. - 2015. - №3. - B.10-19
- 3 Nazarbaev N.A. VzglAd v budusee – modernizasia obsestvennogo soznania (12 apreLA 2017 g.). https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 4 Gizdatov G.G. MediAlnyi diskurs Kazahstana: sosiAlnye konsepty i kognitivnye strategii // Mediaobrazovanie. - 2015. - №4. - B.1-9
- 5 Hazbulatov A., sultanova M. Kulturnyi kod nasii v konseptuAlnom ponimanii sovremennoi kulturnoi politiki Kazahstana // Filososfski i obsestvenno-gumanitarnyi jurnal «Adam Alemi» - 2015. - №4 - B. 36–45
- 6 Masanov N.E., Abylhojin J.B., Erofeeva I.V. Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoi istoriografii Kazahstana. - Almaty, 2017. – 296 b
- 7 Klusina N.I. Kultura v mediaprostranstve: struktura i efekty // Mas-media i masovye komunikasii: status nauchnyh i uchebnyh disiplin: Pervyi Mejdunar. nauch. kolokvium. Belgorod, 26-27 sentAbrA 2013 g.: sb. nauch. rabot. Belgorod, 2013. - B. 37-42
- 8 Verhovskoi A.I. Sredstva masovoi informatsii i formirovanie grajdanskogo obsestva. – М.: F-t jurnalistiki MGU, 2018 – 378 b.

9 Kiynova J.K., Kadirhan G. Kontent-analiz pismennyh tekstov kazahstanskikh ruskoiazychnyh SMI. «Vestnik KazNPU im. Abaia. Seria filologicheskaja». – Almaty, 2019. – №3 – В. 403-407

10 Fedotova L.N. Obshestvennoe mnenie i jurnalistika. – М.: MGU, 2016. – 189 s

11 Clotaire R. The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People around the World Live and Buy as They Do. – New York: Broadway Books, 2016. – 166 r.

12 Burner B. Does the Language I Speak Influence the Way I Think (23 June, 2018). <https://www.linguisticsociety.org/content/does-language-i-speak-influence-way-i-think>

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.68>

Мамбетова М.К.,¹ Таубалдиев М.Е.²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ ЖУРНАЛИСТИКА ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ телевизиялық журналистикасының қалыптасу кезеңіне қысқаша тоқталып, осы саладағы ғылыми ұғымдарға берілген атаулардың жай-күйі айтылады. Қазіргі электрондық БАҚ-тың, оның ішінде қазақ телевизиялық журналистикасының тілтанымдық өзекті мәселелерісөз болады. Алпыс жылдан астам тарихы бар қазақ телевизиясының күні бүгінге дейін ара-жігі ажыратылмаған, қисынсыз тұжырымдалған терминдерінің кейбіріне мысал келтіріліп, көтерілген мәселеге қатысты телевизия саласының кәсіби мамандары мен шетел ғалымдарының пікір-тұжырымдары беріледі. Қазақ тележурналистикасының терминологиялық мәселелері талданады. Терминге қатысты күні бүгінге дейін ғылыми ортада қалыптасқан ғалымдардың тұжырымдарына шолу жасалады.

Түйін сөздер: термин, терминология, қазақ тележурналистикасы, терминжүйе, терминжасам, біріздендіру, термин үдерісі, термин қалыптастыру, т.б.

Mambetova M.,¹ Taubaldiyev M.²

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE PLACE OF TV JOURNALISM TERMS IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article gives a brief overview of the period of formation of the Kazakh television journalism, tells about the state of the names given to scientific concepts in this field. The current language problems of modern electronic media, including Kazakh television journalism, will be discussed. Examples of some indistinguishable, illogically formulated terms of Kazakh television, which has more than sixty years of history, and the opinions of television industry professionals and foreign scientists on this issue are given. The terminological problems of the Kazakh TV journalism are analyzed. An overview of the conclusions of scientists, formed in the scientific community to this day, is given by the terms.

Keywords: term, terminology, Kazakh TV journalism, term system, term formation, unification, term process, term formation, etc.

Мамбетова М.К.,¹ Таубалдиев М.Е.²

^{1,2} Казахского национального университета имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

МЕСТО ТЕРМИНОВ ТЕЛЕВИЗИОННОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье дается краткий обзор периода становления казахской телевизионной журналистики, рассказывается о состоянии названий, данных научным понятиям в этой области. Будут затронуты актуальные языковые проблемы современных электронных СМИ, в том числе казахской телевизионной журналистики. Приведены примеры некоторых неразличимых, нелогично сформулированных терминов казахского

телевидения, имеющему более чем шестидесятилетнюю историю и мнения профессионалов телевизионной отрасли и зарубежных ученых по данному вопросу. Анализируются терминологические проблемы казахской тележурналистики. Дается обзор выводов ученых, сформировавшихся в научной среде до сегодняшнего дня, по терминам.

Ключевые слова:термин, терминология, казахская тележурналистика, терминосистема, терминообразование, унификация, терминопроцесс, терминообразование и др.

Кіріспе.Қазіргі уақытта ұлттық терминологияның қордаланған күрделі мәселелерін тілдік тұрғыдан зерттеу де, қоғамдық негізде өзекті мәселені шешу де күнтізбіндегі кезек күттірмейтін маңызға ие екені даусыз. Күні бүгінге дейін терминдерді аудару, жүйелеу мен бекіту, сонымен қатар барлық ғылым саласы мен өндіріс қызметіне енгізу, оларды қадағалап отырудың мүмкін еместігін айта келе, терминологияның аталмыш мәселелерді шешуге осыған дейінгі жинақталған іс-тәжірибелерімізді зерделей отырып, ғылыми талдаулар жасауды кешенді түрде ұйымдастырудың маңызы зор.

Бұқаралық ақпарат құралдарында (бұдан әрі – БАҚ) қоғамның, ғылым-білім, өндіріс-техниканың барлық саласын қамтитын терминдер мен терминдік топтар жұртшылық талқысынан өтіп, термин ретінде бекітілгенге дейін жүйелі түрде беріліп отырады, оларды көпшілікке таныстырып, үйреншікті ету мақсатында талқыға ұсынылуы шешуші рөл атқарады. Бұл өз кезегінде БАҚ-та жарияланатын ұсыныс-пікірлер тек тілші-ғалымдар ғана емес, сондай-ақ қарапайым жұртшылықтың да араласуы термин қалыптастырудың әлеуметтік фактор ретіндегі рөлін, термин үдерісінің шығармашылық сипатын анықтауға айрықша мүмкіндік тудырады: біріншіден, баспасөз термин қалыптастырудағы өзіндік ерекшелігі болса, екіншіден, жалпы терминологиялық жүйенің толығы мен біріздендірудегі маңыздылығын танытады деп ойлаймыз.

Қазақ терминологиясы қалыптасу кезеңдері үздіксіз үдеріс болғандықтан, жалпы терминдердің жасалуы кешенді талқылауды қажет ететіндіктен, мұның өзін әлеуметтік-қоғамдық сипатқа ие болып отыратынын мойындауға тиіспіз, терминдердің қалыптасуын, даму барысын, жолы мен шығу тарихын түсінуді БАҚ-тан бөліп қарай алмаймыз[1,4].

Терминдердің мәні мен маңызын, оны зерттеудің ғылыми негізін анықтауда Г.Винокур, А.Реформатский, Д.Лотте, В.Виноградов, Н.А.Баскаков, М.Гасымов, Т.Канделаки, Л.Скворцов т.б. тілші-ғалымдардың рөлі айрықша болды.

Ал қазақ тіл білімінің терминология саласы қалыптасуының көш басында А.Байтұрсынұлынан бастап, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, А.Мамытұлы, Т.Шонанұлы, Н.Төрекұлов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, Қ.Шәріпов, І.Жарылғапов, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ә.Айтбайұлы, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Айдарбек т.б. ғалымдарды атасақ болады.

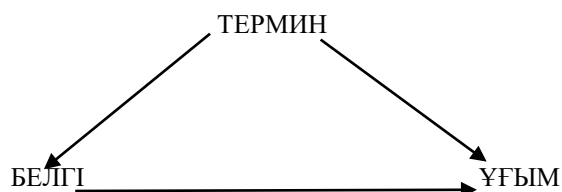
“Термин” ұғымы осы уақытқа дейін зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектерінде кеңірек талданды, ғылыми ортада белгілі кейбір маңызды тұжырымдарға тоқталып өткеніміз жөн деп есептейміз. Көрнекті тілші-ғалым О.Ахманова: “Термин дегеніміз – арнайы ұғымдар мен арнайы заттарды дәл белгілеу үшін жасалған тілдегі арнайы (ғылыми, техникалық т.б.) сөздер мен сөз тіркестері”, - десе[2,474], ғалым В.Прохорова: “термин – бұл арнаулы қолданыс саласындағы ғылыми немесе өндірістік – технологиялық ұғымның атауы болып табылатын және дефинициясы бар сөз немесе сөз тіркесі”, - деп түйіндейді [3,401].

Ал Д.Ушаковтың айтуынша, “термин – нақты анықталған ұғымның атауы болып табылатын сөз. Әлдебір ортада әлденені, мамандықты белгілеу үшін қабылданған арнайы сөз немесе сөз тіркесі” [4,689].

Сондай-ақ А.Суперанская пікірінше, “термин – кәсіптік білімнің белгілі бір саласындағы ұғымдар жүйесіне енетін ұғымды сөзбен таңбалау” [5,14].

Термин мәселесін тереңірек зерттеген қазақ филологиясының тұңғыш профессоры Қ.Жұбанов былай дейді: “Белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы сөздер болады, о сөздерді әлгіндей ұғымдарға – ғылым мен революция ағы қандай сатыда тұрса, міне, осы екеуі теліп отырады; сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасы басқа болуы да мүмкін”[6,349].

Байқағанымыздай, берілген тұжырымдар бір-біріне қарама-қайшы келмейді, керісінше, мазмұны мен мәні жағынан бірін-бірі толықтыра түседі. Сөз бен ұғымның түрлі белгілерін назарға ұстауы, аталмыш белгінің ішінен әлдебіреуін негізге алуы, қысқа әрі нұсқа түрде жүйелілігімен арнайы ұғымдарды білдіретіндігін, терминдердің ғылым, техника, өндірістің белгілі бір саласы болатындығын, олар жеке сөз немесе сөз тіркесі түрінде көрініс табатындығын сызба түрінде көрсетуге болады:

Сурет 1 – Термин “үшбұрышы”

Дей тұрғанмен, “термин – мамандарға, ғалымдарға ғана қажетті шартты таңба емес, ол – халықтың ақыл-ойы, санасы, ұлттың рухани қазынасы”, - деген профессор Б.Қалиұлының пікірімен толық келісеміз [7,13].

Демек, терминдердің халық тілі негізінде жасалуының рухани байлығының бірегейі әрі тіліміздің әлеуеті екенін аңғартады.

Әдістеме. Қазіргі уақытта мамандар да, маман емес көпшілік қауым жаңадан қолданысқа енген тілдік оралымдар, жаңа сөздер мен термин сөздерді ақпарат құралдары арқылы біліп жататыны рас. Бұқаралық ақпарат құралдарының, әсіресе телевизиялық журналистика саласы (бұдан әрі – тележурналистика) тіл мәдениетіне, халықтың санасына, ойлау жүйесіне ерекше әсер етеді. ҚР ҰҒА академигі, профессор Ш.Құрманбайұлы осыған байланысты былай дейді: “Кейбір оқырмандар журналистердің жаңа сөз қолданыстарын бекітілген термин ретінде қабылдап, ал публицистикалық стильді әдеби тіл нормасы деп есептейді. Кейде қандай да бір сөз, сөз тіркесі, термин не сөйлемді бұлай қолдануға болмайды деген кезде, “газетте солай жазылған”, “теледидардан немесе радиодан осылай айтты” деген уәжді жиі естуге болады” [8,178].

Демек, тележурналистика – тілдік норманы қалыптастыруда атқаратын қызметі зор, тек мемлекеттік идеологияның қолдаушысы ғана емес, қоғамдағы әлеуметтік-мәдени, рухани салалардың индикаторы.

Күні бүгінге дейін тілдің лексикалық қабаттарының түрлі деңгейлерінде ескерусіз қалған сөздерді ғылым тіліне айналып, ұлттық сипатының мән-мазмұнының оңды өзгеруіне атсалысып келе жатқан отандық тележурналистика саласының кейбір мәселелерін айта кеткенді жөн деп есептейміз. Жаһандану кезеңінде тележурналистиканың технологиялық саласының трансформациялануы оның “тіліне” әсер етпей қоймайды. Бұл – табиғи құбылыс. Сандық технологияның өндірістік тәжірибеге енуі, тележобалардың көрнекілігі мен безендірілуінің заманауи өзгерісі, инновациялық ақпараттық жүйелер арқылы сапалы таралымы тележурналистика саласының кәсіби лексикасына, терминологиясына айтарлықтай өзгеріс әкелді.

Бір ғана кәсіби ұғымды білдіретін сөздердің бірнеше атауға ие болуы, әрі бір ұғымды білдіретін бірнеше нұсқаның жарысып қолданылуы жиі кездеседі. Терминология саласындағы мәселелерді дер кезінде көтеріп, оң шешім табуына ықпал етіп жүрген бұқаралық ақпарат құралдарының бірі тележурналистика – қоғамдық-саяси орган десек қателеспейміз. Олай болса, рухани әрі зияткерлік әсер студия құралы, қоғамдық-саяси, идеологиялық қатынастардың ажырамас бөлшегі, түрлі идеяларды, сан алуан көзқарастарды жеткізетін “төртінші биліктің” бірі тележурналистика саласының терминологиясын ұлттық терминқорымызды қалыптастыру қағидаттарын басшылыққа ала отырып, оның ғылыми-тәжірибелік мәселелерін шешіп беру – тілші-ғалымдар мен сала мамандарының міндеті.

Сондықтан баспасөз, театр, кино, радио салаларының өзгемен тоғысқан тележурналистиканың “тілі” оның ғасырлық тарихымен тығыз байланысты. Мәселенің мән-жайын тереңірек зерделеу үшін оның тарихына қысқаша тоқталғанымыз дұрыс деп есептейміз.

XX ғасырда техника саласы бойынша таңғажайып ғылыми жаңалықтар ашылды. Телефотомен толықтырылған телефон, электр тоғы көмегімен дауысты алысқа жеткізу түгіл, суретті де қашықтан тамашалау мүмкіндігі сол кезеңнің елеулі өнертабысы болатын [9,12]. Ғылыми “төңкеріс” нәтижесінде “теңдессіз мылқау” кино мен “көзге көрінбес маңызды” радионың [10,48] бірлігінен ғажайып “теледидар” пайда болды.

1951 жылы 22 наурызда КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысымен Бүкілодақтық радиоақпарат комитетінің құрамында КСРО Орталық теледидары құрылды. 1957 жылы радио мен теледидарды Мәдениет министрлігі құрамынан бөлек шығаруға байланыста Үкімет шешімінен соң, КСРО Министрлер кеңесі жанынан Радио және телехабарлар тарату жөніндегі комитет құрылады. Осының негізінде 1957 жылы 29 маусымда Қазақ ССР Министрлер кеңесі Телевизия және радиохабарлар жөніндегі комитет құру туралы қаулы қабылдады [11,8]. Қоғамдық-саяси, экономикалық-мәдени өзгерістерге байланысты телерадио 1962 жылы Қазақ ССР Министрлер кеңесінің Телевизия және радиохабарлары жөніндегі Мемлекеттік комитеті, 1992 жылы Қазақстан Телевизия және радиохабарлары жөніндегі Мемлекеттік компаниясы, 1994 жылы Қазақстан Теледидары мен радиосы республикалық корпорациясы деп аталса, кейін “Қазақстан” республикалық телерадиокорпорациясы» акционерлік қоғамы болып өзгертілді.

Қазақ телевизиясының майталманы, қазақ және орыс тілдерінде ерлер арасынан шыққан тұңғыш диктор-журналист, ғалым Совет Масғұтов отандық телевизияның алғашқы кезеңі туралы былай деп жазады: “1958 жылы телевизия Қазақстанда да пайда болды. Республика астанасы тұрғындары 8 мартта тұңғыш рет өз экрандарында Қазақ телевизиясының алғашқы дикторлары З.Жұматова мен Н.Омарованың дидарын көрді. Олар көпшілікті Алматыда телевизия хабарларының басталуымен, ал әйелдер қауымын мерекелерімен құттықтап, жылы лебіз білдірді. Содан соң, “Үкімет мүшесі” атты көркем фильм көрсетілді” [12,97-98]. Сөйтіп, теледидар өнері “көгілдір экран” деген атпен жұртшылықпен алғаш рет осылай қауышты.

Ақпараттық технологиялар кезеңінде интернет кеңістігінің күрт дамуы алпыс жылдан астам терең тарихы бар қазақ тележурналистиканың маңызын одан әрі арттырды. Осыған орай жаңа форматтағы “көгілдір экран” өнімдерінің тұтынушыларының (көрсермендері) көбейгені байқалады. Бұл өз кезегінде тілші-ғалымдарға да зор жауапкершілік жүктейді.

Нәтиже. Соңғы жылдары телеарна жұмысының заманауи форматқа бейімделуіне байланысты әр тілден енген жаңа медиа терминдерінің, сөз тіркестерінің, синтаксистік оралымдардың қатары толығы түсті.

Қазіргі уақытта Қазақстан әлемдік аренада өркениетті мемлекет құру бағытында даму үстінде. Бұл мақсатқа жету үшін терминдер баға жетпес рөл атқарады. Сол себепті ғылымның барлық саласында, соның ішінде электронды БАҚ саласында терминдердің жүйелілігі мен бірізділігін сақтау маңызды мәселе болып саналады.

Десек те, осыған дейінгі қалыптасқан сала терминдерін жоққа шығара алмаймыз. Зерттеуші В.Волхонский былай жазады: ”Әрине, терминдердің көпшілігі мемлекеттік стандарттарда нақтыланған деп айтуға болады. Алайда стандарттарда кейбір терминдер, өкінішке қарай, қисынсыз тұжырымдалған немесе дұрыс қолданылмаған”[13,34].

Терминжасамда көпшілік қауымның қолданысына аса жауапкершілікпен ұсынуды талап ететін терминдер - тележурналистика “тілі” десек артық айтқандық болмас. Өйткені бұл сала техникалық, жаратылыстану ғылымдарымен тікелей байланысты, оның арнаулы сөздері мен сөз тіркестерін екінші бірі аударып бермейтіні де сондықтан. Сол себепті аталмыш саланың терминологиясына, оның ерекшелігіне баса назар аударған жөн, әрі тілтанымдық мәселелерін тереңірек зерттеу қазіргі уақытта өзекті болып саналады.

Талқылау. “Телевизия - нысана кескіні мен дыбысын радио немесе өткізгіш сымдармен таралатын электр сигналдары арқылы алысқа тарату әрі бұларды қабылдау негізінде сол нысанның кескінін көрсету және дыбысын ескерту мәселесімен шұғылданатын радиотехниканың саласы” [14,153].

Сондықтан көп қырлы күрделі телевизия саласының арнаулы сөздері мен сөз тіркестері екіұдайлы, түсініксіз, жүйесіз жасалып, қисынсыз тұжырымдалса, сала мамандарына да өзара түсінісуіне де, жұмыс үдерісіне де кері әсерін тигізетінін байқауға болады. Сөзімізді мысалдар көмегімен дәлелдеп көрелік:

БЕЙНЕКАМЕРА	ТЕЛЕКАМЕРА
БЕЙНЕБАҚЫЛАУ - бұл тікелей (адамның көзімен) немесе қосымша оптикалық құралдардың көмегімен (адамның көзі мен бақыланатын объект арасындағы) бақылау.	ТЕЛЕБАҚЫЛАУ – бейне сигнал-дарды қалыптастыру және тұтыну-шыға көрсету үшін қашықтан бақылау.
Қозғалатын заттар мен ілеспе дыбыстарды магниттік таспаға түсіруге арналған шағын көлемді оптикалық-электронды құрылғы.	ТЕЛЕ - қашықтан басқару. Телевизия - бұл бейне сигналдарды қалыптастыру және тұтынушыға көрсету үшін қашықтыққа беру. Яғни, бейне сигналды қалыптастыру құрылғылары (теледидар камерасы) және бейне қабылдағыш (монитор, DVR және т.б.) кеңістікте орналасқан. Осылайша, теле-бақылауларда оптикалық сигнал электрлік сигналға айналады (көріністің басқа физикалық фор-масы), кезкелген байланыс арналары арқылы беріледі, содан кейін қайтадан адамның көзімен қабылданатын оптикалық сигналға айналады.
Күзет бейнебақылау мен бақылауға арналған бейнекамера: күзетілетін аймақта жасырын орнатылған шағын көлемді, конструктивті біріктірілгенкассета бейнемагнитофон	Телебақылауларда оптикалық сигнал электрлік сигналға айналады (көріністің басқа физикалық формасы), кезкелген байланыс арналары арқылы беріледі, содан кейін қайтадан адамның көзімен қабылданатын оптикалық сигналға айналады

[15,100-298].

Кей жағдайда телевизия саласының терминдері заттың белгісімен, беретін ұғымымен сәйкес келмейтін сәттері де жиі кездеседі. Академик Е.Малишевский терминологияның түсінікті, нақты әрі шындықтың жаңаша түсінігіне жауап беретін заңдық мәртебесі болғаны жөн екенін тұжырымдай келе, техникалар мен технологияларды енгізу бойынша халықаралық ұсынымдарды ескере отырып, терминдерді біріздендіру жұмыстарын іске асыру қажеттігін, салалық терминологияның жүйелеудің шешімі ретінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандартын жасаудың маңыздылығын атап өтіп, мынадай мысалдар келтіреді: “Мәселен, “сымдық радиотаралым” (проводное радиовещание) терминін айтсақ болады. “Ретрансляция” (тарату), “радиофикация” (радиоландыру) терминдері сым арқылы жеткізіліп, радио көмегімен қабылданып, сигналдардың сапасы күшейтілгенін білдіреді. Бірақ радио – сымсыз байланыс. Сымдық радиотаралым – абсурд” [16,32-33]. Реті келіп тұрғанда айта кету керек, “ретрансляция”(хабар тарату) мен “трансляция” (хабар тарату) терминдері де даулы мәселелер қатарында, үдерісті сипаттауда бірінің орнына бірі жұмсалып, не заңдық мәртебесі анықталмаған, не техникалық сипаттамасының ара-жігі ажыратылмаған.

Осы секілді “телерадиовещание” (телерадиохабарларын тарату) термині де нақтылауды қажет етеді. “Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігіндегі” анықтамасы төмендегідей берілген:

“Теледидар және радиохабарларын тарату” (телерадиовещание) – теледидар бейнелі-көркем дыбыстарды іздестіруде радиохабарларын таратудың акустикалық бейнелерді жасаудағы жетістіктерін белсенді пайдалануға ұмтылады, олар өзінен-өзі тыңдаушыларда көру-икемділік қауымдастықтарды туындатуға қабілетті болып шығады... Теледидар өз қызметінің көптеген формаларын радиохабарларын таратудан алды. Радионың өзіндік ерекшеліктері: хабарлардағы әуезді сөз бен акустикалық картина; оқиға барысы туралы ол болып өткен сәтте тікелей хабарлау мүмкіндігі; іс жүзінде шектелмеген аудиторияға тікелей шығу” [17,166]. Нақтырақ айтсақ, *телевизиялық хабар тарату* бейнелік-дыбыстық ақпаратты жеткізеді, ал *радиохабар тарату* тек дыбыстық ақпаратқа негізделген. Олай болса, екі саланың техникалық ерекшеліктеріне байланысты *телевизиялық хабар тарату* және *радиохабар тарату* деп жеке-жеке қарастырылған жөн сияқты. Мұндай мысалдар өте көп. Бәріне тоқталып жатуды жөн көрмедік. Алдағы уақытта бұл мәселелер арнайы қарастырылатын болады.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы республикалық Терминология комиссиясы ақпарат құралдарына “Терминологиялық хабаршыны” таратып, жаңа терминдерді бекітеді. Соған қарамастан, терминком бекіткен сөздерді қолдану барысында жүйсіздік көп екенін айтқымыз келеді. Мәселен, көрнекті қаламгер Сабыржан Шүкірұлы “Хабар” арнасындағы бағдарламалар тіліне шолу жасап жүргенде, “журналшы” сөзі “журналистің” орнына белсенді қолданылып жүрді. Сонымен қатар “тележүргізуші” сөзі “айташы” сөзімен алмастырылғанымен, көп ұзамай “тележүргізуші/жүргізуші” сөзі қолданысқа еніп кетті. Оның терең себебі бар деп ойлаймыз. Ол туралы профессор Б.Қалиұлы кеңестік саясат тұсында одақтық, республикалық терминком құрылып, терминдерді одақ бойынша стандарттау орталығы ұйымдастырылып, ұлт тілінде термин жасауға тыйым салынған кездер болғанын айта келіп: “Қазақ тілінде ғылыми ұғымдарды білдіретін сөздер жоқ”, “ғылыми ұғымдарды латын, грек сөздерімен беру керек”, “оларды аударуға болмайды” деген жалған қағидасымақтар ұсынылды. Ең жаманы – бұған өзіміздің ішімізден шыққан “оқығандар” қосылып, “қазақ сөздері термин жасауға жарамайды”, термин аударылса, оның түсінігі, мағынасы бұрмаланады”, “халықаралық терминдерді аударуға болмайды”, “термин шетел сөздері болса, халықтардың жақындасуы тездейді” деп ұрандатты. Соның салдарынан тіліміздегі терминдердің 70-80 пайызы шетел сөздері болып шыға келді”,- деп жазады [18,12]. Демек, ғылыми ұғымның атауы болған терминдер - ұлттық ой-танымның жемісі, ұлттық тілдің иммунитеті.

Термин ұлт тілінің негізінде жасалса, қоғам сұранысын, рухани талаптар үдесінен шыға біледі деген ойдамыз. Ол – өз алдына бөлек мәселе.

Тележурналистика терминологиясын біріздендіру айрықша маңызды. Өйткені телевизия саласы көрермен қауымның санасына, танымына, ойлауына, тіліне, діліне ықпалы зор. Сондықтан бұл мәселе жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Әміров Ә. Қазақ баспасөзінің 1990-2000 жылдар аралығында терминология қалыптастырудағы рөлі. // филол.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2002. 116 б. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов.энциклопедия, 1966. С. 607
- 2 Прохорова В. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. – М.: Издательство МГУ, 1973. С. 401.
- 3 Ушаков Д. Толковый словарь русского языка. – М.: Астрель, 2000. Т.ІУ-752. С. 689.-словарь
- 4 Суперанская А., Подольская Н., Васильева Н. Общая терминология // Вопросы теории.-М.: Наука, 1989. С. 243
- 5 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. -362 б.-кітап
- 6 Қалиұлы Б. Қазақша термин жасау мәселесі / Терминологиялық хабаршы, 2014, №1 (49), 12-17 б.
- 7 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 240 б.
- 8 Масғұтов С. Көгілдір экран – өмір айнасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 131 б
- 9 Барманкулов М. Телевидение: деньги или власть? – Алматы: Санат, 1997. – с. 268.
- 10 Тұрсын Қ. Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары. – 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. –356 б.
- 11 Масғұтов С. Телевизиялық журналистика негіздеріне кіріспе. – Алматы, 1975. – 110 б.
- 12 Волхонский В. Проблемы терминологии телевизионных систем наблюдения /Алгоритм безопасности, 2006, №1, с.34-36.
- 13 Тұрсын Қ., Нұсқабайұлы Ж. Теледидар сөздігі – тележурналист анықтамалығы: Оқу құралы. – Алматы: «Білім», 2001. – 380 б.
- 14 Новикова Е. Г., Петраков А. В., Рабовский С. В. Бизнес – Безопасность – Телекоммуникации. Терминологический словарь. М.: Радио и связь, 2001. – С. 304.
- 15 Малишевский Е. О некоторых проблемах терминологии в цифровом телевизионном вещании /Информационные телекоммуникационные сети, 2019, №9, с. 32-33.
- 16 Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі. Казахско-русско-английский справочный словарь терминов Massmedia и телекоммуникаций. Kazakh-

russian-english references glossary Mass media and telecommunications. Редактор-құраст.: Қ. Тұрсын – Алматы, «Қазақэнциклопедиясы» баспасы, 2015. – 632 б.

17 Қалиұлы Б. Қазақша термин жасау мәселесі және оны қалыптастырудағы БАҚ-тың рөлі. Қазақ терминологиясы және Бұқаралық ақпарат құралдары // Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана, 2013, 128 б.

References:

- 1 Amirov A. Kazak baspasozinin 1990-2000 jyldar aralygynda terminologia Kalyptastyrudagy roli. // *filol.gyl.kand. gylymi dAreyesin alu usin daiyndalghan disertasia.* – Алматы, 2002. 116 б.
- 2 Ahmanova O. *SlovAr lingvisticheskikh terminov.* – М.: Sov.ensiklopedia, 1966. С. 607.- ensiklopedia
- 3 Prohorova V. *Aktualnye problemy sovremennoi ruskoi leksikologii.* – М.: Izdatelstvo MGU, 1973. С. 401.
- 4 Usakov D. *Tolkovyi slovAr ruskogo iazyka.* – М.: Astrel, 2000. Т.ІІ-752. С. 689.
- 5 Superanskaia A., Podolskaia N., Vasileva N. *Obsaia terminologia // Voprosy teorii.-М.: Nauka, 1989. С. 243*
- 6 Jubanov K. *Kazak tılı jonindegi zertteuler.* – Алматы:Gylım, 1966. -362 б.
- 7 Kaliuly B. *Kazaksa termin jasau mАsesi / TerminologialyK habarsy, 2014, №1 (49), 12-17 b.*
- 8 Kurmanbaiuly S. *TerminKor Kalyptastyru kozderi men terminjasam tAsilderi.* – Алматы:»Sozdik-SlovAr», 2005. – 240 б.
- 9 Masgutov S. *Kogildir ekran – omir ainasy.* – Алматы: Mektep, 1976. – 131 б.
- 10 Barmankulov M. *Televidenie: dengi ili vAst?* – Алматы: Sanat, 1997. – s. 268.
- 11 Tursyn K. *Kazak telejurnalistikas: Kalyptasu, damu problemalary.* – 2-basylym. – Алматы: Kazak universiteti, 2013. –356 б.
- 12 Masgutov S. *TelevizialyK jurnalistika negizderine kirispe.* – Алматы, 1975. – 110 б. –kitap
- 13 Volhonski V. *Problemy terminologii televizionnyh sistem nabludenia /Algoritm bezopasnosti, 2006, №1, s.34-36.*
- 14 Tursyn K., NusKabaiuly J. *Teledidar sozdigi – telejurnalist anyKtamalygy: OKu Kuraly.* – Алматы: «Bilim», 2001. – 380 б.
- 15 Novikova E. G., Petrakov A. V., Rabovski S. V. *Biznes – Bezopasnost – Telekommunikasii. Terminologicheski slovAr.* М.: Radio i svAz, 2001. – С. 304.
- 16 Malisevski E. *O nekotoryh problemah terminologii v sifrovom televizionnom vesanii /Informasionnye telekommunikasionnye seti, 2019, №9, s. 32-33.*
- 17 *Mass media jАne telekommunikasia terminderinin Kazaksa-oryssa-agylsynsa anyKtamalyK sozdigi. Kazahsko-rusko-angliski spravochnyi slovAr terminov Massmedia i telekomuniksi. Kazakh-russian-english references glossary Mass media and telecommunications. Redaktor-Kurast.: K. Tursyn – Алматы, «Kazakensiklopediasy» baspasy, 2015. – 632 б.*
- 18 Kaliuly B. *Kazaksa termin jasau mАsesijАne ony Kalyptastyrudagy BAK-tyн roli. Kazak terminologiasy jАne BuKaralyK aKparat Kuraldary // RespublikalyK gylymi-praktikalыK konferensia materialdary.* – Астана, 2013, 128 б.

MPHTI 19.21.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.69>

Ospanova U.,¹ Shakenova M.²

^{1,2} JSC “Information and Analytical Center” under the MES RK,
Nur-Sultan, Kazakhstan

MEDIA IMPACT TYPOLOGY IN SCIENTIFIC DISCOURSE

Abstract

This article provides a theoretical overview of existing research with particular focus on the types and models of media impact on the individual and society. The analysis of scientific literature has revealed that despite popularity and extensity of exploration of the issue in the scientific discourse some major inconsistencies are still observed. It should be noted that in most cases the studies are fragmentary, the influence of the media on various social groups is mostly considered from one specific position, and the lack of clearly developed criteria for the typology of media impact. Summarizing the accumulated knowledge in this area, we tried, despite the complexity of identifying and systematizing the classification of media impact, to present a complex typology of media influence on the individual and society.

Keywords: media influence, typology, mass media, influence on society

Оспанова У.А.,¹ Шакенова М.Т.²

^{1,2} ҚР БҒМ жанындағы “Ақпараттық-талдау орталығы” АҚ,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҒЫЛЫМИ МӘТІНДЕ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТКЕ ӘСЕРІН ТҮРГЕ БӨЛУ

Аңдатпа

Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының тұлғаға және әлеуметке әсерінің түрлері мен модельдері жайлы жүргізілген зерттеулерге теориялық шолу жасалған. Ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау бұл мәселенің ғылыми зерттеулер мәтінінде танымал және жеткілікті түрде екшелген екенін анықтап берді. Бірақ, айта кету керек, көбінесе зерттеу жұмыстары фрагменттер ретінде ғана жүргізіліп келген, БАҚ тың әртүрлі әлеуметтік топтарға әсері белгілі бір көзқарас көлемінде ғана қарастырылғандықтан, бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметке әсерін түрге бөлудің нақты дайындалған критерийлері болмады. Осыған байланысты осы мәселе төңірегінде жинақталған білімді қорытындылай келе, әртүрлі әлеуметтік топ мүшелеріне тигізілген әсерердің түрлерін жүйелеу оңай болмаса да, бұқаралық ақпарат құралдарының жеке тұлғалар мен жалпы әлеуметке әсерінің кешенді топтастыруын ұсынып отырмыз.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдарының әсері, типологизациялау, БАҚ, әлеуметке әсері

Оспанова У.А.,¹ Шакенова М.Т.²

*^{1,2} АО “Информационно-аналитический центр” при МОН РК,
Нур-Султан, Казахстан*

ТИПОЛОГИЗАЦИЯ МЕДИАВОЗДЕЙСТВИЯ НА СОЦИУМ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В настоящей статье представлен теоретический обзор существующих исследований о видах и моделях медиавоздействия на личность и социум. Анализ научной литературы выявил, что в научном дискурсе данный вопрос является весьма популярным и достаточно разработанным. Однако, следует отметить, что в большинстве случаев исследования носят фрагментарный характер, влияние СМИ на различные социальные группы рассматривалось с одной определенной позиции и что отсутствуют четко выработанные критерии типологизации медиавоздействия на социум. В связи с этим, обобщая накопленные знания в данной области по указанной проблематике, мы попытались, несмотря на сложность выделения и систематизации типов влияния СМИ на личность и общество, представить комплексную типологию медиавоздействия на индивидуума и социум.

Ключевые слова: медиавоздействие, типологизация, СМИ, влияние на социум

Introduction. The influence of the media has been considered in the scientific literature from various perspectives. Recently, the generally accepted history of scientific research in media influence has been reviewed by a number of researchers, but still lacks the systematization.

According to W. Severin and J. Tankard, the traditional version of the process of evolution in the field of media influence research assumes the existence of several periods [1]. The dominant paradigm of the first period, which began approximately after World War I, is the view that the *media have a powerful impact on the beliefs, views, and actions of the audience*, in the framework of the “bullet theory.” This model considered the individual as a passive element that accepts information transmitted by the media, perceives it, and acts in accordance with the broadcast message. The most famous work of this period was G. Lasswell's “Methods of propaganda in the World War,” which considered various propaganda methods based on content analysis of propaganda materials of World War I [2]. In the early 40s of the twentieth century, the second period began, during which the paradigm shifted towards beliefs about the media's limited influence. Empirical studies by P. Lazarsfeld [3] and K. Hovland [4] have shown that the media have only a limited impact on individual audience members. The most influential work of this period is J. Clapper's study “effects of mass communication,” conducted in 1960, which emphasized that the type and degree of media influence on an individual depend not only on the editorial policy and content of the media text but also to an equal or even greater extent on the individual himself, his/her mindset, attitudes, readiness and desire to perceive such information [5]. The next two paradigm shifts in the next two periods, when the model of limited media influence was replaced first by models of a *moderate impact* and then by models of *strong (significant) impact*, occurred due to the need to revise the approach to periodization in the light of the appearance of new works and identify shortcomings of the old paradigm. The new paradigms recognized the diversity of the intensity of media influence on society as a whole and on the individual, in particular, in the range from limited to strong, sometimes to very significant.

Currently, the scientific community recognizes that the media have a significant impact on society and individuals being considered the “fourth power”, but finally, the degree of influence depends on many factors and is a two-way process of information transmission from a broadcaster to a recipient, where the importance of the effect has the characteristics of the translator (posture, gestures, appearance, gender, race, information channel, and its reputation), the contents of the transmitted messages, a method of transmitting messages (tone, choice of words, intonation),

characteristics of the recipient (gender, age, knowledge, values, internal settings, psychological characteristics, previous experience) and environment etc.

In general, despite the popularity and degree of development of media influence on society, research is fragmented, and Questions about the system and/or hierarchical structure of the types and results of media influence remain open. Also, J. Bryant and S. Thompson note the need to review certain points in the history of scientific research in the field of media influence and recognize the contribution of less well-known works. The authors note the lack of standard empirical criteria that allow classifying the impact of mass media by the degree of intensity of impact, the ambiguity of circumstances and conditions that explain the features of influence at different levels, as well as cause various forms of media influence. In addition, a number of authors note the lack of a unified concept and methodology, the ability to cover all aspects of the complex phenomenon of media influence [6].

Research in media influence (media impact, media effects, media impact) is extremely numerous. Still, last attempts to generalize and systematize the results of such research were made in the 60-80s of the twentieth century. Though there are well-developed models of media influence on society and individual social groups at the present stage, as a rule, most studies do not consider groups in comparison. Furthermore, to our knowledge, despite the comprehensive theoretical and practical justification of individual media impacts types and effects, there are no up-to-date attempts to synthesize the typology. In view of the above, the main goal of the article is to build up the typology of the media impact and systematize the accumulated knowledge regarding media impact types.

The main body of the article includes the sections as follows: a) brief description of methods and research design logic; b) review results including the sub-sections; c) discussions; and d) conclusion.

Methods. In the view of the main goal set, the objectives determined for this review article are as follows: a) propose a comprehensive typology of media influence; b) systematize the findings of existing scientific papers in the view of the typology proposed; c) pay tribute to most prominent scientific works in the subject area.

The basic research method is a mixed methods review which in its essence generally relies on systematic literature review related to the subject area including comprehensive searching and typological analysis aimed at descriptive Kualitative analysis according to the selected criterion resulting in the development of a set of related categories within the mass media impact. To summarize, the research design logic implies such stages as a) extensive review of scientific literature related to media impact; b) determining typology criteria based on the empirical evidence obtained from previous stage; c) description of typology based on the literature review with justification of the typology by brief description of the selected works in line with it; d) systematization of media impact types according to the criteria determined and comments on observations.

Results. The first criterion of media impact typology is the *coverage*. This implies to at least 2 categories broadly covered by media impact related research papers: a) impact on an individual; b) impact at the level of social groups and society.

Models and research on individual media influence look at the impact in terms of the effect on a particular individual. In almost all such studies, the individual impact of the media on a person is considered not only from the point of view of coverage (individual – social group – society) but, like many other studies in the field of media interaction, several aspects of influence are considered simultaneously in the aggregate. Thus, the model by G. Comstock and co-authors, focusing on individual media influence, simultaneously takes into account such aspects of media influence typology as an influence on behavior, direct impact, and cognitive impact [7]. The Comstock Model shows how the process of learning and adopting behavior patterns broadcast by the media takes place. Although the model investigated the influence of television broadcasts, its postulates can also be transferred to the description of the influence of Internet news media. By reading analytical articles, an individual can learn how to interpret and analyze information and adopt the author's point of view. According to this model, the results of influence and adoption of behavioral patterns are determined by individual characteristics of a person, the psychological significance of the message, and the degree of excitement (“agitation”) the individual achieved as a result of using such behavioral patterns. In this model, the intensity of influence depends on how real the broadcast media images seem to the individual: the more realistic, the stronger the psychological impact on the viewer and their behavior.

Along with the model by G. Comstock, the model of individual influence recognized by the scientific community is the Thorson model of cognitive processing [8]. Just like the previous model, in addition to individual impact, this model simultaneously considers other aspects of the typology of media influence, for example, its cognitive aspect. In addition to the factors considered by other authors, the Thorson model considers the viewer's interest, the level of memory development, and language abilities when describing the factors and stages of processing information transmitted by the media. Like the previous one, this model focuses on the influence of visual information (TV commercials). Still, processing and taking into account the individual characteristics of the individual perception of information is also applicable to news texts.

According to Sandra Ball-Rokeach and Melvin Defleur, there are many ways in which people become dependent on the media to meet the needs of obtaining information. There are several forms of dependence, of which the first is due to the desire to understand your own social world; the second is based on the need for meaningful and effective activity in this social world; the third– the form of dependence is associated with the need to release from stress, everyday life, and vanity. It should be noted that if the need and dependence are very strong, then the probability of the influence of information received from the media on public perception, feelings, and behavior increases significantly [9].

Theoretical models that consider the influence of the media at the social level are extremely numerous. So, one of the famous models by Sandra Ball-Rokeach and Melvin Defleur, examining the relationship between media and society, involves the continuous growing dependence of society from the media, acting as the main sources of information, including news, and the level of such dependence and the intensity of the impact is related to the stability of society and social value media. This model emphasizes the increasing role of the media and their influence in critical situations or in cases where the audience does not have information about the situation (for example, the audience is not a direct participant in events or does not have access to documentation), and the media becomes the only channel for obtaining such information. In this model, the media can become a source of information and a means to obtain psychological comfort. The dependence of society on news information is due to the social nature of a person, his/her belonging to a particular category of society, as well as certain individual needs. Also, the unique information functions of the media system affect people's dependence on the information. It should be noted that the information load of the media varies; some of them have a higher social significance. In other words, not all media are very important for society's well-being and the individual in particular.

Functions depend on time circumstances, situations, and units of analysis. For example, for politically active population groups, the functional load of information about national sports is likely to be significantly lower than that of information about the national economy or politics. Conversely, the opposite effect is possible for a politically passive population [9].

Also, a number of works consider *the types of media impact in terms of its intensity*. The influence can be divided into a) zero; b) limited; c) moderate; d) strong.

Although this differentiation is common in research, there are no generally accepted empirical criteria for determining specific parameters according to which influence can be classified as zero, limited, moderate, or strong. Thus, a significant number of authors rely on statistical parameters (for example, statistical significance). For example, to differentiate the influence, W. J. McGuire calculated the percentage of variations caused by various dependent variables of the media effect [10]. Also, a number of researchers in the course of surveys rely on the individual assessment of research participants, who in the framework of the study on the degree of intensity of the influence of certain materials, choose the degree of intensity from the proposed options, ranked on the Likert scale in accordance with their own opinion. Uniform intensity criteria, therefore, remain an issue that requires further clarification.

In addition, J. Bryant and S. Thompson note that “an obvious lacuna in the scientific literature on media impact is the absence of a 'zero-impact model'”. These authors claim that, except for the study by F. Mott [11], scientists do not pay enough attention to the analysis of variables or cases of lack of media influence, calling zero impact as “the missing piece of the puzzle” [12].

Analysis of the scientific literature also revealed another common typology of a media impact: a) direct; b) indirect.

However, the criteria for attribution to one of the classes of this typology also remain insufficiently developed. In general, there are two different lines of interpretation of the terms “direct – indirect influence” in the scientific literature. A striking example of the work of the authors of the first line of interpretation is the study of K. Seymour-Ur [13], who gives the most illustrative analogs of the term “direct influence” – “primary influence” and the term “indirect influence” – “secondary influence.” Here, the media's primary influence is shown in cases where the individual directly participated in the communication process. And the secondary (indirect) influence of the media is shown in cases where individuals or groups of individuals subjected to primary influence impact those who were not subjected to primary influence. Thus, according to this typology, indirect influence is a consequence of direct influence on individuals exposed to the media. Within this line of interpretation of the terms “direct – indirect influence,” which is supported by a number of authors, an important role is played by agents involved in the communication process. These are the so-called “opinion leaders” who broadcast their own interpretation of media materials to the part of the audience that is either not familiar with the materials themselves or is only superficially familiar. Typology criteria are objects of influence or agents through which influence occurs.

In another line of interpretation of the terms “direct – indirect influence,” the criterion for determining class affiliation is not the object, but the way information is presented. So, those media materials that directly describe the pattern of behavior and activity are considered to have a direct impact, and texts or materials that have an indirect impact using psychological techniques and cognitive features of the brain (for example, broadcasting the image of a successful person in advertising videos) often have an unconscious influence, defined as indirect [14]. This line of interpretation is often supported by authors who consider the psychological effects of media influence.

Within the first line of interpretation, H. Kepplinger distinguishes three types of indirect influence [15]. An example of the first type, called by the author as “*administrative reaction*,” can serve as a change in a group of decision-makers' behavior under the influence of the reaction of large social categories that were directly influenced by news information. The second type of “*impact on society*” occurs in the opposite direction, when decision-makers under the influence of news media information change their behavior in a certain way, which in turn affects broad social categories or society as a whole. The third type is the “*snowball effect*” when large groups of recipients of information presented in the media indirectly impact large social categories that were not initially affected by such media information.

Types of media influence *by the duration* of influence include *short-term, medium-term and long-term impacts*. In this case, as in the case of typology depending on the intensity, precise empirical criteria for the boundaries between classes are not defined.

Before proceeding to description of the next typology criterion, it is noteworthy to mention some fundamental theories that underpinned it. First of all this refers to the *theory of cognitive dissonance*, proposed by L. Festinger in 1957, that gave impetus to other media effect theories and also initiated a number of concepts within the theory of selective exposure to media influence. According to L. Festinger, cognitive dissonance occurs as a result of the conflict of cognitive elements of consciousness that contradict each other [16]. An example is the inconsistency of beliefs and actions, knowledge, and behavior. According to L. Festinger, a person strives for cognitive balance, i.e., seeks to reduce or eliminate dissonance in two ways: 1) reducing the significance or number of dissonant elements; 2) changing dissonant elements to achieve consistency. In cases of dissonance between knowledge about the environment (for example, the individual's attitudes and knowledge about the norms of behavior in society) and behavior, its elimination is either by changing the behavior so that it comes into harmony with the environment or by changing the knowledge about the environment itself. In cases where the elimination of dissonance is not possible, individuals tend to reduce it. To illustrate, here is an example of a person with a cognitive dissonance between knowing about the dangers of fatty foods and being unable to give up eating habits. This person seeks to eliminate dissonance by adding new cognitive elements, for example, by reading materials that refute the harm of fatty foods.

This theory formed the basis of one of the largest theoretical trends in the scientific literature on *selective exposure to media impact* (selective exposure hypothesis). In this direction, it is argued that the desire for cognitive balance is the reason why individuals are more affected by certain types of media content and play an important role in the individual's media preferences. Thus, the audience's selectivity shows when choosing materials in the media to read, as well as when making decisions based on the material read in the media, including changes in their own behavior, depends on many personal factors that form their cognitive field. One of the assumptions made within the framework of selective exposure to media influence, which has been confirmed in scientific research, is the *desire to avoid reading/ignoring materials that contradict existing cognitive attitudes*. In the study by J. T. Klapper, it is noted that in order to preserve the integrity of their own system of knowledge and beliefs, readers prefer those media materials that are consistent with their own attitudes formed earlier (selective exposure to influence), interpret media materials in accordance with such attitudes (selective perception) and remember such materials longer than those that are not consistent with their attitudes (selective memory) [5].

Another model developed within the theory of cognitive dissonance, and the paradigm of selective exposure to influence is the SESAM (Selective Exposure for Self and Affect-Management) model. It assumes that media users choose materials in such a way as to adjust their perceptions of their own personality in accordance with affective and cognitive states and behavioral patterns. Exposure to and reaction to media materials, in turn, have an impact on individual self-determination, which is a dynamic and interdependent process. Thus, *a person's gender* can be considered as one of the elements of self-determination, which requires compliance with gender norms of behavior. Media materials represent a *social context* that confirms or refutes various elements of self-determination of the individual. In turn, the latter determines the individual's choice of materials to read and the degree and type of influence of materials on personal development and behavior. The SESAM model postulates were used in separate studies to determine selective exposure to media materials related to concepts such as *gender, race, politics, and health* [17].

The following typology criterion - type of affected aspect – is most extensively covered by the academia. We believe that, W. J. Potter's classification of media impact typology as physiological, cognitive, influence on beliefs, influence on attitudes, influence on emotions (affective), and influence on behavior to be one of the most relevant [18].

The *physiological impact* of the media on the individual is associated with the so-called state of excitement. It is due to the peculiarities of the human brain and neuropsychological processes. The message transmitted by the media is processed by the brain, causing physiological effects such as skin reactions (redness, pallor, etc.), sexual arousal, failure of the spatial orientation reflex, agitation, etc. In connection with the physiological impact of the media on the individual, the *habituation effect* is often mentioned, when due to regular or frequent exposure to the same type of media messages, the intensity of their influence on the individual gradually decreases, and in some cases disappears completely [19]. The strongest impact in physiological terms has a TV; print media's impact from the point of view of physiology has limited effects.

The media's cognitive impact is related to the process of assimilation and processing of information by the brain, the learning process, cognitive and thought processes. Media messages trigger various cognitive and thought processes, which are then transformed into knowledge. In the cognitive influence of the media, the individual's knowledge of the world around them also changes. Changes in the previous system of human knowledge occur over time as new facts are learned, social norms and phenomena that occur in the world are understood, and they are integrated with the existing system of knowledge (frames). Such authors have studied the influence of mass media on cognitive processes as D. Scheufele [20], who developed the "theory of learning," and R. M. Entman [21], who described the process of drawing conclusions based on information received by the reader (viewer) from fragmentary information and frames. R. Nickerson supplemented the description of the cognitive process by studying the processes of frame verification and reinforcement [22]. K. Braun LaTour also studied the processes of consolidating the existing knowledge system and M. LaTour [23], while the consolidation of thought processes were studied by Langer and A. Piper [24]. Researchers S.

Ball-Rokeach and M. Defleur [9] note that most people receive information about unexpected and sudden events (for example, natural disasters, the death of political leaders) from various media channels.

The cognitive effect is also related to the role of the media in developing the *agenda*, that is, the choice of a certain range of topics and issues of interest to the audience. In other words, the selection of media outlets that sort potential topics of broadcast information is mostly not controlled. The media transmit information covering a wide range of topics. But, as a fact, the recipient of information often does not have enough time and energy resources to process all the information and form an attitude to it. In other words, the agenda is formed in the process of interaction. There is a filter of information through the system of collecting and processing information in the media, and then its selective distribution.

The *impact of media on individuals' beliefs* is often considered part of the influence on cognitive processes since the process of influence involves the construction of concepts and interpretations and is associated with memory. However, despite the obvious relationship, there are a number of aspects that allow us to distinguish the impact on beliefs and beliefs from the impact on cognitive processes. If the construction of concepts at the level of knowledge (the cognitive element) is based more often on facts, then beliefs and beliefs are more abstract and often do not require confirmation by facts. According to A. H. Eagly and S. Chaiken [25], beliefs are recognized by an individual as true or false by analyzing objective external criteria. In some cases, the individual's beliefs are formed immediately after reading/viewing the media message.

The impact of the media on attitudes. W. J. Potter notes that even though many authors consider beliefs and relationships synonymous and their obvious relationship, these concepts still need to be distinguished [18]. The key difference between these two concepts is that the basis of a person's attitude to something is not the plausibility of how much the knowledge received by the individual corresponds to reality (as in the case of a belief), but a value judgment. As well as research on the influence of the media on beliefs, research on the influence of the media on attitudes examines the processes of formation, change, adoption, and consolidation of attitudes to certain objects and phenomena. However, many studies consider the influence of the media on relationships as part of or analogous to the media's influence on beliefs.

The impact of media on emotions. The impact of the media on people's emotions and feelings can take many forms. One of them may be learning and acquiring emotions. For example, an individual can get information about what they can/should feel from video or text media materials. An example is Goleman's work, "teaching proper emotional responses," published in 1995 [26]. The second most frequently encountered and studied form of media influence on emotions is emotional arousal. Researchers working on this topic looked at what emotional reactions media materials cause in the audience, as well as the mechanisms and processes that lead to certain types of emotional responses. Analysis of such studies has shown that the bulk of the research consists of 3 large groups: studies on emotional arousal [27]; studies on generalized categories of emotions (negative/positive) [28]; studies that consider specific emotions (fear, anger, hostility, empathy, pride, etc.) [29].

The impact of the media on behavior. After reading media materials, people can learn new behavioral features, "launch" already formed behavioral attitudes (start behaving and acting in a certain way), change their own behavioral features, or consolidate existing patterns (form habits). Media influence on behavior is one of the most methodologically complex types of impact to study. This is primarily due to the need to distinguish between the concepts of "intent to change behavior" and "actual behavior change." The difficulty is also that an individual can temporarily change behavior under media materials' influence and then return to previously established habits. Tracking such fluctuations in behavior requires long-term observation of the study objects, which is not always possible. It should also be noted that this type of influence is closely related to other types of media influence, such as cognitive influence and influence on beliefs and emotions. Among the studies on the impact of media on behavior, it is possible to highlight the work of D. Tewkesbury [30], studied the effect of e-news about public policy on behavior. Some studies look at changing people's behavior under the media's influence positively, contributing to positive changes in society and the life of an individual. These include research by K. Harrison and co-authors [31], studying habit acquisition and behavior changes towards a healthy lifestyle.

The typological analysis results are shown in Table 1 below.

Table 1 - Media impact typological analysis

Criteria	Media impact typology categories	Availability of established/universal empirical classification criteria
Coverage	impact on the individual	Yes
	impact at the level of social groups and society	Yes
Intensity	zero	No
	limited	No
	moderate	No
	strong	No

Impact chain/Information presentation	direct	No
	indirect	No
Duration of influence	short-term	Partially
	medium-term	No
	long-term	Partially
Type of affected aspect	physiological	No
	cognitive	No
	impact on beliefs	No
	impact on attitudes	No
	affective (on emotions)	No
	impact on behavior	No

Discussions. The limitations of the research include bias occurring when selecting the typology criteria relying on personal experience of the authors, the bias related to the sampling of literature reviewed based on which the systematization of typology criteria was conducted.

The main finding of the research is the lack of established commonly accepted empirical criteria for classification according to the typology, in other words, the lack of understanding the exact measurements or Kualitative criteria based on which media impact can be attributed to a certain type. To illustrate, there is no clear understanding how exactly intense the observed media impact should be to assume it belongs to the “strong” class, or what the exact grounds to argue that the observed media impact was made on behavior but not on attitude are.

Another finding is the lack of coverage of certain typology classes in scientific literature. For example there is almost no research related to zero-intensity media impact in scientific discourse.

Also in case of the research on the impact on behavior, there is a little clear evidence and methodology on the actual change in behavior affected by media, particularly with regard to the difference between actual change in behavior and reported change in behavior resulting from the media impact. Subsequently, in the view of the lack of clearness the attribution to the media impact type is highly questionable.

Conclusions. In general, the described types of media impacts are interrelated. This is especially true for news media materials since familiarization with any news material involves the cognitive aspect of influence and influence on emotions, beliefs, and attitudes (often in an unconscious form). Changing an individual's behavior under the influence of the media is also impossible without the previous three aspects and often requires more time. The same refers to other types of media impact.

The typology proposed in this article is based on extensive literature review on media impact (effects) and can be considered quite comprehensive. The future research areas still reserve a substantial room for established empirical classification criteria between the media impact types systematized thereof.

This article was prepared as part of the implementation of the PTF # BR05236839 on the topic “Development of information technologies and systems to stimulate sustainable development of the individual as one of the foundations of the development of digital Kazakhstan”.

References:

- 1 Severin W.J., and Tankard Jr. J.W. *Communication theories: Origins, methods, and uses in the mass media* (3rd ed.). – New York: Longman, 1992
- 2 Lasswell H.D. *Propaganda technique in the World War*. – New York: Knopf., 1927.
- 3 Lazarsfeld P.F. *Communication research and the social psychologist*. In W.Dennis (ed.) // *Current Trends in Social Psychology*. – University of Pittsburgh Press, 1948. – P. 218-273.
- 4 Hovland C.I. *Effects of the mass media on communication*. In G. Lindzey (Ed.) // *Handbook of social psychology*. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954. – Vol. 2. – P. 1062–1103.
- 5 Klapper J. T. *The effects of mass communication*. – New York: The Free Press, 1960. – P. 302. - book
- 6 Bryant J., Tompson S., Finklea B.W. *Fundamentals of Media Effects*. – Waveland Press, 2012. – P. 410. - book
- 7 Comstock G., Chaffee S., Katzman N., McCombs M. & Roberts D. *Television and human behavior*. – New York: Columbia University Press, 1978.
- 8 Derwin B., Grossberg L., O’Keefe B.J., Wartells E. eds. *Rethinking Communication // Paradigm Exemplars*. – Sage Publications, 1989. – Vol 2. – P 397-410.
- 9 Ball-Rokeach S.J. and DeFleur M.L. *A Dependency Model of Mass-Media Effects // Communication Research*. – 1976. – Vol. 3(3). DOI: 10.1177/009365027600300101
- 10 McGuire W.J. *The myth of massive media impact: Savagings and salvagings // Public Communication and Behavior*. – 1986. – Vol. 1. – P. 173–257.
- 11 Mott F.L. *Newspapers in presidential campaigns // Public Opinion Quarterly*. – 1944. – Vol. 8. – P. 348–367.
- 12 Bryant J., Tompson S. *Fundamentals of Media Effects McGraw-Hill Humanities/Social Sciences/Languages*. – 2001.
- 13 Seymour-Ure C. *The political impact of mass media*. – London and Beverly Hills, CA: Sage, 1974.

- 14 Рубчевский К.В. СМИ и проблемы развития личности // *Философия и общество*. – 2006. – №1(42).
- 15 Keppinger H.M. *Media Effects: Direct and Indirect Effects* // *The International Encyclopedia of Communication*. – 2008. doi:10.1002/9781405186407.wbiecm030
- 16 Festinger, L. (1957) *A theory of cognitive dissonance*. Stanford: Stanford University Press, 291 p. - book
- 17 Knobloch-Westerwick S. *Choice and Preference in Media Use* // *Advances in Selective Exposure Theory and Research*. – New York Routledge, 2014. – P. 496.
- 18 Potter W.J. *Media Effects*. – SAGE Publications Inc., 2012. – P. 377.
- 19 Singer J.L. *The power and limitations of television: a cognitive-affective analysis*. In P.H. Tannenbaum (Ed.) // *The Entertainment Functions of Television*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1978. – P.31-65.
- 20 Scheufele D.A. *Framing as a Theory of Media Effects* // *Journal of Communication*. – 1999. – Vol. 49. – P. 103-122.
- 21 Entman R.M. *Framing U.S. Coverage of International News: Contrasts* // *Journal of Communication*. – 1991. – Vol. 41, Issue 4. – P. 6–27.
- 22 Nickerson R.S. *Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises* // *Review of General Psychology*. – 1998. – 2(2). – P. 175–220.
- 23 Braun-LaTour K.A., LaTour M.S., Pickrell J.E., & Loftus E.F. *How and when advertising can influence memory for consumer experience* // *Journal of Advertising*. – 2004. – №. 33(4). – P. 7-25.
- 24 Langer E.J., & Piper A. *Television from a mindful/mindless perspective* // *Applied Social Psychology Annual*. – 1988. – Vol. 8. – P. 247–260.
- 25 Eagly A.H., & Chaiken S. *Attitude structure and function*. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.) // *The Handbook of Social Psychology*. – Oxford University Press, 1998. – P. 269-322
- 26 Goleman D. *Emotional intelligence*. – Bantam Books, Inc., 1995.
- 27 Lee S., & Lang A. *Discrete emotion and motivation: Relative activation in the appetitive and aversive motivational systems as a function of anger, sadness, fear, and joy during televised information campaigns* // *Media Psychology*. – 2009. – Vol. 12. – P. 148-170. doi:10.1080/15213260902849927-
- 28 Mares M.-L. & Oliver M.B. & Cantor J. *Age Differences in Adults' Emotional Motivations for Exposure to Films* // *Media Psychology*. – 2008. – Vol. 11. – P. 488-511. 10.1080/15213260802492026. - internet
- 29 Holbert R. & Hansen G. *Fahrenheit 9-11, Need for Closure and the Priming of Affective Ambivalence: An Assessment of Intra-affective Structures by Party Identification* // *Human Communication Research*. – 2006. – Vol. 32. – P. 109-129. 10.1111/j.1468-2958.2006.00005.x.
- 30 Tewksbury D. *What Do Americans Really Want to Know? Tracking the Behavior of News Readers on the Internet* // *Journal of Communication*. – 2003. – 53(4). – P. 694–710. doi:10.1111/j.1460-2466.2003.tb02918.x
- 31 Harrison K. & Hefner V. *Media, Body Image, and Eating Disorders*. n book: *The Handbook of Children, Media, and Development*. – 2009. – P. 381–406. 10.1002/9781444302752.ch17.

МРПТИ 19.01.11

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.70>

Sultanbayeva G.,¹ Lozhnikova O.²

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

DIGITAL TRANSFORMATION IN THE KAZAKHSTAN

Abstract

This research presents the results of a sociological study on the media behavior of the adult population of Kazakhstan. The aim of the research is to identify the specifics of media consumption of digital technologies and media preferences of the adult population.

The main task of our empirical research is to determine the mechanism of access to the main technical means, and the media behavior of active users. The research methodology includes Kuantitative and Kualitative methods: a survey among the target group, sampling over 2500 respondents from all regions of Kazakhstan. We conclude that three Quarters of the respondents will use three main channels: television, informal channels and Internet resources. Currently, there is a preserved tradition of formalized passive perception of information through television. The results of the study can be used in applied work in media marketing and digital business.

Keywords: digital media, digital transformation, media activity, media behaviour, media consumption

Султанбаева Г.,¹ Ложникова О.²

^{1,2} Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация

Мақалада Қазақстан тұрғындарының цифрлық дәуір контексті аясында медиатұтынуы мен талғамы бойынша әлеуметтік зерттеулер келтірілді.

Зерттеу мақсаты Қазақстандағы тұрғындардың цифрлық технологияларды медиатұтыну ерекшеліктері мен медиаталғамын айқындау саналды. Эмпирикалық зерттеулердің басты міндеттеріне: коммуникацияның техникалық құралдары мен ақпараттың цифрлық арналарына қолжетімдік механизмін, сондай-ақ цифрлық дерекөздерді белсенді медиатұтынушыларды айқындау жатады. Зерттеу методологиясы сандық және сапалық әдістерге негізделді: мақсатты топтар мен фокус-топтар арасындағы сауалнамаға Қазақстанның барлық өңірлерінен 2500 респондент қамтылды. Зерттеу нәтижелерін медиамеркетинг және цифрлық медиабизнес бойынша қолданбалы жұмыстарда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: цифрлық медиа, цифрлық трансформация, медиабелсенділік, медиаталғам, медиатұтыну

Султанбаева Г.,¹ Ложникова О.²

*^{1,2} Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ФОКУСЕ МЕДИААКТИВНОСТИ И МЕДИАПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В статье представлены результаты социологического исследования по медиаповедению взрослого населения Казахстана в контексте вопроса мировоззренческих ориентаций в цифровую эпоху.

Целью исследований является определение специфики медиапотребления цифровых технологий населения Казахстана, также выявление медиапредпочтений взрослого населения. Основными задачами эмпирических исследований являются: определение механизмов доступа к основным техническим средствам коммуникаций и цифровым каналам информации, определение медиаповедения активных пользователей цифровых источников. Методология исследования основана на количественные и качественные методах: опрос среди целевой группы и работа в фокус-группах. Выборка квоты охватывают 2500 респондентов всех регионов Казахстана. Результаты исследования можно применить в прикладных работах по медиамаркетингу и цифровому бизнесу.

Ключевые слова: цифровые медиа, цифровая трансформация, медиаактивность, медиаповедения, медиапотребление

Introduction. One of the meanings of the term digital transformation stands for achieving digital business maturity, affecting individual segments of society, such as government, mass communication, medicine, and science. Digital solutions not only improve and support traditional methods but also stimulate the emergence of innovation and creativity.

The digital revolution resulted in a universal way of global communication since all types of information converted into digital form. The level of the digital transformation of enterprises varies by country. According to the Center for Integration Studies of the Eurasian Development Bank, the main driver of digital transformation in Kazakhstan is the public sector, with the highest Digital Implementation Index (DII) [1].

The digital transformation with its low entry threshold has created unique challenges and opportunities for the market, increasing competition between enterprises, especially in the field of media and communications. The determining factor in digital transformation is its pace of development. Correlation of the speed of technology development and, as a result, digital transformations allows us to state a qualitative jump in the speed of development in the new digital era.

This large-scale task required digital channels for the delivery of information flows that did not exist before. It also needed novel ways of organizing information exchange, which entailed the birth of new media. Along with well-known mediums traditional media, new ones appeared: mobile communications, the Internet, digital television, video games, podcasts, etc. All of them carry within themselves the communicative and social changes that affect every social group.

Speeding up the process of digital transformation is one of the biggest challenges for Kazakhstan, as well as for other developing countries of the world. One of the important tasks of the State Program “Digital Kazakhstan” is the digitalization of all sectors of the economy and the expansion of ICT infrastructure [2]. The implementation of this program by the state opens up new opportunities for the development of the country's media market and, accordingly, a competitive business environment for digital transformation.

As of January 15, 2019, 3328 media outlets were registered in Kazakhstan, of which 2790 were periodicals, 128 were television channels, 70 were radio, and 340 were news agencies and online publications. The largest group of

media outlets remains print – 2790 (or 83.8%) of the total number of registered media outlets, of which 1800 newspapers and 990 magazines. There are also 225 registered foreign television and radio channels [3].

The companies that move along the process of global digital transformation became the market leaders. At the present stage of development, digital society has moved on to the fourth industrial revolution. The turning point can be called 2017 when 50% of the world's population connected to broadband Internet [4]. A McKinsey Global Institute (MGI) study notes that enterprises with greater digital capabilities, which have noticed the potential of artificial intelligence before others, now have higher marginal revenues [5]. In Kazakhstan, many domestic companies have actively begun to engage in the process of digital transformation (DT). According to the digitalization index of business because of the implementation of the Digital Kazakhstan program, it is assumed that the country will rise in global rankings [6].

In the context of the information and technological explosion, all social communities have substantially transformed. In the information society, where, it would seem, information flows create a dense media environment, local groups form that do not intersect with each other. And this stratification is especially acute in the social environment, where the different nature of the appeal to the media gives rise to different types of media behavior. Digital transformation affects all sectors of the economy and individuals. The beneficiaries of the Digital Mine and Digital Field programs are all residents of Kazakhstan. Digitalization of the economy has many benefits: electronic access to public services, improving the Quality of medical services, the convenience of public transport, reducing crime, road safety, which in general significantly improves the lives of citizens. Therefore, it becomes an urgent task to study the issue of digital transformation in the context of information and technological development, focused on media behavior and media activity of the population of Kazakhstan.

The classic works of David H. Weaver [7], Maxwell J.A. [8,163-181], McCombs [9] examined the use of social science methods by journalists. Researchers undermine that this method is developing within the framework of the dominant humanistic philosophy of professional journalism.

But with the advent of digital technology and the development of digital communication, this multidisciplinary method has moved to a new level of development of science between social journalism and digital business.

Many fundamental publications, which present the issues of digital transformation, are based on the development of new technologies that focus on new business models. Particularly the study by Rogers David offers a methodology for creating digital business models is given, which has been tested by hundreds of executives around the world. Based on case studies of "digital" companies, the author shows: digital business models not only pose no harm to traditional businesses but, on the contrary, present them a new competitive edge [10]. Based on data from the Information Technology Research Center at the Massachusetts Institute of Technology's Sloan School of Management, authors Peter Wyle, Stephanie Warner concluded that digitalization is forcing companies to move from value chains to ecosystems and gain a deeper understanding of end-user needs [11].

With the large-scale transition to the digital dimension of the entire industry, actively introduce the term digital economy. Researchers Alexander Prokhorov and Leonid Konik note that a deep understanding of the digital economy, as well as its foundations and mechanisms, is only at the initial stage [12].

Another emerging area of digital transformation is intellectual architecture and its embedding in space for enhanced interaction (Sparachino). The division of human activity between the real and the digital world and everyday life is characterized by constant access to a huge amount and variety of information and its processing. As traditional construction and architecture companies attempt to include more smart technologies into their creative processes, architecture enters a critical stage. Based on the research, the author argues that intelligent architecture is based on three forms of intelligence: perception intelligence, interpretative intelligence, narrative intelligence. Among those three forms, perception intelligence captures the presence and movement of people in space. Interpretative intelligence is responsible for understanding the actions of people and can make informed assumptions about their behavior. And narrative intelligence provides us with clearly articulated stories, images, and animations taking into account our needs and preferences [13].

The hypotheses of the researchers Nazarov and Kovalev regarding the change in the media of the landscape also play important role. The authors analyzed social implications of digital reading using the concepts of media crowding out and mediation. The results are discussed in the context of the information overload of modern people, the features of new digital generations, which is an integral part of the modern and postmodern personality [14].

Methods. The purpose of this study is to determine the specifics of media consumption of digital technologies of the population of Kazakhstan, as well as to identify media preferences of the adult population.

The objectives of the study are to determine access to the main technical means of communication for the adult population of Kazakhstan, the main channels of information, and to identify and describe active users of various sources of information. Authors also attempt to define and describe media consumption styles, to describe the practices and preferences of the audience concerning Kazakhstan television channels, radio stations, periodicals, the Internet resources, social networks, and messenger services.

Object of study: citizens of the Republic of Kazakhstan older than 18 years.

The research methodology is based on Kuantitative and Kualitative methods: interviewing the middle of the target group and working in focus groups. A selective Kuota of 2,500 respondents made it possible to examine the study area

through the prism of such demographic parameters as gender, age, level of education, ethnic composition, social and professional status of the population, place of residence.

Research result. The results of the study show that the segmentation of the Kazakhstani audience of digital channels of information differs by the style of consumption and media preferences. The first group included areas in which the rural population predominates; the second group includes areas with a higher level of urbanization. The analysis of connection types showed that digital television is entering all regions. Mobile Internet has begun to compete with the wired Internet [15]. It can be concluded that three-quarters of all respondents will use three channels in search of additional information: television, informal channels, and Internet resources. For the time being, the tradition of formalized passive perception such as television remains. However, this practice is already starting to break down among the younger population, which pays great attention to new media sources of information such as messengers, social networks and Internet sites. The results of the study can be useful in applied research in media marketing and digital business.

Analysis of the results of the study shows the rating of various sources of information on use and trust in the information disseminated by these sources. It also illustrates the segmentation of the Kazakhstani audience of different channels of information on the style of consumption, features of media preferences depending on various characteristics of respondents, including language preferences. This analysis identifies the characteristics of active and passive audiences of television channels and determines the specifics of media consumption of television media and online media.

The sample size is at least 2500 respondents. The study covers 14 regions (urban and rural settlements) and the 2 largest cities. The sample represents the adult population of Kazakhstan over 18 years old. In the first stage of the study, a mass survey of the population was conducted based on a face-to-face Kuestionnaire. Based on the population of the country, the sample sizes for the regions of Kazakhstan were calculated.

At the second stage of the calculation of the sample, the Kuota principle was applied based on gender, age, and ethnicity based on the technical features of the study. Factors taken into account to remain the demographic structure of the sample were a gender indicator, the age composition of the population, ethnic characteristics, and administrative status. The study also applies a multi-stage sampling method: selection by administrative basis, depending on the population of each region, selection within the administrative district of the city and village of the region.

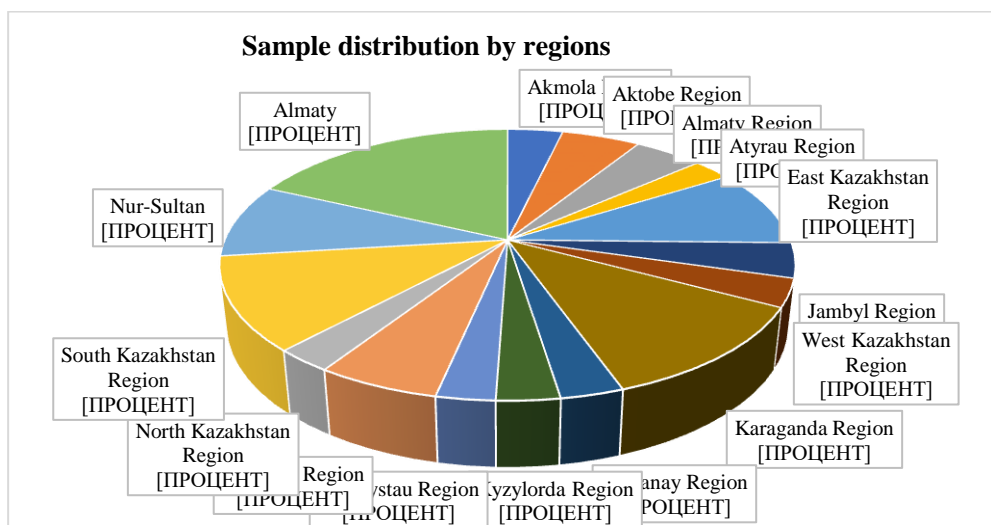

Figure 1. Sample distribution by regions

Figure 1 shows the distribution of the sample by region. The sample design built on the principle that allows each person within the population to have equal chances to be selected for the study. The size of the general population for January 1, 2015 (the population of Kazakhstan is over 18 years old) is 12 129 737 people. With a sample size of 2500 people, the marginal sampling error will be +/- 2.8% with a confidence interval of 95%. To calculate the marginal error (Δ) of the sample, the formula was used: $\Delta = t \sqrt{((s^2 (1-n / N)) / n)}$, where s^2 is the variance of the attribute; n is the sample size; N is the volume of the population; t - Student's criterion (confidence coefficient).

Active development of information technology contributes to an increase in the number of communications [16,38-48]. Access to the main technical means of communication influences media activity and the media behavior of the population. During the process of digitalization, both the user audience of the corresponding mass media and the media equipment of consumers increase.

According to the survey, a television, a mobile phone, and personal or portable computers are gradually becoming everyday objects. Almost every house has a TV (98%). The share of owners of mobile devices is 76%, and smartphones and tablets are 43%. More than half of the respondents own a personal or portable computer (58%).

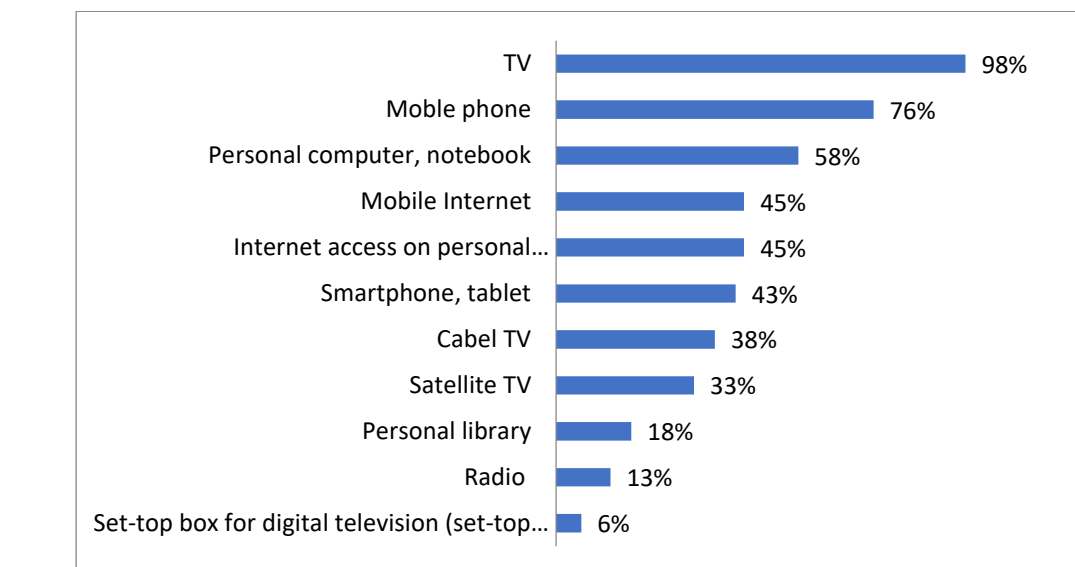

Figure 2. Which of the following devices and services do you own (% of the total number of respondents; unlimited number of answers)

45% of respondents use mobile Internet services. The same number of respondents has Internet connections on desktop computers (45%). One in three of the survey participants uses an alternative television connection. 38% have cable TV connections, another 33% have satellite TV connections. Consoles for receiving digital television are used by 6% of respondents. Compared to the Internet connection and smartphone, the home library and the radio receded into the background. Only 18% of respondents own a personal home library. 13% of respondents have a radio receiver.

Analysis of socio-demographic characteristics showed that the main difference in the media connectivity of households is the issue of having an Internet connection. The mobile phone is in demand in all age categories. Moreover, all age categories have the same cable or satellite connection options. Respondents under the age of 45 are more likely to own a computer or laptop in comparison to the respondents over the age of 45. They also tend to have a home Internet connection. Among younger respondents, the level of mobile Internet connection is 2-3 times higher than in older age groups. Therefore, while among respondents aged 18-24 years old, 62% use mobile Internet, in the group of 55-64 years old this number reaches only 20%. Respondents, older than 45 years, more often than young ones own a personal home library (21%). The individual's financial situation can affect personal connectivity [17]. The greater the financial freedom of the respondent, the more media services he or she can use. We can say that the possession of both fixed and mobile technical equipment with an Internet connection is one of the signs of affluence. In groups with incomes above the average, the level of connection to mobile Internet exceeds 50%, and the wired Internet connection exceeds 60%.

A noticeable difference in media connectivity is observed between residents of urban and rural areas. Urban residents often use cable television, whereas the rural population prefers satellite television [18,107]. Residents of cities are more likely to own a computer/laptop (64% versus 48%), and a stable Internet connection (55% versus 30%). Residents of cities are more likely to own smartphones/tablets in comparison to respondents from rural areas (51% versus 31%), as well as connecting to the mobile Internet (50% versus 37%). In rural areas, the level of connection to mobile Internet is higher than to wired Internet (37% against 30%).

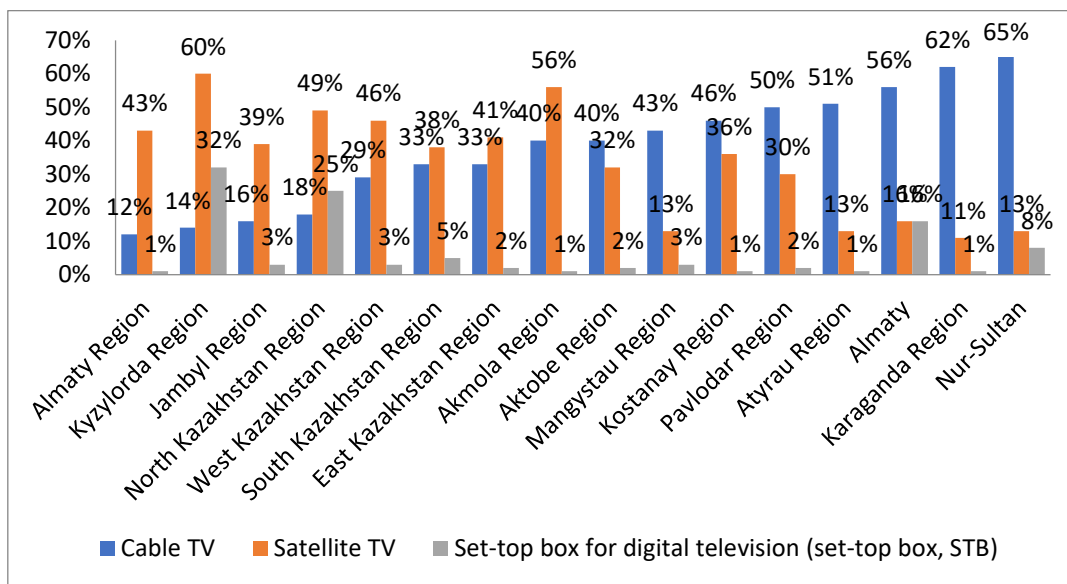

Figure 3. Type of television connection (% in regions; unlimited number of answers)

Of interest is an analysis of the prevalence of types of television services and Internet connections in different regions of Kazakhstan. According to the results of the study, all regions of the country can be divided into two groups according to the dominant type of television connections. The first group with a predominance of satellite type of connection includes four regions of Southern Kazakhstan, as well as North Kazakhstan, West Kazakhstan, East Kazakhstan, and Akmola region. In these regions, satellite connection has a penetration rate from 38% to 60%. The second group with the predominance of cable type of connection includes the regions of Western Kazakhstan (excluding East Kazakhstan region), Kostanai, Pavlodar, Karaganda regions and the cities of Almaty and Astana. All these areas have cable television penetration rate from 40% to 65%. It is noteworthy that the first group mostly includes areas where the rural population prevails, while the second group includes areas with a higher level of urbanization. An analysis of connection types also showed that digital television is entering in all areas. The most successful in this regard today is the Kyzylorda region, North Kazakhstan region, the cities of Almaty and Astana.

The survey showed that the mobile Internet began to compete with the wired Internet. By regions, it can be seen that the mobile Internet prevails over wired in Almaty, Kyzylorda, Atyrau, West Kazakhstan, and South Kazakhstan regions. In Mangystau, East Kazakhstan, Jambyl regions and the cities of Almaty and Astana, mobile and wired Internet are used on an eKual footing. Wired Internet retains leadership in the North Kazakhstan, Akmola, Pavlodar, Aktobe and Kostanay regions.

Discussion. The results of the study showed that the largest segment among the channels of information, from which information about events in the country is usually learned, is occupied by traditional media: television, newspapers and radio. Their total share is 49%. The second position is occupied by the so-called new media, which include Internet sites, social networks and instant messengers. Their total share is 23%. In third place is communication with friends. The share of this segment is 18%.

The share of foreign media, including Russian media, is 10%. According to the materials of focus groups, one of the reasons for using foreign media is open access to them, without registration and payment (for example, Zakon.kz, Kazakhstan Today, Kaztag). The rating of the information sources themselves allows us to draw up a more detailed map of Kazakhstani preferences in obtaining information.

According to the survey, the first place among the sources of information is personal communication with friends. The vast majority of respondents (73%) usually learn information about events in the country from conversations with friends and acquaintances. Socio-demographic analysis of the results showed that such behavior is characteristic among all population groups. The second most preferred source of information is republican television channels (62%). Most often, this source is addressed by respondents aged between 45-54, low-income people, Kazakhs, from the Kazakh-speaking environment. Third place is occupied by local (regional) television channels. Every second receives information from this source (55%). Most often, this source is used by respondents over 45 years old, with an average income level, with secondary education, from the Kazakh-speaking environment.

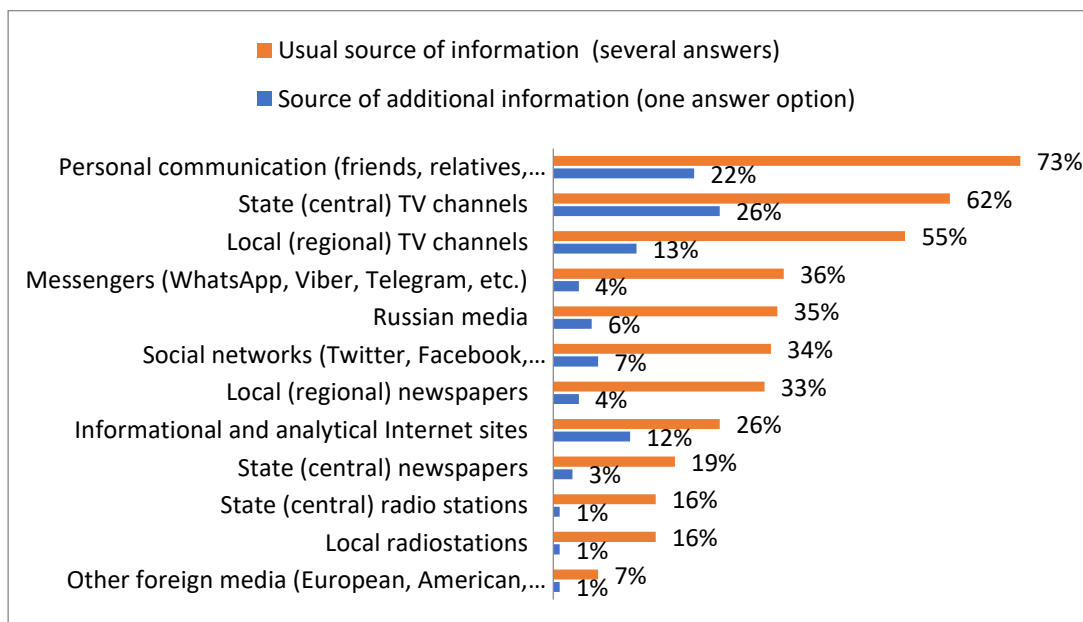

Figure 4. Which source of information do you turn first to check or get additional information about events in the country (% of the total number of respondents; unlimited number of answers).

Several sources occupy the fourth position as the most popular sources of information, the percentage of requests for which varies at the level of 30-35%, namely, messengers (36%). Most often, this source is used by respondents aged 18-24 and 25-34 who have higher education, with an average and above-average income, and are fluent in Kazakh and Russian. Among those age groups, social networks are also popular (34%). Russian media also reaches 35%. Most often, this source is used by the Russian-speaking population and representatives of other ethnic groups who have higher education, with income level is above average, aged 45-54 and 55-64 years old. Local (regional) newspapers are in demand among rural residents, aged 45-54 and 55-64, with higher education (33%).

The rating of additional sources of information has confirmed the credit of trust among the population of such channels as personal communication, national and local television [19]. In need of additional information, 26% will turn to the republican television channels, 22% will consult with friends or acquaintances, 13% will watch local TV channels. It is noteworthy that if, as a regular source of information, information-analytical sites in the ranking took only 8th place, then as an additional source of information they occupy the 4th position (12%).

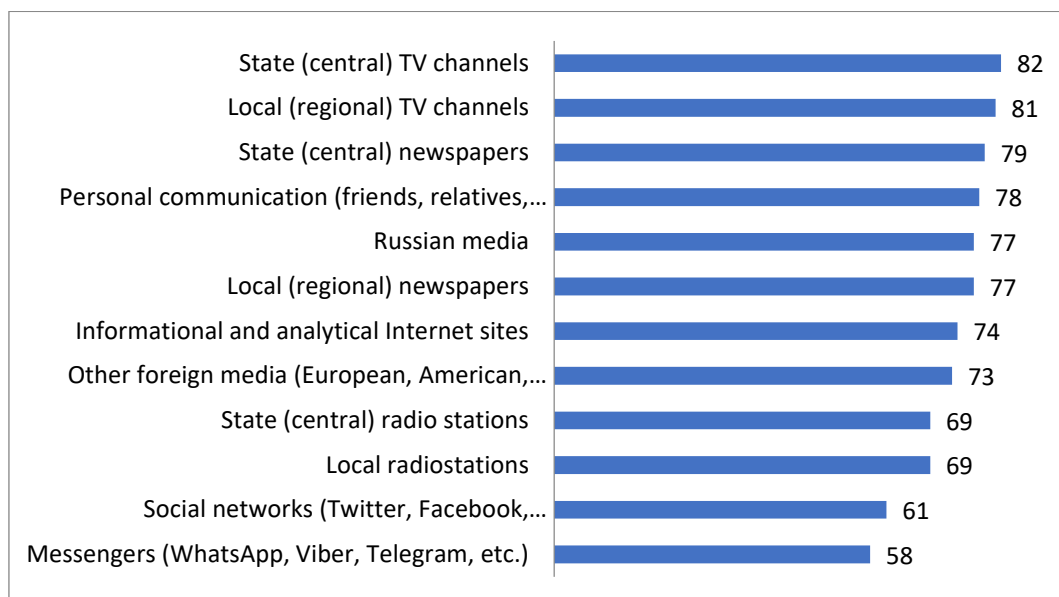

Figure 5. Do you trust the information that is received through those sources from which you usually learn about the events taking place in our country? (% rather trusting the number of users as a source of information)

Study participants noted that Kazakhstani television often lacks information due to its complete absence or insufficient disclosure of the topic, which has to be replenished through the Internet. Thus, we can conclude that three-quarters of respondents will use three channels in search of additional information: television, informal channels, and Internet resources.

An analysis of confidence indicators shows that the highest level of confidence in information from these sources is retained by users of such traditional media like television, regardless of broadcasting area (81-82%), and newspapers, despite the trend towards a decrease in the audience (77-79%). The high level of both use and trust in the information disseminated by such an informal channel as personal communication (78%) is noteworthy. The level of trust in Russian media by their users is fixed at 77%. Among the new media, information and analytical sites have primacy in the level of trust among users - 74%. To a lesser extent than other sources, users trust instant messengers (58%) and social networks (61%).

In general, the authors conclude that the majority of respondents still have tendencies to receive information passively, mainly through television channels. Nevertheless, these practices are changing among groups aged 18-24 and 25-34, who pay great attention to new media sources such as messengers, social networks and Internet sites. When analyzing the level of trust in a particular source of information, it is always necessary to take into account the size of the audience receiving information through this channel. In general, the survey recorded a high level of confidence in the information transmitted by communication channels from their users. This suggests that the trust in received information is one of the factors influencing the formation of preferences when choosing information channels.

In his work, Philippe M. Napoli noted the importance of today's consumers in that they have an unprecedented choice in terms of technologies and platforms that access, produce and distribute media content. The development and duplication of television, the Internet and other media technologies fragment and expand the capabilities of the media audience like never before [20].

One of the objectives of the study was to determine the behavioral characteristics of users when consuming information. Four aspects of behavior were identified, in relation to which people adhere to opposite attitudes and patterns of behavior.

Randomness or selectivity in the choice of information. In this case, we are talking about the fact that when consuming informational content, a person can react to all the news in a row, regardless of their thematic focus, or he uses the principle of selectivity and pays attention only to the news that he currently needs or is interested in. According to the survey, 44.8% of respondents tend to scatter their attention on a wide range of news. Another part of the respondents demonstrates the concentration and purposefulness of their interests (55.2%).

Full trust or doubt in the information. In this case, the main aspect of behavior is confidence in the information. In one case, a person can demonstrate full confidence in the information consumed, without thinking that it can be distorted or even false. And in another case, a person reserves the right, based on experience, knowledge, and intuition, to trust or question the information received, thereby allowing himself to verify the information if necessary.

The survey showed that the audience divided into two equal parts. One half (48.4%) of respondents tend to trust information received from TV, radio, and newspapers. The other half (51.6%) approach selectively the issue of trusting information from the media. The analysis of respondents' answers showed that the attitude to the newsmaker is of great importance in the matter of trust.

Verification of information or non-critical consumption of information. Readiness to check and double-check the information to obtain objective data could be a challenging task for the general audience. According to the results of the survey, the audience fell into two equal parts: two-thirds of the respondents (63.6%) said they did not have a habit of double-checking information, a third of the respondents (36.4%) were inclined to carry out a reliability check. Regarding the need to double-check the information, most participants of the study are inclined to believe that everything will depend on the conditions. If the information concerns a "hot" topic, for example, like the issue of land, respondents are more likely to check news sources to avoid negative consequences. On the other hand, if a person constantly watches the same channel for a long time, the level of trust in particular channels rises. Accordingly, an individual will not have the thought of double-checking the information received through this a reliable channel. Reviews and comments on news published on the Internet are a new source for comparing information. From one source or "wide pool" sources of information. In this case, we are talking about the fact that a person can use many different sources to obtain information, depending on his preferences or other criteria, or be limited to one, at most two, sources.

The survey showed that the audience was divided into two almost equal parts. 54.9% of respondents seek to use an expanded list of sources of information when consuming news. 45.1%, on the contrary, limit their choice to 1-2 sources.

Conclusion. In Kazakhstan, the coverage of television broadcasting reaches 98%. The level of mobile telephony is 76%. In general, the study showed that every second respondent has free access to the main technical means and services of information transfer: TV, mobile phone, personal computer, mobile and wired Internet. Moreover, in the age groups up to 45 years, the level of media connectivity is higher than in the older age groups. In particular, the level of connections to the mobile Internet for people under 45 is 2-3 times higher than for people over 45. The level of media connectivity including access to the Internet in rural areas is lower than in urban areas. One of the reasons is the lower level of technical equipment possession among the population in rural areas. It can be noted that the level of access to

the mobile Internet in rural areas is higher than to wired Internet. Mobile Internet prevails over wired in Almaty, Kyzylorda, Atyrau, West Kazakhstan, and South Kazakhstan regions. The division of the country's regions by type of television connection is distinguished. In the group with satellite connection (8 regions), there were areas in which the rural population prevails, while in the group with cable connection (6 regions and 2 cities), there were areas with a higher level of urbanization.

The rating of preferences of sources for obtaining information is as follows: personal communication with friends (73%); national television channels (62%); instant messengers (36%); Russian media (35%); social networks (34%). Moreover, it is information trust that is one of the factors influencing the formation of preferences when choosing information channels.

At the same time, in search of additional information, three-quarters of respondents will use three channels: television, informal channels, and Internet resources. It is noteworthy that groups aged 18-24 and 25-34 years pay more attention to messengers, social networks and Internet sites as sources of information in comparison to older age groups.

The study also reveals a decrease in the level of trust in traditional media due to dissatisfaction with the quality and content of information content and its inconsistency with reality can increase the authority of personal communication with friends as a source of information. As a result, in an attempt to be more objective, people are trying to get insider information through informal channels. The level of interest in information about events in the country is moderate. According to the results of the survey, 40% of respondents consider themselves a group who constantly monitor the events in the country. Most of the groups are respondents over 45 years of age with social status and life experience.

According to the results of the study, the following behavioral characteristics of users when consuming information can be distinguished: 55% use the principle of selectivity and pay attention only to the news that they currently need or are interested in; 64% have no habit of double-checking information; 55% seek to use an extended list of sources of information when consuming news. Digital transformation in Kazakhstani society provides new opportunities and a competitive environment in the field of media and communication. The results of the study showed that the digital transformation determines the pace factor and its development by the level of media equipment of non-population, which determines the basics of media behavior and media activity in Kazakhstan.

References:

- 1 *Digital Potential of EDB Member Countries*, Center for Integration Research / 06/2019, - p. 12 https://eabr.org/upload/iblock/551/EABR_Digital_Potential_06_2019.pdf/
- 2 *State Program "Digital Kazakhstan"* https://digitalkz.kz/wp-content/uploads/2018/04/Digital-Kaz_ru.pdf
- 3 *The World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/199.html-internet>
- 4 Bondal K. (2019) *Kak uskorit' tsifrovuyu transformatsiyu biznesa v Kazakhstane*. <https://kapital.kz/business/80976/kak-uskorit-tsifrovuyu-transformatsiyu-biznesa-v-Kazakhstane.html>
- 5 McKinsey Global Institute (2019). *Digital identification. A key to inclusive growth*. <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/McKinsey%20Digital/Our%20Insights/Digital%20identification%20A%20key%20to%20inclusive%20growth/MGI-Digital-identification-Report.ashx>
- 6 *Kazakhstan zanimaet 28 mesto iz 140 stran mira v reytinge legkosti vedeniya biznesa* (2019). <https://www.government.kz/en/news/kazakhstan-zanimaet-28-mesto-iz-140-stran-mira-v-reytinge-legkosti-vedeniya-biznesa-doing-business>
- 7 David H. Weaver and Lars Willnat, "Changes in U.S. Journalism: How do journalists think about social media?" *Journalism Practice*, May 2016: 1- 13, <http://dx.doi.org/10.1080/17512786.2016.1171162>
- 8 Maxwell J.A. (2008). *The value of a realist understanding of causality for qualitative research*. In N. Denzin (Ed.), *Qualitative research and the politics of evidence* (pp.163-181). Walnut Creek, CA: Left Coast Press.-article
- 9 McCombs, M. (1976) *Handbook of Reporting Methods*. Boston: Houghton Mifflin.
- 10 David Rogers (2013). *Optimal Clustering of time periods for Electricity demand-side management*. *IEEE Transactions on Power systems*. DOI: 10.1109/TPWRS.2013.2252373-i
- 11 Peter Weill and Stephanie L. Woerner, *What's Your Digital Business Model?: Six Questions to Help You Build the Next-Generation Enterprise Hardcover*, Harvard Business Review Press, 2018
- 12 Alexander Prokhorov, Leonid Konik // *Digital Transformation. Analysis, Trends, World Experience*, 2018 .-- 460 p. - ISBN: 9785449366474
- 13 Flavia Sparacino. (2005) *Intelligent Architecture: Embedding Spaces with a mind for augmented interaction // Human-Computer Interaction – INTERACT 2005: IFIP TC 13, LNCS 3585*. - P. 2-3.
- 14 *IFIP International Federation for Information Processing 2005. Sotsiologicheskie Issledovaniya Volume 2017, January, Issue 2, 2017, Pages 84-95*
- 15 Gambino F. *The New Digital Grammar in the Culture of Institutions // Studies in Logic, Grammar and Rhetoric, Volume 59, Issue 1, 2020*. - P.27-45.
- 16 Chase P., Kristine Berzina. *Digital Transformation Policy Issues // Transatlantic Policy Challenges of the digital energy Nexus. Report. German Marshall Fund of the United States, 2018*. - P.38-48.
- 17 Chen, Peter John. *Elite digital media and digital media elites // Australian Politics in a Digital age*, 161-88. ANU Press, 2013.

18 Waddell T.F., Sundar S.S. (2020) *Bandwagon effects in social television: How audience metrics related to size and opinion affect the enjoyment of digital media* // *Computers in Human Behaviour*, 107, 106270.

19 Pavlik, John V. *Distributora of Digital Media* // *Media in the Digital Age*, 130-48, Columbia University Press, 2008.

20 Napoli, Philip M. *The Transformation of media consumption* // *Audience Evolution: New Technologies and the Transformation of Media Audiences*, 54-87. Columbia University Press, 2011.

**АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION**

МРНТИ 16.21.51

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.71>

Ashirova B.,¹ Nabidullin A.²

^{1,2}*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

THE ROLE OF CULTURAL-COGNITIVE ASPECT IN THE PROCESS OF TRANSLATION

Abstract

In recent years, the cultural-cognitive approach has played an important role in linguistics. This approach also has an important position in translation theory. In the process of translation, oral or written, the translator is obliged to make certain amendments to the text, taking into account socio-cultural, psychological, linguocultural aspects. He/she should take into account the peculiarities of both languages, cultures, nations, ethnic groups involved in the translation process. Words and actions that will make one people smile, can infuriate others, due to differences in culture and linguistic pictures of the world. A modern translator has knowledge of foreign languages, but also is a bearer of the cultures of these languages and acts as a transmitter of this culture in translation. In this article, we have tried to analyze the role of the cultural and cognitive aspect in translation.

Keywords: cultural-cognitive approach, translation theory, linguocultural aspect, language and thinking, translation process, cognitive, translation, concept, basic concept, cultural concep

Аширова Б.С.,¹ Набидуллин А.С.²

^{1,2}*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

АУДАРМА ПРОЦЕСІНДЕ ГИ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Соңғы жылдары мәдени-танымдық тәсіл лингвистикада маңызды рөл атқарып жүр. Бұл тәсіл аударма теориясы үшін де маңызды. Ауызша немесе жазбаша аударма процесінде аудармашы әлеуметтік-мәдени, психологиялық, лингвистикалық және мәдени аспектілерді ескере отырып, мәтінге қандай да бір түзетулер енгізуге міндетті. Мұнда аудармаға қатысатын екі тілдің, мәдениеттің, ұлттардың, этностардың ерекшеліктері ескерілуі керек. Әлемнің тілдік мәдениетінің ерекшеліктеріне байланысты бір халықтың күлкісін тудыратын сөздер мен әрекеттер басқа халықты ашуландыруы мүмкін. Заманауи аудармашы шет тілдерін жетік меңгергенімен, осы тілдердің мәдениетін тасымалдаушы болып қызмет етеді және аудармада мәдениет таратушысы ретінде әрекет етеді. Бұл мақалада біз аудармадағы мәдени және танымдық аспектінің рөлін қарастыруға тырыстық.

Түйін сөздер: мәдени-танымдық көзқарас, аударма теориясы, лингвомәдени аспект, тіл және ойлау, аударма процесі, когнитивті, аударма, тұжырымдама, негізгі тұжырымдама, мәдени тұжырымдама

Аширова Б.С.,¹ Набидуллин А.С.²

^{1,2}*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

РОЛЬ КУЛЬТУРНО-КОГНИТИВНОГО АСПЕКТА В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Аннотация

В последние годы культурно-когнитивный подход занимает важную роль в лингвистике. Этот подход также имеет неотъемлемую ценность для теории перевода. В процессе перевода, устного или письменного, переводчик обязан вносить в текст определенные поправки с учетом социально-культурных, психологических, лингвокультурных аспектов. Здесь должны учитываться особенности обоих языков, культур, наций, этносов, вовлеченных в процесс перевода. Слова и действия, которые вызовут улыбку у одного народа, могут вызвать ярость у другого, в силу различий культуры и языковых картин мира. Современный переводчик владеет знаниями иностранных языков, но является носителем культур этих языков и выступает в роли передатчика этой культуры в переводе. В данной статье мы постарались рассмотреть роль культурно-когнитивного аспекта в переводе.

Ключевые слова: Культурно-когнитивный подход, теория перевода, лингвокультурный аспект, язык и мышление, переводческий процесс, когнитивный, перевод, концепт, базовый концепт, культурный концепт

Introduction. The current stage in the development of language and linguistics is characterized by numerous attempts to re-comprehend traditional linguistic concepts and phenomena from the standpoint of a cultural and cognitive approach. Translation theory is no exception from this trend. The cognitive aspect of translation has not been sufficiently studied and is of undoubted interest in modern linguistics. The formulation and coverage of this issue is necessary, first of all, to determine the most effective translation strategies when reproducing one or another type of information contained in phraseological units and phrases that are used in the source text. Questions of translation theory are currently attracting the attention of not only linguists, but also psychologists, philosophers, sociologists and even scientists engaged in natural sciences. Therefore, the interest of researchers in the field of the cognitive aspect of translation is growing, since the current state of the humanities, on the one hand, and the objective conditions of the changed world, on the other, require a new understanding of the problems, both known for a long time and relevant for the new time.

The transfer of non-equivalent realities of a foreign language is a very nontrivial process. The decision on the choice of a particular technique will directly depend on the task facing the translator/interpreter: to preserve the zest of the language unit with possible damage to semantics or to convey the meaning of reality (if it is unknown), while losing the zest [1, 23].

Translation requires a lot of preliminary preparation, since it is absolutely not enough to just perform a competent translation of a text. Scientific research shows that due to its specificity, the source text is almost never translated word for word, since in this case it loses its meaning and impact or pragmatic value. There is no consensus among researchers regarding the essence of translation activities and the basic concepts of translation theory. Translation is a multidimensional process, which depends on such linguistic and extra-linguistic factors as: the system and norm of two languages, culture, communicative situation, functional characteristics of the source text, translation norms and criteria. In different periods of the development of translation theory, various aspects of translation activity came on top. A cognitive approach to translation is currently being actively developed as a leading approach in the sphere.

The key concepts in the study of the features of translation activity from a cognitive point of view are the concepts of the linguistic picture of the world, concept, conceptualization and other categories of cognitive linguistics.

Research Materials and Methods. Phraseology has a particular interest and difficulty in translation since it reflects the rich historical experience of the people. The system of values, social morality, attitude to the world, to people, to other nations are stored in the idiomatics of the language. Phraseologisms, proverbs, sayings most clearly illustrate the way of life, and geographic location, and history, and traditions of a particular community united by one culture.

One of the fundamental points, when considering translation, is the understanding that communication is the interaction of individuals, in which communicants appear as subjects of culture, representatives of a certain "linguo-socio-cultural" community. And translation as a type of mediation is a method of linguocultural (interlanguage and intercultural) communication, i.e. such communication in which the interaction of subjects belonging to different national cultures is carried out, within the framework of a given national culture, who know its inherent language and national consciousness. To translate from a foreign language, two prerequisites are needed, each of which are necessary, and one is not enough: 1) to learn the foreign language and 2) to study systematically the ethnography of the community using this language. There can be no complete translation if both of these conditions are not met [2, 324].

Consideration of translation as a linguistic-sociocultural communication follows from the understanding of language as a component of culture.

Culture is a part of the human environment, created by the people themselves. In this sense, the concept of "culture" is opposed to the concept of "nature". Culture is something that is not nature. Everyone, even the simplest object created by man, any thought that has arisen in consciousness belongs to culture. Culture is a set of material and spiritual achievements of society. It reflects all aspects of being (institutions, life, living conditions, etc.) and the consciousness of an ethnos (nation, people), its historical, social and psychological characteristics: views, ideas, value systems, traditions, ways of thinking and perception, verbal and non-verbal behavior.

Through this definition of culture, language is understood as a component of culture, its essential part. Language is the linguoculture of a given ethnos, a single socio-cultural formation that reflects the characteristics of an ethnos - the bearer of a particular culture that distinguishes it from other cultures.

In the process of translation, two languages interact, two linguocultures that have both common and national specifics.

Revealing the general, international, universal and private, special, national is fundamental in the study of such a phenomenon as intercultural communication and is reflected in concepts such as the conceptual and linguistic picture of the world of society [3].

The numerous languages that exist in the world are different ways, methods of spiritual mastery of reality, which are based on the same principles of human thinking. The logic of human thinking, objectively reflecting the external

world, is the same for all people, no matter what language they speak. It leads to an adequate comprehension of the real world. The process of knowing reality has a general international character, without any national restrictions.

A feature of human thinking is that it has two components: common to all mankind and specific, characteristic of a particular culture. The general is due to the fact that the thinking of people who speak different languages, in its main outlines, remains similar or the same. This is explained, firstly, by the physical nature of a person, the functions of his brain, the higher nervous system; secondly, the unity and objectivity of the world in which peoples live and which is reflected in every national language.

In relation to the conceptual picture of the world, language acts only as a form of expression of the conceptual (mental-abstract) content (a system of knowledge, concepts that are adequate to reality), obtained by a person in the process of his activities (theory and practice), in the process of cognizing the surrounding world. At the same time, the language reflects reality in accordance with the needs of the native people and is as rich as it is required of him/her within the framework of a given culture [1, 25-26].

In addition, when translating a text, it is necessary to take into account the ethical and psychological characteristics of readers, their behavioral stereotypes, which can vary quite a lot in different countries. Sometimes a text that makes residents of one country smile can cause confusion and even anger in other countries. Special care is required for the translation of films and commercials, since they contain mainly colloquial speech, which means that phraseological phrases, proverbs, popular words or neologisms, slang words and other stylistically rich words are used [4, 97].

Take, for example, the Rexona brand commercial, which has outraged TV viewers in Russia. They were offended by the image of an animal (a pig) used in the video. However, the creators of the ad argued that the pig didn't represent women who do not use deodorant, but the unpleasant smell itself. But during the translation, this subtlety was not voiced or conveyed in any way, and advertising, which had previously been successfully circulated in the Czech Republic, Bulgaria and Poland, had to be removed from the channels, and the company made an official apology to Russian women. This is just a clear example of what happens when the text is translated without the pragmatic component of the statement, that is, without taking into account the people and their cognition.

The national-cultural component, as well as the universal component, are reflected in the language, in the national linguistic picture of the world. Languages, in distinct and effective ways, give us different ways of thinking and perceiving. Different languages are by no means just different designations of the same thing, but different visions of it. Language can be compared to the brush of an artist who paints the world from nature, but passes it through his artistic consciousness. One and the same haystack drawn by a realist, impressionist, cubist, abstractionist, etc., will look completely different, although in the real world it is one and the same haystack. Each nation has its own vision of the world, like each direction in art.

Translation of words and translation of a specific text, taking into account extra-linguistic and cultural-cognitive aspects, are completely different concepts. The translator must not only know the language, but also have the so-called "cultural curtain of the world." For example, when translating from English into Russian, it should be taken into account that these languages differ typologically. As you know, English is analytical, and Russian is synthetic in nature. This means that in English the meaning is expressed through changes in the form of words, and in Russian through a combination of the meanings of several words. Therefore, direct and literal translation of a phrase is often impossible, and if it is possible, it will not convey the meaning that the author has put into it. Take, for example, the most fashionable expression of the famous Coca-Cola brand:

"Coca-Cola — The Coke side of life".

It was translated into Russian as:

"Всё будет Кока-кола" (lit. Everything is going to be Coca-Cola).

As conceived by the authors, in this case it is necessary to start from the fact that Coca-Cola wants to be seen as something "good", "positive". The expression clearly contains the old American proverb "sunny side of the road", which was later transformed into the expression "sunny side of life". In Russian, there is also a similar expression - "всё будет хорошо" (lit. Everything is going to be fine). So translators just changed the words "fine" to "Coca-Cola". And it works,

Research result. In our time, translation affects all aspects of life, including the economy. Sprite is called "Xuebi" in Chinese because the original name wasn't a good fit for this particular market. The two words that form the Chinese version are Xue that means "snow" and "bi", blue-green. The name is easier to remember for Chinese audiences, which increases the brand's chances of selling. Coca-Cola has a different Chinese name as well. The soft beverage is called "Kekoukele," which translates to "tasty fun."

In the language of the Eskimos, there are about twenty words to denote the concept of "snow" (its different shades and types), in Russian and English - one, and in the Aztec language there is only one word meaning both snow and ice, and cold. In Arabic, there are several designations for the word camel (a separate name for a tired camel, a pregnant camel, etc.). Synonymous series: "пурга", "метель", "буран", "снежная буря", "вьюга", "поземка" in Russian has only one English word "snowstorm" that could be matched.

All of the above examples of differentiation of nomination reflect the opposition of the general and the particular in the cognitive activity of representatives of different societies, the opposition of different levels of abstraction. Each ethnic group has its own idea of the world, of the general phenomena of culture in all four spheres: material, spiritual,

organizational and behavioral, since knowledge and experience are stored not only and not necessarily in the form of meanings, but also in the form of feelings, emotions, associations, etc.

Therefore, we note that the translator is obliged to make certain amendments to the original text, taking into account the socio-cultural and psychological aspects of the receptor. The introduction of such amendments is necessary to ensure adequate perception of the translated text by a certain circle of readers or listeners.

National and cultural identity is reflected in both the verbal and non-verbal culture of behavior of the representatives of the ethno-cultural community: in the expression of emotions, in the "silent languages" of facial expressions and gestures, in observing the space of communication, in paralinguistic additions to speech (intonation, voice volume). Often, what seems common in some cultures is considered inappropriate for representatives of another ethnic group in the same situation, and sometimes even unacceptable [5, 723].

Anglo-Saxons exclaim more quietly, are surprised, worried, indignant, rejoicing more calmly than the Slavs. The Japanese are more restrained in expressing emotions and are surprised at the impulsiveness of Europeans in expressing feelings. The Japanese tend to have a calm, serene facial expression, regardless of the inner emotions that they seek to hide by hiding under a mask. Russians hardly accept loud speech and noisy, from their point of view, behavior of representatives of the Caucasian peoples. But Thai students felt that the teacher, who spoke loudly, in accordance with the Russian pedagogical tradition, was shouting at them and refused to attend lectures. The Russian nods in agreement and shakes his head in disagreement; the Bulgarian shakes his head, agreeing, and refusing, throws his head back (which is sometimes mistaken for a nod). Among Bulgarians, approval is expressed with applause, and among Americans - often with whistles and stomps.

Conclusion. Although cultural universals (cultural traits of all peoples) exist, they can manifest themselves in different ways. For example, people greet each other everywhere on Earth. But in different cultures, people, when greeting each other, can shake hands, kiss, rub their noses or lie prone on the ground. Interpreter should know this differences so there wouldn't be any misunderstandings [6].

Thus, the translation process requires a special type of artistic thinking from the translator, which will allow him to orient himself in the mental cultural space of the foreign language. This task can be difficult for the translator. In the value picture of the world of each nation, one can also distinguish a core filled with cultural phenomena common to all members of a given linguocultural community. Each native speaker is fluent in the central part of the national cultural space. The translator, as a representative of another cultural community, "wanders" in the center, trying to feel this culture. A particular difficulty is associated with the fact that the main concepts of the national picture of the world are extremely rarely subjected to comprehension, reflection on the part of those for whom this cultural space is native. Analyzing such concepts is not easy for a non-native speaker. The real task of the translator is to establish equivalence at the level of concepts, which provides for the actualization of exactly those meanings that were invested by the author of the original text, that is, conveying to the recipient of the translation the image that existed in the conceptual system of the author of the original text when he created it. At the same time, the translator needs to preserve the national-cultural specificity of the concepts of the original culture, paying special attention to those concepts that the recipient can feel as characteristic of the foreign cultural environment, that is, those that can be perceived as carriers of national-cultural specificity.

In conclusion, let us note that each culture has its own system of social stereotypes, images and cognitive schemes, and behind each cultural concept there is a fragment of the image of the world of a particular culture. Therefore, the text that the translator perceives will never be for him one hundred percent filled with the meaning that the author put into it. The translator, although he is not able to comprehend the deep structures of the text created by the author, he must, due to his professional level, recreate the conceptual frame of the text, as close as possible to the author's intention. To do this, it is necessary to study in detail the literary text, the historical context in which it was created, the picture of the world that represents the values of a particular nation, and only then take on the direct reproduction of concepts in translation.

Reference s:

- 1 Valeeva N.G. *Teo ria perevoda: kulturno -ko gnitivnyi i ko mmunikativno -funkcio nAlnyi aspekty. 2-e izd., ispr. i dop.* — M.: *Rossiski universitet drujby narodov*, 2016. — s. 244
- 2 Bernárdez, Enri Kue. *A cognitive view on the role of culture in translation. Journal "Cognitive Linguistics and Translation". Publisher: Mouton / De Gruyter, 2013. — pp. 318-338.*
- 3 Stefano Franchi, Francesco Bianchini. *"On The Historical Dynamics of Cognitive Science: A View from The Periphery". The Search for a Theory of Cognition: Early Mechanisms and New Ideas. Rodopi, 2011. - pp. 219.*
- 4 Nefodova L.A. *Ko gnitivnye oso bennosti pere voda nauchno -te hniche skogo teksta / L.A. Nefodova, I.N. Remhe // Voprosy ko gnitivno i leksiki, 2008. №2 – s. 91-101.*
- 5 Rojo Ana. *Transition Meets Cognitive Science: The Imprint of Translation on Cognitive Processing. Multilingual: Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication, 2015. - pp. 721-746.*
- 6 Fursova I.N. *Ko gnitivnyi podhod v pere vode de nii / I.N. Fursova // Lingua mo bilis, 2013. №6 - s. 66-73.*

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
OUR AUTHORS

Алдаш А. — ф.ғ. д., профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан. **Сейдамат Ә.Қ.** — докторант; Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Алдаш А. — д.ф.н., профессор, главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Қазақстан. **Сейдамат А.Қ.** — докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Aldash A. — doctor of Philology, professor, chief Researcher A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. **Siedamat A.** — doctoral student, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Алдашева К.С. — PhD доктор, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан. **Иманқұлова М.А.** — PhD доктор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Алдашева К.С. — доктор PhD, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова Уральск, Казахстан. **Иманқұлова М.А.** — доктор PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Aldasheva K. — PhD, Mahambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan. **Imankulova M.** — PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Беласарова Ж.Т. — PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Belassarova Zh. — доктор PhD, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Беласарова Ж.Т. — PhD, Abay Kazakh national pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Бугенова Л.А. — ф.ғ.к., Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан. **Қаламбаева Г.Ә.** — п.ғ.к., ҚазККА қауымдастырылған профессоры, М.Тынышбаев ат. Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы, Қазақстан.

Бугенова Л. А. — к. ф. н., Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан. **Каламбаева Г. А.** — к.п.н., ассоциированный профессор КазАТК, Казахская академия транспорта и коммуникаций им.М. Тынышбаева, Алматы, Казахстан.

Bugenova L. — candidate of Philological Sciences, Almaty Technological university, Almaty, Kazakhstan.

Kalambayeva G. — candidate of philological Sciences, associate Professor of KazАТС, Kazakh Academy of transport and communications of M. Tynyshpayev, Almaty, Kazakhstan.

Есбосынов Е.З. — ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сулейменова Ж.М. — магистр, аға оқытушы, Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы, Қазақстан.

Есбосынов Е.З. — к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Сулейменова Ж.М. — магистр, старший преподаватель, Университет иностранного языка и деловой карьеры, Алматы, Казахстан

Yesbossynov E. — Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Kazakh National Pedagogical University of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Suleymenova J. — Master's Degree, Senior Lecturer, University of Foreign Language and Business Career, Almaty, Kazakhstan.

Жиринов С. А. — ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті; Алматы, Қазақстан.

Жиринов С.А. — к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Zhirenov S. — candidate of philological Sciences, associated Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

Жуманова А. Қ. —1 курс докторанты, Өл-фараби атындағы қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан.

Жуманова А. Қ. — докторант 1 курса, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zhumanova A. K. —1 year PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жунусова Ж. — ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. **Тулегенова М.** — докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жунусова Ж. — д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Алматы, Казахстан. **Тулегенова М.** — докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Zhunussova Zh. — doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Almaty, Kazakhstan. **Tulegenova M.** — doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Almaty, Kazakhstan.

Жүнісова М.Ә. — ф.ғ.к., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. **Қасенов Е.С.** — ф.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жунисова М.А. — к.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Қасенов Е.С. — к.ф.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.

Zhunissova M. — Candidate of Philological Sciences, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan. **Kasenov Y.** — candidate of Philology, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

Ибраева Ж.К. — ф.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Жақсылыққызы Қ. — докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Ибраева Ж.К. — д.ф.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Жақсылыққызы Қ. — докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Ibrayeva Zh. — doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan.

Zhaksylykkyzy K. — doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Қосымова Г. С. — ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ахматқұлова Л. Х. — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Косымова Г. С. — д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы Казахстан.

Ахматқұлова Л. Х. — докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы Казахстан.

Kossymova G. — doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Akhmatkulova L. — Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Намазова Ф.К. - ф.ғ. к., Мингечевир Мемлекеттік Университеті, Әзірбайжан, Баку.

Намазова Ф.К. – к.ф.н., Мингечевирский Государственный Университет, Азербайжан, Баку.

Namazova F. - candidate of Philological Sciences, Mingachevir State University, Azerbaijan, Baku.

Нәбиева Г.С. — докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Нәбиева Г.С. — докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Nabiyeva G. — doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Нұрғали С. — п.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нұрғали С. — к.п.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Nurgali S. — candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

Мәдиева Г.Б. — ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Ұзақбаева З.А. — докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Мәдиева Г. Б. — д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Узақбаева З. А. — докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Madieva G. B. — Doctor of Philology Sc., Professor, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Uzakbayeva Z. — doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Мамбетова М.Қ. — доцент м.а., ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. **Калбиров Т.Н.** — докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Мамбетова М.К. — и.о. доцента, к.ф.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби. **Калбирова Т.Н.** — докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Mambetova M. — Associate professor, candidate of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University. **Kalbyrova T.** — doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

Оразбаева Ф. Ш. — п.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы. Қазақстан.

Оразбаева Ф. Ш. — д.п.н., профессор, член-корреспондент НАН РК, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Orazbaeva F. — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

Оразалиева Э. Н. – ф. ғ. д., қауымдастырылған профессор, Назарбаев Университеті, Қазақ тілі және түркітану департаменті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Оразалиева Э. Н. – д.ф.н., ассоциированный профессор, Назарбаев Университет, Департамент казахского языка и тюркологии, Нур-Султан, Казахстан.

Orazaliyeva E. - doctor of philology, associate professor of Nazarbayev University, Department of Kazakh Language and Turkology, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Мамедова Б. Г. - ф.ғ.к., Әзірбайжан Тілдер Университеті, Баку, Әзірбайжан

Мамедова Б. Г. – к.ф.н., Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

Mamedova B. - candidate of Philological Sciences, Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan.

Мейірманова Г.С. - ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.

Кенжеғұлова Ф.Қ. - аға оқытушы, филология магистрі, М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.

Мейірманова Г.С. - к.ф.н., доцент, Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Кенжеқұлова Ф. К. - старший преподаватель, магистр филологии, Таразский региональный университет им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Meirmanova G. - candidate of Philological Sciences, docent, Taraz Regional University named after M. H. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Kenzhegulova F. - senior teacher, magistr of Philological Sciences, Taraz Regional University named after M. H. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Мусатаева М.Ш. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Дюсенова Д.С. — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Мусатаева М.Ш. - д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Дюсенова Д.С. — докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Mussatayeva M. - doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Dyussenova D. - doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Сеидомарова С.Н. — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Сеидомарова С.Н. — докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Seidomarova S. - doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Сембаева А.Г. – ф.ғ.к., профессор м.а. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ескермесова Г.А. – магистр, аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Сембаева А.Г. – к.ф.н., и. о. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. **Ескермесова Г.А.** - магистр, старший преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Sembaeva A. - candidate of philological sciences, acting professor, Kazakh national women's pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

Eskemesova G. - master, senior lecturer, Kazakh national women's pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

Смағұлова Г.Н. – ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
Рамазанов Т.Б. - докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы Қазақстан.

Смагулова Г. Н. - д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Рамазанов Т. Б. - докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Smagulova G. - doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Ramazanov T. - doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сұлтанбек К. - PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
Шадкам З. - ф.ғ.к., доцент, Қазақ ұлттық университеті. Әл-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Султанбек К. - PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Шадкам З. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Sultanbek K. - PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Shadkam Z. - candidate of Philology, docent, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Төремұратова Қ.Ж. - магистр, Нархоз Университетінің Лингвистикалық Орталығының аға оқытушысы, Алматы қаласы, Қазақстан.
Беркінбаева Г. О. - магистр, Нархоз Университетінің Лингвистикалық Орталығының оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Торемуратова К. Ж. - магистр, старший преподаватель Лингвистического Центра Университета Нархоз, Алматы, Казахстан.
Беркинбаева Г. О. - магистр, преподаватель Лингвистического Центра Университета Нархоз, Алматы, Казахстан.

Turemuratova K. - master, senior teacher of Linguistic Center at Narхоз University, Almaty, Kazakhstan
Berkinbayeva G. - master, a teacher of Linguistic Center at Narхоз University, Almaty, Kazakhstan

Тымболова А.О. - ф.ғ.д., профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Айдарқызы А. - магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тымболова А.О. - доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Айдарқызы А. - магистрант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Tymbolova A. - doctor of Philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Aidarkyzy A. – Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Абишева С.Д. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Серикова С.К. - PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Абишева С. Д. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Серикова С. К. - доктор PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Abisheva S. - doctor of philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Serikova S.-PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Адиширинов К. Ф. – к.ф.н, Шекинский региональный научный центр, Азербайджанская Республика, город Шеки.

Адиширинов К. Ф. - ф.ғ.к., Шеки аймақтық ғылыми орталығы, Әзірбайжан Республикасы, Шеки қаласы.

Adishirinov K. - Candidate of Philological Sciences, Sheki Regional Research Center, Sheki City, Azerbaijan

Айтимов М.К. - ф.ғ.к., доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.
Каримова Г.С. - PhD, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Айтимов М.К. – к.ф.н., доцент, Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Қызылорда, Казахстан.
Каримова Г.С. - PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Aitimov M. - Candidate of Philological Sciences, dosent, Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.
Karimova G. -PhD, Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Найманбаев А.А. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы; Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Найманбаев А.А. - магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Naimanbayev A. - master's degree, senior lecturer, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

Әкімбек А. - докторант, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.

Исламбаева З.У. - Өнертану кандидаты, доцент, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.

Акимбек А.-докторант, Казахская национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова, Алматы, Казахстан.

Исламбаева З. У.-кандидат искусствоведения, доцент, Казахская национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова, Алматы, Казахстан.

Akimbek A.-doctoral student, Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan.

Islambayeva Z. - candidate of Art History, associate professor, Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan.

Аскарова С.А. - ф.ғ.к. доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Болтабекова А. А.- магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Аскарова С. А.-к. ф.н. доцент, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. **Болтабекова А. А.**-магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Askarova S.- candidate of philological Sciences, associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Boltabekova A.** - Master's student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Байболов А.У. - докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Байболов А.У. - докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Baybolov A. – doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Байшукурова Г.Ж. - Педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Койшыманова Г.Ж. - орыс тілі және әдебиеті пәнінің оқытушысы, Құлан жоғары агротехникалық колледжі, Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы.

Байшукурова Г.Ж. - к.ф.н., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан. **Койшыманова Г.Ж.** - преподаватель русского языка и литературы, Куланский агротехнический высший колледж, Жамбылская область, район Турара Рыскулова.

Baishukurova G. - Candidate of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Koishymanova G. - Teacher of Russian language and literature, Kulan Agrotechnical Higher College, Zhambyl region, Turara Ryskulova district.

Жанбершиева Ү.Н. - ф.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Жанбершиева У.Н. – к.ф.н., профессор, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Zhanbershiyeva U. - Candidate of philological Sciences, Professor, Kyzylorda University Korkyt Ata

Жетібай Р. Қ. - докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Жетібай Р. Қ. - докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Zhetibay R.– doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Зайкенова Р. - ф.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Сағымбекова Ф. - магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Зайкенова Р. - д.ф.н., профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы Казахстан.

Сағымбекова Ф. - магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы Казахстан.

Zaikanova R. - Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Sagymbekova F.-Master's student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Иманғали Ө. - докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Иманғали О. - докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Қазақстан.

Imangali O. - doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Қабылов Ә. - ф.ғ.к., Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженерия университеті, Ақтау, Қазақстан.

Қабылов А. - к.ф.н., Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, Ақтау, Қазақстан.

Kabylov A. - Candidate of Philological Sciences, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Kazakhstan

Құлахметова Р.М. - ф.ғ.к., қауымд.профессор, “Павлодар педагогикалық университеті” КЕАҚ, Павлодар, Қазақстан.

Құлахметова М. - к.ф.н., асоц.профессор, НАО "Павлодарский педагогический университет", Павлодар, Қазақстан.

Kulakhmetova R. - Candidate of philological Science, Associate professor, NAO "Pavlodar Pedagogical University", Pavlodar, Kazakhstan.

Мамедова Б. Г. (Бардали) - ф.ғ.к., Әдебиет институты, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясының Н.Гянджеви, Баку, Әзірбайжан.

Мамедова Б. Г. (Бардали) – к.ф.н., Институт литературы им. Н.Гянджеви Национальной Академии Наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

Mamedova B. - Candidate of philological Sciences, Institute of Literature named after N. Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

Нурланова А.Н. – ф.ғ.к., профессор, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Қазақстан.
Мешимбаева Б.Ш.- п.ғ.к, ЖАК доценті, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен Қазақстан.

Нурланова А.Н. – к.ф.н., профессор, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Қазақстан. **Мешимбаева Б.Ш.**- к.ф.н., доцент ВАК, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Қазақстан.

Nurlanova A. - Candidate of philological Sciences, Professor, Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. **Meshimbayeva B.** - Candidate of philological Sciences, Associate Professor of the Higher Attestation Commission, Kazakhstan-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Оралова Г.С. - ф.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Оралова Г.С. – к.ф.н, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Қазақстан.

Oralova G. - Candidate of philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Орда Г. Ж. -ф.ғ.д., атындағы Әдебиет және өнер институты.М. О. Әуезов, Алматы Қазақстан. **Асқарова Г.С.** - ф.ғ.к., Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.Абай, Алматы, Қазақстан

Орда Г.Ж. - д.ф.н., Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова, Алматы Қазақстан. **Асқарова Г.С.** – к.ф.н., Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан

Orda G. - Doctor of Philology, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Askarova G. -Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Шаханова Р. Ә.–п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. **Сағанаева А.А.**- филология магистрі, аға оқытушы, Шығыс Қазақстан университеті. С. Аманжолов, Өскемен, Қазақстан.

Шаханова Р. А. - д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан. **Сағанаева А.А** - магистр филологии, старший преподаватель, Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Қазақстан.

Shakhanova R.– doctor of pedagogical sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Saganaeva A.**-Master of Philology, Senior Lecturer, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Сейтенова А.Е. – докторант, Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы. Әл-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Болатова Г.Ж. - ф.ғ. д., аға оқытушы, Қазақ ұлттық университеті.Әл-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Сейтенова А.Е. – докторант, старший преподаватель Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. **Болатова Г.Ж.** - д.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

Seitenova A. - PhD student, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. **Bolatova G.** - doctor of Philology, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Семейова А. - 2 курс магистранты, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан. **Хожамбердиев О.К.** - доцент, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.

Семейова А. - Магистрант 2 курса, Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Жургенова, Алматы, Казахстан. **Хожамбердиев О.К.** - доцент, Казахская национальная академия искусств имени Т.К.Жургенова, Алматы, Казахстан.

Semeiova A.- 2nd year master,s student, Kazakh National Academy of Arts named after Т.К.Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan. **Khodzamberdiyev O.** - Associate professor , Kazakh National Academy of Arts named after Т.К.Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan.

Тусупова А. К.- п.ғ.д., Орталық Азия университеті, Алматы, Қазақстан.

Шөмшек А.Н. - магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тусупова А. К.- д.п.н., Центральный Азиатский университет, Алматы, Казахстан.

Шомшек А.Н. – магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Tussupova A.- doctor of Pedagogical Sciences, Central Asian University, Almaty, Kazakhstan.

Shomshek A.-Master's student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Тұрғынов Е.С. – докторант, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тургунов Е.С.- докторант, Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан,

Turgunov Ye. - doctoral student, Junior Research Fellow Eurasian Research Institute at the International Kazakh-Turkish University named after К.А.Yasawi, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Хавайдаров М.М. - ф.ғ. к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Екибаева А.А. – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Хавайдарова М.М. - к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Екибаева А. А. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Khavaidarova M. - candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Ekibaeva A. - Master's student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Серікбаева Б. -2 курс магистранты, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.

Серикбаева Б.-магистрант 2 курса, Казахская национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова, Алматы, Казахстан.

Serikbayeva B. - 2nd year Master's student, Т. К. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.

Балтабаева Н.С. - PhD докторы, қауымдастырылған профессор м. а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. **Еркінбекова А.Т.** - магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Балтабаева Н.С. - PhD доктор, и.о. асоц. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. **Еркинбекова А.Т.** – магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Baltabayeva N. - PhD Doctor, Acting Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan **Yerkinbekova A.** - Master's student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Бекишева Р. И. – п.ғ. к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан.

Бекишева Р. И. – к.п.н., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан.

Bekisheva R. - Candidate of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Ермекбаева Г.С. - аға оқытушы, филология магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан. **Әлиева М.Б.** - ф.ғ.к., доцент м. а., Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті, Алматы Қазақстан.

Ермекбаева Г.С. - старший преподаватель, магистр филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы Казахстан. **Алиева М.Б.** – к.ф.н, и.о. доцента, Казахский медицинский университет непрерывного образования, Алматы Казахстан.

Yermekbayeva G.-Senior lecturer, Master of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Alieva M.** - Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Kazakh Medical University of Continuing Education, Almaty, Kazakhstan.

Ермекбаев М.А. - М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. **Қойшыбаева Н.** - М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Ермекбаев М.А. - Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан. **Кабылбекова З.Б.**- Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан.

Yermekbayev M. - South-Kazakhstan university named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

Koishibaeva N. - South-Kazakhstan university named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

Жолдасова А.А. - аға оқытушы, филология магистрі, "Нархоз университеті" КЕАҚ, Алматы Қазақстан. **Хайргельдина А.К.** - ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, "Нархоз университеті" КЕАҚ, Алматы Қазақстан.

Жолдасова А.А. - старший преподаватель, магистр филологии, НАО «Университет Нархоз», Алматы Казахстан. **Хайргельдина А.К.** - кандидат филологических наук, ассоц. профессор, НАО «Университет Нархоз», Алматы Казахстан.

Zholdassova A. -Senior lecturer, Master of Philology, NAO "Narkhoz University", Almaty Kazakhstan. **Khairgeldina A.**-Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, NAO " Narkhoz University», Almaty, Kazakhstan.

Есім У.А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Есім У.А. - Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан.

Esim U. - South-Kazakhstan university named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

Нурпеисова С.К. - ф.ғ.к., доцент, Қарағанды техникалық университетінің доценті, Қарағанды, Қазақстан.

Нурпеисова С.К. - к.ф.н., доцент Карагандинского технического университета Караганда, Казахстан.

Nurpeissova S. - Candidate of Philology, Associate Professor of Karaganda Technical University Karaganda, Kazakhstan.

Сейсенбаева Ж.А. - ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. **Османова З.** - ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. **Сейсенбаева Ж. А.** — к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. **Османова З.**- к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Seysenbayeva Zh. - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Osmanova Z.**- candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Рахметова Р.С. - п.ғ.д., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Назарбекова А.А. - магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Рахметова Р.С.— д.п.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. **Назарбекова А.А.** - магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Rakhmetova R. - doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Nazarbekova A.** – Master's student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Смаилова Ф.И. – п.ғ.к., ҚазККА қауымдастырылған профессоры, М. Тынышпаева ат. Қазақ көлік және коммуникация академиясы, Алматы, Қазақстан. **Жапаков С.И.** - ф.ғ.к., Алматы қаласы Білім басқармасының №109 жалпы білім беретін мектеп директоры, Алматы, Қазақстан.

Смаилова Ф.И. – к.п.н., ассоциированный профессор КазАТК, Казахская Академия Транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева, Алматы, Казахстан. **Жапаков С.И.** – к. ф. н., директор общеобразовательной школы №109 управления образования города Алматы, Казахстан.

Smailova F. - candidate of pedagogical sciences, Associate Professor of KazATC, Kazakh Academy of Transport and Communications named after M. Tynyshpayev, Almaty Kazakhstan. **Zhapakov S.** - Candidate of Philological Sciences, Director of secondary school No. 109 of the Department of Education of the city of Almaty, Kazakhstan.

Аймағамбетова М.М. - доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
Садықова А.К. – п.ғ.к., доцент м.а., Абылай хан атындағы қазақ халықарылық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Аймағамбетова М.М. – PhD доктор, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. **Садықова А.К.** – к.п.н., и.о. доцента, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Aimagambetova M. – PhD, acting assistant professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sadykova A. - candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Мамбетова М.К.- ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доцент міндетін атқарушы, Алматы, Қазақстан. **Таубалдиев М.Е.**- Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Ікурс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Мамбетова М.К. – к.ф.н., и.о. доцента Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. **Таубалдиев М.Е.** - докторант 1 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Mambetova M. - Candidate of philological sciences, acting docent of Al-Farabi Kazakh National University; Almaty, Kazakhstan. **Taubaldyev M.** -1st year PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Оспанова У.А. — қолданбалы зерттеулер мен әзірлемелер департаментінің жобалау менеджері, Менеджмент магистрі, "Ақпараттық-талдау орталығы" АҚ, Нұр - сұлтан, Қазақстан. **Шақенова М.Т.** - ф.ғ.к., қолданбалы зерттеулер мен әзірлемелер департаментінің бас талдаушысы, " ақпараттық-талдау орталығы " АҚ, Нұр-сұлтан, Қазақстан.

Оспанова У.А. — проектный менеджер Департамента прикладных исследований и разработок, магистр менеджмента, АО “Информационно-аналитический центр”, Нур-Султан, Казахстан. **Шақенова М.Т.** — к.ф.н., главный аналитик Департамента прикладных исследований и разработок, АО “Информационно-аналитический центр”, Нур-Султан, Казахстан.

Ospanova U. — project Manager of the Department of Applied Research and Development, master of Management, JSC "Information and Analytical Center", Nur— Sultan, Kazakhstan. **Shakenova M.** — candidate of Philological Sciences, chief Analyst of the Department of Applied Research and Development, JSC “Information and Analytical Center”, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ложникова О. П. - аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
Сұлтанбаева Г. С. – с.ғ.д., журналистика факультетінің профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ложникова О.П. - старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. **Султанбаева Г.С.** – д.п.н., профессор факультета журналистики, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Lozhnikova O. -Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. **Sultanbayeva G.**- Doctor of Political Science, Professor of the Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Аширова Б.С. - ф.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Набидуллин А.С. - докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Аширова Б.С. – к.ф.н., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Набидуллин А.С. - PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ashirova B. - Candidate of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Nabidullin A.** - PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.